Pāraskara - Gṛhyasūtra

With the commentaries of

Karka, Jayarāma,

Harihara and Gadādhara

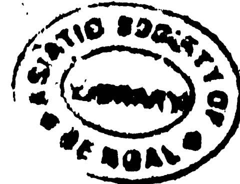
Benares, Samvat 1952

= 1895 A.D.

(श्री)

पारस्करगृह्यसूत्रम्।

श्रीकर्कोपाध्याय-जयरामाचार्य्य-हरिहराचार्य-गदाधर-दीक्षित-प्रणीत-भाष्यचतुष्टयेन समलङ्कृतम्॥

श्रीमद्देवदीक्षितकृतभाष्यसहिता

परिशिष्टकण्डिका च।

अथ शौचसूत्रं मूलं, हरिहरभाष्योपेतं स्नानसूत्रम्, कर्क-गदाधर-भाष्ययुक्तं श्राद्धसूत्रं, मूलं भोजनसूत्रञ्च।

श्रीमन्महाराज-सर-कृष्णप्रतापशर्म्मसाहीवीरपुङ्गव-(के सी आइ ई) हथुआधीशस्याज्ञया

द्विवेदपण्डित-हनुमद्दत्तशर्म्मणा साहाय्येन अग्निमूर्त्तिद्विवेद-पं० देवनाथशर्म्म-चातुर्मास्ययाजिना तथा वेदमूर्त्ति-पं० बालमुकुन्दशर्म्मभट्टेनाध्वर्युणा च परिशोध्य लोकोपकृतये केवलमधिकारिजनेभ्यो वितरीतुमेव मुद्रयित्वा प्रकाशितानि।

काश्यां मेडिकलहालाख्ययन्त्रालये

सं० १९५२

दर्शीमामान्त्रिनो वत्स सर्वे कात्यायनस्तथा। याज्ञवल्क्यमुनिर्मध्य उपदेष्टु मिवोद्यतः॥ १॥ कृष्णप्रतापशर्म्माणं राजानं हयुवाधिपम्। अनुकम्पापरीतात्मा चिन्तरूपं समाश्रितः॥ २॥

सं० १९४९ मार्ग शुक्ल नवम्यां सोमे

(श्रीः)

अथ प्रस्तावना।

यद्भासा प्रविभाति विश्वमिदमत्याश्चर्य्यमुच्चावचं
नो यद्भासयितुं क्षमन्त इतरज्योतींषि यच्छाश्वतम्।
श्रूयन्ते यत उद्भवस्थितिलया ब्रह्मेति जेगीयते
वेदैस्तज्जगतोऽखिलस्य तमसः पारं परं भातु नः ॥ १ ॥

दृप्यद्घोरपराक्रमोरुबलवद्दैत्येन्द्रवक्षःस्थल-
क्षोभोत्क्षिप्तदन्त्रपाटलसटादंष्ट्राकरालाननः।
श्रीमान्मोहमतङ्गजान्दलयितुं सोऽस्मन्मनःस्तम्भतः
प्रोद्भूयात् प्रणतार्तितापशमनो-मायामृगेन्द्रो-हरिः ॥ २ ॥

कौबेर्य्यां दिशि काशिकाह्वनगराद्दूरे श्रियामास्पदं
धन्या श्री-'हथुआ' इति स्तुतगुणश्री-राजधानी चिरात्।
जाजागर्त्यनिशं समस्तवसुधालङ्कार-रत्नायिता
वेल्लन्मत्तकरीन्द्रसुन्दरघटाघण्टारवैः पूरिता ॥ ३ ॥

उच्चैरम्बरचुम्बिचारुसुषमासस्मेरसौधावली-
लग्नस्तम्भगवाक्षजालविजितस्वर्गीयशोभाग्रहा।
उद्यानोपवनोपकण्ठविलसद्गम्भीरनीराशय-
स्फारश्रीभि-रसौ तनोति मिषतामन्तः सदाऽऽनन्दथुम् ॥ ४ ॥

यस्यां राजपथाश्चकासतितरामाराममालाकुलाः
माद्यद्दन्तिमदप्रवाहसलिलप्रक्लिन्नसीमान्तराः।
आकीर्णा नरपुङ्गवैः प्रविलसत्पण्यै रगण्यैश्चते
केषां न स्पृहणीयतामुपगताः स्वान्तोत्सवं तन्वते ॥ ५ ॥

स्पर्द्धामद्य कुतो निलिम्पनगरी सार्द्धं दधात्वेतया
यस्याः स्तव्यगुणालयो विजयते कृष्णप्रतापः प्रभुः।
यस्यास्तिक्यलवप्रवर्तितसदायज्ञाहुतिप्रोत्थितै-
र्यस्मान्नव्यसुधारसैर्दिविषदामीशोऽपि कुक्षिम्भरिः ॥ ६ ॥

नानाशिल्पविकल्पिताश्मविशदप्रासादसत्कुट्टिम-
प्रान्तोत्फुल्लनिकुञ्जमञ्जुलसरस्सुस्मेरलीलावनम् ।
उच्चैर्गोपुरयामतूर्य्यरवभृत्सङ्गीतनृत्योल्लस-
*च्छ्रीगोपालनिकेतनं विजयतेऽस्यां नित्यनूत्नोत्सवम् ॥ ७ ॥

नीलाम्भोदाच्छकान्तिच्छुरितमृदुतडिद्दामशोभाभिरामं
मूर्त्तं तद्धाम राधान्वितमतिमधुरं दैन्यहृद्दीनकानाम् ।
कृष्णाख्यं भक्तवृन्दोन्मदविमलतरप्रेमपीयूषतृप्तं
नित्यं तत्रैव वृन्दावन इव रमते घूर्णमानं रसेन ॥ ८ ॥

दुर्गान्तर्ध्वनयन् स्वमन्द्रविसरेणापूरयन्नम्बरम्
कार्यव्यापृतचेतसां प्रतिदिशं स्यातुं क्षणं सूचयन् ।
मध्याह्नं प्रतिबोधयन् प्रथयते राज्ञः प्रतापस्वनम्
नित्यं यत्र शतघ्निकापृथुमुखोच्चैरुच्चर-द्धांध्वनिः ॥ ९ ॥

सद्वृत्तस्य निकेतनं, प्रतिभटक्षोणीभृतां दुर्गमम्
स्थानं सद्गुणगौरवस्य महतो, वीरश्रियां जीवितम् ।
कल्याणं कलिताकृति, श्रुतवतां कीर्तिप्रकाशास्पदं
धत्तेऽस्याः परितोऽपि राष्ट्रवलयं केषां न हर्षोदयम् ॥ १० ॥

आसीद् यत्सविधेषु कृत्स्ननिगमाकूपारमन्थाचलः
सद्योगीश्वरवृन्दवन्दितपदः श्रीयाज्ञवल्क्यो मुनिः ।
स्वाध्यायाध्ययनावबोधविहितानुष्ठाननिष्ठावतां
विप्राणामधुनाऽपि बिभ्रति धुरं धर्म्मस्य यत्राश्रमाः ॥ ११ ॥

ब्रह्मानन्दपथाध्वनीनपरिषद्वन्द्यः समस्तागम-
ज्ञानार्कोदयलीनदीनजगदज्ञानान्धकारोद्गमः ।
आवेलं नरभृत्किरीटकिरणैर्नीराजिताङ्घ्रिद्वयो-
यत्प्रान्तादुदगाद् यतिर्भुवि महादेवाश्रमाख्यो हरिः ॥ १२ ॥

आसीदस्य पितामहो बुधवरो यस्याः सदेशे पुरा
धन्यो रामधनः स मिश्रपदभाक् साङ्गत्रयीमार्मिकः ।
दुर्वारोपसरद्भवार्त्तिहुतभुक्संतापनिर्वापण-
श्रीमद्रामकथामृतोर्मिसुहितो वेदान्तशान्ताशयः ॥ १३ ॥

* श्रीगोपालमन्दिरमिदं हयुवायामतिरमणीयं प्रसिद्धं स्थानं निर्माय चैतत् श्रीमहाराजकृष्णप्रताप-जननी परया श्रद्धया श्रीराधाकृष्णकिशोरमूर्तिमत्रप्रातिष्ठिपत् ।

नित्यानन्दघनं जगत्प्रसवितुर्ज्योतिर्वरेण्यं चिरा-
द्ध्यायन्नात्मकुलेऽभ्यलभ्यदयतां विष्णोर्जगत्पावनीम् ।
भूतिं द्रष्टुमसीमधीगुणजुषं स्वप्नादवेदीदसौ
पौत्रं भाविनमीश्वरांशकलयैषा किं वदन्ती स्थितिः ॥ १४ ॥

यज्ञे तत्तनयो गुणैकनिलयो धर्मार्थकर्मोन्नति-
ब्राह्मीविभ्रमरङ्गभूर्बुधजनैर्गीतावदानस्तुतिः ।
श्रीमद्रामपदाब्जचिन्तनसमनुप्राप्तो मिलिन्दश्रियं
ज्येष्ठः शिष्टवरिष्ठधीर्हरपुरो नारायणाख्यः कृती ॥ १५ ॥

एतस्माद्घृतकौशिकान्वयसुधासिन्धौ द्विजेन्द्रोऽपरः
पुष्णन्सर्वकला दिशः सितयशोज्योत्स्नाभिरापूरयन् ।
लोकेशेन धृतः सदा स्वशिरसा सन्मार्गमुद्द्योतयन्
धीरो रामनिरञ्जनोऽजनि बुधश्रेणीशिरोभूषणम् ॥ १६ ॥

हेलाभ्यस्तसमस्तशास्त्रगहनो यो बाल्य एवाचिरात्
जातस्तर्कवितर्ककर्कशमतिः साङ्गत्रयीपारगः ।
लोकान्तस्तिमिरावलीं कवलयन् ज्ञानप्रभां वर्द्धय-
न्नामोदं स तदा विदामजनयद्भूपण्डिताखण्डलः ॥ १७ ॥

व्याकृत्यर्णवमन्दरः स्वयमसावान्वीक्षिकीप्वक्षपा-
न्मीमांसास्वतिजैमिनिः कपिलवागान्दोलने कोविदः ।
योगे पारगतिः श्रुतिस्मृतिकथाधौरन्धरीगीष्पतिः
वेदान्ते तु विवेद तत्त्वविषयं यत्प्राप्य नाप्यं परम् ॥ १८ ॥

विन्दन्नास्तिकनास्तिकोभयविधे तन्त्रे स्वतन्त्रस्थितिं
तत्तन्नूतनकल्पनाकुमुदिनीपूर्णेन्दुरुद्यद्द्युतिः ।
व्यातेनेऽत्र समुद्रमुद्रितमहीपृष्ठे सुधास्यन्दिनीं
कीर्त्तिं योऽखिलशास्त्रसर्वविषयां शिष्यौघमध्यापयन् ॥ १९ ॥

प्रालेयाद्रिविजृम्भितामरधुनीधाराभिरामेऽस्यवा-
ग्गुम्फे भिन्नसमग्रशास्त्रगहनग्रन्थ्युद्गतिं बिभ्रति ।
विद्वांसः खलु केन जातपुलकाश्चित्रीयमाणा भृशं
यस्मिन्कर्णपथातिथावगमयन्नास्पन्दशून्यं मनः ॥ २० ॥

येन प्रावृडनर्गलामरनदीरंहःप्रतिस्पर्द्धिभि-
र्वाक्पीयूषभरैः सुसिक्तहृदयच्छात्रालवालस्थले ।
विद्याकल्पलतास्त्वलौकिकचमत्कृत्युक्तिभिः पुष्पिताः
हृद्योपासनवल्लरीषु कलिताः स्वानन्दकन्दैः फलैः ॥ २१ ॥

यद्वक्तृत्वविलासलुब्धहृदयैस्तत्त्वावमर्शोत्सुकैः
नानादेशसमागतैः शमदमप्रष्ठैः सुविद्यार्थिभिः ।
तत्रत्यैरपि धर्मकर्मनिरतै-र्विज्ञानशीलैर्जनैः
स्थित्या तत्स्थविदस्तपोवनमिवाकीर्णा तदाभूरभूत् ॥ २२ ॥

शास्त्राण्याकलयन्स नित्यविहिताचारांश्चनिर्वर्त्तयन्
भक्त्या श्रीहयुग्रावनीन्द्रविदुषा स्वाराध्यमानोऽनिशम् ।
एतद्विश्वपथं विचिन्त्य वितथं निर्विद्य देशात्ततः
काश्यां तत्समये द्युसिन्धुपुलिने संन्यासमेवाकरोत् ॥ २३ ॥

आरब्धं न परेण केनचिदहो स्वाज्ञानतो विस्तृतम्
स्वस्मिन्नेव निरूप्य फल्गुविषयान् वन्धान्विधत्तेवहून् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मि तदहं ब्रह्मेति जाजानतो
यस्याग्रे न तदाऽस्फुरज्जगदिदं भानोरिवान्धं तमः ॥ २४ ॥

विद्युत्ताण्डवडम्बरं जगदिदं स्वाप्नप्रपञ्चोपमं-
सत्यज्ञानसुखैकरूपममलं ब्रह्मैव नित्यं श्रुतम् ।
तस्मिन्नेव विवर्तितं त्विति महत् यत्पादपद्मेक्षणा-
त्साक्षात्को न चकार तस्य सविधं गत्वा विमुक्तात्मनः ॥ २५ ॥

नानामार्गविघूर्णितोऽपि कुमतिस्त्यक्तस्वधर्मोऽपि यो-
विश्वेशाङ्घ्रिसरोरुहेऽपि रहितः संवन्धगन्धेन यः ।
स्वेच्छाचाररतोऽपि नास्तिकमतिर्यो वज्रसारान्तरः
सोऽपि ब्रह्मपथप्रवृत्तिरभवद्यत्सूक्तिमृष्टाशयः ॥ २६ ॥

देशाः सन्ति च केन येऽस्य सुयशश्चन्द्रांशुभिर्भासिताः
भूपाः केऽङ्घ्रिविसप्रसूनयुगलं मूर्द्ध्नाऽस्य ये नार्चिषुः ।
कोऽद्याप्यस्ति सुधीर्न चेदृगिह यन्नामामृताकर्णना-
त्स्यान्नानन्दभरेण कम्पितशिराः प्रोद्भूतरोमोद्गमः ॥ २७ ॥

यं भान्तं चानुभाति प्रथितमिदमलं नश्वरं दृश्यमानं
तद्ब्रह्मैवाहमस्मीत्यनुभवपरमानन्दमानोयतीन्द्रः ।
निर्द्वन्द्वो नित्यतृप्तो विगलितजगदाकारभानोऽप्यथासा-
वासीदासिन्धुभूमीवलयनृपशिरोरत्ननीराजिताङ्घ्रिः ॥ २८ ॥

राजद्राजेन्द्रमौलिस्फुरदमलमणिश्रेणिवेणीप्ररोह-
द्रोचिर्वीचिप्रतानच्छुरितपदनखोन्निद्रचन्द्रांशुजालैः ।
प्रह्वीभूतद्विजालीहृदयकुवलयोल्लासलीलां दधानोऽ-
विन्दद्वैराग्यमूर्त्तिः स्मरहरनगरे यो यतीन्द्रप्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥

धन्यास्ते दिवसाश्चयेष्वयमभूद्विश्वैकवन्द्यो यति-
र्विश्वेशांशइवोरुकीर्त्तिलहरीप्रक्षालिताशान्तरः ।
यस्य श्लाघ्यगुणस्रजो बुधजनैः कण्ठेऽवतंसीकृताः
स्तुत्वातं हृदिगद्गदाक्षरपदं मूर्ध्ना नमामो मुहुः ॥ ३० ॥

धन्येयं तत्पदकमलयोर्भक्तिपीयूषसिक्ता
रिक्तांऽहोभिर्जयति हयुग्रालक्षणा राजधानी
यस्यां राजत्यनुपमघनस्नेहसंश्लेषलीला-
वेल्लद्रत्नक्वणितविभवा सन्ततं राजलक्ष्मीः ॥ ३१ ॥

तत्राभूत्प्रबलारिवारणघटाविद्रावणः केसरी
श्रीराजेन्द्रप्रतापसाहिनृपतिः सन्नीतिरत्नाकरः ।
श्रीमत्स्वामिपदाब्जसेवनलसन्निस्सीमकीर्त्तिच्छटा-
विच्छायीकृतपूर्णशीतकिरणो भूपेन्द्रचूडामणिः ॥ ३२ ॥

तत्सूनुर्नयविक्रमैकनिलयः प्रोद्दामसारस्वत-
स्फारस्वारसिकप्रसादविशदस्वान्तः सतामग्रणीः ।
जागर्त्ति प्रतिपन्थिपार्थिवचमूपाथोधिमन्थोद्धुरः
कीर्त्तिप्रीणितविश्वकर्णहृदयः कृष्णप्रतापो नृपः ॥ ३३ ॥

यः सत्यस्य निधिर्हरेः प्रतिनिधि-र्विश्वम्भरारक्षणे
श्रौतस्मार्त्तपथप्रचारसविता विद्यालतावारिदः ।
यस्मिञ्छासति मेदिनीं कलिरपित्रासात्परित्यज्य तां
मन्ये क्वाऽपि गतो-रणादपगतैः प्रत्यर्थिसार्थैः समम् ॥ ३४ ॥

तच्छ्रीमहामहिमभारतभूषणश्री-
'कृष्णप्रताप'-नरदेवमहोदयेषु ।
जल्पेदमन्दतरकन्दलितानुरागं
तन्नव्यकाव्यमिह कोन कविर्बुभूषुः ॥ ३५ ॥

यस्यामलं कवयितुं गुणचक्रवालं
वाचालतां नयति संप्रति कौतुकं मे ।
वाणीमिहाम्बुभरसान्द्रघनोदयन्तु-
र्मोदन्मयूररमणीमिव सप्रमोदम् ॥ ३६ ॥

तत्काव्यमल्पमतिजल्पितमप्यनल्प-
स्वान्ते सतां तु गुणगौरवभाजनं स्यात् ।
स्वात्यां हि मुक्तमुदकं जलदेन नूनं
मुक्ताफलत्वमुपगच्छति शुक्तिगर्भे ॥ ३७ ॥

वक्तुं गुणान्पुलकितावयवानिवाद्य
यत्कीर्त्तिरेवसुजनान्मुखरीकरोति ।
प्राप्ते मधावविरतं मधुरं विरौति
यत्कोकिलस्तदतिसौरभपुष्पवीर्यम् ॥ ३८ ॥

यं सर्वदेशजनता विनता नितान्त-
मास्तिक्यहेमनिकषोपलतां दधानम् ।
भक्त्या सभाजयति संप्रति साधुवादं
कः श्लाघितुं पटुरमुष्य गुणानुवादम् ॥ ३९ ॥

प्रौढप्रतापतपनोऽरिमुदुस्सहांशु-
र्यस्यानिशं ज्वलति नीतितरङ्गिणीषु ।
वेल्लद्यशोऽम्बुजवनानि विकासयन्स-
द्रक्षोपकारमनिशं प्रदिशञ्जगत्याम् ॥ ४० ॥

सद्धर्म्मचिन्तनविसृत्वरकीर्त्तिवल्ली-
फुल्लप्रसूनसुरभीकृतदिङ्मुखश्रीः ।
विद्योतते विबुधसद्मसु यस्य चञ्च-
त्क्षीराब्धितुङ्गलहरीललिता गुणश्रीः ॥ ४१ ॥

आस्वाद्य यस्य सुयशोऽमृतसिन्धुभङ्गान्
के नारुचिं विदधते विबुधाः सुधासु ।
श्च्योतन्मरन्दसहकारनवप्ररोह-
मुत्सृज्य रज्यति मधौ क्व नु षट्पदाली ॥ ४२ ॥

यत्कीर्त्तिकल्पलतिका प्रतिकालमेव
व्याजृम्भते बलिरिपोरिव बभ्रुमूर्त्तिः ।
नो माति मातिलघुतां गमितेषु तेषु
मर्त्योरगेन्द्रसुमनोभुवनोदरेषु ॥ ४३ ॥

निःशेषनिर्जितजगत्त्रितयोपमानाः
यत्कीर्त्तिकुन्दकलिकाः कलिकालगन्धम् ।
व्याधुन्वतीरिह न के तदसीममधीम-
द्धन्याः स्वकर्णपुलिनेष्ववतंसयन्ति ॥ ४४ ॥

स्फूर्ज्जत्प्रतापचकिताः प्रकृतीरदभ्रां
वृद्धिं निनाय निजर्नीतिभिरुत्तमा यः ।
विस्तारयन् सुजनकुञ्जनबन्धुतायाः
ख्यातिं जयत्यधिगुणास्तवनीयकीर्त्तिः ॥ ४५ ॥

अस्तं कदाचिदपि नैति न वास्ति गम्यो
राहोर्मुखस्य न चलोदरमण्डलस्य ।
कृत्स्नं जगद्दलितवैरितमा यदीयोऽ-
पूर्वः प्रतापतपनो विशदीकरोति ॥ ४६ ॥

यस्य प्रतापहरिदश्वकरैरुदारै-
रुद्दीपिते जगति वामरशर्वरीषु ।
नन्दन्ति चात्मपतिभिः सह धीरवाक्यो-
मुह्यन्ति मीलितदृशोऽपि कुनीत्युलूक्यः ॥ ४७ ॥

यस्य प्रतापदहनज्वलितात्मवर्गं-
दुष्कीर्त्तिधूमकलुषा इव वाष्पनीरैः ।
मुक्ताफलैरिव सपत्नवधूदृशोऽपि
स्वाराधयन्त्यधिहृदुन्नत-शम्भुयुग्मम् ॥ ४८ ॥

कल्पान्तविद्युदधिकद्युतिमत्कृपाण-
धाराजले गजघटावलिदुर्गमेऽपि ।
किन्नाययावसकृदस्य गुणौघलुब्धा
लब्धुं स्वशुद्धिमिव तत्प्रतिपक्षलक्ष्मीः ॥ ४९ ॥

यत्पुण्यशैलभवकीर्त्तितरङ्गिणीयं
संसारसिन्धुमनुभात्यभितो विशन्ती ।
यत्रावगाह्य कतिचित्कृतिनः सलीलं
दैन्यौष्ण्यपातनकृते कुशली भवन्ति ॥ ५० ॥

बुद्ध्या गुरुप्रतिमया च मुहुः प्रशास-
न्नीत्यान्वबीविशदयं जनताः स्वधर्म्मे ।
यस्य प्रसादलवमेत्य भृशं कृतार्थाः
के वार्थिनो न विजहु-र्निजमर्थिभावम् ॥ ५१ ॥

धर्म्मार्थविभ्रमसुधारसपानभूमि
र्वेदान्ततर्कगुणडम्बरडिण्डिमश्रीः ।
यत्संसदुल्लसति देवसभाभिरामा
कामादिजिद्गुणगणैकविकासधामा ॥ ५२ ॥

यः स्वान्तिकं गतवतः सुजनानमन्द-
मानन्दसान्द्रहृदयांस्तनुतेऽनुतर्षम् ।
अल्पस्मितैर्मुहुरपारकृपाप्रवाह-
पूरोर्म्मितामिव गतैर्निजवाग्विलासैः ॥ ५३ ॥

ओजोऽन्विता सरसमञ्जुलरीतिराज-
दौदार्य्यभृद्गुणिजनेषु धृतप्रसादा ।
आभात्यलङ्कृतिचमत्कृतिशालिमूर्त्ति-
र्यद्भारती सुकवितेव मनोऽभिरामा ॥ ५४ ॥

औदार्य्यशीलविषये भुवि कर्णकल्पो
वीर्य्ये धनञ्जय इवार्द्दितवैरिवर्गः ।
यो धर्मसूनुरिव राजति सत्यसन्धः
सिन्धुर्धियां श्रुतिकथागमजागरूकः ॥ ५५ ॥

चित्रं किमत्र विषयैर्यदि नानुनीतं
चित्तं विकारपथमस्य महामहर्धेः ।
नानोकहोन्मथनशक्तिभृताऽनिलेन
प्रोन्मूल्यतेऽतिगुरुविन्ध्यनगेन्द्रशृङ्गम् ॥ ५६ ॥

किं वर्णये तमिह यस्य गुणप्रताने
विश्वान्तगेऽनुगतमञ्जुबुधालिपुञ्जान् ।
गुम्फन्ति पाण्डुरयशस्सुमनोभिरेव
हारान्नवोक्तिरचनाचतुराः कवीन्द्राः ॥ ५७ ॥

के सन्ति भूमिवलये हृदयालवो वै
ये तद्गुणश्रुतिचमत्कृतशेमुषीकाः ।
नव्यार्थभव्यरचनैर्वचनैरजस्रम्
गायन्ति संप्रति न तस्य यशो विचित्रम् ॥ ५८ ॥

कर्पूरकुन्दशरदिन्दुजयप्रगल्भा
यत्कीर्त्तयस्त्रिजगतीमपि लङ्घयन्ति ।
या गगनमप्रतिममीश्वरमाश्रयन्ति
कस्ताः प्रकाममवरोद्धुमलं चरन्तीः ॥ ५९ ॥

यतद्यशोऽमृतपयोधितरङ्गपूर्णे
लोकेऽखिलेऽधिगगनं सुरसुन्दरीभिः ।
जानेऽत्र मुक्तमवगाहनकेलिहेतोः
पोप्लूयते रजततुम्बकमिन्दुबिम्बम् ॥ ६० ॥

निर्व्याजभक्तिरसभावितविश्वनाथ-
माविभ्रतो विविधवैदिकधर्मवृत्तम् ।
यस्याद्य शारदसुधांशुमयूखलेखा-
निष्कलमषाणि चरितानि जगत्पुनन्ति ॥ ६१ ॥

प्रीणाति यद्यतिवरानथ बुद्धिवृद्धान्
शुद्धानिहान्नवसनादिभिरन्वहं यः ।
तेनास्य कुत्र भुवने न यशःपताका
राकामृगाङ्कधवलाकृतयो लसन्ति ॥ ६२ ॥

सोऽयं जयत्यखिलभूतलवन्दनीय-
चारित्ररुक्मनिकषो नृपमौलिरत्नम् ।
संदर्शयन्निखिलभारतसारवत्तां
सङ्ख्यातिगैर्गुणगणैर्हथुत्र्यावनीन्द्रः ॥ ६३ ॥

विकासिताशेषसुहृत्सरोरुहो
निमीलितारातिकदम्बकैरवः ।
प्रकाशते श्रीहथुत्र्यावनीपतिः
कृष्णप्रतापाऽभिध एष भानुमान् ॥ ६४ ॥

देवः सोऽयं प्रथितमहिमा सर्वविद्यानदीनां
स्वैरक्रीडोल्लसितविविधज्ञानवैदग्ध्यलक्ष्मीः ।
हर्षोत्कर्षं निखिलजगतीगीयमानावदानो
नित्यं दानोत्तरलितमना राजति प्रौढवीर्य्यः ॥ ६५ ॥

ब्रूमः सारस्वतकुलभुवां किं निधेः शेमुषीनां
भूयोऽनेकाद्भुतगुणकथाकीर्णकर्णोत्सवस्य ।
यस्याचामन्त्यमलमनसः सज्जनाः शारदेन्दु-
स्यन्दस्यूतामृतमदहरीं कीर्त्तिसिन्धुं सतर्षम् ॥ ६६ ॥

यः श्रीमांश्श्रुतिवर्त्मवर्द्धनघनश्रद्धानुबद्धाशयो
देवांस्तर्प्पयितुं विदिह इव धीमान्नव्यहव्यामृतैः ।
चातुर्मास्यमखं चकार विधिवत्काश्यामसीमै-र्धना-
सारैर्यत्र जिगाय धर्मजनुषस्तं राजसूयाध्वरम् ॥ ६७ ॥

श्रौतस्मार्त्तपथाध्वनीनधिषणैः श्रीकाशिराजेन त-
त्पौरैर्धीरवरैः स यज्वऋषभः सार्द्धं प्रमोदावृतः ।
व्यात्युक्षीमतनोत्तदात्ववभृथेनाशेषदोषैः कले-
र्मुक्तः श्रीसुरनिम्नगामलजले नापावि कस्को जनः ॥ ६८ ॥

यस्मिन् यागमहे महेशनगरी चञ्चत्पताकाञ्चिता
रम्भास्तम्भविलम्बितोरणलसत्प्रासादमालाकुला ।
आसीद्वेदपथप्रवृत्तविदुषां संमानविस्राणने
सङ्ख्योत्तीर्णवितीर्णकाञ्चनझणत्कारैः परं पूरिता ॥ ६९ ॥

तत्सामग्र्यजुषां मुदाग्रजनुषां पुण्यैः समुद्घोषणैः
काश्यां कस्य न लोचनोत्सवमुदं धत्तेऽग्निहोत्रालयः ।
सायं प्रातरुपाहिताहुतिहसद्वैश्वानरप्रोल्लस-
ज्ज्वालैर्यस्य समन्ततः कलिमलं प्रोत्सारयन् राजते ॥ ७० ॥

नद्धा दृष्टिविलोभिचित्रपटलैर्यत्तुङ्गभित्तिस्थली
बद्धा वन्दनमालिकास्तत इतः प्रान्तेषु माध्वीमुचः ।
यत्रेष्टिं प्रति देवतार्चनचमत्कारिप्रसूनावली-
हृद्यामोदभरैर्बिभर्त्ति खलु यः स्पर्द्धासमृद्धिं दिवः ॥ ७१ ॥

यस्याश्चर्य्यमतेर्नयाध्वनिरतस्याचारपूतात्मन-
स्तर्क्यन्ते न विचित्रमन्त्रगतयः स्वैरन्तरङ्गैरपि ।
दाक्षिण्येन समर्थयन्त इह तानर्थानसाध्यानपि
ज्ञायन्ते फलदर्शनेन नियतेर्वैदग्ध्यसीमा इव ॥ ७२ ॥

कामं सन्तु सहस्रशोऽवनिभृतो धन्या वदान्याः क्षितौ
तेषां कोऽपि विलक्षणोऽयमुदभून्मध्ये स्फुरन्सद्गुणैः ।
स्मारं स्मारमसीमगौरववतीं यद्भूरिदानावलीम्
वारं वारमहो भवन्ति कृतिनो वाचंयमा वर्णने ॥ ७३ ॥

यः काश्यां प्रतिमन्दिरं प्रतिपथं प्रत्यापणं नागरै-
रित्थं धार्मिकसत्तमैर्गुणिजनैः संकीर्त्यतेऽहर्निशम् ।
चारित्रैरवतारयन्कृतयुगं येगिं कलेर्लङ्घयन्
मन्ये संहरतीति भूमिवलये कालव्यवस्थामपि ॥ ७४ ॥

वेदान्तार्थविशुद्धबोधविकसत्तत्त्वप्रमेयांशके
सारासारविचारमार्मिकतया राजर्षितां बिभ्रतः ।
मर्य्यादामयतोऽम्बुधेरिव भुवो गम्भीरताशालिनः
पृथ्वीयं सुयशोभिरस्य वलिता राजन्वती राजते ॥ ७५ ॥

लोका येन कृतार्थिताः सुचरितैः संपाविताः पूर्वजा
यज्ञस्तम्भवती कृता शिवपुरी वीतापदो विद्विषः ।
किञ्चाभाति सपत्नदर्प्पदलनोद्दामैकदेशोऽजमा
धन्या धर्म्मधुरन्धरेण धरणीयं स्वर्गतोऽप्यर्हिता ॥ ७६ ॥

आयत्ता यद्गुणौघैरखिलजनशुभारम्भसम्भावनीयैः
सत्कर्त्तुं सा व्यतारीत्प्रमुदितहृदया भारताधीश्वरी यम् ।
तत् "के सी आइ ई" मत्पदमथ स महीपालमालार्च्चितोऽपि
श्रीमांस्तस्या-मुदेऽशुशुभदुदितमुदो-नीवृतो निर्मिमाणः ॥ ७७ ॥

यस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुप्रत्यर्थिकान्त्याखिले
लेखानां सदनेऽधुना धवलतां कीर्त्या समासादिते ।
स्वर्लोकाधिपतिं पुलोमतनया सोऽप्यभ्रमोर्वल्लभम्
सोऽपि स्वर्गतरङ्गिणीजलरुहां नालं समन्विष्यति ॥ ७८ ॥

संत्यक्तान्कलभाषिभिर्द्विजगणैः सन्नद्धवैरिद्रुमान्
दग्ध्वा तद्वहुदुर्यशोभिरभितो धूमैर्दिशः पूरयन् ।
अप्यश्रान्तदुरन्तधारनिपतन्नेत्राम्बुपूरप्लुते
तत्कान्ताहृदये ज्वलत्यनुदिनं यस्य प्रतापानलः ॥ ७९ ॥

मुक्ताविद्रुमगुच्छसच्छविहरौ कुन्दारविन्दोज्ज्वलौ
सूर्य्याचन्द्रमसावथो विदधतौ व्यर्थोदयार्थौ किमु ।
पातुं किन्नु कृतोत्सवौ शिवविधी यस्य त्रिलोकीमयम्
तर्क्कः संप्रति पश्यतामुदयते कीर्त्तिप्रतापावुभौ ॥ ८० ॥

उद्यत्पूर्णशरत्सुधांशुसुषमामल्पीयसीं तन्वती-
मानन्दोदधिवीचिकां खलु दिवः कूलङ्कषां कुर्वतीम् ।
यत्कीर्त्तिद्युतिमद्भुतामधिजगत् सून्मीलनं जग्मुषी-
मन्तः शीलयते चकोरचरितान्यालोक्य चेतः सताम् ॥ ८१ ॥

मुक्ताजालमृणालपाण्डुररुचां मालिन्यमातन्वती
मानध्वंसमनारतं विदधती सौधाकरीणां त्विषाम् ।
निन्दन्ती घनसारशारदघनप्रोत्फुल्लमल्लीरुचो
यत्सत्कीर्त्तिरियं चकास्ति जगतामानन्दसन्दोहिनी ॥ ८२ ॥

यत्स्वर्गीयमृगीदृशां स्तनतटे कर्पूरपङ्कायते
रिङ्गद्व्योमधुनीतरङ्गनिकरे यद्राजहंसायते ।
लोकालोकवनीतमस्ततिषु यज्ज्योत्स्नाप्रवाहायते
वक्तुं तस्य यशोऽमलं सुविपुलं कस्यास्ति वाग्विस्तरः ॥ ८३ ॥

दैन्योदग्रदवाग्निकर्कशमहःसंपर्कतप्ताशयः
को नैवेशजटाटवीपरिपतत्स्वर्गापगासोदरे ।
यस्य श्लाघ्ययशःसुधाम्बुधिरसे मङ्क्त्वा विधूय व्यथा-
मानन्दोदयशृङ्गसौधपदवीमारोढुमाकाङ्क्षति ॥ ८४ ॥

चेतो यस्य भवाटवीपटुतरक्लेशान्धकारच्छटा-
चण्डांशुश्रुतिबोधनष्टनिखिलद्वैतप्रतिष्ठास्पदम् ।
श्रीमत्साम्बशिवाङ्घ्रिपङ्कजनखप्रेङ्खत्प्रभामालिनी-
पूरस्मेरतरङ्गसङ्गि परमानन्दाम्बुधिं गाहते ॥ ८५ ॥

यस्मिन्नाश्रितपालनैकनिरतौ धर्मार्थमोक्षस्थितौ
स्फारीभूतनितान्तनिर्मलमतौ दिग्व्याप्तकीर्त्तौ स्थिताः ।
मन्ये सत्यदयातपःप्रभृतयः सम्भूय सर्वे गुणाः
स्पर्द्धन्तेऽद्य मिथो निसर्गमलिनं जित्वा करालं कलिम् ॥ ८६ ॥

प्रायो भूपेष्विदानीं कलिमलिनतया लङ्घिताचारमार्गे-
ष्वन्येष्वाभाति नायं यत हवनविधिर्भस्मनीव प्रयुक्तः ।
श्रेयोधाम्नि त्वमुष्मिन् मणिरिव मुकुटे धर्मसूनूपमाने
सम्यक्सन्मार्गरक्षाव्रतसुकृतनिधौ भ्राजते राजशब्दः ॥ ८७ ॥

श्रीविश्वेशाङ्घ्रिपद्मद्वितयमधुकरस्तत्कृपापाङ्गभङ्गी-
संपल्लब्धात्मविद्याऽम्बुधिविमलजलक्षालिताज्ञानपङ्कः ।
चञ्चत्क्षीराब्धिवेलावनिवनललितोत्फुल्लमल्लीमतल्ली-
माबिभ्रत्कीर्त्तिवल्लीं नरपतिमुकुटाध्यासिनीं राजते यः ॥ ८८ ॥

कीर्त्तिर्जागर्ति यस्य प्रवरकविवचोभङ्गिरङ्गे स्फुरन्ती
यद्दानोत्कर्षवार्त्ता सुखयति निखिलज्ञानभाजां समाजम् ।
श्रीमत्कृष्णप्रतापक्षितिपतितिलकायाद्य तस्मै चिरायुः
सौख्यं दद्यादविद्यातिमिरदिनकरः क्लेशहारी स्मरारिः ॥ ८९ ॥

स एव खलु परमास्तिको लोकहितावतारो महाराजः सांप्रतं देशस्यास्य त्रैव-र्णिकानां चावस्थाः पूर्वापेक्षया प्रायः क्रमशो गुणैर्हीयमाना दीनाः शोचनीयतामु-पगताश्चाभिपश्यन् तन्मूलकारणं तु संस्कारह्रास-शिक्षाह्रास-प्रभृतिप्रज्ञापराधजो-ऽधर्म एव भवितुमर्हतीति मन्वानः, तथाहि यदा यद्देशनगरजनपदमण्डलप्रधाना

नियन्तारो धर्मपथमुत्क्रम्याधर्म्येण प्रजां वर्त्तयन्ति तदा तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजानपदा व्यवहारोपजीविनोऽपि तमधर्मं क्रमशोऽभिवर्द्धयन्ति ततश्च शनैर्वर्द्धमानः सोऽधर्मः प्रसभं धर्मपादमन्तर्धत्ते। ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणः प्राणिनो वर्णाश्रमानुसारं विहितप्रतिषिद्धकर्मणामाचरणपरीहारावमत्य निर्मर्य्यादं यथाकाममाचरन्तस्त्रिवर्गात्परिच्यवन्ते। तादृशां हि प्राणिनामनिष्टफलभूयिष्ठत्वात् सत्वगुणकर्मणां पृथिव्यादीनामपि गुणपादपरिभ्रंशः संपद्यते तेन च शस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्य्यविपाकप्रभावगुणपादांशपरिभ्रंशः संजायते। ततोहीयमानगुणैराहारैर्हीनगुणैर्विहारैश्च यथापूर्वमुपष्टभ्यमानानि जलाग्निमारुतपरीतानि जनताशरीराणि बलवीर्य्यप्रज्ञोत्साहव्यवसायादिभिर्हीयमानतामभिप्रपद्यन्ते। अतोऽस्य कृत्स्नवसुधामण्डलमण्डनायमानस्य देशस्यावस्थाः प्राणिनश्च श्रेयःसंपदामायुषश्च क्रमशो ह्रासमुपलभन्ते। इति निर्दिष्टक्रमेण संस्कारह्रास-शिक्षाह्रासाद्यपराधजन्मनोऽधर्मस्यैव महिम्ना देशेऽस्मिन्नशुभोत्पत्तिरभूत्। अथ प्रागपि यथावत्संस्कारादिजन्यधर्मसद्भावप्रभावादेव अमरसमौजसोऽतिविमलविपुलप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षियज्ञविधिविधानाः शैलेन्द्रसारसंहतस्थिरशरीरा मारुततुल्यजवबलपराक्रमा दयादानदमनियमतपस्तत्परा व्यपगतभयरागद्वेषमोहादिदोषा अमितायुषः पुरुषा अभूवन्। इति विमर्शशालिनां मनीषावतामतिरोहितमेव सर्वम्। तथा च विहितसंस्काराद्यभावहेतुकेनाधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे पुनरपि तदनुष्ठानमेव वर्णिनामाश्रमिणाञ्च संपादयिष्यत्यैहिकमामुष्मिकं च श्रेयोऽनुत्तमं तेजस्वित्वादिकञ्चात्मनो गौरवभावम्। तदनुष्ठानं च तज्ज्ञानप्रचारमन्तरा न संभवति, तर्हि निरुक्तविषयज्ञानसम्पत्तये स्मार्त्ताग्निकर्मपद्धतिप्रदर्शकं षोडशसंस्कारादिगृह्यकर्मणां प्रतिपादकं मूलभूतमेतदेव पारस्करगृह्यसूत्रं नाम। एतदनुरोधेनैव वाजसनेयिनां द्विजानां गर्भाधानादियावत्संस्कारा जगति प्रवर्त्तन्ते, ग्रन्थेऽत्र वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितोऽभ्युदयार्थः संस्कारादिरूपः प्रवृत्तिलक्षणो हि धर्मः स च देवादिस्थानसुखप्राप्तिहेतुरपि सन् परमेश्वरार्प्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानः फलाभिसन्धिरहितो भवत्यन्तःकरणशुद्धये। शुद्धसत्वस्य चात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुतामपि प्रतिपद्यते। इति सूक्ष्मतरमीक्षमाणानां प्रेक्षावतामपरोक्षमेव रहस्यम्। इत्यादिकमनुसंदधानो जगदुपचिकीर्षया केवलं विदुषां महात्मनां चरणयोः समर्प्पयितुमधिकारिजनेभ्यश्च वितरीतुमेव सुखेन तत्कृत्स्नार्थावबोधहेतवे भाष्यचतुष्टयसंवलितं कात्यायननिर्मितैरेव परिशिष्टक-

गिडका-शौचसूत्र-स्नानसूत्र-श्राद्धसूत्र-भोजनसूत्रैः सहालङ्कृतम् उक्तविषयरत्नप्रचुरप्रचारार्थं ग्रन्थमेतमीश्वरी-मायया विश्वमिव मुद्रायन्त्रालये तमेकमपि शीघ्रमनेकतां प्रापयितुमाज्ञया मुद्रापयामास । अथैतस्य प्रणेता पारस्करनाम्ना महर्षिः किं कात्यायनाद्भिन्न आहोस्वित् स एव'? अत्र प्रमाणान्तरानुपलम्भात् वृद्धपरंपरोपदेशप्रसिद्ध्या कात्यायन एव वररुचिनाम्ना पारस्करनाम्ना च ख्यात इत्यध्यवसीयते । (वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् । पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम्) इत्यभियुक्तोक्तेः । अथायं विश्वामित्रगोत्रोत्पन्न उक्तो हरिवंशे यथा (विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः । विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ देवश्रवाः कतश्चैव यतः कात्यायनाः स्मृताः) अत्र गर्गादिभ्यो यञ् ' यञन्तत्वात् यूनि लोहितादिकतन्तेभ्यः फक् ' तस्यायनादेशे निष्पन्नः कतर्षिगोत्रापत्यं युवा कात्यायन इति । अनेनैव महर्षियाज्ञवल्क्यप्रधानशिष्येण शुक्लयजुर्वेदकर्मणामनुष्ठानपद्धतिबोधकं षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्यं स्मार्त्तसूत्रञ्च प्रणीतं तथा अष्टादशपरिशिष्टानि पाणिनिसूत्रवार्त्तिकानि च निरमायिषत इति ।

सोऽयं ग्रन्थः श्रीहयुआधीशस्याज्ञया काशीकुम्भजतीर्थशीथीवसतेर्द्विवेदोपाख्यश्रीयुतपण्डितवरहनुमद्दत्तशर्म-महात्मनो महता साहाय्येन तदीयपुण्यराशिलेशलब्धावतारेण तदात्मजात-द्विवेदपण्डितदेवनाथशर्मचातुर्मास्ययाजिना तथा गणकरोपाख्य पं० बालमुकुन्दशर्मभट्टेन च संशोध्यमुद्रयित्वा प्रकाशतां नीतः । यदत्र यत्नतः शोधितेऽपि क्वचिद् भ्रमात्प्रमादाद्दृष्टिदोषाद्वा विषमं स्थितं मर्त्यस्वभावसुलभमशुद्ध्यादिकं तत्सारासारविचारपारदृश्वभिर्दयामयाशयैः कृपादृष्ट्या विशोध्य समीकरणीयं करणीयञ्च निजाशीराशिभिरास्तिकप्रवरस्यास्य महाराजस्य सर्वान्तर्यामिचैतन्यापरिच्छिन्नानन्दस्वरूपपरमेश्वरप्रसादसंपदा चतुर्वर्गविषये मुहुरभीष्टसाफल्यम् ।

शाण्डिल्यान्वयसिन्धुचन्द्र-सरयूपारीणविप्राग्रणी-
रायुर्वेदमहाब्धिमन्दरगिरी-रोगार्त्तचिन्तामणिः ।
विश्वव्यापियशाः शिवाङ्घ्रिरतगोपालत्रिपाठ्याह्वयः
सूरिर्भूरिदयार्णवो-विजयते सद्वैद्यचूडामणिः ॥ ९० ॥

तस्मात्तद्बहुपुण्यराशिकणिकालेशादवाप्तोद्भवो
धर्म्मव्याकृतिवैद्यशास्त्रकविताव्यायामरम्याशयः ।
राज्ञस्तस्य कृपामृतोर्मिमुदितोऽकार्षीद्गणेशो-भिष-
क्काव्यं तल्लघु भूमिका-कृतिमिषाद्विद्वज्जनानां मुदे ॥ ९१ ॥

सं० १९५२

श्रीपूज्यचरणचातुर्मास्ययाजीद्विवेदपण्डित-
देवनाथशर्ममहाशयानामाज्ञावशंवदः ।
श्री-काशी-भदैनी-वास्तव्यो
वैद्य गणेशदत्त-शर्मा त्रिपाठी ॥

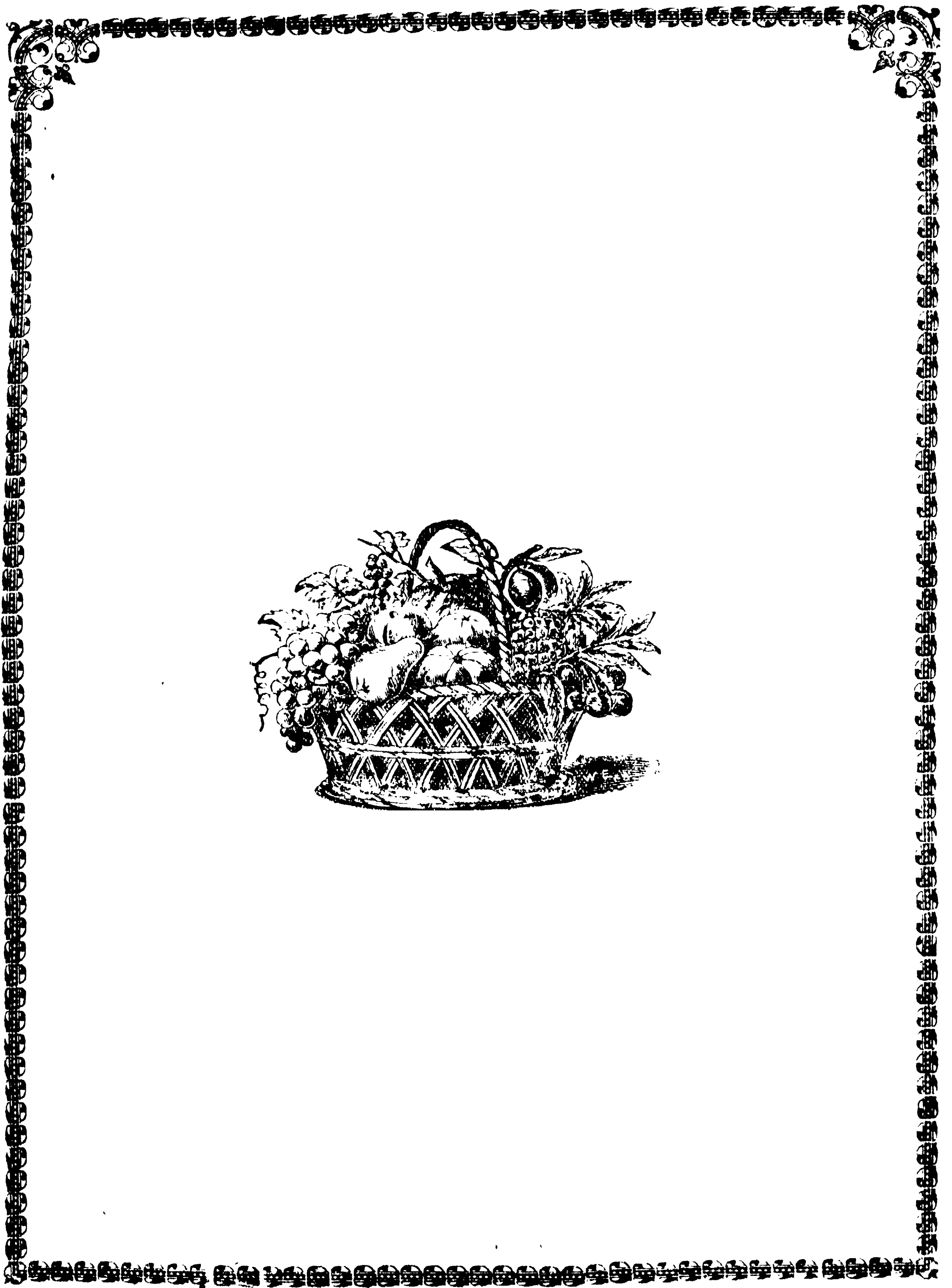

॥ श्रीः ॥

॥ अथ ससूत्रकर्कादिभाष्यचतुष्टयविषयाणां सूचनपत्रम् ॥

प्रथमकाण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

पारस्करगृह्यसूत्रम् ।

मूलम् ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥ परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरुप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यात् ॥ २ ॥ स्रुवं प्रतप्य सम्मृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥ आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ ४ ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥

(१) कर्कोपाध्यायप्रणीतपारस्करकृतस्मार्तसूत्रव्याख्या ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ पारस्करकृतस्मार्तसूत्रव्याख्या गुरूक्तितः । कर्कोपाध्यायकेनेयं तेने नत्वा जगद्गुरुम् ॥ १ ॥ श्रौतान्याधानादीनि कर्माण्युक्तानि तदनन्तरं स्मार्तान्यनुविधीयन्ते तत्रैतदादिमं सूत्रम् ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेति व्याख्यास्यतइति सूत्रशेषः । तत्रायमथशब्द आनन्तर्ये द्रष्टव्यः श्रौतानुविधानानन्तरं स्मार्तान्यनुविधीयन्त इति, आनन्तर्यप्रज्ञप्तिप्रयोजनं श्रौतेष्वधिकाराद्गुपस्पृशेदप इत्येवमन्तं सर्वकर्मसाधारणं यत्तस्यात्रापि प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ पूर्वं प्रवृत्तं श्रौतानामुपनिबन्धनमित्येतत्सूत्रकारप्रवृत्त्या ज्ञायते प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदिति श्रौतेषु गृहोपस्थानं विहितं तत्पूर्ववदित्यनेनातिदिश्यते ॥ तथाच प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति ॥ अतःशब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माच्छ्रौतान्यभिहितानि स्मार्तान्येवानुशिष्यन्ते अतस्तानि वक्तव्यानीति ॥ ननु च पूर्वं स्मार्तानां गर्भाधानादीनामनुष्ठानं पश्चाच्छ्रौतानामित्यतोऽनुष्ठानक्रमेण स्मार्तान्येव पूर्वमभिधेयानीति ॥ अत्रोच्यते, नैतदेवम् प्रत्यक्षश्रुतित्वात् । प्रत्यक्षाहि श्रुतयः श्रौतेषु, स्मार्तेषु च पुनः कर्तृसामान्यादनुमेयाः श्रुतयः, स्मार्तानामपि हि वेदमूलत्वमुक्तम् ॥ तस्मात्प्रत्यक्षश्रवणात्तान्येव पूर्वमभिधीयन्ते न गर्भाधानादीनि ॥ अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति, स्मरणादेव स्मृतीनाम्प्रामाण्यम् । अव्यवच्छिन्नं हि स्मरणमष्टकादीनामष्टकाः कर्तव्या इति ॥

अनादिरयं संसारः । स्मरणमप्येषामनाद्येवेति ॥ ननु चोक्तमापस्तम्बेन तेषामुच्छिन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्तइति यतो वेदमूलकत्वम् ॥ नैतदेवम् । शाखानां सतीनामुत्सादो भवति नासतीनाम्, तत्रायं दोषः स्यात् य एव कश्चित्काञ्चिच्छाखां न पठति तस्यैव तद्विहितं स्मार्त्तं स्यात् यस्तु पुनः पठेत्तस्य श्रौतमिति ॥ तत्र पुरुषापेक्षया तदेव श्रौतं स्मार्त्तञ्चेत्युक्तरूपता स्यात् ॥ स्मरणात्स्मृतिरिति चान्वर्थिकी संज्ञा, युक्तकर्मानुष्ठानं स्मरणं स्यात् ॥ मनुगौतमवसिष्ठापस्तम्बादिभिर्ग्रन्थेनोपनिबद्धम् । तस्मात्कर्तृसामान्यादनुष्ठेयोऽयमर्थ इत्यनुमीयते । तथाच लिङ्गम् ॥ नैमित्तिकं व्याहृतिहोमं प्रकृत्यामनन्ति ॥ यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ। यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये अन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञे । यदि सामतः स्वरित्याहवनीयइति प्रकृत्याह यद्यविज्ञातं तत्सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथेति ॥ अविज्ञातं च यन्न विज्ञायते किमार्ग्वेदिकं याजुर्वेदिकं सामवेदिकं चेति विनष्टं कर्म तत्स्मार्तमविज्ञातमित्युच्यते ॥ वेदमूलत्वं त्ववश्यमेवान्विष्यमाणं ज्ञायते तत्किं मूलमिति, तस्मात्स्मृतिप्रवाहादेवायमर्थोऽनुष्ठेय इति गम्यते ॥ गृह्यःस्थालीपाकानां कर्मेति ॥ गृह्यः शालाग्निः आवसथ्य औपासन इत्यनर्थान्तरं, तत्र ये स्थालीपाकाः ते गृह्यस्थालीपाकाः, स्थालीपाकग्रहणं चाज्यपुरोडाशधानासक्त्वाद्युपलक्षणार्थम्। कथं ज्ञायते। येन स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति निरुप्याज्यमधिश्रित्येत्येवमादि । आज्यग्रहणमपि स्थालीपाकाद्युपलक्षणार्थमेव ॥ सर्वेषामेवेदं साधारणं कर्मोच्यते ॥ नह्यत्र प्रकृतिविकारभाव इति ॥ विध्यादिविध्यन्तवती प्रकृतिरित्युच्यते, यत्र पुनर्विध्यादिमात्रं विध्यन्तो नास्ति सा विकृतिरिति ॥ न चात्र विध्यादिविध्यन्तस्वरूपता, सर्वाण्येव स्थालीपाकादीनि प्रकृत्य धर्मविधानम् ॥ परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधायेत्येवमादिपर्यग्निकुर्यादित्येवमन्तं सूत्रम् ॥ परिसमूहनादयः पञ्च पदार्था भूमिशुद्ध्यर्था इति केचित् ॥ तदयुक्तम् । नह्यशुद्धे देशेऽग्नेः स्थापनप्रवृत्तिर्युक्तेति, तस्मादग्न्यर्था एव । यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्या इति ॥ न च गृह्यस्थालीपाकादिकर्मान्तर्भाव एषाम्, येनैष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यभिहितेऽपि पुनरभिधीयते उपलिप्तउद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधायेति । नूनमनेनाप्रवृत्तिस्तत्रेति । तस्मादग्न्यर्था एवैत इति । तथाच लिङ्गम् । उद्धृते वा अवोक्षितेऽग्निमादधातीति । प्रयोजनं स्वस्थानस्थितएवाग्नौ क्रियमाणे स्थालीपाकादौ न क्रियन्ते ॥ दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य इत्यासनमात्रं स्यात् न ब्रह्मा, आस्तरणमात्रोपदेशात् । क्वचिच्चोपवेशनविधानाद्दक्षिणतो

ब्रह्माणमुपवेशयेति, नैतत् अदृष्टप्रसङ्गात् ॥ नह्यदृष्टाय कश्चिदासनप्रकल्पनं कुर्यात् ॥ ब्रह्मासनव्यपदेशानुपपत्तेश्च, तस्मादुपवेशनार्थमास्तरणम् । यत्तूक्तं दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेशयेति तदुदपात्रावसरविधित्सया प्रस्तुतब्रह्मोपवेशमज्ञापकम्, ब्रह्मासनं चास्तीर्य कर्तव्यम् ॥ प्रणीय ॥ अपः, अपां हि प्रणयनं सर्वार्थं दृष्टम्, इहापि तद्वत्सर्वार्थानामपाम्प्रणयनम् ॥ परिस्तीर्य ॥ अग्निम् । अर्थवदासाद्येति प्रयोजनवत्पात्रजातमासादयतीत्यर्थः ॥ तच्च कार्यक्रमेण मुख्यक्रमानुग्रहात् । पवित्रे कृत्वा । यथा प्रदेशान्तरे कृते इति ॥ प्रोक्षणीः संस्कृत्य । उत्पवनोद्दिङ्गनादिना । अर्थवत्प्रोक्ष्य । कार्यवतः प्रोक्षणम् । निरुप्याज्यमधिश्रित्य । आज्यनिर्वाप औपयिकस्य पृथक्क्रिया । अधिश्रित्य अग्नौ ॥ पर्यग्निकुर्यात् ॥ आज्यं स्थालीपाकं चेति । उपलक्षणार्थत्वादाज्यस्य ॥ स्रुवम्प्रतप्य ॥ तापयित्वा तमेव दर्भैः ॥ सम्मृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् । आज्यमुद्वास्य ॥ अग्नेः सकाशात् ॥ उत्पूय । पवित्राभ्यां तदेवाज्यम् । अवेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ चशब्दादाज्यं पूर्ववदेव, अतः पवित्राभ्यामित्युक्तम् । प्रोक्षणीसंस्कारश्च पर्युक्षणार्थः । स्रुवस्यापि संस्कारो होमार्थः तत्संस्कारस्यादृष्टार्थता माभूदिति ॥ उपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्याधायेति ॥ उपयमना उपग्रहार्थीया दर्भाः । पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ पर्युक्षणम्प्रोक्षणीभिरित्युक्तम् ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इति ॥ एष विधिरेव न मन्त्राः समाम्नायाभावात् ॥ यत्र क्वचिद्धोमः शान्तिकपौष्टिकादिष्वपीति, क्वचिच्छब्दश्च गृह्याग्निव्यतिरेकेणापि यथाऽयं विधिः स्यादिति ॥ यथा दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयादिति ॥ १ ॥

(२) आचार्यजयरामकृतसज्जनवल्लभाख्यगृह्यविवरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमत्केशववागणाधिपपदद्वन्द्वप्रभाभासुरस्वान्तोत्साहविजृम्भितामलमतिग्राह्ये च गृह्ये कृतेः । दृष्ट्वा कर्कमुखैः कृतानि बहुशो भाष्याणि गृह्याणि तद्वेशार्थं स्वमतेरिदं जयपरो रामो लिखत्यादरात् ॥ १ ॥ कतिसूनुपदाम्भोजपरागोद्भसरालकः । जयरामश्च मेवाडो भारद्वाजसगोत्रकः ॥ २ ॥ श्रीमन्मान्त्रिकमाधवः श्रुतिसुधासिन्धोर्विगाहात्प्रतद्वेद्यस्तत्कृपयाऽभवद् द्विजवरः श्रीकेशवस्तादृशः । तत्पादद्वयकस्पृशा कृतमिदङ्कातीयगृह्यस्य सद्भाष्यं सज्जनवल्लभं सुविदुषां प्रेष्ठं शिवप्रीतये ॥ ३ ॥ आचार्यापरनामधेय इति यो दामोदरोऽभूद् द्विजो भारद्वाजसगोत्र आत्म-

रतिरस्याप्यात्मजस्तादृशः ॥ नाम्ना श्रीबलभद्र आप्तसुयशास्तत्सूनुनैतत्कृतम् भाष्यं सज्जनवल्लभं जययुजा रामेण मत्याप्रये ॥ ४ ॥ पाठे योऽभूद्विसंवादो गृह्यसूत्रे समन्तके। उपेक्षितः स विदुषां मतमाज्ञाय युक्तितः ॥ ५ ॥ प्रयुक्ता अन्यथा मन्त्रा न भवन्त्यर्थसाधकाः। संसाधयन्ति सर्वार्थान्यथावत्पठिता यदि ॥ ६ ॥ नानाशाखीयमन्त्राणां पाठशुद्धौ स्वपाठकाः। व्याख्यातारः प्रमाणं स्युरित्येतच्छिष्टनिश्चयः ॥ ७ ॥ अतस्तत्तत्स्वशाखीयमन्त्राणामग्र्यपाठकात्। पृष्ट्वा सुबोधं गृह्यस्य भाष्यं वै लिख्यते स्फुटम् ॥ ८ ॥ तत्क्षन्तव्यं सुनिपुणैः स्वबालचापलं यथा। मया च स्वीयबोधाय क्रियते न तु तद्विदाम् ॥ ९ ॥ आदौ तावत्सूत्रकृता श्रौतान्याधानादिकर्माण्युक्तानि स्मार्तानि चाभिधीयन्ते ॥ तत्रैतदादिमं सूत्रम् ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेति वक्ष्यतइति सूत्रशेषः ॥ तत्रायमथशब्द आनन्तर्ये ॥ श्रौतानुविधानानन्तरं स्मार्तान्यनुविधीयन्तइति ॥ आनन्तर्यप्रज्ञप्तिप्रयोजनञ्च श्रौतेष्वधिकाराद्युपस्पृशेदप इत्येवमन्तं सर्वकर्मसाधारणं यत्तस्यात्रापि प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥ पूर्वं श्रौतानामुपनिबन्धनं प्रवृत्तमित्येतत्सूत्रकारप्रवृत्त्या ज्ञायते॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदिति ॥ श्रौतेषु गृहोपस्थानमुक्तन्तत्पूर्ववदित्यनेनात्रातिदिश्यते, तथा प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति। अतःशब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माच्छ्रौतान्युक्तानि स्मार्तान्येवावशिष्यन्ते, अतस्तानि वक्तव्यानीति ॥ ननु पूर्वं स्मार्तानां गर्भाधानादीनामनुष्ठानं पश्चाच्छ्रौतानामित्यतोऽनुष्ठानक्रमेण स्मार्तान्यादौ वक्तव्यानि। तन्न प्रत्यक्षश्रुतित्वात् ॥ प्रत्यक्षा हि श्रुतयो ऽनुमेयाभ्यो बलीयस्य इति ॥ श्रौतेषु च प्रत्यक्षाः श्रुतयः, स्मार्तेषु तु कर्तृसामान्यादनुमेया इति स्मार्तानामपि वेदमूलकत्वमुक्तम्भट्टैः ॥ तस्मात्प्रत्यक्षश्रवणाच्छ्रौतान्येव पूर्वमेवानुविहितानीति॥ केचित्पुनरन्यथा वर्णयन्ति स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यम्, अव्यवच्छिन्नं हि स्मरणमष्टकादीनामष्टकाः कर्तव्या इति ॥ अनादिरयं संसारः स्मरणमप्येषामनाद्येवेति ॥ ननु चोक्तमापस्तम्बेन तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्तइति तस्माद्वेदमूलकत्वम्। नैतदेवम्। शाखानामुत्सादस्तु सतीनामेव भवति नासतीनाम् ॥ तत्र चायं दोषः स्यात् य एव कश्चित्काञ्चिच्छाखान्न पठति तस्यैतद्विहितं स्मार्तं स्यात् यस्तु पठेत्तस्य श्रौतमिति॥ तत्र पुरुषापेक्षया तदेव श्रौतं स्मार्तं चेत्ययुक्तरूपता स्यात्, स्मरणात्स्मृतिरिति संज्ञा चान्वर्थिकी, युक्तकर्मानुष्ठानञ्च स्मरणम् मनुगौतमवसिष्ठापस्तम्बादिभिर्ग्रन्थेनोपनिबद्धम्। तस्मात्कर्तृसामान्यादनुष्ठेयोऽयमर्थ इत्यनुमीयते, तथा च लिङ्गम्, नैमित्तिकं व्याहृतिहोमं प्रकृत्यामनन्ति, यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ, यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये अन्वाहार्यपचने वा हवि-

यत्रे यदि सामतः स्वरित्याहवनीय इति प्रकृत्याह । यद्यविज्ञातमसत्सर्वाणि अनु-
द्रुत्याहवनीये जुहवथेति अविज्ञातं च यन्न ज्ञायते किमार्ग्वेदिकम् किं वा याजुर्वेदिकम्
सामवेदिकं वेति विनष्टञ्च यत् स्मार्तमविज्ञातमित्युच्यते वेदमूलकत्वं ह्यवश्यमेवा-
न्विष्यमाणं ज्ञायते तत्किम्मूलमिति तस्मात्स्मृतिप्रवाहादेवायमर्थोऽनुष्ठेय इति गम्यते
इति श्रौतस्मार्तत्वचिन्ताप्रयोजनन्नित्यत्वादिज्ञापनार्थम् श्रौतन्नित्यङ्काम्यं स्मार्त्तञ्च
नित्यमिति ॥ गृह्यस्थालीपाकानामिति गृह्यः शालाग्निः आवसथ्याग्निः औपासन
इति नार्थान्तरम् ॥ तत्र ये स्थालीपाकाः स्थालीपाकग्रहणञ्चाज्यपुरोडाशधानास-
क्त्वाद्युपलक्षणार्थम् यतः स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति ॥ निरूप्याज्यमधिश्रि-
त्येति ॥ एवमाज्यग्रहणमपि स्थालीपाकाद्युपलक्षणम् यतः सर्वेषामेवेदं साधारणङ्क-
र्मोच्यते नह्यत्र प्रकृतिविकृतिभाव इति ॥ विध्यादिविध्यन्तवती प्रकृतिः ॥ यत्र पुनर्वि-
ध्यादिमात्रं विध्यन्तस्तु नास्ति सा विकृतिरिति ॥ न चात्र विध्यादिविध्यन्तस्वरूपता।
यतः सर्वाण्येव स्थालीपाकादीनि प्रकृत्य धर्मविधानम् ॥ परिसमुह्येत्यादि सूत्रम् ॥
तत्र परिसमूहनादयः पञ्चपदार्था भूमिशुद्ध्यर्था इति केचित् तदयुक्तम् नह्यशुद्धे देशे-
ऽग्निस्थापनप्रवृत्तिर्युक्तेति तस्मादग्न्यर्थामित्यपरे अतो यत्र यत्राग्नेः स्थापन-
न्तत्र तत्रैते कर्तव्याः न च गृह्यस्थालीपाकादिकर्मान्तर्भाव एषाम् यत एष एव
विधिर्यत्र क्वचिद्धोमप्रसक्तौ विहिते पुनरभिधीयते ॥ उपलिप्तउद्धतावोक्षितेऽग्निमादधी-
तेति ॥ नूनमनेनाप्रवृत्तिस्तत्रैषाम् तस्मादग्न्यर्था एवैत इति ॥ तथा च लिङ्गम् ॥
उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमुपसमादधतीति तत्प्रयोजनञ्च स्वस्थानस्थित एवाग्नौ
क्रियमाणे स्थालीपाकादौ नैते क्रियन्त इति ॥ दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य
इत्यासनमात्रं स्यात् ब्रह्मोपवेशनम् आस्तरणमात्रोपदेशात् क्वचिच्चोपवेशनवि-
धानाद्दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्येति तन्न अदृष्टप्रसङ्गात् नह्यदृष्टार्थं कश्चिदा-
सनप्रकल्पनङ्कुर्यात् ब्रह्मासनव्यपदेशानुपपत्तेश्च तस्माद्ब्रह्मोपवेशनार्थमास्तरणम्
यत्तूक्तम् दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्येति तदुदपात्रस्थापनावसरविधित्सया प्रस्तु-
तब्रह्मोपवेशनञ्चास्यज्ञापकम् ब्रह्मासनमास्तीर्य कर्तव्यम् ॥ प्रणीय ॥ किम् अपः
अपां हि प्रणयनं सर्वार्थन्दृष्टम् तद्वदिहापि सर्वार्थानाम् प्रणयनम् परिस्तीर्य ॥
किम् अग्निम् ॥ अर्थवदासाद्येति ॥ प्रयोजनवत्पात्रजातमासाद्येत्यर्थः ॥ प्रयोजनञ्च
कार्यक्रमेण मुख्यक्रमानुरोधात् ॥ पवित्रे कृत्वा ॥ यथा प्रदेशान्तरे कृते तथैवेति ॥
प्रोक्षणीः संस्कृत्य ॥ उत्पवनोद्दिङ्गनादिना ॥ अर्थवत्प्रोक्ष्य इत्यनेन कार्यवताम्प्रोक्ष-
णम् ॥ निरूप्याज्यमधिश्रित्य इत्याज्यस्य निर्वाप औपयिकस्य पृथक्क्रिया । अधि-

श्रित्य अग्नौ पर्यग्नि कुर्यात् । आज्यं स्थालीपाकादि च ॥ उपलक्षणत्वादाज्यस्य स्रुवं प्रतप्य अधोमुखन्तापयित्वा पुष्करतः ॥ तमेवदर्भैः संमृज्याभ्युक्ष्य च पुनः प्रतप्य तथैव निदध्याद्दक्षिणतः ॥ आज्यमुद्वास्य अग्नेः सकाशाच्चरोः पूर्वेण अग्नेरुत्तरतोऽवस्थाप्य तदुत्तरतः स्थालीपाकमपि ॥ तदेवाज्यमुत्पूय पवित्राभ्याम् ॥ अवेक्ष्य अपद्रव्यमपाकर्तुम् प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पूय ॥ च शब्दादाज्यं च पूर्ववत् अतः पवित्राभ्यामित्युक्तम्॥ प्रोक्षणीसंस्कारश्च पर्युक्षणार्थः स्रुवसंस्कारश्च होमार्थः॥ तत्संस्कारस्यादृष्टार्थता माभूदिति ॥ उपयमना उपग्रहणार्था ये दर्भाः पर्युक्षणं च प्रोक्षणीभिरित्युक्तम् एष एव विधिरिति यत्र होमस्तत्रैष विधिरेव न तु मन्त्राः समाम्नायाभावात् ॥ यत्र क्वचिद्धोम इति शान्तिकपौष्टिकादिष्वपि ॥ क्वचिद्ग्रहणञ्च गृह्याग्निव्यतिरेकेणापि यथायं विधिः स्यादिति ॥ यथा दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयादिति ॥ १ ॥

(३) अग्निहोत्रिहरिहरविरचितम्पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ इष्टापूर्तक्रियासिद्धिहेतुं यज्ञभुजाम्मुखम् । अग्निं त्रयीवचःसारं वन्दे वागधिदैवतम् ॥ १ ॥ पारस्करकृते गृह्यसूत्रे व्याख्यानपूर्विकाम् । प्रयोगपद्धतिङ्कुर्वे वासुदेवादिसंमताम् ॥ २ ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ अथ श्रौतकर्मविधानानन्तरम् यतः श्रौतानि कर्माणि विहितानि स्मार्तानि तु विधेयानि अतो हेतोर्गृह्ये आवसथ्येऽग्नौ ये स्थालीपाकाः गृह्यस्थालीपाकाः तेषां गृह्यस्थालीपाकानां कर्म क्रियानुष्ठानमिति यावत् वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । तत्रादावाधानादिसर्वकर्मणां साधारणो विधिः प्रथमकण्डिकयोच्यते तत्र गृह्येष्वावसथ्याधानादिषु सर्वकर्मसु यजमान एव कर्ता नान्य ऋत्विक् तस्यानुक्तत्वात् अथ यजमानः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञीयवृक्षोद्भवासने प्रागग्रानुदगग्रान्वा त्रीन्कुशान्दत्वा प्राङ्मुख उपविश्य वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंशत्यङ्गुलमण्डलं परिलिख्य तत्र । परिसमुह्य । त्रिभिर्दर्भैः पांसूनपसार्य ॥ उपलिप्य ॥ गोमयोदकेन त्रिः ॥ उल्लिख्य ॥ त्रिः खादिरेण हस्तमात्रेण खड्गाकृतिना स्फ्येन उल्लिख्य प्रागग्रा उदक्संस्थाः स्थण्डिलपरिमाणास्तिस्रोरेखाः कृत्वा ॥ उद्धृत्य ॥ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां यथोल्लिखिताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्य ॥ अभ्युक्ष्य ॥ मणिकाद्भिरभ्युक्ष्याभिषिच्य ॥ अग्निमुपसमाधाय ॥ कर्मसाधनभूतं

लौकिकं स्मार्तं श्रौतं वाऽग्निं *आत्माभिमुखं स्थापयित्वा ॥ **दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य** ॥ तस्याग्नेर्दक्षिणस्यान्दिशि ब्रह्मणे आसनं वारणादियज्ञियदारुनिर्मितं पीठमास्तीर्य कुशैः स्तीर्त्वा तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसम्पादितं कर्मसु कृतज्ञं ब्राह्मणं तदभावे पञ्चाशत्कुशनिर्मितम् अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदङ्मुख आसीनोऽनुलेपनपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः सम्पूज्य अमुककर्माहं करिष्ये तत्र मे त्वममुकगोत्रामुकप्रवरामुकशर्मन् ब्राह्मण त्वं ब्रह्मा भवेति वृत्वा भवामीत्युक्तवन्तमुपवेश्य ॥ **प्रणीय** ॥ अप इति शेषः तद्यथा अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रं कुशैरासनद्वयङ्कल्पयित्वा वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलखातं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतमात्रस्योदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने स्थापयित्वा ॥ **परिस्तीर्य** ॥ अग्निम्बर्हिर्मुष्टिमादाय ईशानादिप्रागग्रैर्बर्हिभिरुदक्संस्थमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा ॥ **अर्थवदासाद्य** ॥ यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्वन्द्वं प्राक्संस्थान् उदगग्रानग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य ॥ तद्यथा पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि पवित्रे साग्रे अनन्तर्गर्भे द्वे कुशतरुणे प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं करतलमितखातं पद्मपत्राकृति कमलमुकुलाकृति वा आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा द्वादशाङ्गुलविशाला प्रादेशोच्चा तथैव चरुस्थाली संमार्गकुशास्त्रयः उपयमनकुशास्त्रिप्रभृतयः समिधस्तिस्रः पालाश्यः प्रादेशमात्र्यः स्रुवः खादिरो हस्तमात्रः अङ्गुष्ठपर्वमात्रखातपरिणाहवर्तुलपुष्करः । आज्यं गव्यम् चरुश्चेद्व्रीहितण्डुलाः षट्पञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं परार्द्धम् । बहुभोक्तृपुरुषाहारपरिमितमपरार्द्धम् तण्डुलाद्यन्नं पूर्णपात्रन्दक्षिणा वरो वा यथाशक्ति हिरण्यादिद्रव्यम् ॥ **पवित्रे कृत्वा** ॥ प्रथमं त्रिभिः कुशतरुणैरग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुशतरुणे प्रच्छिद्य **प्रोक्षणीः संस्कृत्य** ॥ प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकन्दक्षिणेनोच्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य ॥ **अर्थवत्प्रोक्ष्य** ॥ अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रोक्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्य असञ्चरे प्रणीताग्न्योरन्तराले प्रोक्षणीपात्रन्निधाय ॥ **निरूप्याज्यम्** ॥ आसादितमाज्यं आज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायाम्प्रक्षिप्य चरुश्चेच्चरुस्थाल्याम्प्रणीतोदक-

* अभिमुखमग्निं प्रणयन्तीति गोभिलसूत्रात् ।

मासिच्य आसादितांस्तण्डुलान्प्रक्षिप्य ॥ अधिश्रित्य ॥ तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रपयति तदुत्तरतः. स्वयं चरुमेवं युगपदग्नावारोप्य ॥ पर्यग्नि कुर्यात् ॥ ज्वलदुल्मुकम्प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः समन्ताद्भ्रामयेत् अर्द्धशृते चरौ ॥ स्रुवं प्रतप्य ॥ दक्षिणेन हस्तेन स्रुवमादाय प्राञ्चमधोमुखमग्नौ तापयित्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन सम्मार्गाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तम् ॥ सम्मृज्य ॥ मूलैरग्रमारभ्य अधस्तान्मूलपर्यन्तम् ॥ अभ्युक्ष्य ॥ प्रणीतोदकेनाभिषिच्य ॥ पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात् ॥ आज्यमुद्वास्य ॥ आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुञ्चानीय आज्यस्योत्तरतो निधाय एवन्त्रिचतुरादीन्यन्यान्यपि हवींष्युद्वासयेत् अधिशृतानाम्पूर्वेणोद्वासितानाम्पश्चिमतो हविष उद्वास्यानयनमिति याज्ञिकसम्प्रदायात् ॥ उत्पूय ॥ ऊर्द्धं पूर्ववत् पवित्राभ्याम् अवेक्ष्य ॥ अवलोक्याज्यम् तस्मादपद्रव्यनिरसनम् ॥ प्रोक्षणीश्चपूर्ववत् ॥ पवित्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत् ॥ उपयमनान् कुशानादाय ॥ दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय ॥ समिधोऽभ्याधाय ॥ तिष्ठन्समिधः प्रक्षिप्य ॥ पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ प्रोक्षण्युदकेन सर्वेण सपवित्रेण दक्षिणचुलुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उदगपवर्गम्परिषिच्य जुहुयात् । आघारादीन् संस्रवधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ एषः परिसमूहनादिपर्युक्षणपर्यन्तो विधिरेव न मन्त्राः क्वचित् यत्र क्वचन लौकिके स्मार्ते वाऽग्नौ होममात्रस्तत्र वेदितव्यः ॥ १ ॥

(४) दीक्षितगदाधरकृतगृह्यसूत्रभाष्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ आविर्भूतश्चतुर्द्धा यः कपिभिः परिवारितः । हतवान् राक्षसानीकं रामं दाशरथिम्भजे ॥ १ ॥ स्वाभिप्रायेण हि मया न किञ्चिदिह लिख्यते । किन्तु वाचनिकं सर्वमतो ग्राह्यञ्च निर्भयैः ॥ २ ॥ अथातोऽधिकार इत्यादिना श्रौतानि कर्माण्युक्तानि तदनन्तरं स्मार्तानि विधीयन्ते ॥ तत्रैतत्प्रथमं सूत्रम् ॥ अथातो गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्म ॥ उच्यत इति सूत्रशेषः ॥ श्रौतानन्तर्यप्रज्ञप्त्यर्थोऽयमथशब्दः ॥ आनन्तर्यप्रज्ञप्तिप्रयोजनन्तु अथातोधिकार इत्यादि यत्साधारणन्तस्य प्रवृत्त्यर्थम् श्रौतानामुपनिबन्धनम्पूर्वमिति प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववदित्येतत्सूत्रप्रवृत्त्या ज्ञायते अत इति हेतुः ॥ यतः श्रौतान्युक्तानि स्मार्तान्येवावशिष्यन्ते ऽतस्तान्यु-

च्यन्ते ॥ ननु पूर्वम् गर्भाधानादीनामनुष्ठानात्पूर्वमनुष्ठानक्रमेण स्मार्तान्येव वक्तव्यानीति चेत् मैवम् श्रौतेषु हि प्रत्यक्षपठिताः श्रुतयः स्मार्तेषु च पुनः कर्तृसामान्यादनुमेयाः श्रुतयः । स्मार्तानामपि हि वेदमूलत्वमुक्तं भट्टैः । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतित्वाच्छ्रौतानामेव पूर्वमभिधानम् । स्मरणादेवस्मृतीनां प्रामाण्यमिति कर्कोपाध्यायैरुपन्यस्तम् ॥ गृह्यः शालाग्निः तत्र ये स्थालीपाकास्ते गृह्यस्थालीपाकाः तेषां गृह्यस्थालीपाकानां कर्म क्रियेति ॥ स्थालीपाकशब्द आज्यपुरोडाशाद्युपलक्षणार्थः । कथं ज्ञायते येन स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति निरूप्याज्यमित्यादि । एवमाज्यग्रहणमपि चर्वाद्युपलक्षणार्थम् यतः सर्वसाधारणमेवेदं कर्म नह्यस्य कर्मणः कुतश्चित्प्रकृतेः कस्याञ्चिद्विकृतावतिदेशोऽस्ति । यत्प्रधानविधिरङ्गविध्यन्वितः पठ्यते सा प्रकृतिः ॥ यथा दर्शपूर्णमासौ ॥ यत्प्रधानविधिरङ्गविधिरहितः पठ्यते सा विकृतिः ॥ यथा सौर्यः ॥ न च दर्शपूर्णमासविधौ प्रयाजविधेरिव एतत्कर्मविधेः कस्मिंश्चित्प्रधानविधौ शेषभावोऽस्ति यतः सर्वाण्येव कर्माणि प्रकृत्य धर्मविधानम् ॥ सर्वसाधारण कर्माह ॥ **परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय** ॥ दर्भैः परिसमुह्य गोमयेनोपलिप्य वज्रेणोल्लिख्यानामिकाङ्गुष्ठेनोद्धृत्योदकेनाभ्युक्ष्य तस्मिन्नग्निं स्थापयेत् । त्रिरुल्लेखनम् त्रिरुद्धरणमिति हरिहरः । परिसमूहनादि पञ्चापि त्रिस्त्रिरित्यन्ये । कर्कोपाध्यायैरपि विपर्यस्य पित्र्येषु सकृद्दक्षिणाचेत्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे यदभ्यस्तं रूपं दैवे स्मर्यते तत्पित्र्ये सकृत्कर्तव्यम् । यथा परिसमुह्योपलिप्योल्लेखनमिति लेखनेनैतावद्दर्शितम् । दैवे परिसमूनादि त्रिस्त्रिः पित्र्ये सकृत्सकृत् इति । एते पंच भूसंस्कारा इति भर्तृयज्ञभाष्ये ॥ आन्यर्थ्या इति कर्कोपाध्यायाः । तेन यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्याः अतः श्रौताग्निस्थापनेऽपि कर्तव्याः । न चैतेषां स्थालीपाकविधावन्तर्भावः । येन एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यभिहितेऽपि पुनरभिधीयते । उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधायेति । नूनमनेनाप्रवृत्तिः । अग्निसाध्यानि स्मार्तानि सर्वाण्यावसथ्याग्नौ कार्याणि । तथा च स्मृतिः । कर्मस्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निष्विति । तस्मिन्गृह्याणीत्यापस्तम्बस्मरणाच्च ॥ गृहाय हितं गृह्यं गृहशब्दश्च दम्पत्योर्वर्तते तस्मिन्नित्यावसथ्ये अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकपौष्टिकव्रताङ्गहोमादिकं स्मार्तं तत्सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति अत एवाह कात्यायनः । न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वगर्भसत्क्रियार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते ॥ अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति

क्वचित् ॥ अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्ताग्नावेव कार्यमिति देवभाष्ये परिभाषायाम् ॥ स्फ्येनोल्लेखनमिति गर्गहरिहरौ ॥ काष्ठेन कुशमूलेन वेति केचित् । अत्रैतद्विचार्यते ॥ किमावसथ्याधानादिषु वक्ष्यमाणेषु सर्वकर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वं उत यजमानस्येति । अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषणात् । पूर्णपात्रो दक्षिणावरो वेति दक्षिणाम्नानादध्वर्योः कर्तृत्वमिति चेत् उच्यते न स्मार्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वम् वेदयोगाभावात् समाख्यया हि अध्वर्योः कर्मसु योगः समाख्या हि वेदयोगात् नच स्मार्ते वेदयोगोऽस्ति नहि ज्ञायते अमुकवेदोक्तं स्मार्तमिति तथाच श्रुतिः ॥ सहोवाच यदृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ यदि यजुष्टो भुवइति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा ऽऽग्नीध्रीये जुहवथान्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा ऽऽहवनीये जुहवथ यद्यु अविज्ञातमसन्सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथेति ॥ अविज्ञातं स्मार्तं यन्न ज्ञायते किमार्ग्वेदिकं किं याजुर्वेदिकं किं वा सामवेदिकमिति । नापि दक्षिणान्यथानुपपत्त्यान्यस्य कर्तृत्वम् । अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः कृताकृतावेक्षकत्वेन कर्ता तदर्थः परिक्रयोऽयमिति दक्षिणार्थापत्तिः । तस्मात्स्वस्यैव कर्तृत्वम् ॥ **दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य** ॥ स्थापितस्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मण उपवेशनार्थं दर्भान्निधाय ब्रह्मोपवेशनं कुर्यात् । ननु दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने इति परिभाषातो दक्षिणत आसनं प्राप्तं किमर्थं पुनर्दक्षिणग्रहणम् सत्यम् पुनर्दक्षिणग्रहणं यजमानस्य तत्रासनं मा भूदित्येतदर्थमित्यदोषः । एवं च यजमानासनं वचनाभावे सर्वत्राग्नेरुत्तरतः स्यात् ॥ उत्तरत उपचार इति परिभाषणात् । तत्र पुनर्वचनं यथा पश्चादग्नेस्तेजनीयङ्कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्त्योपविशतीति तत्र तत्रैवोपवेशनम् । यद्वा दर्शपूर्णमासविषया परिभाषेयम् वेदिस्पृगिति सूत्रे तस्माद्दक्षिणं वेदन्तमभिस्पृश्यैवासीतेति श्रुतौ चोक्तत्वात् । तेनात्रा प्राप्तिर्विध्यभावाद्दक्षिणग्रहणमपूर्वविधानार्थम् । अतोपि यजमानोपवेशनमुत्तरत एव । अत्र चास्तरणमात्रोपदेशाच्चतुर्थीकर्मणि दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्येत्युपवेशनविधानाच्च न ब्रह्मोपवेशनम् । मैवम् । अदृष्टार्थप्रसङ्गात् । नह्यदृष्टार्थं कश्चिदासनप्रकल्पनं कुर्यात् ब्रह्मासनव्यपदेशानुपपत्तेश्च तस्माद्ब्रह्मोपवेशनार्थमेवास्तरणम् । यच्च चतुर्थीकर्मण्युपवेशनमुक्तम् तदुदपात्रस्थापनावसरे विधानार्थम् । तस्माद्ब्रह्मोपवेशनं भवत्येव यदा ब्रह्मा न भवति तदा कौशः कार्य इति हरिहरः तन्मूलं छन्दोगगृह्येऽस्ति ॥ **प्रणीय** ॥ प्रणयनञ्चापां सर्वार्थम्प्रदेशान्तरे दृष्टन्तद्वदत्रापि कार्यम् ॥ **परिस्तीर्य** ॥ अग्नेर्दर्भैः प्रदक्षिणम्प-

रिस्तरणङ्कृत्वा ॥ अर्थवदासाद्य ॥ अर्थः प्रयोजनम् अग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा द्वन्द्वम्प्रयोजनवताम्पात्राणामासादनङ्कार्यङ्क्रमेण मुख्यक्रमानुग्रहात् पश्चाच्चेत्प्राक्संस्थानामुदगग्राणां प्रागग्राणां वा आसादनम् । उत्तरत उदक् संस्थानां प्रागग्राणामुदगग्राणां वाऽऽसादनम् कारिकायाम् । पश्चादुत्तरतो वा स्यात्पात्रासादनमग्नितः । उत्तरेचेदुदक् संस्थम्प्राक् संस्थम्पश्चिमे भवेत् ॥ एतच्च विपुलस्थानसम्भवे असम्भवे तु कात्यायनेनोक्तम् ॥ प्राञ्चम्प्राञ्चमुदगग्रैरुदगग्रं समीपत इति देवयाज्ञिकाः ॥ पवित्रे कृत्वा ॥ कौशे समे अप्रशीर्णाग्रे प्रादेशमात्रे अनन्तर्गर्भे कुशैश्छिन्द्यादित्यर्थः ॥ प्रोक्षणीः संस्कृत्य ॥ प्रादेशमात्रवारणे पात्रे प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय सव्यहस्ते तत्पात्रङ्कृत्वा दक्षिणेनोर्द्ध्वनयनङ्कृत्वा प्रणीतोदकेन तत्प्रोक्षणङ्कुर्यात् ततस्तस्मिन्पवित्रनिधानम् ॥ अर्थवत्प्रोक्ष्य ॥ तज्जलेन यथासादितानाम्पात्राणां प्रत्येकम्प्रोक्षणम् ॥ निरूप्याज्यम् ॥ औपयिकासादिताज्यस्य स्थाल्याम्प्रक्षेपः । चरुश्चेदत्र तण्डुलानां स्वस्थाल्यामावापः ॥ अधिश्रित्य ॥ तदाज्यमग्नौ स्थापयेत् चरुश्चेदत्रावसरे आज्यादुत्तरतोऽग्नावधिश्रयणम् ॥ पर्यग्निकुर्यात् ॥ अग्नेरुल्मुकङ्गृहीत्वा आज्यस्य परितो भ्रामयेत् चरुश्चेत्तमपि पर्यग्नि कुर्यात् उपलक्षणार्थत्वादाज्यस्य ॥ स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ अग्नौ स्रुवन्तापयित्वा दर्भैः संमृज्य प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनस्तापयित्वा निदध्यात् स्रुवस्यायं संस्कारो होमार्थः । एवञ्च दृष्टार्थता तत्संस्कारस्य । अतः संस्कारविस्मरणे प्रायश्चित्तपूर्वकं प्रागन्त्यहोमात्कार्यः । ऊर्द्ध्वन्तु प्रायश्चित्तमात्रम् । प्रोक्षण्युदकेनाभ्युक्षणमिति गर्गः ॥ आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य ॥ अग्नेः सकाशादाज्यमुत्तरत उद्वास्य पवित्राभ्यामुत्पूय तदाज्यमवलोक्य ॥ चरुश्चेदाज्योद्वासनोत्तरन्तस्योद्वासनम् तत्रैवम् अग्नेः सकाशादाज्यङ्गृहीत्वा चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतो निधानम् । ततश्चरुमादायाज्यपश्चिमतो नीत्वा आज्यादुत्तरतो निधानम् हविषाञ्च यथापूर्वमित्युक्तेः ॥ प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ पूर्ववदिति पवित्राभ्याम्प्रोक्षणीरुत्पूय तास्वेव पवित्रनिधानम् चशब्दादाज्यमपि पूर्ववदेव अतः पवित्राभ्यां स्यात् प्रोक्षणीसंस्कारोऽयम्पर्युक्षणार्थः॥उपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ उपयमनान्कुशान् गृहीत्वा उपतिष्ठन् तिस्रः समिधोऽग्नावभ्याधाय प्रक्षिप्य प्रोक्षण्युदकेनाग्निम्प्रदक्षिणम्परिषिच्य स्रुवेण वक्ष्यमाणं होमङ्कुर्यात् । तिष्ठन् समिधः सर्वत्रेत्युक्तेरत्र तिष्ठता समिदाधानम् । समिल्लक्षणञ्च स्मृत्यर्थसारे । पलाश-

खदिराश्वत्थशम्युदुम्बरजा समित् । अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरेविदुः ॥ सत्वचः समिधः कार्या ऋजुश्लक्ष्णाः समास्तथा। शस्तादशाङ्गुलास्तास्तु द्वादशाङ्गुलिकास्तु वा॥ आर्द्राः पक्काः समच्छेदास्तर्जन्यङ्गुलिवर्तुलाः । अपाटिताश्चाद्विशाखाः कृमिदोषविवर्जिताः। ईदृशा होमयेत्प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां श्रियमिति । यद्वा । समित्पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसम्मिताः । इध्मस्तुद्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः॥ यत्र क्वचिद्धोमः शान्तिकपौष्टिकादिष्वपि एष एव विधिः स्यात् एवकारो मन्त्रप्रतिषेधार्थः गृह्याग्निव्यतिरेकेणापि यथायं विधिः स्यादित्येवमर्थः क्वचिच्छब्दः । यथा द्वावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयादित्यादौ ॥

इति श्री त्रिरग्निचित् संम्राट् स्थपति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमा काण्डिका ॥ १ ॥ * ॥

मूलम् ॥ आवसथ्याधानं दारकाले॥ १ ॥ दायाद्यकालएकेषाम् ॥ २ ॥ वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य ॥ ३ ॥ चातुश्राश्यपचनवत्सर्वम् ॥ ४ ॥ अरणिप्रदानमेके ॥ ५ ॥ पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥ त्वन्नोऽअग्ने सत्वन्नोऽअग्नइमम्मेवरुण तत्वायामि येतेशतमयाश्चाग्न उदुत्तमम्भवतन्न इत्यष्टौ पुरस्तात् ॥ ८ ॥ एवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ ९ ॥ स्विष्टकृते च ॥ १० ॥ अयास्यग्नेर्वषट् कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातु विदइति ॥ ११ ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ॥ १२ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ * ॥ २ ॥

कर्कः । गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्म प्रक्रान्तमतोगृह्यस्यैवोत्पत्त्यर्थमिदमाह ॥ आवसथ्याधानन्दारकाले इति आवसथ्यो गृह्यः शालाग्निरित्यनर्थान्तरन्तस्याधानं स्थापनमात्मसात्करणमिति यावत् तद्दारकाले भवति दारशब्देन पाणिग्रहणादिसंस्कारसंस्कृतं स्त्रीद्रव्यमभिधीयते । तस्याहरणकालो दारकालस्तत्र केचित्तु पाणिग्रहणात्प्रागिच्छन्ति गृह्यकारान्तरवचनात् । एवं हि तेनोक्तम् । जायायाः पाणिञ्जिघृक्षन्नादधीतेति तत्पुनर्नातीवयुक्तरूपम् । येनादाप्यसंस्कृतमेव स्त्रीद्रव्यम् नचासं-

स्कृतन्तत्सहायताम्प्रतिपद्यते, ससहायस्य च कर्मस्वधिकारः । मध्यगं हि दम्पत्योर्द्रव्यन्नैकः शक्नोति परित्यक्तुम् । पत्न्यपि च तेन विनाऽनधिकृतैव, तस्मात्ससहायस्याधिकारः । तथाच लिङ्गम् । असर्वो हि तावद्भवति यावज्जायान्न विन्दत इति, अतः संस्काराभिनिर्वृत्त्युत्तरकालन्दारकालः । अपि च स्मरन्ति तमेव दारकालम्प्रकृत्य धर्मेचार्थे च कामे च तया सह नातिचरितव्यमिति । पूर्वञ्च क्रियमाणे आधाने एकाकिनाऽग्निराहितो भवति, तथा सत्यतिचारस्स्यादिति । तस्माच्चतुर्थ्युत्तरकालन्दारकाल इति सम्प्रदायः । यत्पुनरुक्तम् । वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यङ्कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीङ्गृहीति, तद्विवाहसम्बन्धादुत्तरकालमपि क्रियमाणोऽसौ वैवाहिको भवत्येव ॥ **दायाद्यकाल एकेषाम्** ॥ एकेषामाचार्याणाम्मते दायाद्यकाले कर्तव्यम् । दायाद्यकालश्च भ्रातृणान्धनविभागकालः, तस्मिन्हि काले स्वेन द्रव्येण कर्मानुष्ठानसमर्थो भवति । साधारणद्रव्यस्य हि परित्यागासामर्थ्यादनधिकार एव, अतोऽयं व्यवस्थितविकल्पः । अभ्रातृकस्य दारकाले भ्रातृमतो दायाद्यकाल इति ॥ **वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य चातुर्प्राश्यपचनवत्सर्वम्** ॥ हुतोच्छिष्टोऽग्निरत्र गृह्यते असंस्कृतो वा अविरोधात् ॥ **अरणिप्रदानमेके** ॥ एके आचार्या अरणिसम्बन्धमिच्छन्ति, अरणिः प्रसिद्धा, प्रशब्द उपशब्दार्थे उपादाने च वर्तते । अरण्युपादानमेकेऽग्निमिच्छन्ति, एके वैश्यस्य कुलादित्युभयोर्विकल्पेन स्मरणम् ॥ तत्र चातुर्प्राश्यपचनवत्सर्वङ्कर्म कर्तव्यम् । चातुर्प्राश्यपचनं यस्मिन्कर्मणि विद्यते तदिहापि सर्वम्भवति । कुत एतत् ॥ **पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेः** ॥ पञ्च महायज्ञा हि श्रुतौ पठ्यन्ते तत्साधनभूतश्चायमग्निः । श्रौतकर्मसाधनभूते चाग्नौ चातुर्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यता दृष्टा । अयमपि श्रौतकर्मसाधनभूत एवेत्यभिप्रायः । तस्माच्चातुर्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यता प्रवृत्तिरत्रापि । अपिचाधाने सेतिकर्तव्यता दृष्टा इदमपि चाधानमेव । एवं हि श्रूयते एतदेव प्रकृत्य अथैनं वयन्त्वेवधास्यामहइति । तेनाधानसामान्यादिहापि प्रवर्तत एवेति । एवं स्थितउच्यते, एके आचार्या नेच्छन्त्यत्र चातुर्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यताम् । यत्कारणम् । उपदेशेन वा धर्मः प्रवर्तते अतिदेशेन वा । न चात्रोपदेशो न चातिदेशः । तस्मान्नैव प्रवर्तते । कथन्तर्हीदमुक्तम् । यस्य नाम श्रौतकर्मसाधनभावेनाधानसामान्याद्वा प्रवृत्तिबुद्धिस्तान्निवर्तयितुमित्यदोषः । गृह्यकारान्तरैश्चानयैव भ्रान्त्या इयमितिकर्तव्यतोपदिष्टा तन्निराकरणायेह पूर्वपक्ष उपन्यस्तः ॥ **अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्या-**

लीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्न इमम्मेवरुण तत्वायामि येते शतमयाश्चाग्नउदुत्तमं भवतन्न इत्यष्टौ ॥ स्थालीपाकं श्रपयित्वा इत्युच्यते माभूत्तद्गुतोपादानम् । अग्न्याधेयदेवताभ्य इति च वक्तुमशक्यम्, वक्ष्यत्यग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति । उक्तञ्च तत्किमर्थम्, बहुत्वविशिष्टानामत्र देवतात्वं यथास्यादिति । किञ्च स्यात् द्वे अप्यग्न्याधेयदेवते स्त एव, तयोरेव देवतात्वम्माभूदिति पुनर्ग्रहणाञ्च बह्वीनान्देवतात्वम् । आज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोतीति किमर्थमिदमुच्यते । आघारादीनाञ्चतुर्दशाज्याहुतीनाङ्क्रम उक्तः तत्राष्टाज्याहुतीनामवसरविधानार्थमाज्यभागग्रहणम् । अष्टग्रहणञ्च मन्त्रप्रतीकसंशयव्युदासार्थम् । अष्टौ पुरस्तादाज्याहुतीर्जुहोत्यग्न्याधेयदेवता होमस्य ॥ एवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति । स्विष्टकृते चायास्यग्नेरिति ॥ स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा एवमुपरिष्टादष्टावेव आज्याहुतीर्जुहोति । हविरन्तरे सति प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृद्धोमो विहितः तस्मै हुत्वा, चशब्दादाज्याहुतिञ्जुहोति । अयास्यग्नेरित्यनेन मन्त्रेण ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ॥ बर्हिर्होमश्चात्रैव विधानसामर्थ्यादिहैव वचनान्नान्यत्र ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ एकद्विबहुषु समासस्य तुल्यत्वादेकस्मिन्नपि चार्थस्य कृतत्वादेकस्यैव भोजनमिति ॥ २ ॥

जयरामः ॥ गृह्यस्थालीपाकानां कर्म प्रक्रान्तम् अतो गृह्यस्यैवार्थमिदमाह ॥ आवसथ्याधानमिति ॥ आवसथ्यो गृह्यः शालाग्निरिति पर्यायाः ॥ तस्याधानं स्थापनम् आत्मसात्करणमिति यावत् ॥ तत्कदा भवतीत्यपेक्षायामाह ॥ दारकाल इति ॥ दारशब्देन पाणिग्रहणादिसंस्कारसंस्कृतं स्त्रीद्रव्यमभिधीयते, तस्याहरणकालो दारकालः तत्र । केचित्तु पाणिग्रहणात्प्रागिच्छन्ति । गृह्यकारान्तरवचनात् ॥ एवं हि तेनोक्तम् । जायायाः पाणिं जिघृक्षन्नादधीतेति ॥ तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् ॥ यतस्तदाऽसंस्कृतमेव स्त्रीद्रव्यं. न चासंस्कृतं तत्सहायतां प्रतिपद्यते, ससहायस्य च कर्मस्वधिकारः, उभयस्वामिकं हि दम्पत्योर्द्रव्यन्नैकः शक्नोति परित्यक्तुम् । पत्न्यपि तेन विनाऽनधिकृतैव, तस्मात्ससहायस्याधिकारः ॥ तथाच लिङ्गम् ॥ असर्वोहि तावद्भवति यावज्जायान्न विन्दते । अतः संस्काराभिनिर्वृत्त्युत्तरकालं दारकालः ॥ अपि च स्मरन्ति तमेव दारकालं प्रकृत्य धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्यमिति ॥ पूर्वं च क्रियमाणे आधाने एकेनैवाग्निराहितो भवति तथासत्यतिचारः

स्यात्, तस्माच्चतुर्थ्युत्तरकालमेव दारकाल इति सम्प्रदायः ॥ यत्पुनरुक्तम्, वैवाहिके ऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृहीति ॥ तद्विवाहसमनन्तरं क्रियमाणोऽसौ वैवाहिक एव ॥ दायाद्यकालमेकेषाम् ॥ केषाञ्चिदाचार्याणां मते दायाद्यकाले तत्कर्तव्यम् ॥ दायाद्यकालश्च भ्रातॄणां धनविभागकालः तस्मिन्हि काले स्वेन द्रव्येण कर्मानुष्ठानसमर्थो भवति, साधारणद्रव्यस्य हि परित्यागासामर्थ्यादनधिकार एव. अतोयं व्यवस्थितविकल्पः, अभ्रातृकस्य दारकाले भ्रातृमतो दायाद्यकाल इति ॥ वैश्यस्येति हुतोच्छिष्टोऽग्निर्गृह्यते असंस्कृतो वा अविरोधात् ॥ अरणिप्रदानमिति ॥ प्रशब्द उपशब्दार्थे, अरण्युपादानकमेके आचार्या इच्छन्ति ॥ एके वैश्यस्य कुलादित्युभयोर्विकल्पेन स्मरणम् ॥ तत्र चातुष्प्राश्यपचनवदिति वतिना वैश्यकुलाम्बरीषमहानसरूपयोनित्रये निर्द्दिष्टे वैश्यस्येति ग्रहणं योन्यन्तरव्युदासार्थम् । वैश्यकुलग्रहणाच्च नान्यथा प्रक्लृप्तिः । अतएवोभयोरेव विकल्पेन स्मरणमुक्तम् ॥ तत्र चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वङ्कर्म कर्तव्यम् । चातुष्प्राश्यपचनं यत्र कर्मणि विद्यते तदिहापि सर्वम्भवति ॥ तत्कुतः । पञ्च महायज्ञा इति श्रुतेः ॥ पञ्चमहायज्ञा हि श्रुतौ पठ्यन्ते तत्साधनभूतश्चायमग्निः ॥ श्रौतकर्मसाधनभूते चाग्नौ चातुष्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यता दृष्टा, अयमपि श्रौतकर्मसाधनभूत एवेत्यभिप्रायः । तस्माच्चातुष्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यताप्रवृत्तिरत्रापि ॥ अपिचाधाने सेतिकर्तव्यता दृष्टा इदमप्याधानमेव ॥ एवं हि श्रूयते एतदेव प्रकृत्य अथैनं वयं न्येवधास्याम इति तेनाधानसामान्यादिहापि प्रवर्तत एवेति । एवं स्थित उच्यते. एके आचार्या नेच्छन्त्यत्र चातुष्प्राश्यपचनवतीतिकर्तव्यताम् । यत उपदेशेन धर्मः प्रवर्तते अतिदेशेन वा ॥ न चात्रोपदेशो नातिदेशस्तस्मान्नैव प्रवर्तते । कथन्तर्हीदमुक्तम्, यस्य नाम श्रौतकर्मसाधनभावेन आधानसामान्याद्वा प्रवृत्तिबुद्धिस्तां निवर्तयितुमित्यदोषः ॥ गृह्यकारान्तरैरप्यनयैव भ्रान्त्येयमितिकर्तव्यतोपदिष्टा, तन्निराकर्तुमिह पूर्वपक्ष उपन्यस्तः ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्य इति वक्तुमशक्यम् । वक्ष्यत्यग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति । तर्हि किमर्थमुक्तम्, बहुत्वविशिष्टानामत्र देवतात्वं यथास्यादिति ॥ किञ्च स्यात्, द्वे अप्यग्न्याधेय देवते स्त एव, तयोरेव देवतात्वम्माभूदिति पुनर्ग्रहणाद्बह्वीनामेव देवतात्वम् ॥ अपयित्वेति अपणोपदेशान्न शृतासादनम् ॥ आज्यभागाविष्ट्वेति किमर्थमुक्तम् । उच्यते, आघारादीनाञ्चतुर्दशाज्याहुतीनाङ्क्रम उक्तः ॥ तत्रेहाष्टानामनिर्दिष्टावसराणामवसरविधानार्थम् ॥ अथ शाखान्तरीयमन्त्रव्याख्यानमारभते ॥ स्वगा-

खीयमन्त्राणामुवटाचार्यादिभिर्व्याख्यातत्वात् । ऋष्यादि तु सर्वेषामुच्यते तज्ज्ञान-स्यौपयिकत्वात् ॥ तत्र त्वन्नः सत्वन्न इति द्वे वामदेवदृष्टे त्रिष्टुभौ अग्नीवारुण्यौ त्रिपशौ ॥ इममे तत्वायामीति द्वे शुनःशेपदृष्टे प्रथमा गायत्री द्वितीया त्रिष्टुबुभे वारुण्यौ त्रिपशौ ॥ येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोतविष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्तादेवता सर्वप्रायश्चित्ते ॥ हे वरुण ते तव ये शतं बहुसंख्याताः, ये च सहस्रम् असंख्याताः पाशाः पापानि बन्धनहेतुत्वात् ॥ किम्भूताः यज्ञियाः यज्ञप्रत्यूहोत्पन्नाः विततः सर्वत्र विस्तृताः महान्तः अपरिहार्याः तेभिः तैः पाशितान्नोऽस्मान् अद्य अस्मिन्नेव अहनि सवित्रादयो देवा मुञ्चन्तु मोचयन्तु अकरणायथाकरणान्यथाकरणप्रत्यवायाभिभूतान् पुनन्त्वित्यर्थः॥ उतअप्यर्थः । किम्भूताः स्वर्काः स्वञ्चनाः सर्वगाः सर्वपूज्या वेत्यर्थः ॥ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयानोयज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजम् ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र वामदेवस्त्रिष्टुप् अग्निः प्रायश्चित्तहोमे ॥ हे अग्ने त्वम् अयाः न यातीत्ययाः या प्रापणे सर्वत्र बाह्याभ्यन्तरावस्थितः असि भवसि । किम्भूतः अनभिशस्तिपाः न विद्यते अभिशस्तिरभिशापो येषान्ते अनभिशस्तयः तान् पाति आत्मसात्करोति शोधयतीतियावत् प्रायश्चित्तानुष्ठानेन कर्मानुष्ठामपरिपालक इत्यर्थः । किञ्च हे अग्ने यस्त्वम् अयाः शुभावहो विधिरसि तत्सत्यमित् सत्यमेव इत् एवार्थे दीर्घश्छान्दसः यस्माद्धे अयाः नोस्माकम् अयाः सुमनाः स्वाश्रयो वा भूत्वा यज्ञं वहासि वहसि, यद्वा यज्ञं यज्ञसम्पादनञ्चरुपुरोडाशादिवस्तुजातङ्कृपालुत्वेन देवेभ्यः सम्पादयसि तस्मान्नोऽस्मभ्यम्भेषजं सुखजननन्दुःखध्वंसनरूपमपूर्वन्धेहि देहीतिप्रार्थना । बिभ्यत्यस्मादितिभेषस्तं जयतीति भेषजम् । चकारावुत्कर्षसूचनार्थौ ॥ उदुत्तममितिं० शुनःशेप० त्रिष्टुप्० वारुणी० पाशोन्मोके० ॥ भवतन्नः ॥ प्रजापतिःपङ्क्तिर्जातवेदसावग्निप्रासने ॥ अष्टाविति मन्त्रप्रतीकसंशयव्युदासार्थम् ॥ पुरस्तादिति, अग्न्याधेयदेवताहोमस्य । ताश्चाग्निपवमानाग्निपावकाग्निशुचयोदितिश्चेति ॥ एवमुपरिष्टात्तस्यैवाष्टावाज्याहुतीस्तथैव जुहोति ॥ स्विष्टकृते चेति ॥ हविरन्तरे प्राग्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृद्धोमो विहितः तस्मै च हुत्वा चकारादाज्याहुतिञ्जुहोति अयास्यग्नेरिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गौतमो गायत्री गातुविदो देवा देवता आज्यहोमे । हे गातुविदो यज्ञवेत्तारो देवाः अग्नेः सम्बन्धि यद्वषट्कृतं हुतं यत् येनकर्मणा यजनविधिना कृत्वा

अहमत्यरीरिचम् अधिकृतवानस्मि । तेन कर्मणा प्रसन्नानाम्भवताम्प्रसादात्तदयासि. अनश्वरमव्याहतमस्तु ॥ बर्हिर्होमश्चात्र विधानसामर्थ्यादिहैव स्यान्नान्यत्र ॥ ब्राह्मणभोजनम् इत्येकद्विबहुषु समासस्य तुल्यत्वादेकस्मिन्नपि भोजिते चार्थस्य कृतत्वादेकस्यैव भोजनमिति ॥ २ ॥

हरिहरः । **आवसथ्याधानन्दारकाले** ॥ आवसथ्याग्निना साध्यानि कर्माणि व्याख्यातुं प्रतिज्ञातानि प्रथमसूत्रे सूत्रकृता पारस्करेण यतोऽतस्तस्याधानविधिं व्याख्यातुमुपक्रमते । आवसथ्यस्य गृह्यस्य अग्नेराधानमावसथ्याधानम् तद्दारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मानन्तरङ्कुर्यात् प्राक् चतुर्थीकर्मणः पत्न्या भार्यात्वस्यानुपपत्तेः सभार्यस्य च आधानेऽधिकारः वैवाहिकोऽग्निरेवौपासनाग्निरित्याश्वलायनादीनाम्पक्षः ते हि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकम्मन्यन्ते अस्माकन्तु आवसथ्याधानन्दारकाल इत्यारभ्याग्निसंस्कारस्य पारस्कराचार्येण पृथगभिधानात् तत्संस्कारसंस्कृतोऽग्निरौपासनः ॥ **दायाद्यकाल एकेषाम्** ॥ एकेषामाचार्याणाम्मते दायाद्यकाले भ्रातॄणाम् पितृधनविभागकाले । अविभक्ते हि पित्र्ये धने सर्वेषाम्भ्रातॄणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन विनियोगानर्हत्वात् धनविनियोगसाध्यं हि आवसथ्यादिकर्मानुष्ठानम् । अतो भ्रातृमतां विभक्तानामाधानेऽधिकार इति तेषामभिप्रायः । अभ्रातृकस्य दारकाले एवं व्यवस्थितो विकल्पः । एवङ्कृतविवाहस्य विभक्तधनस्य च आधाने अधिकारमभिधाय इदानीमाहरणपक्षे आधानमाह ॥ **वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य । चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वम्** ॥ तत्रावसथ्याधानङ्करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे ज्योतिःशास्त्रे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः सपत्नीकः गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वासने उपविश्य अद्येहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति सङ्कल्पं विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमेतु "यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्धौम्यंदद्याद्यथाविधि" इति वचनात् अतिक्रान्तसम्वत्सरसङ्ख्यया प्राजापत्यरूपम्प्रायश्चित्तम्मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यङ्गान्दत्वा तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धन्तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनमयुतगायत्रीजपम्वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयाऽन्यतमं विधाय हौम्यं सायम्प्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तमतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

तत्रावसथ्यप्रशंसावाक्यं गृह्यकाण्डे । "नावसथ्यात्परोधर्म्मोनावसथ्यात्परन्तपः । नावसथ्यात्परन्दानन्नावसथ्यात्परन्धनम् ॥ नावसथ्यात्परं श्रेयो नावसथ्यात्परं यशः । नावसथ्यात्परासिद्धिर्नावसथ्यात्परागतिः ॥ नावसथ्यात्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतमित्यावश्यकत्वान्नित्यम्" तस्मादकरणे प्रत्यवायात् तत्क्षयार्थं प्रायश्चित्तमुचितम् ॥ तत्र वाक्यम् ॥ आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावन्ति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये ॥ तदशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे । एवमन्येषु गोमूल्यदाननिष्कतदर्द्धार्द्धद्वादशब्राह्मणभोजनायुतगायत्रीजपगायत्र्या तिलाहुतिसहस्ररूपेषु वाक्यमूहनीयम् । ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्वज्ञं ब्राह्मणं गन्धपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिरभ्यर्च्यामुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदममुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चन्दनपुष्पाक्षतवस्त्रालङ्कारैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम् । केचिद्ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयन्ति ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थण्डिलमुपलिप्य पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा तन्देशमहतवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह समृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमङ्गलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो वैश्यस्य तृतीयवर्णस्य बहुपशोः पशुभिः समृद्धस्य तदलाभे गोभिलादिसूत्रवचनात् भ्राष्ट्रगृहात् अम्बरीषाद्बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहात् वा बह्वन्नपाकात् ब्राह्मणस्य महानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारसंस्कृते स्थण्डिले प्राङ्मुखउपविश्यात्माभिमुखमग्निं निदध्यात् । ततो ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वमिति सूत्रकृता पूर्वपक्ष उपन्यस्तो न तु सम्मत इति कर्कोपाध्यायो भाष्ये निरूपितवान् । अधुनाऽऽरणेयपक्षमाह ॥ अरणिप्रदानमेके ॥ एके आचार्याः अरणिप्रदानं प्रशब्दउपशब्दस्यार्थे अरणिप्रदानमुपादानं कारणम् उत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सोऽरणिप्रदानस्तमरणिप्रदानमग्निमादधीतेति मन्यन्ते ॥ पञ्चमहायज्ञा इति श्रुतेः ॥ पञ्चमहायज्ञानां श्रौतत्वात् आरणेयेऽग्नावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः । ततो ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागान्तं कर्म कृत्वा ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्न इमम्मेवरुण तत्वायामि ये ते शतमयाश्चाग्न उदुत्तमम्भवतन्न इत्यष्टौ ॥ अग्न्याधेयस्य श्रौतस्य देवताः अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्च

अग्न्याधेयदेवताः ताभ्यः स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा आज्यभागौ आग्नेयसौम्यौ आघारपूर्वकौ हुत्वा आज्येन आहुतयो होतव्याः आज्याहुतयस्ता आज्याहुतीर्जुहोति। त्वन्नो अग्न इत्यादिभिर्भवतन्न इत्यष्टौ ताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचमष्टौ॥ ननु अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति इति वक्ष्यति तत्किमर्थमत्राग्न्याधेयदेवताभ्य इत्युक्तम् बह्वीनां देवतानां देवतात्वज्ञापनायेति चेत् ननु बहुत्वमस्त्येव कुत इयं शङ्का पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वात्। अग्निरेका अदितिर्द्वितीयेति द्वे एवाग्न्याधेयदेवते इति द्वयोरेव देवतात्वं माभूदिति पुनर्ग्रहणात् बह्वीनामेव देवतात्वं विशिष्टस्य देवतान्तरत्वमिति इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे जैमिनीयैर्निर्णीतत्वात् आज्यभागाविष्ट्वेति किमर्थम्पुनर्वचनम् आघारादीनां चतुर्दशानां क्रमेण पठिष्यमाणत्वात् उच्यते। आज्याहुतीनां किं स्थानमिति संशये आज्याहुतिस्थानविधानार्थम् अष्टग्रहणं तु मन्त्रप्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थम्॥ **पुरस्तादेवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति॥** पुरस्तात् पूर्वं कस्य अग्न्याधेयदेवताहोमस्याष्टौ जुहोति यथा॥ **एवमुपरिष्टात्॥** एवं तथा त्वन्नो अग्न इत्यादिना क्रमेण उपरिष्टादूर्द्ध्वं जुहोत्यष्टौ किं कृत्वा हुत्वा काभ्यः अग्न्याधेयदेवताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः कस्य स्थालीपाकस्य चरोः स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी॥ **स्विष्टकृते च॥** स्विष्टकृते चाग्नयेऽष्टर्चहोमान्ते स्थालीपाकस्य हुत्वा च शब्दात्॥ **अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातु विदइति॥** अयास्यग्नेर्वषट्कृतमित्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहोति। ननु स्विष्टकृते इति किमर्थमुक्तम् प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति वक्ष्यमाणत्वात् अत्र चान्यस्य हविषः सद्भावात् प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः प्राप्तस्य स्विष्टकृद्धोमस्य अयास्यग्नेरिति आज्याहुतेर्महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राप्त्यर्थम्॥ **बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति॥** बर्हिः परिस्तरणार्थं अग्नौ प्रक्षिप्य प्राश्नाति भक्षयति। अत्र प्राशनोपदेशसामर्थ्यात् प्राश्यमाकाङ्क्षितम् तत्किं हुतशेषः अन्यद्वा किञ्चिदुच्यते पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः स्रुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य सर्वस्य होमनिषेधात् हुतशेषस्य च प्राशनविधानात् सर्वासामाहुतीनां होमद्रव्यं स्रुवेऽवशेषितं संस्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रान्तरे प्रक्षिप्यते तत्प्राश्यमिति। ननु अकृते वैश्वदेवेत्वित्यादिवचनाद्वैश्वदेवात्प्राक् स्थालीपाकानुष्ठानं प्राप्तं तत्र च संस्रवप्राशनं विहितं तत्कृत्वा कथं माध्याह्निके वैश्वदेवादिकर्मण्यधिकार इति चेत् उच्यते शेषप्राशनस्य

कर्माङ्गत्वेन विधानात् अप्राशने च कर्मणो वैगुण्यात् नोत्तरकर्माधिकारनिवृत्तिः । बर्हिर्होमश्च विधानसामर्थ्यादग्न्याधान एवभवति नान्येषु कर्मसु ॥ ततो ब्राह्मण भोजनम् ॥ ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात् । ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्यो वा भोजनं ब्राह्मणभोजनमिति समासस्य तुल्यत्वात् एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्यानुष्ठितत्वात् एकस्यैव भोजनमिति युक्तम् इति सूत्रार्थः ॥

अथ पद्धतिः ॥ तत्रावसथ्याधानङ्करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिवारनक्षत्रादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः सपत्नीको गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वासन उपविश्य अद्येहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति सङ्कल्पं विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमेतु "यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावन्तिकृच्छ्राणिचरेद्धौम्यं दद्याद्यथाविधि" । इति वचनादतिक्रान्तसंम्वत्सरसङ्ख्यप्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्वा तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनं वा अयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयाऽन्यतमं विधाय हौम्यं सायम्प्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तं अतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ अथवाक्यम् आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावन्ति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये तदशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे एवमन्येष्वपि वाक्येषूहनीयम् ॥ तद्यथा आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयायप्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेतावतीनां गवां मूल्यमिदमेतावत्सुवर्णं ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे तद्वत्प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेनैतावतो ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावत्प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन गायत्र्या एतावन्त्ययुतानि जपिष्ये । तद्वदेतावन्ति तिलाहुतिसहस्राणि होष्यामीति । एवं कृतप्रायश्चित्तो होमद्रव्यं दद्यात् ॥ तद्यथा आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्दिनसंबंधि सायम्प्रातर्होमद्रव्यमेतावत्परिमाणं दधितण्डुलयवानामन्यतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे तन्मूल्यं द्रव्यमेतावत्परिमाणं वा हौम्यं दद्यादितिवचनात् इतरपक्षाद्यादिकर्मद्रव्यदानानिवृत्तिः ॥

छन्दर्षिस्मरणम् इषेत्वादि खं ब्रह्मान्तम् ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्वज्ञं ब्राह्मणं गन्धपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिरभ्यर्च्य अमुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदमःमुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चन्दन-पुष्पाक्षतवस्त्रालङ्कारैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम्। केचित् ब्रह्माणं मधु-पर्केणार्चयन्ति ऋत्विक्त्वाविशेषात्। ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्या-धानदेशे स्थण्डिलमुपलिप्य पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा तं देशं वस्त्रेणपिधाय ब्रह्मणा सह समृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमङ्गलगीतवाद्यादिभिर्जनितो-त्साहो वैश्यस्य बहुपशोर्गृहात् सूत्रान्तरमतेन अम्बरीषाद्बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहाद्वा बह्वन्नपाकाद् ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारसंस्कृते स्थण्डिले प्राङ्मुख उपविश्य आत्माभिमुखमग्निन्नि-दध्यात् इत्याहरणपक्षे। आरणेयपक्षे तु गृह्याग्न्याधानजातेच्छो यजमानः पुण्येऽ-हनि अश्वत्थोयः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः। तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्ध्वगापि वा ॥ १ ॥ अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मध्ये चोत्तरारणिः। सारवद्दारव-ञ्चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ २ ॥ संसक्तमूलोयः शम्याः सशमीगर्भ उच्यते। अला-भेत्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ ३ ॥ आहरेत्तु शमीगर्भाद्धरेदेवाविलम्बितः ॥ चतु-र्विंशाङ्गुला दीर्घा विस्तारेण षडङ्गुला। चतुरङ्गुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ॥ ४ ॥ मूलादष्टाङ्गुलन्त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम्। अन्तरन्देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुता-शनः ॥ ५ ॥ मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी। अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यङ्गुष्ठं वक्षउच्यते ॥ ६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं तथा। एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुह्यकम् ॥ ७ ॥ ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम्। अरण्यवयवाह्येते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥ यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यते। तस्यां यो जायते वह्निः सकल्याणकृदुच्यते ॥ ९ ॥ प्रथमे मन्थने त्वेष नियमोनोत्तरेषु च। अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ॥ १० ॥ ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम्। गोवालैः शणसम्मिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तमनंशुकम् ॥ ११ ॥ व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्तेनमथ्यो हुताशनः। चात्रबुध्ने प्रमन्थाग्रं गाढं कृत्वा विच-क्षणः ॥ १२ ॥ इत्युक्तलक्षणमरण्यादिकं सम्पाद्य उक्तकाले माघादिपञ्चमासानामन्य-तमे मासे कृत्तिकारोहिणीमृगशिरः फल्गुनीद्वयहस्तानामृक्षाणामन्यतमर्क्षान्वितायां शुभतिथौ चन्द्रशुद्धौ गृह्याग्निमादधीत ॥ मुख्यकालातिक्रमे तु एतावान्विशेषः ॥

उक्तविधिना कृतप्रायश्चित्तोदत्तहोम्यद्रव्यः स्नानादिपूर्वकं सङ्कल्पादिमातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धब्रह्मवरणाहतवासःपरिधानादि कृत्वा शालायां यजमान उपविशति । तस्य दक्षिणाङ्गे पत्नी । अथ ब्रह्मा अरणी आदाय अधरारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं यजमानाय दद्यात् । तौ चावसथ्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते तत्रेयमधरा इयमुत्तरा इदं चात्रं इयमोविली इमानि स्रुवादीनि पात्राणि परिगृहीतानि इति परिगृह्णीतः ॥ ततोऽग्न्याधानदेशे शङ्कुं द्वादशाङ्गुलं खादिरं चतुरङ्गुलमस्तकं निखाय तत्र रज्जुपाशं क्षिप्त्वा आमुच्य सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलरज्जुं शङ्क्वन्तराले सम्वेष्ट्य प्रदक्षिणपरिभ्रामणेन परिलिख्य तत्र परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा आच्छाद्य मन्थनमारभेत् तद्यथा प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोदगग्रामधरारणिं निधाय तत्पूर्वत उत्तरारणिं च अधरारण्यां उक्तलक्षणमन्थनप्रदेशे प्रमन्थमूलं निधाय चात्राग्रे चोविलीमुदगग्रां च नेत्रेण चात्रं त्रिर्वेष्टयित्वा गाढं धृत्वा पश्चिमाभिमुखोपविष्टया पत्न्या मन्थयेत् यावदग्नेरुत्पत्तिः पत्न्या मन्थनासामर्थ्ये अन्ये ब्राह्मणाः शुचयो मन्थयन्ति एवं यजमानासामर्थ्ये अन्यो यन्त्रन्धारयति ततो जातमग्निं मृन्मये पात्रे शुष्कगोमयपिण्डचूर्णोपरि निहिततूले सपुरीषं परिक्षिप्य सन्धुक्ष्य प्रज्वाल्य पूर्वसंस्कृते देशे आदध्यात् तत्र ब्रह्मोपवेशनादि देवताभिधानपर्यन्तकर्णान्तं कृत्वा स्रुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारब्धः प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यायन् प्राञ्चमूर्द्ध्वं ऋजुं सन्ततमाज्येन अग्नेरुत्तरप्रदेशे पूर्वाघारमाघारयति इदं प्रजापतय इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पात्रान्तरे प्रक्षिपेत् तथैवेन्द्राय स्वाहेति अग्नेर्दक्षिणप्रदेशे उत्तराघारमिदमिन्द्रायेति त्यागं विधाय अग्नये स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागं हुत्वा इदमग्नय इति द्रव्यं त्यक्त्वा तथैव सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागं हुत्वा इदं सोमायेति स्वत्वं त्यजेत् । समिद्धतमेवाग्निप्रदेशे आघाराद्याः सर्वाहुतीर्जुहुयात् ॥ अथाष्टर्चहोमः नान्वारम्भः त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्न इमम्मेवरुण तत्वायामि येते शतमयाश्चाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्येताभिरष्टभिर्ऋग्भिःप्रत्यृचमेकैकामष्टाज्याहुतीर्हुत्वा यथादैवतं स्वत्वत्यागं च कृत्वा स्थालीपाकस्य जुहुयात् ॥ तद्यथा त्वन्नो अग्न इति वामदेवऋषिः त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नीवरुणौ देवते प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः सत्वमिति पूर्ववत् इमम्म इति शुनःशेफऋषिः गायत्रीछन्दः वरुणोदेवता तत्वायामीति शुनःशेफऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वरुणोदेवता येते शतमिति शुनःशेफऋषिः जगतीछन्दः वरुणः सविता विष्णुर्विश्वेदेवामरुतः स्वर्कादेवताः प्राय-

श्चित्तहोमे विनियोगः अयाश्चाग्न इति प्रजापतिर्ऋषिः विराट् छन्दः अग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः उदुत्तममिति शुनःशेफऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः वरुणोदेवता विष्णुक्रमेषु पाशोन्मोचने विनियोगः भवतन्न इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिच्छन्दः जातवेदसौ देवते अग्निप्राशने विनियोगः त्वन्नोअग्न इत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां नमम सत्वन्नो अग्ने० सुहवोनएधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् न० इमम्मेवरुण० चके स्वाहा इदं वरुणाय तत्वा यामि० प्रमोषीः स्वाहा इदं वरुणाय न० ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः, केचिदिदं वरुणायेति । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्चसत्यमित्त्वमयाऽअसि । अयानोयज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजꣳ स्वाहा इदमग्नये अयसे उदुत्तमं० अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय० भवतन्नः० शिवौ भवतमद्यनः स्वाहा इदं जातवेदोभ्याम्, केचिदिदमग्निभ्यामिति । अथ स्थालीपाकेन चतस्रोऽग्न्याधेयदेवताः । अग्नये पवमानाय स्वाहा इदमग्नये पवमानाय० । अग्नये पावकाय स्वाहा इदमग्नये पावकाय० । अग्नये शुचये स्वाहा इदमग्नये शुचये नम० । अदित्यै स्वाहा इदमदित्यै० ॥ इत्यग्न्याधेयदेवताभ्यः । ततः पूर्ववदाज्येनाष्टर्चहोमः ततो ब्रह्मान्वारब्ध उत्तरार्द्धात्स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धे जुहुयात् इदमग्नये स्विष्टकृते० ॥ अथानन्वारब्ध आज्येन अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदः स्वाहा इदं देवेभ्यो गातुविद्भ्यः, इति स्वत्वन्त्यक्त्वा । अथ ब्रह्मान्वारब्धः ॐ भूर्भुवः स्वरिति क्रमेण प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीछन्दो ऽग्निर्देवता प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्देवता प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता व्याहृतिहोमे विनियोगः ॥ ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय ॥ इदं भूर्वा इदं भुव इति वा इदं स्वरिति वा । त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्ने अयाश्चाग्ने येते शतं उदुत्तमम् पञ्च मन्त्राः प्रजापत्यन्ता नवाहुतीर्हुत्वा बर्हिर्होमञ्च कृत्वा संस्रवम्प्राश्याचम्य पवित्राभ्याम्मुखम्मार्जयित्वा पवित्रे अग्नौ प्रक्षिप्य प्रणीता अग्नेः पश्चिमतो निनीय आसादितपूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य ब्रह्मणे दक्षिणात्वेन दानङ्कृत्वा एकब्राह्मणभोजनदानम् । तथा स्मृत्यन्तरोक्तत्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनम् । अत्र मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः बर्हिर्होमः प्रणीताविमोक इत्येते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते गृह्यकर्मसु न भवन्ति वचनाभावात् । आवसथ्या-

धाने तु वर्हिर्होमो वचनाद्भवति इत्यावसथ्याधानम् ॥ ततो मणिकाधानपञ्चमहायज्ञसायम्प्रातर्होमनिमित्तञ्च श्राद्धचतुष्कन्तद्दिने एव कार्यम् ॥ अथ पुनराधाननिमित्तानि लिख्यन्ते ॥ तत्र कृतावसथ्याधानौ पत्नीयजमानौ अग्निम्परित्यज्य यदि ग्रामसीमामतीत्य वसेयातामेकां रात्रिन्तत्र प्रातः गृहमागत्याग्निम्मथित्वोक्तविधिना ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाधानङ्कुर्यात् । तत्र होमलोपे तु एकतन्त्रेण सायम्प्रातर्होमङ्कुर्यात् । बहुहोमलोपेप्येवम् ॥ अथ यदि कृताधानो यजमानः प्रजार्थी कामार्थी चोद्वहेत्तत्र अन्ये अरणी सम्पाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवाहङ्कृत्वा आचतुर्थीकर्मणो होमन्त्यक्त्वा तदन्ते अतिक्रान्तहोमद्रव्यन्दत्वा पञ्चमेऽहनि पुनराधानं यथोक्तमित्येकः पक्षः । प्रातर्होमङ्कृत्वा दिवा विवाहं सम्पाद्य सद्यः चतुर्थीकर्म च कृत्वा तद्दिनएवावसथ्याधानमिति द्वितीयः पक्षः ॥ अत्र पक्षद्वये ऽपि पूर्वारणोः स्फोटितयोरावसथ्ये दहनम् । अन्यारण्योराधानम् पात्राणि तान्येव । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे ॥ सदारो यः पुनर्दारान् कथञ्चित् कारणान्तरात् । य इच्छेदग्निमान् कर्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥ स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन । न ह्याहिताग्नेः स्वङ्कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ इति पुनराधानाभावप्रतिपादनन्तच्छन्दोगविषयम् । अनेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्या मरणे अरणिपात्रैः सहावसथ्येन तान्दाहयित्वाऽऽशौचान्ते पुनराधानम् । एकपत्नीकस्य तु पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतुर्थीकर्मानन्तरम्पुनराधानम् । अग्नावुपशान्ते होमकालद्वयातिक्रमे गृहपतौ प्रोषिते प्रमादात् पत्न्या ग्रामान्तरवासे तथा गृहस्थिते यजमाने पत्न्याः प्रवासे प्राग्घोमकालादनागमने पुनराधानम् ॥ केचित्तु ज्येष्ठायामग्निसन्निधौ तिष्ठन्त्यामन्यासाम्पतिसहितानाङ्केवलानां वा कार्यवशाद्ग्रामान्तरस्थितौ पत्यौ वा अग्निसन्निधौ तिष्ठति सर्वासाम्पत्नीनाङ्ग्रामान्तरगमनेनाग्निनाश इत्याहुः । तथा पत्न्याः अग्निं विना समुद्रगानद्यतिक्रमे भर्तृरहितायाश्चाग्निना सहितायाः भयं विना सीमातिक्रमे कर्मार्थाहरणादन्यत्र शकटं विना शम्यापरासादूर्द्ध्वं निरुच्छ्वसतः प्रत्यक्षाग्निहरणे मथ्यमानस्य दृष्टस्याग्नेर्मन्थनयन्त्रोत्थापनादूर्द्ध्वं नाशे संवत्सरमेकं यजमानस्य होमाकरणे प्राजापत्यब्रह्मकूर्चयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादूर्द्ध्वम्पत्न्याश्च पादकृच्छ्राचरणात्पुनर्विवाहवदाधानम् । उदकेनाग्न्युपशमने शिक्येनाग्न्युद्वाहने प्रत्यक्षस्यारणिसमारूढस्य वा अग्नेः एकनामधेयशतयोजनगामिनदीयोजनाधिकगामिनदीसन्तरणे वा सर्वत्र सीमातिक्रमणे आद्यन्तसीमातिक्रमणे वा पत्नीयजमानयोरन्वारम्भाभावे सूकरगर्दभकाकशृगालश्वकुक्कुटमर्कटशूद्रान्त्यजम-

हापातकिशवसूतिकारजस्वलारेतोमूत्रपुरीषमेदोऽसृश्लेष्मशोणितपूयास्थिमांसमज्जा-
सुराप्रभृतिभिरमेध्यैः प्रत्यक्षस्यारणिसमारोपितस्य वाऽग्नेः स्पर्शे त्रीन्पक्षाग्निरन्तरं
पक्षहोमकरणे पुनराधानम् तथाऽग्नेरपहरणे प्रादुष्करणादूर्ध्वं पूर्वं वा शान्तेऽग्नौ मन्थने
प्रारब्धेऽग्निजन्माभावे लौकिकाग्निब्राह्मणदक्षिणहस्ताऽजादक्षिणकर्णकुशस्तम्बजला-
नामन्यतमे ऽग्निस्थाने ऽप्रकल्पिते सूर्यास्तमये उदये वा जाते पुनराधानम्। अग्निनाश-
भ्रान्त्या अग्निम्मन्थयित्वा पूर्वाग्निन्दृष्ट्वा मथितमग्निम् अयन्ते योनिरितिमन्त्रेणारण्योः
समारोप्य पूर्वेऽग्नौ होमादिकं विदध्यात्। यदा तु लौकिकाग्न्याद्यन्यतमन्निधाय होम-
ङ्कृत्वा मन्थने प्रारब्धे द्वितीयहोमकालात्तृतीयाद्वा अग्नेर्जन्माभावस्तदा पुनराधानम्॥
आरोपिताग्न्योररण्योर्नाशे एकस्या वा पुनराधानम् असमारोपितयोस्तु एकतर-
विनाशे द्वितीयाञ्छित्वा मन्थनम्। नष्टायाः प्रतिपत्तिरावसथ्ये दाहः। यदा पुन-
र्जन्तुभक्षणेन मन्थनेन वा मन्थनायोग्ये भवतस्तदाऽन्ये अरणी गृहीत्वा दर्शपक्षादि-
कर्म निर्वर्त्य जीर्णमरणिद्वयं शकलीकृत्य तस्मिन्नग्नौ प्रज्वाल्य दक्षिणहस्तेन नूतना-
मुत्तरारणिं सव्यहस्तेनाधरारणिङ्गृहीत्वा दीप्तेऽग्नौ धारयन् उद्बुध्यस्वाग्ने प्रविशस्व
योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे जातवेदः। अरण्या अरणिमनुसङ्क्रमस्व जीर्णां तनुम-
जीर्णया निर्णुदस्व। अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्येतौ मन्त्रौ जपित्वा मन्थनयन्त्रन्नि-
धायाग्निम्मन्थयित्वा भूसंस्कारपूर्वकं स्थाने निधाय पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्यानादि-
ष्टहोमं कुर्यात्॥ अथ पक्षहोमविधिः॥ तत्र यजमानस्य आमयादिनिमित्ते रोगा-
र्तावध्वगमने राष्ट्रभ्रंशे धनाभावे गुरुगृहवासे अन्यास्वपि भयाद्यापत्सु होमानां
समासो भवति। तद्यथा प्रतिपदि सायङ्काले आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं चतुर्दश-
कृत्व एकस्मिन् पात्रे कृत्वा अग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होम-
द्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्। एवमेव होमद्रव्यं चतुर्दशकृत्वः एक-
पात्रे निधाय सूर्याय स्वाहेति प्रातर्हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होमद्रव्यं
गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्। ततो दक्षिणेन पाणिना प्रागग्रामुत्तराम-
रणिं गृहीत्वा सव्येनाधरारणिमग्नेरुपरि धारयन् अयं ते योनिरिति मन्त्रेणाग्निं
समारोप्यारणी धारयेत्॥ अथ पौर्णमास्याममावास्यायां वा प्राप्तायां प्रातररण्यो-
रग्निं निर्मथ्य कुण्डे निधायावसरप्राप्तं वैश्वदेवादिकं कर्म विधाय सायङ्काले सायं
होमं प्रातःकाले प्रातर्होमं हुत्वा पक्षादिहोमं कुर्यात्। एतावताऽपि कालेन
यद्यापन्न निवर्तते तदा उक्तविधिना पुनः पक्षहोमान् कुर्यात् तृतीये पक्षे तु आपद-

नुवृत्तावपि न पक्षहोमविधिः किन्तु कृच्छ्रेणापि पृथगेव सायम्प्रातर्होमान् विदध्यात् .ततोऽप्यापदनुवृत्तौ पुनरुक्तविधिना पक्षे पक्षे होमसमासङ्कुर्यात् नतु तृतीये पक्षे । एवं यदैवापन्निमित्तन्तदादि औपवसथ्याहात्प्रातर्होमपर्यन्तानां होमानां समासङ्कुर्यात् न पक्षान्तरगतानां समासङ्कुर्यात् ॥ कठश्रुतिपक्षे तु न पक्षद्वयमेकपक्षहोमनियमः अपि तु आपदनुवृत्तौ यावदापन्निवृत्तिस्तावत्प्रतिपक्षमुक्तप्रकारेण निरन्तरम्पक्षहोमान् समस्येदित्येकः प्रकारः प्रकारान्तरन्तु सायङ्काले समिदाधानपर्युक्षणानन्तरमाहुतिपरिमाणं होमद्रव्यम् अग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकृज्जुहुयात् इति सायम्प्रातस्तनयोर्होमयोः समासं यावदापदमाचरेत् यदा तु आपदो गुरुत्वं भवति तदा सायं होमैरेव अनेन विधानेन प्रातर्होमानां समासङ्कुर्यात् । एवम्पक्षहोमसमासे कृते यद्यन्तराले आपन्निवृत्तिस्तदा प्रत्यहं सायम्प्रातर्होमान् हुतानपि जुहुयान्नवेति कठा* आमनन्ति एते च होमसमासाः सायमुपक्रमाः प्रातरपवर्गा इत्युत्सर्गाः । आपद्विशेषे तु प्रातरुपक्रमाः सायमपवर्गाः पूर्वाह्णापराह्णादिकालानपेक्षा अपि बोद्धव्याः यतः तत्रापत्कालपुरस्कारेणैव होमसमासोपक्रमो युज्यते अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः ॥ पिण्डपितृयज्ञपद्धतिर्लिख्यते ॥ अमावास्यायामपराह्णे श्राद्धपाकाद्वैश्वदेवं पात्रनिर्णेजनान्तं विधाय प्राचीनावीती नीवीं बध्वा दक्षिणाभिमुखोऽग्निसन्निधावुपविश्याद्य पिण्डपितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये तत्राग्निम् कव्यवाहनं सोमं पितृमन्तम् अमुकगोत्रान् यजमानपितृपितामहप्रपितामहान् अमुकामुकशर्मणः व्रीहिमयैः पिण्डैः यक्ष्य इति प्रतिज्ञाय। आग्नेयादिदक्षिणान्तन्दक्षिणाग्रैः कुशैरग्निं परिस्तीर्य पात्राणि सादयेत् पश्चादग्नेर्दक्षिणसंस्थानि तत्र कृष्णाजिनं स्रुचमुलूखलं मुसलं शूर्पम् उदकं चरुस्थाली आज्यं मेक्षणं स्फ्यं उदकपात्रं सकृदाच्छिन्नदर्भान् तण्डुलादिद्रव्यं सूत्राणि चेति ॥ पञ्चाशद्वर्षाधिकवयसि यजमाने सूत्रस्थाने यजमानवक्षःस्थलोमानि स्रुचोऽभावे पक्षे कृष्णाजिनं चरुस्थाली उलूखलं शूर्पं मुसलं उदकम् आज्यं मेक्षणमित्यादि त्रयोदश। ततोऽग्निमपरेणापूर्णां स्रुचं व्रीहीन् गृहीत्वोत्तरतोऽग्नेः कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय व्रीहीनुलूखले निक्षिप्य मुसलमादाय तिष्ठन् दक्षिणामुखस्त्रिः कृत्वोऽवहन्यात् । यावद्बहुव्रीहयो वितुषा भवन्ति ततः शूर्पेण निष्पूय पुनरुलूखले निक्षिप्य सकृत्फलीकृत्य पुनः शूर्पे कृत्वा

* कठकारिका आपच्चेदनुवर्त्तेत दीर्घकालं कथञ्चन । यावज्जीवमविच्छिन्नान्पक्षहोमान्समाचरेत् । आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनावधिः ॥

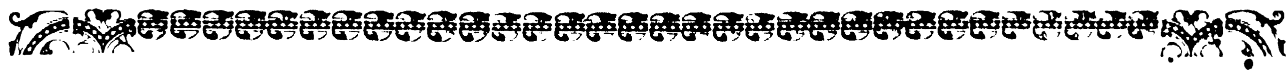
निष्पूय सोदकायां चरुस्थाल्यां तण्डुलानोप्याग्नावधिश्रित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चालयित्वेषच्छृतं चरुं श्रपयेत् शृतमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणत उद्वास्य पूर्वेणाग्निमुत्तरत आनीय स्थापयेत् ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन चरुमादायाग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन चरुमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदꣳ सोमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणाभिमुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्योपलिप्य स्फ्येनापहता असुरा रक्षाꣳसि वेदिषद इति दक्षिणायतां लेखामुल्लिख्योदकमुपस्पृश्य ये रूपाणीत्युल्मुकं रेखाग्रे निधाय पुनरुदकमुपस्पृश्योदपात्रमादाय पितृतीर्थेन लेखायाममुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनं दत्वोपमूलꣳ सकृदाच्छिन्नानि दक्षिणाग्राणि लेखायामास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन् एतत्तेऽन्नं स्वधानम इति पिण्डं दत्वा इदं पित्रे इति त्यागं विधायैवं पितामहप्रपितामहाभ्यां प्रत्येकं पिण्डं दत्वाऽत्रपितर इत्यर्द्धर्चं जपित्वा पराङावृत्य वायुं धार्यात्तमना उदङ्मुख आसित्वा तेनैवावृत्यामी मदन्तेत्यर्द्धर्चं जपित्वा पूर्ववदवनेज्य नीवीं विस्रंस्य नमोव इति प्रतिमन्त्रमञ्जुलिं करोति गृहान्न इत्याशिषं प्रार्थ्यैतद्व इति प्रतिपिण्डं सूत्राणि दत्वोर्जमिति पिण्डेष्वपो निषिच्य पिण्डानुत्थाप्य स्थाल्यामवधायावजिघ्रति सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धमारभेदिति पिण्डपितृयज्ञः ॥ क्षुत्तृट्क्रोधत्वरायुक्तो हीनमन्त्रो जुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥ स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्ते भयानके । आर्द्रकाष्ठैश्च सम्पूर्णे फूत्कारवति पावके । कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेत् ध्रुवम् ॥ इदं ब्रह्मपुराणे ॥ इति हरिहरभाष्ये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

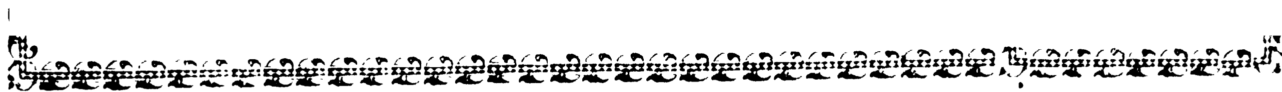
गदाधरः । आवसथ्याधानन्दारकाले ॥ आवसथं गृहं तत्रस्थोऽग्निरावसथ्य इत्युच्यते तस्याधानं स्थापनमात्मसात्करणमात्मनिष्ठफलसाधनकर्मानुष्ठानसम्पादकसंस्कारविशिष्टत्वेन सम्पादनमिति यावत् तद्दारकाले भवति दारकालशब्देन पाणिग्रहणं स्त्रिया उच्यते चतुर्थ्युत्तरकालन्दारकाल इति सम्प्रदायः । पित्रा प्रत्तामादाय निष्क्रामतीत्येषदारकाल इति भर्तृयज्ञभाष्ये ॥ दायाद्य कालएकेषाम् ॥ एकेषामाचार्याणां मते दायाद्यकाले अग्न्याधानं भवति । पैतृकद्रव्यस्य भ्रातृभिः सह

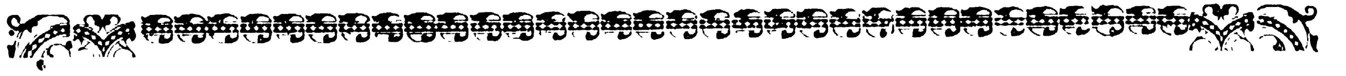
अकृथविभागकालो दायाद्यकालः तस्मिन्काले स्वेन द्रव्येण कर्मानुष्ठानसमर्थो भवति साधारणद्रव्यस्य परित्यागासामर्थ्यादनधिकारएव अतो व्यवस्था भ्रातृमतो दायाद्यकाले अभ्रातृकस्य दारकाले अविभक्तस्यापि विवाहकालेऽपि आधानाधिकार इति मदनपारिजाते ॥ आश्वलायनादीनां वैवाहिकोऽग्निरेवौपासनाग्निर्दृष्टः । अत्र शाङ्खायनगृह्ये तु अभिसमावर्त्स्यमानो यत्रान्त्यां समिधमभ्यादध्यात्तमग्निमिन्धीत वैवाह्यं वा दायाद्यकाल एके प्रेते वा गृहपतौ स्वयं ज्यायान्वैशाख्याममावास्यायामन्यस्यां वा कामतो नक्षत्रएकइति ॥ अत्रछन्दोगगृह्ये विशेषः ॥ भूर्भुवः स्वरिति अभिमुखमग्निं प्रणयन्ति प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणं तथा तिथिनक्षत्रसमवाये दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीतेति तत्र कारिकायां विशेषः ॥ अपि वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादतः । पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥ कृतदारो न तिष्ठेच्च क्षणमप्यग्निना विना । तिष्ठन् भवेद्द्विजोव्रात्यस्तथाच पतितो भवेत् । पितृपाकोपजीवी स्यात् भ्रातृपाकोपजीवकः । ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना । यथा सन्ध्या यथा स्नानं वेदस्याध्ययनं यथा । तथैवौपासनं प्रोक्तन्नस्थितिस्तद्वियोगतः । योऽग्निंस्मार्त्तमनादृत्य कर्मस्नानजपादिकम् । होमान्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते । यो दद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् । तत्सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा नवा । योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नन्तस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः । वृथा पाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ तथा । कालद्वयेऽपि चेद्येन नाधानं तु कृतं पुरा । स कृत्वाऽन्यतमं कृच्छ्रमग्निमध्याहरेत्ततः ॥ एतदाधानं गृहपतौ मृते एकादशाहे द्वादशाहे वा कार्यं तदुक्तं रेणुकदीक्षितैः ॥ एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि । प्रागेवैकादशश्राद्धाद्वृद्धिश्राद्धविवर्जितम् । एवं ज्येष्ठः समादध्यात्कनीयांश्च विवर्जयेत् । एकादशेऽह्नि कुर्वन्ति द्वादशे वा विचक्षणाः । अधिकारेऽपि न कुर्वीत मले वास्तङ्गते गुरौ ॥ तथाह लल्लः ॥ आधानपुनराधाने न कुर्यात् सिंहगे रवौ । कालातिक्रमे तु प्रायश्चित्तमुक्तम् ॥ यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्धौम्यं दद्याद्यथाविधि ॥ कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्वर्षं प्रतिमासमहोपिवेति ॥ कालप्रसङ्गान्मुहूर्त्तविचारोऽप्यत्र क्रियते तत्र कारिकायाम् माघादिपञ्चमासेषु श्रावणे चाश्विनेऽथ वा । कुर्यान्मृगोत्तमाङ्गेवा आधानं शुक्लपक्षतः ॥ मृगोत्तमाङ्गो मार्गशीर्षः । हस्तद्वये विशाखासु कृत्तिकादित्रये तथा । पुनर्वसुद्वये तद्वद्रेवतीषूत्तरासु

च। भौमार्कवर्जिते वारे नाधिमासे क्षये तथा। चन्द्रेऽनुकूले पूर्वाह्णे रिक्ताविष्टिविवर्जिते ॥ चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो रिक्ताः ॥ सवैधृतिश्च व्यतीपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम्। विष्कुम्भे घटिकास्तिस्रो नव व्याघातवज्रयोः। गण्डातिगण्डयोः षट् च शूले पञ्च न शोभनाः ॥ महेश्वरः ॥ चूडाकर्मनृपाभिषेकनिलयाग्न्याधानपाणिग्रहान् देवस्थापनमौञ्जिबन्धनविधीन् कुर्यान्न याम्यायने। देवेज्यास्फुजितोस्तथाऽस्तमितयोर्बाल्ये च वार्द्धे तयोः केतावभ्युदिते तथा ग्रहणतोयावत्तिथिश्चाष्टमी ॥ देवेज्योगुरुः ॥ आस्फुजिच्छुक्रः ॥ केतुनिर्घातभूकम्पविद्युत्स्तनितदर्शने। आधानं न हि कर्तव्यं सुधिया शुभमिच्छता ॥ पश्चिमायां दिशि सितो बालः स्याद्दश वासरान्। वृद्धः पञ्च दिनान्यैन्द्र्यां त्रिदिनं पक्षमेव च ॥ शिशुवृद्धौ जीवसितावुभयत्राप्युदीरितौ। अन्यैः पञ्चदशाहानि दशान्यैः सप्त चापरैः ॥ उपरागनिवृत्तौ च यावत्स्याद्दिनसप्तकम्। अग्न्याधेयं विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् ॥ रत्नमालायाम् ॥ राशौ विलग्नेऽम्बुचरे घटे वा तदंशके वाप्यथवा शशाङ्के। आधानकालो द्विजपुङ्गवानां जातोऽपि निर्वाणमुपैति वह्निः ॥ विलग्नं लग्नपर्यायः ॥ अम्बुचरे कर्के मीने मकरोत्तरार्द्धे च। मेषकर्कटतुलामकराश्च चरलग्नानि घटे कुम्भलग्ने ॥ तदंशके चरांशे कुम्भांशे च ॥ शशाङ्के चन्द्रे चरराशिस्थिते कुम्भराशिस्थिते तदंशस्थिते चेत्यर्थः ॥ त्रिकोणकेन्द्रोपचयेषु सूर्ये बृहस्पतौ शीतकरे कुजे च। शेषग्रहेषूपचयस्थितेषु धूमध्वजोत्पादनमामनन्ति ॥ त्रिकोणं नवपञ्चकम् लग्नसप्तमदशमचतुर्थं च केन्द्रम् ॥ तृतीयषष्ठदशमैकादशमुपचयः ॥ कुजोमङ्गलः ॥ चन्द्रे पत्नी मृत्युगे मृत्युमेति क्षिप्रं वह्न्याधायकः क्ष्मासुते च। भानोः सूनौ देवपूज्ये रवौ वा रोगैर्जुष्टो दुःखितः स्याद्द्विजेन्द्रः ॥ नो कुर्याद्धुतभुक्परिग्रहमिनक्ष्मापुत्रजीवेन्दुभिर्नीचस्थैर्विजितैरिपोर्भवनगैरस्तङ्गतैर्वा द्विजः। चापस्थे तनुगे गुरौ क्रियगते सप्तम्बरस्थे कुजे शीतांशौ त्रिषडायगे दिनकरे वा स्यात्तदा दीक्षितः ॥ पापग्रहेषु धनगेषु धनेन हीनः सौम्यग्रहेषु धनवान् उडुपेऽन्नदः स्यात्। लग्नस्थिते च सबुधार्कजभार्गवेन्दावुत्पादितोऽग्निरचिरात्खलुनाशमेति ॥ चापस्थे-धनूराशिस्थिते ॥ तनुगे लग्नस्थे क्रियगते मेषराशिस्थिते ॥ अम्बरस्थे दशमस्थे ॥ आयगे एकादशस्थे ॥ कन्यायां मिथुने च मङ्गलः शत्रुगृहस्थः ॥ कन्यामिथुनतुलावृषेषु बृहस्पतिः शत्रुगृहस्थः रविमङ्गलशनैश्चराः पापग्रहाः क्षीणचन्द्रश्च। धनगेषु द्वितीयस्थेषु ॥ अथाधिकारी निरूप्यते ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रं हित्वाऽनुलोमजाः। अधिकुर्वन्ति गार्ह्येषु सह भर्त्रा स्त्रियस्तथा ॥ मासोर्द्धं स्त्रीप्रसूर्या स्यात्पु-

त्रसूर्द्धेनविंशतेः । रजस्युपरते स्नानं दिनादूर्द्ध्वं रजस्वला ॥ नाधिकारोऽस्ति सर्वेषां सूतके मृतकेऽपि च । तथैव पतितानां च तथा दोषयुजामपि ॥ अग्न्याधानेऽधिकारोऽस्ति रथकारस्य चोत्तरे । माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ॥ वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्यो मुनिभिः स्मृतः । जाता वैश्येन शूद्रायां करणीत्यभिधीयते ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः प्रयोगेन श्रुतेन च । अधिकुर्वन्ति सर्वत्र यद्वाऽर्थश्रवणं विना ॥ यद्वाऽध्ययनवेदार्थविज्ञानरहितोऽपिसन् । नाधिकारी क्रियाशून्यो भर्तृयज्ञादि शासनात् ॥ द्रविडस्त्वन्यथा प्राह सर्वशून्येऽप्यधिक्रियाम् । श्रद्धावांश्चेद्भवेत्कर्ता नेदृक् सर्वानुसम्मतम् ॥ भार्याः सन्तीह यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः । यद्वा सवर्णया ज्येष्ठभार्ययैव समन्वितः ॥ व्यभिचारवती पापा रोगिणी द्वेषिणी च या । आधाने सा परित्याजा नवा त्याज्या मतान्तरात् ॥ तुल्याधिकार उभयोर्यज्ञपार्श्वे निरूपणात् ॥ अतस्त्वन्यतराभावेनाधिकारोऽस्ति कुत्रचित् ॥ अथानधिकारिणः ॥ आवसथ्यं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितः । न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्रकुर्वति ॥ क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे । नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ॥ पङ्ग्वन्धमूकबधिरपतितोन्माददूषणे । संन्यस्ते छिन्नकर्णादौ यद्वा षण्ढादि दूषणे ॥ जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् । ज्येष्ठे श्रद्धाविहीने च सत्याधेयं तदाज्ञया ॥ पितृसत्वेऽप्यनुज्ञातो नादधीत कदाचन । जीवत्पितरि चादध्यादाहिताग्निः स वै यदि ॥ तथैव भ्रातरि ज्येष्ठे यजेन्नैव विवाहयेत् । अनाहिताग्नौ पितरि योऽग्न्याधानं करोति हि ॥ अरण्योरग्निमारोप्य तमाधाप्यादधीत सः । उद्वाहं चाग्निसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता सविज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः । परिवित्तिः परीवेत्ता नरकं गच्छतो ध्रुवम् ॥ अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोन फलभागिनौ । पितृव्यक्षत्रियोत्पन्नः परनारीसुतोऽपि वा ॥ दत्तकादयः परनारीसुताः ॥ विवाहे चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने । देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणा न सहोदरान् ॥ वेश्यानिष्ठांश्चपतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः । जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनखञ्जकान् ॥ अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च । धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ॥ कुटिलोन्मादरोगांश्च परिविन्दन्न दुष्यति । गीतवादित्रनिरतान्नर्तकान्पारदारिकान् । वशिकान् गारुडांश्चैव परिविन्दन्न दुष्यति ॥ योगशास्त्राभियुक्ते च द्विजे प्रव्रजिते तथा । नास्तिके चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽप्यनग्निमान् । इज्यातपोऽग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ परिवादनवाक्ये ये श्रूयन्ते दोषसंयुताः । तेषामप्यधिकारोऽस्ति प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥

॥ श्रीः ॥ सू० । पुण्यस्त्वेवानर्द्धुको भवतीति ॥ ॥ पुण्यः पुण्यकृत्, केवलपुण्यकोशवृद्धिकृदेवायमारणेयोऽग्निरिति । अनर्द्धुकः । ऋद्धिर्वृद्धिः । ब्रह्मवर्चसादीनां वृद्धिं न करोतीत्यनर्द्धुकः ॥ तु शब्दो विशेषणार्थः । वैश्यकुलादियोन्याहृतादग्नेरारणेयो विशिष्ट इति । यतश्चात्र स्वाधीनत्वात् योनेरनुगतोऽप्यग्निः क्षिप्रमेव पुनर्निर्मथ्योत्पाद्यते । अन्यत्र पराधीनत्वात् । बहुयाजिवैश्याम्बरीषयोश्च दुर्लभत्वात्प्रायश्चित्तप्रसङ्गः पुनराधानप्रसंगो वा स्यात् । अनर्द्धुकत्वाद्विशिष्टविरोध इति चेन्न । उरुपुण्यकोशवृद्धिकारित्वादनर्द्धुकस्यापि अविरोध एव । तथाचोक्तम् । न हि पुण्यकृतः किञ्चित्त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् । दुःप्राप्यमपि येनाप्तं ब्राह्मण्यं गाधिसूनुनेति । तस्मादारणेय एव विशिष्टोऽग्निरिति । पुण्यमेवादधीताग्निꣳ स हि सर्वैः प्रशस्यते । अनर्द्धुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तन्नीयते शममिति वचनात् । सू० । यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ य एतेऽन्त्यसमिदाधानादयः षडाधानकल्पाः सप्त वोक्ता याश्चेमा वैश्यकुलाद्याः पञ्चाग्नियोनयः तत्र गुणदोषान्विविच्य यथा कामयेत तथा कुर्यादिति ॥ गोभिलगृह्यसूत्रप्रथमाध्यायस्य प्रथमखण्डभाष्यम् ।

३१-पृष्ठ-२२-पङ्क्तौ पुण्यस्त्वेवेत्यादिग्रन्थव्याख्यानम् ।

तदेतत् गोभिलगृह्यसूत्रभाष्यं पुण्यस्त्वेवेत्यादिग्रन्थस्यातिदुर्बोधतया गदाधरभाष्येण साकं मुद्रणार्हमपि तस्मिन्नवसरेऽप्राप्ततया न मुद्रितमभूत् । तदनु च जगतो मित्रेणेव ममाप्येतस्मिन् गुरुतरे कार्ये दत्तकरावलम्बेन विद्याविपिनविहाररसिकेन कार्खेडकरोपनामकेन पाठक-श्रीवैद्यनाथशर्मणा महता परिश्रमेण सम-[illegible]ण्य संगृह्य च समर्पितम् । अतः पश्चान्मुद्रयित्वा संयोजितं यथास्थानमेतदिति ।

पिता पितामहो वापि नास्तिकोवाप्यनाश्रमी । यस्य दोषोऽस्ति नैवेह तस्याधाने कदाचन ॥ अग्रजे सति निर्दुष्टे यवीयानग्निमान् भवेत् । प्रतिपर्वभवेत्तस्य ब्रह्महत्या न संशयः ॥ नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च । न च श्राद्धं कनिष्ठस्य विरूपा या च कन्यका ॥ ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत् । अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥ ज्येष्ठभ्रात्रात्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् । अनुज्ञातोऽपि सन्पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत् ॥ धनवार्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा । प्रोषितं च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपित्वरन् ॥ प्रोषितश्चेत्त्रिवर्षं स्यात् त्र्यब्दादूर्द्ध्वं समाचरेत् । आगते तु पुनस्तस्मिन्पादकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥ देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो ज्ञायेताहितवानिति । कनीयानधिकारीचेदादधीताविचारयन् ॥ द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः । न्याय्यः प्रतीक्षितो भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥ प्रोषितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेतानाहितानलः । षड्वत्सरान् प्रतीक्षेत आदधीतानुजस्तथा ॥ पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि सन् । अधिकारविघातोऽहि न पुत्रस्योपजायते ॥ सोदराणां च सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्ययेति ॥ अग्न्याहरणार्थं योनिमाह ॥ **वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वमरणिप्रदानमेके पञ्च महायज्ञा इति श्रुतेः ॥** पशुभिः समृद्धस्य वैश्यस्य गृहादग्निं हुतोच्छिष्टं असंस्कृतं वा आनीयाधानं कुर्यात् ॥ एके अरणिप्रदानम् अरण्युपादानकमिच्छन्ति ॥ अयमर्थः ॥ प्रशब्दोऽत्र उपशब्दार्थे अरणिप्रदानमुपादानकारणमुत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सोऽरणिप्रदानस्तमग्निमादधीतेतिमन्यन्ते अतो विकल्पः अत्र साङ्ख्यायनगृह्ये बहुपशुबिट्कुलाम्बरीषबहुयाजिनामन्यतमं तस्मादग्निमिन्धीतेति छन्दोगगृह्ये ॥ वैश्यकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यादपि वा बहुयाजिन एवाऽऽगाराद्ब्राह्मणस्य वा राजन्यस्य वा वैश्यस्य वाऽपि वा अन्यम्मथित्वाऽभ्यादध्यात्पुण्यस्त्वेवानर्धुको भवतीति यथा कामयेत तथा कुर्यात्स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति इति ॥ तथा गृह्यान्तरच्छन्दोगभाष्ये ॥ ब्राह्मणकुलात्तु ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाहृत्यादधीत राजन्यादोजो वीर्यकामो वैश्यात्पशुकामोऽम्बरीषात् धनधान्यकाम आरणेयमुरुपुण्यकोशकाम इति पुनराधाने अग्न्यनुगमने च आधाने या योनिरङ्गीकृता सैव भवति तथा च छन्दोगभाष्ये शाखान्तरगृह्यम् ॥ पूर्ववानुगतेऽग्नौ योनिः पुनराधेयेचेति वैश्यगृहाग्न्यभावे शाखान्तरोक्ताया योनेरग्न्याहरणमिति हरिहरः अस्मत्सूत्रोपरितु वैश्यगृहादग्न्याहरणं वाऽरण्योरिति युक्तम् न तु वैश्याभावे गृह्यान्तरोक्ताया योनेराहरणम् गृह्यान्तरयोन्यपेक्षया वरं

विकल्पने स्वगृह्योक्ता योनिर्ग्राह्येति नमो हरिहरमिश्रेभ्यः यस्मिन्पक्षे वैश्यगृहाद-ग्न्याहरणन्तस्मिन्पक्षे यावज्जीवं वैश्यसन्निधौ निवासः शान्तेऽग्नौ वैश्यकुलादाहृत्य सर्वप्रायश्चित्तङ्कृत्वा तेनैव विधिना यावज्जीवं वर्त्तयेदिति गर्गपद्धतौ ॥ **चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वमिति** ॥ चातुष्प्राश्यपचनं यस्मिन् कर्मणि विद्यते तदिहापि सर्वम्भवति कुतः पञ्चमहायज्ञाइति श्रुतेः पञ्चमहायज्ञानां श्रुतौ पाठस्तत्साधनभूतोऽयमग्निरतस्त-द्वदिहापि सर्वम्भवतीति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु तत्सूत्रम् ॥ चातुष्प्राश्यपचनवतीति कर्तव्यता न भवतीति यत्कारणम् उपदेशातिदेशयोरन्यतरेण धर्माणाम्प्रवृत्तिः नात्रो-पदेशो न चातिदेशः तस्मान्नैव चातुष्प्राश्यपचनवतीति कर्तव्यता प्रवर्तते ननु तर्हि किमर्थमिदमुक्तम् आधानसामान्याद्वा श्रौतानाम्पञ्चमहायज्ञानां साधनभूतत्वाद्वा श्रौ-ताऽऽधानधर्माः स्युरिति बुद्धिः स्यात्तान्निराकर्तुमिदमुक्तमित्यदोषः । गृह्यान्तरे चान-यैव भ्रान्त्या श्रौताधानेति कर्तव्यता उक्ताऽस्ति तान्निवारयितुमिह सूत्रकृता पूर्वपक्षः कृतः अरणिलक्षणञ्चोक्तम् यज्ञपार्श्वसङ्ग्रहकारिकायाम् ॥ अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रश-स्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्द्ध्वगाऽपि वा ॥ १ ॥ अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मय्येवोत्तरारणिः । सारवद्दारवञ्चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ २ ॥ संसक्त-मूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अलाभेत्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ ३ ॥ चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा विस्तारेण षडङ्गुला । चतुरङ्गुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ॥ ४ ॥ मूलादष्टाङ्गुलन्त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् । अन्तरं देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥ ५ ॥ मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धराचापि पञ्चमी । अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यङ्गुष्ठं वक्ष उच्यते ॥ ६ ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं अङ्गुष्ठमुदरं तथा । एकाङ्गुष्ठाकटिर्ज्ञेया द्वौ वस्ति द्वौ च गुह्यके ॥ ७ ॥ ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम् । अर-ण्यवयवाह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥ यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तन्देवयोनिः स उच्यते । तस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ॥ ९ ॥ प्रथमे मन्थने ह्येष नियमो नेतरेषु च । अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ॥ १० ॥ ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् । गोबालैः शणसम्मिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तमनंशु-कम् ॥ ११ ॥ व्यामप्रमाणन्नेत्रं स्यात्तेन मथ्यो हुताशनः । चात्रबुध्ने प्रमन्थाग्रं गाढ-ङ्कृत्वा विचक्षणः ॥ १२ ॥ बहुदिने मन्थनेन प्रमन्थनाशे तत्रैवोक्तम् । उत्तराया अभा-वाद्धि ग्राह्यो मन्थो धरारणेः ॥ १३ ॥ व्याख्यातं कैश्चिदेवन्तन्निर्मूलत्वादुपेक्षते । मान-प्रकारो यज्ञपार्श्वे शिरश्चक्षुः कर्णमास्यं प्रथमेंऽशे प्रकीर्तितम् ॥ १४ ॥ द्वितीये कन्धरा वक्षो तृतीयेह्युदरं स्मृतम् । चतुर्थे चैव योनिः स्यादूरूद्वन्द्वं च पञ्चमे ॥ १५ ॥

षष्ठे जङ्घे तथा पादौ पूर्णाचारणिरङ्गतः । यदि मन्थेच्छिरस्यग्निं शिरोरोगैः प्रमीयते ॥ १६ ॥ यजमानस्तथा कण्ठे ह्यंसेचैव विशेषतः । मन्थेद्यो यजमानस्तु पक्षहीनो भवेद्ध्रुवम् ॥ १७ ॥ यो मन्थत्युदरे कर्ता क्षुधया म्रियते तु सः । देवयोन्यां तु यो मन्थेद् देवसिद्धिः प्रजायते ॥ १८ ॥ मन्थेदूरुद्वये यस्तु राक्षसङ्कर्म तस्य तत् । जङ्घायां यातुधानेभ्यः पादयोस्स्यात्पिशाचके ॥ १९ ॥ प्रथमे मन्थने ज्ञेयं द्वितीयादौ न शोधयेत् । अष्टाऽङ्गुलः प्रमन्थः स्याद्दीर्घोद्व्यङ्गुलविस्तृतः ॥ २० ॥ उत्सेधो द्व्यङ्गुलस्तस्य त्वैशानपूर्व उर्द्धगः । एवमष्टादश प्रोक्ताः प्रमन्था ह्युत्तरारणेः ॥ २१ ॥ पादौ तस्याः स्मृतं मूलमग्रस्तु शिर उच्यते । अध्वर्युः प्राङ्मुखो मन्थेत्प्रत्यग्दिक् चरणा हि सा ॥ २२ ॥ ओविली यजमानेन धृत्वा गाढञ्च मन्थयेत् । मथ्नीयात्प्रथमम्पत्नी यद्वा कश्चिद् वृद्धो द्विजः ॥ २३ ॥ मूलादष्टाङ्गुलन्त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् । अन्तरा देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥ २४ ॥ मूलादङ्गुलमुत्सृज्य अग्रात्सार्द्धाङ्गुलं तथा । योनिमध्ये पुनर्मानं कृत्वा मथ्यो हुताशनः ॥ २५ ॥ नान्यवृक्षेण मथ्नीयान्न कुर्याद्योनिसंकरम् । क्लेदिता स्फाटिता चैव सुषिरा ग्रन्थिमस्तका ॥ २६ ॥ चतुर्विधाऽरणिस्त्याज्या श्रेयस्कामैर्द्विजातिभिः । क्लेदिता हरते पुत्रान् स्फाटिता शोकमावहेत् ॥ २७ ॥ ग्रन्थिमूर्द्धा हरेत्पत्नीं सुषिरा पतिमारिणी ॥ इति श्रौतस्मार्ताधानेऽरणिलक्षणम् ॥ इतरेषु च संस्कारेष्वरणिर्द्वादशाङ्गुला । मूलात् त्रिभागजननिस्तदर्धेनोत्तरारणिः ॥ वक्ष्ये जातारणेः पक्षं कुमाराग्नेः प्रसिद्धये । निर्माय यन्त्रविहितं पिता संस्थाप्य यत्नतः ॥ जाते कुमारे मथ्नीयादग्निं यथाविधि स्वयम् । आयुष्यहोमान् जुहुयात्तस्मिन्नग्नौ समाहितः ॥ तत्रान्नप्राशनं चौलं मौञ्जीबन्धनमेव च । व्रतादेशश्च कर्तव्यास्तस्मिन्गोदानिकाः क्रियाः ॥ कुर्याद्वैवाहिको होमो वह्नौ तस्मिन्समाहितः । शालाग्निकर्म तत्रैव कुर्यात्पक्तिं च नैत्तिकीम् ॥ नित्यहोमं पञ्चयज्ञान् कुर्यात्तस्मिन्ननाहितः । स्मार्तसंस्थादिकं यच्च तत्सर्वं तत्र गद्यत इति ॥ जातारणिपक्षस्तु युगान्तरे भवति न कलौ । प्रजार्थन्तु द्विजाग्र्याणाम्प्रजारणिपरिग्रहः । इति कलिवर्ज्यत्वात् ॥ दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानम्प्रतीयादिति परिभाषितत्वात् यजमानाङ्गुलादिमानं ग्राह्यम् ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात्सदेति छन्दोगपरिशिष्टम् ॥ बृहत्पर्वाणि मध्यपर्वाणि तन्मूलग्रन्थ्योर्यो यत्राङ्गुष्ठनोदना तत्राङ्गुष्ठस्याङ्गुलिनोदनायामङ्गुलीनाञ्छन्दोगानां स्वपरिशिष्टोक्तत्वादङ्गुष्ठैररणिमानम् ॥

वाजिनान्तु यज्ञपार्श्वादङ्गुलैरिति सूत्रोक्तपक्षस्तु यजमानेनोर्ध्वबाहुः प्रपदोच्छ्रितेन समुस्थितेन वेति ॥ पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलः पुरुष इति सूत्रात्तु पुरुषस्य पञ्चमोंऽशोऽरत्निस्तच्चतुर्विंशोङ्गुलमिति रामवाजपेयिभिराधानप्रकरणे उक्तम् ॥ अथात्र पात्रलक्षणमुच्यते ॥ तत्र यज्ञपार्श्वसंग्रहकारिकायाम् ॥ खादिरस्फ्याकृतिर्वज्रोऽरत्निमात्रः प्रशस्यते । आसनं ब्रह्मणः कार्यं वारणं वा विकङ्कतम् ॥ हस्तमात्रं चतुः स्रक्ति मूलदण्डसमन्वितम् । द्विषडङ्गुलसङ्ख्याको मूलदण्डो विकङ्कतः । प्रस्थमात्रोदकग्राही प्रणीता चमसो भवेत् ॥ वैकङ्कतं पाणिमात्रं प्रोक्षणीपात्रमुच्यते । हंसमुखप्रसेकं च त्वग्बिलं चतुरङ्गुलम् ॥ आज्यस्थाली तु कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा । माहेयी वापि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥ आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तद्यथा कामन्तु कारयेत् । मृन्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥ तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्रदृढा नातिबृहन्मुखी । कुलालचक्रघटितमासुरं मृन्मयं स्मृतम् ॥ तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि खलु दैविकम् । यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ॥ दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च । अङ्गुष्ठपर्ववृत्तश्चारत्निमात्रः स्रुवो भवेत् ॥ पुष्करार्द्धं भवेत्खातं पिण्डकार्द्धं स्रुचस्तथा । पिण्डकार्द्धम्मुष्ट्यर्द्धमित्यर्थः ॥ यावताऽन्नेन भोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णैव जायते । तं वरार्थमतः कुर्यात्पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥ यवैर्वा व्रीहिभिः पूर्णं भवेत्तत्पूर्णपात्रकम् ॥ वरोऽभिलषितं द्रव्यं सारभूतं तदुच्यते । अष्टमुष्टि भवेत् किञ्चित् किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ॥ पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥ इत्याधानपात्राणि ॥ अन्यान्यप्यत्रैव लिख्यन्ते ॥ शूर्पन्त्वरत्निमात्रं स्यादैषिकं वैणवन्तु वा । लम्बन्त्वरत्निमात्रं स्यादुपला च दृषत्तथा ॥ विस्तारो दृषदः प्रोक्तो द्वादशाङ्गुलसङ्ख्यया । पालाशं जानुमात्रं स्यात्पृथुबुध्नमुलूखलम् ॥ अर्द्धखातं बृहद्वक्त्रं मध्ये रास्नासमन्वितम् । खादिरं मुसलं प्रोक्तमरत्नित्रयसम्मितम् ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं मेक्षणन्तु विकङ्कतम् । वृत्तमङ्गुष्ठपर्वाग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥ ईदृश्येव भवेद्दर्वी विशेषस्तामहं ब्रुवे । वारण्यरत्निमात्रा स्यात्तुर्यांशाधिकपुष्करा ॥ हस्ताकारा च पृथ्वग्रा अग्रेसर्पफणाकृतिः । आकर्षफलकं हस्तमात्रंस्याद्धनुराकृतिः ॥ अग्रे सर्पफणाकारं खादिरं वा विकङ्कतम् । कङ्कतानि त्रिदन्तीनि वारणानि भवन्ति हि ॥ वारण्यरत्निमात्रा स्यादभ्रिः शासन्दशाङ्गुलम् । द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या वारणीत्यभिधीयते ॥ श्रैपर्णान्परिधीन् कुर्याद्बाहुमात्रा न पुष्करान् । श्रीपर्ण्यौ हस्तमात्रे च अपर्ण्यौ शूलमेव च ॥ तच्छूलं यस्य कस्यापि यज्ञियस्य तरोर्भवेत् । लौही वा मृन्मयी वास्यात्पशूखा च यथार्थतः ॥ लौही ताम्रमयी वापि कुर्याच्चैव यथार्थतः ।

पात्राणि वारणान्यत्र यानि प्रोक्तान्यसम्भवे ॥ वैकङ्कतानि कार्याणि सूत्रान्तरमतादपि । अभावे मुख्यवृक्षस्य यज्ञियस्य तरोरिह ॥ यत्किञ्चित्पात्रजातन्तदिति भास्करसम्मतिः । अश्वत्थस्यारणी ग्राह्या नान्यस्मादेव वृक्षतः ॥ एवं सर्वेषु शास्त्रेषु दृष्टा सूत्रान्तरेष्वपि ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्वन्नोअग्ने सत्वन्नो अग्न इमम्मेवरुण तत्वायामि येते शतमयाश्चाग्नउदुत्तमं भवतन्नइत्यष्टौ ॥ श्रौतस्याग्न्याधेयस्य देवताः अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्चेति ॥ आभ्यः स्थालीपाकं ओदनं उक्तप्रकारेण श्रपयित्वा आज्यभागौ हुत्वा त्वन्नो अग्न इत्याद्यष्टभिराज्येनाहुतयो होतव्याः ॥ अत्र चरुर्व्रीहीणां भवति । कामाद्वीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् । न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहोऽसम्भवाद्विनिवृत्तिरिति सीतायज्ञे वक्ष्यमाणन्यायात् ॥ अयमर्थः सूत्रस्य कामादिच्छया अन्यत्र पक्षादिषु यागं कुर्वन् व्रीहियवयोरन्यतरं चरुं श्रपयेत् नैवात्र सन्देहः कुतः व्रीहीन्यवान्वा हविषीति पूर्वं चोदितत्वादुक्तत्वात् । यावस्य चरोरसम्भवात् विनिवृत्तिः पूर्वचोदितस्य व्रीहीन्यवान्वेत्यस्य । अनवस्त्रावितान्तरोष्मपक्वे ईषदसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रसिद्धेः । आग्रयणेष्टौ व्रीहीणां यवानाञ्चेति सूत्रणाच्च । व्रीहीन्यवान्वा हविषीति परिभाषणादग्रपाकस्येत्येतावत्युक्तेऽपि व्रीहीणां यवानामग्रपाकस्येति सिध्यति । किमर्थं व्रीहीणां यवानामितिग्रहणम् उच्यते वैश्वदेवश्चरुर्विहितः सोऽपि यावो यथास्यादिति यवानामित्युक्तं व्रीहिग्रहणं तु यवानामेवेति नियमो माभूदिति । अतः सर्वत्र व्रीहीणामेव चरुः कार्य इति गम्यते श्रपयित्वेति ग्रहणं सिद्धचरोरुपादाननिवृत्त्यर्थम् । आघारावाज्यभागावित्यनेन प्राप्तत्वात्पुनराज्यभागग्रहणं अष्टाज्याहुतीनामवसरविधानार्थम् अष्टावितिग्रहणम्मन्त्रप्रतीकसंशयनिराकरणार्थम् ॥ यद्यष्टसङ्ख्याग्रहणं न क्रियते तर्हि त्वन्नो अग्नेनयेति द्वितीया शङ्क्येत तथा सत्वन्नो अग्नेसहस्रावेति । त्वन्नो अग्न इति प्रथमा सत्वन्नो अग्न इति द्वितीया इमम्मेवरुणेति तृतीया तत्वायामि इति च० येतेशतमिति पं० अयाश्चाग्न इति ष० उदुत्तममिति स० भवतन्न इत्यष्ट० ॥ पुरस्तादेवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्य इत्यवाच्यम् । अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । वाच्यं वा अग्न्याधेयेहि विकल्पेन द्वयोरपि देवतात्वमस्ति तयोर्देवतात्वं माभूत् किन्तु बहुत्वविशिष्टानामत्रदेवतात्वं यथा स्यादि-

त्यदोषः। स्थालीपाकस्येत्यवयवषष्ठी। पुरस्तात्स्थालीपाकस्य स्थालीपाकात्पूर्वमष्टर्चहोमः। अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा एवमुपरिष्टादष्टर्चहोमः ॥ स्विष्टकृतेचायास्यग्नेर्वषट् कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातु विदइति ॥ उपरितनान्ते अष्टर्चहोमान्तस्थालीपाकस्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति आहुतिं जुहोति। च शब्दादाज्येन अयास्यग्न इति मन्त्रेणाहुतिं जुहुयात्। स्विष्टकृद्धोमस्य प्राप्तत्वात् पुनर्ग्रहणमयास्यग्नइति होमस्यावसरविधानार्थम् ॥ मन्त्रस्यायमर्थः ॥ हे देवागातुविदो यज्ञवेत्तारोदेवाः अग्नेः संबन्धि यद्वषट् कृतं हुतं यत् येन कर्मणा यजनविधिना कृत्वा अहमत्यरीरिचमधिकं कृतवानस्मीति तेन कर्मणा प्रसन्नानां भवतां प्रसादात्तदयासि अनश्वरमव्याहतमस्तु ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ॥ परिस्तरणबर्हिर्हस्तेनैव हुत्वा पात्रान्तरस्थापितहोमशेषद्रव्यं भक्षयति। प्राशनस्य प्राप्तत्वात्। बर्हिर्होमोत्तरविधानार्थं ग्रहणम्। शेषरक्षणं भक्षणं च श्रौतसूत्रे उक्तमस्ति। पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमोहुत्वा शेषप्राशनमिति ॥ अस्यार्थः पाकशब्देन च स्मार्तहोमा उच्यन्ते तत्र होमार्थं यदवत्तं गृहीतं तस्य असर्वहोमः कर्तव्यः स्रुवादिभिर्यद्गृहीतं तद्धुत्वा किञ्चित्परिशिष्यपात्रान्तरे स्थापनमित्यर्थः। सर्वहोमान्हुत्वा पात्रान्तरस्थापितसर्वशेषाणां प्राशनम्। बर्हिर्होमश्चात्रैव वचनान्नान्यकर्मसु ॥ बर्हिर्होमे प्रजापतिर्देवता अनिरुक्तत्वात्। तथा च लिङ्गम् अनिरुक्तो वै प्रजापतिरिति ॥ आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेश्च ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ तत इति सूत्रादेवं ज्ञायते मध्ये मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकोदक्षिणादानं च कृत्वा ब्राह्मणभोजनम्। एकद्विबहुषु समासस्य तुल्यत्वादेकस्मिन्नपि चरितार्थत्वादेकस्यैव भोजनमिति। यत्र बहूनां भोजनं तत्र स्वयमेवोपदिशति यथा संस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेदिति तथा सर्वासाम्पयसिपायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति अत्र स्मृत्यन्तरोक्तत्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनमिति हरिहरपद्धतौ। चतुस्त्रिंशद्भोजनमिति रेणुकदीक्षिताः ॥ यज्ञपार्श्वे विशेषः ॥ गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान्भोजयेद्दश। शतं विवाहसंस्कारे पञ्चाशन्मेखलाविधौ ॥ आवसथ्ये त्रयस्त्रिंशच्छ्रौताधाने शतात्परम्। अष्टकं भोजयेद्भक्त्या तत्तत्संस्कारसिद्धये ॥ सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पशौ। चातुर्मास्येतु चत्वारि *शतानि पञ्च सुराग्रहे* ॥ अयुतं वाजपेये च ह्यश्वमेधे

* शतानिपञ्चसुराग्रहे इत्येवपाठोबहुपुस्तकेषु दृश्यते।

चतुर्गुणम् । आग्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दशपञ्चचेति अत्रैवं व्यवस्था ॥ यत्र ततो ब्राह्मणभोजनमिति सूत्रमस्ति तत्रैकं पूर्वं भोजयित्वा यज्ञपार्श्वोक्तं ब्राह्मणभोजनम् ॥ यत्र विवाहादौ सूत्रं नास्ति तत्र कर्मान्ते परिशिष्टोक्तमेव भोजनम् ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ * ॥

अथावसथ्याधाने पदार्थक्रमः ॥ तच्च चतुर्थ्युत्तरकालेऽभ्रातृमतः भ्रातृमतस्तु धनविभागकाले । गृहपतौ प्रेते एकादशेऽहनि प्रागेवैकादशश्राद्धात् द्वादशेऽहनि वा मातृपूजाऽऽभ्युदयिकरहितं ज्येष्ठः कुर्यात् । कालातिक्रमे तु प्रायश्चित्तं कृत्वा माघादिपञ्चमासेषु श्रावणे आश्विने वा कार्यम् । तत्र पूर्वं वपनं कृत्वा अतिक्रान्तसम्वत्सरसङ्ख्यया प्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरेत् । तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दद्यात् ॥ तदभावे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्द्धं वा दद्यात् । तदभावे प्रतिप्राजापत्यं द्वादशब्राह्मणभोजनम् अयुतगायत्रीजपं गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षया कुर्यात् ॥ तत्रैवं सङ्कल्पः ॥ आधानाकरणजनितदोषनाशार्थं वर्षसङ्ख्याकान्कृच्छ्रानहमाचरिष्ये ॥ अथवा प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे । अथवा एतावतीनां गवां मूल्यमिदं सम्प्रददे ॥ ब्राह्मणान्वा भोजयिष्ये ॥ एवमग्रेऽपिसङ्कल्पः ॥ ततः सायं प्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपरिमितमतिक्रान्तदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ तन्मानं च कारिकायाम् ॥ षष्टिप्रस्थमितं धान्यं त्रिप्रस्थप्रमितं घृतमिति सम्वत्सरस्योक्तम् ॥ प्रसृतिद्वितयं मानं प्रस्थं मानचतुष्टयमिति च ॥ तत्र सङ्कल्पः ॥ होमाकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थम् एतावद्वार्षिकं दधियवतण्डुलानामन्यतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं सम्प्रददे ॥ तन्मूल्यं वा दद्यात् ॥ इतरपक्षाद्यादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः ॥ हौम्यं दद्यादिति वचनादिति रामवाजपेयिनः हरिहरश्च ॥ गङ्गाधरस्तु सायम्प्रातर्होमपक्षादिकर्मपिण्डपितृयज्ञाद्यनुसन्धानार्थं साधनभूतं होमद्रव्यमिति लिखितवान् ॥ ततो यथोक्ते काले पूर्वाह्णे वैश्वदेवं कृत्वा गणपतिं पूजयित्वा पुण्याहवाचनं कुर्यात् । तद्यत्र कर्तव्यं तदुच्यते ॥ व्यासः ॥ सम्पूज्य गन्धमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् । धर्मकर्मणि माङ्गल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥ गृह्यपरिशिष्टे ॥ अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्तेषु ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः ॥ प्रतिष्ठोद्यापने पूर्तं तत्कर्मणश्चाद्यन्तयोः कुर्यादिति आश्वलायनस्मृतिः ॥ वैदिके तान्त्रिके चादौ ततः पुण्याह इष्यते । शौनकः पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽथ यथाविधि । प्रयोक्तुः कर्म-

णामादावन्ते चोदयसिद्धय इति तच्च कर्मप्रयोगान्तर्गतमिति केचित् बह्वस्तु प्रयोगबहिर्भूतमिति ॥ आद्यपक्षे कर्मप्रयोगसङ्कल्पं कृत्वा कार्यम् द्वितीये तु तत्कृत्वा कर्मसङ्कल्पः ॥ अथ प्रयोगः ॥ हेमाद्रौ दानखण्डे बह्वृचगृह्यपरिशिष्टत्वेनोक्तः सकलसाधारणशिष्टाचारप्राप्तश्च पुण्याहवाचनप्रयोगः ॥ कृतमङ्गलस्नानः स्वलङ्कृतः कृताचमनः प्राङ्मुखो यजमानो वस्त्राच्छादिते पीठे उपविश्य पत्नीञ्च स्वदक्षिणतः प्राङ्मुखीमुपवेश्य संस्कार्यञ्च तथैवोपवेश्य ॥ ॐ सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादि शुक्लाम्बरधरं देवं अभीप्सितार्थ० सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये० सर्वदासर्वकार्येषु० ॥ सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेषु तदेवलग्नम्० यत्रयोगेश्वरः कृष्णो० सर्वेष्वारम्भकार्येषु० ॥ इति श्लोकान् पठित्वा ॥ ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः उमामहेश्वराभ्यां नमः । शचीपुरन्दराभ्यां नमः मातृपितृभ्यां नमः इष्टदेवताभ्यो नमः कुलदेवताभ्यो नमः सर्वेभ्योब्राह्मणेभ्यो नमः ॥ आचमनप्राणायामौ कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकफलसिद्ध्यर्थं श्वोऽद्य वा ऽमुककर्माहं करिष्ये ॥ तदङ्गतयाऽऽदौ पुण्याहवाचनादि करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ॥ यदातु प्रयोगाद्बहिर्भूतं पुण्याहवाचनाद्यङ्गं तदाऽमुकफलसिद्ध्यर्थममुककर्मकर्तुमङ्गभूतमादौ पुण्याहवाचनादि करिष्ये इति प्रत्येकं सङ्कल्पः । प्रधानसङ्कल्पस्तु सर्वं कृत्वा तद्दिने श्वोवा कार्यः । ततः कर्त्ता स्वपुरतः महीद्यौः पृथीवीचनइति भूमिं स्पृष्ट्वा । ओषधयः समिति तण्डुलपुञ्जं कृत्वा । आजिघ्रकलशमिति पुञ्जोपरि सलक्षणं धातुमयं मृन्मयं वा कलशं निधाय । इमम्मेवरुणेति तीर्थजलेन पूरयित्वा गन्धद्वारामिति गन्धङ्कलशे प्रक्षिप्य चन्दनादिना तमनुलिप्य या ओषधीरिति सर्वौषधीः ओषधयः समिति यवान् काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः अश्वत्थेव इति पञ्चपल्लवान् स्योनापृथिवीति पञ्चसप्तवामृदः याः फलिनीरिति फलं परिवाजपतिरिति पञ्चरत्नानि हिरण्यगर्भइति हिरण्यं युवासुवासाइति वस्त्रेण रक्तसूत्रेण च वेष्टयेत् पूर्णादर्वीति धान्यपूर्णं फलसहितं पात्रमुपरि निदध्यात् तत्वायामीति कलशे वरुणमावाहयेत् चन्दनादिना पूजयेच्च ॥ ततः कलशे देवता आवाहयेत् ॥ कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥ कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपा वसुन्धरा । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥ अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशन्तु समाश्रिताः । अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी तथा ॥ आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदानदाः । आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाइति ॥ ततः कलशप्रा० ॥ देवदानवसम्वादे मथ्यमाने महोदधौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो

विष्णुना स्वयम् ॥ त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः ॥ त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदाः । त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥ सान्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा आशिषः प्रार्थयेत् ॥ प्रार्थनामाह ॥ एताः सत्या आशिषः सन्तु दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च । तेनायुः प्रमाणेन पुण्यम्पुण्याहन्दीर्घमायुरस्तु ॥ शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु गन्धाः पान्तु सुमङ्गल्यं चास्तु अक्षताः पान्त्वायुष्यमस्तु पुष्पाणि पान्तु सौश्रियमस्तु ताम्बूलानि पान्त्वैश्वर्यमस्तु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिः श्रीर्यशोविद्याविनयोवित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु । अत्र सर्वत्र ब्राह्मणैरस्त्विति प्रत्युत्तरं देयम् । यत्कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारम्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमोङ्कारमादिङ्कृत्वा ऋग्यजुः सामाशीर्वचनं बहुषिसम्मतं सम्विज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये विप्राः वाच्यतामिति वदेयुः । एवमुत्तरत्रापि यथायोगं प्रत्युत्तरं ततोयजमानः भद्रं कर्णेभिः० ऋ० १ द्रविणोदाद्रविण स० ऋ० १ सवितापश्चातात्० ऋ० १ नवो नवोभवति० ऋक् उच्चादिवि० ऋ० १ आपउदन्तु जीवसे दीर्घायुत्वायवर्चसे । यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि जातवेदो यशो अस्मासु धेहिप्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् । यस्मै त्वं सुकृते जातवेदउलोकमग्ने कृणवस्योनम् । अश्विनं सपुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिन्नशते स्वस्ति ॥ व्रतनियमतपःस्वाध्यायक्रतुशमदमदानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयताम् । विप्राः समाहितमनसः स्मः ॥ यजमानः प्रसीदन्तु भवन्तः । विप्राः प्रसन्नाः स्मः । यज० शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्नमस्तु आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवङ्कर्मास्तु कर्मसमृद्धिरस्तु वेदसमृद्धिरस्तु शास्त्रसमृद्धिरस्तु पुत्रसमृद्धिरस्तु धनधान्यसमृद्धिरस्तु इष्टसम्पदस्तु अरिष्टनिरसनमस्तु यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः सम्पद्यन्ताम् तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसम्पदस्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयन्ताम् तिथिकरणेमुहूर्ते सनक्षत्रे सग्रहे सदैवते प्रीयेताम् दुर्गापाञ्चाल्यौ प्रीयेताम् अग्निपुरोगाविश्वेदेवाः प्रीयन्ताम् इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयन्ताम् ब्रह्मपुरोगाः सर्ववेदाः प्रीयन्ताम् माहेश्व-

रीपुरोगा उमामातरः प्रीयन्ताम् वशिष्ठपुरोगाऋषिगणाः प्रीयन्ताम् अरुन्धतीपुरोगाएकपत्न्यः प्रीयन्ताम् ऋषयश्छन्दांस्याचार्यावेदायज्ञाश्च प्रीयन्ताम् ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयन्ताम् श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् श्रद्धामेधे प्रीयेताम् भगवती कात्यायनी प्रीयताम् भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम् भगवन्तौविघ्नविनायकौ प्रीयेताम् भगवान्स्वामी महासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीय० हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयन्ताम् सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयन्ताम् सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम् हताश्चब्रह्मविद्विषः हताः परिपन्थिनः हताः अस्य कर्मणो विघ्नकर्तारः शत्रवः पराभवं यान्तु शाम्यन्तु घोराणि शाम्यन्तु पापानि शाम्यन्त्वीतयः शुभानि वर्द्धन्ताम् शिवा आपः सन्तु शिवाऋतवः सन्तु शिवा अग्नयः सन्तु शिवा आहुतयः सन्तु शिवा ओषधयः सन्तु शिवा वनस्पतयः सन्तु शिवा अतिथयः सन्तु अहोरात्रे शिवे स्याताम् निकामे० कल्पताम् । शुक्राङ्गारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम् भगवान्नारायणः प्रीयताम् भगवान्पर्जन्यः प्रीयताम् भगवान्स्वामी महासेनः प्रीयताम् पुण्याहकालान्वाचयिष्ये ब्राह्मणाः वाच्यताम् । उद्गाते० पुण्यमावद० । अनया पुण्याह एव कुरुते । ब्राह्मणा ममगृहे अस्य कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इति स्वयं मंदस्वरेणोक्त्वा ब्राह्मणैः ओं पुण्याहमिति तथोक्ते पुनरेव मध्यमस्वरेणोक्त्वा तथैव तैरुक्ते पुनरेवमुच्चस्वरेणोक्ते तथैव तैरुक्ते । स्वस्तये० तुनः । आदित्य० ममृतस्वस्ति ब्राह्मणइत्यादि कर्मणइत्यन्तं पूर्ववत्स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इतित्रिः ॥ आयुष्मते स्वस्तीति प्रतिवचनन्त्रिः ॥ ऋध्याम० काममप्राः । सर्वामृद्धिं प्रतितिष्ठति ब्राह्मणमित्यादि । अस्य कर्मणः ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिः ॥ ओं ऋध्यतामितित्रिः ॥ श्रियेजातः श्रिये० मितद्रौ । श्रियएवै० एवं वेद ब्राह्मणमित्यादि । अस्य कर्मणः श्रीरस्त्विवति भवन्तो ब्रुवन्त्विवतित्रिर्ब्रूयात् ॥ अस्तु श्रीरिति विप्रास्त्रिः ॥ ततः कर्तुर्वामतः पत्नीमुपवेश्य पात्रपातितजलेन पल्लवदूर्वादिभिरुदङ्मुखा विप्रा अभिषिञ्चेयुस्तिष्ठन्तः ॥ तत्र मन्त्राः ॥ देवस्यत्वेत्यादि । सुरास्त्वामभिषिञ्चन्त्वित्यादि पौराणान् श्लोकानपि पठन्त्यभिषेके ततो नीराजनं कुर्यात् ॥ अथाभ्युदयिकश्राद्धविधिः ॥ तच्च गर्भाधानादिषु गर्भसंस्कारेषु जातकर्मादिष्वपत्यसंस्कारेषु अग्न्याधानादिषु श्रौतकर्मसु श्रवणाकर्मसु वापीकूपतडागारामाद्युद्यापनादिषु देवप्रतिष्ठायां वानप्रस्थाश्रमसन्यासस्वीकारे तुलापुरुषादिमहादानादौ नवगृहप्रवेशेमहानाम्न्यादिवेदव्रतेषु राजाभिषेके शान्तिकपौ-

ष्टिकेषु च सर्वेषु उपाकर्मोत्सर्जनयोरप्येके नवीनयोर्वाऽनयोरन्यत्राप्येवंविधे कार्यम् । इदमाभ्युदयिकश्राद्धं वक्ष्यमाणं च मातृपूजनमेकस्यानेकसंस्कारेष्वेककर्तृकेषु युगपदुपस्थितेषु सर्वादौ सकृदेव तन्त्रेणैव कार्यम् नतु प्रतिसंस्कारमावृत्त्या ॥ यथा दैवादकृतजातकर्मादिकस्योपनयनकाले जातकर्माद्यनुष्ठाने देशान्तरगतस्य मृतबुध्या कृतोर्ध्वदैहिकस्यागतस्य पुनर्जातकर्मादिसंस्काराणां विहितानां युगपदनुष्ठाने कर्मनाशाजलस्पृष्टादीनां प्रायश्चित्ततया पुनः संस्काराणां युगपदनुष्ठाने वा ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिष्विति ॥ कात्यायनः । कुड्यलग्ना वसोर्द्धाराः पञ्चधारा घृतेन तु । कारयेत्सप्त वा धारा नातिनीचा न चोच्छ्रिताः ॥ गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सहेति ॥ आत्मदेवता आत्मकुलदेवता आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपेदत्र समाहितः आयुष्याणि आनोभद्रा इत्यादीनि ॥ ततो वृद्धिश्राद्धम् नवदैवत्यं पार्वणत्रयात्मकम् ॥ तत्र क्रममाहाश्वलायनाचार्यः ॥ माता पितामही चैव सम्पूज्या प्रपितामही । पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ॥ एते नवाऽर्चनीयास्स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैरिति ॥ यत्तु वृद्धवसिष्ठः ॥ नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकमिति स्मृत्यर्थसारश्च बृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते इति । तच्छाखान्तरविषयम् ॥ कात्यायनानान्तु आनुलोम्येन मात्रादिक्रमेणैव नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा इति प्रयोगदर्शनात् ॥ यत्तु ब्रह्मपुराणे पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः सम्प्रकीर्तिताः ॥ तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृता इति तत् महालयप्रकरणपठितप्रौष्ठपदपौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविषयन्तत्प्रकरणपाठादित्येव हेमाद्र्यादय ऊचिरे ॥ इह च नान्दीमुखसंज्ञकान्मात्रादीनुद्दिशेत् ॥ विष्णुपुराणे ॥ कन्याविवाहादीननुक्रम्य नान्दीमुखान्पितॄनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृहीत्युक्तेः ॥ ब्रह्मपुराणे च ॥ जन्माद्यनुक्रम्य पितॄन्नान्दीमुखान्नामतर्पयेद्विधिपूर्वकमित्युक्तेः ॥ वृद्धपराशरेणतु देवानामपि नान्दीमुखविशेषणमुक्तम् ॥ नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणं कुशासनमिति ॥ वृद्धिश्राद्धे च कालः ॥ कर्माहात्पूर्वद्युर्मातृपार्वणम् कर्माहे पितृपार्वणम् कर्मोत्तराहे मातामहपार्वणमिति ॥ अस्यासम्भवे पूर्वद्युरेव पूर्वाह्णे मातृकम् मध्याह्ने पैतृकम् अपराह्णे मातामहानाम् ॥ अस्याप्यसम्भवे आह वृद्धमनुः ॥ अलाभे श्राद्धकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वद्युरेव कुर्वीत पूर्वाह्णे

मातृपूर्वकमिति इदं च महत्सु कर्मसु अल्पेषु तु कर्माह एव श्राद्धम् । पुत्रजन्मनि तु दिने वा रात्रौ वा भुक्तवतोपवासिना वा पुत्रजन्मानन्तरमेव कार्यम् अत्र सङ्कल्पादौ विशेषः सङ्ग्रहे ॥ शुभाय प्रथमान्तेन वृद्धौ सङ्कल्पमाचरेत् । न षष्ठ्या यदि वा कुर्यान्महान्दोषोऽभिजायते॥ अनस्मद्दृद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनाम्नामतिलाद्यैश्च नान्दीश्राद्धं च सव्यवत् ॥ आश्वलायनकारिकायाम् ॥ सम्बन्धनामरूपाणि वर्जयेदत्रकर्मणि इदं तु शाखान्तरविषयम् ॥ अत्र सत्यवसूविश्वेदेवौ तत्स्थाने द्वौ विप्रौ ॥ मात्रादीनां च प्रत्येकं द्वौ द्वौ एवं विंशतिर्ब्राह्मणाः । यद्वा मात्रादीनां त्रयाणां द्वौ द्वौ एवमष्टौ ॥ अत्र नापसव्यं तिलस्थाने यवा एव स्वधास्थाने स्वाहा शब्दः सव्यजानुनिपाताभावः सर्वं प्राङ्मुख एव कुर्यात् ॥ प्रदक्षिणमुपचार ऋजुदर्भैः क्रियेत्यादयो विशेषा ग्रन्थान्तरतो ज्ञेयाः । पिण्डदाने कुलदेशाऽऽचारतो व्यवस्था ॥ भविष्यत्पुराणे ॥ पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप । वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु ॥ पिण्डदानपक्षे विशेषो वसिष्ठेनोक्तः ॥ दधिकर्कन्धुमिश्रांश्चपिण्डान्दद्याद्यथाक्रमम् ॥ कर्कन्धुर्बदरीफलम् ॥ एकैकस्मै पिण्डद्वयन्देयम् ॥ एकन्नाम्नाऽपरन्तूष्णीन्दद्यात्पिण्डद्वयं बुध इति चतुर्विंशतिमतात् ॥ अन्ये च बहवो विशेषा ग्रन्थान्तरतो ज्ञेयाः ॥ दाक्षिणात्यानां गुर्जराणां च विस्तृतवृद्धिश्राद्धाभावान्नेहोच्यते ॥ अथाभ्युदयिके कर्तृनिर्णयः सायणीये ॥ नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्द्धं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ द्वितीयपाणिग्रहादौ वर एव कुर्यादित्यर्थः ॥ कात्यायनः स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् तेषां सुतानामोद्वाहनात्प्रथमविवाहपर्यन्तं पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् तदुपलक्षितं वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । तस्य पितुरभावे तु तस्य संस्कार्यस्य पितॄणां यः क्रमस्तेन क्रमेण पितृव्याचार्यमातुलादिः श्राद्धं दद्यात् न च स्वपितृभ्यः इति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । जीवत्पितृकस्तु पितृमात्रादिभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् ॥ वृद्धौ तीर्थे च सन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ एतत्साग्निकविषयमित्येके ॥ विष्णुः ॥ पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेभ्य एव तत्कुर्यात्पितरि पितामहे च येषां पितामहः ॥ पितरि पितामहे प्रपितामहे च नैव दद्यादिति ॥ अथाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां जीवत्यां मातामहस्यैव कुर्यादिति ॥ अथास्य शिष्टप्रचाराचारपरिगृहीतः सङ्कल्प-

विधिना प्रयोगः । उपनयनादिमहत्सु कर्मसु पूर्वेद्युर्जातकर्माद्यल्पेषु तदहरेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत्रादौ कर्ता कृतमाङ्गलिकस्नानो धौतवासाः कृतस्वस्त्ययनो नान्दीश्राद्धपूर्वाङ्गं मातृकापूजनं कुर्यात् ॥ पूजाप्रकारस्तु पूजोपकरणान्युपकल्प्य प्राङ्मुख उपविश्य कुशयवजलान्यादाय अद्येत्यादि अमुककर्माङ्गतया गणपतिगौर्यादिचतुर्दशमातृकापूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॥ अनन्तरं ॐ भूर्भुवः स्वः गणपते इहागच्छ इह तिष्ठ ॐ भूर्भुवः स्वः गौरि इहागच्छ इह तिष्ठ । एवं पद्मे शचि मेधे सावित्रि विजये जये देवसेने स्वधे स्वाहे धृते तुष्टे पुष्टे आत्मकुलदेवते इति प्रत्येकमावाह्य ततो मनो जूतिरिति प्रतिष्ठाप्य ॐ गणपतये नमइति प्रणवादिनमोन्त चतुर्थ्यन्त स्वस्वनाममन्त्रेण पञ्चदशापि षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥ मातृणां गणदेवतात्वपक्षेतु गणपति गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा धृतिः तुष्टिः पुष्टिरात्मकुलदेवता ॥ इहागच्छत इहतिष्ठतेति आवाह्य प्रतिष्ठाप्य ॐ गणपत्यादिभ्यो नमइति पूर्ववदुपचारैः पूजयेत् ॥ ततः पञ्च सप्त वा नातिनीचा नचोच्छ्रिताः कुड्यादिषु वसोःपवित्रमसीति घृतधारा उत्तरसंस्थाः कुर्यात् ॥ ततो वसोर्द्धारा देवताभ्यो नमइति पञ्चोपचारैः पूजां कुर्यात् ॥ वसोर्द्धाराकरणञ्च कातीयानामेव नान्येषाम् ॥ तत आयुष्यमन्त्रजपः आयुष्यं वर्चस्यं० दुमाम् ॥ १ ॥ न तद्रक्षांꣳसि० मायुः ॥ २ ॥ यदावध्नन्दा० यथासं ॥ ३ ॥ इत्यादि आयुष्यमन्त्रजपः ॥ अथ नान्दीश्राद्धम् तच्च त्रिविधम् विवाहादिनित्यनैमित्तिकं पुत्रजन्माद्यनियतनिमित्तम् अग्न्याधानादिनिमित्तं चेति । तत्र विवाहादिनिमित्तं प्रातः कार्यम् तदाह शातातपः ॥ प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति ॥ अत्र प्रातः शब्दः सार्द्धप्रहरात्मककालवचनः ॥ तदाह गार्ग्यः ॥ ललाटसम्मिते भानौ प्रथमः प्रहरः स्मृतः । स एव सार्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते ॥ अग्न्याधाननिमित्तं त्वपराह्णे कार्यम् ॥ तदाह गालवः ॥ पार्वणं चापराह्णेतु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति । अग्न्याधाननिमित्तं वृद्धिश्राद्धमपराह्णे कुर्यादित्यर्थः ॥ पुत्रजन्मादौ निमित्तानन्तरमेव तत्कार्यम् ॥ निर्णयामृतेऽप्येवम् कर्ता उक्तकाले सुस्नातः सुप्रक्षालितकरचरणः स्वाचान्तः सुस्नातानाचान्तानष्टौ ब्राह्मणानाहूय बहिरुपक्लृप्ते गोमयोपलिप्ते मण्डले स्वागतं वः सुस्वागतमिति प्रत्येकं प्रश्नोत्तरपूर्वकं प्रागग्रकुशोत्तरेष्वासनेषु प्राङ्मुखान् दक्षिणोपक्रमान् उदगपवर्गान् उपवेश्य स्वयमुदङ्मुख उपविश्य आद्ययोर्विप्रयोर्जानुनी स्पृशन् प्रागवद्देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धाख्ये कर्मणि नान्दीमुखास्मन्मात्रादित्रय नान्दीमुखास्मत्पित्रादित्रय नान्दीमुखास्मन्मातामहा-

दित्रयसम्बन्धि सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवकृत्ये भवन्तौ मया निमन्त्रिताविति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् ॥ पुनस्ताम्बूलादिकमादाय तदुत्तरयोर्जानुनी स्पृशन् अद्येहामुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनामद्येहकर्तव्यामुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धे भवन्तौ मया निमन्त्रितौ इति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् ॥ पुनस्ताम्बूलादिकमादाय तदुत्तरयोर्विप्रयोर्जानुनी स्पृशन् अद्येहामुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्म्मणामद्यकर्तव्यामुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धे भवन्तौ मया निमन्त्रिताविति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् ॥ पुनस्ताम्बूलादिकमादायाद्येहामुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणामद्यकर्तव्यामुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धे भवन्तौ मया निमन्त्रिताविति ताम्बूलादिदानपूर्वकं निमन्त्रयेत् निमन्त्रितौ स्व इति प्रतिवचनम् ॥ अक्रोधनैः शौ० कारिणेति सर्वत्र नियमान् श्रावयेत् ॥ ततो देवद्विजपूर्वकं चरणप्रक्षालनं विधाय अद्येह नान्दीमुखास्मन्मात्रादित्रयनान्दीमुखास्मत्पित्रादित्रय नान्दीमुखास्मन्मातामहादित्रयसम्बन्धि सत्यवसुसञ्ज्ञका विश्वेदेवा एतत्पादार्घं वो नम इति गन्धाक्षतादियुक्तं पादार्घ्यन्दत्वा अद्येहामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमुकामुकदेव्य एतत्पादार्घं वो नम इति मातृवर्गत्रयब्राह्मणचरणयोर्दत्वा अद्येहामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकशर्माण एतत्पादार्घं वो नम इति पित्रादिवर्गब्राह्मणचरणयोर्दत्वा अद्येहामुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकशर्माण एतत्पादार्घं वो नम इति मातामहवर्गब्राह्मणचरणयोरर्घं दद्यात् ॥ ततो ब्राह्मणानाचामय्य स्वयमप्याचम्य श्राद्धदेशे प्रथमकल्पितेष्वासनेषु इदमासनमास्यतामिति प्रयोगेणोदगपवर्गं प्राङ्मुखान्देवपूर्वं द्विजानुपवेश्य स्वयमुदङ्मुख उपविश्य कर्मसौकर्यार्थं कर्मपात्रं जलेनापूर्य दूर्वादधियवकुशांस्तत्र निक्षिप्य प्राणायामत्रयपूर्वकं विष्णुस्मरणं कृत्वा कर्मपात्रजलेनोपकरणानि प्रोक्ष्य दूर्वाकुशयवजलानि दक्षिणकरेणादाय पूर्ववद्देशकालकीर्तनान्ते अमुककर्मनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धाख्ये कर्मणि अमुकगोत्राः नान्दीमुखास्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमुकामुकदेव्योऽमुकगोत्रा नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकशर्माणः अमुकगोत्रा नान्दीमुखा अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः अमुकामुकशर्माणः प्रधानदेवताः सत्यवसु

सञ्ज्ञका विश्वेदेवा अङ्गदेवताः यथोक्तलक्षणं हविः ब्राह्मण आहवनीयार्थेऽमुकगो-त्राणां नान्दीमुखास्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनाममुकगोत्राणां नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणाममुकगोत्राणां नान्दी-मुखास्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणाममुककर्मनिमित्तं सत्यवसुसञ्ज्ञकविश्वेदेवपूर्वकं साङ्कल्पिकमाभ्युदयिकं श्राद्धं भवदनुज्ञयाऽहं करिष्ये । इति सङ्कल्पः ॥ कुरुष्वेति प्रतिवचनम् ॥ ततः सप्रणवव्याहृतिपूर्विकाया गायत्र्यास्त्रि-र्जपः विष्णुस्मरणम् ॥ मात्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनः सत्य-वसुसञ्ज्ञका विश्वेदेवा इदमासनं वो नमइति प्रागग्रऋजुकुशत्रयं सयवजलन्दक्षि-णतः आसनोपरि दत्वाऽमुकगोत्राः नान्दीमुख्योऽस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमु-कामुकदेव्यः इदमासनं वो नम इति मातृवर्गविप्रद्वयासनोपरि विभज्य दत्वा अमु-कगोत्राः नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकशर्माणः इदमासनं वो नम इति पितृवर्गब्राह्मणद्वयासनोपरि दत्वा पित्रादिपदस्थाने मातामहादिपदप्रक्षे-पेण तदीयब्राह्मणद्वयासनोपर्यासनं दद्यात् ॥ ततः प्रत्यासनन्दीपस्थापनम् ॥ ततो द्वितीयब्राह्मणहस्ते प्रथमब्राह्मणहस्तन्दत्वा तत्र जलदानपूर्वकं गन्धादि दत्वा कुशयवजलान्यादाय मात्रादिपित्रादिमातामहादित्रयसम्बन्धिसत्यवसुसञ्ज्ञका विश्वेदेवा इमानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोऽलङ्करणताम्बूलानि वो नमः । अमुकगोत्राः नान्दीमुख्यः अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमुकामुकदेव्यः इमानि गन्ध० ताम्बू-लानि वो नमः ॥ अमुकगोत्राः नान्दीमुखास्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः अमुकामुक-शर्माणः इमानि गन्ध० ताम्बूलानि वो नमः । अमुकगोत्रा नान्दीमुखास्मन्मातामह-प्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकशर्माण इमानि गन्ध० ताम्बूलानि वो नमः ॥ अन्नपरिवेषणम् ॥ पात्रमालभ्य पृथिवीते० जुहोमि स्वाहेति जपित्वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽव-गाह्य इदमन्नमिमा आप इदमाज्यं हविरित्युक्त्वा मात्रादित्रयपित्रादित्रय मातामहा-दित्रयसम्बन्धिनः सत्यवसुसञ्ज्ञका विश्वेदेवा इदमन्नं घृताद्युपस्करसहितं परिविष्टं परिवेष्यमाणं च द्विजेभ्यस्तृप्तिपर्यन्तममृतरूपं वो नम इत्युत्सृजेत् । एवमेव मात्रा-दिपात्रद्वयमालभ्यामुकगोत्रा नान्दीमुख्योऽस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्योऽमुकामुक-देव्य इदमन्नङ्घृताद्युपस्करसहितं अमृतरूपं वो नमः ॥ एवमेव पित्रादिपात्रयोर्मातामहादिपात्रयोरपि सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ततोऽश्नत्सु पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः तृप्तान् ज्ञात्वा-ऽन्नं विकीर्य सकृत्सकृदपो दत्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च ॥ सम्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसम्पन्नमिति तैरुक्ते शेषमन्नं किं क्रियतामिति पृष्ट्वा इष्टैः सह

भुज्यतामिति तैरुक्ते ब्राह्मणानाचामयेत् । सुप्रोक्षितमस्तु शिवा आपस्सन्तु सौमनस्यमस्तु अक्षतं चारिष्टं चास्तु नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्ताम् । नान्दीमुख्यः पि० न्ताम् । नान्दीमुख्यः प्र० न्ताम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम् । नान्दी० पितामहाः प्रीयन्ताम् ॥ नान्दी० प्रपि० न्ताम् । नान्दी० मातामहाः प्रीयन्ताम् । नान्दी० प्रमा० प्रीयन्ताम् ॥ नान्दी० वृद्धप्रमा० प्री० ॥ इति क्षीरयवजलानि दद्यात् ॥ ततः प्राञ्जलिराशीः प्रार्थयेत् ॥ अघोराः पितरः सन्तु सन्त्विति ब्राह्मणाः । गोत्रन्नो वर्द्धतामिति यजमानः वर्द्धतामिति ते ॥ दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम् अभिवर्द्धन्तामिति ते । वेदास्सतन्तिरेव च अभिवर्द्धतामितिक्रमेणोत्तरे । श्रद्धा च नो मा व्यगमत् । मागात् बहुदेयं च नोऽस्तु अस्तु इति प्रतिवचनम् । ततो मात्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धि वैश्वदेविकश्राद्धप्रतिष्ठार्थममुकशर्मभ्यां भवद्भ्यामियन्द्राक्षामलकार्द्रमूलकादिरूपा विष्णुदैवता दक्षिणा मया दत्ता इति देवब्राह्मणाभ्यान्दक्षिणान्दत्वाऽमुकगोत्राणां नान्दीमुखीनां मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनां कृतैतदाभ्युदयिकश्राद्धप्रतिष्ठार्थममुकगो० दत्तेतिमात्रादिब्राह्मणाभ्यान्दक्षिणान्दत्वा अमुकगोत्राणां नान्दीमुखानां पितृ० नाम् अमुकामुकशर्मणां कृतैतदाभ्युदयि० दत्तेति पित्रादि० दत्वा पित्रादिपदस्थाने मातामहादिपदप्रक्षेपेण मातामहादिब्राह्मणाभ्यां दक्षिणां दद्यात् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामित्युक्त्वा देवद्विजाभ्यां विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति प्रत्युत्तरे दत्ते स्वस्तिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति सर्वान्प्रत्युक्त्वा स्वतीति तैरुक्ते ब्राह्मणान्प्रणिपत्य प्रसाद्य वाजेवाजेवतेति मात्रादिवर्गत्रयद्विजपूर्वकं देवद्विजौ विसृज्य आमावाजस्येति विप्राननुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याचामेत् ॥ ततो मातृकादि विसर्जयेत् ॥ जीवन्मातृकस्य न मातृपार्वणम् । जीवन्मातामहस्य न मातामहपार्वणम् । द्वारलोपात् जीवत्पितृकस्तु येभ्यः पितादद्यात्तेभ्यो दद्यादित्युक्तमेव । यदा तु पक्वान्नासम्भवस्तदा आमश्राद्धविधिना आमान्नेन कर्तव्यम् । आमान्नस्याप्यलाभे हिरण्येन कर्तव्यम् ॥ ततः पत्नीयजमानयोरहतवस्त्रपरिधानम् । ततः सपत्नीकः प्राङ्मुख उपविश्याद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा स्मार्ताग्निमहमाधास्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् ॥ आभ्युदयिकश्राद्धात्पूर्वं सङ्कल्प इति हरिहरः श्राद्धोत्तरमिति रेणुकः ॥ वैकल्पिकावधारणम् । मन्थनाग्निः उत्तरतः पात्रासादनम् द्वे पवित्रे घृतस्थाली मृन्मयी चरुस्थाली औदुम्बरी पालाश्यः समिधः प्राञ्चावाघारौ कोणयोराज्यभागौ दक्षिणा पूर्णपात्रं इत्यवधारणम् ॥ हरिहरमते ब्रह्मवरणम् अरणिप्रदानं च ॥ तत्रैवं ब्रह्मा अरणी आदायाधरारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं यजमानाय प्रयच्छति । तौ चाव-

सभ्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्याम्परिगृहीते इति परिगृह्णीतः। अरणिप्रदानं स्मार्ते निर्मूलत्वादुपेक्षणीयम्। प्रदानाभावेऽपि धारणम्भवत्येव "अन्यरामरणि म्पत्नी बिभृयादुत्तराम्पतिरिति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टात्। उक्तप्रकारेणारणिमाद्यम्। अरणिपूजनम्॥ ततो यवोनचतुर्दशाङ्गुलमानेन मेखलायुक्तवृत्तस्थरकरणमग्नेः, सभ्यावसथ्ययोर्गार्हपत्यवत्कुण्डमिति निगमपरिशिष्टात्॥ यज्ञपार्श्वेऽपि वृत्तमेव कुण्डमुक्तम्। मेखला द्वादशाङ्गुलोच्चा कार्या। ततः खरे परिसमूहनम् उपलेपनम् उल्लेखनम् उद्धरणम् अभ्युक्षणम् अरणिपक्षेऽग्निमन्थनम्। तत्र यजमानः प्राङ्मुख ओविलीं धारयति प्रत्यङ्मुखी पत्नी मन्थनङ्करोति। पत्नीबहुत्वे सर्वाभिर्मन्थनमिति रेणुकः। पत्न्या मन्थनाशक्तौ ब्राह्मणेन केनचिन्मन्थनङ्कार्यम्। काष्ठैरग्नेः प्रज्वालनम्। खरे निधानम्। अथवा वैश्यगृहादग्निमाहृत्याग्नेः खरे स्थापनम्। ऋष्यादिस्मरणमन्त्रेति रेणुकगङ्गाधरहरिहराः। तद्विचारणीयम्। कर्मकाले प्रतिमन्त्रं स्मरणमुत पूर्वमेव स्मरणङ्कृत्वा कर्मारम्भः, एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामम्भवतीति सर्वानुक्रमण्यामुक्तत्वात् तत्तत्पदार्थज्ञानमात्रमपेक्षितं नतु कर्मकालोच्चारणम्। यथार्थज्ञानम्। अस्मिन्नावसथ्याधाने त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्मणो व्यपदेशः, दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य तत्र ब्रह्मोपवेशनम्। अग्नेरुत्तरतः प्रणीताप्रणयनम्, परिस्तरणम्, पात्रासादनम्, त्रीणि पवित्रच्छेदनानि, पवित्रे द्वे, प्रोक्षणीपात्रं वारणम्, वैकङ्कतमिति रेणुकः। आज्यस्थाली चरुस्थाली, सम्मार्गकुशाः, उपयमनकुशाः, समिधस्तिस्रः प्रादेशमात्र्यः, खादिरः स्रुवः, आज्यं, व्रीहितण्डुलाः, दक्षिणा पूर्णपात्रो वरो वा। पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीसंस्कारः, प्रत्येकं पात्रप्रोक्षणम्। प्रणीताग्न्योर्मध्ये प्रोक्षणीनिधानम्, आज्यनिर्वापः, चरुपात्रे प्रणीतोदकमासिच्य तण्डुलप्रक्षेपः। चर्वाज्ययोस्सहाधिश्रयणमिति पद्धतिकारः। दक्षिणत आज्यस्य ब्रह्मणः उत्तरतश्चरोस्स्वस्य। पर्यग्निकरणमुभयोस्स्वस्यैव, स्रुवप्रतपनम्, सम्मार्गकुशैस्सम्मार्जनम्, प्रणीतोदकेनाभ्युक्षणम्, पुनः प्रतपनम्, आज्योद्वासनम्, चरोरुद्वासनम्, आज्योत्पवनम्, अवेक्षणम्, अपद्रव्यनिरसनम्, प्रोक्षण्युत्पवनम्, उपयमनादानम्, तिष्ठतः समिधः प्रक्षेपः, प्रोक्षण्युदकेन पर्युक्षणम्, प्रणीतासु पवित्रकरणम्, अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः स्रुवेण होमः॥ मनसा पूर्वाघारः॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नममेति त्यागान्तेऽग्नौ द्रव्यप्रक्षेपः॥ सर्वत्र त्यागान्ते द्रव्यप्रक्षेपः। ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय नमम। ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये नमम। ॐ सोमाय स्वाहा इदं सो० ततोऽष्टर्चहोमः, सर्वत्र होममन्त्रेषु अनाम्नातोऽपि स्वाहाकारः कार्यः।

सर्वत्र मन्त्रवत्सु जुहोत्युपदेशादित्युक्तत्वात् ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने० प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् ॐ सत्वन्नो० एधिस्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् ॐ इमम्मे० चक्रे० इदं वरुणाय ॐ तत्वा० मोषीः० इदं वरुणाय ॐ येते शतं० स्वर्काः० इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्चेति त्याग इति पद्धतिकाराः ॥ वस्तुतस्तु देवेभ्यइति पदं विहायैव त्यागः ॥ ॐ अयाश्चाग्ने० भेषजꣳ० इदमग्नये न० ॐ उदुत्तमं० स्याम० इदं वरुणाय० ॐ भवतन्नः० मद्यनः० इदं जातवेदोभ्याम्० इदमग्निभ्यामिति वा त्यागः ॥ ततस्थालीपाकहोमः ॐ अग्नये पवमानाय स्वाहा ॐ अग्नये पावकाय स्वाहा ॐ अग्नये शुचये स्वाहा ॐ अदित्यै स्वाहा ॥ सुगमास्त्यागाः । ततः पुनरष्टर्चहोमः । ततश्चरुशेषादग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते० ॥ आज्येन अयास्यग्ने० विदः स्वाहा इदं देवेभ्यो गातुविद्भ्यः ॥ भूः स्वाहा इदमग्नये० भुवः स्वाहा इदं वायवे० स्वः स्वाहा इदं सूर्याय० ॥ अथवा इदं भूः इदं भुवः इदं स्वः इति त्यागा इति वासुदेवभट्टाः ॥ त्वन्नो अग्ने० सत्वन्नो अग्ने० अयाश्चाग्ने० येते शतम्० उदुत्तमम्० त्यागाश्चोक्ताः ॥ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० ॥ बर्हिर्होमः स्वाहेति, इदं प्रजापतये नममेतित्यागः ॥ ततो ऽवत्तशेषप्राशनम् पवित्राभ्यां मार्जनम् पवित्रयोरग्नौ प्रक्षेपः। यदत्र विलिप्तन्तन्नेद्वहिर्धाग्नेरसदिति लिङ्गात् पवित्रयोरुत्पवने लिप्तत्वात् । ब्रह्मणो दक्षिणादानम् । प्रणीतानिनयनम् । एकब्राह्मणभोजनम् ॥ ततः स्मृत्यन्तरोक्तब्राह्मणभोजनम् ॥ अत्र मणिकावधानमिति हरिहररेणुकदीक्षितौ । तत्रायक्रमः ॥ मातृपूर्वमाभ्युदयिकम् अभयादानन्देवस्यत्वेति। इदमहमिति अवटपरिलेखः, उत्तरपूर्वस्याङ्खननम् पांसूद्वापः प्राच्याम्। अवटे कुशास्तरणम् अक्षतारिष्टकानाञ्चावापः ॥ हरिद्रादीनाञ्च । मणिकस्य मानं समुद्रोऽसि शम्भूरित्यन्तेन । आपोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः क्रतुञ्च भद्रं बिभृथामृतञ्च। रायश्चस्थस्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वतीतद्गृणते वयोधाः । आपोहिष्ठेति तिसृभिश्चोदकासेकः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । आधाने पदार्थोपचारे नैमित्तिकहोमस्याभावः अग्न्यभावात् । नन्वस्ति मन्थनादूर्ध्वमग्निस्तत्र होमस्स्यादिति चेन्नैवम् । आवसथ्यशब्दो हि संस्कारनिमित्तो न जातिनिमित्तो न योगनिमित्तो वा । संस्कारेषु सत्सु शब्दप्रयोगदर्शनात् ॥ अतश्च ये पदार्था दृष्टार्था अदृष्टार्थाश्च पठितास्ते सर्वे आवसथ्याधानशब्दवाच्याः ॥ एवं सति संस्कारैकदेशाभावेऽप्यनावसथ्यता। अतः सकलकर्मसमुदायावृत्तिरिति सम्प्रदायः। तथा च कारिकायाम्॥ अग्न्याधेयस्य मध्ये च विलिष्टं किञ्चिदाप्यते । प्रायश्चित्तन्न विद्येत आधानावृत्तिरिष्यते ॥ तत्राग्निमन्थनादूर्ध्वं

विलिष्टे मन्थनादितः । आवर्तत इदं कर्म पूर्वं च नान्दिकर्म्विनेति ॥ अत्रवदामः ॥ कश्चित्संस्कारोऽङ्गवान्भवति ॥ यथाऽऽज्याहुतिहोमे । आज्याधिश्रयणादङ्गम् । चर्वाहुतौ चरुसंस्काराः । पर्यग्निकरणादि । यस्यैवाङ्गिनोऽङ्गोपचारस्तस्यैवावृत्तिर्युक्तरूपा न सकलस्याधानस्येति । नतु प्रायश्चित्तमिति कर्कोपाध्यायाः युक्तरूपं चैतत् ॥ इत्यावसथ्याधानम् ॥ आधानमध्ये यदा पत्नी रजस्वला तदा विशेषं कारिकायाम् ॥ अर्वाक् पूर्णप्रदानाच्चेदाधाने स्त्री रजस्वला । तच्छुद्धौ पुनराधानम्मातृपूजनपूर्वकम् ॥ स्यातान्ते अरणी तत्र योनिस्सैवोत्तरा तथा । आधानानन्तरञ्चेत्स्याद्रजोयुक्ता कथञ्चन ॥ मणिकादि न कर्तव्यमृषिर्देवोऽब्रवीदिदम् । आधानग्रहणादूर्द्ध्वन्नस्यात्तत्रैव सूतकम् ॥ मणिकादि न कर्तव्यङ्कुर्यादेकादशेऽहनि । बौधायनमतादेवं भारद्वाजमतादपि ॥ अत्र प्रायश्चित्तन्देवभाष्ये ॥ पत्न्यां रजस्वलायां सूतिकायां वा प्रारब्धङ्कर्म क्रियत एवेति गदाधरः ॥ तथा त्रिकाण्डमण्डनः ॥ रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा । नित्यं नैमित्तिकङ्कुर्यात्काम्यङ्कर्म न किञ्चन ॥ आधानं पुनराधानम्पशुः सौत्रामणी तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ॥ अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः । प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ॥ कर्तव्यान्येव ह्येतानि वारितान्यप्यशेषत इति ॥ अतः प्रारब्धस्य सूतकरजोदोषादावप्यनुष्ठानमेव युक्तम् न शुद्धिप्रतीक्षणम् । कारिकाकारमते तु आधानन्न भवतीत्युक्तमेव पूर्वम् ॥ अथ पुनराधाननिमित्तानि लिख्यन्ते ॥ अग्नावनुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत् । उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकोऽग्निर्विधीयते ॥ १ ॥ अनौ विना समारूढमूर्ध्वं शम्यापरासनात् । हुतोऽग्निर्लौकिको ज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात् ॥ २ ॥ कुरुक्षेत्रादितीर्थानाङ्गमने देशविप्लवे । समारोपं विनैवाग्नीन्नोद्वहेयुर्विपश्चितः ॥ आरोप्याग्नीनरण्योः स्वानुदवस्येत्सहाग्निभिः ॥ ३ ॥ दृष्टोऽग्निर्यदि नश्येत मथ्यमानो हुताशनः । ग्रामात्सीमान्तरङ्गच्छेत्प्रत्यक्षो हव्यवाहनः ॥ अहुतो वत्सरं तिष्ठेदुदकेन शमङ्गतः । शिक्येनोद्वाहयेदग्नीन्पुनराधानमर्हति ॥ अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् । आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ॥ ४ ॥ अब्दं स्वयमजुह्वन्यो हावयेदृत्विगादिना । तस्य स्यात्पुनराधेयम्पवित्रेष्टिरथापि वा ॥ ५ ॥ विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुलङ्घ्य गच्छति । होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥ ६ ॥ अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः । पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुनराधानमिष्यते ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति । पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति नतु सूरयः ॥ ८ ॥ दाहयित्वाऽग्निभिर्भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थिताम् । पात्रैश्चाथाग्निमादध्यात्कृतदा-

रेऽविलम्बतः ॥ ९ ॥ दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः । आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ १० ॥ जीवन्त्यामपि ज्येष्ठायान्द्वितीयपरिणये कृते उत्सर्गोष्ट्याऽग्नीनुत्सृज्यान्यया सह पुनरादध्यादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् ॥ भार्यायास्त्विद्यमानायान्द्वितीयामुद्वहेद्यदि । तदा वैवाहिकङ्कर्म कुर्यादावसथ्येऽग्निमान् ॥ ११ ॥ उपघातक्रियालोप उपेक्षा च प्रमादतः । चतुर्विधमिदम्प्रोक्तम्पुनराधानकारणम् ॥ १२ ॥ प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोऽन्त्यजादिना । उपेक्षणम्प्रवासादि प्रमादोऽग्नेर धारणम् ॥ १३ ॥ स्पृष्टोऽग्निर्यदि चाण्डालैरुदक्यादिभिरेव वा । उपघातेषु सर्वेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ॥ यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसितौ यदा । आहोमान्न निवर्तेत पुनराधानमर्हति ॥ १४ ॥ यदोभावप्यतिक्रम्य सीमाम्प्रत्यागतौ पुनः । होमकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति वह्नयः ॥ १५ ॥ विनाऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनाम्विनाशस्स्यादिति श्रुतिः ॥ १६ ॥ पत्न्यन्तरेऽथवा पत्यौ हुताशनसमीपगे । तदा पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥ १७ ॥ पत्नी सीमामतिक्रान्ता यजमानो गृहे यदि । आहोमाद्यदि नागच्छेत्पुनराधानमर्हति ॥ १८ ॥ एकाकिनी यदा पत्नी वह्निमादाय गच्छति । तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याते न दुष्यति ॥ १९ ॥ रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा । प्रवसन्नग्निमान्विप्रः पुनराधानमर्हति ॥ २० ॥ बह्वीनामथवैकस्यामुदक्यायान्तु न व्रजेत् । एकादशे चतुर्थेऽह्नि गन्तुमिच्छेन्निमित्ततः ॥ २१ ॥ त्रयीम्मुक्त्वा तु यो लोभात्प्रवसेत्पर्वसन्धिषु । करोति पुनराधानम्प्रायश्चित्तमृणात्कृते ॥ २२ ॥ नाग्निकार्यस्य वेलायाम्प्रवसेन्नच पर्वणि । न विनाच निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न व्रजेत् ॥ २३ ॥ नदीसन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा । सर्वत्राद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्पृष्टास्स्युरग्नयः ॥ २४ ॥ प्रत्यक्षमरणिद्वारञ्चान्यथाऽग्निविनाशनम् । आत्मारम्भणपक्षे तु नत्वारम्भणमिष्यते ॥ २५ ॥ तत्र नान्वारभेदग्निम्पुनराधिरुदाहृता । न क्वाप्यारम्भणङ्किञ्चिल्लौगाक्ष्यादिनिबन्धनात् ॥ २६ ॥ उदक्याचेद्भवेत्पत्नी प्रसूता प्रवसत्यपि । अन्वारम्भविकल्पत्वात्पुनराधिर्नतन्मतात् ॥ २७ ॥ ज्येष्ठान्वारभते वह्निम्बहुनार्यस्य नेतराः । न रुच्यैकाकिनी पत्नी प्रयायादग्निभिः सह ॥ २८ ॥ राष्ट्रभ्रंशादिसम्प्राप्तावुचितं यानमीदृशम् । अन्यथा प्रवसन्त्यां हि वह्नयो लौकिकाः खलु ॥ २९ ॥ राष्ट्रभ्रंशादिगमने प्राप्ते देशे मनस्वतीम् । जुहुयाच्चतुरात्तेन स्मार्तेऽग्नौ सर्वमीरितम् ॥ ३० ॥ सायम्प्रातर्हुते सर्वमेव स्याद्गमनेऽन्वहम् । यस्त्वरन्याधेयमात्मार्थङ्कृतवान्मृतभार्यकः ॥ ३१ ॥ पत्नीविरहितोवह्नीन्यथाकामं सनिर्हरेत् । होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा । पुनरेवाग्निमादध्यादिति

भार्गवशासनम् ॥ ३२ ॥ बहुधा विहृतोह्यग्निरावसथ्यात्कथञ्चन । यावदेकोऽपि तिष्ठेत तावदन्यो न मथ्यते ॥ ३३ ॥ वैश्वदेवात्तथा होमात्प्राग्न्येयं नैव मन्थनम् । एकेनान्तरितो वह्निरावसथ्यस्तु मथ्यते ॥ ३४ ॥ आवसथ्यात्तु कर्मार्थं यो ऽग्निरुद्ध्रियते क्वचित् । पूर्वेण योजयित्वा तन्तस्मिन्होमो विधीयते ॥ ३५ ॥ चतुर्विंशतिमते ॥ प्रातर्होमन्तु निर्वृत्य समुद्धृत्य हुताशनात् । शेषम्महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥ ३६ ॥ ततोऽस्मिन्वैश्वदेवादिकर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥ बह्वृचकारिकायाम् ॥ नित्यपाकाय शालाग्नेरेकदेशस्य कार्यतः । पाकार्थमुल्मुकं हृत्वा तत्र पक्वा महानसे ॥ ३८ ॥ वैश्वदेवोऽन्यगारे स्यात्पाकार्थोऽग्निश्चलौकिकः । भूरिपाको भवेद्यत्र श्राद्धादावुत्सवेषु च ॥ ३९ ॥ कृते च वैश्वदेवेऽथ लौकिको नैव कार्यतः । होमेनान्तरितङ्केचिदाहुः सर्वत्र लौकिकम् ॥ ४० ॥ न तत्समञ्जसन्तेषामुपयद्धोमदर्शनात् । समासं चोल्मुकस्याहुरन्यागारे महानसात् । पाकान्ते वैश्वदेवात्प्राक् चैतदप्युपपद्यते ॥ ४१ ॥ आहृतेह्युल्मुके पाकः शामित्रे दृश्यते पशौ । वचनादाहृतिः सातु लौकिकस्त्वपवर्गतः ॥ ४२ ॥ दीपको धूपकश्चैव तापार्थं यश्च नीयते । सर्वे ते लौकिका ज्ञेयास्तावन्मात्रापवर्गतः ॥ ४३ ॥ पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतकेऽपि वा । अपक्वा तु वसेद्रात्रीम्पुनराधानमर्हति ॥ ४४ ॥ अरण्योर्दग्धयोर्वाऽपि नष्टयोः क्षीणयोस्तथा । आहृत्यान्ये समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत् ॥ ४५ ॥ अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः । न तावत्पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ॥ ४६ ॥ पूर्वैव योनिः पूर्वाकृत् पुनराधानकर्मणि ॥ ४७ ॥ एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद्ग्राममाव्रजेत् । होमकाले ऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥ ४८ ॥ अथ तत्रैव निवसेद्ग्रामङ्गत्वा प्रमादतः । लौकिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥ ४९ ॥ भार्यायां प्रोषितायाञ्चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा । तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये त्वाहुरिहान्यथा ॥ ५० ॥ पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहृतः । वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेष्यते ॥ ५१ ॥ बहुभार्यस्य ज्येष्ठाचेत्प्रवसेत्पुनराहितिः । ज्येष्ठाचेदग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ॥ ५२ ॥ यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ॥ एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ॥ ५३ ॥ पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशोनेत्यपरे जगुः । यदा सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वत्स्यति ॥ ५४ ॥ अगृहस्य प्रयाणं यत्प्रवास उच्यते बुधैः । यत्तु नारायणेनोक्तङ्ग्रामाच्चाग्निसमन्वितात् ॥ गत्वा ग्रामान्तरे वासः प्रवासोऽप्ययमीदृशः ॥ ५५ ॥ ग्रामान्तरे नगर्यां वा पल्ल्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् । सीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतम् ॥ ५६ ॥ प्रवसेद्धनसम्पत्त्यै न तीर्थाय कदाचन ॥ इति कूर्मपुराणोक्त-

न्तथा बौधायनेन च ॥ ५७ ॥ सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः । पुराण-वचनात्साग्नेः प्रवासोऽस्तीति केचन ॥ ५८ ॥ न कुर्युरग्न्युपस्थानम्प्रवत्स्यन्त्योऽपि योषितः । त्यागान्नप्रोषिताः कुर्युरश्नन्त्येव सधर्मकम् ॥ ५९ ॥ आगतोपस्थितिं चापि स्त्रीणान्नेच्छन्ति सूरयः । सगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पत्न्यग्निसमन्वितम् ॥ ६० ॥ क्लिष्टश्चेत्सतु वृत्त्यर्थमनसा सह गच्छति । अनस्यारोपयेदग्नींस्तत्पात्राण्यपि तत्र च ॥ ६१ ॥ स्वाङ्गेन वा नयेदग्निङ्कात्यायनमतादपि । नयेद्वा ब्राह्मणस्त्वन्यो यो याज्येन समन्वितः ॥ ६२ ॥ प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छ्वसेच्चेद्विनश्यति । यदि वाऽनुच्छ्वसन्नीत्वा निधायोच्छ्वस्य तम्पुनः ॥ ६३ ॥ हरेदनुच्छ्वसन्नेव नश्येत्त्रिर्हरणेऽनलः । शकटेनापि दूरं वा हरेदेवं यथारुचि ॥ ६४ ॥ स्वाङ्गेनैवाथ वा शम्या परासात्प्राङ्नयेच्छ्वसन् । कर्मार्थं हरणेऽग्नीनान्नानुच्छ्वासादि चोद्यते ॥ ६५ ॥ कात्यायनमतात्केचिच्छ्वसन्तोऽप्यति दूरतः । प्रत्यक्षेण नयन्त्यग्नीन् शकटेन विनापितु ॥ ६६ ॥ आधानावसरे जाते यद्याधातुरुपद्रवः । अवृद्धिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात्पुनराहितिः ॥ ६७ ॥ उद्वातेऽग्नौ विहारात्प्राक्मथ्यमानेऽप्यजन्मनि । लोकाग्न्यादावनिक्षिप्तेऽभ्युदयेऽस्तमयेपि वा ॥ ६८ ॥ विनष्टहेतुनाऽनेन जातवेदा विनश्यति । विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरानलौ ॥ ६९ ॥ शेषं पूर्वोदितं सर्वन्तत्राप्यग्निर्विनश्यति । कालाल्पत्वेत्वनिर्मथ्य लोकाग्न्यादिक्षिपेद्यदि ॥ ७० ॥ उदयास्तमयात्पूर्वङ्कर्ताऽत्रानाशमिच्छति । लोकाग्न्यादावलब्धेऽपि पुरार्कास्तमयोदयात् ॥ ७१ ॥ मन्थनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः । उभयोर्नाशविज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ॥ ७२ ॥ कर्ताऽग्निनाशमाचष्टे पश्चाद् जातेऽपि नेच्छति । एकयोनित्वपक्षेऽपि सर्वाग्न्यनुगमो यदि ॥ ७३ ॥ उदयास्तमये तत्र नाशमेकेन तूभयोः । अथ चेदुभयोर्घातेऽभ्युदयास्तमयात्पुरा ॥ ७४ ॥ परोऽग्निरेको जातश्चेत्तावताऽपि न नश्यति । तदनुत्पत्तिमात्रेण स्यादग्न्याधिर्न पूर्वयोः ॥ ७५ ॥ मन्त्रं विनासमारूढोऽरण्योरात्मनि वा यदि । तत्र ज्वलनशान्तौ स्यादसमारूढशान्तिवत् ॥ ७६ ॥ आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः । तृतीये होमकालेऽथ सम्प्राप्ते पुनराहितिः ॥ ७७ ॥ यदा तु लौकिकाग्न्यादिर्निधायहवनन्तदा । हुतेऽपि लौकिकाग्न्यादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥ ७८ ॥ द्वितीयाद्वा तृतीयाद्वा होमकालात्पुरा यदि । अग्निर्न जायते तत्र पुनराधेयमाचरेत् ॥ ७९ ॥ हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् । कर्तव्यम्पुनराधेयम्मथ्यमानो हुताशनः ॥ ८० ॥ दृष्टमात्रोऽनुगच्छेच्चेत्तत्र तस्य विनाशनम् । शतशोऽनुगमे चान्ये पुनर्निर्मथ्य जप्यते ॥ ८१ ॥ नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् । पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ॥ ८२ ॥ जलेन हेतुना वह्निरुपशान्तो यदा भवेत् ।

कर्त्तव्यम्पुनराधेयं यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ॥ ८३॥ तदेव पुनराधेयमग्नावनुगते सति । असमाधाय चेत्स्वामी सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ ८४ ॥ श्वशूकररासभकाकशृगालैःकुक्कुटमर्कटशूद्रैः। अन्त्यजपातकिभिः कुणपैर्वा सूतिकयापिरजस्वलया वा॥ ८५॥ रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयांशुश्लेष्मशोणितैः। दुष्टास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वापि जुगुप्सितैः ॥ ८६ ॥ आरोपितारणिस्पर्शे कृतेऽग्नौ स्पर्शनेऽपि वा। आत्मारूढेषु मज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥ ८७ ॥ अथवा योषितङ्गच्छेदनृतौकाममोहितः । वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥ ८८ ॥ तत्रारणिगते वह्नौ नष्टे स्यात्पुनराहितिः । इतरेषु निमित्तेष्वग्न्याधेयं परिचक्षते ॥ ८९ ॥ यद्वा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् । द्रव्यस्याग्न्युपघातेषु द्रव्यशुद्धिस्समिन्धने ॥ ९० ॥ समिन्धनम्पुनस्त्वादित्यारुद्रा वसव इति मन्त्रेण समिद्धस्याप्यग्नेः पुनरिन्धनप्रक्षेपेण प्रदीप्ततरकरणम् ॥ ९१ ॥ आरोपितारणी चोभे एका वा यदि नश्यति। तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधेयमेव वा ॥ ९२ ॥ इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः । तदलाभे यदिाद्वापादत्र स्यात्पुनराहितिः ॥ ९३ ॥ शूद्रोदक्यान्त्यकाकैश्च पतितामेध्यरासभैः । अनारूढारणिस्पर्शे ते विहायान्ययोग्रहः ॥ ९४ ॥ भवतन्नः समेत्यप्सुमज्जयेद्रूपितारणी । एकारण्येव दुष्टाचेत्तामेवाप्सु निमज्जयेत् ॥ ९५ ॥ तत्रान्यारणिलाभात्प्रागुद्वाते पुनराहितिः । काष्ठशुध्याविशोध्येवात्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ॥ ९६ ॥ नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेश्मनि । तावद्धोमादिकङ्कृत्वा तन्नाशे पुनराहरेत् ॥ ९७ ॥ प्रागादित्योदयाद्धोमं सङ्कल्प्य न जुहोति चेत् । अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वाम्यसन्निधौ ॥ ९८ ॥ नाशापहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारणेर्यदा। कुर्याच्च पुनराधेयमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥ ९९ ॥ अत्रैतेषु निमित्तेषु नष्टानाम्पुनराहितिः । स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधेयमिष्यते ॥ १०० ॥ अग्निहोत्रञ्च नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् । कार्तव्यम्प्रोषिते पत्यौ नान्यत्स्वामिक्रियान्वितम् ॥ १०१ ॥ नैमित्तिकास्तु जातेष्टिर्गृहदाहेष्टिपूर्विकाः । स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्कृष्टव्याह्यशेषतः । अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥ स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्कृष्टव्यमसंशयम् ॥ १०२ ॥ मथित्वा पावकं सर्वप्रायश्चित्तम्विधाय च । मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतीः ॥ १०३ ॥ अग्निहोत्रं यथाकालन्नित्येष्टिञ्च समाचरेत् । आस्वाम्यागमनात्तिष्ठेदागत्याथादधीत सः ॥ १०४ ॥ एवङ्गेशवमिद्धान्तात्प्रोषितस्याग्निषु क्रियाः । अवश्यम्भाविनीरुक्ताऽधुना वक्ष्ये मतान्तरम् ॥ १०५ ॥ काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति । नित्यनैमित्तिकीः कुर्यात्प्रवसत्यपि भर्तरि ॥ १०६ ॥ तत्रापि नैव कर्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः । आधानपुनराधाने न स्तः

पत्यौ प्रवासिनि ॥ १०७ ॥ उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽग्न्याधेयतः पुरा । न किञ्चिदग्निहोत्रादि कर्तव्यमिति दर्शने ॥ १०८ ॥ रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा । नित्यन्नैमित्तिकङ्कुर्यात्काम्यङ्कर्म न किञ्चन ॥ १०९ ॥ आधानम्पुनराधानम्पशुः सौत्रामणी तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ॥ ११० ॥ अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः । प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ॥ १११ ॥ कर्तव्यान्येव चैतानि वारितान्यप्यशेषतः । जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शजातजपम्विना ॥ ११२ ॥ प्रायश्चित्तम्विना काष्ठमन्यने चोदितम्विना । लौकिकस्स्यादतोलुप्तादारभ्यावर्तयेत्पुनः ॥ ११३ ॥ यदि नावर्तयेद्वह्नौ तादृश्येव जुहोति च । हूयमानेऽपि लुप्येत होमकालाष्टकात्परम् ॥ ११४ ॥ भस्मस्पर्शम्विनाप्येके लौकिकत्वन्न मन्यते । होमाष्टकाधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ॥ ११५ ॥ अतो ऽल्पहोमलोपे ऽपि यद्युद्वापे विनश्यति । आधानपुनराधाने विकल्पेनात्र चोदिते ॥ ११६ ॥ लुप्ते होमद्वये प्राह लौगाक्षिरनलाहितिम् । ज्वलत्स्वग्निषु कर्तव्या तन्तुमत्येव केवला ॥ ११७ ॥ आपद्यग्निषु दीप्यत्सु मासार्धञ्चेन्न हूयते । सर्वहोमानतिक्रान्तान्पक्षान्ते पक्षहोमवत् ॥ ११८ ॥ समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् । न तत्र पुनराधेयमिति कौषीतकि श्रुतेः ॥ ११९ ॥ वत्सरं वत्सरार्द्धं वा होमलोपे मतान्तरम् । आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्धुताशनाः ॥ १२० ॥ पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्द्धवत्सरम् । पथिकृत्प्रथमो ज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ॥ १२१ ॥ व्रतपतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्दैवतागुणाः क्रमात् । सप्त कुर्यात्पुरोडाशान्होमे लुप्ते तु वत्सरम् ॥ १२२ ॥ पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकृदित्यपि । वैश्वानरोव्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तमः ॥ १२३ ॥ विशेषतोऽग्निरेष स्याद्दैवताऽत्र यथाक्रमम् । एकारम्भपरार्द्धान्तविच्छेदेष्वविशेषतः ॥ १२४ ॥ मनस्वतीं व्रतयुताम्नाधानमनलेसति । इयमापत्सु घोरासु मिलितासूपयोक्ष्यते ॥ १२५ ॥ द्वादशाहाहुतिच्छेदे कुर्युरन्येमनस्वतीम् । अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ॥ १२६ ॥ पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुराधानमिष्यते । एकारण्याम्विनष्टायामस्ति चेदितराऽरणिः ॥ १२७ ॥ ताञ्छित्वामन्थनम्प्रोक्तम्भाष्ये बौधायनीयके । अरणीमथनाशक्तेतन्तुभिर्मथनेनवा ॥ १२८ ॥ स्याताञ्चेदरणीनूत्ने ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे । श्वोभूतेऽनुष्ठिते दर्शे तस्मिञ्जीर्णारणिद्वयम् ॥ १२९ ॥ शकलीकृत्य पाश्चात्ये वह्नौ निक्षिप्य दीपयेत् । ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ॥ १३० ॥ गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृह्णीयादधरारणिम् । ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ॥ १३१ ॥ उद्बुध्यस्वाग्न इत्येतदयन्ते योनिरित्यपि । उद्बुध्यस्वाग्ने प्रविशस्वयोनिमन्यां देवयज्यायै वोढवे जातवेदः ॥ अरण्योररणिमनुसङ्क्रमस्व जीर्णान्त-

नुमजीर्णया निर्णुदस्वेति प्रथमोमन्त्रः ॥ मन्थनस्यावृतासम्यङ्मथित्वाऽग्निं विहृत्य च ॥ १३२ ॥ विलाप्योत्पूयदर्भाभ्यां स्रुच्यादाय चतुर्घृतम् । जुहोत्याहवनीयेऽग्नौ मनस्वत्या घृतं तथा ॥ १३३ ॥ इष्टिन्तन्तुमतीङ्कुर्याच्छरावन्दक्षिणान्ददेत् । वृत्तम्प्रादेशमात्रन्तु शरावन्निगमोदितम् ॥ १३४ ॥ इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः । तदलाभे यदोद्वापेत्तदास्यात्पुनराहितिः ॥ १३५ ॥ कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिष्यते । निमित्तेषु यथायोगमाधानमपि वा भवेत् ॥ १३६ ॥ तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया विधिः । तत्रैव पुनराधेयमन्यथा ऽऽधानमिष्यते ॥ १३७ ॥ अन्यत्राप्यपरे प्राहुः पुनराधिर्विकल्पतः । यद्विसंजीवनायालं क्षुद्रं चाप्येकवत्सरम् ॥ १३८ ॥ तन्नाशे पुत्रमर्त्यानां ज्ञातीनामवरोधने । अङ्गनाशेऽङ्गनानाशः पुनराधानमिष्यते ॥ १३९ ॥ ज्यानिः सर्वस्वहानिः स्यात्स्पष्टम्माध्यन्दिनिश्रुतेः । पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो विमत्सरः ॥ १४० ॥ नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन । इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाम्पशून् ॥ १४१ ॥ हन्त्यल्पेन धनेनैव विप्रोऽनल्पधनोयजन् ॥ इति पुनराधान पुनराधेययोर्निमित्तानि ॥ अथ पुनराधाने पदार्थक्रमः ॥ तत्र प्रमादात्त्रिरात्रमग्नित्यागे प्राणायामशतम् विंशतिरात्रे एकदिनोपवासः ॥ मासद्वये त्रिरात्रमुपवासः ॥ अब्दे प्राजापत्यकृच्छ्रः ॥ एवन्त्यागानुसारेण प्रायश्चित्तङ्कृत्वा पुनराधानम् ॥ आलस्यादिना बुद्धिपूर्वकमग्नित्यागे तत्तत्कालानुसारेणैन्दवादि प्रायश्चित्तम् ॥ द्वादशाहपर्यन्तन्त्रिरात्रमुपवासः मासपर्यन्तन्द्वादशरात्रमुपवासः ॥ अब्दपर्यन्तम्मासम्पयोव्रतम् ॥ द्विवर्षपर्यन्तञ्चान्द्रायणम् ॥ त्र्यब्दपर्यन्तञ्चान्द्रायणं सोमायनञ्च ॥ तदूर्ध्वमब्दकृच्छ्रन्धनिनो गोदानञ्चेति प्रयोगपारिजाते ॥ स्मृत्यर्थसारे तु ॥ द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः ॥ मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः ॥ सम्वत्सरातिक्रमे मासमुपवासः पयोभक्षणम्वेति विशेषः ॥ एवङ्कालविलम्बे सङ्कल्पपूर्वकम्प्रायश्चित्तङ्कृत्वा पुनराधानम् ॥ यत्र तु येन केनचिन्निमित्तेनाग्निनाशः कालविलम्बश्च नास्ति तत्र प्रायश्चित्तमकृत्वैव पुनराधानम् ॥ नित्यक्रियाम्विधाय देशकालौ सङ्कीर्त्यैतावन्तङ्कालमावसथ्याग्निविच्छेदजनितप्रत्यवायपरिहारार्थमेतावत्प्रायश्चित्तममुकप्रत्याम्नायत्वेनाहङ्करिष्य इति सङ्कल्पः लुप्तानां होमानान्तण्डुलादिद्रव्यं ब्राह्मणाय सम्प्रददे इति होमन्दद्यात् ॥ सायम्प्रातर्होमानान्तथा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकानां सम्पत्तिपर्याप्तं व्रीह्यादिद्रव्यमाज्यञ्च दद्यादिति प्रयोगरत्ने ॥ ततः शुचौ काले शुचिराचान्तः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा विच्छिन्नावसथ्यस्य पुनराधानङ्करिष्य इति सङ्कल्पः ॥ नान्दीश्राद्धाभावः ॥ खरे पञ्चभूसंस्कारादिब्राह्मणतर्पणान्तमाधानवत्सर्वङ्कार्यम् ॥ अथ सभार्यस्य

प्रवासप्रसक्तोऽग्निसमारोपविधिः ॥ प्रातर्होमानन्तरमरणिद्वयमयन्तेयोनिरितिमन्त्रेणावसथ्ये प्रतपतीत्यरणिपक्षे समारोपः ॥ आहरणपक्षे तु अयन्तेयोनिरिति मन्त्रेणाश्वत्थसमिधमावसथ्ये प्रतपति ॥ अथवा याते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मानमवच्छावसूनि कृण्वन्नस्मेनर्यापुरूणियज्ञोभूत्वायज्ञमासीदस्वां योनिं जातवेदो भुव आजायमानः सक्षयएहीति मन्त्रेण पाणी प्रतप्यात्मनि समारोपयेत् ॥ तत्र प्रादुष्करणकाले अरणी समारोपे अरणी निर्मथ्य प्रत्यवरोहजातवेदः पुनस्त्वन्देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ॥ प्रजाम्पुष्टिं रयिमस्मासुधेह्यथा भवयजमानाय शंय्योः ॥ इत्यनेन खरेऽग्निस्थापनम् ॥ अश्वत्थसमित्समारोपणे वैश्यादिगृहादग्निमाहृत्य खरे पञ्चाग्न्यर्थान्संस्कारान्कृत्वा ऽग्निं स्थापयित्वा प्रत्यवरोहेतिमन्त्रेण तां समिधमग्नौ निदध्यात् ॥ आत्मसमारोपपक्षे सर्वदा स्पृश्यस्पर्शनञ्जले निमज्जनं स्नानं स्त्रीगमनञ्चाकुर्वन्मूत्रपुरीषोत्सर्गे शौचमकृत्वा चिरकालमतिष्ठंश्च होमकाले आत्मसमारूढमग्निमुच्छ्वासरूपेण प्रत्यवरोहेतिमन्त्रेण लौकिकाग्नौ निदध्यात् ॥ एवं यथाधिकारमग्निम्प्रतिष्ठाप्य होमङ्कुर्यात् ॥ इदं समारोपणं द्वादशरात्रपर्यन्तमेव कुर्यादिति प्रयोगरत्ने ॥ कातीयानान्त्वरणिसमारोपः श्रौतेदृष्टः तद्वत्स्मार्तेऽपि कार्य उक्तत्वादिति शिष्टाः ॥ समित्समारोपणेऽपि अयन्तेयोनिरिति मन्त्रेण समारोप्य प्रादुष्करणकाले लौकिकमग्निं संस्थाप्य तत्र तूष्णीं समिधमादध्यादिति वृद्धाः वस्तुतस्तु कातीयानामपि समित्समारोपः शाखान्तरोक्त एव भवति ॥ स्वशाखायां समित्समारोपस्यानुक्तत्वादावसथ्याधानन्दारकाल इत्युक्तन्दारग्रहणङ्कथङ्क्रियते तदुच्यते ॥ तत्र वरस्यार्घदानं स्मर्यते तत्प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्यास्ते कथ्यन्ते ॥ * ॥ * ॥

मूलम् ॥ षडर्घ्या भवन्त्याचार्यऽऋत्विग्वैवाह्यो राजाप्रियः स्नातक इति ॥ १ ॥ प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २ ॥ यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ॥ ३ ॥ आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामोभवन्तमिति ॥ ४ ॥ आहरन्ति विष्टरं पद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन ॥ ५ ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ६ ॥ विष्टरम्प्रतिगृह्णाति ॥ ७ ॥ वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि योमा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥ ८ ॥ पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय ॥ ९ ॥ सव्यं पादम्प्रक्षाल्यदक्षिणम्प्रक्षाल-

यति ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणम्प्रथमम् ॥ ११ ॥ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इति ॥ १२ ॥ अर्घम्प्रतिगृह्णात्यापःस्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति ॥ १३ ॥ निनयन्नभिमन्त्रयते, समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टा अस्माकं वीरा मापरासेचि मत्पय इति ॥ १४ ॥ आचामत्यामागन्यशसा सꣳसृज वर्चसा । तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामिति ॥ १५ ॥ मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ १६ ॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धन्तत्ते निष्कृन्तामीति ॥ १८ ॥ अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ १९ ॥ तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यं परमꣳ रूपमन्नाद्यम् । तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानीति ॥ २० ॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचम् ॥ २१ ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरतऽआसीनायोच्छिष्टन्दद्यात् ॥ २२ ॥ सर्वं वा प्राश्नीयात् ॥ २३ ॥ प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेत् ॥ २४ ॥ आचम्य प्राणान्त्सम्मृशति वाङ्मऽआस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलमूर्वोरोजोऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहेति ॥ २५ ॥ आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥ २६ ॥ प्रत्याह । माता रुद्राणां दुहिता वसूनाꣳ स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचञ्चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुष्य च पाप्मानꣳ हनोमीति यद्यालभेत ॥ २७ ॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्माहत ओमुत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥ २८ ॥ न त्वेवामाꣳसोऽर्घः स्यात् ॥ २९ ॥ अधियज्ञमधिविवाहङ्कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥ यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ * ॥ ३ ॥

कर्कः ॥ आवसथ्याधानन्दारकाल इत्युक्तम् । दाराहरणमेव कथङ्क्रियत इति तदभिधीयते । तत्र च वैवाहिकस्यार्घदानं स्मर्यते । तत्प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्यास्ते सर्व एवाभिधीयन्ते षडर्घ्या भवन्तीति ॥ षडर्घार्हा भवन्तीत्यर्थः ॥ तानाह ॥ आचार्य ऋत्विक् वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति ॥ प्रियस्नातकयोः पृथक्त्व-ज्ञापनार्थं षड्ग्रहणम् । उपनयनपूर्वकं यो वेदमध्यापयति स आचार्यः । ऋत्विक् प्रसिद्धः । वैवाह्यो जामाता । राजा च प्रियश्च प्रसिद्धौ । वेदमधीत्य यः स्नात-स्तस्याचार्योऽर्घदानङ्करोति ॥ एवं हि स्मरन्ति तम्प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहर-म्पितुः । स्रग्विणं तल्पआसीनमर्हयेत्प्रथमं गवेति ॥ आचार्यस्यायमुपदेशः । प्रति संवत्सरानर्हयेयुः ॥ आचार्यादीनपि । नत्ववर्वाक् संवत्सरादागतान् ॥ यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ॥ ऋत्विजः पुनर्यक्ष्यमाणा एवार्घ्याः न ततोऽन्यत्र ॥ आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ अर्घ्यम्प्रत्य-ध्येषणमेतत् । आहार्येत्यानाय्येत्युच्यते ॥ आहरन्ति विष्टरम्पद्यम्पादार्थमुदक-मर्घमाचमनीयम्मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन ॥ विष्टरः उपवेशनार्थं विष्टरिका । पद्यञ्च विष्टरम् । पादार्थमुदकं सुखोष्णम् । अर्घम् अर्घश-ब्देन च उदपात्रमेवोच्यते । तथाच लिङ्गम् "यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेवमे-तदिति" सोमस्योदपात्रनिनयनं विधाय एतदुक्तम् । आचमनीयम् उदकमेव ॥ तथा मधुपर्कं दधिमधुघृतं कांस्यपात्रे स्थितं कांस्येनैवापिहितम् । एतान्याहरन्ति बहुवचननिर्देशादर्घयितुः सम्बन्धिनः पुरुषाः । उच्चारणार्थं वा बहुवचनम् ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ अर्घयितुर्व्यतिरिक्तोऽन्यो विष्टरादीनि त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्येवम् ॥ विष्टरम्प्रतिगृह्णाति ॥ तूष्णीमेव । वर्ष्मोऽस्मि समानानामित्यनेन मन्त्रेण विष्टरे एवाभ्युपविशति । ग्रहणोपवेशनयोर्मध्ये मन्त्रः पठितः स लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते, लिङ्गं हि भवति इमन्तमभितिष्ठामीति ॥ पादयोरन्यं द्वितीयं विष्टरन्ददातीति वाक्य-शेषः ॥ स चायमुपदेशः प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेते, तस्मात्पाद्योत्तरकालन्द्वि-तीयं विष्टरं ददातीति पाठोऽर्थेन बाध्यते । तथाचोत्तरं सूत्रम् । विष्टर आसी-नाय सव्यम्पादम्प्रक्षाल्य दक्षिणम्प्रक्षालयतीति ॥ एकस्मिन्नेव विष्टरे आसीनस्य पादप्रक्षालनम् । ततो द्वितीयो विष्टर इति ॥ *ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणम्प्रथ-

* ब्राह्मणपूर्वकत्वेन धर्मानुकथने प्राप्ते पश्चाद्ब्राह्मणाभिधानम् भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायसूचनार्थम् ॥

मम्विराजोदोह्योऽसीति ॥ यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यस्तदा दक्षिणम्प्रथमम्प्रक्षालयेत् ॥ विराजोदोह्योऽसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ पादार्थमुदकङ्गृहीत्वा प्रक्षाजयत्यर्घ्य एव ॥ अर्घम्प्रतिगृह्णात्यापः स्थयुष्माभिरिति ॥ अनेन मन्त्रेणार्घ्य एव । लिङ्गादेवावगम्यते आप एवार्घ इति ॥ निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रम्वः प्रहिणोमीति न मन्त्रान्ते निनयनम् ॥ आचामत्यामागन्यशसेति ॥ अनेन मन्त्रेण ॥ मित्रस्य त्वेति मधुपर्कम्प्रतीक्षते ॥ अर्घ्यः । सर्वेषु चैतेषु त्रिस्त्रिरेतानि द्रव्याण्यभिधाय प्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यमाहान्यः ॥ देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ मधुपर्कम् ॥ सव्येपाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायान्निति ॥ अनेन मन्त्रेण सव्ये पाणौ स्थितन्तमेव मधुपर्कन्दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति ॥ अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ दक्षिणस्यैव चशब्दात्प्रयौति च ॥ अतश्च प्रतिप्रयवणन्निरुक्षणम् ॥ एवञ्च त्रिर्निरुक्षणम्व्यवधानात्प्रतिप्रयवणम्मन्त्राभ्यासः ॥ तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यमिति ॥ अनेन मन्त्रेण ॥ मधुमतीभिर्वाप्रत्यृचम् ॥ प्राश्नाति । उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोच्चारणम् एवं हि स्मरन्ति । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टो भवति इति ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टन्दद्यात् ॥ यदवशिष्टम्मधुपर्कस्य ॥ सर्वम्वा प्राश्नीयात् ॥ प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेत् ॥ इति विकल्पः ॥ आचम्य प्राणान्त्सम्मृशति । वाङ्म आस्य इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ अनाचान्तस्यैव प्राणायतनसम्मर्शनम्माभूदित्याचम्येति ग्रहणम् ॥ साकाङ्क्षत्वादस्त्वित्यध्याहारः ॥ मे इत्यस्य च सर्वत्रानुषङ्गः ॥ अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूरित्यत्र सन्त्वित्यध्याहारः ॥ आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राहेति ॥ आचान्तोदकग्रहणम्पुनराचमनमिति केचित् ॥ अपरे त्वाहुः ॥ आचान्तमुदकं येनासावाचान्तोदकः तदर्थं शासादानमिति । तादर्थ्यञ्च पश्वालम्भनस्य तदर्थत्वात् गौरिति त्रिः प्राहार्घयिता ॥ प्रत्याह मातारुद्राणामिति ॥ प्रत्याहार्घ्यो मातारुद्राणामित्यमुम्मन्त्रम् ॥ तदन्ते च मम चामुष्यचपाप्मानꣳहनोमीति प्रयोगः ॥ अमुष्येति चार्घयितुर्नामग्रहणम् ॥ यद्यालभेत पाप्मानꣳहनोमीति प्रयोगः ॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्माहत ॐ उत्सृजततृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥ अत्राप्यमुष्येत्यर्घयितुर्नामादेशः ॥ ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्वित्येतदुच्चैर्ब्रूयात् निगदोह्ययमिति ॥ शेषमुपांश्वेव ॥ नत्वेवामांꣳसोऽर्घः स्यादधिय-

ज्ञमधिविवाहङ्कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ यज्ञमधिकृत्य विवाहञ्चाधिकृत्य कुरुतेत्येवं वक्त-व्यम् ॥ पाप्मानꣳहनोमि कुरुतेत्येवम् यस्माद्यज्ञविवाहयोरमांसोऽर्घो न भवतीति स्मरणम् ॥ यज्ञविवाहवर्ज्जमन्यत्र पशोरालम्भविकल्पः ॥ यद्यप्यसकृत्सम्वत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवेनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः परिगतसम्व-त्सरा अर्घ्या भवन्तीत्युक्तन्तदपवादोऽयम् ॥ अत एवावगम्यते सोमेन यक्ष्यमाणा एव-र्त्विजोऽर्घ्या नेतरैर्यागैरिति ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः । आवसथ्याधानन्दारकाल इत्युक्तम् तद्द्वाराहरणमेव कथञ्क्रियते इति तदभिधीयते । तत्र च वैवाहिकस्यार्घदानं स्मर्यते । तत्प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्या-स्तानाह षट् अर्घ्या अर्घार्हा भवन्तीति ॥ तान्विभजते ॥ आचार्यः उपनयनपू-र्वकं वेदाध्यापकः । ऋत्विक् प्रसिद्धः । वैवाह्यो जामाता । राजाच । प्रियोऽपि वेदमधीत्य यः स्नातस्तस्याचार्योऽर्घदानं करोत्यादौ ॥ तम्प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदाय-हरम्पितुः । स्रग्विणन्तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमङ्गवेत्याचार्यस्योपदेशात् प्रियस्नात-कयोः पृथग् ज्ञापनार्थम् षड्ग्रहणम् ॥ प्रतिसम्वत्सरान् प्रतिरत्रात्यर्थः अति-सम्वत्सरानित्यर्थः तेनसम्वत्सरोपर्यागतानाचार्यादीनप्यर्हयेयुः अर्घदानेन पूजयेयुः नत्वर्वाक्सम्वत्सरादागतान् यक्ष्यमाणास्तु यागं करिष्यन्त एवर्त्विजोऽर्हयेयुः ॥ सम्वत्सरोपर्य्यागतानपि न ततोऽन्यत्रेत्यर्थः कथमित्यपेक्षायामाह आसनमिति आसनं पीठादि आहार्यस्वपुरुषैरानाय्याहार्घयिता साधु भवानास्तामिति ॥ अर्घम्प्रत्यङ्गोषणमेतत् आहरन्तीति स्वपुरुषा एव विष्टरमुपवेशनार्थम्पञ्चविंश-च्छलाकारचितङ्कुशपुलकम् पद्यञ्च विष्टरमेव तादृशम् । पादार्थमुदकंसुखोष्णम् । अर्घशब्देनोदपात्रमुच्यते तथा च लिङ्गम् यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेवमेतदि-ति सोमस्योदपात्रनिनयनम् विधायैतदुक्तम् आचमनीयमुदकमेव तथा मधुपर्कन्त-स्यैव प्रपञ्चः दधिमधुघृतङ्कांस्यभाजने स्थितङ्कांस्यभाजनेनैवापिहितमाच्छादितम् अन्यः अर्घयितुर्व्यतिरिक्तः कश्चिद्विष्टरादीनि त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्येवम् ॥ ततोऽर्घयित्रार्ऽपितमुभाभ्यां हस्ताभ्यामर्घ्यो गृह्णाति तूष्णीम् ग्रहणमा-त्रोपदेशात् वर्ष्मोऽस्मीति मन्त्रेणैनं विष्टरमेवाभ्युपविशति ॥ ग्रहणोपवेशनयोर्मध्ये पठितोऽपि मन्त्रो लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते लिङ्गं च ॥ इमन्तमभितिष्ठामीति ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र अथर्वणोऽनुष्टुप् विष्टरो देवता उपवेशने आत्मानमर्घ्यत्वाया-र्घ्यः स्तौति कुलज्ञानाचारवपुर्वयोगुणैरहं समानानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्ठः ज्येष्ठ इति यावत् ॥ अस्मि भवामि ॥ उद्यतां उदयं प्रकाशं कुर्वतां ग्रहनक्षत्रादीनां

मध्ये सूर्य इव. किञ्च इमं विष्टरं तं पुरुषमुद्दिश्य विष्टरवद्द्रुम् अभि लक्ष्यीकृत्य अभिभूय वा तिष्ठामि अधः कृत्वा उपर्युपविशामि, यः कश्चन मा माम् अभिदासति उपक्षीणं कर्तुमिच्छति । दसु उपक्षये । पादयोरन्यं द्वितीयं विष्टरं ददातीति वाक्यशेषः । स चायमुपदेशो नानुक्रमः प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेते इति, तस्मात्पाद्योत्तरकालं द्वितीयं विष्टरन्ददातीति पाठोऽर्थेन बाध्यते ॥ तथाचोत्तर-सूत्रम्, विष्टर आसीनायेति । तेनैकस्मिन्विष्टरे आसीनस्य पादप्रक्षालनन्ततो द्वितीयविष्टरदानमिति ॥ अर्घ्यश्च पूर्ववत्तूष्णीम् प्रतिगृह्य पुनर्वर्ष्मोऽस्मीति मन्त्रेण निदधाति प्रक्षालितपादयोरधस्तात् ॥ प्रक्षालनं चाञ्जलिना विराजोदो-होऽसीति मन्त्रेण स्वयमेव । यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यस्तदा दक्षिणं प्रथमम्प्रक्षालयेन्नान्यः ॥ अनेन मन्त्रावृत्तिरवगम्यते ॥ तत्र मन्त्रः ॥ विराजोदोहोऽसीति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिर्यजुरापः पादयोर्जलप्रक्षेपे । प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविध-तया राजतइति विराडन्नं तस्य विराजो दोहः परिणामसारो रसः स त्वम् असि भवसि । हेउदक तन्त्वां विराजो दोहम् अशीय अश्नुवै ॥ छान्दसो विकरणलोपः ॥ किञ्च मयि विषये या पाद्या पादयोः साध्वी सपर्या तस्यै तदर्थं विराजोदोहः मन्त्र-संस्कृतं जलम्भवेति शेषः ॥ अर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यतामित्यन्येनोक्ते अर्घ्योऽर्घं प्रति-गृह्णाति आपः स्थेति मन्त्रेण ॥ अर्घ्यतेऽनेनेत्यर्घः आप एव मन्त्रलिङ्गात् ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र प्रजापतिर्यजुरापः अपामादाने । हे आपः यतो यूयमापः आप्तिहे-तवः स्थ भवथ तस्माद्युष्माभिः कृत्वा सर्वानशेषान्कामान् अभीष्टार्थान् अहम् अवाप्नवानि लभेयम् ॥ ततोऽर्घ्योऽर्घं गृहीत्वा उपमौलिमानीय निनयन् नामयन् अभिमन्त्रयते समुद्रं व इति मन्त्रेण, न तु मन्त्रान्ते ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र अथर्वणो-ऽनुष्टुप् आपोऽर्घप्रतिक्षेपे । हेआपः साधितार्था वो युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि गम-यामि, अतः स्वां योनिं स्वकारणभूतं समुद्रमभि लक्ष्यीकृत्य गच्छत व्रजत । किञ्च युष्मत्प्रसादाच्चास्माकं वीराः पुत्रा भ्रातरश्चारिष्टा अनुपहताः सन्तु मत् मत्तः पयः अर्घादिमङ्गलं जलम्मापराशेचि अपगतम्मास्तु सदैवाहमर्घ्यो भवानीत्यर्थः । ततोऽर्घ्य आचामति आमागन् यशसेति मन्त्रेण सकृद् द्विस्तूष्णीम् ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र पर-मेष्ठी बृहती आचमने ॥ हे जलेश वरुण तमेवंरूपेण त्वामाश्रितं मा माम् यशसा आमा सह सहभावं सामीप्यं वा अगन् आगमय । तथा वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज संसृष्टं कुरु ॥ किञ्च प्रजानां श्रेष्ठजनानां प्रियं श्रेष्ठं प्रीतं वा पशूनां गोऽश्वादीना-मधिपतिं स्वामिनं च तथा तनूनां देहावयवानां शरीरिणां वा अरिष्टम् अहिं-

सकं सुखजनकं वा कुरु। हिंसा च अनभ्यासेन वेदानामित्यादिना दर्शिता। ततो मित्र-स्यत्वेति मन्त्रेणार्घ्यो मधुपर्कं प्रतीक्षते पश्यति, तत्र प्रजापतिः पङ्क्तिर्मित्रो दर्शने ॥ सर्वेषु चैषु त्रिस्त्रिरेतानि द्रव्याणि अभिधाय प्रतिगृह्यतामित्याहान्योऽर्घ्यम्। देवस्य-त्वेति मन्त्रेणार्घ्यः प्रतिगृह्णाति मधुपर्कम्। अस्य परमेष्ठी गायत्री सूर्यो ग्रहणे। सव्ये पाणौ स्थितं मधुपर्कं दक्षिणहस्तस्यानामिकया त्रिःप्रयौति प्रदक्षिणमालोडयति नमः श्यावास्यायेति मन्त्रेण ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिर्यजुः सविता निरुक्षणे ॥ हे अग्ने ते तुभ्यन्नमः किम्भूताय श्यावास्याय कपिशमुखाय ते तव अन्नशने अन्ना-शने अशते इत्यन्नं तस्याशने । ह्रस्वश्छान्दसः । आविद्धं संश्लिष्टम् अनदनीयं यत् तन्निष्कृन्तामि निरस्यामि अतः शुद्धमन्नं गृहाणेत्यर्थः ॥ तमेव दक्षिणहस्तस्या-नामिकाङ्गुष्ठाभ्यां त्रिर्निरुक्षयति अपसारयति चशब्दात्प्रयौति च अतश्च प्रति-प्रयवणमेव निरुक्षणम्, एवम्प्रयवणनिरुक्षणयोर्युगपद्भावः मन्त्रलिङ्गाच्च ॥ एवञ्च निरुक्षणव्यवधानात्प्रतिप्रयवणं मन्त्राभ्यासः ॥ तस्य त्रिःप्राश्नाति यन्मधुन इति मन्त्रेण ॥ तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी ॥ त्रिशब्दानुवृत्तौ पुनस्त्रिर्ग्रहणम् एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनशङ्काव्युदासार्थम् ॥ मधुमतीभिर्वा मधुव्वाता इति तिसृभि-र्ऋग्भिर्वा प्रत्यृचं प्राश्नात्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामेव ॥ उच्छिष्टस्यैवापरं वारद्वयं मन्त्रो-च्चारणम् ॥ मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टो भवति द्विज इति स्मरणात् ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ यन्मधुन इति कुत्सो जगती मधुपर्को मधुपर्कप्राशने ॥ हे देवाः मधुनः मकरन्दस्य यन्मधव्यं मधुनि साधु परमम् उत्कृष्टं रूपयति प्रकाशयति देहसङ्घात-मितिरूपम् अन्नाद्यं व्रीह्यादिवत् प्राणधारकम् अन्नोपादानकं वा अन्नादिरसकदम्बं वा तेन सर्वरूपापन्नेन रसेन उक्तविशेषणविशिष्टेन अहं परमः सर्वेभ्यो गुणाधिको मधव्यः मधुपर्कार्हः अन्नादः सदन्नभोक्ता च असानि भवानि । मधुव्वातात्र्यस्य गौतमो गायत्री विश्वेदेवा मधुपर्कप्राशने ॥ मधुपर्कशेषप्रतिपत्तिमाह पुत्रा-येति। सुताय उत्तरत आसीनायोपविष्टाय अन्तेवासिने शिष्याय वोच्छिष्टं दद्यात् स्वयं वा सर्वं प्राश्नीयादिति व्यवस्थाविकल्पः ॥ व्यवस्था च नियमितस्य नियमनम् ॥ तेन आचार्यः शिष्याय ऋत्विक्प्रियौ पुत्राय वरस्नातौ सर्वम्प्राश्नीयाताम्। राजा अस-ञ्चरे जनसञ्चाररहिते देशे पूर्वस्यान्दिशि निनयेदित्यपरे। सर्वेषां वा सर्वे पक्षा इत्यन्ये ॥ आचम्य प्राणान् इन्द्रियस्थानानि सम्मृशति वाङ्म आस्ये इति ॥ एवमादिभिर्म-न्त्रैर्यथालिङ्गं सम्मर्शनं जलेन स्पर्शनम्। अनाचान्तस्य प्राणायतनस्पर्शनम्माभूदिति आचम्येति ग्रहणम्। अस्त्वित्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात्, मे इत्यस्य च सर्वत्रानुषङ्गः।

अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह इत्यत्र सन्त्वित्यध्याहारः ॥ अथ मन्त्रार्थः मम वाक् वागिन्द्रियमास्येऽस्तु नसोर्नासिकयोः प्राणः प्राणवायुः अक्ष्णोः अक्ष्णोर्नेत्रगोलकयोरिति यावत् चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् अक्षीशब्दोऽपि अक्षिवाचकोऽस्ति तद्रूपमिदम् श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् बलं शक्तिः ओजः पाटवम् मे मम तनूर्देहः तन्वा देहस्याङ्गानि च सह युगपत् अरिष्टानि मे अनुपहतानि सन्तु आचान्तोदकग्रहणात्पुनराचमनमित्येके अपरेत्वाहुः आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकस्तदर्थम् शासम् शस्त्रमादाय तादर्थ्यं च पश्वालम्भस्य तदर्थत्वात् ततो गौर्गौर्गौरिति त्रिः प्राहार्घयिता अर्घ्यस्तु प्रत्याह ॥ मातारुद्राणामिति ॥ अमुं मन्त्रम् ॥ अस्यार्थः तत्र ब्रह्मा त्रिष्टुप् गौः अभिमन्त्रणे मातेत्यादि निगदः अमृतस्य क्षीरस्य नाभिराश्रयः नु वितर्के छन्दसिव्यवहिताश्चेति । प्रवोचं ब्रवीमि । चिकितुषे चेतनावते जनाय पुम्मात्राय मह्यं माम् तोष्टुं यूयम् इमां गाम् मावधिष्ट माघ्नत किन्तु गोपशुम् विधातुं प्रतेति तात्पर्यार्थः किम्भूताम् अनागाम् अनागसम् अदितिम् अखण्डनीयाम् देवमातरम्वा पयोदानात् तदन्ते च ममेत्यादि हनोमीति प्रयोगः कार्यः आलम्भनपक्षे अहं च मम अमुष्यार्घयितुश्च पाप्मानं गोस्थाने हनोमि हन्मीति अर्थेति पक्षान्तरे उत्सर्गपक्षे तु मम चामुष्य च पाप्माहतॐउत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयादुच्चैः मन्त्रपाठादिशेषमुपांश्वेव नत्वेति यस्माद्यज्ञविवाहयोरमांसोऽर्घो न भवतीति स्मरणन्तस्माद्यज्ञमधिकृत्य विवाहञ्चाधिकृत्य च पाप्मानं हनोमीत्येव वक्तव्यम् यज्ञविवाहवर्जमन्यत्र पश्वालम्भविकल्प इति कर्काचार्याः अपरेत्वाहुः यज्ञविवाहयोरेवालम्भस्यावश्यकत्वेन विधानात् कलौ च गवालम्भस्यैव प्रतिषेधाद्गोप्रतिनिधित्वे पश्वन्तरं स्मार्तपशुः पायसं वा भवतीति ॥ यक्ष्यमाणास्त्वृत्विज इत्युक्तम् । तन्नियममाह ॥ यद्यपीति यदि सम्वत्सरस्य मध्ये पुनः पुनः सोमेन यजेत तदा कृतार्घ्या एव ऋत्विजस्तं याजयेयुर्न यागान्तरेणेति गम्यते । अतः परिसम्वत्सरानिति सम्वत्सरोपर्येव यजद्भिर्ऋत्विजोऽर्घ्या इति यदुक्तम् तदपवादोऽपि जातः ॥ ३ ॥

हरिहरः । षड*र्घ्याभवन्ति ॥ षट् पुरुषा अर्घ्या भवन्ति अर्घार्हा भवन्तीति शेषः ॥ के ते । आचार्य ऋत्विग्वैवाह्योराजाप्रियः स्नातक इति ॥ आचार्य उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः । ऋत्विक् श्रौतस्मार्तादिकर्मार्थम्वृतो

* वर शाखया मधुपर्कदानमिति गृह्यपरिशिष्टे "वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखा गृह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदातव्योनान्य शाखेपि दातरीति" ॥ अत्र ऋत्विगाद्युपलक्षणार्थं वरदातृशब्दौ तदुक्त मर्घ्यशाखया मधुपर्क इति ।

ब्रह्मादिः वैवाह्योवरः ॥ राजा अभिषेकादिगुणवान् प्रजापालनेऽधिकृतः क्षत्रियः । प्रिय उत्कृष्टजातिस्समानजातिर्वा सखा ॥ स्नातकः ब्रह्मचर्यात्समावृतः आचार्यस्यार्घ्यो नान्यस्य ॥ तथा च मनुः तम्प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरम्पितुः । स्रग्विणन्तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमङ्गवेति इत्येते ॥ **प्रतिसम्वत्सरानर्हयेयुः** ॥ प्रतिसम्वत्सरमागतानेतान् आचार्यादीन् अर्घेण पूजयेयुः नार्वाक् ॥ **यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः** ॥ यक्ष्यमाणाः यज्ञङ्करिष्यन्तो यजमानाः ॥ ऋत्विजः ॥ याजकान् तु पुनः अर्हयेयुरित्यनुषङ्गः ॥ न प्रति सम्वत्सरन्नियमः । कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह ॥ **आसनमाहार्याहसाधुभवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति** ॥ आसनं वारणादि दारुमयम्पीठादि आहार्य अनुचरैरानाय्य आह ब्रवीति अर्चकः किमिति । एवङ्क्यम्भवान्पूज्यः साधु सुखं यथा भवति तथा आस्तान्तिष्ठतु । अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामो भवन्तमर्चनीयं यावत् । अर्चयिष्याम इति बहुवचनम् भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षम् । तथा च श्रुतिः यत्र वा अर्हन्नागच्छति सर्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टयन्तीति ॥ **आहरन्ति विष्टरं पद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयम्मधुपर्कन्दधिमधुघृतमपिहितं काꣳस्येकाꣳस्येन** ॥ आहरन्ति आनयन्ति यजमानपुरुषाः विष्ट*रादि मधुपर्कपर्यन्ताभ्यर्हणोपकरणानि तत्र विष्टरम्पञ्चविंशतिदर्भतरुणमयं कूर्चम् ॥ पञ्चविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रन्थिभूषिता । विष्टरे* सर्वयज्ञेषु लक्षणम्परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ विष्टरास्त्रिवृतोदर्भकूर्चदा इति ॥ पद्यम्पद्भ्यामाक्रमणीयमुक्तलक्षणन्द्वितीयं विष्टरम् ॥ पादार्थमुदकम्पादप्रक्षालनार्थन्ताम्रादिपात्रस्थञ्जलं सुखोष्णम् ॥ अर्घङ्गन्धपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्रसर्षपदधिदूर्वान्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकम् ॥ आचमनीयम् आचमनार्थङ्कमण्डलुसम्भृतञ्जलम् ॥ मधुपर्कम् कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतङ्कांस्यपात्रेणाच्छादितम् ॥ **अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राहविष्टरादीनि** अन्यः अर्चकादपरः विष्टरो विष्टरो विष्टरः इत्येवमेकैकां त्रिस्त्रिः त्रीँस्त्रीन्वारान् ब्रूयात् विष्टरादीनि विष्टरप्रभृतीन्पद्यपादार्थोदकार्घाचमनीयमधुपर्कान् ॥ **विष्टरम्प्रतिगृह्णाति** ॥ प्रत्यङ्मुखेन यजमानेन तिष्ठता दत्तमासनात्पश्चिमे प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणम्विष्टरन्तूष्णीम्पाणिभ्यामुदगग्रमादत्ते ॥ **वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि योमा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति** ॥

* विष्टरलक्षणम्परिशिष्टे, पञ्चाशताभवेद्ब्रह्मातदर्द्धेन तु विष्टरः । ऊर्ध्वकेशोभवेद्ब्रह्मालम्बकेशस्तु विष्टरः ॥ दक्षिणावर्तब्रह्मावामावर्तस्तुविष्टरः । यद्वा, पञ्चविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रेग्रन्थिभूषिता ॥ विष्टरेत्यादि ॥ * ॥

वर्ष्मोऽस्मीति मन्त्रान्ते एनम्विष्टरमुदगग्रमासने निधायाभ्युपविशति ॥ पादयो-रन्यं विष्टर आसीनाय ॥ विष्टरे आसीनायार्घ्यायान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववद्द-दाति स च तम्पूर्ववत्प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरधस्ताद्वर्ष्मोऽस्मीत्यनेन मन्त्रेण निदधाति ॥ सव्यम्पादम्प्रक्षाल्य दक्षिणम्प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणम्प्रथमम् ॥ ततोऽन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामञ्चरणम्प्रक्षाल्य इतरम्प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः ॥ यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यः स्यात्तदा प्रथमन्दक्षिणम्प्र-क्षाल्य वामम्प्रक्षालयति ॥ विराजोदोहोऽसि विराजोदोहमशीय मयि पाद्यायै विराजोदोह इति ॥ विराजोदोहोऽसीत्यावृत्तेन मन्त्रेण ॥ अर्घम्प्रतिगृह्णाति ॥ ततोऽर्घ इत्येतत्त्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घम् ॥ आपःस्थ युष्माभिः सर्वान्कामान-वाप्नवानीति ॥ आपःस्थयुष्माभिरित्यनेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ॥ निनयन्नभिमन्त्र-यते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टाअस्माकं वीरामा-परासेचिमत्पय इति ॥ प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाऽभिवन्द्य निनयन् भूमौ प्रवाहयन् अभिमन्त्रयते समुद्रं व इति मन्त्रेण ॥ आचामत्यामागन्यशसा सᳪ सृजव-र्चसा । तम्माकुरुप्रियं प्रजानामधिपतिम्पशूनामरिष्टिन्तनूनामिति ॥ तत आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तमाचमनीयम्प्रतिगृह्यामागन्यशसेत्यनेन मन्त्रेणाचामति सकृत्प्राश्नाति जलम् ॥ ततः स्मार्तमाचमनङ्करोति एवं सर्वत्र ॥ मित्रस्यत्वेति मधुपर्कम्प्रतीक्षते ॥ ततो मधुपर्क इति त्रिरन्येनोक्ते यजमानहस्त-गतमुद्घाटितम्मधुपर्कम्मित्रस्यत्वेति मन्त्रेणार्घ्यः प्रतीक्षते पश्यति ॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ देवस्यत्वेति मन्त्रेण यजमानदत्तम्मधुपर्कन्दक्षिणहस्तेन प्रतिगृह्णाति ॥ सव्येपाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकयात्रिः प्रयौति नमः श्यावा-स्यायान्नशनेयत्त आविद्धन्तत्ते निष्कृन्तामीति ॥ तम्मधुपर्कं वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेरनामिकाङ्गुल्या त्रिवारमालोडयति नमः श्यावास्येति मन्त्रेण ॥ अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ अनामिका च अङ्गुष्ठश्च अनामिकाङ्गुष्ठौ अनयोस्समाहारः अनामिकाङ्गुष्ठं तेन त्रिवारन्निरुक्षयति पात्राद्बहिर्निर्गमयति चका-रात्प्रतिसंयवनन्निरुक्षणम् ॥ तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनोमधव्यम्परमᳪ रूप-मन्नाद्यम् । तेनाहम्मधुनोमधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमोमधव्योऽन्ना-दोऽसानीति ॥ तस्य मधुपर्कस्यैकदेशमादाय यन्मधुनो मधव्यमित्यादिना मन्त्रेण

सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मन्त्रेण उच्छिष्ट एव द्वितीयम्प्राश्य तथैव तृतीयम्प्राश्नाति ॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचम् ॥ मधुव्वाता इति तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं प्रतिमन्त्रं वा पूर्ववृत्तिः प्राश्नाति ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टन्दद्यात्सर्वम्वा प्राश्नीयात्प्राग्वाऽसञ्चरे निनयेत् ॥ मधुपर्कस्य शेषप्रतिपत्तिमाह ॥ पुत्राय सूनवे अन्तेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थित्वेन आचार्यकुलवासिने शिष्याय वा कथम्भूताय उत्तरत आसीनाय उच्छिष्टम्प्राशितशेषम्मधुपर्कम्प्रयच्छेत् ॥ अथवा सर्वम्भक्षयेत् ॥ यद्वा प्राक् पूर्वस्यान्दिशि असञ्चरे जनसञ्चारवर्जितदेशे त्यजेत् ॥ अत्र पूर्वपूर्वासम्भवे उत्तरोत्तराम्प्रतिपत्तिङ्कुर्यात् ॥ आचम्य प्राणान्त्सम्मृशति वाङ्म आस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रम्बाह्वोर्बलमूर्वोरोजोऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वामे सहेति ॥ आचम्य प्राणान्सम्मृशति वाङ्म इत्यादिभिर्मन्त्रैः ॥ तद्यथा ॥ आचमनं सकृन्मन्त्रेण ॥ ततस्त्रिराचम्य एवं सर्वत्र स्मार्त्तमाचमनङ्कृत्वा प्राणानिन्द्रियाणि सम्मृशति सजलमालभते ॥ तद्यथा ॥ वाङ्म आस्येऽस्त्विति मुखङ्कराग्रेण नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां युगपद्दक्षिणादिनासारन्ध्रे अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां युगपच्चक्षुषी कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति मन्त्रावृत्त्या दक्षिणोत्तरौ कर्णौ बाह्वोर्मे बलमस्त्विति कर्णवद्बाहू ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्विति युगपद्धस्तेनोरू ॥ अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वामे सह सन्त्विति शिरःप्रभृतीनि पादान्तानि सर्वाण्यङ्गान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभते ॥ आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह ॥ आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकस्तस्मै अर्घ्याय शासङ्खड्गङ्गृहीत्वा यजमानः गौर्गौर्गौरालभ्यतामिति प्राह ब्रवीति। ततोऽर्घ्यः प्रत्याह ॥ माता रुद्राणान्दुहितावसूनाꣳ स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रनुवोचञ्चिकितुषे जनायमागामनागामदितिं वधिष्ट ॥ ममचामुष्यच पाप्मानꣳ हनोमीति यद्यालभेत ॥ ततोऽर्घ्यः। माता रुद्राणामित्यादि वधिष्टेत्यन्तम्मन्त्रम्पठित्वा मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति पठति यदि गामालभेत पाप्मानं हनोमीति प्रयोगः ॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेन्ममचामुष्यचपाप्माहत ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥ अथयद्युत्सिसृक्षेत् ॥ अथवा अर्घ्यो यदि गामुत्स्रष्टुमिच्छेत्तदा ममचामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्माहतः ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥ ओमित्यन्तमुपांशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयादित्यन्तमुच्चैः पठेत् ॥ नत्वेवामाꣳ सोऽर्घः स्यात् ॥ तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ॥ अर्घः

ग्रमांसः पश्वालम्भवर्जितो नैव भवेत् ॥ ग्रत्र यद्यालभेत यद्युत्सिसृक्षेदित्यनेन सूत्रेण गवालम्भस्य विकल्पम्विधाय नत्वेवामांसं स इत्यनेन गवालम्भनमर्घमात्रे नियमेन विधत्ते तथा च सति द्वयोः स्मृत्योर्विरोधेन ग्रप्रामाण्ये प्राप्ते व्यवस्थामाह ॥ **ग्रधियज्ञमधिविवाहङ्कुरुतेत्येव ब्रूयात्** ॥ ग्रधियज्ञं यज्ञे ग्रधिविवाहं विवाहे कुरुत विदधत गवालम्भम्पाप्मानं हनोमीत्यस्यान्ते इत्येवं वदेत् । ग्रन्यत्र पाप्मा हत इति । पाप्मानं हनोमीति वा विकल्पः नान्यत्रेति भावः यद्यप्येवम्मधुपर्के गवालम्भ ग्राचार्येणोक्तः तथापि ग्रस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः ॥ ग्रस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टन्धर्ममप्याचरेन्नत्विति ॥ याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात् ॥ **यद्यप्यसकृत्सम्वत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः** ॥ यद्यप्यसकृत्सम्वत्सरस्य सम्वत्सरे ग्रसकृत्पुनः पुनः सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत तदा तदापि एनं सोमयाजिनं कृतोऽर्घो येषान्ते कृतार्घ्या एवं सन्तः याजयेयुर्यज्ञङ्कारयेयुः । न ग्रकृतार्घ्या याजयेयुरितिश्रुतिवचनात् ॥ सोमेन यजेतेत्यनेन सोमयागार्थमेव वृता ऋत्विजः ग्रर्घ्या इति गम्यते न यागान्तरार्थम् ॥ ३ ॥ इति हरिहर भाष्ये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ * ॥ * ॥

गदाधरः ॥ **षडर्घ्या भवन्ति** ॥ ग्रर्हपूजायामिति धातोर्भावे घञ् प्रत्ययः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् . ततो दण्डादिभ्योयदिति यत्प्रत्ययः ॥ ग्रर्घमर्हन्तीत्यर्घ्याः । षट् पुरुषा ग्रर्घार्हा भवन्तीत्यर्थः ॥ तानाह । **ग्राचार्यऋत्विग्वैवाह्योराजाप्रियः स्नातक इति** ॥ उपनयनपूर्वकं कृत्स्नवेदाध्यापयिता ग्राचार्यः । ऋत्विक् यो दक्षिणापरिक्रीतः कर्माणि करोति । वैवाह्यो जामाता । राजा दण्डपूर्वकम्परिपालनकर्ता । प्रियो य इष्ट उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा । स्नातको ब्रह्मचर्यात्समावृत्तस्तस्य चार्हणमाचार्यकर्तृकं स्मृतम् ॥ तम्प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्रग्विणन्तल्प ग्रासीनमर्चयेत्प्रथमङ्गवेति ॥ पूर्वसूत्रे षट् ग्रहणम्प्रियस्नातकयोः पृथक्ज्ञापनार्थम् ॥ **प्रतिसम्वत्सरानर्हयेयुः** ॥ प्रतिसम्वत्सरं गृहे ग्रागतानाचार्यादीनर्घेणार्चयेयुः न सम्वत्सरादर्वाक् ॥ प्रतिसम्वत्सरानर्हयेयुरित्यविशेषेणोक्तत्वादृत्विजोऽपि सम्वत्सरान्तेऽर्हयितव्या इति प्राप्ते ग्राह ॥ **यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः** ॥ ऋत्विजस्तु यक्ष्यमाणा यागकाल एव पूजनीयाः न ततोऽन्यत्र ॥ इदं सूत्रं हरिहरेणान्यथा व्याख्यातम् ॥ यज्ञं करिष्यन्तो यजमानाः ऋत्विजो याजकानिति ॥ पूजनीया उक्ताः कालश्च ॥ इदानीमर्हणप्रकारमाह ॥ **ग्रासनमाहार्याह साधुभ-**

वानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ अर्घायासनम्पीठादि आसनमाहरेति प्रैष-पूर्वकमनुचरद्वाराऽऽनाय्य साधुभवानित्यर्घयिता अर्घम्प्रतिवदति अर्घम्प्रत्यध्येष-णमेतत् ॥ आहरन्ति विष्टरम्पाद्यम्पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं*मधुपर्कन्द-धिमधुघृतमपिहितङ्कांस्येकांस्येन ॥ बहुवचनादर्घयितुः पुरुषाः विष्टरादीनि आहरन्ति ॥ तत्र विष्टरस्त्रिवृदरत्निमात्रः कौशो रज्जुविशेष इति भर्तृयज्ञः ॥ प्रादे-शमात्रन्त्रिवृतङ्कौशम्वा काशनिर्मितमिति रेणुकः पञ्चविंशतिदर्भतरुणमयङ्कूर्चमिति हरिहरः ॥ पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टर इति परिशिष्टात् ॥ पादयोरन्यमिति वचनादन्यत्र द्वयोराहरणमिति भर्तृयज्ञः ॥ पद्यम्पादयोरधस्तान्निधानार्थम्विष्टरम् ॥ भर्तृयज्ञमते तु पादप्रक्षालनार्थमुदकम्पद्यशब्देन पादार्थमुदकं सुखोष्णम् ॥ अर्घशब्दे-नोदपात्रमेवोच्यते । तद्धैक उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेव-न्तदिति लिङ्गात् ॥ उदकगन्धपुष्पाण्यक्षतबदराणीति भर्तृयज्ञः ॥ गन्धपुष्पाक्षतकुश-तिलशुभ्रसर्षपदूर्वादध्यन्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकमिति हरिहरः ॥ आचमनीयमाच-मनार्थमुदकमेव ॥ दधिमधुघृतमेकस्मिन्कांस्यपात्रे कृतमपरेण कांस्यपात्रेणापिहित-म्मधुपर्कशब्देनोच्यते ॥ मधुपर्के दध्यलाभे पयोजलम्वा प्रतिनिधिः ॥ मध्वलाभे घृतङ्गु-डोवेत्याश्वलायनः ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ अर्घयितुर्व्यतिरिक्तो-ऽन्यो विष्टरादीनि द्रव्याणि त्रिस्त्रिर्वारत्रयं वदति विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रति-गृह्यतामित्येवम् ॥ विष्टरम्प्रतिगृह्णाति वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामियोमाकश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥ ततो-ऽर्घ्योऽर्घयितुः सकाशाद्विष्टरन्तूष्णीमेव प्रतिगृह्य तं विष्टरमासने निधाय वर्ष्मोऽ-स्मीति मन्त्रेणोपविशति ॥ ग्रहणोपवेशनयोर्मध्ये पठितोऽपि मन्त्र इमन्तमभिति-ष्ठामीति लिङ्गादुपवेशने विनियुज्यते ॥ पाणिभ्यां विष्टरप्रतिग्रह इति हरिहरः । तदतीव मन्दम् प्रमाणाभावात् ॥ मन्त्रस्यायमर्थः ॥ अर्घ्य आत्मानं स्तौति अर्घ्य-त्वाय कुलज्ञानाचारवपुर्वयोगुणैरहं समानानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मः श्रेष्ठः ज्येष्ठः अस्मि भवामि उद्यतामुदयं प्रकाशङ्कुर्वताङ्ग्रहनक्षत्रादीनाम्मध्ये सूर्य इव ॥ किञ्च इमम्विष्टरन्तम्पुरुषमुद्दिश्य विष्टरवत् बद्धमभिलक्ष्यीकृत्य तिष्ठामि अधः कृत्वोपर्युप-विशामि ॥ यः कश्चन मा मामभिदासति उपक्षीणङ्कर्तुमिच्छति ॥ दसु उपक्षये ॥ पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय ॥ विष्टरे आसीनायोपविष्टायार्घ्याय पादयोरध-स्तान्निधानार्थमन्यम्विष्टरन्ददाति ॥ एतच्च पादप्रक्षालनोत्तरन्द्रष्टव्यम् ॥ तथा सति

* तथा च स्मृतिः । आज्यमेकपलं ग्राह्यं दध्नस्त्रिपलमेव च । मधुनः पलमेकन्तु मधुपर्कस्स उच्यते ॥

दृष्टार्थता स्यात् ॥ प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेत इति । तेनात्रार्थेन पाठबाधः ॥ तदुक्तं विरोधेऽर्थस्तत्परत्वादिति ॥ **सव्यम्पादम्प्रक्षाल्य दक्षिणम्प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणम्प्रथमं विराजोदोहोऽसि विराजोदोहमशीयमयिपाद्यायै विराजोदोहइति** ॥ ततः पाद्यम्प्रतिगृह्य विराजोदोहोऽसीति मन्त्रेण सव्यम्पादम्प्रक्षाल्य दक्षिणम्प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः चेद्ब्राह्मणोऽर्घ्यः स्यात्तदा दक्षिणम्पादम्प्रथमम्प्रक्षाल्य ततः सव्यम्प्रक्षालयति ॥ मन्त्रार्थः ॥ प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविधतया राजत इति विराडन्नन्तस्य विराजोदोहः परिणामसाररसः स त्वमसि भवसि ॥ हेउदक तन्त्वां विराजोदोहं अशीय अश्नुवै व्याप्नुयाम् ॥ किञ्च मयि विषये या पाद्या पादयोः साध्वी सपर्या तस्यै तदर्थं विराजो दोहः ॥ मन्त्रसंस्कृतञ्जलम्भवेति शेषः ॥ **अर्घम्प्रतिगृह्णात्यापःस्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति** ॥ अर्घ्यः समर्पितमर्घम्प्रतिगृह्णात्यापःस्थयुष्माभिरिति मन्त्रेण ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे आपः यूयमापःस्थ आप्रिहितवो भवथ ॥ युष्माभिः कृत्वा सर्वान्कामानभीष्टार्थान् अवाप्नवानि लभेयम् ॥ **निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रंवः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरामापरासेचिमत्पय इति** ॥ तमर्घम्भूमौ निनयन् प्रापयन्नभिमन्त्रयते समुद्रंव इति मन्त्रेण नतुमन्त्रान्ते ॥ अर्घं शिरसाऽभिवन्द्य प्रागुदग्वानिनयनमिति वासुदेवः ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे आपः वो युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि गमयामि । अतः स्वां योनिं स्वकारणभूतं समुद्रं अभिलक्ष्यीकृत्य गच्छत व्रजत ॥ किञ्च युष्मत्प्रसादाच्चास्माकं वीराः पुत्रा भ्रातरः अरिष्टा अनुपहताः सन्तु ॥ मत्तः पयः अर्घ्यादिमङ्गलञ्जलम्मापरासेचि अपगतम्मास्तु सदैवाहमर्घ्यो भवानीत्यर्थः ॥ **आचामत्यामागन्यशसासꣳसृजवर्चसा । तम्माकुरु प्रियं प्रजानामधिपतिम्पशूनामरिष्टिन्तनूनामिति** ॥ ततो दत्तमाचमनीयम्प्रतिगृह्यामागन्नित्याचामति सकृद्भक्षयति ॥ ततः स्मार्त्ताचमनम् ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे वरुण जलेश तमेवं रूपेण त्वामाश्रितम्मा मां यशसा सह भावं सामीप्यं वा अगन् आगमय । आङुपसर्गे ॥ अगन्निति क्रियापदेन सम्बध्यते ॥ तथा वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज संसृष्टङ्कुरु ॥ किञ्च प्रजानाम्पुत्रपौत्रादीनाम्प्रियम् पशूनाङ्गोऽश्वादीनामधिपतिं स्वामिनञ्च तथा तनूनान्देहावयवानां शरीराणां वा अरिष्टिमहिंसकङ्कुरु ॥ हिंसाऽत्र अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ॥ आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसतीत्यादिदर्शिता ॥ **मित्रस्य त्वेति मधुपर्कम्प्रतीक्षते** ॥ ततो

ऽर्घ्योऽर्घयितुर्हस्तस्थितमुद्घाटितम्मधुपर्कम्मित्रस्य त्वेति प्राशित्रमन्त्रेण प्रतीक्षते पश्यतीत्यर्थः । देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ ततो देवस्य त्वेति प्राशित्रप्रतिग्रहणमन्त्रेण मधुपर्कम्प्रतिगृह्णाति ॥ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायान्नशनेयत्त आविद्धन्तत्ते निष्कृन्तामीति ॥ तम्मधुपर्कं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणस्य हस्तस्यानामिकयाऽङ्गुल्या प्रदक्षिणन्त्रिरालोडयति । नमः श्यावास्यायानिति मन्त्रेण ॥ अत्र सव्यहस्तस्थितस्यैव दक्षिणस्यानामिकया त्रिरालोडनं यथा स्यादित्येतदर्थन्दक्षिणग्रहणम् ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे अग्ने ते तुभ्यन्नमः ॥ किं भूताय श्यावास्याय कपिशमुखाय । ते तव अन्नशने अन्नाशने अद्यत इत्यन्नन्तस्याशने अदनीये मधुपर्के । ह्रस्वश्छान्दसः । यद्द्रव्यमाविद्धं संश्लिष्टमनदनीयन्तन्निष्कृन्तामि निरस्यामि ॥ अनामिकाङ्गुष्ठेनच त्रिर्निरुक्षयति ॥ अनामिकाचाङ्गुष्ठश्चेत्यनामिकाङ्गुष्ठन्तेनानामिकाङ्गुष्ठेन वारत्रयन्निरुक्षयति मधुपर्कैकदेशम्पात्राद्बहिः प्रक्षिपति ॥ च शब्दात्प्रतिसंयवनन्निरुक्षणम् ॥ एवञ्च निरुक्षणव्यवधानात्प्रतिसंयवनम्मन्त्रावृत्तिः॥ तस्य त्रिः प्राश्नातियन्मधुनोमधव्यम्परमꣳरूपमन्नाद्यन्तेनाहम्मधुनोमधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमोमधव्योऽन्नादोऽसानीति ॥ तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । तस्य मधुपर्कस्य त्रिः प्राश्नीयाद्यन्मधुनोमधव्यमिति अनेन मन्त्रेण प्राशनत्रयेऽपि हविर्ग्रहणन्यायेन मन्त्रावृत्तिः ॥ उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोच्चारणम् । एवं हि स्मरन्ति ॥ ताम्बूलेक्षुफलेचैव भुक्तस्नेहानुलेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टम्मनुरब्रवीत् इति ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे देवाः मधुनो मकरन्दस्य यन्मधव्यम्मधुनि साधु परममुत्कृष्टं रूपयति प्रकाशयति देहसङ्घातमितिरूपम् । अन्नाद्यं व्रीह्यादिवत्प्राणधारकमन्नोपादानकञ्च ॥ तेन सर्वरूपोपपन्नेन रसेनोक्तविशेषणविशिष्टेनाहं परमः सर्वेभ्योगुणाधिकः मधव्योमधुपर्कार्हः अन्नादः सदन्नभोक्ता च असानि भवानि ॥ मधुमतीभिर्वाप्रत्यृचम् ॥ वा विकल्पेन मधुव्वाताऋतायते इत्येताभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचम्प्राश्नाति ॥ ततश्चैवम् ॥ मधुव्वाता इति प्रथमम् । मधुनक्तमिति द्वितीयम् । मधुमान्न इति तृतीयम् ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टन्दद्यात् ॥ अवशिष्टम्मधुपर्कस्य उच्छिष्टम्पुत्राय अन्तेवासिने शिष्याय वोत्तरत उपविष्टाय दद्यात् ॥ सर्वम्वा प्राश्नीयात् ॥ अथवा सर्वं स्वयं प्राश्नाति ॥ प्राग्वाऽसञ्चरेनिनयेत् ॥ प्राक् प्राच्यां यत्र जना न सञ्चरन्ति तस्मिन्नसञ्चरे मधुपर्कशेषम्प्रक्षिपेत् ॥ आचम्यप्राणान्त्सम्मृशतिवाङ्म आस्येनसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं

बाह्वोर्बलमूर्वोरोजोऽरिष्टानिमेऽङ्गानितनूस्तन्वामेसहेति ॥ आचम्य वाङ्म आस्य इत्येतैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यथा लिङ्गम्प्राणायतनानि सम्मृशति हस्तेन स्पृशति ॥ सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादस्त्वित्यध्याहारः ॥ अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूरित्यत्र तु सन्त्वित्यध्याहारः ॥ मे पदस्य सर्वत्रानुषङ्गः । नन्वध्याहारानुषङ्गयोः को विशेषः उच्यते अनुषङ्गः श्रुतपदानयनम् अध्याहारः अश्रुतपदस्य लौकिकस्यानयनम् वाक्यनिराकाङ्क्षार्थम् ॥ प्रयोजनं चाध्याहृतपदस्य संहितावत्प्रयोगो न भवति ॥ सावसानम्प्रयोग इत्यर्थः ॥ अयमर्थः ॥ कर्कोपाध्यायैरपि पशुसमञ्जनप्रकरणे प्रदर्शितः ॥ अत्रैवं वाङ्म आस्ये अस्त्विति मुखम् । नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति नासिकाछिद्रद्वयं युगपत् ॥ अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्वित्यक्षिद्वयं युगपत् ॥ कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं कर्णमभिमृश्य ततो वाममनेनैव मन्त्रेण ॥ बाह्वोर्मे बलमस्त्विति दक्षिणं बाहुन्ततो वाममनेनैव मन्त्रेण ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्वित्यूरुद्वयं युगपदेव ॥ अरिष्टानि० सहसन्त्विति शिरः प्रभृति सर्वाङ्गानां युपगत् ॥ हरिहरेण प्राणायतनस्पर्शः सजलहस्तेन कर्तव्य इत्युक्तम् तदतीव मन्दम् ॥ नह्यत्र सूत्रे जलग्रहणमस्ति ॥ सर्वाङ्गालम्भे उभाभ्यां हस्ताभ्यामालम्भ उक्तः सोऽपि न युक्तः । आचम्येति ग्रहणम् ॥ आचान्तोदकायेति वक्ष्यमाणत्वादनाचान्तस्यैव प्राणायतनसम्मर्शनं माभूदित्येतदर्थम् ॥ मन्त्रार्थः ॥ मे मम वागिन्द्रियमास्येऽस्तु । नसोर्नासिकयोः प्राणः प्राणवायुः । अक्ष्णोर्नेत्रगोलकयोरिति यावत् । चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् ॥ बलं शक्तिः । ओजस्तेजः । मे मम तनूः देहः । तन्वादेहस्याङ्गानि च सह युगपत् अरिष्टानि अनुपहतानि सन्तु ॥

आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥ आचान्तमुदकं येनासौ आचान्तोदकः तदर्थं शासमसिमादाय गामानीय गौरित्यर्घयिता त्रिः प्राह । आलभ्यतामित्यध्याहारः । आचान्तोदकग्रहणात्पुनराचमनमिति केचित् । आचान्तोदकायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । शासादानस्य तादर्थ्यन्तु तदर्थम्पश्वालम्भनद्वारकम्* ।

प्रत्याह माता रुद्राणान्दुहितावसूनाᳬंस्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिम्वधिष्ट ॥ ममचामुष्य च पाप्मानᳬं हनोमीति यद्यालभेत ॥ अर्घ्यो यजमानं प्रत्याह मातेत्यमुं मन्त्रम् ॥ यदि गामालभेत तदा मम चामुष्य च पाप्मानᳬं हनोमीति तदन्ते प्रयोगः ॥ अत्रामुष्यशब्दमुद्धृत्यार्घयितुर्नामग्रहणङ्कार्यम् ॥ मन्त्रार्थः ॥ अमृतस्य क्षीरस्य नाभिराश्रयः नु

* टि॰ पश्वालम्भनस्य तदर्थत्वात् ।

वितर्के छन्दसिव्यवहिताश्चेत्युक्तेरुपसर्गस्य वोचमित्यत्रान्वयः। प्रवोचं ब्रवीमि चिकितुषे चेतनावते जनाय यूयं इमाङ्गाम्मा वधिष्ट मा घ्नताम् किन्तु गोपशुं विधातुं घ्नतेति तात्पर्यार्थः। किम्भूतामनागामनपराधाम्। अदितिन्देवमातरम्पयोदानात्। अहम्ममामुष्यार्घयितुश्च पाप्मानङ्गोस्थाने हनोमि हन्मीति॥ **अथ यद्युत्सिसृक्षेन्ममचामुष्य च पाप्माहत ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात्**॥ यद्यर्घ्यो गामुत्स्रष्टुमिच्छेत्तदैवम्प्रयोगः॥ मातारुद्राणामित्युक्त्वा ममचामुष्य च पाप्माहतः ॐ उत्सृजत तृणान्यत्तु॥ अत्राप्यमुष्यस्थाने अर्घयितुर्नामग्रहणम्॥ ॐ उत्सृजत तृणान्यत्त्विति उच्चैर्ब्रूयात् शेषमुपांशु॥ एवं गवालम्भस्य सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते क्वचिन्नियममाह॥ **नत्वेवामांसोऽर्घः स्यादधियज्ञमधिविवाहङ्कुरुतेत्येव ब्रूयात्**॥ यज्ञविवाहयोरमांसोऽर्घो न भवति। यज्ञमधिकृत्य विवाहमधिकृत्य कुरुतेत्येवं प्रयोगः। अतश्चालम्भनियमो यज्ञविवाहयोः॥ गोरालम्भश्च कलिवर्जिते काले भवति यज्ञाधानं गवालम्भं सन्यासम्पलपैतृकम्। देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति पराशरस्मृतेः॥ अतश्च गवालम्भस्य कलौ निषिद्धत्वादुत्सर्गस्य च यज्ञविवाहयोरप्राप्तत्वाद्गौरित्युच्चारणादियज्ञविवाहयोः कलौ न प्रवर्तते॥ यज्ञविवाहयोरन्यत्र तूत्सर्गपक्ष एव कलौ॥ कलौ गोपशोर्निषेधात्तत्स्थाने अजालम्भः॥ पायसं वेति जयरामः॥ परिगतसम्वत्सरा अर्घ्या भवन्तीत्युक्तम् तदपवादमाह॥ **यद्यप्यसकृत्सम्वत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः**॥ यद्यपि सम्वत्सरस्य मध्ये असकृत्पुनः पुनः सोमेन यजेत तथाप्येनं यजमानं कृतार्घ्या एव ऋत्विजो याजयेयुः नाकृतार्घ्याः कुतः श्रुतेः॥ एतत्सूत्रादेवं ज्ञायते सोमयागार्थमेव वृता ऋत्विजोऽर्घ्या नेतरयागार्थमिति॥ यक्ष्यमाणास्त्वृत्विज इत्यनेनैव गतार्थत्वात्सोमेन यक्ष्यमाणा एवार्घ्या इति नियमविधानार्थम्पृथगारम्भः॥ ननु वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्येकस्मिन्सम्वत्सरे एक एव सोमयागः प्राप्तस्तत्कथमुच्यते असकृत्सम्वत्सरस्य सोमेन यजेतेति॥ सत्यम् उच्यते॥ यद्यपि नित्यः सोमयागः सकृदेवानुष्ठातव्यस्तथापि कामनायाङ्गोदितायाम्पुनः पुनरनुष्ठानं सम्भवत्येव द्वादशाहादीनाम्॥ यद्वा नित्यो वाजपेयस्तस्यानुष्ठाने तदङ्गभूतानाम्परियज्ञानामनुष्ठानम्भवति॥ तस्मात्साधूक्तमसकृत्सम्वरस्य सोमेन यजेतेति॥ वरशाखयामधुपर्कदानं गृह्यपरिशिष्टे॥ वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखा गृह्यचोदिता। मधुपर्कः प्रदातव्योनान्यशाखेऽपि दातरीति॥ अत्र ऋत्विगाद्युपलक्षणार्थं वरदातृशब्दौ॥ तदुक्तम् अर्च्यशाखया मधु-

पर्क इति ॥ याज्ञिकास्तु अर्घ्यस्य यच्छाखीयकर्म तच्छाखीयो मधुपर्क इति वदन्ति ॥ तथा जगन्नाथकारिकायाम् ॥ तत्तद्गृह्योक्तविधिना विष्टराद्यर्हणान्ततइति ॥ सर्वत्र यजमानशाखयैव मधुपर्क इति जयन्तः, तत्तु कैरपि नादृतम् ॥ ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्निचित् सम्राट् स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षित-गदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीया कण्डिका ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ चत्वारः पाकयज्ञा हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ १ ॥ पञ्चसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ २ ॥ उपलिप्त उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ ३ ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ४ ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥ ५ ॥ त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ॥ ६ ॥ स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥ ७ ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ८ ॥ द्वे राजन्यस्य ॥ ९ ॥ एका वैश्यस्य ॥ १० ॥ सर्वेषाᳬं शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् ॥ ११ ॥ अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपा वा । शतञ्च जीव शरदः सुवर्च्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्व वास इति ॥ १२ ॥ अथोत्तरीयम् । या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत । याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ । तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्व वास इति ॥ १३ ॥ अथैनौ समञ्जयति । समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ । सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्ट्री दधातु नाविति ॥ १४ ॥ पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति । यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा । हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसाङ्करोत्वित्यसाविति ॥ १५ ॥ अथैनौ समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्च्चाः । वीरसूर्द्देवकामास्योनाशन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये । रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऊरू उशती विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्ट्या इति ॥ १६ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ कोऽस्याभिसम्बन्धः विवाहः प्रक्रान्तः, तत्र च बहिः शालायां कर्मेष्यते, तेनान्यत्रापि यत्र यत्र बहिः शाला तदर्थमभिधीयते । चतुष्प्रकाराः पाकयज्ञाः भवन्तीति शेषः ॥ तानाह । हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ यत्र होम एव भवति स हुत उच्यते यथा अन्नतहोमः । अहुतश्च यत्र होमो नास्ति यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र होमो बलिहरणञ्च यथा पर्वादिषु ॥ प्राशितो यत्र प्राशनमेव न होमो न च बलिहरणम् । यथा सर्वासाम्पयसि पायसꣳ श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति ॥ पञ्चसु बहिः शालायाम् ॥ कर्म भवति ॥ विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ एतेषु बहिः शाला कार्या ॥ उपलिप्त उद्धुतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधायेति ॥ उपलेपनादि शक्यमेवावक्तुम् परिसमूहनादेरुक्तत्वात् । अतः परिसमूहनव्युदासार्थमिति केचित् । अपरे तु गृह्यस्थालीपाककर्मणि परिसमूहनाद्युक्तम् अगृह्यार्थोऽयमारम्भः । विवाहादयश्चागृह्याग्निविषयाः, येनैवाहितोऽग्निस्तदीयमेवहि कर्म तत्रेष्यते उपग्रहविशेषात् । तस्मादगृह्यार्थमुद्धुतावोक्षितग्रहणमिति ॥ तदेतदपि नोपपद्यते ॥ यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेनात्रापि प्राप्तत्वात् ॥ कथन्तर्ह्येतत् । अयमभिप्रायः सूत्रकारस्य । यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेनाप्राप्तिः परिसमूहनादीनाम् अग्न्यर्थत्वात्तेषाम् । यत्र यत्राग्नेः स्थापनन्तत्र तत्रैते कर्तव्या इति स्मृतिः ॥ तथा च लिङ्गम् ॥ उद्धते अवोक्षितेऽग्निमादधाति ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिसमूहनादेरप्राप्तिप्रसक्त्यर्थमिदमुद्धुतावोक्षितग्रहणम् ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ निर्म्मन्थ्योऽचिरनिर्मथित उच्यते ॥ सर्व एव ह्यग्निर्मन्थनाज्जायते । यथा नवनीतेन भुङ्क्त इत्यचिरदग्धेनेति गम्यते । एके लौकिकमेवाग्निमिच्छन्ति ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे ॥ दैवानि कुर्वीतेति वाक्यशेषः । देवानाञ्चोदगयनमिष्यते । तद्धि देवानामिति । स यत्रोदङ्ङावर्तते देवेषु तर्हि भवतीति देवानामुदगयनम् । ते च देवा उदग-

यनेन किञ्चित्कुर्वन्ति । तस्माद्दैवकर्म तत्रोचितमिति गम्यते ॥ आपूर्यमाणपक्षो गृहीतः सोऽपि देवानामेव य एवापूर्यते ऽर्द्धमासः स देवानामित्यनेन पुण्याहस्तुस्मरणात् । सर्वन्दैवविषयमेतदभिधीयते ॥ **कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु** ॥ नक्षत्रेषु । कुमारीग्रहणं विंशतिप्रसूताव्युदासार्थम् । स्मर्यते हि विंशतिप्रसूतायाः पुनर्विवाहः ॥ **स्वातौमृगशिरसिरोहिण्यां वेति विकल्पः** ॥ **तिस्रोब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण** ॥ भार्या भवन्ति ॥ वर्णानुपूर्व्यग्रहणाच्च न व्युत्क्रमेणेति ॥ **द्वेराजन्यस्य** ॥ वर्णानुपूर्व्येणेति वर्तते ॥ **एकावैश्यस्य । सर्वेषाᳪं शूद्रामप्येकेमन्त्रवर्जम्** ॥ सर्वेषां वर्णानामेवैके शूद्रामिच्छन्ति ॥ एकेनेच्छन्ति नह्यस्या धर्मकार्येष्वधिकार इति ॥ तथाच यास्काचार्याः ॥ रामा रमणायोपेयते न धर्मायेति । एके तु रमणार्थतयेच्छन्ति ॥ तथाचाह ॥ अग्निं प्रथमं चित्वा न रामामुपेयादिति । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति तस्माद्विकल्प एवायमिति ॥ **अथैनां वासः परिधापयति । जराङ्गच्छपरिधत्स्वेति** ॥ अनेन मन्त्रेण मन्त्रश्च कारिकार्थे परिधापयिता चात्र वर एव । अपरेत्वध्वर्युमत्र कर्तारमिच्छन्ति । परिभाषितं ह्येतदध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति । नैतदित्यपरे । न हि स्मार्तेष्वध्वर्योः कर्तृत्वं समाख्यया हि श्रौतेष्वध्वर्योः कर्तृत्वमिष्यते न चात्र समाख्याऽस्ति वेदयोगाभावात् । स्मरणादेव हि स्मृतीनाम्प्रामाण्यमुक्तम् । अतः समाख्याऽभावात् स्वयमेव कर्तृत्वम् ॥ ननु च पाकयज्ञेषु दक्षिणा श्रूयते पूर्णपात्रो दक्षिणा वरोवेति । दक्षिणा शब्दश्च परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्त्तते । न च परिक्रेयमन्तरेण परिक्रयो भवति । तस्मादन्यस्य कर्तृत्वमिति । नैतदेवम् ॥ अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः कर्त्ता परिक्रेतव्यस्तदर्थः परिक्रयोऽयमिति क्षीणार्थापत्तिः । अपि च परकीये कर्मणि परो नैव प्रवर्तते वचनमन्तरेण श्रौतेषु च समाख्ययाऽन्यस्य कर्तृत्वमिति । नचेह समाख्याऽस्तीत्युक्तम् । वेदमूलत्वेऽपि हि स्मृतीनां समाख्याऽपरिज्ञानादकर्तृनियमः । श्रौतेषु तु परिक्रयाऽऽम्नानादन्यस्य कर्तृत्वमिति तदुक्तम् अपि च परकर्तृत्वे सा मामनुव्रता भवेत्येवमादीनि मन्त्रलिङ्गानि विरुध्यन्ते । **अथोत्तरीयम् या अकृन्तन्नवयमिति** अनेन मन्त्रेण परिधापयतीत्यनुवर्तते ॥ **अथैनौसमञ्जयति । समञ्जन्तुविश्वेदेवा इति** ॥ अनेन मन्त्रेण । सत्यपि कारित्वे वरस्यैव मन्त्रपाठो मन्त्रलिङ्गात् । कारयितृत्वं च सन्निधानात्कन्यापितुः । सन्निहितोऽह्यसौ प्रदातृत्वात् ॥ **पित्राप्रत्तामादायगृहीत्वानिष्क्रामति । यदैषिमनसेत्यनेन** मन्त्रेण ॥ आदाय गृहीत्वेति चोभयन्न वक्तव्यम् । उच्यते च किमर्थन्तत् अप्रतिग्रहस्यापि प्रतिग्रह-

विधिना दानं यथा स्यादिति । असाविति कन्यानामग्रहणम्मन्त्रान्ते ॥ अथैनौ समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधीति ॥ समीक्षणक्रियाङ्कारयति ॥ कारितेचाध्येषणा परस्परं समीक्षेथामिति ॥ कारयितृत्वं कन्यादातुः सन्निधानात् ॥ मन्त्रस्तु वरस्यैव मन्त्रलिङ्गात् ॥ ४ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ भवन्तीति शेषः ॥ कोऽस्याभिसन्धिः ॥ उच्यते विवाह उपक्रान्तः ॥ तत्र बहिः शालायां कर्मेष्यते तत्प्रसङ्गेनान्यत्रापि यत्र यत्र बहिःशाला तदर्थमभिधीयते चतुष्प्रकाराः पाकयज्ञाः । तदाह । हुत इति यत्र होमएव स हुतः यथाऽक्षतहोमः ॥ अहुतश्च यत्र न होमः यथा स्रस्तरारोहणम् ॥ प्रहुतो यत्र होमो बलिहरणं च यथा पक्षादिः ॥ प्राशितो यत्र प्राशनमात्रं न होमादिः यथा सर्वासां पयसि पायसꣳ श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति ॥ पञ्चस्विति विवाहादिषु पञ्चसु बहिः शालायां कर्म भवति एषु बहि.शाला कार्येत्यर्थः ॥ बहिःशालाशब्दसामर्थ्यात् अग्निरत्र लौकिक एव ॥ उपलिप्त उद्धतावोक्षित इति शक्यमेवावक्तुम् परिसमूहनादेरुक्तत्वात् अतः परिसमूहनादिव्युदासार्थमित्येके अपरेतु गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्मणि परिसमूहनाद्युक्तम् ॥ अतोऽगृह्यार्थोऽयमारम्भः विवाहादयश्चागृह्याग्निविषयाः येनैवाहितोऽग्निस्तदीयमेव कर्म तत्रेष्यते ॥ उपग्रहविशेषात् ॥ तस्मादगृह्यार्थमुद्धतावोक्षितग्रहणमिति तदपि न यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेन प्राप्तत्वात् कथन्तर्हीदमुक्तम् श्रूयताम् अयमभिप्रायः सूत्रकृतः । यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेन परिसमूहनादीनामप्राप्तिः अग्न्यर्थत्वात्तेषां यत्र यत्राग्नेः स्थापनन्तत्र तत्रैते कर्तव्या इति ॥ तथा च लिङ्गम् ॥ उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमादधतीति ॥ तस्मादेष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिसमूहनादेरप्राप्तिप्रज्ञप्त्यर्थमिदमुद्धतावोक्षितग्रहणम् ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ निर्मन्थ्यः अचिरनिर्मथितोगृह्यते सर्वोऽप्यग्निर्मन्थनाज्जायत इति । यथा नवनीतेन भुङ्क्ते इत्यचिराद्दुग्धेनेति गम्यते ॥ एके लौकिकाग्निमेवात्रेच्छन्ति अतो विकल्पः ॥ उदगयनादौ दैवानि कुर्वीतेति शेषः ॥ तद्धि देवानामिति ॥ स यत्रोदङ्मुखो वर्त्तते देवेषु तर्हि भवति ॥ देवानामुदगयनम् तस्माद्दैवङ्कर्म तत्रोचितमिति गम्यते ॥ आपूर्यमाणपक्षोऽपि देवानामेव य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स देवा इत्यनेन पुण्याहस्तु स्मरणात् ॥ सर्वन्दैवविषयमेव तदवगम्यते ॥ कुमार्याग्रहणं विंशतिप्रसूता व्युदासार्थम् ॥ स्मर्यते हि विंशतिप्रसूतायाः पुनर्विवाह इति ॥ त्रिषु त्रिषु नक्षत्रेषूत्तरादिषु उत्तरासहितेषु तेषु त्रिष्वित्यर्थः ॥

स्वात्यादिषु वेति विकल्पः ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्येति । वर्णानुपूर्व्यग्रहणान्न व्युत्क्रमेण भार्या भवन्ति ॥ वर्णानुपूर्व्येणेति राजन्यवैश्ययोरप्यनुवर्तते ॥ सर्वेषां वर्णानां शूद्रामिच्छन्त्येके विना मन्त्रम् । एके न । नह्यस्या धर्मकार्येष्वधिकार इति ॥ तथाच यास्कः ॥ रामा रमणायोपेयते न धर्मायेति । एके तु रमणार्थतयेच्छन्ति ॥ तथा चाह अग्निं चित्वा प्रथमन्न रामामुपेयादिति ॥ प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः अतोऽयं विकल्पः ॥ अथैनां वधूं वर एव वासः परिधापयति जराङ्गच्छेति मन्त्रेण मन्त्रस्य कारितार्थत्वात् ॥ अपरे त्वध्वर्युमत्र कर्तारम्मन्यन्ते, परिभाषितं ह्येतत् अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति ॥ नैतदित्यन्ये ॥ न हि स्मार्तेष्वध्वर्योः कर्तृत्वम्, समाख्यया हि श्रौतेष्वध्वर्योः कर्तृत्वमिष्यते । न चात्र समाख्याऽस्ति वेदयोगाभावात् ॥ स्मरणादेव स्मृतीनाम्प्रामाण्यमुक्तम् ॥ अतः समाख्याया अभावात्स्वस्यैव कर्तृत्वम् ॥ ननु पाकयज्ञेषु दक्षिणा श्रूयते पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्तते न च परिक्रेतव्यमन्तरेण परिक्रयो भवति । ततोऽन्यस्य कर्तृत्वमिति ॥ नैवम् । अस्ति ह्यत्रान्योऽपि ब्रह्माख्यः परिक्रेतव्यस्तदर्थः परिक्रयोऽयमिति क्षीणाऽर्थापत्तिः ॥ अपिच परकीये कर्मणि परो नैव प्रवर्तते वचनं विना, श्रौतेषु च समाख्ययाऽन्यस्य कर्तृत्वम् । न चेह समाख्याऽस्तीति उक्तम् ॥ वेदमूलकत्वेऽपि स्मृतीनां समाख्याऽपरिज्ञानादकर्तृनियमः ॥ श्रौतेषु तु परिक्रयाऽऽम्नानादन्यस्य कर्तृत्वमिति युक्तम् ॥ अपिच परकर्तृत्वे सा मामनुव्रता भवेत्येवमादीनि मन्त्रलिङ्गानि विरुध्यन्ते ॥ तत्र मन्त्रमाह ॥ जराङ्गच्छेति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् तन्तुदेव्यः परिधापने ॥ हे कन्ये त्वं जरान्निर्दुष्टं वृद्धत्वं मया सह गच्छ प्राप्नुहि, । वासश्च मया सम्पादितम्परिधत्स्व परिधेहि, अभिशस्तिरभिशापः शंमुप्रमादे तस्मात्पातीत्यभिशस्तिपा वा भव । आकृष्यन्ते कामादिभिरित्याकृष्टयो मनुष्याः तेषां मध्ये शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥ सुवर्चाः पातिव्रत्यतेजोयुक्ता भूत्वा रयिं च धनं पुत्रांश्च अन्वनु संव्ययस्व उत्पाद्य राशीकुरु ॥ हे आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्वेत्यनुवादः ॥ अथोत्तरीयं वासः या अकृन्तन्निति मन्त्रेण परिधापयतीत्यनुवर्तते ॥ अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्गायत्री विधात्र्यो वस्त्रधारणे ॥ या देवीः देव्यः इदं वासः अकृन्तन् कर्तितवत्यः तत्तत्सामर्थ्यवाह्याः या अवयन् वीतवत्यः तन्तुसन्तानङ्कृतवत्यः ओतवत्य इत्यर्थः, यास्तन्तून्सूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक्तन्तून् विस्तारितवत्य इत्यर्थः ॥ चकारात् या ओतान् प्रोतांश्च तन्तूनभित उभयपार्श्वयोरपि ततन्थ तेनुः तुरीवेमादिव्यापारेण ग्रथितवत्य इत्यर्थः ॥ ताः तत्तत्सामर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यं रूपवदिदं वासः त्वा त्वां जरसे

दीर्घकालनिर्दिष्टजीवनाय संव्ययस्व परिधापयंतु ॥ पुरुषादिव्यत्ययश्छान्दसः ॥ अतो हे आयुष्मति इदमेतादृशं वासः परिधत्स्व उत्तरीयत्वेन वृणीष्व ॥ अथैनौ वधूवरौ कन्यापिता समञ्जयति परस्परं सम्मुखीकरोति समञ्जन्तु विश्वेदेवा इति मन्त्रेण ॥ समञ्जनं च युवां परस्परं समञ्जेथामिति प्रेषितयोः परस्परं सम्मुखीकरणं सत्यपि कारितत्वे वरस्यैव मन्त्रपाठो मन्त्रलिङ्गात् ॥ कारितत्वं च सन्निधानात्कन्यापितुरेव ॥ सन्निहितो ह्यसौ प्रदातृत्वात् ॥ मन्त्रपाठश्च कन्यासम्मुखमेव ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र अथर्वणोऽनुष्टुप् लिङ्गोक्ता मैत्रीकरणे ॥ हे कन्ये नौ आवयोः हृदयादीनि मनांसि तद्धर्मान् वा सङ्कल्पादीन् विश्वेसर्वे देवाःतथा सम्यग्भूता आपः समञ्जन्तु गुणातिशयाऽऽधानेन संस्कुर्वन्तु तथा सम्यग्भूतो मातरिश्वा अनुकूलो वायुः । तथा सन्धाता अनुकूलः प्रजापतिः । उ अप्यर्थे। देष्ट्री धर्माद्युपदेशकर्त्री वाक्सन्दधातु सुश्लिष्टानि करोतु। पित्रा प्रत्तामित्यत्राऽऽदाय गृहीत्वेति उभयग्रहणम् अप्रतिग्रहस्यापि प्रतिग्रहविधिना दानं यथा स्यादिति ॥ अप्रतिग्रहश्च क्षत्रियादिः ॥ तत्र मन्त्रः ॥ यदैषीति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्राथर्वणोऽनुष्टुप् पवमानो निष्क्रमणे ॥ हे कन्ये यद्यतस्त्वं पितृगृहाद्दूरमेषि आगच्छसि मनसा अनुकूलया मनोवृत्त्या दिशः प्राच्याद्या अनु पवमानो वायुरिव ॥ वा शब्द उपमार्थे ॥ अतः स वायुः त्वा त्वां मन्मनसां मदेकनिष्ठचित्तां करोतु, किम्भूतः हिरण्यम् ऊर्जस्वत्पर्णं पतनं यस्य विशिष्टः कर्णः आश्रयो यस्य सः ॥ वायोरपि स्वकारणगुणसम्बन्धात् कर्णाश्रयत्वम् । विकर्ण एव वैकर्णः स्वार्थे अण् ॥ असाविति कन्यानामग्रहणं वरेणैव मन्त्रान्ते हे अमुकीत्येवम् ॥ अथैनौ वधूवरौ समीक्षणक्रियां कारयति अघोर चक्षुरिति मन्त्रेण ॥ कारितार्थं चाध्येषणा युवां परस्परं समीक्षेथामिति ॥ मन्त्रपाठस्तु मन्त्रलिङ्गाद्वरस्यैव ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र चतुर्णाम्प्रजापतिर्द्वितीयस्यानुष्टुप् शेषाणां त्रिष्टुप् कुमारी समीक्षणे ॥ हे कन्ये त्वं अघोरचक्षुः सौम्यदृष्टिः अपापदृष्टिर्वा एधि भव । तथा अपतिघ्नी अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी तथा मा भव ॥ एतस्मात्संस्कारात्तथा पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैषिणी च भव सुमनाः सुप्रसन्नचित्ता सुवर्चाः सुप्रभावयुक्ता वीरसूः सुपुत्रजननी देवकामा देवान् अग्न्यादीन् कामयते सेवार्थमीहते यद्वा देवं देवनं क्रीडां कामयते । स्योना सुखवती नोऽस्माकं शं सुखहेतुः द्विपदे मनुष्यवर्गाय मनुष्यवर्गमुपाकर्तुम्, तथा चतुष्पदे पशुवर्गाय पशुवर्गमुपाकर्तुञ्च शं सुखहेतुर्भव। हे कन्ये ते त्वां सोमश्चन्द्रस्ते तव प्रथमः आद्यः पतिः विविदे जन्मदिने

लब्धवान् ॥ विद्लृ लाभे धातुः ॥ ततः सार्द्धवर्षद्वयानन्तरं गन्धर्वः सूर्यां विविदे । अत उत्तरः तव द्वितीयोऽयम्पतिः ॥ ततोग्निरपि तावत्कालेन विविदे । अतोऽयन्तव तृतीयः पतिः । यथाहुः ॥ पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्तास्सोमगन्धर्ववह्निभिरिति ॥ तथा ते तव तुरीयश्चतुर्थश्चिरकालभोगाय पतिर्मनुष्यजाः मानुषः अहमेवेत्यर्थः ॥ किमिदानीं चतुर्णामपि इयम्पत्नी नेत्याह सोमोऽददद्दिति मन्त्रार्थं ख्यापयन् ॥ अस्यार्थः । सोमश्चन्द्रस्त्रिंशन्मासान्भुक्त्वा गन्धर्वः सूर्यस्तस्मै अददत् ददौ सोऽपि तावत्कालम्भुक्त्वाऽग्नयेऽददत् सचाग्निर्मह्यमिमामदात् दत्तवान् । न केवलमिमां किन्तु पुत्रान् सुतान् रयिं धनञ्च चकाराद्धर्मादिचादादितिसम्बन्धः ॥ या जगज्जनुः पूषा देवता सा इमां शिवतमाम् कल्याणगुणशीलां कृत्वा नोऽस्मान्प्रत्येरय ईरयतु ॥ आटोदर्शनं विभक्तेरदर्शनञ्च छान्दसम् ॥ अस्मास्वनुरक्ताङ्कुरोत्वित्यर्थः । सा चास्मत्तः सुखं पुत्रांश्च कामयमाना ऊरू सक्थिनी विहर विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः मध्यमपुरुषश्छान्दसः । प्रयोजनमाह यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः पुत्रान् सुखं चेच्छन्तः शेपम् शिश्नम्प्रहराम प्रवेशयाम वयं यस्यां च कन्यायाम् उ एवार्थे यस्यामेव बहवः कामाः धर्मपुत्ररतिसुखरूपाः सन्ति सन्तु वा ॥ किमर्थम्, निविष्टे अग्निहोत्राद्युपासनयाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ पच्यते अप्यते ओदनादिकमस्मिन्निति पाको गृह्याग्निस्तस्मिन्पाके नान्यत्रेति भावः । पाके यज्ञाः पाकयज्ञाः । यतः, वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यङ्कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीङ्गृहीति मनुना दैनन्दिनपाको गृह्येऽग्नौ स्मर्यते । ते चत्वारः चतुर्विधा भवन्ति, कथम्, हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ तत्र हुतो होममात्रं यथा सायम्प्रातर्होमः । अहुतः होमबलिरहितङ्कर्म यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र होमो बलिकर्म भक्षणञ्च यथा पक्षादि कर्म । प्राशितो यत्र प्राशनमात्रञ्च होमो न बलिः यथा सर्वासाङ्कवाम्पयसि पायसंश्रपणानन्तरम्ब्राह्मणभोजनम् इत्यञ्चतुर्विधः ॥ पञ्चसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ पञ्चसु संस्कारकर्मसु बहिःशालायां गृहाद्बहिःशाला बहिःशाला मण्डप इति यावत् । तस्याङ्कर्म भवति ॥ यथा विवाहे परिणयने चूडाकरणे चौरकर्मणि उपनयने मेखलाबन्धे केशान्ते गोदानकर्मणि सीमन्तोन्नयने गर्भसंस्कारे एतेषु पञ्चसु बहिःशालायामनुष्ठानम् । अन्यत्र गृहाभ्यन्तरे मुख्यशालायामेव ॥ उपलिप्तउद्धतावोक्षितेऽग्निमुप

दीर्घकालनिर्दुष्टजीवनाय संव्ययस्व परिधापयंतु ॥ पुरुषादिव्यत्ययश्छान्दसः ॥ अतो हे आयुष्मति इदमेतादृशं वासः परिधत्स्व उत्तरीयत्वेन वृणीष्व ॥ अथैनौ वधूवरौ कन्यापिता समञ्जयति परस्परं सम्मुखीकरोति समञ्जन्तु विश्वेदेवा इति मन्त्रेण ॥ समञ्जनं च युवां परस्परं समञ्जेथामिति प्रैषितयोः परस्परं सम्मुखीकरणं सत्यपि कारितत्वे वरस्यैव मन्त्रपाठो मन्त्रलिङ्गात् ॥ कारितत्वं च सन्निधानात्कन्यापितुरेव ॥ सन्निहितो ह्यसौ प्रदातृत्वात् ॥ मन्त्रपाठश्च कन्यासम्मुखमेव ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र अथर्वणोऽनुष्टुप् लिङ्गोक्ता मैत्रीकरणे ॥ हे कन्ये नौ आवयोः हृदयादीनि मनांसि तद्धर्मान् वा सङ्कल्पादीन् विश्वे सर्वे देवाः तथा सम्यग्भूता आपः समञ्जन्तु गुणातिशयाऽऽधानेन संस्कुर्वन्तु तथा सम्यग्भूतो मातरिश्वा अनुकूलो वायुः । तथा सन्धाता अनुकूलः प्रजापतिः । उ अप्यर्थे। देष्ट्री धर्माद्युपदेशकर्त्री वाक्सन्दधातु सुस्थितानि करोतु। पित्रा प्रत्तामित्यत्राऽऽदाय गृहीत्वेति उभयग्रहणम् अप्रतिग्रहस्यापि प्रतिग्रहविधिना दानं यथा स्यादिति ॥ अप्रतिग्रहश्च क्षत्रियादिः ॥ तत्र मन्त्रः ॥ यदैषीति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्राथर्वणोऽनुष्टुप् पवमानो निष्क्रमणे ॥ हे कन्ये यद्यतस्त्वं पितृगृहाद्दूरमेषि आगच्छसि मनसा अनुकूलया मनोवृत्त्या दिशः प्राच्याद्या अनु पवमानो वायुरिव ॥ वा शब्द उपमार्थे ॥ अतः स वायुः त्वा त्वां मन्मनसां मदेकनिष्ठचित्तां करोतु, किम्भूतः हिरण्यम् ऊर्जस्वत्पर्णं पतनं यस्य विशिष्टः कर्ण आश्रयो यस्यसः ॥ वायोरपि स्वकारणगुणसम्बन्धात् कर्णाश्रयत्वम् । विकर्ण एव वैकर्णः स्वार्थे अण् ॥ असाविति कन्यानामग्रहणं वरेणैव मन्त्रान्ते हे अमुकीत्येवम् ॥ अथैनौ वधूवरौ समीक्षणक्रियां कारयति अघोर चक्षुरिति मन्त्रेण ॥ कारितार्थं चाध्येषणा युवां परस्परं समीक्ष्येथामिति ॥ मन्त्रपाठस्तु मन्त्रलिङ्गाद्वरस्यैव ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र चतुर्णाम्प्रजापतिर्द्वितीयस्यानुष्टुप् शेषाणां त्रिष्टुप् कुमारी समीक्षणे ॥ हे कन्ये त्वं अघोरचक्षुः सौम्यदृष्टिः अपापदृष्टिर्वा एधि भव । तथा अपतिघ्नी अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी तथा मा भव ॥ एतस्मात्संस्कारात्तथा पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैषिणी च भव सुमनाः सुप्रसन्नचित्ता सुवर्चाः सुप्रभावयुक्ता वीरसूः सुपुत्रजननी देवकामा देवान् अग्न्यादीन् कामयते सेवार्थमीहते यद्वा देवं देवनं क्रीडां कामयते । स्योना सुखवती नोऽस्माकं शं सुखहेतुः द्विपदे मनुष्यवर्गाय मनुष्यवर्गमुपाकर्तुम्, तथा चतुष्पदे पशुवर्गाय पशुवर्गमुपाकर्तुञ्च शं सुखहेतुर्भव। हे कन्ये ते त्वां सोमश्चन्द्रस्ते तव प्रथमः आद्यः पतिः विविदे जन्मदिने

लब्धवान् ॥ विद्लृ लाभे धातुः ॥ ततः सार्द्धवर्षद्वयानन्तरं गन्धर्वः सूर्या विविदे । अत उत्तरः तव द्वितीयोऽयम्पतिः ॥ ततोग्निरपि तावत्कालेन विविदे । अतोऽयन्तव तृतीयः पतिः । यथाहुः ॥ पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्तास्सोमगन्धर्ववह्निभिरिति ॥ तथा ते तव तुरीयश्चतुर्थश्चिरकालभोगाय पतिर्मनुष्यजाः मानुषः अहमेवेत्यर्थः ॥ किमिदानीं चतुर्णामपि इयम्पत्नी नेत्याह सोमोऽददिति मन्त्रार्थं ख्यापयन् ॥ अस्यार्थः । सोमश्चन्द्रस्त्रिंशन्मासान्भुक्त्वा गन्धर्वः सूर्यस्तस्मै अददत् ददौ सोऽपि तावत्कालम्भुक्त्वाऽग्नयेऽददत् सचाग्निर्मह्यमिमामदात् दत्तवान् । न केवलमिमां किन्तु पुत्रान् सुतान् रयिं धनञ्च चकाराद्धर्मादिचादादितिसम्बन्धः ॥ या जगज्जनुः पूषा देवता सा इमां शिवतमाम् कल्याणगुणशीलां कृत्वा नोऽस्मान्प्रत्यैरय ईरयतु ॥ आटोदर्शनं विभक्तेरदर्शनञ्च छान्दसम् ॥ अस्मास्वनुरक्ताङ्कुरोत्वित्यर्थः । सा चास्मत्तः सुखं पुत्रांश्च कामयमाना ऊरू सक्थिनी विहर विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः मध्यमपुरुषश्छान्दसः । प्रयोजनमाह यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः पुत्रान् सुखं चेच्छन्तः शेपम् शिश्नम्प्रहराम प्रवेशयाम वयं यस्यां च कन्यायाम् उ एवार्थे यस्यामेव बहवः कामाः धर्मपुत्ररतिसुखरूपाः सन्ति सन्तु वा ॥ किमर्थम्, निविष्टे अग्निहोत्राद्युपासनयाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ पच्यते श्रप्यते ओदनादिकमस्मिन्निति पाको गृह्याग्निस्तस्मिन्पाके नान्यत्रेति भावः । पाके यज्ञाः पाकयज्ञाः । यतः, वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यङ्कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीङ्गृहीति मनुना दैनन्दिनपाको गृह्येऽग्नौ स्मर्यते । ते चत्वारः चतुर्विधा भवन्ति, कथम्, हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ तत्र हुतो होममात्रं यथा सायम्प्रातर्होमः । अहुतः होमबलिरहितङ्कर्म यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र होमो बलिकर्म भक्षणञ्च यथा पक्षादि कर्म । प्राशितो यत्र प्राशनमात्रञ्च होमो न बलिः यथा सर्वामाङ्गवाम्पयसि पायसश्रपणानन्तरम्ब्राह्मणभोजनम् इत्यञ्चतुर्विधः ॥ पञ्चसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ पञ्चसु संस्कारकर्मसु बहिःशालायां गृहाद्बहिःशाला बहिःशाला मण्डप इति यावत् । तस्याङ्कर्म भवति ॥ यथा विवाहे परिणयने चूडाकरणे क्षौरकर्मणि उपनयने मेखलाबन्धे केशान्ते गोदानकर्मणि सीमन्तोन्नयने गर्भसंस्कारे एतेषु पञ्चसु बहिःशालायामनुष्ठानम् । अन्यत्र गृहाभ्यन्तरे मुख्यशालायामेव ॥ उपलिप्तउद्धतावोक्षितेऽग्निमुप

समाधाय ॥ उपलिप्ते गोमयोदकेन उद्धृते स्फ्येनोल्लिखितेनेति तिसृभीरेखाभिः अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते बहिःशालागृहयोः अन्यतरस्मिन्प्रदेशे अग्निमुपसमाधाय अग्निं लौकिकमावसथ्यं वा उपसमाधाय स्थापयित्वा । अयं च लेपनादिविधिर्नापूर्वः । अपि तु परिसमुह्येत्यादिपूर्वोक्तस्यैवानुवादः, ततश्चात्रानुक्तमपि परिसमूहनमुद्धरणञ्च सर्वत्र भवति एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इति वचनात् ॥ **निर्मन्थ्यमेके विवाहे** ॥ एके आचार्याः विवाहे पाणिग्रहे निर्मन्थ्यमारणेयमग्निं वैवाहिकहोमाधिकरणमिच्छन्ति । अथ विवाहाख्यङ्कर्माह ॥ **उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्** ॥ उदगयने मकरादिराशिषट्कस्थिते रवौ आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोक्तविष्ट्यादिदोषरहिते कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः कन्यायाः । अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्यन्तरविहितस्य पुनर्विवाहस्यानियमः इच्छाचेत्करोति । पाणिं गृह्णीयात् पाणिं हस्तं स्वगृह्योक्तविधिना गृह्णीयात् ॥ अस्मिन् अयनपक्षदिनानि नियम्य नक्षत्रनियममाह ॥ **त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा** ॥ उत्तरा'आदिर्येषान्तान्युत्तरादीनि तेषु कतिषु त्रिषु त्रिषु, तथाहि उत्तराफाल्गुनी हस्तचित्रा इति त्रीणि, उत्तराषाढा श्रवणधनिष्ठा इति त्रीणि, तथा उत्तराभाद्रपदारेवत्यश्विन्य इति त्रीणि ॥ स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा । एतेषान्नक्षत्राणामन्यतमे इत्यर्थः ॥ कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सामान्येनोक्तन्तत्र विशेषमाह ॥ **तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यस्य** ॥ ब्राह्मणस्य द्विजाग्र्यस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण तिस्रो ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्या विवाह्या भवन्ति द्वे क्षत्रियावैश्ये राजन्यस्य विवाह्ये भवतः एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवति ॥ वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् व्युत्क्रमो निषिद्धः ॥ **सर्वेषाꣳ शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्** ॥ सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके विवाह्यां मन्यन्ते तत्र विशेषः । मन्त्रवर्जम्मन्त्ररहितं यथा भवति तथा । अत्र द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मन्त्रवत्क्रियानिषेधात् ॥ अतः शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवत्क्रिया नास्ति किन्तु मन्त्ररहितक्रियामात्रमितिगम्यते । ततश्च शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवद्धोमादि कर्म कुर्वन्ति तदशास्त्रीयम् । एके न मन्यन्ते शूद्राविवाहम्, कुतः शूद्रायाः धर्मकार्येष्वनधिकारात् । कुतो नाधिकार इति चेत्, रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीयेति निरुक्तकारयास्काचार्यवचनात् अतो रमणार्थं शूद्रापरिणयनं पक्षे । एवं सति षण्मासदीक्षाद्य-

नन्तरमग्निनिञ्चित्वा प्रथमन्न रामामुपेयादिति निषेध उपपद्यते प्राप्ते हि प्रतिषेधस्य विषयः यदि रामोढा न स्यात्तदा अग्निचितः कथन्तत्प्रथमगमनम्प्रतिषिध्येत। तस्माच्छूद्रापरिणयनमुपभोगार्थमिच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः। धर्मप्रजारत्यर्थो हि विवाहः। प्रासङ्गिकमभिधायेदानीम्प्रकृतमाह॥ तत्र पुण्येऽहनि॥ अथैनां वासः परिधापयति जराङ्गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपा वा। शतञ्च जीवशरदः सुवर्चा रयिं च पुत्रानसंव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्ववास इति॥ अथाग्निस्थापनानन्तरमेनाङ्कुमारीं वासः अहतं सदशम्वस्त्रं परिधापयति परिहितङ्कारयति वरः॥ जराङ्गच्छेति मन्त्रम्पठित्वा। कुमारी च स्वयम्परिधत्ते॥ अथोत्तरीयम् या अकृन्तन्न वयं या अतन्वत याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ। तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति॥ अथोत्तरीयम्॥ वस्त्रपरिधानानन्तरमुत्तरीयम्वासः परिधापयति वरः। या अकृन्तन्निति मन्त्रमुक्त्वा अत्र परिधापयतीति णिजन्तस्य कारितार्थत्वात्परिधत्स्ववास इति मन्त्रस्यापि तदर्थत्वात्परिधापयिताऽन्य इत्यवगम्यते स किं वरः अध्वर्युर्वा इति संशयः। तत्राध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषाबलात् अध्वर्युः परिधापयितेति चेत् तन्न स्मार्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वयोगाभावात्। समाख्यया हि अध्वर्योः कर्मसु योगः समाख्या च वेदयोगात्। न च स्मृतिर्वेदः स्मरणादेवस्मृतीनाम्प्रामाण्यात् न पुनर्वेदमूलत्वेन। अतः समाख्याया अभावात् स्वयङ्कर्तृत्वम्पाकयज्ञेषु अतो वर एव परिधापयिता। ननु पूर्णपात्रो दक्षिणा वरोवेति पाकयज्ञेषु परिक्रयार्था दक्षिणा श्रूयते सा च दक्षिणा परिक्रेतव्याभावे नोपपद्यते। अतस्तदन्यथानुपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वङ्कल्प्यताम् नैतदेवम्। अन्यस्य ब्रह्मणः परिक्रेतव्यस्य कर्तुर्विद्यमानत्वात् परिक्रयार्थदक्षिणा श्रवणस्योपपत्तेः। किञ्च वचनाभावे परः परस्य कर्म कर्तुन्न प्रवर्तते नात्र वचनमस्ति पाकयज्ञेषु स्वतो ऽन्यकर्तृत्वविधायकम्। श्रौतवत्समाख्यापि नास्ति। ननु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् यद्वेदमूलं स्मार्तङ्कर्म तद्वेदसमाख्यया अन्यस्य कर्तृत्वङ्कल्प्यताम्। मैवम्। यतः स्मृतयोऽनिश्चितवेदमूलाः अतो न ज्ञायते किं वेदमूलमिदङ्कर्म। यद्वेदसमाख्यया अन्यः कर्ता कल्प्यते। मन्त्रलिङ्गविरोधोऽपि परकर्तृत्वे कथं सा मामनुव्रता भव। प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्॥ अमोहमस्मीत्यादि सा नः पूषाशिवतमेत्यादयो वैवाहिकमन्त्राः आत्मलिङ्गाः ते च परकर्तृत्वे विरुध्यन्ते तस्मात्पाकयज्ञेषु स्वयं यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति सिद्धम्। अत्र वरोऽपि वाससी

परिधत्ते परिधास्यै यशसामिति मन्त्राभ्याम् ॥ **अथैनौ समञ्जयति समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ । सम्मातरिश्वासन्धाता समुदेष्ट्रीदधातु नाविति** ॥ अथ वस्त्रपरिधानानन्तरम्परस्परं समञ्जेथामिति प्रैषेण कन्यापिता एनौ वधूवरौ समञ्जयति सम्मुखौ वरकुमार्यौ करोति अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः "वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हि" तत्र वरः समञ्जन्तु विश्वेदेवा इत्यादिकम्मन्त्रं कन्यासम्मुखीभूतः पठति ॥ अत्र कन्यादानप्रयोगो लिख्यते ॥ उत्तरत्र पित्रा प्रत्तामिति सूत्रस्मरणात् तद्यथा अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्रीम् इति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्वारद्वयमुच्चार्यामुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे । इतरवरपक्षे वर्मणे अमुकगोत्रगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः । अमुकगोत्राममुकप्रवराममुकनाम्नीमिमाङ्कन्याम्प्रजापतिदैवतां यथा शक्त्यलङ्कृतां पुराणोक्तकन्यादानफलकामो भार्यात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे इति सकुशेन जलेन कन्याहस्तं वरस्य हस्ते दद्यात् । वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ततः कोऽदादिति कामस्तुतिम्पठेत् । ततः कन्यापिता कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं सुवर्णङ्गोमिथुनञ्च दक्षिणान्दद्यात् । अत्राचारादन्यदपि यौतं*कत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वग्रामादि कन्यापिता यथा सम्भवन्ददाति अन्येऽपि बान्धवादयो यथासम्भवं यौतकम्प्रयच्छन्ति । केचन यौतकं होमान्ते प्रयच्छन्ति । अत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥ **पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति ॥ यदैषीति** ॥ पित्रा जनकेन प्रत्तां सङ्कल्प्य दत्तामादाय प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्क्रामति गृहमध्यात् मण्डपाद्वा । अग्निसमीपङ्गन्तुम् ॥ **यदैषि मनसा दूरं दिशोनु पवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः सत्वा मन्मनसाङ्करोत्वित्यसाविति** ॥ यदैषि मनसेत्यादिना मन्त्रेण करोत्वमुकदेवि इत्यन्तेन । अत्र पित्रेत्युपलक्षणम् ॥ पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः पर इति ॥ याज्ञवल्क्येन अन्येषामपि

* यौतकादि तु यद्देयं सुदायोहरणं च यत् । इत्यमरः । युतकं योनिसंबन्धस्तत्र भवं तत्र भव इत्यण् । युतयोर्वरवध्वोर्वा इदं तस्येदमित्यण् । आदिनाश्वतरभित्रादि ।

कन्यादाने अधिकारस्मरणात् ॥ अथैनौ समीक्षयति ॥ अथ निष्क्रमणानन्तरमेतौ वधूवरौ परस्परं समीक्षेथामिति प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणङ्कारयति । तत्र समीक्षमाणो वरः । अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवापशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामास्योनाशन्नोभवद्विपदेशं चतुष्पदे ॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदउत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददद्ग्नयेरयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । सानः पूषाशिवतमामेरयसानऽऊरू उशती विहर यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामुकामाबहवो निविष्ट्या इति ॥ अघोरचक्षुरित्यादीन् निविष्ट्या इत्यन्तान्मन्त्रान्पठति वरः ॥ इति हरिहरभाष्ये चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ पाकयज्ञा इति कर्मणां नामधेयानि ॥ चतुष्प्रकारा भवन्ति के ते हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ हुतो होममात्रम् यथा सायम्प्रातर्होमः ॥ अहुतो यत्र न हूयते यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र हूयते बलिहरणञ्च यथा पक्षादिः । प्राशितो यत्र प्राश्यत एव न होमो न बलिहरणम् यथा सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति । ननूपदिश्यमाना एवैते चत्वारो भवन्ति । प्रकारकथनम्प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावादनर्थकमिति चेत् नानर्थकम्. प्रकारान्तरसूचनार्थत्वात् । चत्वारः प्रकारा उपदिष्टाः । अस्ति हि पञ्चमः प्रकारः स नोपदिष्टः तत्सूचनार्थमेवैतत्सूत्रम् । कश्चासौ ब्रह्मयज्ञ इति तस्य विधेर्ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् । एतावता तदवश्यमहरहरध्येतव्यमिति भर्तृयज्ञाः ॥ पञ्चसु बहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ विवाहादिषु पञ्चसु कर्मसु गृहाद्बहिः शालायाङ्कर्म भवति । अन्यत्रान्तःशालायाम् बहिः शालायां वा भवति ॥ विवाहे तु मण्डपो वशिष्ठेनोक्तः ॥ षोडशारत्निकङ्कुर्यात् चतुर्द्वारोपशोभितम् । मण्डपन्तोरणैर्युक्तन्तत्र वेदिम्प्रकल्पयेत् ॥ अष्टहस्तन्तु रचयेन्मण्डपं वा द्विपट्करम् ॥ वेदीकरणन्नारदोक्तम् ॥ हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुर्हस्तां समन्ततः । स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु सद्मनः ॥ समान्तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् । प्रागुदक्प्रवणां रम्भास्तम्भहंसशुकादिभिः । एवं विधामारूढेन्मिथुनं साग्निवेदिकामिति ॥ मत्प्रपिंसते च ॥ मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहवामतः । कार्यः षोडश हस्तो वा ह्यूनहस्तो दशावधिः । स्तम्भैश्चतुर्भिरेवात्र वेदीमध्ये प्रतिष्ठितेति ॥ कारिकायामपि विवाहे मण्डपवेदी-

करणमुक्तम् ॥ उपलिप्तउद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ यत्राग्नेः स्थापनन्तत्रोपलिप्ते उद्धते अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते देशेऽग्निस्थापनम् ॥ अत्रानेन पञ्चाग्निसंस्कारा लक्ष्यन्ते ॥ ननु परिसमूहनादेरुक्तत्वात्किमर्थमुपलेपनादिकमुच्यते । सत्यम् उच्यते यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेनाप्राप्तिः परिसमूहनादेरग्न्यर्थत्वाद्यत्रयत्राग्नेः स्थापनन्तत्र तत्रैते भवन्ति । तथा च लिङ्गम् । उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमादधातीति ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेन च होमार्थमग्निस्थापने स्युः । अन्यत्र गृहान्तरेऽग्निनिधाने अग्निगमने मथित्वाऽग्निस्थापने च न स्युः किञ्च एष एवेत्यनेन यत्र स्वस्थानस्थितेऽग्नौ स्थालीपाकादिकं क्रियते तत्रापि पञ्चैते स्युः तन्मा भूदित्यनेन सूत्रेण ज्ञाप्यते । उपलिप्त उद्धतावोक्षिते देशेऽग्निमुपसमाधाय विवाहो भवतीति भर्तृयज्ञैः सूत्रं योजितम् ॥ परिसमूहनपरिसङ्ख्या च तेषाम्मते ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ विवाह इति कर्मणो नामधेयम् । एके विवाहकर्मणि निर्मथ्यमग्निमिच्छन्ति अन्ये लौकिकमिच्छन्ति ॥ निर्मथ्योऽचिरनिर्मथितो ग्राह्यः ॥ सर्व एव ह्यग्निर्मन्थनाज्जायते यथा नवनीतेन भुङ्क्ते इत्युक्ते अचिरदग्धेनेति ज्ञायते । अत्र या काचिदरणिर्ग्राह्या ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे ॥ उदगयने उत्तरायणे आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे पुण्याहे शोभने विष्ट्यादिरहितकाले दैवानि कर्माणि कुर्यात् एवं हि श्रूयते । स यत्रोदङ्ङावर्तते देवेषु तर्हि भवतीति तस्मात्तत्र देवकर्मोचितम् ॥ आपूर्यमाणः सोऽपि देवानामेव । तथा य एवापूर्यतेऽर्धमासः स देवा इति श्रुतेः । पुण्याहोऽपि उदगयनादीनां समुच्चयः तेन सर्वन्देवकर्मोदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कार्यम् । इदं चानुक्तकालविषयं सूत्रम् यत्र नियतः कालो यथा सायं जुहोति प्रातर्जुहोति ॥ यथा पौर्णमास्याम्पौर्णमास्या यजेतामावास्याया ममावास्यया यजेतेत्यादौ तत्तत्काले कार्यम् । न हि शुक्लपक्षे पुण्याहादावग्निहोत्राद्यनुष्ठानमिष्टमहरहरनुष्ठातव्यत्वात् । अत उपनयनचूडाकरणादीनि उदगयनादौ कार्याणि ॥ अन्यानि तु येषु न समुच्चयः सम्भवति तानि यथा सम्भवमेतेषु कर्तव्यानि ॥ यथा सर्पबलिरनाहिताग्न्याग्रयणमित्यादीनीति तन्त्ररत्ने ॥ एवम्पित्र्याणि दक्षिणायनेऽपराह्णे च ॥ कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥ कुमार्या अक्षतयोन्याः पाणिं गृह्णीयात् वक्ष्यमाणेन विधिना विवाहं कुर्यात् । विंशतिप्रसूताव्युदासार्थकुमारीग्रहणम् ॥ स्मर्यते हि तस्याः पुनर्विवाहः ॥ त्रिषुत्रिषूत्तरादिषु ॥ उत्तरा आदिर्येषान्तान्युत्तरादीनि तेषु तेषु त्रिषु ॥ अयमर्थः ॥ उत्तराफाल्गुन्यां हस्ते चित्रायाञ्च । एव मुत्तराषाढायां श्रवणे धनिष्ठायाञ्च । एवमुत्तरा प्रौष्ठपदिरेव-

त्यामश्विन्याञ्च ॥ स्वातौमृगशिरसिरोहिण्यां वा ॥ एतेषामन्यतमे वा नक्षत्रे विवाहो भवतीत्यर्थः ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे इत्युक्तत्वात् कालप्रसङ्गाच्च स्मृत्यन्तरोक्तसम्वत्सरादिकन्याविवाहकालोऽत्र निरूप्यते ॥ तत्र ज्योतिर्निबन्धे ॥ षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः । सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वद्गन्धर्वश्च तथाऽनलः ॥ तथा यमः ॥ सप्त सम्वत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः । कन्यायाः शस्यते राजन्नान्यथा धर्मगर्हितः ॥ राजमार्तण्डे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्म वर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् । विवाहशुद्धिम्प्रवदन्ति सन्तो वात्स्यादयस्त्वीजनिजन्यमासात् ॥ स्मृत्यन्तरे तु जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् । कुमारीवरणन्दानम्मेखलाबन्धनन्तथेत्युक्तम् ॥ सर्वसंग्रहवाक्यानि कारिकायाम् ॥ अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ दशमेऽनग्निका वा स्याद् द्वादशे वृषली स्मृता । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥ प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यान्न प्रयच्छति । मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥ एतच्च प्रायिकं ज्ञेयन्न रजोदर्शनम्भवेत् । स्त्रीणाङ्कामाच्चिद्वर्षेऽस्मिन्नाभाणि मनुनाऽपि तत् ॥ उद्वहेत्त्रिंशदब्दस्तु कन्यां द्वादशवार्षिकीम् । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षान्न धर्मे सीदति सत्वरः ॥ एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् । वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणः स्वयम् ॥ त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां च भार्यां विन्दति नग्निकाम् । तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥ प्रदानम्प्रागृतोस्तस्या ऊर्ध्वङ्कुर्वन्स दोषभाक् । ज्येष्ठो भ्राता पिता माता दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ त्रयस्ते नरकं यान्ति स्वयमित्यब्रवीद्यमः । यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः वृषलीसङ्गृहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः । सततं सूतकन्तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥ पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥ दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणीम् । अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामिति ॥ अथ मासः ॥ व्यासः ॥ माघफाल्गुनवैशाखे यदूढा मार्गशीर्षके । ज्येष्ठे चाषाढके चैव सुभगा वित्तसंयुता ॥ श्रावणेऽपि च पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा । चैत्राश्वयुक्कार्तिकेषु याति वैधव्यतां लघु ॥ नारदः ॥ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभावहाः । कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमौ निन्दिताः परे ॥ पौषेऽपि कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात् । प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथुने स्थितेऽर्के । मार्ग

मासि तथा ज्येष्ठे क्षौरम्परिणयव्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ कृत्तिकास्थं रविन्त्यक्त्वा ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् ॥ उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत् ॥ तथा रत्नकोशे ॥ जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभन्त्यजेत् । ज्येष्ठे मास्यादिगर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि ॥ राजमार्तण्डे ॥ जातन्दिनन्दूषयते वसिष्ठो ह्यष्टौ च गर्गो नियतन्दशात्रिः । जातस्य पक्षङ्किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि ॥ जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति । कार्यम्मङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥ जन्ममासे निषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् । आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे ॥ पराशरस्मृतौ विशेषः ॥ अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि । व्यत्ययेर्वा तयोस्तत्र ज्येष्ठो मासः शुभप्रदः ॥ ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठो मासः प्रशस्यते ॥ तथा ॥ द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठं शुभावहम् । ज्येष्ठत्रयन्न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतम् ॥ यत्तु सार्वकालमेके विवाह इति वदन्ति तत्प्रौढायाङ्कन्यायां वेदितव्यम् ॥ तथा च राजमार्तण्डे ॥ राहुग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणाम्प्राणसंशये । अतिप्रौढा च या कन्या चन्द्रलग्नबलेन तु ॥ यद्वा तदासुरादिविवाहविषयम् ॥ तथा च गृह्यपरिशिष्टम् ॥ धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणन्नाधर्म्येष्विति ॥ अथ गुर्वादिबलम् ॥ तत्र गर्गः । स्त्रीणाङ्गुरुबलं श्रेष्ठम्पुरुषाणां रवेर्बलम् । तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् ॥ देवलः ॥ नष्टात्मजा धनवती विधवा कुशीला पुत्रान्विता हृतधवा सुभगा विपुत्रा । स्वामिप्रिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या वन्ध्या भवेत्सुरगुरौ क्रमशोऽभिजन्म ॥ गर्गः ॥ जन्मत्रिदशमारिस्थः पूजया शुभदो गुरुः । विवाहेऽथ चतुर्थाष्टद्वादशस्थो मृतिप्रदः ॥ अस्यापवादः ॥ सर्वत्रापि शुभन्दद्याद्द्वादशाब्दात्परङ्गुरुः । पञ्च षष्ठाब्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥ सप्तमात्पञ्चवर्षेषु स्वोच्चस्वर्क्षगतो यदि । अशुभोऽपि शुभन्दद्याच्छुभदर्क्षेषु किम्पुनः ॥ रजस्वलाया कन्याया गुरुशुद्धिन्न चिन्तयेत् । अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥ अर्कगुर्वोर्बलङ्गौर्या रोहिण्यर्कबला स्मृता । कन्या चन्द्रबला प्रोक्ता वृषली लग्नतो बला ॥ अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ बृहस्पतिः ॥ झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतान्दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥ शौनकः गुर्वादित्ये व्यतीपाते वक्रातीचारगे गुरौ । नष्टे शशिनि शुक्रे वा बाले वृद्धेऽथवा गुरौ ॥ पौषे चैत्रेऽथ वर्षासु शरद्यधिकमासके । केतूद्गमे निरंशेऽर्के सिंहस्थेऽमरमन्त्रिणि ॥ विवाहव्रतयात्रादि पुनर्हर्म्यगृहा-

दिकम् । चौरं विद्योपविद्यां च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥ तथा ॥ सिंहस्थम्मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥ लल्लः ॥ अतिचारगतो जीवस्तं राशिन्नैति चेत्पुनः । लुप्तसम्वत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ सिंहस्थगुरोरपवादो वशिष्ठेनोक्तः ॥ विवाहो दक्षिणे कूले गौतम्या नेतरत्र तु । भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा ॥ विवाहो व्रतबन्धश्च सिंहस्थेज्ये न दुष्यति ॥ पराशरोऽपि ॥ गोदाभागीरथीमध्ये नोद्वाहः सिंहगे गुरौ । मघास्थे सर्वदेशेषु तथा मीनगते रवौ ॥ सर्वत्र गुरुबलालाभे शौनकोक्ता शान्तिः कार्या ॥ सा चास्माभिः प्रयोगे लेखनीया ॥ अतिचारगे गुरौ तु वसिष्ठः ॥ अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् । विवाहादिषु कार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥ रत्नमालायाम् ॥ एकपञ्चनवयुग्मषड्दशत्रीणिसप्तचतुरष्टलाभदः । द्वादशाजवृषभादिराशितो घातचन्द्र इति कीर्तितो बुधैः ॥ नारदः ॥ भूबाणनवह्नस्ताश्च रसो दिग्वह्निशैलजाः । वेदा वसुशिवादित्या घातचन्द्रा यथाक्रमम् ॥ यात्रायां शुभकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् । विवाहे सर्वमाङ्गल्ये चौलादौ व्रतबन्धने ॥ घातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ज्योतिर्निबन्धेऽप्युक्तम् ॥ विवाहचौलव्रतबन्धयज्ञे महाभिषेके च तथैव राज्ञाम् । सीमन्तयात्रासु तथैव जाते नो चिन्तनीयः खलु घातचन्द्रः ॥ अकालवृष्टौ नारदः ॥ अकालजा भवेयुश्चेद् विद्युन्नीहारवृष्टयः । प्रत्यर्कपरिवेषेन्द्रचापाभ्रध्वनयो यदि ॥ दोषाय मङ्गले नूनमदोषायैव कालजाः ॥ अकालवृष्टिस्वरूपं च लल्लेनोक्तम् पौषादिचतुरो मासान्प्रोक्ता वृष्टिरकालजेति ॥ निर्घाते क्षितिचलने ग्रहयुद्धे राहुदर्शने चैव । आपञ्चदिनात्कन्या परिणीता नाशमुपयाति ॥ उल्कापातेन्द्रचापप्रबलघनरजोधूमनिर्घातविद्युद्वृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषु सकलबुधैस्त्याज्यमेवैकरात्रम् । दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते ह्यशुभतरदृशे दुर्मनोभ्रान्तबुद्धौ चौले मौञ्जीनिबन्धे परिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव ॥ ज्योतिःप्रकाशे ॥ अर्वाक् षोडशनाड्यः सङ्क्रान्तेः पुण्यदाः परतः । उपनयनव्रतयात्रापरिणयनाद्या विवर्ज्यास्ताः ॥ गर्गः ॥ दिग्दाहे दिनमेकं च ग्रहे सप्तदिनानि तु । भूकम्पे च समुत्पन्ने त्र्यहमेव तु वर्जयेत् ॥ उल्कापाते त्रिदिवसन्धूमे पञ्च दिनानि च ॥ वज्रपाते चैकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥ दर्शनादर्शनाद्राहुकेत्वोः सप्तदिनन्त्यजेत् । यावत्केतूद्गमस्तावदशुभः समयो भवेत् ॥ अद्भुतसागरे ॥ अस्यापवादः ॥ अथ यदि दिवसत्रयमध्ये मृदुपानीयं यदा भवति । उत्पातदोषशमनन्तदैव शम्प्राहुराचार्याः । सम्बन्धतत्वे च ॥ भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति वृद्धिश्राद्धे कृते सति ॥ अथ प्रतिकू-

लादिः ॥ मेधातिथिः ॥ वधूवरार्थङ्कृतिते, सुनिश्चिते वरस्यगेहेऽप्यथ कन्यकायाः । मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्यङ्खलु मङ्गलं बुधैः ॥ मङ्गलम् विवाहः तथा गर्गः ॥ कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित् । तदा न मङ्गलङ्कुर्यात्कृते वैधव्यमाप्नुयात् ॥ स्मृतिचन्द्रिकायाम् ॥ कृते वाङ्नियमे पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः । तदा न मङ्गलङ्कार्यन्नारीवैधव्यदन्ध्रुवम् ॥ भृगुः ॥ वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः ॥ शौनकः ॥ वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषाम्प्रतिकूलं हि महाविघ्नप्रदम्भवेत् ॥ पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही । पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥ एभिरत्र विपन्नैश्च प्रतिकूलम्बुधैः स्मृतम् । अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदूचुर्न तद्भवेत् ॥ सङ्कटे मेधातिथिराह ॥ वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा सम्वत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् ॥ पितुरब्दमशौचं स्यात्तदर्द्धम्मातुरेव च । मासत्रयन्तु भार्यायास्तदर्द्धम्भ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषान्तु सपिण्डानामाशौचम्मासमीरितम् । तदन्ते शान्तिकङ्कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥ ज्योतिः प्रकाशे ॥ प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परः । शान्तिं विधाय गान्दत्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥ शान्तिरत्ने विनायकशान्तिः ॥ तथा च मेधातिथिः ॥ सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ प्रतिकूले न कर्तव्यो गच्छेद्यावदृतुत्रयम् । प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यमित्याहुर्बहुविप्लवे ॥ प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ॥ ज्योतिःसागरेऽपि ॥ दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ॥ प्रौढायामपि कन्यायान्नानुकूल्यम्प्रतीक्ष्यते ॥ मेधातिथिः ॥ पुरुषत्रयपर्यन्तम्प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमस्तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने ॥ प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थन्ततः पुंसि पञ्चमे शुभदम्भवेत् ॥ मासिकविषये ॥ शाठ्यायनिः ॥ प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणन्तथा । अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुन्नान्दीमुखं द्विजः ॥ वृद्ध्यभावे अपकर्षे दोषमाहोशनाः ॥ वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् । स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति इति ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥ विवाहदिनादारभ्य चतुर्थीपर्यन्तम्मध्ये श्राद्धदिनन्दर्शदिनञ्च नायाति तादृशः कालो ग्राह्यः ॥ तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे ॥ विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धदिनन्दर्शदिनं यदि स्यात् । वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥ तथा विवाहमध्ये यदि

चेत्तयाहस्तत्र स्वमुख्याः पितरो न यान्ति । वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्नतु दूषयेत्तम् ॥ श्रुतावपि । ये वै भद्रन्दूषयन्ति स्वधाभिरिति ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्येति तिस्रो भार्या भवन्ति ॥ वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् न व्युत्क्रमेण विवाहः ॥ प्रथमा ब्राह्मणी । तत इतरे वर्णक्रमेण ॥ द्वे राजन्यस्य ॥ वर्णानुपूर्व्येण क्षत्रिया वैश्याचेति राजन्यस्य भार्ये भवतः ॥ एका वैश्यस्य ॥ सवर्णा एका वैश्यस्य भार्या भवति ॥ सर्वेषाꣳ शूद्रामप्येकेमन्त्रवर्ज्जम् ॥ सर्वेषां ब्राह्मणादीनां शूद्रामप्येके भार्यामिच्छन्ति तस्यास्तु मन्त्रवर्जं विवाहकर्म भवति ॥ एके पुनः शूद्रापरिणयनन्नेच्छन्ति ॥ न शूद्राया धर्मकार्येष्वधिकार इति ॥ तथा च यास्कः ॥ रामा रमणाय विन्दते न धर्मायेति अतः शूद्रापरिणयनं नेच्छन्ति रमणार्थमेव ॥ अथैनां वासः परिधापयति जराङ्गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपा वा । शतं च जीवशरदः सुवर्चारयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्ववासः ॥ अथ वरो जराङ्गच्छेति मन्त्रेणैनां वधूम्वासः परिधापयति ॥ भर्तृयज्ञमते तु आचार्यकर्तृकम्परिधापनम् ॥ अत्राचारादहतं वासो ग्राह्यम् ॥ अहतलक्षणङ्कश्यपेनोक्तम् ॥ अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयम्भुवा । शस्तन्तन्मङ्गले नूनन्तावत्कालन्न सर्वदेति ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे कन्ये त्वं जरान्निर्दुष्टवृद्धत्वम्मया सह गच्छ प्राप्नुहि वासश्च मया सम्पादितम् परिधेहि ॥ आकृष्यन्ति कामादिभिरित्याकृष्टयो मनुष्याः तेषाम्मध्ये अभिशस्तिरभिशापः ॥ शसु प्रमादे तस्मात्पातीत्यभिशस्तिपा वा भव ॥ शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । सुवर्चाः तेजस्विनी रयिञ्च धनम्पुत्रांश्च अनु पश्चात् संव्ययस्व अतिमुसम्वृणीष्व उत्पाद्य राशिङ्कुरु ॥ हे आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्वेत्यनुवादः ॥ मन्त्र एवात्र कारितार्थे ॥ अथोत्तरीयं या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत याश्चदेवीस्तन्तूनभितो ततन्थ । तास्त्वादेवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्व वासः ॥ या अकृन्तन्नित्यनेन मन्त्रेणोत्तरीयम्परिधापयति वर एव तदप्यहतमेव ॥ अत्रापि कारितार्थे मन्त्रः ॥ मन्त्रार्थः ॥ या देवीः देव्यः इदं वासः अकृन्तन् कर्त्तितवत्यः या अवयन् वीतवत्यः ॥ वेञ् तन्तुसन्ताने ॥ ओतवत्य इत्यर्थः ॥ यास्तन्तून् सूत्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक् तन्तून् विस्तारितवत्य इत्यर्थः ॥ चकाराद्या ओतान्प्रोतांश्च तन्तूनभित उभयपार्श्वयोरपि ततन्थ तेनुः तुरीवेमादिव्यापारेण ग्रथितवत्यः ॥ ताः

तत्तत्सामर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यरूपवदिदं वासः त्वा त्वां जरसे दीर्घकालनिर्दुष्टजीवनाय संव्ययस्व परिधापयन्तु॥ पुरुषादिव्यत्ययश्छान्दसः अतो हेतोः आयुष्मति इदं एतादृशं वासः परिधत्स्व उत्तरीयत्वेन वृणीष्व ॥ **अथैनौ समञ्जयति समञ्जन्तुविश्वेदेवाः समापोहृदयानिनौ । सम्मातरिश्वासन्धातासमुदेष्ट्रीदधातुनौ** ॥ कन्यापिता परस्परं समञ्जेथामिति अध्येषणेनैनौ वधूवरौ समञ्जयति ॥ समञ्जनन्नाम सम्मुखीकरणं परस्परं गात्रविश्लेष इति भर्तृयज्ञः ॥ परस्परानुलेपनमिति केचित् ॥ सत्यपि कारितत्वे वरस्यैव मन्त्रो मन्त्रलिङ्गात् । कारयितत्वं च सन्निधानात् कन्यापितुः सन्निहितो ह्यसौ प्रदातृत्वात् । उभयोर्मन्त्रपाठ इति भर्तृयज्ञः ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे कन्यके नौ आवयोः हृदयानि मनांसि तन्निष्ठव्यापारान् सङ्कल्पविकल्पात्मकान् विश्वेदेवाः आपश्च समञ्जन्तु गुणातिशयाधानेन संस्कुर्वन्तु ॥ तथा सम्यग्भूतो मातरिश्वा अनुकूलो वायुः तथा अनुकूलः प्रजापतिः देष्ट्री धर्मोपदेष्ट्री देवता आवयोर्हृदयानि सन्दधातु । उ अप्यर्थे ॥ **पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषिमनसा दूरन्दिशोनुपवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः सत्वामन्मनसाङ्करोत्वित्यसाविति** ॥ समञ्जनोत्तरङ्कन्यायाः । पित्रा दत्ताङ्कन्यामादाय वरः प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य वस्त्रान्ते गृहीत्वा यदैषि मनसादूरमित्यनेन मन्त्रेण निष्क्रामति गृहमध्याद्बहिःशालायां स्थापितमग्निम्प्रतिगच्छति ॥ असावित्यत्र सम्बुद्ध्यन्तङ्कन्यानामग्रहणम् ॥ अत्र कर्कभाष्यम् ॥ आदाय गृहीत्वेति चोभयन्न वक्तव्यम् ॥ उच्यते च तत्किमर्थमप्रतिग्रहस्यापि प्रतिग्रहविधिना दानं यथास्यादिति ॥ अयमर्थः ॥ अप्रतिग्रहस्यापि कन्याद्रव्यस्य प्रतिग्रहविधिना आदानम्प्रतिग्रहो यथा स्यादित्येतदर्थमुभयग्रहणम् ॥ ननु कन्यान्ददात्कन्याम्प्रतिगृह्णीतेति स्मरणात् ॥ कथमप्रतिग्रहयोग्यङ्कन्याद्रव्यमित्युच्यते ॥ सत्यम् ॥ उच्यते स्वत्वत्यागपूर्वकं हि परस्वत्वापादानन्दानम् ॥ नच कन्या कथञ्चिदप्यस्वकन्या कर्तुं शक्यते नापि परस्य कन्या भवति विवाहोत्तरमपि ममेयङ्कन्येत्यभिधानादत्र गौणो ददातिः । यत्तु स्मृतिषु पुत्रदानं चोद्यते तत्रापि गौणो ददातिः । पितुरिव परस्यापि पिण्डदानं रिक्थभाक्त्वं च भवतीत्यर्थः ॥ षष्ठाध्यायस्य सप्तमे पादे अत्राधिकरणे अयमर्थस्तन्त्ररत्ने ॥ यद्वा अप्रतिग्रहयोग्यस्य प्रतिग्रहविधानतः ॥ क्षत्रियादेर्यथादानं स्यादादायेति सूत्रितमिति रेणुः ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे कन्यके यत् एषि गच्छसि मनसा चित्तेन दूरन्दूरदेशं दिशः ककुभः अनुलक्ष्यीकृत्य पवमान इव वायुवत् चित्तस्य वायुवच्चञ्चलत्वात् ।

ततः पवमानो वायुः हिरण्यपर्णः सुवर्णपक्षः विकर्णापत्यं गरुत्मान् त्वा त्वां मन्मनसां मद्गतचित्तां करोतु । ममायत्तां मय्यनुरागिणीं विदधातु ॥ दातृक्रममाह याज्ञवल्क्यः ॥ पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ । गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरमिति ॥ सकुल्यः प्रत्यासत्तिक्रमेणादौ पितृकुलस्थस्तदभावे मातामहकुलस्थः सर्वाभावे जननी इति प्रयोगरत्ने ॥ प्रकृतिस्थ उन्माददोषरहितः । गम्यङ्गमनार्हं लावण्यादिगुणयुक्तम् ॥ नारदोऽपि ॥ पिता दद्यात्स्वयङ्कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः । मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥ माता त्वभावे सर्वेषाम्प्रकृतौ यदि वर्त्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायाङ्कन्यान्दद्युः स्वजातयः ॥ यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ॥ अत्र प्रकृतिस्थग्रहणादप्रकृतिस्थेन यत्कृतन्तदकृतमेव । तथाचापरार्के नारदवचनम् ॥ स्वतन्त्रो यदि. तत्कार्यङ्कुर्यादप्रकृतिङ्गतः । तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुत इति ॥ यदि तु सप्तपदीविवाहहोमादि प्रधानं जातन्तदाऽङ्गवैकल्येऽपि नावृत्तिर्विवाहस्येति दाक्षिणात्यगौडग्रन्थेषु ॥ विवाहश्च कन्यास्वीकारोऽन्यदङ्गमिति स्मृत्यर्थसारे ॥ **अथैनौ समीक्षयत्यघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः।वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः।सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये। रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्॥ सा नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऊरू उशती विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्ट्या इति ॥** अथ निष्क्रमणोत्तरङ्कारितोपदेशात् कन्यापिता परस्परं समञ्जेथामित्यध्येषणेन समीक्षणङ्कारयति ॥ ततस्तौ वधूवरौ परस्परं समीक्षणङ्कुरुतः । लिङ्गाद्वरः समीक्षमाणाङ्कन्यां समीक्षमाण अघोरचक्षुरित्येतांश्चतुरो मन्त्रान्पठति ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे कन्ये त्वम् अघोरचक्षुः सौम्यदृष्टिरपापदृष्टिर्वा एधि भव । तथा अपतिघ्नी अकार्यकरणेन पत्यर्थघातिनी तथा मा भव । तथा पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैषिणी च भव सुमनाः प्रसन्नचित्ता सुवर्चाः सुप्रभावयुक्ता वीरसूः सत्पुत्रजननी देवकामा देवानग्न्यादीन् कामयते स्योना सुखवती नोऽस्माकं शं सुखहेतुः द्विपदे मनुष्यवर्गाय चतुष्पदे पशुवर्गाय शं सुखहेतुर्भव ॥ १ ॥ हेकन्ये ते त्वां सोमश्चन्द्रः ते तव प्रथम आद्यः पतिः विविदे जन्म-

दिने लब्धवान् ॥ विद्लृ लाभे ॥ ततः सार्द्धवर्षद्वयानन्तरङ्गन्धर्वः सूर्यो विविदे उत्तरः तद्वद् द्वितीयोऽयम्पतिः । ततोऽग्निरपि तावता कालेन विविदे । अतोऽयन्तव तृतीयः पतिः । यथाऽऽहुः । पूर्वं स्त्रियः स्युर्भुक्ताश्च सोमगन्धर्ववन्हिभिरिति । तथा ते तव तुरीयश्चतुर्थः मनुष्यजाः मानुषः अहमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ किमिदानीं चतुर्णामपीयम्पत्नी नेत्याह ॥ सोमश्चन्द्रस्त्रिंशन्मासान्भुक्त्वा गन्धर्वः सूर्यस्तस्मै अददद्ददौ सोऽपि तावत्कालम्भुक्त्वा अग्नयेऽददत् स चाग्निर्मह्यमिमामदात् दत्तवान् । न केवलमिमाङ्किन्तु पुत्रान् सुतान् रयिं धनं च । चकाराद्धर्मादि च. अदादिति सम्बन्धः ॥ या सर्वलोकसाक्षिणी पूषा देवता सा इमां शिवतमां कल्याणगुणशीलाङ्कृत्वा नोऽस्मान्प्रति ऐरय ईरयतु ।. आटोऽदर्शनं विभक्तेरदर्शनञ्च छान्दसम् । अस्मास्वनुरक्ताङ्करोत्वित्यर्थः ॥ साचास्मत्तः सुखम्पुत्रांश्च कामयमाना ऊरू सक्थिनी जानुनोरूर्ध्वभागदण्डौ विहरताम् विवृणोतु प्रसारयत्वित्यर्थः । मध्यमपुरुषश्छान्दसः । प्रयोजनमाह । यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः सुखमिच्छन्तः शेपं शिश्नम्प्रहराम प्रवेशयाम वयम्, यस्याङ्कन्यायाम् उ एवार्थे ॥ यस्यामेव बहवः कामाः धर्मपुत्ररतिसुखरूपाः सन्तु वा ॥ किमर्थम्, निविष्ट्यै अग्निहोत्राद्युपासनयाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमुक्तये ॥ ॥ ४ ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट् स्थपति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थी कण्डिका ॥ ॥ ४ ॥ * ॥

मूलम् ॥ प्रदक्षिणमग्निम्पर्याणीयैके ॥ १ ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीङ्कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति ॥ २ ॥ अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तम्प्राजापत्यꣳ स्विष्टकृच्च ॥ ३ ॥ एतन्नित्यꣳ सर्वत्र ॥ ४ ॥ प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः ॥ ५ ॥ सर्व*प्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ ६ ॥ राष्ट्रभृत इच्छञ्जयाभ्यातानाꣳश्च जानन् ॥ ७ ॥ येन †कर्मणेर्च्छेदिति वचनात् ॥ ८ ॥ चित्तञ्च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातञ्च विज्ञातिश्च मनश्च शक्करीश्च दर्शश्च पौर्णमासञ्च बृहच्च रथन्तरं च । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः एतना जयेषु । तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स इहव्यो बभूव स्वाहेति ॥ ९ ॥ अग्नि-

* सर्वप्रायश्चित्तम् पा० । † कर्मणेर्त्सेदिति कर्मणेर्च्छेदिति च पाठान्तरम् ।

भूतानामधिपतिः समावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायु-रन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽपाꣳ समुद्रः स्रोत्यानामन्नꣳ साम्राज्यानाम-धिपति तन्मावतु सोम ओषधीनाꣳ सविता प्रसवानाꣳ रुद्रः पशूनान्त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानाम्मरुतो गणानामधिप-तयस्ते मावन्तु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः । इह मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्याम्पुरो-धायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याꣳ स्वाहेति सर्वत्रानुष-जति ॥ १० ॥ अग्निरेतु प्रथमो देवतानाꣳ सोऽस्यै प्रजाम्मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयꣳ राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयꣳ स्त्री पौत्रमघन्नरोदात्स्वाहा । इमामग्निस्त्रायताङ्गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमा-नन्दमभिविबुध्यतामियꣳ स्वाहा । स्वस्तिनो अग्ने दिव आपृ-थिव्या विश्वानिधेह्ययथा यजत्र । यदस्यां महिदिवि जातम्प्र-शस्तन्तदस्मासु द्रविणन्धेहि चित्रꣳ स्वाहा । *सुगन्नु पन्थाम्प्रदि-शन्नऽएहि ज्योतिष्मध्ये ह्यजरन्नऽआयुः । अपैतु मृत्युरमृतन्न आगाद्वैवस्वतो नोऽअभयङ् कृणोतु स्वाहेति ॥ ११ ॥ परम्मृ-त्यविति चैके प्राशनान्ते ॥ ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ †प्रदक्षिणमग्निम्पर्याणीयैके ॥ एके आचार्याः प्रदक्षिणमग्निमा-नीय कन्यावासःपरिधानादि कुर्वन्ति ॥ एवमपि हि स्मरणमिति ॥ अतश्च विकल्पः । पश्चादग्नेस्तेजनीङ्कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति ॥ कटः प्रसिद्ध एव । तेजनी तृणपुलकः । तयोरन्यतरन्दक्षिणपादेन परिक्रम्योपवि-शति ॥ अत्रोपकल्पनीयानि । शमीपलाशमिश्रा लाजाः रोहितानडुहञ्चर्म दृषदुप-लञ्च उदकुम्भः शूर्पञ्च ॥ अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्व-प्रायश्चित्तम्प्राजापत्यꣳ स्विष्टकृच्चेतन्नित्यꣳ सर्वत्र ॥ आघारौ पूर्व उत्तरश्च ।

* सुगव: । † म्म-इति पाठान्तरम् । ‡ इतरथावृत्तिर्नितान्तयेम् ।

उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वम् । नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति । आज्यभागौ एक आग्नेयः अपरः सौम्यः । भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयः । त्वन्नोऽअग्ने इति चैवमादि सर्वप्रायश्चित्तम् । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवत्यो होमः । स्विष्टकृत् । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वक्ष्यत्युपरिष्टात् । एतच्चतुर्दशाहुतिकन्नित्यं सर्वकर्मसु भवति । यत्र यत्र होमोऽस्ति । यथा घृताक्तानि कुशेण्डानि जुहुयादिति । यत्र पुनर्होम एव नास्ति । यथा स्रस्तरारोहणे लाङ्गलयोजने च तत्रैतन्न भवति । प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः ॥ यत्राज्यव्यतिरिक्तमन्यदपि हविर्भवति तत्र महाव्याहृतिहोमात्प्राक् स्विष्टकृद्धोमः । यथा पत्नादाविति ॥ सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ आगन्तुकत्वादन्ते निवेशो माभूदिति सूत्रमारब्धम् ॥ राष्ट्रभृत इच्छन् ॥ विवाह एव जुहोति ॥ जयाभ्यातानाँश्च जानन् ॥ चित्तञ्च चित्तिश्चेत्येवमादि प्रजापतिर्जयानिन्द्रायेत्येवमन्ता जयाः मन्त्रलिङ्गात् ॥ शेषा अभ्यातानाः मन्त्राः ॥ एतांश्च इच्छन्नेव जुहोति ॥ जानन्शब्दो विकल्पार्थः । च शब्दो राष्ट्रभृद्भिः सन्नियोगार्थः । चित्तञ्च चित्तिश्चेत्यत्र केचिच्चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगमिच्छन्ति ॥ तदयुक्तम् । नह्येतानि देवतापदानि किन्तर्हि मन्त्रा एव ॥ मन्त्राणाञ्च यथाऽऽम्नातानामेव प्रयोग इष्यते इति । जयाभ्यातानांश्चेच्छया जुहोतीति कुत एतत् ॥ येन कर्मणेर्त्सेदिति वचनात् ॥ येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयान् जुहोतीति वचनं भवति । अतश्चान्यत्रापि ऋद्धिमिच्छता जयाहोमः कर्तव्य इति गम्यते ॥ अग्निर्भूतानामित्येवमादिष्वधिपतिः समावत्विति सर्वत्रानुषङ्गः । एवमेव स्मर्यत इति । एवञ्च सति अन्नꣳ साम्राज्यानाम्मरुतो गणानामिति च विशेषेणैव पाठः पितरः पितामहा इत्येवमादि परं मृत्यविति चैक इति यावत्सूत्रम् । एतैश्च मन्त्रैर्होमः कर्तव्य इति । एके प्राशनान्ते परम्मृत्यविति जुह्वति । एवमपि हि स्मर्यत इति ॥ ॥ * ॥ ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ प्रदक्षिणमग्निम् ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ऽऽनीय कन्यावासःपरिधापनादि कुर्वन्त्येक आचार्याः एके नेति विकल्पः ॥ अग्नेः पश्चात्तेजनीं तृणपुलकम् कटं वा प्रसिद्धम् तयोरन्यतरं दक्षिणपादेन प्रवृत्य आक्रम्य तदुपरि पादं कृत्वेति यावत् उपविशति वरः अन्वारब्धो ब्रह्मणा संस्पृष्टः । आघारौ पूर्वोत्तरौ उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वम्, नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति । आज्यभागौ आग्नेयसौम्यौ महाव्याहृतयस्तिस्रो भूर्भुवः स्वरिति । त्वन्नो अग्न इत्यादिमन्त्रपञ्चकं सर्वप्राय-

श्चित्तं प्राजापत्यं प्रजापतिदेवत्यो होमः॥ स्विष्टकृत् । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहे-त्युपरिष्टाद्वक्ष्यति ॥ एतच्चतुर्दशाहुतिकं नित्यं सर्वकर्मसु भवति ॥ यत्र यत्र होमो-ऽस्ति । यथा घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयादिति ॥ यत्र पुनः स्रस्तरारोहणालाङ्ग-लयोजनादौ होमो नास्ति तत्रैतन्न भवति ॥ प्राङ्महाव्याहृतिभ्य इति । यत्राज्य-व्यतिरिक्तमन्यद्धविर्भवति पक्वादाविव तत्र महाव्याहृतिहोमात्प्राक् स्विष्टकृद्धोमः अन्यत्र सर्वाहुत्यन्ते । सर्वप्रायश्चित्तेति सूत्रारम्भो राष्ट्रभृदादिनामागन्तुकत्वादन्ते निवेशो मा भूदिति तेन सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नो अग्ने इत्यादिमन्त्रपञ्चकं प्राजापत्या-न्तहोमः ॥ तयोरन्तरं मध्यं वक्ष्यमाणहोमस्य स्थानं विवाहे एव दर्शितम् । राष्ट्र-भृतः ऋताषाडित्यादि द्वादश मन्त्रानिच्छन्नपि विवाहे एव जुहोति । जयाभ्याता-नांश्च मन्त्रलिङ्गाच्चित्तञ्चचित्तिश्चेत्यादि प्रजापतिर्जयानिन्द्रायेत्येव मन्त्रा जया-मन्त्राः । शेषा अग्निर्भूतानामित्यादयोऽभ्यातानसञ्ज्ञाः तेच तेच तांश्चेच्छन्नपि विवाहे एव जुहोति । जानन् शब्दो विकल्पार्थः । च शब्दो राष्ट्रभृद्भिः सन्नियोगार्थः जयाभ्यातानान् स्वेच्छया जुहोतीति । कुतः येन कर्मणा ईर्त्सेत् ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयान् जुहुयादिति वचनमस्ति । ततश्चान्यत्रापि ऋद्धिमिच्छता जयाहोमः कार्य इति गम्यते ॥ चित्तञ्चेति ॥ अत्र केचिच्चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगमिच्छन्ति तदयुक्तम् नह्येतानि देवतापदानि किन्तु मन्त्रा एव मन्त्राणां च यथाम्नातानामेव प्रयोग इष्यते इति । स्वाहाकारस्त्वन्ते भवत्येव । स्वाहाकार प्रदाना इति श्रुतेः । त्यागेतु भवत्येव चतुर्थ्यन्तम् अमन्त्रत्वात्त्यागस्य ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ चित्तमि-त्यादिद्वादशमन्त्राणां परमेष्ठी० यजुः० लिङ्गोक्ता जयाहोमे॥ चित्तञ्चेति प्रजापति-र्यथेन्द्राय जयान् प्रायच्छत् । चकारोऽप्यर्थः । तथाचित्तादि च मह्यमपि प्रयच्छ-त्विति क्रियां विपरिणमय्योत्तरत्र सम्बन्धः ॥ तस्मै च सुहुतमस्तु ॥ तत्र चित्तं ज्ञानाधारं हृदयम् । चित्तिस्तत्रत्या चेतना आकूतञ्चाभिमतम् आकूतिश्चाभिमानः यद्वा चित्तं ज्ञानेन्द्रियम् जातावेकवचनम् चित्तिस्तद्देवता आकूतङ्कर्मेन्द्रियम् आकू-तिस्तद्देवता । विज्ञातं शिल्पादिज्ञानम् विज्ञातिमपरोक्षम् । मनः प्रसिद्धम् शक्करीः शक्कर्यः तच्छक्तयः । दर्शपूर्णमासौ तद्देवते बृहद्रथन्तरे सामनी तद्देवते वा । प्रथम-मन्त्रोक्तवाक्यार्थः सर्वत्र सम्बध्यते ॥ प्रजापतिरिति परमेष्ठी० त्रिष्टुप्० इन्द्रो० जयाहोमे० । प्रजापतिः परमेश्वरः । जयतिशत्रूनिति जयान् मन्त्रानिन्द्राय प्रायच्छ-द्ददौ किमर्थम् वृष्णे अभिमतार्थवर्षणाय । इन्द्रविशेषणम्वा ॥ ततः स इन्द्रः पृत-

त्राजयेषु सेनाविजयाख्यकर्मसु उग्रः प्रचण्डो बभूव ॥ किञ्च ततस्तस्मै इन्द्राय सर्वाविशः प्रजाः समनमन्त सम्यक् नेमुः ॥ स इ इवार्थे सचेन्द्रो हव्यः हवनीय इज्य इति यावत् बभूव । स्वाहा । तस्मै सुहुतमस्तु ॥ तथा च तैत्तिरीया श्रुतिः ॥ स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्स तस्मा एतान् जयान् प्रायच्छत् तान् अजुहोत् ततो देवा असुरान् अजयन्त यदजयस्तज्जयानां जयत्वमिति ॥ अग्निर्भूतानामिति ॥ एवमादिष्वधिपतिः समावत्विति सर्वत्रानुषङ्गः । अस्मिन्ब्रह्मन्नित्यादेश्च एवमेव स्मर्यत इति एवं च सत्यन्नऽ सामाज्यानामधिपति मरुतोगणानामधिपतय इति च ॥ विशेषणैरेव पाठः । अग्निर्भूतानामित्यष्टादश मन्त्रा अभ्यातानसञ्ज्ञाः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यद्देवा अभ्यातानैरसुरान् अभ्यातन्वत तदभ्यातानानामभ्यातानत्वमिति ॥ अभ्यातन्वत आयुधानि प्राहिण्वत ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्राग्निरित्यष्टादशानां प्रजापतिः ॥ पङ्क्तिर्लिङ्गोक्ता अभ्यातानहोमे ॥ अग्निः प्रजापतिः भूतानां स्थावरादीनामधिपतिरीशः स मा माम् अवतु पातु क्व अस्मिन् ब्रह्मन् ब्रह्मणि लुप्तसप्तम्यन्तं ह्येतत् । अस्मिन्ब्रह्मकर्मणि होमादौ पुनरस्मिन्क्षत्रे क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ पुनरस्यामाशिषि ब्राह्मणैः सम्पादितेऽष्टा शंसने ॥ पुत्रादिसुखं कामनायां वा कुत्र अस्यां कन्यायाम् किम्भूतायाम् पुरोधायां पुरस्थितायाम् । अस्मिन्कर्मणि विवाहे अस्यां देवहूत्याम् देवताह्वाने देवतोद्देशेन होमे वा स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अयञ्च वाक्यार्थ उपरिष्टादपि सप्तदशसु सम्बध्यते शिष्टं स्पष्टम् ॥ ततो अग्निरैत्वित्यादि परम्मृत्यवित्यन्तैश्च मन्त्रैर्होमः कार्यः ॥ अथ मन्त्रार्थः । तत्र चतुर्णाम्प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता आज्यहोमे ॥ अग्निः एतु आ एतु आगच्छतु । किम्भूतः देवतानां यज्ञभुजाम् प्रथम आद्यः प्रधानत्वात् । सचाग्निः अस्यै अस्याः कन्यायाः प्रजाम् भाविपुत्रादिरूपां मुञ्चतु मोचयतु कुतः मृत्युपाशात् यद्वा मृत्युपाशान् अत्ति भस्मीकरोतीति मृत्युपाशात् । अस्यै कन्यायै प्रजाम् मुञ्चतु ददातु । तच्च प्रजामोचनम् राजावरुणोऽनुमन्यताम् अनुजानातु । यथा येनानुज्ञानेन प्रकारेण च इयङ्कन्या पौत्रम्पुत्रभवम् अघन्दुःखन्नरोदात् नरोदिति ॥ अस्यै अस्याः प्रजाः दीर्घमायुः निर्दुष्टबहुकालजीवनन्नयतु प्रापयतु । इयञ्च अशून्योपस्था सफलप्रसवा अवन्ध्यात्वायेति यावत् अघन्ध्योत्सङ्गा वा अस्तु भवतु ॥ जीवतामेव दीर्घायुषाम् माता चास्तु जीवपुत्राभवत्वित्यर्थः ॥ किञ्च पौत्रम् पुत्रसम्बन्धजम् आनन्दं सुखसन्दोहम् अभि अधिगम्य आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य विविधं बुध्यताम् जानातु सर्वज्ञाऽस्त्वित्यर्थः ॥ यद्वा पौत्रमानन्दं प्राप्य विशिष्टतया

बुध्यताम् निद्रामुखापेक्षान्त्यक्त्वा जागर्त्विति ॥ हे अग्ने यजन्तन्त्रायत इति हे यजत्र। यस्मात्त्वं सर्वप्रत्यक् अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अयथा अन्यथा वा कृतानि प्रतिषिद्धत्वेन प्रतिकूलानि वा तानि स्वस्ति यथास्यात्तथा धेहि अनुकूलानि कृत्वा स्थापय किञ्च दिव आस्वर्गमभिव्याप्य आपृथिव्याः पृथिवीमभिव्याप्य च यन्महि महिमा तमस्मासु धेहि स्थापय। किञ्च अस्याम्पृथिव्यां जातं यत् द्रविणं वसु चित्रन्नानारूपं स्वर्णरत्नादिभेदेन प्रशस्तम्पवित्रं यच्च दिवि स्वर्गे अमृतादि तदप्यस्मासु धेहि हे अग्ने नोऽस्मान् एहि आगच्छ अस्मद्गृहानागत्य नोऽस्माकं सुगम्यन्याम्पन्थानम् अर्चिरादिमार्गम्प्रदिशन् उपदिशन् सम्पादयन्नितियावत् । आयुः निर्दुष्टजीवनन्धेहि देहि किम्भूतम् अजरम् जरारोगादिपराभवरहितम् अजरम् इत्यग्निविशेषणम्वा आयुः पुष्यन्नित्यर्थः । पुनः किम्भूतम् ज्योतिष्मत् प्रकाशकम् ऊर्जस्करमित्यर्थः ॥ तत्प्रतिबन्धको मृत्युरपि नोऽस्माकं भवत्प्रमादादपैतु अपगच्छतु अमृतम् आनन्दं च नोऽस्मान् आगात् आगच्छतु वैवस्वतोयमश्च नोऽस्माकम् अभयं त्वत्सम्बन्धेन पापाभावाद्दुःखहेतुभयाभावं कृणोतु करोतु परम्मृत्यविति च जुहोति। एके परंमृत्यविति प्राशनान्ते जुह्वति तेन विकल्पः। तत्र सङ्कुसुकस्त्रिष्टुप् मृत्युराज्यहोमे विनियोगः ॥ ५ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ प्रदक्षिणमग्निम्पर्य्याणीयैके ॥ एके आचार्याः अग्नेः प्रदक्षिणङ्कारयित्वा वासःपरिधानं समञ्जनं समीक्षणञ्च मन्यन्ते एके न मन्यन्ते ततो विकल्पः ॥ **पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति ॥** समीक्षणानन्तरमग्निम्प्रदक्षिणीकृत्याग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति दक्षिणतो वरस्य वधूः किङ्कृत्वा दक्षिणपादेन तेजनीन्तृणपूलिकाङ्कटं वा तृणमयं स्रस्तरं प्रवृत्य प्रक्रम्य उल्लङ्घ्येत्यर्थः । दक्षिणपादेनोल्लङ्घयन् चलन् चलित्वा उभयोः संस्कार्यत्वात्सवधूकः ॥ **अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तम्प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्र ॥** अत्र वैवाहिकहोमप्रसङ्गेन सर्वकर्मसाधारणीम्परिभाषाङ्करोत्याचार्यः । तद्यथा ब्रह्मणा दक्षिणबाहौ दक्षिणहस्तेन अन्वारब्धे कर्तरि आघारसञ्ज्ञके आज्याहुती यथा मनसा प्रजापतये स्वाहा इदम्प्रजापतये मनसा त्यागमं॰व इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय । आज्यभागौ आज्यभागसञ्ज्ञकौ होमौ यथा अग्नये स्वाहा इदमग्नये सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । महाव्याहृतयः भूराद्यास्तिस्रः यथा॰ ॐ भूः स्वाहा इदमग्न॰ । इदं भूर्वा इति त्यागः तथैव ॐ भुवः स्वाहा इदं

वाय० इदं भुव इति वा ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय इदं स्वरिति वा । सर्वप्रायश्चित्तसञ्ज्ञकाः पञ्चाहुतयः ॥ यथा त्वन्नो अग्न इत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । सत्वन्नो अग्ने० मृडयो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां० । द्वाभ्यान्त्यागः । अयाश्चाग्ने स्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि । अयानोयज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषजꣳ स्वाहा इदमग्नये अयसे० । येते शतम्वरुणये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः तेभिर्न्नो अद्यसवितोऽतविष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम ॥ उदुत्तममित्यादि अदितये स्याग स्वाहा इदं वरुणाय० प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताको होमः यथा प्रजापतये स्वाहा इदम्प्रजापतये० ॥ स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्धोमः यथा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृ० चकारः सर्वसमुच्चयार्थः ॥ एतन्नित्यꣳ सर्वत्र ॥ एतदाघारादिस्विष्टकृदवसानं सर्वत्र सर्वेषु होमात्मकेषु कर्मसु नित्यम् यत्र होमाभावस्तत्र नास्ति ॥ यथा स्मस्तरारोहणलाङ्गलयोजनपायसब्राह्मणभोजनेषु ॥ अन्ते विहितस्य स्विष्टकृद्धोमस्य कर्मविशेषे स्थानान्तरमाह ॥ **प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः ॥** महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति चेद्यदि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृतिहविर्भवति । केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति ॥ **सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥** सर्वप्रायश्चित्तन्त्वन्नो अग्न इत्यारभ्य उदुत्तममित्यन्तमाहुतिपञ्चकम् । प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः सर्वप्रायश्चित्तञ्च प्राजापत्यश्च सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यौ तयोरन्तरम् सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरम् एतदावापस्थानम् कस्मिन्कर्मणि विवाहे । आवापस्थानम् आवापश्चान्यत्र विहितस्य होमजपादेः कर्मणः कर्मान्तरप्रक्षेपः । आवापस्य आगन्तुकत्वेन अन्ते निवेशो युक्तः न्यायात् तन्निवृत्त्यर्थन्तमेवाह ॥ **राष्ट्रभृतइच्छन् ॥** विवाहे वैवाहिके होमकर्मणि राष्ट्रभृतः राष्ट्रभृत्सञ्ज्ञकाः आहुतीः आवपेदित्यध्याहारः ॥ **जयाभ्यातानाँश्च ॥** जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानाँश्च आवपेत् । किङ्कुर्वन् इच्छन् राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानानां होमफलं कामयन् किम्प्रमाणमिति चेत् ॥ **जानन्येन कर्मणेर्त्सेदिति वचनात् ॥** येन कर्मणा अस्मिन्कर्मणि आप्य तेन यत्फलं भवतीति जानन् विदन् तत्कर्मफलमिच्छन्तस्मिन् कर्मणि तत्कर्म आवपेदिति वचनात् श्रुतेरित्यर्थः ॥ तत्र राष्ट्रभृतो यथा ॥ ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्व इत्यादिका द्वादश मन्त्रा राष्ट्रभृत्सञ्ज्ञकाः ॥ **चित्तञ्च चित्तिश्चा-**

कूतञ्चाकूतिश्च विज्ञातञ्च विज्ञातिश्च मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पौर्णमासश्च बृहच्च रथन्तरञ्च प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतना जयेषु । तस्मै विशः समनमन्तसर्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभूव स्वाहा ॥ .चित्तञ्चेत्येवमादीनाम्पदानाञ्चतुर्थ्यन्तानाङ्केचिदिच्छन्ति तदसाम्प्रतम् । कुतः नह्येतानि देवतापदानि किन्तु मन्त्रा एवैते मन्त्राश्च यथाऽऽम्नाता एव प्रयुज्यन्ते ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्यावायुरन्तरिक्षस्य सूर्योदिवश्चन्द्रमानक्षत्राणाम्बृहस्पतिर्ब्रह्मणोमित्रः सत्यानां वरुणो ऽपाᳬ समुद्रः स्रोत्यानामन्नᳬ साम्राज्यानामधिपतितन्मावतु सोमश्रोषधीनाᳬ सविता प्रसवानाᳬ रुद्रः पशूनान्त्वष्टारूपाणां विष्णुः पर्वतानाम्मरुतो गणानामधिपतयस्तेमावन्तु पितरः पितामहाः परेवरेततास्ततामहाः इह मावन्त्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यान्देवहूत्याᳬ स्वाहेति ॥ अभ्यातानसञ्ज्ञका ह्येते अष्टादश मन्त्राः ॥ सर्वत्रानुषजति ॥ अग्निर्भूतानामित्यादिषु पितरः पितामहा इत्यन्तेष्वष्टादशसु मन्त्रेषु प्रतिमन्त्रं यथा लिङ्गं यथा वचनं समावत्वित्यादि देवहूत्याᳬ स्वाहेत्यन्तं वाक्यैकदेशमनुषजति संयुनक्ति ॥ अग्निरैत्वित्यादि परम्मृत्यविति चैके प्राशनान्ते ॥ अग्निरैत्वित्यादिकाः परम्मृत्यवित्यन्ताः पञ्चमन्त्राः परम्मृत्यविति च जुहुयात् ॥ एके आचार्याः परम्मृत्यवित्येतामाहुतिं प्राशनान्ते संस्रवप्राशनान्ते जुहुयादितीच्छन्ति उदकस्पर्शः ॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डेपञ्चमीकण्डिका ॥ ५ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ प्रदक्षिणमग्निम्पर्याणीयैके ॥ एके आचार्या अग्नेः प्रदक्षिणङ्कारयित्वा कन्यायाः वासःपरिधानादि कर्तव्यमिति वदन्ति अपरे तु समीक्षणान्ते अग्नेः प्रदक्षिणकरणं वदन्ति अतश्च विकल्पः ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीङ्कटंवादक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति ॥ ततो वरोऽग्नेः पश्चात्स्थापितां तेजनीङ्कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्य आक्रम्य उल्लङ्घ्याग्नेः पश्चादुपविशति ॥ तेजनी तृणपूलिकोच्यते कटः प्रसिद्धः । अत्र पश्चादुपवेशनं वचनात् वचनाभावेतु सर्वत्रोत्तरत उपचारो यज्ञ इत्यनेन उपवेशनम् स्मृत्यन्तराद्वरस्य दक्षिणतः कन्या उपविशति ॥ तेजनीङ्कटमिति द्वितीयानिर्देशादेतयोः संस्कारः ॥ ननूपयुक्तमुपयोक्ष्यमाणं वा द्रव्यं संस्कार्यम् नचानयोरन्यतर उपयुक्तमुपयोक्ष्यमाणं वा भवति ततश्च कथं संस्कारः सत्यम् यद्यप्यत्र शब्देनोपयोगो नोक्तस्तथाप्यासने द्रव्याकाङ्क्षत्वादेतस्य च

प्रयोजनाकाङ्क्षत्वादेवं कल्प्यते उपवेशनार्थोऽयं संस्कार इति तेन तेजन्युपरि कटस्योपरि वोपवेशनम् एवं च दृष्टार्थतालाभः आक्रमणं च तया सह कर्तव्यमिति भर्तृयज्ञहरिहरौ ॥ **अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौमहाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यꣳस्विष्टकृच्च** ॥ आघारौ आज्यभागौ च विधीयेते। आघारः पूर्व उत्तरश्च तत्र तूष्णीम्पूर्वः॥ हरिहरेण प्रजापतये स्वाहेति पूर्वाघारो दर्शितः तदतीवाशुद्धम्। नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति दर्शपूर्णमासयोः परिभाषातः प्राप्तः स्वाहाकारोऽपि प्रतिषिध्यते। नस्वाहेति च नानिरुक्तꣳहिमनोनिरुक्तꣳह्येतद्यस्तूष्णीमिति ॥ ननु आघारादिपृष्ठभावेन वेद्यादिकङ्कुतो नायाति उच्यते गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्मेत्युपक्रम्य एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेनैवं ज्ञायते यावन्तोऽत्र पदार्था उक्तास्तावन्त एव भवन्ति नान्ये। उत्तराघारे प्रतिनिगद्य होमत्वम् नह्यत्र मन्त्रोऽस्ति। एवमाज्यभागयोरपि महाव्याहृतयो महाव्याहृतिका.मन्त्रास्त्रयः ॥ भूर्भुवः स्वस्तिस्रो महाव्याहृतय इत्युक्तत्वात् ॥ सर्वप्रायश्चित्तं च त्वन्नोऽअग्न इत्यादिमन्त्रैः पञ्चाहुतयो हूयन्ते तासां सञ्ज्ञा ॥ प्राजापत्यम्प्रजापतिदेवताको होमः। स्विष्टकृत्स्विष्टकृद्धोमम्। यजमानो ब्रह्मणा अन्वारब्ध आघारादि स्विष्टकृदन्तङ्करोति अन्वारम्भश्च कुशेन निगमपरिशिष्टात् ॥ **एतन्नित्यꣳ सर्वत्र** ॥ एतदाघारादि स्विष्टकृदन्तङ्कर्म यत्र यत्र होमः तत्र सर्वत्र भवति। यत्र पुनर्होम एव नास्ति यथा स्रस्तरारोहणे लाङ्गलयोजने च तत्रैतन्न भवति ॥ **प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः** ॥ चेद्यदि आज्यद्रव्यादन्यद्द्रव्यं चर्वादिकमपि भवति तदा महाव्याहृतिहोमात्प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति चर्वादिद्रव्यशेषादेव केवलाज्यहोमे तु सर्वहोमान्ते आज्येनैव स्विष्टकृत् ॥ **सर्वप्रायश्चित्तम्प्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे** ॥ सर्वप्रायश्चित्तञ्च त्वन्नोऽअग्न इत्यादिमन्त्रैः पञ्च होमाः प्राजापत्यम्प्रजापतिदेवताको होमः एतयोरन्तरम्मध्यं सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यान्तरमेतद्विवाहे विवाहकर्मणि आवापस्थानं वक्ष्यमाणानां राष्ट्रभृदादीनाम् अनुष्ठानकाल इत्यर्थः ॥ **राष्ट्रभृतइच्छन्** ॥ अस्मिन् विवाहकर्मणि इच्छन्निच्छया राष्ट्रभृत्सञ्ज्ञका होमाः स्युः ॥ ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्व इत्यादिभिर्मन्त्रैराग्निका द्वादशहोमा राष्ट्रभृतः ॥ **जयाभ्यातानाँश्च जानन्येनकर्मणर्द्धेदिति वचनात्** ॥ जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानान् जानन् इच्छञ्जुहोति अतश्च विकल्पः ॥ चशब्दो राष्ट्रभृद्भिः सन्नियोगार्थः ॥ इच्छया जुहोतीति कुत इतिचेत् ॥ **येन कर्मणर्द्धेदिति वचनात्** ॥ येन

कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयाञ्जुहोतीति वचनं भवति ॥ अतश्चान्यत्रापि ऋद्धिमिच्छता जयाहोमः कार्य इति ज्ञायते जैमिनिस्तु जयादीनामनारभ्याधीतानां येन कर्मणेर्च्छेत्तत्र जयाञ्जुहुयादित्यादिभिर्वाक्यैरेव सामान्यतो लौकिकवैदिककर्माङ्गत्वे प्राप्ते जयादयस्तुवैदिकास्तेन यत्राहवनीयोऽस्ति तत्रैते स्युरिति सिद्धान्तितवान् ॥ जयाहोमानाम्मन्त्रानाह ॥ चित्तञ्च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्चमनश्चशक्करीश्चदर्शश्च पौर्णमासश्च बृहच्चरथन्तरं च प्रजापतिर्जेयानिन्द्रायवृष्णेप्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः सउग्रः सइहव्योबभूवस्वाहेति ॥ मन्त्रार्थः चित्तञ्चेति • प्रजापतिर्यथेन्द्राय जयान्प्रायच्छत् तथा चित्तादि च मह्यमपि प्रयच्छत्वितिक्रियां विपरिणम्योत्तरत्र सम्बन्धः तस्मै च सुहुतमस्तु । तत्र चित्तं ज्ञानाधारं हृदयम् चित्तिस्तत्रत्या चेतना । आकूतञ्चाभिमतमाकूतिश्चाभिमानः यद्वा चित्तं ज्ञानेन्द्रियम् । जातावेकवचनम् । चित्तिस्तद्देवता आकूतङ्कर्मेन्द्रियम् आकूतिस्तद्देवता विज्ञातं शिल्पादिज्ञानमपरोक्षम् विज्ञातिस्तद्देवता मनः प्रसिद्धम् शक्करीः शक्कर्यस्तच्छन्दस्कऋचः दर्शपौर्णमासौ तद्देवते बृहद्रथन्तरे सामनी तद्देवते वा । सर्वत्र प्रथममन्त्रोक्तवाक्यार्थः सम्बध्यते ॥ प्रजापतिः परमेश्वरः जयन्ति शत्रूनिति जयाः तान् जयान्मन्त्रानिन्द्राय प्रायच्छत् ददौ किमर्थम् वृष्णे अभिमनोरथवर्षणाय इन्द्रविशेषणं वा । ततः स इन्द्रः पृतनाजयेषु असुरसेनाविजयाख्यकर्मसु उग्रः प्रचण्डो बभूव । किञ्च ततस्तस्मै इन्द्राय विशः प्रजाः समनमन्त सम्यङ् नेमुः ॥ सइ इवार्थे स चेन्द्रः हव्यः हवनीयः इज्यः बभूव स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ तथाच तैत्तिरीया श्रुतिः ॥ देवासुराः संयत्ता आसन् स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्स तस्मा एताञ्जयान्प्रायच्छत्तानजुहोत्ततो देवा असुरानजयंस्तज्जयानाञ्जयत्वमिति । अत्र प्रजापतिर्जयानित्येकेनापि जयालिङ्गेन छत्रिन्यायेन त्रयोदशमन्त्रा जया इत्युच्यन्ते । इमानि शाखान्तरोपदिष्टानि देवतापदानि एषाम्प्रयोगकाले सम्प्रदानलक्षणेन सम्प्रयोगश्चित्ताय स्वाहेत्यादीनि भर्तृयज्ञः नेति कर्कादयः नचेमानि देवतापदानि किन्तर्हि मन्त्राश्चैते तेच यथाऽऽम्नाता एव प्रयोक्तव्याः ॥ अभ्यातानसञ्ज्ञकान्मन्त्रानाह ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्विन्द्रो ज्येष्ठानांयमः पृथिव्यावायुरन्तरिक्षस्य सूर्योदिवश्चन्द्रमानक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोपाꣳ समुद्रः स्रोत्यानामन्नꣳ साम्राज्यानामधिपति

तन्मावतु सोम ओषधीनाꣳ सविता प्रसवानाꣳ रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानाम्मरुतोगणानामधिपतयस्तेमावन्तुपितरः पितामहाः परेवरेततास्ततामहाः। इहमावन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्याम्पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यान्देवहूत्याꣳस्वाहा ॥ मन्त्रार्थः अग्निः प्रजापतिः भूतानां स्थावरादीनामधिपतिः ईशः स मा मामवतु पातु क्व अस्मिन्ब्रह्मणि अस्मिन्ब्रह्मकर्मणि होमादौ पुनरस्मिन्क्षत्रे क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ पुनरस्यामाशिषि ब्राह्मणैः सम्पादितेऽष्टाशंसने पुत्रादिसुखकामनायां वा कुत्र अस्याङ्कन्यायाम् किम्भूतायाम्. पुरोधायाम् पुरस्थितायाम् अस्मिन्कर्मणि विवाहे अस्यान्देवहूत्याम् देवताह्वाने देवतोद्देशेन होमे वा स्वाहा सुहुतमस्तु अयञ्च वाक्यार्थ उपरिष्टादपि सप्तदशसु सम्बध्यते शेषम् स्पष्टम् ॥ एतेऽष्टादश मन्त्रा अभ्यातानाः। अग्निर्भूतानामित्यादि सुगन्नुपन्थामित्यन्ता द्वाविंशतिरभ्यातानां इति कर्ककारिकाकारौ ॥ इति सर्वत्रानुषजति ॥ एतेषु मन्त्रेषु प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं यथावचनं समावत्वित्यादि देवहूत्यां स्वाहेत्यन्तं वाक्यैकदेशमनुवक्तव्यम् ॥ तच्चास्माभिः प्रयोगलेखने प्रदर्शयितव्यम् ॥ अग्निरैतु प्रथमोदेवतानाꣳ सोऽस्यै प्रजाम्मुञ्चतु मृत्युपाशात्। तदयꣳराजावरुणोऽनुमन्यतां यथेयꣳ स्त्रीपौत्रमघन्नरोदात्स्वाहा। इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः। अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियꣳ स्वाहा। स्वस्तिनो अग्नेदिव आपृथिव्याविश्वानिधेह्ययथायजत्र। यदस्यां महिदिविजातम्प्रशस्तन्तदस्मासुद्रविणन्धेहिचित्रꣳस्वाहा । सुगन्नुपन्थाम्प्रदिशन्नएहि ज्योतिष्मध्येह्यजरन्न आयुः। अपैतुमृत्युरमृतम्न आगाद्वैवस्वतोनो अभयङ्कृणोतु स्वाहेति ॥ अग्निरैतु प्रथम इत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति ॥ अग्निरैतु प्रथम इति प्रथमा इमामग्निरिति द्वितीया स्वस्ति न इति तृतीया सुगन्नुपन्थामिति चतुर्थी ॥ मन्त्रार्थः ॥ अग्निः एतु आगच्छतु किम्भूतः देवतानां यज्ञभुजां प्रथमः आद्यः प्रधानत्वात्। सचाग्निः असौ अस्याः कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां मुञ्चतु मोचयतु कुतः मृत्युपाशात्। यद्वा मृत्युपाशात्* । अग्निः अस्यै कन्यायै प्रजाम्मुञ्चतु ददातु तच्चप्रजामोचनं राजा वरुणोऽनुमन्यताम् अनुजानातु। यथा येनानुज्ञानेन प्रकारेण वा इयङ्कन्या पौत्रं पुत्रभवं अघन्दुःखं नरोदात् शोकम्प्राप्य न

* अस्मिन्नेवप्रकरणे जयरामभाष्ये एतस्यार्थः स्फुटः।

रोदिष्यति कदाचिदपि अपत्यवियोगो मा भवतु इत्यर्थः ॥ १ ॥ इमाङ्कन्याङ्गार्हपत्योऽग्निस्त्रायताम् रक्षतु गार्हपत्याभिधो भाव्यग्निः पालयतु । इमाम्पत्नीमग्निहोत्रिणीं कृत्वा रक्षतु । अस्यै अस्याः प्रजान्दीर्घमायुः निर्दुष्टबहुकालजीवनन्नयतु प्रापयतु ॥ इयञ्च अशून्योपस्था सफलप्रसवा अवन्ध्यातयेति यावत् । यद्वा नित्यं भर्तृसङ्गतोत्सङ्गा अस्तु भवतु जीवतामेव दीर्घायुषां माताचास्तु जीवपुत्रा भवत्वित्यर्थः । किञ्च पौत्रम् पुत्रसम्बन्धजमानन्दंसुखम् अभि अधिगम्य आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य विविधं बुध्यताम् जानातु सर्वज्ञाऽस्त्वित्यर्थः ॥ यद्वा पौत्रमानन्दं विशिष्टतया बुध्यताम् निद्रासुखापेक्षान्त्यक्त्वा जागर्त्विति ॥ २ ॥ हेअग्ने यजन्तन्त्रायत इति यजत्रः हेयजत्र यस्मात्त्वं सर्वप्रत्यक् अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अयथा अन्यथा कृतानि कर्माणि स्वस्ति सम्पूर्णानि यथा स्यात्तथा धेहि अनुकूलानि कृत्वा स्थापय किञ्च दिव आस्वर्गं लोकमभिव्याप्य आपृथिव्याः पृथिवीमभिव्याप्यच यत् महि महिमा तमस्मासु धेहि स्थापय किञ्च अस्याम्पृथिव्यां जातं यद्द्रविणं वसु चित्रं नानारूपं स्वर्णरत्नादिभेदेन प्रशस्तं प्रशस्यं अप्नम् यच्च दिवि स्वर्गे जातं तदप्यस्मासु धेहि ॥ ३ ॥ हेअग्ने नोऽस्मान् एहि आगच्छ अस्मद्गृहानागत्य नोऽस्माकं सुगं सुखगम्यंपन्थाम् पन्थानम् अर्चिरादिमार्गं प्रदिशन् उपदिशन् सम्पादयन्निति यावत् ॥ आयुर्निर्दुष्टजीवनन्धेहि देहि किम्भूतम् अजरं जरारोगादिपराभवरहितम् अजरमित्यग्निविशेषणं वा विभक्तिव्यत्ययेन । पुनः किम्भूतम् ज्योतिष्मत्प्रकाशकम् तत्प्रतिबन्धको मृत्युरपि नोऽस्माकं भवत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु । अमृतमानन्दञ्च नोऽस्मान् आगात् आगच्छतु, वैवस्वतो यमश्च नोऽस्माकम् अभयं त्वत्सम्बन्धेन पापाभावाद्दुःखहेतुभयाभावं कृणोतु करोतु ॥ परम्मृत्यविति च ॥ चकारादाहुतिं जुहोति परम्मृत्यविति अनेन मन्त्रेण मन्त्रस्यपित्र्यत्वादुदकस्पर्शः ॥ एकेप्राशनान्ते ॥ एके आचार्याः संस्रवप्राशनान्ते इमामाहुतिमिच्छन्ति तस्मिन्पक्षे परम्मृत्यविति होमान्ते पुनरेतस्य संस्रवप्राशनम् ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यभाष्येपञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ * ॥

मूलम् ॥ कुमार्याभ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिनाञ्जल्यावपति ॥ १ ॥ ताञ्जुहोतिसर्ठंहतेनतिष्ठती अर्यमणं देवङ्कन्याऽअग्निमयक्षत । सनो अर्यमा देवः प्रेतोमुञ्चतुमापतेः स्वाहा । इयन्नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मानस्तुमेपतिरे-

धन्तां ज्ञातयोममस्वाहा । इम्माँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणान्तव । ममतुभ्य च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियꣳ स्वाहेति ॥ २ ॥ अथास्यै दक्षिणꣳ हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वायहस्तम्मयापत्याजरदष्टिर्यथासः । भगोऽअर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्यायदेवाः । अमोऽहमस्मिसात्वꣳ सात्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्म्यृक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सहरेतोदधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्द्यावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियौ रोचिष्णूसुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ ६ ॥

कर्कः । कुमार्याभ्राताशमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपति ताञ्जुहोतिसꣳ हतेनतिष्ठती ॥ संहतेनाञ्जलिना तिष्ठती प्रतिमन्त्रं लाजान् जुहोति । अर्यमणन्देवमित्येवमादिभिर्मन्त्रैः । तान् जुहोतीति वचनात्तुरीयायां वेलायां सर्वहोमः ॥ अथास्यै दक्षिणꣳ हस्तं गृह्णातिसाङ्गुष्ठं गृभ्णामितइति ॥ अनेन मन्त्रेण । अस्यै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्था ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ कुमार्या भ्राताइति । स्वाञ्जलिना कुमार्या अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति । सा च संहतेन मिलितेनाञ्जलिनातिष्ठतीति तिष्ठन्ती तान् लाजान् चतुर्थांशमितान् जुहोति ॥ अर्यमणन्देवमित्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रन्तान् जुहोतीति वचनात् तृतीयवेलायाम् अञ्जलिस्थसर्वहोमः । चतुर्थम् शूर्पकुष्ठयेति शूर्पावशिष्टानां सर्वहोमस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आवपनन्तु सकृदेव आवृत्तेरश्रवणात् ॥ अथमन्त्रार्थः तत्राथर्वणोऽनुष्टुप् अग्निर्लाजाहोमे । एवन्त्रयाणामपि । कन्यायाः पूर्वः प्रथमम् अर्यमणं सूर्यम् देवङ्कान्तम् अग्निम् अग्निस्वरूपम् वरलाभाय अयच्छत् अयजत् । लिङ्छान्दसंरूपम् । सचार्यमा देवस्ताभिरिष्टो इतो नोऽस्मान् इदानीम्परिणीता कन्या इतः पितृकुलत्वात् प्रमुञ्चतु प्रमोचयतु मापतेः पत्युः कुलत्वात्सहचरीत्वाद्वा मा प्रमोचयतु । यद्वा वरो ब्रूते । कन्येयम् अर्यमणम् अग्निरूपेणायजत् । सोर्यमादेवः पतेः पत्युः मत्तः सकाशात् इमान्नो प्रमुञ्चतु मा प्रमोचयतु । इतः अस्याः कन्यायाः सकाशात् मा माम् नो प्रमुञ्चत्विति ॥ अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्यैव

वरपाठिता पठति । इयन्नारी वधूः उप पत्युःसमीपे ब्रूते । किङ्कुर्वती लाजान् भृष्टव्रीहीन् आवपन्तिका अग्नौ विभागशः प्रक्षिपन्ती स्वार्थे कः किम्ब्रूते तदाह मे मम पतिरायुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु मम ज्ञातयो बान्धवा एधन्तां वर्द्धन्तामिति । किञ्च हेपते इमांल्लाजान् अग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि किम्भूतान् तव समृद्धिकरणं समृद्धिहेतूनित्यर्थः अतो मम कन्यायाः तुभ्यच तवच भर्तुः सलोपश्छान्दसः संवननं वशीकरणम् अन्योन्यमनुरागः तदयमग्निरर्यमा अनुमन्यताम् अनुमोदनङ्कुरुताम् इयञ्च स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् अथास्यै अस्याः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी हस्तं साङ्गुष्ठं गृभ्णामीति मन्त्रेण वरो गृह्णाति अथ मन्त्रार्थः तत्र याज्ञवल्क्यस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता हस्तग्रहणे । हेकन्ये ते तव साङ्गुष्ठं हस्तं करं गृभ्णामि गृह्णामि हग्रहोर्भश्छन्दसि इति भत्वम् यथा येन गृहीतेन हस्तेन मया पत्या सह जरदष्टिः जरच्छरीरा बहुवर्षायुष्मती आसः भवसीत्यर्थेनिपातः॥ ग्रहणमेव तावत्कृत्यम् तत्राह भगादयस्त्वयोदेवास्त्वा त्वाम् मह्यम् अदुः दत्तवन्तः किमर्थम् गार्हपत्याय गृहस्वामिनीत्वाय भाविगार्हपत्यं सेवितुं वा किञ्च सौभगत्वाय सुभगानां समूहः सौभगं तस्य भावस्तत्वन्तस्मै तदर्थन्निरतिशयानन्दावाप्तये इत्यर्थः ॥ किम्भूतान्त्वाम् पुरन्धिः पुरन्धिम् द्वितीयार्थे प्रथमा श्रेष्ठाम् सुरूपवतीम् वा तथा च श्रुतिः पुरन्धिर्योषेत्येवं रूपन्दधातीति ॥ भगत्वादिविशेषणैरेव विशिष्टार्थनिष्पादकत्वद्योतनार्थम् ॥ अमोहमिति भरद्वाज उष्णिक् विष्णुर्हस्तग्रहणे ॥ हे कन्ये यत अमो विष्णुरहमस्मि अमति सर्वत्रगच्छति सर्वं जानातिवेति न मिनोति हिनस्तीति वा अमः तथा सोति सुवति सूते वा विश्वमिति सा लक्ष्मीस्त्वमसि किञ्च सा देवी त्रयीरूपा त्वमसि अमो देवत्रयरूपोऽहमस्मि किञ्च अहम् सामास्मि त्वञ्च ऋगसि अहन्द्यौरस्मि त्वञ्च पृथिव्यसि तद्गुणाश्रितावावामित्यर्थः ॥ ताविति ॥ अथर्वणोऽनुष्टुप् विष्णुर्हस्तग्रहणे तावेव आवाम् विवहावहै विवाहं करवावहै सह संयुक्तौ भूत्वा रेतः पुत्रदेहरूपं दधावहै धारयाव ततः प्रजां पुत्रं प्रजनयावहै तत्पुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् बहून् विन्द्यावहै लभावहै ॥ ते सन्त्विति ॥ प्रजापतिर्यजुर्विष्णुर्हस्तग्रहणे ॥ ते च पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः सन्तु आवामपि सम्प्रियौ सम्यक् प्रीतौ परस्परं प्रेमशालिनौ रोचिष्णू सुदीप्तौ शोभमानौ वा सुमनस्यमानौ शोभनमनोवृत्तिङ्कुर्वाणौ सुमनसोभावः सौमनस्यम् सुमनस्यं वा तत्कुर्वाणावित्यर्थः आस्वेति मन्तुक्रियां विपरिणमय्य योज्यम् इन्द्रियपाटवमाशास्ते

वयं च पुत्रादिसहिताः शतं शरदो वत्सरान्पश्येम रूपग्रहणसमर्थाः स्मस्तथा शतं शरदो जीवेम निरुपद्रुतप्राणान्धारयाम तथैव शरदः शतं शृणुयाम निर्दुष्टं शब्दग्रहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियमभवत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः॥ कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपति ताञ्जुहोति सꣳहतेन तिष्ठती ॥ कुमार्याः कन्यायाः भ्राता शमीपलाशमिश्रान् शमीपत्रयुक्तान् लाजान् भृष्टानि धान्यानि अञ्जलिना कृत्वा वध्वा अञ्जलौ आवपति निक्षिपति तान् जुहोति सा च अञ्जलिस्थान् लाजान् संहतेन मिलितेनाञ्जलिना जुहोति विवाहाग्नौ प्रक्षिपति तिष्ठतो ऊर्ध्वा ॥ अर्यमणन्देवङ्कन्या अग्निमयक्षत सनो अर्यमादेवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा । इयन्नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा। इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणन्तव मम तुभ्य च संवननन्तदग्निरनुमन्यतामियꣳ स्वाहेति ॥ अर्यमणन्देवमिति प्रथमम् इयन्नार्युपब्रूत इति द्वितीयम् इमाँल्लाजानावपामीति तृतीयम् ॥ अथास्यै दक्षिणꣳ हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । भगोऽअर्यमासविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोऽहमस्मि सात्वꣳ सात्वमस्यमो अहम् । सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवीत्वं तावेहि विवहावहै सहरेतोदधावहै प्रजाम्प्रजनयावहै पुत्रान्विन्द्यावहै बहून्ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ अथ लाजाहोमानन्तरं अस्यै अस्याः कुमार्या दक्षिणं हस्तं गृह्णाति स्वदक्षिणहस्तेन आदत्ते कीदृशं हस्तं साङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठेन सहितम् गृभ्णामि ते सौभगत्वायेत्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्यन्तं मन्त्रम्पठति वरः ॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपति ॥ कुमार्याः कन्याया वध्वा भ्राता शमीपत्रैर्मिश्रितान् लाजानञ्जलिना कन्यायाः अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति लाजाशब्देन भृष्टव्रीहय उच्यन्ते ॥ ताञ्जुहोति सꣳहतेन तिष्ठत्यर्यमणन्देवङ्कन्या अग्निमयक्षत । सनो अर्यमा देवः

प्रेतोमुञ्चतु मापतेः स्वाहा । इयन्नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका आयुष्मा-
नस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा । इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृ-
द्धिकरणन्तव । मम तुभ्यच संवननं तदग्निरनुमन्यतामियꣳस्वाहेति ॥ ततः
कुमारी तिष्ठती ऊर्द्धा तांल्लाजान् स्वाञ्जलौ स्थितान् सꣳहतेन अविरलेन ञ्जलिना
अर्यमणमित्यादि त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । अविच्छिन्नाञ्जलिना स्रुचेव जुहुयादित्याश्व-
लायनः ॥ तत्रैकैकेन मन्त्रेण प्रक्षिप्तलाजानान्तृतीयांशन्तृतीयाशञ्च होति एवञ्च
होमत्रयम्भवति अत्र कारिकाकारः तिष्ठन्त्यास्तिष्ठता पत्या गृहीताञ्जलिनैव
सा । अञ्जलिस्थान्त्रिधा सर्वान् प्राङ्मुखी प्रतिमन्त्रतः । प्राजापत्येन तीर्थेन दैवे-
नैवेति बह्वृचाः । अन्यो भ्रातुरभावे स्याद्बान्धवो जातिरेवचेति ॥ भ्राता भ्रातृस्था-
नोवेत्याश्वलायने गृह्ये ॥ भ्रातृस्थाने पितृव्यस्य मातुलस्यच यः सुतः । मातृष्वसुः
सुतस्तद्वत्सुतस्तद्वत्पितृष्वसुरिति बह्वृचकारिकायाम् ॥ द्रव्यत्यागे तु वरस्य कर्तृ-
त्वम् प्रधानꣳस्वामी फलयोगादित्युक्तत्वात् मन्त्रार्थः कन्याः पूर्वाः प्रथ-
ममर्यमणं सूर्यं देवङ्कान्तम् अग्निमग्निस्वरूपम् वरलाभाय अयक्षत अयजन् ॥ लि-
ङ्ि छान्दसरूपम् ॥ स चार्यमा देवस्ताभिरिष्टो यतोऽतो नोऽस्मान् इदानीम्परि-
णीता कन्या इतः पितृकुलम्प्रमुञ्चतु प्रमोचयतु मापतेः पत्युः कुलात्सहचरि-
त्वाद्वा मा प्रमोचयतु यद्वा वरो ब्रूते कन्याः यम् अर्यमणम् अग्निरूपेणायजन्
सोऽर्यमा देवः पतेः पत्युर्मत्तः सकाशादिमान्नो प्रमुञ्चतु मा प्रमोचयतु इत
अस्याः कन्यायाः सकाशान्मा मान्नो प्रमुञ्चतु अत्रेदम्मन्त्रत्रयङ्कन्यैव वरपाठिता
पठति ॥ इयन्नारी वधूः उप पत्युःसमीपे ब्रूते किङ्कुर्वती लाजान् भ्रष्टव्रीहीन्
आवपन्तिका अग्नौ विभागशः प्रक्षिपन्ती स्वार्थे कः किं ब्रूते तदाह मे मम
पतिरायुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु मम ज्ञातयः एधन्ताम् वर्द्धन्तामिति ॥
किञ्च हेपते इमानग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि किम्भूतान् तव समृद्धिकरणम्
समृद्धिहेतवे अतो मम कन्यायाः तुभ्यच तवच भर्तुः मलोपश्छादसः संवननं
वशीकरणमन्योन्यमनुरागः तदयमग्निरर्यमा अनुमन्यताम् अनुमोदनङ्कुरुताम् इयञ्च
स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् ॥ अथास्यै दक्षिणꣳहस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठं

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मयापत्या जरदष्टिर्यथासः । भगो अर्यमा
सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोऽहमस्मिसात्वꣳसात्वम-
स्यमो अहम् । सामाहमस्मिऋक्त्वं द्यौरहम्पृथिवीत्वम् । तावेवविवहावहै

सहरेतोदधावहै प्रजाम्प्रजनयावहै पुत्रान्विन्द्यावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शतमिति ॥ अस्यै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे अस्याः कुमार्याः दक्षिणं साङ्गुष्ठमङ्गुष्ठसहितं हस्तं गृह्णाति वरः स्वहस्तेनादत्ते गृभ्णामि ते इतिमन्त्रेण अथशब्दोऽत्र स्वस्थाने तिष्ठता कर्तव्यमितिद्योतनार्थः मन्त्रार्थः हेकन्ये ते तव हस्तं करं गृभ्णामि गृह्णामि ॥ हृग्रहोर्भश्छन्दसि इति भत्वम् यथा येन गृहीतहस्तेन मया पत्या भर्त्रा सह जरदष्टिः जरच्छरीरा बहुवर्षायुष्मती असः भवसीत्यर्थे निपातः ' ग्रहणमेवतावत्कृत्यन्तत्राह ॥ भगादयस्त्वेयो देवास्त्वा त्वाम्मह्यमदुः दत्तवन्तः किमर्थम् गार्हपत्याय गृहस्वामिनीत्वाय भाविगार्हपत्यं सेवितुं वा किञ्च सौभगत्वाय सुभगानां समूहः सौभगं तस्य भावः सौभगत्वं तस्मै तदर्थम् निरतिशयानन्दावाप्तय इत्यर्थः ॥ किम्भूतान्त्वां पुरन्धिः पुरन्धिर्द्वितीयार्थे प्रथमा श्रेष्ठा सुरूपवती वा तथाच श्रुतिः पुरन्धिर्योषेति योषित्येवरूपं दधातीति हेकन्ये यत अमो विष्णुरुद्रब्रह्माऽहमस्मि अमति सर्वत्र गच्छति सर्वं जानातिवेति न मिनोति हिनस्तीति वा अमः तथा सौति सुवति सूते वा विश्वमिति सा लक्ष्मीस्त्वमसि किञ्च सा देवी त्रयीरूपा त्वमसि अमो देवत्रयरूपोऽहमस्मि । किञ्च अहं सामास्मि त्वं ऋगसि अहन्द्यौरस्मि त्वम्पृथिव्यसि तावेवावां विवहावहै विवाहङ्करवावहै सह संयुक्तौ भूत्वा रेतः पुत्रदेहरूपं दधावहै धारयाव । ततः प्रजां स्त्रीरूपां सन्ततिम्प्रजनयावहै उत्पादयाव पुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् बहून् विन्द्यावहै लभावहै तेच पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः सन्तु आवामपि सम्प्रियौ सम्यक् प्रीतौ परस्परप्रेमशालिनौ रोचिष्णू सुदीप्तौ शोभमानौ वा सुमनस्यमानौ शोभनमनोवृत्तिङ्कुर्वाणौ सुमनसोभावः सौमनस्यम् तत्कुर्वाणावित्यर्थः सन्त्वितिक्रियां विपरिणमय्य योज्यम् इन्द्रियपाटवमाशास्ते वयञ्च पुत्रादिसहिताः शतं शरदो वत्सरान्पश्येम रूपग्रहणसमर्थाः स्याम तथा शतं शरदो जीवेम निरुपद्रवप्राणान्धारयाम तथैव शरदःशतं शृणुयाम निर्दुष्टं शब्दग्रहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियम् भवत्वित्यर्थः ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेन आरोहेममश्मानमश्मेव त्वꣳ स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोव-

बाधस्व पृतनायतइति ॥ १ ॥ अथ गाथाङ्गायति सरस्वति प्रेद-
मव सुभगे वाजिनीवती । यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजाया-
मस्याग्रतः यस्यां भूतꣳ समभवद्यस्यां विश्वमिदञ्जगत् । ताम-
द्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इति ॥ २ ॥ अथ परि-
क्रामतः तुभ्यमग्रेपर्यवहन्सूर्यां वहतु नासह । पुनः पतिभ्यो-
जायान्दाग्ने प्रजया सहेति ॥ ३ ॥ एवं द्विरपरं लाजादि ॥
४ ॥ चतुर्थꣳ शूर्पकुष्ठया सर्वाँल्लाजानावपति भगाय स्वा-
हेति ॥ ५ ॥ त्रिः परिणीतां प्राजापत्यꣳ हुत्वा ॥ ६ ॥ * ॥ ७ ॥

कर्कः ॥ अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेममश्मान-
मिति ॥ एनां वधूमुत्तरतोऽग्नेर्व्यवस्थितमश्मानमारोहयत्यारोहेममश्मानमित्यनेन
मन्त्रेण प्रकृतङ्कर्तृत्वञ्चात्र वरस्य मन्त्रश्च । अथ गाथां गायति सरस्वति प्रेद-
मवसुभगे इति वर एव अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रइति अनेन मन्त्रेण वर-
वध्वौ मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव । एवन्द्विरपरं लाजादिकर्म भवति ॥ चतुर्थꣳ
शूर्पकुष्ठयासर्वाँल्लाजानावपति ॥ अग्रं शूर्पस्य कुष्ठा तया शूर्पकुष्ठया सर्वाँल्लाजा-
नावपति कुमार्याः पाणौ भगाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण तानेव जुहोति कुमारी ॥
त्रिः परिणीताम्प्राजापत्यꣳ हुत्वेति ॥ त्रिः परिणीतामिति त्रिर्ग्रहणमितरथा
वृत्तिव्युदासार्थम् उक्तं हि परिभाषायाम् .विवृत्त्यावृत्य वेतरथा वृत्तिरिति ॥ ७ ॥

जयरामः ॥ अथैनां वधूमुत्तरतोऽग्नेरवस्थापितमश्मानमारोहयति दक्षिणपादेन
वर आरोहेममश्मानमिति मन्त्रेण प्रकृतङ्कर्तृत्वं चात्रवरस्य मन्त्रपाठश्च ॥
तस्यार्थः तत्राथर्वणोऽनुष्टुप् वधूर्देवता अश्मारोहणे । हे कन्ये इमम्पुरोवर्त्तिन-
मश्मानम्प्रस्तरमारोह आरुह अधितिष्ठेति यावत् ॥ आरोहणेन संस्कृता त्वमश्मेव
पाषाणवत्स्थिरा दृढाङ्गी भव ॥ किञ्च अभि अधिकृत्य आक्रम्य तिष्ठ कान् पृतनां
संग्राममिच्छन्ति पृतन्यन्ति त एव पृतन्यतः तान्पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः
ततश्च पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्ते इति पृतनायतः तान्पृतनायतः अव अवाचीनान्कृ-
त्वा बाधस्व भग्नोद्यमान्कुरुष्व । अथ अश्मारूढायाङ्कन्यायां वरो गाथां गीयते स्तूयते
अनयेति गानं तिष्ठत्यस्यामिति वा गाथा तां गायति अस्यार्थः तत्र विश्वाव-
सुरनुष्टुप् सरस्वती गाने हे सरस्वति वैखरी वाक् सुभगे कल्याणि वाजिनीवति

वाजः अन्नं तदस्ति अस्यामिति वाजिनी अन्नशाला यद्वा वाजाः पक्षाः सन्त्यस्या इति वाजिनी हंसी तद्वति इदं युग्मम् कर्म च प्राव प्रकृष्टतया अव रक्ष यां त्वा त्वाम् अस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेर्वा प्रजायां प्रकृष्टां जनित्रीमाहुः मन्त्राः किम्भूताम् अग्रतः प्रथमाम् तदेव प्रपञ्चयति यस्यामिति यस्याम्प्रकृति-रूपायां त्वयि इदं सर्वं विश्वं तथा भूतं पृथिव्यादि सर्वञ्जगत् अस्तङ्गच्छत् आस प्रलये लीनमित्यर्थः पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सकाशात् समभवत् जातम् शेषं स्पष्टम् ॥ अथ वधूवरौ अग्निम्परिक्रामतः प्रदक्षिणं कुरुतः । तुभ्यमग्रइति मन्त्रेण ॥ मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव तस्यार्थः तत्राथर्वणोऽनुष्टुप् अग्निः तत्रादक्षिणये ॥ अग्ने तुभ्यं त्वदर्थमेव सोमादयः अग्रे पूर्वं जन्मदिनादारभ्य पर्यवहन् परिगृहीतवन्तः ततः सूर्याम् नवोद्गतकान्तिम् पतिभ्यः सोमादिभ्यः इमान् भवान् वहतु प्राप्नोतु । किम्भूतः ना पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ उद्वाचताम् ॥ जायां जायात्वेन पुनः पश्चात्स्वभोगानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह मह्यं त्वम् दाः देहि सन्धिरार्षः ॥ एवन्द्वि-रपरं लाजादिकर्म भवति ॥ चतुर्थहोमे शूर्पस्य कुष्ठया कोणेन सर्वान् शूर्पावशिष्टां-ल्लाजान् कुमार्या अञ्जलावावपति भ्राता तांश्च भगाय स्वाहेति कुमारी जुहोति ॥ त्रिः परिणीतामिति त्रिर्ग्रहणमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् इतरथा वृत्तिश्चोक्ता-परिभाषायाम् विवृत्त्यावृत्य वा इतरथावृत्तिरिति परितोऽग्नेर्नीतां परिणीतामिति पदस्य प्राजापत्यम्प्रजापतये हुत्वा उदीचीम्प्रक्रामयतीत्यन्वयः प्रक्रामयिताचात्र वर एव प्रस्तुतत्वात् ॥ ७ ॥

हरिहरः ॥ अथैनामश्मानमारोहयति । उत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहे-ममश्मानमश्मेवत्वꣳ स्थिराभव । अभितिष्ठ पृतन्यतोवबाधस्व पृतनायत-इति ॥ अथ पाणिग्रहणानन्तरमेनां वधूमश्मानम् दृषदमुत्तरतोऽग्नेर्ध्रियमाणन्दक्षि-णपादेन कृत्वा आरोहयति आरोहेममित्यादिपृतनायत इतिमन्त्रेण ॥ अथ गाथा-ङ्गायति ॥ अथ अश्मारोहणानन्तरङ्गाथाङ्गायति ताङ्गाथामाह ॥ सरस्वति प्रेदम-वसुभगेवाजिनीवती। यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः यस्याम्भूतꣳ समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इति ॥ इमम्मन्त्रम्पठति गाथागाने अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सू-र्यां वहतुनासह पुनःपतिभ्योजायान्दाग्ने प्रजयासहेति ॥ अथ गाथायां समाप्तायामग्निम्प्रादक्षिण्येन परिक्रामतो वधूवरौ तत्र मन्त्रः ॥ तुभ्यमग्रेपर्यवहन्नि-

त्यादिकस्य प्रजयासहेत्यन्तस्य मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते ॥ अत्र हस्तग्रहणादि परिक्रमणान्तेषु कर्मसु वर एव मन्त्रान्पठति ॥ एवन्द्विरपरँल्लाजादि ॥ एवमुक्तप्रकारेण द्विः वारद्वयमपरम्पुनरपि लाजादि कुमार्याभ्रातेत्यारभ्यपरिक्रमणान्तङ्कर्म भवति ॥ चतुर्थꣳ शूर्पकुष्ठयासर्वाँल्लाजानावपति भगायस्वाहेति ॥ ततस्तृतीयपरिक्रमणानन्तरङ्कुमार्या भ्राता शूर्पकुष्टया शूर्पस्य कोणेन सर्वान् यावच्छूर्पेऽवशिष्टान् लाजान् कुमार्या अञ्जलौ आवपति निक्षिपति तान् लाजान् तिष्ठती कुमारी भगायस्वाहेति मन्त्रेण चतुर्थञ्जुहोति ततः समाचारात्तूष्णीं चतुर्थम्परिक्रमणम् वधूवरौ कुरुतः नेतरथावृत्तिम् इतरथावृत्तेः कारणस्य व्यवायस्याभावात् ॥ ब्रह्माग्न्योरन्तरागमनं हि इतरथावृत्तिकारणम् कुत इतिचेत् हविः पात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वपूर्वमन्तरमृत्विजां च यथापूर्वमिति परिभाषासूत्रात् तेन परिक्रमणङ्कुर्वन्तौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम् ॥ त्रिः परिणीतां प्राजापत्यꣳ हुत्वा ॥ पूर्ववदुपविश्य प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा इदं प्रजापतय इति त्यागं विधाय ॥ इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये सप्तमीकण्डिका ॥ ७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेममश्मानमश्मेव त्वꣳ स्थिराभव। अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायतइति ॥ अथ धृतकर एव वर एतां वधूमुत्तरतोऽग्नेः स्थापितमश्मानम्पाषाणं दक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयत्यारोहेममश्मानमित्यनेन मन्त्रेण मन्त्र एव कारितार्थे वासुदेवेन कुमार्या दक्षिणपादं हस्तेन गृहीत्वा अश्मानमुपरि वरः करोतीत्युक्तम् कारिकायाम् ॥ गत्वोभावुत्तरेणाग्निन्तस्याः सव्येतरक्रमम् । सव्येनादाय हस्तेन वधूपादन्तु दक्षिणम् ॥ शिलामारोहयेत्प्रागायतां दक्षिणपाणिनेति । मन्त्रपाठश्च वरस्य न कुमार्याः मन्त्रार्थः हेकन्ये इमम्पुरोवर्तिनमश्मानम्प्रस्तरमारोह आक्रम अधितिष्ठेति यावत् । आरोहणेन संस्कृता त्वमश्मेव पाषाणवत् स्थिरा दृढा भव किञ्च अभि अधिकृत्य आक्रम्य तिष्ठ कान् पृतनां संग्राममिच्छन्ति पृतन्यन्ति त एव पृतन्यतः तान् पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः ॥ ततश्च पृतनाभिः सेनाभिर्यतन्त इति पृतनायतः तान्पृतनायतः । अव अवाचीनान्कृत्वाबाधस्व भग्नोद्यमान् कुरु ॥ अथ गाथां गायति सरस्वति प्रेदमवसुभगे वाजिनीवती। यान्त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः। यस्यां भूतꣳ समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत्। तामद्य

गाथां गास्यामि यास्त्रीणामुत्तमं यशइति ॥ अथ कन्याया दक्षिणपादे अश्मनि निहित एव वरः सरस्वतिप्रेदमवेति इमां गाथां गायति मन्त्रार्थः हेसरस्वति वाग्देवते सुभगे कल्याणि वाजिनीवती वाजः अन्नन्तदस्ति अस्यामिति वाजिनीवती अन्नवती यद्वा वाजाः पक्षाः सन्त्वित्यस्या इति वाजिनी हंसी तद्वतीदं युग्मं कर्म च प्राव प्रकृष्टतया अव रक्ष ॥ त्वा त्वामस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेर्वा प्रजायां प्रकृष्टां जनित्रीमाहुः किम्भूतामग्रतः प्रथमाम् तदेव प्रपञ्चयति । यस्याम् प्रकृतिरूपायां त्वयीदं सर्वं विश्वं तथा भूतं पृथिव्यादि सर्वं जगत् अस्तं गच्छत् आम प्रलये लीनमित्यर्थः ॥ पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सकाशात्समभवत् जातन्तस्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनीन्तां गाथां गुणप्रभावस्तुतिप्रकाशिकामद्य गास्यामि या श्रुता सती स्त्रीणामुत्तमं श्रेष्ठं यशः कीर्तिन्ददाति ॥ अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रेपर्यवहन्त्सूर्यां वहतुनासह । पुनः पतिभ्यो जायां दाग्नेप्रजयासहेति ॥ अथ धृतकरावेव वरवध्वौ अग्नेः परिक्रमणं कुरुतस्तुभ्यमग्रइत्यनेन मन्त्रेण मन्त्रश्च लिङ्गाद्वरस्यैव ॥ मन्त्रार्थः ॥ हे अग्ने तुभ्यन्त्वदर्थमेव सोमादयः अग्रे पूर्वं जन्मदिनादारभ्य पर्यवहन् परिगृहीतवन्तः ततः सूर्याम् सूर्यसम्बन्धिनीम्भार्यामिमाम् भवान्वहतु किंभूतः ना पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ तां जायां जायात्वेन पुनः पश्चात्स्वभोगानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह मह्यम् दाः देहि ॥ सन्धिरार्षः ॥ एवमनेन प्रकारेण द्विरपरँल्लाजादि कुमार्याभ्रातेत्यायारभ्य परिक्रमणान्तं यावत्कर्मोक्तन्तावद् द्विः वारद्वयमपरं पुनर्भवति ॥ चतुर्थे शूर्पकुष्ठया सर्वांल्लाजानावपति भगाय स्वाहेति ॥ तृतीयप्रक्रमे समाप्ते चतुर्थलाजाहोमं जुहुयात् ॥ तत्रायं विशेषः कुमार्या भ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पकोणेन शूर्पे अवशिष्टान् सर्वांल्लाजान् कुमार्या अञ्जलावावपति तान्कुमारी भगाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण जुहोति ॥ अत्र हरिहरमिश्रैरबुद्ध्यैव पाण्डित्यं कृतमस्ति तत्र तेषाङ्ग्रन्थः ॥ ततः समाचारात्तूष्णीं चतुर्थम्परिक्रमणं वधूवरौ कुरुतः नेतरथावृत्तिम् । इतरथावृत्तेः कारणस्य व्यवायस्याभावात् । ब्रह्माग्न्योरन्तरागमनं ह्येतरथावृत्तिकारणं कुत इति चेत् ॥ हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरमृत्विजाञ्च यथापूर्वमिति परिभाषा सूत्रात् तेन परिक्रमणङ्कुर्वन्तौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम् इति सर्वोऽप्ययं ग्रन्थस्तावदशुद्धः ॥ न ह्येतरथावृत्तिकारणं व्यवायः ॥ किन्तर्हि वचनादप्रदक्षिणावर्तनङ्कृत्वा प्रदक्षिणावर्तनं वा कृत्वा इतरथावृत्तिः कार्या ॥ तथा च परिभाषा सूत्रम् विवृत्यावृत्यवेतरथावृत्तिरिति ॥ अयमर्थः ॥ विवृत्या-

प्रदक्षिणमावर्त्तनं कृत्वा आवृत्य प्रदक्षिणमावर्त्तनङ्कृत्वा इतरथावृत्तिः प्रत्यावृत्तिः कर्तव्या । यत्र शास्त्रतः प्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र तदानीमेवाप्रदक्षिणावृत्तिरविहिताऽपि सर्वत्र कर्तव्या यत्र चाप्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र तदानीमेव प्रदक्षिणावृत्तिरविहिताऽपि सर्वत्र कर्तव्या यत्र चाप्रदक्षिणावृत्तिः कृता तत्र प्रदक्षिणावृत्तिरित्यर्थः ॥ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये वधूवरौ न गच्छेतामित्येतस्य हेतूपन्यासार्थं हविष्पात्रेति सूत्रन्दर्शितन्तदपि विपरीतम् नह्येतत्सूत्राद्ब्रह्माग्न्योर्मध्ये वधूवरौ न गच्छत इत्यायाति किन्त्वेतस्मादेव सूत्रान्मध्ये गमनम् हविष्पात्रेत्यस्यार्थः ॥ हविर्व्रीह्यादि पात्राणि शूर्पादीनि स्वामी कर्मजन्यफलभोक्ता यजमानः पत्नी च ऋत्विजो ब्रह्माद्याः एतेषामेकत्र समावेशे सति पूर्वम्पूर्वमस्मिन्सूत्रे प्रथमम्प्रथममुपदिष्टमन्तरमग्निसन्निकृष्टम्भवति अर्थात्पश्चात्पश्चादुपदिष्टन्तदपेक्षया बहिर्भवति हविरादीनामितस्ततो नयने ऋत्विग्यजमानानाञ्चेतस्ततो गमनागमने कर्मार्थमुपवेशने च सर्वत्राप्ययमन्तर्बहिर्भावो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ऋत्विजां ब्रह्मादीनामेकत्र समावेशने चान्तर्बहिर्भावः ततश्च वधूवरावग्नेः प्रदक्षिणङ्कुर्वन्तौ अन्तरङ्गत्वा तन्मध्य एव गच्छेतामिति ॥ तथाच कारिकायाम् ॥ दम्पत्योर्गच्छतोस्तत्र ब्रह्माग्नी अन्तरागतिरिति ॥ त्रिःपरिणीताम्प्राजापत्यꣳ हुत्वा ॥ त्रिः परिणीतां सतीं कुमारीम्प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकहोमं कृत्वा त्रिर्ग्रहणमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् उक्तं हि परिभाषायाम् विवृत्यावृत्य वेतरथावृत्तिरिति ॥ अत्राचारातूष्णीञ्चतुर्थम्परिक्रमणङ्कुरुत इति वासुदेवगङ्गाधरहरिहररेणुदीक्षिताः ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमीकण्डिका ॥ ७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथैनामुदीचीꣳ सप्तपदानि प्रक्रामयति एकमिषे द्वे ऊर्ज्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारिमायो भवाय पञ्च पशुभ्यः षड्ऋतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सामामनुव्रता भव ॥ १ ॥ विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुषजति ॥ २ ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भꣳ स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवति ॥ ३ ॥ उत्तरतएकेषाम् ॥ ४ ॥ ततएनाम्मूर्द्धन्यभिषिञ्चति आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमिति ॥ ५ ॥ आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ६ ॥ अथैनाꣳ सूर्य-

मुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ७ ॥ अथास्यैदक्षिणाꣳ समधिहृदय-
मालभते ममव्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तन्ते
अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्वप्रजापतिष्ट्वानियुनक्तु मह्य-
मिति ॥ ८ ॥ अथैनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियं वधूरिमाꣳ
समेत पश्यत सौभाग्यमस्यैदत्वायाथास्तं विपरेतनेति ॥
९ ॥ तांदृढ पुरुषउन्मथ्यप्राग्वोदग्वाऽनुगुप्तआगारआनडुहेरो-
हिते चर्मण्युपवेशयति इहगावो निषीदन्त्विहाश्वा इह पू-
रुषाः । इहो सहस्रदक्षिणोयज्ञइह पूषानिषीदन्त्विति ॥ १० ॥
ग्रामवचनं च कुर्युः ॥ ११ ॥ विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्रविशता-
दितिवचनात् ॥ १२ ॥ तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः ॥ १३ ॥
आचार्यायवरन्ददाति ॥ १४ ॥ गौर्ब्राह्मणस्यवरः ॥ १५ ॥
ग्रामो राजन्यस्य ॥ १६ ॥ अश्वोवैश्यस्य ॥ १७ ॥ अधिरथꣳ
शतन्दुहितृमते ॥ १८ ॥ अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति । ध्रुवमसि
ध्रुवन्त्वापश्यामि ध्रुवैधिपोष्येमयि मह्यन्त्वादाद्बृहस्पतिर्म-
यापत्याप्रजावतीसंजीवशरदः शतमिति ॥ १९ ॥ सा यदि न
पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ २० ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशि-
नौस्यातामधः शयीयाताꣳ संवत्सरं न मिथुनमुपेयातान्द्वा-
दशरात्रꣳ षड्रात्रन्त्रिरात्रमन्ततः ॥ २१ ॥ ॥ * ॥ ॥ ८ ॥

कर्कः । अथैनामुदीचीꣳ सप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिषे द्वे ऊर्ज्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पञ्चपशुभ्यः षड्ऋतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सामामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति ॥ एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् विष्णुस्त्वानयत्विति च सर्वत्रानुषङ्गः तुल्ययोगित्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च पूर्वमन्त्राणाम् ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भꣳ स्कन्धेकृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवति ॥ निष्क्रमणकालादारभ्योदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतस्तिष्ठे-दन्यः उत्तरत एकेषामाचार्याणाम्मतम् ततश्च विकल्पः ॥ तत एनाम्मूर्द्धन्य-भिषिञ्चत्यापः शिवाः शिवतमा इति ॥ अनेन मन्त्रेणैनां वधूं शिरस्यभिषि-

न्निति ॥ आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ चशब्दात्त्रिभिरभिषेकः ॥ अथैनाꣳ सूर्य-
मुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ उदीक्षयतीति कारितत्वादध्येषणा सूर्यमुदीक्षस्वेति ॥
तच्चक्षुरित्यनेन मन्त्रेणोदीक्षते ॥ अथास्यै दक्षिणाꣳ समधिहृदयमालभते
ममव्रतेत इति ॥ अस्या वध्वा दक्षिणांसमधिबाहुन्नीत्वा हृदयमालभते ममव्रते त-
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ अथैनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियमिति ॥ अनेन मन्त्रेण ॥
तान्दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्तआगारआनडुहे रोहिते चर्मण्यु-
पवेशयतीहगावोनिषीदन्त्विति ॥ तामिति वधूम् उन्मथ्योत्क्षिप्य प्राच्या-
न्दिश्युदीच्यां वाऽनुगुप्तागारे देशे आनडुहे रोहिते चर्मणि उपवेशयतीहगाव इत्य-
नेन मन्त्रेण ॥ ग्रामवचनं च कुर्युर्विवाहश्मशानयोः ॥ कुत एतत् ग्रामम्प्रवि-
शतादिति वचनात् ॥ तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः ॥ तयोर्विवाहश्मशा-
नयोः । श्रुतिग्रहणंच ग्रामवचनप्रामाण्यज्ञापनार्थम् ॥ ग्रामशब्देन किमभिधीयत
इति चेत् ग्रामम्प्रविशतादितिवचनात् स्त्रियो ग्रामशब्देनाभिधीयन्ते । ताश्च
यत्स्मरन्ति तदपि कर्तव्यमिति ॥ आचार्याय वरन्ददाति ॥ वरशब्दार्थज्ञापना-
याह ॥ गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वोवैश्यस्याधिरथꣳ शत-
न्दुहितृमते ददातीत्यनुवर्तते ॥ दुहितृमांश्च यस्य दुहितर एव सन्ति न
पुत्रास्तस्मै रथादिकं गवां शतन्दत्वा दुहितरं तस्योद्वहेत् ॥ प्रतिषिद्धाह्यसौ ना-
भ्रातृकामुपयच्छेदिति वचनात्तत्परिक्रयायाधिरथदानम् ॥ अस्तमिते ध्रुवन्दर्श-
यति ध्रुवमसीति ॥ अनेन मन्त्रेण कारितार्थे चायम्मन्त्रः ॥ पश्यामीत्यत्रान्त-
र्भूतो णिच् ॥ यदुक्तम्भवति दर्शयामीति तदुक्तम्भवति पश्यामीति मन्त्रोऽप्येव-
मेव व्यवस्थितः ॥ ध्रुवैधिपोष्येमयिमह्यन्त्वादाद्बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती
सञ्जीवशरदः शतमिति कुमार्य्यावोच्यते ॥ सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येवब्रू-
यात् ॥ न तु न पश्यामीति ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्याताम् ॥ वरवध्वौ ॥
अधः शयीयाताम् ॥ खट्वाव्युदासार्थोऽयमधः शब्दो नास्तरणव्युदासार्थः ॥
संवत्सरन्नमिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रꣳ षड्रात्रन्त्रिरात्रमन्ततः ॥ ८ ॥

जयरामः ॥ अथेति परिणयानन्तरम् एकमिषे इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं
विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्राऽनुषजति साकाङ्क्षत्वात् तुल्ययोगित्वाच्च पूर्वमन्त्रा-
णाम् ॥ अथ मन्त्रार्थः तत्र सर्वत्र प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ताः प्रक्रामणे ॥ इषे अन्नाय

ऊर्जे बलाय । रायस्पोषाय धनपुष्ट्यै । मायः सुखन्तस्य भवः उत्पत्तिः पश्वादिभ्यः तत्तत्सुखाय । सखे इहामुत्रमित्रसात्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रख्याता भव मामनुव्रता अनुवर्तिनी च भव निष्क्रमणप्रभृति निष्क्रमणकालादारभ्योदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा अग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठेदन्यः उत्तरतः एकेषाम्मतम् अतोविकल्पः ॥ तत उदकुम्भाज्जलं गृहीत्वा एनां कन्यां मूर्द्धनि वरोऽभिषिञ्चति आपः शिवाइति मन्त्रेण ॥ आपोहिष्ठेति च इति चकारात् त्रिभिरप्यभिषेकः ॥ अथमन्त्रार्थः आपः शिवाइति प्रजापतिर्यजुरापोऽभिषेचने ॥ याः आपः शिवाः कल्याणहेतवः शिवतमाः अतिशयाभ्युदयकारिण्यः शान्ताः सुखकर्त्र्यः शान्ततमाः परमानन्ददात्र्यः ता आपः ते तव भेषजम् आरोग्यम् कृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥ आपोहिष्ठेत्यादेः सिन्धुद्वीपो गायत्री आपोमार्जने ॥ अथैनामुदीक्षयतीति कारितार्थत्वाद्वरस्याध्येषणा सूर्यमुदीक्षस्वेति ॥ ततश्च तच्चक्षुरिति मन्त्रेणोदीक्षते कन्या ॥ तत्र दध्यङ्ङाथर्वणः पुरउष्णिक् सूर्यस्तदीक्षणे ॥ अथास्यै अस्याः वध्वाः दक्षिणांसमधि दक्षिणांसस्योपरि स्वहस्तन्नीत्वा तस्या हृदयमालभते स्पृशति वरो ममव्रते इति मन्त्रेण ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र परमेष्ठीत्रिष्टुप् प्रजापतिर्हृदयालम्भे । हे कन्ये इत्यध्याहारः ममव्रते शास्त्रविहितनियमादौ ते तव हृदयं मनः बृहताम् मरीच्यादीनां पतिर्बृहस्पतिः ब्रह्मा दधातु धारयतु किञ्च ममचित्तमनु ममचित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु ॥ त्वं च मम वाचं वचनमेकमना अव्यभिचारिमनोवृत्तिर्जुषस्व हृष्टचित्तादरेण कुरुष्व ॥ त्वा त्वां च स एव बृहस्पतिर्मह्यंमदर्थम्मात्प्रसादयितुमित्यर्थः नियुनक्तु नियोजयतु ॥ अथैनां वधूं वरोऽभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरिति मन्त्रेण ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिरनुष्टुप्विवाहाधिष्ठात्र्योऽभिमन्त्रणे ॥ हेविवाहदेवताः इयंवधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलरूपा विसर्गश्छान्दसः अत इमां कन्यां समेत सङ्गच्छत सङ्गत्य च इमां पश्यत मङ्गलदृष्ट्याविलोकयत किञ्च अस्यैकन्यायै सौभाग्यन्दत्वा अस्तं स्वस्वगृहम्प्रति याथ यातेत्यर्थः न विपरेतनविशिष्टमुखतया पराङ्त न अपगच्छत पुनरपि पुत्रादिमङ्गलमाशास्य पुनरागमनाय व्रजतेत्यर्थः । यद्वा यद्यस्तं याथ तर्हि न विपरेतेति अस्तङ्गृहा इति श्रुतेः तां वधूं दृढपुरुषो दृढाङ्गपुरुषोऽन्यो वरोवा उन्मथ्य उत्थाप्य प्राग्वा पूर्वस्यान्दिशि उदग्वा उत्तरस्याम् अनुगुप्ते वस्त्रादिनाच्छादिते आगारे गृहे तत्र च प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि आस्तीर्णे चर्मणि उपवेशयति । इहगावइति मन्त्रेण ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ताउपवेशने

इह कन्यानिवेशने गावः अश्वाः पुरुषाश्च निषीदन्तु वसन्तु ॥ इहपादावृत्तिः कर्तृभेदापेक्षया । किञ्च उपवार्थे । इहैव सहस्रङ्गावोदक्षिणायस्यस यज्ञः पूषापुष्टि-करोनिषीदतु । पूषावै सहस्रदक्षिण आसेति श्रुतेः ॥ ग्रामवचनं वृद्धस्त्रीवाक्यं विवाहे मरणे च प्रमाणम् । कुतः । ग्रामम्प्रविशतादिति वचनाद्धेतोः ॥ तस्मादित्यादि श्रुतेश्च ॥ ताश्च यत्स्मरन्ति तत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ आचार्याय वरो वरन्ददाति । वरशब्देन किमभिधीयते तदाह ॥ गौर्ब्राह्मणस्येत्यादि ॥ दुहितृमते यस्य दुहि-तर एव न पुत्रास्तस्मै रथाधिकं गवां शतं दत्वा तद्दुहितरमुद्वहेत् ॥ प्रतिषिद्धा ह्यसौ नाभ्रातृकामुपयच्छेदिति तत्परिक्रयायाधिरथदानम् अस्तमिते इति दिवाविवाहे अस्तमिते सूर्ये ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैषेण वरो वधूं प्रेषयति रात्रिविवाहेतु गोदानानन्त-रमेव । सा ध्रुवमसीति मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते समीक्षते कारितार्थेचाऽयम्मन्त्रः ॥ कारयिताचात्र वर एव मन्त्रलिङ्गात् अथ मन्त्रार्थः . तत्र परमेष्ठी पङ्क्तिः प्रजापतिरीक्षणे ॥ हेवधु त्वं ध्रुवं ध्रुवा शाश्वती असि भवसि यतस्त्वा त्वां ध्रुवं तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि अत्रान्तर्भूतोणिच्ज्ञेयः अतस्त्वं मयि ध्रुवा शाश्वती पोष्यापोषणीया मत्प्रजापोष्ट्रीवा एधि भव वर्द्धयेति वा एतदर्थमेव बृहस्पति-र्ब्रह्मा त्वा त्वाम्मह्ममदात् दत्तवान् अतो मयापत्या भर्त्रासह प्रजावती पुत्रपौत्रादि युक्ता शतं शरदो वर्षाणि सम्यक् जीव प्राणिहि सा यदि न पश्यति पश्यामीत्येवं ब्रूयात् नतु न पश्यामीति त्रिरात्रमिति वधूवरौ । अधइति खट्वाव्युदासो नास्त-रणव्युदासः संवत्सरम्मिथुनन्नोपगच्छेताम् । अन्ततः अत्र संवत्सरादौ त्रिरात्र पक्षोह्यन्तिमः संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता ज्ञेयाः संवत्सरादि पक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयेऽपि चतुर्थीकर्मानन्तरम्पञ्चम्यादिरात्रावभिगमनम् चतु-र्थीकर्मणः प्राक्तस्या भार्यात्वमेव नोत्पन्नं विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः ॥ ८ ॥

हरिहरः । अथैनामुदीचीᳫं सप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिषेद्वेऊर्जे त्रीणिरायस्पोषाय चत्वारिमायो भवाय पञ्चपशुभ्यः षड्तुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुषजति ॥ अथ प्रा-जापत्यहोमानन्तरमेनां वधूम् उदीचीमुदङ्मुखीम् सप्तपदानि प्रक्रामयति । सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेन कारयति उत्तरोत्तरं वरः कथम् भूताम् त्रिः परिणीताम् त्रीन्वारान् अग्नेः प्रादक्षिण्येनानीतामिति व्यवहितेन सम्बन्धः कुतः पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् । एकमिष इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः तद्यथा एकमिषे

विष्णुस्त्वानयत्विति वरेणोक्ते मन्त्रे वधूरेकम्पदमुदग्ददाति । तथा द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वानयत्विति मन्त्रान्ते द्वितीयम् त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते तृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते चतुर्थम् । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते पञ्चमम् । षड्तुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते षष्ठम् सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्वित्युक्ते सप्तमम् । विष्णुस्त्वानयत्वित्येतावन्मन्त्रभागम् सर्वत्रैकमिष इत्यादिसर्वेषु मन्त्रेषु अनुषजति संबध्नाति ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भꣳ स्कन्धेकृत्वादक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितोभवत्युत्तरतएकेषाम् ॥ निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामतीत्यादित आरभ्य कश्चित्पुरुषो जलपूर्णं कलशं स्कन्धे निधाय वधूवरयोः पृष्ठत आगत्याग्नेर्दक्षिणस्यान्दिशि मौनी स्थित आस्ते केषाञ्चित्पक्षे उत्तरतः ॥ तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चत्यापः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्तेकृण्वन्तु भेषजमित्यापोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ततस्तस्मात्स्कन्धस्थितादुदकुम्भादाचारादाम्रादिपल्लवसहितेन हस्तेन जलमादायैनां वधूम् मूर्द्धनि शिरस्यभिषिञ्चति वरः आपः शिवा इत्यादिना भेषजमित्यन्तेन मन्त्रेण पुनस्तथैवोदकमादाय आपोहिष्ठेत्यादि आपोजनयथाचन इत्यन्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिरभिषिञ्चतीति चकारादनुषज्यते ॥ अथैनाꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ अथाभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैषेण सूर्यमेनां वधूं वर उदीक्षयति सूर्यनिरीक्षणङ्कारयतीत्यर्थः ॥ साच वरप्रेषिता सती तच्चक्षुरितिमन्त्रेण स्वयम्पठितेन सूर्यन्निरीक्षते दिवाविवाहपक्षे ॥ अथास्यैदक्षिणाꣳ समधिहृदयमालभते ॥ अथ सूर्येक्षणानन्तरमस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अस्या वध्वाः दक्षिणांसमधि दक्षिणस्य स्कन्धस्योपरि हस्तन्नीत्वा तस्याहृदयमालभते वरः स्पृशति ॥ ममव्रते तेहृदयं दधामिमम चित्तमनुचित्तन्ते अस्तु । मम वाचमेकमनाजुषस्व प्रजापतिष्ट्वानियुनक्तु मह्यमिति ॥ अनेन मन्त्रेण ॥ अथैनामभिमन्त्रयते । सुमङ्गलीरित्यादि विपरेतनेत्यन्तं सूत्रम् ॥ अथ हृदयालम्भनानन्तरमेनां वधूम् वरोऽभिमन्त्रयते । सुमङ्गलीरित्यादिना मन्त्रेण अत्र शिष्टसमाचारात् उत्तरत आयतना हि स्त्रीतिश्रुतिलिङ्गाच्च वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयति ॥ तान्दृढपुरुषउन्मथ्यप्राग्वोदग्वाऽनुगुप्त आगार आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति । इह गावइति ॥ ततस्तां वधूं दृढपुरुषः बलवान् कश्चित्पुमानुन्मथ्योत्थाप्य प्राक् पूर्वस्यान्दिशि उदक् उदीच्यां वा दिशि पूर्वक-

ल्पिते अनुगुप्ते सर्वतः परिवृते आगारे गृहे तत्र च पूर्वमास्तीर्णे आनडुहे आर्षभे रोहिते लोहितवर्णे चर्मणि अजिने प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि उपवेशयति इह गाव इत्यादिना निषीदन्त्विति अस्य मन्त्रस्य पाठान्ते । केचन जामातैव दृढपुरुष इत्याहुः तत्पक्षे जामातैव वधूमुत्क्षिप्य मन्त्रमुक्त्वा चर्मण्युपवेशयति ततं आगत्य यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवम्प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरन्दक्षिणात्वेन दत्वा स्वकीयाचार्याय ब्राह्मणः परिणेता गां वरन्ददाति । क्षत्रियश्चेद्वरस्तदा ग्रामन्ददाति । वैश्यश्चेदश्वम् । **अधिरथꣳ शतन्दुहितृमते** ॥ यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत ताङ्कन्याम्पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति मनुवचनात् ॥ अभ्रातृमतीपरिणयनम्प्रतिषिद्धम् तदतिक्रम्य यदिकश्चित्तामुद्वहेत् तदा तस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय च एकेन रथेन अधिकं गवां शतं तत्पित्रे दत्वा उद्वहेत् ॥ **ग्रामवचनं च कुर्युः** ॥ अत्र विवाहे ग्रामशब्दवाच्यानां स्वकुलवृद्धानां स्त्रीणां श्मशाने च वाक्यं कुर्युः ॥ अङ्कुरार्पण हरिद्राक्षतचन्दनादि धर्मप्रतिपादकम् ॥ कस्मात् विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्राविशतादितिवचनात् तस्मात्तयोर्ग्रामःप्रमाणमितिश्रुतेः विवाहे च श्मशाने च ग्रामम् स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः प्राविशतात् शास्त्रातिरिक्तं कर्तव्यमाचारम्पृच्छेदिति वचनात् इति स्मृतेः ॥ न केवलं स्मृतेः श्रुतेश्चापि का सा श्रुतिः ॥ **तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति** ॥ यतः स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरन्ति तस्मात्तयोर्विवाहश्मशानयोर्ग्रामः प्रमाणम् सदाचारबोधकमित्यर्थः ॥ **आचार्यायवरन्ददाति** ॥ वरः स्वकीयाचार्याय वरन्ददाति । वरशब्दार्थमाह ॥ **गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामोराजन्यस्याश्वोवैश्यस्य** ॥ **अस्तमितेध्रुवन्दर्शयति** ॥ दिवा विवाहश्चेत्तदा अस्तमिते सूर्ये अमुकि ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैषेण वधूम् ध्रुवन्तारकाविशेषं दर्शयति । रात्रौ विवाहश्चेत्तदा वरदानानन्तरमेव । तद्यथा ध्रुवमसीत्यादि सञ्जीव शरदः शतमित्यन्तं वरेण पाठितेन मन्त्रेण वधूर्ध्रुवमीक्षते ॥ **सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात्** ॥ सा वधूर्यदि ध्रुवन्नेक्षेत तथापि पश्यामीत्येवं वदेत् न विपरीतम् ॥ **त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौस्यातामधः शयीयाताम्** ॥ विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रम् त्रीणि अहोरात्राणि अक्षारालवणाशिनौ अक्षारं च अलवणं च अक्षारालवणं तदश्नीत इत्येवं शीलौ अक्षारालवणाशिनौ स्याताम् भवेताम् । अधः आस्तरणास्तृतायां भूमौ न खट्वायां शयीयाताम्

स्वपेताम् ॥ संवत्सरन्नमिथुनमुपेयातान्द्वादशरात्रꣳ षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ संवत्सरं वर्षं यावन्मिथुनम् अभिगमनं नोपेयातां नोपगच्छेताम् । अथवा द्वादशरात्रम् अथवा षड्रात्रम् यद्वा त्रिरात्रम् अन्ततः संवत्सरादिपक्षाणामन्ते त्रिरात्रमित्यर्थः ॥ संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता विज्ञेयाः संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेऽपि चतुर्थीकर्मानन्तरं पञ्चम्यादिरात्रावभिगमनम् चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्या भार्यात्वमेव न संवृत्तम् विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः ॥

अथ पद्धतिः ॥ अथ प्रकृतं विवाहकर्माह ॥ तत्र पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकं वरस्य पिता स्वपितृभ्यः पुत्रविवाहनिमित्तं नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय वैवाह्यं पुत्रं मङ्गलतूर्यवेदघोषेण कन्यापितृगृहमानयति कन्यापिता च मातृपूजापूर्वकं कन्याविवाहनिमित्तकं स्वपितृभ्यो नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय मण्डपद्वारमागतं वरमभ्युत्थानादिभिः प्रतीक्ष्य मधुपर्केणार्चयेत् ॥ तद्यथा अर्चयिता आसनमानाय्य तस्यासनस्य पश्चात्तिष्ठन्तमर्घ्यम्प्रति साधुभवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ब्रवीति। तत आचार्यस्तत्सम्बन्धिनः पुरुषाः विष्टरम्पद्यम्पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयम्मधुपर्कन्तत्समीपमानयन्ति ॥ अथार्चयिता एकं विष्टरमादाय तिष्ठति अन्यः कश्चिद्ब्राह्मणो विष्टरो विष्टरो विष्टर इति श्रावयति । प्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यस्य हस्तयोर्ददाति । अर्घ्यश्च वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि यो माकश्चाभिदासतीत्यनेन मन्त्रेण विष्टरमासने निधाय तदुपर्युपविशति। ततोऽन्येन पाद्यम्पाद्यम्पाद्यमिति श्राविते पादार्थमुदकमर्चयिता अर्घ्याय प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा समर्पयति ॥ अथार्घ्यस्तत्पात्रम्भूमौ निधायाञ्जलिना जलमादाय विराजोदोहोऽसि विराजोदोहमशीयमयि पाद्यायै विराजोदोह इति मन्त्रेण ब्राह्मणो दक्षिणम्पादं प्रक्षाल्य तथैव वामं प्रक्षालयति ॥ क्षत्रियादयस्त्वन्ये सव्यम्पादम्प्रक्षाल्यानेनैव विधिना दक्षिणम्प्रक्षालयन्ति । ततः पुनर्विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमानदत्तं विष्टरम्प्रतिगृह्य वर्ष्मोऽस्मीति मन्त्रेण पादयोरधस्तान्निदधाति । ततोऽर्घोऽर्घोऽर्घ इत्यन्येन श्राविते‌ऽर्चयिता प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा अर्घ्यायार्घम् ॥ आपः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति मन्त्रं पठितवते प्रयच्छति । अर्घ्यश्चार्घम्प्रतिगृह्य मूर्द्धपर्यन्तमानीय समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरामापरासेचिमत्पय इत्यनेन मन्त्रेण निनयन्नभिमन्त्रयते । अथाचमनीयमाचमनीयमाचमनीयमित्यन्येन श्राविते‌ऽर्चयिताऽर्घ्याय प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा आचमनीयम्प्रयच्छति । अर्घ्यश्च प्रतिगृह्य आमागन्यशसा

सꣳसृज वर्चसा तम्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिम्पशूनामरिष्टिन्तनूनामिति मन्त्रेण सकृदाचम्य स्मार्तमाचमनं करोति ॥ अथ मधुपर्कोमधुपर्कोमधुपर्क इत्यन्येनोक्ते प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते यजमानहस्तस्थितमुद्घाटितम्मधुपर्कं मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे इति मन्त्रेण प्रतीक्ष्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु-भ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् प्रतिगृह्णामीति मन्त्रेणाञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधाय दक्षिणस्य पाणेरुपकनिष्ठिकयाऽङ्गुल्या नमः श्यावास्यायान्नशने यत्तआविद्ध-न्तत्ते निष्कृन्तामीति मन्त्रेण सकृदालोड्य पुनर्मन्त्रेणैवं द्विरालोडयति अनामि-काङ्गुष्ठाभ्यामादाय बहिर्निक्षिप्य पुनरेवं द्विर्वारमालोडनं निरुक्षणं च करोति ॥ ततो यन्मधुनो मधव्यम्परमꣳ रूपमन्नाद्यम् तेनाहम्मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानीति मन्त्रेण अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय त्रिः प्राश्नाति ॥ मधुव्वाताऋतायत इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं त्रिः प्राश्नाति वा प्राशित-शेषं पुत्राय शिष्याय वा दद्यात्सर्वं वा भक्षयेत् पूर्वस्यान्दिशि असञ्चरे प्रदेशे वा क्षिपेत् । ततः स्मार्त्तेन विधिनाऽऽचम्य वाङ्मआस्येऽस्त्विति कराग्रेण मुखं स्पृशति नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति दक्षिणवामे नासारन्ध्रे अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति दक्षिणोत्तरे चक्षुषी कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं श्रोत्रं संस्पृश्य पुनः कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति वामम् एवम् बाह्वोर्मे बलमस्त्विति दक्षिणोत्तरौ बाहू ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्विति युगपदूरू अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वामे सह सन्त्विति शिरः-प्रभृतीनि पादान्तानि सर्वाण्यङ्गान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभेत । एवमाचान्तोदकाय खड्गहस्तो यजमानः गौर्गौर्गौरालभ्यतामिति ब्रूयात् ततोऽर्घ्यः मातारुद्राणान्दु-हितावसूनाꣳस्वसादित्यानाममृतस्यनाभिः प्रनुवोचञ्चिकितुषे जनायमागामनागा-मदितिंवधिष्ट ममचामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानꣳहनोमीति गवालम्भपक्षे प्रतिब्रूयात् उत्सर्गपक्षेतु मातारुद्राणामित्यादि पाप्माहत ओमित्युपांशूक्त्वा उत्सृ-जत तृणान्यत्त्वित्युच्चैः प्रतिब्रूयात् ततो वरो बहिःशालायामीशान्यान्दिशि चतु-र्हस्तायां सिकताच्छन्नायां वेदिकायां लौकिकं निर्मथ्यं वाऽग्निं स्थापयित्वा पश्चादग्ने-स्तृणपुलकं कटं वा स्थापयेत् । अथ कन्यापिता वस्त्रचतुष्टयं वराय प्रयच्छति वरश्च तेषु मध्ये जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपा वा शतं च जीव शरदः सुवर्चारयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्ववास इत्यनेन मन्त्रेण एकं कुमारीम्परिधापयति । द्वितीयं या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत याश्च देवीस्तन्तूनभितोततन्थ तास्त्वादेवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदम्परिधत्स्ववास इति

मन्त्रेण । स्वयंच परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिमंव्ययिष्य इति मन्त्रेण एकम्परिधत्ते । यशसामाद्यावा-पृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती यशोभगश्चमा विदद्यशोमाप्रतिपद्यतामिति द्वितीयम् ॥ अथ कुमार्याः पिता एतौ परिहिताहतसदशवस्त्रौ कन्यावरौ समञ्जयति परस्परं समञ्जेथामिति प्रैषेण ततो वरः कन्यासम्मुखीभूतः समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समा-पोहृदयानि नौ सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्ट्री दधातु नौ इतिमन्त्रम्पठति ॥ अथ कन्यादानं करोति पित्रादिःकन्यादानाधिकारी । तत्र वाक्यम् अमुकगोत्र-स्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौ-त्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्रस्या-मुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्रीमिति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्द्विवारम-भिहिते अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः उदङ्मुखोपविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टाय वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्याम् । अमुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्मणे ब्राह्म-णाय इति ब्राह्मणवरपक्षे इतरवरपक्षेतु वर्मणे अमुकगुप्तायामुकदासायेतिविशेषः अमुकगोत्राममुकप्रवराममुकनाम्नीमिमाङ्कन्याम् सालङ्काराम् प्रजापतिदैवताम् पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिकामः कन्यादानफलप्राप्तिका-मो वा भार्यात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युक्त्वा सकुशाक्षतजलं कन्यादक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते दद्यात् वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्वित्यनेन मन्त्रेण तां प्रतिगृह्णीयात् अथ कोऽदादिति कामस्तुतिम्पठेत् । ततः कृतैतत्क-न्यादानप्रतिष्ठासिध्यर्थं सुवर्णं गोमिथुनञ्च दक्षिणान्दद्यात् । अत्राऽऽचारात् अन्य-दपि *यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वग्रामादि कन्यापिता यथासम्भवन्द-दाति अन्येऽपि बान्धवादयः यथासम्भवं यौतकं प्रयच्छन्ति । केचन यौतकं होमान्ते प्रयच्छन्ति अत्र देशाचारतो व्यवस्था एवंपित्रादत्तां गृहीत्वा प्रति-ग्रहस्थानान्निष्क्रामति । यदैषिमनसादूरंदिशोऽनुपवमानोवा । हिरण्यपर्णोवैकर्णः सत्वामन्मनसांकरोत्वमुकि इत्यन्तेन मन्त्रेण । अथ निष्क्रमणप्रभृत्येको जलपूर्णक-लशं स्कन्धे निधायाग्नेर्दक्षिणतो वाग्यत ऊर्ध्वस्तिष्ठति उत्तरतो वा अभिषेकपर्य-न्तम् ॥ अथैनौ वधूवरौ अग्निसमीपमागतौ कन्यापिता परस्परं समीक्षेथामिति प्रैषेण समीक्षयति ततः प्रेषितोवरः समीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाणः अघोरचक्षुर-

* कन्यादानमारभ्य चतुर्थीकर्मपर्यन्तं विवाहशब्देनोच्यते तन्मध्ये कन्ययास्वपित्रादिभ्योयद्धनम्प्राप्तन्तद्यौतकम् ॥

पतिघ्न्येधिशिवापशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः वीरसूर्देवकामास्योनाशन्नोभवद्विपदेशं चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वोविविद उत्तरः तृतीयोऽग्निष्टेपतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गन्धर्वायगन्धर्वोददददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्य-मथो इमाम् । सानः पूषाशिवतमा मेरयसान ऊरू उशतीविहर यस्यामुशन्तः प्रहरामशेपं यस्यामुकामाबहवोनिविष्ट्यै । इत्यादिकान् चतुरो मन्त्रान्पठति ततः प्रदक्षिणमग्निम्परीत्य पश्चादग्नेः पूर्वस्यापिततेजनीकटयोरन्यतरे दक्षिणम्पा-दमग्रे कृत्वोपविशति वरः तस्य दक्षिणतो वधूः ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्जं पर्युक्षणान्तं कुर्यात् । इयांस्तु विशेषः शमीपलाशमिश्राःलाजा अश्मा अखण्डलोहि-तमानडुहंचर्म कुमार्याभ्राता शूर्पं दृढपुरुषः आचार्याय वरद्रव्यम् इत्येतावन्ति वस्तूनि उपकल्पयेत् न प्रोक्षेत् ततः स्रुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य आघारावाज्य-भागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानाग्नि-रैत्वित्यादिकान्परंमृत्यवित्यन्तान् अनन्वारब्धो जुहुयात् प्राशनान्ते वा परंमृत्यवि-ति तद्यथा ॐप्रजापतये स्वाहा इदम्प्रजापतये इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय अग्नये स्वाहा इदमग्नये सोमाय स्वाहा इदं सोमाय ॐभूःस्वाहा इदमग्नये ॐभुवः स्वाहा इदं वायवे ॐस्वः स्वाहा इदं सूर्याय त्वन्नोअग्नेवरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः यजिष्ठोव्वह्नितमः शोशुचानोविश्वाद्वेषांꣳसिप्रमुमुग्ध्य-स्मत्स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् सत्वन्नोअग्नेवमोभवोतीनेदिष्ठोअस्याउषसोव्युष्टौ अवयक्ष्वनोवरुणꣳरराणोवीहिमृडीकꣳसुहवोनएधिस्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्चसत्यमित्वमया असि । अयानोयज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषजꣳ स्वाहा इदमग्नये अयसे । येते शतं वरुणये सहस्रं यज्ञियाः पाशावितता महान्तः । तेभिर्न्नो अद्यसवितोऽतविष्णुर्विश्वेमुञ्चन्तुमरुतः स्वर्काः स्वाहा इदं वरु-णाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च । उदुत्तमं वरुणपाशम-स्मदवाधमं विमध्यमꣳ श्रथाय । अथावयमादित्यव्रतेतवानागसो अदितये स्याम स्वाहा इदं वरुणाया० ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा ततो राष्ट्रभृतो यथा ॥ ऋताषाडृत-धामाग्निर्गन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मैस्वाहा वाट् इदमृताषाहे ऋतधाम्ने ऽग्नयेगन्धर्वाय न० ॥ ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसोमुदोनामताभ्यः स्वाहा इदमोषधिभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्भ्यो न मम । सꣳहितोविश्वसामासूर्योगन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मैस्वाहा वाट् । इदं सꣳहितायविश्वसाम्ने सूर्याय गन्ध-र्वाय ॥ सꣳहितो विश्वसामा सूर्योगन्धर्वस्तस्यमरीचयोऽप्सरस आयुवोनाम ताभ्यः

स्वाहा । इदम्मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः ॥ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वः सन इदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मैस्वाहा वाट् इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसेगन्धर्वाय ॥ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयोनामताभ्यः स्वाहा इदन्नक्षत्रेभ्यो ऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः ॥ इषिरोविश्वव्यचावातोगन्धर्वः सनइदं-ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मै स्वाहा वाट् इदमिषिरायविश्वव्यचसे वातायगन्धर्वाय ॥ इषिरो विश्वव्यचा वातोगन्धर्वस्तस्यापो ऽप्सरसऊर्ज्जोनामताभ्यः स्वाहा । इदमद्भ्योऽप्सरोभ्यऊर्ग्भ्यः ॥ भुज्युः सुपर्णो यज्ञोगन्धर्वः सन इदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मैस्वाहा वाट् । इदं भुज्यवेसुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वाय ॥ भुज्युः सुपर्णोयज्ञोगन्धर्वस्तस्यदक्षिणा अप्सरसस्तावानामताभ्यः स्वाहा । इदन्दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यः ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मामनोगन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मै स्वाहा वाट् । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गन्धर्वाय ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मामनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसएष्टयोनामताभ्यः स्वाहा । इदमृक्सामभ्योऽप्सरोभ्यएष्टिभ्यः ॥ केचित्तु अन्यथा मन्त्रप्रयोगं कुर्वन्ति तत्प्रदर्श्यते ॥ ऋताषाड्ऋतधामाग्निर्गन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मै स्वाहा वाट् इति प्रथमः । तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति द्वितीयः ॥ एवं सर्वत्र मन्त्रेषु ॥ अस्मिन्नपि पक्षे त्यागास्तु त एव ॥ अथ जया होमः ॥ चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय १ चित्तिश्च स्वाहा इदंचित्त्यै २ आकूतं च स्वाहा इदमाकूताय ३ आकूतिश्च स्वाहा इदमाकूत्यै ४ विज्ञातं च स्वाहा इदं विज्ञाताय ५ विज्ञातिश्च स्वाहा इदं विज्ञात्यै ६ मनश्च स्वाहा इदं मनसे ७ शक्करीश्च स्वाहा इदं शक्करीभ्यः ८ दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय ९ पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमासाय १० बृहच्चस्वाहा इदं बृहते ११ रथन्तरं च स्वाहा इदं रथन्तराय १२ चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यन्तानां प्रयोगं केचिदिच्छन्ति तदसाम्प्रतम् कुतः नह्येतानि देवतापदानि किन्तु मन्त्रा एवैते मन्त्राश्च यथाऽऽम्नाता एव प्रयुज्यन्ते ॥ प्रजापतिर्जयानिन्द्रायवृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मैविशः समनमन्तसर्वाः स उग्रः स इहव्यो बभूव स्वाहा इदम्प्रजापतये जयानिन्द्राय ॥ अथाभ्यातानाः ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याᳪ स्वाहा इदमग्नये भूतानामधिपतये । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः समावत्वित्येवमादि स्वाहाकारान्तो मन्त्रः इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये ॥ एवं समावत्वस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणेषु सर्वमन्त्रेष्वनुषङ्गः ॥ यमः पृथिव्या अधिपतिः इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये ।

वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः । इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये । सूर्यो दिवोऽधिपतिः इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये॥ चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये । मित्रः सत्यानामधिपतिः इदं मित्राय सत्यानामधिपतये । वरुणोऽपामधिपतिः इदं वरुणायापामधिपतये । समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये । अन्नꣳ साम्राज्यानामधिपतितन्मावत्वस्मिन् इत्यादि इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये । सोम ओषधीनामधिपतिः इदं सोमायौषधीनामधिपयते । सविता प्रसवानामधिपतिः इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये । रुद्रः पशूनामधिपतिः इदं रुद्राय पशूनामधिपतये । उदकस्पर्शनम् । त्वष्टारूपाणामधिपतिः इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये । विष्णुः पर्वतानामधिपतिः इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये । मरुतो गणानामधिपतयस्तेमावन्त्वस्मिन् । इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः । पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः इह मावन्त्वस्मिन् ब्रह्मणीत्यादिसमानम् । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः । उदकस्पर्शनम् । एते अष्टादश मन्त्रा अभ्यातानमञ्ज्ञिकाः ॥ अग्निरैतु प्रथमो देवतानाꣳ सोऽस्यै प्रजाम्मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयꣳ राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयꣳ स्त्री पौत्रमघन्नरोदात्स्वाहा इदमग्नये ॥ १ ॥ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिविबुध्यतामियꣳ स्वाहा इदमग्नये ॥ २ ॥ स्वस्ति नो अग्ने दिवआपृथिव्याविश्वानि धेह्ययथा यजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणन्धेहि चित्रꣳ, स्वाहा इदमग्नये ॥ ३ ॥ सुगन्नुपन्थां प्रदिशन्नएहि ज्योतिष्मध्येह्यजरन्नआयुः । अपैतुमृत्युरमृतंम आगाद्वैवस्वतोनो अभयं कृणोतु स्वाहा इदं वैवस्वताय ॥ ४ ॥ परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां यस्ते अन्यइतरोदेवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमिमानः प्रजाꣳ रीरिषोमोतवीरान्स्वाहा इदं मृत्यवे ॥ एके संस्रवप्राशनान्ते जुहुयादितीच्छन्ति । उदकस्पर्शः ॥ कुमार्याभ्राता उपकल्पितान् शमीपलाशमिश्राँल्लाजान् शूर्पे कृतान् स्वेनाञ्जलिना गृहीत्वा कुमार्या अञ्जलावावपति ताँल्लाजान् प्राङ्मुखी तिष्ठती कुमारी सव्यहस्तसहितेन दक्षिणहस्तेनाञ्जलिना विवाहाग्नौ जुहोति ॥ "अर्यमणन्देवङ्कन्या अग्निमयक्षत । सनो अर्यमा देवः प्रेतो मुञ्चतु मापते स्वाहा" । इत्यनेन मन्त्रेण हस्तस्थितलाजानान्तृतीयांशं जुहोति इदमर्यम्णे "इयन्नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका आयुष्मानस्तुमेपतिरेधन्तांज्ञातयो मम स्वाहा" इत्यनेन मन्त्रेण पुनरञ्जलिस्थि-

तानां लाजानामर्द्धं जुहोति इदमग्नये ॥ "इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणन्तव ममतुभ्यचसंवननंतदग्निरनुमन्यतामियꣳ स्वाहा" इत्यनेन मन्त्रेण सर्वाँल्लाजान् जुहोति इदमग्नये । मन्त्रत्रयं कन्यैव पठति । अथ कुमार्याः साङ्गुष्ठं दक्षिणं हस्तं वरो गृह्णाति । गृभ्णामितेसौभगत्वाय हस्तं मयापत्या जरदष्टिर्यथा सः । भगो अर्यमासविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्यायदेवाः । अमोऽहमस्मिसात्वꣳ सात्वमस्यमो अहम् । सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवीत्वं तावेहि विवहावहै सहरेतो दधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्द्यावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टयः सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेमशरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रसन्दर्भेण । अथ कुमार्याः दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा आरोहेममश्मानमश्मेवत्वꣳ स्थिराभव अभितिष्ठपृतन्यतोऽववाधस्व पृतनायत इत्यनेन मन्त्रेण अग्नेरुत्तरतो व्यवस्थितस्याश्मन उपरि वरः करोति ॥ अथाश्मन्यारूढायां कुमार्यां वरो गाथां गायति । सरस्वति प्रेदमवसुभगे वाजिनीवति यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः यस्यां भूतꣳ समभवद्यस्यां विश्वमिदंजगत् तामद्यगाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इत्यन्ताम् । अथ वधूवरौ प्रदक्षिणमग्निम्परिक्रामतः । तुभ्यमग्रेपर्यवहन्सूर्यां वहतु ना सह पुनः पतिभ्यो जायान्दाग्ने प्रजया सह इत्यन्तस्य मन्त्रस्य वरपठितस्यान्ते एवं पुनर्वारद्वयं लाजावपनादिपरिक्रमणान्तं कर्म निर्विशेषं भवति ततस्तृतीयपरिक्रमणानन्तरम् कुमार्याभ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वाँल्लाजान् कुमार्यञ्जलावावपति सा तिष्ठती कुमारी तान् भगाय स्वाहा इत्यनेन जुहोति इदं भगाय । ततः सदाऽऽचारात्तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं कुरुतः नेतरथावृत्तिम् । अथ प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा इदं प्रजापतय इति त्यागं विधाय एनां वधूमुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयति तद्यथा एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मन्त्रे वधूरेकं पदमुदग्ददाति । द्वे ऊर्ज्जे विष्णुस्त्वानयत्विति द्वितीयम् । त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते तृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वानयत्विति चतुर्थम् । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्विवतिपञ्चमम् । षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वानयत्विति षष्ठम् । सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सप्तमम् ॥ एवं वर एकैकं मन्त्रं समुच्चार्योच्चार्य सप्तपदानि दापयत्युत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथ वरः स्कन्धकृतादुदकुम्भादुदकमादाय वधूमूर्द्धन्यभिषिञ्चति ॥ आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमित्यनेन मन्त्रेण पुनस्तथैवोदकमादायाऽऽपोहिष्ठेतिऋचम्पठित्वा

तथैव मूर्द्धन्यभिषिञ्चति । अथ वरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेषयति सा च प्रेषिता सती सूर्यमुदीक्षते तच्चक्षुरित्यादि शृणुयामशरदःशतमित्यन्तं मन्त्रं स्वयं पठित्वा अथ वरो वध्वाः दक्षिणांसस्योपरि हस्तन्दत्वा हृदयमालभते मम व्रते ते, हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तन्ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यन्तेन मन्त्रेण । अथ हृदयालम्भनानन्तरं वरो वधूमभिमन्त्रयते ॥ सुमङ्गलीरियं वधूरिमाꣳसमेत पश्यत सौभाग्यमस्यै दत्वा याथास्तंविपरेतनेत्यन्तेन मन्त्रेण । अथात्र शिष्टाचारात् वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयन्ति तस्याः सीमन्ते वरेण सिन्दूरन्दापयन्ति अथाग्नेः प्रागुदग्वा पूर्वकल्पितेऽनुगुप्त आगारे उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे आनडुहे चर्मणि तां वधूं दृढपुरुष उत्थाप्योपवेशयति इह गावो निषीदन्त्विवहाश्वा इह पूरुषाः इहोसहस्रदक्षिणोयज्ञइहपूषानिषीदन्त्विति मन्त्रेण यद्वा जामाता दृढपुरुषस्तस्मिन्पक्षे वर उपवेशयति वधूम् तत आगत्य पूर्ववद्यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वारब्धो वरः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते इति स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवान्प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरन्दत्वा स्वकीयाचार्याय वरन्ददाति ब्राह्मणश्चेद्गाम् क्षत्रियश्चेद्ग्रामम् वैश्यश्चेदश्वम् अन्यच्च सुवर्णादिद्रव्यं यथाश्रद्धं यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दातुं संकल्पयेत् । ग्रामवचनं च कुर्युरित्यनेन शिष्टाचारप्राप्तं तिलककरणाक्षतचन्दनमन्त्रविप्राशीर्वचनप्रतिष्ठामन्त्रपाठादिकं यथाकुलं यथादेशसमाचारं तत्र तत्र क्रियमाणमनुमन्येरन् दिवाचेद्विवाहस्तदाऽस्तमिते ध्रुवन्दर्शयति वरो बध्वाः रात्रौ चेद्वरदानानन्तरमेव । तद्यथा ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूः ध्रुवमसि ध्रुवन्त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वाऽदाद्बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीव शरदःशतमित्यन्ते मन्त्रे वरेणोक्ते ध्रुवमीक्षते सा वधूर्यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येवं वदेत् । विवाहादारभ्य त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्याताम् जायापती । अधः खट्वारस्थिते भूभागे स्वास्तृते शयीयातान्त्रिरात्रमेव । संवत्सरं समग्रं मिथुनं नोपेयाताम् द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं चेति एते विकल्पा मिथुनकरणशक्त्यपेक्षया ॥ अत्र त्रिरात्रपक्षाश्रयणं चतुर्थ्युत्तरकालम् हेतुस्तु व्याख्याने विहितः ॥ इति विवाहकर्मपद्धतिः ॥ ८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः । अथैनामुदीचीꣳ सप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिषेद्वेऊर्ज्जेत्रीणिरायस्पोषाय चत्वारि मायोभवायपञ्चपशुभ्यः षड्ऋतुभ्यः सखेसप्तपदाभव सामामनुव्रताभव विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानुषजति ॥ अथ वर एनां

कुमारीमग्नेरुत्तरतः उदीचीमुदङ्मुखीम् एकमिष इत्येतैः सप्तमन्त्रैः सप्तपदानि प्रक्रामयति प्रक्रमणं कारयति कारितत्वात्सप्तपदानि प्रक्रमस्वेत्यध्येषणेति ॥ कुमार्या दक्षिणपादं गृहीत्वा अग्रे अग्रे स्थापयतीत्यन्ये विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्र षट् मन्त्रेषु अनुषङ्गः नतु सप्तमे मन्त्रे तुल्ययोगित्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च पूर्वमन्त्राणामिति कर्काचार्यः अन्येषां भाष्यकाराणां पद्धतिकाराणाञ्च मते सर्वमन्त्रेष्वनुषङ्गः। मन्त्रपाठो वरस्य अत्रैवं प्रयोगः एकमिषे विष्णुस्त्वानयतु द्वे ऊर्ज्जे विष्णुस्त्वा नयतु । त्रीणिरायस्पोषाय वि० । चत्वारि मायो भवाय वि० । पञ्च पशुभ्यो वि० । षड्तुभ्यो वि० ॥ सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भवेति ॥ प्रक्रमेषु सव्यपादस्य नातिक्रमणमिति रेणुदीक्षिताः ॥ मन्त्रार्थः इषे अन्नाय ऊर्ज्जे बलाय रायस्पोषाय धनपुष्टै मायः सुखं तस्य भव उत्पत्तिः पश्वादिभ्यस्तत्तत्सुखाय । सखे इहापुत्रमित्रसात्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रख्याता भव मामनुवर्त्तिनी च भव ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भꣳ स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवति ॥ निष्क्रमणं पित्राप्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामतीत्येतावदुच्यते । तदारभ्य कश्चित्पुरुषः उदकपूर्णं कुम्भं स्कन्धे गृहीत्वा विवाहाग्नेर्दक्षिणतो वाग्यतस्तूष्णीन्तिष्ठेत् ॥ उत्तरत एकेषाम् ॥ एकेषामाचार्याणाम्मते अग्नेरुत्तरतस्तिष्ठति अतश्च विकल्पः ॥ तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्वन्तु भेषजमिति ॥ ततस्तस्मादुदकुम्भाद्धस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्ध्नि शिरसि वर एव आपःशिवा इत्यनेन मन्त्रेणाभिषिञ्चति ॥ मन्त्रार्थः ॥ या आपः शिवाः कल्याणहेतवः शिवतमाः अतिशयाभ्युदयकारिण्यः शान्ताः सुखकर्त्र्यः शान्ततमाः परमानन्ददात्र्यः ता आपस्ते तव भेषजमारोग्यं कृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥ आपोहिष्ठेतिचतिसृभिः ॥ चशब्दात्तस्मादुदकादापोहिष्ठेति त्रिभिर्मन्त्रैरभिषेकः कार्यः ॥ अथैनाꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ अथैनां वधूं वरः सूर्यमुदीक्षयति सूर्यावेक्षणं कारयति उदीक्षयतीतिकारितत्वात् अध्येषणा सूर्यमुदीक्षस्वेति साच वरेण प्रेरिता सूर्यम्पश्यति तच्चक्षुरित्यनेन मन्त्रेण दिवाविवाहपक्षे एतदितिरेणुदीक्षितहरिहरौ अस्माभिस्तु सूर्यावेक्षणान्यथाऽनुपपत्त्या अस्तमिते ध्रुवन्दर्शयतीत्यत्रास्तमितग्रहणाच्च एतद्गृह्यानुसारिणां दिवैव विवाह इत्युच्यते ॥ अथास्यै दक्षिणाꣳ समधिहृदयमालभते । ममव्रतेतेहृदयन्दधामि ममचित्तमनुचित्तन्ते अस्तु । ममवाचमेकमना जुषस्वप्रजापति

ष्टानियुनक्तु मह्यमिति ॥ अस्या इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे अस्याः वध्वाः दक्षिणां-समधि दक्षिणस्य अंसस्य स्कन्धस्य अधि उपरि हस्तं नीत्वा ममव्रतेत इत्यनेन मन्त्रेण तस्या हृदयमालभते वरः हेकन्ये इत्यध्याहारः मम व्रते शास्त्रविहितनि-यमादौ ते तव हृदयं मनः दधामि स्थापयामि किञ्च मम चित्तमनु मम चित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु त्वं च मम वाचं वचनं एकमना अव्यभिचारिमनोवृत्तिर्जुषस्व हृष्टचित्तादरेण कुरुष्व त्वा त्वां सच एव प्रजापतिर्मह्यं मदर्थं मां प्रसादयितुमि-त्यर्थः नियुनक्तु नियोजयतु ॥ अथैनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरियंवधूरिमाꣳ समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यैदत्वा याथास्तं विपरेतनेति ॥ वर एनां वधूं सुमङ्गलीरित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । अत्राचाराच्चतस्रःस्त्रियो मङ्गलं कुर्वन्ति । तथाच कारिकायाम् पतिपुत्रान्विताभव्याश्चतस्रः सुभगा अपि । सौभाग्यमस्यै दद्युस्तामङ्गलाचारपूर्वकमिति ॥ मन्त्रार्थः हेविवाहदेवताः इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गलरूपा विसर्गश्छान्दसः अत इमां कन्यां समेत सङ्गच्छत सङ्गत्य च इमां पश्यत दृष्ट्या विलोकयत किञ्च अस्यै कन्यायै सौभाग्यं दत्वा अस्तं गृहं याथ यात इत्यर्थः न विपरेतनाविमुखतया पराइत अपगच्छत पुनरपि पुत्रादिमङ्गलमा-शास्य पुनरागमनाय व्रजत इत्यर्थः । यद्वा यद्यस्तं याथ तर्हि नविपरेतनेति अस्तंगृहा इतिश्रुतेः ॥ तान्दृढपुरुषउन्मथ्यप्राग्वोदग्वाऽनुगुप्त आगार आनडुहेरोहिते चर्मण्युपवेशयतीहगावोनिषीदन्त्विहाश्वाइहपूरुषाः । इहोसहस्रदक्षिणो यज्ञइह पूषानिषीदन्त्विति ॥ ततो वरस्तां वधूम् उन्मथ्य उत्क्षिप्य उत्थाप्य प्राक् प्राच्यामुदगुदीच्यां वा अनुगुप्ते आगारे परिवृते गृहे रोहिते रक्तवर्णे आन-डुहे चर्मणि उपवेशयतीहगाव इत्यनेन मन्त्रेण चर्मच प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्ती-र्णम्भवति चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणीति परिभाषितत्वात् दृढपुरुषः कश्चि-द्बलवान् पुरुष इतिहरिहरः दृढपुरुषो जितेन्द्रिय इतिभर्तृयज्ञाः जामातैव दृढपुरुष इतिरेणुकदीक्षितगङ्गाधरौ । अस्माकमपि मते वर एव तस्य च दृढत्वं जितेन्द्रि-यत्वेन अन्यथा वध्वा अनुगुप्तागारनयने मनसि उन्मादोत्पत्तेः नह्यन्यापि भार्यात्व-मुत्पन्नमिति मन्त्रार्थः इह कन्यानिवेशने गावः अश्वाः पुरुषाश्च निषीदन्तु वसन्तु इह पदावृत्तिः कर्तृभेदापेक्षया किञ्च उ एवार्थे इहैव सहस्रं गावो दक्षिणा यस्य स यज्ञः पूषा पुष्टिकरोनिषीदतु पूषावैसहस्रदक्षिणआमेतिश्रुतेः ॥ ग्रामवचनं चकुर्युर्विवाहश्मशानयोः ॥ विवाहे श्मशाने च वृद्धानां स्त्रीणां वचनं वाक्यं

कुर्युः सूत्रे अनुपनिबद्धमपि वधूवरयोर्मङ्गलसूत्रं गले मालाधारणम् उभयोर्वस्त्रान्ते ग्रन्थिकरणम् करग्रहणे न्यग्रोधपुटिकाधारणं वरागमने नासिकाधारणं वरहृदये दध्यादिलापनादि ताश्च यत्स्मरन्ति तदपि कर्तव्यमित्यर्थः च शब्दाद्देशाचारोऽपि। ग्रामशब्देन स्वकुलवृद्धास्त्रियोऽभिधीयन्ते ताहि पूर्वपुरुषैरनुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरन्ति ग्रामवचनं लोकवचनमिति भर्तृयज्ञः वृद्धानां स्त्रीणां वचनं कार्यमिति कुत इत्यत आह ॥ **ग्रामम्प्रविशतादितिवचनात्तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमितिश्रुतेः॥** ग्रामं वृद्धानां स्त्रीणामाचारं प्रविशतादिति स्मृतिवचनात् ननु ग्रामम्प्रविशतादिति स्मृतिवचनाद्धरिद्रालापनादौ अस्तु प्रामाण्यं यत्र तु अथैनामश्मानमारोहयतीत्येतदनन्तरं तूष्णीं वरस्य पाषाणावरोहणं कारयित्वा कुमार्याभ्राता वराङ्गुष्ठोपरि उपलन्निधाय वराद्रूप्यादि गृह्णाति ताः स्मरन्ति तदप्रमाणं लोभमूलत्वेन वैसर्जनीयवस्त्रवदित्यत आह तयोर्विवाहश्मशानयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतिवचनात्ताभिर्यत्स्मर्यते रूप्यग्रहणादि तदपि प्रमाणमिति प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात् ॥ **आचार्यायवरन्ददाति** ॥ ततो वरः आचार्याय स्वकीयाय वरन्ददाति ॥ **गौर्ब्राह्मणस्य वरोग्रामोराजन्यस्याश्वोवैश्यस्य** ॥ वरशब्दार्थव्याख्यानं करोति ब्राह्मणश्चेत्परिणेतातदागांवरन्ददाति। क्षत्रियश्चेद्वरस्तदाग्रामं वरन्ददाति। वैश्यश्चेद्वरस्तदाऽश्वं वरन्ददाति। एतेवराविवाहे एवप्रकरणात् ॥ सर्वासु वरचोदनासुगवादयो वरशब्दवाच्या इति भर्तृयज्ञः ॥ **अधिरथꣳ शतन्दुहितृमते** ॥ ददातीत्यनुवर्तते दुहितृमांश्च यस्यदुहितर एव न पुत्रास्तस्मैदुहितृमतेरथेन अधिकं गोशतन्दत्वा तस्यकन्यामुद्वहेत् प्रतिषेधत्यसौमनुः यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता। नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति ॥ तस्याः परिक्रयाय रथाधिकं गवां शतन्ददाति ॥ **अस्तमितेध्रुवन्दर्शयति। ध्रुवमसिध्रुवन्त्वा पश्यामिध्रुवैधिपोष्येमयि मह्यन्त्वादाद्बृहस्पतिर्मयापत्याप्रजावती सञ्जीवशरदः शतमिति** ॥ अस्तमिते सूर्ये वधूं ध्रुवसञ्ज्ञन्नक्षत्रन्दर्शयति ध्रुवमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ नात्रध्रुवमीक्षस्वेत्यध्येषणा अयमेव मन्त्रः कारितार्थे अत्रकर्कभाष्यम् अस्तमिते ध्रुवन्दर्शयतिध्रुवमसीत्यनेनमन्त्रेण कारितार्थे चायमेवमन्त्रः पश्यामीत्यन्तर्भूतण्यर्थः। यदुक्तम्भवति दर्शयामीति तदुक्तम्भवति पश्यामीति मन्त्रोऽपि चैवं व्यवस्थितः ॥ ध्रुवैधिपोष्येमयिमह्यं त्वादाद्बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीवशरदः शतमिति ॥ कुमार्यैवोच्यत इति ॥ वध्वामन्त्रपाठ इति भ्रान्तिमान् गङ्गाधरः।

ध्रुवमीक्षस्वेति प्रैष इतिहरिहरगङ्गाधरौ ॥ मन्त्रार्थः ॥ हेवधु त्वं ध्रुवमसि ध्रुवा शाश्वती असि भवसि यतः त्वा त्वां ध्रुवं तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि अत्रान्तर्भूतोणिच् ज्ञेयः अतस्त्वमपि ध्रुवा शाश्वती पोष्या पोषणीया मत्प्रजापोष्ट्री वा एधि भव वर्द्धयेति वा एतदर्थमेव बृहस्पतिर्ब्रह्मा त्वा त्वां मह्यमदात् दत्तवान् अतोमयापत्याभर्त्रासहप्रजावती पुत्रपौत्रादियुक्ता शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥ **सायदिनपश्येत्पश्यामीत्येवब्रूयात्** ॥ साकन्यायदि ध्रुवसञ्ज्ञकं सूक्ष्मनक्षत्रं न पश्येत् तदापश्यामीत्येव वक्तव्यम् तया न पश्यामीति वचनं न ब्रूयात् ॥ **त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौस्याताम्** ॥ लग्नदिनमारभ्यत्रिरात्रं यावत् वरवध्वौ अक्षारं अलवणं चाश्नीत इत्येवं शीलौ स्याताम् ॥ **अधः शयीयाताम्** ॥ अधोभूमौ स्वपेतां खट्वाव्युदासार्थोऽधः शब्दः नास्तरणव्युदासार्थः ॥ **संवत्सरं न मिथुनमुपेयातान्द्वादशरात्रꣳ षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः** ॥ विवाहदिनमारभ्य संवत्सरं यावत् न मिथुनमुपेयातां ब्रह्मचारिणौ स्याताम् द्वादशरात्रं वा षड्रात्रं वा त्रिरात्रं वा ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट् स्थपतिश्रीमद्याज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ ॥ * ॥

अथविवाहेपदार्थक्रमः ॥ तत्रतावदुपयोगितयाकिञ्चित्संक्षेपेणोच्यते । अनाश्रमीनतिष्ठेतदिनमेकमपिद्विजः । आश्रमेणविनातिष्ठन् प्रायश्चित्तीभवेद्धि स इति दक्षस्मृतेः ॥ अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजामिति च याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अविप्लुतब्रह्मचर्यो बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्तां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ अत्र कुलमग्रेपरीक्षेतेति गृह्यान्तरवचनादादौ सदाचारादिगुणवत्तया हीनक्रियत्वादिदोषहीनतया च परीक्ष्य कुलन्तज्ज्ञोद्वाह्या तदनु लक्षणान्यपि परीक्ष्यम् लक्षणानि च शुभाशुभसूचकानि । तनुलोमकेशदशनत्वगादीनि प्रत्यक्षगम्यानि बाह्यानि ॥ तथा च मनुः अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियमिति ॥ यान्यन्तराणि तान्युक्तान्याश्वलायनगृह्ये ॥ दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋतेसत्यं प्रतिष्ठितम् यदिदं कुमार्यभिजानीयात्तदियमिह प्रतिपद्यताम् यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति क्षेत्राच्चेदुभयतः स्याद् गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजाभविष्यन्तीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमतीवेदीपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनोह्रदात्सर्वसंपन्नादेवनात्कितवी चतुष्प-

थाद्विप्रवाजिनीरिणादधन्याश्मशानात्पतिघ्नीति । अस्यार्थः ॥ दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्येवं परीक्षेत ॥ क्षेत्रादिभ्यो मृदमादाय आहृत्य अष्टौपिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे इत्यनेन मन्त्रेण मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात् एषां पिण्डानां मध्ये एकं पिण्डं गृहाणेति यदेकस्मिन्वत्सरे द्विः फलति तदुभयतः शस्यं क्षेत्रन्तस्मात्क्षेत्रादाहृतपिण्डं गृह्णीयाच्चेदन्नवती अस्याः प्रजाः भविष्यन्ति इति विन्द्यात्। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्। अपवृक्ते कर्मणि या वेदिः सा वेदी पुरीषम् ॥ अविदासीनह्रदोनाम अशोष्योह्रदः देवनं द्यूतस्थानम् इरणमूषरम् विप्रवाजिनी विविधं प्रव्रजनशीला स्वैरिणीति यावत्। पतिं हन्तीतिपतिघ्नी। अत्रैवंक्रमः क्षेत्रादिभ्यो मृदाहरणं पिण्डाष्टककरणमन्यस्य ऋतमग्रइति पिण्डाभिमन्त्रणम् एषामेकङ्गृहाणेतिप्रैषः क्षेत्रपिण्डग्रहणे अस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति ज्ञातव्यम्। गोष्ठपिण्डाऽऽदाने पशुमती। वेदीपिण्डाऽऽदाने ब्रह्मवर्चस्विनी। ह्रदपिण्डादाने सर्वसम्पन्ना। द्यूतस्थानपिण्डाऽऽदाने द्यूतिनी। चतुष्पथपिण्डाऽऽदाने स्वैरिणी। उषर पिण्डाऽऽदाने धनहीना। श्मशानभूमिपिण्डाऽऽदाने पतिघ्नी ॥ अत्रप्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव वस्तुतो निन्दिताऽनिन्दिताचेतिमन्तव्यम् उत्तरैस्तु त्रिभिर्वाक्यैः सैव निन्द्यते अनन्यपूर्विकेत्यनेन वाग्दत्ता मनोदत्ता अग्निम्परिगता सप्तपदींनीता भुक्ता गृहीतगर्भाप्रसूताचेति सप्त पुनर्भ्वो व्यावर्त्यन्ते। कांतांवोढुर्मनोनयनयोराल्हादकरीम्। असपिण्डेति सापिण्ड्यवर्जनम्। तच्चैकशरीरावयवान्वयेन भवति एकस्य हि पितुर्मातुर्वा शरीरावयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परम्परया वा शुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः। यद्यपिपत्न्याः पत्यासह भ्रातृपत्नीनां च परस्परं नैतत्सम्भवति तथाप्याधारत्वेनैकशरीरावयवान्वयोऽस्त्येव। एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवा पुत्रद्वारा तास्वाहिता इति मिताक्षराकारमदनपारिजातादय आहुः कथञ्चिदेकपिण्डक्रियाप्रवेशेन निर्वाप्य सापिण्ड्यं चन्द्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवादयो वदन्ति नन्वेवं विधातृशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यातिप्रसङ्गेन एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वेन वा गुरुशिष्यादेरपि श्राद्धदेवतात्वात्सापिण्ड्यमिति न काप्यसपिण्डेत्यत आह याज्ञवल्क्यः ॥ पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति। मातृपक्षेपञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तत इतिशेषः। कूटस्थमारभ्यात्रगणनाकार्या तदुक्तम् वध्वावरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः। पञ्चमीचेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्ततइति ॥ कूटस्थोमूलपुरुषः यतः सन्तानभेदः यवीयसीम् स्वापेक्षया वयसावपुषाच न्यूनाम्। अरोगिणीमचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोगरहिताम् भ्रातृमतीमिति पुत्रिकाकरणशङ्का निवृत्त्यर्थम् यत्र तु पुत्रिकाकरणाभाव-

निश्चयस्तामभ्रातृकामप्युद्वहेत् । असमानार्षगोत्रजाम् ऋषेरिदमार्षम् गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्तकः प्रवरइत्यर्थः ॥ गोत्रंवंशपरम्पराप्रसिद्धम् । स्वसमाने आर्षगोत्रे यस्यतस्माज्जाता या न भवति तां यास्कवाधूलमौनमूकानां भिन्नगोत्राणामपि भार्गववैतहव्यसावेधसेतिप्रवरैक्यमस्ति तत्र विवाहोमाभूदिति असमानार्षजामित्युक्तम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्वेति । आङ्गिरसमान्धातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्व गोत्रैक्यम् तादृशविवाहवारणायासमानगोत्रजामितिउक्तम् तथा च गोत्रप्रवरौ पृथक्पर्युदासे निमित्तभूतौ प्रवरैक्ये विशेषमाह बौधायनः पञ्चानांत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवशेषेष्वेकोऽपि वारयेदिति विवाहमितिशेषः ॥ इतिसंक्षिप्तगोत्रप्रवरनिर्णयः ॥ अथ समानार्षगोत्रजाविवाहे प्रायश्चित्तम् ॥ परिणीय सगोत्रान्तु समानप्रवरान्तथा । त्यागं कुर्याद् द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् । त्यागश्चोपभोगस्यैव न तु तस्याः समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापिवा । विवाहयति योमूढस्तस्यवक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥ उत्सृज्य तान्ततोभार्यां मातृवत्परिपालयेदिति शातातपस्मृतेः ॥ समानप्रवरस्वरूपंच बौधायनेनोक्तम् ॥ एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणादिति ॥ समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः । अथ सापत्नविषये सापिण्ड्यम् ॥ सपत्नमातामहकुलेप्यातिदेशिकात्सापिण्ड्यादविवाहः तथाच सुमन्तुः पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरोमातुलास्तद्भगिन्योमातृष्वसारस्तद्दुहितरश्चभगिन्यस्तदपत्यानिभागिनेयानि अन्यथा सङ्करकारिण्यः स्युरिति अत्र यावद्वचनं वाचनिकमितिन्यायेन परिगणितेष्वेवातिदेशिकं सापिण्ड्यम् नतुपञ्चमसप्तमपर्यन्तम् क्वचित्तुवचनादेवविवाहनिषेधः तथाच बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे ॥ अविरुद्धसम्बन्धामुपयच्छेदित्युक्त्वास्वयमेवविरुद्धं सम्बन्धन्दर्शयति ॥ यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्निस्वसाचेति ॥ तथा नारदः ॥ प्रत्युद्वाहोनैवकार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम् । नैवैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्येचकन्यके ॥ नैवंकदाचिदुद्वाहोनैकदामुण्डनद्वयम् । अन्यत्रापि ॥ एकजन्येच कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्मनोः । न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्याद्वैकदा च नेति ॥ अथवरगुणाः तत्र बुद्धिमतेकन्यांप्रयच्छेदितिबह्वृचगृह्यम् ॥ यमः ॥ कुलं च शीलं च वयश्चरूपं विद्यां च वित्तं च सनाथतां च । एतान् गुणान् सप्तपरीक्ष्य देयाकन्याबुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ एतैरेवगुणैर्युक्तः सवर्णश्श्रोत्रियोवरः । यत्नात्परीक्षितः सम्यक्* युवाधीमान् जनप्रियः ॥ एतैः कन्यागुणैरन-

* पुंस्त्वे इति वा पाठः ।

न्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमत्वव्यतिरिक्तैर्युक्तः ॥ कात्यायनः ॥ उन्मत्तः पतितः कुष्ठीषण्ढश्चैवस्वगोत्रजः । चक्षुः श्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥ वरदोषाः स्मृताह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥ नारदः परीक्ष्यपुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः । पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥ सुबद्धजत्रुजान्वस्थि सुबद्धांसशिरोधरः । यस्याविप्लवते रेतो ह्लादि मूत्रञ्चफेनिलम् ॥ पुमान्स्याल्लक्षणैरेभिर्विपरीतस्तुषण्ढकः । अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः ॥ क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥ अथ कन्यावरयोर्बृहस्पत्यानुकूल्याभावे तदाऽऽनुकूल्याय बृहस्पतिशान्तिः ॥ तत्र शौनकः कन्योद्वाहस्य कालेतु आनुकूल्यन्न विद्यते । ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृत सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् । ईशान्यान्धवलंकुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुष्पञ्च पलाशं चैव सर्षपान् । मांसी गुडुच्यपामार्ग विडङ्गीशङ्खिनी वचा ॥ सहदेवी हरिक्रान्ता सर्वौषधि शतावरी । बला च सहदेवीच निशाद्वितयमेवच । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं स्वशाखोक्तविधानतः । यथोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥ देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् । अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् ॥ यवव्रीहिस्तिलाः साज्या मन्त्रेणैव बृहस्पतेः । अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥ पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुम्भाभिमन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः ॥ प्रतिमां कुम्भवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छुभं स्यान्नात्र संशयः ॥ अथापरिहार्यकन्यावैधव्ययोगे तूच्यते ॥ तत्र मार्कण्डेयपुराणे बालवैधव्ययोगेतु कुम्भेषु प्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नन्ततः पश्चात्कन्योद्वाह्येतिचापरे ॥ तत्र पुनर्भूदोषाभाव उक्तो विधानखण्डे ॥ स्वर्णाम्बुपिप्पलानाञ्च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तया सह विवाहेतु पुनर्भूत्वन्न जायते ॥ सूर्यारुणसंवादे विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रताराबलान्विते । विवाहोक्तेच मन्यन्या कुम्भेन सह चोद्वहेत् ॥ सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चाद्दशतन्तुविधानतः । कुङ्कुमालङ्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥ ततः कुम्भञ्च निस्सार्य प्रभज्य सलिलाशये ॥ ततोऽभिषेचनङ्कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ॥ कुम्भप्रार्थनाऽपितत्रैवोक्ता वरुणाङ्गस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखङ्कुरु ॥ देहि विष्णो वरन्देव कन्यां पालय दुःखतः । ततोऽलङ्कारवस्त्रादिवराय प्रतिपादयेत् ॥ इतिकुम्भविवाहः ॥ तत्रैव मूर्तिदानमप्युक्तम् ॥ ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य सम्पूज्य विविधार्हणैः । तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मुर्त्तिं चतुर्भुजाम् ॥ शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याऽथवा पुनः । निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥

दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् ॥ सदक्षिणाञ्च तान्दद्यान्मन्त्रमेनमुदीरयेत् । यन्मया प्राचिजनुषि त्यक्त्वा पतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया ॥ प्राप्य मानं महाघोरं यशः सौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये । बहुसौभाग्यलब्ध्यौच महाविष्णोरिमान्तनुम् । सौवर्णान्निर्मितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ॥ अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारम्प्रजपेदिति । एवमस्त्विति तस्योक्तङ्गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥ ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिन्दाता मृगीदृशः । अन्येऽप्यश्वत्थवृत्तविवाहवृत्तसेचनादयस्तत्रैव ज्ञेयाः ग्रन्थगौरवभयान्नेहोच्यते अथ विवाहकाले कन्या ऋतुमती चेत्तत्र यज्ञपार्श्वे विवाहे विहिते तन्त्रे होमकाले उपस्थिते । कन्यामृतुमतीन्दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ॥ युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततःकर्मणि योजयेत् ॥ युञ्जानः प्रथममित्यनेन मन्त्रेणाहुतिं हुत्वेत्यर्थः ॥ यद्वा विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजस्वला । त्रिरात्रन्दम्पती स्याताम् पृथक् शय्यासनाशनौ ॥ चतुर्थेऽहनि सुस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधीति जुहुयातामिति शेषः ॥ अथ विवाहे आशौचनिर्णयः ॥ विधिवत्कृते कन्यावरणे त्रिरात्रादिव्रतसमाप्तिपर्यन्तमध्ये आशौचप्राप्तौ तदपोह्य सद्यः शौचं चन्द्रिकाकार आह ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयत इति दातुर्वरस्य कन्यायाश्च सद्यः शौचम् बृहस्पतिः विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥ षट्त्रिंशन्मते ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥ परैरन्नम्प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः । व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चनेजपे । प्रारब्धे सूतकन्न स्यादनारब्धेतु सूतकम् ॥ प्रारम्भश्चतेनैवोक्तः प्रारम्भोवरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति । वरणमिति मधुपर्कपरम् ॥ तथा च ब्राह्म्ये ॥ गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः पश्चादशौच पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥ मधुपर्कात्पूर्वन्तु भवत्येव माशौचमिति रामाण्डारभाष्ये । शुद्धिविवेकेऽप्येवमेव नान्दीमुखविधिश्चावश्यकत्वे अधिक उक्तः ॥ एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः । त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयत इति ॥ तेन एकविंशत्याद्यहरन्तःपाति यदि यज्ञादिर्भवति तथा आवश्यके यज्ञादौ पूर्वं श्राद्धङ्कुर्यादित्यर्थः ॥ प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अधार्यत्वे विवाह इत्यर्थः ॥ सन्निहितलग्नान्तराभावे च होमादिपूर्वकं विघ्णुरनुज्ञामाह ॥ अनारब्धविशुध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् । गान्दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥ उपकल्प-

न्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमत्वव्यतिरिक्तैर्युक्तः ॥ कात्यायनः ॥ उन्मत्तः पतितः कुष्ठीषण्ढश्चैवस्वगोत्रजः । चक्षुः श्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥ वरदोषाः स्मृताह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥ नारदः परीक्ष्यपुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः । पुमांश्चेदविकल्प्येन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥ सुबद्धजत्रुजान्वस्थि सुबद्धांसशिरोधरः । यस्याविप्लवते रेतो ह्लादि मूत्रञ्चफेनिलम् ॥ पुमान्स्याल्लक्षणैरेभिर्विपरीतस्तुषण्ढकः । अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः ॥ क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥ अथ कन्यावरयोर्बृहस्पत्यानुकूल्याभावे तदाऽऽनुकूल्याय बृहस्पतिशान्तिः ॥ तत्र शौनकः कन्योद्वाहस्य कालेतु आनुकूल्यन्न विद्यते । ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृत सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् । ईशान्यान्धवलंकुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुष्पञ्च पलाशं चैव सर्षपान् । मांसी गुडुच्यपामार्ग विडङ्गीशङ्खिनी वचा ॥ सहदेवी हरिक्रान्ता सर्वौषधि शतावरी । बला च सहदेवीच निशाद्वितयमेवच । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं स्वशाखोक्तविधानतः । यथोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥ देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् । अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् ॥ यवव्रीहिस्तिलाः साज्या मन्त्रेणैव बृहस्पतेः । अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥ पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुम्भाभिमन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः ॥ प्रतिमां कुम्भवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छुभं स्यान्नात्र संशयः ॥ अथापरिहार्यकन्यावैधव्ययोगे तूच्यते ॥ तत्र मार्कण्डेयपुराणे बालवैधव्ययोगेतु कुम्भेषु प्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नन्ततः पश्चात्कन्योद्वाह्येतिचापरे ॥ तत्र पुनर्भूदोषाभाव उक्तो विधानखण्डे ॥ स्वर्णाम्बुपिप्पलानाञ्च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तया सह विवाहेतु पुनर्भूत्वन्न जायते ॥ सूर्यारुणसंवादे विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रताराबलान्विते । विवाहोक्तेन मन्यन्या कुम्भेन सह चोद्वहेत् ॥ सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चाद्दशतन्तुविधानतः । कुङ्कुमालङ्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥ ततः कुम्भञ्च निस्सार्य प्रभज्य सलिलाशये ॥ ततोऽभिषेचनङ्कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ॥ कुम्भप्रार्थनाऽपितत्रैवोक्ता वरुणाङ्गस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखङ्कुरु ॥ देहि विष्णो वरन्देव कन्यां पालय दुःखतः । ततोऽलङ्कारवस्त्रादिवराय प्रतिपादयेत् ॥ इतिकुम्भविवाहः ॥ तत्रैव मूर्तिदानमप्युक्तम् ॥ ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य सम्पूज्य विविधार्हणैः । तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्त्तिं चतुर्भुजाम् ॥ शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याऽथवा पुनः । निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥

दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् ॥ सदक्षिणाञ्च तान्दद्यान्मन्त्रमेनमु-दीरयेत् । यन्मया प्राचिजनुषि त्यक्त्वा पतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया ॥ प्राप्य मानं महाघोरं यशः सौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखौ-घनाशाय सुखलब्धये । बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमान्तनुम् । सौवर्णान्नि-र्मितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ॥ अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारम्प्रजपेदिति । एवमस्त्विति तस्योक्तङ्गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥ ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिन्दाता मृगीदृशः । अन्येऽप्यश्वत्थवृक्षविवाहवृक्षसेचनादयस्तत्रैव ज्ञेयाः ग्रन्थगौरवभयान्ने-होच्यते अथ विवाहकाले कन्या ऋतुमती चेत्तत्र यज्ञपार्श्वे विवाहे विहिते तन्त्रे होमकाले उपस्थिते । कन्यामृतुमतीन्दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ॥ युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततःकर्मणि योजयेत् ॥ युञ्जानः प्रथममित्यनेन मन्त्रेणाहुतिं हुत्वेत्यर्थः ॥ यद्वा विवाहहोमे प्रक्रान्ते यदि कन्या रजस्वला । त्रिरात्रन्दम्पती स्याताम् पृथक् शय्यासनाशनौ ॥ चतुर्थेऽहनि सुस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधीति जुहुयातामिति शेषः ॥ अथ विवाहे आशौचनिर्णयः ॥ विधिवत्कृते कन्यावरणे त्रिरात्रादिव्रतसमाप्तिपर्यन्तमध्ये आशौचप्राप्तौ तदपोह्य सद्यः शौचं चन्द्रिकाकार आह ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयत इति दातुर्वरस्य कन्यायाश्च सद्यः शौचम् बृहस्पतिः विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥ षट्त्रिंशन्मते ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥ परै-रन्नम्प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः । व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चनेजपे । प्रारब्धे सूतकन्न स्यादनारब्धेतु सूतकम् ॥ प्रारम्भश्चतेनैवोक्तः प्रारम्भोवरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति । वरणमिति मधुपर्क-परम् ॥ तथा च ब्राह्म्ये ॥ गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः पश्चादशौच पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥ मधुपर्कात्पूर्वन्तु भवत्येव माशौचमिति रामाण्डा-रभाष्ये । शुद्धिविवेकेऽप्येवमेव नान्दीमुखविधिश्चावश्यकत्वे अधिक उक्तः ॥ एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः । त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयत इति ॥ तेन एकविंशत्याद्यहरन्तःपाति यदि यज्ञादिर्भवति तथा आवश्यके यज्ञादौ पूर्वं श्राद्धङ्कुर्यादित्यर्थः ॥ प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अधार्यत्वे विवाह इत्यर्थः ॥ सन्निहितलग्नान्तराभावे च होमादिपूर्वकं विष्णुरनुज्ञामाह ॥ अनारब्धविशुध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् । गान्दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥ उपकल्पि-

तबहुसम्भारस्थापितात्सन्निहितलग्नान्तराभावेन सम्भारधारणाशक्तौ आशौचाभाव-माह ॥ विष्णुः ॥ न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतयोरिति ॥ अथरजोदोषे निर्णयः वधूवरान्यतरयोर्जननी चेद्रजस्वला । तस्याः शुद्धेः परङ्कार्यम्माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् ॥ माधवीये प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला । निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् प्रारम्भात्प्रागिति नान्दीश्राद्धात्प्रागितिज्ञेयम् नान्दीश्राद्धं विवाहादावित्यादिना तस्यैव प्रारम्भोक्तेः ॥ वृद्धमनुः विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला । तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेप्सुभिरिति मेधातिथिः चौलेच व्रतबन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्यारजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ॥ गर्गः यस्योद्वाहादिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला । तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुः क्षयकरं यतः ॥ बृहस्पतिः वैधव्यञ्चविवाहे स्याज्जडत्वं व्रतबन्धने । चूडायाञ्चशिशोर्मृत्युर्विघ्नं यात्राप्रवेशयोः ॥ आभ्युदयिकश्राद्धोत्तरन्तु कपर्द्दिकारिकासु विशेषः सूतिकोदक्ययोः शुद्धौ गान्दश्राद्धोमपूर्वकम् । प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन्न शुद्ध्यति ॥ अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे च सङ्गते । श्रियंसम्पूज्य तत् कुर्यात्पाणिग्रहणमङ्गलम् ॥ हैमीम्माषमिताम्पद्मां श्रीसूक्तविधिनाऽर्चयेत् । प्रत्यृचं पायसं हुत्वा अभिषेकं समाचरेदिति ॥ अथविवाहभेदाः । मनुः ब्राह्मोदैवस्तथाचार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्टमो मतः ॥ चत्वारो ब्राह्मणस्याद्या राज्ञां गान्धर्वराक्षसौ । राक्षसश्चासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः अन्त्यः पैशाचः याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् । यज्ञस्थऋत्विजे दैव आदायार्षस्तुगोद्वयम् ॥ चतुर्दशप्रथमजः पुनात्युत्तरतश्चषट् ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने । सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंश्यान्सहात्मना ॥ आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः । राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछलादिति ॥ गान्धर्वादिष्वपि पतिभावाय पश्चाद्धोमादि सप्तपदीपर्यन्तङ्कार्यम् ॥ गान्धर्वासुरपैशाचाविवाहोराक्षसश्च यः । पूर्वम्परिग्रहस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते इति परिशिष्टात् ॥ होमाद्यभावे वरान्तराय देया सतितु नेतिबौधायन आह ॥ बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति ॥ बलादिति-छलादेरुपलक्षणम् ॥ अथ वाग्दानोत्तरं वरमरणे विशेषः ॥ अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोर्ध्वं वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥ देशान्तरगमनेतु कात्यायनः ॥ वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रवसेत्पुरुषो यदा । ऋत्वागमांस्त्रीन-

तीत्य कन्यान्यं वरयेत्पतिम् याज्ञवल्क्यः दत्तामपिहरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥ वसिष्ठः कुलशीलविहीनस्य षण्ढादिपतितस्य च । अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ॥ दत्तामपिहरेत्कन्यां सगोत्रोढान्तथैव च ॥ अथ धर्मार्थविवाहकरणे फलम् ॥ तत्र महाभारते ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यादेकञ्चोद्वाहयेद्द्विजम् । तेनाप्याप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तेन यद्ध्रुवम् ॥ मातृपितृविहीनन्तु संस्कारोद्वाहनादिभिः । यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ भविष्ये विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ अथ वाग्दानविधिः ॥ ज्योतिः शास्त्रोक्ते शुभे काले द्वौ चत्वारोऽष्टौवा प्रशस्तवेषा वरपित्रादिना सहिताः शकुनदर्शनपूर्वकं कन्यागृहमेत्य कन्यापितुः प्रार्थना कार्या ॥ मत्पुत्रार्थं कन्याम्प्रयच्छेति । अथ दाता भार्याद्यनुमतिङ्कृत्या दास्यामीति चोच्चैर्ब्रूयात् ततः कन्यादाता प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं वाग्दानमहङ्करिष्ये तदङ्गङ्गणपतिपूजनञ्च करिष्य इति सङ्कल्प्य गन्धादिदक्षिणान्तैर्गणपतिम्पूजयित्वा स्वस्थाने वरपितरं प्राङ्मुखमुपवेश्य स्वयञ्च तत्प्राच्यां प्रत्यङ्मुख उपविश्य तं गन्धताम्बूलादिभिः पूजयित्वा हरिद्राखण्डपञ्चकं दृढपूगीफलानि च गन्धाक्षतालङ्कृतानि गृहीत्वाऽमुकगोत्रोत्पन्नाममुकपुत्रीममुकनाम्नीमिमाङ्कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दास्य इति वाचा सम्प्रददे इति चोक्त्वा अव्यङ्गे पतिते क्लीवे दशदोषविवर्जिते । इमाङ्कन्याम्प्रदास्यामि देवाग्निद्विजसन्निधौ इति पठेत् । ततोमन्त्रान्तरम्पठेत् वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता त्वया । कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥ वरपिता च ब्रूयात् वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता मया । वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखीभव भ्रात्रादौ स्वीकर्तरि भ्रातृमित्रार्थमित्याद्यूहः कार्यः ततो वरपित्रादिर्गन्धाक्षतशुभवस्त्रादियुग्मभूषणताम्बूलपुष्पादिभिः कन्यां यथाचारम्पूजयेत् ततो ब्राह्मणा आशीर्मन्त्रान्पठेयुः इति वाग्दानम् ॥ अथमृदाहरणं ज्योतिर्निबन्धे । कर्तव्यं मङ्गलेष्वादौ मङ्गलायाङ्कुरार्पणम् ॥ नवमे सप्तमे वाऽपि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ॥ तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये सम्यग्गृहाण्यलङ्कृत्य वितानध्वजतोरणैः ॥ सहवादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥ तत्र मृत्तिकतां शलदणाङ्गृहीत्वा पुनरागतः ॥ मृन्मयेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु योजयेत् ॥ अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभिताम् ॥ शौनकः आधानङ्गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च । हित्वाऽन्यत्र विधातव्यं मङ्गलेऽङ्कुरवापनम् ॥ बृहस्पतिः आत्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यं सद्योङ्कुरार्पणम् । ततो वैवाहिके

शुभे मुहूर्ते वधूवरयोस्तैलहरिद्रालापनादि यथाऽऽचारङ्कार्यम् ॥ अथ विवाहदिनात्पूर्वदिनकृत्यम् तत्र पूर्वङ्गणपतिपूजनम् ततः पूर्वोक्तलक्षणम्मण्डपङ्कृत्वा तत्प्रतिष्ठाङ्कुर्यात् ॥ तत्र पूर्वाह्णे सपत्नीकः कृताभ्यङ्गो धृतमाङ्गलिकवेषः शुभासने उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्येष्टदेवतागुर्वादिनमस्कारङ्कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्यास्या अमुकनाम्न्याः श्वः करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं स्वस्तिवाचनं मण्डपप्रतिष्ठां मातृपूजनं वसोर्धारापूजनमायुष्यजपन्नान्दीश्राद्धञ्चाहङ्करिष्य इति सङ्कल्पं कुर्यात् ॥ ततो ब्राह्मणानुपवेश्य स्वस्तिवाचनङ्कुर्यात् ॥ मण्डपप्रतिष्ठा चैवम् ॥ दूर्वाशमीपल्लव बकुलवृक्षपल्लवानाम्रादिप्रशस्तवृक्षपत्रवेष्टितान् सूत्रेण पञ्चधा वेष्टयेत् आग्नेयकोणस्थमण्डपस्तम्भोपरि नन्दिनीनामकं वेष्टितं मनोजूतिरिति स्थापयित्वा तत्र नन्दिनीम्पूजयेत् तच्चेत्थम् आपोहिष्ठेति प्रोक्ष्य गन्धद्वारामिति गन्धाक्षतं दधिक्राव्ण इति दधि काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः पुष्पाणि समर्पयेत् ॥ ततो नैर्ऋत्यवायव्येशानस्तम्भेषु मण्डपमध्योपरिभागे काष्ठे च क्रमेण नलिनीमैत्रीमापशुवर्द्धनीनामकवेष्टितानि पूर्ववत्स्थापयित्वा पूजयेत् ततो मातृपूजनम् वसोर्द्धारापूजनम् आयुष्यं वर्चस्यमित्यायुष्यजपं च कुर्यात् एषामनुष्ठानप्रकारः पूर्वोक्तोद्रष्टव्यः ततो नान्दीश्राद्धम् इदं चोद्वाहे पिता कुर्यात् द्वितीयादौ वर एव तथा च स्मृतौ नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ मण्डनः पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्पुनः पाणिग्रहं यदा । पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं नोक्तन्तस्य मनीषिभिरिति ॥ पितुरभावे असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति यः कर्तृक्रमस्तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादितिचन्द्रिकादय आहुः हेमाद्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्यात् स तत्क्रमात्संस्कार्यपितृभ्यो दद्यान्नतु स्वपितृभ्य इति व्याचख्यौ अत्र बहुवक्तव्यं विस्तरभिया नोच्यते रेणुकारिकायाम् उक्ते काले विवाहाङ्गं कुर्यान्नान्दीमुखं पिता । देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् ॥ अत्र पदार्थक्रमोऽस्मत्कृते श्राद्धप्रयोगे आलोचनीयः एवं वरपिता स्वगृहेऽपि सर्वङ्कुर्यात् ॥ इदञ्च वधूपित्रा कृते नान्दीश्राद्धे कार्यम् तदुक्तं कारिकायाम् इत्थं वधूपिता कृत्वोद्वाहारम्भनिमित्तकम् । नान्दीश्राद्धं त्र्यहङ्कुर्यात्तस्मिन्न हनि संयतः ॥ न मण्डपादिकं कर्म वरस्य श्राद्धमन्तरेति आचारोऽप्येवम् ततो वरगृहे गत्वा वरवरणङ्कार्यम् ॥ तत्र गणपतिं स्मृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य करिष्यमाणविवाहाङ्गं वरणं करिष्य इति सङ्कल्प्य उपवीतादिद्रव्यैस्त्वां वृणे इति तानि द्रव्याणि वराय दत्वा पादौ प्रक्षाल्य चन्दनादिभिः पूजां कुर्यात् । वरणे देयानि

द्रव्याण्याह चन्द्रेश्वरः । उपवीतम्फलम्पुष्पं वासांसि विविधानि च । देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेनचेति । इति पूर्वदिनकृत्यम् । अगतौ सर्वमेतद्विवाहदिन एव पूर्वं सर्वङ्कुर्यात् ॥ अथ विवाहदिनकृत्यम् ॥ तत्र पूर्वङ्घटीस्थापनङ्कार्यम् नारदः षडङ्गुलमिवोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कुर्यात्कपालवत्ताम्रपात्रन्तद्दशभिः पलैः ॥ ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे मृत्पात्रे वाऽथ वा शुभे । मण्डलार्धोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् तत्र मन्त्रः मुख्यंत्वमसियन्त्राणां ब्रह्मणा निर्मतम्पुरा । भावाभावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणमिति ॥ ततोवरः कृतनित्यक्रिय इष्टदेवताम् पित्रादींश्च नमस्कृत्य तैरनुमोदितो यथाविभवमश्वादियानमारुह्य वधूगृहङ्गत्वा तद्द्वारदेशे प्राङ्मुखः स्थितो नीराजनपूर्णकुम्भयुक्तैः पुरन्ध्रीजनैः प्रत्युद्यातो नीराजितोऽन्तर्गृहम्प्रविश्य प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् ततः कन्यापिता मधुपर्केण समर्चयेत् अथ मधुपर्कः तत्र वरस्य वैकल्पिकावधारणम् यन्मधुन इति मधुपर्काशनम् शेषस्य प्रागसञ्चरे निनयनम् एतौविकल्पौ स्मरेत् ॥ ततः साधुभवानिति अर्चयिता अर्च्यम्प्रतिवदति अर्चयेत्यर्च्यस्य प्रतिवचनमिति वासुदेवभट्टादयः विष्टरादीनामाहरणम् अर्चयितुर्विष्टरादानम् । अर्चयितुर्व्यतिरिक्त अन्य अर्घ्यं सम्बोधयति । विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्यन्येन ततोऽर्घ्योऽर्घयितुः सकाशात्तूष्णीं विष्टरमादायासने निधाय वर्ष्मोऽस्मि समानानामित्युपविशति । ततः पाद्योदकदानमर्घयितुः ततोऽर्घ्यमन्यः सम्बोधयति ॥ पाद्यं पाद्यं पाद्यम्प्रतिगृह्यतामिति । ततोऽर्घयितुः सकाशात्पाद्यं प्रतिगृह्य दक्षिणं पादं प्रक्षालयति ॥ विराजोदोहोऽसीति ॥ ततोऽनेनैव मन्त्रेण वामपादप्रक्षालनम् । राजन्यवैश्ययोस्तु पूर्वं वामपादप्रक्षालनम् । अर्घयितुर्विष्टरादानम् । अन्यः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति । ततोऽर्घ्योद्वितीयं विष्टरन्तूष्णीं प्रतिगृह्य भूमौ निधाय वर्ष्मोऽस्मीत्यनेन तस्योपरि पादौ निदधाति ॥ अर्घयितुरर्घादानम् । अन्यः प्राह । अर्घोऽर्घोऽर्घः प्रतिगृह्यतामिति ॥ ततोऽर्घ्य आपः स्थ युष्माभिरित्यर्घम्प्रतिगृह्णाति ॥ अर्घ्यस्तमर्घन्निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं व इति ॥ ततोऽर्घयितुराचमनीयादानम् । ततोऽन्यः प्राह । आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति ॥ ततोऽर्घ्योऽर्घयितुराचमनीयं प्रतिगृह्य आमागन्यशसेति सकृदाचामति ततः स्मार्त्ताचमनम् । अर्घयितुर्मधुपर्कादानम् । अन्य आह मधुपर्कोमधुपर्कोमधुपर्कः प्रतिगृह्यतामिति ॥ ततोऽर्घ्योऽर्घयितुर्हस्तस्थितं मधुपर्कं मित्रस्य त्वेत्यनेनेक्षते ततो मधुपर्कं देवस्य त्वा० भ्यां प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकयाऽऽलोडयति नमः श्यावास्यायेति ॥

ततोमधुपर्कैकदेशस्य अनामिकाङ्गुष्ठेन बहिः प्रक्षेपः । एवं च त्रिरालोडनं त्रिर्निरुक्षणमनामिकाङ्गुष्ठेन भवति ॥ ततोऽर्घ्योमधुपर्कैकदेशं यन्मधुनो मधव्यमिति प्राश्नाति पुनरनेनैव मन्त्रेण वारद्वयमुच्छिष्ट एव प्राश्नाति ॥ उच्छिष्टदोषाभावो मनूक्तोद्रष्टव्यः ॥ मधुमतीभिर्वाप्रत्यृचं प्राशनम् ॥ ततोऽर्घ्योमधुपर्कशेषं पुत्राय शिष्याय वा उत्तरत उपविष्टाय ददाति अथवा स्वयमेव सर्वं प्राश्नाति प्रागसञ्चरेवा निनयनम् ॥ ततोऽर्घ्यः आचम्य प्राणान्संमृशेत् । तत्रैवम् वाङ्म आस्ये अस्त्विति मुखमालभते । नसोर्मेप्राणः अस्त्विति नासिकाछिद्रद्वयं युगपत् । अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति अक्षिद्वयं युगपत् । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं कर्णमभिमृश्य ततोवाममनेनैव मन्त्रेण । बाह्वोर्मे बलमस्त्विति दक्षिणं बाहुं ततो वाममनेनैव मन्त्रेण ऊर्वोर्मे ओजः अस्त्विति ऊरुद्वयं युगपदेव । अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहसन्त्विति शिरः प्रभृति सर्वाङ्गानां युगपत् ॥ ततो गामानीयार्चयिता शासमादाय गौर्गौर्गौः आलभ्यतामित्यर्घ्यं प्रतिवदति । ततोऽर्घ्यः प्रत्याह मातारुद्राणामित्यादि वधिष्टेत्यन्तमुक्त्वा मम चामुष्य च पाप्मानꣳ हनोमीति ब्रूयात् यद्युत्सिसृक्षेन्ममचामुष्य च पाप्माहत ओमुत्सृजततृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥ विवाहयज्ञयोस्तु नियमेनालम्भः । स च कलौ न भवति स्मृत्यन्तरात् आलम्भाभावेतु गौरित्युच्चारणादिकमपि न भवति ॥ सर्वत्रालम्भाभावेऽप्युत्सर्ग एवेति कारिकायाम् ॥ गोरालम्भनिषेधात्स्यात्सर्वत्रोत्सर्जनं कलाविति ॥ इति मधुपर्कः ॥ ततो दाता गन्धमाल्यवस्त्रयुगोपवीतयुगाभरणादिभिर्वरं यथाविभवं पूजयेत् ॥ अथ कन्या स्नाता परिहिताहतवस्त्रा गृहान्तः सौभाग्यादिकामनया गौरीं पूजयित्वा तत्रैव गौरीं ध्यात्वा तिष्ठेत् ततोवरो बहिः शालायां पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निस्थापनं करोति ॥ निर्मन्थ्याग्नेर्वास्थापनम् ॥ ततोवैकल्पिकावधारणं वरस्य । अग्नेः पश्चात्तेजन्या निधानम् अग्नेरुत्तरतः कुम्भधृक् उत्तरतः पात्रासादनम् द्वे पवित्रे मृन्मयी आज्यस्थाली पालाश्यः समिधः प्राञ्चावाघारौ समिद्धतमे आज्यभागौ वरोदक्षिणा राष्ट्रभृद्धोमः जयाहोमः अभ्यातानहोमः सुगन्नुपन्थामित्याहुत्यन्ते परंमृत्योइत्येकाऽऽहुतिः ॥ वध्वा आनडुहचर्मोपवेशनं प्राच्याम् । त्रिरात्रमधः शयनादुभयोः ॥ इति वैकल्पिकानामवधारणम् ॥ ततो मातुलादिः कन्यानयनं करोति साचागत्य प्रत्यङ्मुखी उपविशति । अत्र वधूवरयोर्मध्ये वस्त्रेणान्तर्द्धानम् । ततो वरो वधूं जराङ्गच्छेतिमन्त्रेण वासः परिधापयति वरएवोत्तरीयम् या अकृन्तन्नित्यनेन परिधापयति । ततः कन्यापितुरध्येषणं परस्परं समञ्जेथामिति

अन्तः पटस्यापसारणम् । वधूवरयोः समञ्जनम् । ततः संमुखीकरणं समञ्जन्त्विति मन्त्रेण अत्र वधूवरयोर्गोत्रप्रवरपूर्वकं प्रपितामहपितामहपितॄणां त्रिर्नामग्रहणं कार्यमिति वासुदेवहरिहरौ सकृदिति गङ्गाधरः ॥ अथ कन्यादानम् ॥ तत्रायं क्रमः ॥ दाता वरदक्षिणतः स्वदक्षिणदेशस्थपत्नीसहित उदङ्मुख उपविश्य बद्धशिखः शुचिराचम्य कुशपाणिः प्राणानायम्य देशकालावनुकीर्त्य मम समस्तपितॄणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये अनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसन्तत्या द्वादशावरान् द्वादशापरान् पुरुषांश्च पवित्रीकर्तुमात्मनश्च श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना कन्यादानमहं करिष्ये इति कुशाक्षतयुतजलेन सङ्कल्प्य सपत्नीकः । कन्यांकनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ विश्वम्भरः सर्वभूता साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय चेतिमन्त्रौ पठित्वा स्वदक्षिणस्थभार्यादत्तपूर्वकल्पितजलधारां कन्यादक्षिणहस्तगृहीतवरदक्षिणकरे क्षिपेत् । अमुकगोत्रोऽमुकोऽहं मम समस्तेत्यादि प्रीतये इत्यन्तं पूर्ववदुच्चार्यामुकामुकप्रवरोपेतायामुकगोत्रायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकस्मै श्रीधररूपिणेवरायामुकप्रवरोपेताममुकगोत्राममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्य ममपुत्रीममुकनाम्नीं कन्यां श्रीरूपिणीं प्रजापतिदेवत्यां प्रजोत्पादनार्थं तुभ्यं सम्प्रददे इति वरहस्ते सकुशाक्षतजलं क्षिपेत् । प्रजापतिः प्रीयतामिति मनसा स्मरेत् । न मम वाच्यमिति प्रयोगरत्ने नेत्यपरे वरः ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा ओमित्वेति प्रतिग्रहं करोति । ततोदाता गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ॥ कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥ मम वंशकुले जाता पालिता वत्सराष्टकम् । तुभ्यं विप्र मया दत्ता पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥ न्यूनवयस्कायां पालितावर्षसप्तकमित्यादिग्रहः कार्यः ॥ धर्मेचार्थे च कामे च नातिचरितव्यात्वयेयम् । नातिचरामीति वरः । दाता देशकालौ स्मृत्वा कृतस्य कन्यादानस्य प्रतिष्ठासिध्यर्थमिमां दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे । इति सजलं यथा शक्ति सुवर्णं दानदक्षिणात्वेन वरहस्ते दत्वा न ममेति वदेत् ॐ स्वस्तीतिवरः ॥ ततोदाता जलभाजनभोजनभाजनगोमहिष्यश्वगजदासदासीभूवाहनालङ्कारादि यथाविभवसङ्कल्पपूर्वकं वराय दद्यात् ॥ अत्र कोऽदादिति कामस्तुतिपाठइति हरिहरगङ्गाधरौ ॥ वरोवधूं गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषिमनसेति ॥ असौस्थानेवधूनामादेशः निष्क्रमणप्रभृति कश्चनपुरुषोदक्षिणस्कन्धे वा-

रिपूर्णं कलशं गृहीत्वाऽग्नेरुत्तरतोदक्षिणतो वा वाग्यतस्तिष्ठेत् । ततः परस्परं समीक्षेथामित्याह ॥ अन्योन्यं समीक्षणम् अघोरचक्षुरिति वरकर्तृके समीक्षणे मन्त्रपाठः दम्पत्योरग्नेः प्रदक्षिणकरणम् अत्र वा वासः परिधानादिकर्म । ततः पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशतिवरः वरदक्षिणतो वध्वा उपवेशनम् । ततोब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्ज्यमाज्यभागान्तेविशेषः । पवित्रच्छेदनकुशादि वरान्तानामासादनम् उपकल्पनीयानि शूर्पं शमीपलाशमिश्रा लाजाः दृषत् लोहितमानडुहं चर्म कुमार्या भ्राता आचार्याय वरद्रव्यम् आज्यभागान्ते आज्येनैव भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा ॥ त्वन्नो० । स त्वन्नो० । अयाश्चाग्ने० । येते शतं० । उदुत्तमम्० ॥ एतत्सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा राष्ट्रभृद्धोमः । तत्र नान्वारम्भः । ऋताषाड् ऋतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदमृताषाहे ऋतधाम्नेऽग्नये गन्धर्वाय न मम ॥ १ ॥ ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसोमुदोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमोषधिभ्योऽप्सरोभ्योमुद्भ्यो न मम ॥ २ ॥ सꣳहितोविश्वसामासूर्योगन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सꣳहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय न मम ॥ ३ ॥ सꣳहितोविश्वसामा सूर्योगन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यो न मम ॥ ४ ॥ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ॥ इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय न० ॥ ५ ॥ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयोनाम ताभ्यः स्वाहा। इदन्नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यो न मम ॥ ६ ॥ इषिरोविश्वव्यचावातोगन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मै स्वाहा वाट् । इदमिषिरायविश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वाय न मम ॥ ७ ॥ इषिरोविश्वव्यचावातोगन्धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्ज्जोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमद्भ्योऽप्सरोभ्यऊर्भ्यो न० ॥ ८ ॥ भुज्युः सुपर्णोयज्ञोगन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातुतस्मै स्वाहा वाट् । इदं भुज्यवे सुपर्णाययज्ञाय गन्धर्वाय न मम ॥ ९ ॥ भुज्युः सुपर्णोयज्ञोगन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसस्तावानाम ताभ्यः स्वाहा । इदन्दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यो न मम ॥ १० ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् इदं प्रजापतये विश्वकर्मणेमनसे गन्धर्वा० ॥ ११ ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयोनाम ताभ्यः स्वाहा इदमृक्सामेभ्योप्सरोभ्य एष्टिभ्यो न मम ॥ १२ ॥ इति राष्ट्रभृद्धोमः ॥ अथजयाहोमः ॥ चित्तं च स्वाहा । इदं चित्ताय न मम नममेति सर्वत्र वाच्यम् ॥ चित्तिश्च

स्वाहा । इदं चित्यै० ॥ आकूतं च स्वाहा । इदमाकूताय ॥ आकूतिश्च स्वाहा । इदमाकूत्यै० ॥ विज्ञातं च स्वाहा । इदं विज्ञाताय० । विज्ञातिश्च स्वा० । इदं विज्ञात्यै० । मनश्च स्वाहा इदं मनसे । शक्करीश्च स्वाहा इदं शक्करीभ्यः । दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय० ॥ पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमासाय० ॥ बृहच्च स्वाहा इदं बृहते० । रथन्तरं च स्वाहा इदं रथन्तराय न मम ॥ प्रजापतिर्जयानिन्द्रायवृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मैविशः समनमन्तसर्वाः स उग्रः सइहव्योबभूव स्वाहा इदं प्रजापतये० ॥ ॐ कारस्तुसर्वत्रयोज्यः ॥ इति जयाहोमः ॥ अथाभ्यातानहोमः ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यान्देवहूत्याॅं स्वाहा इदमग्नये भूतानामधिपतये न मम ॥ १ ॥ इन्द्रोज्येष्ठानामधिपतिः समा० त्याॅं स्वाहा इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये० ॥ २ ॥ वक्ष्यमाणेषु सर्वमन्त्रेषु समावत्वित्यादि मन्त्रशेषस्यानुषङ्गः । यमः पृथिव्या अधिपतिः स० हूत्याॅं स्वाहा ॥ इदं यमायपृथिव्या अधिपतये० ॥ ३ ॥ अत्रोदकालम्भ इति वासुदेवः । वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स० इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये० ॥ ४ ॥ सूर्योदिवोऽधिपतिः स० इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये० ॥ ५ ॥ चन्द्रमानक्षत्राणामधिपतिः स० इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये० ॥ ६ ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स० ॥ इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये० ॥ ७ ॥ मित्रः सत्यानामधिपतिः स० इदं मित्राय सत्यानामधिपतये० ॥ ८ ॥ वरुणोऽपामधिपतिः स० इदं वरुणायापामधिपतये० ॥ ९ ॥ समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स० इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये० ॥ १० ॥ अन्नॅं साम्राज्यानामधिपतितन्मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्य० इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये० ॥ ११ ॥ सोम ओषधीनामधिपतिः स० इदं सोमायौषधीनामधिपतये० ॥ १२ ॥ सविता प्रसवानामधिपतिः स० इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये० ॥ १३ ॥ रुद्रः पशूनामधिपतिः स० इदं रुद्राय पशूनामधिपतये० ॥ १४ ॥ उदकस्पर्शनम् ॥ त्वष्टारूपाणामधिपतिः स० इदं त्वष्ट्रेरूपाणामधिपतये० ॥ १५ ॥ विष्णुः पर्वतानामधिपतिः स० इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये० ॥ १६ ॥ मरुतोगणानामधिपतयस्ते मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्नित्यादि इदं मरुद्भ्योगणानामधिपतिभ्यो० ॥ १७ ॥ पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः इह मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मणीत्यादि । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यश्च० ॥ १८ ॥ उदकोपस्पर्शः ॥ इत्यभ्यातानहोमः ॥ अग्निरैतुप्रथमोदेवतानां० रोदात्स्वाहा इदमग्नये ॥ १ ॥ इमामग्निस्त्रायतां० इदमग्नये० ॥ २ ॥ स्व-

स्तिनो अग्ने० त्रयं स्वाहा । इदमग्नये० ॥ ३ ॥ सुगन्नुपन्था० कृणोतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय० ॥ ४ ॥ परंमृत्यो अनु० वीरान्स्वाहा । इदं मृत्यवे० । उदकोपस्पर्शः । संस्रवप्राशनान्ते वा अयं होमः । ततः कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्रॉल्लाजानञ्जलिनाञ्जलावावपतितान्कुमारीत्रिःकृत्वो जुहोति ॥ अर्यमणमिति प्रथमां इदमग्नये न ममेति वरस्य त्यागः । इयन्नार्य्युपब्रूते इति द्वितीयाम् इदमग्नये० । इमॉल्लाजानावपामीति तृतीयाम् इदमग्नये० । कन्यैवमन्त्रत्रयं पठति । ततो वरो गृभ्णामिते सौभगत्वायेत्याद्यारभ्यशरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण कन्याया अङ्गुष्ठसहितं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ॥ अथैनामश्मानमारोहयति दक्षिणपादेनोत्तरतः स्थापितमारोहेममश्मानमिति मन्त्रेण ॥ वरस्य मन्त्रपाठः ततो वरः सरस्वतीप्रेदमवेतीमांगाथां पठति ॥ अथ वधूवरौ अग्नेः प्रदक्षिणं परिक्रामतस्तुभ्यमग्रेपर्यवहन्निति वरपठितमन्त्रेण ॥ ततोलाजावपनादि परिक्रमणान्तं पुनर्वारद्वयं कुर्यात् ततस्तृतीयपरिक्रमणान्ते शूर्पकोणेन सर्वलाजानामञ्जलौ प्रक्षेपः ततः कुमारी तान् जुहोति भगाय स्वाहेति इदं भगाय न ममेति वरः । अत्राचारात्तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं कुरुत इति रेणुदीक्षितादयः ततो वर आज्येन प्रजापतये स्वाहेति इदं प्रजापतये ॥ अथैनामुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयति ॥ तत्रवरः सप्तपदानि प्रक्रमस्वेति ब्रूयात् ॥ एकमिषेविष्णुस्त्वानयतु इति मन्त्रं पठित्वाप्रथमम् । द्वे ऊर्जेविष्णु० द्वितीयम् । त्रीणि रायस्पोषाय वि० तृतीयम् चत्वारि मायो भवाय वि० चतुर्थम् पञ्चपशुभ्यो वि० पञ्चमम् षड्तुभ्यो वि० षष्ठम् सखेसप्तपदा भव सामामनुव्रताभवेति सप्तमम् ततोवरः पूर्वधृतादुदकुम्भादुदकमादायापः शिवेति मन्त्रेण वधूमूर्द्धन्यभिषिञ्चति ततोवरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेरयति ॥ सा च तच्चक्षुरित्यादिशृणुयाम शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण सूर्यमुदीक्षते ॥ ततोवरोवध्वादक्षिणस्कन्धोपरि हस्तन्नीत्वा ममव्रते इति मन्त्रेण तस्याहृदयमालभते ततोवरोवधूमभिमन्त्रयते सुमङ्गलीरिति अत्राचारात्स्त्रियः सिन्दूरदानादि कुर्वन्ति ततो वरस्तामुत्थाप्यप्राच्यामुदीच्यां वा परिवृते रोहितानडुहे उपवेशयतीहगाव इति ततो वर आगत्य पश्चादग्नेरुपविश्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहोति इदमग्नये स्विष्टकृते० संस्रवप्राशनम् मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणेदक्षिणादानम् ततः स्वकीयायाचार्यायगान्ददाति ब्राह्मणश्चेत् ततोऽस्तमिते वरो ध्रुवन्दर्शयति ध्रुवमसीति मन्त्रेण सा च तूष्णीं ध्रुवं पश्यति सा यदि ध्रुवं न पश्येत् तदा पश्यामीत्येव ब्रूयात् ततो दम्पत्योरक्षारादि नियमाः ॥ इति विवाहे पदार्थक्रमः ॥ अथ देवकोत्थापनं मण्ड-

पोद्वासन विधिः तत्र कालः समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं बुधः । षष्ठं च विषमं नेष्टं मुक्त्वा पञ्चमसप्तमौ । समेषु षष्ठं विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तन्दिनं नात्रेष्टमित्यर्थः ॥ सङ्कल्पपूर्वकं सर्वा देवताः प्रत्येकं पूजयित्वोत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इति विसर्जयेत् । मण्डपोद्वासनं यथाकुलाचारं कृत्वा द्विजाशिषो मन्त्रोक्ता गृह्णीयात् ॥ अथ वध्वाः प्रथमगृहप्रवेशः ॥ वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथ वाऽह्नि । द्वितीयकेवाऽथ चतुर्थकेवा षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥ लल्लः । स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे । नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणानास्ति ॥ नित्ययाने गृहेजीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु । वधूप्रवेशमाङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥ ज्योतिःप्रकाशे ॥ वामे शुक्रे नवोढायाः सुखहानिश्च दक्षिणे । धनं धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरःस्थिते ॥ नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सम्मुखे भृगौ । तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलं तद्विरागमे ॥ पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणापरे । पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वापरेदिशौ ॥ तथा भाद्रपदमासमारभ्य पूर्वादिमुख्यदिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपाटं ज्ञेयम् । चैत्रमारभ्य पूर्वाद्यष्टदिक्षु मुख्यदिशि मासद्वयं विदिक्ष्वेकमासं क्रमेण कण्टकं जानीयात् । इदं द्वयं ग्रामान्तरे नववधूगमने वर्ज्यम् ॥ नियतकालेऽपि कदाचिन्निषेधमाह गर्गः ॥ व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि । श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥ तथा अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेदिति ॥ विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके । भर्तृगृहे वसेन्नस्त्री चैत्रे तातगृहे तथा ॥ इति वधूगृहगमनविधिः ॥ अथ गर्गमते पदार्थक्रमे विशेषः ॥ अग्निस्थापनादि ब्राह्मणतर्पणान्तं विवाहकर्म ॥ प्रथममाचार्यकर्तृकमग्निस्थापनम् । ततोमधुपर्कादि । अर्चयेतिवरः । विष्टरो विष्टरो विष्टरावित्यन्यः ॥ प्रतिगृह्यतामितिदाता । प्रतिगृह्णामीति वरः । एवमग्रे सर्वत्र पाद्यादौ ज्ञेयम् ॥ एकस्मिन्विष्टरे आसनम् ॥ तदैव तेनैव मन्त्रेण पादयोरधस्तान्निधानं द्वितीयविष्टरस्य ॥ प्राणसंमर्शनेनास्त्वित्यध्याहारः सर्वत्र ॥ गोरालम्भान्ते लौकशान्तिवाचनं पुण्याहवाचनस्थाने । ततो मधुपर्कार्चनसमापनम् । ततः सदक्षिणां कन्यादानम् । ततः कौतुकागारं प्रविशति । युवतीनां मङ्गलाचारयुक्तानाम्प्रतिकूलभावेन प्रविशति । अन्यत्राभक्षपातकेभ्यः । तत आचार्योवासः परिधापयति जराङ्गच्छेति । उत्तरीयं च । ततः समञ्जनम् । अध्येषणमाचार्यस्य । कङ्कणबन्धनम्परस्परम् ॥ दक्षिणहस्तेन पाणिं गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषीति । कन्यानामग्रहणे आचार्यः । परस्परं समीक्षणम् । उदकुम्भं स्कन्धे कृत्वाऽवस्थेयम् । ततः

प्रदक्षिणमग्निं परीत्य पश्चादग्नेस्तेजन्यांकटे दक्षिणपादं दत्वोपवेशनम् ॥ ब्रह्मोपवेशनादिसर्वप्रायश्चित्तान्ते विशेषः । आसादने चरोरभावः । शूर्पे शमीपलाशमिश्रा लाजाः। दृषदुपले च । आनडुहम् । भ्राता । वरश्च ॥ पर्युक्षणान्ते आघारादि सर्वप्रायश्चित्तान्तम् । राष्ट्रभृदादीनामिच्छया होमः । राष्ट्रभृद्धोमे ऋताषा० स न इदं० इति प्रथमः तस्यौषधयइति द्वितीयः । एवमग्रेऽपि । ततो जयाहोमः ॥ तत्र चित्ताय स्वाहेति चतुर्थ्यन्तेन प्रयोग इति श्रीअनन्तोदानारायणयज्ञे स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति सूत्रे । नेतिगर्गः ॥ ततोऽभ्यातानहोमः ॥ ततोऽग्निरैत्वित्याहुतिचतुष्टयम् ॥ परम्मृत्यविति चात्र । ततः कुमार्या हस्तयोरुपस्तरणम् भ्रातुः । माता कुमारीहस्तलेपनन्ददाति । लाजानामावपनमञ्जलौ । प्रत्यभिघारणम् । सव्यसंहतेन दक्षिणेन होमः । इदमर्यम्णे इति प्रथमस्य त्यागः । द्वितीयतृतीययोरग्नये ॥ अर्यमणमिति त्रयाणां मन्त्राणां पाठोवरस्य । पाणिग्रहणम् । अश्मानमारोहस्वेति प्रैषपूर्वकमारोहणम् । परिक्रमणम् । एवं वारद्वयं लाजादि परिक्रमणान्तम् । भगायस्वाहेत्यनेन विग्राहं वारत्रयं होमः । तूष्णीं परिक्रमणम् । प्रजापतये होमः । सप्तपदानि । अभिषेकः । ततस्तिसृभिश्च प्रैषपूर्वकं सूर्यावेक्षणम् । हृदयालम्भः । अभिमन्त्रणम् । शकटे चर्मास्तीर्णे वरः कन्यामुपवेशयति । स्विष्टकृद्धोमः । संस्रवभक्षः । परंमृत्यवित्यत्र वा होमः । मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे दक्षिणादानम् । आचार्याय गोदानम् । अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति प्रैषपूर्वकं । ध्रुवमसीति वध्वाः पाठः । बर्हिर्होमः प्रणीताविमोकः । कर्मापवर्गे समिदाधानम् उत्सर्जनम् ब्रह्मणः उपयमनकुशानामग्नौ प्रक्षेपः ॥ ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति गर्गमते विशेषः ॥ अथ पुनर्विवाहः ॥ कृते विवाहे पञ्चाङ्गशुद्धिराहित्यादि दोषश्चेत् ज्ञातः तदा ज्योतिःशास्त्रोक्तकालविशेषे पुनर्विवाहः कार्यः । तदाह नृसिंहः श्रीधरीये । पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभवृद्धिदम् । लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहताराादिसम्भवे ॥ अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे । विवाहे चापि दम्पत्यो राशीचादिसमुद्भवे ॥ तस्य दोषस्य शान्त्यर्थम्पुनर्वैवाह्यमिष्यते । अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं वर्द्धयेत्तु विशेषतः ॥ आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ वर्ज्यौ शेषाः शुभावहाः । विवाहोक्तर्द्धतिथ्यन्ता राशिवारादिवर्गजाः । करणायोगसञ्ज्ञा वै ग्रहगोचरयोगकाः । तस्मिन्विवाहसमये शुभदाश्च तथैव हि ॥ पूर्वास्ते पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदोभवेत् ॥ अथ द्वितीयादिविवाहविधिः ॥ तत्राधिवेदनीया आह ॥ याज्ञवल्क्यः सुरापीव्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ अधिवि-

न्नातु भर्तव्या महदेनोन्यथाभवेत् अधिवेत्तव्या तदुपरिस्त्यन्तरं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ आपस्तम्बः ॥ धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेति । अधिवेदने प्रतीक्षाकालं मनुराह ॥ वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ रत्यर्थंतु विवाहान्तरे विशेषः । एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति । समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत् ॥ याज्ञवल्क्यस्तु आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूम्प्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ सधनो धनतृतीयांशमधनोऽशनाच्छादनात्मकं भरणं दाप्य इत्यर्थः ॥ यात्वेतावताऽपरितुष्टा गृहान्निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः ॥ अधिविन्नातु या नारी निर्गच्छेद्रोषिता गृहात् । सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधाविति ॥ बहुभार्यो ज्येष्ठयैव सहधर्मं सपत्नीकसाध्यं कुर्यादिति । हेमाद्रौ कात्यायनः । अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्बहुत्वे चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेदिति । शिष्टशुश्रूषा आतिथ्यादिपूजा ॥ सा च पत्नीसम्पाद्यधर्ममात्रोपलक्षणार्था ॥ गर्हिता धर्मायोग्यत्वापादकपातित्यादिदोषवती न चेदित्यर्थः । तादृशीचेन्न तया । किन्त्वनेनैवंविधया कनिष्ठयाऽपि कारयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्मे ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ अन्यामसवर्णाम् । इदं चाधानेसहाधिकृतानेकभार्याविषयम् ॥ अनधिकृतायास्तु प्रसक्त्यभाव एव । तत्रापि केवलक्रत्वर्थमाज्यावेक्षणादि यजमानौदुम्बरीसमानवदेकयैव सवर्णया ज्येष्ठया कारयेत् । पत्नीसन्नहनादि तु कर्तृसंस्कारकम् ॥ सहाधिकृताभिः सवर्णाभिरित्यादि मीमांसामांसलमनसां सुज्ञानम् । द्वितीयादिविवाहेऽग्निनियममाह होमाय कात्यायनः । सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्वोढुं कारणान्तरात् । यदीच्छेदग्निमान्कुर्वन्क्व होमोऽस्यविधीयते ॥ स्वाग्नावेव भवेद्धोमोलौकिके न कदाचनेति ॥ अयं च नियमः सम्भवे । ग्रामान्तरादावसम्भवेतु लौकिकाग्नौ । अत्र द्वितीयादिविवाहे जीवत्पितृकोऽपि स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेवतु नान्दिकमिति स्मृतेः ॥ तत्र पितृवर्गं विहाय मातृमातामहवर्गयोः कुर्यात् । मातरिजीवत्यां मातामहवर्गस्यैव । तस्मिन्नपि जीवति द्वारलोपाद्वृद्धिश्राद्धलोप एव ॥ सोऽपि साग्निकश्चेद्येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः स्वयमपि दद्यात् ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति वचनात् । अन्येतु असाग्निकोऽपि पितृदेवताभ्यो दद्यान्नतु लोपः । वृद्धौ तीर्थे च सन्न्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयंसुत इति मैत्रायणीयपरिशिष्टादित्याहुः ॥

द्वितीयादि विवाहे कालविशेषः संग्रहे ॥ प्रमदामृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिर्वरस्यच । विषमे परिवत्सरे शुभोयुगले चापि मृतिप्रदोभवेत् ॥ जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे नायंकालनियमः ॥ अथ तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्योऽर्कविवाहविधिः ॥ तृतीयादिनिषेधमाह काश्यपः ॥ तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं यः समुद्वहेत् । पुत्रपौत्रादिसंपन्नः कुटुम्बी साग्निको वरः ॥ उद्वहेद्रतिसिध्यर्थन्तृतीयां न कदाचन । मोहादज्ञानतोवाऽपि यदिगच्छेत्तु मानुषीम् ॥ नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथा ॥ अन्यत्रापि । तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि साविधवा भवेत् ॥ संग्रहे । तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि साविधवा भवेत् । चतुर्थादिविवाहार्थन्तृतीयार्कं समुद्वहेत् । आदित्यदिवसेवाऽपि हस्तर्क्षेवा शनैश्चरे । शुभेदिनेवा पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥ देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ॥ ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यांवा सपुष्पफलसंयुतम् । परीक्ष्यार्कं ततोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथाविधि ॥ व्यासः । स्नात्वाऽलङ्कृतवासास्तुरक्तगन्धादिभूषितम् । सपुष्पफलशाखैकमर्कगुल्मं समाश्रयेत् ॥ संलक्षणेन संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः । अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत्पुरा ॥ अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् । नान्दीश्राद्धे हिरण्येन अष्टवर्गान्प्रपूजयेत् । पूजयेन्मधुपर्केण वरं विप्रस्य हस्ततः । यज्ञोपवीतं वस्त्रं च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥ उष्णीषगन्धमाल्यादि वरायास्मै प्रदापयेत् । स्वशाखोक्तप्रकारेण मधुपर्कं समाचरेत् ॥ ब्रह्मपुराणे । यथाविधीत्यस्यानन्तरम् कृत्वाऽर्कं पुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत द्विजोत्तमः । त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व छाययासहितोरवे । तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु । तत्राध्यारोप्य देवेशं छायया सहितं रविम् ॥ वस्त्रैर्माल्यैस्तथागन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत् ॥ तन्मन्त्रेणाकृष्णेनेत्यादिना । अन्यत्रापि श्वेतवस्त्रेण सम्वेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः । गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्याप्यब्लिङ्गैरभिषिच्यच । गुडौदनंतु नैवेद्यं ताम्बूलं च समर्पयेत् । अर्कं प्रदक्षिणांकुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमंबुधः । मम प्रीतिकरा येय म्मया सृष्टा पुरातनी । अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं परिरक्षतु ॥ पुनः प्रदक्षिणां कुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ नमस्तेमङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे । त्राहिमां कृपया देवि पत्नीत्वं मे इहागता ॥ अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहितायच । वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्धनः ॥ तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय । ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुच्चरेत् । आदित्यः सविता सूर्यः पुत्री पौत्री च नप्तृका । गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ॥ सुमुहूर्तेऽर्कं निरीक्षेत स्वस्तिसूक्तमुदीरयन् । आशीर्भिः सहितः कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः ॥ अथाचार्यं समाहूय विधिना तन्मुखाच्छृताम् ।

प्रतिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिनाऽऽचरेत् ॥ आचार्यस्य दानमन्त्रमाह व्यासः ॥ अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रयेति ॥ अञ्जल्यन्तकर्माणि कृत्वा कङ्कणपूर्वकम् ॥ यावत्पञ्चावृतं सूत्रन्तावदर्कं प्रदर्शयेत् ॥ स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वाऽथवा जपेत् । पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ॥ वृहत्सामेति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ॥ अर्कस्य पुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरतस्तथा । कुम्भांश्च निक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये ॥ सवस्त्रं प्रतिकुम्भं चत्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् । हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ॥ प्रतिकुम्भम्महाविष्णुं संपूज्य परमेश्वरम् । पाद्यार्घ्यादिनिवेद्यान्तं कुर्यान्नाम्नैव मन्त्रवित् ॥ अत्र होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः ॥ तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । अर्कविवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥ अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् । नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत स्थण्डिलञ्च प्रकल्पयेत् ॥ अर्कमभ्यर्च्य सौर्या च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ सौर्या सूर्यदेवत्यया आकृष्णेनेत्यादिऋचा ॥ स्वयं चालङ्कृतस्तद्वद्वस्त्रमाल्यादिभिः शुभैः । अर्कस्योत्तरदेशे तु समन्वारब्ध एतया ॥ एतया कन्यया ॥ उल्लेखनादिकं कुर्यादाघारान्तमतः परम् । आज्याहुतिं च जुहुयात्सक्तोभिरनयैकया ॥ यस्मैत्वाकामकामायेत्येतयर्चा ततः परम् । व्यस्ताभिश्च समस्ताभिस्ततश्च स्विष्टकृद्भवेत् ॥ परिषेचनपर्यन्तमयाश्चेत्यादिकं क्रमात् । प्रार्थनामन्त्रादिविशेषमाह ॥ व्यासः ॥ पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा ॥ अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि जप्त्वा तं विसृजेत्पुनः ॥ गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः । इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्योदक्षिणां चाभिशक्तितः ॥ तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥ अत्र पञ्चमदिने कर्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूज्य च । विसृज्य होममग्निंच विधिना मानुषीं पराम् ॥ उद्वहेदन्यथा नैव पुत्रपौत्रादिवृद्धिमान् । न पशून्न च मित्राणि मङ्गलं नैव गच्छति ॥ एवमेव द्विजश्रेष्ठ विधिना सम्यगुद्वहेत् । धनधान्यसमृद्धिश्च इच्छाशक्तिः परत्रचेति ॥ अत्रैवं संक्षेपतः प्रयोगः ॥ उक्ते आदित्यवारादौ उक्ते देशे यथोक्तार्कसमीपे गत्वाऽऽचम्य देशकालौ संकीर्त्य मम तृतीयमानुषीविवाहजदोषाभावार्थमर्कविवाहं करिष्ये इति संकल्प्य आचार्यवरणस्वस्तिवाचनाद्युक्तक्रमेण कुर्यात् । अत्र होमे विशेषः देशादि संकीर्त्यार्कविवाहाङ्गभूतं होमं करिष्ये ततोऽग्निस्थापनाद्याघारान्तं कृत्वा आज्येन षडाहुतीर्जुहुयात् । संगोभिराङ्गिरसो-नक्षमाणोभगइवेदर्यमणंनिनाय । जनेमित्रानदम्पतीअनक्तिबृहस्पतेवाजयाशूरिवा-

औस्वाहा । इदं बृहस्पतये नमम । अस्मैत्वाकामकामायवयंसम्राट्यजामहे । तमस्मभ्यंकामंदत्वाऽथेदंत्वंघृतं पिब स्वाहा । इदमग्नये नमम ॥ भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा त्यागा उक्ताः ततः स्विष्टकृन्नवाहुत्यादिशेषं समापयेत् ततः प्रदक्षिणप्रार्थनादिकर्मशेषसमापनम् इत्यर्कविवाहः ॥ अथैकक्रिया-निर्णयः तत्र वृद्धमनुः एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्या-न्मातृभेदे विधीयते ॥ अत एकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकवत्सरे निषिद्धं मातृभेदाभा-वात् नारदः पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मण्ड-नादपि मुण्डनम् ॥ वराहः विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥ वसिष्ठः न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् । न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ॥ एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् । षण्मासमध्ये मुनयः समूचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥ एतदपवादोऽप्यत्रैव ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् । तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते ॥ सारावल्याम् फाल्गुने चैत्र-मासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलम्बनम् ॥ संहिताप्रदीपे ऊर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव कार्योविवाहो दुहितुः समार्द्धम् । अप्राप्य कन्यां श्वशु-रालयं च वधूं प्रवेश्यात्स्वगृहं नचादौ ॥ वसिष्ठः द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथ वाऽऽचार्यविभे-दतो वा ॥ एकोदरप्रसूतानां नाग्निकार्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातात-पोऽब्रवीत् ॥ ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मण्डनान्नतु मुण्डनम् । प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥ कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन्वत्सरे लघु । लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥ पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्यो-द्वाहस्तु निर्गमः । मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौतु मङ्गलम् ॥ चौलम्मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेन्मण्डनात्परम् । मौञ्जी चोभयतःकार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् । अभिन्ने वत्सरेऽपि स्यात्तदहस्तं न भेदयेत् ॥ अभेदेतु विनाशः स्यान्नकुर्यादेकमण्डपे ॥ संकटे तु कपर्द्दिकारिकासु उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्वहनं कदा-ऽपि । यावच्चतुर्थं दिनमत्रपूर्वं समाप्य चान्योद्वहनं विदध्यात् ॥ काश्यपः मौञ्जीब-न्धस्तथोद्वाहः षण्मासाभ्यन्तरेऽपि वा । पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोष-कृत् ॥ गार्ग्यः भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा । न कुर्यान्मङ्गलं किञ्चिदेकस्मि-न्मण्डपेऽहनि ॥ ज्योतिर्विवरणे एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्वहने भवेन्नाशः ॥ नद्यन्तरे

त्वेकदिनं केप्याहुः सङ्कटे च शुभम् ॥ ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदोनरस्य नारीविवाहो न ऋतुत्रये स्यात् । नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्योः ॥ भिन्नमातृजयोस्तु एकवासरे विवाहमाह मेधातिथिः पृथङ्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे ॥ एकस्मिन्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा । पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरस्थयोः । भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥ यमलयोस्तु विशेषः गार्ग्यः एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः । क्षौरं चैव विवाहञ्च मौञ्जीबन्धनमेव च ॥ तथा भट्टकारिकायाम् एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः इति ॥ अथ कन्यागृहे भोजननिषेधः मदनरत्ने भविष्ये अप्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन । दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥ अपरार्के आदित्यपुराणे ॥ विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपन्न कारयेत् । अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥ यदि भुञ्जीत मोहाद्वा पूयाशी नरकं व्रजेत् इति ॥ अथ नान्दीश्राद्धानन्तरं धर्माः निर्णयदीपे गार्ग्यः नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च ॥ अपसव्यं स्वधाकारं नित्य*श्राद्धं तथैव च । ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलङ्घनम् ॥ उपवासव्रतं चैव श्राद्धभोजनमेवच । नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि ॥ ज्योतिषे स्नानं सचैलं तिलमिश्रकर्म प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् । अपूर्वतीर्थामरदर्शनंच विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् ॥ पितॄणामुद्देशेन कलशदानमित्यर्थः ॥ मासषट्के विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं नच । जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसम्मार्जनं तथा ॥ ऊर्ध्वं विवाहात्पुत्रस्य तथाच व्रतबन्धनात् । आत्मनो मुण्डनं नैव वर्षं वर्षार्द्धमेव च ॥ अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ॥ माङ्गल्येषु च सर्वेषु नधार्यं गोपिचन्दनम् ॥ बृहस्पतिः तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥ योगियाज्ञवल्क्यः न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्यच । अनुव्रज्य सुहृद्बन्धूनर्चयित्वेष्टदेवताम् ॥ ज्योतिर्निबन्धे उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् ॥ पौषेच श्वशुरं पतिंच मलिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ निबन्धे विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा ॥ हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धन्तदर्द्धकम् । पिण्ड-

* अत्र नित्यश्राद्धनिषेधेन तत्कार्यविहितपितृयज्ञनिषेधे सिद्धे स्वधाकारग्रहणं ततः तर्पणादिविषयकस्वधानिषेधार्थमाचारसम्वादलाभाच्चेति बहवः ॥

दानं मृदास्नानं नकुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ स्मृतौ महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोःक्षये-
हनि । कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थ-
पति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविरचिते विवाहप्रयोगः समाप्तः ॥ ८॥

मूलम् ॥ उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् ॥ १ ॥ अस्तमि-
तानुदितयोर्दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वा ॥ २ ॥ अग्नयेस्वाहा प्रजापतये
स्वाहेति सायम् ॥ ३ ॥ सूर्यायस्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
प्रातः ॥ ४ ॥ पुमाꣳ सौमित्रावरुणौ पुमाꣳ सावश्विनावुभौ
पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमाꣳ सम्वर्ततां मयि पुनः स्वाहेति
पूर्वाङ्गर्भकामा ॥ ५ ॥ * ॥ ९ ॥ * ॥

कर्कः ॥ उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोः ॥
उपयमनकुशादानादि औपासनस्य परिचरणं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः होमेऽपि
सति परिचरणग्रहणादितिकर्तव्यता न भवति अस्तमितानुदितयोरित्यस्तमिते
चानुदिते च तत्कर्म कर्तव्यम् तच्च सर्वदा न सकृत्क्रिया येनैवमाह ततोऽस्तमितेऽग्निं
परिचर्य दर्व्योपघातꣳ सक्तून् सर्पेभ्यो बलिꣳ हरेदितिबलिहरणविधिपरेवाक्ये परि-
चरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति हस्तेनैवात्रहोमः इतिकर्तव्यताव्युदासात् व्युदासः
कथमिति चेत् उपयमनप्रभृत्युक्तत्वात् ॥ दध्नातण्डुलैरक्षतैर्वा होमः ॥ अग्नये
स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं जुहोति ॥ सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वा-
हेति प्रातः जुहोति ॥ पुमाꣳ सौमित्रावरुणौ ॥ इति पूर्वामाहुतिं जुहोति गर्भ-
कामेति स्त्रीप्रत्ययनिर्द्देशात्स्त्र्येव जुहोति पूर्वाहुतिविकारश्चायम् अत्रैव च स्त्री
उत्तराहुतौ तु यजमान एव ॥ ९ ॥ * ॥ * ॥

जयरामः ॥ उपयमन प्रभृति उपयमनान्कुशानादायेत्यारभ्य औपासनाग्नेः परि-
चरणं व्याख्यास्यतइति सूत्रशेषः । होमेऽपि च सत्युपयमनप्रभृतिग्रहणादितरेति-
कर्त्तव्यताव्युदासः ॥ अत एव हस्तेनैव होमः । अस्तमितानुदितयोरित्यस्तमिते च
अनुदिते च तत्कर्म कर्तव्यम् । तच्च सर्वदा नतु सकृत्क्रिया । येनाह ततोऽस्तमिते-
ऽस्तमितेऽग्निम्परिचर्यदर्व्योपघातꣳ सक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरति । बलिहरणवि-
धिपरे वाक्ये परिचरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति दध्नेति पूर्वपूर्वालाभे उत्तरोत्तरद्रव्येण
होमः कर्तव्यः । अग्नयेस्वाहेत्याहुतिद्वयं सायं जुहोति । सूर्यायेत्यादितु प्रातः ॥

तत्र मेधातिथिर्गायत्री अनुष्टुभौ लिङ्गोक्ता होमे० पुमांसाविति मन्त्रेण स्वयम्पठितेन पूर्वामाहुतिमाग्नेयसौर्यस्थाने ॥ गर्भकामेति स्त्रीप्रत्ययनिर्देशात्पत्न्येव जुहोति । अयञ्च पूर्वाहुतिविकारः । अत्रैव च स्त्री । उत्तराहुतौ तु यजमानएव मुख्यत्वात् । मुख्यत्वं च स्मृत्यर्थसारे ॥ सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते । स्वयं होमे फलं यत्स्यान्न तदन्येन लभ्यते ॥ होमे यत्फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु । हूयमाने तदन्येन फलमर्द्धम्प्रपद्यते ॥ स्वयं होमाशक्तौ तु ॥ यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका । ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः ॥ एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि । पत्नी कन्या च जुहुयाद्विना पर्युक्षणक्रियामिति ॥ ततः सायं समास्त्वेति प्रातर्विभ्राडित्यनुवाकेनोत्थायोपस्थानं परिचरणोपदेशात् पुमांसावित्यस्यार्थः सुगमः ॥ तत्र मेधातिथिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता होमे ॥ ९ ॥

हरिहरः ॥ उपयमनप्रभृत्यौपासनस्यपरिचरणम् ॥ अत्रौपासनस्यावसथ्यस्याग्नेः परिचरणमुपासनं व्याख्यास्यते कथमुपयमनप्रभृति उपयमनकुशादानमारभ्य कोऽर्थः उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति यावत् ॥ तस्य कालनियममाह ॥ अस्तमितानुदितयोः ॥ अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्तमितानुदितौ तयोस्तथासूर्य्ययोः सूर्य्यस्यास्तमयानुदिताभ्यां उपलक्षितयोः कालयोरित्यर्थः तत्रास्तमितलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे यावत्सम्यङ्नभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । न च लोहितिमापैति तावत्सायन्तु हूयते ॥ अनुदितस्य द्वैविध्यम् अनुदितः समयाध्युषितश्च तत्रानुदितः स्पष्टतारकोपलक्षितः ततःपरमुदयात्प्राक् समयाध्युषितः ॥ तथा च मनुः उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञ इत्यर्था वैदिकीश्रुतिः ॥ इति संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनोपलक्षित उदितः तत्र वाजसनेयिनां नियमेनानुदिते होमः सूर्याहवा अग्निहोत्रमित्यारभ्य तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामह इत्यन्तेन श्रुतिसमाम्नायेन उदितहोमनिन्दापूर्वकमनुदितहोमस्य समर्थितत्वात् छन्दोगानामुदितानुदितयोर्विकल्पः उदितेऽनुदिते वेति गोभिलवचनात् आश्वलायनानां पुनरुदितहोमनियमः तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणम् प्रातःप्रातरनृतन्ते वदन्ति पुरोदयात् जुह्वति येऽग्निहोत्रम् दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सूर्योज्योतिर्नतदाज्योतिरेषामिति ॥ अनुदिते होमे निन्दार्थवादपुरःसरं तस्मादुदिते होतव्यमिति उदिते होमविधानात् होमद्रव्यनियममाह ॥ दध्नातण्डुलैरक्षतैर्वा ॥ जुहुयात् दध्ना गव्येन तण्डुलैर्व्रीहिमयैः अक्षतैः सत्यक्कैर्यवैर्वा विक-

ल्पेन एतेषामन्यतमेनेत्यर्थः ॥ **अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः** ॥ तत्र सायमग्नये स्वाहेति पूर्वाहुतिं प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां जुहुयात् सर्वत्र प्रजापतियाग उपांशु स्वाहाकारः आघ्य-स्त्यागश्च आघारेतु स्वाहान्तोऽपि मानसः तथा सूर्याय स्वाहेति पूर्वाम् प्रजाप-तये स्वाहेत्युत्तराम् प्रातस्त्यागास्तु प्रयोगे वक्ष्यंते तेच यजमानकृत्याः कुतः प्रधानत्वात् प्रधानꣳस्वामी फलयोगादिति कात्यायनवचनात् ॥ प्रधानं हि द्रव्य-स्वत्वपरित्यागः ततश्च प्रवसता यजमानेन यथाकालं यथादैवतं शुचिना आचान्तेन प्राङ्मुखोपविष्टेन सर्वकर्मसु कर्तव्याः तत्र सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते इतिव-चनात् सायं होमद्रव्येणैव प्रातर्होमः कर्तव्यः तथा येन होत्रा सायं हुतं तेनैव प्रात-र्होतव्यम् येनारम्भस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायाच्च तथा दधितण्डुलयवानामलाभे श्यामाकनीवारवेणुयवकन्दमूलफलजलसर्पिषां पूर्वपूर्वालाभे परंपरं नित्यहोमाय ग्राह्यम् कन्दम् सूरणादि फलमाम्रादि अस्यैव कर्मणः कामसंयोगमाह ॥ **पुमाꣳ सौमित्रावरुणौपुमाꣳ सावश्विनावुभौ ॥ पुमानिन्द्रश्चसूर्यश्चपुमाꣳ संवर्ततां मयिपुनः स्वाहेतिपूर्वांगर्भकामा** ॥ पुमाꣳसौमित्रावरुणावित्यादिना मन्त्रेण गर्भ-कामा पत्नी पूर्वामाहुतिं जुहुयात् अत्र पूर्वां गर्भकामेत्यस्य कोऽर्थः । किं नित्ययो-र्द्वयोराहुत्योः प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता उत ताभ्यां पूर्वा पूर्वं होतव्या अन्यैव किन्तावत्प्राप्तम् अन्यैवेति मन्त्रान्तरेण देवतान्तरहोमविधानात् मन्त्रस्य देवता-याश्च गुणत्वेन कर्मभेदकत्वात् किंच द्वयोःप्रथमायाः पूर्वत्वे विवक्षिते नित्याग्ने-यस्य सौर्यस्य च होमस्य बाधः प्रसज्येत अत्रोच्यते सत्यम् मन्त्रदेवतयोः कर्मभेद-कत्वं पूर्वां गर्भकामेतीदं काम्यं कर्म प्रकृतन्तु नित्यं काम्यं नित्यस्य बाधकम् पुरु-षार्थसमासक्तं काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायात् तस्मादग्नये स्वाहा सूर्यायस्वा-हेति नित्ये आहुती बाधित्वा पुमाꣳसौमित्रावरुणावित्यादिमन्त्रविहिता पत्नी-कर्तृका कर्मान्तररूपा हि काम्या आहुतिः प्रवर्तते यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र काम्यं गोदोहनप्रणयनं नित्यं चमसम्बाधित्वैव प्रवर्तते अत्र कथं बाध्यबाधकभावः उच्यते नित्यं तावदफलमकरणे प्रत्यवायजनकं काम्यंतु फलवत् तत्र फलवद्बलवत् अफलं दुर्बलं बाधते अत्र यदि केचित् प्रत्यवतिष्ठेरन् आधाना-नुविधानानन्तरं सायं प्रातर्होमानुविधानं कर्तव्यम् आचार्येण केन हेतुनाऽत्रकृतं कोदोष इति चेत् परप्रकरणाम्नातं कथं षडर्घ्याभवन्तीत्यारभ्य तामुदुह्येत्यन्तं विवाहप्रकरणं यतः तत्र समाधीयते सूत्रकारस्य शैलीयम् विवाहात्प्राक् आवस-

थ्याधानकथनं यथा नैतच्छङ्कनीयम् विवाहाग्निरेवावसथ्याग्निरिति पक्षश्चाचार्यस्याभिमतस्तेनात्र होमानुविधानं कृतमिति विवाहाग्नेरौपासनत्वं कुतोऽवगतमिति चेत् वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत स्मार्तं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं द्विज इतिमनुवचनात् ॥ कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु इति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ कृतविवाहस्य सभार्यस्यावसथ्याधानाधिकारः आश्वलायनगोभिलादिगृह्यकारवचनाच्च तस्माद्बहुसम्मतत्वाद्विवाहसमनन्तरमेव होमविधानाच्चाचार्यस्य विवाहहोमसाधनाग्निरेवौपासनः सम्मत इति तत्रोच्यते आश्वलायनगृह्यमतं मन्वादिवचनन्तु यथागृह्यमाहितौपासनाग्निपरं स्वस्वशाखाधर्मप्रतिपादनपरम् वाजसनेयिनां पञ्चदशशाखाश्रयिणां माध्यन्दिनकाण्वप्रभृतीनाञ्च पारस्कराचार्यस्य तु आवसथ्याधानप्रयोगं विवाहप्रयोगात्पृथगनुविदधतो नैषः पक्षः सम्मत इति गम्यते यदि विवाहाग्निरेवौपासनाग्निरिति सम्मतः स्यात्तदाऽऽवसथ्याधानं दारकाल इत्यादि न पृथक् प्रयोगमनुविदध्यात् विवाहहोमेनैव आवसथ्याग्नौ सिद्धे पृथक् प्रयोगारम्भस्य वैयर्थ्यात् तस्मादन्यस्यानपाठो न दोषः इदं च औपासनपरिचरणं सर्वदा न सकृत् यतः ततोऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातꣳ सक्तून् सर्पेभ्योबलिꣳ हरेत् इति बलिहरणविधिपरे वाक्ये परिचरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति ॥ छिन्नं लूनं च पिष्टं च सान्नाय्यं मृन्मयं तथा । लोकसिद्धं गृहीतं चेन्मन्त्रजप्याः कठाशयात् ॥ छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रीयेत क्रतुम्प्रति । तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भारद्वाजः कृताकृतम् ॥ छिन्ने चावहने लूने पिष्टे दुग्धे च मृन्मये । खातेच लौकिके प्राप्ते जपो नास्त्येव वाजिनाम् ॥ अत्र च न मन्त्रान्ते स्वाहाकारहोमौ किन्तु आदावेव नचोङ्कारः प्रतिमन्त्रं किन्तु आद्य एव यदाह स्वाहाकुर्यान्नमन्त्रान्ते नचैव जुहुयाद्धविः । स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् ॥ सामगानामयम् ॥ नोंकुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥ अविकृष्टानामनन्तरितानां कालेन आचमनादिना वा ॥ अथ प्रयोगः आवसथ्याधानोत्तरकालं तद्दिवस एव सायम्प्रातर्होमनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा सन्ध्यावन्दनानन्तरमग्निसमीपं गत्वा पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य उपयमनकुशान् समिधस्तिस्रः मणिकवारिदध्यादीनामन्यतमं होमद्रव्यं अग्नेरुत्तरतः प्राच आसाद्य उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य द्वादशपर्वपूरकेण दधितण्डुलयवानामेकतमेन द्रव्येण हस्तेनैव स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि वन्हौ मध्यप्रदेशे देवतां ध्यायन् जुहुयात् अग्नये स्वाहा इदमग्नये

तदुत्तरतः मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इतिसायम् तथैव सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय प्रजापतये स्वाहा इति त्यागमिति प्रातः पत्नीचेद्गर्भकामा भवति तदा पुमाꣳसौमित्रावरुणौ पुमाꣳसावश्विनावुभौ पुमानिन्द्रश्चसूर्यश्च पुमाꣳसंवर्ततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वामाहुतिं पत्नी जुहोति उत्तरां यजमानः । इदंमित्रावरुणाभ्यामश्विभ्यामिन्द्राय सूर्य्याय च इतिनित्यहोमविधिः ॥

गदाधरः॥ आवसथ्येऽग्नौ होममाह ॥ **उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम्।** उपयमनकुशादानादि औपासनस्यावसथ्यस्याग्नेः परिचरणं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः प्रभृतिग्रहणेन उपयमनान् कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेतावल्लभ्यते होमश्चात्रोपदिष्टः होमेऽपि च सति परिचरणग्रहणादितिकर्तव्यता न भवति हस्तेनैवात्र होमः इतिकर्तव्यताव्युदासात् कथमितिकर्तव्यताव्युदास इति चेत् । उपयमनप्रभृतीत्युक्तत्वात् पर्युक्षणं च मणिकोदकेन होमकालनियममाह ॥ **अस्तमितानुदितयोः ॥** अस्तमितश्चानुदितश्चास्तमितानुदितौ तयोः तत्कर्मकर्तव्यमिति शेषः आवसथ्याधानानन्तरमस्तमितेच सूर्ये अनुदिते च सर्वदा होमः कार्यः न सकृत् येनैवं सूत्रकार आह ॥ **ततोऽस्तमितेऽग्निंपरिचर्यदर्व्योपघातꣳ सक्तून् सर्पेभ्योबलिंहरेदिति ॥** बलिहरणविधिपरे वाक्ये होमस्य नित्यत्वं ज्ञापयति अस्तमितलक्षणं कात्यायनेनोक्तम् ॥ यावत्सम्यङ्नभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । लोहितत्वं च नोपैति तावत्सायन्तु हूयते ॥ अनुदितस्तु द्विविधः । अनुदितः समयाध्युषितश्च ॥ तथाच मनुः उदितेऽनुदितेचैव समयाध्युषिते तथेति ॥ तत्रानुदितः स्पष्टतारकोपलक्षितः ततःपरमुदयात्प्राक् समयाध्युषितः सम्पूर्णादित्यमण्डलदर्शनोपलक्षित इति उदितः तत्रास्माकं सूत्रेऽनुदितएव परिचरणमुक्तम् ॥ मनुवचने उदितग्रहणं शाखान्तरगृह्याभिप्रायेण मुख्यकाले यदा होमो न भवति तदा गौणकालेऽपि कार्यः ॥ तथा च मण्डनः ॥ मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुन्न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशोभवेत् ॥ गौणकालपरिमाणमपि तेनैवोक्तम् आसायमाहुतेः कालात्कालोऽस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक् कालःस्यात्सायमाहुतेरिति ॥ मुख्यकालातिक्रमे प्रायश्चित्तपूर्वकं गौणकालेऽनुष्ठानं गौणकालातिक्रमेतु लोप एव प्रायश्चित्तद्वयमात्रम् ॥ एकमविज्ञातम् सन्ध्योपासनहानौच नित्यस्नानं विलोप्य च । होमं च नैत्यकं शुध्येत् सावित्र्यष्टसहस्रकृदितिप्राजापत्युक्तम् द्वितीयम् होमे कर्तारः स्वयं स्वस्यासम्भवे पत्न्यादयः प्रयोगरत्ने स्मृतौ ॥ पत्नी कुमारी पुत्रो वा शिष्यो वाऽपि यथा क्रमम् । पूर्वपूर्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरो-

न्तरः ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका । ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयः सुतापतिः ॥ एतैरेव हुतं यच्च तद्धुतं स्वयमेव तु । पत्नी कन्या च जुहुयाद्विनापर्युक्षणक्रियामिति ॥ अत्र वचनात्पत्न्यादीनां मन्त्रपाठेऽधिकारः केवलं पर्युक्षणेऽनधिकारः ॥ अग्निहोत्रेतु नवा कन्या नयुवती नाल्पविद्यो न बालिशः । होमे स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथेति वचनात्पत्न्यादीनामनधिकारः त्यागे विशेषः ॥ सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः । असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका ॥ असन्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादे प्रसवे चार्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ॥ मण्डनः त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः । उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तःकश्चन त्यजेत् ॥ दध्नातण्डुलैरक्षतैर्वा ॥ गव्येन दध्ना वा व्रीहितण्डुलैर्वा । अक्षतैर्यवैर्वा जुहुयादित्यर्थः ॥ तेषामभावे शाखान्तरगृह्यपरिशिष्टोक्तानि द्रव्याणि ग्राह्याणि ॥ तत्र प्रयोगरत्ने पयोदधिसर्पिर्यवागूरोदनंतण्डुलाः सोमस्तैलमापोव्रीहयोयवास्तिला इति होम्यानि तण्डुलानीवारश्यामाकयावनालानां व्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणापि होम्याः तिलाः स्वरूपेणैव शतं चतुःशष्टिर्वाऽऽहुतिर्व्रीहितुल्यानां तदर्द्धन्तिलानाम् तदर्द्धं सर्पिस्तैलयोस्तैलञ्च तिलजर्तिलातसीकुसुम्भानाम् येन प्रथमां देवतां जुहुयात्तेनैव द्वितीयां जुहुयाद्येन च सायं जुहुयात्तेनैव प्रातरिति अत्र तेनैव प्रातरिति प्रतिनिधिवर्जम् ॥ बृहस्पतिस्त्वाहुतिपरिमाणमाह प्रस्थधान्यं चतुःषष्टेराहुतेः परिकीर्तितम् । तिलानां च तदर्द्धन्तु तण्डुलाव्रीहिभिः समाः ॥ प्रस्थश्च प्रसृतिद्वितयं मानं प्रस्थं मानचतुष्टयमिति ॥ बौधायनस्तु व्रीहीणां यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते ॥ अगस्त्यः द्रवद्रव्यस्य मानं स्याद्धारागोकर्णदीर्घिका ॥ सिद्धान्तशेखरे अन्नं ग्राससमं प्रोक्तं लाजामुष्टिमितामता इति ॥ दधिपक्षे तण्डुलपक्षे च शेषप्राशनम् अक्षतपक्षेत्वभावः अनदनीयत्वादिति भर्तृयज्ञः ॥ **अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति साय꣰ं सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः** ॥ तत्र सायङ्काले अग्नये स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति । प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरांच जुहोति प्रातःकाले सूर्याय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पूर्वामाहुतिं हुत्वा प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरांच जुहुयात् ॥ **पुमा꣰ं सौमित्रावरुणौपुमा꣰ं सावश्विनावुभौ । पुमानिन्द्रश्चसूर्यश्च पुमा꣰ं संवर्ततामय्यिपुनः स्वाहेति पूर्वाङ्गर्भकामा** ॥ यदि गर्भकामा पत्नी भवति तदा सायम्प्रातःपूर्वामाहुतिं पत्न्येव पुमा꣰ंसौमित्रावरुणावित्यनेन मन्त्रेण जुहोति उत्तरामाहुतिं तु यजमान एव जुहोति सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रं नोङ्कारः ॥ नोङ्कुर्या-

द्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिनेति-वचनात् ॥ विकृष्टानामनन्तरितानां कालेनाचमनादिनावेति हरिहरः ॥ मन्त्रार्थः एतेषान्देवानामेतौ युग्मौ मम आहुत्या मद्दत्तया परितुष्टौ सन्तौ मयिविषये पुमांसं पुंल्लक्षणं गर्भं संवर्ततां उत्पादयेतामिति ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीयाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृतेगृह्यसूत्रभाष्येप्रथमकाण्डेनवमीकण्डिका ॥ * ॥ ॥ ९ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ तत्रावसथ्याधानोत्तरकालं तस्मिन्नेवाहनि भोजनात्प्राक् यजमानोहोमारम्भनिमित्तं मातृपूजनपूर्वकन्नान्दीश्राद्धं कुर्यात् ततः कृतसन्ध्यावन्दनोऽग्नेरुत्तरत उपविश्य प्राणानायम्य देशकालौसङ्कीर्त्याग्निरूपपरमेश्वरप्रीत्यर्थं औपासनहोमं करिष्य इति सङ्कल्प्य । वैकल्पिकं द्रव्यमवधार्योपयमनकुशानादाय सव्ये कृत्वा दक्षिणेन हस्तेन तिस्रः समिधोऽभ्याधाय मणिकोदकेन पर्युक्ष्य प्रदीप्तेऽग्नौ शतसंख्यान् प्रस्थस्य चतुःषष्टितमभागमितान्वा तण्डुलानादायाङ्गुल्युत्तरपार्श्वेन समिन्मूलतोद्व्यङ्गुलप्रदेशे अग्नये स्वाहेति जुहोति । इदमग्नये नममेति त्यागं विधाय प्रक्षिपेत् संस्रवरक्षणम् पुनस्तण्डुलानादाय प्रजापतये स्वाहेत्युपांशूक्त्वा ॐप्रजापतये नममेति त्यागं विधाय प्रक्षिपेत् संस्रवरक्षणम् पत्नी पुमाꣳसावित्यनेन मन्त्रेण गर्भकामाचेत्पूर्वामाहुतिं जुहोति इदं मित्रावरुणाभ्यामश्विभ्यामिन्द्रायसूर्याय नममेति त्यागोयजमानस्य संस्रवप्राशनम् पत्नीकर्तृकहोमशेषस्य पत्न्येव प्राशनं करोति ॥ अत्र समास्त्वेत्युपस्थानमिति जयरामभाष्ये इतिसायंहोमः ॥ अथ प्रातर्होमे विशेषः उदयात्पूर्वं सायं द्रव्येणैव सूर्याय स्वाहेति पूर्वाहुतिः प्रजापतयेस्वाहेत्युत्तराहुतिः यथादैवतं त्यागौ गर्भकामा चेदत्रापि पुमाꣳसावितिहोमः अत्र विभ्राडित्यनुवाकेनोपस्थानमिति जयरामभाष्ये इतिप्रातर्होमे विशेषः अन्यत्सर्वं सायंहोमवत् एवमुपयमनकुशादानादि प्रत्यहमौपासनस्य परिचरणम् ॥ अथापत्काले कर्तव्यो होमद्वयसमासप्रयोगः तत्र पूर्ववत्सायङ्कालीनाहुतिद्वयं हुत्वा किञ्चित्कालं निमील्य पुनः कुशादानादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा श्वः कर्तव्यप्रातराहुतिद्वयमपकृष्य जुहुयादिति प्रयोगरत्ने ॥ हरिहरमिश्रैस्तु तन्त्रेण होमो लिखितः ॥ सचैवम् पर्युक्षणान्तं कृत्वाऽग्नये स्वाहेति हुत्वा तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकृज्जुहुयात् ॥ अथ गुर्वापदि पक्षहोमः तत्र प्रतिपदि सायङ्काले उपयमनादानादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा आहुतिप्र-

माणेन तण्डुलान्पात्रद्वये प्रतिपात्रं चतुर्दशवारं गृहीत्वा होमकाले प्रथमपात्रस्थानग्नये स्वाहेति जुहुयात् ततो द्वितीयपात्रस्थान्प्रजापतये स्वाहेति जुहोति । एवन्द्वितीयायां प्रातः पर्युक्षणान्तं कृत्वा पूर्ववत्पात्रद्वये तण्डुलान्कृत्वा सूर्याय स्वाहेति प्रथमपात्रस्थान् हुत्वा प्रजापतये स्वाहेति द्वितीयपात्रस्थान्तण्डुलान् जुहुयात् पक्षमध्ये वा आपत्तावागामिचतुर्दशीसायङ्कालीनहोमान्तान् शेषहोमान् सायं समस्येत् ॥ पर्वप्रातर्होमान्तांश्च प्रातः शेषहोमान् समस्येत् सर्वथा पर्वसायंहोमः प्रतिपत्प्रातर्होमश्च पृथगेव होतव्यौ । तत्र पूर्ववदग्निमभिरक्षेत् अन्तरापन्निवृत्तौ तु तदारभ्य पूर्ववत्सायम्प्रातर्होमान् यथाकालं कुर्यादिति .प्रयोगरत्ने अनापदि पक्षहोमे प्रायश्चित्तमुक्तन्देवयाज्ञिकपद्धतौ अनातुरोऽप्रवासीच निश्चिन्तो निरुपद्रवः । पक्षहोमं तु यः कुर्यात्सचरेत्पतितव्रतम् ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविरचिते गृह्यसूत्रभाष्ये होमविधिः ॥ * ॥

मूलम् ॥ राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यꣳ संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्याम् ॥ १ ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानꣳ स्त्रियं वा प्रतिक्षत्रइति यज्ञान्तेनात्वाहार्षमिति चैतया ॥ २ ॥ धुर्योदक्षिणा ॥ ३ ॥ प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ॥ १० ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यꣳ संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्याम् ॥ राज्ञो रथाक्षभेदे नद्धस्य वा रथस्य विमोक्षे यानस्य विपर्यासे अन्यस्यां वा कस्यांचिद्व्यापदि स्त्रियाश्चोद्वहने । उद्वहनं च पितृगृहाद्भर्तृगृहम्प्रति प्रथमं नयनम् ॥ अत्र चैतेष्वपि निमित्तेषु नैमित्तिकमिदमुच्यते ॥ तमेवाग्निमुपसमाधायेति ॥ राज्ञः सेनाग्निः स्त्रियाश्चैव विवाहाग्निः आज्यं संस्कृत्येति ग्रहणमाघारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् इहरतिरिति नानामन्त्राभ्यां जुहोति नानाग्रहणाच्च द्वेआहुती तत आघारादि ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानꣳ स्त्रियंवाप्रतिक्षत्र इति यज्ञान्तेन ॥ परादिना पूर्वान्ताभावाद्यज्ञान्तग्रहणम् ॥ आत्वाहार्षमिति चैतया ॥ ऋचोपवेशयेत् ॥ धुर्य्योदक्षिणा प्राय-

श्चित्तिः ॥ धुर्यावनड्वाहौ दक्षिणा ॥ प्रायश्चित्तिरिति सञ्ज्ञाऽस्य ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ राज्ञोरथाक्षस्य भेदे भङ्गे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे वा आकस्मिके यानस्य विपर्यासे वा अधोभावापत्तौ अन्यस्यां वा कस्याञ्चिद्व्यापदि उद्वहने पितृगृहाद्भर्तृगृहं प्रति प्रथमगमने स्त्रियावध्वाः चकाराद्रथाक्षभेदादिनिमित्ते नैमित्तिकमिदमुच्यते ॥ तमेवेति राज्ञः सेनाग्निं स्त्रियाश्च वैवाहिकाग्निम् आज्यंसंस्कृत्येति ग्रहणं इहरतिरित्याहुत्योराघारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् ॥ नानामन्त्राभ्यामिति ग्रहणादिहरतिरिति उपसृजमिति चेत्याहुतिद्वये मन्त्रभेदः तत आघारादि प्राजापत्यन्तं प्रतिक्षत्र इति ॥ अत्र परादिना पूर्वान्तत्वाभावाद्यज्ञान्तेन ग्रहणम् ततः प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादि प्रतितिष्ठामियज्ञे इति मन्त्रेण ॥ तत्र प्रजापति रतिशक्करी विश्वेदेवा आरोहणे ॥ आत्वाहार्षमिति चैतया ऋचा पुरोहितो राजानं वरश्च वधूम् ॥ आत्वाहार्षमिति ध्रुवोऽनुष्टुप् अग्निः अग्निरारोहणे ॥ धुर्याविति बलीवर्दौ अस्य कर्मणो दक्षिणा प्रायश्चित्तिरिति च संज्ञाऽस्य कर्मणः ब्राह्मणभोजनं चोक्तार्थाः ॥ १० ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथ नैमित्तिकमुच्यते ॥ राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यांवा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने ॥ राज्ञः प्रजापालनाधिकृतस्य यात्रादिप्रस्थितस्य अक्षभेदे रथावयवभङ्गे नद्धविमोक्षे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे सन्नहनच्छेदे वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्यां वा व्यापत्तौ अन्यस्मिन्वा अशुभसूचके निमित्ते स्त्रियाश्चोद्वहने उद्वाहितायाः पूर्वं पतिगृहनयने चशब्दात् रथाक्षभेदादिकनिमित्ते सञ्जाते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्मोच्यते। कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति वचनात् । निमित्तसमनन्तरमेव नैमित्तिकं कुर्यात् तद्यथा ॥ तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यꣳ संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्याम् ॥ तमेवेति यदि राज्ञो निमित्तं तदा प्रास्थानिकं सेनाग्निं यदि स्त्रियाः निमित्तं तदा वैवाहिकमग्निं पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा उपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणान्तां कुशकण्डिकां विधाय एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेनैवाज्यसंस्कारे प्राप्ते पुनराज्यꣳ संस्कृत्येति वचनं आघारहोमात्प्रागेव इहरतिरित्याज्याहुतिद्वयप्राप्त्यर्थम् ततश्च पर्युक्षणान्ते इहरतिरिति नानामन्त्राभ्याम् द्वाभ्यां

जुहोत्याहुतिद्वयम् तत आघारादिस्विष्टकृदन्ते ॥ अन्ययानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानꣳ स्त्रियं वा प्रतिक्षत्रइति यज्ञान्तेनात्वाहार्षमिति चैतया ॥ अन्यद्रथादिकं यानं वाहनमुपकल्प्य संयोज्य तत्र तस्मिन् याने राजानं नृपं स्त्रियं चोद्वाहितां वधूमुपवेशयेत् आरोहयेत् कथं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादिना प्रतितिष्ठामि यज्ञ इत्यन्तेन मन्त्रेण आत्वाहार्षमित्येतयर्चा च ॥ धुर्यौ दक्षिणा प्रायश्चित्तिः ॥ धुर्यौ धुरि साधू अनड्वाहौ दक्षिणा ब्रह्मणे देया दक्षिणाशब्दः परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्तते येन ऋत्विजामानतिर्भवति इदं कर्म प्रायश्चित्तिः दुर्निमित्तसूचितदुरितापहारिणी अतः सतिनिमित्ते भवति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ततः कर्मसमाप्त्यनन्तरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यम् इतिसूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः अक्षभेदादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते सञ्जाते शुचौ देशे पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा राज्ञः पुरोहितः सेनाग्निमुपसमाधाय वध्वा वरः वैवाहिकमग्निं ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्ते इहरतिरिहरमध्वमिहधृतिरिहस्वधृतिःस्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहुयात् इदमग्नये० उपसृजन् धरुणम्मात्रेधरुणो मातरन्धयन् । रायस्पोषमस्मासुदीधरत्स्वाहेति द्वितीयाम् इदमग्नये० इत्याहुतिद्वयं हुत्वा तत आघारादिस्विष्टकृदन्तं चतुर्दशाहुतिकं होमं विधाय संस्रवं प्राश्याचम्य धुर्यावनड्वाहौ ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्ठार्थमेतावनड्वाहौ तुभ्यं ब्रह्मणे मया दत्ताविति प्रयोगेण दक्षिणान्दत्वा अन्ययानमानीय तत्पुरोहितो राजानं वरो वधूमुपवेशयेत् । प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामिराष्ट्रे आत्वाहार्षमिति मन्त्राभ्यां ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ * ॥

गदाधरः ॥ राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहनेतमेवाग्निमुपसमाधायाज्यꣳसंस्कृत्येहरतिरितिजुहोति नानामन्त्राभ्याम् ॥ राज्ञः प्रजापालनकर्तुर्देशान्तरे प्रस्थितस्य युद्धे वा अक्षस्य रथावयवस्य भेदे भङ्गे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे आकस्मिकबन्धविच्छेदे वा यानविपर्यासे हयरथादिके वा अधोभावापत्तौ। अन्यस्यां वा कस्यां चिद्व्यापत्तौ अशुभसूचकोत्पाते स्त्रियाश्चोद्वहने स्त्रियाः वध्वाः पितृगृहाद्भर्तृगृहं प्रति प्रथमगमने चकाराद्रथाक्षभेदादिनिमित्ते नैमित्तिकमिदमुच्यते तमेवाग्निमुपसमाधायेति । राज्ञश्चेन्निमित्तं तदा सेनाग्निं स्त्रियाश्चेत्तदा वैवाहिकमग्निमुपसमाधाय स्थापयित्वा आज्यं संस्कृत्य आज्यसंस्कारान्निरूप्याज्यमित्यादिना कृत्वा इहरतिरितिनानामन्त्राभ्यां जुहोति यथागवविधिरित्यनेनैवाज्यसंस्कारस्य प्राप्तत्वादत्राज्यं संस्कृत्येति ग्रहणं इहरतिरित्याहुत्योरा-

घारादिभ्योऽपि पूर्वकालत्वज्ञापनार्थम् नानाग्रहणाच्च द्वे आहुती इहरतिरित्येका उपसृजमिति द्वितीया तत आघारादि॥ अन्यद्यानमुपकल्प्यतत्रोपवेशयेद्राजानꣳ स्त्रियं वा प्रतिक्षत्रे इति यज्ञान्तेनात्वाहार्षमितिचैतया॥ ततस्तद्यानं त्यक्त्वाऽन्यद्यानं वाहनं रथादिकमुपकल्प्य तत्र तस्मिन्याने वाहने राजानं स्त्रियं वा वधूमुपवेशयेत् प्रतिक्षत्र इति मन्त्रेण यज्ञ इत्यन्तेन आत्वाहार्षमिति चैतया ऋचाऽपि उपवेशयेत् एवं च मन्त्राभ्यामुपवेशनम् अत्रोपवेशयेति णयन्तत्वादध्येषणं याने उपविशस्वेति तच्च राज्ञो ब्रह्मकर्तृकम् वध्वा वरकर्तृकम् ॥ अत्र परादिना पूर्वान्त इतिन्यायाभावात्तेषां वाक्यमित्यनेन च प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्येतदन्तमन्त्रप्राप्तौ यज्ञान्तग्रहणं वाक्यसमुच्चयविधानार्थम् आत्वाहार्षमिति ऋचात्संपूर्णायाः पाठः तेषां वाक्यमित्यत्र तच्छब्देन यजुषां परामर्शात् ततश्च यत्र ऋक्प्रतीकग्रहणं तत्र सम्पूर्णायाः पाठस्त्वन्नो अग्ने इत्यादौ ॥ धुर्यौदक्षिणाप्रायश्चित्तिः ॥ अत्र धुर्यावनड्वाहौ दक्षिणा भवतीतिशेषः दक्षिणान्तरस्य निवृत्तिः दृष्टार्थत्वात् प्रायश्चित्तिरिति चास्य कर्मणःसञ्ज्ञा ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ततः कर्मान्ते ब्राह्मणस्यैकस्य भोजनं कार्यम् कारयितव्यम् ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे दशमीकण्डिका ॥ १० ॥

अथात्र पदार्थक्रमः ॥ तत्र निमित्ते जाते पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्नेः स्थापनम् राजा सेनाग्नेः स्थापनं कुर्यात् वरश्च वैवाहिकाग्नेः स्थापनं कुर्यात् ततो ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा इहरतिरिति प्रथमामाहुतिं जुहोति उपसृजन् धरुणमित्यादिदीधरत्स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं जुहोति इदमग्नये नममेतिद्वयोस्त्यागौ तत आघारादिप्रणीताविमोकान्तं कृत्वा धुर्यावनड्वाहौ दत्वा अन्यद्यानमानीय तत्र राजानं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि आत्वाहार्षमितिमन्त्राभ्यामुपविशस्वेत्यध्येषणपूर्वकमुपवेशयेत् वधूमेताभ्यामेव मन्त्राभ्यामुपवेशयेत् ततोब्राह्मणभोजनम् इतिपदार्थक्रमः ॥ १० ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नीतनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायो

प्रायश्चित्तेत्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै पशुघ्नीतनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै गृहघ्नीतनूस्तामस्यैनाशय स्वाहा । गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै यशोघ्नीतनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ ३ ॥ हुत्वाहुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सꣳस्रवान्समवनीय तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति । याते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूर्ज्जारघ्नीं तत एनां करोमि सा जीर्यत्वं मया सहासाविति ॥ ४ ॥ अथैनाꣳ स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि माꣳसैर्माꣳसानि त्वचा त्वचमिति ॥ ५ ॥ तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुतह्येवंवित्परो भवति ॥ ६ ॥ तामुदुह्ययथर्तुप्रवेशनम् ॥ ७ ॥ यथाकामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनात् ॥ ८ ॥ अथास्यै दक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते । यत्तेसुसीमेहृदयन्दिविचन्द्रमसिश्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ९ ॥ एवमत ऊर्ध्वम् ॥ १० ॥ ॥ * ॥ ॥ ११ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्यस्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोत्यग्ने प्रायश्चित्त इति ॥ विवाहगणोऽयमुच्यते चतुर्थेऽहन्यपररात्रे गृहाभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय विवाहशेषत्वाद्बहिःशालायां माभूदित्यभ्य-

न्तरग्रहणं पूर्वाह्णव्युदासार्थं चापररात्रस्य. ब्रह्माणमुपवेश्येति चोदपात्रावसरविधित्सया स्थालीपाकं श्रपयित्वेत्युच्यते तद्गतोपादानं माभूदिति आज्यभागाविष्ट्वेत्येतदाज्याहुत्यवसरविधित्सयोक्तम् अग्नेप्रायश्चित्त इत्येवमादिपञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा । स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति । अनेन मन्त्रेण स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी ॥ हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सꣳस्रवान्त्समवनीय तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति याते पतिघ्नीति ॥ अनेन मन्त्रेण असाविति च नामधेयग्रहणम् सर्वाहुत्यन्ते माभूदिति हुत्वा हुत्वेत्युक्तम् मूर्द्धाभिषेकश्चागन्तुकत्वात्सर्वान्ते भवति ॥ अथैनाꣳ स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधामीति । अनेन मन्त्रेण एनामिति वधूम् । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुतह्येवंवित्परो भवति ॥ यस्मादस्या ऐक्यं संवृत्तन्तस्माच्छ्रोत्रियदारेण नोपहास एष्टव्यः ॥ उपहासशब्देन चाभिगमोऽभिधीयते । सचैवंवित् एवं कुर्वन् परोभवति पराभवति निन्दार्थवादोऽयम् ॥ तामुदुह्य यथर्तुप्रवेशनम् ॥ साऽनेन प्रकारेण ऊढा भवति ॥ तामूढ्वाच यथर्तु ऋतावृतौ प्रवेशनमभिगमनं कुर्यात् ॥ यथा कामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनात् ॥ यथाकामं वा भवत्यभिगमो न ऋतावृतावेव । कुत एतत् प्रजापतिना हि वरो दत्तस्त्रीणाम् ताभिश्च वृतः काममाविजनितोः इच्छया आविजनितोः आविजननकालात् पुंसा सह सम्भवामेति । एवञ्च सति विकल्पएवायम् तथाच स्मरणम् ऋतौ भार्यामुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति ॥ अथास्यै दक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते । यत्ते सुसीम इति ॥ अनेन मन्त्रेण हृदयालम्भश्चाभिगमोत्तरकालीनः प्राक्कालीनइत्यपरे अप्रयतत्वादिति एवमत ऊर्ध्वम् ॥ ऋतावृतावेव कर्म कर्तव्यम् ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथ विवाहशेषः कथ्यते । चतुर्थ्याम् चतुर्थेऽहनि अपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधायेति ग्रहणस्य विवाहशेषत्वाद्बहिःशालायाम्माभूदित्यभ्यन्तरग्रहणम् । पूर्वाह्णव्युदासार्थम् वाऽपररात्रस्य । ब्रह्माणमुपवेश्येति चोदपात्रावसरविधित्सया । स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वेति तद्गतोपादानम्माभूदिति । आज्यभागाविष्ट्वेत्याज्याहुत्यवसरविधित्सयोक्तम् । अग्नेप्रायश्चित्तेत्येवमादि पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति वरः ॥ अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र सर्वेषां

परमेष्ठी त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता घृतहोमे०। हे अग्ने हे प्रायश्चित्ते सर्वदोषापकरण यतस्त्वं देवानामिन्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिः दोषापाकर्ताऽसि अहं च ब्राह्मण ब्रह्मण्यः वैदिको वा भूत्वा त्वाम् उपधावामि आराधयामि। किम्भूतोऽहम्। नाथकामः आशीष्कामः ऐश्वर्यकामो वा प्रार्थ्यमानो वा उपधानो वा उपधावनप्रयोजनमाह। अस्यै अस्याः वध्वाः पतिघ्नी तनूः तन्वा अवयवस्ताम् अस्यै इमामुपकर्तुम् नाशय अपनय। तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु। समुदायवाचकोऽपि तनूशब्दोऽत्रावयववाचकोज्ञेयः। तेन यदस्याः पतिनाशकमङ्गलक्षणन्तदपाकृत्य स्वङ्गं विधेहीत्येतावानेव वाक्यार्थः। एवमुपर्यपि व्याख्येयम् तनुविशेषणं देवता च भिद्यते। तद्यथा। हे वायो पवन प्रजाघ्नी अपत्यनाशिनी। एवमुत्तरत्रापि। स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी। हुत्वा हुत्वेति सर्वाहुत्यन्ते माभूदित्येतदर्थम्॥ ततः संस्रवजलेनैनां वधूं मूर्द्धन्यभिषिञ्चति वरो याते पतिघ्नीति मन्त्रेण॥ मूर्द्धाभिषेकश्च सर्वान्ते भवत्यागन्तुकत्वात्॥ अथ मन्त्रार्थः॥ तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप्वधूरभिषेके०। असाविति कन्यानामादेशः। हे असौ कन्ये या ते तव पत्यादिघातिनी पञ्चधा दुष्टा तनूः अतएव निन्दिता ततोऽनेनाभिषेचनेन एनान्तनूं जारघ्नीम् उपपत्यादिदोषघातिनीं करोमि। सा त्वम् मया पत्या भर्त्रा सह जीर्य निर्दुष्टवृद्धत्वं गच्छ। अथैनां वधूम् स्थालीपाकशेषं वरः प्राशयति सकृत्॥ प्राणैस्त इति मन्त्रेण॥ अस्यार्थः॥ तत्र प्रजापतिर्यजुर्वधूःप्राशने०॥ हेकन्ये मम प्राणादिभिस्ते तव प्राणादीन् सन्दधामि संयोजयामि तस्मादिति हि यस्मात् अस्या एतेन प्राशनाख्यसंस्कारेण भर्त्रा सहैकं वृत्तं तस्माच्छ्रोत्रियस्य दारेण उपहासम् अभिगमनन्नेच्छेत्॥ सचैवंवित् एवं कुर्वन्परोभवति पराभवङ्गच्छति यद्वा एवंवित् श्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति॥ उत अप्यर्थे निन्दार्थवादोऽयम्॥ तामिति साऽनेन प्रकारेणोढा भवति॥ तामुदुह्य एवमूढ्वा च यथर्तु ऋतावृतौ प्रवेशनमभिगमनङ्कुर्यात्॥ यथाकामीवेति याथाकाम्यं वा स्त्रियाः काममनतिक्रम्याभिगमो भवति न ऋतावृतावेव तत् कुतः काममेति। प्रजापतिना हीन्द्रेण वरोदत्तः स्त्रीणाम् ताभिश्च वृतः। कामम् इच्छया आविजनितोः विजननकालादामम्भवामेति वचनात्पुंसा सङ्गता गर्भानुपघातेन भवामेति॥ अतो विकल्पः॥ तथा च स्मरणम्॥ ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति॥ अथेति हृदयालम्भश्चाभिगमनोत्तरकालीनः॥ प्राक्कालीन इत्यपरे। अप्रयतत्वात्॥ नैतत्॥ यतोगर्भसम्भावनायान्त-

दुपयुज्यते । प्रयतत्वं च शौचादिनाऽपि स्यादेव ॥ यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः ॥ ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु सदा गच्छञ्छौचम्मूत्रपुरीषवदिति ॥ तत्र मन्त्रः ॥ यत्ते सुसीम इति ॥ अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वधूहृदयालम्भने० ॥ हे सुसीमे शोभनसीमन्तिनि यत्ते तव हृदयम्मनः दिवि स्वर्गे वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितम् तदधीनतया स्थितम् चन्द्राधिष्ठितत्वात् तदहं वेद जानीयाम् तच्च मां विन्द्यात् जानातु ॥ एवम्परस्परानुगुणितहृदया अपत्यादिसहिता वयं शरदः शतमित्याद्युक्तार्थम् ॥ एवमत ऊर्ध्वम् ऋतावृतौ एवमेवाभिगमनाख्यङ्कर्म कुर्यात् ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतोब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्यस्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ चतुर्थ्यान्तिथौ विवाहतिथिमारभ्य अपररात्रे रात्रेः पश्चिमे यामे अभ्यन्तरतः गृहस्य मध्ये अग्निं वैवाहिकमुपसमाधाय पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा अग्निं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य तत्र पूर्ववद्ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीतास्थानादुत्तरतः जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं स्थापयित्वा अत्र ब्रह्माणमुपवेश्येति पुनर्वचनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरज्ञापनार्थम् स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा पर्युक्षणान्ते आघारानन्तरमाज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ अग्ने प्रायश्चित्तेत्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनू स्तामस्यै नाशयस्वाहा । वायो प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा । सूर्य प्रायश्चित्तेत्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यैपशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा ॥ चन्द्रप्रायश्चित्तेत्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यैगृहघ्नीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा । गन्धर्व प्रायश्चित्तेत्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामि याऽस्यैयशोघ्नीतनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ॥ आज्येन पञ्चाहुतीरेतैः स्वाहान्तैर्मन्त्रैर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतयेस्वाहेति ॥ स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहोति ॥ हुत्वाहुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रेसꣳस्रवान्त्समवनीय ॥ अग्ने

प्रायश्चित्तइत्यादीनां प्राजापत्यान्तानां षण्णामाहुतीनां प्रत्येकं हुत्वा संस्रवान् हुतशेषानुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य केषाञ्चिन्मते स्विष्टकृदाहुतेरपि ॥ ततएनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति ॥ ततस्तस्मादुदपात्रादुदकमादाय एनां वधूं वरो मूर्द्धन्यभिषिञ्चति । याते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दितातनूर्जारघ्नीं ततं एनां करोमि सा जीर्यत्वं मया सहासाविति ॥ अभिषेचनमन्त्रोऽयं असावित्यत्र वधूनाम ॥ अथैनाꣳ स्थालीपाकं प्राशयति ॥ अथाभिषेकानन्तरमेनां वधूं स्थालीपाकं चरुशेषं प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधामीत्यादिनात्वचात्वचमित्यन्तेन मन्त्रेण वरः प्राशयति ॥ तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुतह्येवंवित्परोभवति ॥ यतोऽनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रासहैक्यं प्राप्ता दारा तस्मादेवंवित्पुरुषः श्रोत्रियस्य विदुषः दारेण भार्य्यासह उपहासं मैथुनं नेच्छेत् नकामयेत् हि यस्मात् एवंविदपि श्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति ॥ तामुदुह्ययथर्तुप्रवेशनम् ॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां वधूमुदुह्य विवाहयित्वा विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तुप्रवेशनम् ऋतुकालमृतुकालं प्रवेशनमभिगमनं कुर्यादितिशेषः ॥ यथाकामी वा ॥ स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामन्तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् न ऋतुकालाभिगमननियमः कुतः काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनात् ॥ कामं स्वेच्छया आविजनितोः आप्रसवात् सम्भवाम भर्त्रामह सङ्गता भवामेति स्त्रीणां इन्द्राद्वरप्रार्थनावचनात् प्रजापतेरिति केचित् अत्र यद्यपि यथर्तुप्रवेशनमिति सामान्येनोक्तम् तथापि स्मृत्यन्तरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं कुर्यात् ॥ यथाहमनुः अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ याज्ञवल्क्योऽपि षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्। ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जयेत् इत्यादि निषेधो यथाकामपक्षेऽपि समानः ॥ यतः प्राप्तेऽभिगमने निषेधः प्रवर्तते गर्भिण्यभिगमने निषेधस्तु काममाविजनितोः सम्भवामेतिवचनाद्बाध्यते। ऋतावनभिगमने दोषमाह मनुः ऋतुस्नातान्तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ तथाच। ऋतुस्नातांतु योभार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ तथा लोकानन्त्यन्दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः। यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षाया विहितत्वात्। तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशङ्कासम्भवात्तद्रक्षार्थं यथाकाम्यम् तस्माद्यथाकाम्यंतु न नियमः यथाकामीचेति विकल्पेनाभिधानात् अनभिगमने तु प्रत्यवायस्मरणाभावाच्च अतो लोकानन्त्यं दिवः

प्राश्निश्च ॥ अथास्येदक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते यत्तेसुसीमइति ॥ अथा-भिगमनानन्तरमस्यै अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धमधि उपरि दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति । यत्ते सुसीमइत्यादिना शृणुयामशरदः शतमिति अनेन मन्त्रेण ॥ एवमतऊर्ध्वम् ॥ एवमनेनैव प्रकारेण अतोऽनन्तरमृतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति सूत्रव्याख्या ॥ अथ चतुर्थीकर्मप्रयोगः अत्र विवाहाच्चतुर्थ्यामपररात्रे गृहाभ्यन्तरतः पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा विवाहाग्नेः स्थापनम् दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशनम् प्रणीतास्थानादुत्तरतः उदपात्रस्थापनम् प्रणी-ताप्रणयनादि आज्यभागान्तं आवसथ्याधानवत् कुर्यात् आज्यभागानन्तरं अग्नेप्राय-श्चित्तइत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तद्यथा अग्ने प्रायश्चित्ते त्वन्दे-वानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्ता-मस्यै नाशय स्वाहा इदमग्नये० । वायो प्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा इदं वायवे० । सूर्यप्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा इदं सूर्याय० । चन्द्रप्राय-श्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै गृहघ्नीतनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा इदं चन्द्रमसे० । गन्धर्वप्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै यशोघ्नीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा इदं गन्धर्वाय० ॥ ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजाप-तये इति प्राजापत्यान्तं हुत्वा । अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादि प्राजापत्यान्तानां षडा-हुतीनां संस्रवं उदपात्रे प्रक्षिपेत् केषाञ्चिन्मते स्विष्टकृतोऽपि संस्रवं प्रक्षिपेत् अन्यासामाहुतीनां पात्रान्तरे संस्रवान्प्रक्षिपेत् ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इद-मग्नये स्विष्टकृते हुत्वा आज्येन महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यान्तानवाहुतीर्वा जुहोति ततः पात्रान्तरस्थान् संस्रवान् प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्वा उदपा-त्रादुदकमादाय वधूं मूर्द्धन्यभिषिञ्चति ॥ याते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दितातनूर्जारघ्नीं ततएनाङ्करोमि साजीर्यत्वम्मयासहासाविति इत्यनेन मन्त्रेण ॥ अथ वरो वधूं स्थालीपाकं हुतशेषं सकृत्प्राशयति प्राणैस्तेप्राणान्त्सन्दधामि अस्थि-भिरस्थीनि माꣳसैर्माꣳसानित्वचात्वचमिति अनेन मन्त्रेण साच भर्त्रा मन्त्रे पठिते प्राश्नाति। अथ ऋतुकाले रजोदर्शने सञ्जाते पुण्याहे गर्भाधाननिमित्तं मातृ-पूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं कृत्वा रात्रावभिगमनं कुर्यात् । अभिगमनानन्तरं वध्वा

दक्षिणस्कन्धस्योपरि दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं स्पृशति यत्तेसुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण । एवं श्राद्धवर्जं प्रत्यृतुकालमभिगमनं कुर्यात् यथाकामी वा भवेत् ऋतुकालाभिगमनं कुर्वन् ब्रह्मचर्यान्नस्खलति ॥ ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जयेत् इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अनभिगमनेतु दोषस्य श्रवणात् ऋतुस्नातान्तु योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ ऋतुस्नातान्तु योभार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः इत्यादिप्रत्यवायस्मरणाच्च ऋतुकालाभिगमने नियमः । यथाकाम्येतु न नियमः यथाकामीवेति विकल्पविधानात् अतो लोकानन्त्यन्दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षायाविहितत्वात् तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशङ्कासम्भवात्तद्रक्षार्थं याथाकाम्यमिति चतुर्थीकर्मपद्धतिः ॥ विष्णुपुराणे ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते । पुन्नामर्क्षे शुभेकाले श्रेष्ठे युग्मासु रात्रिषु ॥ नास्नातान्तां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् । नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्विणीम् ॥ नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् । क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः ॥ स्नातः स्रग्गन्धधृक् प्रीतो नाध्मा*तः क्षुधितोऽपि वा ॥ सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥ चतुर्दश्यष्टमीचैव अमावास्याऽथपूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेवच ॥ तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ इति चतुर्थीकर्मपद्धतिः ॥ * ॥

गदाधरः ॥ चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्यस्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोत्यग्ने प्रायश्चित्तेत्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा । वायो प्रायश्चित्तेत्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामियाऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्यप्रायश्चित्तेत्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा । चन्द्रप्रायश्चित्ते त्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्म-

* आध्मान पवनस्याधा दाधर्गाध्दनयोरपीति विश्वः ।

णस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा । गन्धर्व प्रायश्चित्तेत्वन्देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामउपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशयस्वाहेति ॥ विवाहाद्या चतुर्थीतिथिस्तस्यामपररात्रे अन्तिमप्रहरे अभ्यन्तरतः गृहस्य मध्ये अग्निमुपसमाधाय वैवाहिकमग्निं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्याग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेशनार्थं कुशानास्तीर्य तत्र ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य अग्नेरुत्तरतः प्रणीतास्थलं त्यक्त्वोदकयुक्तं पात्रं स्थापयित्वा स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति आज्येन अग्नेप्रायश्चित्तइत्येतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति अत्रापररात्रग्रहणं पूर्वाह्णव्युदासार्थम् चतुर्थीकर्मणो विवाहाङ्गत्वाद्बहिःशालायां माभूदित्यभ्यन्तरग्रहणम् अग्निमुपसमाधायेति ग्रहणमभ्यन्तरगुणविधानार्थम् ब्रह्माणमुपवेश्येति च उदपात्रस्थापनावसरविधानायोक्तम् । चरोर्भूतोपादानं माभूदिति श्रपयित्वेत्युच्यते आज्यभागाविष्ट्वेति ग्रहणमाज्याहुतिकालविधानार्थम् ॥ मन्त्रार्थः हेअग्ने हेप्रायश्चित्ते सर्वदोषापाकरण यतस्त्वन्देवानामिन्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिः दोषापाकर्ताऽसि अहं च ब्राह्मणः ब्रह्मण्यः वैदिको वा भूत्वोपधावामि आराधयामि किंभूतोऽहं नाथउपयाञ्चायाम् आशीष्कामः ऐश्वर्यकामोवा प्रार्थयानोवा उपधावनप्रयोजनमाह या अस्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्या वध्वाः पतिघ्नी तनूस्तन्वा अवयवस्ताम् अस्यै इमामुपकर्तुं नाशय अपनय तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु समुदायवाचकोऽपि तनूशब्दोऽत्रावयववाचको ज्ञेयः ॥ तेन यदस्याः पतिनाशकमङ्गलक्षणं हस्तरेखादिमामुद्रिकलक्षणोक्तन्तदपाकृत्य शोभनमङ्गं विधेहीतिवाक्यार्थः एवमुपर्यपि व्याख्येयम् तनुविशेषणं देवताच भिद्यते तद्यथा हेवायो पवन प्रजाघ्नी अपत्यनाशिनी एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ **स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥** आज्याहुत्यनन्तरं स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रेणोपांशु पठितेनैकामाहुतिं जुहोति स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणाषष्ठी ॥ **हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रेसꣳस्रवान्त्समवनीय ततएनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति । याते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दिता तनूर्जारघ्नीं ततएनां करोमि सा जीर्यत्वं मयासहासाविति ॥** एतासां षण्णामाहुतीनामेकैकामाहुतिं हुत्वा उत्तरतः प्रतिष्ठापिते उदपात्रे संस्रवान् समवनीय स्रुवलग्नाज्यचर्ववयवान् प्रक्षिप्य ततस्तस्मात्संस्रवमिश्रमुदकं गृहीत्वा

एनां वधूं मूर्द्धनि मस्तके अभिषिञ्चति यातिपतिघ्नीति मन्त्रेण पञ्चानामाहुतीनामत्र संस्रवभक्षणलोपः॥ इतरासान्तु भवत्येव हुत्वाहुत्वेतिग्रहणं सर्वाहुत्यन्ते संस्रवनिनयनं माभूदित्येतदर्थम् मूर्द्धाभिषेकश्चागन्तुकत्वाद्दक्षिणादानान्ते भवति असौ स्थाने आमन्त्रणविभक्तियुक्तं वध्वा नामग्रहणं कार्यम् मन्त्रार्थः हेऽसौ कन्ये याते तवापत्यादिघातिनी पञ्चधादुष्टा तनूः अतएव निन्दिता ततोऽनेनाभिषेचनेन एनां तनूं जारघ्नीं उपपत्यादिदोषघातिनीं करोमि। सा त्वं मया पत्या भर्त्रा सह जीर्य निर्दुष्टवृद्धत्वं गच्छ॥ अथैनाᳫं स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनिमाᳫंसैर्माᳫंसानि त्वचात्वचमिति॥ अथाभिषेकानन्तरमेनां वधूं स्थालीपाकं चरुं वरः प्राशयेत्प्राणैस्ते प्राणानिति मन्त्रेण वधूसंस्कारोऽयम् नतु द्रव्यप्रतिपत्तिः अतो द्रव्यस्य नाशदोषादावन्यद्रव्येण प्राशनं कार्यम्॥ तदुक्तं कारिकायाम् वधूसंस्कार एवायं प्रतिपत्तिरियं नतु। अतो द्रव्यविनाशादौ द्रव्येणान्येन तद्भवेत्॥ शेषद्रव्यविनाशादौ लुप्यन्ते प्रतिपत्तयः॥ अत्र स्त्रियासह वरोऽपि समाचाराद्भोजनं करोति स्त्रियासह भोजनेऽपि नदोष इत्याह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे गालवः॥ एकयानसमारोह एकपात्रे च भोजनम्। विवाहे पथियात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक्। अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत्॥ मिताक्षरायामप्येवम्। मन्त्रार्थः हे कन्ये मम प्राणादिभिस्ते तव प्राणादीन्सन्दधामि संयोजयामि॥ तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेणनोपहासमिच्छेदुतह्येवंवित्परोभवति॥ हि यस्मादस्या एतेन प्राशनाख्यसंस्कारेण भर्त्रासहैक्यं वृत्तं तस्माच्छ्रोत्रियस्य दारेण उपहासमभिगमनन्नेच्छेत् सचेवंविदेवंकुर्वन्परोभवति पराभवङ्गच्छति॥ यद्वा। एवंविच्छ्रोत्रियस्य परः शत्रुर्भवति उत अप्यर्थे निन्दार्थवादोऽयम् परदाराभिगमनमतो नकार्यम् समाप्तंचतुर्थीकर्म॥ स्वभार्याऽभिगमनमाह॥ तामुद्व्ह्ययथर्तुप्रवेशनम्॥ तां वधूं पूर्वोक्तविधिना उदुह्य विवाहयित्वा यथर्तु ऋतावृतौ प्रवेशनमभिगमनं कुर्यादित्यर्थः॥ याज्ञवल्क्यः॥ षोडशर्तुनिशाःस्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्। ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्॥ स्त्रीणां षोडशनिशाऋतुः गर्भाधानयोग्यःकालः तत्रोक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्येव। चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च, पूर्णिमा। चत्वार्येतानि पर्वाणि रविसंक्रान्तिरेव च॥ मनुः अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः॥ तथा तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा। त्रयोदशीच शेषाः स्युः

प्रशस्तादशरात्रयः ॥ ऋतोरेकादशीत्रयोदश्यौ नपक्षस्य ॥ हारीतस्तु शुद्धाभर्तु-शचतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्रीरजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्येच पञ्चमेऽहनिशुद्ध्यतीति ॥ ततश्चतुर्थ्यां स्त्रीगमनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ॥ सच व्यवस्थितः रजोनि-वृत्तौ चतुर्थ्यांविधिः तदनिवृत्तौ प्रतिषेधः ॥ मनुः रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्रीरजस्वलेति साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ॥ ज्योतिःशास्त्रे पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतं चापि धिष्ण्यं त्यक्त्वेति । पित्र्यं मघा पौष्णं रेवती नैर्ऋतं मूलम् अत्र समासु पुत्रो विषमासु कन्येति ज्ञेयम् ॥ हेमाद्रौशङ्खः युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तत्राप्युत्तरोत्तराःप्रशस्ताः ॥ तदाहापस्तम्बः तत्राप्युत्त-रोत्तराःप्रशस्ताइति ॥ व्यासः रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥ सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् । नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः ॥ एकादश्यामधर्मास्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसंकरकारिणी ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः । प्रजायते चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां पतिव्रता । आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥ तच्चैकस्यां रात्रौ सकृदेवकार्यम् सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् इतियाज्ञ-वल्क्योक्तेः इदं चर्त्तौ गमनमन्यकाले प्रतिवन्धादिनाऽसम्भवे श्राद्धैकादश्यादावपि कार्यम् ॥ ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ व्याख्यातं चेदं मिताक्षरायाम् ॥ यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्यृतौ गच्छतो न ब्रह्म-चर्यस्खलनदोष इति ॥ स्त्रीणां बहुत्वे ऋतौ यौगपद्येच गमनक्रममाह ॥ देवलः यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् । रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणं क्रमशोऽपि वेति ॥ तीर्थमृतुः विप्रादिक्रमो वर्णक्रमः ग्रहणक्रमो विवाहक्रमः ॥ अगमने दोष-माह पराशरः ऋतौ स्नातांतु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्रसंशय इति ॥ अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु । ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥ वृद्धां वन्ध्याम-सद्वृत्तां मृतापत्यामपुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते भयात् ॥ ऋतौ स्नानमाहापस्तम्बः ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ अनृतौ तुय-दागच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ स्त्रीणान्तुनस्नानम् उभावप्यशुचीस्यातां दम्पती शयनं गतौ । शयनादुत्थितानारी शुचिःस्यादशुचिःपुमान् ॥ इतिवृद्धशातातपवच-नात् ॥ अत्र प्रसंगाद्रजस्वलोपयोगि किंचिन्निरूप्यते ॥ तत्रस्मृत्यर्थसारे दिवा रजः-स्रावे तद्दिनमशुचित्वं स्यात् ॥ रात्रौ रजःस्रावे सति अर्द्धरात्रादर्वाक्चेत्पूर्वदिन-

मित्येकः पक्षः रात्रिन्त्रिधाविभज्य पूर्वभागद्वये चेत्पूर्वदिनमित्यन्यः पक्षः उद-यात्पूर्वं चेत्पूर्वदिनमित्यपरः पक्षः॥ एषां पक्षाणां देशाचारतो व्यवस्था॥ अविज्ञाते रजःस्रावे तु दिनेषु जातेषु रजःस्रावादिकमशुचित्वं स्यात् ज्ञानात्पूर्वं च रजस्वलास्पृ-ष्टन्दुष्टमेव रजस्वला त्रिरात्रमशुचिः स्यात् चतुर्थेऽहनि स्नाता शुद्धा भवति भर्तुः स्पृश्या दैवेपित्र्ये च कार्ये रजोनिवृत्तौ शुचिः रजस्वला चतुर्थेऽहनि मृत्तिकादिभिः शौचं कृत्वा क्षत्रियादिस्त्री च पादपादन्यूनमृत्तिकाभिर्विधवा द्विगुणमृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा दन्तधावनपूर्वकं सङ्गवे सचैलं स्नायात् रजस्वलायाः स्नातायाः पुनरपि रजोदृष्टौ अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वन्नास्ति अष्टादशे दिने रजोदृष्टावेकरात्र-मशुचित्वम् नवदशदिने द्विरात्रम् विंशतिदिने त्रिरात्रमेव प्रायो विंशतिदिनादूर्ध्वं रजःस्राविणीनामेवं भवति विंशतिदिनादर्वाक् प्रायशो रजोदर्शनवतीनामष्टादश-दिनेऽपि त्रिरात्रमशुचित्वम् त्रयोदशदिनादूर्ध्वं प्रायो रजःस्राविणीनामेकादशदि-नादर्वागशुचित्वन्नास्ति एकादशदिने रजोदृष्टौ एकदिनमशुचित्वम् द्वादशदिने द्विरात्रम् त्रयोदशदिने त्रिरात्रमेव प्रयोगपारिजातेऽप्येवम् रोगजेतु तत्रैवोक्तम्॥ रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं हि प्रवर्तते। नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मत-मिति तत्रापि स्वकाले अशुचिरेव तदुक्तम्॥ रोगजे वर्तमानेऽपि काले निर्याति कालजम्। तस्मादप्यप्रमत्ता स्यादन्यथा संकरो भवेत्॥ रजस्वलाया रजस्वलास्पर्शे अकामतः स्नानं कामतः उपवासः पञ्चगव्याशनं च॥ असवर्णासु तु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेण कृच्छ्रार्द्धपादोनकृच्छ्रकृच्छ्राः क्षत्रियादीनान्तु कृच्छ्रपाद एव क्षत्रियादीनां हीनवर्णस्पर्शे त्रिरात्रमुपवासः एतच्च कामतः। अकामतस्तु प्राक्शुद्धेर-नशनम् अकामतश्चाण्डालादिस्पर्शेऽप्यनशनमेव प्राक्शुद्धेः कामतस्तु प्रथमेऽह्नि त्र्यहः द्वितीये द्व्यहः तृतीये एकाहः श्वस्पर्शेतु द्व्यह एकाहो वा भुञ्जानायाश्चाण्डालादिस्पर्शे षड्रात्रम् उच्छिष्टयोः स्पर्शेतु कृच्छ्रइत्यादि मिताक्षरायां ज्ञेयम्॥ स्मृत्यर्थसारेतु सर्वत्र बालापत्यास्पर्शे स्नाने कृते भुक्तिः पश्चादनशनप्रत्याम्नाय इति। स्नानविधिं चाह पराशरः स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला। पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत्॥ सिक्तगात्रा भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गा कथंचन। न वस्त्रपी-डनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत्॥ व्रतान्याह मदनपारिजाते वसिष्ठः सा नाञ्ज्यान्ना-भ्यञ्ज्यान्नाप्सु स्नायादधःशयीत नदिवा सुप्यान्नरज्जुं सृजेत् न मांसमश्नीयान्नग्रहान्निरी-क्षेत न हस्तेन किंचिदाचरेदखर्वेण पात्रेण पिबेदञ्जलिना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति॥ खर्वा वामहस्तः॥ यथा कामीवा काममाविजनितोः सम्भवामेतिव-

चनात् ॥ स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् ॥ न नियम ऋतावेवेति कुत एतत् काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनात् कामं स्वेच्छया आविजनितोः आप्रसवात् सम्भवाम भर्त्रासह सङ्गता भवामेत्यर्थः तथा तैत्तिरीयश्रुतौ स इन्द्रः स्त्रीषं समादमुपासीदन् अस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति ताअब्रुवन्वरं वृणामहै ऋत्वियात्प्रजाविन्दामहै काममाविजनितोः सम्भवामेति तस्मादृत्वियात्स्त्रियः प्रजाविन्दत इति॥ अस्यार्थः स इन्द्रः स्त्रीणां षं समादं समूहं उपासीदन् उपससाद षत्वं छान्दसम् अस्यै अस्याः ब्रह्महत्यायास्तृतीयांशं प्रतिगृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणामहै ऋतुसम्बन्धिगमनं ऋत्वियं तस्मात् आविजनं आविजनितुः तस्मात् आविजनितोः आगर्भप्रसवकालात् सम्भवाम पुरुषेण संयुक्ता भवाम ॥ एवंच मति विकल्पोऽयम् ॥ तथाच स्मृतिः ॥ ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति॥ **अथास्यैदक्षिणाᳫंसमधिहृदयमालभते यत्तेसुसीमे हृदयं दिविचन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहन्तन्मान्तद्विद्यात्पश्येमशरदः शतं जीवेमशरदः शतᳫं शृणुयाम शरदः शतमिति** ॥ अथ मैथुनोत्तरं अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धमधि उपरि स्वहस्तन्नीत्वा तेनैव हस्तेन हृदयमालभते स्पृशति यत्ते सुसीम इतिमन्त्रेण॥ अत्र कर्कभाष्यम् हृदयालम्भश्चाभिगमनोत्तरकालीनः प्राक्कालीन इत्यपरे । अप्रयतत्वादिति नैतदिति जयरामः यतो गर्भसम्भावनायां तदुपयुज्यते॥ प्रयतत्वं च शौचादिनाऽपि स्यादेव यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु सदागच्छञ्छौचं मूत्रपुरीषवदिति ॥ अभिगमनानन्तरमनाचान्त एव दक्षिणाᳫंसमधिहृदयमालभतइति भर्तृयज्ञः ॥ मन्त्रार्थः शोभना सीमा मूर्द्धि केशमध्ये पद्धतिर्यस्याःसा तस्याः संबोधनं हे सुसीमे शोभनसीमन्तिनि यत्ते तव हृदयं मनः दिवि स्वर्गे वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितं तदधीनतया स्थितम् तदहं वेद जानीयाम् तच्च मां विद्यात् जानातु एवं परस्परानुगुणितहृदयाऽपत्यादिसहिता वयं शरदः शतमित्याद्युक्तार्थम् ॥ **एवमतऊर्ध्वम्** ॥ प्रथमर्तौ यथा हृदयालम्भः कृतः एवमनेन प्रकारेण अतोऽनन्तरमूर्ध्वं ऋतावृतौ हृदयालम्भः कार्यः॥ हरिहरव्याख्याचैवम्॥ एवमनेन प्रकारेणातोऽनन्तरं ऋतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वेति ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे एकादशीकण्डिका ॥ ११ ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ तत्र चतुर्थ्यामपररात्रे स्नानपूर्वकं गृहाभ्यन्तरतः कर्म कार्यम् देशकालौ स्मृत्वा विवाहाङ्गं चतुर्थीकर्म करिष्य इतिसङ्कल्पः ततो वैवाहिकमग्निं

स्थापयेत् ब्रह्मोपवेशनम् अग्नेरुत्तरत उदपात्रनिधानम् ततः प्रणीताप्रणयनाद्या-ज्यभागान्तमाधानवत् आज्यभागान्ते स्थाल्याज्येन पञ्चाहुतयो होतव्याः ॥ अग्ने प्रायश्चित्त इति प्रथमा इदमग्नये नमम ॥ वायो प्रायश्चित्ते इति द्वितीया इदं वायवे न० ॥ सूर्यप्रायश्चित्त इति तृतीया इदं सूर्याय न० ॥ चन्द्र इति चतुर्थी इदं चन्द्राय ॥ गन्धर्व इति पञ्चमी इदं गन्धर्वाय न० ॥ ततश्चरुं स्रुवेणादाय प्रजापतये स्वाहेति होमः इदं प्रजापतये न० ॥ अग्न इत्यादिषसामाहुतीनां संस्रवाणामुदपात्रे प्रक्षेपो हुत्वाहुत्वैव अन्यासामन्यत्र। ततः स्विष्टकृदादिदक्षिणादानान्तम् तत उदपात्रजलेन वधूमूर्द्धि यातेपतिघ्नीत्यभिषेकः असौ स्थाने नामग्रहणम् हेप्रिये इति ततो वरः प्राणैस्त इति चरुशेषं वधूं प्राशयति सकृत् अत्र समाचाराद्वरोऽपि कन्याहस्तेन भोजनं करोति ॥ इति पदार्थक्रमः ॥ अथ गर्गमते विशेषः ॥ ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं पूर्ववत् प्रत्यक्षब्रह्मण उपवेशनम् ग्रहणे प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि आज्यभागान्ते पञ्चाहुतयः ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति मूर्द्धन्यभिषेकः ॥ ततः स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते इति चतुर्भिः प्रतिमन्त्रम् महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदित्यन्तम् आज्येन स्विष्टकृदिति गर्गपद्धतौ प्राशनादिपूर्णपात्रदानान्तम् इतिगर्गमते क्रमः ॥ अथ गर्भाधाने पदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धम् सङ्कल्पः देशकालौ स्मृत्वा अस्या मम भार्यायाः प्रतिगर्भं संस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्माहं करिष्य इति। ततो रात्रावभिगमनं ब्रह्मसूत्रं मूत्रपुरीषवत् धार्यम् । स्नानं ततो दक्षिणांसमधि हृदयमालभते यत्ते सुसीम इति न कश्चिदत्र विशेषो गर्गमते ॥ इतिगर्भाधाने क्रमः ॥ अथ प्रथमे रजोदर्शने विशेषः तत्र प्रथमे रजोदर्शने मासादौ दुष्टे सति गर्भाधानस्य शान्तिपूर्वकं कर्तव्यत्वाच्छान्तिकं वक्तुं दुष्टमासाद्युच्यते ॥ प्रथमे रजसि चैत्रज्येष्ठाषाढभाद्रपदकार्तिकपौषा अशुभाः आश्विनो मध्यमः शेषाः शुभाः क्वचिद्वैशाखफाल्गुनपूर्वार्द्धयोरधमत्वमुक्तम् तिथिषु प्रतिपच्चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दशीपौर्णमास्यमावास्या अशुभाः शेषाः शुभाः क्वचित्सप्तम्येकादश्यावशुभे अष्टमीद्वादश्यौ शुभे इत्युक्तम् ॥ वारेषु रविभौममन्दवारा अशुभाः अन्येतु शुभाः केचित्सोमोऽप्यशुभ उक्तः नक्षत्रेषु भरण्यार्द्रापुष्याश्लेषापूर्वाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदारेवत्योऽशुभाः चित्राविशाखाश्रवणाश्विनीमघास्वातयो मध्यमाः अन्यानि शुभानि। केचित्तु कृत्तिकापुनर्वस्वनुराधारेवत्योऽप्यशुभा उक्ताः । एवञ्च तासां मध्यमत्वम्

एवमन्यत्रापि। योगेषु व्याघातस्याद्यानवनाड्यो गण्डातिगण्डयोः षट् षट् शूलस्य पञ्च-दश परिघपूर्वार्द्धं वैधृतिव्यतीपाताश्चेत्यशुभाः वज्रंमध्यमम् अन्ये शुभाः। करणानि विष्टिं विना सर्वाणि शुभानि। अह्नि त्रेधाविभक्ते आद्योभागः शुभः। द्वितीयो मध्यमः तृतीयो दुष्टः ॥ एवं रात्रौ सूर्योदयास्तमयावप्यशुभौ रविसंक्रमादधोनाडीचतुष्टय-मूर्द्ध्वं चान्त्यं शुभम् सङ्क्रान्त्यादिदग्धदिनेष्वशुभम् रविचन्द्रोपरागयोरप्यशुभम् स-न्ध्योपप्लवशावाशौचेषु भर्त्तुरात्मनश्च चतुर्थाष्टमद्वादशस्थे चन्द्रे जीर्णरक्तनीलम-लिनकृष्णवस्त्रेषु परिहितेषु न शुभम् ॥ सम्मार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पतुषशुष्कान्न-तलोहपाषाणशस्त्रादिधारिण्या एतैर्युक्ते देशे चाशुभम् देहलीद्वाररथ्यादिपितृमा-तृगृहेष्वशुभम् ऊर्ध्वंस्थिताया निद्रितायाश्चाशुभम् शय्यादौशुभम् पित्रादिसखिस्व-भर्तृभिर्दृष्टमशुभम् शय्यादौ शुभमित्यादि ज्ञेयम् दुष्टमासादौ प्रथमरजोदर्शने ताम्बूलभक्षणादिमङ्गलाचारान्न कुर्यात् द्वितीयेतु शुभे तत्र कुर्यादिति प्रथमे दुष्टर-जोदर्शने द्वितीयं प्रतीक्ष्य तस्मिन्नप्यशुभे वक्ष्यमाणां विस्तरेण शान्तिं कुर्यादिति-केचित् प्रथम एव यथाशक्ति शान्तिं चरेदित्यपरे अत्रैकस्मिन्नप्यशुभे वक्ष्यमाणा शान्तिः कार्या ॥ द्वित्राद्यशुभसन्निपाते तु तत्सूचितबहुशुभनिरासार्थं वक्ष्यमाणाहु-तिसङ्ख्यादिविवृद्धा कार्या यथाशक्तीत्यादि ज्ञेयम् इतिशुभाशुभविचारः ॥ अथ शान्तिरुच्यते प्रयोगपारिजाते शौनकः ॥ पञ्चमेऽह्नि चतुर्थे वा ग्रहातिथ्यपुरः-सरम् । द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशित्रयं भवेत् ॥ कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुव-स्त्रादिवेष्टितम्। सूक्तेनाथ नवर्चेन प्रसुवआप इत्यथ ॥ आचार्यः प्रवरस्तद्वद्गायत्र्या च ततः क्रमात्। मध्यकुम्भे क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेमच ॥ उदुम्बरः कुशा दूर्वा राजीवं चंपबिल्वकाः। विष्णुक्रान्ताऽथ तुलसी बर्हिषः शङ्खपुष्पिका॥ शतावर्यश्व-गन्धाच निर्गुण्डी सर्षपद्वयम् ॥ अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा। प्रिय-ङ्गवश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वत्थ एवच ॥ क्षीरन्दधिच सर्पिश्च पद्मपत्रन्तथोत्पलम् ॥ कुरण्टकत्रयं गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः ॥ द्वात्रिंशदौषधानीह यथासम्भवमाहरेत् ॥ मृत्तिकाश्चौषधादीनि तन्मन्त्रेण क्षिपेत्क्रमात् ॥ कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यमृद्वे-णुताम्रजम् ॥ भुवनेश्वरीं न्यसेत्तत्र इन्द्राणींच पुरन्दरम् ॥ जपेद्गायत्रीं मध्यमे श्रीसूक्तंच जपेत्ततः ॥ स्पृशन्वेदक्षिणं कुम्भमृत्विगेकोजपेदथ। चत्वारि रुद्रसूक्तानि चतुर्मन्त्रोत्तराणि च ॥ संस्पृशन्नुत्तरं कुम्भं श्रीरुद्रं रुद्रसङ्ख्यया ॥ शन्नइन्द्राग्निसू-क्तंच तत्रैव संस्पृशन् जपेत्। कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेनच ॥ तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकावाऽप्याहुतिर्भ-

वेत्। अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा॥ गायत्र्यैवतु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम्। ततः स्विष्टकृतं हुत्वा समुद्रादूर्मिसूक्ततः॥ सन्ततामाज्यधारान्तां पूर्णाहुतिमथाचरेत्। अथाभिषेकं कुर्वीत प्रतिकुम्भस्थितोदकैः॥ आपोहिष्ठेति नवभिः सूक्तेन च ततः परम्। इन्द्रोग्नेत्यृचेनैव पावमानैः क्रमेणतु॥ उभयं शृणवच्चन स्वस्तिदाविशएकया। त्र्यम्बकेन मन्त्रेण जातवेदसएकया॥ समुद्रज्येष्ठाइत्यादि त्रायन्तां च त्रिभिः क्रमात्। इमा आपस्तृचेनैव देवस्यत्वेति मन्त्रतः॥ मन्त्रेणाथ तमीशानं त्वमग्ने रुद्र इत्यथ। तमुष्टुहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरं यथा॥ याते रुद्रेति मन्त्रेण शिवसङ्कल्पमन्त्रतः। इन्द्रत्वावृषभं पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत्॥ धेनुं पयस्विनीन्दद्यादाचार्याय च भूषणैः। सदक्षिणमनड्वाहं प्रदद्याद्रुद्रजापिने॥ महाशान्तिं प्रजप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः। नारदः तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत घृतदूर्वातिलाक्षतैः॥ प्रत्येकाष्टशतं चैव गायत्र्या जुहुयात्ततः। स्वर्णगोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये॥ अथ प्रयोगः तत्रैवं विनायकं सम्प्रपूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः॥ कर्मणां फलमाप्नोतीति याज्ञवल्क्येन कर्मफलसिद्धावविघ्नार्थत्वेन ग्रहयज्ञस्यावश्यकत्वोक्तेरिह च शौनकेन आर्तवानान्तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि शौनक इत्युपक्रम्य ग्रहातिथ्यपुरःसरमिति प्रकारेणोक्तेरावश्यकत्वादेकदेशकालकर्तृकाणां च विशेषवचनाभावे तन्त्रेण कर्तव्यत्वाद् ग्रहमखपूर्वकस्तन्त्रेण शान्तिप्रयोग उच्यते रजोदर्शनानन्तरं पञ्चमादिदिने चन्द्रताराद्यानुकूल्ये शुचिदेशे सुस्नातया पत्न्या युतःपतिः प्राङ्मुख उपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य मम पत्न्याः प्रथमरजोदर्शनेऽमुकदुष्टमासादिसूचितसकलारिष्टनिरासद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सग्रहमखां शौनकोक्तां शान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनगौर्यादिषोडशमातृकापूजनब्राह्म्यादिसप्तमातृकापूजननान्दीश्राद्धानि कृत्वा शान्तं दान्तं कुटुम्बिनं मन्त्रतन्त्रज्ञमाचार्यं ब्रह्माणं च जपहोमार्थमष्टौ षट् चतुरो वा ऋत्विजोऽपि वृत्वा गन्धादिना पूजयेत् तत आचार्यो गृहेशानदेशे शुचौ महीद्यौरिति भूमिं स्पृष्ट्वा तद्दक्षिणोत्तरतश्च तथैव मन्त्रावृत्त्या भूमिं स्पृष्ट्वा ओषधयःसमवदन्त इति द्रोणप्रमाणव्रीहिभिर्मध्ये तद्दक्षिणोत्तरतश्च पृष्ठदेशे मन्त्रावृत्त्या राशित्रयं कृत्वा तेनैव क्रमेण राशित्रये नवमकालकमभग्नं कुम्भत्रयं आजिघ्रकलशमिति मन्त्रावृत्त्या स्थापयेत् एवं सर्वत्र मन्त्रावृत्तिः ततः प्रसुवआपइति नवर्चेन कलशेषूदकपूरणम् गन्धद्वारामिति त्रिष्वपि गन्धं प्रक्षिप्य या ओषधीरिति सर्वौषधीः ओषधयः समिति यवान् क्षिपेत् ततो मध्यकुम्भे यवव्रीहितिलमाषकङ्गुश्यामाकमुद्गान् क्षिप्त्वा गाय-

न्यौदुम्बरकुशदूर्वारक्तोत्पलचम्पकबिल्वविष्णुक्रान्तातुलसीबर्हिषशङ्खपुष्पीशतावर्यश्वगन्धानिर्गुण्डीरक्तपीतसर्षपापामार्गपलाशपनसजीवकप्रियङ्गुगोधूमव्रीह्यश्वत्थदधिदुग्धघृतपद्मपत्रनीलोत्पलसितरक्तपीतकुरण्टकगुञ्जावचाभद्रकाख्यानि द्वात्रिंशदौषधानि सर्वाणि यथासम्भवं वा क्षिपेत् ॥ तत स्त्रिषु कलशेषु काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः अश्वत्थेव इति पञ्चपल्लवान् गजाश्वस्थानरथ्यावल्मीकसङ्गमह्रदगोष्ठस्थानमृदः स्योनापृथिवीति क्षिप्त्वा याः फलिनीरिति पूगीफलानि सहिरण्यरत्नानीति कनककुलिशनीलपद्मरागमौक्तिकानि पञ्चरत्नानि हिरण्यरूप इति हिरण्यं च क्षिपेत् युवासुवासाइति सूत्रेण वाससा च कलशकण्ठान् वेष्टयित्वा गन्धाक्षतपुष्पमालादिभिः कलशान् भूषयेत् ततः कलशत्रयोपरि तेनैव क्रमेण सौवर्णं राजतं कांस्यमयं ताम्रमयं वैणवं मृन्मयं वा यवादिपूरितं पात्रत्रयं पूर्णादर्वीति निधाय तदुपरि श्वेतं वस्त्रत्रयं न्यस्य तत्र चन्दनादिनाऽष्टदलानि कुर्यात् तत्र मध्ये गायत्र्या भुवनेश्वरीमावाहयामीति यथाशक्तिसुवर्णनिर्मितां भुवनेश्वरीप्रतिमामग्न्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् तद्दक्षिणकुम्भोपरि वस्त्रे इन्द्राणिमासुइतिइन्द्राणीमावाहयामीति तथैव सौवर्णीमिन्द्राणीप्रतिमां स्थाप्योत्तरकलशोपरि इन्द्रत्वाइति इन्द्रमावाहयामीति सौवर्णीमिन्द्रप्रतिमां स्थापयेत् तत उक्तमन्त्रैरुक्तक्रमेण देवत्रयस्य काण्डानुसमयेन षोडशोपचारपूजां कुर्यात् ततो मध्यमकुम्भे आचार्योऽष्टसहस्रमष्टशतं वा गायत्रीं जप्त्वा श्रीसूक्तं जपेत् हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्चं श्रीसूक्तम् तत एको ऋत्विक् दक्षिणकुम्भे रुद्रसूक्तानि जपेत् कद्रुद्रायेति नवर्चम् इमारुद्रायेत्येकादशर्चम् आते पितरिति पञ्चदशर्चम् इमारुद्रायस्थिरधन्वनइति चतस्रः आवोराजानं तमुष्टिहि १ भुवनस्य पितरं १ त्र्यम्बकं १ अथान्यऋत्विगुत्तरकुम्भे एकादशावृत्तिभीरुद्रं जपेत् रुद्रं जप्त्वा शन्नइन्द्राग्नीति सूक्तं पञ्चदशर्चं जपेत् ततः कुम्भपश्चिमदेशे स्थण्डिलेऽग्निं प्रणीय तदीशान्यां वेद्यादौ नवग्रहादींस्तत्तन्मन्त्रैरावाह्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य तदीशान्यां प्राग्वत् कुम्भं संस्थाप्य तत्र वरुणमावाह्याग्निसमीपमेत्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः प्रणीताप्रणयने पयसः प्रणयनम् आसादने आज्यानन्तरं ग्रहसमिधः तिलाः दूर्वाः तिलमिश्रगोधूमाः तण्डुलाः चरोः पयसि श्रपणम् आज्यभागान्ते यजमानो दक्षिणतः उपविश्य होमार्थं च जपार्थञ्च वरये त्विजो बहून् आचार्योद्विजैः सहेति चोक्तेराचार्यर्त्विजां होमावगमात्तेषां चास्वत्वेन त्यागायोगात्तैश्च क्रियमाणे होमे यजमानेन प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वात्तदानीमेवाङ्गप्रधानहोमदेवता उद्दिश्य एताभ्य इदं नममेति त्यजेत् तत आचार्यः सऋत्विक् नवग्रहेभ्योऽष्टशताष्टावि-

शत्यष्टान्यतमसंख्याका घृताक्ता अर्कादिसमिधस्तिलाज्याहुतीश्च हुत्वाऽधिदेवता-प्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपालेभ्यस्तन्न्यूनसंख्यया जुहुयात् ॥ एभ्यस्तु पालाश्यः समिधः ग्रहाणां यदाऽष्टौ तदाऽन्येभ्यश्चतस्र इति सम्प्रदायः । ततो भुवनेश्वर्यै गायत्र्या दधिमधुघृताक्ताभिस्त्रिसृभिर्दूर्वाभिरेकाहुतिरित्येवमष्टसहस्रमष्टशतं वा दूर्वाहुतीर्घृताक्ततिलमिश्रगोधूमाहुतीः पायसाहुतीर्घृताहुतीश्च जुहुयात् एवमिन्द्राणीन्द्रयोः प्रागुक्तमन्त्राभ्यां क्रमेण हविश्चतुष्टयं प्रत्येकमष्टशतमल्पं भुवनेश्वर्या अष्टसहस्रपक्षे जुहुयात् तस्या अष्टशतपक्षे तु तयोरष्टाविंशतिरिति सम्प्रदायः। अन्येतु गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम्। ततः स्विष्टकृतं हुत्वेति शौनकेनेन्द्राणीन्द्रयोर्होमानभिधानात्तयोर्होमोनास्तीत्याहुः । ततः स्विष्टकृदादिप्रणीताविमोकान्तं कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रेभ्यः क्षेत्रपालाय च सदीपान्माषभक्तबलींस्तत्तन्मन्त्रैर्दत्वा पूर्णाहुतिं समुद्रादूर्मिरिति तृचेन जुहुयात् । ततो भुवनेश्वर्यादिकलशोदकं ग्रहकलशोदकं च पात्रान्तरे गृहीत्वा तेन तत्स्थपञ्चपल्लवैः सकुशदूर्वैर्धृतनववस्त्रं यजमानं धृतनववस्त्रकञ्चुकीं च तद्वामस्थां ऋतुमतीं सऋत्विगुदङ्मुख आचार्योऽभिषिञ्चेदेतैर्मन्त्रैः ते च आपोहिष्ठेति नवभिः यएकइद्विदयत इत्येकया त्रिभिष्ट्वन्देवेति सप्रर्चेन उभयं शृणवच्चनेत्येकया स्वस्तिदाविशइतिच त्र्यम्बकमिति जातवेदसइत्येकया समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः त्रायन्तामिति तिसृभिः इमाआपइति तिसृभिः देवस्यत्वेति त्रिभिः तमीशानं जगत इत्येकया त्वमग्नेरुद्र इत्यापस्तम्बशाखागतेनैकेन तमुष्टुहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरमितिच यातेरुद्रेति यज्जाग्रतइति षण्मन्त्रैः इन्द्रस्यवृषभं वयमिति पञ्चमन्त्रैः ततः सुरास्त्वामभिषिञ्चन्त्विति नवभिः पौराणैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ततः कलशोदकेनान्येन चोदकेन सुस्नातौ दम्पती शुक्लवासोगन्धमाल्यादिधृत्वोपविशेतां तत्र पत्नी दक्षिणतः ततो यजमानोऽग्निं सम्पूज्य विभूतिं धृत्वाऽऽचार्यादीन् गन्धपुष्पवस्त्रालङ्कारादिभिर्यथाशक्तिपूजयित्वाऽऽचार्याय धेनुं दक्षिणां दद्यात् दक्षिणात्वेन चास्या न दक्षिणान्तरमनवस्थाप्रसङ्गात् ततो ब्रह्मणे यथाशक्तिदक्षिणां दत्वा रुद्रजापिने सदक्षिणमनड्वाहं दक्षिणान्दद्यात् अथ धेनुन्यायेनादक्षिणत्वे प्राप्ते सदक्षिणमनड्वाहम्प्रदद्याद्रुद्रजापिने इति प्रतिप्रसवकरणात्सदक्षिणत्वम्। ततोऽन्येभ्यो ऋत्विग्भ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणान्दद्यात् ततो ग्रहपीठदेवतानां भुवनेश्वर्यादीनाञ्चोत्तरपूजां पञ्चोपचारैः कृत्वा क्षमाप्य यान्तुदेवगणाइति विसृज्याचार्यहस्ते प्रतिपाद्य अग्निं सम्पूज्य गच्छगच्छसुरश्रेष्ठेति विसर्जयेत्। ततो ब्राह्मणा महाशान्तिं पठेयुः तद्यथा आनो-

ऽऔदुम्बरकुशदूर्वारक्तोत्पलचम्पकबिल्वविष्णुक्रान्तातुलसीबर्हिषशङ्खपुष्पीशतावर्य-श्वगन्धानिर्गुण्डीरक्तपीतसर्षपापामार्गपलाशपनसजीवकप्रियङ्गुगोधूमव्रीह्यश्वत्थद-धिदुग्धघृतपद्मपत्रनीलोत्पलसितरक्तपीतकुरण्टकगुञ्जावचाभद्रकाख्यानि द्वात्रिंशदौ-षधानि सर्वाणि यथासम्भवं वा क्षिपेत् ॥ ततस्त्रिषु कलशेषु काण्डात्काण्डादिति दूर्वाः अश्वत्थेव इति पञ्चपल्लवान् गजाश्वस्थानरथ्यावल्मीकसङ्गमह्रदगोष्ठस्थानमृदः स्योनापृथिवीति क्षिप्त्वा याः फलिनीरिति पूगीफलानि सहिरण्यरत्नानीति कनक-कुलिशनीलपद्मरागमौक्तिकानि पञ्चरत्नानि हिरण्यरूप इति हिरण्यं च क्षिपेत् युवा-सुवासाइति सूत्रेण वाससा च कलशकण्ठान् वेष्टयित्वा गन्धाक्षतपुष्पमालादिभिः कलशान् भूषयेत् ततः कलशत्रयोपरि तेनैव क्रमेण सौवर्णं राजतं कांस्यमयं ताम्रमयं वैणवं मृन्मयं वा यवादिपूरितं पात्रत्रयं पूर्णादर्वीति निधाय तदुपरि श्वेतं वस्त्रत्रयं न्यस्य तत्र चन्दनादिनाऽष्टदलानि कुर्यात् तत्र मध्ये गायत्र्या भुवनेश्वरीमावाहयामीति यथाशक्तिसुवर्णनिर्मितां भुवनेश्वरीप्रतिमामग्न्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् तद्दक्षिणकुम्भो-परि वस्त्रे इन्द्राणीमासुइतिइन्द्राणीमावाहयामीति तथैव सौवर्णीमिन्द्राणीप्रतिमां स्थाप्योत्तरकलशोपरि इन्द्रत्वाइति इन्द्रमावाहयामीति सौवर्णीमिन्द्रप्रतिमां स्था-पयेत् तत उक्तमन्त्रैरुक्तक्रमेण देवत्रयस्य काण्डानुसमयेन षोडशोपचारपूजां कुर्यात् ततो मध्यमकुम्भे आचार्योऽष्टसहस्रमष्टशतं वा गायत्रीं जप्त्वा श्रीसूक्तं जपेत् हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्चं श्रीसूक्तम् तत एको ऋत्विक् दक्षिणकुम्भे रुद्र-सूक्तानि जपेत् कद्रुद्रायेति नवर्चम् इमारुद्रायेत्येकादशर्चम् आते पितरिति पञ्च-दशर्चम् इमारुद्रायस्थिरधन्वनइति चतस्रः आवोराजानं तमुष्टुहि १ भुवनस्य पितरं १ त्र्यम्बकं १ अथान्यऋत्विगुत्तरकुम्भे एकादशावृत्तिभीरुद्रं जपेत् रुद्रं जप्त्वा शन्नइन्द्राग्नीति सूक्तं पञ्चदशर्चं जपेत् ततः कुम्भपश्चिमदेशे स्थण्डिलेऽग्निं प्रणीय तदीशान्यां वेद्यादौ नवग्रहादींस्तत्तन्मन्त्रैरावाह्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य तदीशान्यां प्रागवत् कुम्भं संस्थाप्य तत्र वरुणमावाह्याग्निसमीपमेत्य ब्रह्मोपवेशनादाज्यभागान्ते विशेषः प्रणीताप्रणयने पयसः प्रणयनम् आसादने आज्यानन्तरं ग्रहसमिधः तिलाः दूर्वाः तिलमिश्रगोधूमाः तण्डुलाः चरोः पयसि श्रपणम् आज्यभागान्ते यजमानो दक्षिणतः उपविश्य होमार्थं च जपार्थञ्च वरये दृत्विजो बहून् आचार्याद्विजैः सहेति चोक्तेराचार्यर्त्विजां होमावगमात्तेषां चास्वत्वेन त्यागायोगात्तैश्च क्रियमाणे होमे यजमानेन प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वात्तदानीमेवाङ्गप्रधानहोमदेवता उद्दिश्य एताभ्य इदं नममेति त्यजेत् तत आचार्यः सऋत्विक् नवग्रहेभ्योऽष्टशताष्टावि-

शत्यष्टान्यतमसंख्याका घृताक्ता अर्कादिसमिधस्तिलाज्याहुतीश्च हुत्वाऽधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपालेभ्यस्तन्न्यूनसंख्यया जुहुयात् ॥ एभ्यस्तु पालाश्यः समिधः ग्रहाणां यदाऽष्टौ तदाऽन्येभ्यश्चतस्र इति सम्प्रदायः । ततो भुवनेश्वर्यै गायत्र्या दधिमधुघृताक्ताभिस्त्रिसृभिर्दूर्वाभिरेकाहुतिरित्येवमष्टसहस्रमष्टशतं वा दूर्वाहुतीर्घृताक्ततिलमिश्रगोधूमाहुतीः पायसाहुतीर्घृताहुतीश्च जुहुयात् एवमिन्द्राणीन्द्रयोः प्रागुक्तमन्त्राभ्यां क्रमेण हविश्चतुष्टयं प्रत्येकमष्टशतसङ्ख्यं भुवनेश्वर्या अष्टसहस्रपक्षे जुहुयात् तस्या अष्टशतपक्षे तु तयोरष्टाविंशतिरिति सम्प्रदायः। अन्येतु गायत्र्येव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम्। ततः स्विष्टकृतं हुत्वेति शौनकेनेन्द्राणीन्द्रयोर्होमानभिधानात्तयोर्होमोनास्तीत्याहुः । ततः स्विष्टकृदादिप्रणीताविमोकान्तं कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रेभ्यः क्षेत्रपालाय च सदीपान्माषभक्तबलींस्तत्तन्मन्त्रैर्दत्वा पूर्णाहुतिं समुद्रादूर्मिरिति तृचेन जुहुयात् । ततो भुवनेश्वर्यादिकलशोदकं ग्रहकलशोदकं च पात्रान्तरे गृहीत्वा तेन तत्स्थपञ्चपल्लवैः सकुशदूर्वैर्धृतनववस्त्रं यजमानं धृतनववस्त्रकञ्चुकीं च तद्वामस्थां ऋतुमतीं सऋत्विगुदङ्मुख आचार्योऽभिषिञ्चेदेतैर्मन्त्रैः ते च आपोहिष्ठेति नवभिः यएकइद्विदयत इत्येकया त्रिभिष्ट्वन्देवेति सप्तर्चेन उभयं शृणवच्चनेत्येकया स्वस्तिदाविशइतिच त्र्यम्बकमिति जातवेदसइत्येकया समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः त्रायन्तामिति तिसृभिः इमाआपइति तिसृभिः देवस्यत्वेति त्रिभिः तमीशानं जगत इत्येकया त्वमग्नेरुद्र इत्यापस्तम्बशाखागतेनैकेन तमुष्टुहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरमितिच यातेरुद्रेति यज्जाग्रतइति षण्मन्त्रैः इन्द्रस्यावृषभं वयमिति पञ्चमन्त्रैः ततः सुरास्त्वामभिषिञ्चन्त्विति नवभिः पौराणैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ततः कलशोदकेनान्येन चोदकेन सुस्नातौ दम्पती शुक्लवासोगन्धमाल्यादिधृत्वोपविशेतां तत्र पत्नी दक्षिणतः ततो यजमानोऽग्निं सम्पूज्य विभूतिं धृत्वाऽऽचार्यादीन् गन्धपुष्पवस्त्रालङ्कारादिभिर्यथाशक्तिपूजयित्वाऽऽचार्याय धेनुं दक्षिणां दद्यात् दक्षिणात्वेन चास्या न दक्षिणान्तरमनवस्थाप्रसङ्गात् ततो ब्रह्मणे यथाशक्तिदक्षिणां दत्वा रुद्रजापिने सदक्षिणमनड्वाहं दक्षिणान्दद्यात् अथ धेनुन्यायेनादक्षिणत्वे प्राप्ते सदक्षिणमनड्वाहम्प्रदद्याद्रुद्रजापिने इति प्रतिप्रसवकरणात्सदक्षिणत्वम्। ततोऽन्येभ्यो ऋत्विग्भ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणान्दद्यात् ततो ग्रहपीठदेवतानां भुवनेश्वर्यादीनाञ्चोत्तरपूजां पञ्चोपचारैः कृत्वा क्षमाप्य यान्तुदेवगणाइति विसृज्याचार्यहस्ते प्रतिपाद्य अग्निं सम्पूज्य गच्छगच्छसुरश्रेष्ठेति विसर्जयेत्। ततो ब्राह्मणा महाशान्तिं पठेयुः तद्यथा आनो-

भद्रा इतिदश स्वस्तिनोमिमीतामिति पञ्च अग्नइन्द्राग्नीति पञ्चदश त्यमुष्विति तिस्रः तच्छंयोरित्येका ततो यजमानो नवग्रहप्रीत्यर्थं त्रीन् भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रप्रीतये च प्रत्येकंत्रीँस्त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सङ्कल्प्य वा विप्राशिषो गृहीत्वासुहृद्युतो भुञ्जीत एवं कृते सर्वारिष्टशान्तिर्भवति ततः शुभे काले गर्भाधानं कुर्यात् इति दुष्ट-रजोदर्शनशान्तिः ॥ अथ चन्द्रसूर्योपरागकाले प्रथमरजोदर्शने शान्तिविशेष उच्यते ॥ शौनकः ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् । इत्थं सञ्जायते यस्य तस्य मृत्युर्नसंशयः । शान्तिस्तु तदृक्षाधिपते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् । सूर्यग्रहे सूर्यरूपं हैमं चन्द्रन्तुराजतम् ॥ राहुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः । नागः सीसं । त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनन्तत्र कारयेत् ॥ आकृष्णेनाप्यायस्व स्वर्भानोरिति पूजामन्त्रा उक्ताः नक्षत्रदेवतायास्तन्मन्त्रेण ना-ममन्त्रेण वा । सम्पूज्य तु यजेत्सूर्यं समिद्भिश्चार्कसम्भवैः । चन्द्रग्रहे तु पालाशैर्दू-र्वाभी राहुमेव च ॥ समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षस्य भेशाय जुहुयाद्बुधः । आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ॥ पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैः पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवैः ॥ जलैरोषधिकल्कैश्च अभिषेकं समाचरेत् । मन्त्रैर्वारुणसम्भूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । इमम्मे गङ्गे पर-तस्तत्वायामीति मन्त्रकैः ॥ यजमानस्ततो दद्याद्भक्त्या प्रतिकृतीस्त्रयीम् ॥ अथ प्रयोगः उपरागस्य पौर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभावात्तदतिरिक्तवारादौ दुष्टे प्रागुक्तशा-न्त्या समुच्चीयन्ते निमित्तभेदात् अदृष्टार्थत्वाच्च प्रत्यक्षविध्यभावे तत्कार्यं कारित्वा नवगमेनामनहोमैर्नारिष्टहोमानामिवानया तन्निवृत्त्ययोगात् ग्रहणमात्रे त्वियमेव अत्र च पुनः श्रवणाभावान्नवग्रहमखः कृताकृत इति विवेकः तत्र केव-लायाः प्रयोगः ॥ पूर्वोक्तकाले सस्त्रीकः शुचिः प्राङ्मुख उपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा मम पत्न्याश्चन्द्रोपरागे प्रथमरजोदर्शनसूचितारिष्टनिरासद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शान्तिं करिष्य इति सङ्कल्प्य प्राग्वदृत्विक्पूजां कुर्यात् नवग्रह-पक्षे सनवग्रहमखमिति सूर्योपरागे तु सूर्योपरागे प्रथमेत्यादि पूर्ववत् । तत आचार्यः शुचिदेशे गोमयेनोपलिप्य तत्र पञ्चवर्णरजोभिरष्टदलं पद्मं कृत्वा तदुपरि नवं श्वेतं वस्त्रमुदग्दशं संस्थाप्य यथाशक्ति रजतनिर्मितां चन्द्रप्रतिमामाप्यायस्वेति मन्त्रेण चन्द्रमावाहयामीति स्थापयेत् सूर्यग्रहे तु यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितामाकृ-ष्णेनेति सूर्यमावाह० ततो यथाशक्ति सीसनिर्मितां राहुप्रतिमां स्वर्भानोरिति राहुमावा० तदुत्तरतः स्था० ततो यस्मिन्नक्षत्रे ग्रहणं तन्नक्षत्रदेवताप्रतिमां यथा-शक्ति सुवर्णनिर्मितां तत्तन्मन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा ॐ अश्विनावावाहयामि नम इति

प्रणवादिनमोऽन्तैः स्या० मन्त्रास्त्वापस्तम्बानामष्टौवाक्यानीति प्रसिद्धाः नामानि तु अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः रुद्रः अदितिः बृहस्पतिः सर्पाः पितरः भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राग्नी मित्रः इन्द्रः निर्ऋतिः आपः विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात् अहिर्बुध्न्यः पूषेति एवं देवतात्रयमावाह्यैभिरेव मन्त्रैः काण्डानुसमयेन षोडशोपचारैः पूजयेत् तत्र चन्द्रग्रहे चन्द्राय श्वेतानि वस्त्रगन्धाक्षतमाल्यानि देयानि सूर्यग्रहे तु सूर्याय रक्तवस्त्ररक्तचन्दनरक्ताक्षतकरवीरपुष्पाणि देयानि राहवे कृष्णानि नक्षत्रदेवताभ्यः श्वेतानि ॥ ततः पश्चिमतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य पक्षे नवग्रहानप्यावाहनपूर्वं सम्पूज्य ब्रह्मोपवेशनादिचरुं श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्तम् ततः पक्षे नवग्रहहोमः ततश्चन्द्रमुद्दिश्योक्तसंख्यया पालाशसमिदाज्यचरुतिलैर्होमः राहुमुद्दिश्योक्तसंख्यया दूर्वाज्यचरुतिलैर्होमः नक्षत्रदेवतामुद्दिश्योक्तसंख्यया पालाशसमिदाज्यचरुतिलैर्होमः सूर्यग्रहे तु चन्द्रस्थाने सूर्यमुद्दिश्योक्तसंख्ययाऽर्कसमिदाज्यचरुतिलैर्होमः तिसृणान्दूर्वाणामेकैकाहुतिः समिधश्च त्रिमध्वक्ताः कार्याः ततः स्विष्टकृदादिपूर्णाहुत्यन्तं प्राग्वत् तत आचार्य एकस्मिन् कलशे जलपूर्णे पञ्चगव्यानि पञ्चरत्नानि वटाश्वत्थोदुम्बराम्रबिल्वानां त्वचः पञ्चपल्लवान्सर्वौषधिकल्कं दूर्वाः कुशांश्च निक्षिप्य सऋत्विक् दम्पती पूर्ववदभिषिञ्चेदेतैर्मन्त्रैः आपोहिष्ठेति इमम्मेगङ्गेइति तत्वायामीति अन्येपि समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः सुरास्त्वामित्यादयः पौराणाश्च । ततः स्नानदक्षिणादानप्रतिमाप्रतिपादनादि पूर्ववत् यदा तु पूर्वशान्तिसमुच्चयस्तदा कालैक्यात्कर्त्रैक्यादाग्नेयादिवत्तन्त्रप्रयोगः तत्र यजमानो देशकालौ स्मृत्वा मम पत्न्याः प्रथमरजोदर्शनेऽमुकदुष्टमासतिथ्याद्यमुकग्रहणसूचितेत्यादि सङ्कल्प्यर्त्विक्पूजान्तं विदध्यात् तत आचार्यो भुवनेश्वर्यादिपूजान्तः प्राक् पश्चाद्वा तत उदीच्यां चन्द्रादीन् सम्पूज्य यथोपक्रमं होमाभिषेकौ कुर्यादितिविशेषः अन्यत्समानम् इति ग्रहणे रजोदर्शने शान्तिः ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट् स्थपति श्रीमहायाज्ञिक वामनात्मजदीक्षित गदाधर कृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ पक्षादिषुस्थालीपाकꣳश्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्योहुत्वा जुहोति ब्रह्मणेप्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ १ ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योबलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशायच ॥ २ ॥ वैश्वदेवस्याग्नौजुहोत्यग्नयेस्वाहा प्रजा-

पतयेस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा ऽग्नयेस्विष्टकृते स्वाहेति प्राशनान्ते ॥ ३ ॥ बाह्यतः स्त्रीबलिꣳहरतिनमःस्त्रियै नमः-पुꣳसेवयसेऽवयसेनमःशुक्लाय कृष्णादन्तायपापीनां पतयेनमः । येमेप्रजामुपलोभयन्तिग्रामेवसन्तउतवाऽरण्येतेभ्योनमोऽस्तु बलिमेभ्योहरामिस्वस्तिमेऽस्तु प्रजाम्मेददत्विति ॥ ४ ॥ शेषमद्भिः प्रप्लाव्य ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

कर्कः ॥ पक्षादिषु स्थालीपाकꣳश्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्योहुत्वा जुहोतिब्रह्मणेप्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ पक्षादिष्विति बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिषुक्रिया स्थालीपाकꣳश्रपयित्वेत्युच्यते तद्धुतोपादानं माभूदिति तेनैव स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो विनिष्कृष्य दर्शे दर्शदेवताभ्यो हुत्वा पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये इत्येवमादिभ्यः ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योबलिहरणम् भूतगृह्येभ्यआकाशायच ॥ स्थालीपाकादेव द्रव्यान्तरानुपदेशात् बलिहरणे च नमस्कारः ॥ वैश्वदेवस्याग्नौजुहोति अग्नयेस्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा ऽग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेति ॥ वैश्वदेवस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । वैश्वदेवं च केचित् पृथक् चरुं कुर्वन्ति यथा पौष्णस्य जुहोतीति पौष्णम् तत्पुनरयुक्तम् वैश्वदेवशब्देन विश्वेदेवादेवता अस्येति सर्वार्थः पाकोऽभिधीयते ततो जुहोतीत्युक्तं भवति यत्तु पौष्णवदिति नहि पौष्णशब्दवाच्योऽन्यः क्वचिच्चरुर्भवति तेनास्य पृथक्क्रिया वैश्वदेवस्तु पुनः पाको विद्यत एवेति तथाच वक्ष्यति वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादिति अग्नौ जुहोतीति किमर्थमिदमुक्तम् । अग्नावेव हि होमो नान्यत्रेति तेनाग्निग्रहणं बलिकर्मातो माभूदिति ॥ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रयोगप्रदर्शनार्थं प्राजापत्यꣳस्विष्टकृच्चेति प्रदेशान्तरेऽभिहितं तेनेह प्रयोग उपदर्श्यते अपिच स्थालीपाकेन दर्शपौर्णमासदेवतादीनां होमविधानस्यावसरविधित्सया । तत्कथम् प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तरे उक्तम् तेन प्राङ्महाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरोऽवगम्यत इति ॥ बाह्यतः स्त्रीबलिꣳहरति नमःस्त्रियैनमःपुꣳसेवयसेऽवयसइत्येवमादि पृथक्मन्त्रवाक्यैः ॥ एतच्चागन्तुकत्वात्प्राशनान्ते भवति ॥ शेषमद्भिः प्रप्लाव्य ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ शेषं च स्थालीपाकशेषम् ॥ * ॥ १२ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ पक्षादिष्विति बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिषु क्रिया ॥ अपयित्वेति । तद्भूतोपादानम्माभूदिति । तेनैव स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो विनिष्कृष्य दर्शे दर्शदेवताभ्यः पौर्णमासे च पौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ ब्रह्मणे इत्येव मादिभ्यश्चतुर्भ्यो विश्वेभ्योदेवेभ्य इति द्रव्यान्तरानुपदेशात्स्थालीपाकादेव विश्वेदेवादिभ्यो बलित्रयमग्नेरुदक्प्राक्मंस्थम् वैश्वदेवस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी ॥ वैश्वदेवं च केचित्पृथक् चरुं कुर्वन्ति यथा पौष्णस्य जुहोतीति पौष्णम् तदसत् वैश्वदेवशब्देन विश्वेदेवा देवता अस्येति सर्वार्थः पाकोऽभिधीयते । अतस्ततो जुहोतीत्युक्तम् ॥ यत्तु पौष्णवदिति नहि पौष्णशब्दवाच्योऽन्यत्र क्वचिच्चरुर्भवति । तेनास्य पृथक्क्रिया । वैश्वदेवस्तु पुनः पाको विद्यत एव ॥ तथा च वक्ष्यति ॥ वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादिति ॥ अग्नौ जुहोतीति किमर्थमिदमुक्तम् अग्नावेव होमो नान्यत्रेत्यग्निग्रहणम् ॥ जुहोतीति बलिकर्मातो माभूदिति ॥ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रयोगोपदर्शनार्थम् ॥ प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चेति प्रदेशान्तरे दर्शितत्वात् । तेनेह प्रयोगउपदर्श्यते ॥ अपिच स्थालीपाकेन दर्शपौर्णमासदेवताहोमावसरविधित्सयैतत् ॥ तत्कथम् प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तरे उक्तम् स्विष्टकृद्धोमश्च शेषादेव भवति तेनैव प्राङ्महाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरोऽवगम्यत इति । बाह्यतइत्येतदागन्तुकत्वात्प्राशनान्ते भवति क्व बाह्यतः शालाया बहिः नमः स्त्रियै इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्थालीपाकात्तत्र स्त्रीभ्यो बलिः स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिः तं हरति स्रुवेण बलिहरणम् तानाह । नमः स्त्रिया इति ॥ अथ मन्त्रार्थः स्त्रियै सन्तानसुखविघातिन्यै नमः नमस्कारोऽस्तु अतः सन्तानसुखेच्छवोऽत्र बाह्यबल्यधिकारिणः । तथा पुंसे उक्तस्वरूपाय वा किम्भूताय वयसे अवयसे च वृद्धाय बालाय च शुक्लाय बहिःकृष्णदन्ताय अमितान्तरङ्गाय अतिमलिनमनस इत्यर्थः अतएव पापीनाम्पतये श्रेष्ठाय बालकाय वा दीर्घश्छान्दसः अत्र बलित्रये पुमानेव विशिष्यते ये च मे मम प्रजां सन्तानमुपलोभयन्ति मोहयन्ति ग्रामे वसन्तः उत अपि वा समुच्चये अरण्ये अप्यरण्ये वा वने वाऽपि तेभ्यो नमः नमस्कारोऽस्तु तेभ्यो बलिपूजां हरामि समर्पयामि मम नमस्कारबलिभ्यां यूयं सन्तुष्टा भवत ततो भवताम्प्रसादान्मे मम स्वस्तिकल्याणमस्तु भवन्तश्च मे मह्यं प्रजां पुत्रादिसुखजातन्ददतु प्रयच्छन्तु शेषं स्थालीस्थितमवशिष्टं चरुं अद्भिः प्रणीताशेषाद्भिः प्रप्लाव्य मर्ज्जयित्वा ततो विप्रभोजनङ्कार्य्यम् ॥ * ॥ १२ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ पक्षादिषु स्थालीपाकꣳश्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्योहु-त्वाजुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ पक्षाणामादयः पक्षादयः तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु । अत्र यद्यपि पक्षादिष्वित्युक्तम् तथापि सन्धिमभितो यजेतेति वचनात् पर्वणोयश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ॥ यागकालः सविज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति ॥ पर्वचतुर्थांशोऽपि यागकालत्वेनाभिमतः तथा पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्वसमाप्यते । स एव यागकालः स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि ॥ तत्रापि सन्धिर्यद्यपराह्णेस्यात् यागं प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यतीत्यादिभिर्वचनैर्यागकालं निर्णीय पर्वदिवसे कृतौ यवसथिकाशनः सपत्नीकः शालायां जघनेनाग्निं रात्रौ जाग्रन्मिश्र इतिहासमिश्रो वा पृथक् शयित्वा प्रातः कृतस्नानसन्ध्यावन्दनप्रातर्होमः स्वाचान्तोऽग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य पूर्वोक्तविधिना चरुं श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्ते दर्शे दर्शदेवताभ्यः पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगे वक्ष्यमाणाभ्यश्चरुं हुत्वा ब्रह्मप्रजापतिविश्वेदेवाद्यावापृथिवीभ्यश्चरुं जुहोति ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योबलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशायच ॥ बलिहरणं बलिदानम् स्थालीपाकदेवताभ्यो विश्वेभ्यो भूतगृह्येभ्यः आकाशाय च ॥ वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोति अग्नयेस्वाहा प्रजापतयेस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्ट*कृतेस्वाहेति ॥ वैश्वदेवस्य विश्वेदेवा देवपितृमनुष्या देवा अस्येति वैश्वदेवः पाकः पञ्चमहायज्ञार्थं साधितपाक इत्यर्थः ननु वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति विश्वेदेवसम्बद्धस्य चरोस्तद्भूतोपात्तस्य वा अग्नौ जुहोतीति कथन्नोच्यते यथा वृषोत्सर्गे पौष्णस्य जुहोतीति पूषसम्बद्धः पृथगेव पिष्टमयपूर्वसिद्धश्चरुर्गृह्यते किमिति पञ्चमहायज्ञार्थः उच्यते स्थालीपाकꣳश्रपयित्वेत्यत्र स्थालीपाकस्यैकवचनान्तत्वात् द्वितीयस्य वैश्वदेवस्य चरोरभावोऽवगम्यते पौष्णवत् वैश्वदेवस्य सिद्धोपात्तस्य पृथगुपादानन्तु पञ्चमहायज्ञार्थवैश्वदेवपाकस्य सद्भावान्निवर्तते । पञ्चमहायज्ञार्थस्य वैश्वदेवत्वं कुत इति चेत् वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्यति सूत्रात् अग्नौ जुहोतीति अग्निग्रहणं बलिकर्मता माभूदिति अग्नये स्वाहेत्यादि प्रयोगदर्शनार्थं सर्वत्र तस्यैकदेशस्योद्धृत्यासादितप्रोक्षितस्य अग्नये प्रजापतये

* स्विष्टकृद्ग्रहणन्नकर्तव्यम् कुतः प्राङ्महाव्याहृतिभ्य इति स्विष्टकृत इत्युक्तत्वात् स्विष्टकृद्धोमस्तु स्थालीपाकादेव कुतः । यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्त इतिश्रुतेः । वैश्वदेवस्य तु स्थालीपाकाभावात् ततः स्विष्टकृन्नभविष्यति तन्माभूदिति स्विष्टकृद्ग्रहणम् चिन्तायाः प्रयोजनम् द्रव्यदेवतागुणसामान्य उक्तत्वात् उभयोः सहैव स्विष्टकृद्भवति ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा स्थालीपाकाद्वैश्वदेवाच्च अग्नये स्विष्टकृते जुहोति ततः शेषसमाप्तिं विधाय ॥ बाह्यतः स्त्रीबलिꣳ हरतिनमःस्त्रियैनमःपुꣳसे वयसेऽवयसेनमइत्यादिभिर्मन्त्रैः ॥ बाह्यतः शालायाः प्राङ्गणे स्त्रीबलिं स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिस्तं स्त्रीबलिं हरति ददाति ॥ शेषमद्भिःप्लाव्य। स्थालीस्थितमवशिष्टं चरुमद्भिर्जलेन प्लाव्य मज्जयित्वा अत्रापः प्रणीताः तासां सर्वकर्मार्थत्वेन प्रणीतत्वात् ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ व्याख्यातः सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ अथ प्रयोगः अथ पक्षादिकर्मोच्यते तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अमाषममांसं अक्षारालवणं हविष्यं व्रताशनं विधाय रात्रावग्निसमीपे भूमौ दम्पती पृथक् शयीयाताम् प्रातः स्नात्वा सन्ध्यावन्दनानन्तरं प्रातर्होमं च निर्वर्त्य उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमारभेत् तत्रात्मनः ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतुष्टयं कुशैर्दत्वा पक्षादिकर्मणाऽहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव भवामीति तेनोक्ते आसने उपवेश्य अत्रासादने वैश्वदेवान्नासादनं विशेषः तत्प्रोक्षणं च आज्यभागान्तं यथोक्तं कर्म निर्वर्त्य स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये० अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां० उपांशु पुनरग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां० उच्चैः ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे० प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० द्यावापृथिवीभ्याꣳस्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां० हुतशेषात्स्रुवेण अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भूतगृह्येभ्यो०आकाशायनमः इदमाकाशाय०चेति स्रुवेण बलित्रयं दत्वा अभिघारितवैश्वदेवान्नात्स्रुवेणादाय। अग्नये स्वाहा इदमग्नये० प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० इत्याहुतित्रयमग्नौ हुत्वा स्थालीपाकोत्तरार्द्धाद्वैश्वदेवोत्तरार्द्धाच्च अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते० इति हुत्वा भूरित्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्जुहुयात् संस्रवप्राशनम् मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कृत्वा चरुशेषमादाय शालाया बहिरुपलिप्तायां भूमौ प्राङ्मुख उपविश्य स्रुवेण नमःस्त्रियै इदं स्त्रियै० नमःपुꣳसेवयसेऽवयसे इदं पुꣳसेवयसेऽवयसे० नमःशुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये इदं शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये० नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामेवमन्त उत वाऽरण्ये तेभ्यःइदं येमेइत्यादि नमोऽस्तुबलिमेभ्यो हरामि स्वस्तिमेऽस्तुप्रजां मे ददतु। इदंस्त्रियै पुꣳसे वयसेऽवयसे शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामेव-

सन्तउतवाऽरण्येतेभ्यः इदमेभ्य इति वात्यागः। शेषं प्रणीताऽद्भिः प्रप्लाव्याचम्याग्नि-समीपमागत्य एकस्मै ब्राह्मणाय भोजनं ददामीति सङ्कल्पयेदिति पक्षादिकर्म-विधिः ॥ दर्शे पुनरियान्विशेषः स्थालीपाकेनाग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यामिति दर्शदे-वताभ्यी होमः अनुदिते चारम्भः शेषं समानम्। सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रच-क्षते। पौर्णमासादिदर्शान्तमेकमेव विदुर्बुधाः इतिवचनात् ॥ कृष्णपक्षे यद्याधानं तदा दर्शमकृत्वैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मारम्भः। यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे वचनम्। ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोऽपिचाग्रिमः। यआयातिसह्रोतव्यः सएवादिरिति श्रुतेः तत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयं वा ॥ इति पक्षादि प्रयोगः ॥

गदाधरः ॥ पक्षादिषु स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वाजुहोति ब्रह्मणे प्रजापतयेविश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ पक्षाणामादयः पक्षादयस्तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु बहुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिष्वे-तत्कर्मभवति उक्तेन विधिना स्थालीपाकं श्रपयित्वा तेनैव स्थालीपाकेन दर्शपूर्ण-मासदेवताभ्यो विभागेन होमः पौर्णमासे पक्षादौ पौर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा दर्शका-लपक्षादौ दर्शदेवताभ्यो हुत्वा ब्रह्मण इत्येवमादिभ्यश्चतुर्भ्यो जुहोति स्थालीपाके-नैव दर्शपौर्णमासे च विधिः समान इति कृत्वा ग्रन्थगौरवभयादाचार्येण समस्तो-पदेशः कृतः अतो यादृशस्ताभ्यो होमो विभागेन सिद्धस्तादृश एवेहापीति एवंच स्मृत्यन्तरैः सहानुगतार्थो भवति। केचित्तु समस्तोपदेशात्सर्वाभ्यो होममिच्छन्ति। सिद्धचरोरुपादानं माभूदिति श्रपयित्वेत्युच्यते। यद्यप्यत्र पक्षादिष्विति सामान्येनो-क्तन्तथापि स्मृत्यन्तरोक्तो यागकालो ग्राह्यः ॥ वृद्धशातातपः पर्वणोयश्चतुर्थांश आद्याः प्रदिपदस्त्रयः। यागकालः सविज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ॥ कारिकायाम् ॥ आवर्तनेऽथवा तत्प्राग्यदि पर्व समाप्यते। तत्र पूर्वाह्णएव स्यात्सन्धेरूर्ध्वं द्विजाशनम् ॥ आहिताग्नेर्न नियम इष्टेरूर्ध्वं विधानतः। ऊर्ध्वमावर्तनाच्चेत्स्याच्छ्वोभूते प्रातरेव हि ॥ प्रतिपदि वृद्धिगामिन्यां क्षीणायां वा सन्धिज्ञानोपायमाह लौगाक्षिः ॥ तिथेः पर-स्याघटिकाश्च याःस्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम्। अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयो-ज्यं ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने स्यादिति ॥ प्रतिपद्वृद्धिनाडिका द्विधा विभज्यार्द्धं पर्वणि संयोज्य सन्धिः कल्पनीयः तथैव प्रतिपत्क्षयनाडिकाश्च द्वेधा विभज्यार्द्धं पर्वणि वियोज्य सन्धिः कल्पनीयः आधानानन्तरं शुक्ला कृष्णा वा प्रतिपद्भवति तस्यामारम्भः कार्यः ॥ तदुक्तं कारिकायाम् ॥ आधानानन्तरं शुक्ला कृष्णा वा प्रति-पद्भवेत्। तस्यां पक्षादिकर्मैतत्कार्यं पूर्वाह्ण एव तदिति ॥ हरिहरभाष्ये तु सायमा-

दिप्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते। पौर्णमासादिदर्शान्तमेकमेव विदुर्बुधाः। इतिवच-नात्कृष्णपक्षे यद्याधानं तदा दर्शमनिष्ट्वैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मारम्भः। यत्तु छन्दो-गपरिशिष्टवचनम्। ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पूर्णमासोऽपि चाग्रिमः। य आयाति स होतव्यः स एवादिरितिश्रुतेरित्येतत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयमित्युक्तम् अत्रैके वदन्ति आधानस्य शुक्लपक्षे विहितत्वात्तदुत्तरं पौर्णमासस्थालीपाककालस्य विद्यमानत्वात्पौर्णमासस्थालीपाकारम्भो युक्तः। तच्चिन्त्यम् अस्माकं सूत्रे दारकाले दायाद्यकाले वेत्यावसथ्याधानस्य काल उक्तः तत्र यदा दायाद्यकाल आधानं कृतन्त-दुत्तरं या प्रतिपद्भवति तस्यामारम्भो युक्तः। ननूदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहइ-त्युक्तत्वाद्विभागोऽपि शुक्लपक्षे स्यात्तदा कृष्णायां प्रतिपद्यारम्भः सिद्ध्येदेव। सत्यम् विभागस्तावद्रागतःप्राप्तस्तत्रकालापेक्षाभावादापूर्यमाणादिनियमो न स्यादतो यदैव विभागस्तदैवाधानं ततः प्रतिपद्यारम्भइतियुक्तम्। नन्वस्तु कृष्णपक्षे शुक्लपक्षे वा विभागः आधानन्तु शुक्लपक्ष एव कार्यम्। नैवम् कालविलम्बे प्रमाणाभावाद्विभागोत्तरं कार्यमेव ततो या प्रतिपदायाति तस्यामारम्भइति। अत्र बहुवक्तव्यमस्ति ग्रन्थगौ-रवभयान्नोच्यते। यद्यारम्भकाले सूतकमलमासपौषमासगुरुशुक्रास्तबाल्यवार्द्धकग्रहणा-दि भवति तदाऽपि प्रारम्भः कार्यः। यानि तु तत्रारम्भनिषेधकानि। उपरागोऽधिमास-श्च यदि प्रथमपर्वणि। तथा मलिम्लुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते। गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथेत्यादीनि सङ्ग्रहकारादिवचनानि तानि आलस्यादिना स्वकाला-नुपक्रान्तस्थालीपाकादिप्रारम्भविषयकाणीति प्रयोगपारिजातकारः प्रयोगरत्नाकर-श्च। तथाचापरार्कस्थं गर्गवचनमुदाजहार॥ नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत्। अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभ इति॥ देवयाज्ञिकैस्तु॥ दर्शपूर्णमा-सानीजान इतिसूत्रव्याख्याने सूतकशुक्रास्तादिनिमित्तवशाद्दर्शपूर्णमासारम्भोत्कर्षे सति आग्रयणकाले आगते तदतिक्रमशङ्कायामयम्प्रकार इत्युक्तम्। अतोयाज्ञिका-नामनभीष्टः शुक्रास्तादावारम्भ इत्याभाति। तथाच त्रिकाण्डमण्डनः आधानान-न्तरं पौर्णमासी चेन्मलमासगा। तस्यामारम्भणीयादीन्नकुर्वीत कदाचनेति॥ आचा-रोऽप्येवम्॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योबलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशायच॥ द्रव्यान्त-रानुपदेशात्स्थालीपाकादेव विश्वेदेवादिभ्यो बलित्रयमग्नेरुदक्प्राक्संस्थं कुर्यात् बलिहरणवाक्ये च नमःशब्दोऽन्ते कार्यः॥ उक्तं चैतत् कर्कोपाध्यायैर्बलिहरणे च नमस्कार इति पितृभ्यःस्वधानम इति दक्षिणत इतिसूत्रव्याख्यानावसरे च नम-स्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्वबलिहरणेषु प्रत्येतव्य इत्युक्तम्॥ वैश्वदे-

वस्याग्नौजुहोत्यग्नयेस्वाहा प्रजापतयेस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृतेस्वाहेति ॥ वैश्वदेवस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । विश्वेदेवा देवता देवपितृमनुष्यादय अस्येति वैश्वदेवः सर्वार्थः प्रत्यहं क्रियमाणः पाकस्तस्य वैश्वदेवस्याग्नये स्वाहेत्यादिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । वैश्वदेवस्येति सिद्धवदुपदेशात् द्वितीयः स्थालीपाको वैश्वदेवसमानतन्त्रः पक्षादिषु भवतीति भर्तृयज्ञभाष्ये ॥ कर्कोपाध्यायैस्तु वैश्वदेवं केचित्पृथक्चरुं कुर्वन्ति यथापौष्णस्य जुहोतीति पौष्णम् । तत्पुनरयुक्तम् वैश्वदेवशब्देन विश्वेदेवा देवता अस्येति सर्वार्थः पाकोऽभिधीयते ततो जुहोतीत्युक्तम् भवति। यत्तु पौष्णवदिति नहि पौष्णशब्दवाच्योऽन्यः क्वचिच्चरुर्भवति। तेनास्य पृथक्क्रिया। वैश्वदेवस्तु पुनःपाको विद्यत एवेति तथाच वक्ष्यति वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयादितीत्युक्तम्। अग्नौ होमः प्राप्त एव पुनरग्नौ जुहोतीति अग्निग्रहणं बलिकर्माग्नौ माभूदिति अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्रयोगोपदर्शनार्थम् प्राजापत्यꣳस्विष्टकृच्चेति प्रदेशान्तरे उक्तम् इह प्रयोग उपदर्श्यते अपि च स्थालीपाकेन दर्शपूर्णमासदेवतादीनां होमविधानस्यावसरविधित्सयैतत् तत्कथम् प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति प्रदेशान्तरे उक्तम् तेन प्राङ्महाव्याहृतिहोमादाज्यभागोत्तरकालं चावसरोवगम्यत इति स्विष्टकृद्धोमश्च शेषादेव भवति। स्विष्टकृद्ग्रहणं वक्ष्यमाणस्य बलिहरणस्य प्राधान्यद्योतनार्थमिति भर्तृयज्ञः ॥ परिभाषातः प्राप्तत्वात्स्वाहाकारग्रहणं बलिनिवृत्त्यर्थम् प्रदानार्थोऽपि स्वाहाकारो न बलिहरणेषु भवति ॥ **बाह्यतः स्त्रीबलिꣳ हरतिनमःस्त्रियैनमः पुꣳसेवयसेऽवयसेनमःशुक्लायकृष्णदन्तायपापीनां पतयेनमोयेमेप्रजामुपलोभयन्ति ग्रामेवसन्त उतवाऽरण्येतेभ्योनमोऽस्तुबलिमेभ्योहरामिस्वस्तिमेऽस्तुप्रजांमेददत्विति ॥** ततो बाह्यतः शालायाः बहिःप्रदेशे नमःस्त्रियै इत्यादिमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं स्थालीपाकात् स्त्रीबलिं स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिः तं हरति स्रुवेण मन्त्रान्ते भूमौ प्रक्षिपति एतच्चागन्तुकत्वात्सर्वान्ते भवति ॥ मन्त्रार्थः स्त्रियै सन्तानसुखविघातिन्यै नमः नमस्कारोऽस्तु अतः सन्तानसुखेच्छवोऽत्र बाह्यबल्यधिकारिण इतिजयरामः। तथा पुंसे उक्तस्वरूपायैव । किंभूताय वयसे अवयसे च वृद्धाय बालाय च शुक्लाय बहिः कृष्णदन्ताय असितान्तरङ्गावयवाय अतिमलिनमनसे इत्यर्थः ॥ अतएव पापीनां पतये श्रेष्ठाय दीर्घश्छान्दसः अत्र बलित्रये पुमानेव विशिष्यते ये च मे मम प्रजांसन्तानमुपलोभयन्ति मोहयन्ति ग्रामे वसन्तः उत अपि वा संमुच्चये अरण्ये वा वने वाऽपि तेभ्यो नमः नमस्कारोऽस्तु ॥ एभ्यो

बलिं पूजां हरामि समर्पयामि मम नमस्कारबलिभ्यां यूयं सन्तुष्टा भवत ततो भवतां प्रसादान्मम स्वस्ति कल्याणमस्तु ॥ भवन्तश्च मे मह्यं प्रजां पुत्रादिसुखजातं ददतु प्रयच्छन्तु ॥ शेषमद्भिः प्रप्लाव्य ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ बलिहरणानन्तरं शेषं स्थालीपाकस्थितमवशिष्टं चरुमद्भिर्लौकिकोदकेन प्रप्लाव्य मज्जयित्वा ब्राह्मणभोजनं कुर्यात् । प्रणीतोदकेन प्रप्लावनमिति वासुदेवादयः । नेतिकारिकायाम् ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वादशीकण्डिका ॥ १२ ॥ अथ पदार्थक्रमः ॥ आधानानन्तरं प्रथमप्रतिपदि प्रातःस्नात्वा कृतनित्यक्रियो निर्णेजनान्तं वैश्वदेवं कृत्वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कुर्यात् ततः सङ्कल्पः देशकालौ स्मृत्वा ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्थालीपाककर्माहं करिष्ये अत्रात्मनो ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतुष्टयं कुशैः कुर्यादिति हरिहरः तत्रप्रणीतार्थं द्वयम् ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं चरुसहितं कुर्यात् तत्र विशेषस्तण्डुलानन्तरं वैश्वदेवान्नस्यासादनप्रोक्षणे तत आज्यभागान्ते स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण चरोर्होमः अग्नये स्वाहा इदमग्नये नमम उपांशु अग्नीषोमाभ्यांस्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां० पुनः उच्चैः अग्नीषोमाभ्यांस्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां० ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्र० प्रजापतये स्वाहा इदं प्र० विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा इदं वि० । द्यावापृथिवीभ्याᳬ स्वाहा इदन्द्यावा० ॥ ततस्तेनैव चरुणा ऽग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थं बलित्रयं कुर्यात् विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यो नमम ॥ भूतगृह्येभ्योनमः इदं भू० ॥ आकाशाय नमः इदमा० । त्रयाणां बलिकर्मणां संस्रवरक्षणं न कार्यमिति गङ्गाधरः । ततो वैश्वदेवान्नमभिघार्य तेन होमः अग्नये स्वाहा इदमग्नये नमम प्रजापतये स्वाहा इदम्प्र० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं वि० चरोर्वैश्वदेवान्नस्य च होमः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते नमम तत आज्येन भूराद्या नवाहुतयः प्राशनम् मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः दक्षिणादानम् ततः स्थालीपाकेन शुद्धायां भूमौ बहिः स्रुवेण बलिहरणम् ॐनमःस्त्रियै इदं स्त्रियै नमः नमःपुᳬसे वयसेऽवयसे इदम्पुᳬसे० नमःशुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये इदंशु० नमोयेमेप्रजामुपलोभयन्तिग्रामे वसन्त उतवाऽरण्ये तेभ्यः इदं येमेप्र० नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रमां मे ददतु इदमेभ्य इतित्याग इतिहरिहरः ॥ इदं स्त्रियै पुᳬसे वयसे ऽवयसे शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उतवाऽरण्ये तेभ्यश्च नममेति गङ्गाधरकारिकाकारौ ॥ शेषमद्भिः प्रप्लाव्यैकब्राह्मणभोजनं कारयेत् ॥ इति पौर्ण-

मासस्थालीपाकः ॥ अथ दर्शे विशेषः तत्राधानानन्तरं याऽमावास्या आयाति तस्या-स्त्रेधा विभक्तदिनतृतीयांशे परमक्षये पिण्डपितृयज्ञः कार्यः। तस्मिन् क्षीणे ददातीति श्रुतेः। चन्द्रक्षयश्च यद्यपि कृष्णपक्षे प्रत्यहं भवति तथापि परमक्षयोऽत्र विवक्षितः सचामान्ते शास्त्रोक्त इति दिनद्वयेऽप्यपराह्णैकदेशव्याप्तौ सत्यां परदिनेऽर्द्धघटिकामा-त्रपरिमितामालाभेऽपि तत्रैव पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानमुचितम् एकस्मिन्नेव दिनेऽप-राह्णव्याप्तौ तु यस्मिन्नेव दिनेऽपराह्णव्याप्तिस्तत्रैव तदनुष्ठानम् ॥ एवंच पिण्डपितृय-ज्ञकालस्य वाजसनेयिशाखायामुपदेशाद्यागकालस्यानुपदेशात्पिण्डपितृयज्ञदिनात्प-रदिने यागः कार्यः पूर्वेद्युः पितृभ्योनिष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इतिकर्कोदाहृत-शाखान्तरीयश्रुतेः पूर्वोवाऽङ्गत्वात्पिण्डपितृयज्ञ इतिसूत्राच्च। यद्यपि चन्द्रदर्शने याग निषेधः स्मर्यते ॥ द्वितीया त्रिमुहूर्त्ताचेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी ॥ अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादित्यादिना तथाऽप्युक्तन्यायेन वाजसनेयिनां पिण्डपितृयज्ञः परदिन एव चन्द्रदर्शनवत्यपि यागानुष्ठानस्योचितत्वाद्वाजसनेयिव्यतिरिक्तविषयत्वेन पूर्वा-ह्णमध्याह्नसन्धिविषयत्वेन वा निषेधो नेतव्यः नचास्य दर्शाङ्गत्वादनाहिताग्नेरेष न भवतीति वाच्यम् अनाहिताग्नेरप्येष इत्युक्तत्वात् अयं च मृतपितृकस्यैव भवति अत्र मातृकापूजनपूर्वकमाभ्युदयिकं कार्यमित्युक्तं गङ्गाधरेण। अत्र सर्वकर्मापसव्येन दक्षिणामुखेन कार्यम् । अत्रैवं पदार्थक्रमः प्राचीनावीतिकरणम् नीविबन्धनम् तच्च कुशतिलसंयुक्तानां वस्त्रदशानां सव्यभागे परिहितवस्त्रेण संवेष्ट्यावगूहनमिति देवयाज्ञिकाः। नीविं परिहितमध्येऽवगूहितवस्त्रप्रान्तं विस्रंस्येति नीविं विस्रंस्येति सूत्रव्याख्याने श्रीअनन्तयाज्ञिकाः । न नीविं कुरुत इत्येतद्व्याख्याने नीविपरिधानदा-र्ढ्यार्थं प्रदेशान्तरे प्रदेशान्तरावगूहनमित्युक्तम् श्रीअनन्तैः । नीविं कुरुते सोमस्य नीविरित्यत्रच नीविरपवर्तिकेति कर्कादयः । सर्वसूत्रव्याख्यावलोकने प्रदेशान्तरे प्रदेशान्तरावगूहनमेवायाति । नीविवासोदशान्तेन स्वरक्षार्थं प्रबन्धयेदित्याश्वला-यनः। वेदिश्रोणिसन्नहनाच्छादनवाक्यशेषो दक्षिणतइवहीयंनीविरिति । दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयमिति वृद्धयाज्ञवल्क्यः। नीवी कार्यादशागुप्तिर्वामकुक्षौ कुशैः सहेति यत्कात्यायनवचनं तद्वृद्धिश्राद्धे। पितॄणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीतातु दैविक इति स्मृत्यन्तरात्। वामे दक्षिणेवेत्याचाराद्व्यवस्थेति प्रयोगपारिजाते। ततोऽग्नेर्दक्षि-णसंस्थमपसव्यं परिस्तरणम् अग्नेः पश्चादुत्तरतो वा दक्षिणसंस्थं दक्षिणाग्राणां पात्रा-णामेकैकेनासादनम् तद्विशः स्रुक् उलूखलमुसलम् शूर्पं चरुस्थाली उदकम् आज्यम् मेक्षणम् वज्रम् उदपात्रम् सकृदाच्छिन्नानि व्रीहयः सूत्राणि च ऊर्णावा वस्त्रदशावा

स्थाल्यां ग्रहणपक्षे पूर्वन्तस्या आसादनम् न स्रुचः अपरेणाग्निं चरुमपूर्णां स्रुचं वा गृह्णाति ततोऽग्नेरुत्तरत उलूखले व्रीहीनोप्य तिष्ठतोऽवहननम् शूर्पे न्युप्य निष्पवनम् सकृत्फलीकरणम् अपूर्णस्य चरोः सारतण्डुलस्य श्रपणम् अभिघारणम् दक्षिणेनोद्वासनम् अपसव्येनाहरणम् ततो दक्षिणामुख एवाहुतिद्वयं जुहोति ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा इदमग्नये क० सोमाय पितृमते स्वाहा इदं सोमाय पि० अग्नौ मेक्षणप्रासनम् अग्निमपरेण दक्षिणेन वा अपहता इतिस्फ्येन दक्षिणसंस्थां लेखां कुर्यात् येरूपाणीति परस्तादुल्मुककरणम् लेखायां पितृप्रभृतित्रिभ्योऽवनेजनम् पितः अमुक अवनेनिक्ष्वेति रेखामूले पितामह अवनेनिक्ष्वेति रेखामध्ये अमुक प्रपितामह अवनेनिक्ष्वेति रेखान्ते सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथाऽवनिक्तं पिण्डदानम् पितरमुक एतत्ते अन्नमिति मन्त्रेण रेखामूले पिण्डदानम् पितामह अमुक एतत्ते अन्नमिति रेखामध्ये प्रपितामह अमुक एतत्ते अन्नमिति रेखान्ते अत्र पितर इति जपः अपसव्येनोदङ्ङावर्तनम् आतमना*त्तिष्ठेत् पुनस्तेनैवामीमदन्तेति जपः पूर्ववदवनेजनं पिण्डानामुपरि नीविविस्रंसनम् नमोव इत्यञ्जलिकरणं षड्भिः प्रतिमन्त्रम् गृहान्न इति जपः सूत्रादीनामन्यतमस्य प्रदानमेतद्व इति प्रतिपिण्डम् ॥ ऊर्जमिति पिण्डानामुपरि उदकनिषेकः उखायां पिण्डावधानम् अवघ्राणम् सकृदाच्छिन्नावधानमग्नौ उल्मुकस्य च ॥ पुत्रकामाया ऋतुमत्याः पत्न्या मध्यमपिण्डस्य प्राशनम् तस्मिन्पक्षे अनवघ्राणं यजमानस्य उदकोपस्पर्शनम् ततः पार्वणश्राद्धमिति पदार्थक्रमः ॥ ततः श्वः प्रतिपदि ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा स्थालीपाकेनाग्नये स्वाहा विष्णवे स्वाहा इन्द्राग्निभ्यां स्वाहेति दर्शदेवताभ्यो हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादिब्राह्मणतर्पणान्तं पूर्ववत्कुर्यात् सर्वत्र पूर्वं स्थालीपाकः पश्चाद्वैश्वदेवः। तदुक्तं कारिकायाम् अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः। अन्यत्र पितृयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥ प्रथमायां प्रतिपदि तु आभ्युदयिकात्पूर्वं कार्य इति तत्रैवोक्तम् गर्गमते तु पिण्डपितृयज्ञे चरोरुद्वासनान्ते तिसृणां समिधामग्नौ प्रक्षेपः यज्ञोपवीती भूत्वाऽग्नौ होमः एतत्ते अन्नमिति नाध्याहार इति विशेषः ॥ अथ गर्गमते स्थालीपाके विशेषः प्रथमप्रयोगे पौर्णमास्यां मातृपूजाश्राद्धपूर्विकाऽन्वारम्भणीया ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्तं पूर्ववत् ग्रहणे अग्नाविष्णुभ्यां सरस्वत्यै सरस्वते जुष्टं गृह्णामीति ग्रहणम् प्रोक्षणेत्वाधिकः आज्यभागान्ते चरुहोमः अग्नाविष्णुभ्यां

* आतमनादिति ग्लानिपर्यन्तमित्यर्थः ।

स्वाहा सरस्वत्यैस्वा० सरस्वतेस्वा० अग्नये स्विष्टकृतेस्वा० ॥ महाव्याहृत्यादिब्राह्म-णभोजनान्तम् ततो वैश्वदेवः ततः श्वोभूते ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः चरुस्थालीद्वयम् ग्रहणे अग्नये अग्नीषोमाभ्यामग्नीषोमाभ्यां ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टम् अग्नये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टमिति द्वितीयचरुग्रहणम् प्रोक्षणेत्वाधिकः आज्यभागान्ते पूर्वचरुणा हुत्वा तेनैव बलिहरणम् ततो वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यादिवैश्वदेवचरुणा उभयोः स्विष्ट-कृद्धोमः ततो वाग्यतः स्त्रीबलिहरणम् पञ्चमन्त्रैः द्वितीयचरुशेषेण बलिहरणम् ॥ शेषमद्भिः प्रप्लाव्य महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तम् संस्रवप्राशनम् ब्राह्मणभोजना-न्तम् तदनन्तरं चरुशेषेणैव वैश्वदेवः ॥ अमावास्यापक्षादिषु कर्मविशेषः तत्र ग्रहणे प्रोक्षणे होमे चाग्नेरनन्तरं विष्णुः इन्द्राग्नी च शेषं पौर्णमासवत् कृतसोमस्य यजमानस्याग्नेरनन्तरमग्नीषोमौ इन्द्रश्च भवति इति गर्गमते विशेषः ॥ स्वकाले स्थालीपाकपिण्डपितृयज्ञयोरकरणे विशेष उच्यते। पक्षादिः पिण्डयज्ञादि प्रमा-दादकृतं यदि ॥ प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा कर्तव्यन्तद्दिनान्तरे ॥ पिण्डपितृयज्ञस्तु अमादिन एव भवति न दिनान्तरे अमायामननुष्ठाने प्रायश्चित्तत्वेन वैश्वानरश्च-रुरेव न पिण्डपितृयज्ञः। तथाच कात्यायनः ॥ परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्याग्नौ हुते स्वयम्। पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ॥ अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा। भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ॥ अनाहिताग्नेश्चरुः आहिताग्नेस्तु इष्टिरेव। कारिकायाम् मुख्यकाले यदा न स्यात्पौर्णमासः कथञ्चन। कृत्वाऽनादिष्ट-मादर्शात्कर्तव्यो यत्र कुत्रचित् ॥ दर्शात्प्राक्त नवा चेत्स्याद्दर्शेन सह तत्क्रिया। यदि दर्शोऽप्यतिक्रान्तस्तदा पथिकृती भवेत् ॥ अत्रापि चरुरेवानाहिताग्नेः ॥ य एवाहि-ताग्नेः पुरोडाशास्ते एवानाहिताग्नेश्चरव इत्युक्तत्वात् ॥ एवं दर्शोऽतिपन्नः प्राक् पौ-र्णमासान्न चेत्कृतः। पितृयज्ञं विना सोऽपि कर्तव्यो यत्र कुत्रचित् ॥ न पौर्णमासत-न्त्रे स्याद्दर्शो भिन्ने प्रयोगतः। पौर्णमासेऽप्यतिक्रान्तेऽतिपत्तिः पथिकृत्तदा ॥ १२ ॥

मूलम् ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिंह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति। इयमोषधीत्रायमाणासह-माना सरस्वती अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति ॥ १ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ सा यदि गर्भं नदधीतसिंह्याः श्वेतपुष्प्याउपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्यचतुर्थेऽहनि स्नातायांनिशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति इयमोषधीत्रायमाणेति ॥ सेति शब्देन या सा व्यूढा सोच्यते यद्यसौ गर्भं न धारयति तर्हि सिंह्या श्वेतपुष्प्या सिंहीति रिङ्गणिकोच्यते कण्टालिकेति लोकप्रसिद्धा तस्या उपोष्य पुष्येण नक्षत्रेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां रात्रावुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधीत्रायमाणेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ सा व्यूढा गर्भकामा वा । यदि गर्भन्नादधीत न धारयति तदोपचारः प्रोच्यते सिंही कण्टकारिकेति यावत् तस्याः किम्भूतायाः श्वेतपुष्प्याः सितकुसुमायाः मूलं पुष्येण नक्षत्रेण उपोष्य किमप्यभक्षयित्वा उत्थाप्योत्पाद्य चतुर्थेऽहनि स्नाता चतुर्थस्नाता तस्यान्दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति भर्ता ॥ इयमोषधीति मन्त्रेण मन्त्रमाह इयमोषधीरिति ॥ अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्बृहती ओषधी आसेचने० ओषति दहति दोषान् धत्ते गुणानित्योषधी इयन्त्रायमाणा यथोक्तप्रयोक्तॄन् रक्षन्ती । सहमाना दोषवेगात् सोढ्वाऽपि नाशयन्तीत्यर्थः ॥ सरस्वती सरति कारणतयाऽनुगच्छतीति सरः समुद्रः तद्वती तत्सम्बद्धा अतः अस्याः बृहत्याः बहुफलायाः बृंहयति पुत्रादिदानेनेति वा तस्याः प्रभावात् । अहम्पितुर्जनकस्य नाम अहमस्य पुत्र इति जग्रभङ्गृहीतवांनस्मि । तथाऽयम्पुत्रोऽप्युत्पतस्यमानोऽहमस्य पुत्र इति मम नाम गृह्णात्विति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ सायदिगर्भं न दधीत ॥ सा भार्या यदि चेत् गर्भं न धारयेत् ॥ सिंह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति ॥ गर्भधारणोपायमाह ॥ सिंह्याः कण्टकारिकायाः कथम्भूतायाः श्वेतपुष्प्याः श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः सा श्वेतपुष्पी तस्या उपोष्य उपवासं कृत्वा पुष्येण चन्द्रमसा युक्तेन पुष्यनक्षत्रेण मूलं शिफामुत्थाप्य उद्धृत्य रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽहनि स्नातायां भार्यायां रात्रौ उदपेषं यथा भवति तथा तन्मूलं उदकेन पिष्ट्वा द्रवीभावमापाद्येत्यर्थः दक्षिणस्यां नासिकायां दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चति प्रक्षिपति भर्ता ॥ इयमोषधी त्रायमाणासहमानासरस्वती । अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नामजग्रभमिति ॥ अनेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिꣳह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाग्रामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नामजग्रभमिति ॥ सा व्यूढा स्त्री गर्भकामा यदि गर्भं न दधीत न धारयति तदा भर्ता सिꣳह्याः श्वेतपुष्प्याः सिंहीति रिङ्गणी कण्टकारिकापरपर्याया श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः सा श्वेतपुष्पी तस्याः उपोष्य पुष्यनक्षत्रदिनात्पूर्वदिने स्वयमुपवासं कृत्वा पुष्येण मूलमुत्थाप्य पुष्यनक्षत्रदिने पूर्वोक्तायाः कण्टकारिकायाः मूलमुत्पाट्य यत्नेन स्थापयित्वा ऋतुयुक्ता यदा भार्या भवति तदा चतुर्थेऽहनि स्नातायां रात्रौ तन्मूलमुदकेन पिष्ट्वा पेषयित्वा दक्षिणनासिकापुटे आसिञ्चति इयमोषधीत्रायमाणेत्यनेन मन्त्रेण भर्तैव। ततो भर्त्रा भोजनं कार्यमिति गर्गपद्धतौ ॥ मन्त्रार्थः ओषति दहति दोषान् धत्ते गुणानित्योषधी इयं त्रायमाणा यथोक्तप्रयुक्ता रक्षन्ती सहमाना दोषवेगान् सोढ्वाऽपि नाशयन्तीत्यर्थः । सरति कारणतया ऽनुगच्छति इति सरः समुद्रस्तद्वती तत्सम्बद्धा अतः अस्या बृहत्याः महत्याः बृंहयति पुत्रादिदानेन वा तस्याः प्रभावाच्चाहं पुत्रः पितुरयमित्यहं नाम जग्रभम् गृह्णीयाम् लभेयम्प्राप्नुयाम्पुत्रस्य पितेति लोकाः कथयन्ति ॥ सुगमत्वादत्र पदार्थक्रमो नोच्यते ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ पुꣳसवनम् ॥ १ ॥ पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ २ ॥ यदहः पुꣳसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरुपवास्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनꣳ हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत इत्येताभ्याम् ॥ ३ ॥ कुशकण्टकꣳ सोमाꣳशुञ्चैके ॥ ४ ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथ पुꣳसवनं पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ पुꣳसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् तच्च पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवति । मासे

द्वितीये तृतीये वा ॥ यदहः पुꣳसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरुपवास्या-प्लाव्याहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनꣳ हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृतइत्येताभ्याम् ॥ यस्मिन्नहनि पुंसा नक्षत्रेण पुनर्वसुपुष्यादिना चन्द्रमसो योगो भवति तदहस्तां स्त्रियमुपवास्य स्नापयित्वा चाहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहान् न्यग्रोधावलम्बिकान् शुङ्गांस्तदङ्कुरान् रात्रावुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववद्दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत इत्येताभ्यामृग्भ्याम् ॥ कुशकण्टकꣳ सोमाꣳशुञ्चैके ॥ पिष्यमाणेषु प्रक्षिपन्ति ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ कूर्मपित्तशब्देनोदकशरावमुच्यते तदस्याः स्त्रिया उपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान् गर्भः स्यादिति तदा विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ १४ ॥

जयरामः ॥ अथेति गर्भे धृते पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् ॥ तच्च स्पन्दते पुरा स्पन्दिष्यते यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति भविष्यदर्थे वर्तमानप्रयोगः पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवतीति हेतोः शुद्धे द्वितीये वा तृतीये मासे गर्भाधानात् यदहः यस्मिन्नहनि पुंसा पुष्यादिना नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तो भवति तदहस्ताम् स्त्रियमुपवास्य अनाशयित्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहते वाससी परिधाप्य च न्यग्रोधो वटः तस्यावरोहान् अव अधः रोहन्तीति तथा तान् शुङ्गान् ऊर्द्ध्वाङ्कुरान् सन्निधानाद्वटस्यैव रात्रौ उदपेषम् सलिलं यथा भवत्येवं पिष्ट्वा पूर्ववद्दक्षिणनासिकायामासिञ्चति ॥ हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत इत्येताभ्यामृग्भ्याम् । तत्राद्यायाः हिरण्यगर्भः प्रजापतिरुभयोस्त्रिष्टुप् अन्त्यायाः पुरुषोनारायण आदित्यः सेके० कुशकण्टकं कुशमूलम् सोमांशुं सोमलताखण्डञ्च पिष्यमाणेषु प्रक्षिपन्त्येके एकेनेति विकल्पः काम्यमाह । कूर्मपित्तमिति । कूर्मपित्तशब्देनोदकयुक्तशरावमुच्यते तदस्या उपस्थे भगे कृत्वा निधाय भर्ता विकृत्या विशिष्टया कृत्या कृतिछन्दस्कया सुपर्णोऽसीत्यादिस्वःपतेत्यन्तया एनं गर्भमभिमन्त्रयते तत् स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपतीत्यर्थः विशिष्टत्वं चतुरवसानत्वं तत्र प्रजापतिः कृतिर्गरुत्मान् मन्त्रगे० विष्णुक्रमेभ्यः विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथ पुꣳसवनम् ॥ अथावसरप्राप्तं पुंसवनाख्यं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते ॥ पुरास्पन्दत इति ॥ पुरा अग्रे स्पन्दते चलिष्यति । यावत्पुरा

निपातयोर्लडिति पुरा योगे भविष्यार्थे वर्तमानप्रयोग इति हेतोः ॥ **मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत ॥** गर्भधारणकालात् द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नहनि पुंसा पुरुषनाम्ना पुष्यादिनक्षत्रेण उडुना शशी युक्तो भवेत् ॥ **तदहरुपवास्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्य ॥** तस्मिन्नहनि उपवास्य भोजनमकारयित्वा भार्यामाप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सदशे सकृत्प्रक्षालिते वाससी अन्तरीयोत्तरीये द्वे परिधाप्य परिधानं कारयित्वा ॥ **न्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनम् ॥** न्यग्रोधस्य वटस्य अवरोहान् अवाचीनम् अधः रोहन्ति जायन्ते इत्यवरोहास्तान् शुङ्गान् तदग्रपल्लवान् मुकुलाकारान् सान्निध्याच्चकारोऽवरोहसमुच्चयार्थः । ततश्चोभयं रात्रौ पूर्ववत् गर्भधारणार्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेव आसेचनं भर्तुः दक्षिणनासारन्ध्रे मन्त्रविशेषमाह ॥ **हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृतइत्येताभ्याम् ऋग्भ्याम् ॥ कुशकण्टकं सोमांशुञ्चैके ॥** एके आचार्याः न्यग्रोधावरोहशुङ्गेषु पिष्यमाणेषु कुशस्य कण्टकं मूलं सोमांशुं सोमलताखण्डं च प्रक्षिपन्ति तत्पक्षे द्रव्यचतुष्टयपेषणम् ॥ **कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥** अत्र काम्यमाह स भर्ता यदि कामयेत अयं गर्भः वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादितीच्छेत् तदा अस्या भार्यायाः उपस्थे उत्सङ्गे कूर्मपित्तं जलपूर्णशरावं निधाय विकृत्या विकृतिच्छन्दस्कया सुपर्णोऽसीत्यनया ऋचा स्वः पतेत्यन्तया एनं गर्भमभिमन्त्रयते हस्तेन गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मन्त्रं जपतीत्यर्थः । विष्णुक्रमेभ्यो विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमिति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र गर्भाधानप्रभृति द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्दिने पुन्नक्षत्रयुक्तश्चन्द्रस्तस्मिन्नहनि गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा मातृपूजाभ्युदयिकं विधाय तां स्नापयित्वाऽहतेवाससी परिधाप्य रात्रौ न्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गांश्च उदकेन पिष्ट्वा पक्षे कुशकण्टकं सोमांशुं च तन्नासिकाया दक्षिणपुटे आसिञ्चति भर्ता हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत इति ऋग्भ्याम् ॥ स यदीच्छेत् वीर्यवान्त्स्यादयं गर्भस्तदा तस्याः स्त्रियाः उदकपूर्णं शरावं उपस्थे कृत्वा सुपर्णोऽसीत्यनया विष्णोः क्रमोऽसीत्येतत्प्राक् पठितया विकृत्या ऋचाऽन्तर्गर्भमभिमन्त्रयते पिता ॥ इति प्रयोगः ॥ १४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ **अथ पुंसवनम् । पुरास्पन्दतइतिमासे द्वितीये तृतीये वा ॥** पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् ॥ तच्च स्पन्दते पुरास्पन्दिष्यते चलिष्यति

यावत्पुरानिपातयोर्लडितिच भविष्यदर्थे वर्तमानवत्प्रयोगः पुरा गर्भस्पन्दनात् भवतीति हेतोः शुद्धे द्वितीये वा मासे तृतीये वा मासे गर्भाधानाद्भवति प्रथमे मासे वा पूर्णे भवति द्वितीये वा तृतीयेवेति भर्तृयज्ञः ॥ तथा हेमाद्रौ यमः । प्रथमे मासि द्वितीये वा तृतीये वा यदा पुन्नक्षत्रेण चन्द्रमायुक्तः स्यादिति । गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्तनीयमेतत् ॥ तथा कारिकायाम् । गर्भसंस्कार एवायमिति कर्कस्य सम्मतिः । अतस्तद्गर्भसंस्काराद्गर्भंगर्भं प्रयुज्यत इति ॥ बह्वृचकारिकायामप्येवम् ॥ कालातिक्रमेस्पन्दितेऽपि कार्यमेव तदुक्तं कारिकायाम् ॥ एतदेव पुरा गर्भचलनादकृतं यदि । सीमन्तात्प्राग्विधातव्यं स्पन्दितेऽपि बृहस्पतिरिति ॥ **यदहः पुꣳसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येततदहरुपवास्याप्लाव्याहतेवाससीपरिधाप्यन्यग्रोधावरोहाञ्छुङ्गांश्चनिशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनꣳ हिरण्यगर्भोऽद्भ्यः सम्भृतइत्येताभ्याम् ॥** मासे द्वितीये तृतीये वा यस्मिन्नहनि पुंसा पुन्नामनक्षत्रेण पुष्यादिना नक्षत्रेण चद्रमा युक्तो भवति तदहस्तस्मिन्दिने गर्भिणीमुपवास्यानाशयित्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहते वाससी परिधाप्य च न्यग्रोधो वटस्तस्यावरोहान् अत्र अधः रोहन्तीति तथा तान् शुङ्गान् उर्ध्वाङ्कुरान्सन्निधानाद्वटस्यैव चकारः समुच्चये हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृत इत्येताभ्यामृग्भ्याम् ॥ हिरण्यगर्भोऽद्भ्यःसम्भृतइत्येताभ्यामासिच्यमाने समुच्चिताभ्यामासेचनं प्राप्नोति तन्माभूदिति यत्नः क्रियते एताभ्यां पृथग्भूताभ्यां प्रत्यृचमासेचनमिति भर्तृयज्ञः ॥ पुन्नक्षत्राणि च रत्नकोशे दर्शितानि ॥ हस्तोमूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरः पुष्याणीति । अनुराधाऽपि पुन्नक्षत्रम् ॥ अनुराधान्हविषावर्द्धयन्त इति श्रुतेः ॥ ज्योतिःशास्त्रेऽप्येवम् ॥ **कुशकण्टकꣳ सोमाꣳशुंचैके ॥** कुशकण्टकं कुशमूलं सोमांशुं सोमलताखण्डं च पिष्यमाणेषु न्यग्रोधावरोहशुङ्गेषु प्रक्षिपन्त्येके आचार्याः अस्मिन्पक्षे द्रव्यचतुष्टयस्य पेषणम् एकग्रहणाद्विकल्पः काम्यमाह ॥ **कूर्मपित्तं चोपस्थेकृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादितिविकृत्यैनमभिमन्त्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥** स भर्ता यदिकामयेत अयं गर्भो वीर्यवान् शक्तिमान् भवतु तदा अस्याः स्त्रिया उपस्थे उत्सङ्गे अङ्के उदपूर्णं शरावं निधाय मुक्त्वा विकृत्या विकृतिच्छन्दस्कया ऋचा एनं गर्भमभिमन्त्रयते गर्भिण्या उदरं विकृत्य अनामिकाग्रेण स्पृशन् विलोकयित्वा वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं कात्यायनेन स्पृशंस्त्वनामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि ॥ अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेदिति ॥ अभिमन्त्रणानुमन्त्रणयोर्न कश्चिद्विशेषः विकृतेरप्रसिद्धत्वादाह सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णु-

क्रमेभ्यः ॥ सुपर्णोऽसिगरुत्मानित्यारभ्य विष्णुक्रममन्त्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमित्यर्थः ॥ * ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये चतुर्दशीकण्डिका ॥ १४ ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ गर्भमासप्रभृतिद्वितीये तृतीये वा मासि अरिक्तादितिथौ पुष्यादिपुन्नक्षत्रे शुक्रसोमबुधगुरुवासरेषु विष्ट्यादिदोषरहिते दैवज्ञोक्ते काले पुंसवनं कुर्यात् अत्र नियतकालत्वात् गुरुशुक्रास्तबाल्यवार्द्धकमलमासादिष्वपि न दोषो दोषरहितकालालाभे तद्रहितकाललाभे शुक्रास्तादौ न कार्यम् । कालातिक्रमेतु सीमन्तदिने कार्यम् उक्ते दिवसे स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञाभ्युदयिकानि कृत्वा देशकालौ स्मृत्वाऽस्यां भार्यायामुत्पत्स्यमानंगर्भस्य बैजिकगार्भिकदोषपरिहारपुरूपताज्ञानोदयप्रतिरोधिपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनं करिष्ये इति सङ्कल्पः ॥ ततस्तस्मिन्नहनि गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा तां स्नापयित्वाऽहतेवाससी परिधाप्य रात्रौ न्यग्रोधावरोहशुङ्गानामुदकेन सह पेषणम् । ततो गर्भिणीमुपवेश्य तदुदकं वस्त्रपावितं दक्षिणस्यां नासायामासिञ्चति ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे अद्भ्यःसम्भृतइतिऋग्भ्याम् ॥ स यदि कामयेत वीर्यवान् स्यादयङ्गर्भस्तदाऽस्या उत्सङ्गे उदरे शरावं निधाय सुपर्णोऽसीत्यनेन दिवङ्गच्छस्वःपतेत्यन्तेन तं गर्भमभिमन्त्रयते ॥ इति पदार्थक्रमः । गर्गमते नात्र विशेषः ॥ १४ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥ पुꣳसवनवत् ॥ २ ॥ प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमेवा ॥ ३ ॥ तिलमुद्गमिश्रꣳस्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाप्रजापतेर्हुत्वापश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्चदर्भपिञ्जुलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशङ्कुनापूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति ॥ ४ ॥ प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ ५ ॥ त्रिवृतमाबध्नाति । अयमूर्ज्जावतोवृक्षउर्ज्जीव फलिनी भवेति ॥ ६ ॥ अथाहवीणागाथिनौ राजानꣳ सङ्गायेतां योवाऽप्यन्यो वीरतरइति ॥ ७ ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति। सोमएव नोराजेमामानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र आसीरंस्तीरेतुभ्यमसावितियान्नदीमुपावसिता भवति तस्या नामगृह्णाति ॥ ८ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ९ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनम् ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ सीमन्तोन्नयनमिति संस्कारः सच गर्भस्य तदभावेऽभाव इति अतश्च प्रतिगर्भं क्रिया ॥ पुंसवनवदिति । यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगस्तदहरुपवास्याप्लाव्याहते वाससीपरिधाप्येति च भवति न सर्वं लभ्यते ॥ प्रथमगर्भे मासेषष्ठेऽष्टमेवा ॥ द्वितीयादिषु गर्भेष्वनियमः अपरे तु वर्णयन्ति सीमन्तोन्नयनम् प्रथमगर्भ एवेति । अस्मिन्व्याख्याने द्वितीयादीनां गर्भाणां तत्संस्कारलोपः प्राप्नोति तस्मान्नैतदिष्यते ॥ तिलमुद्गमिश्रꣳस्थालीपाकꣳश्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वेत्यादि भूर्भुवः स्वरित्येतदन्तं सूत्रम् ॥ तिलमुद्गानां स्थालीपाके मिश्रणमात्रम् न तत्प्राधान्यम् मिश्रणोपदेशात् तेनैव स्थालीपाकेन प्राजापत्योहोमः सचाज्यभागमहाव्याहृत्यन्तराले तत एव स्विष्टकृत् प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदित्युक्तत्वात् ॥ पश्चादग्नेर्भद्रपीठ इति ॥ पश्चादग्नेर्भद्रपीठइत्येवमाद्यन्ते भवति आगन्तुकत्वादन्ते निवेशः भद्रपीठं मृदुपीठं तत्रोपविष्टायाः स्त्रिया युग्मेन मटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण फलस्तबकेन त्रिभिश्च दर्भपिञ्जूलैस्त्र्येण्या शलल्या च वीर*तरशङ्कुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण विनयामीत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ विनयनम् वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ त्रिवृतमाबध्नाति । अयमूर्ज्जावतोवृक्षउर्ज्जीवफलिनी भवेति ॥ त्रिवृतदेशं प्रतिवेण्याख्यं तस्मिन्नेतान्याबध्नाति अयमूर्ज्जावतोवृक्ष इत्यनेन मन्त्रेण ॥ अथाह वीणागाथिनौराजानꣳ सङ्गायेतां योवाऽप्यन्योवीरतरइति ॥ ततश्च तौ राजमम्बधि सोत्साहौ गायतः यो वाऽप्यन्यः कश्चिद्वीरतरस्तमिति विकल्पोऽयम् ॥ नियुक्तामप्येकेगाथामुपोदाहरन्ति । सोम एव नोराजेमाइति ॥ एके आचार्या एनां गाथामुपोदाहरन्ति एकेनेति विकल्पः असाविति च नामादेशः ॥ यां नदीमुपावसिताभवतितस्या नामगृह्णाति । ततो ब्राह्मण भोजनम् ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ सीमन्तोन्नयनमिति संस्कारः । सच गर्भस्य तद्भावे भवति तदभावे चाभाव इति । अतएव प्रतिगर्भङ्क्रियत इति केचित् ॥ पुंसवनवदिति ॥ चन्द्रयुक्तपुन्नक्षत्रे उपवासाप्लावनाहतवासः-परिधापनान्येव भवन्ति नतु सर्वम् तच्च प्रथमगर्भे षष्ठेऽष्टमे वा मासि द्वितीयादिष्व-

* आश्वत्थन शङ्कुना ।

नियमः । अपरे तु प्रथम एव गर्भे इत्याहुः । नैतत् द्वितीयादिगर्भाणां तत्संस्कारलोपापत्तेः। तिलेति। तिलमुद्गयोः स्थालीपाके मिश्रणमात्रन्न तत्प्राधान्यम् मिश्रणोपदेशात् तेनैव स्थालीपाकेनाज्यभागमहाव्याहृत्यन्तराले प्राजापत्यस्विष्टकृतौ हुत्वा प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदित्युक्तत्वात् ॥ पश्चादग्नेरित्येवमादिसर्वमागन्तुत्वात् प्राशनान्ते भवति मद्रपीठं मृदुपीठम् तत्रोपविष्टायाः स्त्रियाः त्र्येण्या त्रिःश्वेता वीरतरशङ्कुः शरेषी पूर्णं सूत्रेण चात्रन्तर्कुः युग्मेन द्व्यादियुगलसङ्ख्यान्वितेन सटालुग्रप्सेन आमफलैकस्तबकनिबद्धसर्वसमुदायेन विनयनं भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण केशविभजनं सकृत् विनयामीत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा विनयनम् एवं विकल्पः । अथ मन्त्रार्थः सर्वत्र प्रजापतिर्गायत्री उष्णिगनुष्टुभः अग्निवायुसूर्या विनयने० भूरादिलोकान् तन्मुखं च तुभ्यं विनयामि प्रापयामीति ॥ त्रिवृतमिति । त्रिभिर्वृत्यते ग्रथ्यते इति त्रिवृत् वेणी ताम्प्रति तत्रैवेत्यर्थः औदुम्बरादिपुञ्जमाबध्नाति भर्ता अयमूर्जावत इति मन्त्रेण । अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्यजुः फलिनी बन्धने० ॥ हे सीमन्तिनि यतोऽयमूर्जावान् वृक्ष इति शेषः अस्य चोर्जावतो वृक्षस्य ऊर्जीव सफलशाखेव त्वं फलिनी भव। अथेति । वेणीबन्धनानन्तरं वीणागाथिनौ वीणां गृहीत्वा गाथागायिनौ प्रति भर्ताऽऽह किम्भवन्तौ राजानम् अन्यो वा यः कश्चिद्वीरतरः अतिशूरः तम् सम्प्रगायेतामिति आत्मनेपदमार्षम् ॥ एवञ्च गेये विकल्पः ॥ नियुक्तामिति ॥ एके आचार्या नियुक्तां निगमविहितां गाथां मन्त्रम् उपोदाहरन्ति समीपे गायन्ति एकेनेति विकल्पः अपि समुच्चयार्थः ॥ ततश्च गाथागानपक्षे द्वयम् । तामाह । सोम एवेति । अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्गायत्री सोमो गाने० सोमश्चन्द्र एव नोऽस्माकम्प्रजानां राजा प्रभुः अत इमाः प्रजाः मानुषीर्मानुष्यः सौम्याः हे गङ्गादिनद्यः तुभ्यन्तव सोमरूपायास्तीरे आसीरन् त्वामाश्रित्य स्थिताः किम्भूते तीरे अविमुक्तचक्रे अनुल्लङ्घितशास्त्रे अतो भवद्भ्यां पातव्या इति शेषः असाविति । सीमन्तिनी यान्नदीमाश्रिता भवति तन्नामादेशः ॥ १५ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत् ॥ अथ पुंसवनानन्तरं क्रमप्राप्तं सीमन्तोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते तच्च पुंसवनवत् पुन्नक्षत्रे भवति ॥ प्रथमगर्भेमासेषष्ठेऽष्टमेवा ॥ आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृतिषष्ठेऽष्टमे वा मासे नियमेन कुर्यात् ॥ गर्भान्तरेष्वनियम इति कर्कोपाध्यायः ॥ अन्येतु प्रथमगर्भ एवेति । तथाचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भमात्रसंस्कार इति ॥

सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति हारीतो देवलश्च ॥ सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ॥ उपवासा-प्रावनाहतवासोयुगपरिधापनानि व्रतिना गृह्यन्ते ॥ **तिलमुद्गमिश्रꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा** ॥ तत्र विशेषमाह तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिलमुद्गमिश्रस्तं स्था-लीपाकमोदनं चरुं श्रपयित्वा आज्यभागान्ते प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्वि-ष्टकृदादि प्राशनान्तं विदध्यात् ॥ **पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायाम्** ॥ अग्नेः पश्च-मतः भर्तुर्दक्षिणतः मृद्वासने आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां । **युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदु-म्बरेण त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशङ्कुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा** ॥ ततो भर्ता औदुम्बरेण उदुम्बरवृक्षोद्भवेन युग्मेन द्वादियुग्मफलवता सटालुग्रप्सेन अपक्वफलैक-स्तवकनिबद्धेन त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैस्त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्च त्र्येण्या त्रिषु स्थानेषु श्वेता त्र्येणी तया त्र्येण्या शलल्या शल्यकाख्यपक्षकण्टकेन वीरतरशङ्कुना शरेषीकया आश्व-त्थेन वा शङ्कुना पूर्णचात्रेण च सूत्रेण पूर्णं सूत्रपूर्णं चात्रं सूत्रकर्तनसाधनं तर्कुरिति यावत् तेन लोहकीलकेन च चकारः सर्वसमुच्चयार्थः अतश्चौदुम्बरयुग्मादिभिः सर्वैः पुञ्जीकृतैः सीमन्तं स्त्रिया ऊर्ध्वं विनयति पृथक्करोति ललाटान्तरमारभ्य केशान् द्विधा करोति भूर्भुवः स्वर्विनयामि इत्येतावता मन्त्रेण सकृदेव । पक्षान्तरमाह वा इति । प्रतिमहाव्याहृतिभिः विनयति । ततश्च भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्वि-नयामि इत्येवं त्रिर्विनयनं भवति अत्र व्याहृतिमन्त्रपदानामाख्यातपदं विना वा-क्यस्यासम्पूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारः कर्तव्यः ॥ तत्र विधियुक्तस्य मन्त्रभावः स्यादिति न्यायात् विनयतीति विधिपदं विपरिणम्य विनयामीत्यध्याह्रियते ॥ **त्रिवृतमाबध्नाति** ॥ त्रिवृतं वेणीं प्रति आबध्नाति पुञ्जीकृतमौदुम्बरादिपञ्चकं वेण्यां नियुनक्तीत्यर्थः ॥ **अयमूर्ज्जावतो वृक्ष ऊर्ज्जीव फलिनी भवेति** ॥ अनेन मन्त्रेण ॥ **अथाह वीणागाथिनौ राजानꣳ सङ्गायेतां योऽवाप्यन्यो वीरतर इति** ॥ अथौदुम्बरादिपञ्चकस्य वेणीबन्धनानन्तरमाह ब्रवीति किं हे वीणागाथिनौ राजानं भूपतिं सङ्गायेताम् राजवर्णनसम्बद्धं ध्रुवादिरूपकं सम्यग्गायेतां युवाम् अथवा योऽन्योऽपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टो वीरः शूरस्तं सङ्गायेतामित्य-नुषङ्गः इत्याह ब्रवीति ॥ **नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति** ॥ एके आचार्याः नियुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रमुपोदाहरन्ति पठन्ति अपिः समुच्चयार्थः तत्पक्षे

राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं च समुच्चितं भवति पक्षान्तरे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं वा तां गाथामाह ॥ सोमएवनोराजेत्यादितीरेतुभ्यमित्यन्ताम् ॥ पद्धतिकारपक्षे राजवीरतरगाथानां एकतमस्यैव गानं तत्पक्षे नियुक्तामपीत्यपि शब्दो विवक्षितार्थः स्यात् ॥ असाविति यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नामगृह्णाति ॥ ततो गर्भिणी यां नदीमुप समीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या नद्या असाविति गङ्गा यमुना इत्येवं प्रथमान्तं नाम गृह्णाति ॥ ततोब्राह्मणभोजनम् ॥ इत्युक्तार्थमिति सूत्रव्याख्या ॥ अथ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ॥ तत्र प्रथमे गर्भे षष्ठेऽष्टमे वा मासि पुन्नक्षत्रे मातृपूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा बहिः शालायां पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विदध्यात् तत्र विशेषः पात्रासादने आज्यानन्तरं तण्डुलतिलमुद्गानां क्रमेण पृथगासादनम् उपकल्पनीयानि मृदुपीठं युग्मान्यौदुम्बरफलानि एकस्तबकनिबद्धानि त्रयो दर्भपिञ्जुलाः त्र्येणी शलली वीरतरशङ्कुः शरेषिका आश्वत्थो वा शङ्कुः पूर्णचात्रं वीणागाथिनौ चेति आज्यमधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मुद्गान् प्रक्षिप्याधिश्रित्य ईषच्छृतेषु मुद्गेषु तिलतण्डुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यग्निकरणं कुर्यात् । तत आज्यभागान्ते स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा इदम्प्रजापतय इति त्यागं विधाय स्थालीपाकेनोत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदाहुतिं हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठं स्थापयित्वा गर्भिण्यां योषिति स्नातायां परिहिताहतवासोयुग्मायां भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्च दर्भपिञ्जुलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशङ्कुना पूर्णचात्रेण चेति सर्वैः पुञ्जीकृतैः स्त्रियाः सीमन्तं भूर्भुवस्स्वर्विनयामीति ऊर्ध्वं विनयति मन्त्रेण सकृत् । यद्वा भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इति त्रिर्विनयति ततो विनयनसाधनमौदुम्बरादिपञ्चकं स्त्रिया वेण्यां बध्नाति ॥ अयमूर्जावतोवृक्ष उर्जीवफलिनी भवेति मन्त्रेण ॥ अथवीणागाथिनौ राजानं सङ्गायेतामिति प्रैषन्ददाति अथवा अमुकं वीरतरं सङ्गायेतामिति ततस्तौ यद्गानाय प्रेषितौ तं गायतः । अथवा वीणागाथिनौ सोमं राजानं सङ्गायेतामिति प्रेषितौ । सोमएवनोराजेमामानुषीः प्रजाः अविमुक्तचक्र आसीरं स्तीरे तुभ्यमित्यन्तां गाथां वीणागाथिनौ गायतः इति विकल्पः पक्षः ॥ समुच्चयपक्षे राजानमन्यं वीरतरं वा सोमं राजानं च सङ्गायेतामिति प्रेषितौ उभयं गायतः असौ स्थाने समीपावस्थिताया गङ्गा प्रमुखाया नद्याः सम्बु-

ज्ञन्तं गङ्केत्यादिनाम गृह्णाति गर्भिण्येव ततो ब्राह्मणभोजनन्ददाति ॥ अत्र प्रथमगर्भे इतिवचनात् स्त्रीसंस्कारकर्मत्वाच्च न प्रतिगर्भं सीमन्तोन्नयनं यतः । सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः । यंयं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति स्मरणात् ॥ न प्रतिगर्भं सीमन्तोन्नयनम् पुंसवनं तु दृष्टार्थत्वाद्गाष्यकारमते प्रतिगर्भं भवति ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथ सीमन्तोन्नयनम् व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः अथ सीमन्तोन्नयनमिति वक्ष्यमाणसंस्कारकर्मणोनामधेयम् ॥ गर्भसद्भावे क्रियमाणत्वात्तदभावे चाभावाद्गर्भसंस्कारोऽयमिति कर्कोपाध्यायाः ॥ अतश्च तेषां मते प्रतिगर्भं क्रिया ॥ तथाच हेमाद्रौ कारिकायां च विष्णुवचनम् ॥ सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ॥ केचित्तु गर्भसंस्काराद्गर्भे गर्भप्रयुज्यत इति ॥ स्त्रीसंस्कार एवायमित्यन्ये । तथाच देवलः ॥ सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृतेति ॥ हारीतोऽपि । सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ॥ यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति ॥ पुंसवनवत् ॥ अनेन यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगस्तदहरुपवास्याप्लाव्याहते वाससी परिधाप्येति लभ्यते । नतु सर्वमिति कर्कः ॥ पुंसवनवदिति यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमायुज्येत तदहरित्यर्थ इतिभर्तृयज्ञः ॥ प्रथमगर्भे ॥ एतत्सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे आद्यगर्भे भवति ॥ आपस्तम्बः । सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासीति ॥ शाङ्खायनगृह्ये । सप्तमे मासि प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनमिति ॥ आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे । प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारोगर्भमात्रसंस्कार इति ॥ कर्कोपाध्यायैस्तु प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमेवेति सूत्रं योजयित्वा द्वितीयादिष्वनियम इत्युक्तम् ॥ ननु प्रथमगर्भ एव सीमन्तोन्नयनसंस्कारे क्रियमाणे द्वितीयादिगर्भाणां तत्संस्कारलोपः स्यादिति चेत् नैवम् यंयं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति हारीतवचनादाद्यगर्भे संस्कारे कृते सर्वगर्भाणां संस्कार इति न संस्कारलोपः ॥ अकृतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यव्रतोक्तोविशेषः ॥ स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसवेत्तु कथञ्चन । गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हतीति ॥ मासे षष्ठेऽष्टमेवा॥ सीमन्तोन्नयनं गर्भधारणात् षष्ठेमासि अष्टमे वा भवति ॥ तिलमुद्गमिश्रंस्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वापश्चादग्नेर्भद्रपीठउपविष्टायां युग्मेनसटालुग्रप्सेनौदुम्बरेण त्रिभिश्चदर्भपिञ्जूलैस्त्र्येण्याशलल्यावीरतरशाङ्कुनापूर्णचात्रेणचसीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति ॥ तिलमुद्गानां स्था-

लीपाके मिश्रणमात्रं न तत्प्राधान्यं मिश्रणोपदेशात् प्रयोजनं चान्तराये उपेत्तैव त्यागोऽपि तद्व्यतिरिक्तस्यैव तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिलमुद्गमिश्रस्तं चरुं अर्पयित्वा आज्यभागानन्तरं प्रजापतये स्थालीपाकेनैकामाहुतिं हुत्वा स्थालीपाकेनैव स्विष्टकृदाहुतिं हुत्वा दक्षिणादानान्तं कृत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायामग्नेः पश्चिमतः भर्तुर्दक्षिणतः मृदुपीठे आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां युग्मेनौदुम्बरवृक्षोद्भवेन द्व्यादियुग्मफलवता सटालुग्रप्सेन अपक्वफलस्तबकनिबद्धेन'सटालुमिति अपक्वफलानामाख्या ग्रप्सः स्तबकसङ्घातः युग्मानि एकस्तबकबद्धानि औदुम्बरफलानि तेन त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्च त्र्येण्या शलल्या त्रिषु स्थानेषु श्वेता त्र्येणी तया त्र्येण्या शलल्या शलल्याख्यपक्षकण्टकेन वीरतरशङ्कुना आश्वत्थेन शङ्कुना पूर्णचात्रेण च सूत्रकर्तनसाधनभूतो लोहकीलस्तर्कुरपरपर्यायश्चात्रम् तेन सूत्रपूर्णेन च चकार औदुम्बरफलस्तबकादिद्रव्यपञ्चकसमुच्चयार्थः अतो द्रव्यपञ्चकेन स्त्रियाः सीमन्तमूर्ध्वं विनयति केशललाटयोः सन्धिमारभ्य उर्ध्वं केशान् पृथक्करोति द्विधाकरोति भूर्भुवस्स्वरिति मन्त्रेण । सीमन्तशब्दो व्याख्यातोऽभिधानग्रन्थे ॥ सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिरिति ॥ साकाङ्क्षत्वाद्विनयामीत्यध्याहारः पश्चादग्नेर्भद्रपीठ इत्येवमादि कर्मान्ते भवति आगन्तुकत्वात् । भद्रपीठशब्दो गोमयपीठे चतुरस्रे प्रसिद्ध इति भर्तृयज्ञः ॥ वीरतरशङ्कुः शर इति जयरामः ॥ अश्वत्थशङ्कुः शरेषीकावेति हरिहरकारिकाकारौ । अश्वत्थशङ्कुरिति कर्कः खादिरःशङ्कुरित्यपर इतिगर्गपद्धतौ ॥ प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ विनयनं सीमन्तस्य कार्यमित्यर्थः वा शब्दोविकल्पार्थः अत्रापि चाध्याहारः । तच्चैवम्॥ भूःविनयामि भुवःविनयामि स्वःविनयामि ॥ त्रिवृतमाबध्नाति अयमूर्जावतोवृक्षऊर्ज्जीवफलिनीभवेति ॥ त्रिभिर्वर्त्यते ग्रथ्यते इतित्रिवृत् वेणी तां प्रति तत्रैव औदुम्बरादिपुञ्जमाबध्नाति भर्ता अयमूर्जावत इति मन्त्रेण ॥ मन्त्रार्थः ॥ हेसीमन्तिनि यतोऽयमूर्जावान् वृक्षइतिशेषः अस्य चोर्जावतो वृक्षस्योर्जीव सफलशाखेव फलिनी भव ॥ अथाह वीणागाथिनौ राजानꣳ सङ्गायेतां यो वाऽप्यन्योवीरतरइति ॥ अथ वेण्यां बन्धनानन्तरं वीणां गृहीत्वा गाथागायनौ प्रति कर्ता वीणागाथिनौ राजानꣳ सङ्गायेतामिति प्रैषमाह ॥ ततश्च तौ ब्राह्मणावेव वीणागाथिनौ राजसम्बन्धि सोत्साहौ गायतः । अन्योवा यः कश्चिद्वीतर अतिशूरः नलादिस्तं सम्यग्गायेतामिति ॥ आत्मनेपदमार्षम् ॥ एवञ्च गेये विकल्पः ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति ॥ सोमएव नोराजेमामानुषीः प्रजाः ॥ अविमुक्तचक्र आसीरं स्तीरेतुभ्यमसा-

विति ॥ एके आचार्या नियुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रं सोमएवनोराजेति उपोदा-
हरन्ति समीपे गायन्ति । एके नेति अतश्च विकल्पः । अपिः समुच्चयार्थः ॥ ततो
गाथागानपक्षे राजसम्बन्धि वीरतरसम्बन्धि वा गानं गाथागानं च द्वयं भवति ॥
केषाञ्चिन्मते राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं वा । पद्धति कारमते राजवीर-
तरगाथानामन्यतमस्य गानम् ॥ असावित्यत्र नामादेशः गाथागानमपि वीणागा-
थिनौ कुरुतः ॥ मन्त्रार्थः सोमश्चन्द्रः नोऽस्माकं प्रजानां राजा प्रभुः अतइमाः
प्रजाः मानुषीर्मानुष्यः सौम्याः हेगङ्गादिनदि तुभ्यं तवसोमरूपायास्तीरे आसीरन्
त्वामाश्रित्य स्थिताः ॥ किं भूते तीरे अविमुक्तप्रैतिचक्रे अनुल्लङ्घितशास्त्रे अतो
भवद्भ्यां पातव्या इत्यर्थः ॥ यां नदीमुपावसिता भवति तस्यानाम गृह्णाति ॥
असावित्यत्र च सीमन्तिनी यां नदीमुपसमीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या नद्याः
गाथागानकर्ता गङ्गे यमुने इत्येवं नामगृह्णाति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ व्याख्यातं
चैतत् ॥ अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तम् पाराशरमाधवीये धौम्येन । ब्रह्मौदने च
सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातकर्मनवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । इदं
च कर्माङ्गब्राह्मणभोजनविषयम् । नत्विष्टकुटुम्बादिभोजनविषयमिति मुरारिमि-
श्राः । इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते
गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चदशी कण्डिका ॥ १५ ॥ सीमन्तोन्नयने पदार्थक्रमः ॥
तच्च गर्भमासापेक्षया षष्ठेऽष्टमे वा मासि असम्भवे यावत्प्रसवं शुक्लपक्षे पुनर्वसुपु-
ष्याभिजिद्धस्तप्रोष्ठपदानुराधाऽश्विनीमूलश्रवणरेवतीरोहिणीमृगशिरःसञ्ज्ञकानाम्
पुन्नक्षत्राणां चतुर्द्धा विभक्तानां मध्यमपादद्वये षष्ठ्यष्टमीद्वादशीचतुर्थीनवमीचतुर्द-
श्यमावास्याव्यतिरिक्ततिथौ सोमबुधबृहस्पतिशुक्रवारेषु चन्द्रानुकूल्ये विष्ट्यादिदो-
षाभावे शुभलग्नादौ कार्यम् । अत्राप्यधिकमासगुरुशुक्रास्तादीनां न दोषः । काला-
न्तरासम्भवे पूर्ववन्नियतकालत्वात् । पुण्याहवाचनग्रहयज्ञाभ्युदयिकानि कृत्वा
मङ्गलस्नातां परिहितप्रावृताहतवासोयुगलामलङ्कृतां पत्नीं स्वदक्षिणत उपवेश्य
देशकालौ स्मृत्वा तनुरुधिरप्रिया लक्ष्मीभूतराक्षसीगणदूरनिरसनक्षमसकलसौभा-
ग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वारा प्रतिगर्भं बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणजनका-
तिशयद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपं सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म करिष्य-
इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो बहिः शालायां पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वाऽग्नेः स्थापनम् ।
वैकल्पिकावधारणम् । प्रतिमहाव्याहृतिभिर्विनयनम् । वीरतरस्य गानम् । ततो
ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । उपकल्पनीयानि । तिलाः मुद्गाः मृदुपीठम्

युग्मान्यौदुम्बरफलान्येकस्तबकनिबद्धानि । त्रीणि कुशपिञ्जूलानि । त्र्येणी शलली । वीरतरशङ्कुः । पूर्णचात्रम् । वीणागाथिनौ त्रैवर्णिकौ चेति । ब्राह्मणौ वीणागाथिनाविति प्रयोगरत्ने । नियुक्तगाथागानस्य विहितत्वाच्छूद्रस्य च तत्रानधिकारात्त्रैवर्णिकाविति वयम् । अधिश्रयणकाले स्थाल्यां मुद्गान्प्रक्षिप्याधिश्रित्य ईषच्छ्रतेषु मुद्गेषु तिलतण्डुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यग्निकरणादि कार्यम् । आज्यभागान्ते स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति होमः इदं प्रजाप० । ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्धोमः । ततो भूराद्या नवाहुतयः । ततः प्राशनादिदक्षिणान्तम् ॥ ततोऽग्नेः पश्चान्मद्रपीठ उपविष्टाया गर्भिण्या औदुम्बरादिभिः पूर्णचात्रान्तैः फलीकृतैः सीमन्तमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवःस्वर्विनयामि प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा विनयनम् । भूः विनयामि । भुवः विनयामि । स्वः विनयामि । ततो भर्ता अयमूर्जावत इति औदुम्बरादि पञ्चकं तस्याः वेण्यां बध्नाति । वीणागाथिनौ राजान६ं सङ्गायेतामिति प्रैषः । ततस्त्रैवर्णिकौ वीणागायिनौ राजवर्णनसम्बन्धि गानं कुरुतः । अथवा ऽन्यो नलादिस्तस्य गानम् । तस्मिन्पक्षे नलादिकं सङ्गायेतामिति प्रैष इति गर्गपद्धतौ । नियुक्तगाथागानं वा । तत्र सामगानापरिज्ञाने मन्त्रमात्रं पठेतामिति प्रयोगरत्ने । तस्मिन्पक्षे प्रैषाभाव इति गर्गपद्धतौ । नियुक्तगाथागानेऽपि प्रैषः सोम६ं राजान६ं सङ्गायेतामिति हरिहरः । नद्या नामग्रहणं गर्भिणीकर्तृकमिति तत्पद्धतौ । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति पदार्थक्रमः । अथ गर्गमते विशेषः । मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकम् । अग्नेः स्थापनम् । ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । आसादने तण्डुलानन्तरं तिलाः मुद्गाः । मद्रपीठम् । औदुम्बरादिपञ्चकम् । वीणागाथिनौ चेति । ग्रहणात्प्राक् तण्डुलानां तिलमुद्गाभ्यां मिश्रणम् । ग्रहणे प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि । प्रोक्षणे त्वाधिकः । आज्यभागान्ते प्रजापतये स्वाहेति स्थालीपाकस्य होमः । ततोऽग्नेः पश्चान्मद्रपीठनिधानम् । ततस्तां गर्भवतीं स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्य मद्रपीठ उपवेशयेत् ॥ तत औदुम्बरादिपञ्चद्रव्यैर्गर्भिण्याः सीमन्तविनयनम् । विनयामीत्यध्याहारः । ततः पादाङ्गुष्ठेन सूत्रमाक्रम्य मस्तकं यावत्सूत्रं मीत्वा तन्नवगुणं कृत्वा तस्मिन्सूत्रे औदुम्बरादिपञ्चकं बध्वा तस्यास्तु नाभेरुपरि यथा भवति तथा कण्ठे प्रतिमुञ्चते अयमूर्जावतो वृक्ष इत्यनेन मन्त्रेण । गानप्रैषः । राज्ञो गानम् । नलादेर्वा गानम् । नलादिकं सङ्गायेतामिति प्रैषः । नियुक्तगाथागानं वा । नास्मिन्पक्षे प्रैषः । असावित्यत्र गङ्गे इत्येवं नाम गृह्णाति स्त्र्येव । ततः स्विष्टकृदादि ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

दक्षिणादानान्ते भद्रपीठ उपवेशनादि कार्यमिति वासुदेवः । एतदुभयं समूलमतो यथारुच्यनुष्ठेयमिति गर्गपद्धतौ । इति गर्गमते विशेषः । अथ गर्भिणीधर्माः । कारिकायाम् । अङ्गारभस्मास्थिकपालचुल्लीशूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी । सोलूखलाद्ये दृषदादिके वा यन्त्रे तुषाद्ये न तथोपविष्टा ॥ नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ मूत्रं पुरीषं शयनं च कुर्यात् । नो मुक्तकेशी विवशा ऽथवा स्यादुद्धे न सन्ध्यावसरे न शेते ॥ नामङ्गलं वाक्यमुदीरयेत्सा शून्यालयं वृक्षतलं न यायात् ॥ प्रयोगपरिजाते ॥ गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् । व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥ शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम् । व्यवसायं दिवा स्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥ वराहः ॥ सामिषमशनं यत्नात्प्रमदा परिवर्जयेदतः प्रभृति । याज्ञवल्क्यः । दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियः । दौहृदं गर्भिणीप्रियम् । मदनरत्ने । हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारकबरीकण्ठकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेद्गर्भिणी न हि । बृहस्पतिः । चतुर्थे मासि षष्ठेवाऽप्यष्टमे गर्भिणी यदा । यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः । अथ गर्भिणीपतिधर्माः । आश्वलायनः । वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥ श्राद्धं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजाते । रत्नसङ्ग्रहे । दहनं वपनं चैव चौलं वै गिरिरोहणम् । नाव आरोहणं चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥ प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं मृतस्य वाहं क्षुरकर्मसङ्गमिति तत्रैवोक्तम् न कुर्यादित्युत्तरार्द्धेनान्वयः । मुहूर्तदीपिकायाम् । क्षौरन्तथानुगमनं नखकृन्तनं च युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानमिति । नो भवेदिति शेषः । इति गर्भिणीपतिधर्माः । इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये सीमन्तोन्नयनपदार्थक्रमः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । एजतुदशमास्य इति प्राक्यस्यैत इति ॥ १ ॥ अथावरावपतनम् । अवैतु पृश्निशेवलꣳ शुनेजराय्वत्तवे । नैवमाꣳसेनपीवरीं न कस्मिꣳश्चनायतनमवजरायुपद्यतामिति ॥ २ ॥ जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ॥ ३ ॥ अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि

दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति॥४॥ अथास्यायुष्यं करोति ॥ ५॥ नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । सोमआयुष्मान्त्स ओषधीभिरायुष्माँस्तेनत्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि। देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ऋषय आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि। यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि। समुद्र आयुष्मान्त्सस्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमीति ॥ ६ ॥ त्रिस्त्रिस्त्र्यायुषमिति च ॥ ७ ॥ स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ॥ ८ ॥ दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ॥ ९ ॥ प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति ॥ १० ॥ पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति ॥११॥ व्यानेतिदक्षिणः ॥१२॥ अपानेत्यपरः ॥१३॥ उदानेत्युत्तरः ॥ १४ ॥ समानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् ॥ १५ ॥ स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु ॥ १६ ॥ स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमिहृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ १७ ॥ अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ १८ ॥ अथास्य मारतमभिमन्त्रयत इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति ॥ १९ ॥ अथास्यै दक्षिणꣳ स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमꣳ

स्तनमिति ॥ २० ॥ यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ॥ २१ ॥ उदपात्रꣳ शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ ॥ एवमस्याꣳ सूतिकायाꣳ सपुत्रिकायां जाग्रथेति ॥ २२ ॥ द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शण्डामर्क्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः । मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा । आलिखन्ननिमिषः किं वदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहेति ॥ २३ ॥ यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्क आधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः । चेच्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चेच्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेच्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वरेति ॥ २४ ॥ अभिमृशति न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीति ॥ २५ ॥ १६ ॥

कर्कः ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैत इति। पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । गर्भं विमुञ्चन्तीं विजनयन्तीमित्यर्थः । अद्भिरभ्युक्षित । एजतु दशमास्य इत्यनेन मन्त्रेण प्राग्यस्यैत इति चोच्यते। प्रकरणे पाठाभावात्। परिसम्प्रत्ययाच्च वाक्यस्य । अथावरावपतनम् । मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः । अवरेति जरायुविशेषः अभिधानात् तस्याधः पतने जपः पितुः। अवैतुपृश्निशेवलमित्यस्य। जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयिदधामीति । अनेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यमित्यपरे । अच्छिन्ने नाले एतत् क्रियते । कुमारग्रहणाच्च स्त्रिया अतः प्रभृति न क्रियते। अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे

जपति । अग्निरायुष्मानिति । अधिकरणसप्तम्यभावात्समीपसप्तमीयम् । गङ्गायां गावो यथा । त्रिरेतज्जपति । त्र्यायुषमिति च त्रिरेव । यदि दैवान्मानुषादपचारान्मेधाजननं स्वकाले न कृतं तथाप्यायुष्यकरणं भव*त्येव । मेधाजननस्य हि कालः श्रूयते ॥ तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेह्यन्ति स्तनं वा ऽनुधापयन्तीति । स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् । दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि । दिवस्परीत्येतस्योत्तमामृचं परिशेषयित्वा ऽवशिष्टं वात्सप्रमुच्यते । प्रतिदिशं पञ्चब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति । प्रतिदिशमेकैकमेवं ब्राह्मणानामवस्थापनं कुमारस्य । तत्र पूर्वं तान्प्रति ब्रूयात् इममनुप्राणितेति । पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति । व्यानेति दक्षिणः । अपानेत्यपरः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् । स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु । अविद्यमानेषु ब्राह्मणेषु स्वयमेव करोत्यनुपरिक्रम्यानुपरिक्रम्य । स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेदते भूमीत्यनेन मन्त्रेण । अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भवेति अनेनमन्त्रेण । वात्सप्राभिमर्शनाद्येतदभिमर्शनान्तं कालव्यतिक्रमेणापि क्रियते तत्संस्कारात् । अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इडासीत्यनेन मन्त्रेण । अथास्यै दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमꣳ स्तनमित्यनेन मन्त्रेण । यस्तेस्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ऋग्भ्याम् । द्विवचनोपदेशाच्च इमꣳस्तनमिति यस्ते स्तनमिति च द्वितीये । स्तनसमर्पणं च पीतस्तनस्य न भवति । उदपात्रꣳ शिरस्तो निदधाति । आपो देवेषु जाग्रथेत्यनेन मन्त्रेण । एतच्च प्रागुत्थानाद्भवत्येव । द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शण्डामर्का इति प्रतिमन्त्रम् । फलीकरणाः कणाः सर्षपाश्च । आवपनोपदेशाच्च होमेतिकर्तव्यता न भवति । यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्क आधाय जपति । कूर्कुरस्सुकूर्कुर इत्यनेन मन्त्रेण । अभिमृशति न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीत्यनेन मन्त्रेण । कुमारशब्देन कुमारग्रहो ऽभिधीयते ॥ १६ ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ सोष्यन्तीं गर्भं मुञ्चन्तीं प्रसवशूलवतीमित्यर्थः । षूङ् प्राणिगर्भवि-

* अनुप्राणनवात्सप्राभिमर्शनानुमन्त्रणं । कालान्तरेऽपि कुर्वीत आयुष्यकरणं तथा । कर्तव्यमिति ॥

मोचने । अत्रिरभ्युक्षति । भर्ता वक्ष्यमाणमन्त्रेण मन्त्रमाह । एजतु दशमास्य इति । प्राग्यस्यैत इति । प्रकरणे पाठक्रमाभावाद्वाक्यस्य च परिसमाप्तत्वादुच्यते । तत्र प्रजापतिर्महापङ्क्तिर्गर्भो अभ्युक्षणे० । अथावरावपतनम् । मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः अवरोजरायुविशेषः तस्य अव अधः पतनं पतनहेतुम्मन्त्रं जपति पिता तमाह । अवैत्विति ॥ तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्बृहती अग्निरवपतने० ॥ हे सोष्यन्ती तव जरायु अव अधः एतु आयातु पतत्वित्यर्थः किम्भूतम् पृश्नि अग्निरूपम् नानारूपं वा शैवलं पिच्छलं जलोपत्रितं वा । किमर्थम् शुने श्वानमुपकर्तुम् । यद्वा शुने इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । शुनोऽत्तवे भक्षणाय । हे पीवरि पुत्रादिगर्भधारणेन सुपुष्टगात्रि तच्च जरायु मांसेन गर्भव्यथकावयवेन सह आयतं सम्बद्धं विस्तृतं वा । अव अधः नैव मैव पद्यताम्पततु । न च कस्मिंश्चन गर्भोपघाते निमित्ते सत्यपीति । जातस्येति । तस्य नालच्छेदात्प्राक् मधुघृते मिलिते असम्भवे घृतमेव वा प्राशयति सकृत्पिता । भूस्त्वयि इत्यादि सर्वन्त्वयि दधामि इत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यमित्यपरे । कुमारग्रहणादतःप्रभृति स्त्रिया न भवति । अथ मन्त्रार्थः तत्र सर्वासाम्प्रजापतिः क्रमेणगायत्र्युष्णिगनुष्टुभः अग्निवायुसूर्याः प्राशने० । भूरादिव्याहृतित्रयेणोपलक्षितं वेदत्रयं सर्वोपलक्षितमर्थत्रयेणोपलक्षितम् अथर्ववेदं च त्वयि दधामि स्थापयामि यद्वा वेदत्रयं लोकत्रयञ्च त्वदधीनं स्थापयामि इति अस्यकुमारस्य आयुष्यमेवाह । नाभ्यामित्यादि करोतीत्यभिमन्त्रणं यावत् नाभ्यां स्थितेरसम्भवान्नाभेः कर्णस्य वा समीपे स्थित्वा अग्निरायुष्मानित्याद्यष्टौ मन्त्रांस्त्रिर्जपति पिता । अथ मन्त्रार्थः तत्र सर्वेषाम्प्रजापतिर्गायत्री लिङ्गोक्ता आयुष्यकरणे० । अग्निः कारणात्मना आयुष्मानस्ति । स च वनस्पतीभिरिध्मसमिद्भिरिष्ट आयुष्मान् आयुष्मत्त्वहेतुर्भवति वनस्पतिभिः कृत्वेति वा तेन अग्न्यायुषा त्वा त्वाम् आयुष्मन्तं निर्दुष्टदीर्घायुषं करोमीति वाक्यार्थ उत्तरत्रापि सम्बध्यते । एवं सोमोऽपि व्याख्येयः । स च ओषधीभिरिति सन्धि*रार्षः । २ । ब्रह्म वेदः ब्राह्मणैरध्येतृभिः । ३ । देवाः अमृतेन सुधया । ४ । ऋषयो व्रतैः कृच्छ्रादिभिः ॥ ५ ॥ पितरः स्वधाभिः तृप्तिजनकमन्त्रैः । ६ । यज्ञो दक्षिणाभिः परिक्रयद्रव्यैः । ७ । समुद्रः स्रवन्तीभिर्नदीभिरित्येतावान्विशेषः । ८ । एतानष्टौ मन्त्रांस्त्रिर्जपति । त्र्यायुषमिति च । त्रिरेव । यदि चास्य मेधाजननं स्वकाले न कृतम् विघ्नवशात्तर्हि तिष्ठत्येव तस्य नियत-

* सैाषधीभिरिति सूत्रपाठाभिप्रायेण

कालत्वात् । तथा च श्रूयते तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनु धापयन्तीति अपीतस्तनस्यैतत् आयुषन्तु भवत्येव । स पिता यदि कामयेत अयं सर्वं शतवर्षमायुरियात्प्राप्नुयादिति तर्हीदं काम्यमुच्यते उत्तमां चरमामृचं परिशेषयित्वा तत्रावशिष्टं वात्सप्रमत्र गृह्यते । तत्र द्वादशानां वत्सप्रीर्भालन्दनः त्रिष्टुप् अग्निरभिमर्शने० प्रतिदिशमवस्थापितान् पञ्चब्राह्मणान्प्रति पिताऽऽह भो ब्राह्मणा इमङ्कुमारमनुप्राणित अनुकूलप्राणं मन्त्रैः कुरुतेति ततस्ते ब्राह्मणाः प्राणेत्याद्याहुः क्रमेण अविद्यमानेषु विप्रेषु स्वयमेव अनुपरिक्रामम् परिक्रम्य परिक्रम्य । अथ मन्त्रार्थः भो कुमार त्वम्प्राण सुस्थितप्राणो भव । एवमुपर्यपि । तत्र सर्वाङ्गेषु सुस्थो व्यानः गुदे सुस्थोऽपानः कण्ठे सुस्थ उदानः नाभौ सुस्थः समानो भवेति स्थानभेदः एवमेते वायवोऽस्य सुजीवनं कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः । स कुमारो यत्र प्रदेशे जातस्तं वेदत इति मन्त्रेण मन्त्रयते । वेदत इति प्रजापतिरनुष्टुप् भूमिस्तदभिमन्त्रणे० । हे भूमे कुमारजन्मप्रदेश तव हृत् यदुपकरणम् अयमप्रत्यगात्मा सूर्यः भूमिश्च कुमारसूर्वेद जानाति विसर्गाभावश्छान्दसः किम्भूतम् दिवि द्युलोके वर्तमाने चन्द्रमसि प्रसादरूपेण श्रितं स्थितम् तत्कर्मभूतमहं वेद जानामि तत्कर्तृभूतम् एवम्पुनरुपकर्तुम्मांविद्याज्ज्ञानातु अतस्त्वद्दत्तपुत्रेण सह वयं पश्येमेत्याद्युक्तार्थम् । अथैनं कुमारम्पिताऽभिमृशति हृदि स्पृशति अश्मा भवेति मन्त्रेण । अस्यार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता अभिमर्शने० । हे कुमार त्वम् अश्मा मणिरिव दृढः प्रियश्च भव परशुर्वज्र इवापकर्तृनाशको भव किञ्च अस्तुतं अनभिभूतम् अप्रच्युतस्वरूपमिति यावत् हिरण्यम् हिरण्यवत्तेजोयुक्तः स्पृहणीयश्च भव यथा धात्वन्तरासम्भिन्नं सुवर्णं शुद्धम्भवति तथा त्वमपि रोगाद्युपद्रवहीनो भवेत्यर्थः यतस्त्वं पुत्रनामा आत्माऽसि अतः स त्वम् वै निश्चये शतं शरदो जीव प्राणिहि । वात्सप्राभिमर्शनाद्येतदभिमर्शनान्तङ्कर्म कालातिक्रमेऽपि भवति संस्कारत्वात् । अथास्य मातरं कुमारस्य प्रसूम् अभि अभिमुखो भूत्वा मन्त्रयते मन्त्रश्रावणेन संस्करोति इडासीति मन्त्रेण अस्यार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् इडाभिमन्त्रणे० हे वीरे वीरवति पुत्रवतीति यावत् । त्वमीडा मानवी यज्ञपात्री तद्गतद्रव्यं चासि मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोरंशोत्पन्ना । यथा इडायां पुरूरवा उत्पन्नः यथाच यज्ञपात्र्यां तद्द्रव्ये वा पुरोडाशो भवति तथा त्वय्यपि तादृशाः स्वर्गादिसाधनपराः पुत्राः सन्त्वित्यभिप्रायः । यतस्त्वं वीरम्पुत्रमजीजनथाः असौषीः अतः सा त्वं वीरवती जीवपतिपुत्रा भव या त्वमस्मान्वीरवतः जीवबहुपुत्रान् अकरत् अकरोः । अथास्यै अस्या मातुर्दक्षिणं स्तनं स्वयम्प्रक्षाल्य

कुमाराय प्रयच्छति ददाति पिता । इमꣳस्तनमिति मन्त्रेण । उत्तरं वामम् इमꣳ स्तनं यस्तेस्तन इत्येताभ्याम्मन्त्राभ्याम् द्विवचनोपदेशात् । तत्राद्ये प्रजापतिस्त्रिष्टुप् अग्निर्द्वितीये दीर्घतमा त्रिष्टुप् वाक्स्तनदाने० । उदपात्रं सजलं शरावं शिरस्तः सूतिकायाः शिरःप्रदेशे खट्वाऽधस्तान्निदधाति । आपोदेवेष्विति मन्त्रेण । तच्चो-त्थानपर्यन्तन्तिष्ठति । अथ मन्त्रार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् आपो जलपात्राधाने० । हे आपः जीवनादिहेतवः यूयम् देवेषु देवकार्यनिमित्तं जाग्रथ तत्साधनत्वेन तिष्ठथ अतो यथा देवेषु जाग्रथ एवन्तथा अस्यां सूतिकायां सूतिकाहिते जाग्रथ जाग्रतेत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः किम्भूतायां सपुत्रिकायां पुत्रादिसहितायाम् द्वारदेशे सूतिकागृहस्य च होमः प्रतिमन्त्रम् फलीकरणास्तण्डुलकणाः आवपनोप-देशान्नचात्र होमेतिकर्तव्यता अग्निस्थापनन्तु भवत्येव उपसमाधायेत्युक्तत्वात् । अथ मन्त्रार्थः तत्र द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् जाया लिङ्गोक्ता आवपने० ॥ शण्डाः शण्डः मर्काः मर्कः तत्र शृणोति हिनस्तीति शण्डो बालग्रहः इतः स्थानान्नश्यतात् अपग-च्छतु अयञ्च वाक्यार्थ उत्तरत्रापि योज्यः मारयतीति मर्कः उपघाते वीरः समर्थः उप-वीरः विघ्नकुशलः शौण्डिकेयः आश्रितघातकः उलूखलः अप्रतीकार्यो मलिम्लुचः अतिमलिनाशय इत्यर्थः दीर्घनामो द्रोणासः च्यावयत्यङ्गानि सर्वेन्द्रियाणि वा तच्छ-क्तीर्वा च्यवनः एते सर्वे मत्कृतावपनोपद्रुता भीताश्चापसर्पन्त्वित्यर्थः एवमासमन्ततो भावेन लिखन् भक्षयन् य आस्ते स आलिखन् पराभवितुमव्यवच्छिन्नदृष्टिर-निमिषः उप समीपे श्रुत्वा अपकर्ता उपश्रुतिः हर्यक्षः पिङ्गलनयनः कुम्भयति स्तम्भयत्येवंशीलः कुम्भी शातयतीति शत्रुः कर्परहस्तः करपात्रहस्तोवा पात्रपाणिः नॄन् मिनोति हिनस्तीति नृमणिः हन्त्री हिंसा हननम् मुखे यस्यासौ हन्त्री-मुखः सर्षपवदरुण उग्रो धूसरो वा सर्षपारुणः । च्यवत्यनेनेति च्यवनः येनोपद्रुत-श्च्यवति प्रकृतेः परिभ्रश्यतीत्यर्थः ॥ इतः स्थानान्नश्यतादिति सर्वपदानामेवान्वयः ॥ गणमभिप्रेत्याह ॥ किंवदन्तइति । एते सर्वे किंवदन्तः किंवदद्गणोऽयमित्यर्थः इदमग्नय इत्युभयत्र त्यागः ॥ यदि कुमारो बालग्रह एतस्बालमुपद्रवेत् विघ्नयेत्तदैनं जालेन आनायेन उत्तरीयेण वाससा वा प्रच्छाद्याङ्के कृत्वा पिता जपति ॥ कूर्कुर इत्यादि मन्त्रत्रयम् ॥ अथ मन्त्रार्थः तत्र त्रयाणाम्प्रजापतिरनुष्टुप् शुनको जपे० कूर्कुरो भीषणाख्यो बालग्रहः तथा सुकूर्कुरश्चातिभीषणः बालान्वध्नाति वशयतीति बालब-न्धनः कूर्कुरः कर्कशश्च यो बालग्रहः सीसरोऽङ्गसारकः हे शुनक तद्गणमुख्य लपेत ला-

पनं रोधोवेति यावत् अपह्वर गात्रापहारक ह्व कौटिल्ये ते तुभ्यन्नमोऽस्तु । ततस्तुष्टश्चैनं कुमारं सृज मुञ्च किङ्कुर्वन् चेच्चेत् लुलुशब्दङ्कुर्वन् । हे शुनक तत्सत्यम् यत्ते तुभ्यं देवदूताय देवा वरमददुः दत्तवन्तः सच त्वं हिंसाविहारः कुमारमेव वा वृणीथाः वृतवानसीति शेषमुक्तार्थम् ॥ हे शुनक तत्सत्यम् यत्ते तव सरमा देवशुनी माता सीमरश्च देवश्वा पिता श्यामशबलौ च भ्रातराविति शिष्टमुक्तार्थम् ॥ तत एनङ्कुमारं पिताऽभिमृशति न नामयति इति मन्त्रेण सर्वाङ्गेष्वभिमृशति ॥ अथ मन्त्रार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वायुरभिमर्शने० ॥ यत्र यस्मिन्कुमारे वयं वदामो ब्रूमः साकाङ्क्षत्वान्मन्त्रं यत्र चाभिमृशाम अभितः स्पर्शं कुर्मः ॥ स कुमारो न नामयत्यङ्गानि शिष्टं स्पष्टम् ॥ १६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्रागयस्यैत इति । सोष्यन्तीं प्रसव शूलवतीं स्त्रियं भर्ता अद्भिर्जलेनाभ्युक्षति प्रसिञ्चति एजतु दशमास्य इत्येतया प्रागयस्यैत इति प्राक्पठितया ऋचा त्र्यवसानया विराट्जगत्या । अथावरावपतनम् । अथाभ्युक्षणानन्तरमवरावपतनम् अवरमुल्वं जरायुवेष्टितं गर्भवेष्टनम् अवाचीनमधः पतत्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनो मन्त्रः तं स्त्रीसमीपे उपविश्य भर्त्ताजपति, यथा अवैतु पृश्निशेवलमित्यादि अवजरायुपद्यतामित्यन्तम्। अवरावपतनमन्त्रो भर्त्रा जाप्यः । जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति । ततो जातस्य उत्पन्नस्य कुमारस्य पुत्रस्य अच्छिन्नायां नाड्यामखण्डिते नाले सति मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति पिता मेधाजननन्तावदाह । अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवःस्वःसर्वन्त्वयि दधामीति । अनामिकयाऽङ्गुल्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं च मधुघृते द्वन्द्वसमाससामर्थ्यादेकीकृते घृतं वा केवलं कुमारं सकृत् प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निर्मार्ष्टि भूस्त्वयीत्यादि सर्वन्त्वयि दधामीत्यन्तेन मन्त्रवाक्यसमुदायेन । नन्वर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति जैमिनिसूत्रात् । तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता । इत्यमरसिंहोक्तेश्चैकार्थमेकं वाक्यं एकस्य वाक्यस्य च तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षं मिथः सम्बद्धमिति कात्यायनवचनेनैकमन्त्रत्वमिति प्रतिपादनात् । कथंमन्त्रवाक्यसमुदायस्यैकमन्त्रत्वम् । अत्रोच्यते सत्यं यदि इतिकारादिकं मन्त्रावसानज्ञापकं किञ्चिन्न स्यात् तदैतच्छक्यम् । अत्र पुनरितिकारो मन्त्रा-

वसानज्ञापको जागर्ति तेन नायं दोषः । यथा स वै भूर्भुव इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति तैः सर्वैः पञ्चभिराहवनीयमादधाति । भूर्भुवःस्वरिति च श्रुतौ वाक्यसमुदायस्य इतिकारेण मन्त्रावसानं ज्ञायते कातीयसूत्रेऽपि दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुवइति आहवनीयमादधाति भूर्भुवःस्वरिति अत्र यद्यपि एकैकस्याः व्याहृतेर्मन्त्रत्वं युक्तम् समस्तानां व्याहृतीनां च तथापि इतिकारेण द्वयोरपि व्याहृत्योर्मन्त्रत्वं व्यवस्थाप्यते एवमन्यत्रापि बहूनां मन्त्रवाक्यानामितिकारादिविनियोजकेन मन्त्रैक्यम् । तत्र तत्रायमेव न्यायो ऽनुसर्तव्यः । **अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति ।** अथमेधाजननानन्तरं अस्य कुमारस्यायुष्यमायुषे हितं जीवनवर्द्धनं कर्म करोति । तद्यथा नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे इति समीपाधिकरणा सप्तमी गङ्गायां घोष इतिवत् तेन नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपति । **अग्निरायुष्मानित्यादिकान् मन्त्रान् त्रिर्जपति** त्रीन् वारान् उपांशु पठति । अग्निसोमब्रह्मदेवऋषिपितृयज्ञसमुद्रइत्यन्तान् । **त्र्यायुषमिति च ।** ततः त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादि तन्नो अस्तु त्र्यायुषमित्यन्तं च मन्त्रं तथैव त्रिर्जपति । इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेऽपि क्रियते । मेधाजननं तु मुख्यकालातिक्रमान्निवर्तते तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्तीति जातमात्रस्य कुमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् । **स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ।** स पिता यदीच्छेत् अयं कुमारः सर्वं सम्पूर्णं आयुर्जीवितं इयात् प्राप्नुयात् इत्येवं तदा वात्सप्रेण वात्सप्रिणाभालन्दनेन दृष्टेनानुवाकेन दिवस्परीत्यादिद्वादशर्चेन एनं कुमारं अभि समन्ततः सर्वं शरीरमालभेत् । तत्र विशेषमाह । **दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ।** दिवस्परीत्यादिको द्वादशर्चो ऽनुवाको वात्सप्रः एतस्य उत्तमामन्त्यान्द्वादशीं अस्ताव्यग्निरित्येतामृचं परिशिनष्टि व्युदस्यति तां परित्यज्य एकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदित्यर्थः । **प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेतिपूर्वो ब्रूयात्प्राणेतिव्यानेति दक्षिणोऽपानेत्यपर उदानेत्युत्तरः समानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात्स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु इत्यन्तं सूत्रम् ।** कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति चतसृषु दिक्षु प्राच्यादिषु मध्ये च यथाक्रमम् पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य सन्निवेश्य कुमाराभिमुखान् तान्प्रति ब्रूयात् । किम् । इममनुप्राणितेति । इमं कुमारं अनुप्राणितानुलक्षीकृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत इति प्रैषः । ततः प्रेषिता ब्राह्मणाः

पूर्वादिक्रमेण प्राणेति कुमारं लक्षीकृत्य पूर्वो ब्रूयात् । व्यानेति दक्षिणो ब्राह्मणः अपानेति पश्चिमः उदानेत्युत्तरः समानेति पञ्चम उपरिष्टादूर्द्धमवेक्षमाणः अविद्यमानेषु असत्सु ब्राह्मणेषु स्वयं वा स्वयमेव अनुप्राणनं कुर्यात् । कथम् अनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वादिकां दिशं प्राणेत्यादि अनुपरिक्रामेति णमुलन्तम् अस्मिन्पक्षे प्रैषाभावः । सयस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते । स कुमारः यस्मिन्देशे भूभागे उत्पन्नः पतति तं देशमभिमन्त्रयते हस्तेन स्पृशति वेदते भूमिः इत्यादिशरदःशतमित्यन्तेन मन्त्रेण । अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामाऽसिस जीवशरदःशतमिति । अथ जन्मदेशाभिमन्त्रणानन्तरमेनं कुमारं पिता ऽभिमृशति समन्ततः सर्वशरीरे स्पृशति । अश्मा भवेत्यादिना सजीव शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेण वात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्शनान्तं कालव्यतिक्रमेऽपि क्रियते संस्कारकर्मत्वात् । अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीर मजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतो ऽकरदिति । अथ कुमाराभिमर्शनानन्तरमस्य कुमारस्य जननीमभिमन्त्रयते अभिलक्षीकृत्य । इडासीत्यादिना वीरवतो ऽकरदित्यन्तेन । अथास्यै दक्षिणꣳ स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमꣳ स्तनमिति यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् । अथाभिमन्त्रणं कृत्वा अस्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा कुमाराय ददाति इमꣳ स्तनमित्येतयर्चा तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति । यस्ते स्तन इमꣳ स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्याम् । उदपात्रꣳ शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्याꣳ सूतिकायाꣳ सपुत्रिकायां जाग्रथेति । उदपात्रं जलपूर्णपात्रं शिरस्तः शिरःप्रदेशे कुमारस्य निदधाति स्थापयति । आपो देवेष्वित्यादिना जाग्रथेत्यन्तेन मन्त्रेण । द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शण्डामर्का इत्यादि । ततः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं द्वारदेशे सूतिकागृहस्य सूतिकाग्निं स्थापयित्वा ओत्थानात् उत्थानं यावत् सन्धिवेलयोः सायं प्रातः फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः तण्डुलकणैः मिश्रान् युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती शण्डामर्का इति आलिखन्ननिमिषइतिद्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । आवपनोपदेशात् होमेतिकर्तव्यतानिवृत्तिः । नैमित्तिकमाह । यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पितराऽङ्क आधाय जपति कूर्कुर इत्यादि । यदि चेत्कुमारो बालग्रहः तं

बालमुपद्रवेत् अभिभवेत् तदा तं बालं जालेन मत्स्यग्रहणसाधनेन तदलाभे उत्तरीयेण वा वाससा प्रच्छाद्य छादयित्वा अङ्के उत्सङ्गे निधाय धृत्वा कूर्कुर इत्यादिकं अपह्वरेत्यन्तम्मन्त्रञ्जपति अभिमृशति न नामयति जपान्ते कुमारस्य सर्वाङ्गमभिमृशति न नामयतीत्यादि यत्र चाभिमृशामसीत्यन्तेन मन्त्रेणेति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । अथ प्रसवशूलवत्यभिमन्त्रणादि कुमारोपद्रवशमनान्तानां चतुर्दशानां प्रयोगः । सोष्यन्तीं स्त्रियमेजतु दशमास्य इत्यनयर्चा अवैत्वज्जरायुणा सहेत्यन्तया अद्भिरभ्युक्षति पतिः । ततः स्त्रीसमीपे अवैतु पृश्निशेवलꣳ शुने जराय्वत्तवे नैवमाꣳसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायतनमवजरायुपद्यतामित्यन्तम् अवरावपतनं मन्त्रं जपति । तत्र यदि कुमारउत्पद्यते तदा* मातृपूजाभ्युदयिके विधाय अच्छिन्ने नाले मेधाजननायुष्ये करोति । तत्र मेधाजननं यथा । अनामिकयाऽङ्गुल्या सुवर्णनान्तर्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं वा कुमारं भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामीत्यनेन मन्त्रेण सकृत्प्राशयति । अथायुष्यं करोति तद्यथा कुमारस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्यादिकान् समुद्र आयुष्मानित्यन्तानष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपति अग्निरायुष्मान्स वनस्पतीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । सोम आयुष्मान्सौषधीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । ब्रह्म आयुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । देवा आयुष्मन्तस्ते ऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । ऋषय आयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । पितरआयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि । समुद्र आयुष्मान्स स्रवन्तीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मन्तं करोमि इति ततस्त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नोअस्तु त्र्यायुषमिति । इति मन्त्रं त्रिर्जपति । स पिता यदि कामयेत अयं कुमारः सर्वमायुरियादिति तदा तं कुमारं दिवस्परीत्यारभ्य उशिजोवियुरित्यन्तेन वात्सप्रसञ्ज्ञकेनानुवाकेनाभिमृशेत् । अथ कुमारस्य पूर्वादिचतसृषु दिक्षु चतुरो ब्राह्मणान् एकं मध्ये च अवस्थाप्य इममनुप्राणितेति तान् ब्रूयात् । ततः पूर्वदिक्स्थितो ब्राह्मणः कुमारं लक्षीकृत्य प्राणइति । दक्षिणो व्यान इति । पश्चिमः ऽपान इति । उत्तर उदान इति । पञ्चमः समान इति उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् । अविद्यमानेषु

---

* देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तदङ्गत्वेन ।

तु ब्राह्मणेषु स्वयमेव तस्यां तस्यां दिशि कुमाराभिमुखं स्थित्वा प्राणेत्यादिपूर्वोक्तं ब्रूयात् । अस्मिन्पक्षे प्रैषो न । ततो यस्मिन्देशे कुमारो जातो भवति तं देशं वेदते भूमिहृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । अथैनं कुमारं अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमृशति । अथास्य कुमारस्य मातरमभिमन्त्रयते । इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरदित्यनेन मन्त्रेण । अथास्य कुमारस्य मातुः दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमꣳ स्तनमित्येतयर्चा । तत उत्तरं वामं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तन इमꣳ स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्याम् । ततः कुमारस्य शिरःप्रदेशे जलपूर्णं पात्रं निदधाति स्थापयति । आपो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्याꣳ सूतिकायाꣳ सपुत्रिकायां जाग्रथेत्यनेन तदुदपात्रं प्रागुत्थानात्स्थापितमेव तिष्ठति । ततः सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा सूतिकाग्निं स्थापयित्वा सायं प्रातः सन्ध्याद्वये फलीकरणमिश्रान् तण्डुलकणयुतान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ हस्तेन जुहोति यावत्सूतिकोत्थानम् । कथं शण्डामर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितःस्वाहा इत्यनेन मन्त्रेणैकामाहुतिम् । आलिखन्ननिमिषः किंवदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा इत्यनेन द्वितीयाम् । इदमग्नये इत्युभयत्र त्यागः । यदि कुमारग्रहो बालमुपद्रवेत्तदा तं बालं जालेन उत्तरीयेण वा वस्त्रेण प्रच्छाद्य अङ्के गृहीत्वा पिता जपति । कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः चेच्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरतत्सत्यम् । यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चेच्चेच्छुनकसृजनमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेच्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरेत्यन्तं मन्त्रं न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीत्यनेन मन्त्रेण पिता कुमारमभिमृशति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतुदशमास्य इति प्राग्यस्यैतइति । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । गर्भं विमुञ्चन्तीं विजनयन्तीं प्रसवकाले शूलादिप्रसववेदनान्वितां स्त्रियं भर्ता एजतु दशमास्य इति मन्त्रेणास्त्वज्जरायुणा सहेत्यन्तेनाद्भिरभ्युक्षति उदकेन प्रसिञ्चति । जरायुणा सहेत्यत्र परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य प्राग्यस्यैत

इत्युच्यते । नह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः प्रकरणान्तरे पाठात् । अत्र श्रुतौ विशेषः । सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वातपुष्करिणीं समीङ्गयति सर्वत इत्यादि । **अथावरावपतनमवैतु पृश्निशैवलं शुने जराय्वत्तवे नैव मांसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायतनमवजरायुपद्यतामिति ।** अथाभ्युक्षणानन्तरमवरावपतनसञ्ज्ञकं मन्त्रं जपतीत्यध्याहारः । अवरो जरायुविशेषः तस्य अव अधःपतनम् पतनहेतुं अवैत्विति मन्त्रं जपति पिता । मन्त्रार्थः । हे सोष्यन्ति तव जरायु अव अधः एतु आयातु पतत्वित्यर्थः । किम्भूतं पृश्नि नानारूपं शैवलं पिच्छिलं जातोपचितं वा । किमर्थम् शुने श्वानमुपकर्तुम् यद्वा शुने इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । शुनः अत्तवे भक्षणाय । हे पीवरि पुत्रादिगर्भधारणेन सुपुष्टगात्रि । तच्च जरायु मांसेन गर्भव्यञ्जकावयवेन सह आयतं सम्बद्धं विस्तृतं वा अधः नैव पद्यतां पततु । न च कस्मिंश्चन गर्भो विपद्यतां निमित्ते सत्यपीति । **जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ।** जातस्योत्पन्नस्य कुमारस्य बालस्याच्छिन्नायां नाड्यां अच्छिन्ने नाभिनाले पिता मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति । कुमारग्रहणाच्च स्त्रिया अतः प्रभृति न क्रियत इति भाष्ये । अत्र वसिष्ठः । श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् । हेमाद्रौ । जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि । दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ अत्र जातकर्मनामकर्मादावुक्तकालातिक्रमे नक्षत्रादिकञ्ज्ञेयम् । तथा बृहस्पतिः । मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिश्चिन्त्यः प्रमाणतः । नक्षत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः । कार्ष्णाजिनिः । प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान् पितृन् श्राद्धेन तर्पयेत् ॥ श्राद्धं चात्राभ्युदयिकमेव न स्वतन्त्रम् । अत्र श्राद्धमामेन हेम्ना वा कार्यमित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये । जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपीति ॥ हेमाद्रौ तु ॥ पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् । न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्निति संवर्त्तोक्तेर्हेम्नैवेत्युक्तम् । संवर्तः । जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयत इति । एतच्च स्नानं रात्रावपि भवति नैमित्तिकत्वात् । यदाह व्यासः । रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिष्विति ॥ नैमित्तिकदानान्यपि स एवाह । ग्रहणोद्वाहसङ्क्रान्तियात्रादौ प्रसवेषु च । दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यतीति ॥ जैमिनिः ॥ यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते । हेमाद्रौ दानखण्डे । यावत्कालं सुते जाते न नाडी छिद्यते नृप ।

चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं समम् ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ अच्छिन्ननाड्यां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्तितम्। प्रतिग्रहश्च नाभिवर्द्धनात्पूर्वन्तदहर्वेति मदनपारिजाते । तथाच शङ्खः । कुमारप्रसवे नाड्यां मच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहस्त्वेके कुर्वत इति । एतच्च जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह प्रजापतिः । आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति ॥ मदनपारिजातेऽप्येवम् । केचित्तु । मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् । आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधीति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तेराशौचान्ते कार्यमित्याहुः । स्मृत्यर्थसारेऽपि विकल्प उक्तः । कारिकायाम् । जाते पुत्रे सचैलं स्यात्स्नानं नैमित्तिकं पितुः । तच्च शीतेन रात्रावप्येवं जाबालिरब्रवीत् ॥ दिवाहृतेन तोयेन स्वर्णयुक्तेन स्नापयेत् ॥ इति साङ्ख्यायनः प्राह रात्रावनलसन्निधौ । अच्छिन्ननाड्यां कर्तव्यं श्राद्धं स्नानादनन्तरम् ॥ आमद्रव्येण तत्कार्यं वचनात्तु प्रजापतेः ॥ हिरण्येन भवेच्छ्राद्धमामद्रव्यं गृहे न चेत् । इति व्यासवचःप्रोक्तं पक्वान्नं स निषेधति ॥ अत्रामं द्विगुणं भोज्यं हिरण्यं तु चतुर्गुण मिति । व्यासः । पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयमिति । मेधाजननमाह । अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामीति । सुवर्णेनान्तर्हितया सुवर्णेनाच्छादितया ऽनामिकयाऽङ्गुल्या मधु च घृतं च मधुघृते एकीकृते कुमारं प्राशयति घृतं वा केवलम् अत्र भूस्त्वयि दधामीत्यादि सर्वं त्वयि दधामीत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रतिवाक्यं प्राशयतीति केचित् । माध्यन्दिनश्रुतौ विशेषः जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कꣳसे पृषदाज्यमानीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोतीत्युपक्रम्य अथास्यायुष्यं करोति दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य नामधेयं करोति । वेदोसीति तदस्यैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ दधिमधुघृतꣳ सꣳसृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयतीत्युक्तः । जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकमिति वासुदेवप्रकाशिकायाम् । यदि च मेधाजननं स्वकाले दैवान्मानुषापराधाद्वा न जातं तदा कालान्तरे न भवति नियतकालत्वात् । तथा च श्रूयते । तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वा ऽनुधापयन्तीति । अयमर्थः श्रुतेः ॥ तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं चैव त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसहितं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा अनुधापयन्ति पश्चा-

त्पाययन्तीति । अपीतस्तनस्यैतदिति गम्यते । आयुष्यकरणमाह । अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपत्यग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । सोमआयुष्मान्त्सौषधीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि। देवा आयुष्मन्तस्ते ऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । ऋषयआयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । पितरआयुष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि। समुद्र आयुष्मान्त्सस्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमीति त्रिः । अथ मेधाजननोत्तरं अस्य शिशोरायुष्यनामकं कर्म आयुषे हितं आयुष्यं कर्म करोति । नाभ्यामिति । अधिकरणसप्तम्यभावात्समीपसप्तमीयम् । यथा गङ्गायां घोषः तेन पिता वा नकनाभेः कर्णस्य वा समीपे स्थित्वा अग्निरायुष्मानित्यष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपति । मन्त्रार्थः । अग्निः कारणात्मना आयुष्मानस्ति । स च वनस्पतीभिरिध्मसमिद्भिरिष्ट आयुष्मत्वहेतुर्भवति । वनस्पतिभिः कृत्वा वा । तेन अग्न्यायुषा त्वा त्वां आयुष्मन्तं निर्दुष्टदीर्घायुषं करोमीति वाक्यार्थ उत्तरत्रापि सम्बध्यते । एवं सोमोऽपि व्याख्येयः । स च ओषधीभिः सन्धिरार्थः २ । ब्रह्म वेदः ब्राह्मणैरध्येतृभिः ३ देवा अमृतेन सुधया ४ । ऋषयो व्रतैः कृच्छ्रादिभिः ५ पितरः स्वधाभिः पितृदेयं स्वधोच्यते ६ यज्ञो दक्षिणाभिः परिक्रयद्रव्यैः ७ समुद्रः स्रवन्तीभिर्नदीभिरित्येतावान्विशेषः । ८ । त्र्यायुषमिति च । त्र्यायुषं जमदग्नेरिति मन्त्रं चकारात् त्रिर्जपेत् नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे । यदि दैवान्मानुषाद्वाऽपचारान्मेधाजननं स्वकाले न कृतं तथाप्यायुष्यकरणं कालान्तरे भवत्येव । स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् । संस्कारकर्ता यदि कामयेत अयं सर्वं सम्पूर्णं शतवर्षमायुर्जीवितमियात्प्राप्नुयात्तदा वात्सप्रेणैनं कुमारमभिमृशेत् । वात्सप्रभेदात्संशयः । किं दिवस्परीत्येतेन वात्सप्रेण किमुपप्रयन्तो अध्वरमित्येतेनेति संशयनिवृत्त्यर्थमाह । दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे इत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं अस्ताव्यग्निरित्येतां परिशेषयित्वा वर्जयित्वा ऽवशिष्टं वात्सप्रमुच्यते । यत एकादशसु ऋक्षु वात्सप्रशब्दः प्रसिद्धः अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठत इति प्रकृत्य भवति वाक्यशेषो ऽथ यत्त्रिष्टुप्स्वेकादश तेनेति वा ।

वात्सप्रद्वयसद्भावेऽपि अग्निप्रकरणस्थवात्सप्रग्रहणं वाक्यशेषात् । तस्मायं जातं कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेदिति । **प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्यब्रूयादिममनुप्राणितेति पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति व्यानेति दक्षिणो ऽपानेत्यपरउदानेत्युत्तरःसमानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात्** । ततः संस्कारकर्ता कुमारस्य प्रतिदिशं प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु मध्ये च एवं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य स्थापयित्वा तान्प्रति इममनुप्राणितेति प्रैषं ब्रूयात् । ततस्ते प्रेषिताः पूर्वादिक्रमेण कुमारं लक्षीकृत्य प्राणेति पूर्वो ब्रूयात् । व्यानेति दक्षिणः । अपानेति पश्चिमः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्टाद्बालकमवेक्षमाणो ब्रूयात् । तस्मात्पुत्रं जातमकृत्तनाभिं पञ्च ब्राह्मणान् ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति श्रुतत्वात् । मन्त्रार्थः । इमं कुमारमनु लक्षीकृत्य भो ब्राह्मणा अनुप्राणित यूयं सर्वे प्राणादिपञ्चवायुयुक्तं कृत्वा दीर्घायुष्ट्वेनायुष्मन्तं कुरुत । कोष्ठस्थितो वायुर्मुखनासिकाभ्यां निःसरन् प्राणः पुनस्तेनैव मार्गेणान्तः प्रविशन्नपानः । प्राणो रेचकः । अपानः पूरकः । तयोर्वा अधः सन्धिः सन्धानं व्यानः कुम्भकरूपः । उत्क्रमणादिरूर्द्ध्वगतिरुदानः । देहस्थितस्याशितपीतस्यान्नरसस्य सर्वाङ्गेषु समनयनात्समानः । **स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु** । अविद्यमानेषु ब्राह्मणेषु स्वयमेव पिताऽनुप्राणनं कुर्यादनुपरिक्रामं पूर्वादिकां दिशं परिक्रम्य परिक्रम्य । यद्युतान्न विन्देदपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यादिति श्रुतत्वात् अस्मिन्पक्षे इममनुप्राणितेति प्रैषनिवृत्तिः । स्वात्मनि स्वकर्तृकप्रेरणासम्भवात् ॥ **स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते वेद ते भूमिहृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमिति** । स बालो यस्मिन्प्रदेशे भूभागे जातो भवति उत्पन्नो भवति तं देशमभिमन्त्रयते वेद ते भूमिहृदयमिति मन्त्रेण हस्तेन स्पृशति । मन्त्रार्थः । हे भूमे कुमारजन्मप्रदेश ते तव हृदयमन्तःकरणं भूमिर्वेद यत्र विद्यते गुप्तम् । विसर्गाभावश्छान्दसः । किम्भूतं दिवि द्युलोके वर्तमाने चन्द्रमसि श्रितम् । कृष्णाभावेन देवयज्ञरूपस्थानम् असुरजयार्थं गोपितम् तत्प्रदेशोपलक्षितम् । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमिति श्रुतेः । तत्कर्मभूतमहं वेद जानामि । तत्कर्तृभूतं एवं पुनरुपकर्तुं मां विद्याज्जानातु । अतस्त्वद्दत्तपुत्रेण सह वयं पश्येमेत्याद्युक्तार्थम् । **अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव॥ आत्मा वै पुत्रनामाऽसि सजीव शरदः शतमिति।**

अथैनं कुमारं पिता अभिमृशति हस्तेन स्पृशत्यश्मा भवेति मन्त्रेण । हृदि स्पृशतीति जयरामः । मस्तके इति कारिकायाम् । सर्वशरीरे इति हरिहरः । श्रुतिः ॥ **अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भवेति ।** वात्सप्रायेतदभिमर्शनान्तं कालातिक्रमे ऽपि कर्म भवति संस्कारत्वात् । मन्त्रार्थः । हेकुमार त्वं अश्मा पाषाण इव दृढः स्थिरश्च । परशुरिव वज्र इवापकर्तनाशको भव । किञ्च । अस्तुतमनभिभूतम् अप्रच्युतस्वरूपमिति यावत् । हिरण्यं हिरण्यवत्तेजोयुक्तश्च ग्रहणीयश्च भव । यथा धात्वन्तरामिश्रितं सुवर्णं शुद्धं भवति तथा त्वमपि रोगाद्युपद्रवेण हीनो भवेत्यर्थः । यतस्त्वं पुत्रनामा आत्माऽसि देहः सन् वै निश्चये पुत्रेतिसञ्ज्ञामात्रेण भिन्नोऽसि न तु स्वरूपेण स त्वं शतं शरदो जीव । **अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतो ऽकरदिति ।** अथास्य कुमारस्य मातरं जननीमभिमुखो भूत्वा मन्त्रयते । मन्त्रश्रावणेन संस्करोति इडासीति मन्त्रेण । अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इडाऽसि मैत्रावरुणीति श्रुतेः । मन्त्रार्थः । हे वीरे वीरवति पुत्रवतीति यावत् । त्वं इडा मानवी यज्ञपात्री तद्गतद्रव्यं वाऽसि । मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोरंशोत्पन्ना । यथेडायां पुरूरवा उत्पन्नः यथा च यज्ञपात्र्यां तद्गतद्रव्ये वा पुरोडाशो भवति तथा त्वय्यपि तादृशाः स्वर्गादिसाधनपराः पुत्राः सन्त्वित्यभिप्रायः । यतस्त्वं वीरं पुत्रमजीजनथाः असौषीः । अतः सा त्वं वीरवती पतिपुत्रवती भव । या त्वमस्मान्वीरवतः पुत्रवतः पुत्रयुक्तान् अकरत् अकरोः कृतवत्यसि । **अथास्यै दक्षिणꣳ स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमꣳ स्तनमिति ।** अथास्यै अस्या मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य उदकेन क्षालयित्वा पिता कुमाराय पानाय प्रयच्छति ददाति इमꣳ स्तनमिति मन्त्रेण । अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छतीति श्रवणात् । स्तनसमर्पणं चापीतस्तनस्य भवति । **यस्ते स्तनइत्युत्तरमेताभ्याम् ।** ततः पिता उत्तरं वामं स्तनं इमꣳस्तनं यस्तेस्तनइत्येताभ्यामृग्भ्यां प्रयच्छति कुमारायेत्यर्थः । अत्र द्विवचनोपदेशादिमꣳस्तनमित्येव द्वितीया । **उदपात्रꣳ शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्याꣳसूतिकायाꣳसपुत्रिकायां जाग्रथेति ।** तत उदपात्रं सजलं शरावं शिरस्तः सूतिकायाः शिरःप्रदेशे खट्वाऽधस्तान्निदधाति आपोदेवेष्विति मन्त्रेण । तच्चोत्थानपर्यन्तं तत्रैव तिष्ठति । मन्त्रार्थः । हे आपः जीवनहेतवः यूयं देवेषु देवकार्यनिमित्तं जाग्रथ तत्साधनत्वेन तिष्ठथ । अतो यथा

देवेषु जागृथ एवं तथाऽस्यां सूतिकायां सूतिकाया हिते जागृथ जाग्रतेत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । किम्भूतायां पुत्रादिसहितायाम् । द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शण्डामर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा॥ आलिखन्ननिमिषः किंवदन्त उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहेति। सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा तत्र सूतिकाऽग्निमुपसमाधाय स्थापयित्वोत्थानात् आउत्थानात् उत्थानं यावत् सन्धिवेलयोः सायं प्रातः फलीकरणैः तण्डुलकणैर्मिश्रान् युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति प्रक्षिपति शण्डामर्का इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम्। सूतिकाग्नेर्ग्रहणम् आवसथ्याग्निनिवृत्त्यर्थमिति भर्तृयज्ञः अत्र आवपनोपदेशाद्धोमेतिकर्तव्यता न भवति। अत्राग्नेर्देवतात्वं जयरामाचार्या वदन्ति। तथा कारिकायाम् ॥ अनयोर्देवताग्निः स्यान्मन्त्रोक्ताः कैश्चिदीरिता इति। एतच्च स्वकाले एव भवति नियतकालत्वात्। मन्त्रार्थः। शण्डाः शण्डः मर्काः मर्कः तत्र शृणोतीति शण्डो बालग्रहः। स्वस्थानात् नश्यतात् अपगच्छतु अयं च वाक्यार्थ उत्तरत्रापि योज्यः। मारयतीति मर्कः। उपघाते वीरः समर्थ उपवीरः विघ्नकुशलः शौण्डिकेयः। आश्रितपातक उलूखलः। अप्रतिकार्यो मलिम्लुचः अतिमलिनाशय इत्यर्थः। दीर्घनासो द्रोणासः च्यावयत्यङ्गानीति च्यवनः। एते सर्वे मत्कृतावपनोपद्रुताः भीताश्चापसर्पन्त्वित्यर्थः। एवं आ समन्ततो भावेन लिखन् भक्षयन् आस्ते स आलिखन्। पराभवितुमव्यवच्छिन्नदृष्टिरनिमिषः। उप समीपे श्रुत्वा अपकर्ता उपश्रुतिः। हर्यक्षः पिङ्गलनयनः। कुम्भयति स्तम्भयतीत्येवंशीलः कुम्भी। शातयतीति शत्रुः। पात्रहस्तः पात्रपाणिः नृन्मिनोति हिनस्तीति नृमणिः। हन्त्री हिंसा हननं मुखे यस्यासौ हन्त्रीमुखः। सर्षपवदरुण उग्रो धूसरो वा सर्षपारुणः। च्यवत्यनेनेति च्यवनः। येनोपद्रुतश्च्यवति प्रकृतेः परिभ्रश्यतीत्यर्थः। इतः स्थानान्नश्यतादिति सर्वपदानामेवमेवान्वयः। गणमभिप्रेत्याह। किंवदन्त इति एते सर्वे किंवदन्तः किंवदद्गणोऽयमित्यर्थः। यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्क आधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबन्धनः। चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरतत्सत्यम्। यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः। चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते

अस्तु सीसरो लपेतापह्वर । तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्याम-शबलौ भ्रातरौ। चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरेत्यभिमृशति न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभि-मृशामसीति । कुमारशब्देन बालग्रहोऽभिधीयते। स यदि एनं बालमुपद्रवेद्ग्रसयेत् तदा एनं बालकं पिता जालेन प्रच्छाद्याच्छादयित्वा स्वोत्तरीयेण वा प्रच्छाद्याङ्के उत्सङ्गे निधाय कूर्कुर इति मन्त्रत्रयं जपति । जपान्ते एनं पिताऽभिमृशति न नामयतीति मन्त्रेण। मन्त्रार्थः। कूर्कुरो भषणाख्यो बालग्रहः । तथा सुकूर्कुरश्चातिभाषणः । बालान्बध्नातीति बालबन्धनः। कूर्कुराख्यो बालग्रहः । सीसरोऽङ्गमारकः । हे शुनक तद्गणमुख्य लपेत लापनरोधकेति यावत्। अपह्वर गात्रापहारक। ह्वृ कौटिल्ये। ते तुभ्यं नमोऽस्तु। ततस्तुष्टश्चैनं कुमारं सृज मुञ्च । किंकुर्वन् चेच्चेच्छुशब्दः शब्दं कुर्वन्॥ १॥ हे शुनक तत्सत्यं यत्ते तुभ्यं देवदूताय देवा वरमददुः दत्तवन्तः । स च त्वं हिंसा-विहारः कुमारमेव वा वृणीथाः वृतवानसीति । शेषं उक्तार्थम् ॥ २ ॥ हे शुनक तत्सत्यं यत्ते तव सरमा देवशुनी माता सीसरो देवश्वा पिता । श्यामशबलौ च तव भ्रातराविति । शेषमुक्तार्थम् ॥ ३ ॥ न नामयतीत्यस्यार्थः । यत्रास्मिन्कुमारे वयं वदामो ब्रूमः साकाङ्क्षत्वान्मन्त्रम्। यत्र च अभिमृशामसि अभितः स्पर्शनं कुर्मः स कुमारो न नामयत्यङ्गानि शेषं स्पष्टम् । इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट् स्थपति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे षोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥ अथ पदार्थक्रमः। सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति ॥ ततोऽवरावपतनमन्त्रजपः अवैतु पृश्निरिति। ततो जातमात्रे पुत्रे पिता तस्य मुखं निरीक्ष्य नद्यादावुदङ्मुखः स्नात्वा असम्भवे दिवाहृताभिः शीताभिरद्भिः सुवर्ण-युताभिर्गृह एव स्नात्वाऽऽचम्य सितचन्दनमाल्यादिभिरलङ्कृतो नालच्छेदात्पूर्वं सूतिकादिव्यतिरिक्तैरस्पृष्टमकृतस्तनपानं प्रक्षालितमलं कुमारं मातुरुत्सङ्गे प्राङ्मु-खमेवस्थाप्य ब्राह्मणैः सह पुण्याहवाचनं कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिबर्हणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थञ्जातकर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्याभ्युदयिकश्राद्धं हिरण्येन कार्यम् । तत एकस्मिन्पात्रे मधुघृते मिश्रयित्वाऽनामिकया सुवर्णान्तर्हितया प्राशयति कुमारं भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवःस्वःसर्वं त्वयि दधामीति मन्त्रेण । अथ वा केवलं घृतं प्राशयति । इदं मेधाजननम् । अथायुष्यकरणम् ।

तत्र बालकस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्याद्यष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपेत् । अग्निरायुष्मान्० करोमि १ सोम आयुष्मान्० २ ब्रह्म आयुष्मत् ३ देवा आयुष्मन्तः ४ ऋषय आयुष्मन्तः ५ पितर आयुष्मन्तः ६ यज्ञ आयुष्मान् ७ समुद्र आयुष्मान् ८ ततस्त्र्यायुषमिति च त्रिर्जपेत् । इत्यायुष्यकरणम् । पिता यदि कामयेदयं कुमारः सर्वमायुरियात्तदैनं दिवस्परीत्येकादशभिरभिमृशेत् । ततो बालकस्य पूर्वादिदिक्षु चतसृषु चतुरोब्राह्मणानेकं मध्ये चावस्थाप्य इममनुप्राणितेति प्रैषः । ततः पूर्वदिक्स्थितः प्राणेति ब्रूयात् व्यानेति दक्षिणः अपानेत्यपरः उदानेत्युत्तरः समानेति पञ्चम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् । अविद्यमानेषु विप्रेषु स्वयमेवानुपरिक्रम्य परिक्रम्य प्राणेत्यादि ब्रूयात् । नात्र प्रैषः । ततो जन्मभूमेरभिमन्त्रणं वेद ते भूमिरिति । ततो बालाभिमर्शनमश्माभवेति । ततः कुमारमातुरभिमन्त्रणमिडासि मैत्रावरुणीति । ततो मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य कुमाराय प्रयच्छतीमᳬंस्तनमिति । ततो यस्ते स्तन इमᳬं स्तनमिति मन्त्राभ्यां सव्यं स्तनं प्रयच्छति । कालातिक्रमे स्तनप्रदानाभावः । अत्र कारिकायां विशेषः । अत्र दद्यात्सुवर्णं वा भूमिं गां तुरगं रथम् । छत्रं छागं वस्त्रमाल्यं शयनं चासनं गृहम् ॥ धान्यं गुडतिलान्सर्पिरन्यद्वाऽस्ति गृहे वसु । आयान्ति पितरो देवा जाते पुत्रे गृहं प्रति ॥ तस्मात्पुण्यमहः प्रोक्तं भारते चादिपर्वणि । अष्टाङ्गुलं परित्यज्य नालं छिन्द्यात्क्षुरादिनेति ॥ ततः सूतिकायाः खट्वाऽधस्ताच्छिरःप्रदेशे उदकपूर्णपात्रनिधानमापो देवेष्विति । ततः सूतिकागृहद्वारे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । तस्मिन्नग्नौ सायं प्रातः सन्ध्याद्वये प्रत्यहं यावत्सूतिका स्नानं न करोति तावद्धस्तेन तण्डुलकणमिश्रान्सर्षपान् जुहोति । तत्रैवं शण्डामर्का इति प्रथमाम् । आलिखन्ननिमिष इति द्वितीयाम् । इदमग्नये नममेत्युभयोस्त्यागः । यदि बालं क्रूरग्रह उपद्रवति तदा तं जालेन उत्तरीयेण वाऽऽच्छाद्य पिता स्वोत्सङ्गे स्थापयित्वा कूर्कुर इति जपति । ततः कुमाराभिमर्शनं न नामयतीति । अत्र सूतिकासम्बन्धि सर्वं लौकिकाग्नौ भवति । तदुक्तं कारिकायाम् । सूतीसम्बन्धि प*क्त्यादिकर्म तल्लौकिकानले ॥ पर्वण्यपि च तत्पक्वमश्नीयान्नैव दोषभागिति ॥ इति जातकर्मणि पदार्थक्रमः । अथ गर्गमते विशेषः । तत्र सोष्यन्तीत्यारभ्य न नामयतीत्यभिमर्शनान्ते विशेषः । हिरण्यप्राशान्ते वागिति त्रिरुच्चार्य वेदोऽसीति गुह्यनामकृत्वा मेधाजननं करोति । भूस्त्वयि दधामीत्येवमादिभिः प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । कुमारस्य शिरःप्रदेशे उदपात्रनिधानम् ।

* पक्तिः पाकः ।

सर्वान्ते बालं जनन्यै प्रदाय पिता, स्नानं करोतीति विशेषः । अन्यत्समानम् । कुमार्याश्चैतज्जातकर्मामन्त्रकं कार्यमिति प्रयोगरत्ने । रात्रौ सन्ध्यायां ग्रहणे जाताशौचान्तरेऽपीदं कार्यम् मृताशौचान्तरेऽपीदङ्कार्य्यम् । मृताशौचमध्ये जातश्चेत्तदैवाशौचान्ते वा तत्कार्यम् । पितरि ग्रामान्तरं गते पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्रमेणेदं कुर्यात् । इति जातकर्म । अथ षष्ठीपूजा । पञ्चमे षष्ठे च दिवसे षष्ठ एव वा पूर्वरात्रौ पित्रादिराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वाऽस्यशिशोरायुरारोग्यसकलारिष्टशान्ति द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विघ्नेशस्य जन्मदानां षष्ठीदेव्या जीवन्तिकायाश्च यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्य इति सङ्कल्प्य षोडशोपचारैस्तन्त्रेण पूजयेत् । पृथक् वा सङ्कल्प्य पृथगेव पूजा कार्या । एतत्प्रतिमाश्च लेपनादिना कुड्ये लेखनीयाः । पीठादौ वाऽक्षतपुञ्जरूपेण निवेश्याः । पुरुषाः शस्त्रहस्ताः स्त्रियश्च नृत्यगीतकारिण्योऽस्यां रात्रौ जागरणं कुर्युः । सूतिकागृहं च सधूमाग्निदीपशस्त्रमुसलाम्बुविभूतियुतं कार्यम् सर्षपाश्च सर्वतोऽवकिरेत् । अन्यदपि यथाचारं सर्वं कार्यं जन्मदाभ्योऽन्नादिना बलिर्देयः । विप्रेभ्यश्च ताम्बूलखाद्यदक्षिणादि दद्यात् । जननाशौचमध्ये प्रथमषष्ठदशमदिनेषु दाने प्रतिग्रहे च न दोषः । अन्नन्तु निषिद्धम् । षष्ठीप्रार्थना । गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुत्वे रक्षितः पुरा । तथा ममाप्ययं बालः षष्ठिके रक्ष्यतां नमः । इति षष्ठीपूजा । मिताक्षरायां मार्कण्डेयः । रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानान्तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ व्यासः ॥ सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ अपरार्के । कन्याश्चतस्रो राकाद्या वातघ्नी चैव पञ्चमी । क्रीडनार्था च बालानां षष्ठी च शिशुरक्षिणी ॥ खड्गे तु पूजनीया वै ब्राह्मणैश्च द्विजातिभिः ॥ राकाऽनुमतिः सिनीवाली कुहूरिति चतस्रः कन्याः । अथ यमयोर्ज्येष्ठकनिष्ठभावः संस्कारार्थं लिख्यते । तत्र मनुः । जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता । देवलः । यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् । सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥ क्वचित्पश्चादुत्पन्नस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तम् । तत्र देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया । अथ यमलजननशान्तिः । तत्रयाज्ञिकाः पठन्ति । अथातो यमलजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामो यस्य भार्या गौर्दासी महिषी वडवा वा विकृतं प्रसवे-

स्त्रायश्चित्ती भवेत्सम्पूर्णे दशाहे चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां काषायमुपसंहरेत्प्लक्षवटौदुम्बराश्वत्थशमीदेवदारुगौरसर्षपास्तेषामपो हिरण्यदूर्वाङ्कुराम्रपल्लवैः प्रकल्प्य तैरष्टौ कलशान्प्रपूर्य्य सर्वौषधीभिर्दम्पती स्नापयेदापोहिष्ठेति तिसृभिः कयानश्चित्र इति द्वाभ्यां पञ्चेन्द्रेण पञ्च वारुणेनेदमापोऽपोऽद्येति द्वाभ्यां स्नात्वाऽलङ्कृत्य तौ दर्भोपर्य्युपवेश्य तत्र मारुतं स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति पूर्वोक्तैः स्नपनमन्त्रैः स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मरुताय स्वाहा मारुताय स्वाहा मरुद्भ्यःस्वाहा यमाय स्वाहाऽन्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतदेव गृहोत्पातनिमित्तेषूलूकः कङ्कः कपोतो गृध्रः श्येनो वा गृहं प्रविशेत्स्तम्भं प्ररोहेद्वल्मीकं मधुजालं वा भवेदुदकुम्भप्रज्वलनासनशयनयानभङ्गेषु गृहगोधिकाकृकलासशरीरसर्पणे छत्रध्वजविनाशे सार्पे नैर्ऋते गण्डयोगेष्वन्येष्वप्युत्पातेषु भूकम्पोल्कापातकाकसर्पमङ्कमप्रेक्षणादिष्वेतदेव प्रायश्चित्तं ग्रहशान्त्युक्तेन विधिना कृत्वाऽऽचार्याय वरं दत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य शान्तिर्भवति शान्तिर्भवतीति । अथ स्मृत्युक्ता शान्तिः । विधानमालायां काशीखण्डे । त्रिविधा यमलोत्पत्तिर्जायते योषितामिह । सुतौ च सुतकन्ये च कन्ये एव तथा पुनः । एकलिङ्गौ विनाशाय द्विलिङ्गौ मध्यमौ स्मृतौ ॥ पित्रोर्विघ्नकरौ ज्ञेयौ तत्र शान्तिर्विधीयते ॥ हेममूर्त्तो विधातव्ये दस्रयोश्च द्विजोत्तम । पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥ ब्रह्मवृक्षस्य पट्टे च स्थापयेद्रक्तवाससी । स्वस्तिके तण्डुलानां च न्यस्ते पीठे द्विजोत्तम ॥ पूजयेद्रक्तपुष्पैश्च चन्दनेनानुलेपयेत् । दशाङ्गेनैव धूपेन धूपयेत्प्रयतः पुमान् ॥ दीपैर्नीराजयेच्चैव नैवेद्यं परिकल्पयेत् । यस्मै त्वं सुकृते जातवेदइति मन्त्रेणाक्षतैरर्चयेत् ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण होमं कुर्यादतन्द्रितः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं च पायसेन ससर्पिषा ॥ शान्तिपाठं जपेद्विद्वान्सूर्यसूक्तं जपेत्ततः ॥ विष्णुसूक्तं तथा गाथां वैश्वदेवीं जपेद्बुधः ॥ अश्वदानं ततो दद्यादाचार्याय कुटुम्बिने ॥ तयोर्मूर्त्ती प्रदातव्ये यजमानेन धीमता ॥ तत्र दानमन्त्रः । अश्वरूपौ महाबाहू अश्विनौ दिव्यचक्षुषौ । अनेन वाजिदानेन प्रीयेतां मे यशस्विनौ ॥ अथ मूर्तिदानमन्त्रः । आचार्यः प्रथमो वेधा विष्णुस्तु सविता भगः । दस्रमूर्त्तिप्रदानेन प्रीयतामश्विनौ भगः ॥ ततोऽभिषेचनं कार्यं दम्पत्योर्विधिवद्बुधैः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ सालङ्कारैश्च वस्त्रैश्च प्रार्थयेद्वचनैः शुभैः ॥ एवं कृते विधाने तु यमलोत्पत्तिशान्तिकम् । जायते नात्र सन्देहः सत्यमेत-

ब्रवीमि ते ॥ अथ जन्मनि दुष्टकालाः। तत्र मूलफलम्। लल्लः। अभुक्तमूलसम्भवं परित्यजेत्तु बालकम्। समाष्टकं पिताऽथ वा न तन्मुखं विलोकयेत्॥ तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ। तृतीयके धनक्षयश्चतुर्थके शुभावहम्॥ प्रतीपमन्त्यपादतः फलं तदेव सार्पभे। अभुक्तमूलं त्वाह बृहद्वसिष्ठः। ज्येष्ठाऽन्ते घटिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम्। अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत्। केचिज्ज्येष्ठान्त्यं मूलाद्यं च पादमभुक्तमूलमित्याहुः॥ कश्यपेन त्वन्यथोक्तम्। मूलाद्यपादजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः। मातरं स्वां तृतीयोऽर्थान्सुहृदं तु तुरीयजः॥ फलं तदेव सार्पर्क्षे प्रतीपं त्वन्त्यपादतः॥ अथ मूलवृक्षफलम्। जयार्णवे। मूलं स्तम्भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा। वेदा४श्च मुनयश्चैव७ दिशा१०श्च वसवः८स्तथा॥ नन्दा ९ बाणरसा ६ रुद्रा ११ मूलभेदाः प्रकीर्तिताः॥ मूलं मूलविनाशाय स्तम्भे हानिर्धनक्षयः॥ त्वचि भ्रातृविनाशाय शाखा मातुर्विनाशकृत्॥ पत्रे सपरिवारः स्यात्पुष्पेषु नृपवल्लभः॥ फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवितम्॥ अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्। मूले सप्तघटीषु मूलहवनं स्तम्भेऽष्टसु स्वक्षयं त्वग्दिग्बन्धुविनाशनं च विटपे रुद्रैर्हतो मातुलः। पत्रेऽर्कैः सुकृती तु बाणकुसुमे मन्त्री फले सागरै राजा वह्निशिखाल्पमायुरिति सम्मूलाङ्घ्रिपे स्यात्फलम्॥ भूपालवल्लभः। वृषालिसिंहेषु घटे च मूलं दिवि स्थितं युग्मतुलाङ्गनान्त्ये। पातालगं मेषधनुःकुलीरनक्रेषु मर्त्येष्विति संस्मरन्ति॥ स्वर्गे मूलं भवेद्राज्यं पाताले च धनागमम्। मृत्युलोके यदा भूतं तदा शून्यं समादिशेत्॥ प्रयोगपारिजाते। मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम्। माहेन्द्रजाऽग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा॥ नृसिंहप्रसादे। धवाग्रजां हन्ति सुरेन्द्रजाता तथैव पत्न्या भगिनीं पुमांश्च। द्विदैवजा देवरमाशु हन्याद्भार्यानुजामाशु हि हन्ति सूनुः॥ पत्न्यग्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठर्क्षजः पुमान्। तथा भार्यास्वसारं वा शालकं वा द्विदैवजः॥ कन्यका देवरं हन्ति विशाखाऽन्त्यसमुद्भवा। आद्यपादत्रयेणैव आद्यभे तु पुमान् भवेत्॥ न हन्याद्देवरं कन्या तुलामिश्रद्विदैवजा। तदृक्षान्त्योद्भवा वर्ज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत्॥ चित्राद्यार्द्धे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये॥ जातः पुत्रश्चोत्तराऽऽद्ये विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं बालनाशम्॥ द्विमासं चोत्तरादोषः पुष्ये चैव त्रिमासिकः। पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा षाण्मासिकं फलम्॥ नवमासं तथाऽश्लेषा मूले चाष्टक वर्षकम्॥ ज्येष्ठा पञ्चदशे मासि पुत्रदर्शनवर्जिता॥ वसिष्ठः। व्यतीपातेऽङ्गहानिः स्यात्परिघे मृत्युमादिशेत्। वैधृतौ पितृहानिः स्यान्नष्टेन्दावन्धतां

व्रजेत् ॥ मूले समूलनाशः स्यात्कुलनाशो यतो भवेत् । विकृताङ्गे च हीने च सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ पर्वण्यपि प्रसूतौ च सर्वारिष्टभयप्रदा । तद्वत्सदन्तजातश्च पादजातस्तथैव च ॥ तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत ग्रहाणां क्रूरचेतसाम् ॥ गर्गः ॥ कृष्णां चतुर्दशीं षोढा कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् । द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये हन्ति मातरम् ॥ चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् । षष्ठे तु धननाशः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ॥ देवकीर्तिः । यद्येकस्मिन् धिष्ण्ये जायन्ते दुहितरोऽथ वा पुत्राः ॥ पितुरन्तकराह्येते यद्यपरे प्रीतिरतुला स्यात् ॥ गर्गः । एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः । प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चितम् ॥ शौनकः । ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥ इत्थं सञ्जायते यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः ॥ अथ गण्डान्तः । ज्योतिर्निबन्धे । पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं तथा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्म यात्रोद्वाहव्रतादिषु ॥ कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरं कालं घटिकार्द्धं मृतिप्रदम् ॥ कुलीरः कर्कटः । कीटो वृश्चिकः । चापं धनुः । सार्पैन्द्रपौष्णभेष्वन्त्यषोडशांशेन सन्धयः । तदग्रभेष्वाद्यपादा भानां गण्डान्तसञ्ज्ञकाः ॥ सार्पमाश्लेषा । ऐन्द्रं ज्येष्ठा । पौष्णं रेवती । पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्र्यर्क्षयोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् ॥ तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम् ॥ रत्नसङ्ग्रहे । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । वर्जयेद्दर्शनं श्राद्धं तच्च षाण्मासिकं भवेत् ॥ तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो लग्ने तु सन्धौ तनयस्य नाशः ॥ सर्वेषु नो जीवति हन्ति बन्धून् जीवन्पुनः स्याद्बहुवारणश्च ॥ अथैषां दानम् । तिथिगण्डे त्वनड्वाहं नक्षत्रे धेनुरुच्यते । काञ्चनं लग्नगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्ये गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे स्यात्पूर्वाषाढे च काञ्चनम् ॥ उत्तरातिष्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च । कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकरजां बुधः ॥ अथ ब्रह्मेशफलम् । मूर्द्धास्यनेत्रगलकांसयुगं च बाहुहृज्जानुगुह्यपदमित्यहिदेहभागः ॥ बाण५द्रि७नेत्र२हुतभुक् ३ श्रुति४नाग८रुद्र११षण्ण६नन्द९पञ्च५शिरसः क्रमशस्तु नाड्यः ॥ राज्यं च पितृनाशः स्यात्तथा कामक्रिया रतिः । पितृभक्तो बली स्वघ्नस्त्यागी भोगी धनी क्रमात् ॥ ज्येष्ठाफलमुक्तं ब्रह्मयामले । ज्येष्ठादौ जननी माता द्वितीये जननीपिता । तृतीये जननीभ्राता स्वयं माता चतुर्थके ॥ आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत् । सप्तमे चोभयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे ॥ नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वं

हन्ति दशांशकइति ॥ अथ मूलशान्तिः । तत्र याज्ञिकाः पठन्ति । अथातो मूलविधिं व्याख्यास्यामो मूलांशे प्रथमे पितुर्नेष्टो द्वितीये मातु स्तृतीये धनधान्ययोश्चतुर्थे कुलशोकावहः स्वयम् पुण्यभागी स्यान्मूलनक्षत्रे मूलविधानं कुर्यात्सर्वौषध्या सर्वगन्धैश्च संयुक्तं तत्रोदकुम्भं कृत्वा वस्त्रगन्धपुष्परत्नसहितं श्वेतसिद्धार्थकुसुमयुक्तं कुर्यात् तस्मिन् रुद्रान् जपित्वा प्रतिरथं रक्षोघ्नं च सूक्तं द्वितीयोदकुम्भं कृत्वा चतुःप्रस्रवणसंयुक्तं तस्मिन्नुपरिष्टान्मूलानि धारयेद्वंशपात्रे कृत्वा वस्त्रे बध्वा तस्मिन्प्रधानानि मूलानि वक्ष्यामि हिरण्यमूलं सप्रधान्यानि प्रथमा काश्मर्यो सहदेव्यपराजिता बालापाठाऽधोपुष्पी शङ्खपुष्पी मधुयष्टिका चक्राङ्किता मयूरशिखा काकजङ्घा कुमारीद्वयं जीवन्त्यपामार्गो भृङ्गराजकलक्ष्मणा जातीव्याघ्रपत्रश्चक्रमर्दकः सिद्धेश्वरोऽश्वत्थौदुम्बरपलाशप्लक्षवटार्कदूर्वारोहितकशमीशतावरीत्येवमादिमूलशतं पूरयित्वा तस्मिन्निषिद्धानि मूलानि वक्ष्यामि बैल्वधवनिम्बकदम्बराजवृक्षोक्षशाला प्रयालुदधि कपित्थकोविदारश्लेष्मान्तकबिभीतकशाल्मलीररलुसर्वकण्टकिवर्जं तत्राभिषेकं कुर्यात्पितुःशिशोर्जनन्या देवस्यत्वेत्यौदुम्बर्यासन्दीमुदगग्रामास्तृणाति तत्रासीनान् सम्पातैनैकेनाभिषिञ्चति शिरसोऽध्यनुलोमꣳशिरोमेश्रीर्यश इति यथालिङ्गमङ्गानि सम्मृशति स्नानादूर्ध्वं नैर्ऋतं पायसꣳ श्रपयित्वा कार्ष्मर्यमयꣳ स्रुक्स्रुवं प्रतप्य संमृज्यान्वारब्ध आघारावाज्यभागौ हुत्वा ऽमुन्वन्तमिति चतस्रः स्थालीपाकेन जुहुयात्पञ्चदशाज्याहुतीर्जुहोति कृणुष्वपाज इति पञ्च मानस्तोक इति द्वे यातेरुद्रशिवातनूरितिषडग्निरक्षाꣳसिसेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्य इति त्वन्नःसोमविश्वतोरक्षाराजंनघायतोनरिष्येत्वावतःसखेति स्विष्टकृदादि प्राशनान्ते कृष्णा गौः कृष्णाश्च तिलाः हिरण्मयमूलꣳ सप्रधान्यसंयुक्तमाचार्याय दद्यात्कृष्णोनड्वान्ब्रह्मणे दद्यान्नक्षत्रसूचकेभ्यो वा दद्यादन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं दद्यात्कृसरपायसेन ब्राह्मणान्भोजयेत्सार्पदैवते गण्डजात एष एव विधिः कात्यायनेनोक्तः । स्मृत्यन्तरोक्ता शान्तिस्तु रजस्वलाशान्तावुक्ता । मात्स्ये विशेषः । अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा । विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवकास्तथा ॥ अमानुषा अमुण्डाश्च अजातव्यञ्जनास्तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ॥ पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः । विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ निर्वासयेत्तां नगरात्ततः शान्तिं समाचरेत् ॥ पाद्मे । उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते च शिशोर्द्विजाः । दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ॥ द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । यदा दन्ताश्च जायन्ते मासे चैव

महद्भयम् ॥ मातरं पितरं चास्य खादेदात्मानमेव च ॥ अथोर्ध्वदन्तजननशान्तिः । गजपृष्ठगतं बालं नौस्थं वा स्थापयेत् द्विज । तदभावे तु धर्मज्ञ काञ्चने तु वरासने ॥ सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा । पञ्चगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव ॥ स्नापयेदित्यन्वयः । स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् । सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥ अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देयाऽत्र दक्षिणा । काञ्चनं रजतं गाश्च भुवं वा धनमेव च ॥ दन्तानामष्टमे मासि षष्ठे मासि ततः पुनः । दन्ता यस्य च जायन्ते माता वा म्रियते पिता ॥ बालको म्रियते तत्र स्वयमेव न संशयः ॥ दधिक्षौद्रघृताक्तानामश्वत्थसमिधां ततः ॥ जुहुयादष्टशतं तत्र समन्त्रेण तु मन्त्रवित् ॥ धेनुं च दद्याद्गुरवे ततः सम्पद्यते शुभम् । ज्योतिर्निबन्धे तु अष्टमादिषु दन्तोत्थानंशुभावहमित्युक्तम् । रुद्रयामले । प्रथमं दन्तनिर्मुक्तिरूर्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् ॥ क्लेशाय मातुलस्येह तदा प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमयं तु वा । दध्योदनेन सम्पूर्तं पात्रं दद्याच्छिशोः करे ॥ समन्त्रं भाजनं दत्वा स पश्येन्मातुलः शिशुम् । सालङ्कारं सवस्त्रं च शिशुमालिङ्ग्य सादरः ॥ तत्र मन्त्रः । रक्ष मां भागिनेय त्वं रक्ष मे सकलं कुलम् । गृहीत्वा भाजनं सान्नं प्रसन्नो भव मे सदा ॥ निर्विघ्नं कुरु कल्याणं निर्विघ्नां च स्वमातरम् । मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरं जीव मया सहेति ॥ ततो ऽभिनन्दयेद्विद्वान् भगिनीं भगिनीपतिम् । होमं कृत्वा तिलाज्येन ब्राह्मणानपि पूजयेत् ॥ एवं कृते विधाने तु विघ्नः कोऽपि न जायते ॥ अथ त्रिकशान्तिः । गर्गसंहितायाम् ॥ सुतत्रये सुता चेत्स्यात्तत्त्रये वा सुतो यदि । मातापित्रोः कुलस्यापि तदानिष्टं महद्भवेत् ॥ ज्येष्ठनाशो धने हानिर्दुःखं चैषु महद्भवेत् । तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ जातस्यैकादशाहेवा द्वादशाहे शुभे दिने । आचार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् । ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः । पूजयेद्धान्यराशिस्थकलशोपरि शक्तितः ॥ पञ्चमे कलशे रुद्रं पूजयेद्रुद्रसङ्ख्यया । रुद्रसूक्तानि चत्वारि शान्तिसूक्तानि सर्वशः ॥ आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम् । अष्टोत्तरसहस्रं तु षट्शतं त्रिशतं तु वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् । ब्रह्मादिमन्त्रैरिन्द्रस्य यत इन्द्रं भजामहे ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः । अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाऽऽचार्यं प्रपूजयेत् ॥ हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः । आज्यस्य वीक्षणं कृत्वा शान्तिपाठं तु कारयेत् ॥ ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या दीनानाथांश्च तर्पयेत् । कृत्वैवं विधिना शान्तिं सर्वारिष्टाद्विमुच्यते ॥

अथ दत्तकपुत्रपरिग्रहविधिः ॥ पारिजाते शौनकः । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । वाससी कुण्डले दत्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ॥ बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः । अन्वाधानादि यत्तन्त्रं कृत्वाऽऽज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दाताऽस्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥ देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि ॥ गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्रऋचैकया ॥ सोमोददिदित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथा । स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥ ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसङ्ग्रहः । तदभावे ऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥ मिताक्षरादौ तु व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः । तत्रैव वसिष्ठः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति । यत्तु समस्तकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाङ्गत्वात् व्याहृत्यादिमन्त्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात्तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके । तन्नेत्यन्ये । भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तेः । यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्ववददृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तं स्त्रियाश्च होमासम्भवस्तथापि व्रतादिवद्विप्रद्वारा होमादि कारयेदिति हरिनाथादयः । सम्बन्धतत्त्वेऽप्येवम् । शूद्रस्यापि चैवम् । स्त्रीशूद्राश्च सधर्माण इति स्मृतेः ॥ अतएव पराशरेण शूद्रकर्तृको होमो विप्रद्वारैवोक्तः । दत्तके विशेषः कालिकापुराणे । पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥ चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥ उर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप । गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेदिति ॥ अथ सूतिकास्नानम् । ज्योतिषे । करेन्द्रभाग्यानिलवासवान्त्यमैत्रेन्दवाश्विध्रुवभेऽह्नि पुंसाम् । तिथावरिक्ते शुभमायनन्ति प्रसूतिकास्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥ हस्तज्येष्ठापूर्वाफाल्गुनीस्वातीधनिष्ठारेवतीअनुराधामृगशीर्षाश्विनीरोहिणीषु त्रिषूत्तरासु च सूतिकास्नानमित्यर्थः । पुंसामह्नि रविभौमगुरुवारेषु । इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते जातकर्मविधिः ॥ १६ ॥ * ॥

मूलम् ॥ दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ १ ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् ॥ २ ॥ अयुजाक्षरमाकारान्तं

स्त्रियै तद्धितम् ॥ ३ ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥ ४ ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ॥ ५ ॥ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ दशम्यां रात्र्यामतीतायामेकादशेऽहनि श्राद्धव्यतिरेकेण ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति कुमारस्य । अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम् । इह पितृग्रहणादन्यत्रापि नियमोऽवगम्यते । तच्च द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कर्तव्यम् । घोषवदाद्यन्त । घोषवदक्षरमादौ कृत्वा भवति । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसहाश्चाघोषाः । अन्ये घोषवन्तः । तदादि कर्तव्यम् ॥ अन्तरन्तस्थम् ॥ अन्तस्था यरलवास्ते नाम्नोऽन्तर्मध्ये कर्तव्याः । दीर्घाभिनिष्ठानम् ॥ निष्ठानं समाप्तिरुच्यते सा दीर्घा कर्तव्या ॥ कृतं कुर्यात् ॥ कृदितिप्रत्ययसञ्ज्ञा तदन्तं कुर्यात् । अपरे पितामहादिकृतं वर्णयन्ति । न तद्धितम् ॥ तद्धितप्रत्ययान्तस्यापवादोऽयम् ॥ अयुजाक्षरमाकारान्तꣳ स्त्रियै तद्धितम् ॥ अयुग्मैरक्षरैराकारान्तं च स्त्रियै तद्धितान्तं कर्तव्यम् । शर्म ब्राह्मणस्य ॥ शर्मशब्दः सुखवाचकः सुखनीयं ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् ॥ यथा शुभङ्करः प्रियङ्कर इति ॥ वर्म क्षत्रियस्य ॥ वर्मशब्दश्च शौर्यवचनः शौर्ययुक्तम् क्षत्रियस्य कर्तव्यम् ॥ नरवर्मा । शशिवर्मा । गुप्तेति वैश्यस्य ॥ गुप्तशब्दश्चाढ्यवचनः । आढ्यत्वाभिधायि वैश्यस्य । मणिभद्रः । चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका । कुमारस्य कार्या । तत्र । सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ अनेनमन्त्रेण ॥ १७ ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ दशम्यां रात्र्यामतीतायामेकादशेऽह्नि इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणान् श्राद्धव्यतिरिक्तान् त्रिप्रभृतीन् पितेति ग्रहणादन्यत्रापि संस्कारे पितुरेव कर्तृत्वनियमोऽवगम्यते तच्च द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदक्षरम् वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसहाश्चाघोषाः अन्ये घोषवन्त इति त आदौ यस्य तत्कुर्यात् अन्तर्मध्ये अन्तस्था यरलवा यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानं दीर्घं द्विमात्रमभिनिष्ठानं निष्ठा समाप्तिर्यस्य तत् । कृतं कृत्प्रत्ययान्तम् पितामहादीनां कृतमित्यपरे ॥ न तद्धितमिति तद्धितापवादोऽयम् ॥ अयुजाक्षरमित्यादितु स्त्रिया एव अयुजैरयुग्मैरक्षरैराकारान्तम् । तद्धितप्रत्ययान्तञ्च स्त्रियै कन्यायाः कुर्यात् ॥ शर्म सुखवाचकम् । वर्म शौर्यवाचकम् ।

गुप्तशब्दश्चाद्यवचनः ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणङ्कार्यम् ॥ तत्र सूर्यमुदीक्षयति दर्शयति पिता तच्चक्षुरिति मन्त्रेण ॥ १७ ॥　॥ * ॥　॥ * ॥　॥ * ॥

हरिहरः ॥　दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ प्रसवदिनमारभ्य दशम्यां तिथौ सूतिकां सूतिकागृहादुत्थाप्य नामकरणाङ्गतया ब्राह्मणान् त्रीन् भोजयित्वा भोजनं कारयित्वा पिता अपत्यस्य नामधेयं करोति । अत्र दशम्यामिति सूतकान्तोपलक्षणम् । ततश्च यस्य यावन्ति दिनानि सूतकं तदन्तदिने सूतिकोत्थापनमित्यर्थः । अपरदिने च नामकरणम् । तथाच गोभिलसूत्रम् । दशरात्रे व्युष्टे नामकरणमिति । याज्ञवल्क्यवचनञ्च । अहन्येकादशे नामेति नाम करोतीत्युक्तम् । तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमाकारान्तꣳ स्त्रियै तद्धितम् ॥ द्वे अक्षरे अस्य तत् द्व्यक्षरं चत्वार्यक्षराणि यस्य तच्चतुरक्षरम् अनयोर्विकल्पः । किंच घोषवदादि घोषवदक्षरं आदौ यस्य नाम्नः तत् घोषवदादि । घोषवन्ति चाक्षराणि गघङ जझञ डढण दधन बभम ह इत्येतानि । अन्तरन्तस्थं अन्तर्मध्ये अन्तस्था यस्य तदन्तरन्तस्थम् अन्तस्था यरलवाः । दीर्घाभिनिष्ठानम् दीर्घमह्रस्वम् अभिनिष्ठानमवसानं यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानम् । कृतं कृत्प्रत्ययान्तं कुमारस्य नामधेयं कुर्य्यात् । पक्षान्तरे कृतम् पितामहादिनाम तत्कुर्यात् । न तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्य्यात् । स्त्रिया नाम्नि विशेषमाह । अयुजाक्षरं अयुजानि विषमाणि त्र्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्नाम्नि तदयुजाक्षरम् । आकारान्तम् आकारः अन्ते यस्य तदाकारान्तम् । तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तम् स्त्रियै स्त्रिया नाम कुर्यादित्यनुषङ्गः । अपिच ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥ ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते शर्मेति । क्षत्रियस्यपूर्वोक्तलक्षणनामान्ते वर्मेति । वैश्यस्य पूर्वोक्तनामान्ते गुप्तेति पदं कुर्यात् । अथवा ब्राह्मणस्य नाम शर्म मङ्गलप्रतिपादकं कुर्यात् । क्षत्रियस्य वर्म शौर्यरक्षावत्ताप्रतिपादकम् । वैश्यस्य गुप्तेति धनवत्ताप्रतिपादकम् । शूद्रस्य प्रेष्यत्वप्रतिपादकमिति बोद्धव्यम् । अथ नामकरणप्रयोगः । सूतकान्तद्वितीयदिने नामकरणनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधाय अन्यत्राह्मणत्रयं भोजयित्वा पिता कुमारस्य द्व्यक्षरमित्यादिनोक्तलक्षणं नाम करोति यथाशिष्टाचारं देवराजशर्मा इत्यादि ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका । कुमारस्य जन्मचतुर्थे मासि निष्क्रमणिका । गृहा-

द्बहिर्निष्क्रमणं करोति पिता ॥ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ अथ तच्चक्षुर्देवहितमित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्यन्तेन मन्त्रेण । श्रीसूर्यं भगवन्तं रश्मिमालिनमुदीक्षयति कुमारं प्रदर्शयति पिता । अथ निष्क्रमणप्रयोगः । जन्मदिने जन्मनक्षत्रे वा प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य गृहान्निष्क्रमणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तदङ्गत्वेन चतुर्थे मासि शुभे दिने मातृपूजाभ्युदयिके विधाय मात्रा अङ्के कृतं कुमारं गृहाद्बहिरानीय तच्चक्षुर्देवहितमितिमन्त्रेण शिशोः सूर्यस्योदीक्षणं पिता कारयति ॥ १७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ प्रसवाद्दशम्यां रात्र्यामतीतायामेकादशेऽहनि सूतिकागृहात्सूतिकामुत्थाप्य श्राद्धव्यतिरेकेण त्रीन् ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता कुमारस्य नाम सञ्ज्ञां संव्यवहारार्थं करोति । अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम् । इह पितुर्ग्रहणादन्यत्रापि नियमोऽवगम्यते । अत्र दशम्यामिति सूतकान्तोपलक्षणम् । तथाच मदनरत्ने नारदीये । सूतकान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुलोचितमिति ॥ ततश्च यस्य यावन्ति दिनानि सूतकं तदन्तदिने कार्यमिति हरिहरः । सूत्रकारवचनादेकादशेऽहन्येवेत्यन्ये । गोभिलसूत्रे । दशरात्रे व्युष्टे नामकरणमिति । याज्ञवल्क्यः । अहन्येकादशे नामेति । मदनरत्ने विशेषः । द्वादशे दशमे वाऽपि जन्मतोऽपि त्रयोदशे । षोडशे विंशतौ चैव द्वाविंशे वर्णतः क्रमात् ॥ कारिकायाम् । एकादशे द्वादशे वा मासे पूर्णेऽथवा परे । अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥ शतरात्रे व्यतीते वा पूर्णे संवत्सरेऽथवा ॥ ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ॥ अमासङ्क्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् । एकादशेऽहनि नामकरणाशक्तौ स्मृत्यन्तरोक्तद्वादशाहादिकालो ग्राह्यः । तदुक्तं कारिकायाम् । मुख्यकाले यदा नामधेयं कर्तुं न शक्यते ॥ उक्तानामन्यतमस्मिन्दिने स्यात्तु गुणान्विते ॥ कीदृशं नाम कार्यमित्यत आह ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ नाम कुर्यादिति शेषः ॥ द्वे अक्षरे यस्य तत् द्व्यक्षरम् चत्वार्यक्षराणि यस्य तच्चतुरक्षरम् अनयोर्विकल्पः ॥ घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् ॥ घोषवदादि घोषवदक्षरमादौ यस्य तत् घोषवन्तो वर्गान्तास्त्रयो वर्णा यरलवाश्चोच्यन्ते । ते च गघङ । जझञ । डढण । दधन । बभमह इति ॥ अन्तरन्तस्थम् अन्तर्मध्ये अन्तस्थाः यस्य तत् अन्तस्था यरलवा उच्यन्ते । एते नाम्नो मध्ये कर्तव्या इत्यर्थः । दीर्घाभिनिष्ठानम् अभिनिष्ठानं समा-

म्रिरवसानं दीर्घं यस्य तत् । दीर्घो गुरुरुच्यते । कृतं कुर्यादिति । कृदिति प्रत्ययसञ्ज्ञा तदन्तं कुर्यात् । अपरे पितामहादिकृतं वर्णयन्ति । न तद्धितम् । तद्धितप्रत्ययान्तं कुमारस्य नाम न कुर्यात् । ततश्चेदृङ् नाम कार्यम् । भद्रकारीति । स्त्रिया नाम्नि विशेषमाह ॥ **अयुजात्तरमाकारान्तꣳ स्त्रियै तद्धितम्** ॥ अयुजानि विषमाणि त्र्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्नाम्नि तत् आकारान्तं आकारोऽन्ते यस्य तत् तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं च स्त्रियै स्त्रिया नाम कुर्यादित्यर्थ. ॥ **शर्म ब्राह्मणस्य** ॥ शर्मशब्दः सुखनीयवचनः सुखनीयं ब्राह्मणस्य नाम कर्तव्यम् यथा शुभङ्करः प्रियङ्कर इति कर्कः । ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मेत्यनुषङ्गो भवतीति भर्तृयज्ञहरिहरौ ॥ **वर्म क्षत्रियस्य** ॥ वर्मशब्दः शौर्यवचनः शौर्ययुक्तं क्षत्रियस्य नाम कार्यमिति कर्कः । क्षत्रियनाम्नि वर्मेत्यनुषङ्ग इत्यन्ये ॥ **गुप्तेति वैश्यस्य** ॥ गुप्तशब्द आढ्यत्वाभिधायी वैश्यस्य नाम भवतीति कर्कः । गुप्तेति नाम्नि अनुषङ्ग इत्यन्ये । मनुः । शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ **चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका** ॥ कुमारस्य जननाच्चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका गृहाद्बहिर्नयनं कर्तव्यम् । ज्योतिर्निबन्धे । तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् । ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ॥ चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् । अत्र सूर्येन्द्वोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यत इति छन्दोगपरिशिष्टात् । छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं नास्तीति कल्पतरुः । व्यासः । मैत्रे पुष्यपुनर्वसुप्रथमभे पौष्णेऽनुकूले विधौ हस्ते चैव सुरेश्वरे च मृगभे तारासु शस्तासु च । कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्बुधगुरौ शुक्रेष्वरिक्तातिथौ कन्याकुम्भतुलामृगारिभवने सौम्यग्रहालोकिते ॥ मदनरत्ने । अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ॥ **सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति** ॥ गृहाद्बहिर्नयनानन्तरं पिता कुमारं सूर्यन्दर्शयति तच्चक्षुरिति मन्त्रेण । सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैष इति गर्गपद्धतौ तन्मृग्यम् ॥ इतिश्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तदशी कण्डिका ॥ १७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ जन्मत एकादशे द्वादशे वा यथाचारं नियतदिने वा नामकरणं कार्यम् । नियतकालेऽपि विष्टिवैधृतिव्यतीपातग्रहणसङ्क्रान्त्यमावास्याश्राद्धदिनेषु न कार्यम् । नियतकाले क्रियमाणेषु गुरुशुक्रास्तवाल्यवार्द्धकवक्रातिचारमलमासदिननिषेधो नास्ति । नियतकालातिक्रमे तु ज्योतिःशास्त्रोक्ते शुभे

काले कार्यम् । सर्वथाऽत्र पूर्वाह्णः प्रशस्तः । प्रागानायस्य देशकालौ स्मृत्वाऽस्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकरणं करिष्य इति सङ्कल्प्य मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वा ब्राह्मणत्रयभोजनं कार्यम्। ततः स्वकुलदेवताभक्त इति नाम कृत्वा जन्मकालीनमासनाम कुर्यात्। तच्च कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्द्दनः। उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥ योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥ अत्र यथाचारं चैत्रादिर्मार्गशीर्षादिर्वा क्रमः । ततोऽवकहडाख्यज्योतिःशास्त्रोक्तचक्रानुसारेण जन्मनक्षत्रपादप्रयुक्ताक्षरादि नाम। ततो व्यावहारिकं स्वेष्टन्नामेति । अत्रायं दाक्षिणात्यशिष्टाचारः ॥ तण्डुलान् कांस्यादिपात्रे प्रसार्य तदुपरि सुवर्णशलाकया कुलदेवताप्रयुक्तममुकभक्त इत्यादि नामचतुष्टयं लेख्यम् । ततो देवताभ्यो नम इति सम्पूज्यामुकनाम्ना त्वममुकोऽसीति स्वदक्षिणस्थमातुरुत्सङ्गस्थशिशोर्दक्षिणे कर्णे कथयित्वा मनोजूतिरित्यादिमन्त्रपाठान्ते विप्रैर्नाम सुप्रतिष्ठितमस्त्वित्युक्तेऽमुकनाम्नाऽमुकनामाऽयं भवतोऽभिवादयते इत्युक्त्वा नामकर्ता प्रतिनाम विप्रानभिवादयेत् । ते चायुष्मान् भवत्वमुक इति वदेयुरिति । ततः कर्ता देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नत्वा दशसङ्ख्याकान् विप्रान् भोजयेद्दक्षिणां च दद्यात् । विप्राशिषश्च ग्राह्याः । कुमार्या अपि नामकरणममन्त्रकं कार्यम् । इति नामकरणे पदार्थक्रमः । नात्र गर्गमते विशेषः । अथ खट्वारोहः । पारिजाते । खट्वारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा । षोडशे दिवसे वाऽपि द्वाविंशे दिवसेऽपि वा । ज्योतिर्निबन्धे । करत्रये वैष्णवरेवतीषु दितिद्वये चाश्विनकध्रुवेषु । कुर्याच्छिशूनां नृपतेश्च तद्वदान्दोलनं वै सुखिनो भवन्ति ॥ तत्रैवम् । आन्दोलाशयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः । त्रयोदशस्तु कन्याया न नक्षत्रविचारणा ॥ अन्यस्मिन्दिवसे चेत्स्यात्तिर्यगास्ये प्रशस्यते ॥ तत्र नामकरणदिने षोडशे द्वात्रिंशेऽन्यस्मिन्वा ज्योतिर्विदादिष्टे शुभे काले यथाचारं कुलदेवतादिपूजां विधायालङ्कृतं शिशुं हरिद्राद्यलङ्कृते पर्यङ्के मात्राद्याः सौभाग्ययुक्ताः स्त्रियो योगशायिनं हरिं स्मरन्त्यो गीतवाद्यादिसमकालं प्राक्शिरसं न्यसेयुः। स्वस्वाचारप्राप्तं चान्यदपि कार्यम्। अथ दुग्धपानम्। नृसिंहः। एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् । अन्नप्राशननक्षत्रे दिवसोदयराशिषु ॥ अथ ताम्बूलभक्षणम् । चण्डेश्वरः । सार्द्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः । कर्पूरादिकसंयुक्तं विलासाय हिताय च ॥ मूलार्कचित्रकटतिष्यहरीन्द्रभेषु पौष्णे तथा मृगशिरोऽदितिवासरेषु । अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः

प्रदिष्टः । कुमारस्यास्मिन्नेव मासे शुभदिने रात्रौ चन्द्रदर्शनं कारयेत् । चन्द्रार्कयो-र्दिगीशानां दिशां च वरुणस्य च । निक्षेपार्थमिमं दद्मि ते त्वां रक्षन्तु सर्वदा ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ एवं शिशुरक्षणार्थं देवान् प्रार्थयेत् । अथोपवेशनविधिः । प्रयोगपारिजाते । पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः ॥ उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम् । प्राजापत्यं च हस्तश्च शस्तमाश्विनमित्रभम् ॥ पञ्चममासे शुक्लपक्षे शुभतिथ्यादौ पूर्वाह्णे स्वस्तिवाचनं कृत्वा तत्र शङ्खतूर्यादिमाङ्गलिकध्वनौ क्रियमाणे शिशुमुपवेशयेदित्येतैर्मन्त्रैः । रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे । आयुःप्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित्परिपन्थिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥ धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका ह्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतामिति ॥ ततो ब्राह्मणान्पूजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा नीराजनाद्युत्सवं कुर्यात् । एवं कुमार्या अपि । अथ कर्णवेधः । तत्र याज्ञिकाः पठन्ति । अथ कर्णवेधो वर्षे तृतीये पञ्चमे वा पुष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु पूर्वाह्णे कुमारस्य मधुरं दत्वा प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय दक्षिणं कर्णमभिमन्त्रयते भद्रं कर्णेभिरिति सव्यं वक्ष्यन्ती वेदेति चाथ भिन्द्यात् । ततो ब्राह्मणभोजनम् । मदनरत्ने । प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमे तथा । द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् ॥ हेमाद्रौ व्यासवचनम् ॥ कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुने ऽपि वा । कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ कारिकायाम् ॥ सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे स्वस्थे शीर्षोदये तथा । दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते । चित्राऽनुराधामृगरेवतीषु पुनर्वसौ पुष्यकराश्विनीषु ॥ अतौ धनिष्ठातिसृषूत्तरासु लग्ने गुरौ लाभनृगे शुभे तत् ॥ मदनरत्ने ॥ द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥ हेमाद्रौ देवलः ॥ कर्णरन्ध्रे रविच्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुनः पुनः ॥ शङ्खः ॥ अङ्गुष्ठमात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥ ततो यथोक्तकाले देशकालौ स्मृत्वाऽस्य शिशोः कर्णवेधं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कुमारं स्नापयित्वा तस्मै शर्करादि मधुरन्दत्वा भद्रं कर्णेभिरिति दक्षिणकर्णमभिमन्त्र्य वक्ष्यन्तीवेदेति मन्त्रेण सव्यकर्णस्याभिमन्त्रणं कुर्यात् । ततः सूच्या दक्षिणकर्णस्य वेधः । ततः सव्यस्य । ततो ब्राह्मणभोजनम् । अत्राभ्युदयिकं केषांचिन्मते नास्ति ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते कर्णवेधपदार्थक्रमः ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ १ ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपति । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ २ ॥ अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति । प्रजापतेष्ट्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ गवां त्वा हिङ्कारेणेति च त्रिर्दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति । अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्ररायोविश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतꣳ शरदो जीवसे धाऽ अस्मै वीराञ्छश्वत इन्द्रशिप्रिन्निति ॥ ४ ॥ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषꣳ रयीणामरिष्टिं तनूनाꣳ स्वात्मानं वाचः सुदिनं त्वमह्नामिति सव्ये ॥ ५ ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

कर्कः ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् । प्रोषितः सन्नेत्य गृहोपस्थानं करोति । पूर्ववद् गृहामाबिभीतेति ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्सम्भवसीत्यमुं मन्त्रम् ॥ अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वा हिङ्कारेणेति मन्त्रेण ॥ असाविति तस्यैव नामग्रहणम् । गवां त्वा हिङ्कारेणेति च त्रिरवघ्राणं करोति। सहस्रायुषेत्यत्राप्यनुषङ्गः । सकृच्च मन्त्रवचनम् ॥ दक्षिणेऽस्य कर्णे जपत्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नित्यमुं मन्त्रम् । अस्येति पुत्रोऽभिधीयते ॥ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति सव्ये कर्णे जपति ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम् ॥

जयरामः ॥ प्रोष्य प्रवासङ्कृत्वा एत्य आगत्य गृहानुपतिष्ठते स्तौति साग्निः कथम् पूर्ववत् श्रौतवत् ॥ गृहामाबिभीतेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । तत्र त्रयाणां शंयुर्बार्हस्पत्यः प्रथमस्य विराड्रूपात्रिष्टुप् येषामनुष्टुप् उपहूता महापंक्तिस्त्र्यवसाना तिस्रोवास्तव्यः उपस्थाने० क्षेमायेति प्रवेशनम् ॥ तत्र. पुत्रन्दृष्ट्वा जपति ॥ अङ्गादङ्गादिति मन्त्रम् ॥ अस्यार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् आयुर्जपे० ॥ हे पुत्र यतस्त्वमङ्गादङ्गात् प्रत्यङ्गात्सम्भवसि उत्पत्स्यसे हृदयादन्तरङ्गादपि अधि

अधिकतया जायसे अतस्त्वं वै निश्चितम्पुत्रनामा आत्मा अभिन्नरूपोऽसि ॥ स त्वं शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥ पुत्रमूर्द्धानं शिरः अस्य पुत्रस्यैवावजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वेति मन्त्रेण । अस्यार्थः तत्र परमेष्ठी उष्णिक् प्रजापतिरवघ्राणे० ॥ हेपुत्र प्रजापतेः ब्रह्मणः हिङ्कारेण स्नेहार्द्रशब्देन सामवेदेन वा त्वा त्वामवजिघ्रामि अतोऽवघ्राणात् हे असौ अमुकशर्मन् असौ स्थाने नामादेशः सहस्रायुषा सुबहुजीवनेन शरदः शतमित्युक्तार्थम् अवघ्राणञ्च त्रिः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ गवान्त्वेति मन्त्रेण त्रिवारं जिघ्रति । सहस्रायुषेत्यादेरत्राप्यनुषङ्गः तेन प्रजापतिस्थाने गवांत्वेति पदं मन्त्रे पठेदित्यर्थः ॥ दक्षिणे कर्णे जपश्चास्मे प्रयन्धीति मन्त्रेण । तस्यार्थः तत्र द्वयोः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् इन्द्रः कर्णजपे० । हे मघवन् नाकेश ऋजीषिन् स्निग्धचित्त हेइन्द्र लोकेश शिप्रिन् सुखद लघुहस्तेति वा अस्मे अस्मै कुमाराय इन्द्ररायः ऐश्वर्ययुक्तधनानि प्रयन्धि प्रयच्छ । विश्ववारस्य सर्ववरणीयस्य वराणां समूहो वारम् सर्वेषां वाराणां समूहः सर्ववारम् तस्येति वा भूरेर्बहुतरस्य अत्र कर्मणि षष्ठी प्रचुरं सर्ववारं रायम्प्रयच्छेत्यर्थः । प्रयोजनमाह अस्मे अस्य शतं शरदो जीवसे जीवनायेति किञ्च अस्मिन् वीरान्पुत्रान् शश्वतः शाश्वतान् दीर्घायुषः अधाः निधेहि अस्मै देहीत्यर्थः । वामे तु इन्द्रश्रेष्ठानीति मन्त्रेण जपः । अस्यार्थः । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त अस्मे अस्मिन् श्रेष्ठानि सुमङ्गलानि द्रव्याणि धेहि स्थापय । चित्तिं ज्ञानम् तनूनामवयवानामरिष्टिन्नीरोगत्वं दक्षस्य प्रजापतेरिव सुभगत्वं सौभाग्यं सर्वप्रभुत्वञ्च धेहि । तथा रयीणां धनानां पोषम्पुष्टिम् वाचः वागिन्द्रियस्य स्वात्मानम् स्वादुत्वम् माधुर्यमिति यावत् । अह्नाम् दिनानाम् सुदिनत्वं साफल्यञ्च धेहीति । स्त्रियै स्त्रियास्तु मूर्द्धावघ्राणमात्रन्नत्वन्यत् तदपि तूष्णीन्नतु मन्त्रेण ॥ १८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ प्रोष्य प्रवासादेत्य गृहान् गृहस्थान्भार्यापुत्रादीनुपतिष्ठते प्रार्थयते । कथं पूर्ववत् । आहिताग्निप्रवासप्रकरणोक्तवत् । तद्यथा । गृहामाबिभीतेत्यारभ्य उपहूतो गृहेषु न इत्येतावत्पर्यन्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैः गृहानुपस्थाय क्षेमाय व इत्यादिना शंय्योरित्यन्तेन मन्त्रेण गृहं प्रविशेत् । केचित्तु सूत्रकारेण गृहोपस्थानमात्रविधानात् मन्त्रवत्प्रवेशन्नेच्छन्ति ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ पुत्रमात्मजं दृष्ट्वा विलोक्य अङ्गादङ्गादित्यादिकं

मन्त्रं जपति ॥ अथास्यमूर्द्धानमवजिघ्रति ॥ अथ जपानन्तरमस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः अवजिघ्रति अवाचीनं जिघ्रति केन मन्त्रेण ॥ प्रजापतेष्ट्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतमिति ॥ अनेन मन्त्रेण सकृत् ॥ असावित्यस्यस्थाने अमुकशर्मन्निति पुत्रनामग्रहणम् ॥ गवां त्वा हिङ्कारेणेति च त्रिः ॥ प्रजापतेष्ट्वेति सकृज्जिघ्रणानन्तरं पुनः गवां त्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतमिति मन्त्रेण सकृन्मूर्द्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति ॥ दक्षिणेऽस्य कर्णे जपत्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्ररायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतꣳशरदो जीवसेऽधा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्रशिप्रिन्निति ॥ अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे अस्मे प्रयन्धीत्यादि इन्द्रशिप्रिन्नित्यन्तं मन्त्रं जपति ॥ इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषꣳरयीणामरिष्टिंतनूनाꣳस्वात्मानंवाचःसुदिनत्वमह्ना मिति सव्ये ॥ सव्ये वामकर्णे इन्द्रश्रेष्ठेत्यादि सुदिनत्वमह्नामित्यन्तं मन्त्रं जपति ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम् ॥ स्त्रियाः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव अवजिघ्रति तूष्णीम् विना मन्त्रेण एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोर्निवृत्तिः ॥ १८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ साग्निकः प्रवासं कृत्वा एत्य गृहान् गृहस्थितान् भार्यापुत्रादीनुपतिष्ठते तत्समीपे स्थित्वा मन्त्रं पठति पूर्ववत् श्रौतवत् । गृहामाबिभीतेति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । उपस्थानानन्तरं क्षेमाय व इति प्रवेशनमिति भर्तृयज्ञहरिहरौ । प्रवासश्च साग्निकेन द्रव्यार्जनादिदृष्टकार्यार्थमेव केवलेन पुरुषेण कार्यः । न तु तीर्थयात्राद्यदृष्टकार्यार्थमिति प्रयोगरत्ने ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदःशतमिति ॥ पुत्रमात्मजं दृष्ट्वा विलोक्य अङ्गादङ्गादिति मन्त्रं पठति । मन्त्रार्थः । हे पुत्र यतस्त्वमङ्गात्प्रत्यङ्गात्सम्भवसि उत्पत्स्यसे । हृदयादन्तरङ्गादपि अधिकतया जायसे । अतस्त्वं वै निश्चितं पुत्रनामा आत्माऽभिन्नरूपोऽसि । स त्वं शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥ अथास्यमूर्द्धानमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वाहिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतमिति ॥ जपोत्तरमस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः अवजिघ्रति । अवाचीनं जिघ्रति प्रजापतेष्ट्वेति मन्त्रेण । असाविति तस्यैव नामग्रहणम् । मन्त्रार्थः । हे पुत्र प्रजापतेर्ब्रह्मणः हिङ्कारेण स्नेहार्द्रकृतध्वनिविशेषेण सामवेदावयवेन वा त्वा त्वां अव-

जिघ्रामि शिरसि चुम्बामि । अतोऽवघ्राणात् हे असौ अमुकशर्मन् सहस्रायुषा सुबहुजीवनेन शरदः शतमिति उक्तार्थम् ॥ गवां त्वा हिङ्कारेणेति च त्रिः ॥ गवांत्वेतिच मन्त्रेण त्रिरवजिघ्रति सहस्रायुषेत्यादेरत्राप्यनुषङ्गः । तेन प्रजापति-स्थाने गवांत्वेति पदं मन्त्रे पठेदित्यर्थः । ततश्च गवांत्वाहिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति मन्त्रेण सकृन्मूर्द्धानमवघ्राय द्विस्तू-ष्णीमवजिघ्रति ॥ दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति ॥ अस्मेप्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र-रायो विश्ववारस्य भूरेः ॥ अस्मेशतꣳशरदोजीवसेऽधाअस्मे व्वीराञ्छश्वत इन्द्रशिप्रिन्निति ॥ अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे अस्मेप्रयन्धि मघवन्निति मन्त्रं जपति । मन्त्रार्थः । हे मघवन् इन्द्र ऋजीषिन् स्निग्धचित्त हे इन्द्र लोकेश शिप्रिन् सुखद लघुहस्तेति वा । अस्मे अस्मै कुमाराय इन्द्ररायः ऐश्वर्याणि धनानि च प्रयन्धि प्रयच्छ । विश्ववारस्य सर्ववरणीयस्य वराणां समूहो वारं सर्वेषां वाराणां समूहः सर्ववारं तस्येति वा । भूरेः बहुतरस्य । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रचुरसर्व-वारं रायं प्रयच्छ इत्यर्थः । प्रयोजनमाह । अस्मे अस्य शतं शरदो जीवसे जीवना-येति । किञ्च अस्मे अस्मिन् वीरान् पुत्रान् शश्वतः शाश्वतान् दीर्घायुषः अधाः निधेहि अस्मै देहीत्यर्थः ॥ इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिन्दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषꣳरयीणामरिष्टिन्तनूनाꣳस्वात्मानंवाचःसुदिनत्वमह्ना-मिति ॥ सव्ये सव्यकर्णे इन्द्रश्रेष्ठानीति मन्त्रं जपति । मन्त्रार्थः । हे इन्द्र परमै-श्वर्ययुक्त अस्मे अस्मिन् श्रेष्ठानि सुमङ्गलानि धेहि स्थापय । चित्तिं ज्ञानं दक्षस्य दक्षप्रजापतेरिव सुभगत्वं सौभाग्यं सर्वप्रभुत्वञ्च धेहि । तथा रयीणां धनानां पोषं पुष्टिं तनूनामवयवानां अरिष्टिं नीरोगत्वं वाचः वाण्याः स्वात्मानं स्वादुत्वं माधुर्यमितियावत् । अह्नां दिनानां सुदिनत्वं साफल्यं च धेहि ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धा-नमेवावजिघ्रति तूष्णीम् ॥ स्त्रियै स्त्रियाः दुहितुः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव तूष्णीं जिघ्रति न त्वन्यत् एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोर्निवृत्तिरिति हरिहरः । एवका-रकरणं कर्णजपप्रतिषेधार्थकमिति भर्तृयज्ञः । इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपति श्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे ऽष्टादशी कण्डिका ॥ १८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ १ ॥ स्थालीपाकꣳश्रपयित्वा-ऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति देवीं वाचमजनयन्त देवा-

स्त्वां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतुस्वाहेति ॥ २ ॥ वाजो नो अद्येति च द्वितीयाम् ॥ ३ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन गन्धानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति ॥ ४ ॥ प्राशनान्ते सर्वान् रसा-न्त्सर्वमन्नमेकत उद्धृत्याथैनं प्राशयेत् ॥ ५ ॥ तूष्णीꣳहन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ भारद्वाज्यामाꣳसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ ७ ॥ कपिञ्जलमाꣳसेनान्नाद्यकामस्य ॥ ८ ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥ ९ ॥ कृकषाया आयुष्कामस्य ॥ १० ॥ आत्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥ सर्वैः सर्वकामस्य ॥ १२ ॥ अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्रा-ह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ कुमारस्य कर्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ स्थाली-पाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुतीजुहोति। देवीं वाचमजनयन्त इत्येकाम्। वाजोनो अद्येति च द्वितीयाम् ॥ च शब्दात्पूर्वया च स्थालीपा-कस्य जुहोति। प्राणेनान्नमशीय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं चतुर्भिः। ततः स्विष्टकृ-दादि ॥ प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्वमन्नमेकत उद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीꣳ हन्ते-ति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ विकल्पोऽयं सर्वे रसाः कटुतिक्तादयः सर्वमन्नं च शालिसूपापूपादि। एकत इत्येकपात्रोद्धरणम् ॥ भारद्वाज्या माꣳसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ भारद्वाजी पक्षिविशेषस्तस्य मांसेन वाग्मी कुमारः स्यादि-त्येवङ्कामस्य प्राशनम्। कपिञ्जलमाꣳसेनान्नाद्यकामस्य ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य॥ जवनो वेगोऽभिधीयते। कृकषाया आयुः कामस्य ॥ कृकषेति कङ्कणहारिको-च्यते। तन्मांसेनायुःकामस्य ॥ आत्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ आटीनाम जलचरः पक्षी तस्य मांसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्राशनम्। सर्वैः सर्वकामस्य ॥ य एतान्स-र्वान्कामान्कामयते तस्य सर्वैरेतैर्मांसैः प्राशनं कारयेत् ॥ अन्नपर्याय वा ॥ अन्नप-

रिपाट्या वैकीकृत्य सर्वमांसानि प्राशयेत् ॥ ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् ॥
इति श्री कर्कोपाध्यायकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डविवरणं सम्पूर्णम् ॥ १९ ॥ * ॥

जयरामः ॥ षष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनाख्यं कर्म कार्यमिति शेषः । श्रपयित्वेति सिद्धस्यासादनव्युदासार्थम् । आज्यभागान्ते देवीं वाचमिति । अनेनमन्त्रेणैकामाज्येनाहुतिञ्जुहोति । द्वितीयान्तु देवींवाचमिति चशब्दाद्वाजोन इत्येताभ्याम्मन्त्राभ्यां जुहोति । अथ मन्त्रार्थः ॥ तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् वाक् आज्यहोमे० । देवीं द्युतिमतीं वाचं वाणीम् देवाः प्राणादिवायवः । अजनयन्त उत्पादितवन्तः । ततस्तां वाचमैश्वर्याख्यां पशवो मनुष्यादयो वदन्ति । पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः । सा वाक् नोऽस्मान् उपैतु सन्निहिताऽस्तु । किम्भूता मन्द्रा हर्षकरी । इषम् रसम् । ऊर्जमन्नादीनिच दुहाना । सुष्टुता शोभनैर्मन्त्रैस्तद्द्रष्टृभिर्वा स्तुता नुता । तत्र दृष्टान्तः वत्सान्धेनुरिवेति । वाजो नो इति । अस्य प्रजापतिरनुष्टुप् अन्नन्तत्प्राशनाङ्गहोमे० । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । ततः चतस्र आज्याहुतीः प्रतिमन्त्रम् । मन्त्रार्थः सुगमः । तद्यथा प्राणेन वायुना अन्नम् अशीय अश्नानि । एवमुपर्यपि । ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तम् । एकत इत्यत्र सन्धिश्छान्दसः । एकस्मिन्पात्रे एकीकृत्येत्यर्थः । हन्तेति मन्त्रेण वेति विकल्पः । भारद्वाजी पक्षिविशेषः तस्य मांसेन वाक्प्रसारः अयङ्कुमारो वाग्मी स्यादित्येषं कामो यस्मिन्कुमारे तस्य प्राशनं कपिञ्जलस्तित्तिरो वेति मयूरो वा कृकषा कङ्कणहारिका । आटी प्लवविशेषः । सर्वैरिति य एतान्सर्वान्कामान् कामयते तस्य सर्वैरेतैरेव मांसैर्व्यस्तैस्समस्तैर्वा प्राशनं कारयेत् । ततस्तैः सर्वैरसैः सर्वान्नेन च प्राशनम् । अन्नपर्याय वेति । छान्दसम् अन्नपरिपाट्या सर्वान्नैः सर्वरसैश्च सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेद्वा । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इत्युक्तार्थम् । तत्पदावृत्तिः काण्डपरिसमाप्तिप्रज्ञप्त्यर्थम् ॥ १९ ॥ इत्याचार्यजयरामकृते गृह्यभाष्ये सज्जनवल्लभाख्ये प्रथमकाण्डविवरणं समाप्तिमगमत् ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ जन्मतः षष्ठे मासे कुमारस्य अन्नप्राशनं कर्म कुर्यात् ॥ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीजुहोति ॥ अन्नप्राशनस्येतिकर्तव्यताविशेषमाह । स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा आघारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुतीजुहोति । देवीं वाचमित्यादि वाजोनो

अद्येति च द्वितीयामित्यन्तम् सूत्रम् ॥ आज्येन देवीं वाचमित्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात् । इदं वाचे इति त्यागं विधाय चकारात्पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यान्ते वाजो नः । यथा देवीं वाचमिति वाजो नो अद्येति च द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयामाज्याहुतिं हुत्वा इदं वाचे वाजायचेति त्यागं कुर्यात् । स्थालीपाकस्य जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनान्नमशीयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तं विधाय ॥ सर्वान् रसान्त्सर्वमन्नमेकतउद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीꣳ हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ सर्वान् मधुरादीन् रसान्सर्वमन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यादि । एकतोद्धृत्येत्यत्र विसर्जनीयलोपेऽपि पुनः सन्धिरार्षः पृथगुकारोच्चारणं वा । एकतः एकस्मिन्पात्रे उद्धृत्य कृत्वा अथानन्तरमेनं कुमारं प्राशयेत् तूष्णीं मन्त्ररहितं हन्तेति वा मन्त्रेण कुतः हन्तकारं मनुष्या उपजीवन्ति इति श्रवणात् ॥ भारद्वाज्यामाꣳसेनवाक्प्रसारकामस्य कपिञ्जलमाꣳसेनान्नाद्यकामस्य मत्स्यैर्जवनकामस्य कृकषाया आयुष्कामस्याट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्याय वा ॥ अत्र गुणफलमाह । भारद्वाज्याः पक्षिण्याः मांसेन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यम् । यदीयं कामना भवति कस्य पितुः कथम्भूतस्य वाक्प्रसारकामस्य वाचः प्रसारो बहुत्वं तत्कुमारस्य कामयते इति वाक्प्रसारकामः तस्य कर्तरि षष्ठी कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् । एवमन्नाद्यकामस्य कपिञ्जलमांसेन एवमुत्तरत्रापि । अयमर्थः । यदि कुमारस्य अयं वाग्मी स्यादिति कामयेत्तदा भारद्वाज्या मांसं प्राशयेत् । यदि कुमारोऽन्नादः स्यादिति कामयेत्तदा कपिञ्जलमांसं प्राशयेत् । कपिञ्जलः कारण्डवो मैरिवा मयूरो वा केचित्तित्तिरो वेति । यदि कुमारोऽयं जवनः शीघ्रगामी स्यात्तदा यथासम्भवं मत्स्यान्प्राशयेत् । स यदि कुमारो दीर्घायुः स्यादिति कामयेत् तदा कृकषाया मांसं प्राशयेत् । यदि कुमारो ब्रह्मवर्चस्वी स्यादिति कामयेत्तदा आट्या मांसं प्राशयेत् ॥ यदि वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसान्तानि सर्वाणि कुमारस्य भवन्त्विति कामयेत्तदा भारद्वाज्यादीनामाट्यन्तानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्राशयेत् अन्नपर्याय वा अन्नपरिपाट्या वा अन्नवदेकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः । अन्नपर्यायेति अविभक्तिकमार्षं पदम् ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ततः कर्मसमाप्तौ एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यम् । अत्र काण्डपरिसमाप्तौ द्विरुक्तिः । यथा कात्यायनसूत्रे अध्यायपरिसमाप्तौ उपस्पृशेदप उपस्पृशेदप इति सूत्रार्थः । अथान्नप्राशनप्रयोगः ।

कुमारस्य षष्ठे मासे चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने मातृपूजापूर्वकं नान्दीमुखश्राद्धं विधाय पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विदध्यात्। तत्र आज्येन देवीं वाच मजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्ज्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति प्रथमाम् इदं वाचे इति त्यागं विधाय पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यान्ते वाजो नो अद्य प्रसुवातिदानं वाजो देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति। वाजो हि मा सर्ववीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयᳪस्वाहेति द्वितीयाम्। इदं वाचे वाजायेति च त्यागं कुर्यात्। अथ स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति तद्यथा। प्राणेनान्नमशीय स्वाहा। इदं प्राणाय०। अपानेन गन्धानशीय स्वाहा। इदमपानाय०। चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा। इदं चक्षुषे०। श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा। इदं श्रोत्राय०। ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीराज्येन हुत्वा संस्रवप्राशनम्। दक्षिणादानान्तं कृत्वा सर्वान् रसान्सर्वं चान्नमेकस्मिन् पात्रे समुद्धृत्य सकृदेव कुमारं तूष्णीं प्राशयेत्। हन्तेति वा मन्त्रेण। स यदि कुमारस्य वाग्मित्वमिच्छेत्तदा भारद्वाज्या मांसं प्राशयेत्। यद्यन्नाद्यत्वं कामयेत् तदा कपिञ्जलमांसं यदि जवनत्वं तदा मत्स्यमांसं यदि दीर्घायुष्ट्वं तदा कृकषायाः मांसं यदि ब्रह्मवर्चसं तदा आट्या मांसं यदि सर्वकामस्तदा सर्वमांसानि क्रमेण प्राशयेत्। एकीकृत्यवा। अस्य कर्मणः समृद्ध्यर्थं ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणं भोजयेत्। इत्यन्नप्राशनम्। इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ प्रथमः काण्डः॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः॥ षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम्॥ जन्मतः षष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनाख्यं कर्म कुर्यात्। नारदः। जन्मतो मासि षष्ठे स्यात् सौरेणान्नाशनं परम्। तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा॥ द्वादशे वाऽपि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं परम्॥ संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः। षष्ठे वाऽप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणान्तुपञ्चमे। सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम्॥ रिक्तां दिनक्षयं नन्दां द्वादशीमष्टमीममाम्। त्यक्त्वाऽन्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवज्ञवासराः॥ चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना॥ श्रीधरः॥ आदित्यतिष्यवसुसौम्यकरानिलाश्विचित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः। बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः॥ वसिष्ठः॥ बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च

राजाभिषेके खलु जन्मधिष्ण्यम् । शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे सीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु ॥ **स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीजुहोति** ॥ स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वाऽऽज्यभागौ हुत्वा द्वे आज्याहुती वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहोति ॥ **देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवोवदन्ति । सानोमन्द्रेषमूर्जंदुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति॥ वाजोनोऽअद्येति च द्वितीयाम्** द्वे आहुती जुहोतीत्युक्तम् । तत्र देवीं वाचमजनयन्त इति मन्त्रेणैकामाहुतिं जुहोति । वाजो नो अद्येति च द्वितीयाम् चशब्दात्पूर्वया ऋचा सह वाजोनोऽअद्येति अनया द्वितीयामाहुतिं जुहोति । ततश्च देवीं वाचमिति वाजो नो अद्येति च द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयामाहुतिं जुहोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थः । देवीं देवसम्बन्धिनीं वाचं वाणीं देवाः प्राणादिवायवः अजनयन्त उत्पादितवन्तः ततस्तां देवीं वाचं विश्वरूपाः नानारूपा ऋषिमुनिब्राह्मणादयः पशवः संसरणत्वाद्वदन्ति । पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः । सा नो अस्मान् उपैतु सन्निहिताऽस्तु । किम्भूता मन्द्रा हर्षकरी । इषं रसं ऊर्जं अन्नादि च दुहाना । सुष्टुता शोभनैर्मन्त्रैः तद्द्रष्टृभिर्वा स्तुता । तत्र दृष्टान्तः । वत्सान् धेनुरिवेति । **स्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन गन्धानशीय स्वाहा चक्षुषारूपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति** ॥ स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनान्नमशीय स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति । ततः स्विष्टकृदादिप्राशनान्तम् । मन्त्रार्थः । प्राणेन वायुनाऽन्नमशीय अहं प्राप्नुयाम् लभेयम् । अपानेन वायुना गन्धान् परिमलान् लभेयम् । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ **प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्वमन्नमेकत उद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीꣳ हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः** ॥ प्राशनान्ते कर्मणि सर्वान् रसान् कटुमधुरतिक्तकषायादीन् सर्वमन्नं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं पेयं चैकतां एकस्मिन् सुवर्णादिपात्रे उद्धृत्याथैनं कुमारं तस्मादन्नं गृहीत्वा तूष्णीं प्राशयेत् । हन्तेति मन्त्रेण वा प्राशयेत् । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितर इति श्रवणात् । श्रुतिरपि च लिङ्गभूता स्मरणस्य द्योतिका भवति । नन्वग्रमुद्धृत्य ब्राह्मणाय दीयते तत्र कृतार्थमेतद्दर्शनमिति चेत् नैवम् । उभयोर्द्योतिका भविष्यति । एकतोद्धृत्येत्यत्र छान्दसः सन्धिः । मार्कण्डेयः । देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्सङ्गगतस्य च ॥ अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥ मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वेति ॥

गुणफलमाह । भारद्वाज्या मांꣳसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ भारद्वाजी पक्षिणीविशेषः चिठीकेति प्रसिद्धा । तस्याः मांसेन वाक्प्रसारः अयं कुमारो वाग्मी स्यादित्येवं कामो यस्मिन् कुमारे तस्य प्राशनं कुर्यात् ॥ कपिञ्जलमांꣳसेनान्नाद्यकामस्य ॥ कपिञ्जलः पक्षिविशेषः प्रसिद्धः । यद्ययं कुमारोऽन्नादः स्यादिति कामयेत्तदा कपिञ्जलमांसेन प्राशनं कुर्यात् । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥ जवनः शीघ्रगामी स्यादिति कामयेत् तदा मत्स्यानां मांसेन प्राशनं कुर्यात् ॥ कृकषाया आयुष्कामस्य ॥ कृकषा कङ्कणहारिका तन्मांसेन दीर्घायुष्कामस्य प्राशनम् ॥ आट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ आटिर्जलचरः पक्षी तन्मांसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्राशनं कुर्यात् ॥ सर्वैः सर्वकामस्य ॥ यो वाक्प्रसारादिसर्वान्कामान् कामयते तस्य भारद्वाज्यादिसर्वैर्मांसैः क्रमेण प्राशनं कुर्यात् ॥ मिश्रैः प्राशनमिति भर्तृयज्ञः ॥ अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ अन्नपरिपाट्या वाऽन्नवत् सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः । अन्नपरिपाट्या वा क्रमेण प्राशयेन्नैकत उद्धृत्येति भर्तृयज्ञः । अन्नपर्यायेत्यविभक्तिकं छान्दसं पदम् । तत इत्युक्तार्थम् । द्विरुक्तिः काण्डसमाप्तिसूचनार्था ॥ ॥ * ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट् स्थपतिश्रीमद्याज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे एकोनविंशतिकण्डिका ॥ १९ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ जन्मतः षष्ठे मासे रेवत्यश्विनीरोहिणीमृगशिरःपुनर्वसुपुष्यहस्तचित्राश्रवणधनिष्ठोत्तरात्रयेषु बुधजीवभानुवारेषु शुभे चन्द्रे पूर्वाह्णे पित्रादिः शिशोरन्नप्राशनं कारयेत् । षष्ठे च क्रियते तदा गुरुशुक्रभौमादिदोषोऽधिकमासादिदोषश्च नास्ति । पित्रादिः सभार्यः शिशोर्मङ्गलस्नानं कारयित्वा देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोर्मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमस्यकुमारस्यान्नप्राशनाख्यं कर्माहङ्करिष्ये । ततः स्वस्तिवाचनाभ्युदयिके कृत्वा पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । वैकल्पिकावधारणे हन्तेति प्राशनमिति विशेषः । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं तत आज्येन देवीं वाचमिति प्रथमाहुतिः । इदं वाचे नमम । पुनर्देवीं वाचं वाजो नोऽद्येति मन्त्राभ्यां आज्येन द्वितीयाहुतिः । इदं वाचे वाजाय नमम । ततः स्थालीपाकेन चतस्र आहुतयः । प्राणेनान्नमशीय स्वाहा इदं प्राणाय न० । अपानेन गन्धानशीयस्वाहा इदमपानाय० । चक्षुषा

रूपाण्यशीय स्वाहा इदं चक्षुषे न० । श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा इदं श्रोत्राय० । ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्धोमः । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः । ततः संस्रवप्राशनम् । पवित्राभ्यां मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । प्रणीताविमोकः । ततः सर्वान् रसान् सर्वमन्नं चैकस्मिन्पात्रे उद्धृत्य सकृदेव हन्तेति मन्त्रेण कुमारं प्राशयेत् । काम्यं यथोक्तम् । एकब्राह्मणभोजनम् । ततो दशब्राह्मणभोजनम् बालं भूमावुपवेश्य तदग्रे पुस्तकवस्त्रशस्त्रादिशिल्पानि विन्यस्य जीविकापरीक्षां कुर्यात् । शिशुः स्वेच्छया यत्प्रथमं स्पृशेत्साऽस्यजीविकेति विद्यात् । तदुक्तं कारिकायाम् । कृतप्राशनमुत्सङ्गाद्धात्री बालं समुत्सृजेत् । कार्यन्तस्यपरिज्ञानं जीविकाया अनन्तरम् । देवताग्रेऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ॥ शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ॥ जीविका तस्य बालस्य तेनैवेति भविष्यति ॥ गर्भाधानादिका अन्नप्राशनान्ता मलिम्लुचे ॥ आकर्णवेधाः स्युः क्रिया नान्या इत्याह भास्करः ॥ कुमार्या अप्येतदमन्त्रकं कार्यम् । इत्यन्नप्राशने पदार्थक्रमः । गर्गमते प्राणापानाय चक्षुषे श्रोत्राय जुष्टं गृह्णामीति चरुग्रहणम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । अन्यत्समानम् । अथ वर्द्धापनविधिः । आदित्यपुराणे । सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नत इति ॥ स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरं यत्नात्कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥ स्वनक्षत्रं स्वनक्षत्रदेवता ॥ स्वनक्षत्रं वित्तपश्चेति क्वचित्पाठः । तदा वित्तपः कुबेरः । अथ प्रयोगः । तत्र वर्षपर्यन्तं प्रतिमासं ततः प्रतिवर्षं तिलतैलेनैव स्नात्वा शुक्लवस्त्रयुगं परिधायाचान्तो गृहाभ्यन्तरत उपविश्य कुशयवजलान्यादाय ॐ अद्य मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्यकामो मार्कण्डेयादीनां पूजनमहं करिष्य इति सङ्कल्प्य तत्र निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनमहं करिष्ये । ॐ गणपतयेनमः इति गन्धादीनि दत्वा प्रणम्य गणपते क्षमस्वेति विसर्ज्जयेत् । एवम् गौरीं पद्मां शचीं मेधां सावित्रीं विजयां जयाम् । देवसेनां स्वधां स्वाहां मातृः लोकमातृः धृतिं पुष्टिं तुष्टिं आत्मनः कुलदेवताम् पूजयेत् । ततो घृतेन वसोर्द्धारां कुर्यात् । ततः ॐ गणपतये नमः दुर्गायै नमः कुलदेवतायै नमः गुरुभ्यो नमः देवताभ्यो नमः अग्नये नमः विप्रेभ्यो नमः मातृभ्यो नमः पितृभ्यो नमः सूर्याय नमः चन्द्राय नमः मङ्गलाय नमः बुधाय नमः बृहस्पतये नमः शुक्राय नमः शनैश्चराय नमः राहवे नमः केतवे नमः पञ्चभूतेभ्यो नमः कालाय नमः युगाय नमः संवत्सराय नमः मासाय नमः पक्षाय नमः अस्मज्जन्मतिथये

नमः अस्मज्जन्मनक्षत्राय नमः अस्मज्जन्मराशये नमः शिवायै नमः सम्भूत्यै नमः प्रीत्यै नमः सन्तत्यै नमः अनुसूयायै नमः क्षमायै नमः विष्णवे नमः भद्रायै नमः इन्द्राय नमः अग्नये न० यमाय न० निर्ऋतये न० वरुणाय न० वायवे न० धनदाय न० ईशानाय न० अनन्ताय न० ब्रह्मणे नमः इति सम्पूज्य। षष्ठिके इहागच्छेह तिष्ठेत्यावाह्य पाद्यादिकन्दत्वा ॐ जगन्मातर्जगद्धात्रि जगदानन्दकारिणि। प्रसीद मम कल्याणि नमोऽस्तु षष्ठिदेवते॥ इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलित्रयेण सम्पूज्य गन्धादिकन्दत्वा वरं प्रार्थयेत्। रूपं देहि यशो देहि भद्रं भगवति देहि मे। पुत्रान्देहि धनन्देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे। इति वरं प्रार्थ्य प्रणम्य विसर्जयेत्। ततश्चन्दनेनाष्टदलं कृत्वा अक्षतानादाय ॐ भगवन्मार्कण्डेय इहागच्छेह तिष्ठेत्यावाह्य स्थापयित्वा पाद्यादीनि दत्वा इदमनुलेपनम् ॐ मार्कण्डेयाय नमः इति चन्दनं दत्वा। ॐ आयुःप्रद महाभाग सोमवंशसमुद्भव। महातपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोस्तु ते। इति पुष्पाञ्जलित्रयेण सम्पूज्य गन्धादीनि दत्वा वरं प्रार्थयेत्। ॐ मार्कण्डेयाय मुनये नमस्ते महदायुषे। चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने॥ मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन। आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव॥ नराणामायुरारोग्यैश्वर्यसौख्यैः सुखप्रदः। सौम्यमूर्ते नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च॥ महातपो मुनिश्रेष्ठ सप्तकल्पान्तजीवन। मार्कण्डेय नमस्तुभ्यं दीर्घायुष्यं प्रयच्छ मे॥ मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः। चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्येऽहं तथा मुने॥ इति वरं प्रार्थ्य प्रणम्य। अश्वत्थाम्ने नमः बलये नमः व्यासाय न० हनुमते न० बिभीषणाय नमः कृपाय नमः परशुरामाय० कार्तिकेयाय० जन्मदेवतायै० स्थानदेवतायै० प्रत्यक्षदेवतायै० वासुदेवाय० क्षेत्रपालाय० पृथिव्यै० अद्भ्यो नमः तेजसे० वायवे० आकाशाय०। इत्यष्टदिग्भागे सम्पूज्य। प्रीयन्तां देवताः सर्वाः पूजां गृह्णन्तु ता मम। प्रयच्छन्त्वायुरारोग्यं यशः सौख्यं च सम्पदः॥ मन्त्रहीनं भक्तिहीनं क्रियाहीनं महामुने। यदर्चितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे॥ इति पठित्वा तिलवपनम्। ब्राह्मणाय तिलदानम्। देयद्रव्याणि सम्पूज्य कुशत्रयतिलजलान्यादाय अद्य मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्ट्वकाम एतान् तिलान् सोमदैवतान् यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे इति दद्यात्। ततो घृताक्ततिलैर्ष्टाहुतिभिर्होमः। ततः पयसा सर्वभूतेभ्यो नम इति बलिं दद्यात्। तण्डुलेभ्यो नमः इति सम्पूज्य जलेन सिक्त्वा कुशत्रयतिलजलान्यादाय अद्य मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्ट्वकाम एतान् सोपकरणान् तण्डुलान् यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुम-

हमुत्सृजे । घृताय नम इति घृतं सम्पूज्य जलेन सिक्त्वा अद्य मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्ट्वकाम इदं घृतं प्रजापतिदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे । ततस्तिलगुडसहितदुग्धपानम् । तत्र मन्त्रः । अञ्जल्यर्द्धमितं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम् । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥ इति तिलगुडसहितं दुग्धं पीत्वाऽऽचम्य । मार्कण्डेयाय नमः गोभ्यो न० ब्राह्मणेभ्यो नमः इति प्रणम्य । मार्कण्डेय नमस्तेति विसर्जयेत् । अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च बिभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ सप्तैतांश्च स्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतं साग्रमपमृत्युविवर्जितः ॥ इति वचनादश्वत्थामादिमार्कण्डेयान्तानष्टौ स्मरेत् । इदं च वर्द्धापनं यदि जन्ममासोऽसङ्क्रान्तस्तदा शुद्धमास एव कार्यं नत्वधिके । इदं वर्द्धापनं यावद्बाल्यं पित्रादिभिः कार्यम् । पश्चात्तु प्रतिवर्षं स्वयमेवेति । ग्रन्थान्तरे तु माङ्गल्यस्नानं कृत्वा कुमुदादिदेवताः सम्पूज्य यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं दक्षिणां च दत्वा सुवासिनीभिर्नीराजितो धृतनूतनवस्त्रो ब्राह्मणेभ्यः शिशुभ्यश्चापूपपूरिकाः साज्याः कुमुदादिप्रीतये आयुर्वृद्धये च वायनादि दद्यात् । जन्मर्क्षदेवताप्रीत्यै च दद्यात् । वर्षान्ते सुदृढद्वादशवंशपेटिकाः सुमोदकादिखाद्यं निधाय नूतनवस्त्राच्छादिताः जीवत्पतिपुत्राभ्यो दत्वा तदाशिषो गृह्णीयात् ॥ इदं सर्वं जीवन्ती मातैवापत्यायुषे कुर्यात् ॥ ॥ * ॥ इतिश्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डं समाप्तम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् ॥ १ ॥ तृतीये वाऽप्रतिहते ॥ २ ॥ षोडशवर्षस्य केशान्तः ॥ ३ ॥ यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ॥ ५ ॥ अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिञ्चत्युष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति ॥ ६ ॥ केशश्मश्रु वपति च केशान्ते ॥ ७ ॥ अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति ॥ ८ ॥ तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति । सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥ ९ ॥ त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति ॥ १० ॥ शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति, येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ ११ ॥ सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे ॥ १२ ॥ एवं द्विरपरन्तूष्णीम् ॥ १३ ॥ इतरयोश्चोन्दनादि ॥ १४ ॥ अथ पश्चात्त्र्यायुषमिति ॥ १५ ॥ अथोत्तरतो येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय इति ॥ १६ ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते ॥ १८ ॥ यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा*वा वपति केशाञ्छिन्धि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः ॥ १९ ॥ मुखमिति च केशान्ते ॥ २० ॥ ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । अक्षण्वन्परिवपेति ॥ २१ ॥ यथामङ्गलं केशशेषकरणम् ॥ २२ ॥ अनुगुप्तमेतꣳ सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वाऽऽचार्याय वरं ददाति ॥ २३ ॥ गां केशान्ते ॥ २४ ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते द्वादशरात्रꣳ षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २५ ॥

* वर्त्तेति जयरामसम्मतः पाठ. ।

कर्कः ॥ **सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम्।** संवत्सरो यस्य जातः स सांवत्सरिकः। तस्य सांवत्सरिकस्य चूडाकरणाख्यं कर्म कर्तव्यम् । **तृतीये वाऽप्रतिहते ।** तृतीये वा संवत्सरे ऽप्रपन्ने, वाशब्दो विकल्पार्थः। **षोडशवर्षस्य केशान्तः ।** कर्तव्य इति शेषः। तुल्यत्वात्तत्कर्मणः केशान्तोऽत्राभिधीयते। **यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ।** यद्यस्य मङ्गलमुचितं कुले कस्यचित्तृतीये कस्यचित्संवत्सरे। अन्ये तु यथामङ्गलशब्देन कालान्तरं कल्पयन्ति। **ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ।** माता कुमारमादायाप्लाव्य स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्याङ्के कृत्वा पश्चादग्नेरुपविशति। **अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिञ्चत्युष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेत्यनेन मन्त्रेण ।** **केशश्मश्रुवपति च केशान्ते ।** विशेषः। **अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति ।** अत्रेति प्रकृतोदकमुच्यते। **तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूतादैव्या इति।** तत उदकमादाय दक्षिणं गोदानमुन्दति। गोदानशब्देनाङ्गविशेषोऽभिधीयते इति। अङ्गमिति शीर्षपार्श्वमुच्यते। उन्दति क्लेदयतीत्यर्थः। तच्च सवित्रा प्रसूता इत्यनेन मन्त्रेण। **त्र्येण्या शलल्या विनीय।** त्र्येणी शलली प्रसिद्धा तया विनीय केशान्। **त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इत्यनेन मन्त्रेण। शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति ।** शिवो नामेति मन्त्रेण ताम्रमयं क्षुरमादाय गृहीत्वा निवर्तयामीत्यनेन मन्त्रेण कुशतरुणेष्वन्तर्हितेषु संलागयति। प्रपूर्वो वपतिः संलागने। **येनावपत्सविता क्षुरेणेत्यनेन मन्त्रेण सकेशान्प्रच्छिद्य कुशान् । आनडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे । एवं द्विरपरं तूष्णीम् ।** एवं द्विरपरं कर्म तूष्णीं भवति। **इतरयोश्चोन्दनादि।** इतरयोश्च गोदानयोः उन्दनाद्येव कर्म भवति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम्। **अथ पश्चात्त्र्यायुषमिति, छेदनमन्त्रः। अथोत्तरतो येन भूरिश्चरा दिवमिति** छेदनमन्त्र एव। **त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते** यत्क्षुरेणेत्यनेन मन्त्रेण। मुखमिति च केशान्ते, मन्त्रविशेषः । **ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति। अक्षण्वन्परिवपेति ।** ताभिरेवाद्भिः शिरः समुद्य। उन्दयतिः क्लेदनार्थः तस्य क्त्वादनुनासिकलोपः क्रियते समुद्येतिरूपं क्लेदयित्वेत्यर्थः। नापिताय क्षुरं प्रयच्छति। अक्ष-

ञ्लागने। तत्र प्रजापतिः प्राजापत्यात्रिष्टुप् क्षुरः स्पर्शने०। येनावपदिति मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य छित्वा प्रास्यति प्रक्षिपति उत्तरत अग्नेरेव आनडुहे ध्रियमाणे गोमयपिण्डे। अथ मन्त्रार्थः। तत्र लम्बायनः पङ्क्तिः सविता कुशतरुणप्रच्छेदने०। हे ब्रह्माणः ब्राह्मणाः येन कारणेन क्षुरेण वा सविता प्रसविता पिता आदित्यो वा राज्ञः सोमस्य वरुणस्य च शिरः अवपत् राजसूयदीक्षायै अमुण्डयत्। किम्भूतः विद्वान् सर्वज्ञः तेन कारणेन क्षुरेण वा प्रकारेण वा ऽस्य कुमारस्य इदं शिरो यूयं वपत मुण्डयत। यथाऽयङ्कुमार आयुष्मान् दीर्घायुः जरदष्टिः सुपरिणतवपुश्च सत् स्यात्। एवम् एवमेवोन्दनादि कर्म। द्विरपरन्तूष्णीम् मन्त्रान् विना भवति। इतरयोश्च पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोरुन्दनादि, चकारादेवमेव सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम्। पश्चात्पश्चिमगोदाने त्र्यायुषमिति छेदने मन्त्रभेदः। तत्र उत्तरनारायण उष्णिक् आशीः छेदने०। अथोत्तरतो येन भूरिरिति छेदने मन्त्रभेदः। अस्यार्थः। तत्र वामदेवो यजुः क्षुरः केशच्छेदने०। हे कुमार येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा चराः चरणशीलो वायुः ज्योक् चिरम् आकल्पमित्यर्थः। दिवं द्याम् पश्चात्तामनुसूर्यं तमनुविश्वञ्च चरति। किम्भूतः भूरिः प्रचुरः तेन ब्रह्मणा तपसा वा तन्मन्त्रितक्षुरेण वा ते तव शिरः वपामि। किमर्थं जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थं जीवनायायुषे सुश्लोक्याय शोभनयशसे स्वस्तये मङ्गलाय। त्रिः क्षुरेण क्षुरभ्रामणेन शिरः प्रदक्षिणन्तिः करोति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम्। केशान्तेतु समुखमिति विशेषः। तत्र मन्त्रः। यत्क्षुरेणेति। अस्यार्थः। तत्र वामदेवो यजुः क्षुरभ्रामणे०। हे क्षुरदेवते यत् यस्मात् वप्ता क्षुरेण आवपति शिरो मुण्डयति नापितादिः, किम्भूतेन यनक्कुमारं मज्जयता संस्कुर्वता तथा सुपेशसा शोभयता वाशब्दश्चार्थे अतोऽस्य कुमारस्य केशान् छिन्धि मुण्डय शिरः आयुश्च मा प्रमोषीः मा मुषाण। सुपस्तेये। केशान्ते तु मुखमिति च मन्त्रान्ते वाच्यम्। ताभिरेवाद्भिः शिरः समुद्य क्लेदयित्वाऽऽर्द्रभावमापाद्येत्यर्थः। नापिताय क्षुरम्प्रयच्छति पिता तस्याधिकारित्वावगमात्। अक्षण्वन्परिवपेत्येतावता मन्त्रेण। अस्यार्थः। तत्र वामदेवो यजुः क्षुरो वपने०। हे नापित अस्य शिरः अक्षण्वन् क्षतमकुर्वन् परिवप परितो वप शिखां रक्षित्वा परितो मुण्डयेत्यर्थः। यथामङ्गलं यथाशास्त्रं त्रिशिखत्वादि। अनुगुप्तं सुगुप्तं वरमिति चूडाकरणे संस्कर्ता स्वाचार्याय केशान्ते संस्कृतोऽपि गाम्। संवत्सरमिति केशान्ते यव संवत्सरादिकालं ब्रह्मचर्यव्रतम्। नतु कुमारस्य, असम्भवात्। अवपनञ्च विहितवपनातिरिक्तवपनाभावोऽत्रैव। ब्रह्मचर्यकालविकल्पश्च शक्तिश्रद्धापेक्षः॥ ॥ १॥

गवन्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण ॥ यथा मङ्गलं केशशेषकरणम् । यथाशास्त्रं यद्यस्य गोत्रे उचितम् । केचित् त्रिशिखाः केचित्पञ्चशिखाः यथा यस्य प्रसिद्धिः ॥ अनुगुप्तमेतꣳ सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वा ऽऽचार्याय वरं ददाति । गां केशान्ते । तस्यैव ह्याचार्यस्य नेतरस्येति । संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते । व्रतं भवति । द्वादशरात्रꣳ षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः । स चायं विकल्पः । तुल्यं हि स्मरणमन्यत्रेति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ संवत्सरो जातो यस्य स सांवत्सरिकः संवत्सरातिक्रान्तः तस्य चूडाकरणाख्यङ्कर्म कर्तव्यमिति शेषः । तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते त्रये असम्पूर्ण इत्यर्थः । तुल्यत्वात्तत्कर्मणः केशान्तो ऽप्यत्रोच्यते । स च नियतकाल विवाहिताऽविवाहितयोः संवत्सरं ब्रह्मचर्यमित्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । यथामङ्गलमिति । यद्यस्य कुले मङ्गलमुचितङ्कस्यचित्संवत्सरे कस्यचित्तृतीये । यथामङ्गलङ्कालान्तरे कार्यमित्यपरे । आदौ ब्राह्मणान् सम्भोज्य शिशोर्माता बालं संस्नाप्याहतं वस्त्रयुग्मं परिधाप्य उत्सङ्गे बालमारोप्य स्थापितस्य वह्नेः पश्चाद्भर्तुरुत्तरत उपविशति, अन्वारम्भेणैवाघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतयो हूयन्ते ता एव हुत्वा । शीतासूपकल्पितास्वप्सु उष्णा अप आसिञ्चति पिता । उष्णेनेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी प्रतिष्ठा वायुर्वपनोदकासेके० । हे वायो हे अदिते अखण्डिता दितिः खण्डनं दो अवखण्डने इहि एहि आगच्छ । आगत्य चोष्णेन जलेन सह वर्तमानेनेतरेणोदकेन केशार्द्रीकरणेनास्य केशान्वप छिन्धि । केशश्मश्रुवपेति केशान्तकर्मणि विशेषः । अथात्र प्रकृतोदके दध्यादीनामेकतमस्य पिण्डस्प्रास्यति प्रक्षिपति । ततस्तस्मादुदकमादाय दक्षिणकोदानं केशसटामुन्दति क्लेदयति । सवित्रा प्रसूता दैव्या आप इति मन्त्रेण । उन्दी क्लेदने । अथ मन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिर्गायत्री आपः क्लेदने० । हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता उत्पादिता आपः ते तव तनूं चूडाख्यमङ्गम् उन्दन्तु क्लेदयन्तु । किम्भूता दैव्याः दिवि भवाः, किमर्थम्, तव दीर्घायुत्वाय चिरकालन्निर्दुष्टजीवनाय वर्चसे प्रतापाय ऐश्वर्याय च त्र्येण्या त्रिश्वेतया शलल्या शल्यकपक्षकण्टकेन नयनम् पृथक्करणम् । तूष्णीं कुशतृणत्रयान्तर्द्धानम् ओषधे त्रायस्वेत्येतावता मन्त्रेण । तत्र प्रजापतिर्यजुर्गायत्री तृणमन्तर्द्धाने० । शिवोनामेति मन्त्रेण ताम्रपरिष्कृतक्षुरादानम् । तत्र प्रजापतिः प्राजापत्याबृहती क्षुरः तदादाने० । निवर्तयामीति मन्त्रेण संलागनङ्करणम् । प्रपूर्वो वपतिः

हरिहरः ॥ अथ चूडाकरणकेशान्तौ तन्त्रेण सूत्रयति ॥ **सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वा ऽप्रतिहते ।** संवत्सरमब्दम् अतिक्रान्तः सांवत्सरिकः तस्य कुमारस्य चूडाकरणम् चूडाकर्म कुर्यात् । तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अल्पावशिष्टे । **यथा मङ्गलं वा सर्वेषाम् ।** यद्वा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं एतदुक्तं भवति यस्य कुले सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य । यस्य तृतीयेऽब्दे तस्य तदा इति व्यवस्था । यस्य कुले नास्ति नियमः तस्य यदृच्छया विकल्पः । अन्ये तु यथामङ्गलशब्देन धर्मशास्त्रान्तरे विहितकालान्तरोपलक्षणमाहुः । अतश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः । **षोडशवर्षस्य केशान्तः ।** षोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ षोडशवर्षः तस्य सप्तदशे वर्षे केशान्तः केशान्ताख्यः संस्कारो भवति । अत्र यद्यपि सूत्रक्रमोऽन्यथा तथापि केशान्तस्य कालविकल्पाभावात् चूडाकरण एव कालविकल्प इति हेतोर्यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् इति सूत्रं पूर्वं व्याख्यातं पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् । **ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ।** एवं कालमभिधाय कर्माभिधत्ते । चूडाकरणाङ्गतया त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्हमादाय गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सकृद्धौते वाससी द्वे वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अन्तरीयोत्तरीयत्वेन अङ्के उत्सङ्गे आधाय स्थापयित्वा पश्चादग्नेः पश्चिमतः उपविशति आस्ते । **अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिञ्चति ।** ततोऽन्वारब्धः ब्रह्मणा उपस्पृष्टः आज्याहुतीः आघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दश हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते शीतासु अप्सु उष्णा अप आसिञ्चति प्रक्षिपति वक्ष्यमाणमन्त्रेण अन्वारब्धग्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमो नियम्यते । **उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशश्मश्रिवति च केशान्ते ।** केशान्ते पुनः उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रुवपेतिविशेषः । **अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति ।** अथ उष्णोदकसेकानन्तरमत्र आस्वप्सु नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा पिण्डं प्रास्यति । असु क्षेपणे प्रक्षिपति । **तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता इति ।** ततस्ताभ्योऽद्भ्यः चुलुकेनैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणप्रदेशस्थं गोदानं केशसमूहं उन्दति आर्द्रं करोतीत्यर्थः । केन मन्त्रेण । सवित्राप्रसूतेत्यादिना दीर्घा-

युत्वाय वर्चस इत्यन्तेन । त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति । त्र्येण्या त्रिश्वेतया शलल्या शल्यकपत्रककण्टकेन विनीय पृथक्कृत्य पूर्वदिनाधिवासितां केशलतिकां तस्या अन्तर्मध्ये अन्तरा त्रीणि त्रिसङ्ख्याकानि कुशतरुणानि दर्भपत्राणि दधाति धारयति ओषधे त्रायस्वेति मन्त्रेण । शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति । ततः शिवो नामेत्यनेन मन्त्रेण लोहक्षुरं ताम्रपरिष्कृतमायसं क्षुरमादाय गृहीत्वा दक्षिणकरेण निवर्तयामीत्यनेन मन्त्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्यभिनिदधाति । उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते इति न्यायात् । धातूनामनेकार्थत्वाच्चेत्यत्र प्रपूर्वो वपति रभिनिधानार्थः । छेदनार्थत्वे तु उत्तरसूत्रविहितप्रच्छेदनानर्थक्यं प्रसज्येत । येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदिति । सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे । येनावपदिति मन्त्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य खण्डयित्वाऽग्नेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे आर्षभे गोमयपिण्डे गोशकृत्पिण्डे प्रास्यति प्रक्षिपति । एवं द्विरपरं तूष्णीम् । एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारं उन्दनादि गोमयपिण्डनिधानान्तमपरं कर्म तूष्णीं मन्त्ररहितं कुर्यात् ॥ इतरयोश्चोन्दनादि । इतरयोः पश्चिमोत्तरयोः गोदानयोः उन्दनादि क्लेदनप्रभृति कर्म चकारात्सकृन्मन्त्रकं द्विरमन्त्रकं भवति । अथ पश्चात् त्र्यायुषमिति । अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुन्दनादिप्रच्छेदनानन्तरं पश्चाद्गोदाने विशेषमाह । त्र्यायुषमिति । त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादिना मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिण्डे प्रास्यति । अथोत्तरतः । अथानन्तरं उत्तरगोदाने उन्दनादिगोमयपिण्डनिधानान्ते विशेषमाह । येन भूरिश्चरेति स्वस्तय इत्यन्तेन मन्त्रेण सकृत्सकेशानां कुशतरुणानां प्रच्छेदनं द्विस्तूष्णीम् ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते । त्रिः त्रीन्वारान् क्षुरेण शिरः मूर्द्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः । तत्र मन्त्रमाह ॥ यत्क्षुरेणेत्यादि मास्यायुः प्रमोषीरित्यन्तं केशान्ते च समुखमिति पदं प्रक्षिपेन्मन्त्रे आवपेत् । अत्रापि सकृन्मन्त्रो द्विस्तूष्णीम् । ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति अक्षण्वन्परिवपेति । ताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः कुमारस्य शिरः समुद्य आर्द्रं

विधाय नापिताय क्षौरकर्त्रे जातिविशेषाय क्षुरमक्षण्वन्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण प्रयच्छति ॥ **यथामङ्गलं केशशेषकरणम्** । केशानां शेषकरणं शिखास्थापनं केशशेषकरणम् । यथामङ्गलं मङ्गलं कुलाचारव्यवस्थामनतिक्रम्य भवति । कुलाचाराश्च बहुधा तद्यथा लौगाक्षिः । तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत् । दक्षिणतः कम्बुजानां वसिष्ठानां उभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा आङ्गिरसः । वाजसनेयिनामेकां मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्य इति ॥ कम्बुजानां वसिष्ठानां दक्षिणे कारयेच्छिखाम् । द्विभागेऽत्रिकश्यपानां मुण्डाश्च भृगवो मताः ॥ पञ्चचूडा अङ्गिरस एका वाजसनेयिनाम् । मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्य उक्ता चूडाविधिः क्रमादिति ॥ **अनुगुप्तमेतꣳ सकेशं गोमयपिण्डन्निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वा** । अनुगुप्तमावृतं एनं गोमयपिण्डं सकेशं केशैःसहितं निधाय स्थापयित्वा गोष्ठे गवां व्रजे पल्वले अल्पोदके सरसि उदकान्ते वा उदकस्य समीपे वा । **आचार्याय वरं ददाति** । स्वकीयाय आचार्याय वरं आचार्याभिलषितं द्रव्यं ददाति कर्मकर्ता पित्रादिः । **गां केशान्ते** । केशान्ते कर्मणि संस्कार्यस्य आचार्याय गां ददाति । **संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते द्वादशरात्रꣳ षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः** । केशान्तकर्मानन्तरं संवत्सरं यावत् ब्रह्मचर्यं भवेत् । अवपनं केशान्ते द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं अन्ततः । केशान्तकर्मानन्तरं यावज्जीवमवपनं च विहितवपनव्यतिरेकेण विहितवपनञ्च । गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ तथाच वपनं चानुभाविनां प्रेतकनीयसां वपनं तथा । मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥ वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् ॥ नैमिषं पुष्करं गयामिति पाठान्तरम् । प्रयागे वपनं कुर्याद् गयायां पिण्डपातनम् । दानं दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत् । इत्यादिवचननिचयप्रतिपादितनिमित्तेषु । अत्र गर्भाधानादिषु विवाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्मसु मुख्यत्वेन पितैव कर्ता तदभावे सन्निहितोऽन्यः । तथाच स्मरणम् । स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् । एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूडाकरणान्तानि कर्माणि दुहितृणामपि मन्त्ररहितानि कुर्यात् ॥ यथाह याज्ञवल्क्यः ॥ तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकइति ॥ तथा शूद्रस्य यथार्हम् । यथाह यमः । शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥ एवंविधः गर्भाधानादिचूडाकरणान्तैः संस्कारैर्बैजिकगार्भि-

कपापशून्यः विना मन्त्रेण तूष्णीं यतस्तं शूद्रं केनापि एकतमेनापि छन्दसा वेदेन प्रजापतिः परमेश्वरः न समसृजत् समयोजयत् इति । तथा ब्रह्मपुराणे । विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा । मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च । यमब्रह्मपुराणवचनाभ्यां शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मनामधेयनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहान्ता नवसंस्कारा विहितास्ते च तूष्णीं इतरेषां निवृत्तिः । प्रसङ्गादनुपनीतधर्मा लिख्यन्ते । मनुः ॥ नाभ्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् । नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते । वृद्धशातातपः । प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥ शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानव्यन्तु कुमारकैः । गौतमः । प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षः । नित्यं मद्यं ब्राह्मणोऽनुपनीतोऽपि वर्जयेत् । उच्छिष्टादावप्रयता न स्युः । महापातकवर्जम् । ब्राह्मे । मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् भवेत्सुखी । संस्कारप्रयोजनं च स्मृत्यन्तरोक्तम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् । अङ्गिराः । चित्रकर्म यथाऽनेकै रागैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः । मनुः । गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः । बैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते । हारीतः । गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात्पुंसीकरोति फलस्नपनात्पितृजं पाप्मानमपोहति जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयम् चूडाकरणेन चतुर्थम् स्नानेन पञ्चमम् ॥ एतैरष्टभिर्गार्भसंस्कारैर्गर्भोपघातात्पूतो भवति । उपनयनाद्यैरेभिरनुव्रतैश्चाष्टभिः स्वच्छन्दसम्मितो ब्राह्मणः परंपात्रं देवपितॄणां भवति । छन्दसामायतनम् । सुमन्तुः । तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां वृत्तिगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः । पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम् । देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मयज्ञानाम् । एतेषां चाष्टकाः । पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीतिपाकयज्ञसंस्थाः ॥ अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यषोडशीवाजपेयातिरात्रोप्तोर्यामइति सप्त सोमसंस्थाः एते चत्वारिंशत्संस्काराः । हारीतः । द्विविधएव संस्कारो भवति । ब्राह्मो दैवश्च । गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति दैवः ॥ ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतऋषीणां समानतां सायु-

ज्यतां गच्छति । दैवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छतीत्यलमतिप्रसङ्गेन इति सूत्रार्थः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ॥ तत्र सांवत्सरिकस्य तृतीये वा वर्षे भूयिष्ठे गते कुमारस्य चूडाकरणाख्यं कर्म कुर्यात् । कुलधर्मव्यवस्थया वा । दैवयोगाद् गृह्योक्तकालालाभे स्मृत्यन्तरोक्तान्यतमकाले मातृपूजामाभ्युदयिकं च कृत्वा श्राद्धातिरिक्तं ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा बहिःशालायां परिसमूहनादिभिर्भुवं संस्कृत्य लौकिकाग्निं स्थापयेत् । अथ माता कुमारमादाय स्नापयित्वा वासोयुगं परिधाप्य उत्सङ्गे निधाय अग्नेः पश्चिमत उपविशति । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । तण्डुलवर्जमासादनम् । उपकल्पनीयानि च शीतोदकमुष्णोदकम् । नवनीतघृतदधिपिण्डानामेकतमः पिण्डः । त्र्येणी शलली । त्रीणित्रीणि कुशतरुणानि पृथक् बद्धानि नवताम्रपरिष्कृतआयसः क्षुरः गोमयपिण्डं नापितश्चेति । ततः पवित्रकरणादिपर्युक्षणान्ते आघारादिस्विष्टकृदन्तं चतुर्दशाहुतिहोमं विधाय संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् । ततः शीतास्वप्सु उष्णाअप आसिच्य उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेत्यनेन मन्त्रेण । अत्र उष्णोदकमिश्रितशीतोदके उपकल्पितं नवनीताद्यन्यतमं पिण्डं प्रक्षिपति । तदुदकमादाय सवित्रा प्रसूता दैव्या आपउन्दन्तुतेतनुं दीर्घायुत्वायवर्चस इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणं गोदानमुन्दति । ततस्त्र्येण्या शलल्या केशान्विनीय ओषधे त्रायस्वेति मन्त्रेण त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्द्धाय शिवो नामासिस्वधितिस्तेपितानमस्ते अस्तु मामाहिꣳसीरिति उपकल्पितं क्षुरमादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निवर्तयाम्यायुषेन्नाद्यायप्रजननायरायस्पोषाय सुप्रजास्त्वायसुवीर्यायेत्यनेन मन्त्रेण क्षुरमभिनिदधाति । येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्यराज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदित्यनेन मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य आनडुहे गोमयपिण्डे उत्तरतो ध्रियमाणे प्रक्षिपति । एवमेवापरं वारद्वयं उन्दनकेशविनयनकुशतरुणान्तर्द्धान क्षुराभिनिधानसकेशकुशतरुणप्रच्छेदनगोमयपिण्डप्राशनानि तूष्णीं कुर्यात् । तथा पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोः एवमेव सकृत्समन्त्रकं द्विस्तूष्णीं करोत्येतावान्विशेषः । पश्चिमगोदाने त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् इति मन्त्रेण छेदनम् । उत्तरगोदाने येन भूरिश्चरादिवं ज्योक्च पश्चाद्धिसूर्यं । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये इत्यनेन मन्त्रेण छेदनम् । अन्यत्सर्वमुन्दनादि गोमयपिण्डप्राशनान्तं समानम् । ततो

यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा वा वपति केशाञ्छिन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीरित्यन्तेन मन्त्रेण शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततस्तेनैवोदकेन समस्तं शिर आर्द्रमापाद्य अक्षण्वन्परिवपेत्यनेन मन्त्रेण नापिताय क्षुरं समर्पयति। स च नापितः केशवपनं कुर्वन् यथोक्तं केशशेषकरणं करोति ततः सकेशं गोमयपिण्डं अनुगुप्तं पल्वले गोष्ठे वा उदकान्ते निधाय चूडाकरणकर्ता स्वाचार्याय वरं ददाति। केशान्तेऽपि षोडशवर्षस्य सप्तदशेवर्षे इयमेव चूडाकरणोक्तेतिकर्तव्यता भवति एतावांस्तु विशेषः । उष्णोदकासेकमन्त्रे उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रूवपेति तथा क्षुरपरिहरणे मुखसहितं शिरः परिहरति तत्र परिहरणमन्त्रे च यत्क्षुरेण मज्जयतेत्यादिमास्यायुः प्रमोषीर्मुखं इति। तथा यस्य केशान्तः स स्वाचार्याय गां ददाति । संवत्सरं वा द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा ब्रह्मचर्यं करोति । शक्त्यपेक्षया विकल्पः । तथा केशान्तादूर्ध्वं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण यावज्जीवमवपनं शास्त्रीयवपनं चोक्तम् ॥ १ ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ चूडाकरणमाह । सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् । संवत्सरो जातो यस्य स सांवत्सरिकः तस्य बालकस्य चूडाकरणं चूडाकरणाख्यं कर्म कुर्यादिति शेषः । चूडाकरणमिति वक्ष्यमाणसंस्कारकर्मणो नामधेयम् । तृतीयेवाऽप्रतिहते । अथवा तृतीये संवत्सरे अप्रतिहते असंपूर्णेऽसमाप्ते चूडाकरणं कुर्यात् । षोडशवर्षस्य केशान्तः । केशान्तइति संस्कारकर्मनामधेयम्। षोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य स षोडशवर्षः । तस्य पुरुषस्य केशान्ताख्यः संस्कारः स्यात् । अयं च नियतकाल एव अतो विवाहिताविवाहितयोर्भवतीति जयरामः । अत्र कारिकायाम् । केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य ह्यधिकेतत इति कर्मणस्तुल्यत्वात्केशान्तकथनमत्र भगवता कात्यायनेन कृतम् । यथा मङ्गलं वा सर्वेषाम् । अथवा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं चूडाकरणं कार्यम् । यस्य कुले सांवत्सरिकस्य कुमारस्य कुर्वन्ति तस्य सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् । यस्य कुले तृतीयेऽब्दे कुर्वन्ति तस्य तृतीये असंपूर्णे कार्यमिति व्यवस्था । यस्य कुले नियमो नास्ति तस्य विकल्पः ॥ यथामङ्गलशब्देन केचित्कालान्तरं कल्पयन्ति । अत्र स्मृत्यन्तरोक्ताः काला उच्यन्ते । नारदः । जन्मतस्तु तृतीयेऽब्दे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः । पञ्चमे सप्तमे वाऽपि जन्मतो मध्यमं भवेत् । अधमङ्गर्भतःस्यात्तु नवमैकादशे ऽपिवेति । बृहस्पतिः । तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे वाऽपि

स्त्रियाः पुंसोऽपि वा समम्। प्रयोगपारिजाते। आद्येऽब्दे कुर्वते केचित्पञ्चमेऽब्दे द्वितीयके। उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः। कारिकायाम्। सम्भवत्युदगयने शुक्लपक्षे विशेषतइति। बृहस्पतिः। शुक्लपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत्। अशुभोऽन्त्यत्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे निराकृते। कारिकायाम्। अश्विनी श्रवणः स्वाती चित्रा पुष्यं पुनर्वसु। धनिष्ठारेवतीज्येष्ठामृगहस्तेषु कारयेत्। तिथिं प्रतिपदां रिक्तां पातं विष्टिं विवर्जयेत्। वाराऽज्ञशनैश्चरादित्यभौमानां रात्रिमेवच। बृहस्पतिः॥ पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां शुभदं रवेः। क्षत्रियाणां क्षमासूनोर्विट्शूद्राणां शनौ शुभम्। वसिष्ठः। द्वित्रिपञ्चमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च। दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं विजानता। ग्रन्थान्तरे। षष्ठ्यष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी। द्वादशी दर्शपूर्णे द्वे प्रतिपच्चैव निन्दिता इति। सर्वेषामिति सर्वेषां वर्णानामित्यर्थः। भर्तृयज्ञभाष्ये तु यस्य यादृशे ब्राह्मणभोजने मङ्गलबुद्धिः स तादृशं ब्राह्मणं भोजयित्वा चूडाकरणं कुर्यादिति सूत्रं योजितम्। चूडाकर्मणि कालोऽभिहितः। कर्माह। ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति। आभ्युदयिकश्राद्धब्राह्मणव्यतिरिक्तान् त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारजननी कुमारं स्वपुत्रमादाय हस्ते गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वाऽहते नवे यन्त्रमुक्ते सकृद्धौते वाससी वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अङ्क आधाय तं कुमारमङ्के उत्सङ्गे स्थापयित्वाऽग्नेः पश्चादुपविशति। मातरि रजस्वलायान्तु विशेषः। बृहस्पतिः। प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि। पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्नकुर्यात्तत्पिता तदा। पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम्। दोषमाह गर्गः। विवाहोत्सवयज्ञेषु माता यदि रजस्वला। तदा स मृत्युमाप्नोति पञ्चमं दिवसं विनेति। अग्रे सुमुहूर्त्तालाभे तु वाक्यसारे। अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे उपस्थिते। श्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेदिति। कुमारस्य मातरि गर्भिण्यामपि चूडाकरणं न कार्यम्। तथाच बृहस्पतिः। गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म न कारयेत्। व्रताभिषेकेऽप्येवं स्यात्कालो वेदव्रतेष्वपि। मदनरत्ने। पुत्रचूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत्। शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात्क्षौरं विवर्जयेत्। एतदपवादोऽपि तत्रैव। सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत्। पञ्चमात्प्रागत ऊर्ध्वंतु गर्भिण्यामपि कारयेत्। सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते। गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्य्याच्चौलकर्म तु॥ पञ्चमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत्॥ पञ्चमासादूर्ध्वंमातुर्गर्भस्य जायते मृत्युरिति तत्रैवोक्तम्।

कुमारस्य ज्वरोत्पत्तौ न कार्यमित्याह गर्गः । ज्वरस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥ लग्नमिति सर्वमङ्गलोपलक्षणम् । **अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिञ्चति उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशश्मश्रुप्रतिच केशान्ते ।** ब्रह्मणाऽन्वारब्धे आघारादिस्विष्टकृदन्ता आज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते शीतासु पूर्वमुपकल्पितासु अप्सु उष्णा अप आसिञ्चति प्रक्षिपति उष्णेन वाय उदकेनेहीति मन्त्रेण । केशान्ते तु उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रूवपेति मन्त्रे विशेषः । कुमारेणान्वारम्भः कार्यइति भर्तृयज्ञमते विशेषः । मन्त्रार्थः । रविकिरणसम्बन्धादन्तर्गतज्योतिषा वायोरुष्णत्वम् । हे वायो त्वमप्युष्णोदकेन गृहीतेन कुमारस्य शिरःप्लवनाय एहि । हे अदिते देवमातः केशान् लक्षीकृत्य केशार्द्रकरणार्थं शीतोदकमध्ये उष्णोदकं वप क्षिप अनेकार्थत्वाद्धातोः । **अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति ।** अथ उष्णोदकसेकानन्तरं अत्र प्रकृतोदके नवनीतपिण्डं घृतस्य पिण्डं दध्नोवा पिण्डं प्रास्यति प्रक्षिपति । असुप्रक्षेपे । **तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसइति ।** ततस्तस्माद्यत्र नवनीतादीनामन्यतमपिण्डप्रासनं कृतं तस्मादुदकात्किञ्चिदुदकमादाय दक्षिणं गोदानं गवि पृथिव्यां दीयते निधीयते स्थाप्यते शयनकाले इति गोदानं दक्षिणकर्णसमीपवर्तिशिरःप्रदेशमुन्दति उन्दीक्लेदने क्लेदयति आर्द्रं करोति सवित्रेति मन्त्रेण । मन्त्रार्थस्तु । हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता जनिता उत्पादिता आपः दैव्या दिविभवाः ते तव तनूं शरीरं चूडालक्षणमङ्गमुन्दन्तु क्लेदयन्तु किमर्थम् तव दीर्घायुत्वाय चिरंजीवनार्थं वर्चसे प्रतापाय । **त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषधइति ।** त्रिषु स्थानेषु एनी श्वेता त्र्येणी शलली सेधाशलाका तया छिन्नान्केशाम् विनीय पृथक्कृत्य विरलान् कृत्वा त्रीणि कुशतरुणानि दर्भतृणान्यन्तर्मध्ये दधाति धारयति ओषधेत्रायस्वेति मन्त्रेण । **शिवोनामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति ।** ततः कर्ता शिवोनामेति मन्त्रेण लोहक्षुरं लोहेन ताम्रेण परिष्कृतमयोमयमेव क्षुरमादाय हस्तेन गृहीत्वा निवर्तयामीति मन्त्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु संलागयति स्थापयति अत्र प्रपूर्वो वपतिः संलागने छेदनार्थत्वेतु उत्तरसूत्रविहितं छेदनमनर्थकं स्यात् । शिवइत्यस्यार्थः हे क्षुर यस्त्वं शिवोनामाऽसि शान्तनामाऽसि भवसि ते तव स्वधितिर्वज्रं पिता

हे भगवन् तस्मै तुभ्यं नमः मा मां माहिंसीः मा विनाशयेति । निवर्तयामीत्यस्यार्थः । निवर्तयामि मुण्डयामि भाविनि भूतोपचारात् । आयुषे आयुरर्थम् अन्नाद्याय अन्नादनाय । प्रजननाय गर्भोत्पत्त्यै ॥ रायस्पोषाय धनस्य पुष्ट्यै । सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यभवनार्थं सुवीर्याय शोभनवीर्याय । **येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदिति सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे ॥** येनावपत्सवितेति मन्त्रेण सकेशानि केशसहितानि कुशतृणानि प्रच्छिद्य छित्वा खण्डयित्वाऽग्नेरुत्तरतो भूमौ ध्रियमाणेऽवस्थाप्यमाने आनडुहे बलीवर्दगोसम्बन्धिमये पिण्डे गोपुरीषे तानि प्रास्यति प्रक्षिपति । अत्र गोमयपिण्डस्य स्थापनं कार्यम् । ततः केशान् प्रच्छिद्य पिण्डे प्रासनम् अत्र केशान् प्रच्छिद्येति पाठो दर्शितः कर्कभर्तृयज्ञाभ्याम् सकेशानीति केचित्पठन्ति । तेषां कुशतरूणानीति कुशतरुणविषयं नपुंसकमिति भर्तृयज्ञैः प्राचीनपाठो दर्शितः । मन्त्रार्थः । हे ब्रह्माणः येन क्षुरेण तेजोमयेन सविता सूर्यः सोमस्य राज्ञः वरुणस्य च शिरः अवपत् राजसूयदीक्षार्थे अमुण्डयत् विद्वान् सर्वज्ञः तेन क्षुरेणास्य शिशोरिदं शिरो यूयं वपत मुण्डयत इदं शिरः अस्य कुमारस्य आयुषे हितं आयुष्यं आयुषोभावः सत्ता वा यथाऽयं कुमारः जरदष्टिः सम्पूर्णायुः असत् भूयात् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः जरद्गावः । एवं द्विरपरं तूष्णीम् । एवमेवोक्तरीत्या द्विवारं तूष्णीं मन्त्रविनोन्दनादि गोमयपिण्डनिधानान्तमपरं दक्षिण एव गोदाने कर्म कुर्यात् । अत्रैवं पदार्थाः । उन्दनम् केशानां विनयनम् । दर्भतृणान्तर्द्धानम् । क्षुराभिनिधानम् । सकेशानां छेदनम् गोमयपिण्डे प्रासनम् । **इतरयोश्चोन्दनादि ।** इतरयोः पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोरुन्दनादि चकारादेवमेव सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं कर्म कुर्यात् तत्र पूर्वपश्चिमगोदाने कृत्वा तत उत्तरगोदाने कार्यम् ॥ अथ पश्चादथोत्तरत इति सूत्रकारप्रख्यानाच्च । प्रादक्षिण्यानुग्रहाच्च । क्षुरादानन्तु मन्त्रेण पुनर्न भवति मन्त्रेण सकृद् गृहीतत्वात् । **अथ पश्चात् त्र्यायुषमिति ।** इतरयोश्चोन्दनादीत्युक्तम् तत्र स एव मन्त्रो माभूदित्याह । पश्चात् पश्चिमगोदानकर्मणि त्र्यायुषमिति मन्त्रेण सकेशतृणानां छेदनं कुर्यात् । त्रीण्यायूंषि समाहृतानि बाल्ययौवनस्थविराणि इत्येवमेतेषामेवावस्थात्रयव्यापकमायुरस्माकमस्त्विति मन्त्रार्थः । **अथोत्तरतो येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक् च पश्चाद्धि सूर्य्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय इति ।**

अथोत्तरगोदानकर्मणि सकेशानां कुशतृणानां येन भूरिश्चरा इति मन्त्रेण छेदनं कुर्यात् । अन्यत्सर्वं दक्षिणगोदानवत्कार्यम् । मन्त्रार्थस्त्वयम् । येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा चरणशीलो वायुः ज्योक् चिरं आकल्पमित्यर्थः दिवं द्याम् पश्चात्तामनु सूर्यन्तमनु विश्वं च चरति । किम्भूतः भूरिः प्रचुरः । तेन ब्रह्मणा तपसा वा तन्मन्त्रितक्षुरेण ते तव शिरो वपामि किमर्थम् जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थं जीवनायायुषे । सुश्लोक्याय शोभनयशसे । स्वस्तये अविनाशाय । त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा वा ऽऽवपति केशाञ्छिन्धि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीर्मुखमिति च केशान्ते ॥ त्रिवारं क्षुरभ्रामणेन शिरः मस्तकं परिहरति दक्षिणकर्णादारभ्य प्रदक्षिणं शिरसः समन्तात्पुनर्दक्षिणकर्णपर्यन्तं यत्क्षुरेणेति मन्त्रेण क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः । समुखं केशान्ते मुखसहितं शिरः परिहरति केशान्ते कर्मणि । मन्त्रेऽपि विशेषः । केशान्ते मुखमिति पदं मन्त्रे अधिकं भावयेत् । यत्क्षुरेणेति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं शिरःपरिहरणम् । हे क्षुर यत् यस्मात्क्षुरेण वप्त्वा मुण्डित्वा आवपति गोमयपिण्डे केशान् क्षिपति । किम्भूतेन एनं कुमारं मज्जयता संस्कुर्वता तथा सुपेशसा शोभयता । अतोऽस्य केशाञ्छिन्धि अवखण्डय । शिरो मस्तकं मा छिन्धि मा सव्रणङ्कुरु अस्य मा आयुः प्रमोषीः मा अपहर । ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छत्यक्षण्वन्परिवपेति ॥ ताभिरेव प्रकृताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः बालकस्य शिरः मस्तकं समुद्य क्लेदयित्वा आर्द्रभावमापाद्य उन्दतिः क्लेदनार्थः । तस्य क्त्वान्तत्वादनुनासिकलोपः क्रियते समुद्येति रूपम् । नापिताय क्षुरं प्रयच्छति मुण्डनार्थं समर्पयति अक्षण्वन् परिवपेति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । हे नापित त्वमस्य शिरः अक्षण्वन् क्षतरहितं यथा स्यात्तथा परि समन्ताद्वप मुण्डय ॥ यथामङ्गलं केशशेषकरणम् । क्षुरसमर्पणानन्तरं नापितेन वपनं कार्यम् । तत्र केशानां शेषकरणं शिखारक्षणं स्थापनं यथामङ्गलं यस्य कुले यथा प्रसिद्धं तस्य तथैव शिखास्थापनं कार्यम् । अत्र कारिकायाम् । केशशेषं ततः कुर्याद्यस्मिन् गोत्रे यथोचितम् । वासिष्ठा दक्षिणे भागे उभयत्रापि कश्यपाः ॥ शिखां कुर्वन्त्यङ्गिरसः शिखाभिः पञ्चभिर्युताः । परितः केशपङ्क्त्या वा मुण्डाश्च भृगवो मताः ॥ कुर्वन्त्यन्ये शिखामत्र मङ्गलार्थमिह क्वचित् ॥ लौगाक्षिः । दक्षिणतः कम्बुजवसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसः वाजसनेयिनामेका । मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्यइति ॥ एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् । शूद्रस्यानि-

यतः । केशवेषा इति वसिष्ठोक्तेः । यत्तु पाद्मे । न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत्संस्कृतां गिरमिति शूद्रमुपक्रम्योक्तम् । तदसच्छूद्रस्येति केचित् । विकल्प इति तु युक्तम् । **अनुगुप्तमेतꣳ सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वलउदकान्ते वा** ॥ ततो वपनोत्तरं सर्वान्केशान् गोमयपिण्डे कृत्वा तं गोमयपिण्डं वस्त्रादिवेष्टनेनानुगुप्तमावृतं कृत्वा गोष्ठे गवां व्रजे स्थापयेत् । अथवा पल्वले अल्पोदके सरसि स्थापयेत् । उदकान्ते यत्र कुत्रचिदुदकसमीपे वा स्थापयेत् ॥ **आचार्याय वरं ददाति** । ततश्चूडाकरणकर्मकर्ता पित्रादिः स्वाचार्याय वरं अभिलषितद्रव्यं ददाति । अभिलषितद्रव्याभावे चतुःकार्षापणो वर इति मूल्याध्यायोक्तद्रव्यदानमिति वृद्धाः । **गां केशान्ते** । केशान्ते कर्मणि केशान्तसंस्कारकर्ता स्वाचार्याय गां ददाति संस्कार्यस्याचार्यायेति हरिहरः ॥ **संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते** । केशान्तकर्मानन्तरं केशान्तकर्मणा यः संस्कृतः स संवत्सरं यावद्ब्रह्मचर्यं चरेत् । स्त्रीसम्भोगं न कुर्यादित्यर्थः । अवपनं च केशान्तोत्तरकालं संस्कृतः संवत्सरं वपनं वर्जयेत् । च शब्दः संवत्सरानुवृत्त्यर्थः । केशान्तकर्मोत्तरं अवपनं च यावज्जीवं शास्त्रीयवपनव्यतिरिक्तेष्विति वासुदेवहरिहरगर्गाः । **द्वादशरात्रꣳ षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः** ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च द्वादशरात्रं वा षड्रात्रं त्रिरात्रं वा । एते चत्वारो विकल्पाः पूर्वपूर्वाशक्त्या । अत्र स्मृत्यन्तरोक्तो वपने विधिर्निषेधश्चोच्यते । गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ तथा मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥ वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् । वपनं चानुभाविनां प्रेतकर्तनीयमाम् । तथा प्रयागे वपनं कुर्याद् गयायां पिण्डपातनमित्य [illegible] निमित्तेषु वपनं कार्यम् ॥ वृथा तु न कार्यम् । तथाच विष्णुः । प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कुर्याद्वृथा न विकचो भवेदिति निषेधेऽपि नीचकेशो विप्रः स्यादिति नीचकेशत्वविधानात्कर्त्तनादिना नीचत्वं सम्पादनीयम् । मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्त्तनं तु विधीयत इति बृहस्पतिवचनात् । भारते । प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयीत समाहितः । उदङ्मुखो वाऽथ भूत्वा तथाऽऽयुर्विन्दते महत् । अपरार्के । केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत् । दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसङ्क्षये । छन्दाद्यन्तं च संस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥ यतीनां तु विशेषो निगमे । कक्षोपस्थशिखावर्जं ऋतुसन्धिषु वापयेदिति ॥ ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ तत्र कालस्तावत्प्रथमे द्वितीये तृतीये पञ्चमे सप्तमे वा वर्षे गततृतीयभागे अगतत्रिभागे वा उपनीत्या सह वा यथाकुलाचारं चौलं कार्यम् । तत्रापि द्वितीयादौ वर्षे जन्मतो मुख्यम् गर्भतो गौणम् ॥ उदगयने शुक्लपक्षे गुरुशुक्रयोः बाल्यवार्द्धकास्तमयाभावे अक्षयेऽनधिके च मासि ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्ततिथिवारलग्नेषु शुभमुहूर्ते दिनएव न तु रात्रौ कार्यम् । तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धम् । कुमारस्य हरिद्रालापनादिमङ्गलकरणम् । ततो ब्राह्मणत्रयभोजनम् । ततः सङ्कल्पः । देशकालौ स्मृत्वा कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणेन बलायुर्वर्चोऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चूडाकरणाख्यं कर्म करिष्य इति सङ्कल्पः । ततो बहिःशालायां पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । ततो माता कुमारं स्नापयित्वाऽहते वाससी परिधाप्योत्सङ्गे कृत्वा पश्चादग्नेरुपविशति । ततो वैकल्पिकावधारणम् । ब्रह्मणो गमनादिपूर्ववदवधारणम् । घृतपिण्डप्राशनम् । सकेशगोमयपिण्डस्योदकान्ते प्राशनम् । इत्यवधारणम् । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । नात्र चरुः । उपकल्पनीयानि । शीतोदकम् । उष्णोदकम् । नवनीतपिण्डघृतपिण्डदधिपिण्डानां मध्येऽवधारितान्यतमम् । त्र्येणी शलली । सप्तविंशतिकुशतरुणानि । ताम्रपरिष्कृतआयसः क्षुरः । आनडुहगोमयपिण्डः । नापितो वरश्चेति । आज्यभागानन्तरं महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः । ततः स्विष्टकृत् । ततः संस्रवप्राशनादि ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरदानान्तम् । ततः शीतोदके उष्णोदकस्य निनयनमुष्णेन वाय उदकेनेद्यदिति केशान्वपेति । उष्णोदकमिश्रितास्वप्सु नवनीतघृतदधिपिण्डानामन्यतमप्राशनम् । अतः प्रभृत्यनेनैवोदकेनोन्दनं कार्यं सर्वत्र । उदकमादाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्राप्रसूतेति । ततस्त्र्येण्या शलल्या विनयनम् । त्रयाणां कुशतरुणानामन्तर्द्धानमोषधेत्रायस्वेति । शिवोनामेति क्षुरादानम् । निवर्तयामीति कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु क्षुरनिधानम् । ततो येनावपत्सवितेति सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे उत्तरतो ध्रियमाणे प्रक्षिपति । ततस्तस्मिन्नेव दक्षिणगोदाने एवमेवापरं वारद्वयं तूष्णीं कर्म कर्तव्यम् । तत्रैवं पदार्थाः । उदकमादायोन्दनम् । त्र्येण्या शलल्या विनयनम् । त्रयाणां कुशतरुणानामन्तर्द्धानम् । क्षुराभिनिधानम् । सकेशानां कुशतरुणानां छेदनम् । गोमयपिण्डे प्रासनम् । दक्षिणगोदानवदेवोन्दनादि पिण्डे प्रासनान्तं पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोः सकृत्समन्त्रकं द्विस्तूष्णीं कर्म कुर्यात् । एतावान्विशेषः । पश्चिमगोदाने त्र्यायुषमिति छेदनम् । न तु येनावपदिति । उत्तरगोदाने येन

भूरिश्चरा दिवमिति मन्त्रेणैव छेदनम् । ततो यत्क्षुरेणेति शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततस्ताभिरेवाद्भिः शिरस उन्दनम् । नापिताय क्षुरसमर्पणं अक्षण्वन्परिवपेति । यथामङ्गलं शिखास्थापनम् नापितः करोति । ततः सकेशं गोमयपिण्डं अनुगुप्तं पल्वले गोष्ठे वा उदकान्ते वा निदधाति । ततश्चूडाकरणकर्ता स्वाचार्याय वरं ददाति । यज्ञपार्श्वोक्तं दशब्राह्मणभोजनम् । अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तम् । पराशरमाधवीये । निर्वृत्ते चूडहोमे तु प्राङ् नामकरणात्तथा । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि । अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुद्ध्यति । इति चूडाकर्मणि पदार्थक्रमः । अथ केशान्ते पदार्थक्रमः । कालश्चूडाकरणोक्तो ज्ञेयः । सप्तदशे वर्षे इदं कार्यम् । लौकिकेऽग्नौ । आरम्भनिमित्तं मातृपूजापूर्वकं नान्दीश्राद्धं देशकालौ स्मृत्वा केशान्तकर्म करिष्य इति सङ्कल्पः । ब्राह्मणत्रयभोजनादि परिशिष्टोक्तब्राह्मणभोजनान्तं चूडाकरणवत् । इयांस्तु विशेषः । उष्णोदकासेकमन्त्रे उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रू वपेति । क्षुरपरिग्रहणमन्त्रे च यत्क्षु० प्रमोषीर्मुखमिति । मुखसहितं शिरः परिहरति । वरस्थाने आचार्याय गोदानं संवत्सरं ब्रह्मचर्यमित्यादि यथोक्तम् । इति केशान्तः । एतानि जातकर्मादिचूडाकरणान्तानि कर्माणि कुमार्य्या अप्यमन्त्रकाणि कार्याणि तत्र होमस्तु समन्त्रकः । तदुक्तं कारिकायाम् । जातकर्मादिकाः स्त्रीणां चूडाकर्मान्तिकाः क्रियाः । तूष्णीं होमे तु मन्त्रः स्यादिति गोभिलभाषितम् । होमस्तु समन्त्रक इति प्रयोगपारिजाते । याज्ञवल्क्यः । तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रक इति ॥ अथ शूद्रस्य संस्काराः । मनुः । शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः । छन्दसा मन्त्रेण । व्यासः । गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च । नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया । कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ॥ केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥ त्रेताऽग्निसङ्ग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ॥ इत्युक्त्वाऽऽह ॥ नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः । विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दशेति यमब्रह्मपुराणवचनाभ्याम् । शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मनामधेयनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहान्ता नव संस्कारा विहितास्ते च तूष्णीमिति हरिहरभाष्ये । शार्ङ्गधरस्तु । द्विजानां षोडशैव स्युः शूद्राणां द्वादशैव हि । पञ्चैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः । वेदव्रतोपनयनं महानाम्नी महाव्रतम् । विना द्वादश शूद्राणां संस्कारा नाममन्त्रत इत्याह । ब्रह्मपुराणे तु । विवाहमात्रं संस्कारं

शूद्रोऽपि लभतां सदेति । अत्र सदसच्छूद्रविषयत्वेन व्यवस्था । सच्छूद्रस्य द्वादश । असच्छूद्रस्य विवाहमात्रम् । एते च तूष्णीं कार्याः । तथा च व्यासः । शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति । वेदमन्त्रं स्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विनेति । मरीचिः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यत इति । तेन शूद्रधर्मेषु सर्वत्र विप्रेण मन्त्रः पठनीयः सोऽपि पौराण एवेति शूलपाणिः । एवं शूद्रकर्तृहोमो विप्रद्वारैव पराशरेणोक्तः । दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः । ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् । अत्र माधवाचार्यैर्व्याख्यातम् । यो विप्रः शूद्रदक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः शूद्रस्तु होमफलं लभत एवेति । शूद्रस्य यत्र यत्र होमस्तत्र तत्र लौकिकाग्नावेव मन्त्रान्तराविधानात् । नमस्कारमन्त्रेणेति मदनपरिजाते । शूद्रस्य विवाहहोमाभावश्च तत्रैवोक्तः । तच्चिन्त्यम् । अथानुपनीतधर्माः । गौतमः । प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षाः ॥ नित्यं मद्यं ब्राह्मणोऽनुपनीतोपि वर्जयेत् । उच्छिष्टतादावप्रयतमनस्को महापातकवर्जम् । ब्रह्मपुराणे ॥ मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् भवेत्सुखीति । वृद्धशातातपः । शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमारके । प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् । तस्यानुपनीतस्य चण्डालादिरपृष्टस्यापि स्पर्शनान्न स्नानम् । इदं च षष्ठवर्षात्प्राक् ऊर्ध्वन्तु भवत्येव । बालस्य पञ्चमाद्वर्षाद्रक्षार्थं शौचमाचरेदिति स्मृतेः । कामचारादिकेऽप्येवम् । ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । चरेद्गुरुः सुहृच्चैव प्रायश्चित्तं विशुद्धये । इतिस्मृतेः । अथ गर्गमते पदार्थक्रमः । आभ्युदयिकम् । ब्राह्मणत्रयभोजनम् । बहिः शालायां लौकिकाग्नेः स्थापनम् । माता कुमारमादायेत्यादि यथोक्तम् । ततो ब्रह्मासनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः ॥ बर्हिरासादनानन्तरमुष्णोदकं । शीतोदकम् । नवनीतघृतदधिपिण्डानामन्यतमः पिण्डः । त्र्येणी शलली । कुशपवित्राणि सप्तविंशतिः । २७ । क्षुरः । गोमयम् । नापितः । वरः । इत्यासादनम् । नोपकल्पनम् । ततो दक्षिणादानान्तं कर्म कृत्वा शीतासु उष्णा अप आसिञ्चति । नवनीतादीनामन्यतमप्रासनं तत्र उन्दनम् तूष्णीं विनयनम् । कुशतरुणान्तर्द्धानम् । क्षुरादानम् । त्र्यायुषम् । येनावपदिति मन्त्रद्वयेन कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु क्षुरमभिनिधाय सकेशानि तृणानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रासनम् । एवं तूष्णीमुन्दनादि द्विरपरं क्षुरादानवर्जम् । ततः पश्चिमगोदाने एवं सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । त्र्यायुषमिति छेदनमन्त्रे विशेषः । अथोत्तरगोदाने एव-

मेव सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । येन भूरिश्चरेति छेदने विशेषः । शिरःपरिहरणम् । शिरःसमुन्दनम् । क्षुरसमर्पणम् । शिखास्थापनम् । गोष्ठाद्यन्यतमान्ते गोमयपिण्डनिधानम् । आचार्याय वरदानम् । इति गर्गमते पदार्थक्रमः ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे चूडाकरणपदार्थक्रमः ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा ॥ १ ॥ एकादशवर्षꣳ राजन्यम् ॥ २ ॥ द्वादशवर्षं वैश्यम् ॥ ३ ॥ यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति च ॥ ६ ॥ अथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतं । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इति ॥ ७ ॥ मेखलां बध्नीते । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति ॥ ८ ॥ युवासुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति वा ॥ ९ ॥ तूष्णीं वा ॥ १० ॥ (यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामीत्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्दुरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरꣳ समिद्धं अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्यजिनं दधेऽहमिति) दण्डं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्यां तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ १२ ॥ दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥ १३ ॥ अथास्याञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयति आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ १४ ॥ अथै-

नꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ १५ ॥ अथास्य दक्षिणाꣳसमधि हृदयमालभते। मम व्रते ते हृदयं दधामि । मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ १६ ॥ अथास्य दक्षिणꣳ हस्तं गृहीत्वाऽऽह को नामासीति ॥ १७ ॥ असावहं भो ३ इति प्रत्याह ॥ १८ ॥ अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति ॥ १९ ॥ भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति ॥ २० ॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति ॥ २१ ॥ २ ॥

कर्कः ॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् । उपनयनसंस्कारं कुर्यादष्टमे वर्षे ॥ गर्भाष्टमे वा ॥ गर्भसहितं वर्षं गर्भशब्देन साहचर्यादभिधीयते । तथाच गौतमः । गर्भादिसङ्ख्यावर्षाणामिति । वा शब्दो विकल्पार्थः । एकादशवर्षꣳ राजन्यम् । द्वादशवर्षं वैश्यम् । उपनयेत् । यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् । सर्वेषां ब्राह्मणादीनां यथामङ्गलं वा भवति । मङ्गलशब्दः शास्त्रान्तरवाची । यथा पञ्चमे नवमे वा कार्यमित्येवमादि । ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च । श्राद्धव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान्भोजयेत् । तं चेति कुमारोऽभिधीयते । पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति । परिपूर्वस्य वपतेः कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपम् ॥ पर्युप्तं शिरोऽस्येति पर्युप्तशिराः तं पर्युप्तशिरसम् । अलङ्कृतं स्नानादिना । आनयन्ति ये तदाचार्येणोपनीताः । शिरसश्च परिवपनम् भोजनात्पूर्वमेव कर्तव्यम् । नेदानीं तदुपदेशो भूतकालनिर्देशात् ॥ पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । अग्नेः पश्चात्कुमारमवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीत्येवं वाचयत्याचार्यः । ब्रह्मचार्यसानीति च । च शब्दाद्वाचयति । अथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्रायेत्यनेन मन्त्रेण । मेखलां बध्नीत इयं दुरुक्तमिति मन्त्रेण । युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेण वा । तूष्णीं वा मेखलां बध्नीते। अस्मिन्नवसरे प्रसिद्धा यज्ञोपवीतमेवेच्छन्ति। अथतूष्णीमैणेयमुत्तरीयमजिनं करोति। दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डइति।

प्रयच्छत्याचार्यः । कुमारः प्रतिगृह्णाति । **दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ।** दीक्षावदेके आचार्याः दण्डं प्रतिग्रहीतुमिच्छन्ति । कुत एतत् । दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् । दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति वचनात् । दण्डप्रतिग्रहण-सामान्याद्दीर्घसत्रताऽस्योक्ता यद्येवं न दीक्षावत्प्रतिग्रहणं स्मरणाभावात् । या अत्र दीर्घसत्रसंस्तुतिः सा दीर्घकालसामान्यात् । **अथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयति । आपोहिष्ठेति तिसृभिः ।** अथास्य कुमारस्याञ्जलिं पूरयत्यद्भिराचार्यः स्वेनाञ्जलिना आदाय आपोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः । **अथैनꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ।** इत्यनेन मन्त्रेणावेक्षते । सूर्यमुदीक्षस्वेत्याचार्यप्रैषः । **अथास्य दक्षिणाꣳसमधिहृ-दयमालभते मम व्रतेत** इत्याचार्यः । अथास्य दक्षिणꣳ हस्तं गृहीत्वाऽऽह कोनामासी-त्याचार्यः । असावहम्भो इति प्रत्याह कुमारः । अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य एव भवत इत्युच्यमाने कुमारेण । इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीत्यमुं मन्त्रमाहाचार्यः । असाविति नामादेशः । **अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामी-त्यनेन मन्त्रेण** ॥ २ ॥   ॥ * ॥   ॥ * ॥   ॥ * ॥

जयरामः ॥ अष्टवर्षमुपनयेत् । उपनयनाख्यसंस्कारेण संस्कुर्यात् अष्टमे वर्षे गर्भसहचरितं वर्षं गर्भशब्देनाभिधीयते । साहचर्यात् । तथाच गौतमः । गर्भादि-सङ्ख्या वर्षाणामिति वा शब्दो विकल्पार्थः । एकादशवर्षमित्यादौ उपनयेदित्यनुष-ज्यते । यथेति । सर्वेषाम्ब्राह्मणादीनां यथामङ्गलं शास्त्रान्तरविहितकालान्तरकृ-तमुपनयनम्भवति यथा पञ्चमे षष्ठे नवमे वा कार्यमिति । ब्राह्मणान् श्राद्धव्यति-रिक्तान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् । तञ्च कुमारम्पर्युप्तशिरसं मुण्डितमुण्डम्भोजयेत् । परि पूर्वो वपतिर्मुण्डने । शिरसश्च वपनम्भोजनात्प्रागेव भवति । भूतकालनिर्देशात् । अलङ्कृतं स्रगादिना तेनाचार्येणोपनीता एनमाचार्यसमीपमानयन्ति । आचार्यश्च तमग्नेः पश्चात्स्वस्य च दक्षिणतोऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति वाचयति । ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीति वाचयति च शब्दात् माणवकश्च प्राङ्मुखस्तिष्ठन्स्त थैव ब्रूयात् । अथाचार्य एनङ्कुमारं वासोऽहतम्परिधापयति । येनेन्द्रायेति । मन्त्रेण स्वयम्पठितेन । अस्यार्थः । तत्राङ्गिरा बृहती बृहस्पतिर्वासःपरिधापने० । हेकुमार येन विधिना इन्द्राय इन्द्रं संस्कर्तुम्बृहस्पतिः सुराचार्यो वासः पर्यदधात् परिधापितवान् । किम्भूतम् । अमृतम् अहतन्तेन विधिना त्वा त्वाम्माणवकम्प-रिदधामि परिधापयामि । उभयत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः । परिधापयतीति मन्त्रित-

त्वात् । यद्वा इन्द्राय पर्यदधात् । इन्द्रे अव्यवच्छिन्नं स्थापितवान् । तथा त्वा त्वां लक्ष्यीकृत्य परिदधामि त्वयि अव्यवच्छेदेन धारयामीति । प्रयोजनमाह । दीर्घायुत्वाय तव चिरजीवनाय आयुः उकारान्तोऽप्यस्ति । बलाय देहशक्तये वर्चसे इन्द्रियशक्तये ऐश्वर्याय वेति । अथाचार्यो माणवककट्यां मेखलाम्बध्नीते । इयन्दुरुक्तमिति मन्त्रेण माणवकपठितेन मन्त्रलिङ्गात् । अस्यार्थः । तत्र वामदेवस्त्रिष्टुप् मेखला तद्बन्धने० । इयमितीदंशब्द आद्यन्तयोर्वाक्यालङ्कारार्थः । इयम्मेखला मां अगात् आगता । किङ्कुर्वती । दुरुक्तमित्युपलक्षणम् । तेन कामचारवादभक्षणात् तज्जातंवाऽपावित्र्यम्परितो बाधमाना अपसारयन्ती । वर्णम् वर्णत्वम् पवित्रं शुद्धम् पुनती सत्कुर्वती । मे मम प्राणापानाभ्यां तयोर्बलं सामर्थ्यम् आदधाना स्थापयन्ती स्वसा स्वसृवत् हिता देवी दीप्तिप्रदात्री सुभगा सौभाग्यप्रदा । युवासुवासा इत्यनेन वा । अस्यार्थः । तत्राङ्गिरा बृहती बृहस्पतिः परिधाने० । यौति गुणानेकीकरोतीति युवा सुवासाः शोभनवस्त्रः अहतं शोभनमुच्यते । तच्च । ईषद्धौतन्नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् । अहतन्तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनमिति ॥ यत्तूक्तम् । अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । स्वच्छन्तन्माङ्गलीकेषु तावत्कालन्नसर्वदेति । तद्विवाहादिविषयमिति व्यवस्था । परिवीतः माल्याभरणैरलङ्कृतः य एवं भूतो मेखलार्थमागात् आगतः । उ वितर्के । स यदि जायमानः श्रेयान् शुद्धः स्यात् । धीरासः स्थिरप्रजाः कवयः क्रान्तदर्शनाः स्वाध्यः शोभनचित्तवृत्तयः तं बटुमुन्नयन्ति उत्कर्षङ्गमयन्ति । किङ्कुर्वन्तः मनसा मनोवृत्त्या देवयन्तः वेदार्थं ज्ञापयन्तः । तूष्णीं वा मेखलाबन्धनम् । अत्रावसरे यज्ञोपवीताजिने भवत आचारात् । तत्रचाविरोधित्वादुपशाखान्तरीयोऽपि मन्त्रो गृह्यते । ततश्चाचार्यो माणवकायोपवीतं ददाति । स च तत्प्रतिगृह्य परिधत्ते। यज्ञोपवीतम्परमम्पवित्रम्प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यम्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतम्बलमस्तु तेज इति मन्त्रेण । अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिङ्गो यज्ञोपवीतपरिधाने० । हे आचार्य इदम्ब्रह्मसूत्रमहम्प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चानि बध्नानीत्यर्थः । प्रति पूर्वो मुञ्चतिर्बन्धनार्थः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । किम्भूतं यज्ञोपवीतम् । यज्ञेन प्रजापतिना यज्ञाय वेदोक्तकर्माधिकारायेति वा । उपवीतं रचितम् परमम् पर आत्मा मीयते ज्ञाप्यते तेन वाक्योपदेशाधिकारित्वात् । पवित्रं शोधकम् । प्रजापतेर्ब्रह्मणः सहजं स्वभावशुद्धम् । पुरस्तात्प्राग्भवम् अत इदम् आयुषे हितम् आयुष्यम् अस्तु । अग्र्यम् मुख्यम् । अनुपहतम् शुभ्रन्निर्मलीकरणम् । बलं धर्मसामर्थ्यप्रदम् । तेजः प्रभावप्रदम् । अस्यात्रानुक्तिः

कात्यायनपरिभाषितत्वात् । परिभाषाच वचनात् अन्यच्छेषमितरे यथाख्यमुपवीतिन इति । अजिनन्तु एण्या एवाखण्डन्तूष्णीम् । अथाचार्योऽस्मै दण्डम्प्रयच्छति । माणवकश्च प्रतिगृह्णाति यो मे दण्ड इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः दण्डः तद्ग्रहणे० । हे आचार्य यो दण्डः मे मह्यम्परापतत् अभिमुखमागतः वैहायसः आकाशे प्रसृतः अधिभूम्याम् भूमेरुपरि वर्तमानः तन्दण्डम् अहमाददे गृह्णामि । पुनर्ग्रहणात्सोमदीक्षायां यो दण्डो ग्राह्यः तमप्याददे इत्याशंसनम् । किमर्थम् । आयुषे निर्दुष्टजीवनाय ब्रह्मणे वेदग्रहणाय ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे । दीक्षावत् सोमदीक्षायां यथा तूष्णीन्दण्डग्रहणं विहितन्तद्वदत्रापीत्येके आचार्याः । कुतः दीर्घसत्रं वा एष उपैतीति यो ब्रह्मचर्य्यमुपैतीति वचनात् । दण्डप्रतिग्रहणसामान्याद्दीर्घसत्रताऽस्योक्ता । यद्येवं न दीक्षावत्प्रतिग्रहणं स्मरणाभावात् । या चात्र दीर्घसत्रसंस्कृतिः सा दीर्घकालसामान्यात् । अथाचार्योऽस्य अञ्जलिं स्वेनाञ्जलिनाऽप आदाय ताभिः पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः । अथैनं सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रेषयत्याचार्यः । स च तत्प्रेषितस्तच्चक्षुरिति मन्त्रेणोदीक्षते । अथास्य बटोर्दक्षिणांसस्योपरि स्वदक्षिणहस्तन्नीत्वाऽऽहाचार्यो मम व्रते ते हृदयन्दधामीति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायं विवाहप्रकरणे । अथास्य दक्षिणहस्तग्रहणेनाभिमुखीकरणङ्कृत्वाऽऽहाचार्यः । को नामासीति । ततो बटुः प्रत्याह असौ अमुकशर्माऽहमस्मि भो ३ इति । अथैनमाचार्य आह कस्येति । भवत इति बटुनोक्ते तुष्ट आहाचार्य इन्द्रस्येति । इदि परमैश्वर्ये । इन्द्रस्य प्रजापतेर्ब्रह्मचारी त्वमसि । तव चाग्निराचार्यः प्रथमः द्वितीयस्तव चाहम् । हे अमुकशर्मन् ब्रह्मचारिन् । अथैनं बटुम्भूतेभ्यः परितः अरिष्ट्यै रक्षायै ददाति गुरुः । प्रजापतये त्वेति मन्त्रेण । अस्यार्थः सुगमः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ता रक्षणे० ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा । अष्टौ वर्षाण्यतीतानि यस्यासौ अष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तमं उपनयेत् उपनयनाख्येन संस्कारेण संस्कुर्यात् । गर्भाष्टमे वा गर्भः गर्भसहचरितो शब्दः अष्टमो येषां तानि गर्भाष्टमानि तेषु अतीतेषु वा उपनयेत् । ततश्च जन्मतो नवमेऽष्टमे वा वर्षे उपनयेदित्यर्थः । एकादशवर्षं राजन्यम् । एकादशवर्षाण्यतीतानि यस्यासौ एकादशवर्षस्तं जन्मतो द्वादशवर्ष इत्यर्थः । राजन्यं क्षत्रियमुपनयेदित्यनुषज्यते । द्वादशवर्षं वैश्यम् ॥ द्वादशवर्षाण्यतीतानि यस्यासौ तथा तं जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् । यथामङ्गलं वा

सर्वेषाम् । पक्षान्तरमाह । अथवा सर्वेषां, ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामङ्गलं यथाकुलधर्मं यद्वा यथामङ्गलशब्देन स्मृत्यन्तरोक्तपञ्चवर्षादिकालसङ्ग्रहः । यथाऽऽह मनुः ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे । आपस्तम्बोऽपि ॥ अथ काम्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् । तथा वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् । गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे क्षत्रियो ग्रीष्मे । द्वादशे वैश्यो वर्षासु । वर्षाशब्देन शरदेवाभिधीयते । ऋतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति पारस्करवचनाद्वर्षास्वन्तर्भवति शरत् । एवमुपनयनकालमभिधायेदानीं कर्माह ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च । त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् आशयेत् ॥ तं च कुमारं वपनानन्तरमाशयेदिति चकारेणानुषज्यते ॥ पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति । परि सर्वत उप्तं मुण्डितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिरास्तं अलङ्कृतं यथासम्भवरत्नसुवर्णनिर्मितैः कुण्डलाद्यलङ्कारैः आनयन्ति आचार्यपुरुषाः आचार्यसमीपम् । आचार्यलक्षणं यमेनोक्तम् । सत्यवाक् धृतिमान्दक्षः सर्वभूतदयापरः । आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नो वृत्तिमान्विजितेन्द्रियः । न याजयेद्वृत्तिहीनं वृणुयान्न न तं गुरुमिति ॥ पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । तत आचार्यो माणवकं अग्नेः पश्चिमतः आत्मनो दक्षिणतः अवस्थाप्य अवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति प्रैषमुक्त्वा माणवकं ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । ब्रह्मचार्यसानीति च । ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्यो माणवकं प्रेषयति प्रेषितश्च माणवकः ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् । अथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय बृहस्पतिरित्यादि वर्चसेत्यन्तम् । अथ वाचनानन्तरमेनं कुमारं आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणं शाणादिवासः परिधापयति परिहितं कारयति येनेन्द्रायेत्यादिमन्त्रं पठित्वा । मेखलां बध्नीते । ततो मेखलां मौञ्ज्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां बध्नीते कटिप्रदेशे त्रिवृतां प्रवरसङ्ख्याग्रन्थियुतां प्रादक्षिण्येन परिवेष्टयति इयं दुरुक्तमित्यादिना मेखलेयमित्यन्तेन मन्त्रेण माणवकपठितेन युवासुवासा इत्यादि देवयन्त इत्यन्तेन वा मन्त्रेण मन्त्ररहितं तूष्णीं वा मेखलां बध्नीते । अत्र यद्यपि सूत्रकारेण यज्ञोपवीतधारणं न सूत्रितम् तथाप्येकवस्त्राः प्राचीनावीतिन इति प्रेतोदकदाने प्राचीनावीतित्वविधानात् । दण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्चैव धारयेदिति याज्ञवल्क्येन ब्र-

ह्मचारिण उपवीतधारणस्मरणात् । तथा सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतमिति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन सामान्यतः सर्वाश्रमिणां सदायज्ञोपवीतधारणस्मरणाच्च । यज्ञोपवीतधारणं तावदुपनयनप्रभृति प्राप्तम् । तच्च कुत्र कर्तव्यमित्यवसरापेक्षायां औचित्यान्मेखलाबन्धनानन्तरं युज्यते । एतदेव कर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितरेणुदीक्षितप्रभृतयः स्वस्वग्रन्थे यज्ञोपवीतधारणमत्रावसरे लिखितवन्तः तच्च सर्वकर्माङ्गत्वान्मन्त्रवद्युज्यत इति मन्त्रमपि शाखान्तरीयं लिखितवन्तः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजंपुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तुतेजइति माणवकपठितेन मन्त्रेण उपवीतंपरिधापयति आचामयति च । अथ तूष्णीमैणेयमजिनमुत्तरीयंकरोति मित्रस्य चक्षुरिति मन्त्रेणेत्यन्ते कर्काचार्यैरजिनधारणमेव नोक्तम् । दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतदिति । आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दण्डं प्रयच्छति तूष्णीं माणवकश्च तं दण्डं यो मे दण्डइत्यादिना ब्रह्मवर्चसइत्यन्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति । दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् । एके आचार्या दीक्षावत् दीक्षायां यथा दण्डप्रदानं सोमे तथेच्छन्ति तत्र उच्छ्रयस्ववनस्पतइत्यादिना यज्ञस्योदृचइत्यन्तेन मन्त्रेण यजमानो दण्डं उच्छ्रयति तद्वदत्र ब्रह्मचारी । केन हेतुना दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीत्यारभ्य ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्रसम्पत्प्रतिपादनात् । अथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिः । अथ दण्डप्रदानानन्तरमाचार्यः अस्य माणवकस्याञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिरद्भिः आपोहिष्ठेत्यादिकाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पूरयति । अथैनꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति । अथाञ्जलिपूरणानन्तरमेनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवं प्रेष्य सूर्यमादित्यं उदीक्षयति अवलोकनं कारयति सच प्रेषितः तच्चक्षुरित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्यन्तेन मन्त्रेण सूर्यमुदीक्षते । अथास्य दक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते ममव्रते तइति । अथ सूर्यदर्शनानन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कन्धस्योपरि स्वन्दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं वक्षः मम व्रते तइत्यादिना बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यन्तेन मन्त्रेण आलभते स्पृशति । अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाऽऽह को नामासीति । अथ हृदयालम्भनानन्तरमाचार्यो ऽस्य माणवकस्य स्वकीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीत्वा धृत्वा कोनामासीत्याह ब्रवीति । असावहंभो इति प्रत्याह एवं पृष्टो माणवकः असौ अमुकशर्माऽहं भो इति प्रत्याह प्रतिवचनं दद्यात् । अथैनमाह कस्य

ब्रह्मचार्यसीति भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति । अथ प्रतिवचनानन्तरमाचार्य एनं माणवकं कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याह पृच्छति भवतइति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मन्निति पठति । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति । अथानन्तरमेनं कुमारमाचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परिरक्षितुं ददाति प्रयच्छति तत्र मन्त्रः प्रजापतये त्वेत्यादि अरिष्ट्या इत्यन्तः ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथोपनयनमाह ॥ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ प्रसवानन्तरमष्टौ वर्षाण्यतीतानि यस्य बालकस्यासौ अष्टवर्षः तमष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् । उपनयनसंस्कारेण संस्कुर्यात् । आचार्यस्य उप समीपे माणवकस्य नयनं उपनयनशब्देनोच्यते । उपनयनं च विधिना आचार्यसमीपनयनम् । अग्निसमीपनयनं वा । सावित्रीवाचनं वाऽन्यदङ्गमिति स्मृत्यर्थसारे । उपनेतृक्रममाह वृद्धगर्गः ॥ पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः । उपायनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः । तथा । पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता । तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः । पितेति विप्रपरं न क्षत्रियवैश्ययोः । तयोस्तु पुरोहित एव उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात् । तयोस्त्वध्यापनेऽनधिकारात् । गर्भाष्टमे वा । अथवा ब्राह्मणं गर्भसहिताष्टवार्षिकं उपनयेत् । गर्भाष्टमेष्विति पाठो हरिहरभर्तृयज्ञभाष्ये । एकादशवर्षꣳराजन्यम् । एकादशवर्षाण्यतीतानि यस्यासावेकादशवर्षस्तं राजन्यं क्षत्रियं उपनयेत् ॥ जन्मतो द्वादशे वर्षे इत्यर्थः । द्वादशवर्षं वैश्यम् । द्वादश वर्षाण्यतीतानि यस्यासौ तथा तं वैश्यं वर्णतृतीयमुपनयेत् । जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे इत्यर्थः । यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥ अथवा सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामङ्गलं शास्त्रान्तरविहितकालान्तरे उपनयनं भवति । अत्राश्वलायनः । गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे पञ्चमे सप्तमे ऽपि वा । द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः । आपस्तम्बः । गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति । बहुवचनं गर्भषष्ठसप्तमयोः प्राप्त्यर्थमिति सुदर्शनभाष्ये । आपस्तम्बः । अथ काम्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् । मनुः । ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनो ऽष्टमे । विष्णुः । षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः । नृसिंहः । उत्त-

रायणगे सूर्ये कर्तव्यं ह्यौपनायनम् । श्रुतिः । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् । मासविषये ज्योतिषे । माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते । गर्गः । विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् । माघादिशुक्रान्तिकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम् । बृहस्पतिः । शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना । वृत्तशते । न जन्मधिष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकालीनदिने विदध्यात् । ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मङ्गलानि । बृहस्पतिः । मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषकृत् । राजमार्तण्डः । जातं दिनं दूषयते वसिष्ठो ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः । जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि । जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति । कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः । जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् । आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे । बृहस्पतिः । झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु । कारिकायाम् । द्वादशाष्टमबन्धुस्थे मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ ग्रन्थान्तरे ॥ शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्ते ऽष्टमे यदि । चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम् । कारिकायाम् । अतीव दुष्टे सुरराजपूज्ये सिंहस्थिते वा द्विजपुङ्गवानाम् । व्रतस्य बन्धः खलु मासि चैत्रे कृतश्चिरायुः शुभसौख्यदः स्यात् । एतदष्टवर्षविषयम् । ग्राह्यनक्षत्राणि मदनपारिजाते । हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च शक्रेन्दुपुष्याश्विनिरेवतीषु । वारेषु शुक्रार्कबृहस्पतीनां हितानुबन्धी द्विजमौञ्जिबन्धः । राजमार्तण्डस्तु पुनर्वसुं ब्राह्मणस्य निषेधति । पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति इति । तिथयस्तत्रैवोक्ताः । तृतीयैकादशी ग्राह्या पञ्चमी दशमी तथा । द्वितीयायां च मेधावी भवेदर्थबलान्वितः ॥ रिक्तायामर्थहानिः स्यात्पौर्णमास्यां तथैव च । प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशकृत् ॥ कारिकायाम् । अनध्याये चतुर्थ्यां च कृष्णपक्षे विशेषतः । अपराह्णे चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति । नान्दीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् । लल्लः । व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतन्तत्र विवर्जयेत् । ज्योतिर्निबन्धे । नान्दीश्राद्धकृतञ्चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनङ्कार्य्यं वेदारम्भन्न कारयेत् । मदनरत्ने नारदः । विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति । वसन्ते गलग्रहो न दोषायेत्यर्थः । अपराह्णस्त्रेधा विभक्तदिनतृतीयांश इत्युक्तन्तत्रैव । शब्दसामर्थ्याद्द्वेधा विभक्त इति युक्तम् । नारदः ।

कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादि दिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गलग्रहाः । राजमार्त्तण्डः । आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति । गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् । ज्योतिर्निबन्धे । अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वन्तरादिषु । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि । सोपपदास्तु स्मृत्यर्थसारे उक्ताः । सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः । चण्डेश्वरः । वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा । न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेऽपि च । प्रदोषदिनमपि वर्ज्यम् । तत्स्वरूपमुक्तं गोभिलेन । षष्ठी च द्वादशीचैव अर्द्धरात्रोनाडिका । प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तूनयामिकेति । ज्योतिर्निबन्धे व्यासः । या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णे तृतीयोपनये प्रशस्ताः प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः । यत्तु बृहद्गार्ग्यवचनम् । अनध्यायं प्रकुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत् । सप्तमी माघशुक्ले तु तृतीया चाक्षया तथा ॥ बुधत्रयेन्दुवाराश्च शस्तानि व्रतबन्धने इति प्रायश्चित्तार्थोपनयनपरम् । तथाच निर्णयामृते कालादर्शे च । स्वाध्यायवियुजो घस्राः कृष्णप्रतिपदादयः । प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मता इति । ज्योतिर्निबन्धे नारदः । शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा । शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते । सङ्ग्रहे । ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः । जीवो विप्राणां क्षत्रियस्य चोष्णगुर्विशां चन्द्र इति । गर्गः । ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् । सङ्कटे तु चण्डेश्वरः । दाहे दिशां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे च । केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते त्र्यहं न कुर्याद्व्रतमङ्गलानि । अनध्यायास्तु वातेऽमावस्यायामित्यत्र द्रष्टव्याः । कालश्चोक्तः । इदानीं कर्माह ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्तं च ॥ उपनेता आभ्युदयिकब्राह्मणव्यतिरिक्तान् त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेदाशयेत् तं च कुमारं भोजयेत् । चशब्दो भोजनक्रियानुकर्षणार्थः । पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति ॥ परि पूर्वस्य वपतेः कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपम् । परि सर्वत उप्तं मुण्डितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिराः तं पर्युप्तशिरसं अलङ्कृतं स्रङ्मालादिना भूषितम् । आनयन्ति ये पूर्वं तेनाचार्येणोपनीतास्ते एनमाचार्यसमीपमानयन्ति । इदमानयनं चाध्ययनार्थम् । अतस्तदभावाच्छूद्रस्यानधिकारः । शूद्रस्य प्रतिषेधो भवत्यध्ययनं प्रति । श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणम् । उच्चारणे जिह्वाच्छेदः । धारणे शरीरभेद

इति। वपनं च भोजनात्पूर्वमेव कार्यम्। नह्मीदानीं तदुपदेशो भूतकालनिर्द्देशात्।
पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति। आनयनानन्तरमाचार्योऽग्नेः पश्चात्स्वस्य च दक्षिणतः कुमारमवस्थाप्यावस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीत्येवं वाचयति, ततो माणवकः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नेव ब्रह्मचर्यमागामिति वदति। मन्त्रार्थः। ब्रह्मचर्यं प्रति अहमागां आगतोऽस्मि। ब्रह्म वेदस्तच्चरणम्। **ब्रह्मचार्यसानीति च।** तत आचार्यः ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीति वाचयति। चशब्दान्माणवकश्च प्राङ्मुखस्तथैव तिष्ठन् ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूयात्। मन्त्रार्थः। ब्रह्म कर्म चरतीति एवं शीलो ब्रह्मचारी अहमसानि भवामि॥ **अथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम्। तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इति।** अथाचार्य एनं कुमारं वासोऽहतं परिधापयति येनेन्द्रायेति मन्त्रेण। वासांसि च शाणक्षौमाविकानि ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथासङ्ख्यं ज्ञेयानि। वासांसि शाणक्षौमाविकानीति वक्ष्यमाणत्वात्। मन्त्रार्थः। हे कुमार येन विधिना इन्द्राय संस्कर्तुं बृहस्पतिः सुराचार्यो वासः पर्यदधात् परिधापितवान्। किम्भूतममृतं अहतं, तेन विधिना त्वा त्वां माणवकं परिदधामि परिधापयामि। उभयत्रान्तर्भूतो णिच् ज्ञेयः परिधापयतीति सूत्रितत्वात्। यद्वा इन्द्राय पर्यदधात्। इन्द्रे अव्यवच्छिन्नं स्थापितवान्। तथा त्वा त्वां लक्ष्यीकृत्य परिदधामि त्वयि अव्यवच्छेदेन धारयामीति। किमर्थम्। दीर्घायुत्वाय तव चिरजीवनाय। आयुशब्द उकारान्तोऽप्यस्ति। बलाय देहशक्त्यै। वर्चसे इन्द्रियशक्त्यै ऐश्वर्याय वेति। **मेखलां बध्नीत इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात्। प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति। युवासुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः। तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति वा तूष्णीं वा॥** तत आचार्यो माणवककट्यां मेखलां रशनां बध्नीते इयं दुरुक्तमिति मन्त्रेण। अथवा युवा सुवासा इति मन्त्रेण। अथवा तूष्णीं बध्नीते। आचार्यस्यैव मन्त्रपाठः। अत्रैवं बन्धनम्। आचार्यस्त्रिगुणां मेखलामादाय वटोः कटिप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिर्वेष्टयति। तृतीये वेष्टने ग्रन्थयस्त्रयः पञ्च सप्त वा कार्याः। तदुक्तम्। त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता। तद्ग्रन्थयस्त्रयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः॥ अत्र प्रवरसङ्ख्यया नियमः। त्र्यार्षेयस्य ग्रन्थित्रयम्। पञ्चार्षेयस्य पञ्च। सप्तार्षेयस्य सप्तेति

गर्गपद्धतौ । वृद्धाचारोऽप्येवमेव । आचार्यकर्तृकं मेखलाबन्धनं कुमारस्य मन्त्रपाठ इति वासुदेवमुरारिमिश्रजयरामहरिहराः । अत्र मुरारिमिश्रैरबुध्वैव पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यादिति हेतूपन्यासार्थं प्रदर्शितम् । नहि करणमन्त्रेऽयं न्यायः प्रवर्तते । आचार्यकर्तृको ह्ययं पदार्थः । मन्त्रपाठस्तु लिङ्गवशेन माणवककर्तृकः स्यादिति चेत्, तन्न । प्रधानभूतश्च पदार्थः गुणभूतश्च मन्त्रः । अतः पदार्थाङ्गत्वेन मन्त्रोऽपि पदार्थकर्त्रा पठनीयः । मन्त्रेऽपि च लक्षणया माणवकाभिधानमित्यदोषः । तथाच श्रुतिः । यां वैकाञ्च यज्ञऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सेति । कारिकायाम् "बध्नीयात्त्रिगुणां श्लक्ष्णामियं दुरुक्तमुच्चरन् । आचार्यस्यैव मन्त्रोऽयं न तथोरात्मनेपदात् ॥ अस्मिन्नवसरे समाचाराद्यज्ञोपवीताजिने भवत इति भर्तृयज्ञव्यतिरिक्तवासुदेवादिसर्वग्रन्थेषु । कर्काचार्यैस्तूपवीतमेव लिखितम् । तत्र चाविरोधादुपवीते शाखान्तरीयो मन्त्रो ग्राह्यः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यम्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज इति । अजिनस्योत्तरीयकरणं तूष्णीं मन्त्रपाठेन वेति वासुदेवः । मित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरꣳ समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहमिति । मन्त्रेणाजिनधारणमिति कारिकायां गर्गपद्धतौ च । यज्ञोपवीतलक्षणं स्मृत्यर्थसारे । कार्पासक्षौमगोबालशाणवल्कतृणादिकम् । यथासम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः । शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आवेष्ट्य षण्णवत्या तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः । अब्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्द्ध्ववृतन्तु तत् । अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ अधः प्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा हरिब्रह्मेश्वरान्नमेत् ॥ यज्ञोपवीतम्परममिति मन्त्रेण धारयेत् ॥ सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् । सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विच्छिन्नं वाऽप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् । पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् । तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् । स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न धार्यन्तत् कथंचन ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा । तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ ब्रह्मसूत्रे तु सव्येंऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता । प्राचीनावीतिताऽसव्ये कण्ठस्थे हि निवीतिता ॥ वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थं त्रिवृत्सूत्रञ्च कर्मसु । कुशमुञ्जबालतन्तुरज्वा वा सर्वजातिषु । कात्यायनः । सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु । विशिखो

व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ यज्ञोपवीतं द्विजत्वचिन्हार्थमिति प्रयोगरत्ने। कृष्णाजिनधारणं प्रावरणार्थम् । तच्च । त्र्यङ्गुलन्तु बहिर्लोम यद्वा स्याच्चतुरङ्गुलम् । अजिनं धारयेद्विप्रश्चतुर्विंशाष्टषोडशैः । इतिप्रयोगरत्ने । रशनाश्च मौञ्ज्यादिकाः । मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अजिनान्यप्यैणेयादीनि । इयं दुरुक्तमित्यस्यार्थः । इयमितीदं शब्द आद्यन्तयोर्वाक्यालङ्कारार्थः । इयं मेखला मामगात् आगता । किंकुर्वती दुरुक्तं दुष्टं भाषितमसत्याप्रियादिकम् परितः सर्वतः भूतं भविष्यच्च बाधमाना निराकुर्वाणा वर्णं वर्णत्वं पवित्रं शुद्धं पुनती सत्कुर्वती मे मम प्राणापानाभ्यां मरुद्भ्यां तयोर्बलं सामर्थ्यं आदधाना स्थापयन्ती स्वसा स्वसृवत् हिता देवी दीप्तिमती सुभगा सौभाग्यदा ॥ युवासुवासा इत्यस्यायमर्थः । यौति गुणानेकीकरोतीति युवा सुवासाः शोभनवस्त्रः अहतं शोभनमुच्यते परिवीतः वस्त्रपुष्पमालादिभिः समन्ततो वेष्टित आगात् आगतः उ वितर्के । श्रेयान् स यदि जायमानः उत्पाद्यमानः श्रेयान् शुद्धः स्यात् । धीरासः स्थिरप्रज्ञाः कवयः वेदवेदार्थप्रवक्तारः क्रान्तदर्शनाः स्वाध्यः शोभनचित्तवृत्तयः । तच्च उन्नयन्ति उत्कर्षं गमयन्ति । किङ्कुर्वन्तः मनसा मनोवृत्या देवयन्तः वेदार्थं ज्ञापयन्तः । यज्ञोपवीतमन्त्रार्थः । हे आचार्य इदं ब्रह्मसूत्रमहं प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चामि । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धनार्थः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः किम्भूतं यज्ञोपवीतं यज्ञेन प्रजापतिना यज्ञाय वेदोक्तकर्माधिकारायेति वा उपवीतं उपरि स्कन्धदेशे वीतं परिहितं परमं पर आत्मा मीयते ज्ञायते तेन वाक्योपदेशाधिकारत्वात् पवित्रं शोधकं प्रजापतेर्ब्रह्मणः सहजं सहोत्पन्नम् स्वभावसिद्धं वा पुरस्तात्प्राग्भवम् अत इदमायुषे हितं आयुष्यं अस्तु अग्र्यं मुख्यम् । अनुपहतम् शुभ्रं निर्मलम् वलं धर्मसामर्थ्यदम् तेजः प्रभावप्रदम् । यद्यपि सूत्रकृता यज्ञोपवीतं नोक्तम् तथापि उपवीतिन इतिपरिभाषणात् सदा यज्ञोपवीतिना भाव्यमिति परिशिष्टाच्च ग्राह्यम् ॥ कालश्चानुक्तोऽपि स्मृत्यन्तरादयमेव । उपवीतिन इत्यस्यायमर्थः । सर्वे उपवीतिनः सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतधारिणः कर्म कुर्वन्तीति शेषः । उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैरिति स्मरणात् । यज्ञोपवीती देवकर्माणि करोति ॥ दण्डम्प्रयच्छति तम्प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्याम् । तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ तत आचार्यो माणवकाय तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति समर्पयति । माणवकश्च दक्षिणहस्तेन दण्डं प्रतिगृह्णाति योमेदण्ड इति मन्त्रेण । दण्डाश्च पालाशबैल्वौदुम्बरा ब्राह्मणस-

त्रियविशां यथासङ्ख्यं ज्ञेयाः । अथवा पालाशादयः सर्वेषां वर्णानाम् । पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो बैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषामिति वक्ष्यमाणत्वात् । मानं च शाखान्तरीयं ग्राह्यम् । केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति । मन्त्रार्थः । हे आचार्य यो दण्डः मे मह्यं परापतत् अभिमुखमागतः वैहायसः आकाशे प्रसृतः अधिभूम्यां भूमेरुपरि वर्तमानः तन्दण्डमहमाददे गृह्णामि । पुनर्ग्रहणात्सोमदीक्षायां यो दण्डो ग्राह्यस्तमप्याादद इत्याशंसनम् । किमर्थम् । आयुषे जीवनाय ब्रह्मणे वेदग्रहणाय ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे । दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥ एके आचार्या दीक्षावत्सोमयागदीक्षायां यथा तूष्णीं प्रतिगृह्योच्छ्रयस्वेत्युच्छ्रयणं विहितं तद्वदत्रापीच्छन्ति । कुतः दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति वचनात् । दण्डप्रतिग्रहणसामान्याद्दीर्घसत्रताऽस्योक्ता । यद्येवम् न दीक्षावत्प्रतिग्रहणम् । स्मरणाभावात् । या चात्र दीर्घसत्रसंस्तुतिः सा दीर्घकालसामान्यादिति भर्तृयज्ञकर्कजयरामाः । दीक्षावद्वा दण्डग्रहणमिति वासुदेवकारिकाकारहरिहराः ॥ अथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ अथाचार्योऽस्य कुमारस्याञ्जलिं स्वेनाञ्जलिना अप आदाय ताभिरद्भिः पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः ॥ अथैनꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति । अथाचार्य एनं कुमारं सूर्यमुदीक्षयति सूर्यं दर्शयति तच्चक्षुरिति मन्त्रेण ॥ उदीक्षयतीति कारितत्वात्सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैष आचार्यस्य ॥ अथास्य दक्षिणाꣳसमधि हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ आथाचार्योऽस्य कुमारस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कन्धस्योपरि स्वीयं दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति । ममव्रतेत इति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायं विवाहप्रकरणे ॥ अथास्य दक्षिणꣳ हस्तं गृहीत्वाऽऽह कोनामासीति ॥ अथाचार्योऽस्य कुमारस्य दक्षिणं हस्तं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कोनामासीत्याह ब्रवीति । असावहं भो३इति प्रत्याह । एवमाचार्येण पृष्टः कुमार आचार्यं प्रत्याह । असाविति सर्वनामस्थाने आत्मनो नामग्रहणम् । अमुकोऽहं भो इति । अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति ॥ अथैनं कुमारं प्रति आचार्य आह कस्य ब्रह्मचार्यसीति । भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति । भवतइति आचार्यं प्रति

कुमारेणोच्यमाने आचार्य इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीत्यमुं मन्त्रं पठति । असावित्यस्य स्थाने आमन्त्रणविभक्तियुक्तं कुमारनामग्रहणं कार्यम् । स्वनाम प्रथमान्तमित्यपरे । उभयथा मन्त्रार्थोपपत्तेः । स्मृत्यन्तरान्निर्णय इति भर्तृयज्ञभाष्ये । मन्त्रार्थस्तु । इदि परमैश्वर्ये । इन्द्रस्य प्रजापतेर्ब्रह्मचारी त्वमसि । तव चाग्निराचार्यः प्रथमः द्वितीयश्चाहं तव हे असौ अमुकशर्मन् ब्रह्मचारिन् । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति ॥ अथाचार्य एनं कुमारं भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परि परितोऽरिष्ट्यै रक्षायै प्रयच्छति । प्रजापतये त्वा परिददामीत्यनेन मन्त्रेण । अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामीति श्रुतत्वात् । मन्त्रार्थः सुगमः । हे ब्रह्मचारिन् प्रजापतये स्रष्ट्रे त्वा त्वां परिददामि समर्पयामि विश्वेभ्यो भूतेभ्यः विश्वानि भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च तेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो देवविशेषेभ्य इत्यपौनरुक्त्यम् । किमर्थम् । अरिष्ट्यै अहिंसायै ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

मूलम् ॥ प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥ अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्तेऽथैनꣳसꣳशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति ॥ २ ॥ अथाऽस्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय ॥ ३ ॥ दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके ॥ ४ ॥ पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वाञ्च तृतीयेन सहानुवर्तयन् ॥ ५ ॥ संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विꣳशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा ॥ ६ ॥ सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ त्रिष्टुभꣳ राजन्यस्य ॥ ८ ॥ जगतीं वैश्यस्य ॥ ९ ॥ सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ १० ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति कुमारः । अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्तेऽथैनꣳ सꣳशास्ति । आचार्यः कुमारं ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः प्रैषवाक्यैः । ब्रह्मचार्यसीत्युक्ते भवामीति प्रत्याह कुमारः । अपोशानेत्युक्ते अशानीति प्रत्याह कुमारः । कर्म कुर्वित्युक्ते करवाणीति प्रत्याह कुमारः । मा दिवा सुषुप्था इत्युक्ते न स्वपानीति । वाचं यच्छेत्युक्ते यच्छामीति । समिधमाधेहीत्युक्ते आदधामीति । अपोशानेत्युक्ते अशानीति कुमारः । एतदनुशासनम् । अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय । गुरुं समीक्षमाणाय कुमाराय । उपसदनं च पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकम् । सवितृदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीम् । तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयादिति वचनात् । दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके । एके आचार्याः सावित्रीमन्वाहुः । एकीयशब्दाद्विकल्पः । पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वाञ्च तृतीयेन सहानुवर्तयन् । पच्छ इति पादं पादं पुनरर्द्धमर्द्धं तृतीयेन सर्वां सहानुवर्तयन् । संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विꣳशात्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा । सावित्र्युच्यते एवमेव हि श्रूयत इति । सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः । आग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयादिति । इतरेषां त्विच्छया कालः । त्रिष्टुभꣳ राजन्यस्य । सावित्रीमनुब्रूयात् । जगतीं वैश्यस्य । सावित्रीमनुब्रूयात् सर्वेषां वा गायत्रीमनुब्रूयात् । वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ३ ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ एवं वस्त्रादिना संस्कृत अग्निं प्रदक्षिणङ्कृत्वा पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरत उपविशति कुमारः । अन्वारब्धे ब्रह्मणा आचार्य आघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः प्रैषवाक्यैरेनङ्कुमारमनुशास्ति शिक्षयति । तत्र ब्रह्मचार्यसीत्युक्ते असानीत्याह कुमारः । अपोशानेत्युक्ते अश्नानीति । कर्म कुरु इत्युक्ते करवाणीति । मा दिवा सुषुप्था इत्युक्ते न स्वपानीति । वाचं यच्छेत्युक्ते यच्छानि । समिधमाधेहीत्युक्ते आदधानीति । पुनरपोशानेत्युक्ते अश्नानीत्येतदनुशासनम् । समीक्षमाणाय गुरुं समीक्षितश्च तेनैव । उपसदनञ्च पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकम् । सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीच्छन्दस्कामृचम् । तस्मादेताङ्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयादिति श्रवणात् ॥ एके आचार्या अग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठते स्थिताय आसीनाय वा सावित्रीमन्वाहुः । एकीयशब्दाद्विकल्पः । कथमन्वाहुः । पच्छः प्रथमम्पादम्पादन्ततोऽर्द्धर्चशः अर्द्धर्चमर्द्ध-

र्चम् । ततस्तृतीयेन सर्वां सह बटुना सममनुवर्तयन् पठन् । संवत्सर इति सावित्रीप्रदानस्यैते कालविकल्पाः । ब्राह्मणाय तु सद्यो ब्रूयात् । श्रूयते च सद्यस्त्वेवेति । आग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्योवा अग्निर्जायते। तस्मात्सद्यएव ब्राह्मणायानुब्रूयात् । इतरेषान्त्विच्छया विकल्पः । त्रिष्टुभं सावित्रीमनुब्रूयात् । जगतीं सावित्रीमनुब्रूयात् । तत्र तत्सवितुरिति विश्वामित्रप्रतिष्ठा गायत्री सविता होमानन्तरमाहवनीयेक्षणजपे० । क्षत्रियाय तु देवसवितरिति बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् सविता वाजपेयाज्यहोमे० । वैश्यस्य च विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चत इति प्रजापतिर्जगती सविता उषासम्भरणे रुक्मपाशप्रतिमोके० । सर्वेषां गायत्रीं वेति विकल्पः । अत्रेत्यग्नावेव न त्ववसरे पाठादेव तत्प्राप्तेः ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ **प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ।** एवं वस्त्रदानादिभिराचार्येण संस्कृतो माणवक अग्निं प्रदक्षिणं यथाभवति तथा परीत्य परिक्रम्य पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरत उपविशति आस्ते । **अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते ।** ततो ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आचार्यः आघारादिंस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते । अत्र पुनरन्वारम्भानुवादश्चतुर्दशाहुतिहोमव्यतिरिक्तहोमप्रतिषेधार्थः। **अथैनꣳ सꣳशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति ।** अथानन्तरमाचार्यः एनं माणवकं संशास्ति शिक्षयति। कथं ब्रह्मचारी असि असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः । अपः अशान पिब इति । अशानीति प्रत्युक्तः । कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि करवाणीति प्रत्युक्तः । मा दिवा दिवसे सुषुप्थाः स्वाप्सीरिति न स्वपानीति प्रत्युक्तः । वाचं गिरं यच्छ नियमयेति यच्छानीति प्रत्युक्तः । समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेण आधेहि अग्नौ प्रक्षिपेति आदधानीति प्रत्युक्तः । अपोऽशानेति पूर्ववत् । **अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके पच्छोर्द्धर्चशः सर्वाञ्च तृतीयेन सहानुवर्तयन् ।** अथ शासनानन्तरमस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टां ऋचमन्वाह उपदिशति । कथम्भूताय प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखाय । पुनः कथम्भूताय उपविष्टाय च अग्नेरुत्तरस्यां दिशि तथा उपसन्नाय पादोपसङ्ग्रहणादिना भजमानाय । तथा समीक्षमाणाय सम्यक् आचार्यमवलोकयते । तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय । पक्षान्तरमाह दक्षिणतः अग्ने-

र्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्द्धाय ऊर्द्धीभूताय वा । आसीनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यन्ते ॥ कथमन्वाह पच्छः पादं पादं अर्द्धर्चशः तदनु अर्द्धर्चमर्द्धर्चम् तदनु च सर्वां तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्तयन् पठन् । संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंᳬशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा । सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः । त्रिष्टुभᳬं राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीम् । सावित्रीप्रदानस्य कालं विकल्पेनाह । संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णे वर्षे षण्मास्ये षडेव मासाः षण्मास्यं स्वार्थे तद्धितश्छान्दसो वृद्धिलोपः "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात्" तस्मिन् षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे चतुर्विंशत्या अहोभिरुपलक्षितः कालः चतुर्विंशत्यहः तस्मिन् द्वादशाहे द्वादशभिरहोभिरुपलक्षितः कालो द्वादशाहः तस्मिन् षडहे षड्भिरहोभिरुपलक्षितः कालः षडहः तस्मिन् त्र्यहे त्रिभिरहोभिरुपलक्षितः कालस्त्र्यहः तस्मिन् वा शब्दः सर्वेषु संवत्सरादिषु सम्बध्यते । एते कालविकल्पाः आचार्यस्य शुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षाः । एवं सामान्येन सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानभिधायाधुना ब्राह्मणस्य विशेषमाह । तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ब्राह्मणस्य नैते कालविकल्पाः किन्तु क्षत्रियवैश्ययोः । सद्य एव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् कथयेत् कुतः आग्नेयो वै ब्राह्मणइति श्रुतेः । आग्नेयो अग्निदैवत्यः ब्राह्मणइति वेदवचनात् । त्रिष्टुभᳬंराजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीं राजन्यस्य क्षत्रियस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुप् छन्दो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां त्रिष्टुभं सावित्रीम् जगती छन्दो यस्याः ऋचः सा जगती तां जगतीं सावित्रीं वैश्यस्य विशः सावित्रीमनुब्रूयादित्यनुषज्यते । सर्वेषां वा गायत्रीं यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रीछन्दस्कामेव सावित्रीं सवितृदेवताकां तत्सवितुरिति सकलवेदशाखाम्नातां ऋचमनुब्रूयात् ॥ ॥ ३ ॥

गदाधरः ॥ प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति । परिदानानन्तरं कुमारोऽग्निं प्रदक्षिणं यथास्यात्तथा परीत्य परिक्रमणं कृत्वाऽग्नेरुत्तरत उपविशति । पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरत उपविशतीति जयरामहरिहरौ । पश्चादग्नेरुपवेशनमिति भर्तृयज्ञकारिकाकारौ । आचार्यस्य दक्षिणत इति गर्गपद्धतौ । आचार्यस्योत्तरत इति वासुदेवः । अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्तेऽथैनᳬं सᳬं शास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति । तत आचार्यो ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्हुत्वा

संस्रवप्राशनान्ते ब्रह्मचार्यसीत्येवमादिभिः सम्प्रैषवाक्यैरेनं कुमारमनुशास्ति शिक्षयति । अत्र ब्रह्मोपवेशनादि दक्षिणादानान्तं कर्म कृत्वाऽनुशासनं कार्यम् । तच्चैवम् । ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य आह । भवानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । अपोऽशानेत्याचा० ॥ अशानीति ब्र० ॥ कर्मकुर्वित्याचा० । करवाणीति ब्र० । मा दिवा सुषुप्था इत्याचा० । न स्वपानीति ब्र० । वाचं यच्छेत्याचा० । यच्छानीति ब्र० । समिधमाधेहीत्याचा० । आदधानीति ब्र० । अपोऽशानेत्याचा० । अशानीति ब्र० । ब्रह्मचार्यसीत्यादिप्रैषाणामयमर्थः । ब्रह्म कर्म चरतीत्येवं शीलो ब्रह्मचारी असि भवसि । अपः अशान पिब । कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि । दिवसे मा स्वाप्सीः । स्मृत्युक्तकाले वाचं गिरं यच्छ नियमय । समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेण आधेहि अग्नौ सर्वदा प्रक्षिप । प्रथममाचमनमशिष्यन् द्वितीयं चाशित्वा । अशिष्यन्नाचामेदशित्वाऽऽचामेदिति श्रुतेः । कर्मकरणमविशेषोपदिष्टमप्याचार्याय । आचार्याय कर्म करोतीति श्रुतत्वादिति भर्तृयज्ञः । सावित्र्युपदेशमाह । **अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय ।** अथाचार्योऽस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवताकां गायत्रीछन्दस्कां तत्सवितुरित्यृचमन्वाहोपदिशति । किम्भूताय प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखाय । पुनः किंलक्षणाय उपविष्टाय आसीनाय । क्व इत्यपेक्षायामुत्तरतोऽग्नेः अग्नेरुत्तरस्यां दिशि । उपसन्नाय पादोपग्रहणादिना भजमानाय । पुनः किम्भूताय गुरुं समीक्षमाणाय । पुनः किम्भूताय समीक्षिताय गुरुणा सम्यगवलोकिताय । श्रुतिः । तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयादिति । मदनपारिजाते शातातपः । तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं ब्राह्मणस्येति । **दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके ।** एके आचार्या अग्नेर्दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते स्थिताय ऊर्ध्वीभूताय ब्रह्मचारिणे आसीनायोपविष्टाय वा सावित्रीप्रदानमाहुः । अथ हैके दक्षिणतस्तिष्ठते वाऽऽसीनाय वाऽन्वाहुरिति श्रुतत्वात् । एकग्रहणाद्विकल्पः । **पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन् ।** सावित्रीप्रदानेऽयं प्रकारः । प्रथमं तावत्पच्छः पादं पादं । ततोऽर्द्धर्चशः अर्द्धर्चम् अर्द्धर्चम् । ततस्तृतीयेन वारेण सह बटुना सर्वां च सावित्रीमनुवर्तयन् आवर्तयन् पठेत् । अत्राह मदनपारिजाते लौगाक्षिः । ॐभूर्भुवःस्वरित्युक्त्वा तत्सवितुरिति सावित्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वामन्तत इति । तां वै पच्छोऽन्वाहेत्युपक्रम्य अथार्द्धर्चश अथ कृत्स्नामिति श्रुतेः । सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह । **संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे**

वा षडहे त्र्यहे वा । उपनयनदिनमारभ्य संवत्सरे पूर्णे वा षण्मास्ये मासषट्के वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा सावित्रीमनुब्रूयादाचार्यः। तां ह स्मै तां पुरा संवत्सरेऽन्वाहुरित्युपक्रम्य अथ षट्सु मासेष्वथ चतुर्विंशत्यहे अथ द्वादशाहे अथ षडहे अथ त्र्यहे इति श्रुतत्वात्। क्षत्रियवैश्ययोरेते कालविकल्पाः ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यमाणत्वात् । एते कालविकल्पा आचार्यशुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षा इति हरिहरः । षण्मास्ये इति षडेव मासाः षण्मास्यं स्वार्थे तद्धितश्छान्दसश्च वृद्धिलोपः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । ब्राह्मणस्य कालमाह । सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः । तु पुनः ब्राह्मणाय सद्य एव गायत्रीमनुब्रूयात् उपदिशेत् कुतः । आग्नेयोवैब्राह्मणइति श्रुतेः । आग्नेयः अग्निदेवत्य इति अतोऽस्मै सद्य एवोपदेशो युक्तः । आग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयादिति श्रुतेः । त्रिष्टुभꣳ राजन्यस्य । त्रिष्टुप् छन्दो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां सावित्रीं त्रिष्टुभं देवसवितरित्यादिकां राजन्यस्य क्षत्रियस्यानुब्रूयात् । पारिजाते । देवसवितरिति राजन्यस्येति। ताꣳसवितुरिति भर्तृयज्ञेनोदाहृता । जगतीं वैश्यस्य । जगतीछन्दस्कां सावित्रीं विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चत इत्यृचं वैश्यस्यानुब्रूयात् । जगती छन्दो यस्याः सा जगती ताम् । युञ्जते मन इति भर्तृयज्ञभाष्ये । विश्वारूपाणीति वैश्यस्येति पारिजाते । सर्वेषां वा गायत्रीम् । गायत्री छन्दो यस्याः सा गायत्री तां सावित्रीं सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां तत्सवितुरित्यृचमनुब्रूयात् । वा शब्दो विकल्पार्थः । इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीया कण्डिका ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अत्र समिदाधानम् ॥ १ ॥ पाणिनाऽग्निं परिसमूहति अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं माꣳ सुश्रवःसौश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्ति*ष्ठन्त्समिधमादधाति अग्नये समिधम†हार्षं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने

* पर्युक्ष्यास्थायेत्यपिबहुसम्मतः पाठः । † माहार्षमित्यपि पाठः ।

समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यह-मसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूया-सꣳस्वाहेति ॥ ३ ॥ एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ॥ ४ ॥ एषात इति वा समुच्चयो वा ॥ ५ ॥ पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥ पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्या-युर्द्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि व्वर्चोदा अग्नेऽसि व्वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनन्तन्म आपृण ॥ ७ ॥ मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधाम-श्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति ॥ ८ ॥ ४ ॥ (अङ्गान्यालभ्य जपत्यङ्गानि च म आप्यायन्तां वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रंयशोब-लमिति त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षि-णेꣳसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम्)॥ ॥ ४ ॥ ॥ * ॥

कर्कः । अत्र समिदाधानम् । अत्रावसर इति केचित् तन्न पाठादेव तत्प्राप्तेः । तेनात्रशब्दोऽग्निपरो द्रष्टव्यः ॥ पाणिनाऽग्निं परिसमूहति अग्ने सुश्रवः सुश्र-वसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असीति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं परिसमूहनं च सन्धुक्षणम् । पाणिनेत्येकवचनमेकत्वनियमार्थम् । उभा-भ्यामपि सन्धुक्षणप्रसिद्धिरस्ति । प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्तिष्ठन्त्समिधमाद-धाति । अग्निं पर्युक्ष्य तिष्ठन् समिधमादधाति । अग्नये समिधमहार्षमिति । स्वा-हाकारान्तेन । एवं द्वितीयां तथा तृतीयां । समिधमादधाति । एषात इति वा मन्त्रेण समिदाधानम् । समुच्चयो वा । द्वयोरपि मन्त्रयोः । पूर्ववत्परिसमूहन-पर्युक्षणे । अग्नेः कर्तव्ये । पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसीति । वा-क्यभेदाच्च प्रतिवाक्यं पाणी प्रतप्य मुखविमार्जनम् । मेधां मे देवः सविता मेधां मे देवी सरस्वती इत्यनयोरादधात्वित्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् । अत्र प्रसिध्या त्र्यायुषकरणानन्तरं गोत्रनामपूर्वकं वैश्वानरादीनामभिवादनं । त्र्यायुषकरणमनु-क्तमपि सूत्रकारेण ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ तत्समिदाधानङ्कथङ्कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह । पाणिनेति । तत्रै-
कवचनमेकत्वनियमार्थम् । उभाभ्यामपि दृश्यते सन्युक्षणम् । तच्च समूहनशब्दे-
नाभिधीयते । तत्केन मन्त्रेण भवतीति मन्त्रो वक्ष्यते । अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः
पञ्चमन्त्रैः । अथ मन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः अग्निः तत्समिन्धने० । हे अग्ने
हे सुश्रवः शोभनकीर्त्ते मा मां सुश्रवसं सुकीर्तिङ्कुरु । किञ्च हे अग्ने सुश्रवः यथा
येन गुणेन त्वं सुश्रवा असि । एवङ्गुणाधानेन मा मां सुश्रवःसौश्रवसम् सुश्रवा-
श्चासौ सौश्रवसश्च तम् । तत्र सुश्रवाः बटुः स्वयम् । सुश्रवा गुरुस्तस्यायं सौश्रवसः
ममाचार्यमपि सुश्रवसं कृत्वा तदीयत्वेन मां सौश्रवसं कुर्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने
यथा त्वं दीव्यन्ति प्रकाशयन्त इति देवा अङ्गानि इन्द्रादयो वा यज्ञस्य चाङ्गिनो
वेदस्य विष्णोर्वा निधिपाः निधीनाम्मन्त्राणामधिष्ठानमसि । एवमहं वेदस्य साङ्गस्य
मनुष्याणाञ्च तदध्येतृणान्निधिपाः वेदस्य निधिरधिकरणम् । मनुष्याणां पालकश्च
भूयासमिति । प्रदक्षिणम्पर्युक्ष्य समिधं आदधाति अग्नौ प्रक्षिपति । अग्नयेसमिध-
मित्यादिस्वाहान्तेन मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिराकृतिः समित् तदाधाने०
हे देवाः इमां समिधमग्नये अग्न्यर्थम् अहार्षम् आहृतवानस्मि । किम्भूताय ।
बृहते परिपूर्णाय जातवेदसे जातं वेदो धनं यस्मात्तस्मै समिन्धे दीप्ये । अनि-
राकरिष्णुः गुरूपदिष्टधर्माद्यविस्मरणशीलः ब्रह्मवर्चसी याजनादितेजोयुक्तः ।
शिष्टं स्पष्टम् । एवं द्वितीयां समिधमादधाति तथा तृतीयाम् । एषा त इति वा ।
समिदाधाने मन्त्रः । समुच्चयो वा उभयोः । परिसमूहनपर्युक्षणे प्राग्वत् अग्नेः
कर्तव्ये । पाणी अग्नौ प्रतप्य ताभ्यां स्वम्मुखं विमृष्टे मार्जयति । तनूपाःप्रभृतिभिः
सप्तभिर्मन्त्रवाक्यैर्वाक्यभेदात् प्रतिवाक्यम् पाण्योः प्रतपनं मुखविमार्जनञ्च ।
तनूपा इत्येतस्य स्वशाखीयत्वात्प्रतीकग्रहणे प्राप्ते मन्त्रवाक्यचतुष्टयस्योप-
योगात्सर्वपाठः तत्र तनूपा अग्नेऽसीत्यादयः स्पष्टाः तत्र प्रजापतिर्यजुः अग्नि-
राहवनीयोपस्थाने० । मेधामित्यस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता
मुखविमार्जने० । देवो द्युतिमान् सविता सूर्यो मे मह्यं मेधाम् धारणावतीं बुद्धिम्
तथा देवी दीप्यमाना सरस्वती मेधां साकाङ्क्षत्वादुभयोरादधात्वित्यध्याहारः तथा
देवौ कान्तौ अश्विनौ दस्रौ मे मह्यम् मेधाम् आधत्ताम् सम्पादयताम् । एतानि
सप्तवाक्यानि । अत्राङ्गालम्भनत्र्यायुषकरणाभिवादनानि ग्रन्थकारानुक्तान्यप्याचा-
रतो ऽनुष्ठेयानि अविरोधात् । तत्राभिवादनङ्गोत्रनामोच्चारपूर्वकम् पादोपसङ्ग्रहो-

ऽग्न्यादीनाम् अङ्गालम्भत्र्यायुषयोर्मन्त्रौ सूत्रकारान्तरप्रदर्शितौ ग्राह्यौ । तद्यथा अङ्गान्यालभ्य जपत्यङ्गानि च म आप्यायन्ताम् वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम् । तत्र वाक् च म आप्यायतामिति क्रियाविपरिणामङ्कुर्यात् । अस्यार्थः सुगमः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ता अङ्गाप्यायने० । त्र्यायुषमिति नारायण उष्णिक् लिङ्गोक्ता भस्मतिलके० ॥ ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अत्र समिदाधानम् । अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले समिधामाधानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारिणो भवति । अत्राग्नाविति भाष्यकारः । अत्रावसरस्य पाठादेवसिद्धेः । पाणिनाऽग्निं परिसमूहति । पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहोमाधिकरणं परिसमूहति सन्धुक्षयति । इन्धनप्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः पञ्चभिर्मन्त्रैः यथा । अग्नेसुश्रवः सुश्रवसं माकुरु १ यथात्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि २ एवं माꣳ सुश्रवःसौश्रवसंकुरु ३ यथात्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि ४ एव महं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ५ । केचित्परिसमूहने त्रीन्मन्त्रान् मन्यन्ते ॥ तद्यथा अग्नेसुश्रव इत्यारभ्य सुश्रवसंमाकुरु इत्येकम् । यथात्वमग्ने इत्यारभ्य सौश्रवसं कुरु इत्येवं द्वितीयम् । यथात्वमग्ने देवानामित्यादि भूयासमित्यन्तं तृतीयमिति । प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्याय समिधमादधात्यग्नये समिधमिति । ततः प्रदक्षिणं यथाभवति तथाऽग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन परिषिच्य उत्थाय ऊर्द्ध्वीभूय प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिधं समिध्यते दीप्यते अग्निरनयेति समित् तां समिधं आदधाति प्रक्षिपति । समिल्लक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे । नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् । न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता । प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद्द्विशाखिका । न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु न विजानता । ब्रह्मपुराणे । पालाशाश्वत्यन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः । अश्वत्थोदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनःसरलस्तथा । शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति याज्ञिकाः । मरीचिः । विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः । दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः । अस्य पूर्वश्लोकः । प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः । काम्येषु च सवल्काद्रा विपरीता जिघांसत इति । केन मन्त्रेण अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथात्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो

मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वीतेजस्वीब्रह्मवर्चस्यन्नादोभूयासꣳस्वाहे-
त्यनेन मन्त्रेण एवं द्वितीयान्तथा तृतीयामेषाते इति वा समुच्चयो वा।
एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमादधाति तथा तेनैव मन्त्रेण तृतीयाम्।
मन्त्रविकल्पमाह । एषाते अग्ने समिदित्यादि आचप्यासिषीमहीत्यन्तेन वा
मन्त्रेण । अथवा अग्नये समिधमित्येषाते इतिद्वयोर्मन्त्रयोः समिदाधाने समुच्चयः
ऐक्यम् । ततश्च मन्त्रद्वयान्ते समित्प्रक्षेपः । इतित्रयो मन्त्रविकल्पाः । पूर्वव-
त्परिसमूहनपर्युक्षणे । पूर्ववत् अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः परिसमूहनं
पर्युक्षणमपि पूर्ववत्कुर्यात् । पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं
मेपाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चोमे देहि । अग्ने यन्मे
तन्वाऽऊनं तन्मआपृण । मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधांमे देवी सर-
स्वती आदधातु । मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति । पाणी हस्तौ
प्रतप्य तूष्णीमग्नौ तापयित्वा तनूपा अग्नेसीत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं
पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे । ललाटादिचिबुकान्तं प्रोञ्छति । तत्र मेधां मे देवःसविता
मेधां देवी सरस्वती अनयोरादधात्वित्यध्याहारः । अङ्गान्यालभ्यजपत्यङ्गानि च
म आप्यायन्तां वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रं यशोबलमिति । अङ्गानि च म इत्यनेन
मन्त्रेण शिरःप्रभृतीनि पादान्तानि अङ्गान्यालभते एवं वाक् इत्यनेन मुखं प्राण
इत्यनेन नासिके युगपत् चक्षुरित्यनेन चक्षुषी युगपत् श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे मन्त्रा-
वृत्त्या यशोबलमित्यस्य पाठमात्रम् । त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे
ग्रीवायां दक्षिणेꣳसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम् । तिलकानि करोति ।
त्र्यायुषमित्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रपादैः अनामिकागृहीतेन भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षि-
णेंऽसे हृदये प्रतिपादम् त्र्यायुषाणि कुरुते । अत्र त्र्यायुषकरणं सूत्रकारानुक्तमपि
प्रसिद्धत्वात् शिष्टपरम्पराचरितत्वात्क्रियते । ततो ब्रह्मचारी सन्ध्यामुपास्याग्निकार्यं
कृत्वा गुरूपसङ्ग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनम् वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायेण । अत्र
स्मृत्यन्तरोक्तमभिवादनं लिख्यते । ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् इतियाज्ञ-
वल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनप्रयोगो यथा उपसङ्ग्रहणं नाम अमुकगोत्रोऽमु-
केत्येतावत्प्रवरः अमुकशर्माऽहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिपादये इत्युक्त्वा कर्णौ
स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना गुरोर्दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा
[illegible] पादग्रहणन्नास्ति पादस्पर्शनं कार्यम् आयुष्मान् भव

सौम्यामुकशर्माऽहम् इति प्लुतान्तमुक्त्वा अमुकशर्मन्निति प्रत्यभिवादः कार्य्यः। आयुष्मान् भव सौम्येति प्रत्यभिवादः । अत्र गुरवो माता स्तन्यदात्री च पिता पितामहः प्रपितामहो मातामहोऽन्नदाता भयत्राता आचार्यश्चोपनेता च मन्त्रविद्योपदेष्टा च तेषां पत्न्यश्चोपसङ्ग्राह्याः एतेन समावृत्तेन च ॥ बाले समवयस्के वाऽध्यापके गुरुवच्चरेत् । मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुराश्च यवीयांसोऽपि प्रत्युत्थायाभिवाद्याः उपाध्याया ऋत्विजो ज्येष्ठभ्रातरश्च सर्वेषां पत्न्यश्च एवं मातृष्वसा सवर्णा पितृष्वसा च सवर्णा भ्रातृभार्याच नित्यमभिवाद्याः । विप्रोष्यतूपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः । विप्रोष्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च । न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा । पूज्यैस्तमभिभाषेत भो भवन् कर्मनामभिः । परपत्नीमसम्बन्धां भगिनीं चेति भाषयेत् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्यः । अत्रिवर्षाः सम्बन्धिनश्च स्वल्पेनापि स्वयोनिजः । अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराश्चाभिवाद्याः । उदक्यां सूतकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भपातिनीम् । पाषण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् । नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् । मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् । वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् । इति शातातपः । बृहस्पतिस्तु । जपयज्ञजलस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् । उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् । अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति । क्षत्रियवैश्याभिवादने विप्रस्यैवम् । शूद्राभिवादने त्रिरात्रम् । कार्यं तु रजकादिषु " चाण्डालादिषु चान्द्रं स्यादिति सङ्ग्रहकृत्स्मृतम्" । जमदग्निः । देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति । सर्वे वाऽपि नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा । अभिवादे नमस्कारे तथा प्रत्यभिवादने । आशीर्वाच्या नमस्कार्यैर्वयस्यस्तुपुनर्नमेत् । स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ उपनयनाङ्गभूतं समिदाधानमाह । अत्र समिदाधानम् । अत्रास्मिन् प्रकृतेऽग्नौ समिदाधानं समिधां तिसृणां प्रक्षेपो ब्रह्मचारिकर्तृको भवति । अत्रावसरे इति केचित् तन्न पाठादेव तत्सिद्धेः । अत्रशब्दो ऽग्निपरो द्रष्टव्यः । समिदाधानस्येतिकर्तव्यतामाह । पाणिनाऽग्निं परिसमूहत्यग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं माꣳ सुश्रवःसौश्रवसं

कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति । ब्रह्मचारी पाणिना दक्षिणहस्तेनाग्निं प्रकृतं उपनयनाङ्गहोमाधिकरणं परिसमूहति शुष्कगोमयखण्डादीन्धनप्रक्षेपेण सन्धुक्षयति अग्ने सुश्रवःसुश्रवसं माकुर्वित्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः । कारिकायां विशेषः । प्रतिमन्त्रं त्रिभिः काष्ठैरग्ने सुश्रव आदिभिः । अग्ने सुश्रवइत्येकं यथात्वं स्याद्द्वितीयकम् । यथात्वमग्ने देवानां मन्त्रेणापि तृतीयकम् । कृत्वा पर्युक्षणं वन्हेरुत्थाय समिदाहुतिरिति । पाणिनेत्येकवचनमेकत्वनियमार्थम् । उभाभ्यामपि दृश्यते सन्धुक्षणम् । मन्त्रार्थः । हेअग्ने हेसुश्रवः शोभनकीर्ते मा मां सुश्रवसं शोभनकीर्तिं कुरु । किञ्च हेअग्ने सुश्रवः-सौश्रवसं । सुश्रवाश्च सौश्रवसश्च तं । तत्र सुश्रवाः स्वयम् सुश्रवागुरुस्तस्यायं सौश्रवसः ममाचार्यमपि सुश्रवसं कृत्वा तदीयत्वेन मां सौश्रवसं कुर्वित्यर्थः । किञ्च हेअग्ने यथा त्वं देवानां इन्द्रादीनां मध्ये यस्य च क्रतोर्निधिं हविर्द्रव्यम् पासि रक्षसि । एवमहं मनुष्याणां मध्ये वेदस्य श्रुतेर्निधिरधिकरणम् भूयासं भवेयम् ।

प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय समिधमादधात्यग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथात्वमग्ने समिधासमिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहेति ॥ ततो ब्रह्मचारी प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा सन्धुक्षितमग्निं दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन परिषिच्योत्थाय प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिधमादधाति अग्नौ प्रक्षिपति अग्नये समिधमित्यादि स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेण । समिध्यते दीप्यते अग्निरनयेति समित् । तल्लक्षणं चास्माभिः समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति सूत्रार्थे उक्तम् । ननु तिष्ठन्समिधः सर्वत्रेति श्रौतसूत्रे उक्तत्वादुत्थायेति ग्रहणं व्यर्थम् । सत्यम् । नायं होमः समिदाधानमित्येतत्सूचनार्थमुत्थायेति ग्रहणमित्यदोषः । अतोऽत्र त्यागाभावः । यद्वा इहोत्थायेति ग्रहणमन्यत्र स्मार्ते परिसङ्ख्यार्थमिति कारिकायाम् । प्रयोगरत्नेतु त्यागो लिखितः । मन्त्रार्थः हेदेवाः इमां समिधमग्नये अग्न्यर्थमाहार्षम् आहृतवानस्मि । किम्भूताय बृहते महते । जातान् जातान् वेत्ति इति जातवेदास्तस्मै । यथा येन प्रकारेण समिधा अनया दीप्यमानया त्वं हे अग्ने समिध्यसे दीप्यसे । एवमहमायुषा जीवनेन मेधयाऽतीतादिधारणवत्या बुद्ध्या वर्चसा तेजसा प्रजया पुत्रादिभिः पशुभिः गवादिभिः ब्रह्मवर्चसेन तेजसा कृताध्ययनसम्पत्त्या एतैरहं समिन्धे । समृद्धो

भवामि । आचार्यविषयं फलमप्याशंसते । जीवपुत्रो दीर्घायुरपत्यो ममाचार्यो भवतु जीवन्तः पुत्रा यस्य । मेधावी अहमसानि भवामि । अनिराकरिष्णुर्गुरूपदिष्टधर्माद्यविस्मरणशीलः । यशस्वी । तेजस्वी । ब्रह्मवर्चसी । अन्नादः अन्नमत्तीत्यन्नादः भूयासम् भवेयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु । **एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ।** एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमादधाति । तथैवानेन मन्त्रेण तृतीयां समिधं आदधाति । तिस्रः समिध आदधात्यग्नये समिधमाहार्षमित्यूच्यमाने मन्त्रान्ते युगपत्त्रिसृणामाधानं प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमेवं द्वितीयां तथा तृतीयामिति सूत्रणा । **एघात इति वा ।** अथवा एषा ते अग्ने समिद्वर्धस्वेति मन्त्रेण समिदाधानम् अत्रापि मन्त्रावृत्तिः । **समुच्चयो वा ।** अथवा अग्नये समिधं एघात इति च द्वयोर्मन्त्रयोः समुच्चयैक्यं समिदाधाने स्यात् । अत्रापि प्रतिसमिदाधानं मन्त्रयोरावृत्तिः । **पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ।** परिसमूहनं अग्ने सुश्रव इत्यादिना सन्धुक्षणम् । पर्युक्षणं अग्नेः सर्वतो जलाभिषेकः । परिसमूहनपर्युक्षणे पूर्ववत् प्रागवदग्नेः कर्तव्ये । **पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनन्तन्म आपृण । मेधां मे देवः सविता मेधां मे देवी सरस्वती मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति ।** पर्युक्षणानन्तरं ब्रह्मचारी पाणी उभौ हस्तौ प्रतप्य तूष्णीमग्नौ तापयित्वा तनूपा अग्नेऽसीति सप्तभिर्मन्त्रवाक्यैर्मुखं विमृष्टे पाणिभ्यां मार्जयति । वाक्यभेदाच्च प्रतिवाक्यं पाण्योः प्रतपनं मुखविमार्जनं च । तनूपा इत्येतस्य स्वशाखीयत्वात्प्रतीकग्रहणे प्राप्ते मन्त्रवाक्यचतुष्टयस्योपयोगात्सर्वपाठः । मेधां मे देवः सविता मेधां मे देवीसरस्वतीत्यनयोर्मन्त्रयोरादधात्वित्यध्याहारः । साकाङ्क्षत्वात् । मन्त्रार्थः । तनूपा अग्नेसीत्यादयःस्पष्टाः । मेधामित्यस्यार्थः । देवो द्युतिमान् सविता सूर्यो मे मह्यं मेधां धारणावतीं बुद्धिं तथा देवी दीप्यमाना सरस्वती आदधातु । तथा अश्विनौ देवौ मे मह्यं मेधां आधत्ताम् सम्पादयेताम् पुष्करस्रजौ पद्ममालाधारिणौ । अत्राङ्गालम्भनत्र्यायुषकरणाभिवादनानि गृह्यकारानुक्तान्यप्याचारतोऽनुष्ठेयानि । तत्राभिवादनं गोत्रनामोच्चारपूर्वकं पादोपसङ्ग्रहः । अङ्गालम्भनत्र्यायुषकरणयोः सूत्रकारान्तरप्रदर्शितौ मन्त्रौ ग्राह्यौ । तद्यथा ॥ **अङ्गान्यालभ्य जपत्यङ्गानि च म आप्यायन्तां वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि च त्र्यायुष-**

मिति प्रतिमन्त्रम् । तत्र वाक् च म आप्यायतामिति क्रियाविपरिणामं कुर्यात् । अथाभिवादने प्रकारः । तत्र याज्ञवल्क्यः । ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् । ततोऽग्निकार्यादनन्तरमित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे । उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत् । आचार्यश्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता । मनुः । लौकिकं वैदिकं चापि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा । आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् । अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् । असौ नामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् । विप्रेति द्विजोपलक्षणम् । आपस्तम्बः । स्वदक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत् । उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः । मनुः । भोशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावो हि भोशब्द ऋषिभिः स्मृतः । आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ अकारश्चास्य नाम्नोऽन्त इत्यस्यायमर्थः । अस्याभिवादकस्य नाम्नोऽन्ते योऽयमकारः अकार इति स्वरमात्रोपलक्षणम् । सर्वेषां नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् । स एवान्त्यस्वरः पूर्वाक्षरः पूर्वाणि नामगतान्यक्षराणि यस्य स तथोक्तः । एवंविधः प्लुतो वाच्यो न पुनरन्य एवाकारो नाम्नोऽन्ते वाच्य इति । तथाच वशिष्ठः । आमन्त्रिते स्वरोऽन्त्योऽस्य प्लवत इति आमन्त्रिते कर्तव्ये अभिवादकनाम्नोऽन्ते यः स्वरः स प्लवते । त्रिमात्रो भवतीत्यर्थः । ततश्चाभिवादनप्रत्यभिवादनयोरेवं प्रयोगो भवति । अभिवादये चैत्रनामाऽहमस्मि भो इति । आयुष्मान् भव सौम्यविष्णुशर्मा३न् इति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु वर्मगुप्तशब्दप्रयोग इति मदनपारिजाते । आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । आयुष्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोरित्यादिनिषेधस्तु अभिवादनस्थलव्यतिरिक्तविषय इति विज्ञेयम् । अभिवादनं च हस्तद्वयेन कार्यम् । अन्यथाकरणे विष्णुना दोषसङ्कीर्तनात् । जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वन्तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात् । एतदपि विद्वद्विषयं । यतः स एवाह । अजाकर्णेन विदुषो मूर्खाणामेकपाणिनेति । अजाकर्णेन श्रोत्रसमौ करौ कृत्वा पुनः सम्पुटितेन करद्वयेनेत्यर्थः । अजाकर्णौ सम्पुटितौ यथा तथैव सम्पुटितं करद्वयमपीत्यजाकर्णौ । मनुः । यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः । यमः । अभिवादे तु यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति । श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवितः । शातातपः । पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् । सोपानत्कं कृतघ्नं च नाभिवादेत्कदाचन । धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोत्सर्गकृतं तथा ।

भुञ्जानमाचमनार्हं च नास्तिकं नाभिवादयेत् । वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् । बृहस्पतिः । जपयज्ञगणस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् । उदपात्रार्घभैक्षान्नहस्तन्तं नाभिवादयेत् । उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् । अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्ध्यति । जमदग्निः । देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेत्प्रायश्चित्ती भवेन्नरः । मनुः । अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् । एतच्चाभिवादनमधिकवयसामेव कार्यम् । तथाच मनुः । ज्यायांसमभिवादयेदिति । स्मृत्यर्थसारे ॥ गुरवो माता स्तन्यधात्री च पिता पितामहादयो मातामहश्चान्नदाता भयत्राता ऽऽचार्यश्चोपनेता च ॥ मन्त्रविद्योपदेष्टा च तेषां पत्न्यश्चोपसङ्ग्राह्याः । समावृत्तेन च । बाले समवयस्के चाध्यापके गुरुवच्चरेत् । मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुराश्च यवीयांसोऽपि प्रत्युत्थायाभिवाद्याः उपाध्याय ऋत्विजो ज्येष्ठा भ्रातरश्च सर्वेषां पत्न्यश्चैवम् । मातृष्वसा च सवर्णा भ्रातृभार्या च नित्यमभिवाद्या । विप्रोष्य तूपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः । विप्रोष्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च । न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा । पूज्यैस्तमभिभाषेत भो भवत्कर्मनामभिः ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अत्र भिक्षाचर्यचरणम् ॥ १ ॥ भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २ ॥ भवन्मध्याᳬं राजन्यः ॥ ३ ॥ भवदन्त्यां वैश्यः ॥ ४ ॥ तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः ॥ ५ ॥ षड्द्वादशापरिमिता वा ॥ ६ ॥ मातरं प्रथमामेके ॥ ७ ॥ आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके ॥ ८ ॥ अहिᳬंसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते ॥ ९ ॥ अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्यात् ॥ १० ॥ दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या ॥ ११ ॥ मधुमाᳬंसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥ अष्टाचत्वारिᳬंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ १३ ॥ द्वादशद्वादश वा प्रतिवेदम् ॥ १४ ॥ यावद्ग्रहणं वा ॥ १५ ॥ वासाᳬंसि शाणक्षौमा-

विकानि ॥ १६ ॥ ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ रौरवꣳ राजन्यस्य ॥ १८ ॥ आजं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ १९ ॥ सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ॥ २० ॥ मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य ॥ २२ ॥ मौर्वी वैश्यस्य ॥ २३ ॥ मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकवल्वजानाम् ॥ २४ ॥ पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डः ॥ २५ ॥ बैल्वो राजन्यस्य ॥ २६ ॥ औदुम्बरो वैश्यस्य ॥ २७ ॥ [केशसम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्य] सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ २८ ॥ आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् ॥ २९ ॥ शयानं चेदासीन आसीनं चेत्तिष्ठँस्तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन्नभिक्रामन्तं चेदभिधावन् ॥ ३० ॥ स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्य वसत्यमुत्राद्य वसतीति तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ ३१ ॥ त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ३२ ॥ समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः ॥ ३३ ॥ समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः ॥ ३४ ॥ उभयꣳसमाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ३५ ॥ आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्य*नातीतः कालो भवति ॥ ३६ ॥ आद्वाविꣳशाद्राजन्यस्य ॥ ३७ ॥ आचतुर्विꣳशाद्वैश्यस्य ॥ ३८ ॥ अत ऊर्द्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ३९ ॥ नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ४० ॥ कालातिक्रमे नियतवत् ॥ ४१ ॥ त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च ॥ ४२ ॥ तेषाꣳसंस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन्व्यवहार्या भवन्तीति वचनात् ॥ ४३ ॥ ॥ ५ ॥

कर्कः ॥ अत्र भिक्षाचर्यचरणम् । कर्तव्यमिति सूत्रशेषः । अत्रेतिशब्दोऽवसरार्थः । भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्याꣳराजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः ।

* स्यानतीत इत्यपि पाठः ॥

तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः। भिक्षेत। यत्र प्रत्याख्यानं न क्रियते। षट्द्वादशापरिमिता वेति। विकल्पः। मातरं प्रथमामेके। भिक्षन्ते। अयं च प्रथमाहर्धर्मः। आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके। आचार्याय भिक्षानिवेदनं कृत्वा वाग्यतोऽहःशेषमासीत नवेति विकल्पः। अहिꣳसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते। अहिंसन्निति स्वयं भग्नाः समिधः तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधानं कृत्वा वाग्विसर्गं करोति यदि वाग्यमो गृहीतः। अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्याद्दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या। एतानि कर्तव्यानि। दण्डधारणं सर्वदा। अग्निपरिचरणं सायं प्रातः। उभयकालमग्निं परिचरेदिति स्मृत्यन्तरात्। गुरुशुश्रूषा स्वाध्यायानुरोधेन। भिक्षाचर्या स्थित्यर्था। मधुमाꣳसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत्। मज्जनं ह्रददेवतीर्थस्नानं प्रतिषिध्यते। उद्धृतोदकेन न वार्यते। उपर्यासनम् आसनस्योपरि मसूरिकादि। स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्येऽवस्थानम्। वक्ष्यति हि ब्रह्मचर्यमुपरिष्टात्। अनृतम् अदत्तादानं चेति प्रसिद्धमेव। अष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्। अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः सर्वा वेदाहुतयो हूयन्ते। द्वादशद्वादश वा प्रतिवेदम्। ब्रह्मचर्यचरणम्। अत्र यथास्वं वेदाहुतयः। यावद्ग्रहणं वा। वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा ब्रह्मचर्यचरणम्। वासाꣳसि शाणक्षौमाविकानि। ब्रह्मचारिणां भवन्ति। ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य। ऐणेयं हारिणं चर्म तद्ब्राह्मणस्योत्तरीयं भवति। रौरवꣳ राजन्यस्य। रुरुर्नाम आरण्यः सत्वविशेषः तदीयं राजन्यस्य भवति। आजं गव्यं वा वैश्यस्य। उत्तरीयं भवति। सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात्। असति यथाचोदिते चर्मणि सर्वेषां वा गव्यं भवति। कुत एतत्। पुरुषप्रधानत्वात् गव्यस्य चर्मणः पुरुषप्रधानं हि गव्यं चर्म श्रुतौ पठ्यते। ते ऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुरिति। मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य। भवति। धनुर्ज्या राजन्यस्य। ज्याशब्देन गुणोऽभिधीयते। मौर्वी वैश्यस्य। मुरुरिति तृणविशेषः। मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकबल्वजानाम्। सम्बन्धिनी रशना भवति। पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डः। भवति। बैल्वो राजन्यस्य। औदुम्बरो वैश्यस्य। सर्वे वा सर्वेषाम्। सर्वेषामनियमेन भवन्ति। आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात्। आचार्येणासीनं आहूत आस-

नादुत्थाय प्रतिशृणुयात् । शयानं चेदासीनः । शयानं चेदाहूयते आसीनः प्रतिशृणुयात् । आसीनं चेत्तिष्ठन् । प्रतिशृणुयात् । तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् । अभिक्रामन्तं चेदभिधावन् । अस्यार्थवादोऽयम् । स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्यव-सत्यमुत्राद्यवसतीति । तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति । त्रयः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । उच्यते । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समाव-र्तते स व्रतस्नातकः । उभयꣳ समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति । आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्य नातीतः कालो भवति । अर्वाक् षोडशवर्षाद्ब्राह्मणस्य नातीत एवोपनयनस्य कालः । आद्वाविꣳशाद्राजन्यस्य । नातीतः कालो भवति । आचतुर्विꣳशाद्वैश्यस्य । नातीतः कालोभवति । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । अतश्च । नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः । कालातिक्रमे नियतवत् । कालव्यतिक्रमे सति यन्नियतेषु विहितं श्रौतेषु अना-म्नातं नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मार्तं तदेव भवति । तच्च प्रतिमहाव्याहृतिसर्वाभि-श्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तमिति । कालव्यतिक्रमादन्यत्रापि भ्रेषे उत्पन्ने एतदेव भवति । नैमित्तिकान्तराविधानात् । त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्येऽसं-स्कारो माध्यापनं च ॥ तेषाꣳ संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन् । संस्कारमिच्छन्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा आद्रियेत अधीयीत च । व्यवहार्या भवन्तीति वचनात् ॥ ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अत्रेति अवसरे भिक्षाचर्यं भिक्षावृत्तिः तस्य चरणमनुष्ठानं कर्तव्यमिति शेषः । कथम् भवत्पूर्वामिति भवच्छब्दः सम्बुद्ध्यर्थः हेभवन् हेभवति वेत्येवमुक्तः पूर्वो यस्यान्ताम् ब्राह्मणो भिक्षेत भिक्षान्देहीति याचेत । काः या अप्रत्याख्यायिन्यस्ताः तिस्र इत्यादौ पूर्वत्रापूर्त्तावुत्तरः पक्षः । एके प्रथमां भि-क्षाम् मातरमेव भिक्षेतेति इच्छन्ति । अयञ्च प्रथमाहर्धर्मः । आचार्याय भिक्षानिवे-दनं नित्यम् । अहःशेषं वाग्यतो मौनी तिष्ठेत आसीत फलातिशयार्थम् । एकीय-शब्दाद्विकल्पः । अहिंसन् अभञ्जयन् स्वयम्भग्नाः समिध आहृत्य तस्मिन्नुपनयन-होमाधिकरणेऽग्नौ पूर्ववदाधानङ्कृत्वा । वाग्विसर्गो वाक्संयमपक्षे । अधःशयनादीनि कार्याणि । तत्र दण्डधारणं समिदाधानं सर्वदा । अग्निपरिचर्या च सायम्प्रातः

उभयकालमग्निं परिचरेदिति श्रवणात्। गुरुशुश्रूषणं च स्वाध्यायानुरोधेन। भिक्षाचर्या च स्थित्यर्थम्। मध्वादीनि च वर्जयेत्। तत्र मज्जनं ह्रददेवतीर्थस्नानप्रतिषिध्यते। नतूद्धृतोदकस्नानं वर्ज्यते। उपर्यासनञ्चासनोपर्यासनं मसूरिकादि। स्त्रीणां मध्ये गमनमवस्थानम्। ब्रह्मचर्यस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। अनृतमदत्तादानञ्च प्रसिद्धम्। अष्टाचत्वारिंशत्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः। सर्ववेदाहुतिहोमश्च। द्वादश द्वादशेति प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यचरणम्। तत्र यथास्वं वेदाहुतयः। यावद्ग्रहणं वा वेदस्य वेदयोर्वेदानां ब्रह्मचर्यचरणम्। वासांसि च यथाक्रमं शाणादीनि भवन्ति। ऐणेयम् एण्याश्चर्म। रौरवम्, रुरोश्चित्रमृगस्य चर्म। आजम् अजस्य। गव्यं गोः। सर्वेषां वर्णानामुदिते चर्मण्यसति गव्यं चर्म भवति। कुतः पुरुषप्रधानत्वाद् गव्यस्य चर्मणः। पुरुषप्रधानत्वं चास्य श्रुतिराह। तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुरिति। मौञ्जी मुञ्जमयी रशना मेखला। ज्या प्रत्यञ्चा मुरुरिति तृणविशेषः। तन्मयी मौर्वी मुञ्जादीनामभावे कुशादीनां सम्बन्धिनी रशना क्रमेण भवति। अत्राचार्येणासूत्रितमपि दण्डमानमुपयुक्तत्वादविरोधित्वाच्छाखान्तरीयं ग्राह्यम्। तच्च केशसम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति दण्डमप्रक्रम्योक्तम्। यद्यपि श्रुत्या मुखसम्मितो भवत्येतावदित्यादिकया ब्राह्मणमधिकृत्य मुखसम्मितत्वमुक्तम् तच्छ्रौतदण्डविषयम्। मुखसम्मितमौदुम्बरन्दण्डम्प्रयच्छतीत्यौदुम्बरमभिधायात्र पालाशस्य विधानात्। सर्वे वा दण्डाः सर्वेषामनियमेन भवन्ति। आचार्येणासीनः सन्नाहूतस्तदा आसनादुत्थाय प्रतिशृणुयात्। शयानश्चेदाह्वयति तदाऽऽसीनः प्रतिशृणुयात्। एवमासीनं चेत्तिष्ठन् प्रतिशृणुयात्। तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् अभिमुखं गच्छन्। अभिक्रामन्तं चेद्धावन्। अस्यार्थवादः स एवमिति। अमुत्र वसतिश्च स्तुतिपरा। तस्य च कीर्तिर्भवतीति च। स्नातकस्य त्रैविध्यमाह। विद्यास्नातक इति। तदेव विवृणोति। समाप्य वेदमित्यादिना। उच्यत इति सर्वत्राध्याहारः। आषोडशात् अर्वाक् षोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः अनतिक्रान्त उपनयनस्य कालो भवति। आद्वाविंशादाचतुर्विंशाच्च क्षत्रियविशोरनतीतः। अतः परम्पतितसावित्रीका भवन्त्येते। ततश्च नैनान् व्रात्यान् अकृतव्रात्यस्तोमप्रायश्चित्तान्। प्रायश्चित्ताचरणानन्तरन्तेषामुपनयनाद्यधिकार इत्यर्थः। कालातिक्रमे गर्भाधानादिनियतकालानां कर्मणान्नियतकालव्यतिक्रमे सति प्रायश्चित्तन्नियतवत् नित्यवत्। नियते श्रौतकल्पे नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मार्त्तन्तदेवानादिष्टम्भवति।

तच्च अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिसर्वाभिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं वेत्यस्यैवातिदेशो नतूपदेशो गृह्यकारस्य । एवमन्यत्रापि भ्रेषे जाते एतदेव भवति नैमित्तिकान्तरानभिधानात् । त्रिपुरुषमित्येषां त्रयाणामपत्ये चतुर्थे पुरुषे कृतप्रायश्चित्ते केवलमुपनयनाख्यः संस्कारो नाध्यापनादिः । तेषान्त्रिपुरुषम्पतितसावित्रीकाणां मध्ये य आत्मनः संस्कारमिच्छति स व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीत । कुतः अधीयीरन् व्यवहार्या इत्यादेः ॥ ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ **अत्र भिक्षाचर्यचरणम्** । अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानम् । तद्यथा । **भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यांꣳराजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः** । भवत्पूर्वाम् भवच्छब्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणः द्विजोत्तमः भिक्षेत याचेत । तथैव भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः क्षत्रियः भिक्षेतेत्यनुषङ्गः । तथाऽन्ते भवोऽन्त्यः भवच्छब्दो यस्याः सा भवदन्त्या तां वैश्यः तृतीयो वर्णः भिक्षां भिक्षेतेत्यनुवर्तते । **तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षड्द्वादशापरिमिता वा मातरं प्रथमामेके** । भिक्षेर्दुहातेर्द्विकर्मत्वात् द्वितीयं कर्माह । तिस्रः स्त्रियो भिक्षां भिक्षेत । कथम्भूताः अप्रत्याख्यायिन्यः प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं यासान्ताः प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः ताः अप्रत्याख्यायिनीः । अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा भिक्षेतेति कर्तृप्रत्ययान्तस्याख्यातस्य कर्मकारकापेक्षत्वात् । षड्द्वादशापरिमिता वा । षट् वा स्त्रियो द्वादश वा अपरिमिता वा असङ्ख्याता वा भिक्षेतेति सर्वत्रानुषङ्गः । एते भिक्षाविकल्पाः आहारपर्याप्त्यपेक्षया । एके आचार्याः मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः । अयञ्च प्रथमाहर्धर्म इतिभाष्यकारोक्तेः । **आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके** । आचार्याय गुरवे भैक्षं लब्धां भिक्षां निवेदयित्वा निवेद्य इयं भिक्षा मया लब्धेति समर्प्य वाग्यतो मौनी अहःशेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतो यावदस्तमयन्तिष्ठेन्नोपविशेन्नच शयीत । रागत इत्येके सूत्रकारा वर्णयन्ति । वयन्तु अनियमं मन्यामहे । ततश्च विकल्पः । **अहिꣳसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते** । अहिंसन् अछिन्दन् स्वयम्भग्ना इत्यर्थः । अरण्यात् न ग्रामात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणा आहृत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ यत्र उपनयनाङ्गहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्ववत्परिसमूहनादि त्र्यायुषकरणान्तं यावत् आधाय हुत्वा वाचं विसृजते मौनं त्यजति वाग्यमपक्षे । **अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्याद्दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षा-**

चर्यामधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् । अत ऊर्ध्वं ब्रह्मचारिणो यमनियमानाह ।' अधः शयितुं शीलमस्य असावधःशायी स्यात् । तथा अक्षारं अलवणं चाश्नातीत्येवंशीलोऽक्षारालवणाशी भवेत् । दण्डधारणम् । दण्डस्य स्ववर्णविहितस्य धारणं कुर्यात् । दण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्चैव धारयेत् । इत्येतदुपलक्षणत्वेन सदा चिन्हरूपं कुर्यात् । अग्नेः परिचरणं सायम्प्रातः परिसमूहनपूर्वं त्र्यायुपकरणान्तेन समिदाधानम् । गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्या तां कुर्यात् । भिक्षार्थं चर्या भिक्षाचर्या भैक्षचरणमिति यावत् । मधु क्षौद्रं मांसं पललं मज्जनं नद्यादावाप्लवनम् स्नानन्तूद्धृतोदकेन । उपरि खट्वादौ आसनमुपवेशनम् । आसनस्योपरि ससूरिकाद्यासनं च । स्त्रीगमनम् स्त्रीणां मध्ये ऽवस्थानम् । अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् । अनृतं असत्यवदनम् । अदत्तानां परद्रव्याणामादानं ग्रहणम् स्तेयमित्यर्थः एतानि मध्वादीनि वर्जयेत् । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । अष्टाभिरधिकानि चत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् तानि अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यमुक्तलक्षणं चरेत् अनुतिष्ठेत् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः सर्ववेदाहुतिहोमश्च । द्वादशद्वादश वा प्रतिवेदम् यावद्ग्रहणं वा । अनुकल्पमाह । तावदशक्तौ द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवर्तते । तत्राप्यशक्तौ यावद्ग्रहणं यावद्वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा ग्रहणम् आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्चस्वीकरणम् तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् । वर्णव्यवस्थया वासःप्रभृतीनि व्यवस्थितान्याह । वासांसि शाणक्षौमाविकानि । ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां यथासंख्यं शाणक्षौमाविकानि वस्त्राणि परिधेयानि भवन्ति ॥ तत्र शणमयं शाणम् क्षौमं क्षुमा अतसी तद्विकारमयं क्षौमम् आविकम् अवेर्मेषस्य विकार आविकम् ऊर्णामयमित्यर्थः । ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । एणी हरिणी तस्या इदं ऐणेयमजिनं कृत्तिरुत्तरीयं भवति ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः । रौरवं राजन्यस्य । रुरुर्मृगविशेषः,चित्रमृग इतिप्रसिद्धः तस्येदमजिनं रौरवं राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति । आजं गव्यं वा वैश्यस्य । अजस्य वस्तस्येदम् आजम् अजिनम् कृत्तिः वैश्यस्य उत्तरीयं भवति अथवा गव्यम् गोः इदं गव्यम् अजिनं वैश्यस्य उत्तरीयं भवति । सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् । पक्षान्तरमाह सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वा उत्तरीयं भवति । कदा असति मुख्ये अविद्यमाने

कुतः प्रधानत्वात् । गव्यं हि अजिनानां प्रधानम् ऐणेयाद्यजिनप्रकृतीनामेण्यादीनां गोः प्राधान्यं यतः। यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुषसम्बन्धित्वेन प्रधानत्वात् । तथाच श्रुतिः ते ऽवद्याय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुरिति । **मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्य । मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकबल्वजानाम् ।** मौञ्जी मुञ्जं तृणविशेषस्तन्मयी मौञ्जी रशना मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । धनुर्ज्या चापस्य ज्या गुणः रशना राजन्यस्य ब्रह्मचारिणः । मौर्वीति तृणविशेषस्तन्मयी रशना वैश्यस्य भवति । मुञ्जस्याभावे अलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां कुशमयी रशना भवति । धनुर्ज्याऽभावे क्षत्रियस्य अश्मन्तकमयी भवति । मौर्व्या अभावे बाल्वजी वैश्यस्य । मुञ्जाभावशब्दोऽत्र धनुर्ज्यामौर्व्यभावोपलक्षणार्थः । **पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो बैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य ।** पालाशः पलाशवृक्षोद्भवः ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो दण्डो भवति । बैल्वः बिल्ववृक्षोद्भवः क्षत्रियस्य । औदुम्बरः उदुम्बरवृक्षोद्भवो वैश्यस्य । **केशसम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्य ।** स च केशसम्मितः पादादिकेशमूलावधिप्रमाणकः ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्य ललाटसम्मितः ललाटावधिपरिमाणः भ्रूमध्यावधिरित्यर्थः । वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः पादादिरोष्ठावधिको दण्डः । **सर्वे वा सर्वेषाम् ।** यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाशबैल्वौदुम्बरा अनियमेन दण्डा भवन्ति नियमोऽत्र नास्ति । मुख्यालाभे यथालाभमुपादेयम् । **आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् ।** आचार्येण गुरुणा आहूत आकारित उत्थाय ऊर्द्ध्वीभूत्वा प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ब्रह्मचारी । **शयानं चेदासीनः ।** चेद्यदि शयानं स्वपन्तं ब्रह्मचारिणं गुरुराह्वयति तदा आसीनः उपविष्टस्सन् प्रतिवचनं दद्यात् । **आसीनं चेत्तिष्ठन् ।** आसीनमुपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः । **तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् ।** यदि तिष्ठन्तमुत्थितमाह्वयति तदा अभिक्रामन् गुरुमभिमुखं गच्छन् प्रतिशृणुयात् । **अभिक्रामन्तं चेदभिधावन् ।** अभिक्रामन्तमभिमुखमागच्छन्तमाचार्यः ब्रह्मचारिणं यदि आह्वयति तदा स ब्रह्मचारी अभिधावन् अभिमुखं धावन्सन् प्रतिशृणुयात् । **स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्यवसत्यमुत्राद्य वसतीति ।** स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्तिष्ठन् अमुत्र स्वर्गे अद्य इहैव स्थितस्सन् वसति तिष्ठति द्विरुक्तिः स्तुत्यर्था। **तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ।** तस्य ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्ति-

यशो भवति इति यथोक्तधर्मानुष्ठातुर्ब्रह्मचारिणः फलकथनम् । त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । त्रयस्त्रिःप्रकाराः स्नातका भवन्ति । कथम् एको विद्यास्नातकः । अपरो व्रतस्नातकः । अन्यो विद्याव्रतस्नातकः । एतेषां लक्षणमाह । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयꣳ समाप्य यः समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य समाप्तिं पाठतोऽर्थतश्चावसानं नीत्वा वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकामेकां शाखां यः समावर्त्तते स्नाति सब्रह्मचारी विद्यास्नातको भवति । एवं समाप्य व्रतं द्वादशवर्षादिकं ब्रह्मचर्यमसमाप्य असम्पूर्णमधीत्य वेदमेकां शाखां यो ब्रह्मचारी समावर्तते स्नानं करोति स व्रतस्नातको भवति। उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य अन्तन्नीत्वा यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातको भवति । आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्य नातीतः कालो भवति । आद्वाविꣳशाद्राजन्यस्याचतुर्विꣳशाद्वैश्यस्य ॥ उपनयनकालस्य परमावधिमाह । आषोडशात्षोडशाद्वर्षात्प्राक् ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः न अतीतः उपनयनस्य कालः समयो भवति । आद्वाविंशात् द्वाविंशाद्वर्षात्पूर्वं क्षत्रियस्य आचतुर्विंशात् चतुर्विंशाद्वर्षादर्वाक् वैश्यस्योपनयनस्य कालः अनतीतो भवतीति सर्वत्र सम्बध्यते । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । अतः पञ्चदशात् एकविंशात् त्रयोविंशाद्वर्षादूर्द्धम् अनुपनीता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः यथासङ्ख्यं पतितसावित्रीका भवन्ति पतिता स्खलिता अधिकाराभावान्निवृत्ता सावित्री गायत्री येभ्यस्ते पतितसावित्रीका भवन्ति सम्पद्यन्ते । नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः । एतान् पतितसावित्रीकान् न उपनयेयुः उपनयनसंस्कारेण न संस्कुर्युः ॥ शिष्टाः कैश्चिदतिक्रान्तनिषेधैरुपनीतानपि न अध्यापयेयुः न वेदं पाठयेयुः । तथा न याजयेयुः । कैश्चिदतिक्रान्तनिषेधैर्वेदमध्यापितानपि न याजयेयुः न यज्ञं कारयेयुः । एभिः पतितसावित्रीकैरनुपनीतैरुपनीतैर्वा सह न व्यवहरेयुः । स्नानासनशयनभोजनविवाहादिभिः कर्मभिर्न व्यवहारं कुर्युः । कालातिक्रमे नियतवत् । गर्भाधानादीनि उपनयनान्तानि कर्माणि नियतकालान्यभिहितानि । यदि दैवात्पुरुषापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य कालस्य अतिक्रमो भवति । तदा किङ्कर्तव्यमिति सन्देहे निर्णयमाह । कालातिक्रमे यस्य संस्कारकर्मणः शास्त्रेण नियमितो यः कालः तस्यातिक्रमे लङ्घने नियतवत् नित्यवत् नित्ये

श्रौतकल्पे नित्येषु यद्विहितं तद्वत् अनादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति । ततः कृतप्रायश्चित्तस्यातिक्रान्तकाले संस्कारकर्मण्यधिकारः सम्पद्यते। अनादिष्टप्रायश्चित्तेतिकर्तव्यता च प्रयोगे वक्ष्यते। अत्र कालातिक्रम इत्युपलक्षणम्। अतोऽन्येषामपि कर्मणां नाशे इदमनादिष्टमेव सर्वप्रायश्चित्तं। गृह्यकारेण प्रायश्चित्तान्तरस्यानुपदिष्टत्वात् । किन्तु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिसर्वाश्चिचतुर्थ्यः सर्वप्रायश्चित्तं चेत्यस्यैव कालातिक्रमे नियतवदित्यनेनातिदेशः कृतो नतूपदेशः कृतो गृह्यकारेण । तत्राविज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलम् किमिदमार्ग्वैदिकं याजुर्वैदिकं सामवैदिकं चेत्यनिश्चितं स्मार्तं कर्म तस्य भ्रेषे श्रौतकल्पे व्याहृतिचतुष्टयं पञ्चवारुणहोमं प्रायश्चित्तमुद्दिष्टमत्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्तत्वात् । तद्भ्रेषे तस्यैवातिदेशो युक्तः। न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रेषोपदिष्टानाम् । इदानीं पतितसावित्रीकविषये संस्कारप्रतिप्रसवमाह । **त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च**। त्रिपुरुषं त्रीन् पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्रास्तेषामपत्ये पुत्रे संस्कारः उपनयनं भवति न पुनश्चतुर्थादीनां तेषां च उपनीतानामपि अध्यापनं न भवति निषिद्धस्य न पुनरनुज्ञापनं प्रतिप्रसव इति। उपनयनस्यैव प्रतिप्रसवात् । **तेषाꣳ संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन् व्यवहार्या भवन्तीति वचनात्** । तेषां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारेप्सुः आत्मानं संस्कारयितुकामः स व्रात्यस्तोमेन यज्ञविशेषेण इष्ट्वा व्रात्यस्तोमं यज्ञं कृत्वा व्यवहार्यो भवति। अधीयीत चेति शेषः। उपनयनादिसंस्कारयोग्यो भवति। तस्मात्काममिच्छया व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः लोके शिष्टानामध्यापनादिषु कर्मसु योग्या भवन्तीतिवचनात् श्रुतेः संस्कार्यप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरोक्ता अपि संस्कार्या लिख्यन्ते । षण्ढान्धबधिरस्तब्धजडगद्गदपङ्गुषु । कुब्जवामनरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये। ध्वस्तपुंस्त्वेऽपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचिताः। मूकोन्मत्तौ न संस्कार्याविव्येके । कर्मस्वनधिकारात्पातित्यं नास्ति । 'तदपत्यं तु संस्कार्यम् । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण एवेति स्मृतेः। अन्येतु तावपि संस्कार्यावित्याहुः। होमं तावदाचार्यः करोति । उपनयनञ्च विधिना आचार्यसमीपानयनमग्निसमीपानयनं वा सावित्रीवाचनं वा। अन्यदङ्गं यथाशक्ति कार्यम् । विवाहश्च कन्यास्वीकारोऽन्यदङ्गमिति । औरसक्षेत्रजाश्चैषां संस्कार्या भागहारिणः । औरसः पुत्रिकापुत्रः

क्षेत्रजो गूढजस्तथा । कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतश्च कृत्रिमः । दत्तात्मा च सहोढश्च त्वपविद्धसुतस्ततः । पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । एते द्वादशपुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्द्विजातयः । केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ । अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकौ । शङ्खलिखितौ । नोन्मत्तमूकान् संस्कुर्यात् । विष्णुः । नापरीक्षितं याजयेत् । नाध्यापयेन्नोपनयेत् । आपस्तम्बः । शूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनम् । एतच्च रथकारविषयम् तस्य तु मातामहीद्वारकं शूद्रत्वम् । अदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानामिति कल्पतरुकारः । इतिसूत्रार्थः । अथोपनयनप्रयोगः । तत्र ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्योपनयनं कुर्यात् । यथामङ्गलं वा सर्वेषामुपनयनम् । अथोदगयने शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् । कुमारस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा कुमारं च भोजयित्वा बहिः शालायां पञ्च भूसंस्कारान् विधाय लौकिकाग्निं स्थापयित्वा पर्युप्तशिरसमलङ्कृतं कुमारमाचार्यपुरुषा आचार्यसमीपमानयन्ति । तत आचार्य आनीतं कुमारं पश्चादग्नेः स्वस्य दक्षिणेऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति कुमारम्प्रति वदति । ब्रह्मचर्यमागामिति कुमारः प्रतिब्रूयात् । ब्रह्मचार्यमानीति ब्रूहीत्याचार्येणोक्ते ब्रह्मचार्यमानीति माणवको ब्रूयात् । अथाचार्यो माणवकं येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इत्यनेन मन्त्रेण यथोक्तं वासः परिधापयति । तत आचार्यो माणवकस्य कटिप्रदेशे मेखलां* बध्नाति । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती मऽआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति मन्त्रं पठितवतः । युवासुवासाः परिवीतऽआगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति वा मन्त्रम् । तूष्णीं मन्त्रवर्जं वा । ततः यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजइति मन्त्रं पठितवतो माणवकस्य दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति । यज्ञोपवीतलक्षणन्तु छन्दोगपरिशिष्टे । त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते । वामावर्तं त्रिगुणं कृत्वा प्रदक्षिणावृत्तं नवगुणं विधाय

* मेखला सप्तहस्ता स्यादर्जिन तु द्विहस्तकम् । वहितामपञ्चाङ्गुलम् खण्डकं वा त्रिखण्डकम् ॥ त्रिवृता मेखला कार्या त्रिसरं स्यात्समावृता । तद्ग्रन्थयस्त्रयःकार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः । मनुः । मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्यमेखला । त्रिवृताग्रन्थिनैकेन त्रिभिःपञ्चभिरेववा ॥ अत्रप्रवरसङ्ख्यानियम इतिवृद्धाः ॥

तदेव त्रिसरं कृत्वा ग्रन्थिमेकं विदध्यात्। यथा। पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम्। तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं नचोच्छ्रितम्। वामस्कन्धे धृते नाभिहृत्पृष्ठवंशयोर्धृतम्। यथा कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्तव्यमित्यर्थः। कार्पासक्षौमगोवालशाणवल्कतृणादिकम्। सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ १ ॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके। आवेष्ट्य षण्णवत्या तत् त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥ २ ॥ अब्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं च तत्। अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ ३ ॥ अधःप्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् ॥ त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा हरिब्रह्मेश्वरान्नमेत् ॥ ४ ॥ यज्ञोपवीतं परममिति मन्त्रेण धारयेत् ॥ सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ॥ ५ ॥ सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥ विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥ स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नधार्यं तत्कथञ्चन ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा ॥ ७ ॥ तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते। ब्रह्मसूत्रे तु सव्येंऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता ॥ ८ ॥ प्राचीनावीतिता ऽसव्ये कण्ठस्थे तु निवीतिता ॥ वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थं त्रिवृत्सूत्रं च कर्मसु ॥ ९ ॥ कुशमुञ्जवल्वजतन्तुरज्वा वा सर्वजातिषु ॥ ततस्तथैव तूष्णीं माणवकस्य यथोक्तमजिनमुत्तरीयं कारयति। तत आचार्यो माणवकाय दण्डं ददाति। माणवकश्च यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्याम्। तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेत्यनेन मन्त्रेण तं प्रति गृह्णाति। दीक्षावद्वा दण्डं ददाति प्रतिगृह्णात्युच्छ्रयति च। अथाचार्यः स्वकीयमञ्जलिं जलेन पूरयित्वा तेन जलेनाञ्जलिस्थेन माणवकस्याञ्जलिं पूरयति आपोहिष्ठेति तृचेन। ततो गुरुर्माणवकं प्रेषयति सूर्यमुदीक्षस्वेति माणवकश्च प्रेषितस्तच्चक्षुरिति मन्त्रेण सूर्यमुदीक्षते। अथाचार्यो माणवकस्य दक्षिणांसस्योपरि स्वं दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते। मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तन्ते अस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति मन्त्रेण। अथाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणं हस्तं साङ्गुष्ठं गृहीत्वा को नामासीत्याह। एवं पृष्टः कुमारः अमुकशर्माऽहं भो३इति प्रत्याह। पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इति माणवकेनोच्यमाने इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवामुकशर्मन्नित्याचार्यः पठेत्। अथैनं कुमारं भूतेभ्यः परिददात्याचार्यः प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा

भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इत्यनेन मन्त्रेण । अथ कुमारः अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
आचार्यस्योत्तरत उपविशति । आचार्यश्च ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कृत्वा
आघाराद्याः स्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा हुतशेषं प्राश्य
पूर्णपात्रं वरं वा ब्रह्मणे दद्यात् । अथानन्तरमेनं ब्रह्मचारिणं संशास्ति कथं ब्रह्म-
चार्यसीत्याचार्यो वदति भवानीति ब्रह्मचारी । अपोशानेत्याचार्यः अशानीतिब्र-
ह्मचारी । कर्म कुर्वित्याचार्यः । करवाणीति ब्रह्मचारी । मादिवा सुषुप्था इत्या-
चार्यः । न स्वपानीति ब्रह्मचारी । वाचं यच्छेत्याचार्यः । यच्छानीति ब्रह्मचारी ।
समिधमाधेहीत्याचार्यः । आदधानीति ब्रह्मचारी । अपोशानेत्याचार्यः । अशानीति
ब्रह्मचारी । अथास्मै एवं शासिताय ब्रह्मचारिणे आचार्यः सावित्रीमन्वाह । कीदृ-
शाय उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय पादोपसङ्ग्रहपूर्वकमुपसन्नाय आचार्यं समी-
क्षमाणाय स्वयमप्याचार्येण समीक्षिताय । कथमन्वाह । ॐकारव्याहृतिपूर्वकं
प्रथमः पक्षः एकैकं पादं तथा द्वितीयमर्द्धर्चशः तथैव तृतीयं सर्वां स्वयं च ब्रह्म-
चारिणा सह पठन् । केषांचित्पक्षे दक्षिणतोऽग्नेस्तिष्ठते आसीनाय वा आचार्य
उक्तप्रकारेण सावित्रीमन्वाह । संवत्सरे वा षण्मास्ये वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वाद-
शाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा काले क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मचारिणोराचार्यः सावित्रीं
ब्रूयात् । ब्राह्मणाय तु सद्य एव गायत्रीं गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीं सवितृदैवत्यां
ऋचं विश्वामित्रदृष्टां सायमग्निहोत्रहोमानन्तरङ्गार्हपत्याग्न्युपस्थाने विनियुक्तां
तत्सवितुरिति सर्ववेदशाखाम्नातां ब्रह्मदृष्टगायत्रीछन्दस्कां परमात्मदैवतवेदार-
म्भादिविनियुक्तां सप्रणवां प्रजापतिदृष्टाग्निवायुसूर्यदैवतगायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्द-
स्काग्न्याधानविनियुक्तभूर्भुवःस्वरितिमहाव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे
आचार्योऽनुब्रूयात् । क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवत्यां देव
सवितुरित्यादिकां वाजपेये आज्यहोमे विनियुक्तां तथा वैश्याय प्रजापतिदृष्टां
जगतीछन्दस्कां सवितृदेवत्यां रुक्मपाशप्रतिमोचने उखासम्भरणे विनियुक्तां विश्वा-
रूपाणि प्रतिमुञ्चत इत्येतामृचं ब्रूयात् सर्वेषां वा ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव
गायत्रीछन्दस्कां सावित्रीमुक्तलक्षणां ब्रूयात् । अत्रावसरे ब्रह्मचारी समिदाधानं
करोति । तत्र पूर्वं दक्षिणहस्तेन अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु । यथा त्वमग्ने सुश्रवः
सुश्रवा असि एवं माꣳसुश्रवःसौश्रवसं कुरु । यथात्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि
एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमित्येतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं इन्धन-
प्रक्षेपेणाग्निं सन्धुक्षयति । हस्ताभ्यां वा सन्धुक्षणप्रसिद्धिरस्ति । ततोऽग्निं प्रदक्षिणं

दक्षिणहस्तेनाद्भिः पर्युक्ष्योत्थाय तिष्ठन् अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳस्वाहेत्यनेन मन्त्रेण उक्तलक्षणामेकां समिधमग्नावाधायानेनैव द्वितीयां तथैव तृतीयां चाधत्ते। एषा ते अग्ने समिदित्यादिना वा मन्त्रेण अग्नये समिधमाहार्षमिति एषा ते अग्ने समिदित्येताभ्यां समुच्चिताभ्यां मन्त्राभ्यां वा एकैकशस्तिस्रः समिध आदधाति। तत उपविश्य पूर्ववदग्ने सुश्रव इत्यादिभिरग्निं सन्धुक्ष्य पर्य्युक्ष्य च तूष्णीं पाणी प्रतप्य तनूपा अग्नेऽसि तन्वम्मे पाहि आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि। अग्ने यन्मे तन्वा ऊनन्तन्म आपृण ॥ मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मुखं विमार्ष्टि। अत्र शिष्टाचारप्राप्ताः केचन पदार्था लिख्यन्ते। तत अङ्गानिच म आप्यायन्तामित्यनेन शिरःप्रभृति पादान्तं सर्वाङ्गमालभते। वाक्चम आप्यायतामिति मुखम् प्राणश्चम आप्यायतामिति नासारन्ध्रे युगपत् चक्षुश्चम आप्यायतामिति चक्षुषी युगपत् श्रोत्रं चम आप्यायतामिति दक्षिणं श्रोत्रम् ततोऽनेनैव मन्त्रेण वामम्। यशोबलं चम आप्यायतामिति मन्त्रं पठेत्। ततोऽनामिकया अग्नेर्भस्म गृहीत्वा ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि चतुर्षु स्थानेषु त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं। यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं त्र्यायुषाणि कुरुते। अत्र स्मृत्यन्तरोक्तमभिवादनं लिख्यते। ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवम्। इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनस्य प्रयोगो यथा। वत्सगोत्रो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति पञ्चप्रवरः श्रीधरशर्माऽहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वाऽभिवाद्य गुर्वादिकं ब्रह्मचारी अभिवादयेत्। अभिवाद्यश्च गुर्वादिः आयुष्मान् भव सौम्य श्रीधरशर्मन् भो३इति प्रत्यभिवादयेत्। अयमभिवादनप्रयोगो गृहस्थस्यापि। अत्र वृद्धानिति वचनात्। कनिष्ठाभिवादने नाधिकारः। वृद्धाश्च त्रिविधाः। विद्यातपोवयोभिः। अत्र समये ब्रह्मचारी भैक्षं चरति। तद्यथा। भवति भिक्षान्देहीति ब्राह्मणः। भिक्षां भवति देहीति राजन्यः। भिक्षां देहि भवतीति वैश्यश्च भिक्षां भिक्षेत। अत्र भिक्षायाचनवाक्ये भवतीति स्त्रीसम्बोधनपदात् स्त्रियो भिक्षेतेति प्राप्तम्। ताश्च कीदृशीः कतिच इत्यपेक्षायामुच्यते। याः प्रत्याख्यानं न कुर्वन्ति ताः भिक्षेत कति तिस्रः षड्वा द्वादशवा

द्वादशभ्योऽधिका वा । मातरं वा प्रथमां भिक्षेतेत्यन्वयः । एवं भिक्षां भिक्षित्वा ब्रह्मचारी गुरवे भैक्षं निवेद्य अहरशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत् वा 'आसीत वेत्यनियमः । तत उपास्तमयं सन्ध्यावन्दनपूर्वकं स्वयं प्रशीर्णाः पूर्वोक्तलक्षणाः समिधः पूर्ववत् उक्तप्रकारेण तस्मिन्नेवाग्नौ आधाय वाचं विसृजत इति तद्दिनकृत्यम् । अथ तद्दिनमारभ्यासमावर्तनात्कर्तव्यमुच्यते । भूमौ शयनम् । अक्षारालवणाशनम् । दण्डधारणम् । अग्निपरिचरणम् । गुरुशुश्रूषा । भिक्षाचर्या । सायम्प्रातर्भोजनार्थं भोजनसन्निधाने वारद्वयं वा भैक्षचरणम् अनिन्द्ये ब्राह्मणगृहे भैक्षं गुर्वाज्ञया याचित्वा भोजनविधिना भुञ्जानः मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् । स्मृत्यन्तरे तु । मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् । आदिशब्देन पर्युषिततांबूलदन्तधावनावमकथिका दिवास्वापच्छत्रपादुकागन्धमाल्योद्वर्तनानुलेपनजलक्रीडानृतनृत्यगीतवाद्यालापादीन्यन्यान्यपि वर्जनीयानि स्मृतानि । तथा । कार्या भिक्षा सदा धार्यं कौपीनं कटिसूत्रकम् । कौपीनमहतं धार्यं दण्डं वा वस्त्रपार्श्वयुक् । यज्ञोपवीतमजिनं मौञ्जीं दण्डं च धारयेत् । नष्टे भ्रष्टे नवं मन्त्रात् धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणीत्यादि व्यवहार्या भवन्तीतिवचनादित्यन्तं सूत्रमुक्तार्थम् । कालातिक्रमे नियतवदित्यस्यार्थ उक्तः । इतिकर्तव्यताऽत्र लिख्यते । पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् । पूर्णाहुतिर्यथा कात्यायनसूत्रे पूर्णाहुतिं जुहोति निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक्स्रुवञ्च संमृज्योद्वास्योत्पूयाऽभिघार्य गृहीत्वाऽन्वारब्ध एवं सर्वत्र । अत्रैवं प्रयोगः । यदाऽऽवसथ्यस्यानादिष्टं प्राप्नोति तदाऽग्निः सम्भृत एव । यदि च निरग्निस्तदा शुद्धायां भूमौ पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकमग्निं स्थापयित्वा स्थाल्यामाज्यं तूष्णीं निरुप्याग्नावधिश्रित्य स्रुवं दर्भैः सम्मृज्याज्यमुद्वास्य कुशतरुणाभ्यामुत्पूयाऽवेक्ष्य स्रुवेणादायोपरि समिधं निधायोत्थाय स्रुवं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणेनाग्नौ तिष्ठन् समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॐभूः स्वाहेति स्रुवस्थेनाज्येनैकामाहुतिं हुत्वा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवःस्वः स्वाहेति चतस्रः त्वन्नो अग्न इत्यादिभिः पञ्चभिः पञ्च स्रुवेणावदायाज्याहुतीर्जुहोति । इदमेवाहुतिहोमात्मकं कर्म यत्र यत्र प्रायश्चित्तानादेशः कर्मणां नियतकालातिक्रमो वा तत्र तत्रानादिष्टसञ्ज्ञकं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यदा तु कस्मिंश्चित्स्थालीपाकादिकर्मप्रयोगे वर्तमाने अनादिष्टप्रायश्चित्तमापद्येत तदा तत्कर्माङ्गभूत एवाग्नौ तत्कृत्वा ऽनादिष्टं हुत्वा उपरितनं प्रयोगं कुर्यात् ।

यदा तु बहूनि निमित्तानि भवन्ति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तेत इति न्यायात् यावन्ति निमित्तानि तावत्कृत्वः प्रायश्चित्तमावर्तते यथोक्तम् । इत्युपनयनपद्धतिः । अत्र वेदब्रह्मचर्यं चरेदित्यनेन वेदाध्ययनाङ्गतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तम् वेदाध्ययनारम्भस्य काल इतिकर्तव्यता च नोक्ता । केवलं समावर्तनकर्म सूत्रकारेणारब्धं वेदꣳ समाप्य स्नायादिति । तत्र वेदस्यारम्भं विना समाप्तिः कर्तुमशक्येति उपनयनानन्तरमेव वेदारम्भस्य समय इत्यवगम्यते इतिकर्तव्यता च पुनरेतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्विति उपाकर्महोमातिदेशाद्व्रतादेशने वेदारम्भे प्राप्नोति । अतश्च उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेदिति गुरोरुपनयनानन्तरं वेदाध्यापनविधानाच्च उपनयनोत्तरकालं पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकं वेदारम्भनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्यो विधाय पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मचारिणमाहूय अग्नेः पश्चात् स्वस्योत्तरत उपवेश्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा यदि ऋग्वेदमारभते तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् । यदि यजुर्वेदन्तदाऽऽज्यभागानन्तरम् अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति विशेषः । यदि सामवेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति विशेषः । यदाऽथर्ववेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति विशेषः । यद्येकदा सर्ववेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागानन्तरं क्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयञ्च हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः सप्त मन्त्रेण जुहुयात् । अनन्तरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्वा ब्रह्मचारिणे यथाविधि वेदमध्यापयितुमारभते इति व्रतादेशप्रयोगः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अत्र भिक्षाचर्यचरणम् । अत्रास्मिन्काले भिक्षाचर्यचरणं कर्तव्यमित्यर्थः । अत्र विशेषो मनुस्मृतौ । प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि । एतत् त्रितयं भिक्षाङ्गमिति पारिजाते । कारिकायामप्येवं । भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्याꣳराजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः । भवच्छब्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां भवत्पूर्वां ब्राह्मणो वर्णोत्तमो भिक्षेत याचेत । एवं भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां भिक्षां राजन्यः क्षत्रियो भिक्षेत । तथा भवच्छब्दोऽन्त्यो यस्याः सा भवदन्त्या तां वैश्यो वर्णतृतीयो

भिक्षेत । अयमर्थः । सगौरवसम्बोधनार्थं भवत्पदमादिमध्यावसानेषु ब्राह्मणादिभिः क्रमेण कार्यम् तच्च सम्बुद्ध्यन्तम् । तिस्रइति सूत्रसामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययवच्च तत्पदं भवति । तत्रायं प्रयोगः । भवति भिक्षान्देहीति ब्राह्मणः । भिक्षाम्भवति देहीति क्षत्रियः । भिक्षान्देहि भवतीति वैश्यः । **तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः** । तिस्रः स्त्रियो भिक्षां भिक्षेत । किम्भूता अप्रत्याख्यायिन्यः । अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा । भिक्षेतेति कर्तृप्रत्ययान्तस्याख्यातस्य कर्मकारकापेक्षितत्वात् । प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं यासान्ताः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः । याः स्त्रियो निराकरणं न कुर्वन्ति ता भिक्षणीया इत्यर्थः । शौनकेन विशेषो दर्शितः । अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वेति । याज्ञवल्क्यः । ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तय इति । भैक्षं प्राप्यं चरेदित्यर्थः । आत्मवृत्तये स्वशरीरयात्रार्थं नाधिकम् । ब्राह्मणेषु चरेदित्येतद्ब्राह्मणविषयम् । अतएव व्यासः । ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भैक्षमन्वहम् । सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वेति । सर्वशब्दः प्रकृतवर्णत्रयपरः । **षट् द्वादशापरिमिता वा** । षड्वा स्त्रियः । द्वादश वा स्त्रियः । अपरिमिता असङ्ख्याता वा भिक्षेतेत्यर्थः । **मातरं प्रथमामेके** । एके आचार्या मातरं स्वजननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः । अयं च प्रथमाहर्द्धर्मइति कर्कः । **आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके** । ततो ब्रह्मचारी भिक्षां भिक्षित्वा आचार्याय उपनयनकर्त्रे भैक्षं भिक्षां लब्धां निवेदयित्वा निवेदनं कृत्वा इयं भिक्षा लब्धेति । वाग्यतः संयमितवाक् अहःशेषं तिष्ठेत् । इतःप्रभृति यावदस्तमयमासीतेति एके वदन्ति । नवेत्यन्ये । अतो विकल्पः । **अहिंᳬसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते** । ब्रह्मचारी अहिंसन् अच्छिन्दन् हिंसामकुर्वन् अरण्याद्वनात्समिध आहृत्य आनीय तस्मिन् यस्मिन्नुपनयनहोमः कृतस्तस्मिन्नग्नौ पूर्ववत्पाणिनाऽग्निं परिसमूहतीति पूर्वोक्तरीत्याऽऽधाय समिदाधानं कृत्वा वाचं विसृजते यदि वाग्यमो गृहीतस्तदा तस्मिन्काले विसृजते । **अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्याद्दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या** । अधःशायी स्यात् । अक्षारालवणाशी भवेत् । दण्डधारणं सर्वदा कार्यम् । अग्नेः परिचरणम् । समिदाधानम्परिसमूहनादि सायम्प्रातः । उभयकालमग्निं परिचरेदिति स्मृत्यन्तरात् । गुरुशुश्रूषा च प्रत्यहं कर्तव्या स्वाध्यायाऽनुरोधेन । भिक्षाचर्या भिक्षाचरणं स्थित्यर्थम् । **मधुमाᳬसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि**

वर्जयेत् । मधु प्रसिद्धं मांसञ्च । मज्जनं गङ्गादौ स्नानं प्रतिषिध्यते । उद्धृतोदकेन तु कार्यमेव । उपर्यासनमासनस्योपरि मसूरिकाद्यासनन्निधायोपवेशनम् । स्त्रीगमनं स्त्रीणांमध्ये ऽवस्थानम् । अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् । अनृतम् असत्यभाषणम् । अदत्तादानम् परद्रव्याणामदत्तानां स्वयं ग्रहणम् । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेन्न कुर्यात् । **अष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ।** अष्टाभिरधिकानि चत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशत् तान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । चतुर्णां वेदानां ग्रहणार्थं एकमेव ब्रह्मचर्यव्रतं कुर्यात् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः । सर्वाश्च वेदाहुतयो हूयन्ते । **द्वादश द्वादश वा प्रतिवेदम् ।** अथवा प्रतिवेदं द्वादश द्वादशवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं चरेत् । अयमर्थः । एकं वेदं समाप्य समावर्तनं कृत्वा पुनर्द्वितीयवेदग्रहणं यावत् ब्रह्मचर्यं चरित्वा स्नात्वैवं वेदान्तरेऽपि ब्रह्मचर्यं चरेत् । **यावद्ग्रहणं वा ।** यद्वा यावद्वेदस्य वेदयोर्वेदानां पाठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावत् ब्रह्मचर्यं चरेत् । अथ वर्णक्रमेण परिधानवस्त्राण्याह । **वासांꣳसि शाणक्षौमाविकानि ।** ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणां ब्रह्मचारिणां शाणक्षौमाविकानि वासांसि वस्त्राणि यथासङ्ख्यं परिधानार्थं भवन्ति । शाणं शणमयम् । क्षौमं क्षुमा अतसी तद्विकारमयम् । आविकम् अवेर्मेषस्य विकार आविकम् । मेषरोमनिर्मितम् । गौतमः । सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतमिति । वसिष्ठः । शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं क्षौमं च क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं वैश्यस्येति । कारिकायामप्येवम् । कौशेयं पटविशेष इति पारिजाते । **ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य ।** एणी हरिणी तस्या इदमैणेयम् चर्म उत्तरीयं ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । अत्र कारिकायां प्रयोगरत्ने च विशेषः । तत् त्र्यङ्गुलम्बहिर्लोम यद्वा स्याच्चतुरङ्गुलम् । एकखण्डं त्रिखण्डं वा धार्यन्तदुपवीतवदिति । **रौरवꣳराजन्यस्य ।** राजन्यस्य क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणो रुरुनामाऽरण्यसत्वविशेषस्तदीयं चर्म उत्तरीयं भवति । **आजं गव्यं वा वैश्यस्य ।** अजस्येदं चर्म आजं यद्वा गव्यं गोरिदं चर्म गव्यम् वैश्यस्योत्तरीयं भवति । **सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ।** असति यथोदिते चर्मणि सर्वेषां वर्णानां वा गव्यं चर्म भवति । कुत एतत् पुरुषप्रधानत्वात् गव्यस्य चर्मणः । पुरुषप्रधानं हि गव्यं चर्म श्रूयते । ते अवख्याय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुरिति । ते देवाः पुरुषत्वचमवख्याय उत्कृत्य एतां त्वचं गवि अदधुः धृतवन्त इति श्रुत्यर्थः । **मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य ।**

मुञ्जः शरस्तन्मयी मौञ्जी मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । धनुर्ज्या राजन्यस्य । धनुर्ज्या धनुषश्चापस्य ज्या गुणः मेखला क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणो भवति । सामर्थ्याच्च स्नायुमयी वेणुमयी वा । इयं च त्रिवृन्नकार्या ज्यात्वविनाशप्रसङ्गात् । मौर्वी वैश्यस्य । मुरुरिति तृणविशेषस्तन्मयी मौर्वी मेखला वैश्यस्य ब्रह्मचारिणो भवति । मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकवल्वजानाम् । मुञ्जाभावे ब्राह्मणस्य कुशाश्मन्तकवल्वजानां सम्बन्धिनी रशना भवति । कुशमयी वा अश्मन्तकाख्यतृणमयी वाल्वजी वा भवतीति भर्तृयज्ञव्याख्याने लभ्यते । मुञ्जाभावशब्दोऽत्र धनुर्ज्यामौर्व्यभावोपलक्षणार्थ इति रेणुगर्गहरिहराः । मुञ्जाद्यभावे वर्णक्रमेण कुशाद्या ग्राह्या इति मदनपारिजाते । पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः पालाशो दण्डो भवति । बैल्वो राजन्यस्य । बैल्वः बिल्ववृक्षोद्भवो दण्डः क्षत्रियस्य ब्रह्मचारिणो भवति । औदुम्बरो वैश्यस्य । वैश्यस्य ब्रह्मचारिण उदुम्बरवृक्षोद्भवो दण्डो भवति । अत्राचार्येणानुक्तमपि दण्डमानमुपयुक्तत्वादविरोधित्वाच्छाखान्तरीयं ग्राह्यम् । तच्च । केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति । दण्डं प्रक्रम्योक्तमिति जयरामभाष्ये । इदं च सूत्रं सूत्रत्वेन हरिहरभाष्ये तिष्ठति । भर्तृयज्ञकर्कादिग्रन्थेषु नोपलभ्यते । अतः क्षिप्तमेतदित्याभाति । सर्वे वा सर्वेषाम् । अथवा सर्वे पालाशादयो दण्डाः सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशामनियमेन भवन्ति । न प्रतिवर्णं जातिव्यवस्था भवति । आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् । आचार्येणोपनयनकर्त्रा आहूत आकारितो ब्रह्मचारी आसनादुत्थाय प्रतिशृणुयात् । प्रतिवचनं दद्यात् । शयानं चेदासीनः । चेद्यदि आचार्यश्शयानं स्वपन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयति तदा स आसीन उपविष्टस्सन् प्रतिवचनं दद्यात् । आसीनं चेत्तिष्ठन् । चेद्यद्यासीनमुपविष्टं ब्रह्मचारिणमाकारयत्याचार्यस्तदा स ब्रह्मचारी तिष्ठन् प्रतिवचनं दद्यात् । तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् । चेद्यदि तिष्ठन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयति तदाऽभिक्रामन्नाचार्याभिमुखं व्रजन्प्रतिवचनं कुर्यात् । अभिक्रामन्तं चेदभिधावन् । चेद्यदि अभिक्रामन्तं ब्रह्मचारिणमाकारयति तदा ब्रह्मचारी अभिधावन् आचार्याभिमुखं धावन् प्रतिवचनं दद्यात् । अस्यार्थवादमाह । स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्य वसत्यमुत्राद्य वसतीति । स ब्रह्मचारी एवं पूर्वोक्तब्रह्मचर्यधर्मेण वर्तमानः

अमुत्र स्वर्लोके अत्र इहैव स्थितः सन् वसति तिष्ठति । द्विरुक्तिः प्रशंसार्था । तस्य स्नातकस्य कीर्त्तिर्भवति । येनैवं ब्रह्मचर्यानुष्ठानं कृतं तस्य स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्त्तिर्यशो भवति । यथोक्तधर्मकर्त्तुः फलं चैतत् । स्नातकलक्षणमाह । त्रयः स्नातका भवन्ति । त्रयः त्रिविधाः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति । त्रिविधाः स्नातका इत्युक्तम् । तत्रैको विद्यास्नातकः । द्वितीयो व्रतस्नातकः । तृतीयो विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य वेदं पाठतो ऽर्थतश्च वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकामेकां शाखाम् । असमाप्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ब्रह्मचर्यमसमाप्य यः समावर्तते स्नाति स विद्यास्नातक इत्युच्यते । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः । व्रतं ब्रह्मचर्यं द्वादशवार्षिकं समाप्य वेदमसमाप्य सम्पूर्णमनधीत्य यः समावर्तते स व्रतस्नातक इत्युच्यते । एवञ्च व्रतस्नातकस्य विवाहोत्तरकालमध्ययनसमापनं वेदार्थज्ञानं चेति मन्तव्यम् । उभयꣳ समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः । उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातक इत्युच्यते । लक्षणप्रयोजनञ्च स्नातकानेके इत्यादिषु ज्ञेयम् । उपनयनकालस्य परमावधिमाह । आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति । अर्वाक् षोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः न अतिक्रान्त एवोपनयनस्य कालो भवति । आद्वाविꣳशाद्राजन्यस्य । अर्वाक् द्वाविंशाद्वर्षात्क्षत्रियस्यानतीत एवोपनयनकालो भवति । आचतुर्विꣳशाद्वैश्यस्य । अर्वाक् चतुर्विंशाद्वर्षाद्वैश्यस्यानतीत एवोपनयनस्य कालो भवति । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । अत उक्तकालादूर्ध्वमनुपनीता ब्राह्मणादयः पतितसावित्रीका भवन्ति सम्पद्यन्ते अधिकाराभावात् । पतिता स्खलिता सावित्री येभ्यस्ते पतितसावित्रीकाः । नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः । एतान् पतितसावित्रीकान् । नोपनयेयुश्शास्त्रज्ञाः । अज्ञानादुपनीतानपि नाध्यापयेयुः । एवमध्यापितानपि न याजयेयुः यज्ञं न कारयेयुः । एभिः सह भोजनादिभिः कर्मभिर्व्यवहारमपि न कुर्युः । सन्ति गर्भाधानादीनि नियतकालानि कर्माणि तेषु कालातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह । कालातिक्रमे नियतवत् । गर्भाधानादिनियतकालानां कर्मणां नियतकालव्यतिक्रमे सति प्रायश्चित्तं नियतवत् नित्यवत् नियते

श्रौतकल्पे नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मार्तं तदेवानादिष्टं भवति। तच्चाविज्ञाते प्रति- महाव्याहृतिभिः सर्वाभिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं चेति । कालव्यतिक्रमादन्यत्रापि यज्ञोपवीतिना बद्धशिखेन पवित्रपाणिना बद्धकच्छेन प्रदक्षिणमाचान्तेन शुचिना स्नातेन कर्म कर्तव्यमित्यादिस्मृत्यन्तरविहितेऽपि भ्रेषे उत्पन्ने एतदेव भवति। नैमि- त्तिकान्तराविधानात् । आवसथ्याग्निसाध्यलौकिकाग्निसाध्यानग्निसाध्यकर्मसु चतु- र्गृहीतान्येतानि सर्वत्रेति प्रायश्चित्तसूत्रउक्तत्वादत्र चतुर्गृहीतं गृहीत्वा होमः कार्यः। चतुर्गृहीतञ्च स्रुगभावे न सम्भवत्यतः स्रुगुत्पाद्येति रामवाजपेयिभिः प्राय- श्चित्ते उक्तम्। सा च होमसम्बन्धाद्वैकङ्कती भवति। स्रुवस्तु खादिर एव । स्रुवेण प्रायश्चित्तहोम इति हरिहरः। तदयुक्तम्। अत्र श्रौतातिदेशो नियतवदिति भग- वता कृतः तत्र चतुर्गृहीतं विहितं तदत्रापि प्राप्नोत्येव। चतुर्ग्रहणं च स्रुच्येव सम्भवति अतः स्रुक् प्राप्ता केन निवार्यते। किञ्च पूर्णाहुतिधर्मोऽपि हरिहरैरङ्गी- कृतस्तत्र पठिता स्रुक् स्वयं कुतो नाङ्गीकृतेति । यदि गृह्योक्तेतिकर्तव्यताऽङ्गी- कृता स्यात्ततः स्यात्स्रुवेण होमः सा नाङ्गीकृतेत्यलमतिप्रसङ्गेन। कारिकायाम्। मुख्य- काले नरैः कर्म कर्तुं यदि न शक्यते। गौणकालेऽपि कर्तव्यं तदनादिष्टपूर्वकम्। इदम् प्रायश्चित्तं त्वनादिष्टम्। यत्र विशिष्टप्रायश्चित्तं स्मर्यते तत्र नैतद्भवति किन्तु तदेव तत्र भवति । यथा। सर्वकर्मसध्येतु व्रत आचमनं स्मृतम्। तथा। अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे । मार्जारमूषकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे। निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेदिति रामवाजपेयिनः। त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणाम- पत्ये संस्कारो नाध्यापनं च। त्रीन्पुरुषान्यावत् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्र- पौत्रास्तेषामपत्ये चतुर्थे पुरुषेऽसंस्कार उपनयनसंस्कारो न भवति । अध्यापनं च न भवति। अत्र हरिहरभाष्यं मृग्यम् । तेषाँ संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा का- ममधीयीरन् व्यवहार्या भवन्तीतिवचनात्। तेषां पितृपुत्रपौत्राणां त्रयाणां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारेप्सुः आत्मानं संस्कारयितुकामः स व्रात्यस्तो- मेन यज्ञेनेष्ट्वा व्रात्यस्तोमं कृत्वा व्यवहार्यो भवति। काममिच्छया व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः शिष्टानामध्यापनादिकर्मसु योग्या भवन्तीति वचनाच्छ्रुतेः। अथ षण्ढमूकादीनां विशेषः प्रयोगपारिजाते। ब्राह्मण्यां ब्राह्मणा- ज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः। तस्माच्च षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु । जडगद्गद- रोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुं-

स्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते । कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः । तदपत्यं च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा । संस्कारमत्र होमादीन् करोत्याचार्य एव तु । उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः । आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् । कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकाविति । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । आपस्तम्बः । शूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनम् । इदन्तु रथकारस्योपनयनम् । तस्य च मातामहीद्वारकं शूद्रत्वम् । अदुष्टकर्मणां मद्यपानादिरहितानामिति ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृतौ गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

अथ पदार्थक्रमः । शुक्लपक्षे द्वितीयादिस्वाध्यायतिथिषु नानध्याये न नैमित्तिकानध्याये पूर्वाह्णे शुभमुहूर्ते शुभचन्द्रादौ गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्द्धकास्तराहित्यादौ ज्योतिर्विज्ञोक्ते शुभे काले उपनयनं कार्यम् । तत्राधिकारसिद्ध्यै प्रायश्चित्तमाह वृद्धविष्णुः । कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत् । आचार्यो द्वादशसाहस्रं गायत्रीं च जपेत्तथा । नान्दीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् । उक्ते काले उपनिनीषुः पिता पूर्वेद्युर्बटोः परिधानार्थं शुक्लमीषद्धौतं नवं सदशं परेणाधृतं वस्त्रमुत्तरीयार्थञ्चाजिनं यज्ञोपवीतं मेखलामव्रणमृजुं सौम्यदर्शनं दण्डं कौपीनं भिक्षाभाजनं च सम्पाद्य स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्ध्यै कृच्छ्रत्रयं द्वादशसहस्रं गायत्रीं च जप्त्वा कुमारेणापि कामचारकामवादकामभक्षणादिदोषापनोदनार्थं कृच्छ्रत्रयं कारयित्वा स्वस्तिवाचनाङ्कुरार्पणग्रहयज्ञनान्दीश्राद्धानि सङ्कल्पपूर्वकं कृत्वा मण्डपप्रतिष्ठां कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पः । अस्य कुमारस्योपनयने ग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ग्रहयज्ञं करिष्ये । ग्रहयज्ञं समाप्य देशकालौ स्मृत्वाऽस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिद्वारा वेदाध्ययनाधिकारार्थं श्व उपनयनं करिष्ये । तदङ्गभूतमद्य गणपतिपूजनपूर्वकं स्वस्तिवाचनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं मण्डपप्रतिष्ठां कुलदेवतादिस्थापनञ्च करिष्ये । उपनयनेन सह चौलकरणपक्षे तदपि सङ्कल्पे कीर्तयेत् । तन्त्रेण च स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञनान्दीश्राद्धादीनि कुर्यात् । अथापरेद्युः कृतनित्यक्रियः कुमारस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा कुमारं च भोजयित्वा बहिःशालायां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयेत् । ततो वैकल्पिकावधारणम् । तूष्णीं

मेखलाबन्धनम् । दण्डः पालाशः । आसीनाय गायत्रीप्रदानम् । एषा त इति समिदाधानम् । मातृपूर्वकमपरिमिताश्च भिक्षणीयाः । न वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदिति पक्षः । तत आचार्योपनीताः पुरुषाः कृतमङ्गलस्नानं स्रङ्माल्याद्यैरलङ्कृतं बटुमाचार्यसमीपमानयन्ति । तत आचार्यो बटुमग्नेः पश्चादवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति वदति । ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रह्मचारी ब्रूयात् । ततो ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्यो वदति । ब्रह्मचार्यमानीति ब्रूयात् । ततः कुमारमाचार्यो वासः परिधापयति येनेन्द्रायेति । तत आचार्यः कुमारस्य कटिदेशे इयं दुरुक्तमिति मन्त्रेण मेखलां बध्नाति । युवा सुवासा इति वा बन्धनम् । तूष्णीं वा । ततो बटुः यज्ञोपवीतमिति मन्त्रं पठित्वा दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति । ततो बटुर्मित्रस्य चक्षुरित्यजिनमुत्तरीयं गृह्णाति । तत आचार्यो दण्डं माणवकाय प्रयच्छति । माणवको यो मे दण्डइति दण्डं प्रतिगृह्णाति । अथाचार्यः स्वाञ्जलिना बटोरञ्जलिमद्भिः पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिः । सूर्यमुदीक्षस्वेत्याचार्य आह । ततो बटुस्तच्चक्षुरिति सूर्यं पश्यति । तत आचार्यो माणवकस्य दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा हृदयमालभते मम व्रते त इति । तत आचार्यो माणवकस्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाऽऽह कोनामाऽसीति । अमुक अहं भो ३ इति बटुः प्रत्याह । ततो गुरुर्बटुं प्रति कस्य ब्रह्मचार्यसीति वदति । भवत इति बटुराह । तदैवाचार्य इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसीति मन्त्रं ब्रूयात् । तवामुकब्रह्मचारीति प्रयोगो मन्त्रान्ते । अथैनमाचार्यो रक्षायै भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वेति । ततो बटुरग्निं प्रदक्षिणीकृत्याचार्यस्योत्तरत उपविशति । ततो गुरुर्ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणादानान्तं चूडाकरणवत् कर्म कृत्वा कुमारस्यानुशासनं करोति । तत्रैवं ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य आह । भवानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । अपोशानेत्याचार्य आह । अशानीति ब्रह्मचारी प्रत्याह । कर्म कुर्वित्या० । करवाणीति ब्र० । मा दिवा सुषुप्था इत्या० ॥ न स्वपानीति ब्र० । वाचं यच्छेत्या० । यच्छानीति ब्र० । समिधमाधेहीत्या० ॥ आदधानीति ब्र० । अपोशानेत्या० । अशानीति ब्र० । अथाचार्यो ब्रह्मचारिणोऽग्नेरुत्तरतः प्रत्यङ्मुखोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय सावित्रीं ब्रूयात् । तत्रैवम् । प्रणवव्याहृतिपूर्वकं प्रथममेकैकं पादम् । तथा द्वितीयमर्द्धर्चशस्तथैव तृतीयं सर्वां स्वयं च बटुना सह पठेत् । दक्षिणत आसीनाय वा सावित्रीप्रदानम् । ततो ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति । तत्र पूर्वमग्नेः सन्धुक्षणम् पञ्चमन्त्रैरिन्धनप्रक्षेपणम् । अग्ने सुश्रव इति प्रथमम् । यथा त्वमग्ने इति द्वितीयम् । एवं माꣳसमिति तृतीयम् । यथा

त्वमग्ने देवानामिति चतुर्थम् । एवमहं मनुष्याणामिति पञ्चमम् । प्रदक्षिणमग्निमुदकेन पर्युक्ष्योत्थाय समिधमग्नये समिधमित्यग्नौ प्रक्षिपति । एवं द्वितीयाम् । तथैव तृतीयाम् । एषा त इति वा मन्त्रेण समिधामाधानम् । अथवा द्वाभ्यामपि समिधामाधानम् । पुनः पञ्चभिर्मन्त्रैरग्नेः सन्धुक्षणं पूर्ववत् । अग्नेः पर्युक्षणम् । ततस्तूष्णीं पाणी प्रतप्य तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि इति मुखं विमार्ष्टि । ततो द्वितीयवारं पाणी प्रतप्य आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीति मुखं विमार्ष्टि । एवं तूष्णीं पाणी प्रतप्य वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनन्तन्म आपृण । मेधां मे देवः सविता आदधातु । मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु । मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ । अथाचारतोऽनुष्ठेयाः पदार्थाः । अङ्गानि च म आप्यायन्तामिति शिरःप्रभृति पादान्तं सर्वाङ्गान्यालभते । वाक् च म आप्यायतामिति मुखालम्भनम् । प्राणश्च म आप्यायतामिति नासिकयोरालम्भनम् । चक्षुश्च म आप्यायतामिति नेत्रयोरालम्भनम् । श्रोत्रं च म आप्यायतामिति दक्षिणकर्णमालभ्यानेनैव मन्त्रेण वामालम्भनम् । यशोबलं च म आप्यायतामिति जपः । ततो भस्मना ललाटे तिलकं त्र्यायुषं जमदग्नेरिति । कश्यपस्य त्र्यायुषमिति ग्रीवायाम् । यद्देवेषु त्र्यायुषमिति दक्षिणेंऽसे । तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति हृदि । ततोऽभिवादनम् । तत्रैवं प्रयोगः । माण्डव्यसगोत्रः भार्गवच्यावनआप्नवानौर्वजामदग्न्येतिपञ्चप्रवरोऽभिवादयेऽमुकनामाऽहमस्मि ३ ॥ कारिकायाम् । पद्माकारौ करौ कृत्वा पादोपग्रहणं गुरोः । उत्तानाभ्यां तु पाणिभ्यामिति पैठीनसेर्वचः । आयुष्मान् भव सौम्य विष्णुशर्मन्३ इत्याचार्यस्य प्रत्यभिवादनम् । ततो वृद्धाभिवादनम् । अथ भिक्षाचर्यचरणम् । तत्र ब्रह्मचारी पात्रं गृहीत्वा भवति भिक्षान्देहीत्येवं भिक्षां याचेत । तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षट् द्वादशापरिमिता वा । ततो भिक्षामाचार्याय निवेदयेत् । अत्र मध्यान्हसन्ध्यां कुर्यादिति प्रयोगपारिजाते । नेति कृष्णभट्टीकारः । ततो भैक्ष्यं भुङ्क्ष्वेति गुरुणाऽनुज्ञातो भोजनं कुर्यात् । इतःप्रभृति सूर्यास्तमयं यावद्वाग्यतो वा भवेत् । ततः सायं सन्ध्यावन्दनपूर्वकमग्निपरिचरणं पाणिनाऽग्निं परिसमूहतीत्याद्यभिवादनान्तं पूर्ववत् । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः । त्र्यहमेतमग्निं धारयतीत्यापस्तम्बोक्तेः । यावद्व्रतमग्निरक्षणमिति गर्गपद्धतौ । इत्युपनयने पदार्थक्रमः । एष प्रयोगः स्वस्वकाले कृतपूर्वसंस्कारस्य । असंस्कृतस्य तु विशेष उच्यते । आचार्य उपनयनात्पूर्वाह्ने बटुना सह मङ्गलस्नातः प्राणानायम्य तिथ्यादि सङ्कीर्त्य ममकुमारस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशन-

चौलकर्मान्तानां संस्काराणां कालातिपत्तिदोषनिवृत्तिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्य इति सङ्कल्प्य पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं लौकिकं स्थापयित्वा स्थाल्यामाज्यं निरूप्याग्नावधिश्रित्य स्रुवं दर्भैः सम्मृज्याज्यमुद्वास्य कुशतृणाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य स्रुवेणादाय समित्प्रक्षेपं कृत्वा नवाहुतीर्जुहोति । भूःस्वाहा १ भुवः० २ स्वः० ३ भूर्भुवःस्वः० ४ त्वन्नो अग्ने० ५ सत्वन्नो अग्ने० ६ अयाश्चाग्ने० ७ येतेशतं० ८ उदुत्तमं० ९ इति नवाहुतिहोमात्मकं प्रायश्चित्तं कृत्वा चौलातिरिक्तसंस्काराणां प्रमादादकरणे प्रत्येकं पादकृच्छ्रं चौलाकरणे ऽर्द्धकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वं चौलातिरिक्ताकरणे प्रत्येकमर्द्धकृच्छ्रं चौलाकरणे कृच्छ्रं बटुना कारयेत् । अशक्तौ तत्प्रत्याम्नायत्वेन गोदानतिलाहुतिसहस्रदशसहस्रगायत्रीजपद्वादशविप्रभुक्त्यादिपूर्वकं प्रायश्चित्तं कारयित्वाऽतीतजातकर्मादीनि कृत्वा पूर्वोक्तोपनयनतन्त्रं सर्वमाचरेत् । उपनीत्या सह चौलकरणे पूर्वेद्युः संस्कारद्वयं सङ्कीर्त्य युगपत्स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञनान्दीश्राद्धानि कृत्वा परेद्युर्मङ्गलस्नानविप्रत्रयभुक्त्यादिवरदानान्तं पूर्वोक्तं चौलप्रयोगं सर्वं कृत्वा पुनस्तिथ्याद्युल्लिख्य कुमारस्य वपनाद्युपनयनं सर्वं कार्यम् । अत्र शौनकः । आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् । व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् । एतेष्वेकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदीत्येवमीरितम् ॥ अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् । कात्यायनः । लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्लुप्तं कर्म समाचरेत् ॥ स्मृत्यर्थसारे चैवम् । आश्वलायनकारिकायां तु प्रायश्चित्ते कृतेऽतीतं. कर्म कृताकृतमित्युक्तम् । प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चित इति । मण्डनस्तु । कालातीतेषु सर्वेषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च । कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि त्वित्युक्तम् । तत्र सर्वेषां तन्त्रेण नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । देशकालकर्त्रैक्यात् । अथ ब्रह्मचारिधर्माः । अधःशयनम् । अक्षारालवणाशनम् । दण्डधारणम् । अरण्यात्स्वयं प्रशीर्णानां समिधामाहृतिः । कालत्रये सन्ध्योपासनम् । परिसमूहनादि यथोक्तमग्निपरिचरणं सायं प्रातः सन्ध्योपास्तेरूर्द्धम् । गुरुशुश्रूषया स्थातव्यम् । भोजनार्थं वारद्वयं सायं प्रातश्च भिक्षाचरणम् । भैक्षाशनं लौहे मृन्मये पर्णादौ वा कार्यम् । मधुमांसयोरभक्षणम् । उन्मज्जनन्न कार्यम् । उद्धृतोदकेन स्नानम् । आसनस्योपरि मसूरिकां स्थापयित्वा नोपविशेत् । स्त्रीणां मध्ये नावस्थानम् । नानृतवदनम् । नादत्तादानम् । अन्येऽपि स्मृत्यन्तरोक्ता नियमाः । याज्ञवल्क्यः । मधुमांसाञ्जनो-

च्छिष्टं गुरुस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् । गुरुं परुषं वचः पर्युषितान्नं च । मनुः । अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् । वर्जयेदिति प्रकृतं । पारिजाते कौर्मे । नादर्शं चैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् । गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः । एतन्निषिद्धमध्वादिविषयम् । अन्यस्य गुरूच्छिष्टस्य सर्वदा प्राप्तेः । वसिष्ठः । स चेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टंशेषमौषधार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति । ज्येष्ठभ्रातुरित्यपि ज्ञेयम् । तथाऽऽपस्तम्बः । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति । स्मृत्यन्तरे । गुरुवद्गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् । प्रचेताः । ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् । यमः । मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् । अथ ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तम् । तत्र बौधायनः । अत्र शौचाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिक्षाऽग्निकार्यराहित्यशूद्रादिस्पर्शनकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्यागदिवास्वापच्छत्रधारणपादुकाऽध्यारोहणमालाधारणोद्वर्तनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतिपाखण्डादिसम्भाषणपर्युषितभोजनादिब्रह्मचारिव्रतलोपजसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेन्महाव्याहृतिहोमं च कुर्यात् । तद्यथा । लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मवरणाद्याज्यभागान्तं कृत्वा प्रथमं व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा ४ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा ५ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वा० ६ सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वा० ७ भूर्भुवःसुवः चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वा० ८ पाहि नो अग्न एनसे स्वा० ९ पाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वा० १० यज्ञं पाहि विभावसो स्वा० ११ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वा० १२ पुनरूर्ज्जानिवर्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यंहसः स्वाहा १३ सहरज्जानिवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्न्याविश्वतस्परि स्वाहा १४ पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा स्विष्टकृदादिवरदानान्तं शेषं समापयेदिति ॥ एतदल्पधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् । बहुधर्मलोपे तु प्रायश्चित्तविशेष ऋग्विधाने शौनकेनोक्तः । तं बोधिया जपेन्मन्त्रं लक्षं चैव शिवालये । ब्रह्मचारी स्वधर्मं च न्यूनं चेत्पूर्णमेव तदिति ॥ महानाम्न्यादिव्रतेषु लुप्तेषु तारतम्येन त्रीन् षट् द्वादश वा कृच्छ्रान् कृत्वा पुनर्व्रतं प्रारभेतेति स्मृत्यर्थसारे । तथा सन्ध्याऽग्निकार्यलोपे स्नात्वाऽष्टसहस्रं जपः । भिक्षालोपेऽष्टशतम् । अभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्चेत्युक्तम् । इति ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तम् । अथ पुनरुपनयनम् ।

तत्र मनुः । अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ चन्द्रिकायां बौधायनः । सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥ देवलः पाद्मे । प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति । वृद्धमनुः । जीवन् यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च । उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेदिति । मिताक्षरायां पराशरः । यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति । स चरेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥ जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् । शातातपः । लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुञ्च तथा शुनम् । उष्ट्रमानुषकेभाश्वखरासभीक्षीरभोजनात् । उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः । अपरार्कादिसर्वग्रन्थेषु पित्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुनरुपनयनमित्युक्तम् । त्रिस्थलीसेतौ । कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् । गण्डकीबाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति । पराशरः । अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ य एकं वेदमधीत्यान्यवेदमध्येतुमिच्छति तस्य पुनरुपनयनमिति हरदत्तः । नेत्यन्ये । सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इत्यापस्तम्बवचनात् । यमः । पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥ इदं च युगान्तरविषयम् । इति पुनरुपनयनम् । त्रुटितानां मेखलादीनां प्रतिपत्तिमाह । मनुः । मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीत्वाऽन्यानि मन्त्रवत् । अथ गर्गमते पदार्थक्रमः । श्राद्धम् । वपनम् । विप्रभोजनम् । बटोरपि । अग्निस्थापनम् । अलङ्कृतस्यानयनम् । पश्चादग्नेरवस्थापनम् । ततो ब्रह्मासनादिबर्हिस्तरणान्तं कर्म । ततो ब्रह्मचर्यमागामिति वाचनम् । ब्रह्मचार्यसानीति च । वासः परिधापयति । मेखलाबन्धनम् । बटोर्मन्त्रपाठः । मन्त्रेण यज्ञोपवीतपरिधानम् । तत आचमनम् । उत्तरीयधारणं मन्त्रेण । दण्डप्रतिग्रहः । दीक्षावद्धा । अञ्जलिनाऽञ्जलिपूरणमद्भिः । प्रैषपूर्वकं सूर्यावेक्षणम् । हृदयालम्भनम् । दक्षिणहस्तग्रहणादि भूतेभ्यः परिदानान्तम् । ततो हस्तविसर्गः । ततः प्रदक्षिणं परिक्रम्योपवेशनम् । तत आचार्यस्योपयमनादानादिपर्युक्षणान्तम् । आचार्यस्यान्वारम्भो माणवककर्तृकः । तत्र आघारावाज्यभागौ चतुर्दशाहुतयः । संस्रवप्राशनादिदक्षिणादानान्तम् । ततो ब्रह्मचारिशासनं ब्रह्मचार्यसीत्यादि पूर्ववत् । ततो बर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनान्तम् । अथ सावित्रव्रतादेशः । तत्रोपलेपनादिबर्हिस्तरणान्तम् । ततः कुमार

उत्थाय हस्तेनोदकं गृहीत्वाऽग्निमुखो भूत्वाऽग्नेव्रतपते व्रतं चरिष्यामि सावित्र्यं सद्यःकालं तच्छकेयं तन्मे राध्यतामिति व्रतग्रहणं करोति। ततो ब्रह्मचारिण उपवेशनम्। ब्रह्मचारिण आचार्यस्यान्वारम्भः सर्वाहुतिषु । तत उपयमनादानादि आज्यभागान्तम्। ततो वेदाहुतयः षोडश। प्रतिवेदं चतस्रश्चतस्रः। एवं षोडश। ततः प्रजापतये देवेभ्य इत्याद्याः सप्त। ततो महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दश। आज्यभागाद्या एताः सप्तत्रिंशदाहुतयो व्रतानामादेशे विसर्गे च होतव्याः। ततः संस्रवप्राशनादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तम्। तत अथास्मै सावित्रीमन्वाहेत्यादि यथोक्तं सावित्रीप्रदानम्। ततो माणवकस्य तत्सवितुरित्यनेन मन्त्रेण सन्ध्योपासनम्। सन्ध्योपासनान्ते तत्सवितुरित्यनेनैवाग्निपरिचरणम्। तदन्ते गोत्रनामग्रहणपूर्वकं सर्वेषामभिवादनम्। ततो भिक्षाचर्यचरणम्। भिक्षानिवेदनम् भिक्षां भो इत्येवम्। आचार्यस्तु भिक्षां भो इत्येवं भिक्षां स्वीकुर्यात्। ततो ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा स्वासने उपविशति। ततो बर्हिर्होमादिविप्रभुक्त्यन्तम्। अथानन्तरं सावित्रव्रतवत् सन्ध्योपासनाग्निपरिचरणम्। तत उपलेपनादिबर्हिस्तरणान्तम्। तत उत्थाय हस्तेनोदकं गृहीत्वाऽग्निमभिमुखो भूत्वाऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं सावित्रं सद्यःफलं तदशकं तन्मे राधीतिमन्त्रेण सावित्रव्रतोत्सर्गं करोति। उपयमनकुशादानादिपर्युक्षणान्तम्। अन्वारम्भः। आघारावाज्यभागौ। वेदाहुतयः षोडश। प्रजापतय इत्याद्याः सप्त। महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दश। एवं सप्तत्रिंशदाहुतयः। प्राशनादिविप्रभुक्त्यन्तं पूर्ववत्। सावित्रव्रतादेशे ब्रह्मणे दक्षिणादानान्ते सावित्र्या सन्ध्यावन्दनमग्निपरिचरणं च यत्कृतम् व्रतोत्सर्गे तदभावः। ततः अप्स्वन्तरिति दण्डस्याप्सु प्रक्षेपः। वातो वा इति मेखलाया अ०। वातरꣳहा भवेति यज्ञोपवीतस्या०। नमो वरुणायेति कुमारस्य दधिघृतशर्कराणां प्रत्येकं प्राशनम्। इति सावित्रव्रतोत्सर्गः। अथाग्नेयव्रतम्। तत्रोपलेपनादिबर्हिस्तरणान्तम्। ततो ब्रह्मचारिणो मेखलाबन्धनम्। यज्ञोपवीतधारणम्। दण्डसमर्पणम् ग्रहणं च। मेखलादिषु पूर्वोक्ता एव मन्त्राः। व्रतग्रहणं पूर्ववत्। अग्ने व्रतपत इति। आग्नेयं सांवत्सरिकम् तच्छ०राध्यतामिति। आग्नेयं यथाकालं तच्छके०ध्यतामितीदानीं प्रयोगं कुर्वन्ति। ततः स्वस्थाने उपवेशनम्। आचार्यान्वारम्भः॥ उपयमनादानादिपर्युक्षणान्तम्। आघाराद्याः स्विष्टकृदन्ताः सप्तत्रिंशदाहुतयोऽत्रापि होतव्याः। ततः प्राशनादिब्राह्मणभोजनान्तम्। ततः स्मृत्युक्तं माध्यान्हिकं सन्ध्योपासनम्। ततोऽग्नेः पश्चादुपविश्य पाणिनाऽग्निं परिसमूहतीत्यादि त्र्यायुषकर-

णान्तं यथोक्तम् । तत्र विशेषः । गात्रालम्भने कर्कमतेऽध्याहारः ॥ अङ्गानि च म आप्यायन्तामिति गर्गपद्धतौ । त्र्यायुषकरणान्ते शिवो नामेति जपः । यदि बटुर्मेधाकामः स्यात्तदा सदसस्पतिमितित्र्यृचेन मेधां याचते । श्रीकामश्चेदिमम्मे इति श्रियं या० । ततो मेखलास्थान्प्रवरान्प्रदक्षिणोपचारेण स्पृष्ट्वाऽमुकसगोत्रोऽमुकशर्म्माऽहं भो वैश्वानर अभिवादयामि । एवं वरुणाचार्यवृद्धानाम् । भिक्षाचर्यच० गुरवे नि० । अनुज्ञातस्तां स्वीकृत्य मातृहस्ते समर्पयति । बर्हिर्होमादिविप्रभुक्त्यन्तम् । इत्युपनये पदार्थाः । ततः सन्ध्याकालेऽञ्जलिप्रक्षेपान्ते सूर्योपस्थानं वारुणीभिर्ऋग्भिरिमम्मेत्यादिभिः । मित्रःसꣳसृज्येत्यादिभिः प्रातः । उद्वयमित्यादिभिर्मध्याह्ने । ततो दण्डं गृहीत्वाऽग्निपरिचरणम् । मध्याह्ने सायाह्ने च सन्ध्योपासनान्ते प्रत्यहमग्निपरिच० । एके प्रातरप्यग्निपरिचरणमिच्छन्ति । ततो वाग्विसर्गः । पूर्वोक्ता एव ब्रह्मचारिधर्मा ज्ञेयाः । सन्ध्योपासनादीनि स्वस्वकाले कार्याणि तेषां कालातिक्रमे कर्मणां भ्रेषे प्रायश्चित्तमुच्यते । परिसमूहनादि कृत्वाऽन्वग्निरिति मन्त्रेणाग्नेराहरणम् । पृष्टोदिवीति स्थापनम् । ताꣳसवितुस्तत्सवितुर्विश्वानि देवेत्यादिभिः सावित्रमन्त्रैस्त्रिभिः प्रज्वालनम् ॥ नात्र ब्रह्मोपवेशनादि । पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्यानादिष्टं कार्यम् । अथाग्नेयव्रतस्थितो ब्रह्मचारी समिधाऽग्निन्दुवस्येत्यैत्रमाद्याग्नेयवेदविभागं संवत्सरपर्यन्तं पठित्वा व्रतमुत्सृजति । संवत्सरे पूर्णे आग्नेयव्रतविसर्गः । तत्र परिसमूहनादिविप्रभुक्त्यन्तमाग्नेयव्रतादेशवत् भवति । एतावान्विशेषः । यस्मिन्काले आग्नेयव्रतग्रहणं कृतं तस्मिन्सन्ध्यावन्दनम् । अग्निपरिच० । आग्नेयव्रतविसर्गः । अग्नेव्रतपतेव्रतमचारिषं सांवत्सरिकं तदशकं तन्मेराधीति मन्त्रेण । ततोऽनन्तरमामभिक्षानिवृत्तिः । दण्डादीनामप्सु प्रक्षेपः । व्रतादौ ग्रहणान्तेषाम् । इत्याग्नेयव्रतविसर्गः । अथ शुक्रियव्रतादेशः । तत्रोपलेपनादि बर्हिस्तरणान्तं कृत्वा मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणपूर्वकं व्रतग्रहणम् । अग्ने० सि शुक्रियं सांवत्सरिकं तच्छकेयमिति विशेषः । तत उपयमनादिविप्रभुक्त्यन्तमाग्नेयव्रतादेशवत् । शुक्रियवेदव्रतस्थित ऋचं वाचमित्यादि शुक्रियवेदविभागं पठति संवत्सरं यावत् । उत्तमेऽहनि अपराह्णकालान्ते शिरोमुखे त्रिगुणेन पटेन एकस्यान्दिशि बद्धेन नाभिमात्रं यावन्माणवकस्य प्रच्छादनम् मूर्धानमारभ्य ग्रन्थेः शिरस उपरिकरणम् । ततः सावित्र्या वेदशिरसा' हिरण्मयेन पात्रेणेति मन्त्रैरवगुण्ठनम् । एवं प्रच्छादितो ब्रह्मचारी सूर्योदयं यावत्तिष्ठति । रात्रौ ग्रामे वा गोष्ठे वा देवायतने वाऽधः शयनम् । रात्रौ गृहे यदि स्थितिस्तदा व्युष्टायां रात्रौ ग्रामाद्बहिर्गमनम् ।

ततोऽवगुण्ठनीविसर्गः । ततोऽदृश्रमस्य । उदुत्यम् । चित्रं देवानामुदितेऽर्के जपः । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय शुक्रियव्रतस्य विसर्गः । तत्र परिसमूहनादिबर्हिस्तरणान्तम् । ततः प्राकृतं सन्ध्योपासनम् । अग्निस्वीकरणम् । ततोऽग्नेव्रत० मचारिषं शुक्रियं सांवत्सरिकं तद०धीति मन्त्रेणोत्सर्गः । उपयमनादानादिब्राह्मणभोजनान्तम् । ततस्ताम्रपात्रे उदकप्रक्षेपः । द्यौः शान्तिरिति शान्तिकरणम् । शान्तिपात्रमवगुण्ठनीयवस्त्रं च गुरवे दद्यात् । ततोऽप्स्वन्तरमृतमित्यादिभिः पूर्ववत्प्रत्यृचं दण्डमेखलायज्ञोपवीतानामप्सु प्रक्षेपः । दधिघृतशर्कराणां नमोवरुणायेति प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । ततो वपनम् । व्रतग्रहणस्यादौ सर्वत्र शुक्रियादिषु मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणम् । अथौपनिषद्व्रतम् । उपलेपनादिबर्हिस्तरणान्तम् । ततोऽग्ने व्रत० औपनिषदं सांवत्सरिकं तच्छकेे० राध्यतामिति व्रतग्रहणम् । तत उपयमनादानादिविप्रभुक्त्यन्तम् । औपनिषदे व्रते स्थितो द्वयाह प्राजापत्या इत्याद्यौपनिषदवेदविभागं संवत्सरं यावत्पठति । तत उत्तमेऽहनि निशामुखे अवगुण्ठनीयवस्त्रेणाच्छादनादि । उदिते अदृश्रमस्य । उदुत्तमम् । चित्रन्देवानामिति जपान्तं शुक्रियवत् । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः । तत्र परिसमूहनादि बर्हिस्तरणान्तं कृत्वा पूर्ववत्सन्ध्योपासनमग्निपरिचरणं च । ततोऽग्ने० व्रतमचारिषमौपनिषदं सांवत्सरिकं तद० तन्मे राधीति व्रतविसर्गः । तत उपयमनादानादिविप्रभुक्त्यन्तम् । ताम्रे उदकप्रक्षेपः ॥ द्यौः शान्तिरिति शान्तिकरणम् भाजनवस्त्रयोराचार्याय दानम् । दण्डादीनामप्सु प्रासनम् । दध्यादीनां प्राशनम् । इत्यौपनिषदं व्रतम् । अथ शौलभव्रतादेशः । तत्र परिसमूहनादिविप्रभुक्त्यन्तमौपनिषदव्रतादेशवत् । व्रतग्रहणे शौलभं सांवत्सरिकमिति प्रयोगः । शौलभिनीनामृचां पाठो व्रते स्थितस्य । अत्राप्युत्तमेऽहनि निशामुखे पटेन प्रच्छादनादि उदिते जपान्तम्पूर्ववत् । ततो व्रतस्थाने माणवकमानीय व्रतविसर्गः । तत्रैवं परिसमूहनादि बर्हिस्तरणान्तम् । ततः सन्ध्योपासनादि । ततो व्रतविसर्गः । अग्ने० रिषं शौलभं सांवत्सरिकं तद०धीति मन्त्रः । तत उपयमनादानादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । तत उदकं पात्रे कृत्वा द्यौः शान्तिरिति शान्तिकरणम् । पात्रवस्त्रयोर्गुरवे दानम् । दण्डादीनामप्सु प्रक्षेपः । दधिमधुशर्कराणां नमो वरुणायेति प्रत्यृचं प्राशनम् । ततो वपनम् । इति शौलभम् । अथ गोदानव्रतादेशः । तत्र परिसमूहनादिविप्रभुक्त्यन्तम् । व्रतग्रहणस्यादौ मेखलायज्ञोपवीतदण्डानां धारणम् गोदानं सांवत्सरिकमिति मन्त्रे विशेषः । अस्मिन्व्रते

अदगुण्ठन्यादीनामभावः । त्रिष्ववगुण्ठनशुक्रियादिष्विति सूत्रणात् । ततः संवत्सरे पूर्णे गोदानव्रतविसर्गः । तत्र परिसमूहनादि बर्हिस्तरणान्तम् । ततः सन्ध्योपासनादि । अग्नेऽरिषं गोदानं सांवत्सरिकं तदधीति मन्त्रेणोत्सर्गः । उपयमनादि विप्रभुक्त्यन्तं पूर्ववत् । अत्रास्मिन्विसर्गे दण्डमेखलायज्ञोपवीतानामप्सु प्रक्षेपाभावः । आचार्याय गोमिथुनदानम् । समाप्तानि व्रतानि । इति गर्गमते उपनयने पदार्थक्रमो व्रतानि च । इमानि च व्रतानि प्रक्षिप्तसूत्रे पठितानि कर्कमतानुसारिभिरप्यनुष्ठेयानि स्मृत्यन्तरे केषाञ्चित् चत्वारिंशत्संस्कारेषु पाठात् । इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते उपनयने पदार्थक्रमः ।

अथ वेदारम्भे पदार्थक्रमः । तत्र स्मृतौ । उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् । कारिकायाम् ॥ अप्रसुप्ते हरौ स स्यान्नानध्याये शुभेऽहनि । नास्तङ्गते जीवसिते बाले वृद्धे मलिम्लुचे ॥ षष्ठीं रिक्तां शनिं सोमं भौमं हित्वोत्तरोडुषु । मृगादिपञ्चधिष्ण्येषु मूलाश्विन्योः करत्रये । पूर्वासु तिसृषूपेन्द्रभत्रये केन्द्रगैः शुभैः ॥ तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । देशकालौ स्मृत्वा यजुर्वेदव्रतादेशं करिष्य इति सङ्कल्पः । ततः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निस्थापनम् । ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तम् । ततःस्थाल्याज्येनैव जुहोति । अन्तरिक्षाय स्वाहा ॥ १ ॥ वायवे० २ ब्रह्मणे० ३ छन्दोभ्यः० ४ प्रजापतये० ५ देवेभ्यः० ६ ऋषिभ्यः० ७ श्रद्धायै० ८ मेधायै० ९ सदसस्पतये० १० अनुमतये० ११ ततो भूराद्याः स्विष्टकृदन्ताः । ततः प्राशनादिदक्षिणादानान्तम् । ततो विघ्नेशं सरस्वतीं हरिं लक्ष्मीं स्वविद्यां च पूजयेत् । यदि ऋग्वेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागान्ते पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति च हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि समानम् । यदि सामवेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागान्ते दिवे स्वा० सूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि पूर्ववत् । यद्यथर्ववेदारम्भस्तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वा० चन्द्रमसे स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि यथोक्तम् । यद्येकदा सर्ववेदारम्भस्तदैवम् । आज्यभागान्ते वेदारम्भक्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः सप्त तन्त्रेण जुहुयात् । ततो महाव्याहृत्यादि समानम् । कारिकायाम् । तत्र प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायाननमीक्षते ॥ वेदारम्भमनुब्रूयाद्यथाशास्त्रमतन्द्रितः । मनुः । ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा । व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ॥ सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्वदा । प्राञ्जलिः पर्युपासीत पवि-

त्रैश्चैव पावितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ॐ कारमर्हति ॥ ॐ कारं व्याहृती-
स्तिस्रः सपूर्वां त्रिपदान्ततः । उक्त्वाऽऽरभेच्च वृत्तान्तमन्वहं गौतमोऽब्रवीत् ॥ त्रिपदा
गायत्री ॥ मनुः ॥ अध्येष्यमाणश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः । अधीष्व भो इति
ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ दक्षः ॥ द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधी-
यते । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो
हि पञ्चधा ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ हस्तौ सुसंयतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ॥ तथा ॥
हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिग-
च्छति ॥ पराशरः ॥ ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये । पाठमात्रमधीती च
पङ्के गौरिव सीदति ॥ व्यासः ॥ वेदस्याध्ययनं पूर्वं धर्मशास्त्रस्य चैवहि । अजानतो-
ऽर्थं तद्व्यर्थं तुषाणां कण्डनं यथा ॥ मनुः ॥ योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ यमः ॥ य इमां पृथिवीं सर्वां सर्वरत्नो-
पशोभिताम् । दद्याच्छास्त्रं च शिष्येभ्यस्तच्च तच्च द्वयं समम् ॥ न निन्दान्ताडने
कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् । अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ॥ अतोऽन्यथा
हि प्रहरन् न्याययुक्तो भवेन्नरः ॥ न्याययुक्तो दण्डयुक्त इत्यर्थः । अत्र माणवकं
कुलपरम्परागतं वेदमध्यापयेत् । तस्यैवाध्येतव्यत्वनियमात् । वसिष्ठः । पारंपर्या-
गतो येषां वेदः सपरिबृंहणः । तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ अधीत्य
शाखामात्मीयामन्यशाखान्ततः पठेत् । स्वशाखां यः परित्यज्य अन्यशाखामुपासते ॥
शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृत इति ॥ इति वेदारम्भः ॥

मूलम् । वेदꣳ समाप्य स्नायात् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिꣳ-
शकम् ॥ २ ॥ द्वादशकेऽप्येके ॥ ३ ॥ गुरुणाऽनुज्ञातः ॥ ४ ॥
विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ॥ ५ ॥ षडङ्गमेके ॥ ६ ॥ न कल्प-
मात्रे ॥ ७ ॥ कामन्तु याज्ञिकस्य ॥ ८ ॥ उपसङ्गृह्य गुरुꣳ
समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुर-
स्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानाम् ॥ ९ ॥ ये अप्स्वन्तरग्नयः
प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूषो मनोहास्खलो विरुजस्तनू-
दूषुरिन्द्रिय*हातान्विजहामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामी-

* दूर्षिरिन्द्रियहा अतितान्सृजामि इति जयरामसंमतः पाठः ।

त्येकस्मादपो गृहीत्वा ॥ १० ॥ तेनाभिषिञ्चते । तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ ११ ॥ येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताꣳ सुराम् । येनाक्ष्यावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यश इति ॥ १२ ॥ आपोहिष्ठेति च प्रत्यृचम् ॥ १३ ॥ त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ १४ ॥ उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते ॥ १५ ॥ उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो* मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसिदशसनिं मा कुर्वाविदन्मागमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मागमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं माकुर्वाविदन्मागमयेति ॥ १६ ॥ दधि तिलान्वा प्राश्य जटालोमनखानि सꣳहृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत । अन्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमो राजाऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेति ॥ १७ ॥ उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते† प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति ॥ १८ ॥ पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानिषिच्यानुलिप्य जपेत् ॥ सुचक्षा अहमक्षी‡भ्यां भूयासꣳ सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति ॥ १९ ॥ अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत । परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति ॥ २० ॥ अथोत्तरीयम् ॥ यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च माविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति ॥ २१ ॥ एकञ्चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ २२ ॥ सुमनसः प्रतिगृह्णाति । या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं

* भ्राजभ्रष्टिरितिभ्राजभृष्टिरिति च पाठान्तरम् । † नयान् इत्यपि पाठः ।

‡ ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ । अस्थ्यादीनामित्यत्र । अक्षीभ्यामिति नासिकाभ्याम् । इति वैदिकप्रक्रियायाम् ।

प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति ॥ २३ ॥ अथावबध्नीते यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशोमयीति ॥ २४ ॥ उष्णीषेण शिरो वेष्टयते । युवा सुवासा इति ॥ २५ ॥ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ ॥ २६ ॥ वृत्रस्येत्यक्ष्यङ्क्ते ॥ २७ ॥ रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते ॥ २८ ॥ छत्रं प्रतिगृह्णाति । बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहीति ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठेस्थो विश्वतो मापातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते ॥ ३० ॥ विश्वाभ्यो मानाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते ॥ ३१ ॥ दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ वेदꣳ समाप्य स्नायात् । ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिꣳशकम् । एवं हि श्रूयते । वेदमधीत्य स्नायादिति । ब्रह्मचर्यं वेति वर्षे विकल्पः । द्वादशकेऽप्येके । स्नानमिच्छन्ति । गुरुणाऽनुज्ञातः । स्नायादित्यनुवर्तते । गुर्वनुज्ञा च कर्माङ्गतया, न स्नानस्य कालान्तरमेतत् । वेदशब्देन किमभिधीयत इत्यत आह । विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः । विधिर्विधायकं ब्राह्मणम् । विधेया मन्त्राः । तर्कशब्देनार्थवादोऽभिधीयते । तर्क्यते ह्यनेन सन्दिग्धोऽर्थः । यथा अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति । अञ्जनञ्च तैलवसादिनाऽपि सम्भवति । तत्र तेजो वै घृतमिति घृतसंस्तवात् तर्क्यते घृताक्ता इति । तेन विध्यर्थवादमन्त्रा वेदशब्देनाभिधीयन्त इत्युक्तम् । षडङ्गमेके । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षड्भिरङ्गैरुपेतमेक आचार्या वेदमिच्छन्ति । एतस्मिन्हि अधिगते स्नानार्हो भवति । स्नानशब्देन द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिरुच्यते । तदनुष्ठानयोग्यता च षडङ्गेऽप्यधिगते वेदे भवति । अत एवोक्तम् । न कल्पमात्रे । कल्पशब्देन च ग्रन्थमात्रमभिधीयते । न ग्रन्थमात्रेऽधिगते स्नायीत । न ह्येतावता तदनुष्ठानयोग्यता भवति तस्मादर्थतो ग्रन्थतश्चाधिगम्य स्नानमिति । **कामन्तु याज्ञिकस्य ॥** यज्ञं वेदेति याज्ञिकः तस्य कामं स्नानं भवति । षडङ्गमर्थतोऽनधिगम्यापि । उपसङ्-

गृह्य गुरुꣳ समिधोऽभ्याधायेत्यत आरभ्य यद्वां तदश्विनायशा इत्येवमन्तं सूत्रम् । उपसङ्गृह्य गुरुमिति गुरोः पादोपसङ्ग्रहणं कृत्वा समिधोऽभ्याधायेति अग्निपरिचरणं कृत्वेत्यर्थः । अतश्च पूर्वं वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्युक्तम् । ननु च समिदाधानस्य पश्चात्कस्माद्वेदाहुतयो न भवन्ति । एवञ्च सूत्रानन्तर्यमनुगृहीतं भवति । नचेह वेदाहुतीनां क्रमान्तरविधानमस्ति । उपसङ्गृह्य गुरुꣳसमिधोऽभ्याधायेति च पाठानुग्रहः । नैतदेवम् । वेदाहुतीनां समिदाधानमेव पश्चाद्भवति । एवं हि श्रूयते । स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया याꣳ स्नास्यन्सोदयनीयेति । स्नानं चाष्टभिरुदकुम्भैः समिदाधानसमनन्तरमेव भवति । उत्तरतः परिश्रितस्याष्टानामुदकुम्भानां पुरस्तात् स्थित्वा कुशेषु प्रागग्रेषु येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्य इत्यनेन मन्त्रेण एकस्मादुदकुम्भादपो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चते तेन मामभिषिञ्चामि इत्यनेन मन्त्रेण अथ द्वितीयेन येन श्रियमकृणुतामित्यनेन मन्त्रेण । आपोहिष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिरुदकुम्भैरभिषिञ्चति । तूष्णीमितरैरुदकुम्भैरभिषेकः । उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डं निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठत उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यनेन मन्त्रेण । दधितिलान्वा प्राश्य जटालोमनखान्सꣳहृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेतान्नाद्याय व्यूहध्वमिति अनेन मन्त्रेण दधितिलयोरन्यतरप्राशनं कृत्वा जटालोमनखानां संहारं च औदुम्बरेण दन्तान्प्रक्षालयेदन्नाद्याय व्यूहध्वमित्यनेन मन्त्रेण । उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पयेति । उत्सादनम् अङ्गोद्वर्तनं कृत्वा पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पयेत्यनेन मन्त्रेण । पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानुपिच्यानुलिप्य जपेत्सुचक्षा अहमक्षिभ्यामिति । अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत परिधास्यै० इत्यनेन मन्त्रेण । अथोत्तरीयं यशसा माद्यावापृथिवी० इत्यनेन मन्त्रेणाच्छादयीत । एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत । एकं चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत । तत्रापि मन्त्रो भवति । क्रियान्तरत्वात् । सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरज्जमदग्नि० इत्यनेन मन्त्रेण । अथावबध्नीते, यद्यशोऽप्सरसामिन्द्र० इत्यनेन मन्त्रेण । उष्णीषेण शिरोवेष्टयते युवासुवासा इति । अनेन मन्त्रेण । अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ आब-

भाति । वृत्रस्येत्यनेन मन्त्रेणाङ्क्ते अक्षिणी । रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेणात्मानमादर्शे प्रेक्षते । छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेश्छदिरसि० इत्यनेन मन्त्रेण । प्रतिष्ठेस्थो विश्वतोमापातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते युगपत् शक्यत्वाद् द्विवचनान्तत्वाच्च मन्त्रस्य । विश्वाभ्यो मेति वैणवं दण्डमादत्ते । दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि मन्त्रवन्ति भवन्तीति सूत्रशेषः । वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः । वासआदिषु नवेष्वेव मन्त्रो भवति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ वेदमधीत्य स्नायादिति ब्रह्मचर्यं वेति वर्षे विकल्पः । द्वादशके व्रते एके स्नानमिच्छन्ति । गुरुणाऽनुज्ञातः सर्वत्र स्नायादित्यनुवर्त्तते । गुर्वनुज्ञा च कर्मान्तरं नतु स्नानकालान्तरमेतत् । वेदशब्देन किन्तदाह । विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेद इति । विधिर्विधायकं ब्राह्मणम् विधेया मन्त्राः । तर्क्यते ह्यनेन सन्दिग्धोऽर्थ इति तर्कोऽर्थवादः । यथा अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति । अञ्जनं च तैलवसादिना च सम्भवति । तत्र तेजो वै घृतमिति घृतसंस्तवात्तर्क्यते घृताक्ता इति तेन विध्यर्थवादमन्त्रा वेद इत्युक्तम् । षडङ्गं शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तञ्छन्दो ज्योतिषमिति । षड्भिरङ्गैरुपेतं वेदमधीत्य स्नायादित्येके । स्नानञ्च द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिः । तदनुष्ठानयोग्यता च षडङ्गे वेदेऽधिगते भवति । अत एवोच्यते न कल्पमात्र इति । नच कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रेऽधिगते स्नानार्हो भवति । तस्माद्ग्रन्थतोऽर्थतश्चाधिगम्य स्नायात् । काममिच्छया । यज्ञं वेदेति याज्ञिकस्तस्येच्छया स्नानम्भवति । षडङ्गमर्थतोऽनधिगम्यापि । किङ्कृत्वा उपसङ्गृह्य गुरुम् । गुरोः पादोपग्रहणङ्कृत्वा । समिधोऽभ्याधायाग्निपरिचरणङ्कृत्वा इतश्च पूर्वं वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्युक्तत्वात् । ननु समिदाधानस्य पश्चाद्वेदाहुतयः कुतो न भवन्ति क्रमान्तरानभिधानात् । उपसङ्गृह्य गुरुꣳसमिधोऽभ्याधायेति पाठानुग्रहापत्तेश्च । मैवम् । यतो वेदाहुतीनां पश्चादेव समिदाधानन्ततश्च स्नानमिति । स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया याꣳस्नास्यन्त्सोदयनीयेति श्रुतेः । तस्मात्समिदाधानस्नानयोरव्यवहितकालत्वोपपादनाद्वेदाहुतीनाञ्च स्नानाङ्गत्वातिदेशाच्च समिदाधानात्पूर्वं वेदाहुतिहोम इत्युक्तम् । स्नानञ्चाष्टभिरुदकुम्भैः । क्रमेण परिश्रितस्य वस्त्रादिना परिवेष्टितसमावर्तनस्थानस्थितस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थापितानामष्टानामुदकुम्भानामुदक्संस्थानाम्पुरस्तात्पूर्वस्यान्दिशि आस्तीर्णेषु कुशेषु स्थित्वा प्रथमा-

दुदकमादाय गृहीत्वा आत्मानमभिषिञ्चत इत्यग्रिमेणान्वयः । अष्टाभ्य उदकुम्भेभ्योऽपाहरणे एक एव मन्त्रो येऽप्स्वन्तरग्नय इति । अभिषेचने तु भिद्यते । तत्र ग्रहणमन्त्रव्याख्या । तत्र येऽप्स्वन्तरित्यस्य प्रजापतिरग्निर्गायत्री आपो जलादाने० । हे अग्नयः ये भवन्त इह एतेषु उदकुम्भेषु वर्तमाने जले प्रविष्टाः । कथम् । अन्तः मध्ये कारणत्वेनेत्यर्थः । अग्नेराप इति श्रुतेः । तत्र ये गोह्यादयो विमङ्गलाः अतितान्सृजामि । अतिसृजनम्प्रक्षेपः विजहामीत्यर्थः । यश्च रोचनः सुमङ्गलस्तमनेन जलेन सह गृह्णामि । मङ्गलायोपपादयामि । के तेऽग्नयस्तानाह । गृह्णाति संवृणोति प्राणिजालमिति गोह्यः । उपगोह्योऽङ्गतापनः । मयून् विकृतमुखान् कृत्वा स्यति अन्तन्नयतीति मयूषः । मनस उत्साहं हन्तीति मनोहा । अस्खलः अप्रतीकार्यः । विरुजः विविधतया रुजति पीडयतीति विरुजः । तनूः शरीरावयवान् दूषयति विकृतान्करोतीति तनूदूषिः । इन्द्रियाणि हन्तीतीन्द्रियहा । एतानष्टौ विहायैकं रोचनं गृह्णामीति वाक्यार्थः । तथाच वृद्धमनुः । गोह्यादयोऽग्नयो ह्यष्टावमेध्यास्त्वशुभावहाः । शुभकृद्रोचनस्त्वेको मेध्यो दीप्तिकरः पर इति । अथाभिषेकमन्त्रव्याख्या । तेनमामिति द्वयोः प्रजापतिर्यजुरापोऽभिषेके० । तेन अभीष्टेन जलेनाहं मन्त्रलिङ्गात् आत्मानमभिषिञ्चामि । प्रयोजनमाह । श्रियै धर्मादिवृद्धये । यशसे कीर्त्यै । ब्रह्मणे वेदार्थम् । ब्रह्मवर्चसाय यागाध्यापनोत्कर्षजतेजसे । पुनर्येऽप्स्वन्तरिति द्वितीयादुदकुम्भादपो गृहीत्वा येन श्रियमितिमन्त्रेणाभिषिञ्चते । अस्यार्थः । हे अश्विनौ येन जलप्रभावेण भवन्तौ सुराणां श्रियं सम्पदं शोभां वा अकृणुताम् कृतवन्तौ श्रियास्तोयत उत्पन्नत्वात् । येन च सुराममृतम् अवमृशताम् प्राप्तवन्तौ । अटोऽदर्शनश्छान्दसम् । येन जलेनाक्ष्यौ उपमन्योरक्षिणी अभ्यषिञ्चताम् अभिषिक्तवन्तौ । वां युवयोर्यदेवम्भूतं यशस्तत् एतज्जलाभिषेकेण ममाप्यस्त्विति शेषः । साकाङ्क्षत्वात् । तृतीयादित्रयात् आपोहिष्ठादित्र्यृचेन यथाक्रममभिषेकः । इतरैस्त्रिभिरुदकुम्भजलैस्तूष्णीमभिषेकः । उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलामुन्मुच्य ऊर्ध्वङ्कण्ठदेशेनावतार्य दण्डन्निधाय भूमौ स्थापयित्वा । अनेनावसरप्राप्तन्दण्डाजिनयोर्निधानं लक्ष्यते तूष्णीम् । वस्त्रान्तरन्धृत्वा सूर्यमुपतिष्ठते । अथोपस्थानमन्त्रव्याख्या । उद्यन्निति मन्त्रत्रयस्य प्रजापतिः शक्करी सविता उपस्थाने० । हे सूर्य यतो भवान् प्रातःसवने यावभिर्गमनशीलैर्ऋष्यादिसकलगणैश्च सन्निस्सेविता सेवितो वाऽस्यास्तिष्ठति तद्वत् । किम्भूतः । उद्यन् उद्गच्छन् । भ्राजभृष्टिः स्वप्रभयाऽन्यतेजोह्रासकः । आविदन् सर्वं शुभाशुभं जानन् । किञ्च यथा च

त्वम्प्रातःसवने दशसनिः दशसङ्ख्यातानां गवादीनां सनिर्दाताऽसि। षणु दाने । अतो मामपि दशसनिन्दशगुणदक्षिणादिदातारङ्कुरु । मा माम् वेदनं सर्वज्ञत्वञ्च गमय प्रापय । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । एवं स्तुत्वा दधितिलयोरन्यतरम्प्राश्य जटालोमनखानि च संहृत्य अपनीय औदुम्बरेण काष्ठेन दन्तान्धावेत शोधयेत् अन्नाद्यायेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्राथर्वणोऽनुष्टुप् वनस्पतिर्दन्तधावने० । हे दन्ताः यूयम् अन्नाद्याय अन्नादनाय व्यूहध्वम् आत्मशुद्ध्यर्थमेकपङ्क्तिनिविष्टा भवत । यतोऽयं राजा सोमश्चन्द्रः काष्ठरूपेणागमत् आगतः स एव सोमो मे मम मुखम्प्रमार्क्ष्यते शोधयिष्यति । केन यशसा सत्कीर्त्या भगेन षड्विधैश्वर्येणेति दन्तधावनस्य नित्यकामत्वादुभयफलसम्बन्धः । उत्साद्य अङ्गोद्वर्तनेन मलमपसार्य पुनःस्नात्वा मलस्नानङ्कृत्वा अनुलेपनमुपगृह्णीते आदत्ते प्राणापानौ मे इतिमन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः प्राणापानौ चन्दनानुलेपे० । भो उपलेपनाधिदैवते मे मम प्राणापानौ वायू तर्पय प्रीणय । तथा मे चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियञ्च तर्पय । पितरः शुन्धध्वमित्येतेन मन्त्रेण पाण्योरवनेजनं क्षालनोदकम् दक्षिणाग्रहणात्प्राचीनावीती भूत्वा दद्यात् । शुन्धध्वं शोधनं दक्षिणापदं लुप्तसप्तम्यन्तम् तेन दक्षिणस्यान्दिशि निषिच्य क्षिप्त्वा चन्दनेनात्मानमनुलिप्य जपेत् सुचक्षाअहमिति मन्त्रम् । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुः सविता नेत्राभिमन्त्रणे० । हे सवितः अहमक्षिभ्यां नेत्राभ्याङ्कृत्वा सुचक्षाः सुदर्शनो भूयासम् । तथा मुखेन सुवर्चाः सुतेजाः भूयासमिति पूर्वत्र सम्बन्धः । तथा कर्णाभ्यां सुश्रुत् सुश्रवणो भूयासम् भवेयम् । अहतन्नवीनम् सदशम् अनुपहतं वा तत्रापि अमैत्रेण मैत्रो रजकस्तद्व्यतिरिक्तेन धौतं वा आच्छादयीत परिदधीत । परिधास्या इति मन्त्रेण । अस्यार्थः तदादिद्वयोराथर्वणो यजुर्लिङ्गोक्ता वासःपरिधाने० । हेवासोदेवते परिधास्यै अनेकशुभवस्त्रपरिधानाय तथा यशोधास्यै कीर्त्याधानाय तथा दीर्घायुत्वाय निर्दुष्टजीवनाय च इदं वासः संव्ययिष्ये परिधास्ये । किम्भूतः वासोदेवतानुग्रहेण जरदष्टिः आयुःपरिपाकवान् । पुरूचीः पुरुभिर्बहुभिः पुत्रधनादिभिरूचः संयोगोऽस्ति यस्य सः । ऊच समवाये । किम्भूतं वासः रायस्पोषम् रायो धनादिसमृद्धेः पोषं पोषणम्पुष्टिकरमित्यर्थः । किञ्चैतत्सम्बन्धेनाहं शतं शरदो वर्षाणि जीवामि । अथोत्तरीयं वास आच्छादयतीत्यनुषङ्गः । यशसामेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । हे वासोदेवते द्यावापृथिवी द्यावाभूमी यशसा युक्तौ मा मामविन्दत् विंदताम्प्राप्नुतामिति

यावत् । विद्लृलाभे धातुः । विभक्तिवचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा इन्द्राबृहस्पती अपि यशसा युक्तौ । मां अविन्दत् । तथा भगः सूर्योऽपि यशसा युक्तौ मामविन्दत् । तच्चैतैः सम्पादितं यशो मा माम्प्रतिपद्यताम्, मयि सर्वदा तिष्ठत्वित्यर्थः । यद्वा तद्यशो माप्रतिपद्यताम् । प्रतिरत्रापार्थः मत्तो मा ऽपयात्वित्यर्थः । एकश्चेत्तत्रापि परिधानमन्त्रम्पठित्वा वस्त्रार्द्धम्परिधाय द्विराचम्य उत्तरार्द्धं गृहीत्वा उत्तरीयमन्त्रम्पठित्वोत्तरीयं कृत्वा पुनर्द्विराचामेदित्यर्थः । एतन्मन्त्रद्वयं स्वकर्तृकपरिधाने बोद्धव्यम् । परकर्तृके तु परिधापने येनेन्द्रायेति मन्त्रान्तरमित्यविरोधः । सुमनसः पुष्पाणि या आहरदिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र द्वयोर्भरद्वाजोऽनुष्टुप् सुमनसो देवता क्रमेण पुष्पादानबन्धनयोर्वि० । याः सुमनसः पुष्पाणि जमदग्निः प्रजापतिः श्रद्धाद्यर्थमाहरत् आददे । ताः सुमनसो यशसा कीर्त्या भगेनैश्वर्येण च सहाहं प्रतिगृह्णामि श्रद्धाद्यर्थम् । तत्र श्रद्धा धर्मादरः । मेधा धारणाशक्तिः । कामोऽभिलाषपूर्त्तिः । इन्द्रियन्तत्पाटवम् । अथेति सुमनसाङ्ग्रहणानन्तरम् तानि स्वशिरस्यवबध्नाति । यद्यशोऽप्सरसामिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । हे सुमनसः इन्द्रो देवः अप्सरसाम् उर्वश्यादीनाङ्कुसुमाबबन्धनेन यद्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार कृतवान् । तेन यशसा सङ्ग्रथिताः युष्मानावध्नामि चूडायाम् । किम्भूतं यशः । विपुलं विशालम् । पृथु सन्तानदीर्घम् । तद्यशो मयि विषये तिष्ठत्विति शेषः । उष्णीषेण शिरो वेष्टनवस्त्रेण शिरो वेष्टयति । युवासुवासा इति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायम्मेखलाबन्धनप्रसङ्गे । कर्णवेष्टकौ कुण्डले कर्णयोरासुञ्चति । अलङ्करणमसीति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुरग्निः कर्णालङ्करणे० । हे कुण्डलदेवते त्वम् अलङ्करणम् अलङ्कारशोभाऽसि । अतस्त्वया [illegible] मम भूयो बहु वारं वारं वा अलङ्करणमस्तु । वृत्रस्यासिकनीनक इत्यादि चक्षुषी हीत्यन्तेन मन्त्रेणाक्ष्णोरञ्जनी । तत्र प्रजापतिर्गायत्री अञ्जनं तत्करणे० । रोचिष्णुरसीत्येतावता मन्त्रेणादर्शे दर्पणे मुखम्प्रेक्षते । तत्र सूर्यो यजुरादर्शो मुखनिरीक्षणे० । छत्रम्प्रतिगृह्णाति । बृहस्पतेरिति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गौतमो गायत्री छत्रन्तद्ग्रहणे० । हे छत्र त्वं बृहस्पतिः पितामहस्य छदिः घर्मादिनिवर्तकोऽसि प्रथमम् । अतः पाप्मनो निन्दिताचरणान्मामन्तर्द्धेहि व्यवहितङ्कुरु तेजसः प्रतापात् यशसश्च सकाशान्माऽन्तर्द्धेहि माव्यवहितङ्कुरु तद्युक्तङ्कुर्वित्यर्थः । प्रतिष्ठेस्थ इति मन्त्रेणोपानहौ पादयोः प्रतिमुञ्चते परिधत्ते युगपत् शक्यत्वात् [illegible] मन्त्रस्य । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गं उपानद्ग्रहणे० । हे उपानहौ [illegible]वते युवाम्प्रतिष्ठे स्थितिहेतू स्थः भवथः । अतो विश्वतः सर्वस्मात्परिपात्वा मां

पातं रक्षतम् । विश्वाभ्य इति मन्त्रेण वैणवन्दण्डमादत्ते । अस्यार्थः । तत्र याज्ञवल्क्यो यजुर्दण्डस्तद्गृहणे० । हे दण्ड विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यो राक्षसादिभ्यः सर्वतः सर्वावस्थासु मा माम्परिपाहि सर्वभावेन रक्ष । दन्तप्रक्षालनादीनि तत्साधनानि प्राप्य नित्यमपि नित्यमेव मन्त्रो भवति । अपि एवार्थे । वासःप्रभृतिष्वपूर्वेष्वेव मन्त्रः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ **वेदꣳ समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिꣳशकम्** । वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्च अन्तं नीत्वा स्नायात् वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्यात् । अथवा ब्रह्मचर्यं व्रतम् अष्टाचत्वारिꣳशकम् अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निर्वर्त्य समाप्य अवसानं प्रापय्य गुरुणाऽनुमतः स्नायादिति गतेन सम्बन्धः । **द्वादशकेऽप्येके गुरुणाऽनुज्ञातः** । एके सूत्रकाराः द्वादशकेऽपि द्वादशवर्षसमाप्येतिव्रते चरिते स्नायादिति मन्यन्ते तत्रापि गुरुणाऽनुज्ञातः । अत्रासूत्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च समाप्य वा स्नायादित्यनुषज्यते । यतः पूर्वं स्नातकस्य त्रैविध्यमुक्तम् । **विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः** । वेदं समाप्येत्युक्तम् । तत्र कियान् वेद इत्यपेक्षायामाह । विधिर्विधीयते इति विधिः अग्निं आदधीत अग्निहोत्रं जुहुयात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि विधायकं ब्राह्मणवाक्यम् । विधेयः विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति विधेयो मन्त्रः इषेत्वादिः । [विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः यदत्रैतस्मिन्दर्शने सति समस्तवैदिकसंहारात्मिका मीमांसाऽपि वेदशब्दवाच्या भवतीत्यादिना तर्कपदं मीमांसापरमङ्गीकृत्य वार्तिककारिताया मीमांसाया अपि वेदत्वमुक्तम् तद्विध्यादित्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थेयं स्मृतिरिति षडङ्गवेदत्वस्मृतितुल्यन्यायतया पूर्वपक्षसंयताभ्युपगमेनैव तद्दृष्टान्तेन कल्पसूत्राणां छन्दस्त्वाभावमुपपादयितुं । नत्वेवमेव स्मृतिव्याख्यानं सम्मतम् अध्येतॄणां मीमांसायां वेदशब्दाप्रसिद्धेः नचाध्येतृप्रसिद्धिनिरपेक्षैवेयं स्मृतिर्विध्यादित्रयस्य वेदत्वं प्रतिपादयतीति वाच्यम् । तथासति तन्नैरपेक्ष्येण स्मृतिमात्रपर्यालोचने तत्स्वारस्येन विध्युद्देशमात्रस्यैव वेदत्वापत्तावर्थवादादीनामवेदत्वापत्तेः विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायविस्तरयोरपि वेदत्वापत्तेश्च । अथाध्येतृप्रसिद्ध्यनुरोधेन विधिविधेयशब्दयोर्ब्राह्मणमन्त्रपरत्वान्नाव्याप्त्यतिव्याप्ती तर्हि स्मृतेरध्येतृप्रसिद्धिसापेक्षत्वापत्तौ कथन्तर्कतदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरता । नच तदंशे स्वातन्त्र्यम् अपेक्षानपेक्षाविध्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेः न्यायविस्तरातिप्रसङ्गानिवृत्तेश्च व्यवहारानु-

एतावान् ग्रन्थो मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यः ।

प्रविष्टपदार्थनिर्णये तद्विरोधेन शास्त्रस्यामर्थ्याच्च । तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यैव मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य कश्चिद्विधिनाऽकृविधायकः कश्चिन्मन्त्रात्मको विधेयः कश्चित्स एष नेति नेति त्र्यम्बकाः पुरोडाशा इत्यादिवत् त्रैविध्यमनयैवोच्यत इति तात्त्विकोऽर्थः अतः षडङ्गा एव वेदस्मृतिरपि परमतोपन्यासात्पूर्वपक्षस्मृतिरेवेत्यलम्]। तर्कोऽर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः । यथा अक्ताःशर्करा उपदधाति इति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतम् तैलं वसा च तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वैघृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः । चकारान्नामधेयभागसङ्ग्रहः । यतो वेदो विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयभेदैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते । यथा अग्निहोत्राघारौ यागभेदौ । उद्भिद्बलभिदिति नामधेयानि । **षडङ्गमेके ।** एके सूत्रकाराः षडङ्गं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः । षट् शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं छन्दांसि अङ्गानि यस्य वेदस्य स षडङ्गः तं षडङ्गम् । **न कल्पमात्रे ।** कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे मन्त्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमिच्छन्ति । कल्पमात्राध्ययनस्य अनुष्ठानायोग्यत्वात् । यत अथातोऽधिकारः अथातो धर्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिभिरधिकारसूत्रैः अधीतसकलवेदस्याग्निहोत्रादिकर्मण्यधिकार इत्याचार्यैर्वर्ण्यते । **कामं तु याज्ञिकस्य ।** तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । काममिच्छया याज्ञिकस्य आध्वर्यवादियज्ञविद्याकर्मकुशलस्य स्नानमिच्छन्ति । अयमर्थः । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्य अवबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः । साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्यपरः । ग्रन्थमात्रमप्यधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः । यज्ञविद्याविरहेण ग्रन्थमात्रे अधीते न स्नायादिति निषेधः । यतो वेदाध्ययनं वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानप्रयोजनम् । **उपसङ्गृह्य गुरुꣳ समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानां येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूषोमनोहास्खलोविरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहाअतितान्सृजामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चते ।** स्नायादित्युक्तम् । तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षिते आह । उपसङ्गृह्य उपसङ्ग्रहणविधिना प्रणम्य कं गुरुमाचार्यं समिधः पूर्वोक्तलक्षणास्तिस्रः परिसमूहनादिस्वाद्युपकरणान्तेन विधिना आचार्यनिर्वर्तितसमावर्तनाङ्गहोमेऽग्नौ आधाय प्रक्षिप्य । अत्र समिधोऽ-

पात्तं रत्ततम् । विश्वाभ्य इति मन्त्रेण वैणवन्दण्डमादत्ते । अस्यार्थः । तत्र याज्ञवल्क्यो यजुर्दण्डस्तद्गृहणे० । हे दण्ड विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यो रात्तसादिभ्यः सर्वतः सर्वावस्थासु मा माम्परिपाहि सर्वभावेन रत्त । दन्तप्रत्तालनादीनि तत्साधनानि प्राप्य नित्यमपि नित्यमेव मन्त्रो भवति । अपि एवार्थे । वासःप्रभृतिष्वपूर्वेष्वेव मन्त्रः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ वेदꣳ समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिꣳशकम् । वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्च अन्तं नीत्वा स्नायात् वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्यात् । अथवा ब्रह्मचर्यं व्रतम् अष्टाचत्वारिꣳशकम् अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निर्वर्त्य समाप्य अवसानं प्रापय्य गुरुणाऽनुमतः स्नायादिति गतेन सम्बन्धः । द्वादशकेऽप्येके गुरुणाऽनुज्ञातः । एके सूत्रकाराः द्वादशकेऽपि द्वादशवर्षसमाप्येतिव्रते चरिते स्नायादिति मन्यन्ते तत्रापि गुरुणाऽनुज्ञातः । अत्रासूत्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च समाप्य वा स्नायादित्यनुषज्यते । यतः पूर्वं स्नातकस्य त्रैविध्यमुक्तम् । विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः । वेदं समाप्येत्युक्तम् । तत्र कियान् वेद इत्यपेत्तायामाह । विधिर्विधीयते इति विधिः अग्निं आदधीत अग्निहोत्रं जुहुयात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि विधायकं ब्राह्मणवाक्यम् । विधेयः विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति विधेयो मन्त्रः इषेत्वादिः । [विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः यदत्रैतस्मिन्दर्शने सति समस्तवैदिकसंहारात्मिका मीमांसाऽपि वेदशब्दवाच्या भवतीत्यादिना तर्कपदं मीमांसापरमङ्गीकृत्य वार्तिककारिताया मीमांसाया अपि वेदत्वमुक्तम् तद्विध्यादित्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थेयं स्मृतिरिति षडङ्गवेदत्वस्मृतितुल्यन्यायतया पूर्वपत्तसंयताभ्युपगमेनैव तद्दृष्टान्तेन कल्पसूत्राणां छन्दस्त्वाभावमुपपादयितुं । नत्वेवमेव स्मृतिव्याख्यानं सम्मतम् अध्येतॄणां मीमांसायां वेदशब्दाप्रसिद्धेः नचाध्येतृप्रसिद्धिनिरपेत्तैवेयं स्मृतिर्विध्यादित्रयस्य वेदत्वं प्रतिपादयतीति वाच्यम् । तथासति तन्नैरपेत्येण स्मृतिमात्रपर्यालोचने तत्स्वारस्येन विध्युद्देशमात्रस्यैव वेदत्वापत्तावर्थवादादीनामवेदत्वापत्तेः विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायविस्तरयोरपि वेदत्वापत्तेश्च । अथाध्येतृप्रसिद्ध्यनुरोधेन विधिविधेयशब्दयोर्ब्राह्मणमन्त्रपरत्वान्नाव्याप्त्यतिव्याप्ती तर्हि स्मृतेरध्येतृप्रसिद्धिसापेत्तत्वापत्तौ कथन्तर्कतदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरता । नच तदंशे स्वातन्त्र्यम् अपेत्तानपेत्ताविध्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेः न्यायविस्तरातिप्रसङ्गानिवृत्तेश्च व्यवहारानु-

[ ] एतावान् ग्रन्थो मुद्रितपुस्तके नैवोपलब्धः ।

प्रविष्टपदार्थनिर्णये तद्विरोधेन शास्त्रस्यामर्य्यादाच्च । तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यैव मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य कश्चिद्विधिनामकं विधायकः कश्चिन्मन्त्रात्मको विधेयः कश्चित्स एष नेति नेति त्र्यम्बकाः पुरोडाशा इत्यादिवत् त्रैविध्यमनयैवोच्यत इति तात्त्विकोऽर्थः अतः षडङ्गा एव वेदस्मृतिरपि परमतोपन्यासात्पूर्वपक्षस्मृतिरेवेत्यलम्]। तर्कोऽर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः । यथा अक्ताःशर्करा उपदधाति इति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतम् तैलं वसा च तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः । चकारान्नामधेयभागसङ्ग्रहः । यतो वेदो विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयभेदैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते । यथा अग्निहोत्राघारौ यागभेदौ । उद्भिद्वलभिदिति नामधेयानि । षडङ्गमेके । एके सूत्रकाराः षडङ्गं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः । षट् शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं छन्दांसि अङ्गानि यस्य वेदस्य स षडङ्गः तं षडङ्गम् । न कल्पमात्रे । कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे मन्त्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमिच्छन्ति । कल्पमात्राध्ययनस्य अनुष्ठानायोग्यत्वात् । यत अथातोऽधिकारः अथातो धर्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिभिरधिकारसूत्रैः अधीतसकलवेदस्याग्निहोत्रादिकर्मस्वधिकार इत्याचार्यैर्वर्ण्यते । कामं तु याज्ञिकस्य । तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । काममिच्छया याज्ञिकस्य आध्वर्यवादियज्ञविद्याकर्मकुशलस्य स्नानमिच्छन्ति । अयमर्थः । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्य अवबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः । साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्यपरः । ग्रन्थमात्रमप्यधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः । यज्ञविद्याविरहेण ग्रन्थमात्रे अधीते न स्नायादिति निषेधः । यतो वेदाध्ययनं वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानप्रयोजनम् । उपसङ्गृह्य गुरुꣳ समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानां येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूषोमनोहास्खलोविरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहाऽतितान्सृजामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चते । स्नायादित्युक्तम् । तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षिते आह । उपसङ्गृह्य उपसङ्ग्रहणविधिना प्रणम्य कं गुरुमाचार्यं समिधः पूर्वोक्तलक्षणास्तिस्रः परिसमूहनादिपर्युक्षणान्तेन विधिना आचार्यनिर्वर्तितसमावर्तनाङ्गहोमेऽग्नौ आधाय प्रक्षिप्य । अत्र समिधोऽ-

भ्याधायेत्युक्तम् । तत्समिदाधानं किं वेदाहुत्यादिसमावर्तनहोमात्पूर्वमुत पश्चात् । वेदाहुतिहोमः कुतः प्राप्त इतिचेत् । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्यतिदेशात् । तर्हि पूर्वं भवतु । उपसङ्गृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधायेति पाठात् समिदाधानानन्तरं वेदाहुतीनामवसर इति गम्यते । नैतदेवम् । श्रुत्या हि वेदाहुतीनामवसरः समिदाधानात्पूर्वं समिदाधानञ्च स्नानात्पूर्वमिति क्रमस्य ज्ञापितत्वात् । कथं स यामुपयन् समिधमादधाति सा प्रायणीया यांॅस्नास्यन्त्सोदयनीयेति श्रुतेः । तस्मात्समावर्तनहोमान्ते उपसङ्ग्रहणादि । परिश्रितस्य परिवेष्टितस्य सर्वतः प्रच्छादितस्य समावर्तनाङ्गहोमसाधनाग्निस्थापनप्रदेशस्योत्तरतः उत्तरस्मिन् भागे कुशेषु प्रागग्रेषु प्राक्कूलेषु आस्तीर्णेषु क्व पुरस्तात्प्राच्यान्दिशि केषां अष्टानामुदकुम्भानां दक्षिणोत्तरायतानां अष्टसङ्ख्याकानां अमलजलपूर्णानां आम्रादिशुभपल्लवमुखानां स्थित्वा स्थितिं कृत्वा ऊर्ध्वीभूयेत्यर्थः । ये अप्स्वन्तरग्नय इत्यादिना मन्त्रेण तमिह गृह्णामीत्यन्तेन एकस्मात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायेन प्रथमात् प्राञ्च्युदञ्चि च कर्माणि इत्यनेन न्यायेन दक्षिणस्य प्रथमत्वम् । अपः जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेन अभिषिञ्चति अभ्युक्षति आत्मानं शिरस्तः स्नानकर्ता तत्र मन्त्रः । तेन मामभिषिञ्चामि इत्यादि ब्रह्मवर्चसायेत्यन्तः । येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतांॅसुराम् । येनाक्ष्यावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यश इत्यापोहिष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरैः । एवम् एकोदकुम्भजलसाध्यं स्नानमभिधाय इतरसप्तोदकुम्भजलस्नानमात्रे मन्त्रविशेषाभिधानात् । येऽप्स्वन्तरग्नय इत्ययमेव सर्वोदकुम्भजलग्रहणे साधारणो मन्त्र इति प्रतीयते । ततः सर्वेभ्यो द्वितीयादिकुम्भेभ्यः प्रत्येकं येऽप्स्वन्तरिति मन्त्रेण जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्यथाक्रममभिषिञ्चते । तद्यथा येनश्रियमिति द्वितीयं आपोहिष्ठेति तृतीयम् यो वः शिवतम इति चतुर्थम् तस्माअरङ्गमिति पञ्चमम् । तूष्णीमितराणि त्रीणि स्नानानि । **उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डन्निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादि ।** उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलां रशनामुन्मुच्य उच्छब्दसामर्थ्यात् शिरोमार्गेण निस्सार्य निधाय तां च भूमौ निक्षिप्य अन्यद्वस्त्रं परिधाय आदित्यं सूर्यम् उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादिभिर्मन्त्रैः उपतिष्ठते स्तौति ॥ **दधितिलान्वाप्राश्य जटालोमनखानि संॅहृत्यौदुम्बरेण दन्तान् धावेतान्नाद्याय व्यूहध्वमिति ।** ततो दधितिलानामन्यतरं प्राश्य अशित्वा

जटाश्च लोमानि च नखानि च जटालोमनखानि तानि संहृत्य संहार्य वापयित्वेत्यर्थः । अत्र संहृत्येति णिचो लोपश्छान्दसः स्वयं संहर्तुमशक्यत्वात् । औदुम्बरेण द्वादशाङ्गुलसम्मितेन कनिष्ठिकाग्रस्थूलेन उदुम्बरकाष्ठेन । अन्नाद्याय व्यूहध्वमिति मन्त्रेण दन्तान् धावेत प्रक्षालयेद्ब्राह्मणः । दशाङ्गुलेन राजन्यः अष्टाङ्गुलेन वैश्य इति विशेषः ॥ अत्र जटालोमनखवपननिमित्तादुत्तरत्र पुनः स्नात्वेति पुनःशब्दसामर्थ्याच्च स्नानमापद्यते अतो वपनानन्तरं स्नानाचमने विधाय दन्तान्प्रक्षालयेदिति सिद्धम् । उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ म इति । उत्साद्य सुगन्धिना द्रव्येण शरीरमुद्वर्त्य पुनर्भूयः स्नात्वा शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि प्रक्षाल्य अनुलेपनं चन्दनादि मुखस्य नासिकयोश्च उपगृह्णीते । मुखं नासिकां च अनुलिम्पति । प्राणापानौ मे तर्पयेत्यादिना श्रोत्रं मे तर्पयेत्यन्तेन मन्त्रेण । पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानुषिच्यानुलिप्य जपेत्सुचक्षा अहमक्षिभ्यामिति । ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं पितरः शुन्धध्वमित्यनेन मन्त्रेण प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मकरणनिमित्तकं उदकस्पर्शं विधाय चन्दनादिना सुगन्धिद्रव्येण गात्राण्यनुलिप्य सुचक्षा अहमक्षिभ्यामित्यादिभूयासमित्यन्तं मन्त्रं जपेत् । अहतं वासो धौतं वाऽक्षौमेणाच्छादयीत परिधास्या इति ॥ ततः अहतं नवं सदशं पवित्रं वासः वसनम् आच्छादयीत परिदधीत तदलाभे अक्षौमेण अरजकेण धौतं क्षालितं परिधास्या इत्यादिना अभिसंव्ययिष्य इत्यन्तेन मन्त्रेण । अथोत्तरीयं यशसामेति । अथ अन्तरीयपरिधानानन्तरं तादृशमेवोत्तरीयं वासो यशसामेत्यादि यशो मा प्रतिपद्यतामित्यन्तेन मन्त्रेण आच्छादयीतेति गतेनाख्यातेन सम्बन्धः । एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत । चेद्यदि एकमेव वासो भवति तदा पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वासस उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत । यशसामेति मन्त्रेणोत्तरीयं कुर्यादित्यर्थः । सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरदिति । सुमनसः पुष्पाणि प्रतिगृह्णाति । अन्येन दत्तान्यादत्ते । या आहरज्जमदग्निरित्यादि यशसा च भगेन चेत्यन्तेन मन्त्रेण । अथावबध्नीते यद्यश इति । अथ ताः प्रतिगृह्य अवबध्नीते शिरसि बध्नाति यद्यशोऽप्सरसामित्यादि यशोमयीत्यन्तेन मन्त्रेण । उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति । उष्णीषेण पूर्वोक्तलक्षणेन तृतीयेन वाससा

शिरो मूर्द्धानं वेष्टयते । युवा सुवासा इत्यादिकया देवयन्त इत्येतयर्चा । अल-ङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ । अलङ्करणमसीति मन्त्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोर्वेष्टकौ भूषणे प्रतिमन्त्रं प्रतिमुञ्चते परिधत्ते । वृत्रस्येत्य-क्ष्णोऽक्षिणी । वृत्रस्येत्यादिना चक्षुर्मे देहीत्यन्तेन मन्त्रेण यथाक्रमं दक्षिणवामे मन्त्रावृत्त्याऽक्षिणी अङ्क्ते सौवीराञ्जनेन संस्करोति । रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते । रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेण आत्मानं मुखप्रभृति शरीरं आदर्शे दर्पणे प्रेक्षते पश्यति । छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो मान्तर्द्धेहीति । छत्रं आतपत्रं बृहस्पतेश्छदिरसीत्यादिना यशसो मान्तर्धेहीत्यन्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति प्रतिग्रहशब्दसामर्थ्यात् अन्यत आदत्ते । प्रतिष्ठे स्थो विश्वतोमापातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते । उपानहौ पादत्राणे प्रतिमुञ्चते परिधत्ते प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मापातमित्यनेन मन्त्रेण परिधत्ते । मन्त्रस्य द्विवचनान्तत्वात् परिधातुं शक्यत्वाच्च युगपत्पादयोः प्रतिमुञ्चते प्रतिष्ठे इति द्विवचनम् स्थ इति च ॥ विश्वाभ्यो मानाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते । विश्वाभ्यो मेत्यादिसर्वतइत्यन्तेन मन्त्रेण वैणवं वंशमयं दण्डं यष्टिमादत्ते गृह्णाति तच्चोक्तन्यायेन पूर्वदण्डं त्यक्त्वैव । इदमभिषेकप्रभृति दण्डग्रहणान्तं कर्मजातं स्नानकर्ता करोति नाचार्यः । दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः । दन्तप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादानादीनां तानि दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि सर्वदा मन्त्रवन्ति स्नातकस्य भवन्ति । वाससी च छत्रं च उपानहौ च वासश्छत्रोपानहं चकाराद्दण्डोऽपि । एतानि चेद्यदि अपूर्वाणि नूतनानि ध्रियन्ते गृह्यन्ते तदा मन्त्रो भवति तद्ग्रहणे ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ वेदꣳ समाप्य स्नायात् । स्नानशब्देन समावर्तनसंस्कार उच्यते । वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्चान्तन्नीत्वा स्नायाद्वक्ष्यमाण-विधिना स्नानं कुर्यात् । ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिꣳशकम् । अथवा ब्रह्मचर्यं व्रतं अष्टाचत्वारिंशकं अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निर्वर्त्य समाप्य अवसानं प्रापय्य गुरु-णाऽनुज्ञातः स्नायादिति सम्बन्धः । मीमांसकास्तु अष्टाचत्वारिंशकं व्रतं समाप्य अवसानं कुर्यादिति पक्षं नाङ्गीकुर्वन्ति । जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्या-

धानश्रुतिविरोधात्। नच विकल्पः अतुल्यत्वात्। प्रत्यक्षमेकं श्रुतिवचनम्। कल्प्यमपरम्। कल्प्यप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षं बलवदिति भर्तृयज्ञभाष्ये। द्वादशकेऽप्येके। द्वादशवार्षिके व्रते समाप्तेऽप्येके स्नानमिच्छन्ति। अन्येतु वेदव्रतसमाप्त्युत्तरं स्नानमिच्छन्ति। गुरुणाऽनुज्ञातः। स्नायादिति शेषः। गुर्वनुज्ञा च समावर्तनकर्माङ्गं नतु स्नानकालान्तरमेतत्। वेदꣳ समाप्य स्नायादित्युक्तम्। तत्र वेदशब्देन किमुच्यते इत्यत आह। विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः। विधत्त इति विधीयत इति वा विधिः। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिविधायकं ब्राह्मणवाक्यं। विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति विधेयो मन्त्रः। इषेत्वादिः। तर्कशब्देनार्थवादोऽभिधीयते। तर्क्यते ह्यनेन सन्दिग्धोऽर्थः।' यथा अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति। अञ्जनं तैलवसादिनाऽपि सम्भवति। तत्र तेजो वै घृतमिति घृतसंस्तवात् तर्क्यते घृताक्ता इति। तेन विध्यर्थवादमन्त्रा वेदशब्देनाभिधीयन्त इत्युक्तम्। तर्कः कल्पसूत्रमिति भर्तृयज्ञः। तर्को मीमांसेति कल्पतरुः। चशब्दान्नामधेयभागसङ्ग्रह इति हरिहरः। षडङ्गमेके। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षड्भिरङ्गैरुपेतमेक आचार्या वेदमिच्छन्ति। तमधीत्य स्नायादित्यन्वयः। स्नानं च द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिः। तदनुष्ठानयोग्यता च षडङ्गे वेदेऽधिगते भवति। अत एवोच्यते। न कल्पमात्रे। कल्पशब्देन च ग्रन्थमात्रमभिधीयते। कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे मन्त्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमिच्छन्ति। नहि ग्रन्थमात्राध्ययनेन कर्मानुष्ठानयोग्यता भवति। तस्मादर्थतो ग्रन्थतश्चाधिगम्य स्नानमिति। कामन्तु याज्ञिकस्य। यज्ञं वेदेति याज्ञिकः। तुशब्देन ग्रन्थमात्राधीतस्याध्वर्यवादियज्ञविद्याकुशलस्य षडङ्गमर्थतोऽनधिगम्यापि काममिच्छया स्नानं भवति। तेनायमर्थः। मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः। साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादिति द्वितीयः पक्षः। ग्रन्थमात्रमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः पक्षः। स्नायादित्युक्तम् तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षायामाह। उपसङ्गृह्य गुरुꣳ समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुम्भानां येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूषोमनोहास्खलो विरुजस्तनूदूषुरिन्द्रियहातान्विजहामि। यो रोचनस्तमिहगृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिषिञ्चते तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणेब्रह्मवर्चसायेति। उपस-

ङ्गृह्य गुरुं गुरोः पादोपग्रहणं कृत्वा समिधोऽभ्याधायाग्निपरिचरणं कृत्वा । इतश्च पूर्वं वेदाहुतिहोमः । एतदेव व्रतादेशविसर्गेष्वित्युक्तत्वात् । ननु समिदाधानस्य पश्चाद्वेद हुतयः कुतो न भवन्ति । क्रमान्तरानभिधानात् । उपसङ्गृह्य गुरुꣳ समिधोऽभ्याधायेतिपाठानुग्रहापत्तेश्च । मैवम् । यतो वेदाहुतीनां पश्चादेव समिदाधानम् ततश्च स्नानमिति श्रूयते । स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया याꣳ स्नास्यन्त्सोदयनीयेति । तस्मात्समिदाधानस्नानयोरव्यवहितकालत्वोपपादनाद्वेदाहुतीनां च स्नानाङ्गत्वातिदेशाच्च समिदाधानात्पूर्वं वेदाहुतिहोम इत्युक्तम् । स्नानं चाष्टभिरुदकुम्भैः क्रमेण । परिश्रितस्य वस्त्रादिना वेष्टितसमावर्तनस्थानस्थितस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थापितानामष्टानामुदकुम्भानां दक्षिणोत्तरायतानां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आस्तीर्णेषु कुशेषु ब्रह्मचारी स्थित्वा ऊर्द्धीभूय येऽप्स्वन्तरग्नय इति मन्त्रेण प्रथमादुदकुम्भादपो गृहीत्वा तेन मामभिषिञ्चामीति मन्त्रेणात्मानमभिषिञ्चति । मन्त्रार्थः । येऽग्नयो गोह्यादयोऽप्सु अन्तर्मध्ये प्रविष्टाः स्थिताः इन्द्रियहान्ता अष्टौ तान् अमेध्यत्वादमङ्गल्यत्वादेताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् अग्नीन् विजहामि पृथक् करोमि त्यजामि । यश्च रोचनोऽग्निर्मेध्यत्वान्मङ्गल्यत्वात् प्रीतिकारित्वाच्च तमिहाप्सु विषये गृह्णामि स्वीकरोमि । यतः अद्भ्योऽग्निरुत्पद्यते संव्रियते आच्छाद्यत इति गोह्यः । उपगोह्यः अङ्गतापकः । मयूषो जन्तुहिंसकः । मनस उत्साहं हन्तीति मनोहाः । अस्खलः प्रध्वंसी अजीर्णकृत् । विविधतया रुजति पीडयतीति विरुजः । तनूं शरीरं दूषयति विकृतिं नयति इति तनूदूषुः । इन्द्रियाणि हन्तीति इन्द्रियहाः । अभिषेकमन्त्रार्थः । तेनोदकेन मां इममात्मानमभिषिञ्चामि । किमर्थम् । श्रियै सपत्त्यर्थम् । यशसे कीर्त्यै । ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय । यागाध्यापनोत्कृष्टतेजसे । येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताꣳसुरां येनाक्षावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यश इत्यापोहिष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ अष्टाभ्य उदकुम्भेभ्योऽपां ग्रहणे एक एव मन्त्रो ये अप्स्वन्तरग्नय इति । अभिषेचने तु भिद्यते । तद्यथा । येन श्रियमिति द्वितीयम् । आपो हिष्ठेति तृतीयम् । योवः शिवतम इति चतुर्थम् । तस्मा अरङ्गमिति पञ्चमम् । ततस्तूष्णीं त्रिभिरितरैरुदकुम्भैरभिषेकः । मन्त्रार्थः । हे अश्विनौ येन जलप्रभावेण भवन्तौ सुराणां श्रियं सम्पदं शोभां वा अकृणुताम् कृतवन्तौ । येन च सुराणाममृतं अवमृशताम् प्राप्तवन्तौ । अटोऽदर्शनं छान्दसम् । येन बलेनाक्षौ उपमन्योरक्षिणी अभ्यषिञ्चताम् अभिषिक्तवन्तौ । वां युवयोर्यश्चैवं भूतं यशस्तत् एतज्जलाभिषेकेण ममाप्यास्त्विति

शेषः । उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डन्निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठत उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं माकुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिम्माकुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं माकुर्वाविदन्मागमयेति । तत उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलां रशनामुन्मुच्य ऊर्ध्वं शिरोमार्गेण निस्सार्य तां च भूमौ निक्षिप्य वासोऽन्यत्परिधाय वस्त्रान्तरं परिहितं कृत्वा उद्यन्भ्राजभृष्णुरितिमन्त्रेण सूर्यमुपतिष्ठते । मेखलानिधानोत्तरं दण्डाजिनयोर्निधानम् । तूष्णीमिति जयरामकारिकाकारौ । मन्त्रार्थः । हे सूर्य यतो भवान् प्रातःसवने यावभिर्गमनशीलैर्ऋष्यादिसप्रकगणैः सेवितोऽस्थात् तिष्ठति यथेन्द्रो मरुद्भिरस्थात् तिष्ठति तद्वत् । किम्भूतः उद्यन् उद्गच्छन् भ्राजभृष्णुः स्वप्रभयाऽन्यतेजउद्भासकः । आविदन् सर्वं शुभाशुभं जानन् । किञ्च । यथाच त्वं प्रातः सवने दशसनिः दशसङ्ख्यातानां गवादीनां सनिर्दाता । षणु दाने । अतो मामपि दशसनिं दशगुणदक्षिणादिदातारं कुरु । मा मां विदन् वेदयन् ज्ञापयन् गमय प्रापय प्रतिष्ठामितिशेषः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ॥ दधितिलान्वा प्राश्य जटालोमनखानि सꣳहृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेतान्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमोराजाऽयमागमत् स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेति ॥ ततो दधितिलयोरन्यतरं प्राशयित्वा जटाश्च लोमानि च नखानि च जटालोमनखानि तानि संहृत्यापनीय वापयित्वा । संहृत्येत्यत्र णिचो लोपश्छान्दसः । स्वयं संहर्तुमशक्यत्वात् । औदुम्बरेण दन्तान्धावेत औदुम्बरेण काष्ठेन दन्तान् शोधयेत् अन्नाद्यायेति मन्त्रेण । हे दन्ताः यूयं अन्नाद्याय अन्नादनाय व्यूहध्वम् निर्मला भवत । यतोऽयं राजा सोमश्चन्द्रः काष्ठरूपेणागमत् आगतः । अतः स एव सोमो मे मम मुखं प्रमार्क्ष्यते शोधयिष्यति । केन यशसा सत्कीर्त्या भगेन भाग्येन च । दन्तधावनस्य नित्यकाम्यत्वादुभयफलसम्बन्ध इति मुरारिः । उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति ॥ उत्साद्य अङ्गोद्वर्त्तनेन मलमपसार्य पुनः स्नात्वा मलापकर्षणस्नानोत्तरं पुनः स्नानं कृत्वाऽनुलेपनं चन्दनादि नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते आदत्ते प्राणापानौ मे इति मन्त्रेण । मुखनासिके चानुलिम्पतीति

हरिहरः । पाण्योरवनेजनं निषिच्येति वक्ष्यमाणत्वात् अत्र पाणिभ्यामनुलेपनग्रहणम् । मन्त्रार्थः । हे उपलेपनाधिष्ठिते मे मम प्राणापानौ वायू तर्पय प्रीणय । तथा मे चक्षुरिन्द्रियम् । तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं च तर्पय ॥ पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानिषिच्यानुलिप्य जपेत् । सुचक्षा अहमक्षीभ्याम्भूयासꣳ सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति ॥ प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पितरः शुन्धध्वमित्येतावता मन्त्रेण पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनोदकं दक्षिणानिषिच्य दक्षिणस्यां दिशि निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मत्वादुदकं स्पृष्ट्वा चन्दनेनात्मानमनुलिप्य सुचक्षा अहमिति मन्त्रं जपेत् । अत्र दक्षिणापदं लुप्तसप्तम्यन्तम् । मन्त्रार्थः । हे सवितः अहमक्षीभ्यां नेत्राभ्यां कृत्वा सुचक्षाः सुदर्शनो भूयासम् भवेयम् । तथा मुखेन सुवर्चाः सुतेजाः भूयासमिति पूर्वत्र सम्बन्धः । तथा कर्णाभ्यां सुश्रुत् सुश्रवणो भूयासम् । अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत परिधास्ये यशोधास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति ॥ अहतं नवीनं सदशं वासः वसनं अथवाऽमौत्रेण अरजकेन धौतं वास आच्छादयीत परिधास्या इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः ॥ हे वासोदेवते परिधास्ये अनेकशुभवस्त्रपरिधानाय । तथा यशोधास्यै स्तुत्यै । दीर्घायुत्वाय दीर्घजीवनाय च । इदं वासः संव्ययिष्ये परिधास्ये । किम्भूतः । वासोदेवतानुग्रहेण जरदष्टिरस्मि । वृद्धत्वव्याप्यायुर्भवामि । पुरूचीः पुम्भिर्बहुभिः पुत्रधनादिभिश्च संयोगोऽस्ति यस्यसः । ऊच समवाये । किम्भूतं वासः रायस्पोषम् धनादिपोषणं पुष्टिकरम् । किंच एतत्सम्बन्धेनाहं शतं शरदो वर्षाणि जीवामि ॥ अथोत्तरीयं यशसा माद्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशोभगश्च माऽविन्दद्यशो माप्रतिपद्यतामिति ॥ अथ परिधानानन्तरमाचम्य यशसामिति मन्त्रेण अहतमेव वास उत्तरीयं आच्छादयीतेति सम्बन्धः । मन्त्रार्थः । हे वासोदेवते द्यावापृथिवी द्यावाभूमी यशसा युक्तौ मा मां अविन्दत् विन्दताम् प्राप्नुतामिति यावत् । विद्लृलाभे धातुः । विभक्तिवचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा इन्द्राबृहस्पती अपि यशसा युक्तौ मा अविन्दत् । तथा भगः सूर्योऽपि यशसा अविन्दत् । तच्चैतैः सम्पादितं यशो मा मां प्रतिपद्यताम् मयि सर्वदा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ एकञ्चेत्पूर्वस्योत्तरार्धेन प्रच्छादयीत ॥ चेद्यदि एकं वासो भवति द्वितीयं न भवति तदा पूर्वस्य

परिधानीयस्यैव वासस उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत उत्तरीयं कुर्यात् । तत्रापि यशसामेति मन्त्रो भवति क्रियान्तरत्वात् । अत्रैवम् । पूर्वं वस्त्रार्द्धं समन्त्रकं परिधाय द्विराचम्य उत्तरार्द्धं गृहीत्वा उत्तरीयं मन्त्रं पठित्वोत्तरीयं कृत्वा पुनर्द्विराचामेत् ॥ सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति ॥ सुमनसः पुष्पाणि । प्रतीत्युपसर्गसामर्थ्यात् गुरुणा समर्पिताः सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरदिति मन्त्रेण । याः सुमनसः पुष्पाणि जमदग्निः प्रजापतिः श्रद्धाद्यर्थमाहरत् आददौ । ताः सुमनसो यशसा कीर्त्या भगेनैश्वर्येण च सहाहं प्रतिगृह्णामि श्रद्धाद्यर्थम् । तत्र श्रद्धा धर्म्मादरः । मेधा धारणाशक्तिः । कामोऽभिलाषपूर्तिः । इन्द्रियं तत्पाटवम् । अथावबध्नीते यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयीति ॥ ताः प्रतिगृह्य स्वशिरसि बध्नाति यद्यशोऽप्सरसामिति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । हे सुमनसः इन्द्रो देवः अप्सरसासुर्वश्यादीनां कुसुमावबन्धेन यद्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार कृतवान् तेन यशसा सङ्ग्रथिताः युष्मान् आबध्नामि चूडायाम् । किम्भूतं यशः विपुलं विशालम् । पृथु सन्ततं दीर्घं तद्यशो मयि विषये तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति ॥ उष्णीषेण शिरोवेष्टनवस्त्रेण शिरो वेष्टयते । युवा सुवासा इति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायमुपनयने ॥ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणम्भूयादिति कर्णवेष्टकौ ॥ कर्णवेष्टकौ कुण्डले दक्षिणसव्यकर्णयोरामुञ्चति । अलङ्करणमसीति मन्त्रावृत्त्या । मन्त्रार्थः । हे कुण्डलदेवते त्वमलङ्करणमसि अलङ्कारशोभाऽसि । अतस्त्वयाऽलङ्कृतस्य मम भूयो बहुवारं अलङ्करणं भूयात् अस्तु ॥ वृत्रस्येत्यक्ष्णोऽक्षिणी ॥ वृत्रस्येत्यादिचक्षुर्मेदेहीत्यन्तेन मन्त्रेण कज्जलेन अक्षिणी अङ्क्ते संस्करोति ॥ सौवीराञ्जनेनेति हरिहरः । अत्रच सव्यं नेत्रं अङ्क्त्वा ततो दक्षिणाञ्जनं मन्त्रावृत्त्या । तथाच दीक्षाप्रकरणे लिङ्गम् । सव्यं वा अग्रे मानुष इति । कारिकायाम् । वृत्रस्येत्यक्षिणी अङ्क्तेऽभ्यञ्जनेनाभिनासिकम् । सव्यं प्रथमनित्येव श्रूयते बह्वृचश्रुतौ । हरिहरेण दक्षिणाञ्जनं पूर्वमुक्तन्तदाशयं न विद्मः ॥ रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते ॥ आत्मानं सर्वं देहमादर्शे दर्पणे प्रेक्षते पश्यति । रोचिष्णुरसीत्येतावता मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । रोचिष्णुः प्रकाशकः ॥ छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्द्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्द्धेहीति ॥ उपसर्गसामर्थ्याद्गुरुणा

दत्तं छत्रमातपत्रं बृहस्पतेश्छदिरसीति मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति । मन्त्रार्थः । हे छत्र त्वं बृहस्पतेः पितामहस्य छदिर्घर्मादिनिवर्तकोऽसि प्रथमम् अतः पाप्मनो निषिद्धाचरणान्माम् अन्तर्द्धेहि अन्तर्हितं कुरु । तेजसश्च सकाशान्माऽन्तर्द्धेहि मा व्यवहितं कुरु तद्युक्तं कुर्वित्यर्थः ॥ **प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मापातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते** ॥ प्रतिष्ठे स्थ इति मन्त्रेण उपानहौ पादत्राणे पादयोः प्रतिमुञ्चते परिधत्ते युगपत् । शक्यत्वात् द्विवचनान्तत्वाच्च । मन्त्रार्थः । हे उपानहौ देवते युवां प्रतिष्ठे स्थितिहेतू स्थः भवथः । अतो विश्वतः सर्वस्मात्परिभवात् मा मां पातं रक्षतम् ॥ **विश्वाभ्यो मानाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते** ॥ विश्वाभ्य इति मन्त्रेण वैणवं वंशमयं दण्डं यष्टिमादत्ते । अत्राभिषेकादि दण्डधारणान्तं कर्म स्नानकर्तुर्न त्वाचार्यस्य । मन्त्रार्थः । हे दण्ड विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यो राक्षसादिभ्यः सर्वावस्थासु मा मां परिपाहि सर्वभावेन रक्ष ॥ **दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणिचेन्मन्त्रः** ॥ दन्तप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादीनां तानि दन्तप्रक्षालनादीनि तत्साधनानि प्राप्य नित्यमपि नित्यमेव मन्त्रो भवति । अपि एवार्थे । वाससी च छत्रं च उपानहौ च वासश्छत्रोपानहः चकाराद्दण्डोऽपि । एतानि वाससादीनि चेद्यदि नवीनानि ध्रियन्ते तदैव मन्त्रो भवति न सर्वदा ॥ * ॥ इति श्री सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठी कण्डिका ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । सुरेश्वरः । भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनक्रियेति । एतच्च ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् । तदाह बौधायनः । शौचसन्ध्यादर्भभिक्षाऽग्निकार्यराहित्यकौपीनोपवीतमेखलादण्डाजिनाधारणदिवास्वापच्छत्रपादुकास्रग्विधारणोद्वर्तनानुलेपनाञ्जनद्यूतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतो ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेदिति । ब्रह्मचारी गुरुमर्घदानेन सम्पूज्य तेनानुज्ञातो ज्योतिश्शास्त्रोक्ते शुभे काले आचार्यगृहे समावर्तनं नाम कर्म कुर्यात् । ब्रह्मचारी कृतनित्यक्रियः 'कृतप्रातरग्निकार्यश्च । तत आचार्यः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्य ब्रह्मचारिणो गृहस्थाद्याश्रमान्तरप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनाख्यं कर्माहं करिष्ये 'इतिसङ्कल्प्य तदङ्गभूतं निर्विघ्नार्थं गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं चाहं करिष्ये । श्राद्धादि समाप्य । तत आचार्यं अहं स्नास्ये इत्युक्ते स्नाहीति प्रत्यनुज्ञा

गुरोः । ततः पादोपसङ्ग्रहणं गुरोः । ततः परिश्रिते पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा लौकिकाग्नेः स्थापनम् । वैकल्पिकावधारणे विशेषः । दधिप्राशनम् । अमौत्रधौत-वस्त्रम् । ततो ब्रह्मवरणाद्याज्यभागान्ते विशेषः उपकल्पनीयेषु समिन्धनकाष्ठानि समिधः । पर्युक्षणार्थमुदकम् । हरितकुशाः । अष्टौ उदकुम्भाः । औदुम्बरन्द्वादशाङ्गुलन्दन्तकाष्ठं ब्राह्मणस्य । दशाङ्गुलं राजन्यस्य । अष्टाङ्गुलं वैश्यस्य । दधि । नापितः स्नानार्थमुदकम् उद्वर्तनद्रव्यम् चन्दनम् अहते वाससी । प्रयोगरत्नमते यज्ञोपवीते पुष्पाणि उष्णीषम् कर्णालङ्कारौ अञ्जनम् आदर्शः नूतनं छत्रम् उपानहौ वैणवो दण्डः । ततः पवित्रकरणाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् । अन्तरिक्षाय स्वाहा । वायवे स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । छन्दोभ्यः स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । देवेभ्यः स्वाहा । ऋषिभ्यः स्वाहा । श्रद्धायै स्वाहा । मेधायै स्वाहा । सदसस्पतये स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । लिङ्गोक्तास्त्यागाः । यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नाति तदा पृथिव्यै स्वाहा । अग्नये स्वाहेत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यन्ता नवाहुतीर्जुहोति । एवं सामवेदे दिवे सूर्यायेत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे इत्याद्या नवाहुतीर्जुहोति । एवमथर्ववेदेऽपि दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्याहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या जुहोति । यदि वेदचतुष्टयमधीत्य स्नानं करोति तदा आज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याज्याहुतीः पुनः पुनर्जुहोति । ततः प्रजापतय इत्यारभ्यानुमत्यन्ताः सप्ताहुतीस्तन्त्रेण जुहोति । एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि योज्यम् । ततो भूराद्या नवाहुतयः । ततः स्विष्टकृद्धोमः । ततः प्राशनादिप्रणीताविमोकान्तम् । ततो ब्रह्मचारी उपसङ्ग्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य परिसमूहनादि त्र्यायुषकरणान्तं समिदाधानं तस्मिन्नेवाग्नौ कुर्यात् । तत आचार्यः पुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणोत्तरायतानामष्टानाममलजलपूर्णानामुदकुम्भानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागग्रेषु कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वा येऽप्स्वन्तरिति मन्त्रेण प्रथमकलशादुदकं गृहीत्वा तेनोदकेन स्वकीयशिरसोऽभिषेकस्तेनमामिति मन्त्रेण । एवमेव द्वितीयादिभ्य उदकुम्भेभ्यो येऽप्स्वन्तरित्यनेनैवैकैकस्माज्जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरभिषेकः । येन श्रियमिति द्वितीयः । आपोहिष्ठेति तृतीयः । योव इति चतुर्थः । तस्मा इति पञ्चमः । ततस्तूष्णीं त्रिवारमभिषेकः । तत उदुत्तममिति मेखलां शिरोमार्गेण निस्सार्य भूमौ प्रक्षेपः । ततः कृष्णाजिनदण्डयोस्त्यागः । वासोऽन्यत्परिधायादित्योपस्थानमुद्यन्भ्राजभृष्णुरिति । ततो दधिप्राशनम् । तिलानां वा । जटालोमनखानां निकृन्तनम् स्नानम् औदुम्बरकाष्ठेन दन्तधावनमन्नाद्यायेति । ततः मुग-

न्धिद्रव्येणोद्वर्तनम्। स्नानम्। चन्दनाद्यनुलेपनं गृहीत्वा मुखनासिकयोरुपग्रहणम्। प्राणापानाविति। ततोऽपसव्येन दक्षिणामुखेन पाण्योरवनेजनजलस्य दक्षिणस्यां दिशि निषेकः पितरः शुन्धध्वमिति। ततः सव्येनोदकालम्भः। ततश्चन्दनेनात्मानमनुलिप्य सुचक्षा अहमिति जपः। अहतवाससः परिधानम् परिधास्या इति। अरजकधौतस्य वा। द्विराचमनम्। धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले। इति मनूक्तत्वादत्रोपवीतद्वयधारणमिति हरिहरः प्रयोगरत्नकारश्च। तत उत्तरीयवाससो धारणम् यशसामेति। एकं चेत्पूर्वस्यैवोत्तरभागेनोत्तरीयधारणम्॥ या आहरज्जमदग्निरिति सुमनसः प्रतिग्रहः। ततः शिरसि पुष्पबन्धनम् यद्यशोऽप्सरसेति। उष्णीषेण शिरोवेष्टनं युवा सुवासा इति। अलङ्करणमसीति कुण्डलधारणम्। मन्त्रावृत्त्या दक्षिणकर्णे वामकर्णे च। वृत्रस्येत्यक्षिणी अङ्क्ते। प्रथमं वामम्। ततो दक्षिणमनेनैव मन्त्रेण। रोचिष्णुरसीत्यनेनात्मन आदर्शे प्रेक्षणम्। बृहस्पतेरिति छत्रप्रतिग्रहणम्। प्रतिष्ठे स्थ इत्युपानहौ प्रतिमुञ्चते पादयोर्युगपत्। ततो विश्वाभ्य इति दण्डादानम्। अभिषेकादि दण्डादानान्तं स्नानकर्ता करोति नाचार्यः। समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यम्। आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्। समाप्ते तूदकं दत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्युक्तेः। आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः। ब्रह्मचर्ये यदि कश्चिन्न मृतस्तदा त्रिरात्रमध्ये विवाहः कार्योऽन्यथा नेति सिध्यति। जनने तु सत्यपि न त्रिरात्रम्। तत्रातिक्रान्ताशौचाभावात्। उदकं दत्वेति वचनाच्चेति दिक्। ततो मधुपर्कः। इति समावर्तने पदार्थक्रमः॥ अत्र गर्गमते होमो नास्ति अन्यत्तुल्यम्॥ *॥ ॥ *॥

मूलम्। स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः॥ १॥ कामादितरः॥ २॥ नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत्॥ ३॥ कामं तु गीतं गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्ह्यपरम्॥ ४॥ क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेत्॥ ५॥ उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घन शुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभैक्षणानि न कुर्यात् न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः॥ ६॥ वर्षत्यप्रावृतो व्रजेत् अयम्मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति॥ ७॥

अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ॥ ८ ॥ अजातलोम्नीं विपुंसीं षण्ढं च नोपहसेत् ॥ ९ ॥ गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् ॥ १० ॥ सकुलमिति नकुलम् ॥ ११ ॥ भगालमिति कपालम् ॥ १२ ॥ मणिधनुरितीन्द्रधनुः ॥ १३ ॥ गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत ॥ १४ ॥ उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पंस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १५ ॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ॥ १६ ॥ विकृतं वासो नाच्छादयीत ॥ १७ ॥ दृढव्रतो वधत्रःस्यात् सर्वत आत्मानङ्गोपायेत् सर्वेषां मित्रमिव (शुक्रियमध्येष्यमाणः) ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः । स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः प्रतिज्ञासूत्रम् । कामादितरः । इतरः शूद्रोऽभिधीयते स हि स्नातको न भवति । एवं च सति इच्छया शूद्रस्यापि यमेषु अधिकारो भवति । नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् । नृत्यादीनि क्रियमाणानि प्रति । कामं तु गीतं । कुर्यात् गच्छेच्च । कर्मण्यौपयिकत्वाद्गीतस्य दृश्यते हि क्वचित्कर्मविशेषे गानम् । ब्राह्मणोऽन्यो गायति । राजन्योऽन्य इति । न चाक्रियमाणं शक्यते गातुमिति । गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्ह्यपरं । वचनमस्ति । अपरग्रहणाच्च पूर्वं न्यायप्राप्तमभिहितम् । क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् । अक्षेमे तु नक्तमपि गच्छेत् । नच धावेत ॥ क्षेम एवेति वर्तते ॥ उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभैक्षणानि न कुर्यात् । उदपानशब्देन कूपोऽभिधीयते । सन्धिशब्देन कुद्वारम् । विवृतस्नानशब्देन नग्नस्नानमुच्यते । विषमलङ्घनं प्रसिद्धमेव । शुक्तवदनमश्लीलवदनम् । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणं प्रसिद्धमेव । एतानि न कुर्यात् । भैक्षणप्रतिषेधस्य वाक्यमुदाह्रियते । न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः । अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तत्र दृष्टार्थत्वादेवाकरणे प्राप्ते प्रतिषेधविधानसामर्थ्याददृष्टार्थत्वमनुमीयते । वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयम्मे वज्रः पाप्मानमपहनदित्यनेन मन्त्रेण । अप्स्वात्मानं नावेक्षेत । अजातलोम्नीं विपुंसीं षण्ढं च नोपहसेत् । अजातानि लोमानि यस्याः सेयमजातलोम्नी ताम् । विपुंसी या पुमांसं विकरोति कूर्चादिना । षण्ढः प्रसिद्ध

एव । एतानि नोपहसेत् । उपहासशब्देनाभिगम उच्यते । न गच्छेदेतानि प्रति । गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् । न गर्भिणीमिति । सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् । मणिधनुरितीन्द्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत । धयन्तीमित्युक्ते धीयमानां नाचक्षीत । तस्याहि प्रतिषेधः स्मृत्यन्तरेऽपि । उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पंस्तिष्ठन्नमूत्रपुरीषे कुर्यात् । उर्वरा सस्यवती भूमिः तस्यां मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । अनन्तर्हितायां च तृणादिना मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । उत्सर्पंस्तिष्ठंश्च न कुर्यादिति वर्तते । स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत । विकृतं वासो नाच्छादयीत । विकृतं नील्यादिना न कषायप्रतिषेधः । कषायरक्तन्तु प्रशस्यत एवेति । दृढव्रतो वंधत्रः स्यात् । यद्व्रतमङ्गीकृतं मयैतत्कर्तव्यमिति तत्र दृढव्रतः स्यान्न चञ्चलः । सर्वेषां मित्रमिव संव्यवहरेत् । मैत्रो हि ब्राह्मण उच्यते ॥ * ॥

जयरामः ॥ स्नातस्य यमान्वक्ष्याम इत्यधिकारसूत्रम् । तेषु स्नातकोऽधिक्रियते । कामादिच्छातः । इतरः स्नानसम्बन्धशून्यः शूद्रोऽपि । तानाह । नृत्येति काममिच्छया ब्राह्मणो गीतं कुर्याद्गच्छेच्च कर्मण्युपयोगाद्गीतस्य । तद्यथा । ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्य इति । गायति वैव गीते वा रमत इति ह्यपरम् वचनमस्ति । अपरग्रहणात् पूर्वं न्यायप्राप्तमिति गम्यते । क्षेमे सति नक्तं रात्रौ । अक्षेमे पुनर्नक्तमपि गच्छेत् । नच धावेत् । क्षेम इतिवर्तते । अक्षेमे तु धावेदपि । उदपानशब्देन कूपोऽभिधीयते । वृक्षारोहणम्प्रसिद्धम् । फलानां प्रपतनम् त्रोटनम् । सन्धिः कुद्वारं तत्र सर्पणङ्गमनम् । विवृतस्नानन्नग्नस्नानम् । विषमलङ्घनम् प्रसिद्धमेव । शुक्तवदनमश्लीलभाषणम् । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणम् प्रसिद्धमेव । भिक्षणं सिद्धान्नस्यैव । तस्य च विप्रत्वेनावश्यकत्वात् । तत्प्रतिषेधे श्रुतिमाह । नहवैस्नात्वेति यतः स्नात्वा भिक्षाञ्चयति अपाकरोति । अपहवैइति निपातसमुदायो निश्चयार्थः । अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तस्य दृष्टार्थत्वादेवाकरणे प्राप्ते प्रतिषेधसामर्थ्याददृष्टार्थताऽप्यनुमीयते। अप्रावृतश्छत्रादिना वर्षति व्रजेदयम्मे वज्र इति मन्त्रञ्जपेत् । अस्यार्थः तत्र प्रजापतिर्जगती वज्रो वृष्टिजपे० । अयं रविरश्मिसंस्कृतो जलकणरूपो वज्रो मे मम पाप्मानम् अपहनत् अपहन्तु । अयञ्जातपवृष्टिविषय इत्येके । आत्मानं स्वम् । अजातलोम्नीम् समदेऽप्यनुत्पन्नलोम्नीम् । विपुंसीम् कूर्चादिना पुरुषाकृतिं स्त्रियम् । षण्ढञ्च प्रसिद्धमेव । एतानि नोपहसेन्नाभिगच्छेत् । उपहासशब्देनाभिगमनमुच्यते । गर्भिणीं

गुर्वीं विजन्येति ब्रूयान्नगर्भिणीमिति । एवमुत्तरत्रापि । गां धयन्तीं स्वयमेव वत्सेन वा धीयमानाम् । जलादि पिबन्तीं वा । उर्वरा सस्यवती भूमिस्तस्याम् तथाऽनन्तरितायान्तृणादिना । तथोत्सर्पन् तिष्ठंश्च मूत्रपुरीषे न कुर्यादिति सर्वत्र सम्बध्यते । मूत्रपुरीषसन्निधानादुदस्यैव मार्जनम् । विकृतञ्च नील्यादिना । न तु कषायादिना । तत्तु प्रशस्यते । दृढं व्रतं सङ्कल्पो यस्य स दृढव्रतः । तथा वधात् घातादात्मानम्परं वा त्रायते स वधत्रः स्यात् । तथा सर्वेषामित्रमित्र विश्वासास्पदञ्च स्यात् । मैत्रो हि ब्राह्मण उच्यते । एते च निषेधा विवाहावधिकाः । अन्येषाम्पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ **स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः** ॥ स्नातस्य ब्रह्मचर्यात् समावृत्तस्य द्विजातेः यमान् व्रतानि वक्ष्यामः कथयिष्यामहे ॥ **कामादितरः** ॥ कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्र इति यावत् यमेषु अस्नातकोऽपि अधिक्रियते ॥ **नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत्** ॥ नृत्यं लास्यादिभेदभिन्नं । गीतं षड्जादिस्वरैर्ध्रुवादिरूपकविशेषैर्निबद्धम् । वादित्रं तन्त्र्यादिभेदेन चतुर्विधम् । नृत्यञ्च गीतञ्च वादित्रञ्च नृत्यगीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् न च गच्छेत् । नृत्यादीनि अन्यैरपि क्रियमाणानि न गच्छेत् द्रष्टुं श्रोतुम् चकारः करोतेर्गच्छतिक्रियासमुच्चयार्थः ॥ **कामन्तु गीतं गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्हि** ॥ अत्र गीते प्रतिप्रसवमाह । तु पुनः कामं इच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात् परैः क्रियमाणं च गच्छेच्छ्रोतुम् । कुतः हि यस्मात् गायति स्वयं गानं करोति गीते वा अन्यैः क्रियमाणे गाने वा रमते रतिं प्राप्नोति इति श्रुतिर्वेदवचनम् । कः यः सर्वः कृत्स्नो मन्यते आत्मानं सुखिनं सम्पूर्णं मन्यते स स्वयं गायति गीतञ्च शृणोति ॥ **अपरम्** ॥ अपरमपि गायेत गीतं च शृणुयात् । इत्येतदर्थज्ञापकं वेदे लिङ्गमस्ति । यथाऽश्वमेधे श्रूयते दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तꣳराजन्य इति । अनेन ब्राह्मणराजन्ययोः स्वयंगानेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञायते । तथा तौ च अश्वमेधयाजिनं यजमानं राजन्यं श्रावयितुं गायतः तेन श्रवणेऽप्यधिकारो गम्यते । **क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत्** ॥ क्षेमे सति आपदभावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामान्तरं अन्यद्ग्रामं न गच्छेत् अक्षेमे तु गच्छेत् ॥ **न च धावेत्** ॥ क्षेमे सतीत्यनुषज्यते नच धावेत् शीघ्रं न गच्छेत् ॥ **उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभिक्षणानि न कुर्यात्** ॥ उदपा-

नस्य कूपस्यावेक्षणं उपरि स्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनं। वृक्षस्य आरोहणं उपरि गमनं। फलानां आम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनं। सन्धौ सन्ध्यासमये सर्पणम् अध्वगमनम् सन्धिना अपमार्गेण वा सर्पणम्। विवृतेन नग्नेन स्नानं। विषमस्य पर्वतगर्तादेर्लङ्घनमतिक्रमणम्। शुक्तस्य अश्लीलस्य वदनं भाषणम्। अश्लीलन्तु त्रिविधं लज्जाकरं दुःखकरम् अमङ्गलसूचकं च। सन्ध्यासु आदित्यस्य सूर्यमण्डलस्य रागतः प्रेक्षणं दर्शनम् उपरक्तस्य वारिप्रतिबिम्बितस्य च। नोपरक्तं नवारिस्थमिति मनुस्मृतेः। नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति स्मृतेः। भिक्षणं भिक्षाचर्या। एतानि उदपानावेक्षणादीनि भिक्षणान्तानि वर्जयेत् ॥ **न ह वै स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः** ॥ भिक्षणप्रतिषेधे श्रुतिं प्रमाणत्वेनावतारयति। स्नात्वा समावर्त्य न भिक्षेत यतः स्नात्वा भिक्षां अपजयति अपाकरोति। ह वै इति निपातसमुदायो निश्चयार्थ इति वेदवचनात् ॥ **वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयम्मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति** ॥ देवे वर्षति अप्रावृतः अनाच्छादितो व्रजेत् गच्छेत् अयम्मे वज्र इत्यनेन मन्त्रेण ॥ **अप्स्वात्मानं नावेक्षेत** ॥ अप्सु जले आत्मानं स्वमुखं नावेक्षेत न पश्येत् ॥ **अजातलोम्नीं विपुꣳसीꣳ षण्ढं च नोपहसेत्** ॥ समयेऽपि न जातानि लोमानि यस्याः सा अजातलोम्नी ताम् अजातलोम्नीं नोपहसेत् नच गच्छेत् विपुंसीं च पुरुषाकारां स्त्रियं कूर्चादिविकारेण नोपहसेदित्यनुवर्तते। षण्ढं नपुंसकं नोपहसेदित्यनुवर्तते ॥ **गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात्** ॥ गर्भिणीं अन्तर्वत्नीं विजन्या इति नाम ब्रूयात् वदेत् ॥ **सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं मणिधनुरितीन्द्रधनुर्गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत** ॥ सकुलमिति नकुलं ब्रूयात्। कपालं कर्परं भगालमिति ब्रूयात्। इन्द्रधनुः मणिधनुरिति ब्रूयात्। परस्य गां सुरभिं धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं परस्मै अन्यस्मै स्वामिने नाचक्षीत न कथयेत् ॥ **उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पंस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात्** ॥ उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ पृथिव्यां केवलायां तृणैरनन्तर्हितायां मूत्रपुरीषे मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गं न कुर्यात्। किञ्च तिष्ठन् ऊर्ध्वः न कुर्यात्। तथा उत्सर्पन् उत्प्लवमानस्सन् न कुर्यात् ॥ **स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत** ॥ स्वयमात्मनः प्रयत्नं विना प्रशीर्णेन स्वयंछिन्नेन पतितेन काष्ठेन दारुशकलेन अयज्ञियेन प्रमृजीत प्रोञ्छेत्। पुरीषोत्सर्गसन्निधानात् गुदमित्यध्याहारः ॥ **विकृतं वासो नाच्छा-**

दधीत ॥ विकृतं मञ्जिष्ठादिरागेण विकारमापादितं वासो वस्त्रं न परिदधीत । नील्यादिना रक्तं विकृतं निषिध्यते कषायरक्तं तु न निषिध्यते किन्तु प्रशस्यत इति भाष्यकारः ॥ **दृढव्रतोवधत्रः स्यात् सर्वत आत्मानङ्गोपायेत् सर्वेषां मित्रमिव** ॥ दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवेत् । किञ्च वधात् घातात् त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् । किञ्च सर्वेषां स्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सुहृदिव हितकारी स्यादित्यर्थः । मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति स्मरणात् । अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधः तत्र दृष्टार्थादेव निवृत्तिप्राप्तौ प्रतिषेधसामर्थ्याददृष्टमप्यनुमीयते । अतएव प्रायश्चित्तस्मरणम् । स्नातकव्रतलोपे तु एकरात्रमभोजनमिति स्मरणात् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ॥ स्नातस्य ब्रह्मचर्यात्समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य यमान् नियमान् वक्ष्यामः । अधिकारसूत्रमेतत् । तेषु स्नातकोऽधिक्रियते ॥ **कामादितरः** ॥ कामादिच्छातः इतरः स्नानसम्बन्धशून्यः शूद्रोऽभिधीयते । स हि स्नातको न भवति । एवं सतीच्छया शूद्रस्यापि यमेष्वधिकारो भवति । तानाह । **नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत्** ॥ नृत्यं च गीतं च वादित्रं च नृत्यगीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् नच गच्छेत् नृत्यादीनि अन्यैः क्रियमाणानि द्रष्टुं श्रोतुं वा न व्रजेत् ॥ **कामं तु गीतम्** ॥ तु पुनः काममिच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात् । अन्यैः क्रियमाणं श्रोतुं गच्छेच्च । कर्मण्यौपयिकत्वाद्गीतस्य । दृश्यते हि अश्वमेधे गानम् । ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्य इति । न चाक्रियमाणं शक्यते गातुमिति ॥ **गायति वेवगीते वा रमत इति ह्यपरम्** ॥ अपरम् उपासम्भरणकाण्डे वचनमस्ति । तस्माद्धैतद्यः सर्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते वा रमत इति । अपरग्रहणाच्च पूर्वं न्यायप्राप्तमभिहितम् । एवंच यत्रापि पुनर्वचनेन देवताग्रे नृत्यगीतादिकं विहितं तत्रापि ब्राह्मणादिभिः कार्यमेव । विहिते निषेधाप्रवृत्तेः ॥ **क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत्** ॥ क्षेमे आपदभावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामान्तरमन्यद्ग्रामं न गच्छेत् । अक्षेमेतु नक्तमपि गच्छेत् ॥ **नच धावेत्** ॥ क्षेम इत्यनुवर्तते । क्षेमे सति नच धावेत् शीघ्रं न गच्छेत् ॥ **उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणभिक्षणानि न कुर्यात्** ॥ उदपानस्य कूपस्यावेक्षणम् उपरिस्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनम् । आम्रादिवृक्षस्यारोहणम् । उपरि गमनम् ।

फलानामाम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनम् । सन्धौ सन्ध्यासमये सर्पणमध्वगमनम् । सन्धिः कुद्वारं वा तत्र सर्पणं सर्पगर्तादिलङ्घनम् । विवृतेन नग्नेन स्नानम् । विषमस्य पर्वतगर्त्तादेर्लङ्घनमतिक्रमणम् । शुक्तवदनमश्लीलभाषणम् । सन्ध्यादित्यप्रेक्षणम् सन्ध्यासु सूर्यावेक्षणम् । नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति स्मृतेः । भिक्षणं सिद्धान्नस्यैव । उदपानावेक्षणादीनि वर्जयेत् । तत्र भैक्षणप्रतिषेधे प्रत्यक्षमेव वचनमस्तीत्याह ॥ **न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापहवै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः** ॥ स्नात्वा समावर्त्य न भिक्षेत । यतः स्नात्वा भिक्षां अपजयति अपाकरोति । ह वै इति निपातसमुदायो निश्चयार्थः । अत्र यो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तत्र दृष्टार्थत्वादेवाकरणे प्राप्ते प्रतिषेधविधानसामर्थ्याददृष्टार्थताऽप्यनुमीयते॥ **वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयं मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति** ॥ पर्जन्ये वर्षति अप्रावृत अनाच्छादित एव व्रजेत् गच्छेत् अयम्मे वज्र इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । जलकणरूपो वज्रो मम पाप्मानम् अपहनत् अपहन्तु ॥ **अप्स्वात्मानं नावेक्षेत** ॥ अप्सु जले आत्मानं स्वशरीरं न पश्येत् ॥ **अजातलोम्नीं विपुंसीं षण्ढं च नोपहसेत्** ॥ समयेऽप्यनुत्पन्नलोम्नीं अजातानि लोमानि यस्याः सेयमजातलोम्नी ताम् । विपुंसीं कूर्चादिना पुरुषाकृतिं स्त्रियम् । षण्ढः प्रसिद्ध एव । एतानि नोपहसेत् नाभिगच्छेत् उपहासशब्देनाभिगमनमुच्यते ॥ **गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात्सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं मणिधनुरितीन्द्रधनुर्गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत** ॥ गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् । गर्भिणीं गुर्वीं विजन्येति पर्यायशब्देन वदेत् न गर्भिणीमिति । उत्तरत्राप्येवमेव योज्यम् । सकुलमिति नकुलम् । सकुलमिति नकुलं ब्रूयात् । भगालमिति कपालम् । भगालमिति कपालं कर्परं ब्रूयात् । मणिधनुरितीन्द्रधनुः । मणिधनुरिति इन्द्रधनुर्ब्रूयात् । गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत । परस्य गां सुरभिं धयन्तीं वत्सं पाययन्तीं अन्यस्मै परस्मै स्वामिने वा नाचक्षीत न कथयेत् ॥ **उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पंस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात्** ॥ उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ तृणैरनन्तर्हितायां केवलायां च मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गं न कुर्यात् । किञ्च । तिष्ठन् ऊर्ध्वस्सन् न कुर्यात् । तथोत्सर्पन् उत्प्लवमानस्सन्नकुर्यात् ॥ **स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत** ॥ आत्मनः प्रयत्नमन्तरेण स्वयमेव प्रशीर्णेन छिन्नेन दारुशकलेन गुदं प्रमृजीत प्रोञ्छेत् परिमार्जयेत् । ततः शौचं कुर्यात् ॥ **विकृतं वासो नाच्छाद-**

यीत ॥ विकृतं नील्यादिना विकारमापादितं वस्त्रं न परिदधीत । अत्र न कषायप्रतिषेधः । कषायरक्तन्तु प्रशस्यत इति भाष्यकाराः ॥ दृढव्रतो वधत्रः स्यात् ॥ दृढं व्रतं सङ्कल्पो यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवेत् । तथा वधात् घातादात्मानं परं च त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् ॥ सर्वत आत्मानङ्गोपायेत् सर्वेषां मित्रमिव । सर्वेषां स्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सर्वेषु सुहृदिव हितकारी भवेत् । मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति स्मृतेः ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमीकण्डिका ॥ ७ ॥

मूलम् ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ १ ॥ अमाꣳसाश्यमृण्मयपायी ॥ २ ॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भाषा च तैः ॥ ३ ॥ शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ॥ ४ ॥ मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत ॥ ५ ॥ तप्तेनोदकार्थान्कुर्वीत ॥ ६ ॥ अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ ७ ॥ सत्यवदनमेव वा ॥ ८ ॥ दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चेत् ॥ ९ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ तिस्रोरात्रीर्व्रतं चरेत् । स्नातस्यातो रात्रित्रयं व्रतचर्योच्यते । अमाꣳसाश्यमृण्मयपायी ॥ भवतीति शेषः ॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनम् ॥ कृष्णशकुनिः काकः । एषामदर्शनम् ॥ असम्भाषा च तैः ॥ तैः स्त्र्यादिभिर्यस्य येन यादृक् सम्भाषणम् तादृक् प्रतिषिध्यते । शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ॥ शवान्नं क्रीत्वा लब्ध्वा वा यदद्यते तत्प्रतिषेधः । शूद्रान्नं भोज्यान्नस्यापि नापितादेः प्रतिषिध्यते । सूतकान्नं अर्वाक् दशाहात्प्रसवे मति । मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् ॥ मूत्रादेरातपे करणप्रतिषेधः ॥ सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत ॥ छत्रादिना । तप्तेनोदकार्थान् कुर्वीत ॥ उदकेन ॥ अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ कर्तव्यम् प्रदीपोल्कादिनाऽन्यतरेण ॥ सत्यवदनमेव वा ॥ कर्तव्यम् । नाधस्तना नियमाः । दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चेत् ॥ यदि प्रवर्ग्यवान्दीक्षितस्ततोऽत्र मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यादित्येवमादीनि करोति ॥ ८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ तिस्रइति स्नातस्य सतस्त्रिरात्रं व्रतचर्योच्यते । अमांसाश्यादिः स्यादितिशेषः । स्त्र्यादीनाम्पञ्चानामदर्शनङ्कार्यम् । कृष्णशकुनिः काकः । तैस्त्र्यादिभिर्यस्य येन यादृक् सम्भाषणं प्राप्तं तादृङ्निषिध्यते । शवादीनामन्नञ्च नाद्यात् । तत्र शवान्नं क्रीत्वा लब्ध्वा वा यदद्यते तत्प्रतिषेधः । शूद्रान्नं भोज्यान्नस्यापि शूद्रस्य नापितादेरन्नम् । सूतकान्नं दशाहादर्वाक् प्रसवे सति । आतपे मूत्रादित्रयं न कुर्यात् । अन्तर्द्धानञ्च छत्रादिना । तप्तेनोदकेन । अवज्योत्य दीपोल्काद्यन्यतरेण । सत्यवदनमेव वा कुर्यान्नाधस्तनान्नियमान् । दीक्षितः सोमार्थं स्वीकृतदीक्षः । स यदि प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्यो महावीरस्तद्वान् । तर्हि आतपादीनि आतपाधिकरणकानि मूत्राद्यवज्योत्य भोजनान्तानि व्रतानि कुर्यात् । सत्यवदनमेव वा कुर्यात् ॥ ८ ॥

हरिहरः ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ एवं स्नातकस्य समावर्तनप्रभृति यावद्गार्हस्थ्यं कर्तव्यत्वेन वर्जयनीयत्वेन च नृत्यगीतादीन्यभिधाय अधुना तस्यैव समावर्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रव्रतचर्यामाह । तिस्रः त्रिसङ्ख्या रात्रीः अहोरात्राणि व्रतं वक्ष्यमाणं चरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ अमांसाश्यमृण्मयपायी ॥ मांसमश्नातीत्येवंशीलो मांसाशी तद्विपरीतः अमांसाशी मृण्मयेन मृदादिनिर्मितेन पात्रेण पिबतीति मृण्मयपायी तद्विपरीतः अमृण्मयपायी स्यादिति शेषः । स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भाषा च तैः । स्त्री नारी शूद्रश्चतुर्थो वर्णः शवो मृतशरीरं कृष्णशकुनिः काकः श्वा कुक्कुरः । एतेषामदर्शनमवलोकनाभावः । तैः स्त्रीशूद्रादिभिश्च सह असम्भाषा न सम्भाषा असम्भाषा अवचनव्यवहारः । शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् । नाद्यात् न भक्षयेत् कानि शवो मृतकः तस्मिन् जाते सति क्रीत्वा लब्ध्वा वा यत् ज्ञातिभिरद्यते । शूद्रस्य अवरवर्णस्य नापितादेर्भोज्यान्नस्यापि यदन्नं तच्छूद्रान्नं । सूतके प्रसवाशौचे सति यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नं तानि शवशूद्रसूतकान्नानि चकारः स्त्रियाद्यदर्शनादिसमुच्चयार्थः । मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् । मूत्रं च पुरीषं च मूत्रपुरीषे आतपे घर्मे न कुर्यात् नोत्सृजेत् तथा ष्ठीवनं च थूत्कृत्य मुखाल्लालादिनिस्रावं न कुर्यादातपे ॥ सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत ॥ सूर्यादादित्यादात्मानं स्वं छत्रादिना अन्तर्हितं न कुर्यात् ॥ तप्तेनोदकार्थान् कुर्वीत ॥ तप्तेन जलेन उदकार्थान् उदकसाध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कुर्वीत विदध्यात् ॥ अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ रात्रौ निशि अवज्योत्य दीपं प्रज्वाल्य भोजनं अशनं कुर्वीत ॥ सत्य-

वदनमेव वा ॥ वा यद्वा सत्यवदनमेव सत्यवाक्योच्चारणमेव कुर्यात् न प्रथस्त-नानि अमांसाशनादीनि ॥ दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चेत् ॥ चेद्यदि दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्यो महावीरः अस्यास्तीति प्रवर्ग्यवान् । तदा आतपादीनि आतपे मूत्रपुरीषोत्सर्गष्ठीवनादीनि अवज्योत्य रात्रिभोजनान्तानि कुर्यात् वा सत्यवदनमेव । अत्र सूत्रकारेण यावन्ति स्नातक-व्रतान्युक्तानि न तावन्त्येवानुतिष्ठेत् अपितु मन्वादिस्मृतिप्रणीतान्यपि इति-सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । वेदमुक्तलक्षणं व्रतं च उभयं वा समाप्य गुर्वनुज्ञातो ब्रह्मचारी स्नायात् । तत्र आचार्यो मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा ब्रह्म-चारिणा भो आचार्य अहं स्नास्ये इत्यनुज्ञादानं प्रार्थितः 'स्नाहीत्यनुज्ञां दत्वा ब्रह्मचारिणे परिश्रित्य पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं विधाय ब्रह्मोपवेश-नाद्याज्यभागान्तं कर्म निर्वर्त्य वेदारम्भवत् वेदाहुतिहोमं विधाय महाव्याहृ-त्यादि स्विष्टकृदन्तं च कृत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । तद्यथा तत्राज्यभागान्तं कृत्वा यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नानं करोति तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या नवाज्याहुतीर्हुत्वा यदि यजुर्वेदं तदाऽऽज्यभागानन्तरं अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा यदि साम-वेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यन्ता नवाहुतीर्जुहोति यदाऽथर्ववेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति आहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मण इत्याद्या जुहोति। यद्येकदा वेदचतुष्ट-यमधीत्य स्नानं करोति तदाऽऽज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः प्रजापतये देवेभ्यः ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतये अनुमतय इति सप्त मन्त्रेण जुहुयात् । एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि योज्यम् । अनन्तरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदन्ता दशाहुती-र्हुत्वा प्राशनं विधाय दक्षिणादानान्तं कुर्यात् । अथ ब्रह्मचारी उपसङ्ग्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य परिसमूहनादि त्र्यायुषकरणान्तं तस्मिन्नग्नौ समिदाधानं कुर्यात् । तत आचार्यपुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणोत्तरायतानामष्टानां जलपूर्णकलशानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागग्रेषु कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वा येऽप्स्व-न्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूषो मनोहास्खलो विरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहा

तितान्सृजामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामीति मन्त्रेण प्रथमकलशाद्दक्षिणचुलुकेन उदकमादाय तेन मामभिषिञ्चामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति मन्त्रेणात्मानमभिषिञ्चते । एवमेव द्वितीयादिभ्यः सप्तभ्य उदकुम्भेभ्यः येऽप्स्वन्तरग्नय इत्यनेनैव मन्त्रेण एकैकस्माज्जलमादाय येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताᳫं सुरां येनाक्षावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यश इति । आपो हिष्ठा मयो भुवः । यो वः शिवतमो रसः । तस्मा अरङ्गमामव इत्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमात्मानमभिषिच्य त्रिस्तूष्णीमभिषिञ्चते । तत उदुत्तममिति मन्त्रेण मेखलां शिरोमार्गेण निःसार्य तां मेखलां भूमौ निधाय अन्यद्वासः परिधायाचम्य आदित्यमुपतिष्ठते । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयेत्यादित्योपस्थानमन्त्रः । ततो दधि वा तिलान्वा दक्षिणहस्तमध्यगतेन सोमतीर्थेन प्राश्य जटालोमनखानि वापयित्वा स्नात्वाऽऽचम्योक्तलक्षणेनौदुम्बरकाष्ठेन ॥ अन्नाद्याय व्यूहध्वᳪं सोमो राजाऽयमागमत् । समे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेत्यनेन मन्त्रेण दन्तान् क्षालयित्वाऽऽचम्य सुगन्धिद्रव्यमिश्रितेन यवादिचूर्णेन तैलसन्नीतेन शरीरमुद्वर्त्य पुनः सशिरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चन्दनाद्यनुलेपनं पाणिभ्यां गृहीत्वा मुखं नासिकां च प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेत्यनेन मन्त्रेणानुलिम्पेत् । ततः पाणी प्रक्षाल्य तदुदकमञ्जलिनाऽऽदायापसव्यं कृत्वा दक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणस्यान्दिशि पितरः शुन्धध्वमित्यनेन मन्त्रेण भूमौ निषिञ्चेत्पितृतीर्थेन । अथ यज्ञोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृश्य चन्दनादिना सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासᳪं सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति मन्त्रेण आत्मानमनुलिप्य परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति मन्त्रेण अहतं धौतं वा यथालाभं वासः परिधाय "धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मनुना ब्रह्मचर्यं प्राप्तस्य यज्ञोपवीतधारणस्य स्नातकस्य पुनर्विधानात् द्वितीययज्ञोपवीतधारणं प्राप्तं तच्च पूर्वे धृते सति न सम्भवति अतस्तदुत्तार्य जले प्रक्षिप्यापरं नवं उक्तलक्षणमुपवीतद्वयं यज्ञोपवीतमित्यादिना मन्त्रेण परिधार्यं । यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे यातयामत्वम् अतो न तस्य नवेन संयोगः । यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशेऽपि मन्त्रादिकसंस्कारस्य विन-

ष्टत्वात् । ततो यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च माऽविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति मन्त्रेण उत्तरीयं वास आच्छाद्य द्वितीयवस्त्रालाभे पूर्वस्यैवोत्तरवर्गेण अनेनैवोत्तरीयमन्त्रेणोत्तरीयं वासः परिधत्ते । या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय। ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति मन्त्रेण पुष्पाणि अन्यतः प्रतिगृह्य । यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु। तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयीति मन्त्रेण शिरसि बध्वा । युवा सुवासा इत्यनयर्चा उष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा । अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति मन्त्रेण दक्षिणे कर्णे कुण्डलं कृत्वा तेनैव वामकर्णे परिधाय। वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति मन्त्रेण दक्षिणमक्षि सौवीराञ्जनेनाङ्क्त्वा तेनैव वाममक्षि। रोचिष्णुरसीत्यादर्शे मुखं विलोक्य । बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्द्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्द्धेहि इत्यनेनान्यस्माच्छत्रं प्रतिगृह्य । प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मापातमित्युपानहौ युगपत्पादयोः प्रतिमुच्य । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते पूर्वदण्डं त्यक्त्वा। अत्र मातृपूजादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं आचार्यकृत्यम्। कलशाभिषेकादि दण्डग्रहणान्तं स्नानकर्तुः। वासश्छत्रोपानद्ग्रहणव्यतिरिक्तानि दन्तप्रक्षालनादीनि मन्त्रवन्ति सदा भवन्ति। वासःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव । तत आचार्यः स्नातकस्य नियमान् श्रावयेत् त्रिरात्रव्रतानि च। स्नातकश्च तानि यथोक्तानि कुर्यादिति समावर्तनम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ स्नातस्य समावर्तनप्रभृति यावद्गार्हस्थ्यं धर्मानभिधायाधुना तस्यैव समावर्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रं व्रतमाह ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् ॥ वक्ष्यमाणं व्रतं तिस्रः त्रिसङ्ख्याः रात्रीः अहोरात्राणि चरेदनुतिष्ठेत् ॥ अमांसाश्यमृण्मयपायी ॥ मांसमश्नातीत्येवंशीलो मांसाशी न मांसाशी अमांसाशी । मृण्मयेन मृत्पात्रेण पिबतीत्येवंशीलो मृण्मयपायी न मृण्मयपायी अमृण्मयपायी स्यादिति शेषः॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसम्भाषा च तैः॥ स्त्री नारी। शूद्रोऽन्त्यवर्णः । शवः मृतशरीरम् । कृष्णशकुनिः काकः । श्वा कुक्कुरः । एतेषामदर्शनं भवेत् । एतैः स्त्र्यादिभिः सहासम्भाषणं च । अवचनव्यवहारः । अत्र यस्य येन यादृक् सम्भाषणं प्राप्तं तादृङ् निषिध्यते ॥ शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ॥ मरणानन्तरं क्रीत्वा लब्ध्वा वा ज्ञातिभिर्यदद्यते तच्छवान्नम् । शूद्रस्य भोज्यान्नस्य नापितादेरन्नं शूद्रान्नम् । प्रसवे सति अर्वाग् दशाहात् यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतका-

न्नम् । एतानि नाद्यात् न भक्षयेत् ॥ **मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्** ॥ मूत्रं च पुरीषं च मूत्रपुरीषे । ष्ठीवनं थूत्कृत्य मुखाल्लालादित्यजनम् । एतत्त्रयं आतपे घर्मे न कुर्यात् नोत्सृजेत् ॥ **सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत** ॥ सूर्यादादित्यादात्मानं स्वं छत्रादिना अन्तर्हितं न कुर्यात् ॥ **तप्तेनोदकार्थान्कुर्वीत** ॥ तप्तेन जलेनोदकार्थान् उदकसाध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कार्याः ॥ **अवज्योत्य रात्रौ भोजनम्** ॥ रात्रौ अवज्योत्य दीपोल्काद्यन्यतरेण प्रकाशं कृत्वा भोजनं कुर्यात् ॥ **सत्यवदनमेव वा** ॥ अथवा सत्यभाषणमेव कुर्यात् नाधस्तननियमान् ॥ **दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चेत्** ॥ चेद्यदि दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्यः सोमयागाङ्गकर्मविशेषः सोऽस्यास्तीति तथा । तदाऽऽतपादीनि मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यादित्यादीनि करोति ॥

इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिक श्रीवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातः पञ्च महायज्ञाः ॥ १ ॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ २ ॥ भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ ३ ॥ धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ ४ ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ ५ ॥ मध्ये त्रीन्ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ ६ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ ७ ॥ उषसे भूतानां च पतये परम् ॥ ८ ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥ ९ ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति ॥ १० ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्तत इति ॥ ११ ॥ यथाऽर्हं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन् ॥ १२ ॥ बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः ॥ १३ ॥ पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च ॥ १४ ॥ पूर्वो वा गृहपतिः । तस्मादु स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अहरहः स्वाहा

कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चो-दपात्रात् ॥ १६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ **अथातः पञ्च महायज्ञाः** । व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । महायज्ञा इति च कर्मनामधेयम् । तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादयो होमाः । मणिके त्रीनित्येवमादिर्भूतयज्ञः । पितृभ्यः स्वधानम इति पितृयज्ञः । हन्तकारोऽतिथिपूजा-दिर्नृयज्ञः । पञ्चग्रहणाच्च पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः ॥ **वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्** ॥ विश्वे देवा देवता अस्येति वैश्वदेवमन्नम् ते च देवपितृमनुष्यादयः । कथमेषां देवतात्वमिति चेत् । येन स्मृतावेषां दानं विहितम् । येभ्यो दत्वा शेष-भुजा गृहपतिना भवितव्यम् । तस्माद्वैश्वदेवमन्नं यदहरहः पच्यते तत आदाय पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । पर्युक्ष्य ग्रहणात् च कुशकण्डिकोक्तेतिकर्त्तव्यताव्यु-दासः । स्वाहाकारैर्जुहुयादिति जुहोति तत्स्वाहाकारैः । शेषे नमस्काराः । आचरन्ति हि बलिकर्मणि नमस्कारान् । यद्वा स्वाहाकारैर्जुहुयादिति संस्रवव्युदासार्थम् ॥ **ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति** ॥ एते पञ्च होमाः । **भूतगृह्येभ्यः** । भूतानि च तानि गृह्याणि च भूतगृह्याणि तेभ्यो ददाति । तान्याह ॥ **मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै** ॥ ददातीति शेषः ॥ **धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः** ॥ ददाति ॥ **प्रतिदिशं वायवे** ॥ ददाति ॥ **दिशां च** ॥ यत्सम्बन्धि दानं तत्प्रतिदिशम् ततश्चैतत्सिद्धम्भवति । प्राच्यै दिशे नम इत्येवमादि ॥ **मध्ये त्रीन्ब्र-ह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय** ॥ मध्ये च प्रतिदिशं यत् दत्तन्तन्मध्ये ॥ **विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः** ॥ आनन्तर्यात् त्रयाणाम् ॥ **उषसे भूतानां च पतये परम्** ॥ परमिति तयोरप्युत्तरतः ॥ **पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षि-णतः** ॥ तेषामेव त्रयाणां पित्र्यत्वाच्चात्र दक्षिणामुखः प्राचीनावीती भवति । नमस्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्वबलिहरणेषु प्रत्येतव्यः । समाचारादि-त्युक्तमेव ॥ **पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यान्दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति** । अनेन मन्त्रेण निर्णजनमित्यध्याहारः । उत्तरा परा च दिक् त्रयाणामेव । **उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्तत इति** । तत एव वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्यान्नं ब्राह्म-णायावनेज्य दद्याद्धन्ततइत्यनेन मन्त्रेण । हन्तकाराच्च पूर्वं ब्रह्मयज्ञस्यावसरः । नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् । रात्रावपि ह्यतिथिपूजा स्मर्यते । अतिथिं

प्रकृत्य नास्यानश्नन् गृहे वसेदिति । तस्माद् ब्रह्मयज्ञोऽनिर्दिष्टकालोऽपि नृयज्ञात्पूर्व एव ॥ यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन् ॥ यथार्हमिति उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणोऽक्षारालवणं च । इतरेषां भिक्षुकाणां यद्यस्योचितमिति ॥ बालज्येष्ठागृह्यायथार्हमश्नीयुः ॥ यद्यस्यार्हमिति ॥ पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च ॥ अश्नीतः ॥ पूर्वो वा गृहपतिः ॥ पत्न्या अश्नाति । एवं हि श्रूयते ॥ तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति ॥ तस्मात्स्वादन्नाद्यदिष्टतमं तद् गृहपतिरश्नाति । अतिथिभ्योऽशितेभ्यः पूर्वं पत्न्या इति ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः ॥ देवयज्ञोऽयमाकाष्ठादप्यहरहः कार्यः ॥ पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञश्च उदपात्रादप्यहरहः कर्तव्यः । एवं पञ्चमहायज्ञक्रिया अहरहरेवेति गम्यत इति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातः पञ्च महायज्ञाः । व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । महायज्ञाइति कर्मणो नामधेयम् । तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिना होमरूपः । मणिके त्रीनित्येवमादिबलिरूपो भूतयज्ञः । पितृभ्यः स्वधानम इति पितृयज्ञः । हन्तकारातिथिपूजादिरूपो नृयज्ञः । पञ्चग्रहणात् पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः । वैश्वदेवम् विश्वे सर्वे देवमनुष्यादयो देवा देवता अस्येति ततोऽन्नात् । एषां देवतात्वं श्रूयते देवादिभ्यो दत्वा शेषभुजा गृहपतिना भाव्यमिति । तस्माद्वैश्वदेवमन्नं यदहरहः पच्यते तत आदाय पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । पर्युक्षणग्रहणसामर्थ्यात्कुशकण्डिकोक्तेतिकर्तव्यताव्युदासः । स्वाहाकारैरिति यज्जुहोति तत्स्वाहाकारैरेव । शेषे नमस्काराः । यद्वा । स्वाहाकारैर्जुहुयादिति संस्रवव्युदासार्थम् । ब्रह्मणे स्वाहेत्येवं पञ्चहोमाः । भूतगृह्येभ्यः भूतानि च तानि गृह्याणि च तेभ्यो ददातीति शेषः सर्वत्र पूरणीयः । तानि च स्थानविभागेनाह । मणिके त्रीनित्यादि । धात्रे विधात्रे चेति द्वार्ये द्वारशाखे दक्षिणोत्तरे तयोः । वायवे प्रतिदिशन्ददाति । दिशाञ्च यद्वानन्तदपि प्रतिदिशमेवेति दिशान्नाममन्त्रैः । ततश्च प्राच्यै दिशे नम इत्यादि सिद्ध्यति । मध्ये दिग्बलिचतुष्टयस्यैव आनन्तर्यात् । विश्वेभ्य इति तेषाम्मध्यबलीनामानन्तर्याद्बहुत्वोपदेशाच्च । उषस इति परम् तयोरप्युत्तरतः आनन्तर्यात् । पितृभ्यइति ब्रह्मादिबलित्रयस्य दक्षिणतः पित्र्यत्वाच्चात्र दक्षिणामुखः प्राचीनावीती च भवेत् । नमस्कारश्चात्र यः प्रदर्शितः स सर्वबलिषु प्रत्येतव्यः । तत्पात्रन्निर्णिज्य प्रक्षाल्य दिग्बलीनामुत्तरापरस्यां वायव्यान्दिशि यक्ष्मै तत्त इतिमन्त्रेण निर्णेजनमित्य-

ध्याहृत्य निनयेत् । उद्धृत्याग्रं षोडशग्रासमात्रं चतुर्ग्रासमात्रं वाऽन्नं वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्यावनेजनजलं दत्वा ब्राह्मणायैव दद्याद्धन्तत इति मन्त्रेण । हन्तकाराच्च पूर्वं ब्रह्मयज्ञावसरः । नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् । रात्रावपि ह्यतिथिपूजा । अतिथिमप्रकृत्य स्मर्यते । नास्यानश्नन् गृहे वसेदिति । तस्मादनिर्दिष्टकालोऽपि ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञात्पूर्वमेव । यथार्हमित्युपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणोऽक्षारालवणे । इतरेषामभिलक्षणं यद्यस्योचितमिति । बालज्येष्ठा बालपूर्वा यथार्हं यद्यस्यार्हमेवमश्नीयुः । ततो जायापती अश्नीतः । पूर्वो वा पत्न्या गृहपतिरश्नाति । श्रूयते च । तस्मादिति । अस्यार्थः । तस्मात्स्वाद्वन्नाद्यद्दिष्टमिष्टतमन्तत्तद्गृहपतिरश्नाति । कदा अतिथिभ्योऽशितेभ्योऽनन्तरम् । पूर्वञ्च पत्न्याः । उ एवार्थे । अहरहः प्रतिदिनन्देवयज्ञ आकाष्ठादप्यहरहः कार्यः । पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञश्च आउदपात्रादुदकेनाप्यहरहः कार्यः । एवम्पञ्चमहायज्ञक्रिया अहरहरेवेति गम्यते ॥ ९ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातः पञ्च महायज्ञाः ॥ अथ समावर्तनानन्तरं कृतविवाहस्य पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः । अतो हेतोः पञ्चसङ्ख्याकाः महायज्ञा महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषाः पञ्चमहायज्ञा व्याख्यास्यन्ते । तत्र पञ्चसु ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिहोमात्मकः पूर्वो देवयज्ञः । ततो मणिके त्रीनित्येवमादिबलिरूपो भूतयज्ञः । ततः पितृभ्यः स्वधा नम इति बलिदानं पितृयज्ञः । हन्तकारातिथिपूजादिको मनुष्ययज्ञः । पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः । एते पञ्चमहायज्ञा अहरहः कर्तव्याः स्नातकेन । कथमित्यपेक्षायामाह ॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ॥ विश्वे सर्वे देवा देवता अस्येति वैश्वदेवमन्नं तस्मात् । के ते देवभूतपितृमनुष्यादयः । स्मृतिषु तेभ्यः अदत्वा भोजननिषेधात् । तेभ्यो दत्वा गृहपतेः शेषभुजित्वविधानात् । तस्माद्यदन्नं अहरहः शालाग्नौ लौकिकेऽग्नौ वा यथाधिकारं पच्यते तद्वैश्वदेवमन्नम् । तस्मादुद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा पर्युक्ष्य आवसथ्यस्य पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । अत्र पर्युक्षणोपदेशः कुशकण्डिकेतिकर्तव्यतानिरासार्थः । जुहोतिषु स्वाहाकारोपदेशश्च बल्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थः मंत्रवद्व्युदासार्थो वा । बलिदानन्तु नमस्कारेणैव कुर्यात् । पितृभ्यः स्वधा नम इत्यत्राचार्येण बलिदाने नमस्कारस्य दर्शितत्वात् ॥ ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ एते पञ्च होमाः ॥ भूतगृह्येभ्यः ॥ भूतानि च तानि गृह्याणि च भूतगृह्याणि तेभ्यो भूतगृह्येभ्यः होमानन्तरं दद्यादिति शेषः । कथम् ॥ मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः

पृथिव्यै ॥ मणिकसमीपे सामीप्यमप्रमीयम् । त्रीन् बलीन् दद्यादिति शेषः । कथं पर्जन्याय नमः अद्भ्यो नमः पृथिव्यै नम इति ॥ धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमो विधात्रे नम इति द्वौ बली दद्यात् ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति वायवे नम इति एकैकं बलिं दद्यात् । दिशां च दिग्भ्यश्च प्रतिदिशं प्राच्यै दिशे नम इत्येवमादि तत्तल्लिङ्गोल्लेखेनैकैकं बलिं दद्यात् ॥ मध्ये त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ मध्ये प्रतिदिशं दत्तानां बलीनामन्तराले त्रीन् बलीन् दद्यात् । कथं ब्रह्मणे नमः अन्तरिक्षाय नमः सूर्याय नम इति ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ तेषां ब्रह्मादीनां त्रयाणां बलीनामुत्तरतः उत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ बली दद्यात् ॥ उषसे भूतानां च पतये परम् ॥ परं तयोरुत्तरत उषसे नमः भूतानां पतये नम इति बलिद्वयं दद्यात् । केचित्तु विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः भूतानां च पतये इत्यत्र चकारं मन्त्रान्तर्गतमाहुः ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥ एषामेव ब्रह्मादिबलीनां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृकर्मत्वात्प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेणैकं बलिं पात्रावशिष्टेनान्नेन दद्यात् ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति ॥ उद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं तेषामेव ब्रह्मादिबलीनां उत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् उत्सृजेत् । कथं यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नम इति मन्त्रेण ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्तत इति ॥ वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य अवदाय अग्रं षोडशग्रासपरिमितं ग्रासचतुष्टयपर्याप्तं वा अन्नं ब्राह्मणाय विप्राय न क्षत्रियवैश्याभ्यां अवनेज्य अवनेजनं दत्वा हन्तत इत्यनेन मन्त्रेण दद्यात् ॥ अत्र पञ्चमहायज्ञा इत्युपक्रम्य चतुर्णां क्रमेणानुष्ठानमुक्तम् । पञ्चमस्य ब्रह्मयज्ञस्य पञ्च महायज्ञा इत्यनेनानुष्ठानस्य वक्तुमुपक्रान्तत्वात् । तदनुष्ठानं सावसरं वक्तव्यं तच्च नोक्तम् । अतो विचार्यते ब्रह्मयज्ञस्य स्मृत्यन्तरे त्रयः काला उक्ताः । यथाह कात्यायनः । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तकात् इति । स्नानविधावपि उपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदमिति तेनापक्रान्तस्यापि ब्रह्मयज्ञविधेः तर्पणात्प्रागुक्तत्वात् । अत्र तस्याकथमदोषः स अत्र यदि क्रियते तदा तेनैव विधिना कर्तव्यः । तत्र

चेत्कृतस्तदाऽत्र न कर्तव्यः। विकल्पेन हि कालाः स्मर्यन्ते अतो न समुच्चयः। किञ्च न हन्तर्ति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम्। नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित्। इत्यनेनात्रापि समुच्चयनिषेधात्। तस्मात्प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवान्ते वा सकृद् ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धम्। एतावदवशिष्यते। यदा वैश्वदेवावसाने क्रियते तदा कोऽवसरः। चतुर्णामन्त इति चेत् न। हन्तकारादेर्नृयज्ञस्य रात्रावपि स्मरणात्। नास्यानश्नन् गृहे वसेत् इत्यादिना। तस्मादनिर्दिष्टकालेऽपि ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञात्पूर्वं कर्तव्यः॥ **यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन्**॥ यथार्हं यो यदर्हति तदनतिक्रम्य यथार्हं तद्यथा भवति तथा भिक्षुकान् परिव्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन्। तत्र उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणामक्षारालवणम्। इतरेषां च यथोचितम्। अतिथींश्च अध्वनीनान् श्रोत्रियादीन् सम्भजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेन तोषयेरन् गृहमेधिनः॥ **बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः**॥ बालो ज्येष्ठः प्रथमो येषां गृह्याणां ते बालज्येष्ठाः गृह्याः गृहे भवाः पुत्रादयः ते यथार्हं यथायोग्यं अश्नीयुः भुञ्जीरन्॥ **पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च**॥ पश्चाद् गृह्येषु पूर्वमाशितेषु सत्सु पश्चाद् गृहपतिः गृहस्वामी पत्नी च तद्भार्या अश्नीयाताम्॥ **पूर्वो वा गृहपतिः**॥ वा अथवा गृहपतिः स्वामी पत्न्याः पूर्वमश्नीयात्। कुतः॥ **तस्माद्स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः**॥ तस्मादन्नात् यदिष्टं तदन्नं गृहपतिः पत्न्याः पूर्वः अतिथिभ्यः आशितेभ्यः इति श्रुतेर्वेदवचनात्॥ **अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्**॥ अहरहः प्रतिदिनं देवेभ्यः अन्नेन स्वाहा कुर्यात्। देवतोद्देशेनान्नं जुहुयात्। अन्नाभावे केनचिद्द्रव्येण काष्ठपर्यन्तेनापि पितृभ्यः स्वधा कुर्यादन्नेन तदभावे येन केनचिद्द्रव्येणोदपात्रपर्यन्तेन। एवं मनुष्येभ्यो हन्तकारम्। एवं पञ्चमहायज्ञानां अहरहर्नित्यत्वेनेतिकर्तव्यताऽवगम्यते इति सूत्रार्थः॥ ॥ * ॥ अथ पद्धतिः॥ ॥ * ॥ ततः पञ्चमहायज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय समुद्धृत्याभिघार्य पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य मणिकोदकेनाग्निं पर्युक्ष्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय। ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे० प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यो० कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय० अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये० इति देवयज्ञः। इति पञ्चाहुतीर्हुत्वा।

मणिके त्रीन् । मणिकसमीपे प्राक्संस्थ मुदक्संस्थं वा हुतशेषेणान्नेन बलित्रयं दद्यात् । तद्यथा पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय० अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यो० पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै० इति दद्यात् । ततो द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमः इदं धात्रे० विधात्रे नमः इदं विधात्रे० इति द्वौ बली दत्वा प्रतिदिशं वायवे नम इत्यनेनैव चतसृषु दिक्षु चतुरो बलीन् दद्यात् । इदं वायवे नमम इति त्यागः । दिशां च । प्राच्यै दिशे नमः दक्षिणायै दिशे नमः प्रतीच्यै दिशे नमः उदीच्यै दिशे नमः इति प्रतिदिशं दत्तानां वायुबलीनां पुरस्तादुदग्वा बलीन् दद्यात् । इदं प्राच्यै दिशे इदं दक्षिणायै इत्यादि दिग्भ्यश्च बलीन् दद्यात् । दत्तानां वायुबलीनामन्तराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे० अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय० सूर्याय नमः इदं सूर्यायेति प्राक्संस्थं बलित्रयं दद्यात् । ततो ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्य इति द्वौ बली दद्यात् । तयोरुत्तरतः उषसे नमः इदमुषसे० । भूतानां पतये नमः इदं भूतानां पतये० इति द्वौ बली दद्यात् । इतिभूतयज्ञः । ततो ब्रह्मादीनां बलीनां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेणैकं बलिं पात्रावशिष्टान्नेन दद्यात् । इति पितृयज्ञः । तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं ब्रह्मादिबलीनां वायव्यां दिश्युत्सृजेत् । यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नमः इदं यक्ष्मणे० । ततः काकादिबलीन् बहिर्दद्यात् । तद्यथा । ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् । इदं वायसेभ्यः ॥ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ इदं श्वभ्याम् ॥ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इदं देवादिभ्यः ॥ पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबद्धबद्धाः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यः । पादौ प्रक्षाल्याचम्य अतिथिप्राप्तौ तत्पादप्रक्षालनपूर्वकं गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्य अन्नं परिवेष्य हन्ततेऽन्नमिदं मनुष्यायेति सङ्कल्प्य तमाशयेत् । तदभावे षोडशग्रासपरिमितं चतुर्ग्रासपरिमितं वा अन्नं पात्रे कृत्वा निवीती भूत्वोदङ्मुख उपविष्टो हन्ततेऽन्नमिदं मनुष्यायेति सङ्कल्प्य कस्मैचिद्ब्राह्मणाय दद्यात् मनुष्ययज्ञसिद्धये । ततो नित्यश्राद्धं कुर्यात् । तद्यथा स्वागतवचनेन षट् ब्राह्मणान् द्वौ वा एकं वाऽभ्यर्च्य पादौ प्रक्षाल्य आचम्य गृहं प्रवेश्य कुशान्तर्हितेष्वासनेषूदङ्मु-

खानुपवेशयेत् । ततः स्वयमाचम्य प्राङ्मुख उपविश्य श्रीवासुदेवं संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा अद्येहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकशर्मणां तथा अमुकगोत्राणां अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां अमुकामुकशर्मणां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय नित्यश्राद्धं कुर्यात् । ततो यथाऽहं भिक्षुकादिभ्योऽन्नं संविभज्य बालज्येष्ठाश्च गृह्या यथायोग्यमश्नीयुः । ततो जायापती अश्नीतः पूर्वो वा गृहपतिः पत्नीतः अतिथ्यादीनाशयित्वाऽश्नीयादिति ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथातः पञ्चमहायज्ञाः ॥ व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । महायज्ञा इति कर्मनामधेयम् । तत्रैको देवयज्ञो ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिहोमरूपः । मणिके त्रीनित्येवमादिबलिरूपो भूतयज्ञः । पितृभ्यः स्वधा नम इति बलिदानं पितृयज्ञः । हन्तकारातिथिपूजनादिरूपो मनुष्ययज्ञः । पञ्चग्रहणात्पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः । एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदेषां पावनत्वख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनाय । एषामनुष्ठानप्रकारमाह ॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ॥ विश्वे सर्वे देवा देवता यस्येति वैश्वदेवमन्नम् । ते च देवपितृमनुष्यादयः । कथमेषां देवतात्वमिति चेत् । येन स्मृतावेषां दानं विहितम् । एभ्यो दत्वा शेषभुजा गृहपतिना भवितव्यम् । तस्माद्वैश्वदेवमन्नं यदहरहः पच्यते शालाग्नौ तत आदायाग्निं पर्युक्ष्य स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । पर्युक्ष्यग्रहणाच्च कुशकण्डिकोक्तेतिकर्तव्यताव्युदासः । स्वाहाकारैरिति यज्जुहोति तत्स्वाहाकारः । शेषे नमस्काराः । आचरन्ति हि बलिकर्मणि नमस्कारान् । यद्वा स्वाहाकारग्रहणं संस्रवव्युदासार्थम् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ एतैर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति ॥ भूतगृह्येभ्यः ॥ भूतानि च गृह्याणि च तेभ्यो बलीन्ददाति । तान्याह ॥ मणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ मणिके मणिकसमीपे सामीप्ये सप्तमीयम् । त्रीन् बलीन् दद्यात् । पर्जन्याय नमः । अद्भ्यो नमः । पृथिव्यै नमः । इति मन्त्रैः । त्रीनितिग्रहणं भूतगृह्येभ्य इति चतुर्थबलिहरणनिवृत्त्यर्थम् । केचित्तु भूतगृह्येभ्य इत्येवं समन्त्रकं चतुर्थं बलिहरणमिच्छन्ति । धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ॥ द्वार्ययोर्द्वारशाखयोर्मध्ये धात्रे विधात्रे इति द्वौ बली ददाति ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ दिशं दिशं प्रति वायवे नम इत्येकैकं बलिं दद्यात् । दिशां च यद्दानं

तदपि प्रतिदिशं स्वस्वनाममन्त्रैर्ददाति । ततश्च प्राच्यै दिशे नम इत्यादि सिद्ध्यति ॥ **मध्ये त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥** प्रतिदिशं दत्तबलीनां मध्येऽन्तराले ब्रह्मणे नम इत्यादित्रीन् बलीन् दद्यात्॥ **विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥** आनन्तर्यात्तेषां त्रयाणां बलीनामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ बली दद्यात् । विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो भूतानां च पतय इत्युभयत्र चकारः पठनीय इति गर्गः ॥ **उषसे भूतानां च पतये परम् ॥** परमिति तयोरप्युत्तरतः । उषसे नमः । भूतानां पतये नम इति द्वौ बली दद्यात् ॥ **पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥** तेषामेव ब्रह्मादिबलीनां त्रयाणां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेणैकं बलिं दद्यात् । पित्र्यत्वाच्चात्र दक्षिणामुखः प्राचीनावीती भवति । नमस्कारश्चात्र प्रदर्शित आचार्येण स सर्वत्र बलिहरणेषु प्रत्येतव्यः । समाचारादित्युक्तमेतत् ॥ **पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यान्दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति ॥** पात्रं उद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य तदुदकं ब्रह्मादिबलित्रयाणामेवोत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् यक्ष्मैतत्त इतिमन्त्रेण । अत्र निर्णेजनमित्यध्याहारः । बलिहरणे मध्यादिदेशाः शालाया ग्राह्या इति भर्तृयज्ञः ॥ **उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्तत इति ॥** तत एव वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्याग्रं अन्नं षोडशग्रासपरिमितं ग्रासचतुष्टयपरिमितं वा ब्राह्मणायावनेज्यावनेजनजलं दत्वा हन्तत इति मन्त्रेण दद्यात् । हन्तकाराच्च पूर्वं ब्रह्मयज्ञस्यावसरः । नृयज्ञो हि हन्तकारादिरास्वापात् । रात्रावपि ह्यतिथिपूजा स्मर्यते । अतिथिं प्रकृत्य नास्यानश्नन् गृहे वसेदिति । तस्माद्ब्रह्मयज्ञोऽनिर्दिष्टकालोऽपि नृयज्ञात्पूर्वएवेति कर्काचार्याः । अतो नित्यस्नानसूत्रस्यार्षेयत्वे मूलं मृग्यम् । प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवावसाने वा ब्रह्मयज्ञ इति हरिहरः । कात्यायनः । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥ स चैकस्मिन्नहनि सकृदेव कार्यः । तदाह । न हन्ततिं न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचिदिति ॥ **यथाऽर्हं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन्॥** यथाऽर्हं यो यदन्नमर्हति तदनतिक्रम्य यथाऽर्हं तत् यथा भवति तथा भिक्षुकान् परिव्राजकान् ब्रह्मचारिप्रभृतीन् । तत्र भिक्षुकान् मधुमांसवर्जितम् । एवमितरेषां यथोचितम् अतिथींश्च अध्वनीनान्

श्रोत्रियादीन् सम्भजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेन तोषयेरन् गृहमेधिनः ॥ बालज्येष्ठा गृह्यायथाऽर्हमश्नीयुः ॥ बालो ज्येष्ठः प्रथमो येषान्ते बालज्येष्ठाः ते च ते गृह्या गृहे भवाः पुत्रपौत्रादयः यथायोग्यमश्नीयुर्भुञ्जीरन् ॥ पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च ॥ गृह्यागामशनोर्द्ध्वं गृहपतिर्गृहस्वामी पत्नी तत्स्त्री अश्नीतः ॥ पूर्वो वा गृहपतिस्तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः ॥ गृहपतिर्वा पत्न्याः पूर्वं अश्नीयात् । न युगपत् । कुतः तस्मादुस्वादिष्टमितिश्रुतेः । अस्यार्थः तस्मात् स्वात् अन्नात् यदिष्टं तद् गृहपतिरश्नाति अतिथिभ्योऽशितेभ्यः पूर्वं पत्न्या इति ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः ॥ देवयज्ञोऽयमहरहः कार्यः स्वाहा कुर्याद्देवेभ्योऽन्नेन जुहुयात् । अन्नाभावे केनचिद्द्रव्येण काष्ठपर्यन्तेनापि कार्यः ॥ पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञश्च आ उदपात्रादप्यहरहः कार्यः ॥ एवं पञ्चमहायज्ञक्रिया अहरहरेवेति गम्यते ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे नवमी कण्डिका ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । तत्र प्रथमप्रयोगे वैश्वदेवं विनैव मातृपूजापूर्वकं सदैव आभ्युदयिकं श्राद्धम् । कारिकायाम् । अह्नोऽष्टधा विभक्तस्य चतुर्थे स्नानमाचरेत् । पञ्चमे पञ्चयज्ञाः स्युर्भोजनं च तदुत्तरम् ॥ अह्नोऽष्टधा विभक्तस्य विभागे पञ्चमे स्मृतः । कुतश्चित्कारणान्मुख्यकालाभावात्तदन्यथेति ॥ तत्रावसथ्योल्मुकं महानसे कृत्वा तत्र वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय महानसादङ्गारानाहृत्यावसथ्ये निधाय ततः पाकादन्नमुद्धृत्याभिघार्य अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुख उपविश्य मणिकोदकेनाग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय जुहुयात् । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे नमम । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नमम । ॐ गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यो नमम । ॐ कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय नमम । ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये० । इति देवयज्ञः । ततो मणिकसमीपे हुतशेषेणान्नेन बलित्रयमुदक्संस्थं दद्यात् । पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय न० ॥ अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यो न० । पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै नमम । ततो द्वार्ययोः शाखयोर्मध्ये प्राक्संस्थं बलिद्वयं दद्यात् । धात्रे नमः इदं धात्रे नमम । विधात्रे नमः इदं विधात्रे न० । ततो वायवे नम इत्यनेनैव मन्त्रेण पुरस्तादारभ्य प्रतिदिशं प्रदक्षिणं बलिचतुष्टयं दद्यात् । इदं वायवे नममेति सर्वत्र । ततः प्रागादिचतसृषु दिक्षु

दत्तानां वायुबलीनां पुरस्तादुदग्वा चतुरो बलीन् दद्यात् । प्राच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे नमम । दक्षिणायै दिशे नमः इदं दक्षिणायै दिशे न० । प्रतीच्यै दिशे नमः इदं प्रतीच्यै दिशे न० । उदीच्यै दिशे नमः इदमुदीच्यै दिशे नमम । ततो वायुबलीनामन्तराले प्राक्संस्थं बलित्रयं दद्यात् । ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे० । अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय न० । सूर्याय नमः इदं सूर्याय नमम । तत एतेषामुत्तरतो बलिद्वयं दद्यात् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो० । विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो न० । तयोश्चोत्तरतो बलिद्वयं दद्यात् । उषसे नमः इदमुषसे नमम । भूतानां पतये नमः इदं भूतानां पतये० ॥ इति भूतयज्ञः । अथ पितृयज्ञः । तत्र प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य ब्रह्मादिबलित्रयस्य दक्षिणप्रदेशे पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधा नम इति बलिं दद्यात् । इति पितृयज्ञः । ततस्तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं सव्येनैव ब्रह्मादिबलितो वायव्यां दिशि यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनमिति निनयेत् । इदं यक्ष्मणे नमम । ततः काकादिबलीन् बहिर्दद्यात् । तद्यथा । सुरभिर्वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता । गोग्रासस्तु मया दत्तः सुरभे प्रतिगृह्यताम् ॥ इदं सुरभ्यै नमम ॥ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै निर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् ॥ इदं वायसेभ्यो नमम ॥ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ इदं श्वभ्यां नमम ॥ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ इदं देवादिभ्यो नमम । पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबद्धबद्धाः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इदं पिपीलिकादिभ्यो नमम । पादौ प्रक्षाल्याचामेत् । अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्रासनोपरि न्यस्तप्रागग्रदर्भेषु प्राङ्मुख उपविष्टः पवित्रपाणिरन्यान्दर्भान्पाणिभ्यामादाय प्रणवव्याहृतिपूर्वां गायत्रीमाम्नायस्वरेणाधीत्य इषे त्वेत्यादिवेदमारभ्य यथाशक्ति कण्डिकाऽध्यायशो वा संहितां पठित्वा ब्राह्मणं पठेत् । ब्राह्मणं च ब्राह्मणशो वा पठेत् ॐ स्वस्तीत्यन्ते वदेत् ॥ एवं संहितां समाप्य ब्राह्मणमादावारभ्य समापयेत् । तच्च समाप्य द्विवेदाध्यायी चेद् द्वितीयवेदम् । एवं क्रमेणादावारभ्य समापयेत् । एवमेव तृतीयवेदम् । चतुर्थवेदञ्च । एवमेवेतिहासपुराणादीन्यपि पठित्वा आदावारभ्य क्रमेण समापनीयानि । जपयज्ञप्रसिद्धये प्रत्यहं चाध्यात्मिकीं विद्यामुपनिषदमपि क्रमेण ब्रह्मयज्ञान्ते पृथक् पठेत् । एव-

मेव गीतादिपाठः। जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति याज्ञवल्क्येन पृथग्विधानात्। अमावास्यादिष्वनध्यायेष्वपि ब्रह्मयज्ञो भवत्येव। अहरहः स्वाध्यायमधीते इति श्रुतेः। कारिकायां विशेषः। बद्धाञ्जलिर्दर्भपाणिः प्राङ्मुखस्तु कुशासनः। वामाङ्घ्रिमुत्तमं कृत्वा दक्षिणन्तु तथा करम्। दक्षिणे जानुनि करोत्यञ्जलिं तमृषेर्मतात्। प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तिस्र एव तु। गायत्रीं चानुपूर्व्येण विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्। ॐ स्वस्ति ब्रह्मयज्ञान्ते प्रोक्त्वा दर्भान् क्षिपेदुदक्। वेदादिकमुपक्रम्य यावद्वेदसमापनम्। अध्यात्मिकाऽथ वा विद्या ऋग्यजुः साम एव चेति॥ इति ब्रह्मयज्ञः॥ ततो वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य षोडशग्रासपरिमितमन्नमुदकपूर्वकं ब्राह्मणाय दद्यादिति। मन्त्रः। इदमन्नं सनकादिमनुष्येभ्यो हन्तत इति। अत्र निरग्नेर्नित्यश्राद्धम्। तदुक्तम्। कृतत्वात्पितृयज्ञस्य साग्नेः श्राद्धं न विद्यते। नित्यं पित्र्येण बलिना निरग्नेस्तत्तु विद्यते॥ बलेरभावात्पित्र्यस्य शिष्टात्काकबलिः स्मृतः। प्रदीपचण्डिकादौ तु स्मृतिः सम्यगुदाहृता॥ तथा। नित्यश्राद्धं निरग्नेः स्यात्साग्नेः पित्र्यो बलिः स्मृतः। कात्यायनीयवाक्येन विकल्पः प्रतिभाति हि॥ श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा। साग्निकः पितृयज्ञान्तं बलिकर्म समाचरेत्। अनग्निर्हुतशेषन्तु काके दद्यादिति स्मृतिः॥ तच्चैवं बहिर्बलेर्निवेशनान्ते सोदकमन्नं भूमौ चाण्डालवायसादिभ्यो निक्षिपेत्। मन्त्रास्तु प्रागुक्ताः। मनुः। शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्। वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि॥ पितृयज्ञोत्तरं ब्रह्मयज्ञकरणपक्षे तु काकादिबलिदानम् ब्रह्मयज्ञोत्तरं द्रष्टव्यम्। अथ नित्यश्राद्धे विशेषः। हेमाद्रौ। एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही॥ अपीत्यनुकल्पः। प्रचेताः। नामन्त्रणं न होमं च नाह्वानं न विसर्जनम्। न पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम्॥ अत्र निर्दिश्य भोजयित्वा किञ्चिद्दत्वा विसर्जयेदिति तेनैवोक्तेर्दक्षिणाविकल्पः। यत्तु काशीखण्डे॥ नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम्। दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितमिति तद्विप्राभावपरम्। भविष्ये। आवाहनं स्वधाकारं पिण्डाग्नौकरणादिकम्। ब्रह्मचर्यादिनियमा विश्वेदेवा न चैव हि॥ दातृणामथ भोक्तृणां नियमो न च विद्यते। एतद्दिवाऽसम्भवे रात्रावपि कार्यम्। तथा बृहन्नारदीये। दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्। यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेत्। इति नित्यश्राद्धम्। अथ वैश्वदेवनिर्णयः। अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते। उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकन्तु विसर्जयेत्॥ वैश्वदेवाकृतेः पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम्।

साग्नेः सर्वत्र श्राद्धादौ वैश्वदेवः । पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति लौगाक्षिस्मृतेः ॥ अत्र साग्निक आहिताग्निरिति हेमाद्रिः ॥ कात्यायनानां तु सर्वार्थमेक एव पाको वैश्वदेवाद-न्नादिति सूत्रणात् । अन्येषां तु पृथक् । श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः । एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र चान्ते विधीयत इति हेमाद्रावुक्तेः । तत्रैव परिशिष्टे । सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च । अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशे-ऽहनि ॥ स्मार्त्ताग्निमतां तद्रहितानां वाऽग्नौकरणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं पृथक्पाकेन । भूतयज्ञादि तु श्राद्धान्त एव । अत्र मूलं हेमाद्रिचन्द्रिकादौ स्पष्टम् । सर्वेषां श्राद्धान्ते वा तत्पाकेन वैश्वदेवनित्यश्राद्धादीनीति तृतीयः ॥ श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः । कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथेति पैठीन-सिस्मृतेः । ततः श्राद्धशेषात् । श्राद्धाद्धि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेदिति चतु-र्विंशतिमताच्च । एवं वैश्वदेवस्य कालत्रयस्य आशाऽर्के शाङ्खायनेन परिशिष्टमुदा-हृत्यैव व्यवस्थोक्ता । आदौ वृद्धौ क्षये चान्ते दर्शे मध्ये महालये । एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इति ॥ बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषां श्राद्धान्त एवेति मेधातिथि-स्मृतिरत्नावल्यादयो बहवः । बह्वृचां श्राद्धान्त एवेति बोपदेवः । मध्यपक्षस्त्वन्यशा-खापर इति स एवाह । हेमाद्रिस्तु वृद्धावप्यन्त एव वैश्वदेवमाह । कातीयानां तु स्मार्तश्रौताग्निमतामादावेव । अन्येषामन्ते । तैत्तिरीयाणां तु साग्नीनां सर्वत्रादौ ॥ पञ्चयज्ञांश्च अन्ते चेति सुदर्शनभाष्ये । मार्कण्डेयः । ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोऽतिथीन् । ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ॥ ततः श्राद्धशेषात् नित्यक्रियां नित्यश्राद्धम् । तत्र पृथक्पाकेन नैत्यकमिति तेनैवोक्तेः ॥ पाकैक्ये विकल्पः । अथ पक्वाभावे स्मृत्यर्थसारे विशेषः । पक्वाभावे प्रवासे वा तन्दुलानौषधीस्तु वा । पयो दधि घृतं वाऽपि कन्दमूलफलादि वा ॥ योजयेद्देवयज्ञादौ जलं वाऽप्सु जलं पतेत् ॥ इदं स्रुवेण होतव्यं पाणिना कठिनं हविरिति ॥ स्नातको ब्रह्मचारी वा पृथक्पा-केन वैश्वदेवं कुर्यात् । स्त्री बालश्च कारयेदिति स्मृत्यर्थसारे । तत्रैव । होमाग्रदा-नरहितं भोक्तव्यं न कथंचन । अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतं तु यत् ॥ देव-यज्ञादि सर्वार्थं लौकिकाग्नौ कृतं यदि । इक्षूनपः फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधम् ॥ भक्षयित्वाऽपि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रिया इति ॥ अथ निरग्निकस्य विशेषः । तत्र याज्ञिकाः पठन्ति । अथातो धर्मजिज्ञासा केशान्तादूर्ध्वमपत्नीक उत्सन्नाग्नि-

नग्निकौ वा प्रवासी वा ब्रह्मचारी वाऽन्वग्निरिति ग्रामादग्निमाहृत्य पृष्टोदिवीत्यधिश्राप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वाल्य ताꣳसवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवसवितरिति पूर्ववदक्षतैर्हुत्वा पाकं पचेत् । तत्र वैश्वदेवो ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृत इत्युपस्पृश्य पूर्ववद्बलिकर्मणैवं कृते न वृथा पाको भवति न वृथा पाकं पचेन्न वृथा पाकमश्नीयादत्र पिण्डपितृयज्ञः पक्षाद्याग्रयणानि कुर्यादिति । गर्गमते वैश्वदेवे विशेषः । पञ्चाहुतीनामुत्तरं स्विष्टकृद्धोमः । भूतयज्ञे पूर्वं भूतगृह्येभ्यो नम इति बलिं दत्वा पर्जन्यादिभ्यो दानम् । विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो भूतानां च पतय इति मन्त्रद्वये चकारपाठः ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकवामनात्मजगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमहायज्ञपदार्थक्रमः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ १ ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याꣳ श्रावणस्य पञ्चमीꣳ हस्तेन वा ॥ २ ॥ आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ३ ॥ पृथिव्याअग्नय इत्यृग्वेदे ॥ ४ ॥ अन्तरिक्षाय वायवइति यजुर्वेदे ॥ ५ ॥ दिवे सूर्यायेति सामवेदे ॥ ६ ॥ दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्यथर्ववेदे ॥ ७ ॥ ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र ॥ ८ ॥ प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतय इति च ॥ ९ ॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥ १० ॥ सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः ॥ ११ ॥ सर्वेऽनुपठेयुः ॥ १२ ॥ हुत्वाहुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ॥ १३ ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन ॥ १४ ॥ शन्नोभवन्त्वित्यक्षतधाना अखादन्तः प्राश्नीयुः ॥ १५ ॥ दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः ॥ १६ ॥ स यावन्तं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥ १७ ॥ प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयात् ॥ १८ ॥ ऋषिमुखानि बह्वृचानाम् ॥ १९ ॥ पर्वाणि छन्दोगानाम् ॥ २० ॥ सूक्तान्यथर्वणा-

नाम् ॥ २१ ॥ सर्वे जपन्ति सहनोऽस्तु सहनोऽवतु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति ॥ २२ ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥ २३ ॥ लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥ २४ ॥ एके प्रागुत्सर्गात् ॥ २५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ व्याख्यास्यत इति शेषः ॥ अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरणम् । एवं हि स्मरन्ति । छन्दांस्युपकृत्वाऽधीयीत । एवं सति अध्ययनप्रवृत्तस्यैतद्भवति अत एवाग्निमतोऽध्यापनं भवति । नह्यनग्निमान् शक्नोत्यग्निसाध्यं कर्म कर्तुमिति । ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ॥ श्रावण्यां हि पौर्णमास्यां श्रवण एव प्रायशो भवति ओषधीनां प्रादुर्भावश्च । तदेतदुभयं तस्या एव विशेषणम् । श्रावणस्य पञ्चमीᳬ हस्तेन वा ॥ तत्रापि प्रायशो हस्त एव भवति । अतः कालद्वयस्योपाकरणकर्मणो विकल्पोऽयम् ॥ अपरे तु कालचतुष्टयं वर्णयन्ति ॥ आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ पृथिव्या अग्नय इति ऋग्वेदे ॥ अधीयमाने जुहोति ॥ अन्तरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे । दिवे सूर्यायेति सामवेदे ॥ दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्यथर्ववेदे ॥ ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र ॥ प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतये च ॥ चशब्दादेतदपि सर्वत्र । पृथक्योगकरणं किमर्थम् । चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणकर्मणि ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति प्रतिवेदमावर्तते । प्रजापतये देवेभ्य इत्येवमादि तन्त्रेण यथास्यादिति पृथक्योगकरणम् ॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥ एतदेव व्रतादेशे विसर्गे चाज्याहुतिकर्म भवति ॥ सदसस्पतिमित्यक्षतधानाभिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ॥ सदसस्पतिमित्यनेन मन्त्रेण आचार्योऽक्षतधाना जुहोति । सर्वे च सह पठन्ति मन्त्रम् । हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रः समिध आदध्युः सावित्र्या ॥ समिदाधानं च भेदेन न यौगपद्येन ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन । इति दृष्टत्वात् । तत्र हि समिदाधानं प्रकृत्योक्तम् एवं द्वितीयां तथा तृतीयामिति ॥ शन्नोभवन्त्वित्यक्षतधाना अखादन्तः प्राश्नीयुः ॥ शन्नोभवन्त्वित्यनेन मन्त्रेण । अक्षतधाना यवानां धाना अनवखण्डयन्तः प्राश्नीयुः ॥ दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः ॥ सर्वे इति बहुवच-

नोपदेशात ॥ स यावन्तङ्गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावि-
त्र्या ॥ स इत्याचार्योऽभिधीयते । यावन्तं शिष्यगणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफल-
केन जुहुयात्सावित्र्या । शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः ।
अतो धानाभिः स्विष्टकृत् । तासाञ्च श्रपणानुपदेशात्तद्भृतानामेवोपादानम् ।
प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्याया-
दीन्प्रब्रूयात् ॥ मन्त्रब्राह्मणयोः ॥ ऋषिमुखानि बह्वृचानां पर्वाणि छन्दोगा-
नां सूक्तान्यथर्वणानां ॥ प्रब्रूयादित्यनुवर्तते ॥ सर्वे जपन्ति सहनोऽस्त्विति ।
अमुं मन्त्रम् ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥ त्रिरात्रमेव ।
एके प्रागुत्सर्गात् । लोमनखानामनिकृन्तनमिच्छन्ति उत्सर्गश्चार्द्धपष्ठान् मासा-
नधील्योत्सृजेयुरित्येवम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अध्यायो-
ऽध्ययनम् । तस्योपाकर्म पौषस्य रोहिण्यामध्यमाष्टकायां वा एकपक्षिकोत्सृष्टस्या-
र्द्धपष्टानर्द्धसप्तमान्वा मासान् शुक्लपक्षे वेदान् कृष्णपक्षेऽङ्गानीत्येवमधीत्य ततः सर्व-
थोत्सृष्टस्य पुनरुपाकरणं स्वीकरणमिति यावत् । एवञ्च सत्यध्यायनप्रवृत्तस्यैव
तद्भवति । अतएवाग्निमतोऽध्यापनम्भवति । न ह्यनग्निमाञ्छक्नोत्यग्निसाध्यङ्कर्म
कर्तुमिति । ओषधीनामिति । श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवण एव प्रायः ओषधीप्रादु-
र्भावश्च । तदेतदुभयं तस्या एव विशेषणम् । एवं पञ्चम्यामपि । तत्रापि प्रायशो हस्त
एव भवति । अत उपाकर्मकालद्वयस्यायं विकल्पः । अपरे तु कालचतुष्टयमाहुः ।
आज्यभागादीनि अधीयान एव जुहोति । ऋग्वेदे अधीयमाने । एवमग्रेऽपि व्या-
ख्येयम् । प्रजापतय इत्यादि च शब्दात्सर्वत्र । तस्य तु पृथग्योगकरणं चतुर्णामपि
वेदानान्तन्त्रेणोपाकरणे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेत्याहुतिद्वयम्प्रतिवेदमावर्तते। प्रजापतये
देवेभ्य इत्येवमादि तन्त्रेण यथा स्यादिति । एतदेव आज्याहुतिकमेव कर्म व्रतवि-
सर्गे व्रतादेशे चापि भवति। सदसस्पतिमिति मन्त्रेणाचार्योऽक्षतधानास्त्रिर्जुहोति।
सर्वे शिष्या अनु सहैवानुवर्तमाना उपांशु मन्त्रन्तिः पठेयुः । किङ्कृत्वा हुत्वा
हुत्वौदुम्बरीस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युः सावित्र्या एकैकामक्षतधानाहुतिम् ।
समिदाधानञ्च भेदेन नतु यौगपद्येन । ब्रह्मचारिणश्च शिष्यस्य पूर्वकल्पेन प्रागु-
पदिष्टविधानेन समिदाधानमन्त्रेणेत्यर्थः । तत्रैव हि प्रकृत्योक्तम् । एवन्द्वितीयान्तथा
तृतीयामिति । शन्नोभवन्त्विति मन्त्रेणाक्षतधाना अक्षतानां यवानां 'धानाः भर्जि-

तकणान् दन्तैरनवखण्डयन्तः अचर्वयन्तः प्राश्नीयुः सर्वे । दधिक्राव्णा इति दधि भक्षयेयुः सर्वे बहुत्वोपदेशात् । स आचार्यो यावन्तं शिष्याणाङ्गणमिच्छेत्तावत-स्तिलान् आकर्षफलकेनौदुम्बरेण बाहुमात्रेण सर्पाकृतिना जुहुयात् सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा । वाशब्दो विकल्पार्थः । ततो धानाभ्यः स्विष्टकृत् । तासाञ्च श्रपणानुपदेशात् श्रितानामेवोपादानम् । प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टे-भ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयात् मन्त्रब्राह्मणयोः । ऋषिमु-खानि बह्वृचानाम् पर्वाणि छन्दोगानां सूक्तान्यथर्वणानाम् प्रब्रूयादित्यनुवर्तते । सर्वे जपन्ति सहनोऽस्त्वित्यमुम्मन्त्रम् । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्यजुर्ब्रह्मदैवतञ्जपे० । इद-म्ब्रह्म साङ्गोऽयं वेदः अध्ययनार्थं सह सहभावमापन्नानां समवेतानान्नोऽस्मा-कमस्मद्धृदये सुस्थिरम्भवतु । ततश्च सह मिलितान्नोऽस्मान् अवतु अपायाद्रक्षतु । तथाऽत्र मिलितानान्नोऽस्माकमनध्यायाध्ययनशूद्रादिश्रावणादिना उपहतमपीदं ब्रह्म वीर्यवदस्तु अयातयाममस्तु । किञ्च इन्द्रः प्रजापतिः अन्तर्यामी तत् यथा यथावत् वेद वेदयतु । येन ब्रह्मवेदनेन वयन्न कञ्चन विद्विषामहे द्विष्मः । अनिकृन्तनमपि त्रिरात्रम् । एके उत्सर्गादर्द्धपष्ठानित्युक्तसर्वोत्सर्गात्प्राक् लोमनखा-नामनिकृन्तनमिच्छन्ति ॥ १० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ अथ पञ्चमहायज्ञानन्तरं अध्यायस्य उत्सृष्टस्य अध्ययनस्य उपाकर्म उपाकरणं व्याख्यास्यत इति शेषः । तच्चाग्निमतो-ऽध्यापनप्रवृत्तस्यैव भवति । छन्दांस्युपाकृत्याधीयीतेतिवचनात् । उपाकरणस्य चावसथ्याग्निसाध्यत्वात् निरग्नेर्नाधिकारः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वगर्भसंस्कृतार्थश्च यावन्नासौ प्रजायत इति । स्वेन आत्मना आहितः आधानसंस्कृतोऽग्निः स्वः तस्मिन् स्वे अग्नौ अन्यस्य सम्बन्धी संस्कारको होमः अन्यहोमो न स्यात् न भवेत् । किं पर्युदस्य एकां समिदाहुतिं समिधामाहुतिः समिदाहुतिः तां मुक्त्वा वर्जयित्वा । सा च समि-दाहुतिः उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्तृका भवति तेनावसथ्याग्नावुपाकर्म भवतीति गम्यते । अत अध्यापयतोऽपि निरग्नेः साग्नेरपि अनध्यापयतो नाधि-कारः । यत्तु लोके ब्रह्मचारिणं पुरस्कृत्य उपाकर्म प्रवर्तते लौकिकेऽप्यग्नौ तस्याचारं विहाय मूलं न दृश्यते ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमा-स्याम् ॥ ओषधीनामपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सत्यां श्रवणेन युक्तायां

श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणस्य शुक्लपञ्चदश्याम् । अत्र ओषधीप्रादुर्भावः श्रवणश्च पौर्णमास्या एव विशेषणम् । तत्र तयोः प्रायशः सम्भवात् । एवंच सति पौर्णमास्या एव प्राधान्यम् । तस्माद्विशेषणाभावेऽपि पौर्णमास्यां भवति ॥ **श्रावणस्य पञ्चमीं हस्तेन वा** ॥ ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः श्रावणमासस्य पञ्चमीं हस्तेन युक्तां वा प्राप्य भवति तत्रापि प्रायेण हस्तो भवति । अतः श्रावणी पूर्णिमा श्रावणपञ्चमी वा विशिष्टा अविशिष्टा वा उपाकर्मणः कालः । अन्येतु कालचतुष्टयमाहुः । कथं श्रवणेन वा श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य पञ्चमीं वा हस्तेन वा भवति ॥ ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः । ओषधिप्रादुर्भावे सति श्रवणेन इत्यादि ॥ **आज्यभागा विष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति पृथिव्या अग्नय इत्यृग्वेदे अन्तरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमस इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतय इति च** ॥ आज्यभागाविष्ट्वा आज्यभागहोमानन्तरं आज्याहुतीर्जुहोति । तत्र ऋग्वेदे अधीयमाने पृथिव्यै अग्नय इति द्वे आहुती जुहोति । यजुर्वेदे अधीयमाने अन्तरिक्षाय वायव इति द्वे । सामवेदे अधीयमाने दिवे सूर्यायेति द्वे । अथर्ववेदे अधीयमाने दिग्भ्यश्चन्द्रमस इति द्वे । ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्त्तयेत् । सर्वेषु वेदेषु अधीयमानेषु एकतमे वा तथा प्रजापतय इत्यादिकाश्च सप्त । च शब्दात्सर्वत्र । एवमेकैकशो वेदाध्ययनोपाकरणपक्षे । यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणकर्म तदा ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति प्रतिवेदमाहुतिद्वयमावर्त्तयेत् । प्रजापतये देवेभ्य इत्याद्यास्तन्त्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् ॥ **एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु** ॥ एतत् उपाकर्मणि विहितं पृथिव्या इत्यादि अनुमतय इत्यन्तं होमकर्म व्रतादेशनं वेदारम्भः विसर्गः समावर्तनम् व्रतादेशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गास्तेषु भवति ॥ **सदसस्पतिमित्यक्षतधानाभिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या** ॥ सदसस्पतिमित्यनेन मन्त्रेण अक्षताश्च धानाश्च अक्षतधानाः ता आचार्यो जुहोति त्रिस्त्रिवारम् । सर्वे च शिष्या एतं मन्त्रं अनु सह पठेयुः । तथा हुत्वा हुत्वा एकैकामाहुतिं दत्वा औदुम्बर्यः उदुम्बरवृक्षोद्भूयास्तिस्रस्तिस्र आर्द्राः सरसाः सपलाशाः पत्रसहिता घृताक्ता आज्यलिप्ताः समिधः सर्वे आचार्यप्रमुखाः शिष्या आदध्युः

अग्नौ सावित्र्या प्रसिद्धया प्रक्षिपेयुः भेदेन न तु युगपत् ॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन ॥ तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते पूर्वकल्पेन समिदाधानोक्तमन्त्रेण आदध्युः । अत्र तिस्रस्तिस्र इति वीप्सा न समिद्विषया किन्तु आधातृपुरुषविषया तेन प्रत्याहुतिं एकैकामादध्युः ॥ शन्नोभवन्त्वित्यक्षतधाना अखादन्तः प्राश्नीयुः ॥ शन्नोभवन्तु वाजिन इत्यनयर्चा अक्षतधाना अखादन्तः दन्तैरचर्वयन्तः प्राश्नीयुः भक्षयेयुः ॥ दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः ॥ दधिक्राव्णो अकारिषमित्यृचा दधि भक्षयेयुः ॥ स यावन्तं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात् सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥ स आचार्यो यावन्तं यावत्सङ्ख्याकं शिष्याणां गणं समूहमिच्छेत् तावत्सङ्ख्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदुम्बर्येण बाहुमात्रेण सर्पाकृतिना सावित्र्या सवितृदेवतया गायत्रच्छन्दस्कया प्रसिद्धया जुहुयात् । यद्वा शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन जुहुयात् । गुणफलमेतत् । अतो धानाभ्यः स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिनवाहुतीर्हुत्वा ॥ प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयादृषिमुखानि बह्वृचानां पर्वाणि छन्दोगानाꣳ सूक्तान्यथर्वणानाम् ॥ संस्रवप्राशनानन्तरं प्रत्यङ्मुखेभ्य आसीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामर्थ्यात् स्वयं प्राङ्मुख उपविष्ट ॐकारं प्रणवमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरित्यादिकां च सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मन्त्रब्राह्मणयोः अध्यायानामादीन् प्रब्रूयात् अध्यापयेत् इति यजुर्वेदोपाकरणे । ऋग्वेदोपाकरणे तु ऋषिमुखानि मण्डलादीन् प्रब्रूयात् बह्वृचानां शिष्याणां। छन्दोगानां सामगानां शिष्याणां सामवेदोपाकरणे पर्वाणि पर्वणामादीन् प्रब्रूयात् । अथर्वणानां शिष्याणां अथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन् प्रब्रूयात् ॥ सर्वे जपन्ति सहनोऽस्तु सहनोऽवतु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति ॥ सर्वे आचार्यशिष्याश्च सहनोऽस्त्वित्यमुं मन्त्रं जपन्ति ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृन्तनमेके प्रागुत्सर्गात्॥ उपाकर्मानन्तरं त्रिरात्रं नाधीयीरन् अध्ययनं न कुर्युः । त्रिरात्रमेव लोम्नां नखानां च अनिकृन्तनं अच्छेदनं। एके आचार्याः लोमनखानामनिकृन्तनं प्रागुत्सर्गात् उत्सर्गकर्मत अर्वाक् इच्छन्ति। उत्सर्गश्च अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरित्येवं वक्ष्यमाण इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः। श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणयुक्तायामयुक्तायां वा श्रावणस्य शुक्लपञ्चम्यां हस्तयुक्तायामयुक्तायां वा उपाकर्म अध्यायोपाकर्म भवति तच्च अध्यापनं

कुर्वतः औपासनिकस्य नत्वन्यस्य। तत्र प्रथमप्रयोगविहितमातृपूजापूर्वकं श्राद्धम् आचार्य आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषमनुतिष्ठेत्। तण्डुलस्थाने अक्षतधाना आसादयेत् प्रोक्षणकाले प्रोक्षेच्च। तत्रोपकल्पयति। औदुम्बरीः समिधः दधि आकर्षफलकं तिलान् भक्षार्थं धानाः। तत आज्यभागान्ते वेदाहुत्यादीनामनुमत्यन्तानां वेदारम्भवद्धोमं विदध्यात्। एकदा सर्ववेदोपाकरणे प्रतिवेदं स्वस्वाहुतिद्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं पुनः पुनर्जुहुयात्। प्राजापत्याद्या अनुमत्यन्ताः सप्ताहुतीस्तन्त्रेण। अथ सदसस्पतिमित्यनयर्चा तत आसादिताभिरक्षतधानाभिः स्रुवेणैकामाहुतिं आचार्यो जुहोति इदं सदसस्पतये०। शिष्या अपि मन्त्रमनु पठन्ति। तत आचार्यः शिष्याश्च सर्व औदुम्बरीमार्द्रां सपलाशां घृताक्तां एकैकां समिधं तत्सवितुरित्यादिकया सावित्र्या अग्नावादध्युः ब्रह्मचारिणश्च शिष्या अग्निकार्यमन्त्रेण तथैव समिधमादध्युः। एवं द्विरपरं धानाहोमं विधाय एकैकां समिधमादध्युः। तत आचार्यः शिष्याश्च उपकल्पितधानाभ्यस्तिस्रस्तिस्रोऽक्षतधाना दन्तैरनवखण्डयन्तो भक्षयेयुः। शन्नोभवन्तु वाजिन इत्यनयर्चा तत आचम्य ततो दधिक्राव्णो अकारिषमित्यनयर्चा दधि भक्षयेयुः। तत आचमनानन्तरं आचार्यो यावन्तं शिष्यगणं कामयेत तावतस्तिलानाकर्षफलकेनादाय सावित्र्या जुहुयात्। इदं सवित्रे०। शुक्रज्योतिरित्यनेनानुवाकेन वा तिलान् जुहुयात्। तत्रेदं मरुद्भ्य इतित्यागः। ततो हुतशेषधानाभ्यः स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानं यथोक्तं कुर्यात्। ततः प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्य उपविष्ट ॐकारमुक्त्वा त्रिवारं च सावित्रीमुक्त्वा इषे त्वा कृष्णोऽसीत्येवं मन्त्रस्य अध्यायानामादीन् प्रतीकान् ब्रूयात्। तथाच्च व्रतमुपैष्यन् स वै कपालान्येवान्यतर उपदधातीत्येवं च ब्राह्मणस्य। ऋग्वेदानां मण्डलादीन् छन्दोगानां पर्वादीन् अथर्वणानां सूक्तादीन् प्रब्रूयात्। ततः सर्व आचार्याः शिष्याश्च जपन्ति सहनोऽस्तु सहनोऽवतु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म। इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति अमुं मन्त्रं। तदनन्तरं त्रिरात्रमनध्यायं कुर्युः। यतः " अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियम्। ब्रह्मवीर्यं बलं तेजो निकृन्तति यमः स्वयम्॥ मन्त्रवीर्यक्षयभयादिन्द्रो वज्रेण हन्ति च। ब्रह्मराक्षसतां चैति नरकश्च भवेद्ध्रुवम् "॥ लोमनखानां निकृन्तनं न कारयेयुः त्रिरात्रमेव। प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखनिकृन्तनं वर्ज-

येयुः । अतो मन्त्रब्राह्मणयोः शुक्लकृष्णपक्षे उत्सर्जनं यावत् निरन्तरं मन्त्रं ब्राह्मणं च अधीयीरन् आचार्येण अध्याप्यमानाः शिष्याः । इत्युपाकर्म ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अधीयत इत्यध्यायो वेदः तस्योपाकर्म उपाकरणम् उपक्रमः । एवं हि मन्वादयः स्मरन्ति । श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमानिति ॥ अर्द्धेन सह पञ्चमान् । एवं सत्यध्ययनप्रवृत्तस्यैतद्भवति । अतएवाग्निमतोऽध्यापनं भवति । न ह्यनग्निमान् शक्नोत्यग्निसाध्यं कर्म कर्तुमिति । निरग्नेरप्येतदुपाकर्म लौकिकाग्नौ भवतीति गर्गः । नचैतत्कर्कादिसम्मतम् । अध्यायोपाकर्मेति वक्ष्यमाणस्य विधिपूर्वकस्य स्वाध्यायप्रारम्भकर्मणो नामधेयम् । पौषस्य रोहिण्यां मध्यमाष्टकायां वा पाक्षिकोत्सृष्टस्यार्द्धषष्टानर्द्धसप्तमासान् शुक्लपक्षे वेदाः कृष्णपक्षेऽङ्गानि इत्येवमधीत्य ततः सर्वथोत्सृष्टस्य पुनरुपाकरणं स्वीकरणमिति जयरामो हरिहरश्च । अपरे तु श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्यार्द्धषण्मासानधीत्योत्सर्गं वदन्ति । ततश्च तेषां मते उपाकृतानां वेदानामुत्सर्गः । मिताक्षरादिधर्मशास्त्रनिबन्धेष्वप्येवम् । हरिहरजयरामभाष्ययोरुत्सृष्टस्योपाकरणम् ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ॥ एतदुपाकर्म अपामार्गाद्यौषधीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सति श्रवणेन युक्तायां पौर्णमास्यां श्रावणशुक्लपञ्चदश्यां कुर्यात् । श्रावण्यां हि पौर्णमास्यां श्रवण एव प्रायशो भवति ओषधिप्रादुर्भावश्च । तदेतदुभयं तस्या एव विशेषणम् । अत्र पौर्णमास्या एव प्राधान्यात् । विशेषणाभावेऽपि तत्पौर्णमास्यां भवति इति हरिहररेणुकौ । अपरे तु श्रवणयुक्तपौर्णमास्यभावे हस्तयुक्तपञ्चम्यां कार्यमित्याहुः । यदि ग्रहणं सङ्क्रान्तिर्वा पर्वणि भवति तदा पञ्चम्यामुपाकरणम् । तदुक्तं स्मृतिमहार्णवे । सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं वाऽपि यदि पर्वणि जायते । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥ तथाच ॥ सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥ मदनरत्नेऽपि । यदि स्याच्छ्रावणं पर्व ग्रहसङ्क्रान्तिदूषितम् । स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ तत्रापि प्रयोगपरिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ ॥ अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत्सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं तदा । उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्नदोषकृदिति ॥ अत्र प्रयोगपारिजाते । वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ । उपाकर्म न कर्तव्यं सिंहयुक्ते तदिष्यते । इति वचनं देशान्तरविषयम् । नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके । कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे

इति बृहस्पतिवचनात् । पराशरमाधवीयेऽप्येवम् । सामगानां सिंहस्थे रवावुक्तेस्तद्विषय इदं पुरोडाशचतुर्द्धाकरणवदुपसंह्रियत इतित्वन्ये । एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् । उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमित्युक्तेः । पर्वणि ग्रहणे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावउक्तः प्रयोगपारिजाते। नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत इति ॥ प्रथमारम्भस्तु न भवति ॥ तत्रैव कश्यपः । गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्द्धकेऽपि वा । तथाऽधिमाससङ्क्रान्तौ मलमासादिषु द्विजः ॥ प्रथमोपाकृतिर्नस्यात्कृतं कर्म विनाशकृदिति । एतच्च पूर्वाह्णे कार्यम् । तथाच प्रचेतोवचः । भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव त्विति । दीपिकाऽपि । अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृत इति । यत्तु अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णके । पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति गोभिलवचस्तत्सामगविषयम् । तेषामपराह्णस्योक्तत्वात् । तेन वाजसनेयिभिः पूर्वाह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । दिनद्वये पूर्वाह्णव्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानां पूर्वैवेति हेमाद्रिः । मदनपारिजातेऽपि । पूर्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् । मदनरत्ने तु । पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः इति बह्वृचपरिशिष्टे तैत्तिरीयकपदं अनुवादत्वात्तस्य च प्राप्त्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थमित्युक्तम् । तथैवानन्तभट्टीयेऽपि । कारिकायान्तु । पूर्णिमा प्रतिपद्युक्ता तत्रोपाकर्मणः क्रिया । उक्तोऽर्थोऽयं प्रसङ्गेन भविष्योत्तरसञ्ज्ञिके ॥ वस्तुतस्तु हेमाद्रिमतमेव युक्तम् । पराशरमाधवीये । श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि । तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत् ॥ कालादर्शेऽपि । श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वा प्रतिपत्पणमुहूर्तकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् ॥ प्रयोगपारिजाते । उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्ययनाङ्गत्वात् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् । उत्सर्जनं च वेदानामुपाकर्म तथैव च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ श्रावणस्य पञ्चमीं हस्तेन वा ॥ श्रावणस्य शुक्लपञ्चमीं हस्तेन युक्तां प्राप्य वा भवति । तत्रापि प्रायशो हस्त एव भवति । अतः कालद्वयस्योपाकरणकर्मणो विकल्पोऽयम् । भर्तृयज्ञास्तु कालचतुष्टयं वर्णयन्ति ॥ वासुदेवदीक्षिता अपि ॥ आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ पृथिव्या अग्नय इति ऋग्वेदे अन्तरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमस इति अथर्ववेदे ब्रह्मणे

छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्यः ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतय इति च ॥ आज्यभागानन्तरमाज्याहुतीर्जुहोति ऋग्वेदे अधीयमाने पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आहुती जुहोति । अन्तरिक्षाय वायवे इति द्वे यजुर्वेदे अधी० । दिवे सूर्यायेति द्वे सामवेदे अधी० । दिग्भ्यश्चन्द्रमस इति द्वे अथर्ववेदे अधी० । सर्वेषु वेदेष्वधीयमानेषु ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्त्तयेत् । चशब्दात्प्रजापतय इत्यादिकाश्च सप्त सर्वत्र ॥ पृथक् योगकरणं चतुर्णामपि वेदानां तन्त्रेणोपाकरणे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेत्याहुतिद्वयं प्रतिवेदमावर्तनीयम् । प्रजापतय इत्येवमाद्यास्तन्त्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात् ॥ **एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥** एतदेव आज्याहुतिनवकमेव कर्म व्रतादेशेषु वेदारम्भव्रतेषु विसर्गे समावर्त्तने च । व्रतादेशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गास्तेषु भवति ॥ **सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्य्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ॥** धानानां च अपणानुपदेशात्सिद्धानामेवोपादानम् । अक्षतांश्च ता धानाश्च अक्षतधानास्ताः सदसस्पतिमिति मन्त्रेण आचार्यस्त्रिर्जुहोति । सर्वे शिष्या अनु सहैवानुवर्त्तमानाः सदसस्पतिमिति मन्त्रं त्रिः पठेयुः । किं कृत्वा हुत्वा हुत्वा एकैकामक्षतधानाहुतिं उदुम्बरवृक्षोद्भवास्तिस्रस्तिस्र आर्द्राः पत्रसहिताः घृतलिप्ताः समिध आचार्यसहिताः शिष्याः सावित्र्या तत्सवितुरिति मन्त्रेणादध्युरग्नौ प्रक्षिपेयुः । न यौगपद्येन । औदुम्बरीस्तिस्र इति पाठ इति हरिहरजयरामौ । औदुम्बर्य इति तु कर्कभर्तृयज्ञाः । तिस्रस्तिस्र इति वीप्सा आधातृपुरुषविषया न समिद्विषयेति हरिहरः । अतश्च प्रत्याहुति एकैकामेवादध्युः ॥ **ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन ॥** तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्यास्ते पूर्वकल्पेन प्रागुपदिष्टाग्निपरिचरणसमिदाधानमन्त्रेणादध्युः ॥ **शन्नोभवन्त्वित्यक्षतधाना अखादन्तः प्राश्नीयुः ॥** शन्नो भवन्तु वाजिन इति मन्त्रेण अक्षतधाना यवानां धाना अनवखण्डयन्तः दन्तैरचर्वयन्तः प्राश्नीयुः सर्वे आचार्यसहिताः बहुवचनोपदेशात् ॥ **दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः ॥** सर्वे ॥ **स यावन्तं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा ॥** स आचार्यो यावन्तं यावत्सङ्ख्याकं शिष्याणां गणं समूहमिच्छेत्तावतस्तावत्सङ्ख्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदुम्बरेण बाहुप्रमाणेन सर्पाकृतिना तत्सवितुरित्यनया जुहुयात् । शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा जुहुयात् । ततो

धानाभिः स्विष्टकृत् । कृष विलेखने धातुस्तस्यैतद्रूपम् । आ समन्तात्कृष्टं फलं यस्य तत् । अथवा आकर्षयतीत्याकर्षः फलमेव फलकं तेन जुहुयात् तच्च वैकङ्कतमिति कारिकायाम् ॥ प्राश्नान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्यः शिष्येभ्य ओंकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयादृषिमुखानि बह्वृचानां पर्वाणि छन्दोगानाꣳ सूक्तान्यथर्वणानाम् ॥ संस्रवभक्षणान्ते स्वयं प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यो यजुर्वेदोपाकरणे ओंकारमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरिति सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादीन् प्रब्रूयात् अध्यापयेत् । बह्वृचानां शिष्याणां ऋग्वेदोपाकरणे ऋषिमुखानि मण्डलादीनि प्रब्रूयात् । छन्दोगानां शिष्याणां सामवेदोपाकरणे पर्वाणि पर्वणामादीन्प्रब्रूयात् । अथर्वणानां शिष्याणामथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन् ॥ सर्वे जपन्ति सह नोऽस्तु सह नोऽवतु सह न इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति ॥ आचार्यसहिताः सर्वे शिष्याः सहनोऽस्त्विति मन्त्रं जपन्ति । मन्त्रार्थः । इदं ब्रह्म साङ्गोऽयं वेदः । अध्ययनार्थं सहभावं प्राप्तानां समवेतानां नोऽस्माकं अस्मद्हृदये अस्तु स्थिरं भवतु । ततश्च सह मिलितान्नोऽस्मानवतु पायात् रक्षतु । तथाऽत्र मिलितानां नोऽस्माकं अनध्यायादावध्ययने शूद्रादिश्रवणादिना उपहतमपि इदं ब्रह्म वीर्यवत् अयातयाममस्तु । इन्द्रः प्रजापतिः तत् यथावत् वेद वेदयतु । येन वेदनेन परस्परं न विद्विषामहे न द्विष्मः ॥ त्रिरात्रन्नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥ उपाकर्मोत्तरं त्रिरात्रं नाधीयीरन् सर्वे अध्ययनं न कुर्युः । लोम्नां नखानां च छेदनं त्रिरात्रं न कुर्युः ॥ एके प्रागुत्सर्गात् ॥ एके आचार्याः प्रागुत्सर्गाल्लोमनखानामनिकृन्तनमिच्छन्ति । उत्सर्गश्चार्द्धपञ्चमासानधीत्योत्सृजेयुरिति वक्ष्यते ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे दशमी कण्डिका ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । तत्र प्रथमप्रयोगे आचार्येण मातृपूजापूर्वकं नान्दीश्राद्धं कार्यम् । कारिकायाम् । ततो नान्दीमुखं श्राद्धं मातृपूजनपूर्वकम् । गुरोस्तदात्मसंस्कारान्न शिष्याणां परार्थतः ॥ आचार्यस्यावसथ्याग्नौ कर्म । ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्ते विशेषः । तण्डुलस्थाने अक्षतधानानामासादनम् । प्रोक्षणं च । उपकल्पनीयानि औदुम्बर्यः समिधः । दधि । आकर्षफलकम् । तिलाः । भक्ष्यार्थं धानाः । आज्यभा-

गान्ते वेदाहुतीनामनुमत्यन्तानां होमो वेदारम्भवत् । एकदा सर्ववेदोपाकरणं चेत्प्रतिवेदमाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याहुतिद्वयं पुनः पुनर्होतव्यम् । प्रजापत्याद्या अनुमत्यन्ताः सप्ताहुतयस्तन्त्रेण ॥ ततः सदसस्पतिमित्यनयर्चाऽक्षतधानाहोमः । सदसस्पतिमिति मन्त्रं शिष्या अपि अनुपठेयुः । तत आचार्यः शिष्याश्च सर्वे औदुम्बरीस्तिस्रस्तिस्रः समिध आर्द्राः घृताक्ता आदध्युस्तत्सवितुरित्यनयर्चा । ये तु ब्रह्मचारिणः शिष्यास्तेषामग्निकार्यमन्त्रेणैव समिदाधानं भवति । एवं द्विरपरं धानाहोमः । समिदाधानं च । तत आचार्यः शिष्याश्च तिस्रस्तिस्रोऽक्षतधाना अनवखण्डयन्तः प्राश्नीयुः शन्नो भवन्त्वित्यनयर्चा । ततः सर्वेषां दधिक्राव्ण इत्यृचा दधिभक्षणम् । आचमनञ्च । ततो यावन्तं शिष्यगणमिच्छेदाचार्यस्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या । इदं सवित्रे० । शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा । ततो धानाभिः स्विष्टकृत् । ततो नवाहुतयः । ततः संस्रवप्राशनम् । मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः । दक्षिणादानं ब्रह्मणे । प्रणीताविमोकः । ततः प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्य ओंकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमुक्त्वा इषे त्वेत्याद्यध्यायादीन्प्रब्रूयात् । बह्वृचादीनां यथोक्तम् । सहनोऽस्त्विति मन्त्रपाठ आचार्यसहितानां शिष्याणाम् । ततस्त्रिरात्रमनध्यायः । लोमनखानामनिकृन्तनं च त्रिरात्रमेव । प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखानामनिकृन्तनम् । ततःपरं मन्त्रब्राह्मणयोरध्ययनं प्रागध्यायोत्सर्गात् । इत्युपाकर्मणि पदार्थक्रमः । ततो वैश्वदेवः । अत्र रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितैरिति ॥ इदं भद्रायां न कार्यम् । भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी इति सङ्ग्रहवचनात् ॥ भद्रासत्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्यादिति निर्णयामृते । तत्र मन्त्रः । येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः । कर्तव्यो रक्षिकाचारो द्विजान्सम्पूज्य शक्तित इति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ वातेऽमावास्यायाᳬ सर्वानध्यायः ॥ १ ॥ आद्धाशने चोल्कावस्फूर्ज्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पाते*ष्वृतुसन्धिषु चाकालम् ॥ २ ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ ३ ॥ भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायाᳬ सन्धिवेलयोरन्तःशवे

* "उत्पात ऋतुर्मान्धषु" इत्यपि पाठः ।

ग्रामे*ऽन्तर्द्दिवाकी†र्त्ये ॥ ४ ॥ धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥ ५ ॥ नीहारे वादित्रशब्द आर्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालम् ॥ ६ ॥ गुरौ प्रेतेऽपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ ७ ॥ सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम् ॥ ८ ॥ एकरात्रमसब्रह्मचारिणि ॥ ९ ॥ अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ १० ॥ अर्द्धसप्तमान्वा ॥ ११ ॥ अथेमामृचं जपन्ति उभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृजामह इति ॥ १२ ॥ त्रिरात्रꣳ सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ १३ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ वातेऽमावास्यायामिति सर्वानध्यायः ॥ वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् अतिशयिको गृह्यते । सर्वशब्दाच्चाङ्गानामपि न छन्दसामेव । अपरे तु वर्णयन्ति यद्यदुपाध्यायसकाशाद् गृह्यते शिक्ष्यते लिप्याद्यपि तत्सर्वग्रहणेन गृह्यते । शिल्पिनामपि ह्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति । अनध्यायश्च प्रकृतत्वाद् गुरुमुखाद्यच्छिक्ष्यते तत्रैव भवति न गुणनेऽपीति । अपरे तु सर्वविषयतामिच्छन्ति ॥ आद्धाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसन्धिषु चाकालम् ॥ आकालिका एते अनध्यायाः । यस्मिन्काले ये आपतिताः द्वितीयेऽहनि तावन्तं कालं यावत् । अपरे आद्धाशने वर्णयन्ति । यावत् आद्धाशनं न जीर्यते तावदिति । ऋतुसम्बन्धिरप्यकालोऽनध्यायः । सन्धिश्चोच्यते एकस्य ऋतोरन्तरपरश्च यावन्न प्रवर्तेत तत्राकालिकताऽनुपपत्तिः तस्मात्पूर्वस्य ऋतोर्याऽन्त्या रात्रिरपरस्य यदाद्यमहः स सन्धिरित्युच्यते । तत्र नाधीयीत ॥ उत्सृष्टेषु । छन्दःसु । उत्सर्गश्चार्द्धषष्ठान् मासानधीत्योत्सृजेयुरर्द्धसप्तमान्वेति । तत्रानध्यायः ॥ अभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा । अभ्रदर्शनमतिशयिकं गृह्यते सर्वकालमभाणि सन्त्येव । सर्वरूपं च स्तनितविद्युद्वृष्ट्यादि । तत्र त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा नाधीयीतेति विकल्पः । अपरे व्यवस्थितं विकल्पमिच्छन्ति । अभ्रदर्शने त्रिसन्ध्यं सर्वरूपे च त्रिरात्रम् । भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिर्नाधीयीत । तथा उदके । न निशायाम् । निशाशब्देनार्द्धरात्रमुच्यते स्मृत्यन्तरात् । अहोरात्रस्य सन्धिवेलयोः । अन्तःशवे ग्रामे ग्राम-

* ग्रामे ग्रामान्तरित्यपि क्वचित्सूत्रपुस्तकेषु । तच्चिन्त्यम् ॥ † दिवाकीर्तिरिति कर्कसम्मतः पाठः ।

मध्ये यावच्छवो भवति तावन्नाधीयीत । ग्रामेऽन्तः ग्राममध्ये नाधीयीत । अपरे तु वर्णयन्ति । अन्तर्दिवाकीर्त्तिरनध्ययनं । दिवाकीर्तिर्यद्दिवा कीर्त्यते तत् ग्राममध्ये न पठनीयम् । अन्ये दिवाकीर्तिं चण्डालमभिवदन्ति तद्दर्शने नाधीयीत । तथाच स्मृत्यन्तरम् । दिवाकीर्तिमुदक्यां च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥ धावतोऽभिशस्त-पतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥ नाधीयीत । नीहारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालम् ॥ एते तात्कालिकाः ॥ गुरौ प्रेतेऽपोभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ अपोभ्यवायेनोदकक्रिया लक्ष्यते । तद्दशरात्रं चानध्ययनं भवति ॥ सतानून-प्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम् । सह तानूनप्त्रं येन स्पृष्टं स सतानू-नप्त्री समाने ब्रह्मणि यश्चरति स सब्रह्मचारी ॥ एकरात्रमसब्रह्मचारिणि । अनध्यायः ॥ अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ उपाकृतानि छन्दांसि ॥ अर्द्ध-सप्तमान्वा । अधीत्योत्सृजेयुः ॥ ततश्च विकल्पोऽयम् । उत्सर्गश्च छन्दसां । अङ्गानि पुनरधीयीतैव ॥ अथेमामृचं जपन्त्युभा कवी युवेति ॥ जपन्ति च सहाचार्येण शिष्याः ॥ त्रिरात्रꣳ सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ अत्र त्रिरात्रं सह-वासनियमः विप्रतिष्ठा वियतएव ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वादतिशयितोऽत्र गृह्यते । सर्वशब्दा-दङ्गानाञ्छन्दसामपि तदहरनध्यायः । यद्यदुपाध्यायाद् गृह्यते शिल्पाद्यपि तत्सर्व-ग्रहणेन गृह्यत इति । शिल्पिनामप्यनध्यायप्रसिद्धिरस्ति । अनध्यायश्च गुरुमुखा-च्छिक्षितस्यानध्ययनम् । सर्वविषयमित्यन्ये मन्यन्ते । श्राद्धाशने स्वीकृते तथो-ल्काद्युत्पातेऽपि सर्वानध्याय इत्यनुवर्तते । कियावत् । आकालमाकालिका एते ऽनध्यायाः । यावत्कालमुत्पातस्तत्कालपर्यन्तम् । श्राद्धाशने अजीर्ण इत्यपरे याव-च्छ्राद्धेऽशितन्न जीर्यते तावदिति वर्णयन्ति । उल्का अलातम् । अवस्फूर्ज्जत् विद्योत-माना विद्युत् । भूमेश्चलनङ्कम्पः । एषामुत्पातेऽभिभवे । ऋतुसन्धिषु चाकालम-नध्यायः । ऋतुसन्धिश्चैकस्य ऋतोरन्तः अपरश्च यावन्न प्रवर्तते तत्राकालिकता-ऽनुपपत्तिः । तस्मात्पूर्वस्य ऋतोर्या अन्तिमा रात्रिरपरस्य च यदाद्यमहः स ऋतुस-न्धिरत्रानध्यायः । एवञ्च सति प्रतिपद्यनध्यायस्स्यात् तत्र तु विद्यमानत्वात् द्वितीया-यामित्यपरे । उत्सृष्टेषु छन्दस्सु । उत्सर्गोऽर्द्धषष्ठान् मासानधीत्योत्सृजेयुरर्द्धसप्तमा-न्वेति । एषु त्रिरात्रम् । अभ्रदर्शनमत्रातिशयितङ्गृह्यते । सर्वरूपञ्च स्तनितविद्युद्-

दृष्ट्यादिसङ्घातस्तत्रापि त्रिरात्रमनध्यायः । त्रिसन्ध्यं वेति विकल्पः । अभ्रदर्शने त्रिरात्रं सर्वरूपे च त्रिसन्ध्यमिति व्यवस्थाविकल्प इत्यपरे । भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणि-र्नाधीयीत । तथा उदकादौ स्थितः । निशाशब्देन तन्मध्यमप्रहरो गृह्यते स्मृत्यन्तरात् । सन्धिवेलयोः अहोरात्रस्य । अन्तःशवे ग्रामे । ग्राममध्ये यावच्छवो भवति तावन्नाधीयीरन् अन्तः ग्राममध्य एवेदानीम् । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति । अन्तर्दिवाकीर्त्येऽनध्ययनम् । दिवाकीर्तिश्चाण्डालः ग्रामे च तस्य दर्शने नाधीयीत । यद्दिवैव कीर्त्यते तद्दिवाकीर्त्यम् प्रवर्ग्यादि तद्ग्रामे न पठितव्यम् । तथाच स्मृत्यन्त-रम् । दिवाकीर्तिमुदक्याञ्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेदिति । धावतोऽनध्यायः । अभिश-स्तौ मिथ्याऽभिशप्तः । पतितो ब्रह्महत्यादिना । तयोर्दर्शने । तथा आश्चर्यं अद्भुत-दर्शने । अभ्युदयः पुत्रजन्मादि । एषु तत्कालं यावन्निमित्तम् । नीहारादिषु च तत्का-लम् । ग्रामस्यान्ते सीम्नि । श्वादीनां शब्दे श्रूयमाणे । शिष्टाचरिते च आगमे तत्का-लम् । गुरौ प्रेते अपोऽभ्यवेयात् उदकक्रियां कुर्यात् । दशरात्रं चोपरमेदध्ययनात् । तानूनप्त्रं सोमयागे दीक्षितस्य ऋत्विजो वाऽऽज्यालम्भनम् सह तानूनप्त्रं स्पृष्टं येन स सतानूनप्त्री तस्मिन् । तथा समाने ब्रह्मणि यश्चरति स सब्रह्मचारी सहाध्यायी तस्मिंश्च प्रेते त्रिरात्रमुपरमेत् । असब्रह्मचारिणि त्वेकरात्रम् । अर्द्ध-षष्ठानिति पौषस्य रोहिण्याम् मध्यमायाञ्चाष्टकायाम् । उत्सृष्टान्यपि अर्द्धःषष्ठो येषु तान् सार्द्धपञ्चमासानधीत्योत्सृजेयुः तदुत्सर्गं कुर्युः । अर्द्धसप्तमान्वेति विक-ल्पः । उत्सर्गश्चात्र छन्दसामङ्गानाञ्च । आचार्येण सह शिष्या उभाकवी इती-मामृचञ्जपन्ति । तदर्थः । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् अश्विनौ जपे० । हे अश्विनौ युवा युवामुभा उभौ यतः कवी क्रान्तदर्शिनौ । युवा युवानौ च वचनव्य-त्ययः । किञ्च । युष्मत्सम्पादितो यो धर्मः नोऽस्माकन्धर्मिणः परिसख्यस्य सुमि-त्रभावस्य परापतत् रक्षणार्थमागतः तेन धर्मेण विसख्यानि विद्वेषादीनि विष-माध्ययनादीनि वा वयं विसृजामहे त्यजामहे । किम्भूतस्य सख्यस्य धर्मिणः उपकारादिधर्मवतः परस्परमनुकूलस्येत्यर्थः । त्रिरात्रमिति । अत्र त्रिरात्रं सह-वासनियमः । विप्रतिष्ठाऽनुवर्तत एव श्रियतरश्च ॥ ॥ ११ ॥

हरिहरः ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् इत्यनध्यायप्रसङ्गादनध्यायानाह । वातेऽमा-वास्यायामिति सर्वानध्यायः ॥ वाते वायौ प्रचण्डे वाति सति । वातमात्रस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् नानध्यायनिमित्तता । अमावास्यायां दर्शे च सर्वानध्यायः सर्वत्र वेदेषु वेदाङ्गेषु चानध्यायः अध्ययननिवृत्तिः सर्वानध्यायः । मतान्तरे

तु यद् गुरुमुखाच्छिद्यते शिल्पश्रमादि तत्राप्यनध्यायः । यतः शिल्पिनः स्थपत्यादयः श्रमिणो मल्लादयः अनध्यायं मन्यमाना दृश्यन्ते । अतो यत्किञ्चिदुपाध्यायादधीयते श्रूयते वा शिक्ष्यते वा तत्र सर्वत्रानध्यायः । सचानध्यायः गुरोः सकाशात् अनधीताध्ययने अध्यापकधर्मप्रकरणात् न गुणनेऽपि । केचित्तु सर्वशब्दस्य गुणनादिविषयतां मन्यन्ते तन्मतेनापूर्वाध्ययनं न चाधीतस्याभ्यसनमपि । **श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसन्धिषु चाकालम्** ॥ न केवलममावस्यायाम् अपितु श्राद्धाशने च श्राद्धान्नस्य भोजने अशने भक्षणे च उल्का ज्वालाकृतिः पतन्ती तारका अवस्फूर्जन्ती विद्योतमाना विद्युत् । भूमिः पृथिवी तस्याश्चलनं कम्पः भूमिचलनम् । अग्निः प्रसिद्धः उल्का च अवस्फूर्जच्च भूमिचलनं च अग्निश्च उल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्नयः तेषामुत्पातः उत्पतनं तस्मिन् । ऋतुसन्धिषु ऋतूनां सन्धयः अन्तरालानि ऋतुसन्धयः तेषु सर्वानध्याय इत्यनुवर्तते । किं यावत् आकालं यस्मिन्काले यस्य निमित्तस्य उल्कादेरापतनम् अपरदिने तावत्कालपर्यन्तम् आकालम् । केचित्तु श्राद्धाशने यावदन्नं जीर्यते तावदनध्यायमाहुः । ऋतुसन्धिशब्देन एकस्य ऋतोः अपरस्य यावदप्रवृत्तिः स काल उच्यते तत्राकालिकता नोपपद्यते । ततश्च पूर्वस्यर्तोः अन्त्या रात्रिः उत्तरस्य आद्यमहः तावाननध्यायः ॥ **उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा** ॥ उत्सृष्टेषु छन्दःसु वक्ष्यमाणेन पुनर्विधिना छन्दसामुत्सर्गे कृते अनध्यायः । अभ्रस्य मेघस्य अतिशयितस्य दर्शने आविर्भावे विद्युदभ्रवायुवृष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वरूपं तस्मिन् सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राणि वा त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रयमनध्याय इति चकारेणानुगृह्यते । अन्येषां पक्षे अभ्रदर्शने त्रिसन्ध्यं सर्वरूपे त्रिरात्रमिति व्यवस्थितो विकल्पः ॥ **भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायाम्** ॥ भुक्त्वाऽशित्वा यावदार्द्रपाणिस्तावदनध्याय इत्यनुषङ्गः । उदके यावत्तिष्ठति तावत् निशायां महानिशायां "महानिशा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयमिति स्मरणात्" रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेदिति वचनेन रात्रेः पूर्वचतुर्थयामयोर्वेदाभ्यासविधानात् । द्वितीयतृतीयप्रहरयोः परिशेषादनध्याय इत्यर्थान्महानिशा लभ्यते ॥ **सन्धिवेलयोः** ॥ अहोरात्रयोः सन्धिवेले तयोः सन्ध्याकालयोरित्यर्थः ॥ **अन्तःशवे ग्रामे** ॥ अन्तर्मध्ये शवः मृतशरीरं यस्य सः

तस्मिन् ग्रामे तावदनध्यायः ॥ अन्तर्दिवाकीर्त्ये ॥ दिवाऽह्नि कीर्त्यं पठनीयं यत् प्रवर्ग्यादि तद्दिवाकीर्त्यं तस्मिन् दिवाकीर्त्ये विषये अन्तर्ग्राममध्ये अनध्यायः । पक्षान्तरे तु अन्तः सन्निहितो दिवाकीर्त्यश्चण्डालो यत्र सोऽन्तर्दिवाकीर्त्यो देशः तत्रानध्यायः ॥ धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥ धावतः शीघ्रं गच्छतः अभिशस्तः ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः पतितो ब्रह्महत्यादिना पापेन । अभिशस्तश्च पतितश्च अभिशस्तपतितौ तयोर्दर्शनम् । आश्चर्यमद्भुतम् । अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादि । एतेषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालं यावन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ॥ नीहारे वादित्रशब्द आर्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरितेषु च तत्कालम् ॥ नीहारे धूमरिकायां वादित्राणां मृदङ्गादीनां शब्दे आर्तस्य दुःखितस्य स्वने शब्दे ग्रामस्यान्ते सीम्नि श्मशाने प्रेतभूमौ श्वा च गर्दभश्च उलूकश्च शृगालश्च साम च श्वगर्दभोलूकशृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे शिष्टाचरिते च शिष्टस्य श्रोत्रियस्य आचरिते आगमने तत्कालं यावत् तन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ॥ गुरौ प्रेतेऽपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ गुरौ आचार्ये प्रेते मृते अपो जलं अभ्यवेयात् प्रविशेत् । स्नानपूर्वकमुदकदानाय दशरात्रं दशाहानि अध्ययनादुपरमेत् ॥ सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम् ॥ तानूनप्त्रं नाम सोमयागे ऋत्विजां दीक्षितस्य च आज्याभिमर्शनलक्षणं कर्म समानं तानूनप्त्रं यस्यास्तीति स सतानूनप्त्री तस्मिन् सतानूनप्त्रिणि प्रेते । समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरति स सब्रह्मचारी तस्मिन् सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्ये प्रेते त्रिरात्रमनध्यायः ॥ एकरात्रमसब्रह्मचारिणि ॥ न सब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् असब्रह्मचारिणि भिन्नाचार्ये सहाध्यायिनि प्रेते एकरात्रमनध्यायः ॥ अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ॥ अर्द्धः षष्ठो मासो येषां मासानां ते अर्द्धषष्ठा मासाः तान् मासानधीत्य पठित्वा उत्सृजेयुः । पूर्वं श्रावण्यादौ उपाकृतानि छन्दांसि ॥ अर्द्धसप्तमान्वा ॥ अर्द्धः सप्तमो येषान्ते अर्द्धसप्तमाः तान् अर्द्धसप्तमान् मासान् वा अधीत्य छन्दांसि उत्सृजेयुरिति पूर्वोक्तेन सम्बन्धः । अत्र छन्दसामुत्सर्गोपदेशात् अङ्गाध्ययनमनुज्ञायते । अथेमामृचं जपन्ति उभाकवीयुवा- इति ॥ आचार्येण सह शिष्याः उभाकवीयुवा इतीमामृचं जपन्ति उभाकवीयुवा- योनो धर्मः परापतत् । परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे इति-

इमामृचं जपन्ति ॥ त्रिरात्रꣳ सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ त्रिरात्रं सह एकत्र उषित्वा विप्रतिष्ठेरन् विप्रवासं कुर्युः विशेषेण प्रवासं कुर्युरिति सूत्रार्थः ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ वातेऽमावास्यायाꣳ सर्वानध्यायः ॥ वाते वायौ प्रचण्डे सति वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वादतिशयितोऽत्र ग्राह्यः । सर्वशब्दाच्चाङ्गानामपि न छन्दसामेव । यद्यदुपाध्यायसकाशाद् गृह्यते शिल्पाद्यपि तत्सर्वग्रहणेन गृह्यते । शिल्पिनामपि हि अनध्यायप्रसिद्धिरस्ति । अनध्यायश्च प्रकृतत्वाद् गुरुमुखाद्य-च्छिद्यते तत्रैव भवति न गुणनेऽपीति । अपरे तु सर्वविषयतामिच्छन्ति ॥ श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसन्धिषु चाकालम् ॥ आकालिका एते अनध्यायाः । आकालं यस्मिन्काले उल्कादेरापतनं अपरदिने तावत्कालपर्यन्तं श्राद्धाशने श्राद्धान्नभोजने श्राद्धान्नजीर्णे इत्यपरे । उल्का ज्वाला-कृतिः पतन्ती तारका । अवस्फूर्जत् विद्योतमाना विद्युत् । भूमिचलनं भूमेः कम्पः । अग्निर्ग्रामदाहः । एषामुत्पात उत्पवनम् तस्मिन् । ऋतुसन्धिशब्देन एकस्य ऋतो-रन्तः अपरस्य यावदप्रवृत्तिः स काल उच्यते । तत्र चाकालिकता नोपपद्यते । ततश्च पूर्वस्यान्तोऽन्त्या रात्रिः उत्तरस्यादमहस्तावामनध्यायः ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रद-र्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ उत्सृष्टेषु छन्दःसु वेदानामुत्सर्गे कृते अभ्रदर्शनमत्रातिशयितं गृह्यते सर्वकालमभ्रस्य विद्यमानत्वात् । विद्युदभ्रवायुवृ-ष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वरूपम् । तत्रापि त्रिरात्रमनध्यायः । त्रिसन्ध्यं वेति विकल्पः । अभ्रदर्शने त्रिरात्रं सर्वरूपे च त्रिसन्ध्यमिति व्यवस्थितविकल्प इत्यन्ये ॥ भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायाꣳ सन्धिवेलयोरन्तःशवे ग्रामेऽन्त-र्दिवाकीर्त्ये ॥ भुक्त्वा यावदार्द्रपाणिस्तावन्नाधीयीत । तथोदके यावत्तिष्ठति तावत् निशायाम् । स्मृत्यन्तरान्निशाशब्देनार्द्धरात्रमुच्यत इति कर्कः । महानिशा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयमिति स्मरणात् । रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेदिति वचनेन रात्रेः पूर्वचतुर्थयामयोर्वेदाभ्यासविधानाद् द्वितीयतृतीययोः परिशेषादनध्यायइति हरिहरः ॥ सन्धिवेलयोः अहोरात्रयोः सन्ध्याकालयोः । अन्तः शवे ग्रामे ग्राममध्ये यावच्छवं मृतशरीरं भवति तावन्नाधीयीत । अन्तर्दिवा-कीर्त्ये । दिवा अह्नि कीर्त्यं पठनीयं यत् प्रवर्ग्यादि तद्दिवाकीर्त्यं तस्मिन्विषये ग्रामे अनध्यायः । तद्ग्राममध्ये न पठनीयम् । सूत्रयोजनायाम् ग्रामपदं काकाक्षिगोल-कन्यायेनोभयत्र योजनीयम् । ग्रामेऽन्तर्द्दिवाकीर्त्ये इति । अन्येतु अन्तः सन्निहितो

दिवाकीर्तिश्चाण्डालो यत्र सोऽन्तर्दिवाकीर्त्यो देशस्तत्रानध्यायः ॥ **धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम्** ॥ धावतः शीघ्रं गच्छतः । अभिशस्तो ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः पतितो ब्रह्महत्यादिपापेन अभिशस्तपतितयोर्दर्शनम् । आश्चर्यमद्भुतमिन्द्रजालादि । अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादि । एषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालं यावन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ॥ **नीहारे वादित्रशब्द आर्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्दे शिष्टाचरिते च** ॥ नीहारे धूमरिकायाम् । वादित्राणां मृदङ्गादीनां शब्दे । आर्तस्य दुःखितस्य स्वने शब्दे । ग्रामस्यान्ते सीम्नि । श्मशाने मृतकदाहभूमौ । श्वा च गर्दभश्च उलूकश्च शृगालश्च साम च श्वगर्दभोलूकशृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे । शिष्टाचरिते च शिष्टस्य श्रोत्रियस्याचरिते आगमने चकारात् तत्कालं यावन्निमित्तमनध्यायः ॥ **गुरौ प्रेतेऽपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत्** ॥ गुरौ आचार्ये प्रेते मृते अप उदकं अभ्यवेयात् प्रविशेत् । स्नानपूर्वकमुदकदानाय दशरात्रं दशाहानि स्वाध्यायादध्ययनादुपरमेत् ॥ **सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम्** ॥ तानूनप्त्रं ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तानूनप्त्रमेतद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायाऽमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमिति ज्योतिष्टोमे विहितम् । सह तानूनप्त्रं आज्यं येन स्पृष्टं स सतानूनप्त्री तस्मिन् सतानूनप्त्रिणि प्रेते । समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरतीति सब्रह्मचारी तस्मिन् सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्ये च प्रेते त्रिरात्रं स्वाध्यायादुपरमेत् ॥ **एकरात्रमसब्रह्मचारिणि** ॥ न सब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् भिन्नाचार्ये प्रेते एकरात्रमनध्यायः ॥ **अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः** ॥ अर्द्धः षष्ठो मासो येषान्ते अर्द्धषष्ठाः मासास्तानर्द्धषष्ठान्मासानधीत्य पठित्वोत्सृजेयुः । पूर्वमुपाकृतानि स्वीकृतानि छन्दांसि उत्सृजेयुः । उत्सर्गश्छन्दसामेव । अङ्गानि पुनरधीयीत ॥ **अर्द्धसप्तमासान्वा** ॥ अधीत्योत्सृजेयुरिति शेषः । अर्द्धः सप्तमो मासो येषु ते अर्द्धसप्तमासाः ॥ **अथेमामृचं जपन्त्युभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे इति** ॥ उत्सर्गानन्तरमाचार्येण सह शिष्या उभा कवी इतीमामृचं जपन्ति । उच्चारयन्ति । मन्त्रार्थः । हे अश्विनौ युवां उभा उभौ यतः कवी क्रान्तदर्शनौ । युवा युवानौ । युष्मत्सम्पादितो धर्मो नोऽस्माकं परिसख्यस्य सुमित्रभावस्य परापतत् रक्षणार्थमागतः । तेन धर्मेण

विसख्यानि विद्वेषादीनि विषमाध्ययनादीनि वा विसृजाम त्यजाम । किम्भूतस्य सख्यस्य धर्मिणः उपकारादिधर्मवतः परस्परमनुकूलस्येत्यर्थः ॥ त्रिरात्रꣳ सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ अत्र त्रिरात्रं सह एकस्मिन् गृहे आचार्यसहिताः शिष्या निवासं कृत्वा विप्रतिष्ठेरन् विविधं प्रवासं कुर्युः । त्रिरात्रं सहवासनियमः । विप्रतिष्ठात्र वियत एव ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे एकादशी कण्डिका ॥ ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन् ॥ १ ॥ उदकान्तं गत्वाऽद्भिर्देवाँश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं च सावयवं पितॄनाचार्यान्स्वाँश्च तर्पयेयुः ॥ २ ॥ सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति प्रब्रूयुः ॥ ३ ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥ १२ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन् ॥ पौषमासे रोहिणीषु मध्यमाऽष्टकाऽपि पौष एव तत्राध्यायोत्सर्गः । उदकान्तं गत्वाऽद्भिर्देवाँश्छन्दाꣳसीत्यत आरभ्य स्वाँश्च तर्पयेयुरित्येवमन्तं सूत्रम् । उदकान्तं गत्वा उदकान्ते गमनेन च स्नानमुपलक्ष्यते । ततोऽद्भिर्देवांस्तर्पयेयुराचार्यसहिताः शिष्याः देवास्तृप्यन्तु छन्दांसि तृप्यन्त्वित्येवमादि ॥ सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति प्रब्रूयुः ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् । पूर्वशब्देनोपाकर्मकालो लक्ष्यते । तद्वत्क्षपणं भवति प्रवचनं चाध्यायादीनाम् ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ पौषमासि रोहिणीषु । मध्यमाऽष्टकाऽपि पौष एव तत्राध्यायोत्सर्गः । कृष्णपक्षेषु सार्द्धपञ्चमासान् । उत्सर्गप्रकारमाह । उदकान्तङ्गत्वेति । उदकान्तगमनेन च स्नानमुपलक्ष्यते । ततोऽद्भिर्देवादींस्तर्पयेयुराचार्यसहिताः शिष्याः । देवास्तृप्यन्ताम् छन्दांसि तृप्यन्तामित्येवमाद्याचार्यान्तान् सन्तर्प्य अपसव्यम्प्राचीनावीतिन आचार्यसहिता दक्षिणामुखाः स्वाश्च पित्रादीनविद्यमानानेव तर्पयेयुः । सावित्रीञ्चतुःकृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इतीमम्मन्त्रं प्रब्रूयुः उक्तोत्सर्गङ्कुर्युरित्यर्थः । विरामश्च स्वाध्यायादौपाकर्म । ततः क्षपणमनध्यायो लोमनखानाम-

निकृन्तनञ्च । प्रवचनञ्चाध्यायादीनां पूर्ववत् उपाकर्मवत् । ततस्त्रिरात्रानन्तरं शुक्लपक्षेषु छन्दांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वङ्गानि । ततोऽर्द्धषष्ठान्मासानेवमेवाधीत्य सर्वथोत्सृज्य उपाकृत्य वाऽधीयीतेतिसिद्धम् ॥ १२ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ **पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन् ॥** पौषमासस्य रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायाम् पौष्या ऊर्द्ध्वाष्टकायां अष्टम्यां वा अध्यायान्स्वाध्यायानुत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन्नित्यर्थः ॥ **उदकान्तं गत्वाऽद्भिर्देवांश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन् पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् संवत्सरं च सावयवं पितृनाचार्यान्स्वाँश्च तर्पयेयुः ।** कथमुत्सृजेरन्नित्यपेक्षायामुच्यते । उदकान्तं नद्यादुदकसमीपं गत्वा उदकसमीपगमनात् स्नानं लक्ष्यते । ननु मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इति छन्दोगपरिशिष्टे नदीस्नानस्य निषेधात् कथं नद्यामुच्यते । सत्यम् । उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्योपरागे च रजोदोषो न विद्यत इत्यपवादवचनात् न दोषः । ततो यथाविधि स्नात्वा माध्याह्निकं कर्म देवागातु विद इत्येतत्प्राक् निर्वर्त्य सप्तर्षिपूजावंशानुपठनानन्तरं देवास्तृप्यन्तां छन्दांसि तृप्यन्तामित्येवमाचार्यान्तान् यज्ञोपवीतिनस्तर्पयेयुः आचार्यसहिताः शिष्याः । ततः प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखा नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं स्वांश्च पितृपितामहप्रपितामहान् तर्पयेयुः अनन्तरं स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्य देवागातु विद इत्यनयर्चा समापयेयुः ॥ **सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति प्रब्रूयुः ॥** ततः सावित्रीं तत्सवितुरित्यादिकां चतुः कृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इत्याचार्यप्रमुखाः शिष्याः सर्वेऽनुब्रूयुः ॥ **क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥** क्षपणं अनध्ययनं लोमनखानामनिकृन्तनं च । प्रवचनं अध्यायादीनां पठनं पूर्ववत् उपाकरणकालवत् । ततस्त्रिरात्रानन्तरं शुक्लपक्षेषु छन्दांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वङ्गानि । ततः पुनरर्द्धसप्तमासान्याऽधीत्य एवमेवोत्सर्गं विधाय उभाकवी युवेत्यादिकां ऋचं जपित्वा त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽवस्थाय यथेष्टं विप्रतिष्ठेरन् पृथक् पृथक् गच्छेयुः । ततः पुनरुपाकरणकाले उत्सृष्टान् वेदानुपाकृत्य अध्ययनं यावदुत्सर्गमिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ **पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन् ॥** पौषमासस्य रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रे । मध्यमायामष्टकायां । पौष्या ऊर्द्ध्व-

मष्टम्यां वा अध्यायान् वेदान् उत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन् । उत्सर्गप्रकारमाह । उदकान्तं गत्वाऽद्भिर्देवांश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्याꣳस्संवत्सरं च सावयवं पितृनाचार्यान् स्वांश्च तर्पयेयुः ॥ यथाद्युदकान्तं उदकसमीपं गत्वा तत्र स्नात्वाऽद्भिर्देवादींस्तर्पयेयुराचार्यसहिताः शिष्याः । उदकान्तगमनेन च स्नानं लक्ष्यते । अत्र नदीरजोदोषो न भवति । तदुक्तम् ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्योपरागे च रजोदोषो न विद्यत इति ॥ सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति प्रब्रूयुः ॥ तर्पणस्यान्ते आचार्यसहिताः सर्वे शिष्याः सावित्रीं तत्सवितुरित्यृचं चतुःकृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इति मन्त्रं ब्रूयुः ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ ततः क्षपणं अनध्ययनं लोमनखानामनिकृन्तनं च । प्रवचनं चाध्यायादीनां पठनं पूर्ववत् उपाकर्मकालवत् । ततस्त्रिरात्रानन्तरं शुक्लपक्षेषु छन्दांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वङ्गानि । ततोऽर्द्धषष्ठान्मासानर्द्धसप्तमान्वा मासानेवमेवाधीत्य सर्वत उत्सृज्य उपाकृत्य चाधीयीतेति सिद्धम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्नि० द्वितीयकाण्डे द्वादशी कण्डिका ॥ १२ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । पौषस्य रोहिण्यां मध्यमाष्टकायां वा पौषस्यैवाध्यायोत्सर्गः । तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । उदकान्तगमनम् । स्नात्वाऽद्भिर्देवादितर्पणम् । देवास्तृप्यन्तु । छन्दांसि तृप्यन्तु वेदास्तृप्यन्तु ऋषयस्तृप्यन्तु पुराणाचार्यास्तृप्यन्तु गन्धर्वास्तृप्यन्तु इतराचार्यास्तृप्यन्तु संवत्सरः सावयवस्तृप्यतु पितरस्तृप्यन्तु आचार्यास्तृप्यन्तु । नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं स्वांश्चपित्रादींस्तर्पयेयुः । जीवपितृकाणान्तु पितामहादितर्पणम् । ततस्तत्सवितुरित्यस्याः सावित्र्याश्चतुरनुद्रवणम् । विरताः स्म इति सकृत् ब्रूयुः । उपाकर्मवदध्यायादीनां पठनम् । त्रिरात्रमनध्यायः । लोमनखानामनिकृन्तनं च त्रिरात्रम् । ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वं शुक्लपक्षेषु छन्दांसि अधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वङ्गानि । ततः पुनरर्द्धषष्ठमासानधीत्यार्द्धसप्तमासान्वाऽधीत्य एवमेवोत्सर्गं विधाय उभांकवीत्यादिकामृचं जपित्वा त्रिरात्रमेकत्रावस्थाय पश्चाद्यथेष्टं पृथक् गच्छेयुः । ततः पुनरुपाकरणकाले उत्सृष्टान्वेदानुपाकृत्याध्ययनं यावदुत्सर्गम् । वृद्धाचारकारिकायां विशेषः । पौषस्य रोहिण्यामृक्षे वाऽष्टकां प्राप्य मध्यमाम् । उदकान्तं समासाद्य वेदस्योत्सर्जनं बहिः ॥ स्नातव्यं विधिवत्तत्र स्थापयेदृष्यरुन्धती । प्रवरांश्च ततो धीमान् कुर्या-

त्तेषां प्रतिष्ठितिम् ॥ इमावेवेति यजुषा नामान्येषां विनिर्दिशेत् । अद्भिस्तान् स्थापयेत्तत्र सप्तऋषय इत्यृचा ॥ अर्घस्तेभ्यः प्रदातव्यः पूजनं चन्दनादिभिः ॥ नैवेद्यैर्विविधैः पूज्या वेदस्य हितमिच्छता ॥ ऋषीणां प्रीतये दद्यादुपवीतान्यनेकशः ॥ प्रणम्य च मुनीन् भक्त्या पश्चात्तर्पणमाचरेत् ॥ देवाश्छन्दांसि वेदाश्च ऋषयश्च सनातनाः ॥ तथा । पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यास्तथैव च ॥ अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतव एव च ॥ संवत्सरोऽवयवैः सार्द्धमयं पुरश्च पञ्चभिः ॥ मन्त्रैर्द्वाभ्यांमूर्द्धति साछन्दस्तिस्र एव च ॥ एवं षोडशभिर्मन्त्रैः सप्तऋषय इत्येकया ॥ चतुर्भिस्तर्पयेद्वंशैरिमावेवेत्यनेन च ॥ सावित्रीं पाठयेच्छिष्यान् चतुःकृत्वो गुरुः स्वयम् ॥ विरताः स्मेति पठेयुस्ते प्रणवं योजयेत्कविः ॥ सावित्रीं त्रिः समुच्चार्य अध्यायांश्च प्रपाठकान् । शतस्थानान्यनुस्मृत्य कण्डिकाश्च तथान्तिमाः ॥ अन्तिमाः फक्किका ब्रूयादग्निमीळे पुरोहितम् । इषे त्वेत्यग्न आयाहि शन्नो देवीरभिष्टयः । सहनोऽस्त्विति मन्त्रं च पश्चादुभाकवीति च इति ॥ ॥ * ॥ इति पदार्थक्रमः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्यम् ॥ १ ॥ इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुत उदलाकाश्यपꣳ स्वातिकारीꣳसीतामनुमतिं च दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ २ ॥ सीरायुञ्जन्तीति योजयेत् ॥ ३ ॥ शुनꣳ सुफाला इति कृषेत् फालं वा लभेत ॥ ४ ॥ नवाऽग्न्युपदेशाद्वपनानुपङ्क्ताच्च ॥ ५ ॥ अग्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ ६ ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्व्रीहियवयोः प्रवपन्सीतायज्ञे च ॥ ७ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ ८ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् ॥ प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतद्भवति । पुण्याहग्रहणमापूर्यमाणपक्षोदगयनाद्यनादरार्थम् । लाङ्गलयोजनं हलयोजनमित्यर्थः ॥ ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्यम् ॥ ज्येष्ठया वेति हेतौ तृतीया । अपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया भवति । लाङ्गलयोजनं । कुत एतत् । इन्द्रदैवत्यं ज्येष्ठानक्षत्रं इन्द्रायत्ता च कृषिरिति ॥ इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुत उदलाकाश्यपꣳ स्वातिकारीꣳ सीतामनुमतिं च दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वा । इन्द्रादिदेवताविशेषान् दध्यादि-

भिरिष्ट्वा । इष्ट्वेत्यनेन नमस्कारान्तैरेभिर्मन्त्रैर्बलिहरणमिन्द्राय नम इत्येवमादिभिः । अनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ सीरायुञ्जन्तीति योजयेत् ॥ शुनꣳ सुफाला इति कृषेत् ॥ फालं वाऽऽलभेत ॥ कुत एतत् । लिङ्गाच्च मन्त्रयोः । न वाऽग्न्युपदेशात् । न चैतौ मन्त्रौ विनियोक्तव्यौ किङ्कारणं अग्नौ ह्येतावुपदिष्टौ न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो नातिदेशः । किञ्च ॥ वपनानुषङ्गाच्च । वपनेऽपि तन्मन्त्राणामनुषङ्गः प्राप्नोति न चैतदिष्यते ॥ अग्र्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ योऽग्र्यो वल्लभो बलीवर्दस्तस्य चाभिषेको घुर्घुरमालादिना अनेन प्रकारेणाकृष्टं कृषेयुः ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्व्रीहियवयोः प्रवपन्सीतायज्ञे च ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ पुण्याहग्रहणं चापूर्यमाणपक्षोदगयनाद्यनादरार्थम् । लाङ्गलं हलम् तस्य योजनमनुसन्धानम् । तच्च प्रथमकृषिप्रवृत्तस्य भवति । ज्येष्ठयावेति हेतौ तृतीया । अतोऽपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया तद्भवति लाङ्गलयोजनम् । कुत एतत् । इन्द्रदैवत्यं हि ज्येष्ठानक्षत्रम् । इन्द्रायत्ता च कृषिरिति । इन्द्रादिदेवताविशेषान्दध्यादिभिरिष्ट्वा । इष्टिश्च नमस्कारान्तैरिन्द्रायनम इत्यादिमन्त्रैर्बलिहरणम् । ततोऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् । अनडुहश्चतुःप्रभृतीन् । योजनञ्च लाङ्गले बलीवर्दयोः सीरायुञ्जन्तीति मन्त्रेण । तत्र बुधो गायत्री सीरायोजने० । शुनमिति मन्त्रेण भूमिङ्कृषेत् फालं हलं वा लभेतेति विकल्पो मन्त्रलिङ्गात् । तत्र कुमारहरितस्त्रिष्टुप् सीताकर्षणे० । न वा एतौ मन्त्रौ न वा विनियोक्तव्यौ । कुतः अग्न्युपदेशात् । यत एतावग्नावुपदिष्टौ । न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो न वातिदेशः । किञ्च वपनानुषङ्गाच्च वपनेपि च तन्मन्त्राणामनुषङ्गः प्राप्नोति । नचैतदिष्यते । अग्र्यस्य श्रेष्ठस्य बलीवर्दस्याभिषेको घर्घरमालादिनाऽलङ्कारः । एवम्प्रकारेणाकृष्टम्भूभागङ्कृषेयुः । तदा एतत्प्रवृत्तिकाले । इदमपरङ्कर्मान्तरम् । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । पूर्ववल्लाङ्गलयोजनोक्तदेवता इन्द्रमित्याद्या यजेत । किङ्कुर्वन् व्रीहियवयोः प्रवपन् पूर्ववत् सीतायज्ञे च वक्ष्यमाणे । अत्र च स्थालीपाकस्य श्रपणानुपदेशात्सिद्धस्योपादानमिति ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् ॥ प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्मोच्यते । पुण्याहे उदगयनशुक्लपक्षादिव्युदासेन चन्द्रतारानुकूले दिवसे लाङ्गलस्य हलस्य योजनं प्रवर्त्तनम् ॥ ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्यम् ॥ पक्षान्तरमाह । यद्वा अपुण्याहे-

ऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते लाङ्गलयोजनम् कुतः। इन्द्रदैवत्या ज्येष्ठा यतः इन्द्रा-यत्ता च कृषिरिति । एतच्च मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धपूर्वकम् ॥ **इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुत उदलाकाश्यपꣳ स्वातिकारीꣳ सीतामनुमतिं च दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत्** ॥ तत्र इन्द्रादीननुमत्यन्तान् अष्टौ देवताविशेषान् दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैश्च अक्षताः यवाः इष्ट्वा नमोन्तैर्नाममन्त्रैर्बलिहरणेन सम्पूज्य अनडुहो वृषभान् मधुघृते मिलिते प्राशयेत् । तद्यथा । दधितण्डुलगन्धाक्षतान् पात्रे कृत्वा शुचिराचान्तः प्राङ्मुख उपविश्य कृषिक्षेत्रैकदेशे गोमयोपलिप्ते हस्तेन गृहीत्वा । इन्द्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यां नमः मरुद्भ्यो नमः उदलाकाश्यपाय नमः स्वातिकार्यै नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः । यथामन्त्रं त्यागाः । इदमादिका नमोरहिताः । इत्यष्टौ बलीन् प्राक्संस्थान् दत्वा ततो बलीवर्दान् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूष्णीं प्रत्येकं प्राशयेत् लेहयेत् । **सीरा युञ्जन्तीति योजयेच्छुनꣳ सुफाला इति कृषेत् फालं वा लभेत** ॥ सीरायुञ्जन्तीत्यनयर्चा वृषभौ हले योजयेद्दक्षिणोत्तरक्रमेण शुनꣳ सुफाला इत्यनयर्चा भूमिं कृषेत् । यद्वा शुनꣳ सुफाला इति फालमभिमृशेत् ॥ उभयलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य ॥ **न वाऽग्न्युपदेशात्** ॥ न वा एतौ योजने कर्षणे च मन्त्रौ भवतः । कुतः अग्नौ अग्निचयने एतयोरुपदेशात् । न च अग्निप्रकरणे आम्नातयोरत्रोपदेशः न वाऽतिदेशः ॥ **वपनानुषङ्गाच्च** ॥ इतोऽपि मन्त्रौ न भवतः अग्निप्रकरणे बीजवपने ये मन्त्रा या ओषधीरित्याद्या विनियुक्तास्तेषामप्यत्रानुषङ्गः स्यात् । यदि लिङ्गमात्रेणोपदेशातिदेशाभावेऽपि विनियुज्यते तदा वपनमन्त्रा अपि तल्लिङ्गत्वाद्विनियोजनीया भवेयुः । न चैतदिष्यते ॥ **अग्र्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः** ॥ अग्र्यं श्रेष्ठं बलीवर्दं अभिषिच्य गन्धमाल्यादिभिर्भूषयित्वा अकृष्टं अविलिखितं यत्क्षेत्रमाकृषेयुः विलिखेयुः ॥ **ततो ब्राह्मणभोजनम्** ॥ इति लाङ्गलयोजनम् । इतिसूत्रार्थः । अथ साग्निकस्य कृषिकर्मणि विशेषमाह ॥ **स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्व्रीहियवयोः प्रवपन् सीतायज्ञे च** ॥ स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववल्लाङ्गलयोजनोक्तदेवता इन्द्रादिकाः यजेत किङ्कुर्वन् प्रवपन् सीरां उप्तिं कुर्वन् कयोः व्रीहियवयोः व्रीहियवयोर्वपनकाले अत्र स्थालीपाकस्य श्रपणोपदेशाभावात् सिद्धस्योपादानम् । इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकानन्तरं आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते तण्डुलस्थाने पूर्वसिद्धं स्थालीपाकमासाद्य

प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत । तत आज्यभागानन्तरं स्थालीपाकेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो जुहुयात् । तद्यथा इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० । तथा पर्जन्याय स्वाहा इदम्पर्जन्याय० अश्विभ्याᳫं स्वाहा इदमश्विभ्यां०, मरुद्भ्यः स्वाहा इदम्मरुद्भ्यो० । उदलाकाश्यपाय स्वाहा इदमुदलाकाश्यपाय० । स्वातिकार्यै स्वाहा । इदं स्वातिकार्यै० । सीतायै स्वाहा इदं सीतायै० अनुमत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै० । ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा आज्येन नवाहुतीश्च हुत्वा प्राशनब्रह्मणेदक्षिणादानब्राह्मणभोजनानि कुर्यात् । इति व्रीहियववपनकर्म । सीतायज्ञे च एता एव देवताः स्थालीपाकेन यजेदित्यतिदेशः ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् ॥ यस्य कृषिकर्मण्यधिकारस्तस्येदमुच्यते । पुण्याहे उदगयने शुक्लपक्षे चन्द्राद्यनुकूलदिने लाङ्गलस्य हलस्य योजनं प्रवर्तनम्भवति । प्रथमकृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्म भवति । उदगयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्याह इत्यनेनैव प्राप्तत्वादत्र पुण्याहग्रहणमग्रिमसूत्रे अपुण्याहत्वद्योतनार्थम् । पक्षान्तरमाह ॥ ज्येष्ठया वेन्द्रदैवत्यम् ॥ अथवा अपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते दिने लाङ्गलयोजनम् भवति । प्रथमकृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्म भवति । उदगयन इन्द्रदैवत्यं ज्येष्ठानक्षत्रं यतः इन्द्राधीनञ्च कृषिकर्म वृष्टिनिमित्तत्वात् । ज्येष्ठया वेति हेतौ तृतीया । ज्येष्ठायामिन्द्रदैवत्यं चेति भर्तृयज्ञपाठः ॥ इन्द्रम्पर्जन्यमश्विनौ मरुत उदलाकाश्यपᳫं स्वातिकारीᳫं सीतामनुमतिञ्च दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ यागशब्देन देवतोद्देशेन बल्युपहार उच्यते । इन्द्रादिदेवताविशेषान् दध्ना तण्डुलैर्गन्धैरक्षतैर्यवैश्चेष्ट्वा नमोऽन्तैर्नाममन्त्रैर्बलिहरणेन सम्पूज्य अनडुहो बलीवर्दान् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूष्णीं प्रत्येकम्प्राशयेत् ॥ सीरायुञ्जन्तीति योजयेच्छुनᳬं सुफाला इति कृषेत्फालं वा लभेत ॥ यागानन्तरं सीरायुञ्जन्तीत्यनेन मन्त्रेण वृषभौ हले योजयेद्दक्षिणोत्तरक्रमेण । ततः शुनᳬं सुफाला इति भूमिं कृषेत् । अथवा शुनᳬं सुफाला इति फालं हलमुखमायसमभिमृशेत् । उभयलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य । नवाऽग्न्युपदेशात् ॥ न चैतौ मन्त्रौ विनियोक्तव्यौ । किङ्कारणम् । अग्निचयने एतावुपदिष्टौ । न चाग्निप्रकरणपठितयोरिहोपदेशो नातिदेशः । किञ्च । वपनानुषङ्गाच्च ॥ अग्निचयनप्रकरणे अन्नवपने ये मन्त्रा· या ओषधीरित्यादयो विनियुक्तास्तेषामप्यनुषङ्गः प्राप्नोति । यदि लिङ्गमात्रेण विनियोगः स्यात् । न चैतदिष्यते । अग्न्यमभिषि-

च्याकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ अग्र्यं वल्लभं बलीवर्दमभिषिच्य घुर्घुरमालादिना भूषयित्वा अकृषमविलिखितं यत्क्षेत्रन्तत्कृषेयुः ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्व्रीहियवयोः प्रवपन्सीतायज्ञे च ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इदमपरङ्कर्मान्तरम् । स्थालीपाकस्य श्रपणानुपदेशादत्र सिद्धस्यैव ग्रहणम् । स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववल्लाङ्गलयोजनोक्ता देवता इन्द्रादिका यजेत् । किङ्कुर्वन् प्रवपन् उप्तिङ्कुर्वन् । कयोः व्रीहियवयोर्वपनकाले । ततो ब्राह्मणस्य भोजनङ्कार्यम् ॥ ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे त्रयोदशी कण्डिका ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । पुण्याहे लाङ्गलयोजनम् । उदगयनाद्यभावेऽपि ज्येष्ठानक्षत्रे वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धम् । ततो दध्याद्यादाय लाङ्गलयोजनदेशे गमनम् । तत्र स्थण्डिलानुलेपनम् । तत्र दधितण्डुलगन्धाक्षतमिश्रितैरिन्द्रादिभ्यो बलिहरणम् । हस्तेनैव । इन्द्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यान्नमः मरुद्भ्यो नमः उदलाकाश्यपाय नमः स्वातिकार्यै नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः । यथादैवतं त्यागाः । अनडुहो मधुघृते प्राशयेत् । ततः प्रथमबलीवर्दस्य मण्डनम् । ततोऽकृष्टे देशे कर्षणम् । ततो ब्राह्मणभोजनम् । अथ व्रीहियवयोर्वपनकाले मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वाऽऽवसथ्येऽग्नौ कर्म भवति । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । तण्डुलस्थाने सिद्धस्य चरोरासादनम् प्रोक्षणञ्च । आज्यभागान्ते स्थालीपाकेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो होमः । इन्द्राय स्वाहा पर्जन्याय स्वाहा अश्विभ्यां स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा उदलाकाश्यपाय स्वाहा स्वातिकार्यै स्वाहा सीतायै स्वाहा अनुमत्यै स्वाहा । यथादैवतं त्यागाः । ततश्चरुणा स्विष्टकृत् । ततो भूरादिनवाहुतयः । संस्रवप्राशनम् । मार्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । दक्षिणादानम् । प्रणीताविमोकः ॥ ॥ * ॥ इति पदार्थक्रमः ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ॥ २ ॥ स्थालीपाकँ श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं धानानाम्भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति ॥ ३ ॥ अपश्वेतपदाजहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा ॥ ४ ॥ न वै श्वेत-

स्याध्याचारे ऽहिर्ददर्श कश्चन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥ ६ ॥ धानावन्तमिति धानानाम् ॥ ७ ॥ घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोति ॥ ८ ॥ आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्प्पाणामधिपतये स्वाहा ऽभिभूःसौर्य्यदिव्यानाꣳ सर्प्पाणामधिपतये स्वाहेति ॥ ९ ॥ सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ १० ॥ प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिःशालायाः स्थण्डिलमुपलिप्योल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयति ॥ ११ ॥ आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वाभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति ॥ १२ ॥ यथाऽवनिक्तन्दर्व्योपघातꣳ सक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरति ॥ १३ ॥ आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपत एषते बलिः श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपत एषते बलिरभिभूःसौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपत एषते बलिरिति ॥ १४ ॥ अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखति ॥ १५ ॥ आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वाभिभूःसौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति ॥ १६ ॥ अञ्जनानुलेपनꣳ स्रजश्चाञ्जस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपि नह्यस्वेति ॥ १७ ॥ सक्तुशेषꣳ स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः ॥ १८ ॥ स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनन्त्रिः परिषिञ्चन्परीयादपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥ दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य

प्रयच्छति ॥ २० ॥ द्वारदेशे मार्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ २१ ॥ अनुगुप्तमेतꣳ सक्तुशेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातꣳ सक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरेदाग्रहायण्याः ॥ २२ ॥ तꣳ हरन्तन्नान्तरेण गच्छेयुः ॥ २३ ॥ दर्व्याचमनम्प्रक्षाल्य निदधाति ॥ २४ ॥ धाना प्राशनन्त्यसꣳस्यूताः ॥ २५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ २६ ॥ ॥ १४ ॥

कर्कः ॥ अथातः श्रवणाकर्म । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां । कर्तव्यम् । स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालम्पुरोडाशम् ॥ तद्गतोपादानम्माभूदिति श्रपयित्वेत्युच्यते । भर्जनैककपालयोरपि प्रोक्षणम्भवति । अर्थवत्प्रोक्षेत्यविशेषोपदेशात् ॥ धानानाम्भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति अपश्वेतपदा जहीति । द्वाभ्याम्मन्त्राभ्याम् । स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्ये पौर्णमास्ये वर्षाभ्यश्च । इति चतस्र आहुतयः ॥ धानावन्तमिति धानानाम् । एकाहुतिर्जुहोति । घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोति । आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तिस्र आहुतयः ॥ सर्वहुतमेककपालम् ॥ पुरोडाशम् ॥ ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृत् ॥ प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्योल्काया- न्ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति। एभिर्मन्त्रैः शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ यथाऽवनिक्तन्दर्व्योपघातꣳ सक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरति। आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति ॥ एभिर्मन्त्रैः । यथाऽवनिक्तमिति। येषु देशेष्ववनेजनं कृतन्तत्र तत्र बलिहरणम् । दर्व्योपघातमिति दर्व्योपहत्योपहत्येत्यर्थः । उपपूर्वो हन्तिर्ग्रहणार्थः । अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमिति ॥ अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति। प्रतिमन्त्रम्प्रतिबलिहरणम्प्रलेखः । अञ्जनानुलेपनꣳ स्रजश्चाञ्जस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपि नह्यस्वेति । एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गम्प्रतिबलिहरणन्ददाति ॥ सक्तुशेषꣳ स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः। ऋग्भिः सक्तुशेषन्तु यत् शूर्पे न्युप्योपनीतम् ॥ स यावत्कामयेत

न सर्पा अभ्यपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनन्त्रिः परिषिञ्चन्परीयादपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् । मन्त्राभ्याम् ॥ दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ उल्काधारस्य । प्रतपनं चोल्कायामेव सन्निधानात् ॥ द्वारप्रदेशे मार्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः । ऋग्भिः । बहुवचनोपदेशाद्ब्रह्मयजमानोल्काधाराश्च । अनुगुप्तमेतꣳ सक्तुशेषन्निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निम्परिचर्य दर्व्योपघातꣳ सक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरेदाग्रहायण्याः ॥ तत इति सक्तुभ्यो दर्व्योपहत्योपहत्यास्तमितेऽस्तमितेऽग्निपरिचरणं कृत्वा बलिं हरेदाग्रहायणीं यावत् । तावद्बलिहरणम् । अवनेजनदानप्रत्यवनेजनैः ॥ तꣳ हरन्तन्नान्तरेण गच्छेयुः ॥ अन्तरागमनप्रतिषेधश्च बलिहरणकर्तुरावसथ्यस्य । दर्व्याचमनम्प्रक्षाल्य निदधाति । प्रत्यहम् ॥ धानाः प्राश्नन्त्यसꣳस्यूताः ॥ अनवखण्डयन्तः ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् । इत्युक्तार्थमेव ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातः श्रवणाकर्म । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । तच्छ्रावण्यामेव पौर्णमास्याम्भवति । कथमित्यत आह स्थालीपाकमिति । तद्धृतोपादानम्माभूदिति श्रपयित्वेत्युक्तेः । भर्जनादीनामपि प्रोक्षणम् । अर्थवत्प्रोक्ष्येत्यविशेषोपदेशात् । धानानाम्मध्ये भूयसीः बह्वीर्धानाः पिष्ट्वा सक्तुत्वमापाद्य आज्याहुती द्वे हुत्वा वक्ष्यमाणमन्त्राभ्याम् ।' अपश्वेतेत्यादि मन्त्रद्वयं सर्पभयनिवारकम् । तदर्थः । तत्र द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुग्गायत्र्यौ सर्प आज्यहोमे० । हे श्वेतपद गूढपद त्वं इमाः मदीयाः प्रजाः राजबान्धवैर्वामुकिप्रभृतिभिस्तथा वारुणैर्वरुणसम्बन्धिभिश्च सर्पयूथैः सह जहि त्यज । पूर्वपददीर्घश्छान्दसः । हित्वा च अप इतः स्थानादप अपगच्छ । किम्भूताः प्रजाः । सप्त सपिण्डसगोत्रसोदकत्वभेदेन सप्त सप्तपुरुषसम्बन्धाः । सप्तकुलजा वा । तद्यथा । पिता माता च भार्या च दुहिता भगिनी तथा । पितृष्वसा मातृष्वसा सप्तगोत्राण्यमूनि वै इति । सर्वाश्च सकलाश्च सेवकपश्वादिरूपाः । कथम् पूर्वेण पुरतः । अथापरेण पश्चात् । पूर्वोत्तराः प्रजा इति वा । वारुण्यादिभिः सह तुभ्यं सुहुतमस्तु । १ । एतदेवोत्तरमन्त्रेण दृढयति । नवा इति । वै इति शब्दद्वयं अतिनिश्चयार्थकम् । श्वेतस्य श्वेतपदस्य अध्याचारे आधिपत्ये अधिकृतप्रदेशे वा । अहिः कश्चिदपि सर्पः कञ्चन जनन्न ददर्श पापदृष्ट्या मा पश्यत्वित्यर्थः । तदर्थं श्वेताय शुद्धाय प्रसन्नाय वा नमस्कारयुक्तं स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूताय दर्व्याय दर्वीकराय दीर्घफणायेत्यर्थः । यद्वा वैदर्व्याय

विदर्वापत्याय तदा वैशब्द एक एव । सर्पगमनमार्गे श्वेतरेखाया दृश्यमानत्वात् तस्य श्वेतपदत्वम् । मदीयनमस्कारयुजा सुहुतेन प्रीतोऽस्माकं सर्पभयन्निवर्तयेति वाक्यार्थः । स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति । चतस्र आहुतीः । धानावन्तमिति । मन्त्रेण धानानामेकामाहुतिञ्जुहोति । तत्र घृताक्तसक्तुहोमे मन्त्रभेदेनाहुतित्रयम् । तदाह । आग्नेयपाण्डिवति । तदर्थः । तत्र त्रयाणाम्परमेष्ठी यजुः सर्पाधिपतयः सर्पयागे सर्पसक्तुहोमे० । आग्नेयाः अग्निदेवत्याः । पाण्डवः पाण्डुसञ्ज्ञसर्पजातीयाः । पार्थिवाः पृथिव्यां विहारिणः तेषां सर्पाणामधिपतये शेषाय वासुकये वा स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ तथा श्वेताः श्वेतजातीयाः वायवाः वायुदेवत्या इति यावत् अन्तरिक्षाः अन्तरिक्षविहारिणः तेषामधिपतय इति प्राग्वत् ॥ २ ॥ तथा अभिभवन्ति सर्वानित्यभिभुवः । सौर्याः सूर्यदेवत्याः । दिव्याः द्युविहाराः । अत्र सर्वत्र द्वन्द्वसमासः । तेषाम् । अभिभूरित्यत्र विसर्गश्छान्दसः ॥ ३ ॥ अवनेजनबलिहरणप्रत्यवनेजनकङ्कतप्रलेखनाञ्जनानुलेपनस्रजश्चाप्येवमेव व्याख्येया; । सर्वहुतञ्चापरिशेषितं सकलमित्यर्थः । तत्र चैकाऽऽहुतिः । सर्वहुतमेककपालं पुरोडाशं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति जुहोति । ततः स्थालीपाकस्य धानासक्तुभ्यः स्विष्टकृद्धोमः । प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशं शूर्पे न्युप्य प्रक्षिप्य ब्रह्मोल्काधाराभ्यां सह शालाया बहिः निष्क्रमणम् उपनिष्क्रम्य बहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्य स्वयमेव । उल्का च लौकिकाग्निसम्भूता अन्तरागमनञ्च यजमानशालाग्न्योरेव । माऽन्तरागमतेति प्रैषमुक्त्वा वाग्यतः स्थण्डिले सर्पानवनेजयति आग्नेयादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । शेषन्निगदव्याख्यातम् । यथाऽवनिक्तमिति यत्र यत्र देशेऽवनेजनङ्कृतन्तत्र तत्र बलिहरणम् । दर्व्योपघातन्दर्व्योपहत्येत्यर्थः । उपपूर्वो हन्तिश्च ग्रहणार्थः । अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमिति च । प्रलेखनञ्च क्रमेण प्रतिमन्त्रम् । बलिकण्डूयनं कङ्कतैस्तानिच वैकङ्कतीयानि प्रादेशमात्राण्येतानि काष्ठानि भवन्ति । अञ्जनादीनि च प्रतिमन्त्रं यथाकृम्प्रतिबलिहरणन्ददाति । सक्तुशेषञ्च शूर्पे उपनीतं स्थण्डिले न्युप्य स्रुवेण छित्वा उपनिनीय आप्लाव्य उपस्थानन्नमोस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः । तत्र तिसृणाम्प्रजापतिरनुष्टुप् सर्पस्तदुपस्थाने० । स यावत्कामयेत एतावत्तन्देशन्न सर्पा अभ्युपेयुरिति । निवेशनङ्गृहम्प्रति तावन्तङ्गृहदेशं सन्ततयोदकधारया भूभागन्त्रिः परिषिञ्चन् परीयात् परिक्रामेत् । अपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम्पूर्वोक्तमन्त्राभ्याम् । सकृन्मन्त्रेण परिगमनन्द्विस्तूष्णीम् । दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति । उल्का-

धाराय। प्रतपनञ्चोल्कायामेव सन्निधानात् । द्वारदेशे स्थित्वा आत्मानं अद्भिः मार्जयन्ते आपोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः । बहुवचनोपदेशात् । अनेन ब्रह्मयजमानोल्काधाराश्च । एतम् । प्रकृतं । अनुगुप्तमेतꣳ सक्तुशेषन्निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निम्परिचर्य दर्व्योपघातꣳसक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरेदाग्रहायण्याः ॥ आग्रहायणीं यावत् । बलिहरणञ्चावनेजनदानप्रत्यवनेजनैः । तꣳ हरन्तन्नान्तरेण गच्छेयुः ॥ अन्तरागमनप्रतिषेधश्च बलिहरणकर्तुरावसथ्यस्य च । दर्व्याचमनम्मुखम्प्रक्षाल्य निदधाति प्रत्यहम् । दर्वीग्रहणान्न शूर्प्पस्य प्रक्षालनम् । धानाः प्राश्नन्त्यसꣳस्यूताः । अनवखण्डयन्त इत्यर्थः । तत एकं ब्राह्मणं कर्माङ्गं भोजयेत् ॥ ॥ १४ ॥

हरिहरः ॥ अथातः श्रवणाकर्म ॥ अथेदानीमावसथ्याग्निसाध्यकर्मणाम्प्रकृतत्वात् श्रवणाकर्मोच्यत इति शेषः ॥ श्रावण्याम्पौर्णमास्याम् ॥ तच्च श्रावणमासस्य शुक्लपञ्चदश्याङ्कर्तव्यम् ॥ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालम्पुरोडाशम् ॥ स्थालीपाकञ्चरुम् अक्षतधानाः अक्षतानां सतुषाणां यवानां धानाः अक्षतधानाः ताश्च श्रपयित्वा एककपालमेकस्मिन्कपाले श्रप्यत इत्येककपालन्तम्पुरोडाशं श्रपयित्वेत्यनुषज्यते अन्यथा तद्भूतोपादानं स्यात् । अतश्च धानापुरोडाशयोः श्रपणोपदेशात् । भर्जनकपालयोरपि आसादने प्रोक्षणे भवतः अर्थवता प्रोक्षणमविशेषेणोपदिश्यते ॥ धानानाम्भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोत्यपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा ॥ न वै श्वेतस्याध्याचारेऽहिर्ददर्श कञ्चन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति ॥ धानानाम्भर्जितानां यवानाम्मध्ये भूयसीः बह्वीः पिष्ट्वा सक्तुत्वमापाद्य आज्यभागौ हुत्वा अपश्वेतपदा जहि नवै श्वेतस्याध्याचार इति द्वाभ्याम्मन्त्राभ्यान्द्वे आज्याहुती जुहोति । स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥ अनन्तरं स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्र आहुतीर्जुहोति यथा विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः । धानावन्तमिति धानानाम् ॥ धानावन्तङ्करम्भिणमित्यनयर्चा धानानामेकामाहुतिञ्जुहोति ॥ घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहा ॥ श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳसर्पाणामधिपतये स्वाहा ॥ अभिभूःसौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधि-

पतये स्वाहेति ॥ घृतेन आज्येन अक्ताः अभिघारिताः घृताक्ताः तान् सक्तून् सर्पेभ्य आग्नेयपाण्डुपार्थिवेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमेकैकामेव तिस्र आहुतीर्जुहोति ॥ सर्वहुतमेककपालन्ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ तत एककपालं पुरोडाशं सर्वहुतं यथा भवति तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण जुहोति ॥ ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृद्धोमः । प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायां स्थण्डिलमुपलिप्योल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेति ॥ प्राशनान्ते संस्रवप्राशनानन्तरं सक्तूनामेकदेशं बलित्रयपर्याप्तं शूर्पे शरेषिकावंशान्यतममये इच्छापरिमाणे न्युप्य कृत्वा उपनिष्क्रम्य शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिरङ्गणे स्थंडिलभूमिं स्वयमेव गोमयेनोपलिप्य । अत्र सर्पानवनेजयतीत्यस्याः क्रियाया उपलेपनक्रियायाश्चैककर्तृकत्वेन पूर्वकालीनस्योपलेपनस्य ल्यबन्तत्वम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति पाणिनीनां ल्यपः स्मरणात् । तेनात्र स्थण्डिलस्य स्वयम्पूर्वमुपलेपनम् । उल्कायान्ध्रियमाणायां ज्वलति काष्ठेऽन्येन ध्रियमाणे माऽन्तरागमत आवसथ्यस्य मम चान्तराले मागच्छत इत्युक्त्वा अभिधाय वाग्यतो मौनी सर्पान् आग्नेय श्वेत अभिभूरित्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरवनेनिक्ष्वेत्येतदन्तैः प्राक्संस्थानवनेजयति अवनिक्तान् शुचीन् करोति ॥ यथाऽवनिक्तन्दर्व्योपघातꣳ सक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरत्याग्नेयेत्यादि अधिपत एष ते बलिरिति । यथाऽवनिक्तं येषु देशेषु अवनेजनङ्कृतं यथाऽवनिक्तं अवनिक्तमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ दर्व्या प्रादेशमात्रया द्व्यङ्गुष्ठपर्वविस्तीर्णया पालाशाद्यन्यतमयज्ञियवृक्षोद्भवया उपघातम् उपहत्योपहत्य गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरेष ते बलिरित्येतदन्तैः प्रतिमन्त्रं सर्पेभ्यो बलिं हरति ददाति । उपघातमिति णमुल्प्रत्ययान्तः उपपूर्वो हन्तिर्ग्रहणार्थः । अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमिति यावत् ॥ अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखत्याग्नेयेत्यादि प्रलिखस्वेत्यन्तम् । अवनेज्य अवनेजनन्दत्वा कथम्पूर्ववत्कङ्कतैर्यैः प्रादेशमात्रैस्त्रिभिरेकतोदन्तैः समुच्चितैराग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रलिखस्वेत्यन्तैर्यथासङ्ख्यं प्रतिबलिम्प्रलिखति कण्डूयति ॥ अञ्जनानुलेपनꣳ स्रजश्चाङ्क्ष्वानुलिम्पस्व स्रजो ऽपिनह्यस्वेति ॥ अञ्जनङ्कज्जलं लौकिकदीपजं त्रैककुदं सौवीरमिति प्रसिद्धं वा । अनुलेपनं सुरभि चन्दनादि स्रजः पुष्पमालाः आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरङ्क्ष्व अनुलिम्पस्व स्रजोऽपि नह्यस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबलिहरणमेकैकं यथा-

क्रमन्ददाति ॥ सक्तुशेषꣳ स्थण्डिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति तिसृभिः ॥ सक्तुशेषं यच्छूर्पे न्युप्यानीतम्बल्यर्थं बलिदानायोपलिप्तैकदेशे न्युप्य शूर्पेणैव क्षिप्त्वा उदपात्रेण जलपात्रेण उपनिनीय प्रवाह्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठते ॥ बल्यभिमुखस्तिष्ठन् प्राङ्मुखस्तिष्ठन् सर्पानुपतिष्ठते स्तौति ॥ स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिषिञ्चन्परीयादपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां। स गृहपतिः यावत् यावन्तं देशं सर्पाः नागाः नाभ्युपेयुर्नसञ्चरेयुरिति कामयेत इच्छेत् तावत् तावन्तन्देशं सन्ततया अनवच्छिन्नया उदधारया सलिलधारया निवेशनं गृहम्परिषिञ्चन् त्रिः परीयात् त्रीन्वारान् गृहस्य समन्तात्प्रादक्षिण्येन परिक्रम्य गच्छेत् कथम् अपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम्मन्त्राभ्याम् ॥ दर्वीशूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ दर्वीं पूर्वोक्तां शूर्पञ्च प्रक्षाल्य प्रक्षालयित्वा प्रतप्य सकृत्तापयित्वा सन्निधानादुल्कायामेव प्रयच्छति ददाति उल्काधाराय सन्निधानादेव ॥ द्वारदेशे मार्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ द्वारदेशे शालायाः द्वारे आपोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः मार्जयन्ते । बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्जयन्ते अद्भिरात्मानमभिषिञ्चन्ति ॥ अनुगुप्तमेतꣳ सक्तुशेषन्निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निम्परिचर्य दर्व्योपघातꣳ सक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरेदाग्रहायण्याः ॥ एतम्प्रकृतं सक्तुशेषं होमावशिष्टान् सक्तून् अनुगुप्तं सुरक्षितं यथा भवति तथा निधाय स्थापयित्वा ततस्तस्मात् श्रवणाकर्मकालात् प्रभृति अस्तमिते सूर्ये प्रतिदिनमग्निमावसथ्यम्परिचर्य सायंहोमेन आराध्य दर्व्योपघातं शूर्पे न्युप्तान् सक्तून्सर्पेभ्य उक्तप्रकारेणैव बलिं हरति किमवधि आग्रहायण्याः आग्रहायणीं पौर्णमासीम् यावत् । अथवा आग्रहायणीशब्देन तत्कालावधिकमाग्रहायणीकर्म लक्ष्यते तत्र हि बलीनामुत्सर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्यकारस्तु तत इति तेभ्यः सक्तुभ्यः दर्व्योपहत्योपहत्यास्तमिते ऽस्तमिते अग्निपरिचरणङ्कृत्वा बलिं हरेदाग्रहायणीं यावदित्याह स्म । बलिहरणं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनैः कङ्कतविलेखनान्तैरेव। तꣳहरन्तन्नान्तरेण गच्छेयुः ॥ तं गृहपतिं बलीन् हरन्तं आवसथ्याग्निं अन्तरेण मध्ये न गच्छेयुः प्राणिनः ततः श्वादयोऽपि निवार्याः ॥ दर्व्याचमनम्प्रक्षाल्य निदधाति ॥ दर्व्या आचमनं मुखम्प्रक्षाल्य निदधाति स्थापयति प्रत्यहम् दर्वीमुखप्रक्षालनोपदेशात् शूर्पप्रक्षालनाभावः ॥ धानाः प्राश्नन्त्यसꣳस्यूताः ॥

धानाः भर्जितान् यवान् प्राश्नन्ति भक्षयन्ति बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानोल्का-धाराः । कथम्भूताः धानाः असंस्यूताः दन्तैरलग्ना अचर्वयन्त इत्यर्थः ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । तत्र श्रावण्याम्पूर्णिमायां श्रवणाकर्म। तस्य प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायावसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । तद्यथा ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते अयं विशेषः चरुस्थाल्यनन्तरम्भर्जनकर्परम् तत एककपालम् तथा तण्डुलानन्तरं यवान् ततस्तण्डुलपिष्टान्यासादयेत् । प्रोक्षणकाले यथासादितम्प्रोक्षेत् उपकल्पितं च दृषदुपले शूर्पोल्के उदपात्रदर्व्यौ कङ्कतत्रयम् अञ्जनम् अनुलेपनम् स्रजश्चेति । ततः पवित्रकरणादि प्रोक्षणीनिधानान्ते चरुदेशस्योत्तरतो भर्जनमधिश्रित्य तदुत्तरतः कपालमुपधाय आज्यन्निरूप्य चरुपात्रे प्रणीतोदकासेचनपूर्वकं तण्डुलप्रक्षेपं कृत्वा प्रणीतोदकेन पिष्टं सम्पूय पुरोडाशं कृत्वा ब्रह्मद्वारा आज्यमधिश्रित्य स्वयं चरुमन्येन भर्जने यवान् अपरेणैककपाले पुरोडाशमधिश्रित्य पुरोडाशम्प्रथयित्वा यावत्कपालं सर्वेषाम्पर्यग्निकरणं कुर्यात् । ततः स्रुवं संस्कृत्याज्यमुद्वास्य चरुं चोद्वास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा धाना उद्वास्य चरोरुत्तरतो निधाय पुरोडाशमुद्वास्य धानानामुत्तरतः स्थापयेत् । तत आज्योत्पवनावेक्षणप्रोक्षण्युत्पवनानि कृत्वा धानानां भूयसीर्धाना दृषदुपलाभ्यां पिष्ट्वा अल्पाः पृथक् स्थापयित्वा घृतेन सक्तून् अक्त्वा उपयमनकुशादानाद्याज्यभागान्तङ्कर्म कुर्यात् । तत आज्येन अपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहेति इदं श्वेतपदे इति त्यागं विधाय । नवै श्वेतस्याभ्याचारे ऽहिर्ददर्श कञ्चन श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं हुत्वा इदं श्वेताय वैदर्व्यायेति त्यक्त्वा स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति। तद्यथा विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे० श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय० श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं श्रावण्यै पौर्णमास्यै० वर्षाभ्यः स्वाहा इदं वर्षाभ्यो० इति । अथ धानावन्तङ्करम्भिणमित्यृचा धानानामेकाहुतिं हुत्वा इदमिन्द्रायेति त्यक्त्वा सक्तूनामाहुतित्रितयं जुहुयात् । तद्यथा आग्नेयपाण्डुपार्थिवानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा । इदंशब्दयुक्तः स्वाहाकाररहितोऽयं मन्त्र एव त्यागः । त्रिषु । श्वेतवायवान्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये स्वाहा। अभिभूःसौर्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा ॥ ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति सर्वं पुरोडाशं स्रुवे कृत्वा जुहुयात्। इदं ध्रुवाय भौमायेति त्यक्त्वा चरुधानामक्तुभ्य उत्तरतः किञ्चित्किञ्चिदादाय स्विष्टकृतं विधाय महाव्याहृतिहोमं संस्रवप्राशनम् ब्रह्मणे दक्षि-

णादानान्तङ्कुर्यात् । अथ हुतशेषसक्तूनामेकदेशं शूर्पे प्रक्षिप्योदपात्रन्दर्वीकङ्कतत्र-याञ्जनानुलेपनस्रजश्च । शालाया बहिर्निष्क्रम्य ब्रह्मणा उल्काधारेण च सह स्वाङ्गणे हस्तमात्रं स्थण्डिलं स्वयमुपलिप्य लौकिकाग्न्युल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरागमतेति प्रैषमुच्चार्य वाग्यतः स्थण्डिले उदपात्रमादायाग्नय इत्यादिना अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यन्तेन मन्त्रेण एकत्रावनेजनार्थं जलन्दत्वा श्वेतवायवेत्यादिना अधिपते ऽवनेनिक्ष्वेत्यन्तेन द्वितीयम् अभिभूःसौर्येत्यादिना तथैव तृतीयं सर्पानवनेजयति । ततोऽवनेजनस्थानेषु अवनेजनक्रमेण एतैरेव मन्त्रैरेष ते बलिरित्यन्तैस्त्रिभिः प्रतिमन्त्रं बलिं हरति । ततः पूर्ववदवनेज्य कङ्कतत्रयेण प्रलिखस्वेत्यन्तैरेतैरेव मन्त्रैः प्रतिबलिम्प्रतिमन्त्रं प्रलिखति । ततोऽङ्क्ष्वेत्यन्तैरुक्तमन्त्रैः प्रतिबलिं प्रतिमन्त्रमञ्जनन्ददाति तथैवानुलिम्पस्वेत्यनुलेपनम् । एवमेव स्रजोऽपि नह्यस्वेति पुष्पमालान्दत्वा सक्तुशेषं स्थण्डिले क्षिप्त्वा उदपात्रजलेन प्रसम्प्लाव्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिस्तिष्ठन् सर्पानुपतिष्ठते । ततः स गृहपतिरेतावन्तन्देशं सर्पा न प्रविशेयुरिति यावन्तङ्कामयेत तावन्तन्देशं सन्ततोदकधारया त्रिः परिषिञ्चन् गृहम्परीयात् अपश्वेतपदाजहीति पूर्वोक्तमन्त्राभ्यां सकृत् द्विस्तूष्णीम् । ततो दर्वीं शूर्पञ्च प्रक्षाल्योल्कायां सकृत्प्रतप्योल्काधाराय प्रयच्छति । अथ शालाद्वारि आपोहिष्ठेति त्र्यृचेन ब्रह्मयजमानोल्काधारा मार्जयन्ते जलेनात्मानम् । ततो धानाः प्राश्नन्ति ब्रह्मयजमानोल्काधारा अनवखण्डयन्तः । ततो ब्राह्मणभोजनम् । एतावच्छ्रवणाकर्म । अथ प्रत्यहं बलिहरणप्रयोगः । सक्तुशेषं सुगुप्ते भाण्डे स्थापयित्वा ततोऽस्तमिते सूर्ये कृतसायंहोमः शूर्पे सक्तुदर्वीकङ्कतत्रयं निधायोदपात्रं गृहीत्वा सोल्काधारः शालाया बहिरुपलेपनादि परिलेखनान्तं बलिहरणमनुदिनं पूर्ववत्कुर्यात् आग्रहायणीं यावत् । मान्तरागमतेति प्रैषाभावेऽपि कश्चिदन्तरा न गच्छेत् दर्वीमुखमेव प्रक्षालयेदिति । इत्यहरहर्बलिदानविधिः ॥

गदाधरः ॥ अथातः श्रवणाकर्म ॥ श्रवणाकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ श्रावण्याम्पौर्णमास्याम् ॥ तत्कर्म श्रावणशुक्लपञ्चदश्यां भवति । अस्य कर्मणो गौणकालो न भवति । तदुक्तं कारिकायाम् । श्रावण्यामेव तत्कार्यमभावाद्गौणकालतः । परिमङ्क्ष्वोक्तितः सूत्रकारस्यान्यस्मृतेर्बलात् ॥ यावज्जीवं पाकयज्ञानुष्ठानं सकृद्वेति तत्रैवोक्तम् । वचनात्सूत्रकारस्य सकृदस्य क्रिया भवेत् । एवमेवोत्तरेषां स्यादावृत्तिर्वा स्मृतेर्बलात् ॥ सकृत्करणमि-

च्छन्ति तत्रावृत्तिः सतां मतात् ॥ तथा । यावज्जीवं पाकयज्ञैर्यजेत्संवत्सरेण चेति ॥ **स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालम्पुरोडाशम् ॥** स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा अक्षतानां सतुषयवानां धाना अक्षतधानास्ताश्च श्रपयित्वा एकस्मिन् कपाले श्रप्यत इत्येककपालस्तं च पुरोडाशं श्रपयित्वा । चरुधानापुरोडाशानां सिद्धानामुपादानं माभूदिति श्रपयित्वेति ग्रहणम् ॥ भर्जनैककपालयोरप्यासादनप्रोक्षणे भवतः । अर्थवदासादार्थप्रोक्षणेत्यविशेषोपदेशात् । पुरोडाशस्य श्रपणमात्रोपदेशात्पेषणानुपदेशाच्च लौकिकपिष्टानामासादनम् ॥ **धानानाम्भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोत्यपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा । न वै श्वेतस्याध्याचारे ऽहिर्ददर्श कञ्चन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति ॥** धानानां मध्ये भूयसीर्बह्वीर्धानाः पिष्ट्वा पेषणेन सक्तुत्वं सम्पाद्याज्यभागौ हुत्वा आज्येनाहुती द्वे जुहोत्यपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । तत्रापश्वेतपदा जहीति प्रथमाम् न वै श्वेतस्येति द्वितीयाम् । मन्त्रार्थः । हे श्वेतपद त्वमिमा मदीयाः प्रजाः मम निवासभूमेः पूर्वेण भागेन अपरेण च पश्चाद्भागेन च जहि स्वजातिजनितमालिन्यधर्मात् परित्यज । अस्मात् स्थानाच्च स्थानान्तरं व्रज । किम्भूताः प्रजाः सप्त च सपिण्डसगोत्रसोदकत्वभेदेन सप्तसप्तपुरुषसम्बन्धाः सप्त कुलजा वा । तद्यथा पिता माता च भार्या च दुहिता भगिनी तथा । पितृष्वसा मातृष्वसा सप्त गोत्राण्यमूनि वै इति । वारुणीर्वरुणायत्तैर्नागैर्मदीयाः प्रजाः परित्यज । सर्वाः सेवकपश्वादिरूपाः राजबान्धवैर्नागैः राजा तक्षको वासुकिः शेषो वा तस्य ये बान्धवास्तैः सह त्यज । एतैः सह सदा तुभ्यं सुहुतमस्तु हविःसम्पादनमस्तु ॥ १ ॥ पूर्वोक्तमेव दृढयति । वै निश्चयेन । श्वेतस्य नागस्याध्याचारे आधिपत्ये अहिः सर्पजातीयः कञ्चन लोकं प्राणिजातीयं न पश्यतिस्म पापदृष्ट्या । अनेन कर्मणा स्थानत्यागात् तदर्थं श्वेताय शुद्धाय नागाय नमस्कारपूर्वकं सुहुतमस्तु । किम्भूताय नागाय वैदर्व्याय विदर्वापत्याय ॥ **स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥** ततो विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्र आहुतीर्जुहोति । **धानावन्तमिति धानानाम् ।** ततो धानावन्तङ्करम्भिणमित्यनयर्चा स्रुवेण धानानामेकाहुतिं जुहोति ॥ **घृताक्तान् सक्तून् सर्पेभ्यो जुहोत्याग्नेय-**

पाण्डुपार्थिवानाᳬं सर्पाणामधिपतये स्वाहा । श्वेतवायवान्तरिक्षाणाᳬं सर्पाणामधिपतये स्वाहा ॥ अभिभूःसौर्यदिव्यानाᳬं सर्पाणामधिपतये स्वाहेति ॥ घृतेनाक्तान् अभिघारितान् सक्तून् सर्पेभ्यो मन्त्रोक्तेभ्य आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति त्रिभिर्मन्त्रैस्तिस्र आहुतीर्जुहोति । मन्त्रार्थः । आग्नेयाः अग्निदेवत्याः पाण्डवाः पाण्डुजातीयाः पार्थिवा पृथिवीविहारिणः तेषां सर्पाणामधिपतये शेषाय वासुकये वा स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥ श्वेताः श्वेतजातीयाः वायवाः वायुदेवत्या इतियावत् । आन्तरिक्षा अन्तरिक्षविहारास्तेषामधिपतय इति प्राग्वत् ॥ २ ॥ तथा अभिभवन्ति सर्वानित्यभिभुवः सौर्याः सूर्यदेवत्याः दिव्या दिवि विहारास्तेषाम् । अभिभूरिति विसर्गश्छान्दसः ॥ ३ ॥ सर्वहुतमेककपालन्ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ सक्तुहोमोत्तरमेककपालम्पुरोडाशं सर्वहुतं सम्पूर्णं हुतं यथा भवति तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण जुहोति । ततः स्विष्टकृद्धोमः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः । सर्वहुत एककपाल इति परिभाषितत्वादत्रावाच्यं सर्वहुतमेककपालमिति । वाच्यं वा पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति सूत्रेण संस्रवनिधानं प्राप्तन्तद्व्युदासार्थम् ॥ प्राशनान्ते सक्तूनामेकदेशᳬं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायाः स्थण्डिलमुपलिप्योल्कायान्ध्रियमाणायां मान्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳬं सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व । श्वेतवायवान्तरिक्षाणाᳬं सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व । अभिभूःसौर्यदिव्यानाᳬंसर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति ॥ संस्रवप्राशनान्ते पूर्वकृतसक्तूनामेकदेशं बलित्रयपर्याप्तं नडवेणुशरेषीकान्यतममये शूर्पे न्युप्य कृत्वा उपनिष्क्रम्य शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिः प्राङ्गणे स्थण्डिलभूमिं गोमयेनोपलिप्योल्कायां ध्रियमाणायां ज्वलत्काष्ठे अन्येन ध्रियमाणे माऽन्तरागमतेत्यभिधाय वाग्यतः आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति त्रिभिर्मन्त्रैः सर्पान् प्राक्तंस्थान् अवनेजयति भूमावुदकप्रक्षेपेणावनिक्तान् शुचीन् करोति । माऽन्तरागमत आवसथ्यस्य मम चान्तराले मा गच्छतेत्यर्थः । अत्र शूर्पं चर्मतन्तुबद्धमपि ग्राह्यमेव शूर्पस्वरूपस्य तथा प्रसिद्धत्वात् । उल्का च लौकिकाग्निना कार्या । विषये लौकिकमुपयुक्तत्वादिति कात्यायनोक्तेः ॥ यथाऽवनिक्तन्दर्व्योपघातᳬं सक्तून् सर्पेभ्यो बलिᳬं हरत्याग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳬं सर्पाणामधिपत एष ते बलिः श्वेतवायवान्तरिक्षाणाᳬं सर्पाणामधिपत एष ते बलिः । अभिभूःसौर्यदिव्यानाᳬं सर्पाणा-

मधिपत एष ते बलिरिति ॥ येषु देशेषु अवनेजनङ्कृतं तदनतिक्रम्य यथाऽव-निक्तन्दर्व्या प्रसिद्धया उपघातं उपहत्योपहत्य गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं सर्पेभ्यो बलिं हरति ददाति । उपपूर्वो हन्तिर्ग्रहणार्थः । अथ स्रुवेणो-पहत्याज्यमिति वत् ॥ अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखत्याग्नेयपाण्डुपार्थि-वानाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधि-पते प्रलिखस्वाभिभूःसौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति । तत आग्नेयेत्यादिमन्त्रैः पूर्ववदवनेजनं कृत्वा कङ्कतैस्त्रिभिर्वैकङ्कतीयैः प्रादेशप्र-माणैरेकतीदन्तैः समुच्छ्रितैराग्नेयेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैर्यथासङ्ख्यं दत्तबलिं प्रलिखति कण्डूयति ॥ अञ्जनानुलेपनꣳ स्रजश्चाञ्जस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपि नह्यस्वेति ॥ अञ्जनं सौवीराञ्जनम् लौकिकदीपजङ्कज्जलं वा । अनुलेपनं चन्दनादि । स्रजः पुष्पमालाः । आग्नेयेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैरञ्जस्वानुलिम्पस्व स्रजोऽपि नह्यस्वेत्यन्तैः प्रतिमन्त्रं प्रतिबलि यथाक्रममेकैकन्ददाति ॥ सक्तुशेषꣳ स्थण्डिले न्युप्योदपा-त्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः ॥ सक्तुशेषं बल्यर्थं यत्पूर्वं शूर्पे कृत्वा आनीतं बलिदानावशिष्टं तत्स्थण्डिले उपलिप्तायां भूमौ शूर्पे-णैव न्युप्य प्रक्षिप्योदपात्रेणोपनिनीय आप्लाव्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभि-र्ऋग्भिः बलिमुपतिष्ठते । बलिसमीपे तिष्ठन् मन्त्रम्पठतीत्यर्थः ॥ स यावत्काम-येत न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिषिञ्चन् परीयादपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् ॥ स यजमानो यावत् यावन्तं देशं सर्पा नाभ्युपेयुर्नागच्छेयुरिति कामयेत इच्छेत् तावत् तावन्तन्देशं भूभागं सन्ततया अनवच्छिन्नया जलधारया निवेशनं गृहम् अपश्वेतपदा जहीति पूर्वोक्ताभ्यां मन्त्राभ्याम्परिषिञ्चन् त्रिः परीयात् । त्रीन्वारान् गृहस्य परितः प्रादक्षिण्येन गच्छेत् । सकृन्मन्त्रेण परिगमनम् । द्विस्तूष्णीम् । तत इतरयावृत्तिः । कर्त्रन्तर-स्यानुपदेशात्स्वयङ्कर्तृकाणि स्मार्तानि कर्माणि तत्र स इत्युच्चारणे तस्यैव प्राप्नु-वन्ति । काम्येषु तु पुनर्ग्रहणं नियमार्थम् । काम्यन्नियमेन स्वयङ्कर्तव्यम् । यत्त्व-कामसंयुक्तं कालनिमित्ते चोद्यते तदागते काले अवश्यङ्कर्तव्यम् । असन्निहिते च यजमाने अन्येनापि कारयितव्यमिति भर्तृयज्ञाः ॥ दर्वीꣳ शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ यया बलिदानं कृतन्तान्दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्य प्रतप्य सन्निधानादु-ल्कायामेव सकृत्तापयित्वा प्रयच्छति उल्काधाराय सन्निधानात् ॥ द्वारदेशे

मार्जयन्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ ऋग्भिः बहुवचनाद्ब्रह्मयजमानोल्काधाराः शालाया द्वारे आपोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिर्मार्जयन्ते अद्भिरात्मानमभिषिञ्चन्ति ॥ अनुगुप्तमेतꣳ सक्तुशेषन्निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निम्परिचर्य दर्व्योपघातꣳ सक्तून्सर्पेभ्यो बलिꣳ हरेदाग्रहायण्याः ॥ एतत्प्रकृतं सक्तुशेषम् अनुगुप्तं सुगुप्तं यथा भवति तथा स्थापयित्वा । ततस्तेभ्यः सक्तुभ्योऽस्तमितेऽस्तमिते सूर्ये प्रत्यहम् अक्षतहोमानन्तरं दर्व्योपघातम् दर्व्योपहत्योपहत्य सक्तून्सर्पेभ्यो बलिं हरेदाग्रहायणीं पौर्णमासीं यावत् ॥ तꣳ हरन्तन्नान्तरेण गच्छेयुः ॥ तमावसथ्याग्निम् बलिं हरन्तं यजमानं चान्तरा मध्ये न गच्छेयुर्लोकाः । श्वादयोऽपि निवार्याः ॥ दर्व्याचमनम्प्रक्षाल्य निदधाति ॥ ततो दर्व्या आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निदधाति प्रतिदिनम् । अत्र न शूर्पप्रक्षालनमनुक्तत्वात् ॥ धानाः प्राश्नन्त्यसꣳस्यूताः ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां संस्थिते श्रवणाकर्मणि धाना अश्नन्ति दन्तैरचर्वयन्तो ब्रह्मयजमानोल्काधाराः ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकं नान्दीमुखं श्राद्धं कृत्वा आवसथ्ये कर्म कार्यम् । ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । चरुपात्रानन्तरम्भर्जनखर्परस्यासादनम् । तत एककपालम् । तण्डुलानन्तरं यवानामासादनम् । ततः पिष्टानां । प्रोक्षणञ्च यथासादितानाम् । उपकल्पनीयानि । दृषदुपले । शूर्पम् । उल्का । उदपात्रम् । दर्वी । कङ्कतत्रयम् । अञ्जनम् । अनुलेपनम् । स्रजश्चेति । उल्काधारकः । मार्जनीयोदकम् । धानाः प्राशनार्था लौकिका इति त्रयमधिकमुपकल्पनीयमिति रेणुकः । ततः पवित्रकरणादि प्रोक्षणीनिधानान्ते चरुदेशस्योत्तरतो भर्जनखर्पराधिश्रयणम् । अत्र सव्याशून्येऽङ्गारकरणमिति रेणुकः । भर्जनस्योत्तरत एककपालोपधानम् । आज्यनिर्वापः । चरुपात्रे तण्डुलप्रक्षेपः । प्रणीतोदकेन पिष्टसंयवनम् । ब्रह्मण आज्याधिश्रयणम् । तदुत्तरतश्चरोरधिश्रयणं यजमानस्य । चरोरुत्तरतः खर्परे यवाधिश्रयणमुल्काधारस्य । कपाले पुरोडाशमधिश्रित्यैककपालम्प्रथयेदितरः । सर्वेषाम्पर्यग्निकरणम् । स्रुवसंस्कारः । तत आज्यादीनामुद्वासनमुदक्संस्थम् । आज्योत्पवनम् । अवेक्षणम् । प्रोक्षण्युत्पवनम् । धानानां भूयसीः पिष्ट्वा अल्पानां स्थापनम् । आज्येन सक्तूनामञ्जनम् । तत उपय-

मनकुशादानाद्याज्यभागान्ते आज्याहुतिद्वयं कुर्यात् । तत्र अपश्वेतपदेति प्रथमाम् । इदं श्वेतपदे० । नवै श्वेतस्येति द्वितीयाम् इदं श्वेतपदाय वैदर्व्याय० । ततःस्थालीपाकेनाहुतिचतुष्टयम् । विष्णवे स्वाहा० । श्रवणाय स्वाहा० । श्रावण्यै पौर्णमास्यै० । वर्षाभ्यः० ॥ इदं विष्णवे नममेत्यादित्यागः ॥ धानावन्तमित्यृचा धानानामेकाऽऽहुतिः । इन्द्रायस्वाहा इदमिन्द्रायन० । ततः सक्तूनामाहुतित्रयं जुहुयात् ॥ आग्नेयपाण्डुपार्थिवानामिति प्रथमाम् । श्वेतवायवान्तरिक्षाणामिति द्वितीयाम् । अभिभूरिति तृतीयाम् । यथा मन्त्रान्ते त्यागाः । स्वाहाकारवर्जिता इदंशब्दादयः । ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति पुरोडाशं सकलं जुहोति । इदं ध्रुवाय भौमाय० । ततश्चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः स्विष्टकृत् । ततो नवाहुतयः । संस्रवप्राशनादिदक्षिणादानान्तम् । सक्तुशेषैकदेशस्य शूर्पे प्रक्षेपः । शालाया बहिर्निष्क्रमणम् । बहिरेव स्थण्डिलोपलेपनम् । तत उल्काधारणम् । माऽन्तरागमतेति प्रैषः । वाग्यतः स्थण्डिले सर्पानवनेजयति आग्नेयपाण्डुपार्थिवानाᳯ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । ततोऽवनेजनस्थानेष्ववनेजनक्रमेणैतैरेव मन्त्रैरेष ते बलिरित्यन्तैस्त्रिभिः प्रतिमन्त्रं बलिं हरति । अत्र यथादैवतं त्यागा इति गर्गः । नेत्यपरे । नाञ्जनादौ त्याग इति रेणुकः । ततः पूर्ववत्पुनरवनेजनम् । एतैरेव मन्त्रैः प्रलिखस्वेत्यन्तैः कङ्कतत्रयेण प्रतिबलि प्रतिमन्त्रं प्रलिखति । ततोऽङ्क्ष्वेत्यन्तैरुक्तमन्त्रैः प्रतिबलि प्रतिमन्त्रमञ्जनन्ददाति । तथैवानुलिम्पस्वेत्यनुलेपनदानम् । स्रजोऽपि नह्यस्वेत्यन्तैः पुष्पमालादानम् । ततः सक्तुशेषं स्थण्डिले न्युप्योदपात्रनिनयनं सक्तुशेषस्योपरि । नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिरुपस्थानम् । स यावन्तं कामयेत एतावन्तन्देशं न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावन्तं गृहदेशमुदधारया सन्ततया त्रिः परिषिञ्चन्परीयादपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् । अत्र स्वाहाकारो नेति गर्गरेणुकौ । सकृन्मन्त्रेण परिगमनम् । द्विस्तूष्णीम् । तत इतरथावृत्तिरिति रेणुकः । दर्वीं शूर्पञ्च प्रक्षाल्योल्कायां प्रतप्योल्काधाराय प्रयच्छति । ततो जलेन मार्जनम् द्वारदेश आपो हिष्ठेति तिसृभिर्ब्रह्मयजमानोल्काधाराणाम् । ततो धानानां प्राशनन्तेषामेव । ततो ब्राह्मणभोजनम् । सक्तुशेषस्थापनं सुगुप्ते भाण्डे । ततोऽस्तमिते अक्षतहोमानन्तरमुल्काधारणादिबलिहरणकङ्कतपरिलेखान्तम्पूर्ववत् । माऽन्तरागमतेति प्रैषाभावेऽपि नान्तरागमनम् । दर्वीमुखप्रक्षालनम् । शूर्पदर्व्योः प्रक्षालनमिति वासुदेवरेणुकौ । एवमन्वहं बलिहरणमाग्रहायणीं यावत् । इति पदार्थक्रमः । अथ गर्गमते विशेषः ।

पात्रासादने । चरुस्थाली । आज्यानन्तरं यवाः । तण्डुलाः । पिष्टम् । कर्परिका । कपालम् । बर्हिः । दर्वी । उल्का । उल्काधारश्च । शूर्पम् । कङ्कतास्त्रयः । अञ्जनम् । अनुलेपनं स्रजश्च । उदकम् । दृषदुपले । वरश्च । ततः स्फ्योपहितमोषधिकरणम् । ततो ग्रहणम् । विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यो जुहोति । तण्डुलानां ग्रहणम् । इन्द्राय जुष्टं गृह्णामीति यवानाम् । ध्रुवाय भौमाय जु० पिष्टस्य ग्रहणम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । प्रोक्षणीनिधानान्ते भर्जनाधिश्रयणादिपर्यग्निकरणान्ते स्रुवप्रतपनादिबर्हिस्तरणान्तम् । धाना उद्वास्याल्पानां पेषणं कृत्वा चर्वादीनामुद्वासनमिति गर्गमतमिति तत्पद्धतौ । स्तरणान्ते आज्योद्वासनादिधानोद्वासनान्तम् । अल्पानां धानानां पृथक्करणम् । भूयिष्ठानां पेषणम् । ततः सर्वेषामभिघारणम् । बर्हिष्यासादनं च । तत उपयमनादानाद्याज्यभागान्तम् । ततः स्विष्टकृदादि दर्वीं शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रदानान्तं समानम् । बलिहरणादौ सक्तुहोमवद्यथोद्देशत्यागाः । परिषेचनमन्त्रयोः स्वाहाकारवर्जितयोरुच्चारणमिति गर्गपद्धतौ । मार्जनं यजमानपत्न्युल्काधाराणाम् । सक्तूनां स्थापनम् । ततो धानाप्राशनं स्वामिब्रह्मोल्काधाराणाम् । ततो बर्हिर्होमादिब्राह्मणभोजनान्तम् । ततोऽस्तमिते उल्काधारणादिपरिलेखान्तं पूर्ववत् । यथोक्ता एव त्यागाः । एवं प्रत्यहमाग्रहायणीं यावत् । इति गर्गमते । कारिकायां विशेषः श्रवणाकर्माकरणे । श्रवणाकर्म लुप्तं चेत्कथं चित्सूतकादिना । आग्रहायणिकं कर्म बलिवर्जमशेषतः ॥ अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं पञ्चानामधिकारतः । उपवासेन शुध्यन्ति पाकसंस्थां तथैव च ॥ पाकसंस्थासु लुप्तासु श्रवणाकर्म आदितः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं वचनात्तु प्रजापतेः ॥ स्वयं होमाश्च यावन्तो न कृताश्चेत्प्रमादतः ॥ तावतोऽपि बलींश्चायं हरेत्तदहरेव तु ॥ एकैकम्परिलेखान्तमेकमेवोदपावकम् । प्रक्षालनन्तदन्ते स्याच्छूर्पदर्व्योर्भवेदिति ॥

मूलम् ॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ १ ॥ पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वाऽपूपाँश्चापूपैस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति ॥ २ ॥ प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिꣳ हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ॥ ४ ॥ शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥ विमुखेन च ॥ ६ ॥

मनसा ॥ ७ ॥ नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इन्द्रं दैवी-
रिति जपति ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥ ॥ १५ ॥

कर्कः ॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । प्रौष्ठपदी च भाद्रपदी पौर्णमासी ॥ पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वाऽपूपाँश्च ॥ ऐन्द्रग्रहणात् इन्द्राय स्वाहेति होमो लभ्यते । इह च पयस उपसर्जनार्थतया अपां क्षीरस्य च प्रणयनं क्रियते ॥ अपूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ इन्द्रायेन्द्राण्यै इत्येवमाद्याः ॥ अपूपैः स्तरणमग्नेः । आज्याहुत्यन्ते इन्द्राय स्वाहेति पायसेन होमः । ततः स्विष्टकृदादि ॥ प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिꣳ हरत्याश्वत्थेषु पलाशेषु । कुत एतत् ॥ मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ॥ शुक्रज्योतिरिति । एभिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रम् ॥ विमुखेन च मनसा । बलिहरणम् ॥ विमुखश्च उग्रश्च भीमश्चेत्यध्येतॄणाम्प्रसिद्धः । नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ एषाम्मरुतामेतानि नामानि श्रूयन्ते ॥ इन्द्रं दैवीरिति जपति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । प्रौष्ठपदी भाद्रपदपौर्णमासी । ऐन्द्रग्रहणादिन्द्राय स्वाहेति एकाहुतिको होमो लभ्यते । इह च पयस उपसर्जनार्थतया अपां क्षीरस्य च प्रणयनङ्क्रियते । अपूपैः स्तीर्त्वा ऽऽज्यभागाविष्ट्वा आज्याहुतीर्जुहोति इन्द्राय इन्द्राण्यै इत्येवमाद्याः पञ्च । अपूपैः स्तरणमग्नेः आज्याहुत्यन्ते इन्द्राय स्वाहेति पायसेनैकाहुतिहोमः । ततः स्विष्टकृदादि । प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिं हरति । अहुतादो मरुत इति श्रुतेः । आश्वत्थेषु पलाशेषु । कुत एतत् । यतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् । शुक्रज्योतिरित्येतैर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रं विमुखेन च मनसा बलिहरणम् । विमुखश्च उग्रश्च भीमश्चेत्यध्येतॄणाम्प्रसिद्धः । नामान्येषामेतानीति श्रुतेः । एषाम्मरुतां एतानि शुक्रज्योतिरित्यादीनि नामानि श्रूयन्ते । इन्द्रन्दैवीरिति जपति बलिहरणान्ते । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ प्रौष्ठपदी भाद्रपदी प्रकरणात् पौर्णमासी । तस्यां इन्द्रयज्ञनामधेयं कर्म भवति औपासनाग्नौ ॥ पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वाऽपूपांश्च ॥ पायसं पयसा सिद्धं चरुम् ऐन्द्रम् इन्द्रदेवत्यं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा

अपूपांश्च श्रपयित्वा तांश्च चतुरः प्रतिदिशं संस्तरणार्थम् । ऐन्द्रमित्यनेन देवताद्धितेन इन्द्रायस्वाहेति होमलक्षणा । उपरि होमस्य मन्त्रान्तरस्य चानुक्तत्वात् । अत्र पायसश्रपणोपदेशात् पयश्च प्रणीयते ॥ **अपूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति ॥** अपूपैः प्रतिदिशमग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागौ हुत्वा इन्द्रायेत्यादिभिः स्वाहान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । अत्रानुक्तोऽपि पायसेन इन्द्राय स्वाहेत्येकाहुतिर्होमः । अन्यथा पायसश्रपणमदृष्टार्थं स्यात् ॥ **प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिँहरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः ॥** ततः स्विष्टकृदादिप्राशनान्ते मरुद्भ्य एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्येभ्यो देवताभ्यो बलिन्ददाति । ननु मरुतां देवतात्वे सति कथं होमसम्बन्धरहितत्वं बलिदानार्हत्वं च । शृणु । अहुतादो मरुत इति श्रुतेः । अहुतमदन्तीत्यहुतादः मरुतो देवा इति श्रुतेः वेदवचनात् ॥ **आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ॥** मरुद्भ्यो बलिँहरतीत्युक्तम् तस्याधिकरणमुच्यते । अश्वत्थस्य इमानि आश्वत्थानि तेषु पिप्पलोद्भवेषु पत्रेषु बलिं हरतीति शेषः । ननु बलिहरणं भूमौ अन्यत्र दृश्यते इह कस्मादश्वत्थपत्रेष्विति शङ्कते । आह मरुतः शुक्रज्योतिप्रभृतयो यस्मात् अश्वत्थे तस्थुः स्थितवन्त इति वचनात् श्रुतेः ॥ **शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रं विमुखेन च मनसा नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥** मन्त्रापेक्षायामाह । शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रं विमुखेन च उग्रश्च भीमश्चेत्येवमादिना अध्येतृप्रसिद्धेन मनसा मनोव्यापारेण बलिं हरतीति शेषः । कुत एभिर्मन्त्रैर्बलिहरणम् । एषाम्मरुतामेतानि शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्चेत्येवमादीनि विक्षिप इत्यन्तानि नामानि इति श्रुतेः वेदवचनात् ॥ **इन्द्रन्दैवीरिति जपति ॥** बलिहरणान्ते इन्द्रन्दैवीरित्येतामृचं जपति ॥ **ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥** इतिसूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः । भाद्रपदपौर्णमास्याम्प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायावसथ्याग्नौ इन्द्रयज्ञाख्यं कर्म कुर्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । सक्षीरम्प्रणयनम् मूलदेशे पयः इतरत्र जलम्प्रक्षिप्य प्रणयेत् । उपकल्पनीयानि । तण्डुलपिष्टम् सप्ताश्वत्थपर्णानि तत आज्यनिर्वापानन्तरम्प्रणीताभ्यः क्षीरमुत्सिच्य चरुपात्रे तण्डुलान्प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन पिष्टं सम्प्लूय चतुरोऽपूपान्निर्मायाज्यमधिश्रित्य तदुत्तरतश्चरुं तदुत्तरतः कर्परे चतुरोऽपूपान् अधिश्रयति । आसादनक्रमेणोद्वासनादि । तत उपयमनकुशादानात् पूर्व-

मपूपैरग्नेः पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चिमत उत्तरतश्च एकैकेन परिस्तरणङ्कृत्वा आज्यभागान्ते पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै० अजायैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे० अहिर्बुध्न्याय स्वाहा इदमहिर्बुध्न्याय० प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा इदम्प्रौष्ठपदाभ्यो० । ततः पायसेन इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमिन्द्रायेति त्यक्त्वा पायसेनैव स्विष्टकृद्धोमं विधाय महाव्याहृत्यादिहोमसंस्रवप्राशनदक्षिणादानानि कुर्यात् । अथाग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि प्रागग्राणि सप्ताश्वत्थपत्राणि निधाय तेषु मरुद्भ्यो बलीन् हरति पायसशेषम् स्रुवेणादायादाय शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिः षड्भिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैरुग्रश्च भीमश्चेत्येतेनैव सप्तमेन च मनसोच्चारितेन च प्रतिमन्त्रं सप्तसु पत्रेषु यथाक्रमम् । स्पष्टार्थम्प्रयोग उच्यते त्यागश्च । शुक्रज्योतिश्चेत्यारभ्य ऋतपाश्चात्यंहा नमः इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपसेऽत्यंहसे च० । ईदृङ्चान्यादृङ्चेत्यादि सभरा नमः इदमीदृशे अन्यादृशे सदृशे प्रतिसदृशे मिताय सम्मिताय सभरसे च० । ऋतश्चेत्यादि विधारयो नमः इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च० । ऋतजिच्चेत्यारभ्य गणो नमः इदमृतजिते सत्यजिते सेनजिते सुषेणाय अन्तिमित्राय दूरे अमित्राय गणाय च० । ईदृक्षास इत्यारभ्य यज्ञे अस्मिन्नमः इदमीदृक्षेभ्यः एतादृक्षेभ्यः सदृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्यो मितेभ्यः सम्मितेभ्यो सभरेभ्यो मरुद्भ्यश्च० । स्वतवांश्चेत्यादि उज्जेषी नमः इदं स्वतवसे प्रघासिने सान्तपनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जेषिणे च० । उग्रश्चेत्यारभ्य विक्षिपः स्वाहा नमः मनसा । इदमुग्राय भीमाय ध्वान्ताय धुनये सासह्वतेऽभियुग्वने विक्षिपाय चेत्यपि मनसा ॥ तत इन्द्रं दैवीरित्येतामृचं जपति यजमानः । ततो ब्राह्मणभोजनमिति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः ॥ इन्द्रयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम् । प्रौष्ठपदी च भाद्रपदी पौर्णमासी तस्यामेतत्कर्मावसथ्येऽग्नौ भवति ॥ **पायसमैन्द्रं श्रपयित्वाऽपूपांश्च** ॥ पायसम् पयसि पक्वं चरुम् ऐन्द्रम् इन्द्रदेवत्यम् यथाविधि श्रपयित्वा अपूपांश्च चतुरः श्रपयित्वा । ऐन्द्रग्रहणात् इन्द्राय स्वाहेति होमो लभ्यते । अत्रापां क्षीरस्य च प्रणयनङ्कार्यम् ॥ **अपूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्च** ॥ अग्नेः प्रतिदिशमपूपैः स्तीर्त्वा प्रदक्षिणम्परिस्तीर्य आज्यभागानन्तरमिन्द्रायेत्यादिभिः

स्वाहाकारान्तैः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । आज्याहुत्यन्ते इन्द्रायस्वाहेति पायसेन होमः । ततः स्विष्टकृदादि ॥ प्राशनान्ते मरुद्भ्यो बलिं हरत्यहुतादो मरुतइति श्रुतेराश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरितिवचनात् ॥ संस्रवप्राशनान्ते मरुद्भ्यो देवताभ्यो बलिन्ददाति । ननु होमासम्बन्धे कथमेषान्देवतात्वं बलिकर्मार्हत्वं च । उच्यते । अहुतादो मरुत इति श्रुतेः । अहुतमदन्तीत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः । अतएव बलिदानमेव न तु होमः । तच्चाश्वत्थेषु पत्रेषु कार्यम् । कुतः यस्मान्मरुत अश्वत्थे तस्थुः स्थितवन्तः । अतएवाश्वत्थपत्राणां सदैव चाञ्चल्यम् । अश्वत्थस्येमानि आश्वत्थानि पर्णानि तेषु बलिं हरतीत्यर्थः ॥ शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ यद्बलिहरणं तच्छुक्रज्योतिरित्येवमादिभिः षड्भिर्मन्त्रैर्नमस्कारान्तैः प्रतिमन्त्रं कार्यम् ॥ विमुखेन च मनसा नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ चकाराद्बलिहरणं विमुखेन उग्रश्च भीमश्चेत्यध्येतृप्रसिद्धेन मन्त्रेण मनसोच्चारितेन । एतैर्मन्त्रैरिति कुतः । नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ एषाम्मरुतामेतानि शुक्रज्योतिरित्यादीनि नामानि श्रूयन्ते ॥ इन्द्रन्दैवीरिति जपति ॥ बलिहरणानन्तरमिन्द्रन्दैवीरित्येतामृचं जपति ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चदशी कण्डिका ॥ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । सक्षीरम् प्रणयनम् । उपकल्पनीयानि । यवपिष्टम् । व्रीहिपिष्टं वा । सप्ताश्वत्थपत्राणि पोतकम् । कर्परमपूपार्थम् । निरूप्याज्यम् प्रणीताभ्यः । पोतकेन क्षीरं गृहीत्वा चरुपात्रे कृत्वा तण्डुलप्रक्षेपः । प्रणीतोदकेन पिष्टसंयवनम् । लौकिकेनेति रेणुकः । आज्याधिश्रयणम् ततश्चतुर्णामपूपानामधिश्रयणम् । उपयमनादानात्पूर्वमग्नेरपूपैस्स्तरणम् पुरस्तात्प्रथमम् प्रदक्षिणम् । आज्यभागान्ते पञ्चाज्याहुतयः । इन्द्राय स्वा० इ० ॥ इन्द्राण्यै स्वा० इ० । अजायैकपदे० इ० । अहिर्बुध्न्याय० इ० । प्रौष्ठपदाभ्यः० इ० । सुगमास्त्यागाः । ततः पायसेन इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० । ततो नवाहुतयः स्विष्टकृच्च । संस्रवप्राशनम् । मार्ज्जनम् । पवित्रप्रतिपत्तिः । प्रणीताविमोकः । दक्षिणादानम् । प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वा सप्ताश्वत्थपत्राणि कृत्वा तेषु मरुद्भ्यो बलिहरणम् पायस-

शेषेणैव स्रुवेण शुक्रज्योरिति षड्भिरुग्रश्चेत्यनेन सप्तमेन च प्रतिमन्त्रम् । शुक्रज्योति० नमः । इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपसे ऽत्यꣳहसे च नमम ॥ १ ॥ ईदृङ्चान्यादृङ्न्च० रा नमः । इदमीदृशेऽन्यादृशे सदृशे प्रतिसदृशे मिताय सम्मिताय सभरसे च न० ॥ २ ॥ ऋतश्च० रयो नमः । इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च न० ॥ ३ ॥ ऋतजिच्च० गणो नमः । इदमृतजिते सत्यजिते सेनजिते सुषेणायान्तिमित्राय दूरे अमित्राय गणाय च न० ॥ ४ ॥ ईदृक्षास० अस्मिन्नमः । इदमीदृक्षेभ्य एतादृक्षेभ्यः सदृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्यो मितेभ्यः सम्मितेभ्यः सभरेभ्यो न० ॥ ५ ॥ स्वतवांश्च० ज्जेषी नमः । इदं स्वतवसे प्रघासिने सान्तपनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जेषिणे च० ॥ ६ ॥ उग्रश्च भीमश्च० पः स्वाहा नमः । मनसा । इदमुग्राय भीमाय ध्वान्ताय धुनये सासह्वते अभियुग्वने विक्षिपाय चेत्यपि मनसा ॥ ७ ॥ इन्द्रन्दैवीरित्यस्याः कण्डिकाया जपः । ततो विप्रभुक्तिः । मुख्यकालाभावे गौणेऽप्येतत्कार्यम् । अभावान्मुख्यकालस्य गौणकालेऽपि शस्यत इतिकारिकोक्तेः । गर्गमते । ग्रहणे इन्द्राय जुष्टम् । प्रोक्षणे त्वाधिकः । इन्द्रन्दैवीरित्यस्याः कण्डिकाया जपान्ते बर्हिर्होमादिब्राह्मणतर्पणान्तम् । ततो वैश्वदेवः । अन्यत्समानम् । इति पदार्थक्रमः ॥

मूलम् ॥ आश्वयुज्याम्पृषातकाः ॥ १ ॥ पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ २ ॥ प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोति ऊनम्मे पूर्यतां पूर्णम्मे माव्यगात्स्वाहेति ॥ ३ ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन ॥ ४ ॥ मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्य ताꣳ रात्रिमाग्रहायणीं च ॥ ५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ६ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ आश्वयुज्याम्पृषातकाः । पृषातका इति कर्मणो नामधेयम् । तच्चाश्वयुज्याम्पौर्णमास्यां भवति ॥ पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोति । इन्द्रायेन्द्राण्या ॥ इत्येवमाद्याः पञ्चाहुतयः । ततः स्विष्टकृदादि ॥ प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोत्यूनम्मे पूर्यतामिति ॥ अनेन मन्त्रेण । दधिपृषातकशब्देन पृषदाज्यमभिधीयते ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्या

अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन । दधिमधुघृतमिश्रः पायसः । अमात्या यजमानगृह्याः ॥ मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्य ताꣳरात्रिम् ॥ तस्यां रात्रौ मातृभिर्वत्साः संसृष्टा एव वसन्ति ॥ अधिकारमुपजीवन्नाह ॥ आग्रहायणीं च । रात्रिं वत्ससंसर्गः । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १६ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ पृषातका इति कर्मणो नामधेयम् । तदाश्वयुज्यां पौर्णमास्याम् भवति ॥ पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रञ्जुहोति । इन्द्राय इन्द्राण्यै इत्येवमाद्याः पञ्चाहुतयः । ततः स्विष्टकृदादि । प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोत्यूनम्मे पूर्यताम् । इत्यनेन मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र गार्ग्यो गायत्री प्रजापतिः पृषदाज्यहोमे वि० । अत्र देवतालिङ्गाभावात् आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टपरिभाषितत्वादग्निरेवात्र देवता तस्य प्रजापतित्वश्रवणात् । हे अग्ने अनेन पृषदाज्यहोमेन मे मम यदूनन्तत्पूर्यताम् पूर्णन्त्वया क्रियताम् । यच्च पूर्णम्मे मम तन्मा व्यगात् विपरीतभावम् अपूर्णताम्मा गच्छतु । दधिपृषातकशब्देन पृषदाज्यमभिधीयते । आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन दधिमधुघृतमिश्रः पायसः चरुशेषम् अमात्या यजमानगृह्या अवेक्षन्ते । तस्यां रात्रौ मातृभिर्वत्सान्संसृज्य । एवंसति अधिकारमुपजीवन्नाह । आग्रहायणीं च रात्रिं वत्ससंसर्गः । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ १६ ॥

हरिहरः ॥ आश्वयुज्याम्पृषातकाः ॥ पृषातका इति सञ्ज्ञकङ्कर्म भवति ॥ तच्च आश्वयुज्यां पौर्णिमायां भवति ॥ पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोति ॥ तत्र ऐन्द्रम् इन्द्रदेवत्यम् पायसं चरुं संसाध्य दधिमधुघृतैर्मिश्रङ्कृत्वा आवसथ्याग्नौ जुहोति । केभ्य इत्याह ॥ इन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ इन्द्रायेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः प्रतिमन्त्रं पञ्चाहुतीर्जुहोति । यथामन्त्रं त्यागः ॥ प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोत्यूनं मे पूर्य्यतां पूर्णम्मे माव्यगात्स्वाहेति ॥ ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनान्ते पृषातकं पृषदाज्यमञ्जलिना ऊनम्मे इत्यादिना मन्त्रेण जुहोति पृषदाज्यं घृते दधिप्रक्षेपाद्भवति । दुग्धेनापि तत्सम्भवाद्दधिग्रहणम् ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन ॥ ततो दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषम्पायसम् अमात्या अमा च गृहम् तत्र भवा अमात्या यज-

मानस्य गृह्याः भ्रातृपुत्रादयः अवेक्षन्ते आयात्विन्द्रो वस उपन इत्यारभ्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेन अनुवाकेनावेक्षन्ते पश्यन्ति ॥ **मातृभिर्वत्सान् सꣳसृज्य ताꣳ रात्रिम्** ॥ ताम् आश्वयुजीसम्बन्धिनीं रात्रिं वत्सान् तर्णकान् मातृभिर्जननीभिर्धेनुभिः संसृज्य संसृष्टान् कृत्वा तां रात्रिमिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया तेन सन्ध्यायां वत्सान् संसृज्य सकलां रात्रिं न बध्नीयात् ॥ **आग्रहायणीं च** ॥ न केवलन्तामेव रात्रिं वत्ससंसर्गः आग्रहायणीं च मार्गशीर्षसम्बन्धिनीमपि रात्रिम् ॥ **ततो ब्राह्मणभोजनम्** ॥ इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । तत्र आश्वयुज्याम्पौर्णमास्यां पृषातकाख्यं कर्म भवति । तद्यथा । प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकं आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । सक्षीराः प्रणीताः प्रणयेत् दधिमधुनी उपकल्पयेत् प्रणीताः क्षीरेण पायसं श्रपयेत् । तत उपयमनकुशादानादर्वाक् पायसे दधिमधुघृतानि आवपेत् । आज्यभागानन्तरन्दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै० अश्विभ्याꣳ स्वाहा इदमश्विभ्यां० आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदमाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै० शरदे स्वाहा इदं शरदे० । एवम्पञ्चाहुतीर्हुत्वा तत एव पायसात् स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानान्ते स्थाल्यामाज्यं दधि आसिच्य पृषदाज्यं कृत्वा अञ्जलिनाऽऽदाय ऊनम्मे पूर्यतां पूर्णं मे माव्यगात्स्वाहेति मन्त्रेणैकामाहुतिं जुहोति इदमग्नये० ॥ ऊनम्मे पूर्यतामित्यस्य होमस्य का देवतेत्यत्र सन्देहः । देवतात्वं तद्धितचतुर्थीमन्त्रलिङ्गवाक्यप्रकरणैः प्रतीयते । अत्र तु दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोतीति होमविधिपरे वाक्ये पृषातकं द्रव्यमात्रं श्रूयते न तद्धितो न चतुर्थी वा । मन्त्रेऽपि न देवताप्रकाशकं लिङ्गमस्ति न च वाक्यम् । ततः प्रकरणमवशिष्यते तच्च ऐन्द्रं पायसमैन्द्रꣳ श्रपयित्वेति तद्धितात् अस्य यज्ञस्येन्द्रो देवतेति । तर्हि किं प्राकरणिकत्वात् अस्य होमस्य इन्द्रो देवता । तत आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टपरिभाषातः प्रजापतिः । तत्र वाक्यप्रकरणयोर्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् प्रकरणबाधः । तेनेह प्रजापतिरेव देवता । वासुदेवदीक्षितास्तु स्वपद्धतावग्नय इति लिखितवन्तः तत्कुत इति न ज्ञायते । ततो दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसम् अमात्याः पुत्रादयः आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेन अवेक्षन्ते । ततो ब्राह्मणभोजनम् । कृतैतत्कर्माङ्गतया ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये ॥ १६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ आश्वयुज्यां पृषातकाः ॥ पृषातका इति वक्ष्यमाणकर्मणो नामधेयम् । तच्चावसथ्ये आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां भवति । आश्वयुजी आश्विनी पौर्णिमा ॥ **पायसमैन्द्रꣳश्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥** ऐन्द्रम् इन्द्रदेवत्यं पायसं पयसि शृतं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा दधिमधुघृतैर्मिश्रितं पायसं चरुम् इन्द्रायेत्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्पञ्चाहुतीर्जुहोति ॥ **प्राशनान्ते दधिपृषातकमञ्जलिना जुहोत्यूनम्मे पूर्यताम्पूर्णम्मे माव्यगात्स्वाहेति ॥** संस्रवप्राशनान्ते दधिपृषातकं दध्ना मिश्रितं स्थाल्याज्यमञ्जलिना जुहोति ऊनम्मे पूर्यतामिति मन्त्रेण। दधिपृषातकशब्दः पृषदाज्यवाची । अत्राग्निर्देवतेति गर्गवासुदेवजयरामकारिकाकाराः । आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते॥ मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरिति छन्दोगपरिशिष्टपरिभाषावचनाद्वाक्येन प्राकरणिकीमिन्द्रदेवतां बाधयित्वा प्रजापतिर्देवतेति हरिहरः । तच्चिन्त्यम् । अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्याम् किम् यत्किञ्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यताम् उत प्रकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्रकृतपरिग्रहो न्याय्यः सन्निधानात् । अप्रकृतोपादाने पुनरसन्निधानात् सन्देह इति । तथा च नैरुक्ताः । तथा येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः सयज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्तीति । तत्रापि मुख्यत्वादिन्द्र एव । अयमर्थो दर्शितः कर्केणापि पिष्टलेपाञ्जुहोतीति सूत्रे । मन्त्रार्थः । हे इन्द्र मे मम यदूनन्तदनेन होमेन पूर्यताम् पूर्णं क्रियताम् । यच्च पूर्णं तन्माव्यगात् विपरीतभावम् अपूर्णताम्मा गच्छतु ॥ **दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षन्त आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन ॥** अमा गृह्यम् तत्र भवा अमात्या यजमानगृह्या भ्रातृपुत्रादयः दधिमधुघृतैर्मिश्रितं चरुशेषं आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेनावेक्षन्ते विलोकयन्ति॥ **मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्य ताꣳ रात्रिम् ।** वत्सान् धेनुभिः संसृज्य संसृष्टान् कृत्वा तस्यां रात्रौ संसृष्टा एव वसन्ति । तामिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया । तेन सम्पूर्णां रात्रिं वसन्ति । अधिकारमुपजीवन्नाह ॥ **आग्रहायणीं च ॥** आग्रहायणीं मार्गशीर्षसम्बन्धिनीं रात्रिं संसृष्टा एव वत्साः वसन्ति ॥ **ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥**

इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे षोडशी कण्डिका समाप्ता ॥ १६ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः ॥ प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणादानान्ते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनम् । दधिमधुनोरुपकल्पनम् । प्रणीताक्षीरमुत्सिच्य पायसश्रपणम् । प्रागुपयमनादानात्पायसे दधिमधुघृतावपनम् । आज्यभागान्ते दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन पञ्चाहुतयः । इन्द्राय स्वाहा० । इन्द्राण्यै० । अश्विभ्याꣳ स्वाहा । आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै० । शरदे० । यथामन्त्रं त्यागाः । ततः पायसादेव स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादिनवाहुतयः । संस्रवप्राशनादिदक्षिणान्तम् । ततः स्थाल्याज्ये दध्यासिच्य तत्पृषदाज्यमञ्जलिना जुहोति ऊनम्मे पूर्यतामिति इदमिन्द्राय० । ततो दधिमधुघृतमिश्रं चरुशेषं यजमानगृह्याः पुत्रादयोऽवेक्षन्ते आयात्विन्द्र इत्यनुवाकेन यूयं पातस्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तेन मन्त्रेण । ततो ब्राह्मणभोजनम् । रात्रौ वत्ससंसर्गः । गौणकालेऽपीदङ्कार्यम् । पृषातकमिदं कर्म गौणकालेऽपि शस्यत इति कारिकोक्तेः । गर्गमते विशेषः । ब्रह्मासनाद्याज्यभागान्ते बर्हिःसादनानन्तरं दधिमधुघृतानामासादनम् । पयश्च । ग्रहणे इन्द्राय जुष्टं गृह्णामि । इन्द्रायेन्द्राण्यै अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे जुष्टमिति केचित् । आज्यभागान्ते पायसे दध्याद्यावपनम् । स्विष्टकृदन्ते पृषदाज्यहोमः । इदमग्नय इति त्यागः । ततो महाव्याहृत्यादिदक्षिणान्तम् । ततो गृह्याणां चर्ववेक्षणम् । ततो बर्हिर्होमादिविप्रभुक्त्यन्तम् । ततो वैश्वदेवः ॥ रात्रौ वत्ससंसर्ग इति ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ सीतायज्ञः ॥ १ ॥ व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ॥ २ ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ॥ ३ ॥ न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ ४ ॥ असम्भवाद्विनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ ६ ॥ ग्रामे वोभयसम्प्रयोगादविरोधात् ॥ ७ ॥ यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दर्भैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥ पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपह्वये शिवा नः सन्तु हेतयः स्वाहा । यन्मे किञ्चिदुपेप्सितमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन् । तन्मे सर्वꣳ समृध्यतां जीवतः शरदः शतꣳ स्वाहा । सम्प-

त्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा । यस्याभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् । इन्द्रपत्नीमुपह्वये सीताꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा ॥ अश्वावती गोमती सूनृतावती बिभर्ति या प्राणभृतो अतन्द्रिता । खलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवाꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहेति ॥ ९ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सीतायै यजायै शमायै भूत्या इति ॥ १० ॥ मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाम् ॥ ११ ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेर्विनिवृत्तिः ॥ १२ ॥ स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिꣳ हरति पुरस्ताद्ये त आसते सुधन्वानो निषङ्गिणः । ते त्वा पुरस्ताद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १३ ॥ अथ दक्षिणतोऽनिमिषा वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १४ ॥ अथ पश्चात् आभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनङ्कुरिः । ते त्वा पश्चाद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १५ ॥ अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १६ ॥ प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म ॥ १७ ॥ स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ १८ ॥ सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत्सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १९ ॥ ॥ १७ ॥

कर्कः ॥ अथ सीतायज्ञः । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । स चायं कृष्यादिप्रवृत्तस्यैव भवति ॥ व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ॥ व्रीहिकाले व्रीहीन् यवकाले यवान् ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ॥ ततोऽन्यत्रापि यागं

कुर्वन्यज्ञादिप्रभृतिषु व्रीहियवयोरेवान्यतरमिच्छया स्थालीपाकं श्रपयेत् ॥ न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः । नैवात्र सन्देहः पूर्वं चोदितमेवैतत् व्रीहीन् यवान्वा हविषी इति । अतो न वक्तव्यमेतत् ॥ असम्भवाद्विनिवृत्तिः ॥ यावस्य चरोरसम्भवाद्विनिवृत्तिरधस्तनस्य शास्त्रान्तरस्य तेन पुनरारम्भः । अनवस्रावितान्तरोष्मपाकविशदविषयसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दस्य प्रयोगप्रत्ययादिति ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन । कर्तव्यः ॥ ग्रामे वोभयसम्प्रयोगात् ॥ ग्रामे वा कर्त्तव्यम् । उभयं हि सम्प्रयोक्तुं शक्यते । फलानुपरोधः कृष्टं च । न चात्र विरोधः । अतो वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ यत्र अपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दर्भैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ उपलेपनोद्धतावोक्षितग्रहणं कृष्टेऽपि यथास्यादिति । तन्मिश्रैर्दर्भैः स्तरणङ्कर्तव्यम् । व्रीहिकाले व्रीहिसस्यमिश्रैर्यवकाले यवसस्यमिश्रैः स्तरणम् । आज्यभागोत्तरकालमाज्याहुतीर्जुहोति ॥ पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिश इत्यादि स्थालीपाकस्य जुहोतीत्यन्तम् । स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी ॥ सीतायै यजायै शमायै भूत्यै इति मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाम् । एकेषामाचार्याणाम्मतम्मन्त्रवदेव प्रदानम्भवति न स्वाहाकारेण ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः ॥ श्रुतौ तु स्वाहाकारप्रदानता । वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नम्प्रदीयत इति । न चात्र वषट्कारः प्रवर्तते । याज्यापुरोनुवाक्यत्वे हि वषट्कारस्य हि श्रवणम् । तस्मात्स्वाहाकारोऽप्यत्र भवति । विनिवृत्तिरधस्तनस्य पक्षस्य मन्त्रवत्प्रदानमित्यस्य । अस्मिन्नवसरे लाङ्गलयोजनदेवताभ्यस्तद्धुतोपादानान्नेन स्थालीपाकेन होमः । स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्टकृदादि । स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिꣳ हरति । पुरस्ताद्ये त आसत० । इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । स्तरणे ये शेषभावं गतास्त एव कुशास्तेषु बलिं हरति । पुरस्ताद्ये त आसत इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । अथ दक्षिणतो ऽनिमिषा वर्मिण आसते० । इत्यनेन मन्त्रेण । अथ पश्चादाभुवः प्रभुव० । इत्यनेन मन्त्रेण । अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे० । इत्यनेन मन्त्रेण ॥ प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म । कर्तव्यम् । स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ स्त्रियश्च बलिकर्म कुर्युः । कुत एतत् आचरितत्वात् आचरन्ति हि स्त्रियो बलिकर्म ॥ सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत्सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ * ॥ इति श्री कर्कोपाध्यायकृतौ गृह्यभाष्ये द्वितीयं काण्डं समाप्तम् ॥

जयरामः ॥ अथ सीतायज्ञः । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । स चायङ्कृष्यभिप्रवृत्तस्यैव साग्नेर्भवति । यत्र यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् । व्रीहिकाले व्रैहेयम् । यवकाले यावम् । अतो ऽन्यत्रापि यागङ्कुर्वन् पक्षादिप्रभृतिषु व्रीहियवयोरेवान्यतरमिच्छया स्थालीपाकं श्रपयेत् । नैवात्र सन्देहः । पूर्वचोदितत्वात् व्रीहीन् यवान्वा हविषी इति श्रौतेषूक्तत्वात् व्रीहियवयोरिति । असम्भवादिति । यावस्य चरोरसम्भवाद्विनिवृत्तिरधस्तनसूत्रस्य तेन पुनरयमारम्भः । यद्वा ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिदर्शनात्कथमेकतरं श्रपयेत् तत्राह । असम्भवादिति । यावस्य चरोर्विनिवृत्तिः सा चासम्भवात् नतु शास्त्रतः असम्भवश्चानवस्रावितान्तरोष्मपाकविशदसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रयोगदर्शनात् । क्षेत्रस्य पुरस्तात्पूर्वस्यान्दिशि । कृष्टे फालेन विलिखिते फलानुरोधेन सस्याविनाशेन विधिना कार्यः । ग्रामे वा कर्तव्यः । उभयसम्प्रयोगात् उभयं हि फलानुरोधः कृष्टञ्च सम्प्रयोक्तुं शक्यम् । न चात्रविरोधः । एकतरोपादानेऽपरस्य बाधापत्तेः । तन्मिश्रे व्रीहिकाले विकल्पस्य विद्यमानत्वात् अत्रापि कृष्ट एव उपलेपनादिग्रहणं कृष्टे ऽपि च यथा स्यादिति । तन्मिश्रे व्रीहिकाले व्रीहिशष्पमिश्रैः यवकाले यवशष्पमिश्रैः स्तरणम् । आज्याहुतीः पृथिवीत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण पञ्च । अथ मन्त्रार्थः । तत्र पञ्चानाम्प्रजापतिः आद्ययोरनुष्टुप् तृतीयादिषु प्रतिष्ठापङ्क्तिजगत्यः लिङ्गोक्ता आज्यहोमे० । पृथिव्यादिदेवता यस्मै इन्द्राय इन्द्रमुपासितुं स्थिताः । प्रदिशो विदिशः । किम्भूताः द्युभिः कान्तिभिरावृताः पूर्णाः । तमिन्द्रमिह सीतायज्ञे उपह्वये उपह्वानं करोमि । उपहूतस्येन्द्रस्य हेतयो वज्राद्यायुधानि शिवाः कल्याणकारिण्यः सन्तु तस्मै च स्वाहा सुहुतमस्तु । द्वितीयस्यार्थः । हे वृत्रहन् अस्मिन्कर्मणि सीतायज्ञे यत्किञ्चिन्मे ममोपस्थितम्प्राप्तमिष्टन्तत्सर्वं शतं शतं शरदो वत्सरान् जीवतः समृध्यताम् समृद्धिम्प्राप्नुताम् । तुभ्यं स्वाहेति समानं सर्वत्र । तृतीयस्यार्थः । प्रजापतिः प्रतिष्ठा लिङ्गोक्ता आज्यहोमे० । सम्पत्तिर्धनाद्युपचयः । भूतिरैश्वर्यम् । भूमिराश्रयः । वृष्टिरभीष्टवर्षणम् । ज्येष्ठतादिना ज्येष्ठत्वम् । श्रैष्ठ्यं सर्वोपकारित्वम् । श्रीयते सेव्यते सर्वैरिति श्रीः लाङ्गलपद्धतेः प्रतिष्ठासम्पत्यादिगणः । इह प्राप्तः सन् मदीयाम्प्रजां पुत्रादिकमवतु रक्षतु । इन्द्रो वा एतैर्युक्ताम्प्रजामवत्विति ॥ ३ ॥ चतुर्थस्यार्थः । यस्याः सीतायाः सद्भावे वैदिकलौकिकानां श्रौतस्मार्तकर्मणां भूतिः सम्पत्तिर्भवतिं । तामिन्द्रपत्नीं सीतामुपह्वये सा सीता मे मम अन्नपायिनी अदनीयादिवृद्धिकारिणी कर्मणि कर्मणि प्रतिकर्म तु विशेषात् भूयात्

भवतु इति । तस्यै स्वाहा ॥ ४ ॥ तामेव विशिनष्टि । अश्वावती अश्वाः विद्यन्ते यस्यां साऽश्ववती । सैवाश्वावती । दीर्घश्छान्दसः । गावो विद्यन्ते यस्यां सा गोमती । सूनृतं मधुरवाक्यं तिष्ठति यस्यां सा सूनृतवती सैव सूनृतावती । प्राणभृतोऽशेषजीवान् बिभर्ति पुष्णाति । अतन्द्रिता आलस्यरहिता सती ॥ खलमालिनी खले धान्यराशिस्थाने मालते शोभते इति खलमालिनी ताम् उर्वरां सर्वसस्याढ्याम् । ध्रुवाम् स्थिराम् तां सीतां अस्मिन्कर्मण्युपह्वये । सा मे अनपायिनी दुःखध्वंसिनी । तु विशेषात् भूयात्स्वाहेति । स्थालीपाकस्येत्यत्रावयवलक्षणा षष्ठी । सीतायै यजायै शमायै भूत्यै इति चतस्र आहुतीर्जुहोति । एकेषामाचार्याणाम्मते मन्त्रवत्प्रदानम्भवति यथामन्त्रं होमो नतु स्वाहाकारेण । कुतः स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः । श्रुतौ जुहोतीनां स्वाहाकारप्रदानता श्रूयते । इदन्तु स्मार्तङ्कर्म । ननु वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो ऽन्नम्प्रदीयत इति सामान्योक्तेरत्रापि प्रवर्ततामिति चेत् । न चात्र वषट्कारप्रवृत्तिः । याज्यापुरोनुवाक्यावत्त्वे हि वषट्कारश्रवणम् । तत्सहपाठात्स्वाहाकारोऽप्यत्र न प्रवर्तते । तत्र विनिवृत्तिः । मन्त्रवत्प्रदानपक्षस्य निरासः । कुतः । स्मार्तेऽपि कर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वस्य विधानात् । तद्यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजामिति । अत्रावसरे सीतायज्ञे चेति सूत्रातिदिष्टाभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्य इन्द्रादिभ्यस्तद्गुतोपादानात्तेन स्थालीपाकेन होमः स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततश्च स्विष्टकृदादि । स्तरणशेषकूर्चेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिं हरति पुरस्ताद्येत आसते इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । स्तरणे शेषभावं गतास्त एव कूर्चास्तेषु बलिहरणम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र चतुर्णाम्परमेष्ठी यजुः लिङ्गोक्ता बलिहरणे० । हे सीते ये देवाः सुधन्वानः शोभनधनुष्मन्तः निषङ्गिणः सतूणीराः ते तव पुरस्तात्पूर्वभागे आसते तिष्ठन्ति ते त्वा त्वां पुरस्तात्प्राच्यान्दिशि गोपायन्तु रक्षन्तु । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इत्यायप्रत्ययः । किम्भूताः अप्रमत्ताः सावधानाः । अनपायिनः कष्टहराः । अहञ्चैषां देवानां देवेभ्यो नमस्करोमि । बलिञ्चेमेभ्यो हरामि इति । अथ एवन्दक्षिणतस्तव दक्षिणपार्श्वे ये अनिमिषाः निमेषमकुर्वाणाः वर्मिणः सन्नद्धाः । शेषं समानम् । अथैवं पश्चात्पश्चिमायान्दिशि । आभुव आसमन्ताद्भवाः प्रभुवः प्रकृष्टेन भवाः । तानेवाह । भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनङ्कुरिरित्येवं नामानः । शेषं समानम् । अथैवमुत्तरतः उत्तरपार्श्वे भीमाः भीषणाः । जवे वेगे वायुना

समास्तुल्याः। क्षेत्रे खले गृहे अध्वनि वा वर्तमानं त्वा त्वाङ्गोपायन्तु। शेषं समानम्। एवम्मन्त्रलिङ्गाच्चतसृषु दिक्षु बलिदानम्। प्रकृतात्प्रधानदेवतासम्बन्धिनो ब्रैह्माद्यावाद्वा स्थालीपाकादन्यो यः सिद्धः पाकश्चरुस्तस्मात्। स्थाल्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लाङ्गलयोजनवत् इन्द्रम्पर्जन्यमित्यादिभ्यो बलिहरणम्। स्त्रियश्चाचरितत्वादाचाराद्बलिकर्म कुर्युः। सर्वस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान् भोजयेत्॥ इत्याचार्यबलभद्रसुतजयरामकृते सज्जनवल्लभे गृह्यभाष्ये द्वितीयकाण्डविवरणम्॥ २॥

हरिहरः॥ **अथ सीतायज्ञः॥** अथेदानीं सीतायज्ञकर्म व्याख्यास्यत इति शेषः। तत्र कृषिप्रवृत्त औपासनिकोऽधिक्रियते॥ **व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत्॥** तत्र सीतायज्ञे व्रीहयश्च यवाश्च व्रीहियवास्तन्मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् व्रीहिकाले यवकाले वा यजेत सीतायज्ञेन तत्र तत्र तन्मयं व्रीहिमयं व्रीहिकाले यवमयं यवकाले स्थालीपाकं चरुं श्रपयेत्॥ **कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत्॥** कामात् इच्छातः अन्यत्रापि पक्षादिप्रभृतिषु ईजानो यागं कुर्वन् व्रीहियवयोरेवान्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेत्॥ **न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः॥** अत्र व्रीहियवयोरन्यतरस्य यागमात्रसाधनद्रव्यत्वे न सन्देहः। कुतः पूर्वचोदितत्वात् पूर्वोपदिष्टत्वात्। कुत्रेति चेत् व्रीहीन् यवान्वा हविषी इत्यत्र कल्पे अतो न सन्देहः। **असम्भवाद्विनिवृत्तिः॥** ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिर्दृश्यते कथमन्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेदिति चेत् उच्यते यावचरोर्या विनिवृत्तिः सा असम्भवात् न शास्त्रात् अतो नायमसम्भवविनिवृत्तस्य यावस्य चरोः प्रतिप्रसवः। यतः सामान्यशास्त्रविहितम् क्वचिच्छास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धम् पुनर्विधीयमानं हि प्रतिप्रसवमुच्यते। इदन्त्वसम्भवात्प्रतिषिद्धम्। कथमसम्भव इति चेत् अनवस्रावितान्तरोष्मपक्वे ईषदसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दप्रयोगप्रत्ययात्। अतो वाचनिको यावस्थालीपाको यत्र तत्र गुलिकाभिः सम्पाद्यते यत्र पुनर्विकल्पः तत्रासम्भवाद्विनिवृत्तिरिति॥ **क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन॥** क्षेत्रस्य सस्यवतः पुरस्तात् पूर्वस्यान्दिशि उत्तरतो वा उदीच्यां वा शुचौ अमेध्यद्रव्यरहिते देशे कृष्टे फालेन विलिखते फलस्य सस्यस्य अनुपरोधः अबाधः फलानुपरोधस्तेन फलानुपरोधेन सीतायज्ञः कर्तव्यः॥ **ग्रामे वोभयसम्प्रयोगात्॥** यद्वा ग्रामे कर्तव्यः कुतः उभयसम्प्रयोगात्। उभयं क्षेत्रम् ग्रामश्च सम्प्रयोक्तुमधिकरणतया सम्बोद्धुं शक्यते

फलानुपरोधेन कृष्टत्वेन वा ॥ पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे इति ग्रामस्यापि विशेषणत्वेन सम्बध्यते अविरोधात् । ननु क्षेत्रग्रामयोः एकतरोपादानेन अन्यतरस्य बाधः प्रसज्येत ततो विरोध इति चेत् न ॥ अविरोधात् । न विरोधः अविरोधस्तस्मादविरोधात् विकल्पादेकतरोपादानम् न दोषः । व्यवस्थासम्भवे हि अष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आश्रीयते न्यायविद्भिः ॥ यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दर्भैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ यत्र क्षेत्रे ग्रामे वा चरुं श्रपयिष्यन् भवति श्रपयितुमिच्छा भवति तत्र उपलिप्ते गोमयोदकेन उद्धते स्फ्येनोल्लिखिते अवोक्षिते मणिकोदकेन सिक्ते अग्निमावसथ्यं स्थापयित्वा । अत्र पुनरुपलेपनाद्युपदेशः कृष्टेऽपि प्राप्त्यर्थः । न पुनः परिसमूहनोद्धरणनिवृत्त्यर्थः । तन्मिश्रैर्दर्भैः स्तीर्त्वा तैर्व्रीहिभिर्यवैर्वा मिश्रा मिलिता दर्भास्तैस्तन्मिश्रैर्दर्भैरग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागयागानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रैः पृथिवी द्यौरित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः क्रमेण पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सीतायै यजायै शमायै भूत्यै इति ॥ मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाम् ॥ स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । तस्य सीताद्याभ्यश्चतसृभ्यो देवताभ्यश्चतस्र आहुतीः क्रमेण तन्नामभिरेव चतुर्थ्यन्तैः स्वाहाकारान्तैश्च जुहोति । एकेषामाचार्याणां मते मन्त्रवदेव प्रदानम् होमः न स्वाहाकारः । किंकारणम् ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः ॥ स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः जुहोतयः इति श्रुतेः श्रुतौ श्रौतकर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वम् इदन्तु स्मार्तङ्कर्म ॥ वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति सामान्यवचनात् गार्ह्येऽपि प्रवर्ततामिति चेत् नचात्र वषट्कारस्य प्रवृत्तिः किमिति याज्यापुरोनुवाक्यत्वे वषट्कारस्य श्रवणात् । तेन सह पाठाच्च स्वाहाकारोऽप्यत्र निवर्तते ॥ विनिवृत्तिः ॥ मन्त्रवत्प्रदानमित्येतस्य पक्षस्य विनिवृत्तिः निरासः अप्रवृत्तिरिति यावत् । कुतः स्मार्तेऽपि कर्मणि स्मृतिकारैः स्वाहाकारस्य विधानात् । तत् यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजामिति ॥ अथ सीतायज्ञ इत्यनेन सूत्रेणातिदिष्टाभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्यः तद्धृतोपात्तस्थालीपाकेनास्मिन्नवसरे जुहुयात् । कुतः ततः स्थालीपाकहोमाधिकारात् ततः स्विष्टकृदादि ॥ स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिंᳪ हरति पुरस्ताद्ये त आसत इत्यादि । तत्र पुरस्ताद्य इत्यादिभिश्चतुर्भि-

मन्त्रैः स्तरणे शेषभावमुपसर्जनत्वं गताः प्राप्ताः त एव कुशास्तेषु स्तरणशेषकुशेषु बलिं हरति केभ्यः सीतागोप्तृभ्यः सीता लाङ्गलपद्धतिः ताः गोपायन्ति पालयन्ति ये ते सीतागोप्तारस्तेभ्यः सीतागोप्तृभ्यः स्तरणशेषकूर्चाः प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु यथालिङ्गम् ॥ **प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म ॥** प्रकृतात्प्रधानदेवतासम्बन्धिनो व्रैह्याद्यावाद्वा स्थालीपाकात् अन्यो यः सिद्धौपात्तश्चरुस्तस्मात् स्थाल्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लाङ्गलयोजनवत् बलिकर्म इन्द्रपर्जन्यादिभ्यो बलिहरणं कर्तव्यम् ॥ **स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥** स्त्रियश्च भार्यादिकाः उपयजेरन् बलिकर्मणा ताभ्य एव देवताभ्यः पूजां कुर्युः । कुत एतत् आचरितत्वात् । प्राचीनाभिः स्त्रीभिर्बलिकर्मणः कृतत्वात् ॥ **सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥** संस्थिते समाप्ते सीतायज्ञाख्ये कर्मणि ब्राह्मणान् विप्रान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् आशयेद्भक्ष्यभोज्यादिभिः । द्विरुक्तिरत्र काण्डसमाप्तिनिबन्धना ॥ इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । अथ सीतायज्ञः । कृषिं कुर्वतः साग्नेः व्रीहिनिष्पत्तिकाले यवनिष्पत्तिकाले च भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके भवतः । अनन्तरं क्षेत्रस्य पूर्वत उत्तरतो वा कृष्टे शुचौ देशे यत्र सस्यानि न नश्यन्ति तत्रेदं कर्म कुर्यात् । यद्वा ग्रामे पूर्वत उत्तरतो वा शुचिदेशस्य कर्षणं विधाय तत्र कर्त्तव्यम् । एवन्देशद्वयान्यतरे देशे पञ्च भूसंस्कारान् कृत्वा औपासनाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनादि कुर्यात् । तत्र विशेषः व्रीहिकाले व्रीहिसस्यमिश्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणाति यवकाले यवसस्यमिश्रैः । तत्र व्रीहिकाले व्रीहिमयम् एकमेव चरुं यवकाले यवमयं श्रपयति । अपरं स्थालीपाकं सिद्धमेवासादयति तण्डुलानन्तरमुपकल्पयति बलिपटलकं । बलिपटलकमिति शूर्पादिकं वैणवं पात्रम् कुलमाषौदनयुक्तमुच्यते । तण्डुलानन्तरं सिद्धं चरुं प्रोक्षति । आज्यभागानन्तरम् पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति । तद्यथा पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपह्वये शिवानः सन्तु हेतयः स्वाहा इदमिन्द्राय० । यन्मे किंचिदुपेप्सितमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन् । तन्मे सर्वꣳ समृध्यतां जीवतः शरदः शतꣳ स्वाहा । इदमिन्द्राय० । सम्पत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा । इदमिन्द्राय० । यस्याभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् । इन्द्रपत्नीमुपह्वये सीताꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा । इदमिन्द्रपत्न्यै० । अश्वावती गोमती सूनृतावती बिभर्त्ति या प्राणभृतो अतन्द्रिता । खलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवाꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहा । इदं सीतायै० ।

अथ प्रकृतस्य स्थालीपाकस्य चतस्र आहुतीर्जुहोति । यथा सीतायै स्वाहा इदं सीतायै० यजायै स्वाहा इदं यजायै० शमायै स्वाहा इदं शमायै० भूत्यै स्वाहा इदं भूत्यै० । अथ सिद्धेन स्थालीपाकेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो ऽष्टाहुतीर्जुहोति । यथा इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय० अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां० मरुद्भ्यः स्वाहा इदं मरुद्भ्यो० उदलाकाश्यपाय स्वाहा इदमुदलाकाश्यपाय० स्वातिकार्यै स्वाहा इदं स्वातिकार्यै० सीतायै स्वाहा इदं सीतायै० अनुमत्यै स्वाहा० इदमनुमत्यै० । यथादैवतं त्यागः । प्रकृतात् सिद्धान्नचरोः स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कृत्वा क्षेत्रस्य पुरस्तादारभ्य प्रतिदिशं स्तरणार्थं कुशतृणान्यास्तीर्य तेषु मुख्येन चरुणा यथास्तरणं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्बलीन् हरति । यथा पुरस्ताद्ये त आसते सुधन्वानो निषङ्गिणः । ते त्वा पुरस्ताद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति पुरस्ताद्बलिहरणमन्त्रः । इदं सुधन्वभ्यो निषङ्गिभ्यो० । अथ दक्षिणतो ऽनिमिषा वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति दक्षिणतो बलिहरणमन्त्रः । इदमनिमिषेभ्यो वर्मिभ्यो० । अथ पश्चादाभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनङ्कुरिः । ते त्वा पश्चाद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति पश्चिमतो बलिहरणमन्त्रः । इदमाभूभ्यः प्रभूभ्यो भूत्यै भूम्यै पार्ष्ण्यै शुनङ्कुर्य्यै० । अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति उत्तरतो बलिहरणमन्त्रः । इदं भीमेभ्यो वायुसमाजवेभ्यो० । अथ सिद्धचरुशेषं स्थाल्येनाज्यशेषेण मश्नीय तेनेन्द्रादिभ्योऽनुमत्यन्तेभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो बलीन् हरति । ततो बलिपटलकेन स्त्रियश्चेन्द्रादिभ्यो हलयोजनदेवताभ्य अन्येभ्यश्च वृद्धव्यवहारसिद्धेभ्यः क्षेत्रपालादिभ्यो बलिदानं कुर्युः । ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् । इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ अथ सीतायज्ञः । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । सीतायज्ञ इति कर्मनाम । स चायं 'कृषिप्रवृत्तस्य साग्नेर्भवति ॥ व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयं स्थालीपाकं श्रपयेत । व्रीहयश्च यवाश्च व्रीहियवाः । तेषां मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन्काले व्रीहिकाले यवकाले वा सीतायज्ञेन यजेत तत्र तन्मयं व्रीहि-

काले व्रीहिमयं यवकाले यवमयं स्थालीपाकं चरुं श्रपयेत् ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳश्रपयेत् ॥ कामादिच्छया अतोऽन्यत्रापि ईजानो यागं कुर्वन् यज्ञादिप्रभृतिषु व्रीहियवयोरेवान्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेत् । न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ व्रीहियवयोरन्यतरस्य यागसाधनत्वे नैव सन्देहः । कुतः । परिभाषासूत्रे व्रीहीन् यवान्वा हविषी इति पूर्वं चोदितत्वात् पूर्वमुपदिष्टत्वात् । अतोऽर्थादपि च व्रीहिभिर्यवैर्वा यागः प्राप्नोतीति न वक्तव्यमेतत् ॥ ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिदर्शनात्कथमन्यतरं चरुं श्रपयेत्तत्राह ॥ असम्भवाद्विनिवृत्तिः ॥ यावस्य चरोरसम्भवाद्विनिवृत्तिरधस्तनस्य शास्त्रान्तरस्य तेन यवानां स्थालीपाकं कुर्यादिति पुनरारम्भः । असम्भवश्चानवस्रावितान्तरोष्मपाकविशदविषयसिद्धे तण्डुलपाके चरुशब्दस्य प्रयोगप्रत्ययात् । अतः सर्वत्र स्थालीपाको व्रीहीणामेव ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन॥ सस्ययुक्तस्य क्षेत्रस्य पूर्वस्यान्दिशि उदीच्यां वा अमेध्यरहिते देशे कृष्टे सीरेण विलिखिते फलस्य सस्यस्यानुपरोधेन अबाधेनोक्ते देशे सीतायज्ञः कार्यः ॥ ग्रामे वोभयसम्प्रयोगात् । अविरोधात् । अथवा सीतायज्ञो ग्रामे वा कार्यः । उभयं हि सम्प्रयोक्तुं शक्यते । कुतः । फलानुपरोधः कृष्टं च । न चात्र विरोधः । अतो वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्य उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रितैर्दर्भैःस्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपह्वये शिवानः सन्तु हेतयः स्वाहा । यन्मे किञ्चिदुपेप्सितमस्मिन्कर्मणि वृत्रहन् । तन्मे सर्वꣳ समृध्यतां जीवतः शरदः शतꣳ स्वाहा ॥ सम्पत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा ॥ यस्याभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् । इन्द्रपत्नीमुपह्वये सीताꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा ॥ अश्वावती गोमती सूनृतावती बिभर्ति या प्राणभृतो अतन्द्रिता । खलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवाꣳ सा मे त्वनपायिनी स्वाहेति ॥ यत्र क्षेत्रे ग्रामे वा चरुं श्रपयिष्यन् भवति तत्रोपलिप्ते उद्धते उल्लिखिते अवोक्षिते जलेनाभ्युक्षिते देशेऽग्निमावसथ्यमुपसमाधाय स्थापयित्वा तन्मिश्रैर्दर्भैर्व्रीहिकाले व्रीहिसस्यमिश्रैर्यवकाले यवसस्यमिश्रैर्दर्भैरग्निम्परिस्तीर्याज्यभागयागानन्त-

रमाज्येन पञ्चाहुतीर्जुहोति पृथिवी द्यौरित्यादिभिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । उपलेपनोद्धृतावोक्षितग्रहणं कृष्टेऽपि पञ्चसंस्कारप्रज्ञप्त्यर्थम् । नेतरपरिसङ्ख्यार्थम् । मन्त्रार्थः । पृथिव्यादिदेवता यस्मै इन्द्राय इन्द्रमुपाश्रितुं स्थिताः । प्रदिशः दिशश्च । किम्भूताः । द्युभिः कान्तिभिरावृताः पूर्णाः । तमिन्द्रम् इह यज्ञे उपह्वये समीपमाह्वये । इन्द्रस्य हेतयो वज्राद्यायुधानि । शिवाः कल्याणकारिण्यः सन्तु । तस्मै च सुहुतमस्तु ॥ १ ॥ हे वृत्रहन् अस्मिन्कर्मणि सीतायज्ञे यत्किञ्चिन्मे ममोपेप्सितम् इष्टम् तत्सर्वं मे मम समृध्यताम् सम्पद्यताम् । किम्भूतस्य शतं शरदो वत्सरान् जीवतः । तुभ्यं स्वाहेति सर्वत्र समानम् ॥ २ ॥ सम्पत्तिर्धनाद्युपचयः । भूतिरैश्वर्यम् । भूमिराश्रयः । वृष्टिरभीष्टस्य । ज्यैष्ठ्यं जेष्ठत्वम् । श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठत्वम् । श्रीः प्रतिष्ठासम्पत्त्यादिगणः । इह यज्ञे प्रीतः सन् मदीयां प्रजां पुत्रादिवर्गमवतु रक्षतु । इन्द्रो वा गतैर्युक्तामप्रजामवत्विति ॥ ३ ॥ यस्याः सीतायाः सह वैदिकलौकिकानां श्रौतस्मार्तानां कर्मणां भूतिः सम्पत्तिर्भवति । तामिन्द्रपत्नीं सीतामुपह्वये । सा सीता मे मम अनपायिनी अदनीयादिवृद्धिकर्त्री कर्मणि कर्मणि प्रतिकर्म भूयात् भवतु ॥ तस्यै स्वाहा ॥ ४ ॥ तामेव विशिनष्टि ॥ अश्वावती अश्वादिसम्पत्तिकर्त्री ॥ एवं गोमत्यादौ ॥ सूनृता मधुरवाक् ॥ अतन्द्रिता सावधाना सती या प्राणभृतो जीवान् बिभर्ति पुष्णाति । किम्भूता । खलमालिनी धान्यराशिवती । उर्वरा सर्वसस्यानां सम्पत् । तां ध्रुवाम् स्थिराम् अस्मिन्कर्मण्युपह्वये । उपहूता च सा मे मम अनपायिनी दुःखध्वंसिनी भवतु । तस्यै स्वाहा ॥ **स्थालीपाकस्य जुहोति । सीतायै यजायै शमायै भूत्या इति** ॥ सीताया इति चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति । अवयवलक्षणा षष्ठी स्थालीपाकस्येति ॥ **मन्त्रवत्प्रदानमेकेषाम् । स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः** ॥ एकेषामाचार्याणाम्मते मन्त्रवत्प्रदानम् । यथामन्त्रं होमो नतु स्वाहाकारेण । कुतः । स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः । श्रुतौ हि जुहोतीनां स्वाहाकारप्रदानता श्रूयते । इदन्तु स्मार्तङ्कर्म ॥ ननु वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नम्प्रदीयत इति सामान्येनोक्तेरत्रापि तत्प्रवर्तताभिति चेत् । न चात्र वषट्कारप्रवृत्तिः । याज्यापुरोनुवाक्यात्वे च वषट्कारश्रवणम् ॥ तत्सहपाठात्स्वाहाकारोऽप्यत्र न प्रवर्तते ॥ विनिवृत्तिः ॥ पूर्वोक्तपक्षस्य मन्त्रवत्प्रदानमित्यस्य विनिवृत्तिर्निरासः । स्मार्तेऽपि कर्मणि स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हन्तकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजामिति कात्यायनस्मृतौ विधानात् ॥ सीतायज्ञेचेत्यतिदेशादस्मिन्नवसरे

लाङ्गलयोजनदेवताभ्यः तद्गतोपात्तेन स्थालीपाकेन होमः । स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्टकृदादि ॥ स्तरणशेषकूर्चेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिꣳ हरति पुरस्तायेत आस ते सुधन्वानो निषङ्गिणः । ते त्वा पुरस्ताद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ अग्नेः परिस्तरणे ये कुशा व्रीहिसस्यमिश्रा यवसस्यमिश्रा वा शेषभावमङ्गभावं प्राप्तास्त एव कूर्चाः आसनानि तेषु बलिं हरति । सीतागोप्तृभ्यः सीता लाङ्गलपद्धतीर्यं गोपायन्ति पालयन्ति ते सीतागोप्तारस्तेभ्यः । तत्र पुरस्तात्प्राच्यां ये त आसत इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । हे सीते ये देवाः सुधन्वानः शोभनधनुष्मन्तः निषङ्गिणः सतूणीराः ते तव पुरस्तात् आसते तिष्ठन्ति ते त्वां पुरस्तात्प्राच्यां दिशि गोपायन्तु रक्षन्तु । किम्भूताः अप्रमत्ताः सावधानाः । अनपायिनः कष्टहराः । अहं चैषां नमस्करोमि । बलिमेवमेभ्यो हरामि ददामि ॥ अथ दक्षिणतोऽनिमिषा वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ अथ पुरस्ताद्बल्यनन्तरमग्नेर्दक्षिणपार्श्वे कूर्चेषु बलिं हरति । अनिमिषा इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । ये अनिमिषाः निमेषरहिताः वर्मिणः सन्नद्धाः शेषं पूर्ववत् ॥ अथ पश्चादाभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनङ्कुरिः । ते त्वा पश्चाद् गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति । अथाग्नेः पश्चिमायान्दिशि आभुव इति बलिं ददाति । मन्त्रार्थः । आ समन्ताद्भवाः । तानेवाह । भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनङ्कुरिरित्येवं नामानः शेषं व्याख्यातम् ॥ अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति । अथोत्तरपार्श्वे बलिं ददाति । भीमा इति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः । भीमाः भीषणाः जवे वेगे वायुना समास्तुल्याः क्षेत्रे खले गृहे अध्वनि वा वर्तमानं त्वा त्वां गोपायन्तु शेषं समानम् ॥ प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म ॥ प्रकृतात्प्रधानयागदेवतासम्बन्धिनः स्थालीपाकादन्यो यः सिद्धो गृहीतश्चरुस्तस्मात्स्थाल्याज्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत् इन्द्रपर्जन्यादिभ्यो लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो बलिहरणं कार्यम् ॥ स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ ततः स्त्रियो भार्यादिका उपयजेरन् बलिहरणं कुर्युः इन्द्रा-

दिभ्योऽन्येभ्यश्च क्षेत्रपालादिदेवताभ्यो वृद्धव्यवहारेण । कुतः आचरितत्वात् । प्राचीनाभिः कृतत्वात् बलिकर्मणः । सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत्सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ समाप्ते स्त्रीकर्तृकबल्यनन्तरं त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयेत्। द्विरभ्यासः काण्डसमाप्तिसूचनार्थः ॥ ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डं सम्पूर्णम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ पदार्थक्रमः । प्रथमप्रयोगे मातृश्राद्धम् । उक्ते देशे आवसथ्याग्नेः स्थापनम् । ब्रह्मोपवेशनादिदक्षिणान्ते विशेषः । सस्यमिश्रैर्दर्भैरग्नेः परिस्तरणम् । एकश्चरुः श्रप्यते । अपरः सिद्ध एव तण्डुलानन्तरमासादनीयः । उपकल्पनीयानि । बलिपटलकम् । शूर्पादि वैणवस्पात्रम् कुल्माषौदनयुक्तं बलिपटलकमित्युच्यते । तण्डुलोत्तरं सिद्धचरोः प्रोक्षणम् । आज्यभागान्ते पञ्चाहुतयः । पृथिवीद्यौ० इदमिन्द्राय० १ यन्मे० इदमिन्द्राय० २ सम्पत्ति० इदमिन्द्राय० ३ यस्याभावे० इदमिन्द्रपत्न्यै० ४ अश्वावती० इदं सीतायै० ५ ॥ प्रकृतचरुणा आहुतिचतुष्टयम् ॥ सीतायै स्वाहा० यजायै स्वाहा० ० शमायै० भूत्यै० ६ ॥ एवं त्यागाः । ततः सिद्धचरुणा लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो होमः । इन्द्राय स्वाहा० १ पर्जन्याय० २ अश्विभ्याꣳ० ३ मरुद्भ्यः० ४ उदलाकाश्यपाय० ५ स्वातिकार्यै० ६ सीतायै० ७ अनुमत्यै स्वाहा० ८ । स्विष्टकृदुभयोः । महाव्याहृत्यादिदक्षिणान्तम् । प्रतिदिशम्प्रदक्षिणम् पुरस्तात्प्रयमं ये त इति प्रतिमन्त्रं बलिचतुष्टयदानम् । त्यागाः । इदं सुधन्वभ्यो निषङ्गिभ्यो० १ इदमनिमिषेभ्यो वर्मिभ्यो० २ इदमाभूभ्यः प्रभूभ्यो भूत्यै भूम्यै पार्ष्ण्यै शुनङ्कुर्यै० ३ इदं भीमाभ्यो वायुसमाजवेभ्यो० ४ चरोराज्यस्य च मिश्रणम् । तेन लाङ्गलयोजनदेवताभ्य इन्द्रादिभ्योऽनुमत्यन्तेभ्यो बलिहरणम् । ततो बलिपटलकेन स्त्रियश्च बलिहरणङ्कुर्युः इन्द्रादिभ्योऽन्येभ्यश्च क्षेत्रपालादिदेवताभ्यो वृद्धाचारेण । ततो ब्राह्मणत्रयभोजनम् ॥ ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते गृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे सीतायज्ञपदार्थक्रमः ॥ ॥ * ॥ समाप्तञ्चेदं द्वितीयकाण्डम् ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ १ ॥ नवꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति । शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे । शतं यो नः शरदो ऽजीजानिन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा स्वाहा । ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने अभितत् पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना अविष्यत् । सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्ध्यजरन्न आयुः स्वाहेति ॥ ३ ॥ अथ प्राश्नाति । अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः । भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावशेन समशीमहि त्वा । स नो मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योन इति ॥ ४ ॥ अन्नपतीयया वा ॥ ५ ॥ अथ यवानामेतमुत्यं मधुना संयुतम् ॥ यवꣳसरस्वत्या अधिवनाय चकृषुः इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इति ॥ ६ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७ ॥ १ ॥ ॥ ॥

कर्कः ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अनाहिताग्निरवैतानिकः । नवप्राशनमिति कर्मणो नामधेयम् । अन्वर्थमञ्जसाकरणाच्च कृत्वैतत् नवं प्राश्यते नाकृत्वा । न चैतदाग्रयणशब्दवाच्यम् अतः पौर्णमास्याममावास्यायामिति नियमो न भवति । औचित्याच्छरद्वसन्तौ तु भवतः ॥ नवꣳ स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति शतायुधायेति । द्वे प्रतिमन्त्रम् ॥ स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने इति ॥ अतश्च स्विष्टकृद्धोमस्य पूर्वस्पर्शाच्च स्विष्टमग्न इत्याज्याहुतिहोमः । ततो महाव्याहृत्यादि । अथ प्राश्नाति । अग्निः प्रथमः प्राश्नात्विति । अनेन मन्त्रेण । यत्र हुतशेषप्राशनं तत्रायं गुणविधिः । अन्नपती-

यया वा । प्राशनङ्कर्त्तव्यम् अन्नपतीशब्दो यस्यां विद्यते सेयमन्नपतीया छप्रत्ययं ह्यत्र स्मरन्ति । अत्र यवानां प्राशने मन्त्रमाह । शतमुत्यमिति । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । अनाहिताग्निरवैतानिक औपासनिक इति पर्यायः । तस्य नवप्राशनमिति कर्मणो नामधेयम् । अन्वर्थसञ्ज्ञाकरणात् कृत्वैतत् नवमन्नम्प्राश्यते नाकृत्वा । नन्वत्र किन्नवमात्रम्प्रतिषिद्धम् उत कतिपयानीत्याशङ्क्य श्यामाकव्रीहियवानामेव नियमो नान्येषाम् । यथाह गृह्यसङ्ग्रहकारः । नवयज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः । नाश्नीयात्तानहुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः । वेणवः सर्वशुङ्गाश्च नीवाराश्चणकास्तिलाः । अकृताग्रयणो ऽश्नीयान्नैषामुक्ता हविर्गुणा इति । यत्तु श्रूयते नवमात्रप्रतिषेधस्तदाहिताग्निविषयः । शरद्वसन्तयोरेव तद्वदति औचित्यात् । न चात्र पौर्णमास्यादिकालनियमः । अनाम्नायमानत्वात् । नवꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागौ इष्ट्वा आज्याहुती द्वे शतायुधायेति द्वाभ्याम् मन्त्राभ्याम् प्रतिमन्त्रम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र द्वयोः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् आद्यस्येन्द्रो परस्य विश्वेदेवा आज्यहोमे० । स इन्द्रः नो ऽस्मान् शतं शरदो वर्षाणि अजीजान् जीवयतु । यद्वा नो ऽस्मभ्यं धान्यञ्जनयतु तत्र न इलि तन्त्रम् । तेन नो ऽस्माकन्दुरितानि दुर्व्यसनानि पापानि वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि अतिनेषत् अतिनेष्यति । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूताय शतायुधाय शतमपरिमितान्यायुधानि यस्य तस्मै । तथा शतवीर्याय अपरिमितशक्तये । तथा शतोतये अनन्तलीलाय । तथा अभिमातिषाहे अभिमातयः अरातयः तान्सहते जयतीत्यभिमातिषाट् तस्मै । हे सर्व देवाः ये चत्वारः पथयः पन्थानः देवपितृमनुष्यसर्पाणां मार्गाः देवयाना देवनम् क्रीडां सम्पादयन्तः देवादिभिर्गम्यमाना वा । अन्तरा द्यावापृथिवी । द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाः । पृथ्वीशब्देनात्र पृथ्वीतलं लक्ष्यते । वियन्ति वियत्तुल्याः । अतिनिर्मला इत्यर्थः । यद्वा विविधत्वं यन्ति भिन्नत्वेनेत्यर्थः । तेषाञ्चतुर्णाम्पथाम्मध्ये यः पन्था अजीजिम् अजेयत्वम् परैरनभिभवनमिति यावत् । आवहात् आवहेत् प्रापयेत् । तस्मै पथे नो ऽस्मान् परिधत्त परिदत्त समर्पयतेत्यर्थः । तम्पन्थानम् अस्मान् प्रापयतेत्यर्थः । इह अस्मिन्कर्मणि कृते सति । अनेन कर्मणा प्रतोषम्प्राप्येत्यर्थः । किम्भूतामजीजिम् । अज्यानिम् ज्यानिर्ग्लानिः हानिर्वा तद्रहिताम् । क्षेमेणाभीष्टपदप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । युष्मभ्यं स्वाहे-

त्युक्तार्थम् । ततश्च स्थालीपाकेनाग्रयणदेवताभ्य इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी इत्येताभ्यो हुत्वा जुहोत्याज्याहुतिं स्विष्टमग्न इति वक्ष्यमाणमन्त्रेण । स्विष्टकृते चेति स्थालीपाकात्स्विष्टकृद्धोमं विधाय चकारात्पुनरप्याज्याहुतिं स्विष्टमग्न इत्यनेनैव मन्त्रेण पूर्ववज्जुहोति । स्विष्टमग्न इति मन्त्रेण स्विष्टकृद्धोमस्योभयत आज्याहुती भवत इत्यर्थः । स्विष्टमग्न इत्यस्यार्थः । तत्र प्रजापतिर्विराडग्निराज्यहोमे० । हे अग्ने प्रजापते यत् स्विष्टं स्विष्टकृते हुतं तत् अभि अभितः उभयतः आदावन्ते च पृणीहि पूर्णङ्कुरु । देवः प्रकाशात्मा भवान् विश्वान् सकलपरिवारयुतान् अस्मान् अविष्यत् अवतु । किम्भूतान् । पृतनाः सेनाः तद्रूपपरिचारकानित्यर्थः । यद्वा । पृतना इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । तेन पृतनाभ्यः शत्रुसेनाभ्योऽस्मानवत्विति । किञ्च । नो ऽस्माकं सुगं सुगम्यम् अर्चिरादिरूपं पन्थां पन्थानम्प्रदिशन् ददद्देव एहि आगच्छ । नु एवार्थे । किञ्च नो ऽस्मभ्यम् ज्योतिष्मत् प्रकाशयुक्तम् कीर्तियुक्तमित्यर्थः । अजरम् जरा रोगाद्युपद्रवः तद्रहितमायुर्धेहि चिन्तय । आशंसेत्यर्थः । यद्वा । धेहि धेहि देहीत्यर्थः । तदा यकारो ऽनर्थकः । तुभ्यं स्वाहेति । अथ महाव्याहृतिहोमानन्तरम् प्राश्नाति संस्रवम् अग्निः प्रथम इत्यादितन्मे स्योन इत्यन्तेन ऋग्द्वयात्मकेन मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिः क्रमेणानुष्टुप्त्रिष्टुभौ जाठरोग्निः संस्रवप्राशने विनियोगः । इदं हविरग्निर्जाठरः प्रथमो मुख्यः अश्नातु भुनक्तु । स एवाग्निः हि यतः यथा यादृशं पावनस्पोषणञ्चेदं हविर्वेद जानाति । अतोऽस्मभ्यमोषधीर्ग्राम्या आरण्याश्च शिवाः सुखकरीः कृणोतु करोतु । किम्भूतः । विश्वचर्षणिः—सर्वधान्याधिपः । हे देवाः इन्द्रादयः यूयं नोऽस्मान् प्रति श्रेयः एवं नवान्नप्राशनभवमारोग्यं समनयिष्ट सम्यक् प्रापयत । किम्भूतान् भद्रान् भन्दनीयान् युष्मत्प्रसादेन नवान्नप्राशनार्हान् । किञ्च हे पितो अन्नव्रीहे वयं त्वत्प्रसादप्राप्तसामर्थ्यास्त्वा त्वां समशीमहि सम्यक् संस्कृतमेवाशीमहि अश्नाम । केन साधनेन त्वया अनुग्राहकेण । त्वत्प्रसाद एव तत्र कारणमित्यर्थः । किम्भूतेन त्वया अवशेन पाथेयेन शम्बलेनेत्यर्थः । किञ्च हे पितो अन्न स त्वमस्माभिरेवं विधिना प्राशितः सन् नोऽस्मान् आविशस्व बलादिहेतुत्वेनास्मत्कुक्षिम्प्रविशस्व । किञ्च मयोऽभूः । मयः सुखं तद्रूपोऽभूः भव । तथा शं कल्याणाय । शमित्यव्ययम् । तथा तोकाय अपत्याय । तथा तनुवे शरीरावयवपालनाय । स्योनः परिणामेन सुखकरः सेवनीयो वा अभूर्भव । यत्र च हुतशेषप्राशनन्तत्रायङ्गुणविधिः । अन्नपतीयया वा । अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्यनयर्चा वा प्राशनङ्कार्यम् । अन्नपतिशब्दो विद्यते यस्यां

यया वा । प्राशनङ्कर्त्तव्यम् अन्नपतीशब्दो यस्यां विद्यते सेयमन्नपतीया छप्रत्ययं ह्यत्र स्मरन्ति । अत्र यवानां प्राशने मन्त्रमाह । शतमुत्यमिति । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । अनाहिताग्निरवैतानिक औपासनिक इति पर्यायः । तस्य नवप्राशनमिति कर्मणो नामधेयम् । अन्वर्थसञ्ज्ञाकरणात् कृत्वैतत् नवमन्नम्प्राश्यते नाकृत्वा । नन्वत्र किन्नवमात्रम्प्रतिषिद्धम् उत कतिपयानीत्याशङ्क्य श्यामाकव्रीहियवानामेव नियमो नान्येषाम् । यथाह गृह्यसङ्ग्रहकारः । नवयज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः । नाश्नीयात्तानहुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः । वेणवः सर्वगुञ्जाश्च नीवाराश्चणकास्तिलाः । अकृताग्रयणो ऽश्नीयान्नैषामुक्ता हविर्गुणा इति । यत्तु श्रूयते नवमात्रप्रतिषेधस्तदाहिताग्निविषयः । शरद्वसन्तयोरेव तद्भवति औचित्यात् । न चात्र पौर्णमास्यादिकालनियमः । अनाग्रयणत्वात् । नवꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागौ इष्ट्वा आज्याहुती द्वे शतायुधायेति द्वाभ्याम् मन्त्राभ्याम् प्रतिमन्त्रम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र द्वयोः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् आद्यस्येन्द्रो परस्य विश्वेदेवा आज्यहोमे० । स इन्द्रः नो ऽस्मान् शतं शरदो वर्षाणि अजीजान् जीवयतु । यद्वा नो ऽस्मभ्यं धान्यञ्जनयतु तत्र न इलि तन्त्रम् । तेन नो ऽस्माकन्दुरितानि दुर्व्यसनानि पापानि वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि अतिनेषत् अतिनेष्यति । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूताय शतायुधाय शतमपरिमितान्यायुधानि यस्य तस्मै । तथा शतवीर्याय अपरिमितशक्तये । तथा शतोतये अनन्तलीलाय । तथा अभिमातिषाहे अभिमातयः अरातयः तान्सहते जयतीत्यभिमातिषाट् तस्मै । हे सर्व देवाः ये चत्वारः पथयः पन्थानः देवपितृमनुष्यसर्पाणां मार्गाः देवयाना देवनम् क्रीडां सम्पादयन्तः देवादिभिर्गम्यमाना वा । अन्तरा द्यावापृथिवी । द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाः । पृथ्वीशब्देनात्र पृथ्वीतलं लक्ष्यते । वियन्ति वियत्तुल्याः । अतिनिर्मला इत्यर्थः । यद्वा विविधत्वं यन्ति भिन्नत्वेनेत्यर्थः । तेषाञ्चतुर्णाम्पथाम्मध्ये यः पन्था अजीजिम् अजेयत्वम् परैरनभिभवर्नमिति यावत् । आवहात् आवहेत् प्रापयेत् । तस्मै पथे नो ऽस्मान् परिधत्त परिदत्त समर्पयतेत्यर्थः । तम्पन्थानम् अस्मान् प्रापयतेत्यर्थः । इह अस्मिन्कर्मणि कृते सति । अनेन कर्मणा प्रतोषम्प्राप्येत्यर्थः । किम्भूतामजीजिम् । अज्यानिम् ज्यानिर्ग्लानिः हानिर्वा तद्रहिताम् । क्षेमेणाभीष्टपदप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । युष्मभ्यं स्वाहे-

नेन मन्त्रेण स्विष्टकृद्धोमात्पूर्वं चकारात् पश्चाच्चाज्याहुतिं जुहोति। मध्ये स्थाली-पाकेन सौविष्टकृतम्। ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ते। अथ प्राश्नात्यग्निः प्रथम इति। अनेन मन्त्रेण संस्रवं प्राश्नाति। अत्र हुतशेषप्राशने गुणविधिरयं मन्त्रेण॥ अन्नपतीयया वा॥ अन्नपतिमिति अन्नं पतिर्देवता यस्याः सा अन्नपतीया ऋक् तया अन्नपतीयया ऋचा अन्नपतेऽन्नस्येत्यादिकया वा विकल्पेन प्राश्नाति। यद्वा अन्नपतिशब्दो यस्यामृचि अस्ति साऽन्नपतीया॥ अथ यवानामेतमुत्यमिति॥ अथ व्रीहिप्राशनमन्त्राभिधानानन्तरं यवानां प्राशने मन्त्रमाह। एतमुत्यमित्यादि मुदानव इत्यन्तम् मन्त्रम्। यवप्राशने पैठीनसिः। अग्निमेवोपासीत नान्यदैवतम्। अ-ग्निर्भूम्यामिति विज्ञायते न प्रवमेत् यदि प्रवमेदुक्तमुपस्थानं यजमानस्य प्राशितमग्नौ जुहुयात्। नवेष्ट्यामेवौपासनिकम्य॥ ततो ब्राह्मणभोजनम्॥ इति सूत्रार्थः। अथ प्रयोगः। तत्र शरदि वसन्ते च अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं कर्म भवति। तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके विदध्यात्। आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः। नवस्थालीपाकं श्रपयित्वा आज्यभागानन्तरमाज्याहुतिद्वयं जुहोति। तद्यथा। शतायु-धाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे। शतं यो नः शरदो ऽजीजानिन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा स्वाहा। इदमिन्द्राय०। ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृ-थिवी वियन्ति। तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परिधत्तेह सर्वे स्वाहा। इदꣳ सर्वेभ्यो देवेभ्यो०। इन्द्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी स्थालीपाकेना-ग्रयणदेवताः। इन्द्राग्निभ्याꣳ स्वाहा इदमिन्द्राग्निभ्यां०। उपांशु। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो०। उपांशु। द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहा इदं द्यावापृथिवी-भ्यां०। इति तिस्र आहुतीर्हुत्वा स्विष्टमग्ने अभितत् पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना अविष्यत्। सुगन्नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्ध्येह्यजरन्न आयुः स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण आज्याहुतिं जुहोति इदमग्नये इति त्यागः। ततः स्थालीपाकात् अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा त्यक्त्वा च पुनः स्विष्टमग्न इत्यादिनाऽऽज्याहुतिं जुहोति। इदमग्नय इति त्यागः। ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यहोमान्तं कृत्वा। अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः। शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वच-र्षणिः। भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया ऽवशेन समशीमहि त्वा। स नो मयोऽभूः पितो आविशस्व शन्तोकाय तनुवे स्योन इत्यनेन मन्त्रेण संस्रवं प्राश्नाति। अन्न-पतेऽन्नस्य नो देहीत्यनयर्चा वा प्राश्नाति। यवान्नप्राशने तु एतमुत्यं मधुना संयुतम्। यवꣳ सरस्वत्या अधिवनाय चकृषुः इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः

कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इत्यनेन यवसंस्रवं प्राश्नाति । ततो ब्राह्मणभोजनमिति ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ॥ १ ॥ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति । यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीन्धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली स्वाहा । संवत्सरस्य प्रतिमा या ताꣳ रात्रीमुपास्महे । प्रजाꣳ सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा । संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहताः स्याम स्वाहा । ग्रीष्मो हेमन्त उतनो वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरन्नः । तेषामृतूनाꣳ शतशारदानां निवात एषामभये वसेम स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति । सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति ॥ ३ ॥ प्राशनान्ते सक्तुशेषꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् ॥ ४ ॥ मार्जनान्त उत्सृष्टो बलिरित्याह ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः ॥ ६ ॥ दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रꣳ शमीशाखासीतालोष्ठाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपति । अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः ॥ सुवीर्योऽयꣳ श्रेष्ठ्ये दधातु नाविति ॥ ७ ॥ पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति ॥ ८ ॥ दैवीं नावमिति तिसृभिः स्रस्तरमारोहन्ति ॥ ९ ॥ ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति ॥ १० ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्ति आयुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यम्प्रजामिति ॥ ११ ॥ उपेता जपन्ति । सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतान्नः ॥ शिवा नो वर्षाः सन्तु

शरदः सन्तु नः शिवा इति ॥ १२ ॥ स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति ॥ १३ ॥ उपोदुतिष्ठन्ति उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः सप्तधामभिरिति ॥ १४ ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः ॥ १५ ॥ अथः शायीरंश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ मार्गशीर्ष्याम्पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म। कर्तव्यमिति शेषः। स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति ॥ श्रवणाकर्मवदाज्याहुतिद्वयं हुत्वा ततोऽपरा जुहोति ॥ यां जनाः प्रतिनन्दन्ति। एवमाद्याः ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति ॥ ततः स्विष्टकृदादि। प्राशनान्ते सक्तुशेषꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात् ॥ श्रवणाकर्मवत्कर्म भवति ॥ मार्जनान्त उत्सृष्टो बलिरित्येवमाह ॥ परिसमाप्तमाग्रहायणीकर्म ॥ इदमन्यत्कर्मान्तरम् ॥ पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति ॥ अग्निमपरेण तृणैः स्रस्तरमास्तीर्य तदुपर्यहतं च वासः आप्लुताः स्नाता अहतवाससोऽनुस्रस्तरं प्रत्यवरोहन्ति। तेषाञ्च प्रत्यवरोहतां दक्षिणतः स्वामी भवति। जाया चोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतोऽपत्यानि। दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रꣳ शमीशाखासीतालोष्टाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपति अयमग्निर्वीरतमोऽयमिति ॥ गृहपतिः। पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति। दैवीं नावमिति तिसृभिः स्रस्तरमारोहन्ति ॥ साम्प्रतम्। तत्र। ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति। प्रत्यवरोहध्वमिति। ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्ति। स्रस्तरम्। आयुःकीर्त्तिर्यशोबलमिति। अनेन मन्त्रेण। उपेता जपन्ति सुहेमन्त इति। ये उपेतास्ते जपन्ति सुहेमन्त इत्यमुं मन्त्रम् ॥ स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति। स्रस्तरम् ॥ उपोदुतिष्ठन्त्युदायुषा स्वायुषेति। अनेन मन्त्रेण स्रस्तरात् ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः। स्रस्तरमारोहन्ति ॥ अथः शायीरंश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥ २ ॥

जयरामः ॥ मार्गशीर्ष्यां शुक्लपञ्चदश्याम् आग्रहायणीकर्म कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः। तत्कथम्। स्थालीपाकमिति। स्थालीपाकश्रपणमाज्यभागहोमोपलक्षणम्। तेना-

ज्यभागानन्तरम् आज्येन अपश्वेतपदा न वै श्वेतस्येति मन्त्राभ्यामाहुतिद्वयं श्रवणाकर्मणि यथा तथाऽत्रापि हुत्वा अपराश्चतस्रो जुहोति । यां जना इत्येवमादि वक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र यां जना इति द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् रात्रिराज्यहोमे० । तत्र धेनुरूपेण तावद्रात्रिः प्रस्तूयते । यां रात्रीम् आयतीम् आगच्छन्तीम् जनाः सन्तः प्रतिनन्दन्ति प्रजाप्यायनदात्रीत्वेनादृत्य हृष्टाः समर्द्धयन्ति । वनादागच्छन्तीम् धेनुमिव । या च रात्री संवत्सरस्य प्रजापतेः पत्नी यज्ञसंयोगभाग्योषा । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इतिस्मरणात् । संवत्सरो वै यज्ञ इतिश्रुतेः । धेनुपक्षे । संवत्सरस्य पत्नीत्वम्प्रजापालयित्रीत्वेन । स्वाहेत्युक्तार्थम् । सा रात्रिर्नोऽस्माकं सुमङ्गली शोभनकल्याणकर्त्री अस्तु भूयात् ॥ १ ॥ या रात्री संवत्सरस्य प्रतिमा आकृतिर्जायेति यावत् । अर्द्धो वा एष आत्मनो यज्जायेति श्रुतेः । अहोरात्रे हि संवत्सरस्य शरीरम् । तद्भावभावात् । तां रात्रीमुपास्महे आराधयामः । तत्फलमाह ॥ प्रजाम्पुत्रादिरूपाम् । सुवीर्याम् शोभनैश्वर्याम् । दीर्घमखण्डितमायुश्च व्यश्नवै प्राप्नवानि । स्वाहेत्युक्तार्थम् ॥ २ ॥ संवत्सरायेति द्वयोर्विराट्ऋषिः त्रिष्टुप् प्रथमस्य संवत्सरादिपञ्चदेवता द्वितीयस्यार्तव आज्यहोमे० । हे स्तोतारः भवन्तो याभ्यः संवत्सरादिसञ्ज्ञिकाभ्यः कालविशेषदेवताभ्यो बृहत् महत् यथा तथा नमः नमस्कारङ्कृणुते कृणवते हविः समर्पयन्तीत्यर्थः । तासाञ्च प्रसादात्सुमतौ शोभनबुद्धौ वर्तमाना वयं ज्योक् चिरं जीताः दोषाणां दुष्टानाञ्च जेतारः अहताः अनुपहताः स्याम भवेमेति प्रार्थना । किम्भूतानां यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम् ॥ ३ ॥ ग्रीष्मो हेमन्तः । उत अप्यर्थे । वसन्तोऽपि । नो ऽस्माकं शिवाः कल्याणकृतो भवन्तु । तथा वर्षाः शिवाः सन्तु । शरच्च नो ऽस्माकमभया नीरुक् अस्तु । ग्रीष्मादय ऋतवो वृषादिमासद्वयभुजः कालावयवाः । तेषां ग्रीष्माद्यधिष्ठातॄणाम्प्रसादात् वयम् एषां संवत्सरादीनान्निवाते अनर्दितप्रदेशे आश्रये वा अभये निर्भये वसेम तिष्ठामेत्यपि प्रार्थना । किम्भूतानाम् शतशारदानां वर्षशतसम्बन्धिनाम् ॥ ४ ॥ ततः स्थालीपाकस्यावयवेन सोमादिभ्यश्चतुर्भ्यो नाममन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । ततः स्विष्टकृद्धोमः । प्राशनान्ते सक्तुशेषं शूर्पे न्युप्य संस्थाप्य निष्क्रमणप्रभृति सक्तुभ्यो बलिदानविधिः सर्वोऽप्यामार्जनात् श्रवणाकर्मवद्भवति । मार्जनान्ते उत्सृष्टो बलिरित्येवमाह यजमानः । समाप्तमिदमाग्रहायणीकर्म । अथान्यत्कर्मान्तरम् । तत्राग्निमपरेण तृणैः स्रस्तरमास्तीर्य । तदुपर्यहतं च वास आस्तीर्य । आप्लुताः स्नाताः अहतवाससश्च सन्तः स्रस्तरम्प्रत्यवरोहन्ति आरोहन्ति । तेषाञ्च प्रत्य-

वरोहतां दक्षिणतः स्वामी यजमानः । जाया च पत्नी तदुत्तरतः । तदुत्तरतो यथाकनिष्ठमपत्यानि भवन्ति । उदपात्रादिनिधानं त्वदृष्टार्थम् । आदावग्निमुपयन् गृहपतिर्जपत्ययमग्निरित्यमुम्मन्त्रम् । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् अग्निस्तदुपस्थाने० । अयमावसथ्याग्निर्वीरतमः, अचिन्त्यशक्तिः भगवत्तमः ऐश्वर्यादिषड्गुणाश्रयोऽयम् सहस्रं सहन्ते ददतीति सहस्रसाहः तेषु तमः नानार्थप्रदमुख्यः । सुवीर्यः शोभनमेव वीर्यं यस्य सोऽयं नौ आवाम् जायापती सपरिकरौ श्रेष्ठे श्रेष्ठे कर्मणि दधातु स्थापयतु । ततो ऽग्नेः पश्चाद्भागे स्थित्वा प्राङ्मुखः प्रागग्रम् अञ्जलिङ्करोति दैवीं नावमित्यादितिसृभिर्ऋग्भिः । तामाक्रमेण प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयो गायत्री छन्दः अदितिर्द्यौर्मित्रावरुणौ च उपस्थाने० । एवमञ्जलिं विधाय आरोहन्ति सर्वे । तत्र विधानमाह । यजमानो ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति मन्त्रेण पृच्छति । प्रत्यवरोहध्वमिति ब्रह्मणाऽनुज्ञाताः स्रस्तरमवरोहन्ति आयुः कीर्त्तिं यशो बलमन्नाद्यम्प्रजामिति मन्त्रेण । तत्र आसुरी गायत्री लिङ्गोक्ता आरोहणे० । आयुरादि आरोहेम लभेमेति प्रार्थना । उपेता उपनीता जपन्ति सुहेमन्त इत्यमुम्मन्त्रम् । तस्यार्थः । तत्राश्वलायनः पङ्क्तिर्ऋतवो जपे० । नो ऽस्माकं सुशोभनो हेमन्तः प्रतिधीयताम् सम्पद्यताम् । शिष्टं स्पष्टम् । स्योनापृथिवीति दध्यङ्ङाथर्वणो गायत्री पृथिवी शान्तिकरणे० । अनेन स्रस्तरे स्वपन्ति । तत उप युगपत् उदुतिष्ठन्ति । उ.पादपूरणः । उत्तिष्ठन्ति उदायुषेति मन्त्रेण । अस्यार्थः ॥ तत्र गौतमो गायत्री अग्निरुत्थाने० । उदायुषा दीर्घायुषा । तथा स्वायुषा शोभनजीवितेन उत् उत्कृष्टस्य पर्जन्यस्य वृष्ट्या । पृथिव्याः सप्तभिर्धामभिः श्रेष्ठस्थानैः सह भवामेति प्रार्थना । एवम् एवमेव समन्त्रकं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः स्रस्तरारोहादि कुर्युः ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ मार्गशीर्ष्याम्पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ॥ मार्गशीर्ष्यां आग्रहायण्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीसञ्ज्ञं कर्म भवति ॥ **स्थालीपाकं श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति यां जना इत्यादि ॥** तत्र चरुं श्रपयित्वा श्रवणाकर्मणि यथा द्वे आज्याहुती जुहोति तथाऽत्र अपश्वेतपदाजहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां हुत्वा ततोऽनन्तरमपराः यां जना इत्यादिभिस्तिस्र आज्याहुतीर्जुहोति ॥ **स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमन्ताय चेति ॥** ततः स्थालीपाकेन सोमायेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः

स्वाहान्तैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति इति चकारः समुच्चयार्थः ॥ **प्राशनान्ते सक्तुशेषꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्यामार्जनात्** ॥ ततः स्विष्टकृत्प्रभृति। प्राशनान्ते बलिहरणार्थं सक्तुशेषं शूर्पे कृत्वा उपनिष्क्रमणादि आमार्जनात् द्वारदेशे मार्जनं यावत् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् ॥ **मार्जनान्त उत्सृष्टो बलिरित्याह** ॥ मार्जनस्यान्ते अवसाने उत्सृष्टो बलिरिति वचनं ब्रूयात्। एतावदाग्रहायणीकर्म। अथान्यत्कर्माभिधीयते ॥ **पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति** ॥ पश्चादग्नेरावसथ्यस्य पश्चिमप्रदेशे स्रस्तरम्प्रागग्रैः कुशैः स्रस्तरमास्तीर्य विरचय्य। तच्चास्तरणमग्निशालातो गृहान्तरे युज्यते। अग्निशालायां ह्यौपवसथ्यरात्रिमन्तरेण शयनप्रतिषेधात्। अहतं च वसनं सकृत्प्रक्षालितं वस्त्रं तदुपरि आस्तीर्येति सम्बन्धः। आप्लुताः स्नाताः अहते नवे सदशे सकृत्प्रक्षालिते प्रत्येकं वाससी येषान्ते अहतवाससः स्वामिप्रभृतयः प्रत्यवरोहन्ति स्रस्तरं निविशन्ते। **दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः** ॥ कथं प्रत्यवरोहन्ति सर्वेषां दक्षिणतः स्वामी गृहपतिर्भवति तस्योत्तरा जाया पत्नी तस्या उत्तरतः अपत्यानीति शेषः। कथं यथाकनिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स तदुत्तरत इति ॥ **दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रꣳ शमीशाखासीतालोष्टाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपत्ययमग्निर्वीरतम इति** ॥ तत्रस्वामी स्रस्तरं प्रत्यवरोह्यन् दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्माणं यथाविध्युपवेश्य उत्तरत उदपात्रं जलपूर्णभाजनम् शमीवृक्षस्य शाखां सीतां लोष्ठं हलपद्धतिभवम्मृच्छकलम् अश्मानम्प्रस्तरं निधाय स्थापयित्वा अग्निमीक्षमाणः आवसथ्यं पश्यन् अयमग्निर्वीरतम इत्येतम् मन्त्रं जपति ॥ **पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति दैवीं नावमिति तिसृभिः** ॥ अग्नेः पश्चिमतः स्थित्वा प्रागग्रमञ्जलिं करसम्पुटं विदधाति दैवीं नावमित्यारभ्य मध्वारजाꣳसि सुक्रतू इत्यन्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः ॥ **स्रस्तरमारोहन्ति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति** । स्रस्तरं यथोक्तमारोहन्ति साम्प्रतं स्वामिप्रभृतयः पूर्वं यत्प्रत्यवरोहन्तीत्युक्तं तद्विधानार्थमिदम्। तत्र स्वामी ब्रह्माणमामन्त्रयते पृच्छति। कथं ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति वाक्येन ॥ **ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहन्त्यायुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यम्प्रजामिति** ॥ प्रत्यवरोहध्वमिति वाक्येन ब्रह्मणाऽनुज्ञाताः प्रसूताः प्रत्यवरोहन्ति स्रस्तरमधितिष्ठन्ति आयुःकीर्तिरित्यादिमन्त्रेण। अत्र स्त्रीणामपि मन्त्रपाठः ॥ **उपेता जप-**

न्ति सुहेमन्तः सुवसन्त० इत्यादिकम् । तत्र ये उपेता उपनीतास्ते स्रस्तरमारुह्य सुहेमन्त इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति ॥ **स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति ।** स्रस्तरमारुह्य स्योना पृथिवीत्यनेन मन्त्रेण स्वामीजायापत्यानि प्राक् पूर्वस्यान्दिशि शिरो येषान्ते प्राक्शिरसः दक्षिणपार्श्वैः उदङ्मुखाः संविशन्ति स्वपन्ति शेरते स्रस्तरोपरीत्यर्थः ॥ **उपोदुतिष्ठन्त्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य पृथिव्याः सप्तधामभिरिति ॥** उप स्रस्तरसमीपे उदुतिष्ठन्ति उत्थाय उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः । उपपदमनर्थकम् । उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्येत्यादिमन्त्रेण स्रस्तरात् ॥ **एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः ॥** एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेत्यारभ्य उत्थानपर्यन्तं ब्रह्मानुज्ञाताः सन्तो द्विरपरम् अपरमन्यत्स्रस्तरमारोहन्ति संविशन्ति उत्तिष्ठन्ति च ॥ **अधः शयीरँश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥** अत ऊर्द्धं चतुरो मासान्पौषादीन् अधः खट्वां व्यदस्य भूमौ शयीरन् गृहपतिप्रमुखाः यथेष्टं वा अथवा इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं यथाकामम् अधो वा खट्वायां वा शयीरन्निति विकल्पः । इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं विधाय आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । शूर्पम् सक्तून् उल्काम् उदपात्रम् दर्वीङ्कङ्कत्रयम् अञ्जनम् अनुलेपनम् स्रजश्चेत्युपकल्पः । तत आज्यभागानन्तरमपश्वेतपदाजहीत्याज्याहुतिद्वयं श्रवणाकर्मवद्धुत्वा अपराश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । तद्यथा । यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली स्वाहा । इदꣳरात्र्यै० ॥ १ ॥ संवत्सरस्य प्रतिमा या ताꣳ रात्रीमुपास्महे । प्रजाꣳ सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा । इदꣳरात्र्यै० ॥ २ ॥ संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां वयꣳसुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहताः स्याम स्वाहा । इदं संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय च० ॥ ३ ॥ ग्रीष्मो हेमन्त उतनो वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरन्नः । तेषामृतूनाꣳ शतशारदानान्निवात एषामभये वसेम स्वाहा । इदं ग्रीष्माय हेमन्ताय वसन्ताय वर्षाभ्यः शरदे च०॥४॥ ततः स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति । तद्यथा । सोमाय स्वाहा इदं सोमाय० । मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे० । मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै० । हेमन्ताय स्वाहा इदं हेमन्ताय० ।

ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानान्ते सक्तुशेषं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृतिमार्जनपर्यन्तं श्रवणाकर्मवत्कृत्वा मार्जनान्ते उत्सृष्टो बलिरित्युच्चैर्ब्रूयात् । ततस्तां रात्रीं वत्सान् स्वमातृभिस्सह संसृजेत् । इत्याग्रहायणीकर्म । अथ स्रस्तरारोहणम् । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं विधाय स्रस्तरास्तरणप्रदेशंगृह्ये सर्वमावसथ्याग्निं नीत्वा पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा अग्नेः पश्चिमायान्दिशि कुशैः स्रस्तरास्तरणं कुर्यात् । स्रस्तरास्तरणमग्निशालाया गृहान्तरे युज्यते । अग्निशालायामौपवसथ्यरात्रिमन्तरेण शयननिषेधात् । तस्योपरि नूतनं सकृत्प्रक्षालितमुदक्दशं वासः संस्तरेत् । अग्निं दक्षिणेन ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं शमीशाखाम् सीतालोष्टम् अश्मानञ्च निधाय स्रस्तरपश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नी तामुत्तरेणापत्यानि यथाकनिष्ठम् । तत्र गृहपतिरग्निमीक्षमाणो जपति अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः । सुवीर्योऽयꣳश्रेष्ठे दधातु नावित्येतं मन्त्रम् । ततः पश्चादग्नेः प्राञ्चमञ्जलिं करोति । दैवीं नावꣳ स्वरित्रामनागसमित्यादिमध्वारजाꣳसि सुक्रतू इत्यन्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः । ततो ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति ब्रह्माणमामन्त्र्य प्रत्यवरोहध्वमिति ब्रह्मणा प्रत्यनुज्ञाताः सर्वे स्नाताः अहतवासस आयुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यं प्रजामित्यनेन मन्त्रेण स्रस्तरमारोहन्त्यधितिष्ठन्ति स्त्रियोऽपि मन्त्रेण। तमारुह्य तेषु ये उपनीतास्ते सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतान्नः । शिवा नो वर्षाः सन्तु शरदः सन्तु शिवा इत्यमुं मन्त्रं जपन्ति । अथ स्योना पृथिवीत्यनयर्चा स्वामिप्रभृतयः स्त्रिय उपनीता अनुपनीताश्च सर्वे यथोक्तक्रमेण दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्ति स्वपन्ति । तत उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः सप्तधामभिरित्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति सर्वे । ततः स्रस्तरादुत्तीर्य ब्रह्मानुमन्त्रणप्रत्यवरोहणोपेतजपसंवेशनोत्थानानि वारद्वयमेव कुर्युः । तत आरभ्य चतुरो मासान् सर्वेऽधः शयीरन् कामतो वा शय्यायाम् । पुनरावसथ्यं पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं स्वस्थाने स्थापयेत् । इति स्रस्तरारोहणम् । "मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुन्न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ १ ॥ आसायमाहुतेः कालात्कालोऽस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक् कालः स्यात् सायमाहुतेः ॥२॥ पौर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः । पौर्णमासस्य कालात्प्राक् दर्शकालोऽपि विद्यते ॥ ३ ॥ वैश्वदेवस्य कालोऽस्ति प्राक् प्रघासविधानतः । प्रघासानां च कालः स्यात्साकमेधीयकालतः ॥ ४ ॥ स्यात्साकमेधकालोऽप्याशुनासीरीयकालतः । शुना-

मीरीयकालोऽपि आवैश्वदेवकालतः ॥ ५ ॥ श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः । प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं नत्वत्राग्रयणात्परः ॥ ६ ॥ दक्षिणायनकाले वा पक्षिज्या चोत्तरायणे । अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि ॥ ७ ॥ एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥ ८ ॥ यद्वाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालस्तमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्मणि ॥ ९ ॥ गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तान्निष्कृतिमाचरेत् ॥ १० ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वाऽपि गौणकाले समाचरेत् । निरूढपशुमग्निहोत्रं च भारद्वाजीयभाष्यतः ॥ ११ ॥ मुख्यकाले हि मुख्यं चेत्साधनं नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणताऽपि वा ॥ १२ ॥ मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १३ ॥ एकापक्षगतो यावान् होममङ्गो विपद्यते । पक्षहोमविधानान्तं हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥ ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ ऊर्द्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः ॥ १ ॥ ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति ॥ २ ॥ अपूपमांꣳसशाकैर्यथासङ्ख्यम् ॥ ३ ॥ प्रथमाऽष्टका पक्षाष्टम्याम् ॥ ४ ॥ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । त्रिꣳशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतꣳ समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । ऋतूꣳस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा । एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून्व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥ अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा । अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा । पञ्च व्युष्टीरनु पञ्चदोहा गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनुपञ्च ।

पञ्च दिशः पञ्चदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकꣳ स्वाहा ॥ ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषिष्यपामेका महिमानं बिभर्त्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैका-न्नियच्छतु स्वाहा ॥ या प्रथमा व्यौच्छत्सा धेनुरभवद्यमे। सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराꣳ समाꣳ स्वाहा ॥ शुक्रऋषभा नभ-सा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबली अग्निकेतुः । समानमर्थꣳ स्वपस्यमाना बिभ्रती जरामजर उष आगाः स्वाहा ॥ ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् । एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्साऽजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहेति॥५॥ स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षꣳ शन्नो द्यौरभयं कृणोतु । शन्नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा । आपो मरीचीः परिपान्तु सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्तु पापम् । भूतम्भविष्यदकृन्तद्वि-श्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याꣳ स्वाहा ॥ विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु । ऊर्ज-म्प्रजाममृतन्दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहेति ॥ ६ ॥ अष्टकायै स्वाहेति ॥ ७ ॥ मध्यमा गवा ॥ ८ ॥ तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति ॥ ९ ॥ श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत् ॥ १० ॥ स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चाञ्जनानुलेपनꣳ स्रजश्च ॥ ११ ॥ आचार्यायान्तेवा-सिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् ॥ १२ ॥ मध्या॰ वर्षे च तुरीया शाकाष्टका ॥ १३ ॥ ॥ ३ ॥

कर्कः ॥ ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः । भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ संस्कार-श्चायं स्मर्यते गौतमादिभिः सकृत्करणं चास्याभ्यासाश्रवणात् । अष्टकास्तिस्रो भवन्ति । ता आह । ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति । वक्ष्यति च ।

मध्या वर्षे च तुरीयाऽष्टकेति । तद्धितान्तेन निर्देशात्प्रत्यष्टकं तद्दैवत्यो होमो यथा स्यादिति । इदानीन्तत्साधनभूतं द्रव्यमाह । अपूपमाꣳसशाकैर्यथासङ्ख्यम् । अपूपा मण्डकाः । मांसं मध्यमागवेति वक्ष्यति । शाकं कालशाकम् । अष्टकाद्वये । प्रथमाऽष्टका पक्षाष्टम्याम् । आग्रहायणीमनन्तरं पक्षाष्टम्यां भवतीति शेषः । स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्रिꣳशत्स्वसार उपयन्तीति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवीति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं चतस्रः । ततोऽपूपेनेन्द्राय स्वाहेत्येकाहुतिः । उभयोः सकाशात्स्विष्टकृदादि । मध्यमा गवा मध्यमाष्टका पौषस्य कृष्णाष्टम्याम् सा च गवा भवति । तस्याश्च कल्प उपरिष्टाद्वक्ष्यति । तस्यै वपां जुहोति । वह वपां जातवेद इति । अनेन मन्त्रेण । पुनरवदानहोमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत् । श्वस्तनेऽहनि सर्वास्वष्टकासु पार्श्वसक्थिसव्ययोर्मांसमादाय परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्कर्म भवति । इयांस्तु विशेषः । स्त्रीभ्यश्च । ददाति । उपसेचनं च कर्षूषु सुरया । अयं च स्त्रीपिण्डसन्निधौ अवटेषु सुरयोपसेचनम् । तर्पणेन च तर्पयेत् । तर्पणशब्देन सक्तवोऽभिधीयन्ते । अञ्जनानुलेपनꣳ स्रजश्च । स्त्रीपिण्डेषु ददाति । आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् । ददाति । मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टका । भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

जयरामः ॥ अष्टकाः भवन्तीति शेषः । संस्कारश्चायं स्मर्यते गौतमादिभिः । सकृत्करणञ्चास्य अभ्यासस्याश्रवणात् । ता आह ऐन्द्रीत्यादि । वक्ष्यति च मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टकेति चतुर्थी निर्देशम् । तद्धितान्तेन निर्देशः प्रत्यष्टकन्तद्दैवत्यो होमो यथा स्यादिति । इदानीन्तत्साधनभूतन्द्रव्यमाह । अपूपमिति । अपूपो मण्डकः ॥ मांसं मध्यमागवेति वक्ष्यति । शाकं कालशाकम् अष्टकाद्वये । प्रथमाष्टका आग्रहायणीमनन्तरपक्षाष्टम्याम् भवतीति शेषः । आज्यभागौ हुत्वेत्यवसरज्ञापनम् । तत्राज्याहुतिप्रयुक्तमन्त्राणां त्रिꣳशदित्यादिदशानाम्प्रजापतिस्त्रिष्टुप् अष्टम्यां अनुष्टुप् लिङ्गोक्ता आज्यहोमे० । अष्टकायास्तदधिष्ठात्रीदेवतायास्त्रिंशत्तिथयः स्वसारो भगिन्यः । ताश्चाष्टकाया उप समीपं यन्ति गच्छन्ति हविर्भागग्रहणाय । मुख्यत्वादष्टकायास्तद्द्वारा ता अपि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किम्भूताः । निष्कृतं शुद्धम् समानन्तुल्यम् केतुं चिन्हम् चन्द्रादिरूपम्प्रतिमुञ्चमानाः धारय-

न्त्यः । ऋतून् हेमन्तादीन् तन्वते सम्भूय विस्तारयन्ति । पुनः किम्भूताः । कवयः कान्तदर्शनाः । प्रजानतीः पूर्वकालस्वरूपं जानानाः । छादनात् व्यापकत्वाच्छन्दो वत्सरः तस्य मध्ये परियन्ति आवर्त्तन्ते । कीदृश्यः भास्वतीः दीप्तिमत्यः । ताभ्यः स्वाहा सुहुतमस्त्विति सर्वत्र समानम् ॥ १ ॥ या रात्री ज्योतिष्मती आप्यायनद्वारा ओजआदिकर्त्री नक्षत्रप्रचुरा वा । देवी देवतारूपा संसारचक्रे क्रीडन्तीति वा । नभ आकाशम्प्रतिमुञ्चते आवृणोति एतेन स्वरूपं व्याख्यातम् । सूर्यस्य व्रतानि दिवसोचितकर्माण्यप्यावृणोति न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । यस्यां रात्र्यां पशवो गवादयः अस्या मातुः पृथिव्या उपस्थे उपरिस्थितं वस्तु विशेषेण पश्यन्ति । द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः । किम्भूताः पशवः । नानारूपाः बिडालाद्यनेकभेदभिन्नाः । जायमाना उत्पद्यमाना अपि । जन्मदिनमारभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ एकाष्टका चतुर्थी या वर्षासु प्रसिद्धा सा तप्यमाना तपसा शास्त्रविहितधर्मेण । गर्भं श्रेयःप्राप्त्युपायविशेषरूपम् । इन्द्रम्परमैश्वर्ययुक्तम् । महिमानम्महान्तम् अप्रतिहतमित्यर्थः । जजान जनितवती । तेन गर्भेण देवा इन्द्राद्या दस्यून्प्रतिपक्षान् व्यसहन्त पराजितवन्तः । यद्वा । तान् विशेषेण स्वप्रहारं असहन्त असहायन्त । अन्तर्भूतो ऽत्र णिच् बोद्धव्यः । यश्च गर्भः शचीभिः स्वनुष्ठितकर्मभिः असुराणामपकारिणां शत्रूणां हन्ता हिंसकोऽभवत् अभूत् । शचीति कर्मणो नामधेयं गणे पठ्यते ॥ ३ ॥ या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टका तत्राष्टमी ज्येष्ठया सम्बध्यते । साऽप्येकाष्टकेत्याचक्षते । अथाष्टका स्वभगिनीः प्रत्याह । हे रात्र्यः यूयमात्मगुणैः कृत्वा अनुजां कनीयसीमपि माम् अनानुजाम् न अनुजा अननुजा ताम् अनानुजाम् । दीर्घश्छान्दसः । ज्येष्ठाम् अकर्त्त कृतवत्यः । अहञ्च सत्यं युष्मत्कृतमपकारं यथार्थं वदन्ती कीर्त्तयन्ती सती एतत् अनानुजात्वमन्विच्छे शिरसि धारये । यथाऽस्य यजमानस्य सुमतौ शोभनमतिप्रदाने भूयासम् भवेयम् । तथा यूयमप्येवंविधा भवथ । किन्तु युष्मान्प्रति ब्रवीमि । वो युष्माकं मध्ये अन्या रात्रयः अन्यां रात्रीं अति अतिक्रम्य मा प्रयुक्त प्रतिपन्ना भूत्वा यजमानकार्यं मा विच्छेदयन्तु । मिथोऽनुरागिण्यो भूत्वा यजमानकार्यं संसाधयन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ अभूदित्यादिना पुनस्ताः प्रत्याह । हे भगिन्यः मम सुमतौ शोभननिष्ठायां वर्तमानो ऽयं यजमानः विश्ववेदाः सर्वधनो ऽभूत् भवतु । विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य सः । किञ्च प्रतिष्ठां सम्यक् स्थितिम् उत्कर्षं वा आष्ट अश्नुताम् । गाधञ्चाभिलाषजातम् अर्थम् अविदत् विन्दतु । हि शब्द एवार्थे ।

भूयासमित्याद्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥ याः पञ्च रात्रीः व्युष्टीः उषसो ऽनुगताः। तत्स्वरूपमाह। पञ्चदोहाः यजमानस्याधिकारादिरूपा दोहा दोह्या यासान्ताः । तथा गां संवत्सरात्मिकाम् । पञ्चनाम्नीं संवत्सरपरिवत्सरेडावत्सरेद्वत्सरवत्सराख्याम् । अथवा नन्दा भद्रा च सुरभी सुशीला सुमनास्तथेति शिवधर्मे प्रतिपादितनाम्नीम् । यस्याः पञ्च ऋतवो ऽनुगता वत्साः । किञ्च । दिशः पूर्वाद्या ऊर्ध्वान्ताः पञ्चदशेन स्तोमेन क्लृप्ताः समर्थीकृताः । समानमूर्ध्नीः समानस्तुल्यो मूर्द्धा मस्तको यासान्ताः । मूर्द्धा चादित्यः । एकम् अधिलोकम् लोकस्य पृथिव्याख्यस्य अधि उपरि द्वितीयान्तानुपाकर्तुम्प्रथमान्ताः पदार्थाः कर्मार्थं क्लृप्ताः । ताभ्यः स्वाहेत्युक्तार्थम्॥ ६ ॥ या रात्रिः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ब्रह्मणो वा गर्भ आश्रयः कारणं वा । प्रथमा आद्या । सायम्प्रातरित्यादि प्रथमत्वनिर्देशात् । व्युषिषी अन्धकारमपनयन्ती । एका कृष्णा । अपाम् जलानाम् महिमानम्महत्त्वं चन्द्रादिरूपं बिभर्त्ति धारयति पुष्णाति वा । याचैका सूर्यस्य रवेः निष्कृतेषु निक्षेषु अस्तमयेषु चरति व्यवहरति । एका च शुक्ला घर्मस्य आतपस्य निष्कृतेषु चरति । तामेकां सविता नियच्छतु सुखदात्रीं करोतु । अष्टकाविशेषणं वा सर्वम् ॥ ७ ॥ सैवाष्टका रात्रिर्धेनुरूपेण स्तूयते ऽनुष्टुभा । या प्रथमा अष्टका रात्रिः व्यौच्छत् विपाशितवती । उच्छी विपाशे । सा रात्रिः यमे नियमे कृते सति धर्मराजे वा । धेनुः पयस्विनी गौरभवत् अभूत् । श्राद्धादिरूपहविःसम्पादनद्वारा यमस्याप्यभीष्टं प्रादादित्यर्थः । सा नो ऽस्माकं पयस्विनी अभीष्टदात्री भूत्वा उत्तरामुत्तराम् उत्तरोत्तराम् समां वर्षं यावज्जीवम् अस्माकम्पुत्रपशुग्रामधनादिकामान् धुक्ष्व पूरयत्वित्यर्थः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः ॥ ८ ॥ या रात्रिः शुक्रा शोचिष्मती ऋषभा वर्षणशीला श्रेष्ठा वा । नभसा नभसि स्थितेन ज्योतिषा सहागात् आगता । अतो विश्वरूपा नानारूपा । तदेवाह । शबली कर्बुरा शुक्लकृष्णारुणवर्णभेदेन । अग्निकेतुः होमार्थमुद्धृतो ऽग्निः केतुः प्रकाशकः चिन्हं तिलको वा यस्याः सा । अग्निर्मन्दप्रकाश उषःकाले सूर्यतेजःसम्भेदाद्वा भवति । समानन्तुल्यम् अर्थम्प्रयोजनं शोभनतया अपस्यमाना सम्पादयन्ती । उषःकाले पुण्यकर्माणि क्रियन्त इति यजमाने जरान्निर्दुष्टदीर्घजीवनं बिभ्रती धारयन्ती। हे अजरे उषः त्वमागाः आगताऽसि। अजरे इति विशेषणं सर्वदेकरूपत्वात्। यजमानविशेषणं वा॥ ९॥ अथोषोरूपाया रात्रेः स्तुतिद्वारेण स्वरूपनिरूपणमाह। इयमुषा आगात् आगता। किम्भूता ऋतूनां वसन्तादिषण्णां प्रथमा मुख्या पत्नी पालयित्री। उषःकालादृतोः प्रवृत्तिर्भवतीति प्रथमत्वम्। पत्नी भार्या वा।

ऋतुभिः सह सन्धानात्। अह्नां वासराणां नेत्री प्रापयित्री। उषसो दिनानामाविर्भावात्। तथा प्रजानां जनित्री सवित्री। निद्रापगमेन जागरणधर्मत्वात्। एकैव सती बहुधा प्रकारेण व्युच्छन् प्राकाशत। अनेन कर्तृधर्मत्वात् या एवंरूपा सा त्वं स्वयमजीर्णा सती अन्यत्सर्वम्प्राणिजातं जरयसि वयोविहीनं करोषि यातायाताभ्याम् वयसोपचयाद्वा। अथवा रविरश्मिकदम्बप्रसारेण स्वयं जीर्णा सती अन्यत्सर्वन्निमेषादि संवत्सरान्तकालावयवजातं जरयसि अपनयसि। तथाच यास्कः। रात्रेर्जरयिता जारः सूर्य इति। ततः स्थालीपाकेन शान्तापृथिवीत्यादिना मन्त्रचतुष्टयेन चतस्र आहुतयः क्रमेण। अथ मन्त्रार्थः। तत्र त्रयाणाम्प्रजापतिः पङ्क्तिर्लिङ्गोक्ता होमे०। शान्ता सुखस्वरूपा पृथिवी नो ऽस्माकम् अभयं कृणोतु करोतु। तथा शिवं मङ्गलमन्तरिक्षम् तथा शं सुखरूपा द्यौरपि कृणोतु। तथा दिशः प्राच्याद्याः प्रदिशो ऽवान्तरदिशः आदिशः सर्वा नो ऽस्माकं शं कृण्वन्तु। हे अहोरात्रे युवां शं कृणुतं कुरुतम्। एषाम्प्रसादाद्दीर्घमायुर्व्यश्नवै प्राप्नुयाम् ॥ १ ॥ आपो जलानि। मरीचीः मरीचयः ॥ मे मम देहगेहादि सर्वं परिपान्तु रक्षन्तु। धाता अपान्धारयिता समुद्रः सिन्धुः मे इति पदन्तन्त्रम् अतः सर्वत्र सम्बध्यते। तेन मे मम पापं वृजिनं अपहन्तु दूरीकृत्य नाशयतु। कीदृशम्पापम् तदेव प्रपञ्चयति। भूतं व्यतीतम् भविष्यदागामि तत् विश्वं सर्वं पापम् अकृन्तत् छिनत्त्वितियावत्। कृती छेदने। यद्वा भूतन्दक्षादिषु व्यतीतम् भविष्यच्च तेष्वेव वर्तमानम् अभीष्टन्धनादिनिकरं विश्वं सर्वमकृन्तत् अनवच्छिन्नङ्करोतु। तत एतैरनुगृहीतस्य मे ब्रह्म वेदः अभिगुप्तः शूद्रश्रवणादिना ऽनुपहतोऽस्तु। ततो ऽभिगुप्तेन वेदेनाहं सुरक्षितः। धर्मानुष्ठाने निष्प्रत्यूहः स्याम् भवेयम्। सर्वैर्वा सुरक्षितः ॥ २ ॥ विश्वेदेवास्त्रयोदश। आदित्या द्वादश। वसवोऽष्टौ। रुद्रा एकादश। मरुतो देवविशेषा एकोनपञ्चाशत्। एते नो ऽस्माकं गोप्तारो रक्षितारः सन्तु भवन्तु। परमेष्ठी प्रजापतिश्च मयि ऊर्ज्जमन्नम्प्राणबलं वा। प्रजाम्पुत्रादिरूपाम्। अमृतम् अमरणधर्मत्वम् परमानन्दं वा। तथा दीर्घमायुश्चिरञ्जीवितञ्च दधातु सुस्थितङ्करोतु ॥ ३ ॥ अष्टकायै स्वाहेति चतुर्थीमाहुतिं हुत्वा ऽपूपेनेन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वोभयोः स्विष्टकृत्। इति प्रथमाष्टका ॥ * ॥ मध्यमाष्टका पौषस्य कृष्णाष्टम्याम्। सा च गवा गोपशुना भवति। तस्याश्च कल्पमुपरिष्टाद्वक्ष्यति। तस्यै वपां नाभिस्थचर्मविशेषं जुहोति वहवपामितिमन्त्रेण। तस्यार्थः। तत्रादित्यस्त्रिष्टुप् जातवेदा वपाहोमे०। वह प्रापय। शेषं स्पष्टम्। पुनरवदान-

होमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येकाहुतिकः । वैश्वदेवीति संशब्दनात् । श्वः सर्वासामष्टकानां श्वस्तने ऽहनि अन्वष्टकासु पार्श्वसक्थिसव्ययोर्मांसमादाय परिवृते सर्वत आच्छादिते आवसथ्यागारे पिण्डपितृयज्ञवत्कर्म भवति । इयांस्तु विशेषः स्त्रीभ्यश्च स्त्रीभ्यश्चापि पिण्डान्ददाति । कर्षूषु स्त्रीपिण्डसमीपखातगर्तेषु सुरया विहितमद्येन तर्पणेन च तर्पणहेतुभिः सक्तुभिरुपसेचनं स्त्रीपिण्डेषु । अञ्जनानुलेपनस्रजश्च ददाति । आचार्याय तथाऽन्तेवासिभ्यः शिष्येभ्यो ऽनपत्येभ्य इच्छया ददाति । मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टका भवतीति शेषः ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः । ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः । ऊर्ध्वमुपरि आग्रहायण्याः मार्गशीर्ष्याः पूर्णिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीणि अष्टकाख्यानि कर्माणि भवन्ति । तानि च सकृत् संस्कारकर्मत्वात् । कुतः संस्कारकर्मतेतिचेत् । सुमन्तुगौतमादिभिः "अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति पाकयज्ञसंस्था" इत्यादिना अष्टकादीनां संस्कारत्वेन स्मरणात् । ननु संस्कारकर्मणामपि पञ्चमहायज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्राद्धानां कुतोऽसकृत्करणम् । अभ्यासश्रवणात् । तथाहि अहरहः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठादित्यादिना पञ्चमहायज्ञादीनां मासि मासि वोशनमिति श्राद्धस्य पक्षादिष्विति बहुवचनात् स्थालीपाकस्य । न तथाऽष्टकानामभ्यासः श्रूयते येन ताः पुनः पुनरनुष्ठीयेरन् । एवंच सति चत्वारिंशत्संस्कारकर्मणां मध्ये येषामभ्यासः श्रूयते तान्यसकृद्भवन्ति इतराणि तु सकृदिति निर्णयः । ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येत्यपूपमांसशाकैर्यथासङ्ख्यम् । एवमष्टकाकर्माणि कर्तव्यत्वेनाभिधाय तत्र च द्रव्यदेवतापेक्षायां द्रव्याणि देवताश्चाभिधत्ते । तत्र प्रथमा ऐन्द्री इन्द्रो देवता अस्या इति ऐन्द्री इन्द्रदैवत्येत्यर्थः । द्वितीया वैश्वदेवी विश्वेदेवा देवता अस्या इति वैश्वदेवी विश्वेदेवदैवत्येत्यर्थः । तृतीया प्राजापत्या प्रजापतिर्देवता अस्या इति प्राजापत्या प्रजापतिदैवत्येति यावत् । चतुर्थी पित्र्या पितरो देवता अस्या इति पित्र्या पितृदैवत्येत्यर्थः । अपूपश्च मांसं च शाकश्च अपूपमांसशाकास्तैः अपूपमांसशाकैः यथासङ्ख्यं यस्याः या यथासङ्ख्या तामनतिक्रम्य यथासङ्ख्यम् यजेतेत्यध्याहारः । एतदुक्तम्भवति प्रथमायामपूपेनेन्द्रं यजेत द्वितीयायां मध्यमागवेति वक्ष्यमाणत्वात् गोमांसेन विश्वान् देवान् तृतीयायां शाकेन प्रजापतिमिति । अत्र तिस्र उपक्रम्य पित्र्येत्यनेन चतुर्थ्या अभिधानमयुक्तमिति चेत् न । उपक्रान्तानां तिसृणां देवताभिधानावसरे चतुर्थ्या अपि देवताया

आचार्यस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानन्नदोषः । अत्राष्टकाशब्दः कर्मवचनोऽपि कालोपलक्षकः । यथा वार्त्रघ्नी पौर्णमासी वृधन्वती अमावास्येत्यत्र कर्माभिधायकौ पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कालस्याप्युपलक्षकौ । अन्यथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वं तिस्रोऽष्टका इत्यनेन प्रतिपद्येवाष्टकाकर्मप्राप्तिः स्यात् । तस्मादष्टकाशब्देन अष्टम्युपलक्ष्यते । तथाच श्रुतिः । द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्या इति । आश्वलायनप्रभृतिश्च । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति । एवमष्टकाकर्मसु द्रव्यदेवते अभिधायेदानीमुद्देशक्रमेण तदितिकर्तव्यतामाह । प्रथमाष्टका पक्षाष्टम्याꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्रिꣳशत्स्वसार इत्यादि । प्रथमा आद्या अष्टका अष्टकाख्यं कर्म भवतीति शेषः । कदा पक्षाष्टम्याम् । अत्र सौरादिभेदेन मासानामनेकत्वादष्टम्योऽप्यनेका इति किम्मासस‌म्बन्धिन्यामष्टम्यामष्टकानामधेयं कर्मेति सन्देहापत्तौ पक्षाष्टम्यामित्याह । पक्षेऽपरपक्षे पौर्णमास्या ऊर्ध्वमिति वचनसामर्थ्यात् पक्षाष्टमी कृष्णाष्टमी न पुनः सौरसावननाक्षत्रमाससम्बन्धिनी तेषां शुक्लकृष्णपक्षत्वाभावात् तस्यां पक्षाष्टम्याम् । कथं, स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा उक्तविधिना संसाध्य आज्यभागौ आहुतिविशेषौ हुत्वा दशाज्याहुतीः त्रिꣳशत्स्वसार इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं जुहोति । स्थालीपाकस्य जुहोति शान्ता पृथिवीत्यादि । स्थालीपाकस्य चरोर्जुहोति शान्ता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति प्रतिमन्त्रम् । अत्र ऐन्द्री प्रथमाऽष्टकेति प्राधान्यमिन्द्रस्योक्तम् । अपूपेत्यनेन हविषः । यागावसरश्च नोक्तः सूत्रकृता, अतः सन्देहः कुत्र क्रियतामिति । किन्तावत्प्राप्तम् साधनत्वात्प्रधानत्वादाज्यभागानन्तरं क्रियतामिति । न । तत्र आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रकृताऽऽज्याहुतिविधानात् । तर्हि तदन्तेऽस्तु । न । तत्रापि स्थालीपाकस्य जुहोतीत्याज्यहोमानन्तरं स्थालीपाकहोमविधानात् । तस्मादनन्तरमेव युज्यते । तत अपूपेन इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् । एवमुत्तरत्रापि । एवम्प्रथमाष्टकेतिकर्तव्यतामनुविधायाधुना इयमेवोत्तरास्वप्यष्टकास्वितिकर्तव्यता इत्यभिप्रेत्य एतासां विशेषमात्रमनुविधत्ते मध्यमा गवेत्यादिभिर्मन्त्रैः । मध्यमा तिसृणां द्वितीयेत्यर्थः । सा च गवा गोपशुना कर्तव्या इति सूत्रशेषः । अत्राचार्येण यद्यपि गोपशुरुक्तस्तथापि "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु" इति स्मरणात् । तथा । "देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥ समुद्रयानस्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्च सुराग्रहः ॥ अग्नि-

हौत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ॥ वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनन्तथा । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । प्रायश्चित्ताभिधानं च विप्राणाम्मरणान्तिकम् ॥ संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः । दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥ शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणन्तथा । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥ कलौ युगे त्विमान्धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः । इति स्मरणात् । गोपशोरस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वात्कलौ विशेषतो वर्जनीयत्वाच्च न गवालम्भः कर्तव्यः । किन्तु अनिषिद्धपश्वन्तरेणावश्यकर्तव्याष्टकादिकर्म निर्वर्त्तनीयम्। तस्यै वपां जुहोति वहवपां जातवेदः पितृभ्य इति । तस्यै इति षष्ठीस्थाने चतुर्थी । तस्याः गोर्वपां वहवपामित्यनेन मन्त्रेण जुहोति पुनर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यवदानानि जुहोति । शेषम्पशुकल्पं पशुश्चेदाप्लाव्येत्यादिना उपरिष्टाद्वक्ष्यति । "रूपं कालोऽनुनिर्वापः अपगान्देवता तथा । आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मृताः" इत्येतस्य संहितासु अदर्शनात् । समूलत्वे त्वनुनिर्वापादिसमभिव्याहारेण श्रौतमात्रविषयत्वात् । वस्तुतस्तु नान्यस्य तन्त्रे प्रततेऽन्यस्य तन्त्रम्प्रतीयत इति प्रायिकम् । सान्तपनीयाधिकरणेऽन्यतन्त्रमध्ये ऽग्निहोत्रदर्शनात् । श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्। श्वः अष्टम्यामुत्तरेद्युः अन्वष्टकासु अष्टका अनु पश्चाद्भवन्तीत्यन्वष्टकाः तासु सर्वासां चतसृणामष्टकानां कर्म भवतीति शेषः । केन द्रव्येणेत्यत आह । पार्श्वसक्थिसव्याभ्याम् । पार्श्वञ्च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी ते च सव्ये च पार्श्वसक्थिसव्ये ताभ्याम्पार्श्वसक्थिसव्याभ्याम् । अत्र तुल्याधिकरणविशेषणीभूतस्य सव्यशब्दस्योत्तरपदत्वं छान्दसम् । परिवृते सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने। इतिकर्तव्यतापेक्षायामाह पिण्डपितृयज्ञवत्। अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इत्याद्युक्तपिण्डपितृयज्ञविधिना । स्त्रीभ्यश्च । पिण्डपितृयज्ञवत् इत्यनेन पितृपितामहप्रपितामहानामेव पिण्डदानं प्राप्तं ततो ऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यः मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिण्डान्दद्यादिति चकारेण समुच्चीयते। अत्र सामान्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसन्निधानात् मात्रादिपरोऽवसीयते अवगम्यते । उपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चाञ्जनानुलेपनं स्रजश्च ॥ न केवलं स्त्रीभ्यः पिण्डान्दद्यात् किन्तु उपसेचनं च कुर्यात् ॥ कया सुरया मद्येन कासु कर्षूषु अवटेषु न केवलं सुरया तर्पणेन च तर्पयत्यनेनेति तर्पणसाधनं सक्त्वादि तेन। चकार उप-

सेचनक्रियासमुच्चयार्थः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युडन्तोऽत्र तर्पणशब्दः । त्रैककुदं सौवीराञ्जनमिति प्रसिद्धं तदलाभे लौकिकं कज्जलम् अनुलेपनं सुगन्धिद्रव्यं चन्दनादि स्रजः अप्रतिषिद्धसुरभिपुष्पमालाः । चकारो दद्यादिति क्रियासमुच्चयार्थः । आचार्यायान्तेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् । यदि कामयेत तदा आचार्याय अन्तेवासिभ्यश्च शिष्येभ्यः पिण्डान् दद्यात् । यदि ते अनपत्याः स्युः । मध्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टका । एवमष्टकात्रयं सामान्यतो विशेषतश्चानुविधाय पित्र्येत्युद्देशक्रमप्राप्तां विशेषतश्चतुर्थीमष्टकामाह । मध्या मध्ये वर्षे वृष्टिकाले प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वमष्टमीत्यर्थः । तुरीया चतुर्थी शाकाष्टका शाकेन कालशाकाख्येन निर्वर्त्या अष्टका शाकाष्टका । इति सूत्रार्थः । अथाष्टकाकर्मपद्धतिः । तत्र मार्गशीर्ष्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां मातृपूजापूर्वाभ्युदयिकश्राद्धं विधाय आवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । केषाञ्चिन्मते अष्टकाकर्मसु आभ्युदयिकन्नास्ति । नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धमिति वचनात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः । तण्डुलानन्तरं पूर्वमौपासनाग्निसिद्धस्यैवापूपस्यासादनम् प्रोक्षणं च प्रोक्षणकाले । तत्राज्यभागान्तं कर्म कृत्वा त्रिꣳशत्स्वसार इत्येवमाद्या दशाहुतीर्हुत्वा स्थालीपाकेन शान्ता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा अपूपादिन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं दत्वा स्थालीपाकादपूपाच्च स्विष्टकृते जुहोति । तद्यथा आज्यभागानन्तरं त्रिꣳशत्स्वसार उपयन्ति निष्कृतꣳसमानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । ऋतूँस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः स्वाहा ॥ इदं स्वसृभ्यो० । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा । इदꣳरात्र्यै० । एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भम्महिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून्व्यसहन्त देवा हन्तासुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥ इदमष्टकायै० । अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावो अन्यामतिमाप्रयुक्त स्वाहा ॥ इदꣳरात्रीभ्यो० ॥ अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावो अन्यामतिमाप्रयुक्त स्वाहा ॥ इदꣳरात्रीभ्यो० ॥ पञ्चव्युष्टीरनुपञ्चदोहा गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनुपञ्च । पञ्चदिशः पञ्चदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकꣳ स्वाहा ॥ इदꣳरात्रीभ्यो० ॥ ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युषिष्यपामेका महिमानं बिभर्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु स्वाहा ॥

इदᳪँ रात्र्यै० ॥ या प्रथमा व्यौच्छत्सा धेनुरभवद्यमे। सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराᳪँ समाᳪँ स्वाहा ॥ इदᳪँ रात्र्यै० ॥ शुक्रऋषभा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबलीरग्निकेतुः। समानमर्थᳪँ स्वपस्यमाना बिभ्रती जरामजर उष आगात्स्वाहा ॥ इदᳪँ रात्र्यै० ॥ ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम्। एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्सा जीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहा ॥ इदᳪँ रात्र्यै० ॥ १० ॥ अथ स्थालीपाकेनाहुतीश्चतस्रः शान्ता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहोति प्रतिमन्त्रम्। तद्यथा। शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षᳪँ शन्नो द्यौरभयं कृणोतु। शन्नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा ॥ इदं पृथिव्यै अन्तरिक्षाय दिवे दिग्भ्यः प्रदिग्भ्य आदिग्भ्योऽहोरात्राभ्यां च० ॥ आपो मरीचीः परिपान्तु सर्वतो धाता समुद्रो अपहन्तु पापम्। भूतम्भविष्यदकृन्तद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याᳪँ स्वाहा। इदमद्भ्यो मरीचिभ्यो धात्रे समुद्राय ब्रह्मणे च०। विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु। ऊर्जं प्रजाममृतन्दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहा ॥ इदं विश्वेभ्य आदित्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो रुद्रेभ्यो मरुद्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च०। अष्टकायै स्वाहा इदमष्टकायै०। अथ अपूपादेकाहुतिः। इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय०। स्थालीपाकादपूपाच्च स्विष्टकृत्। ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तं होमं विधाय प्राशनादि समापयेत्। श्वोऽन्वष्टकाकर्मावसथ्याग्नावेव। तत्र नित्यवैश्वदेवानन्तरमपराह्णे प्राचीनावीती नीवीबन्धनं कृत्वा दक्षिणामुखः परिवृतेऽग्निसमीपे अग्नेरुत्तरत उपविश्य आग्नेयादिदक्षिणान्तमप्रदक्षिणमग्निं दक्षिणाग्रैः कुशैः परिस्तीर्य अग्नेः पश्चिमतो दक्षिणसंस्थानि पात्राण्येकैकश आसादयति। तद्यथा। स्रुचं चरुस्थालीं वा स्रुक्पक्षे तु स्रुगनन्तरं चरुस्थालीमुदकम् आज्यम् मेक्षणम् स्फ्यम् उदपात्रम् सकृदाच्छिन्नानि क्रीतयोर्लब्धयोर्वा छागस्य पार्श्वसक्थ्योर्मांसम् सुराम् सक्तून् अञ्जनम् अनुलेपनम् स्रजः सूत्राणि च। ततः पार्श्वसक्थ्योर्मांसं श्लक्ष्णम् अणुशश्छित्वा प्रक्षिप्तासादितोदकायां चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्याग्नावधिश्रित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चालयित्वा शृतमांसमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणत उद्वास्य पूर्वेणाग्निमानीयोत्तरतः स्थापयेत्। ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन मांसमादाय अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन मांसमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं हुत्वा इदं सोमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा

दक्षिणामुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्य भूमिमुपलिप्य तत्र स्फ्येन अपहता असुरा रक्षांꣳसि वेदिषद इति मन्त्रेण लेखां दक्षिणसंस्थामुल्लिख्य तथैव द्वितीयाम् उदकमुपस्पृश्य ये रूपाणीत्युल्मुकं प्रथमलेखाग्रे निधाय तथैव द्वितीयलेखाग्रे। उदकमुपस्पृश्य उदकपात्रमादाय प्रथमलेखायां पितृतीर्थेनामुकसगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनन्दत्वा द्वितीयलेखायामेवमेवामुकसगोत्रेऽस्मन्मातरमुकि देवि अवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहीप्रपितामह्योरवनेजनन्दत्वा सकृदुपमूललूनानि दक्षिणाग्राणि बर्हींषि लेखयोरास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकसगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधा नम इति मांसपिण्डन्दत्वा पितामहप्रपितामहयोश्चैवं प्रदायापरलेखायाममुकसगोत्रेऽस्मन्मातरमुकि देवि एतत्ते मांसं स्वधा नम इति मांसपिण्डं दत्वा पितामहीप्रपितामह्योरप्येवं पिण्डद्वयं प्रदाय प्रतिपिण्डदानम् इदं पित्रे इदं पितामहाय इदं प्रपितामहाय इदं मात्रे इदं पितामह्यै इदं प्रपितामह्यै इति त्यागान् विधाय इच्छया स्त्रीपिण्डसमीपेऽवनेजनसकृदाच्छिन्नास्तरणपूर्वकमनपत्येभ्य् आचार्यायान्तेवासिभ्यश्च यथाक्रमं मांसपिण्डान् दद्यात्। चकारादन्येभ्योऽपि सपिण्डादिभ्यो दद्यात्। स्त्रीपिण्डसन्निधौ अवटत्रयं खात्वा तेषु अमुकसगोत्रेऽमुकि देवि सुरां पिबस्वेत्येकत्रावटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्रपितामहीरितरयोरवटयोरासिच्य सक्तूनादायामुकसगोत्रेऽमुकि देवि तृप्यस्वेति मातृप्रभृतिभ्यः सक्तून्प्रत्यवटं प्रक्षिप्य ततस्तथैवाङ्क्ष्वेति मातृप्रभृतिभ्योऽञ्जनन्दत्वा अनुलिम्पस्वेत्यनुलेपनं च दत्वा स्रजोऽपि नह्यस्वेति स्रजो दत्वा अत्र पितर इत्यर्द्धर्चं जपित्वा पराङावृत्य वायुं धारयन् आतमनात् उदङ्मुख आसित्वा तेनैवावृत्यामीमदन्तेत्यर्द्धर्चं जपित्वा पूर्ववदवनेज्य नीवीं विस्रंस्य नमो व इति प्रतिमन्त्रमञ्जलिं करोति। गृहान्न इत्याशिषं प्रार्थ्य एतद्व इति प्रतिपिण्डं सूत्राणि दत्वा ऊर्जमिति पिण्डेष्वपो निषिच्य पिण्डानुत्थाप्य उषायामवधायाव्घ्राय सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य अन्वष्टक्यं श्राद्धं कुर्यात्। उषा ताम्रमयी मृन्मयी वा। शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्च आददीत मतीः सदा। उषा मांससान्नाय्योषा चरुणोषा पशूषा पिण्डपितृयज्ञोषा। इति प्रथमाष्टका। पौष्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां द्वितीयाष्टका वैश्वदेवी। तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा आवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात्। तत्र ब्रह्मोपवेशनम् प्रणीताप्रणयनम् परिस्तरणं च विधाय पात्राण्यासादयेत्। पवित्रच्छेदनानि पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रम् आज्यस्थाली द्वे चरुस्थाल्यौ संमार्गकुशाः उपयमनकुशाः समिधः स्रुवः आज्यम्

काश्मर्यमय्यौ हस्तमात्र्यौ वपाश्रपण्यौ शाखाविशाखे अष्टका चरुतण्डुलाः हस्तमात्रम् वारणम् शूलम् पशुश्रपणार्थमुपा ताम्रमयी मृन्मयी वा पाशुकचरुतण्डुलाश्चेत्येतानि। अथोपकल्पनीयान्युपकल्पयन्ति। प्लक्षशाखा पलाशशाखा त्रिहस्तप्रमाणा। व्याममात्री कौशी। त्रिगुणरशना। उपाकरणतृणम्। एकन्दर्भतरुणम् द्विगुणरशना। कौशी व्याममात्री। पशुश्लागः। पान्नेजनी। उदकपूर्णा स्थाली। असिः शस्त्रम्। हिरण्यशकलानि षट्। पृषदाज्यार्थं दधिचेति। ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणान्ते विशेषः। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति पाशुकचरुतण्डुलानां प्रोक्षणम्। आज्यनिर्वापानन्तरमष्टकाचरुपात्रे तण्डुलान् प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तण्डुलप्रक्षेपं कुर्यात्। ततो ब्रह्माज्यं स्वयमष्टकाचरुं अन्यः पत्नी वा पाशुकचरुं युगपदग्नौ उदकूमंस्थमधिश्रयन्ति। ततः पर्यग्निकरणादि प्रोक्षण्युत्पवनान्तं यजमान एव कुर्यात्। अथाग्नेः पश्चाद्दक्षिणत आरभ्य उदकूसंस्थाः प्रागग्राः कुशास्तरणोपरि प्लक्षशाखा आस्तीर्याग्नेः प्रादक्षिण्येन पुरस्ताद्गत्वा पलाशशाखामग्निकुण्डलग्नामुदङ्मुख उपविष्टः वितस्तिमात्रं निखाय त्रिगुणरशनामादाय प्रादक्षिण्येन पलाशशाखां त्रिर्वेष्टयति। अथोपाकरणतृणेन विश्वेभ्यो देवेभ्य उपाकरोमीति पशुमुपाकरोति शरीरे स्पृशति। ततो द्विगुणरशनया शृङ्गमध्ये तूष्णीं दक्षिणकर्णाधस्ताद्बध्नाति। ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नियुनज्मीति पलाशशाखायां पशुं नियुनक्ति। ततः प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन्हविः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य ॐ प्रोक्षेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातो विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीजलं पशोरास्ये कृत्वा शेषं पशोरधस्तादुपोक्षति सिञ्चति। अथ यथागतमागत्य स्वासने उपविश्योपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्यादाय पर्युक्ष्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आघारौ हुत्वा आज्यलिप्तेन स्रुवेण ललाटे अंसयोः श्रोण्योश्च पशुं समनक्ति अञ्जनं करोति। ततोऽसिमादाय स्रुवेणैव संयोज्यासिस्रुवाग्राभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति। ततोऽग्नेरुल्मुकमादायोत्थाय प्रदक्षिणं परिगच्छन् पशुम् आज्यम् शाखामग्निम् त्रिःपर्यग्निकृत्वोल्मुकमग्नौ प्रास्य तावत्प्रति परीत्याप्रादक्षिण्येनागत्य आस्तृततृणद्वयमादाय पशुं शिरस उन्मुच्य कण्ठे बध्वा पलाशशाखात उन्मुच्य रशनया वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रपणीभ्यामन्वारब्धमुदङ्नयति। तत्रैकं तृणं भूमौ धृत्वा तस्मिन्प्रत्यक्शिरसं प्राक्शिरसं वा उदक्पादं पशुं निपात्य स्वासने उपविशति यजमानः। अपरः कश्चिन्मुखं सङ्गृह्य सञ्ज्ञपयति। सञ्ज्ञप्यमाने यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामाहुतिं हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यक्त्वा सञ्ज्ञप्ते देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन द्विती-

यामाहुतिं हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यक्त्वा अपराः पञ्चाहुतीस्तूष्णीं जुहोति इदं प्रजापतये इति त्यागः पञ्चसु। तत उत्थाय पशुं मोचयित्वा वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं त्यजति। ततः पान्नेजनीमादाय पशोः प्राणान्स्वयमेव शुन्धति। तद्यथा। पान्नेजनीजलमादाय मुखं दक्षिणोत्तरे नासिके दक्षिणोत्तरे चक्षुषी दक्षिणोत्तरौ कर्णौ नाभिम् मेढ्रम् पायुमेकीकृत्य पादांश्च क्रमेण शुन्धति शेषं पशोः पश्चान्निषिञ्चति। ततः पशुमुत्तानं कृत्वा नाभ्यग्रे उदगग्रं तृणन्निधायासिधारया तृणमभिनिधाय छिनत्ति। अथ द्विधाभूतस्य तृणस्य मूलमादाय उभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा निरस्य वपामुत्खिदति। ततो वपाश्रपण्यावादाय प्रोर्णोति ततश्छिनत्ति वपां ताञ्च प्रक्षाल्याग्नेरुत्तरतः स्थित्वा प्रतप्य शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्याग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा वपां श्रपयति। श्रप्यमाणां च स्रुवेणाज्यं गृहीत्वाऽभिघार्य प्रत्याहृत्य ब्रह्माणं प्रदक्षिणीकृत्य स्वासने उपविश्य स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायां प्राणदानं कृत्वा प्लक्षशाखायामासाद्यालभते। ततो ब्रह्मान्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा त्रिꣳशत्स्वसार इति दशाहुतीरनन्वारब्धो हुत्वा अष्टकाचरुणा शान्ता पृथिवीत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा वपाहोमाय वामहस्तस्थे स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां द्विधाऽवदाय गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्य वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखस्य वपाहोमः। इदं पितृभ्य इति त्यागः इदं जातवेदस इति वा त्यक्त्वा यज्ञोपवीती भूत्वोदकं स्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते अग्नौ प्रास्य पशुं विशास्ति। तद्यथा। हृदयम् जिह्वाम् क्रोडम् सव्यबाहुम् पार्श्वे यकृत् वृक्कौ गुदमध्यम् दक्षिणश्रोणिमिति सर्वावदानपक्षे। दक्षिणबाहुम् गुदतृतीयानिष्टम् सव्यश्रोणिमिति त्र्यङ्गानि स्विष्टकृद्द्रव्याणि यदा त्रीणि तदा हृदयम् जिह्वाम् क्रोडमिति त्रीणि। पञ्चावदानपक्षे हृदयम् जिह्वाम् क्रोडम् सव्यबाहुम् पार्श्वे इति पञ्चावद्यति खण्डयति। तस्मिन्पक्षे शेषान् स्विष्टकृतेऽवद्यति। ततोऽवदानानि प्रक्षाल्य शूलेन हृदयं प्रतर्य उखामग्नावधिश्रित्य अवदानानि प्रक्षिपति स्वल्पमुदकञ्च। ततस्त्रिः प्रच्युते हृदयमुपरि कृत्वा पृषदाज्येन हृदयमभिघार्येतराण्यवदानानि त्र्यङ्गवर्जितानि आज्येनाभिघारयति। अथोषामुद्वास्यावदानान्युद्धृत्य कस्मिंश्चित्पात्रे हृदयादिक्रमेण उदक्संस्थानि निधाय स्रुवेणाज्यमादाय हृदयादीनां त्र्यङ्गवर्जितानां क्रमेण प्राणदानं कृत्वा शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्य प्लक्षशाखासु हृदयादिक्रमेणोदक्संस्थान्यासादयति। ततस्त्र्यङ्गवर्जितान्यालभते। अथ प्रधानहोमार्थं स्रुवेणाज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधार्य। हृदयादिभ्यः

क्रमेण द्विर्द्विरवदाय स्रुवे निधाय स्थालीपाकाच्च सकृदवदायोपरि निधाय तदुपरि हिरण्यशकलं दत्वा सकृदभिघार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति त्यक्त्वा स्विष्टकृदर्थं स्रुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलन्दत्वा त्र्यङ्गेभ्यो द्विर्द्विरवदाय स्रुवे कृत्वा चरुद्वयाच्च सकृत्सकृदवदाय हिरण्यशकलमवधार्य द्विर्द्विरभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात् इदमग्नये स्विष्टकृते इति त्यागः । असर्वावदानपक्षे प्रधानावदानशेषात् स्विष्टकृद्धोम इति विशेषः । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाज्याहुतीर्हुत्वा ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा संस्रवं प्राश्य ब्रह्मणे पशवङ्गन्दक्षिणान्दद्यात् । ततः स्मृत्यन्तरोक्तम्पञ्चविंशतिब्राह्मणभोजनं च दद्यात् । अस्यैव पशोः सव्यपार्श्वसक्थिभ्यामपरदिनेऽन्वष्टकाकर्म पूर्ववत् । माघ्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां तृतीयाष्टका प्राजापत्या । सा यथा प्रथमाष्टका । तत्र अपूपस्थाने कालशाकचरुन्तदग्निसिद्धमेवासादनकाले आसाद्य प्रोक्षणकाले प्रोक्षयेत् । ततोऽपूपयागस्थाने प्रजापतये स्वाहेति कालशाकञ्जुहुयात् । शेषं समानम् । कालशाकालाभे वास्तुकम् । अन्येद्युः पूर्ववदन्वष्टकाकर्मेति । प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां चतुर्थी पित्र्या शाकाष्टका । सा च प्रथमाष्टकावत् । एतावान् विशेषः । चरुस्थालीद्वयम् तण्डुलानन्तरं कालशाकमासादयेत् । कालशाकचरुसम्बद्धमासादनादि होमान्तं कर्म प्राचीनावीती दक्षिणामुखः कुर्यात् । अन्यद्यज्ञोपवीती पूर्वाभिमुखः कालशाकचरुसम्बद्धकर्म कृत्वोदकमुपस्पृशेत् । अपूपहोमस्थाने पितृभ्यः स्वाहेति शाकचरोरेकामाहुतिञ्जुहुयात् । प्रातरन्वष्टकाकर्म पूर्ववदिति ॥ ३ ॥

मूलम् ॥ अथातः शालाकर्म ॥ १ ॥ पुण्याहे शालाङ्कारयेत् ॥ २ ॥ तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ३ ॥ स्तम्भमुच्छ्रयति इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं वसोर्धारामप्रतरणीं वसूनाम् । इहैव ध्रुवान्निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा । अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय । आत्वा शिशुराक्रन्दत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः । आत्वा कुमारस्तरुण आवत्सो जगदैः सह । आत्वा परिस्रुतः कुम्भ आदध्नः कलशैरुपक्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा रयिन्नो धेहि सुभगे सुवीर्यम् । अश्वावद्गोमदूर्जस्वत् पर्णं वनस्पतेरिव । अभिनः पूर्य्यताꣳ रयिरिदमनुश्रेयो वसान इति

चतुरः प्रपद्यते ॥ ४ ॥ अभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रम्प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रविशामीति ॥ ५ ॥ ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्य्*तम्प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति ॥ ६ ॥ आज्यꣳ संस्कृत्येहरतिरित्याज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति। वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवानः। यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो। अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा। वास्तोष्पते शग्मया सꣳसदा ते सक्षीमहि रणवया गातुमत्या। पाहि क्षेम उत योगे वरन्नो यूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा। अमीवहा वास्तोष्पते विश्वारूपाण्याविशन्। सखा सुशेव एधि नः स्वाहेति ॥ ७ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति। अग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वये सरस्वतीं च वाजीं च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा। सर्पदेवजनान्त्सर्वान् हिमवन्तꣳ सुदर्शनम्। वसूꣳश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह। एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा। पूर्वाह्णमपराह्णं चोभौ मध्यन्दिना सह। प्रदोषमर्द्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम्। एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ कर्तारं च विकर्तारं विश्वकर्माणमोषधींश्च वनस्पतीन्। एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा। धातारं च विधातारं निधीनां च पतिꣳ सह। एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा। स्योनꣳ शिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्मप्रजा-

* स्वर्गमिति पाठान्तरम्। † नगेश्वरमिति पाठान्तरम् ॥

पती । सर्वाश्च देवताः स्वाहेति ॥ ८ ॥ प्राशनान्ते काᳬस्ये सम्भारानोप्यौदुम्बरपलाशानि समुराणि शाड्वलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशान्यवांश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् ॥ ९ ॥ पूर्वे सन्धावभिमृशति । श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १० ॥ दक्षिणे सन्धावभिमृशति । यज्ञश्च त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ ११ ॥ पश्चिमे सन्धावभिमृशति । अन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्च* पश्चिमे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १२ ॥ उत्तरे सन्धावभिमृशति । ऊर्क्च त्वा सूनृता चोत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १३ ॥ निष्क्रम्य दिश उपतिष्ठते । केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वै केतादित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यान्नमो ऽस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति ॥ १४ ॥ अथ दक्षिणतो गोपायमानं च मारक्षमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामित्यहर्वै गोपायमानᳬ रात्रीरक्षमाणा ते प्रपद्ये ताभ्यान्नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामिति ॥ १५ ॥ अथ पश्चात् दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद्गोपायेतामित्यन्नं वै दीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यान्नमोऽस्तु तौ मा पश्चाद्गोपायेतामिति ॥ १६ ॥ अथोत्तरतोऽस्वप्नश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा वा अस्वप्नो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यान्नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामिति ॥ १७ ॥ निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणा राजᳬ श्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके । इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह । यन्मे किञ्चिदस्त्युपहूतः सर्वगणसखायसाधुसंवृतः । तान्त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहान्नः सन्तु सर्वत इति ॥ १८ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ४ ॥ * ॥

* ब्राह्मणश्चेति पाठान्तरम् ॥

कर्कः ॥ अथातः शालाकर्म। व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः। शालाशब्देन गृहमभिधीयते ॥ पुण्याहे शालां कारयेत् ॥ पुण्याहग्रहणमुदगयनापूर्यमाणपक्षयोरनादरार्थम् ॥ तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति । तस्याः शालायाः यो योऽवटस्तन्तमभिजुहोति । अवटसंस्कारत्वात्प्रत्यवटं होमः । चत्वारो ह्यवटा मूलस्तम्भानाम्प्रसिद्धा इति स्तम्भशालायाम् । धवलगृहे चतुर्षु कोणशिलास्थानेषु होमः स्तम्भस्थानीयत्वाच्छिलानाम् । स्तम्भमुच्छ्रयतीमामुच्छ्रयामीति । एभिर्मन्त्रैः । पूर्यताꣳ रयिरिदमनुश्रेयो वसानः। इत्येवमन्त्रैः । इति चतुरः । एवं चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति । इतरगृहे तु शिलान्यास एतैर्मन्त्रैः । अभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा निष्क्रम्य । बहिर्निष्क्रमणन्तु प्रोक्षण्युत्पवनीयोपयमनकुशादानात्पूर्वम्भवति । द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मन्प्रविशामीति ॥ शालायामभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनं चोदपात्रावसरविधित्सया । प्रणीतानां ह्यधिकमेतत् । स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्माणमामन्त्रयते। ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृचं प्रपद्ये। इत्यनेन मन्त्रेण । आज्यꣳ संस्कृत्येहरतिरित्याज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति। वास्तोष्पते प्रतिजानीहि० । इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । आज्यꣳ संस्कृत्येत्यवसरविधित्सया आज्याहुतीनामुच्यते । तत आघारादि। स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्निमिन्द्रमिति । एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ततः स्विष्टकृदादि । प्राशनान्ते काꣳस्ये सम्भारानोप्यौदुम्बरपलाशानि ससुराणि शाड्वलं गोमयं दधिमधुघृतं कुशान् यवाँश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् । प्राशनोत्तरकालं कांस्ये भाजने सम्भारानावपेत् । औदुम्बरपत्राणि ससुराणि सक्षीराणि । सह सुरयेत्यपरे । शाड्वलं दूर्वागोमयं दधिमधुघृतं कुशान्यवाश्च तैरासनोपस्थानेषु प्रोक्षणं करोति । आसनानि जयन्तीनागदन्तकादिस्थानानि । उपस्थानानि देवतास्थानानि तानि च वास्तुशास्त्रे ज्ञेयानि । पूर्वे सन्धावभिमृशति श्रीश्च त्वा यशश्चेति । अनेन मन्त्रेण । सन्धिशब्देन कुड्योऽभिधीयते ॥ दक्षिणे सन्धावभिमृशति यज्ञश्च त्वा दक्षिणा चेति। अनेन मन्त्रेण। पश्चिमे सन्धावभिमृशत्यन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्चेति । अनेन मन्त्रेण ॥ उत्तरे सन्धावभिमृशत्यूर्क्च त्वा सूनृताचेति। अनेन मन्त्रेण। निष्क्रम्य

दिश उपतिष्ठते केता च मा सुकेता च०। इत्येभिर्मन्त्रैः। निगदव्याख्यातमेतत् ॥ निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणाराजमिति। अनेन मन्त्रेण॥ निष्ठितां परिसमाप्तां शालां प्रविशत्यनेन मन्त्रेण॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ४॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातः शालाकर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। शाला गृहमित्यनर्थान्तरम्। सा च पुण्याहे कार्या। पुण्याहग्रहणमुदगयनापूर्यमाणपक्षयोरनादरार्थम्। तस्याः शालायाः यो यो ऽवटस्तन्तमभिजुहोति। अवटसंस्कारत्वात्प्रत्यवटं होमः। स्तम्भशालायां चत्वारो ऽवटा मूलस्तम्भानाम्। धवलगृहे तु चतुर्षु कोणशिलास्थानेषु होमः। स्तम्भस्थानीयत्वाच्छिलानाम्। तत्र होममन्त्रः अच्युतायेति। अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् इन्द्रो ऽवटहोमे०। अच्युताय अप्रच्युतस्वरूपाय। भौमाय भूनागायेति। इमामुच्छ्रयामीत्येवमादिमन्त्राणां विश्वामित्रः क्रमेण त्रिष्टुप्पङ्क्तिजगत्यनुष्टुभः स्तम्भोच्छ्रयणे०। इमां स्थूणां शालाधाररूपाम् उच्छ्रयामि उत्थापयामि। किम्भूताम्। भुवनस्य भूर्लोकस्य भुवनैकदेशवर्तिनो गृहस्य वा नाभिम् आधारम् वसोर्धाराम् वसुनो धनस्य धारां स्रुतिं धरित्रीं वा। वसूनां गोमहिष्यश्वस्वर्णरत्नादिविविधधनानाम् प्रतरणीम् प्लावनीम् प्रसारिणीमिति यावत्। इहैव अत्रैव स्थूणायां शालां गृहं निमिनोमि स्थापयामि। कीदृशीम् शालाम्। ध्रुवाम् स्थिराम्॥ इयञ्च शाला क्षेमे निरुपद्रवे प्रदेशे घृतं सुखम् उक्षमाणा सिञ्चन्ती अस्मान्प्रापयन्ती तिष्ठतु स्थिता भवतु। हे शाले त्वम् अश्वावती अश्वयुक्ता। गोमती गोयुक्ता। सूनृतावती प्रियसत्यवाक्यवती। उच्छ्रयस्व उत्थिता भव। किमर्थम्। महते सौभगाय भाग्योदयाय। हे शाले त्वा त्वाम् अधिष्ठाय शिशुराक्रन्दतु बालकः क्रीडोत्थहासशब्दङ्करोतु। जातावेकवचनम्॥ अथवा बालाः क्रीडार्थं परस्परमाह्वयन्तु। तथा धेनवः प्रसूताः गावो ऽप्रसूताश्च वाश्यमानाः आक्रन्दन्तु इति क्रियां विपरिणमय्य सम्बन्धः। आ त्वा त्वामाश्रित्य तरुणः ममर्यः कुमारो बटुः आक्रन्दतु वेदघोषङ्करोतु। एवं वत्सः स्तनन्धयः स्तनपानार्थमाक्रन्दतु मातरमाह्वयतु जगदैरनुगैः रक्षकैः सह। तथा परिस्रुतः उत्सिञ्चन् कुम्भो दध्नः कलशो ऽन्यैर्मृद्भ्यादिकलशैः सह उप मत्समीपे पूर्णशब्दङ्करोतु। एतैर्युक्ता भवेत्यर्थः। पुनरपि तां स्तुत्वा प्रार्थयते क्षेमस्येति। हे शाले सुभगे सुन्दरि सुसमृद्धे या त्वन्नो ऽस्मभ्यं रयिं धनन्धेहि देहि। अस्मासु धारयेति वा। किंविशिष्टा त्वम्। क्षेमस्य रक्षणस्य पत्नी स्वामिनी। बृहती स्वरूपेण गुणैश्च महती। सुवामाः शोभनवस्त्रादिसमृद्धा शोभनवसतिर्वा। किञ्च नो ऽस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनां शक्तिम् पुष्कलप्रजा-

हेतुं वा धेहि । रयिविशेषणं वा । दानादिसुशक्तियुक्तन्धनन्देहीत्यर्थः । किञ्च भो शाले नो ऽस्मान् अभि अभितः अस्मासु सर्वभावेन रयिन्धनम्पूर्यताम् पूर्णक्रियताम् धनेनास्मान्पूरयेत्यर्थः । किंविशिष्टा रयिः । अश्वावत् अश्ववती । गोमत् गोमती । ऊर्जस्वत् रसवती विस्तृता वा । वनस्पतेः पर्णमिव । यथा वनस्पतेः पर्णानि वसन्तादौ पूर्यन्ते तथा । एकत्वमत्र जात्या । यद्वा अश्वावदित्यादीनि पर्णविशेषणानि । अश्वावत् अश्वव्यवहारयोग्यमित्यादि । इदं स्थानं वसानः अधिवसन् अहं पूर्यताम् पूर्यै पूर्णो भवानीत्यर्थः । अधिवसाने मयि रयिं पूर्यतामिति वा ॥ १ ॥ इतिशब्द उभयत्र सम्बध्यते । तन्त्रत्वात् । इति चतुरः । एवं चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति । इतरगृहे तु शिलान्यास एवैतेन मन्त्रेण । ब्रह्मोपवेशनग्रहणन्तूदपात्रावसरज्ञापनार्थम् । प्रणीताभ्योऽधिकमेतत् । प्रविशेति ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशति ऋतमितिमन्त्रेण । तदर्थः सुगमः । तत्र परमेष्ठी यजुः शाला तत्प्रवेशे० । ऋतम् सत्यभूतं त्वाम्प्रपद्ये प्राप्नोमि, एवं शिवं कल्याणरूपं त्वाम्प्रपद्ये । आज्यꣳ संस्कृत्येत्यवसरविधानार्थमाज्याहुतीनाम् । नत आघारादि । अपराश्चतस्रो वास्तोष्पते इत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैः । तदर्थः । तत्र वास्तोष्पते इत्यादिचतसृणां वशिष्ठस्त्रिष्टुप् इन्द्रो नवशालायामाज्यहोमे० । वसतेर्निवासकर्म इतिनिरुक्ताद्वास्तुर्गृहम् । तस्य वास्तोः पते स्वामिन् इन्द्र । वास्तोष्पतिर्गोष्पतिरितीन्द्रपर्यायः । अस्मान् रक्षितुं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञाङ्कुरु । ऊरीकुर्वित्यर्थः । कथम् स्वावेशः सुष्टुप्रवेशो नो ऽस्माकं भवा भव । दीर्घश्छान्दसः । अस्मानुत्तमान्विधाय प्रवेशयेत्यर्थः । किञ्च । अनमीवः अमीवम् पापम् रोगो वा तद्विरोधी । किञ्च । यत्किञ्चिद्वयं त्वा त्वाम् ईमहे प्रार्थयामहे । तद्वस्तुजातम्प्रापय्य नो ऽस्मान् जुषस्व प्रीणयस्व प्रीयस्वेति वा । प्रार्थयानानस्मान्प्रीणयित्वा त्वमपि प्रीतो भवेत्यर्थः । किञ्च । नो ऽस्माकं द्विपदे मनुष्यवर्गाय शम् सुमङ्गलस्वरूपो भव । चतुष्पदे पशुवर्गाय शं सुखस्वरूपो भव । स्वाहाकारो मन्त्रावसानज्ञापनार्थः प्रदर्शितः सर्वत्र । हे वास्तोष्पते त्वन्नो ऽस्माकं प्रतरणः आपन्निस्तारकः एधि भव । किम्भूतानाम् । गोभिर्गवादिभिर्द्विशफैः अश्वेभिरश्वादिभिरेकशफैर्युक्तानाम् । किञ्च हे इन्द्र परमेश्वर गयस्फानः प्राणवर्द्धकश्चैधि । प्राणा वै गया इति श्रुतेः । किञ्च ते तव सख्ये मैत्र्यां सति वयमजरासः अक्षीणसम्पदाः स्याम भूयास्म । पुत्रान्प्रति पितेव वर्तमानस्त्वं नो ऽस्मान्प्रति जुषस्व प्रीतो भव । हे वास्तोष्पते तव शग्मया सुखरूपया । शिवं शग्ममिति सुखनामनी । संसदा सभया सक्षीमहि सम्बध्येमहि वयम् । षच समवाये । किम्भूतया रण्वया । शास्त्रीयं रणनम् उप-

न्यामकुर्वाणा रएवा तया। गातुमत्या यज्ञवत्या त्रयीप्रधानया वा। त्वञ्च नो ऽस्मान् योगे अलब्धलाभे उत अपि क्षेमे लब्धरक्षणे निमित्ते वरं यथा स्यात्तथा पाहि रक्ष। हे इन्द्रानुचराः यूयन्नो ऽस्मान्स्वस्तिभिः अभीष्टफलैः सदा पात आप्याय्य रक्षत॥ ३॥ हे वास्तोष्पते इन्द्र त्वम् अमीवहा पापरोगपीडादिनाशको यतः। अतो नो ऽस्माकं सखा इहामुत्र बन्धुरेधि भव। किङ्कुर्वन्। विश्वा विश्वानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि रूपाणि शरीराण्याविशन् प्रविशन् सर्वशरीरिरूपेणास्मासु अनुकूलो भवेत्यर्थः। किम्भूतः सुशेवः शोभनसुखहेतुः। अग्निमिन्द्रमित्यादिषण्णां विश्वामित्रो ऽनुष्टुप् लिङ्गोक्ता होमे०। अहमग्न्यादीन्देवान् हविर्ग्रहणाय उपह्वये मत्समीपमाह्वयामि। न केवलमेतान्। सरस्वतीं वाचम्। वाजीम् अन्नमयीं सीताञ्च। हे अग्न्यादयो देवा यूयमागत्य मे मह्यं वास्तुगृहं दत्त दद्धम्' मदायत्तङ्कुरुतेत्यर्थः। किम्भूताः वाजिनः अन्नवन्तः वेगवन्तो वा। अनेनोत्तरमन्त्रा अपि व्याकृताः। विशेषास्तूच्यन्ते। एतान्सर्पादीनुपह्वये इत्यनुषङ्गः। उपहूय च तान्प्रपद्ये शरणं व्रजे ऽहम्। जगदैरनुचरैः सह वर्त्तमानान्। तत्र व्युष्टाम्, उषसम् देवीम् द्योतनात्मिकाम्। महापथाम् अनेकमार्गाम् बहुमुखामित्यर्थः। इदं वास्तु स्योनं सुखसेव्यम् सुखरूपत्वात् शिवम् कल्याणरूपम् शान्तं वा वास्तु गृहम्मह्यम्। हे ब्रह्मप्रजापती वेदब्रह्माणौ युवां दत्तम्प्रयच्छतम्। हे सर्वा देवताः यूयमपि चकाराद्दत्तेति क्रियाविपरिणामः। स्वाहेति प्रागुक्तम्। कांस्ये कांस्यपात्रे सम्भारान्, उदुम्बरस्येत्यौदुम्बरपलाशादीन् ओप्य संस्थाप्य। तत्रौदुम्बरपत्राणि समुराणि क्षीरेण सुरया वा पृक्तानि। तैरुपहारैश्चासनानि गजदन्तादिनिर्मितानि उपस्थानानि देवतायतनादीनि च प्रोक्षेत्। आसनान्युपस्थानानि च वास्तुशास्त्रप्रसिद्धानि शालाभवान्येव। पूर्वं सन्धौ कुड्यादौ अभिमृशति स्पृशति "श्रीश्चत्वेति मन्त्रेण। तस्यार्थः। तदादिचतुर्णाम्प्रजापतिर्यजुर्लिङ्गोक्ताः स्पर्शने०। हे शाले त्वा त्वाम्पूर्वे सन्धौ श्रीलक्ष्मीः यशः कीर्त्तिश्च गोपायेताम् रक्षेताम्। एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्। ऊर्क् तेजः प्राशनम्। सूनृता शोभनवाक्। निष्क्रम्य गृहाद्बहिर्निर्गत्य दिश उपतिष्ठते स्तौति "केता च मेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्। तदर्थः सुगमः। तत्र चतुर्णाम्प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिङ्गोक्ता उपस्थाने०। गोपायेतामित्येतत्पदावृत्तिर्गोपनस्याभीष्टत्वेनात्यादरसूचनार्था। निष्ठिताम् निष्पन्नाम्प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थूणाराजमितिमन्त्राभ्याम्। तदर्थः। तत्र द्वयोर्ब्रह्मा जगतीबृहत्यौ लिङ्गोक्ता प्रवेशने०। धर्मस्थूणाराजं धर्मयुक्तं स्थूणाराजं महतीं स्थूणाम्। श्रीस्तूपम् लक्ष्मीस्वरूपम्। चलदग्रिडकारूपस्त्रीयुक्तम्।

अगारे हि स्तूपो बध्यते । स्तूपइत्यरुषाभिधानम् । अहोरात्रे तद्देवते द्वारफलके द्वारकपाटे लोकालोकरूपत्वात् । इन्द्रस्य इमे गृहाः इन्द्रदेवतात्वात् वसुमन्तः धनिनः वरूथिनः रक्षकाः बहुप्रजासो वा । तानेतानहम्प्रपद्ये अधिवसामि । प्रजया पुत्रादिरूपया सह पशुभिर्गोमहिष्यादिभिश्च सह । यत्किञ्चिन्मे मम वस्त्वस्ति तेन सह वास्तोष्पतिनोपहूतः सन् हे शाले त्वा त्वाम् याचे । किम् । नो ऽस्मान् गृहान् गृहस्थान्प्राप्य सर्वे देवा इमे गृहा वा अरिष्टवीराः अरिष्टा निराधिव्याधयो वीराः पुत्रादयो येभ्यस्तथा सन्तु सर्वतः सर्वभावेन । किम्भूतो ऽहम् । सर्वगणसखायसाधुसंवृतः सर्वैर्गणैः परिवारैः सखायैर्मित्रसमूहैः साधुतया अन्यैः साधुभिर्वा संवृत आश्रितः । तत इत्युक्तार्थम् ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातः शालाकर्म ॥ अथान्वष्टकाकर्मानन्तरं यत आवसथ्याधानादीनि कर्माणि शालाग्निमाध्यान्यनुविहितानि शालाकरणं च नोक्तम् अतो हेतोः शालाकर्म शालाया गृहस्य क्रिया व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । तद्यथा । पुण्याहे शालां कारयेत् ॥ पुण्यं शुभं मलमासबालवृद्धास्तमितगुरुशुक्रगुर्वादित्यसिंहस्थगुरुक्षयमासदिनत्र्यहंक्रूरग्रहाक्रान्तभुक्तभोग्यनक्षत्रादिदोषरहितं ज्योतिःशास्त्रादिनोक्तगृहारम्भविहितमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकरणमुहूर्तचन्द्रताराबललग्नादिगुणान्वितमहः पुण्याहं तस्मिन्पुण्याहे शालां गृहं कारयेत् निर्मापयेत् । पुनः पुण्याहग्रहमन्तूदगयनशुक्लपक्षयोरनियमार्थम् । शालां कारयेदित्युक्तम् । तच्च शालाकरणं देशमन्तरेण न सम्भवति इति सामान्यतो देशे प्राप्ते "यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । इतिवचनात् । पारस्कराचार्येणानुक्तमपि* गोभिलगृह्यसूत्रोक्तदेशविशेषमविरोधादपेक्षितत्वाच्चात्र

---

* श्रीः । गृहभूमिनिर्णायकं यावदुपयुक्तं गोभिलगृह्यसूत्रं तद्भाष्यञ्च । **सूत्रम् । अवसानं जोषयेत ।** टी० अवस्यन्ति निवसन्त्यस्मिन्नित्यवसानं आवासः । गृहार्थं भूस्थानमत्राभिप्रेतम् । ननु गृहमेवेति कुतः । समामित्येवमादीनां विशेषणानां एवमर्थत्वात् । तत्रावसानं प्राग्द्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्वीतेति च परस्ताद्विर्देशात् । जोषयेत । जुषी प्रीतिसेवनयोः । सेवेत परिगृह्णीयादित्यर्थः । कीदृशमित्यत आह । **सू० समं लोमशमविभ्रंशि ।** टी० समं अनिम्नोन्नतं । लोमशं सतृणम् । तृणानि भूमेर्लोमानीति वचनात् । यद्वा लोमानीव यत्र मृदूनि तृणानि तल्लोमशम् । अविभ्रंशि । यत्र कृतस्य वेश्मनो नदीतीरतडागभेदशुष्तपातमार्गादिभ्यो विभ्रंशो विनाशो नस्यात्तदित्थमविभ्रंशि स्थानं । जोषयेतेति सर्वत्रानुषज्यते ॥ **सू० प्राच्य उदीच्यो वा यत्रापः प्रवर्त्तेरन् ॥** टी० प्राच्यः प्राङ्मुखाः उदीच्योवा उदङ्मुखा वा यत्र यस्मिन् स्थाने आपः प्रवर्त्तेरन् गच्छेयुः । समानार्थमवार्थविकल्पः ॥ **सू० अक्षीरिण्योऽकंटका अकटुका यत्रौषधयः स्युः ॥** टी० क्षीरिण्यः क्षीरवत्यः । न क्षीरिण्यः अक्षीरिण्यः । अर्कादिभ्योऽन्याः । अकण्टकाः । कण्टकरहिताः । बर्बुरादिभ्योऽन्याः ।

लिखामः । तद्यथा । कीदृशे देशे शालां कारयेत् । समे लोमशे अविभ्रंशिनि प्राचीनप्रवणे उदक्प्रवणे वा अक्षीराकण्टकाकटुकौषधिविततै विप्रस्य गौरपांसौ क्षत्रियस्य लोहितपांसौ वैश्यस्य कृष्णपांसौ, वास्तुशास्त्रमते वैश्यस्य पीतपांसौ शूद्रस्य कृष्णपांसौ, स्थिराघाते एकवर्णे अशुष्के अनूषरेऽमरौ मरुर्निर्जलो देशः । अक्लिन्ने

अकटुकाः कटुगुणरहिताः । निम्बादिभ्योऽन्याः । यत्रौषधयः स्युर्भवेयुः ॥ सू० गौरपांसु ब्राह्मणस्य ॥ टी० गौराः गौरवर्णाः पांसवो रेणवः यस्मिन्नवसाने तद्गौरपांस्ववसानं । तद्ब्राह्मणस्य भवति । उत्तरसूत्रयोरप्येवमेव विग्रहः ॥ सू० । लोहितपांसु क्षत्रियस्य कृष्णपांसु वैश्यस्य । स्थिराघातमेकवर्णमशुष्कमनूषरममरुपरिहितमक्लिन्नं ॥ टी० मुद्गरादिभिरपि यदाहन्यमानं नविदीर्यते तत् स्थिराघातं । एकवर्णमभिन्नवर्णं । यत्रोत्पद्यमाना एवौषधयो नशुष्येयुस्तदिदमशुष्कं । ऊषरमिरिणं । यत्रोप्तं न प्ररोहति । न ऊषरं अनूषरं । मरुशब्देनोदकरहितः प्रदेश उच्यते । यत्र दूरमपि खनद्भिः किंचिद्देवोदकमुपलभ्यते । उक्तं च द्वीपमुन्नतमाख्यातं शादाश्चैवेष्टकाः स्मृताः ॥ क्लिन्नं सजलं प्रोक्तं दूरखातोदको मरुः । तया मरुभूम्या यत्परिहितं सर्वतो वेष्टितं स्थानं तन्मरुपरिहितं नमरुपरिहितं अमरुपरिहितं । क्लिन्नं प्रत्यासन्नोदकत्वादुदकाक्लिन्नमुच्यते । उक्तं च । क्लिन्नं सजलं प्रोक्तमिति ॥ सू० दर्भसम्मितं ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ टी० दर्भसंमितं दर्भसंयुक्तं । ब्रह्मवर्चसं व्याख्यातं तत्कामस्य ॥ सू० बृहत्तृणैर्बलकामस्य ॥ टी० बलं भरं भवति बिभर्त्तेः । तत्कामस्य । बृहत्तृणैर्वीरणादिभिः । सम्मितमितिवर्त्तते ॥ सू० मृदुतृणैः पशुकामस्य ॥ टी० संमितमिति वर्त्तते ॥ सू० शादासम्मितं मण्डलं द्वीपसंमितं वा ॥ टी० शादा इष्टका । देशांतरे प्रसिद्धः । उक्तं च । शादा चैवेष्टकाः स्मृता इति । तया संमितं तदाकृति । चतुरस्रमित्यर्थः । कथं नाम स्थानस्य परिवृत्तमपि चतुरस्रं कार्यमिति । मंडलं परिमंडलं । वर्त्तुलमित्यर्थः । द्वीपशब्देनोन्नतमभिधीयते । द्वीपमुन्नतमाख्यातमिति वचनात् । मंडलं च तत् द्वीपं च मंडलद्वीपं । तत्संमितं वा । तदाकृति वा । कथं नाम । उन्नतस्य सतः परिवृतिः परिमंडला कार्या चतुरस्रा वेति ॥ सू० यत्र वा श्वभ्राः स्वयंखाताः सर्वतोऽभिमुखाःस्युः ॥ टी० यत्र वा यस्मिन्स्थाने श्वभ्राः अवटाः स्वयंखाताः स्वयमुत्पन्नाः सर्वतः सर्वासु दिक्षु । अभिमुखाः इतरेतराभिमुख्येनावस्थिताः स्युः भवेयुः ॥ सू० तत्रावसानं प्राग्द्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्वीत ॥ टी० तत्र तस्मिन्नेवंगुणविशिष्टे स्थाने अवसानं गृहं । अयमवसानशब्दो गृहवचनः । कुतः । पुनरवसानग्रहणात् । अनुद्वारं च गृहद्वारमिति गृहशब्दश्रुतेश्च । प्राग्द्वारं प्राङ्मुखद्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्वीत । कामशब्दाभ्यामादन्यतरकामो नोभयकामः । यद्युभयमभिप्रेतं स्यात् तथापि यशोबलकाम इत्यवक्ष्यत् । तस्माद्यशस्कामो बलकामो वेति द्रष्टव्यम् ॥ सू० उदग्द्वारं पुत्रपशुकामः ॥ टी० अवसानं कुर्वीतेति वर्त्तते ॥ सू० दक्षिणा द्वारं सर्वकामः ॥ टी० दक्षिणाद्वारं वास्तुनि यद्यत्कामयते तत्तद्भवतीति दर्शयति ॥ सू० न प्रत्यग्द्वारं कुर्वीत ॥ टी० स्पष्टार्थम् ॥ सू० अनुद्वारञ्च गृहद्वारम् ॥ टी० न कुर्वीतेति वर्त्तते । अनु पश्चात् द्वारं अनुद्वारं । तादृश गृहद्वारं न कुर्वीतेति । द्विद्वारमित्यर्थः । अथवा द्वारं अनु गृहद्वारं न कुर्वीत । कथं नाम । अन्यगृहद्वाराभिमुखं गृहद्वारं न कुर्वीतेत्यर्थः । तथाच वास्तुविद्विक्रमं । द्वारशवास्तम्भैः कर्तृमभिस्यतकोणवेधैश्च ॥ नेष्टं वास्तुद्वारं विद्धमनाक्रान्तमार्गो च ॥ तथाच गृहद्वारं न कुर्वीत ॥ सू० यथा न संलोकी स्यात् ॥ टी० यथा येन प्रकारेणायं वास्तुनि मध्योपासनरं मार्जनभोजनादिक्रियाप्रवृत्तो वहिर्वर्त्तिनां चाण्डालपतितादीनां संलोकी आलोकनगम्यो न स्यात न भवेत । अन्यत् । यथा न संलोकिस्यादिति पठंति । तत्रार्थः । यथागृहमध्ये धनधान्यादिकं वालसुवर्णमनोसुवर्णादिकञ्च वहिर्जनस्य संलो-

ब्रह्मवर्चसकामस्य दर्भयुक्ते बलकामस्य बृहत्तृणयुते पशुकामस्य मृदुतृणयुते शादासम्मिते मण्डलद्वीपसम्मिते वा। स्वयंखातश्च भवति वा। यशस्कामस्य बलकामस्य च प्रागद्वारां पुत्रपशुकामस्योदगद्वारां सर्वकामस्य दक्षिणद्वारां न प्रत्यगद्वारां मुख्यद्वारसम्मुखात् द्वाररहितां। पूर्वादितः प्रदक्षिणक्रमेणाश्वत्थप्लक्षवटौदुम्बरवृक्षवर्जितां कारयेत्॥ भवनस्य पूर्वादौ वटौदुम्बराश्वत्थप्लक्षाः सार्वकामिकाः विपरीतास्त्वसिद्धिदा इति मत्स्यपुराणे। तथा कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसन्नः सफलो द्रुमः। भार्याहानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशस्तथा॥ न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेच्छुभान्। पुन्नागाशोकबकुलशमीतिलकचम्पकान्॥ दाडिमी पिप्पली द्राक्षा तथा कुसुममण्डपम्। जम्बीरपूगपनसद्रुममञ्जरीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः। पुन्नारिकेलकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति॥ तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति॥ तस्याः शालाया अवटं स्तम्भारोपणार्थं खातं अभिमुखेन जुहोति, अच्युताय भौमाय स्वाहेति मन्त्रेण॥ अत्रावटमित्येकवचनम् अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थम् संस्कार्यत्वाविशेषात् गृहं सम्मार्ष्टीतिवदेकवचनम्। अवटाश्चत्वारः कुत इति चेत् धवलगृहस्य स्तम्भशालारूपस्य च चतुर्षु कोणेषु चत्वारो मूलस्तम्भा भवन्ति, ते च शिलामुच्छ्रीयन्ते शिलाश्चावटेष्विति चत्वारः। अतश्चतुर्षु कोणेषु आग्नेयादिषु चत्वारोऽवटा भवन्ति तेष्वेवाज्येन होमः॥ स्तम्भमुच्छ्रयतीमामुच्छ्रयामीति॥ स्तम्भमुच्छ्रयति उत्थापयति अवटे मिनोतीत्यर्थः। केन मन्त्रेण। इमामुच्छ्रयामीत्यादिश्रेयोवसान इत्यन्तेन मन्त्रेण चतुरः। ततोऽनेनैव मन्त्रेण नैर्ऋत्याद्यवटेषु चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति। इतरगृहे तु चतुर्षु कोणेषु शिलान्यास एव भवति अनेनैव मन्त्रेण। प्रपद्यते। ततः शालां प्रपद्यते प्रविशति॥ अभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रम्प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रविशामीति॥ अभ्यन्तरतः अर्द्धनिष्पन्नायाः

कि आलोकनगम्यं नम्यार्द्रति। किमुक्त भवति। स्यावृतद्वारं वेश्म कर्त्तव्यमिति। तस्य च वेश्मनो न परिश्रुतस्यापि॥ सू० वर्जयेत्पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा। न्यग्रोधमपरादेशादुत्तराच्चाप्युदुंबरम्॥ टी० अश्वत्थादयः प्रसिद्धाः। एतैरेतासु दिक्ष्ववस्थितैः किं भवतीत्यत आह॥ सू० अश्वत्थादग्निभयं ब्रूयात् प्लक्षाद्ब्रूयात्प्रमायुकान्॥ न्यग्रोधाच्छस्त्रसंपीडामक्षामयमुदुम्बरात्॥ टी० प्रमायुकान् नष्टायुषः। अक्षामयोऽक्षिरोगः॥ स्पष्टमन्यत्॥ सू० आदित्यदेवतोऽश्वत्थःप्लक्षो वै यमदेवतः। न्यग्रोधो वारुणो वृक्षः प्राजापत्य उदुम्बरः॥ टी० देवतानिर्देश उत्तरार्थः। स्पष्टमन्यत्॥

शालाया मध्ये अग्निमावसथ्यमुपसमाधाय पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणपार्श्वे ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतः अग्नेरुत्तरप्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णन्ताम्रादिभाजनं प्रतिष्ठाप्य निधाय। अत्र पुनर्ब्रह्मोपवेशनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरविज्ञापनार्थम्। स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा ब्रह्माणं प्रथममृत्विजमामन्त्रयते सम्बोधयति। कथं, ब्रह्मन्प्रविशामीति॥ **ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृचं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति**॥ तत आमन्त्रितेन ब्रह्मणा प्रविशस्वेत्यनुज्ञातः प्रसूतः प्रविशति, ऋचं प्रपद्ये शिवम्प्रपद्य इति मन्त्रेण शालां प्रपद्यते॥ **आज्यꣳ संस्कृत्येहरतिरित्याज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति वास्तोष्पत इत्यादि**॥ अत्र प्राप्तमप्याज्यसंस्कारविधानमाघारादर्वाक् इहरतिरिति आज्यस्य होमप्राप्त्यर्थम्। आज्यसंस्कारानन्तरं पर्युक्षणान्ते इहरतिरित्यादि इह स्वधृतिःस्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेणैकाम्। उपसृजमित्यादिसुदीधरत्स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं हुत्वा वास्तोष्पत इति चतसृभिर्ऋग्भिरपराश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति। तत आघारावाज्यभागौ हुत्वा॥ **स्थालीपाकस्य जुहोति अग्निमिन्द्रमित्यादि**॥ ततः स्थालीपाकस्य चरोरग्निमिन्द्रमित्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मन्त्राहुतीर्जुहोति॥ **प्राशनान्ते कांꣳस्ये सम्भारानोप्यौदुम्बरपलाशानि समुराणि शाद्वलं दधि मधु घृतं कुशान्यवाँश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत्**॥ ततः स्विष्टकृदादिसंस्रवप्राशनान्ते कांस्ये कांस्यमये पात्रे सम्भारान् वक्ष्यमाणानोप्य कृत्वा औदुम्बरपत्राणि समुराणि सक्षीराणि शाद्वलम् दूर्वागोमयम् अरोगिण्यादिगोः शकृत् दधि मधु घृतं यवान् निगदव्याख्यातान् आसनानि च उपस्थानानि च आसनोपस्थानानि वास्तुशास्त्रोपदिष्टानि तेषु प्रोक्षेत् उदुम्बरपलाशादिसम्भारैस्तान्यभिषिञ्चेदित्यर्थः॥ तत्रासनानि नागदन्तादिमयस्थानानि उपस्थानानि देवतास्थानानि॥ **पूर्वे सन्धावभिमृशति श्रीश्च त्वेति**॥ ततः शालायाः पूर्वे सन्धौ अभिमृशति पूर्वसन्धिप्रदेशमालभते श्रीश्च त्वेति मन्त्रेण। एवं दक्षिणे सन्धौ यज्ञस्य त्वेति मन्त्रेण। तथैव पश्चिमे सन्धौ अन्नं च त्वेति। तद्वदुत्तरे सन्धौ ऊर्क्चत्वेति॥ **निष्क्रम्य दिश उपतिष्ठते**॥ एवं शालायाः पूर्वादिसन्धीनभिमृश्य बहिर्निष्क्रम्य दिशः प्राचीप्रमुखाश्चतस्रः केता च मा सुकेता चेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रदक्षिणक्रमेण प्रतिमन्त्रमुपतिष्ठते स्तौति॥ **निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणेति**॥ निष्ठितां निर्मितां सम्पूर्णामिति यावत्। प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थूणेत्यादिसन्तु सर्वत इत्यन्तेन मन्त्रेण॥ ततो

ब्राह्मणभोजनम् '। इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । अथ शालाकर्मोच्यते । तत्र पुण्याहे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्तम्भस्थानावटेषु चतुर्षु प्रत्यवटमाग्नेयकोणादारभ्य अच्युताय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणैकैकामाज्याहुतिं जुहुयात् । इदमच्युताय भौमायेति प्रत्याहुति त्यागः । अथ होमक्रमेणावटेषु तूष्णीं शिलाः स्थापयित्वा तदुपरि "इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं वसोर्द्धारां प्रतरणीं वसूनाम् । इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा । अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय । आत्वा शिशुराक्रन्दत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः । आत्वा कुमारस्तरुण आवत्सो जगदैः सह । आत्वा परिस्रुतः कुम्भ आदध्नः कलशैरुप । क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा रयिन्नो धेहि सुभगे सुवीर्यम् । अश्वावद्गोमदूर्जस्वत्पर्णं वनस्पतेरिव । अभिनः पूर्यतांॅ रयिरिदमनुश्रेयो वसान" इत्यनेन मन्त्रेण होमक्रमेणैव चतुर्षु अवटेषु चतुरः स्तम्भानुच्छ्रयति मिनोति । स्तम्भाभावेऽनेनैव मन्त्रेण प्रत्यवटं शिलां स्थापयेत् । अर्द्धनिष्पन्नायां शालायां तन्मध्यप्रदेशे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमावसथ्याग्निं स्थापयित्वा ब्रह्माणमुपवेश्याग्नेरुत्तरत उदपात्रम्प्रतिष्ठाप्य प्रणीताप्रणयनं विधाय कुशकण्डिकापूर्वकं चरुं श्रपयित्वा प्रोक्षण्युत्पवनान्ते बहिर्निष्क्रम्य द्वारसमीपे गृहाभिमुखं स्थित्वा ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य प्रविशस्वेति ब्रह्मणानुज्ञात ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति मन्त्रेण शालां प्रविशेत् । अथ स्वासने उपविश्य उपयमनकुशानादाय समिदाधानपर्युक्षणानि कृत्वा इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेत्येकामाज्याहुतिं जुहुयात्, इदमग्नय इति त्यागं विधाय, उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति मन्त्रेण द्वितीयामाज्याहुतिं जुहोति, इदमग्नय इति त्यक्त्वा अपराश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति । वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवानः। यत्त्वेमहे प्रतितन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे स्वाहेत्येकाम् इदं वास्तोष्पतये० । वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो । अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति तन्नो जुषस्व स्वाहेति द्वितीयाम् इदं वास्तोष्पतये० । वास्तोष्पते शग्मया सॅंसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या । पाहि क्षेम उतयोगे वरन्नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहेति तृतीयाम् इदं वास्तोष्पतये० । अमीवहा वास्तोष्पते विश्वारूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः स्वाहेत्यनेन चतुर्थीं जुहुयात् इदं वास्तोष्पतय इति चतसृषु त्यागः' । तत आघारावाज्यभागौ हुत्वा चरुणा अग्निमिन्द्रमित्यादिभिः

षड्भिर्मन्त्रैः षडाहुतीर्जुहुयात्। तद्यथा। अग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वये। सरस्वतीं च वाजीञ्च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति प्रथमा। इदमग्नये इन्द्राय बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वाज्यै च०। सर्पदेवजनान् सर्वान् हिमवन्तꣳ सुदर्शनम्। वसूंश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह। एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति द्वितीयाम्। इदं सर्पदेवजनेभ्यो हिमवते सुदर्शनाय वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यश्च०। पूर्वाह्णमपराह्णं चोभौ मध्यन्दिना सह। प्रदोषमर्द्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम्। एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति तृतीयाम्। इदं पूर्वाह्णायापराह्णाय मध्यन्दिनाय प्रदोषायार्द्धरात्राय व्युष्टायै देव्यै महापथायै च०। कर्तारं च विकर्तारं विश्वकर्माणमोषधीश्च वनस्पतीन्। एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति चतुर्थीम्। इदं कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्मणे ओषधिभ्यो वनस्पतिभ्यश्च०। धातारं च विधातारं निधीनां च पतिꣳ सह। एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहेति पञ्चमीम्। इदं धात्रे विधात्रे निधीनां पतये च०। स्योनꣳ शिवमिदं वास्तु मे दत्तं ब्रह्मप्रजापती। सर्वाश्चदेवताः स्वाहेति षष्ठीम्। इदं ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च०। ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवान् प्राश्य ब्रह्मणे दक्षिणान्दत्वा कांस्यपात्रेऽनुपहते सक्षीराण्यौदुम्बरपर्णानि दूर्वागोमयदधिमधुघृतकुशयवांश्च सम्भारान्कृत्वा आसनानि नागदन्तस्थानानि उपस्थानानि च देवतास्थानानि प्रोक्षेत् तैः पत्रादिसम्भारैः। अथ पूर्वे सन्धौ, श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वे सन्धौ गोपायेतामिति मन्त्रेणाभिमर्शनं करोति। ततो दक्षिणे सन्धौ, यज्ञस्य त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति। अथानन्तरं पश्चिमे सन्धौ, अन्नं च त्वा ब्राह्मणश्च पश्चिमे सन्धौ गोपायेतामिति। अथोत्तरे सन्धौ, ऊर्क्च त्वा सूनृता चोत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति। अथ गृहान्निष्क्रम्य वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथालिङ्गं दिश उपतिष्ठते। केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वै केतादित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति मन्त्रेण प्राचीन्दिशमुपस्थाय, अथ दक्षिणतः, गोपायमानं च मा रक्षमाणा च दक्षिणतोगोपायेतामित्यहर्वै गोपायमानꣳरात्री रक्षमाणा ते प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामिति दक्षिणां दिशमुपस्थाय, अथ पश्चाद्दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद्गोपायेतामित्यन्नं वै दीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चाद्गोपायेतामिति मन्त्रेण पश्चि-

मामुपस्थाय, अथोत्तरतः, अस्वप्नश्च मानवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा वा अस्वप्नो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामिति मन्त्रेणोत्तरामुपतिष्ठते। ततः समाप्तायां शालायां ज्योतिर्विदुपदिष्टे पुण्येऽहनि "प्रवेशे नववेश्मन" इतिवचनान्मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धं विधाय ब्राह्मणैः कृतस्वस्त्ययनो मङ्गलतूर्यगीतशान्तिपाठेन सजलकलशब्राह्मणपुरःसरः शुक्लमाल्यानुलेपनस्तादृशसकलपुत्रपौत्रकलत्रादिसमेतः सुशकुनसूचिताभ्युदयस्तोरणाढ्यां शालां द्वारेण प्रविशति। धर्मस्थूणाराजꣳश्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह । यन्मे किञ्चिदस्त्युपहूतः सर्वगणसखायसाधुसंवृतः तां त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहान्नः सन्तु सर्वत इत्यनेन प्रविशेत् । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति शालाकर्म ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातो मणिकावधानम् ॥ १ ॥ उत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकाँ(सुमनसः कपर्द्दिकान्)श्चान्यानि चाभिमङ्गलानि तस्मिन् मिनोति, मणिकꣳसमुद्रोऽसीति ॥ २ ॥ अप आसिञ्चति । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च । रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्गृणते वयोधादिति ॥ ३ ॥ आपो हिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ४ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

कर्कः ॥ अथातो मणिकावधानं। व्याख्यास्यत इति शेषः। मणिकशब्देनालिञ्जरोऽभिधीयते तस्यावस्थानं स्थापनम् ॥ उत्तरपूर्वस्यान्दिशि यूपवदवटं खात्वा तस्मिन्कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकाँश्चान्यानि चाभिमङ्गलानि तस्मिन्मिनोति मणिकꣳ समुद्रोऽसीति ॥ शालायामेवोत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपवदवटं खात्वा तस्मिन्कुशानास्तीर्य अक्षतानरिष्टकांश्चान्यानि चाभिमङ्गलानि ऋद्धिवृद्ध्यादीनि तस्मिन्मिनोति मणिकं समुद्रोऽसीत्यनेन मन्त्रेण शम्भूरित्येवमन्तेन। एवमन्तता कथं ज्ञायते । वक्ष्यति ह्युपरिष्टान्मयोभूरित्यनुवाकशेषेणेति । अप आसिञ्चत्यापो रेवतीः ॥ इत्यनेन मन्त्रेण । आपोहिष्ठेति च तिसृभिः। अप आसिञ्चति । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथ मणिकस्य अलिञ्जरस्यावधानं स्थापनम् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । अग्नेरुत्तरपूर्वस्यामीशान्यान्दिशि । यूपवदिति देवस्यत्वेत्यभ्र्यादानम् । आददे नारीत्यवटखननम् । तत्र कुशास्तरणम् । अक्षतादीनाञ्च प्रक्षेपः । तत्र मङ्गलानि ऋद्धिवृद्ध्यादीनि । तस्मिन्नवटे मणिकम्मिनोति स्थापयति । समुद्रोऽसीत्यादिना शम्भूरित्यन्तेन मन्त्रेण ।' एतदन्तता मयोभूरित्यनुवाकशेषेणेति वक्ष्यमाणत्वात् । आपोरेवतीरिति मन्त्रेण आपोहिष्ठेत्यादितिसृभिश्चापस्तत्रासिञ्चति प्रक्षिपति । तस्यार्थः । आपो रेवतीरिति परमेष्ठी त्रिष्टुप् आपो ऽपामासेचने० । हे आपः यूयं रेवतीः धनवत्यः हि यस्मात् इत्थं वस्वः वसुनो धनस्य क्षयथा निवास भूताः स्थ भवथ । किञ्च भद्रं श्रेष्ठं क्रतुं यज्ञं विभृथ धारयथ । अमृतं रसं ब्रह्म वा फलं वा बिभृथ धारयथ । किञ्च रायो धनस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य पत्नीः स्वामिन्यो यूयम् तद्दातुं समर्था इत्यर्थः । तत् युष्मत्स्वरूपं गृणते स्तुवते सरस्वती देवी वय आयुरधात् दधातु ददात्वित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

हरिहरः ॥ अथातो मणिकावधानम् ॥ अथ शालाकर्मानन्तरं यतः शालायां मणिकेन भवितव्यमतो मणिकावधानं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः ॥ उत्तरपूर्वस्यान्दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकाँश्चान्यानिचाभिमङ्गलानि च तस्मिन्मिनोति मणिकᳬं समुद्रोऽसीति ॥ तत्र शालाया उत्तरपूर्वस्यामैशान्यान्दिशि यूपवत् अभ्र्यादानपरिलेखनपूर्वकमवटं मणिकबुध्नावस्थानपर्यन्तङ्गर्त्तं खात्वा निखाय ततः प्राचः पांसूनपोह्यावटस्योपरि प्रागग्रान् दीर्घान् कुशानास्तीर्य स्तृत्वा अक्षतान्यवान् अरिष्टकफलानि अन्यानि च सुमङ्गलानि ऋद्धिवृद्धिसिद्धार्थकादीनि तान्यथास्तीर्य ओप्य चकारः समुच्चयार्थः । तस्मिन्नवटे मणिकं उदकधानीं मिनोति स्थापयति "समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूरित्येतावता मन्त्रेण ॥ अप आसिञ्चत्यापो रेवतीरिति ॥ तस्मिन्मणिके अप अशूद्राहृतनद्याद्युदकमासिञ्चति प्रक्षिपति आपोरेवतीरितिमन्त्रेण ॥ आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ आपोहिष्ठा मयोभुव इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पुनर्मणिके सकृदप आसिञ्चति । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इतिसूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । ततो मणिकावधाननिमित्तमातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अग्नेरीशानप्रदेशे "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि"इति मन्त्रेणाभ्रिमादाय "इदमहᳬंरक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामीत्यवटं भाण्डानुमानं परिलिख्य

उदकं स्पृष्ट्वा गर्त्तं खात्वा प्राचः पांसूनपास्य कुशानास्तीर्य अक्षतानरिष्टकान् ऋद्धिवृद्धिहरिद्रादूर्वासितसर्षपादिमङ्गलद्रव्यं निक्षिप्य तदुपरि समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूरित्येतावता मन्त्रेण मणिकमवटे निधाय तत " आपोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च । रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नी सरस्वती तद्‌गृणते वयोधादित्यनेन मन्त्रेण। तथा आपो हिष्ठामयो भुव इत्यादितृचेन च सकृन्मणिके अप आसिञ्चति। ततो ब्राह्मणमेकं भोजयेत् । इति मणिकावधानम् ॥

मूलम् ॥ अथातः शीर्षरोगभेषजम् ॥ १ ॥ पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि। चक्षुर्भ्याᳬश्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि। यक्ष्मᳬ शीर्षण्यᳬरराटाद्विवृहामीममिति ॥ अर्द्धं चेदवभेदकविरूपाक्ष श्वेतपक्ष महायशः । अथो चित्रपक्ष शिरो मास्याभितापसीदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ ४ ॥ ॥ ६ ॥

कर्कः ॥ अथातः शीर्षरोगभेषजम् ॥ व्याख्यास्यते ॥ पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि ॥ पाणिभ्यामेव चक्षुर्भ्यामित्यनेन मन्त्रेण । अर्द्धञ्चेत् शीर्षरोगेण गृह्यते । अवभेद इत्यनेन मन्त्रेण भ्रुवि मार्जनम् ॥ एवंच कृते क्षेम्य एव भवति ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातः शिरोरोगस्य भेषजन्निवर्तकम् वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । प्रक्षालिताभ्याम्पाणिभ्यां सव्यासव्याभ्यां भ्रुवोः सव्यासव्ययोर्यथाक्रमं मार्जनं युगपत् चक्षुर्भ्यामिति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् वायुरपाकरणे० । चक्षुराद्यङ्गेभ्यः अधि सकाशादिमं यक्ष्मं रोगविशेषम् शीर्षणि भवं शीर्षण्यं विवृहामि पृथक्करोमि निराकरोमीत्यर्थः । तत्र गोदानं शिरोदेशः । शुबुकं चिबुकम् । रराटं ललाटम् । अर्द्धञ्चेच्छीर्षं रोगेण गृह्यते तदापि, पाणी प्रक्षाल्य पीडितभ्रूपार्श्ववर्तिना हस्तेन तद्‌भ्रूमार्जनम् अवभेदकेति मन्त्रेण। तस्यार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् विरूपाक्षः अपाकरणे० । अव अवाचीनङ्कृत्वाऽङ्गम्भेदयति विदारयति इति हे अवभेदक विरूपे विकृते अक्षिणी यस्मादिति हे विरूपाक्ष । श्वेतपक्षेत्यादीन्यन्वर्थसम्बोधनानि । भो एवम्भूत शिरोरोग अस्य रोगिणः शिरः मा तापसीत् । त्वत्प्रसादात् तापयुक्तम्माभूत् । यद्वा भवानस्य शिरो मा सन्तापयत्विति । इत्येवङ्कृते हि निश्चितं क्षेम्यः क्षेमार्होऽयम्भवति । एतेनार्द्धशीर्षरोगस्वरूपम्प्रतिपादितम् ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातः शीर्षरोगभेषजम् ॥ अथ मणिकावधानानन्तरं यतः शिरोरोगवान् किञ्चित्कर्म कर्तुं न शक्नोति अतो हेतोः शीर्षणि मूर्द्धनि रोगस्तस्य भेषजम्प्रतीकारः वक्ष्यत इति सूत्रशेषः ॥ पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि चक्षुर्भ्यांश्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि । यक्ष्मंशीर्षण्यंरराटाद्विवृहामीममिति ॥ यदि स्वस्य परस्य वा पीडा भवति तत्र पाणी स्वकीयौ हस्तौ प्रक्षाल्य अद्भिरवनेज्य भ्रुवौ युगपत् ताभ्यां पाणिभ्यां विमार्ष्टि प्रोञ्छति । अन्यस्य वा स्वयं करोति चक्षुर्भ्यामित्यादि विवृहामीममित्यन्तेन मन्त्रेण ॥ अर्द्धञ्चेदवभेदक विरूपाक्ष श्वेतपक्ष महायशः । अथो चित्रपक्ष शिरो मास्याभितापसीदिति ॥ अर्द्धञ्चेत् शीर्षं व्यथते तदा पूर्ववत्पाणी प्रक्षाल्य दक्षिणेन पाणिना यदि शिरसो दक्षिणभागे रुक् तर्हि दक्षिणाम् वामे वामाम् अवभेदकेत्यादिना मास्याभितापसीदित्यन्तेन मन्त्रेणैकां भ्रुवं विमार्ष्टि ॥ क्षेम्यो हैव भवति ॥ हि ततः क्षेम्यः शिरोरोगरहित एवासौ भवतीति ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ उतूलपरिमेहः ॥ १ ॥ स्वपतो जीवविषाणे स्वं मूत्रमासिच्याप*सलवि त्रिः परिषिञ्चन्परीयात् । परि त्वा गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च सख्येभ्यो विसृजाम्यहम् । उतूल परिमीढोऽसि परिमीढः क्व गमिष्यसीति ॥ २ ॥ स यदि भ्रम्याद्द्वावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयात् । परि त्वा ह्वलनो ह्वलनिवृत्तेन्द्रवीरुधः ॥ इन्द्रपाशेन सित्वा मह्यं मुक्त्वाऽथान्यमानयेदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्यो हैव भवति ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ उतूलपरिमेहः ॥ उतूलो दास उच्यते । तस्य भ्रमणशीलस्य वशीकरणाय परिमेहः परिषेकः क्रियते ॥ स्वपतो जीवविषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापसलमेव त्रिः परिषिञ्चन् परीयादिति परि त्वागिरेरहं०। इत्यनेन मन्त्रेण ॥ स्वपतो दासस्य जीवतः पशोर्विषाणे स्वम्मूत्रमासिच्यापसव्यन्तमेव त्रिः परिषिञ्चन्परीयात् परित्वा गिरेरित्यनेन मन्त्रेण ॥ स यदि भ्रम्याद्द्वावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयात् ॥ स यदि पुनर्भ्रम्यादेव ततो

* अपसलमेवेति पाठान्तरम् ।

दावाग्निमुपसमाधाय आगन्तुकत्वाच्चतुर्दशाहुतिकान्ते घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयात् परित्वाहूलनो हूलमित्यनेन मन्त्रेण । एवं कृते क्षेम्य एव भवति ॥ ७ ॥ * ॥

जयरामः ॥ उतूलो विवशो दासः तस्य परिमेहो वशीकरणायाभिषेकः । वक्ष्यतइति सूत्रशेषः । स्वपतो दासस्योपचारः । जीवतः पशोर्विषाणे शृङ्गे स्वम्मूत्रमासिच्य तेनैव दासम् अपसलवि अप्रदक्षिणम्परिषिञ्चन् त्रिवारम्परीयात्परिभ्रमेत् "परित्वेति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वायुः सेचने० । भो उतूल त्वा त्वां गिरेः पर्वतादपि परि आकृष्य विशिष्टतया सृजामि मय्यनुरक्तङ्करोमि मात्रादिभ्यश्च । तत्र भगिनीभ्रात्रोर्मातापित्रोश्चेति षष्ठ्यौ पञ्चम्यर्थे । परिशब्दावृत्तिर्मन्त्रशक्तिदार्ढ्याय, सखिभ्यः सखिभावमापन्नेभ्योऽपि । परिमीढः मन्त्रशक्त्या सेचनरूपैः पाशैर्बद्ध इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । एवम्परिमीढोऽपि । पुनर्यदि भ्रम्यात्तदोपायान्तरमाह । दावाग्निमुपस्थाप्य । आगन्तुत्वाच्चतुर्दशाहुत्यन्ते घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि कुशकुण्डलानि त्रीणि जुहुयात् "परित्वाहूलनइतिमन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् इन्द्रो होमे० । भोहूल चञ्चल इन्द्रस्य ईश्वरस्य वीरुधः पाशात् सेवकः स्वामिभक्तः स्यादित्येवंरूपात् परि समन्ततो निर्वृत्त निर्गत्य स्थितः, अथ अतः त्वा त्वां हूलनो ज्वलनो ऽयमग्निरिन्द्रपाशेन तेनैव सित्वा बध्वा अन्यं तव मनसि स्थितम् अनर्थकारिभूतविशेषम्मुक्त्वा मोचयित्वा मह्यं मामाश्रयितुम् आनयेत् आनयतु । मदायत्तङ्करोत्वित्यर्थः । यद्वा हूलनिर्वायुः । वृत्ता वर्त्तिता रक्षिता इन्द्रवीरुधो वेदा येन सः । स शब्दस्य वाय्वात्मकत्वात् एवम्भूतो वायुश्चेति योज्यम् । तत्पक्षे त्वेति दासविशेषणमुपक्रान्तत्वात् । शेषं समानम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ उतूलपरिमेहः ॥ उतूलस्य दुर्विनीतस्य दासस्य परिसमन्तात् मेहः सेचनं वशीकरणाभिषेक इति यावत्, कर्म्म कथ्यते । तद्यथा ॥ स्वपतो जीवविषाणे स्वम्मूत्रमासिच्यापसलवि त्रिः परिषिञ्चन्परीयात् परि त्वा गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च सखिभ्यो विसृजाम्यहम् । उतूल परिमीढोऽसि परिमीढः क्व गमिष्यसीति ॥ यदा स दासः स्वपिति तदा गवादेः पशोः जीवतो विषाणे शृङ्गे स्वम्मूत्रमासिच्य सिक्त्वा तस्य स्वपतो दासस्य अपसलवि अप्रादक्षिण्येन विषाणस्थं मूत्रम्परि समन्तात्सिञ्चन् उक्षन् त्रिः त्रीन् वारान् परीयात् परिभ्रमेत् परित्वा गिरेरित्यादि क्वगमिष्यसीत्यन्तेन मन्त्रेण ॥ स यदि

भ्रम्याद्दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्डानि जुहुयात् परित्वा ह्वलनो ह्वलनिर्वृत्तेन्द्रवीरुधः । इन्द्रपाशेन सित्वा मह्यमुक्त्वाऽथान्यमानयेदिति ॥ स दासो यदि अस्मिन्कर्मणि कृतेऽपि भ्रम्यात् स्वेच्छया विचरेत् तदा तद्वश्यार्थमिदं कर्मान्तरं कुर्यात् । तद्यथा । पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं दावाग्निं वनदहनं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्ते आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कुशेण्डानि कुशानामिण्डानि कुण्डलाकाराणि घृताक्तानि त्रीणि परित्वेत्यादि अथान्यमानयेदित्यन्तेन मन्त्रेण सकृदेव जुहुयात् । इदमिन्द्रायेति त्यागः । ततः संस्रवप्राशनादि ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कर्म कुर्यात् । क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ अस्मिन्कर्मणि कृते हि स्फुटं क्षेम्यः वश्य एव दासो भवति सम्पद्यते ॥ इत्युतूलदासवश्यकर्म ॥ ७ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ शूलगवः ॥ १ ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यः ॥ २ ॥ औपासनमरण्यꣳहृत्वा वितानꣳ साधयित्वा रौद्रम्पशुमालभेत ॥ ३ ॥ साण्डम् ॥ ४ ॥ गौर्वा शब्दात् ॥ ५ ॥ वपाꣳश्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसाꣳस्थालीपाकमिश्रान्यवदानानि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानायेति च ॥ ६ ॥ वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिग्व्याघारणम् ॥ ९ ॥ व्याघारणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति ॥ १० ॥ लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्रायसेनाभ्यो बलिꣳहरति यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमो यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नम इति ॥ ११ ॥ ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनति ॥ १२ ॥ अनुवातं पशुमव-

स्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् ॥ १३ ॥ नैतस्य पशोर्ग्राम्ँ हरति ॥ १४ ॥ एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः ॥ १५ ॥ पायसेनानर्थलुप्तः ॥ १६ ॥ तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा ॥ ॥ १७ ॥ ८ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ शूलगवः स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यः ॥ शूलगवाख्यङ्कर्म स्वर्गादिभिः कामैः पर्यायेण सम्बध्यते, नहि युगपत्सर्वकामानामुत्पत्तिसम्भवः । तत्कर्माभिधानायाह ॥ औपासनमग्निमरण्यँ हृत्वा वितानँसाधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत साण्डम् ॥ औपासनमग्निमरण्यं नीत्वा विहरणं कृत्वा रुद्रदेवत्यं पशुमालभेत साण्डम् ॥ साण्डशब्देनानपुंसक उच्यते तस्य चान्वयाच्छागपरिहरणप्राप्तौ । गौर्वाशब्दादित्याह । गौरेव स्यान्न छागः । कुत एतत् । शूलगव इति शब्दादेव । वपाँश्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च । विहृतश्रपणपरिप्राप्तौ सत्यां सहश्रपणार्थोऽयमारम्भः । विहृतं श्रपणं कथमिति चेत्प्रोदकपरिप्राप्त्याज्यासादनोत्तरकालमन्येषां पशूनां शाखानिखननं हि प्राप्तम् ॥ उत्तराघारान्ते च पशुसमञ्जनादिवपादीनां विहृतमेव श्रपणं प्राप्तम् अतो वचनात्सहश्रपणमुच्यते । रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसां । जुहोतीति शेषः । स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतय उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानाय । इत्येभिर्मन्त्रैः । ततो वनस्पतिहोमः, स च यथादृष्टः पृषदाज्येन । स्विष्टकृदन्ते दिग्व्याघारणं । कर्तव्यमिति शेषः । तच्च वसया, यथा अग्नीषोमीये दृष्टम् । व्याघारणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिं । एत एव मन्त्राः । अपराग्नौ पत्नीसंयाजहोमः । तथैव दृष्टत्वात् । ततो महाव्याहृत्यादि । लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिँहरति । यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेना० । इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनति । अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते । अनुवातमिति न प्रतिवातम् । प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् । उपतिष्ठते । वाशब्दो विकल्पार्थः । नैतस्य पशोर्ग्राम्ँहरन्ति । मांसमिति । एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः । पायसेन । असौ भवति । अनर्थलुप्तः । पायसमात्रसाधकत्वे पाशुको योऽर्थस्तेनालुप्तो भवति । एतदुक्तम्भवति । पायसेन देवतामात्रेज्येति । तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा ॥ ८ ॥ * ॥

जयरामः ॥　शूलगव इति कर्मनामधेयम् । स्वर्ग्य इति स्वर्गादिकामैः पर्यायेण सम्बध्यते । न हि युगपत्सर्वकामोत्पत्तिसम्भवः । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । औपासनम् आवसथ्याग्निम् अरण्यन्नीत्वा तत्र वितानं साधयित्वा आवसथ्याग्नेराहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणङ्कृत्वा रुद्रदेवत्यम्पशुं साण्डमनपुंसकमालभेत । तस्य चान्वयाच्छागस्य प्राप्तौ गौर्वा । वा शब्द एवार्थे । गौरेव न छागः । कुतः । शब्दाच्छूलगव इति वचनात् । वपां श्रपयित्वेति विहृतश्रपणे प्राप्ते सहश्रपणार्थो ऽयमारम्भः । विहृतश्रपणङ्कथमिति चेत् । चोदकपरिप्राप्त्या ऽऽज्यासादनोत्तरकालमन्येषाम् पशूनां शाखानिखननम्प्राप्तम् उत्तराघारान्ते च पशुसमञ्जनादि । वपादीनां विहृते शामित्राग्नावबदानानाम् वपायाश्चाहवनीय एवश्रपणम्प्राप्तम् । अतोऽत्र वचनात्सहश्रपणमुच्यते । रुद्रायेत्यादौ जुहोतीति शेषः । अवदानानि चरुमिश्राण्यग्न्यादीशानान्तेभ्यो जुहोत्येभिरेव नाममन्त्रैः । ततो वनस्पतिहोमः पृषदाज्येन तेनैव दृष्टत्वात् । ततो वनस्पतिहोमः पृषदाज्येन । ततः स्विष्टकृते हुत्वा दिशां व्याघारणम् कर्तव्यमिति सूत्रशेषः । तच्च वसया भवति । यथाऽग्नीषोमीये । पत्नीसंयाजा अप्येतैर्नाममन्त्रैरपराग्नौ । तत्र दृष्टत्वात् । ततः प्राशनान्ते शुना तुल्यवयस्कं गान्दत्वा लोहितम्पशो रक्तं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु च कुशासनेषु बलित्वेन ददाति यास्तेरुद्रेत्यादिषड्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । तदर्थः सुगमः । ते तुभ्यञ्चेति योज्यम् । तत्र षस्साम्परमेष्ठी यजुः रुद्रो बलिहरणे० । ऊवध्यं पुरीषाधानम् पोटीतिप्रसिद्धम् आहवनीये प्रक्षिपति अनुवातं वाताभिमुखम्पशुमवशिष्टम्पशुशरीरम् । रुद्रैः रुद्राध्यायाम्नातमन्त्रैः स्तौति । प्रथमोत्तमौ आद्यन्तौ ताभ्यां वा । पशोरत्र मांसमिति शेषः । एतेनैव विधानेन गोयज्ञकर्मविशेषः । असौ च पायसेन चरुणा अनर्थलुप्तश्च भवति । पायसेन शूलगवदेवतामात्रेज्येत्यर्थः । तस्य शूलगवपशोर्वयसा तुल्यवया गौर्दक्षिणा देया ॥　॥ ८ ॥　॥ * ॥　॥ * ॥

हरिहरः ॥　शूलगवः ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यः ॥ अथ स्वर्गादिकामस्य शूलगवाख्यं कर्म यागविशेषमनुविधास्यन्नाह शूलगव इति । स च स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः पशव्यः पशुभ्यो हितः पुत्र्यः पुत्रेभ्यो हितः धन्यः धनाय हितः यशस्यः यशसे हितः आयुष्यः आयुषे हितः । अयमर्थः । यदा यजमानः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषामन्यतमकामो भवति तदाऽनेन शूलगवाख्येन यागेन यजेत । अनेककामानां युगपदुत्पत्त्यसम्भवात् ॥ औपासनमरण्यꣳ हृत्वा

वितानꣳसाधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत साण्डम् ॥ औपासनमावसथ्याग्निं अरण्यमटवीन्नीत्वा तत्र वितानं त्रेताग्निविन्यासं साधयित्वा शुल्वोक्तप्रकारेण विरचय्य रौद्रं रुद्रो देवता अस्येतिरौद्रं, तं पशुं छागं आलभेत सञ्ज्ञपयति। कथम्भूतं साण्डम् अण्डाभ्यां सह वर्तत इति साण्डस्तम् अनपुंसकमित्यर्थः ॥ **गौर्वा शब्दात् ॥** वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नैव छागः पशूरौद्रः अपितु साण्डो गौः, कुतः, शब्दात् शूलगव इत्येतस्माच्छब्दात् ॥ **वपाꣳ श्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसाꣳ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ॥ अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतय उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानायेति ॥** वपां पक्वा स्थालीपाकमवदानानि च हृदयादीनि सहैव श्रपयित्वा। ननु पशुतन्त्रे विहृत्य शामित्रेऽग्नावदानश्रपणं वपाश्रपणं चाहवनीये दृष्टम्। अत्र तन्माभूदिति सहश्रपणमुच्यते स्थालीपाकमवदानानि चेति तत्र रुद्राय वपां जुहोति अन्तरिक्षाय वसां जुहोति, अत्र जुहोतीत्युभयत्राध्याहारः। स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि। अवदानहोमावसरे हृदयादीन्यवदानानि स्थालीपाकेन चरुणा संयुतानि जुहोति नवकृत्वः अग्नये स्वाहेत्येवमादिभिर्नवभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौ प्रक्षिपति। कथम्। अग्नये स्वाहा १। रुद्राय स्वाहा २। शर्वाय स्वाहा ३। पशुपतये स्वाहा ४। उग्राय स्वाहा ५। अशनये स्वाहा ६। भवाय स्वाहा ७। महादेवाय स्वाहा ८। ईशानाय स्वाहा ॥ ९ ॥ यथामन्त्रं त्यागाः ॥ **वनस्पतिस्विष्टकृदन्ते दिग्व्याघारणम् ॥** वनस्पतिश्च स्विष्टकृच्च वनस्पतिस्विष्टकृतौ तयोरन्तः वनस्पतिस्विष्टकृदन्तः तस्मिन् दिशां व्याघारणम् कर्तव्यमिति सूत्रशेषः। तत्तु व्याघारणं वसयैव भवति। तत्र वनस्पतिहोमः स्विष्टकृद्धोमादर्वाक् पृषदाज्येन भवति, पशौ तथादृष्टत्वात्। स्विष्टकृद्धोमश्च सर्वावदानपक्षे त्र्यङ्गेभ्यः असर्वावदानपक्षे तेभ्य एवावशिष्टेभ्यः। अत्र सूत्रे व्याघारणमेव निबद्धम्, तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां सर्वपशुप्रकृतिभूताग्नीषोमीये दर्शनात् वसाद्रव्यं दिशो देवता व्याघारणधर्मतया लभ्यते। **व्याघारणान्ते पत्नीः संयाजयन्तीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति ।** व्याघारणं दिशामभिघारणं तस्यान्ते अवसाने पत्नीः पञ्च वक्ष्यमाणाः संयाजयन्ति जाघन्या पश्वङ्गेन। कथम्; इन्द्राण्यै रुद्राण्यै इत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः प्रतिमन्त्रम्। **लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिꣳहरति यास्ते रुद्रेत्यादि ॥** ततो महाव्याहृत्यादि लोहितं तस्यैव पशो रुधिरं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु आसनेषु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा, रुद्रायसेनाभ्यः रुद्राय देवतायै सेना रुद्राय-

सेनाः अलुक्समासः ताभ्यो बलिमुपहारं हरति ददाति यास्तइत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः षट्सु पालाशकूर्चेषु प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ **ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधोवा निखनति** ॥ ऊवध्यं पुरीषाधानं पोटीति प्रसिद्धम् । लोहितेन रक्तेन लिप्तं संसृष्टं लोहितलिप्तमग्नौ आहवनीये प्रास्यति प्रक्षिपति अधोभूमौ वा निखनति निदधाति ॥ **अनुवातम्पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम्** ॥ अनुवातं वातमनु लक्षीकृत्य वाताभिमुखमित्यर्थः पशुमवशिष्टं पशुशरीरमवस्थाप्य निधाय रुद्रैर्नमस्त इत्यध्यायाम्नातै रुद्रमन्त्रैरुपतिष्ठते स्तौति । यद्वा प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्यां मन्त्रसमुदायाभ्याम् । तत्र प्रथमोऽनुवाको नमस्त इत्यारभ्य षोडशर्चः, उत्तमोऽन्तिमः द्रापे अन्धसस्पतइत्यारभ्य विंशतिकण्डिकात्मकः ॥ **नैतस्य पशोर्ग्रामᳬंहरन्ति** ॥ एतस्य रौद्रस्य पशोर्मांसं ग्रामं न हरन्ति ग्रामं प्रति न नयन्ति याज्ञिकाः, किन्तु अरण्य एवोत्सृजन्ति ॥ **एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः** ॥ एतेनैव शूलगवेनैव यज्ञेन गोयज्ञो गोयज्ञनामधेयो यागो व्याख्यातः कथितः । तत्र द्रव्यविशेषमाह ॥ **पायसेनानर्थलुप्तः** ॥ पायसेन पयसा संसिद्धेन चरुणा अनर्थलुप्तः शूलगवप्रधानदेवताहोमलोपरहितः ॥ **तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा** ॥ तस्य शूलगवपशोर्वयसा तुल्यं समं वयो जन्मातिक्रान्तकालो यस्य गोः स तुल्यवया गौः गोपुङ्गवः दक्षिणा परिक्रयद्रव्यं ब्रह्मणे देयमिति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः । स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामानां शूलगवपशुबन्धो विहितः, तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा औपासनाग्निमादायारण्यं गच्छेत् । तत्र शुचौ देशे गार्हपत्यायतनं सप्तविंशत्यङ्गुलं वृत्तं विधाय तन्मध्यनिखातशङ्कोरष्टौ एकादशद्वादश वा स्वकीयपदा प्राचीं दिशं गत्वा तदन्ते शङ्कुन्निखाय तयोः शङ्क्वोरुभयतःपाशां रज्जुं प्रसार्याहवनीयायतनं रचयेत् । तद्यथा । यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् । आगमार्द्धे च शङ्कुः स्यात्तदर्द्धे च निरञ्छनमिति शुल्वसूत्रवचनानुसारेण । अत्रायं रचनाप्रकारः । पूर्वस्माच्छङ्कोर्द्वादशाङ्गुष्ठपर्वपरिमितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शङ्कुद्वयं निखाय चतुर्विंशत्यङ्गुलां रज्जुं परिमाय तावतीमेवाधिकां गृहीत्वा उभयतः पाशवतीं कृत्वा तस्या रज्जोरागमार्द्धे शङ्कुस्थानं सूत्रादिनाऽङ्कयित्वा अपरागमार्द्धे निरञ्छनं आकर्षणसूत्रगुणमोप्य पूर्वार्द्धापरार्द्धान्तयोः शङ्क्वोः तस्या रज्जोः पाशद्वयं निक्षिप्य निरञ्छनेन गुणेन दक्षिणत आकृष्य शङ्कुस्थाने शङ्कुं निखनेत् । ततस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवाकृष्य शङ्कुस्थाने

अपरं शङ्कुं निखनेत् । अथ रज्जोः पाशौ परिवर्त्य पूर्ववन्निरञ्छनगुणेन दक्षिणत आकृष्य शङ्कुस्थाने शङ्कुन्निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवाकृष्य शङ्कुस्थाने शङ्कुन्निखनेत्। एवं चतुरस्रं चतुर्विंशत्यङ्गुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं सम्पद्यते। ततो गार्हपत्याहवनीयान्तरालसम्मितां रज्जुमागमय्य तां च षड्गुणां सप्तगुणां वा विधाय षष्ठांशं सप्तमं वा तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्य त्रिगुणीकृत्य अपरवितृतीये शङ्कुस्थानज्ञानार्थमङ्कयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य गार्हपत्यायतनाद्दक्षिणत आकृष्य अपरवितृतीयाङ्के शङ्कुन्निखाय तस्मिन् शङ्कौ अन्यरज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशाङ्गुलानि परिमाय वृत्तम्मण्डलं विरचय्य तन्मध्यमशङ्कोश्चत्वार्यङ्गुलान्युत्तरतः परित्यज्य तत्र पूर्वापरायतां मण्डलसम्मितां रज्जुं निपात्य रेखामुल्लिखेत् । एवं धनुषाकृति दक्षिणाग्न्यायतनं सम्पद्यते। तथा तामेव रज्जुम्परिवर्त्याहवनीयादुत्तरतो वितृतीयेनाकृष्य वितृतीयस्थाने उत्करं कुर्यात् । एवं वितानं साधयित्वा तेषु पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा गार्हपत्यायतने औपासनाग्निं संस्थाप्य मृन्मयेन पात्रेण गार्हपत्यैकदेशमादायाहवनीयायतने आहवनीयं प्रणयेत् । एवमेव गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निखरे दक्षिणाग्निम् आहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पशुनाऽहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति सुब्राह्मणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्ते आसने तमुपवेश्य उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रम् वज्रम् अन्तर्द्धानतृणं चेत्येतानि पञ्च आसादयेत् । ततः रज्जुं शङ्कुं शम्याम् अभ्रिम् पुरीषाहरणम् उदकम् सिकताः आच्छादनवस्त्रमित्यष्टौ उपकल्पयेत् । ततः पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमन्तर्द्धानतृणं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीन्निधाय वज्रमादाय वेदिं मिमीते स्फ्येन । आहवनीयस्य दक्षिणतः प्राचीं त्र्यरत्निं पश्चिमतश्चतुररत्निमुत्तरतस्त्रिरत्निं पूर्वतश्च त्र्यरत्निम् इति एवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमुह्य उत्तरतो वज्रेणोत्करं परिलिख्य तदन्तिके वज्रन्निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सव्ये पाणावाधाय दक्षिणेनालभ्य तेन वज्रेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं तृणं निधाय तदुपरि तेन प्रहृत्य तदग्रेण पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनस्तथैव प्रहृत्य पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्यामुं पुरीषमुत्करे करोति, एवमेव द्वितीयं करोति, पुरीषकरणान्ते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामुत्करेऽभिन्यासं करोति ततस्तृतीयं प्रहरणादि तथैव चतुर्थं कृत्वा ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीत्यामन्त्रितेन ब्रह्मणा परिगृह्णीत्यनुज्ञातः स्फ्येन

वेदिं दक्षिणतः प्राचीं परिगृह्य पश्चिमत उदीचीम् उत्तरतः प्राचीम् परिगृह्णाति अथ वेद्यां प्राचीस्तिस्रो लेखा उल्लिख्य अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणाप्रभृतिभ्यो लेखाभ्यः पृथक् पृथक् पुरीषमादायोत्करे प्रक्षिप्य क्रमेण लेखाः सम्मृशति । तत्रैते वेदिमानादिपदार्थाः स्वकर्तृका मन्त्ररहिताश्च, ऋत्विगन्तराभावात्समाम्नायाभावाच्च। अथाहवनीयस्य पुरस्तादुत्तरवेदिस्थाने पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा पूर्वार्द्धे शङ्कुन्निखाय द्वात्रिंशदङ्गुलां शम्यामादाय चतुरस्रामुत्तरवेदिं शम्यामात्रीं मिमीते, ततस्तथैव शम्यया उत्तरवेदेरुत्तरतश्चात्वालं मिमीते । तद्यथा पश्चादुदीचीं शम्यां निपात्य स्फ्येन तावतीं लेखामुल्लिख्य तथैव पुरस्तादुदीचीं दक्षिणतः प्राचीं उत्तरतः प्राचीं शम्यां निपात्य लेखामुल्लिखेत् । एवं चतुरस्रशम्याप्रमाणं चात्वालं सम्पद्यते । ततश्चात्वालमध्ये स्फ्याग्रेण प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदौ शङ्कुसमीपे प्रक्षिप्याभिन्यासं विधाय पुनरेवं द्विरपरं प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदौ प्रक्षेपमभिन्यासं च कृत्वा चतुर्थवेलायामभ्र्या चात्वालं खात्वा यावता पुरीषेण शम्यामात्री उत्तरवेदिरूर्द्ध्वा पूर्यते तावत्पुरीषम्पुरीषाहरणेन चात्वालादादाय प्रक्षिपेत् एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्रां नाभिं कृत्वा प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य सिकतामुपकीर्य वाससाऽऽच्छादयति । अथ गार्हपत्ये पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्याआहवनीये सोपयमनीकाधिश्रुते इध्मस्याग्नीनुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्चोत्तरवेदिं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेराग्नेयकोणसमीपे बहिर्वेदीं निनीय पञ्चगृहीतेनाज्येन नाभिं व्याघारयति कोणे हिरण्यं पश्यन् । यथा पूर्ववद्दक्षिणस्यां स्रक्त्यां आघार्योत्तरापरस्यां ततो दक्षिणापरस्यां ततः पूर्वोत्तरस्यां मध्ये चाभिघार्य्य शेषमाज्यं स्रुवे उद्यम्योर्द्धमुत्क्षिपति । ततो नाभिं पैतुदारवैः परिधिभिः परिदधाति । तद्यथा प्रथममुदगग्रेण पश्चिमतः ततः प्रागग्रेण दक्षिणतः ततः प्रागग्रेणोत्तरतः । ततो नाभिमध्ये गुग्गुलुसुगन्धितेजनं वृष्णेस्तुकाः शीर्षण्याः तदभावेऽन्यानिदधाति । तदुपरि उपयमनीगतमग्निं स्थापयति उपयमनीं च तत्समीपे निवपति चात्वाले वा, प्रणीयमानमग्निं ब्रह्माऽनुगच्छति । ततो यजमानः प्रणीता उत्तरवेदेरुत्तरेण कुशासने प्रणीयाहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यं च पात्राण्यासादयति । आज्यस्थाली सम्मार्गकुशाः सन्नहनावच्छादनानि परिधयः उपयमनकुशाः समिधः स्रुवः आज्यम् वपाश्रपण्यौ चरुस्थाली शूलम् उखा तण्डुलाः दक्षिणार्थं तुल्यवया गौश्चेति । अथोपकल्पनीयान्युपकल्पयति । बर्हिः प्लक्षशाखा

पलाशशाखा त्रिगुणरशना उपाकरणतृणम् द्विगुणरशना गोपशुः असिः पान्नेजनीः दधि हिरण्यशकलानि षट् पलाशपत्राणि चेति । तत आसादनक्रमेण पात्राणि प्रोक्षति । रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तण्डुलान् प्रोक्षति । आज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य गार्हपत्येऽधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यात् । ततो वेदिम्मध्यसङ्गृहीतामभ्रया खात्वा ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य परिगृहाणेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातः पूर्ववत्स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरतो वेदिं परिगृह्यानुमार्ष्टि । आहवनीयमपरेण प्रोक्षणीरासाद्य प्रणीतोदकेन पाणी अवनिज्य प्रणीतानां पश्चिमतः प्रागग्रं स्फ्यं निधाय तदुपरि इध्माबर्हिषी आसादयति । ततः स्रुवं प्रतप्य सम्मृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् । आज्यमुद्वास्य प्रोक्षणीनामपरेण कृत्वोत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीरुत्पूय वेदिं प्रोक्ष्य बर्हिश्च प्रोक्ष्य प्रोक्षण्येकदेशेन बर्हिर्मूलानि सिक्त्वा बर्हिर्विस्रंस्य सन्नहनं च विस्रंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधाय सन्नहनावच्छादनैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणाति । तद्यथा बर्हिःपुलकं त्रिधा विभज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा द्वितीयं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा तृतीयभागं दक्षिणेनोत्थापितं सव्येन सङ्गृह्याङ्कस्थितं प्रथमभागं दक्षिणेनादाय वेद्यां स्तृणात्युदक्संस्थम्, तथैव द्वितीयं भागं दक्षिणेनोत्थाप्याङ्के कृत्वा सव्ये स्थितं दक्षिणेनादायाङ्कगतं सव्येन सङ्गृह्य पूर्वस्तृतबर्हिर्मूलानि द्वितीयबर्हिर्भागाग्रैश्छादयन् स्तृत्वा तृतीयभागं दक्षिणेनादाय स्फ्योपग्रहेण तथैव स्तृणाति पश्चादपवर्गम्, तत उपरि प्लक्षशाखाः स्तृणाति । अथाहवनीयं कल्पयति । ततो मध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधीन् आहवनीये परिदधाति, आहवनीयमवेक्ष्य अग्रेणाहवनीयं परीत्य पलाशशाखान्निखनति तां त्रिगुणरशनया त्रिः परिव्ययति तत्र शकलमुपगूहति, रुद्राय त्वोपाकरोमीत्युपाकरणतृणेन पशुमुपाकरोति । ततो द्विगुणरशनया अन्तराशृङ्गं पशुं बध्वा रुद्राय नियुनज्मीति शाखायां नियुनक्ति । अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य शेषमास्ये उपगृह्याधस्तादुपोक्षति । तत उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्य्युक्ष्य पूर्वाघारमाघार्य उत्तराघारान्ते स्रुवाग्रेण ललाटांसश्रोणिषु पशुं समनक्ति । ततः स्रुवाग्राक्ताभ्यां स्वर्वसिभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति । स्वरुमवगुह्य असिं एकतो घृतेनाभ्यज्य निदध्यात् । अथ चात्वालस्योत्तरतः स्फ्येन शामित्राय परिलिख्य आहवनीयस्योल्मुकेन पश्वाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान् पर्यग्निकुर्यात्त्रिः । पुनरुल्मुकमाहवनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् पुनराहवनीयादुल्मुकमादाय पशुं कण्ठे बध्वा वपाश्रपणीभ्यामन्वारभ्य उदङ्नयेत् । तत्र

वेदितृणद्वयमादाय शामित्रे उल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चादेकं तृण-मास्तीर्य तत्र पशुं प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं उदक्शिरसं उदक्पादं वा निपात्य अवाश्यमानं मुखं सङ्गृह्य तमनेन शामित्रेण सञ्ज्ञपयति, सत्यन्यस्मिन्पुरुषे शमि-तरि यजमान आहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्ये-कामाज्याहुतिमाहवनीये हुत्वा सञ्ज्ञप्ते 'पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येनापरां हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च जुहोति । अथ वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्य पात्नेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वयमेव करोति । तद्यथा । मुखं नासिके चक्षुषी द्वे कर्णौ द्वौ नाभिं मेढ्रं पायुं संहृत्य पादान् एकैकं पात्नेजनीजलेन स्पृशति, शेषेण शिरःप्रभृति कर्णपर्यन्तं पुनस्तथैवाप्याय्य ततोऽङ्गानि निषिच्य शेषं पशोः पश्चा-द्भागे निषिञ्चति । तत उत्तानं पशुं कृत्वा नाभ्यग्रे तृणं निधाय घृताभ्यक्तासि-धारयाऽभिनिधाय सतृणां त्वचं छित्वा तृणमूलमुभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा तृणं भूमौ निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा पुनरागत्योपविश्य वपामुत्खिद्य वपाश्रपणीभ्यां प्रोर्णूय छित्वाऽऽज्येनाभिघार्य प्रक्षाल्य पशुं विशास्ति । हृदयादीनि सर्वाणि त्रीणि वा पञ्च वा यथाकाममवदानान्यवद्य जाघनीं चावद्य श्वभ्रे ऊवध्यमवधाय लोहितं चावधाय चरौ तण्डुलानोप्य वपां शामित्रे प्रतप्य आहवनीयस्योत्तरतः स्थित्वा आहवनीये च प्रतप्य शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्य दक्षिणतः स्थित्वा स्रुवेणाज्येनाभि-घारयन् श्रपयति गार्हपत्ये स्थालीपाकम् । शामित्रे हृदयाद्यवदानानि प्रतप्य तत्र हृदयं शूले चरुं पर्यग्निकृत्वा वपामभिघारयति, अथ त्रिः प्रच्युते पशोर्हृदयमु-परि कृत्वा पृषदाज्येन हृदयमभिघार्य इतराण्यवदानान्याज्येन सर्वाणि च त्र्यङ्ग-वर्जमभिघार्य स्थालीपाकमुद्वास्य उखाञ्च वपाया अङ्गानां च प्राणदानं कृत्वा वपादीनि क्रमेणासाद्य अङ्गानि शाखाग्न्योरन्तरेणाहृत्य वेद्यामासाद्य वपामवदा-नानि चालभ्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा वपाहोमार्थं स्रुवे आज्यमुप-स्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलं दत्वा द्विरभिघार्य रुद्राय स्वाहेति वपां जुहोति, वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते चाग्नौ प्रास्यति, तत उखातो वसां गृहीत्वा अन्तरिक्षाय स्वाहेति जुहुयात् । अथावदानहोमार्थं स्रुवे आज्यमु-पस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयाद्यङ्गेभ्यः प्रत्येकं द्विर्द्विरवदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदाय क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं दत्वा सकृदभिघार्य अस-र्वाणि चेत् घृताभ्यक्तं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जुहोति । एवं पुनः स्रुवे उपस्तरणाहि-रण्यशकलावधानद्विर्द्विःप्रधानावदानग्रहणसकृत्स्थालीपाकावदानहिरण्यशकलाव-

धानाभिघारणानि कृत्वा अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अशनये भवाय महादेवाय ईशानायेत्येतैर्नाममन्त्रैः स्वाहाकारान्तैरेकैकस्मै जुहोति । एवमग्न्यादयो नव प्रधानहोमाः सम्पद्यन्ते। ततः पृषदाज्येन वनस्पतये स्वाहेति होमं विधाय स्विष्टकृद्धोमार्थं स्रुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलं दत्वा सर्वावदानपक्षे त्र्यङ्गेभ्यो द्विर्द्विरवदाय असर्वावदानपक्षे तेभ्य एव प्रधानार्थेभ्यो द्विर्द्विरवदाय सकृच्छरोरवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विर्द्विरभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यग्नेरुत्तरप्रदेशे जुहुयात् । यथामन्त्रं सर्वत्र त्यागाः । ततः स्रुवेण वसां गृहीत्वा आहवनीयस्य पुरस्ताद्दिशः स्वाहा इदं दिग्भ्यः । दक्षिणतः प्रदिशः स्वाहा इदं प्रदिग्भ्यः । पश्चिमत आदिशः स्वाहा इदमादिग्भ्यः । उत्तरतो विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः । मध्यत उद्दिशः स्वाहा इदमुद्दिग्भ्यः । पूर्वार्द्धे दिग्भ्यः स्वाहा इदं दिग्भ्यः । ततो जाघनीं गृहीत्वा गार्हपत्यं प्रत्येत्य जाघन्याः स्रुवेणावदायावदाय इन्द्राण्यै स्वाहा इदमिन्द्राण्यै रुद्राण्यै स्वाहा इदं रुद्राण्यै शर्वाण्यै स्वाहा इदं शर्वाण्यै भवान्यै स्वाहा इदं भवान्यै अग्नये गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये, एताः पञ्च पत्नीसंयाजाहुतीर्जुहुयात् । तत आहवनीये महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य शूलगवपशुना तुल्यवयसं वृषं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । ततः पलाशपत्रेषु षट्सु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा पशुलोहितेन "यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः। यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । इदं रुद्राय सेनाभ्य इति सर्वबलिषु त्यागाः । ऊवध्यस्य लोहितलिप्तस्याग्नौ प्रक्षेपणमधस्तान्निखननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्त इत्यादिना अस्य प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्यां वा रुद्रानुपस्थाय उदकमुपस्पृशेत् । एतस्य पशोर्मांसं ग्राममन्नानयेत् । इति समाप्तः शूलगवः ॥ अथ गोयज्ञपद्धतिः । तत्र विहितमातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्यफलाभामन्यतमफलकाम औपासनमरण्यन्नीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृतायां भूमौ स्थापयेत् । तत्र ब्रह्मोपवेशनान्ते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनं कृत्वा पायसं श्रपयित्वा आज्यभागाविष्ट्वा शूलगवदेवताभ्यः अग्निरुद्रशर्वपशुपत्युग्राशनिभवमहादेवेशानेभ्यः स्वाहाकारान्तैर्नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नवभिर्मन्त्रैः पायसेन प्रत्येकं जुहुयात् । ततः पायसादेव स्विष्ट-

कृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमान्ते संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ इति गोयज्ञपद्धतिः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथ वृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ गोयज्ञेन व्याख्यातः ॥ २ ॥ कार्तिक्यां पौर्णमास्याᳬं रेवत्यां वाऽऽश्वयुजस्य ॥ ३ ॥ मध्येगवाᳬं सुसमिद्धमग्निं कृत्वाऽऽज्यᳫं संस्कृत्येहरतिरिति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४ ॥ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजᳫं सनोतु नः स्वाहा, इति पौष्णस्य जुहोति ॥ ५ ॥ रुद्रान् जपित्वैकवर्णन्द्विवर्णं वा यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद्रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपस्वित्तमः स्यात्तमलङ्कृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालङ्कृत्य एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण ॥ मा नः साप्रजनुषा ऽसुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन् ॥ ६ ॥ नभ्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ॥ ७ ॥ सर्वासां पयसि पायसᳬं श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८ ॥ पशुमप्येके कुर्वन्ति ॥ ९ ॥ तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथ वृषोत्सर्गः । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । गोयज्ञेन व्याख्यातः ॥ एतदुक्तम्भवति पायसेन शूलगवदेवताभ्यो होमः । कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाऽऽश्वयुज्यां पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यः । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ मध्ये गवाᳬं सुसमिद्धमग्निं कृत्वाज्यᳫंसंस्कृत्येहरतिरिति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ आज्यं संस्कृत्येतिग्रहणं प्रागाघारहोमादप्याहुतयो यथास्युरिति ॥ तत आघारादि, पुनः पायसेन शूलगवदेवताभ्यो होमः ॥ पूषा गा अन्वेतु न इति पौष्णस्य जुहोति ॥ तस्य च श्रपणानुपदेशात्तद्भूतस्योपादानम् । तत उभयोः सकाशात्स्विष्टकृत् व्याहृत्यादि च ॥ ततो रुद्रान् जपित्वैकवर्णन्द्विवर्णं वा ॥ वृषमुत्सृजेत् । यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेत् ॥ यो नाम महत्वेन

गोयूथं छादयति यो वा तेनैव छाद्यते । लघुरित्यर्थः ॥ **रोहितो वैकस्यात्** ॥ रोहित एव वा भवति । यथोक्तो वेति विकल्पः । **सर्वाङ्गैरुपेतः** ॥ अन्यूनाङ्ग इत्यर्थः । जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो भवेत् ॥ **यूथे च रूपस्वितमः स्यात्तमलङ्कृत्य** । स्रङ्मालादिभिः पतिं वो ददामीत्येतमुत्सृजेत् । **नभ्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण** । वत्सतरीणां मध्यस्थो नभ्यस्थ इत्युच्यते । इदमन्यत्कर्मान्तरमधुनोच्यते । **सर्वासां पयसि पायसꣳ श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् पशुमप्येके कुर्वन्ति । तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः** । शूलगववत्सर्वङ्कर्तव्यमित्यर्थः ॥

जयरामः ॥ अथ वृषोत्सर्गः कर्मविशेषः वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । व्याख्यात इति पायसेन शूलगवदेवताहोमः कथितः । स च कार्तिक्याम् आश्वयुज्यां वा पौर्णमास्याम्भवति । रेवत्यामिति तद्विशेषणम्फलातिशयार्थम् । आज्यं संस्कृत्येतिग्रहणमाघारहोमादपि प्रागाज्याहुतयः स्युरिति । तत आघारावाज्यभागौ हुत्वा पायसेन शूलगवदेवताहोमः । ततः पूषागा इत्येकाहुतिः पिष्टचरोः । सङ्ख्याऽनुपदेशात् । स च श्रपणानुपदेशात्सिद्ध एवामाद्यते । अथ मन्त्रार्थः । तत्र परमेष्ठी गायत्री पूषा पिष्टहोमे० । पूषा सूर्यो नो ऽस्माकङ्गाः धेनूरिन्द्रियाणि च अन्वेतु अनुगृह्णातु । अर्वतः अश्वान् प्राणान् वा रक्षतु । वाजमन्नं सनोतु ददातु । पूषाशब्दावृत्तिरादरार्था । ततः पायसपौष्णाभ्यां स्विष्टकृते हुत्वा प्राशनान्ते रुद्रान् रुद्रमन्त्रान् जपित्वा यो वा महत्त्वेन यूथाच्छादकः तेनैव वा लघुत्वेन छाद्यते । रोहितः लोहित एव स्याद्वा । यथोक्तो वेति विकल्पः । सर्वाङ्गैरुपेत इत्यन्यूनाधिकाङ्ग इत्यर्थः । जीववत्सायाः पुत्र इत्यादिगुणो यः स्यात्तमलङ्कृत्य स्रगादिभिः यूथे प्रधानाश्चतस्रो वत्सतरीश्चालङ्कृत्योत्सृजेत् एतमिति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् गाव उत्सर्गे० । भो वत्सतर्यः एतं वृषम् पतिम्भर्तारम् वो युष्मभ्यं ददामि । तेनानेन प्रियेण सह क्रीडन्त्यो यूयम् चरथ चरत स्वच्छन्दं विहरतेति यावत् । तृणानि खादतेति वा । नो ऽस्माकं स्थाने साप्रजनुषा सप्रजन्मसम्बद्धेन पत्या सह अप्रभगा मा भवतेति शेषः । वयमपि युष्मत्प्रसादाद्रायस्पोषेण धनादिपुष्ट्या सम्यग्भवेन इषा अन्नेन च मदेम तृप्याम । एतया ऋचा वत्सं वत्सतरीश्चोत्सृजेरन् । नभ्यस्थं वत्सतरीमध्यस्थम् । इदङ्कर्मान्तरम् । सर्वासामिति यावत्यः स्वीया गावस्त्वत्तीनाम् । एकम्पशुम् । पायसप्राशनञ्च कुर्वन्ति तस्य कल्पो व्याख्यातः शूलगववत्सर्वङ्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ **अथ वृषोत्सर्गः** ॥ अथ शूलगवानन्तरं वृषोत्सर्गः वृषस्य वक्ष्यमाणस्योत्सर्ग उत्सर्जनं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । स च कामाधिकारात्फलस्य वाऽनभिधानात् किं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलः कल्प्यते उत पूर्वोक्तशूलगवानन्तराभिधानात्तत्फल-इति सन्देहः । तत्र विश्वजिन्न्यायस्य सर्वथा ऽश्रुतफलकर्मविषयत्वान्नात्र प्रवृत्तिः । कुतः सन्निधिश्रुतस्य शूलगवफलस्य स्वर्गादेरत्रान्वययोग्यत्वात्, तस्मादयमपि पशुः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामस्यैवेत्यभिप्रेत्याह ॥ **गोयज्ञेन व्याख्यातः** ॥ स च गोयज्ञेन गवां रौद्रेण पशुना यज्ञः गोयज्ञस्तेन व्याख्यातः गोयज्ञसाध्यफलेतिकर्तव्यतामित्यर्थः । ततश्चास्मिन्नपि स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामस्याधिकारः । स कदा कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह ॥ **कार्तिक्यां पौर्णमास्याᳬ रेवत्यां वाश्वयुजस्य** ॥ कार्तिक्यां पूर्णिमायां आश्विनस्य रेवत्यां रेवतीनक्षत्रे वा कर्तव्य इति सूत्रशेषः । शास्त्रान्तरेतु चैत्र्यामाश्वयुज्यां वेति कालान्तरमुक्तम् । **मध्ये गवाᳬ सुसमिद्धमग्निं कृत्वाज्यᳬ संस्कृत्येहरतिरिति षड् जुहोति प्रतिमन्त्रम्** । मध्ये गवां गोष्ठे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमावसथ्याग्निं सुसमिद्धं प्रज्वलितं कृत्वा आज्यं संस्कृत्य पर्युक्षणान्ते इहरतिरित्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं षडाज्याहुतीर्जुहोति । अत्र मध्ये गवामिति देशविशेषनियमानुविधानात् देशान्तरस्येह यागानङ्गत्वम् । **पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजᳬ सनोतु न इति पौष्णस्य जुहोति** ॥ पौष्णस्य पूषा देवता अस्येति पौष्णस्तस्य चरोः पूषागा इत्यादिमन्त्रेण सकृज्जुहोति, होमसङ्ख्यानभिधानात् तस्य च श्रपणानुपदेशात् सिद्ध एवोपादीयते । अयं पौष्णश्चरुः पिष्टमयो भवति । कुतः, तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्तीति श्रुतेः ॥ **रुद्रान् जपित्वैकवर्णन्द्विवर्णं वा यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद्रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपस्वित्तमः स्यात्तमलङ्कृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालङ्कृत्यैतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मा नः माप्रजनुषा ऽसुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन्** ॥ रुद्रान्नमस्त इत्यध्यायाम्नातान् जपित्वा सप्रजन्मजपधर्मेण पठित्वा, अत्र शूलगवातिदेशप्राप्तोऽपि रुद्रजपविधिः प्रथमोत्तमानुवाकजपविकल्पनिवृत्त्यर्थः जपावसरज्ञापनार्थो वा । तन्न ।अपूर्वं गवायम् जप्यत्वेनाप्राप्तत्वात् । प्रकृतौ हि रुद्राणां पशूपस्थाने करणत्वेन विहितत्वात् । एक एव शुक्लादिवर्णो रूपं यस्य स एकवर्णः तम् । अथवा द्वौ वर्णौ यस्य स द्विवर्णः तं

वृषम् । एवं वर्णविशेषनियममभिधायाधुना वृषस्य परिमाणविशेषनियममाह । यो वृषो यूथं कृत्स्नं वर्गं छादयति स्वपरिमाणेनाधः करोति तं, वा यं वृषं यूथं वर्गं प्रच्छादयेत् अधः कुर्यात् तं वा यूथादधिकपरिमाणं वा न्यूनपरिमाणं वेत्यर्थः । रोहितो लोहित एव वा यः स्यात्, एवकारेण लोहितस्य एकवर्णद्विवर्णाभ्यां प्राशस्त्यमुच्यते, पुनः कीदृक् सर्वैरङ्गैरुपेतः समन्वितः न पुनर्हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो वा, तथा जीवाः प्राणवन्तो वत्साः प्रसूतिर्यस्याः सा जीववत्सा तस्या गोः पुत्रः । तथा पयः क्षीरं बहुलं विद्यते यस्याः सा पयस्विनी तस्या गोः पुत्रः । तथा यूथे वर्गविषये रूपमस्यास्तीति रूपस्वी अतिशयेन रूपस्वित्तमः वृषः स्यात् तमुक्तगुणविशिष्टं वृषमलङ्कृत्य वस्त्रमाल्यानुलेपहेमपट्टिकाग्रैवेयकघण्टादिभिर्वृषोचितभूषणैर्भूषयित्वा न केवलं वृषमात्रम् ताश्च वत्सतरीरप्यलङ्कृत्य, कीदृशीः याः यूथे स्ववर्गे मुख्याः गुणैः श्रेष्ठा वत्सतर्यः कति चतस्रः चतुःसङ्ख्योपेतास्ताः, एतं युवानमित्येतयर्चा उत्सृजेरन् त्यजेयुः । **नभ्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ॥** नभ्यस्थं वत्सतरीणां मध्ये तिष्ठन्तमभिमन्त्रयते आभिमुख्येन मन्त्रैः स्तौति । केन मयोभूरभिमावाहि स्वाहेत्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाकशेषेणेति वृषोत्सर्गसूत्रार्थः । अथ पायसप्राशनं नाम कर्मान्तरम् । **सर्वासां पयसि पायसꣳ श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥** यस्य यावन्त्यो गावः दोग्ध्र्यः सन्ति स तासां सर्वासां पयसि दुग्धे पायसं परमान्नं श्रपयित्वा पक्त्वा ब्राह्मणान् त्रिप्रभृतीन् यथाशक्ति भोजयेत् तर्पयेत् ॥ **पशुमप्येके कुर्वन्ति । तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः ॥** एके आचार्याः पशुमपि छागं च कुर्वन्ति आलभन्ते उक्तविधिना पायसश्रपणपूर्वकं ब्राह्मणान् भोजयन्ति च, तस्य पशोः शूलगवेन शूलगवाख्येन कर्मणा कल्पः इतिकर्तव्यताकलापो व्याख्यातः कथितः । इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । तत्र स्वर्गादीनामन्यतमफलप्राप्तिकामः कार्तिक्यां पौर्णमास्यां आश्वयुजस्य रेवत्यां वा शास्त्रान्तराच्चैत्र्यामाश्वयुज्यां वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं कृत्वा गोष्ठे गत्वा गवां मध्ये पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा आवसथ्याग्निं स्थापयेत् । प्रणीताप्रणयनकाले प्रणीतापात्रमध्ये पिष्टादिना अन्तर्द्धानं विधाय मूलदेशे पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् । तण्डुलानन्तरं पौष्णम्पिष्टमयं चरुं सिद्धमेवासादयेत् प्रणीतेन पयसा पायसं श्रपयेत्, पर्युक्षणान्ते सुसमिद्धेऽग्नौ "इहरतिः स्वाहा १ इह रमध्वꣳस्वाहा २ इहधृतिःस्वाहा ३ इहस्वधृतिःस्वाहा ४ उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो

मातरन्धयन्त्स्वाहा ५ । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ६ । इदमग्नये इति षट्सु त्यागाः । एवं षडाहुतीर्हुत्वा आज्यभागान्ते पायसेन शूलगवदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्य ईशानान्ताभ्यो नवाहुतीः प्रत्येकं हुत्वा पिष्टचरोः पूषागा अन्वेतु न इत्यादि सनोतु न इत्यन्तेन स्वाहाकारयुतेन मन्त्रेणैकामाहुतिं हुत्वा इदं पूष्णे इति त्यागं विधाय पायसपौष्णाभ्यां स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिहोमसंस्रवप्राशनान्ते पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणान्दद्यात् । अथ नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यारभ्या-समाप्ते रुद्राञ्जपित्वा एकवर्णादिगुणविशिष्टं वृषभं चतसृभिर्वत्सतरीभिः सहितं वस्त्रमाल्यानुलेपहेमालङ्कारादिभिरलङ्कृत्य एतं युवानमित्यादिसमिषामदेमेत्य-न्तया ऋचा उत्सृजेरन् । ततो वत्सतरीमध्ये स्थं वृषभं मयोभूरभिमावाहि स्वाहे-त्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाकशेषेणाभिमन्त्रयते । इति वृषोत्सर्गः । अत्र यत्प्रेतकृत्यन्तदन्योक्तं लिख्यते । तत्र प्रेतपित्रादिगतनानाविधसमुच्चितस्वर्गादि-फलकामस्य स्वगतपुण्यातिशयाशोकमोक्षगतिकामस्य वाऽधिकारः । तत्र प्रथमसं-वत्सराभ्यन्तरे कृतसपिण्डीकरणस्याकृतसपिण्डीकरणस्य च मातृस्थापनपूजना-भ्युदयिकश्राद्धानि न भवन्ति । सूतकान्तन्द्वितीयमहरेवास्य परं वृषोत्सर्गस्य कालो न कार्तिक्यादिः । प्रथमसंवत्सरे काम्यकर्माभ्युदयिकयोरनधिकारात् । कुतः "तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते" इतिवचनात् । सूतकान्ते द्वितीयेऽहनि इति यद्वचनन्तत् तथैव काम्यं यत्कर्मेति वचनं बाधित्वैव प्रवर्तते अनन्यविषयत्वात् । कार्तिक्यादिवचनन्तु संवत्सरोत्तरकालीनकार्तिक्यादौ सङ्कोच्यम्, अन्यथा बाध-सापेक्षत्वाभ्यां वैषम्यापत्तेः । ततश्च संवत्सरानन्तरं कार्तिक्यादिकाले पित्रादिग-तनानाविधतृप्त्यादिकामेन क्रियमाणो वृषोत्सर्गो मातृस्थापनपूजनश्राद्धपूर्वक एव कर्त्तव्यः । तस्य च कार्तिकीचैत्र्याश्वयुजीरेवत्यः कालाः । अथ फलश्रुतिः । उत्सृ-ष्टो वृषभो यस्मिन् पिबत्यथ जलाशये । शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचन दर्पितः ॥ पितृणामन्नपानं तत् तत्प्रभृत्युपतिष्ठते । वृषोत्सर्गादृतेनान्यत्पुण्यमस्ति महीतले ॥ तथा । वृषभस्य तु शब्देन पितरः सपितामहाः । आवर्तमाना दृश्यन्ते स्वर्गलोके न संशयः ॥ जले प्रक्षिप्य लाङ्गूलं तोयं यद्धरते वृषः । दशवर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥ कूलात्समुद्धृता यावच्छृङ्गे तिष्ठति मृत्तिका । भक्ष्यभोज्यमयैः शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः ॥ गवांमध्ये यदा चैष वृषभः क्रीडते तु यत् । अप्स-रोघसहस्रेण क्रीडन्ति पितरस्ततः ॥ लाङ्गूलमुद्यम्य यावत् तोयेषु क्रीडते तु सः । अप्सरोगणसङ्घैश्च क्रीडन्ति पितरः सदा ॥ सहस्ररत्नपात्रेण कनकेन यथाविधि ।

तृप्तिः स्याद्या पितॄणां वै सा वृषेण समोच्यते ॥ एतानि चार्थवादफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयः । अथ वृषस्वरूपम् । जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो मुखपुच्छपादेषु सर्वशुक्लो नीलो लोहितो वा वृषः । तथा, उन्नतस्कन्धककुद ऋजुलाङ्गूलभूषणः । महाकटितटस्कन्धो वैडूर्यमणिलोचनः ॥ प्रवालगर्भशृङ्गाग्रः सुदीर्घऋजुबालधिः । नवाष्टदशसङ्ख्यैस्तु तीक्ष्णाग्रैर्दशनैः शुभैः ॥ मल्लिकाख्यश्च मोक्तव्यस्तथा वर्णेन ताम्रकः । कपिलो वृषभः श्रेष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥ श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥ तथा ॥ पृथुकर्णो महास्कन्धः सूक्ष्मरोमा च यो भवेत् । रक्ताक्षः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गगलस्तथा । श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥ स्निग्धवर्णेन रक्तेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते । काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णः शूद्रस्य शस्यते ॥ यस्य प्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा । सर्वेषामेव वर्णानां स वै सर्वार्थसाधकः ॥ तथा ॥ मार्जारपादः कपिलस्तथा कपिलपिङ्गलः । श्वेतो मार्जारपादः स्यात्तथा मणिनिभेक्षणः ॥ तथा । गौरतित्तिरिकृष्णतित्तिरिसन्निभौ ॥ तथा ॥ आकर्णमूलात् श्वेतं यस्य मुखं स नान्दीमुखः । विशेषतो रक्तवर्णः । तथा, यस्य जठरं श्वेतवर्णं पृष्ठं च स. समुद्रनामा अतसीवर्णो जघन्यः ॥ तथा । भूमौ कर्षति लाङ्गूलं पुनश्च स्थूलबालधिः । पुरस्तादुन्नतो नीलः स श्रेयान्वृषभः स्मृतः ॥ तथा, रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतदन्तोदरस्तथा । प्रवालसदृशास्येन वृषो धन्यतरः स्मृतः ॥ एते सर्वे धनधान्यविवर्द्धनाः ॥ तथा ॥ चरणाग्रमुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णश्च तन्नीलमितिनिर्द्दिशेत् ॥ तथा ॥ लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स वृषो नील उच्यते ॥ तथा नीलाधिकारे ॥ एवं वृषं लक्षणसम्प्रयुक्तं गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् । मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा मोक्षे मतिं चाहमतो विधास्ये । इति ॥ गाथाऽपि तदर्थेयम् । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ अथ वर्जनीया वृषाः । कृष्णताल्वोष्ठदशना रूक्षशृङ्गशफाश्च ये । अमक्तदन्ता ह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥ ध्वाङ्क्षगृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकसन्निभाः । कुब्जाः काणाश्च खञ्जाश्च केकराक्षास्तथैव च ॥ अत्यन्तश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा । नैते वृषाः प्रमोक्तव्या गृहे धार्याः कथञ्चन ॥ उपादेयश्च वृषस्त्रिहायनः । तथा वत्सतर्योऽपि त्रिहायन्य एव ॥ अथ स्नात आचान्तः प्रेतपुत्रादिरन्यो वा होता ब्रह्मा च, तत्रान्यपक्षे "ॐ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ पित्रादिगतस्वर्गकामस्य वृषोत्सर्गमहं करिष्ये" इति प्रतिज्ञाय "अद्यकर्तव्ये वृषोत्सर्गहो-

मकर्मणि भवान्मया निमन्त्रितः" तथैव "होमकर्मणि कृताकृतावेक्षकत्वेन मया भवान्निमन्त्रित इति वस्त्रचन्दनताम्बूलादिभिः होतृब्रह्माणौ वृणुयात्। ततः स्वयं गवां मध्ये गोष्ठे पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा आवसथ्याग्निं स्थापयेत्। होतृब्रह्मप्रणीतानामासन्दानम्। ब्रह्माणमुपवेश्य प्रणीतासु क्षीरोदकप्रणयनम्। उदकमात्रप्रणयनमिति केचित्। आज्यं तण्डुलाः पौष्णः पिष्टमयः सिद्ध एव चरुः॥ होतुर्वस्त्रयुग सुवर्णकांस्यादिदक्षिणा च। ब्रह्मणः पूर्णपात्रं वरो वा दक्षिणा॥ प्रोक्षण्युदकेन पात्रप्रोक्षणम्, पवित्रस्य च प्रणीतासु निधानम्, प्रणीतेन पयसा यथाविधि पायसचरुश्रपणम्, उद्वासनादि, प्रोक्षण्युदकेन पर्युक्षणान्तमाज्येन इहरतिरित्याद्याः षडाहुतयः इदमग्नय इति षट्त्यागाः। तत आघारावाज्यभागौ, ततः पायसेनाग्नय इत्यादीशानान्तः शूलगवदेवताभ्यो होमः। ततः पिष्टचरुणा पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः। पूषा वाजꣳसनोतु नः स्वाहेत्येकाहुतिः पूष्णे। ततः पायसपिष्टचरुभ्यां स्विष्टकृद्धोमः। ततो भूराद्या नवाहुतयः संस्रवप्राशनम्। दक्षिणान्ते रुद्रान् जपित्वा एकस्मिन्पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् शूलेन वृषभमङ्कयित्वा वत्सतरीर्वृषं च हिरण्यवर्णेति चतसृभिः शन्नोदेवीरिति च स्नापयित्वा लोहघण्टिकानूपुरकनकपट्टादिभिः पञ्चाप्यलङ्कृत्य वृषभस्य दक्षिणे कर्णे जपेत्। वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः। वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वत इति॥ तत उत्सर्गः 'ॐ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ०, एतं युवानं पतिमित्यादिसमिषामदेमेत्यन्तेनैव। पारस्करेण एतयैवोत्सृजेरन्निति एवकारेणान्यनिषेधात्। तथाच ऋगर्थः। हे वत्सतर्यो वो युष्माकं एतं वृषं युवानं तरुणं पतिं भर्तारं ददामि त्यजामीत्यर्थः। हे वत्सतर्यो यूयमपि न मयोपयोक्तव्याः, किन्तु तथा त्यक्ताः सत्य उपवनेषु अनेन प्रियेण पत्या सह क्रीडन्तीः क्रीडन्त्यः चरथ स्वच्छन्दं भ्रमत चरत तृणानि खादतेति वा। चरगतिभक्षणयोः। नोऽस्माकं गृहेषु साप्रजनुषा सप्रजन्मपर्यन्तं अमुभगा मा चरत, किन्तु युष्मत्प्रसादाद्वयं रायस्पोषेण धनपुष्ट्या इषा अन्नेन च सम्मदेम सम्यक् तृप्येम, इत्याशंसा। तदुक्तम्। ततः प्रमुदितास्तेन वृषभेण समन्विताः॥ वनेषु गावः क्रीडन्ति वृषोत्सर्गप्रसिद्धिषु॥ ततो वत्सतरीमध्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण। ततो यवतिलयुतं जलं पित्रादिभ्यः पितृतीर्थेन दद्यादनेन मन्त्रेण। स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तृप्तये। मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षजाः। गुरुश्वशुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः। ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः॥ वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तान्तृप्तिमुत्त-

माम् । दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाक्षतयुतं जलम् ॥ उत्सृष्टान्नोपयुञ्जीत स्वामी चान्योऽपि मानव इति । ननु यथा वापीकूपतडागादावुत्सर्गे कृते परस्मिंश्च स्वीकारिते निरिष्टिके तज्जलगोचरतया सर्वेषामौपादानिकं स्वत्वं भवति, तथेहापि त्यक्तानां वृषादीनां केनचिदप्यस्वीकृतानां निरिष्टिकानामौपादानिकं स्वत्वं कुतो न भवतीत्याह । नैवाज्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित्क्वचित् । न वाह्योऽसौ वृषश्चैषामृते गोमूत्रगोमये इति ॥ ततश्च यथेष्टविनियोगनिषेधान्मतिस्तोकस्वे न किञ्चिदप्युपादानं कार्यम् । ननु औपादानिकस्वत्वानन्तरं विक्रीय कपर्द्दिकादानमप्यस्त्विति चेन्न । नवाह्य इत्यस्य विनियोगमात्रोपलक्षणत्वात् विक्रयस्यापि यथेष्टविनियोगरूपत्वात्, किन्तु गोपशुविक्रयस्य निषेधश्रुतेः कथन्तदर्थमुपादानम् । उल्लङ्घितमर्यादो विक्रयं करोत्विति चेत्, तस्योच्छृङ्खलत्वेन हेयत्वात् । शास्त्राणयनधिकृत्य शास्त्राप्रवृत्तेः । सङ्कल्पविरोधाच्च । तद्व्यनेन प्रियेण वनेष्वनवच्छिन्नकालं चरथेति सङ्कल्पो नतु परोपेतं गोबलीवर्द्दरूपं मुञ्चतामिति । वाप्यादौ तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनादि यथेष्टमिह कुर्वन्त्वित्येतावानेव सङ्कल्पः । यदि तु वत्सतरीणामपत्यानि केनचिदुपादाय दोह्यन्ते तदाऽस्य न दोषः । तत्पर्यन्तन्दोहनवाहननिषेधवाक्यस्य तात्पर्यात् भवेद्वचनमिति न्यायाच्च । अथ पायसप्राशनं नाम कर्मान्तरं प्रकरणैक्यात्स्वर्गाद्यन्यतमकामस्याभिधीयते । तत्र कालविशेषानभिधानात्प्रकृतोत्सर्गकाल एव गृह्यते । ततश्च वृषोत्सर्गविहितकार्तिकाद्यन्यतमसमये मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वाऽऽवसथ्याग्नौ स्वकीयानां सर्वासां गवां दोग्ध्रीणां पय आदाय तत्र पयसि तण्डुलान्प्रक्षिप्य पायसं श्रपयित्वा त्रिप्रभृतीन् यथाशक्ति यथासम्भवं ब्राह्मणान्भोजयेत् । अथवा शूलगवविधिना छागं पशुं च कुर्यादिति पायसप्राशनम् ॥ एष वृषोत्सर्गविधिः स्वर्गादिकामस्यौपासनाग्नौ साग्नेर्भवति । यः पुनः प्रेतगतस्वर्गादिफलसाधनभूतो ब्राह्मणादीनां वर्णानामेकादशत्रयोदशषोडशैकत्रिंशत्तमेष्वस्ति वृषोत्सर्गः स्मृत्यन्तरे विहितः, तत्रापि द्विजातीनां साग्निनिरग्नीनां काण्वमाध्यन्दिनशाखानुसारिणां लौकिकाग्निनाऽनेनैव विधानेन कर्तव्यो मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धं विना । प्रेतसपिण्डानां प्रथमेऽब्दे काम्याभ्युदयिकयोर्निषेधात् । शूद्रस्य तु मन्त्रवर्जं क्रियामात्रम् । निरग्नीनान्तु स्वर्गादिकामानां कार्तिकाद्यन्यतमकाले लौकिकाग्नौ कर्तव्यो भवतीति विशेषः । अत्र केचिदाहुः । एकादशेऽन्हि सम्प्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि, इत्यादिस्मृतिवचनात्, क्षत्रियवैश्यशूद्रैरप्येकादशेऽह्न्येव

आशौचमध्ये नियतकालीनत्वात् वृषोत्सर्गः कर्तव्य इति, तदयुक्तम् । अत्र प्रकरणे एकादशाहादिशब्दा आशौचसूतकान्तकालोपलक्षकाः । अन्यथा "अहन्येकादशे नाम" तथा "आनन्त्यात्कुलधर्माणामायुषश्च परिक्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते, इत्यादिभिर्वचनैर्नामकरणसपिण्डनादिक्रिया क्षत्रियादीनामशुद्धावेवापद्येत । न तदिष्यते । शुचिना कर्म कर्तव्यमिति कर्माधिकारे शुद्धेरपेक्षितत्वात्, सा च शुद्धिः क्षत्रियादीनां त्रयोदशे षोडशे एकत्रिंशत्तमे दिने भवति । तस्मादेकादशाहादिशब्दाः सूतकान्तमुपलक्षयन्ति ॥ ९ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथोदककर्म ॥ १ ॥ अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचम् ॥ २ ॥ शौचमेवेतरेषाम् ॥ ३ ॥ एकरात्रन्त्रिरात्रं वा ॥ ४ ॥ शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति ॥ ५ ॥ अन्तःसूतके चेदोत्थानादाशौचꣳ सूतकवत् ॥ ६ ॥ नात्रोदककर्म ॥ ७ ॥ द्विवर्षप्रभृति प्रेतमाश्मशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुः ॥ ८ ॥ यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्त इत्येके ॥ ९ ॥ यद्युपेतो भूमिजोषणादिसमानमाहिताग्नेरोदकान्तस्य गमनात् ॥ १० ॥ शालाग्निना दहन्त्यनमाहितश्चेत् ॥ ११ ॥ तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरम् ॥ १२ ॥ संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति ॥ १३ कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते ॥ १४ ॥ कुरुध्वमित्येवेतरस्मिन् ॥ १५ ॥ सर्वे ज्ञातयोऽपोऽभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा ॥ १६ ॥ समानग्रामवासे यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुः ॥ १७ ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः ॥ १८ ॥ सव्यस्यानामिकयाऽपनोद्यापनः शोशुचदघमिति ॥ १९ ॥ दक्षिणामुखा निमज्जन्ति ॥ २० ॥ प्रेतायोदकꣳ सकृत्प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिनाऽसावेतत्त उदकमिति ॥ २१ ॥ उत्तीर्णाञ्छुचौ देशे शाड्वलवत्युपविष्टांस्तत्रैतानपवदेयुः ॥ २२ ॥ अनवेक्षमाणा ग्राममायान्ति रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वाः ॥ २३ ॥ निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपा-

स्त्रैलमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति ॥ २४ ॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् ॥ २५ ॥ क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवान्नमश्नीयुरमाᳲसम् ॥ २६ ॥ प्रेताय पिण्डन्दत्त्वाऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहम् ॥ २७ ॥ मृन्मये ताᳲ रात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीति ॥ २८ ॥ त्रिरात्रᳲशावमाशौचम् ॥ २९ ॥ दशरात्रमित्येके ॥ ३० ॥ न स्वाध्यायमधीयीरन् ॥ ३१ ॥ नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्जम् ॥ ३२ ॥ शालाग्नौ चैके ॥ ३३ ॥ अन्य एतानि कुर्युः ॥ ३४ ॥ प्रेतस्पर्शिनो ग्रामन्न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात् ॥ ३५ ॥ रात्रौ चेदादित्यस्य ॥ ३६ ॥ प्रवेशनादि समानमितरैः ॥ ३७ ॥ पक्षं द्वौ वाऽऽशौचम् ॥ ३८ ॥ आचार्ये चैवम् ॥ ३९ ॥ मातामहयोश्च ॥ ४० ॥ स्त्रीणां चाप्रत्तानाम् ॥ ४१ ॥ प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ॥ ४२ ॥ ताश्च तेषाम् ॥ ४३ ॥ प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमासीरन् ॥ ४४ ॥ अतीतश्चेदेकरात्रन्त्रिरात्रं वा ॥ ४५ ॥ अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसम्बन्धिमातुलभागिनेयानाम् ॥ ४६ ॥ प्रत्तानां च ॥ ४७ ॥ एकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा माᳲसवत् ॥ ४८ ॥ प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति ॥ ४९ ॥ पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवाᳲश्चेत् ॥ ५० ॥ निवर्तेत चतुर्थः ॥ ५१ ॥ संवत्सरं पृथगेके ॥ ५२ ॥ न्यायस्तु न चतुर्थः पिण्डो भवतीति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात् ॥ ५४ ॥ पिण्डमप्येके निपृणन्ति ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ १० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथोदककर्म । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । 'उदककर्मग्रहणेन च आशौचादियमनियमयोरुपलक्षणम् । सर्वमेतदत्र व्याख्यास्यत इति । अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचᳲशौचमेवेतरेषामेकरात्रन्त्रिरात्रं वा ॥ नेतरेषां सपिण्डा-

नामिति गृह्यकारमतमेतत् । स्मृत्यन्तरे तु सर्वसपिण्डविषयत्वेनैव तदभिहितम् ॥ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ॥ अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया ॥ अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव तु ॥ एतत्तु सर्वसपिण्डविषयत्वेनाभिहितम् । तेऽस्थ्याशौचार्हा इति अस्थिसञ्चयनाभावानुवाद एव । न हि निखनने सति तत्सम्भवति. अपिच संञ्चयनं वैतानिकस्यैव विहितम् । तेनेतरस्य उपदेशातिदेशयोरभावादप्राप्तिरेव । तत्रैकरात्रविधानमपि । नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ॥ निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ वयोवस्थाविशेषेण चैतद् व्यवस्थानन्द्रष्टव्यम् । तथाचाह ॥ दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते । अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ दन्तजननमवधित्वेन धर्मं सूत्रकार आह ॥ एवंच सति प्राक् दन्तजातान्नैशिकाशुद्धिः ऊर्ध्वन्तु त्रिरात्रमिति । अन्यदपि सद्यः शौचमाम्नातम् । बाले प्रेते च सन्न्यासे सद्यः शौचं विधीयत इति ॥ एतच्च प्राङ्नामकरणाद् द्रष्टव्यम् । नामकरणं ह्यवधित्वेन दर्शयति । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वाऽपि कृते सतीति नामकरणमवधित्वेनाभिहितम् । अतस्ततः प्राक् सद्यः शौचम् । दन्तजननात्प्राक् नैशिक्यशुद्धिः ॥ ऊर्द्धन्तु त्रिरात्रमिति । कृतचूडस्यापि प्रागुपनयनात् त्रिरात्रम् । तत्किमर्थम् द्वित्रिरात्रग्रहणं कृतचूडस्य ऊनद्विवार्षिकस्य च । यदूनद्विवार्षिकस्य त्रिरात्रग्रहणन्तदग्निदाहोदकदानयोर्विकल्पेन । ऊर्ध्वन्तु नियम इति । कुत एतदिति चेत् । येनैवमाह । द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुरिति । एतच्च पुंविषयम् । येन स्त्रीविषयमन्यद्वचनान्तरम् । स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभय इति, तदर्थं । तथा । अप्रौढायान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते । अप्रौढा चाकृतचूडोच्यते । तथा अहस्त्वदत्तकन्यास्विति वयोवस्थाविशेषेण च सर्ववर्णविषयमाशौचम् । नह्यत्र वर्णविशेषोऽवस्थातुं शक्यते इति । शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति । ऊनद्विवार्षिकं प्रेतम् । गृह्यकारमतमेतत् । मानवे तु विकल्पेन दाहोऽपि भवतीत्युक्तमेव । अन्तः सूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवत् । अन्तः सूतके चेदिति । अन्तःसूतके चेत्पुनः सूतकमापद्यते । आउत्थानादशुद्धिः । पूर्वस्यैव सूतकाशौचस्य उत्थानेनोत्तरस्य शुद्धिः । अन्तः शावाशौचं च सूतकवद् द्रष्टव्यम् । यदुक्तम्भवति अन्तःशावाशौचे चेत् शावाशौचान्तरमापतति तस्यापि पूर्वेणैव शुद्धिः ।

तथाच गौतमाचार्यः । तच्चेदन्तः पुनरापतेत शेषेण शुद्ध्येरन्निति । तच्छब्देन च समानजातीयग्रहणात्सूतकोपनिपाते, नतु विजातीये । तच्छब्दोपादानसामर्थ्यात् । शङ्खोऽपि चाह ॥ अथ चेदन्तरा म्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्ध्येत ॥ अहःशेषे सति द्वाभ्याम् प्रभाते तिसृभिरिति वर्णयन्ति । मरणस्योपक्रान्तत्वात् । अन्तःसूतके चेद्बालस्य मरणमापद्येत । आउत्थानादाशौचं सूतकवद्भवति माभूद्बालत्वात्सद्यः शौचमिति । नात्रोदककर्म । अत्रशब्देन ऊनद्विवार्षिकस्य ग्रहणम् । तस्योदककर्म न भवति । उदकदानप्रतिषेधाच्च दाहोऽपि न भवति । सन्नियोगो ह्यनयोः स्मृत्यन्तरेऽपि । नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रियेति । द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुः । सर्वशब्दः सपिण्डविषयः । सर्वेऽनुगच्छेयुरिति । यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्त इत्येके । गाथा छन्दोविशेषः । यमसूक्तन्तु प्रसिद्धमेव । यद्युपेतो भूमिजोषणादिसमानमाहिताग्नेरोदकान्तस्य गमनात् । यद्युपनीतः प्रेतो भवति ततो भूमिजोषणाद्याहिताग्निविधानेन तुल्यम् । आउदकान्तस्य गमनात् । शालाग्निना दहन्त्येनमाहितश्चेत् । एनं प्रेतं शालाग्निना ऽऽवसथ्येन दहन्ति यद्यसावाहितः । तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरम् । इतरमकृतावसथ्यं ग्रामाग्निना तूष्णीं दहन्ति । तूष्णीमिति च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । संयुक्तं मैथुनं चोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति । संयुक्तः प्रसिद्ध एव । मैथुनस्यैकदेशे शालके प्रसिद्धः । तमुदकं याचन्ते उदकं करिष्यामह इत्यनेन मन्त्रेण । कुरुध्वं माचैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते । पृष्टः प्रतिवचनं कुरुध्वं माचैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते । कुरुध्वमेवेतरस्मिन् । शतवर्षप्रभृति कुरुध्वमिति प्रतिवचनम् । सर्वे ज्ञातयो ऽपाऽभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा ज्ञातयः । सपिण्डास्समानोदकाश्च सर्व एवापोऽभ्यवयन्ति । समानग्रामवासे यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुः । समानग्रामवासे तु यावदपि सम्बन्धः स्मर्यते अमुष्मिन्नन्वये सम्बध्यामह इति तावन्तोऽभ्यवेयुः । एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकयापनोद्यापंनः शोशुचदघमिति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति । तूष्णीमेव अपनोदने मन्त्रः । प्रेतायोदकं सकृत्प्रतिसिञ्चन्त्यञ्जलिनाऽसावेतत्त उदकमिति । असावेतत्त इत्यनेन मन्त्रेण । उत्तीर्णान् शुचौ देशे शाद्वलवत्युपविष्टाँस्तत्रेतानपवदेयुः । उदकादुत्तीर्णान्सतः शाद्वलवति प्रदेशे उपविष्टानपवदेयुरन्ये

लोकयात्रिकाः । प्रेतगुणव्याख्यानेनापवादः । अनवेक्षमाणा ग्राममायान्ति रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वाः । पश्चादनवलोकयन्तः पङ्क्तिव्यवस्थानेन कनिष्ठमग्रतः कृत्वा ग्राममागच्छन्ति । निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपाँस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति । निवेशनस्य गृहफलिकस्य द्वारे पिचुमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि विदश्य दन्तैः खण्डयित्वा तत आचम्य उदकादीन्यालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति । त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म कुर्वन्ति । न कारयन्तीत्यर्थः । क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवाऽश्नीयुरमांसं प्रेताय पिण्डन्दत्वा ऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहम् । दिवाग्रहणं रात्रिप्रतिषेधार्थम्, त्रिरात्रमयन्धर्मः, अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं गृहीत्वा नामेत्यर्थः । अमांसं पिण्डन्दत्वा ततो भोजनम् । मृन्मये तांरात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीति । मृन्मये पात्रे तामेवैकां रात्रीं क्षीरोदके कृत्वा विहायसि आकाशे निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीत्यनेन मन्त्रेण । त्रिरात्रं शावाशौचं दशरात्रमेके । एके च दशरात्रम् एके च त्रिरात्रम् एके च एकरात्रं शावाशौचमिच्छन्ति । एवं हि स्मृत्यन्तरे । दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ एतच्चोपनयनप्रभृतिषु द्रष्टव्यम् । पूर्वं हि वयोवस्थाविशेषेणाभिहितम् । व्यवस्थयां च विकल्पोऽयं वृत्तस्वाध्यायापेक्षया । वृत्तनिमित्तानि चाध्यापनन्तदर्थज्ञानानुष्ठानानि । तत्रैकगुणसंयोगेऽर्वाक् सञ्चयनादशौचम् । गुणद्वययोगात्त्र्यहः । गुणत्रययोगे एकाह इति । अपरे एकीयशब्दात्सद्यः शौचमिच्छन्ति, यदा गुणत्रययोगो भवति वृत्तिसङ्कोचश्च त्र्यहैकाहिको वेति तदा सद्यः शौचं भवति स्मृत्यन्तरात् । न स्वाध्यायमधीयीरन् । येषां यावदाशौचम्प्रातिस्विकाश्चैतेऽशौचकल्पाः । न सूतकाशौचवत् सर्वेषां सहेति । तत्र हि, जननेऽप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिरिति ॥ अपरे दशाहस्यैवातिदेशो न चतुरहत्र्यहैकाहानाम् । कुत एतत् । सञ्चयनकल्पेन व्यवधानात्, अपिच सर्वकल्पातिदेशे सति मातुरप्येकाहेन शुद्धिः प्राप्नोति । तच्च नेष्यते । येन पितुस्त्र्यहमाशौचविधानं बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहमित्यनेन पितुस्त्र्यहेन शुद्धिर्मातुश्चैकाहेनेति विरोधः । कथं, रजस्त्राशुचिर्ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यत इति । तस्मादपि दशाहस्यैवातिदेशः । शावं चानपेक्ष्यैवमेवस्यादिति, एवंसति जननेऽप्येवमेव स्यादिति सपिण्डानान्दशाहः ।

मातापित्रोश्च सूतकमित्यनेन मातापित्रोर्दशाहः । सूतकं मातुरेव स्यादित्यनेन मातुरेव दशाहः । अत्र पक्षत्रितये व्यवस्था युक्तरूपा भवति । सपिण्डानां निर्गुणत्वेन दशाहः । वृत्तवत्वे पुनः सति मातापित्रोरेव दशाहः । पितुरपि वृत्तवत्त्वे मातुरेव दशाहो भवति । अस्मिंश्च पक्षे बैजिकादभिसम्बन्धादित्यनेन पितुस्त्र्यहनियम इति व्यवस्था न्याय्या । शावाशौचेऽपि दशाहादीनां व्यवस्थैव न्याय्येति । यत्पुनरुक्तम् उपस्पृश्य पिताशुचिरिति तत्प्रचेतसो वचनादग्निहोत्रार्थमेव न संव्यवहारार्थम् । तेन सूतकाशौचे पक्षत्रयश्रवणात्तत्र नैवं व्यवस्था युक्तेति । शावे पुनर्वृत्तापेक्षया प्रातिस्विकैव शुद्धिरिति । नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जम् । नित्यानि कर्माणि निवर्तन्ते वैतानिकानि वर्जयित्वा । वैतानिकानि अग्निहोत्रादीनि । शालाग्नौ चैके । एके आचार्याः शालाग्निकानां निवृत्तिमिच्छन्ति । एके नेति । यदा वा निवृत्तिस्तदाऽन्य एतानि कुर्युर्न स्वयमिति । प्रेतस्पर्शिनो ग्रामन्न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात् । प्रेतस्पर्शिनः सपिण्डाः ग्रामं न प्रविशन्ति नक्षत्रदर्शनादर्वाक् । रात्रौ चेदादित्यस्य । रात्रौ चेत्प्रेतः स्यात् आदित्यदर्शनादर्वाक् न प्रविशेयुः । प्रवेशनादि समानमितरैः । सपिण्डैः प्रवेशनादि तुल्यं भवति । पक्षन्द्वौ वाऽऽशौचम् । प्रेतस्पर्शिनामिति केचित् । तत्पुनरनुपपन्नम् । नहि प्रेतस्पर्शनमात्रेणैयन्तङ्कालमाशौचं युक्तम् । तस्माद्वर्णान्तरविषयमेवैतत् । पक्षं वैश्यस्य द्वौ शूद्रस्य । वाशब्दाद् द्वादशाहानि क्षत्रियस्य । तथाच स्मृत्यन्तरम् । शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन क्षत्रियः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति । आचार्ये चैवम् । आचार्ये प्रेते एवमेवोदकदानादि कर्तव्यम् ॥ मातामहयोश्च ॥ चशब्दादेवमेवेति । द्विवंचनम्मातामह्यपेक्षायाम् । स्त्रीणां चाप्रत्तानाम् ॥ एषैवेतिकर्तव्यता कार्या । प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ताश्च तेषामिति । इतरशब्देन येभ्यः प्रत्तास्ते उच्यन्ते ता अपि च तेषां कुर्वन्ति । प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमासीरन् ॥ अथ यदि प्रोषितश्चेत्प्रेयात् श्रवणकालप्रभृति कृतोदकाः सन्तः आशौचकालशेषमासीरन् । अतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ आशौचकालातिक्रमणे सति एकरात्रम् त्रिरात्रं वा । तथाच स्मृत्यन्तरम् । अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ एकरात्रन्तु स्मृत्यन्तरात् ॥ अन्यापि स्मृतिः । संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसम्बन्धिमातुलभागिनेयानाम् ॥ एषामिच्छयोदकदानम् ॥ प्रत्तानां

च । स्त्रीणामिच्छयेति । एकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा मांसवत् । प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति । एकादशेऽहनि अयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वेति श्राद्धमभिधीयते । तच्च मांसवत् कार्यम् । मांसं च प्रेतायोद्दिश्य । गामप्येके घ्नन्ति । एके आचार्याः प्रेतोद्देशेन गां मारयन्ति । प्रेतोद्देशवचनात् शाखापशुरयम् । तमालभ्य तन्मांसेन श्राद्धं कुर्वन्ति । तच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यति । नयन्तरे नावं कारयेन्नवेति । पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत् । एतदेव पिण्डकरणमापतितम् । अत्रच पितृणां प्रथमः प्रेतो भवति तत्प्रभृति तद्दानमित्यर्थः । स यदि पुत्रवान्भवति ततस्तत्प्रभृति दानमधिकृतविषयमिति । अधिकृतपुत्रेण च पुत्रवत्त्वं, एतदधिकारश्चाग्निमत्त्वे सति, तेनाग्निमतः पुत्रस्य पार्वणमेव भवति । तच्च सपिण्डीकरणानन्तरम् । एकोद्दिष्टन्त्वनधिकृतविषयमिति । सपिण्डीकरणे च पितृप्रभृतित्रिभ्यो दानम् । निवर्तेत चतुर्थः । चतुर्थस्य निवृत्तिः । त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते इति श्रुतेः । संवत्सरं पृथगेके । एके आचार्याः संवत्सरं पृथगेकस्यैव पिण्डदानमिच्छन्ति । किङ्कारणम् । येन संवत्सरे सपिण्डीकरणमिति स्मर्यते । नचासपिण्डीकृतस्येतरैः सह दानं युज्यते । अन्वर्थसञ्ज्ञाह्येषा सपिण्डीकरणमिति । सहपिण्डक्रिया सपिण्डीकरणम् । तेन संवत्सरं यावत्पितुः प्रेतस्य पृथक् पिण्डदानमिच्छन्त्येके । एवञ्च संवत्सरे सपिण्डीकरणस्मृतिरनुगृहीता भवति । एवं प्राप्त आह । न्यायस्तु । तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ, नैतदेवम् । संवत्सरं यावत्पृथग्दानमिति, येन संवत्सरस्मृत्यनुग्रहन्यायेनैतत्परिकल्प्यते तत्र विरोधः । नच श्रुतिविरोधे न्यायो युक्तः । न चतुर्थः पिण्डो भवतीति हि । श्रुतिविरोधः । पृथक्के क्रियमाणे चतुर्णां पिण्डनिर्वपणाधिकारो भवति पृथक् प्रेतस्यामावास्यायां चाधिकृतस्य पार्वणमिति श्रुतिविरोधः । तेनाधिकृतपुत्रस्यैकोद्दिष्टं न भवत्येव । अनधिकृतस्य तु संवत्सरादूर्द्ध्वमेकोद्दिष्टम् । अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भंच दद्यात् । संवत्सरं द्विजे । एतदेव च तस्य भवति । न पिण्डनिर्वपणमिति । त्रिभ्यो दानप्रसङ्गात् । यच्च प्रेतस्य स्मर्यते । मृतेऽहनि तु कर्तव्यम्प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ एतच्च सपिण्डीकरणात्प्रागेकोद्दिष्टम् । ऊर्द्ध्वञ्च पार्वणमिति । यथाच मनुः । असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपेदिति । यावत्सपिण्डता न क्रियते तावदेव तत्कर्म । तथाचाह । सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवावृता कार्यस्पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । सपिण्डक्रियोत्तरकालमनयैव सहपिण्डक्रियया कार्यम् पिण्डनिर्वपणं सुतैः । केचित्त्वधस्तनश्लोकोपात्तमावृतमनयैवावृतेति अनेनानुवर्तयन्ति । तत्पुनरनुपपन्नार्थमुपरितनश्लोकारम्भसामर्थ्यात् । अनारब्धेऽपि हि तस्मिन्नेकोद्दिष्टं लभ्यत एव द्विजातेः संस्थितस्य अदैवम्भोजयेच्छ्राद्धमित्यनेन। अधस्तनश्लोके च विशेषणार्थं वाक्यप्रसङ्गः । असपिण्डक्रियाकर्मेति । द्विजातेः संस्थितस्येत्येवमादिनैव पादत्रयेणार्थस्य सिद्धत्वात् । यत्पुनरुच्यते अत ऊर्द्ध्वं वर्षे वर्षे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादित्येकत्वविशिष्टस्याभिधानादेकत्वविशिष्टस्यैव दानमिति । तन्न । नह्यत्रैकत्वमुपादीयमानविशेषणं येन विवक्षितप्रेतोद्देशेन दानविधानम् । तस्मादविवक्षैकत्वस्य, यथा स्मृत्यन्तरेऽभिहितन्तथैव देयमिति । प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्तीति शाखापश्वभिधानम् ॥ तेन प्रसङ्गेन यावन्तोऽर्घ्या पश्वादयस्तत्कर्मव्याचिख्यासया इदमभिधीयते ॥ १० ॥

जयरामः ॥ अथोदककर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । उदककर्मग्रहणाच्छौचादियमनियमोपलक्षणार्थम् । अद्विवर्षे ऊनद्विवर्षे प्रेते मृते मातापित्रोरेकरात्रन्त्रिरात्रं वा, एतत्तु गृह्यकारमतम् । स्मृत्यन्तरेतु सर्वसपिण्डविषयत्वेनाभिहितम् । तद्यथा । ऊनद्विवार्षिकम्प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः । अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते । नास्य कार्यो ऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया । अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव त्विति । अस्थिसञ्चयनाभावो ऽनुवाद एव । नहि खनने तत्सम्भवः । अपिच सञ्चयनं वैतानिकस्यैव विहितं । नत्वन्यस्य । उपदेशातिदेशयोरभावात् । एकरात्रादिविधानमपि अकृतकृतचूलत्वेन व्यवस्थापनीयम् । नृणामकृतचूलानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता । निर्वृत्तचूलकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते, इति वचनात् । तथा दन्तजननमप्यवधित्वेनाभिहितम् । दन्तजाते ऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते । अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यत इति वचनात् । एवञ्च सति प्राग्दन्तजननान्नैशिक्यशुद्धिः । ऊर्ध्वन्तु त्रिरात्रमपि । अन्यदपि सद्यः शौचमाम्नातम् । बाले प्रेते च सन्न्यस्ते सद्यः शौचं विधीयत इति । एतत्प्राङ् नामकरणाद् द्रष्टव्यम् । यतः । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कार्या नाम्नि वाऽपि कृते सतीति नामकरणमवधित्वेनाभिहितम् । अतो नामकरणात्प्राक् सद्यः शौचम् । तत ऊर्ध्वन्दन्तजननात्प्राङ् नैशिक्यशुद्धिः । तत ऊर्ध्वम्प्रागुपनयनात्त्रिरात्रम् । अत्रच कृतचूडस्यापि प्रागुपनयनात्त्रिरात्रमेव । तर्हि किमर्थन्द्विस्त्रिरात्रग्रहणं कृतचूडस्याद्विवार्षिकस्य चेति । तत्राह । यदूनद्विवार्षिकस्य त्रिरा-

अग्रहणान्तदग्निदाहोदकदानयोर्विकल्पेन । ऊर्ध्वन्तु नियमेनेति । कुत एतत् । येनैवं वक्ष्यति द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वे ऽनुगच्छेयुरिति । एतच्च पुरुषविषयम्, स्त्रीविषयस्यान्यवचनान्तरस्य सद्भावात् । तदाह । स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभय इति । संस्कारश्चात्र वाग्दानम् । तथा । अप्रौढायान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयत इति । अप्रौढा चात्राकृतचूडोच्यते । तथा अहस्त्वदत्तकन्यास्विति । एतदुक्तम्भवति । अकृतचूडासु स्त्रीषु सद्यः शौचम् । चूडाकरणादूर्ध्वं वाग्दानात्प्रागेकाहः । तत उपरि विवाहात्प्राक् त्रिरात्रमिति । एतच्च वयोवस्थाविशेषेण सर्ववर्णसाधारणमवमेयम् । नचात्र वर्णविशेषो ऽवसातुं शक्यतइति । ऊनद्विवार्षिकस्य शरीरमदग्ध्वा निखनन्तीति गृह्यकारमतम् । मनुना तु विकल्पेन दाहो ऽभिहितः । तेनात्रापि विकल्पो ऽवसेयइति । अत्राशौचशब्देन वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानसङ्कोचावस्थोच्यते । तत्रापि विशेषो वृत्तस्वाध्यायापेतवृत्तिसङ्कोचनिमित्तो व्याख्यास्यते । अन्तःसूतके सूतकमध्ये चेत्सूतकान्तरमापद्येत तदा उत्थानात् आपूर्वोत्थानपर्यन्तमशुद्धिः।पूर्वस्यैव सूतकाशौचस्योत्थानेनोत्तरस्यापि शुद्धिरित्यर्थः । आशौचं शावं सूतकवद् द्रष्टव्यम् । पूर्वशावशुद्ध्योत्तरशावस्यापि शुद्धिरित्यर्थः । तथाह गौतमः । तच्चेदन्तः पुनरापतेत्तच्छेषेण शुध्येरन्निति । तच्छब्देनात्र समानजातीयमुच्यते । सूतकोपनिपाते तु विजातीयेऽपि । तच्छब्दोपादानसामर्थ्यात् । शङ्खश्च । अथचेदन्तरा म्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिनैः शुध्येताहःशेषे सति द्वाभ्याम्प्रभाते तिसृभिरिति । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति ।°मरणस्योपक्रान्तत्वात् । अन्तःसूतके चेद्बालस्य मरणमापद्येत तदा आसूतकस्योत्थानादाशौचं सूतकवद्भवति । माभूद्बालत्वात्सद्यः शौचमिति । अत्र ऊनद्विवर्षे उदककर्म उदकदानं न भवति । उदकदानप्रतिषेधाद्दाहोपि निरस्तः, सन्नियोगित्वात् । सन्नियोगो ह्यनयोः स्मृत्यन्तरे ऽभिहितः ॥ नास्य कार्यो ऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रियेति । सर्व इति सर्वशब्दः सपिण्डविषयः । तेन ते सर्वे ऽनुगच्छेयुः । श्मशानग्रहणाद्दाहमपि च कुर्युः । यमगाथां छन्दोविशेषम् । यमसूक्तन्तु प्रसिद्धमेव । यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात्तदा भूमिजोपणादि आ उदकान्तस्य गमनात्सर्वमाहिताग्निविधानेन तुल्यं कार्यम् । शालाग्निना आवसथ्येन एनम्प्रेतन्दहन्ति यद्यसौ प्रेत आहितः कृतावसथ्याधानः । इतरमकृतावसथ्यं ग्रामाग्निना लौकिकेनाग्निना तूष्णीम्मन्त्रं विनैव दहन्ति । संयुक्तः सम्बन्ध्यादिना । मिथुनस्यैकदेशलक्षणया मिथुनशब्दवाच्यायाः पत्न्याः भ्राता शालक इत्यर्थः । तं वा उदकम्

उदकदानाज्ञां प्रार्थयेरन्। उदकङ्करिष्यामह इतिमन्त्रेण। पृष्टप्रतिवचनं कुरुध्वम्मा चैवम्पुनरिति। इतरः शतवर्षप्रभृतिकः तस्मिन्प्रेते कुरुध्वमित्येव प्रतिवचनम्। ज्ञातयः सपिण्डा आसप्तमात्पुरुषात् समानोदकाश्चादशमात्ते सर्वएव अपो ऽभ्यवयन्ति जलम्प्रविशन्ति। समानग्रामे एकत्र वासे यावत्सम्बन्धस्स्मर्यते अमुष्मिन् वयं सम्बध्यामह इति तावन्तो ऽपो ऽभ्यवेयुः। अपनः शोशुचदघमित्यघापनोदनमन्त्रः। असावेतत्त इति मन्त्रेण जलाञ्जलिदानम्। असौ स्थाने प्रेतनामादेशः। उदकादुत्तीर्णान् सतः शाद्वलं हरिततृणम् तद्वति प्रदेशे उपविष्टानपरे लोकयात्रिका अपवदेयुः प्रेतगुणानुख्यापनेन तच्छोकमपाकुर्युः। अनवेक्षमाणाः पश्चादनवलोकयन्तः। रीतीभूताः पङ्क्तिव्यवस्थाः कनिष्ठमग्रतः कृत्वा ग्राममागच्छन्ति। निवेशनङ्गृहं तस्य द्वारि पिचुमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि विदश्य दन्तैः खण्डयित्वा ऽऽचम्योदकादीन्यालभ्याश्मानमाक्रम्य गृहं प्रविशन्ति। त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणो भवन्ति। अधः आस्तृतभूशायिनश्च। नच किञ्चित्कर्म स्वयङ्कुर्वन्ति, नचान्यान्प्रकुर्वन्ति कारयन्तीत्यर्थः। दिवाग्रहणान्निरात्रप्रतिषेधार्थम्। पिण्डदानञ्चावनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहन्नाम गृहीत्वेत्यर्थः। भोजनञ्च पिण्डदानसमनन्तरम्। मृन्मये पात्रे तामेकां रात्रिं क्षीरोदके व्यवहिते निधाय तत्पात्रमाकाशे स्थापयेयुः प्रेतात्र स्नाहीत्येतावता मन्त्रेण। त्रिरात्रमित्यादावेकरात्रमपीच्छन्ति एके। दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते। अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव चेति स्मृतेः। एतच्चोपनयनप्रभृति द्रष्टव्यम्। वयोवस्थाविशेषेण हि पूर्वमभिहितम्। व्यवस्थया च विकल्पो ऽयं वृत्तस्वाध्यायापेक्षः। वृत्तनिमित्तानि चाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानानि। तत्रैकगुणसंयोगे ऽर्वाक् सञ्चयनाद्दशाहमाशौचम्। गुणद्वययोगे त्र्यहम्। गुणत्रययोगे एकाहमिति। अपरे त्वेकीयशब्दात्सद्यः शौचमिच्छन्ति। यदा गुणत्रययोगो भवति वृत्तिसङ्कोचश्च त्र्याहिक ऐकाहिको वा भवति तदा सद्यः शौचमिति स्मृत्यन्तरम्। येषां यावदाशौचं ते तावत्स्वाध्यायं वेदन्न पठेयुः नच पाठयेयुः। एते चाशौचविकल्पाः प्रातिस्विकाः। नतु सूतकाशौचवत्सर्वेषां सहेति। तत्र हि "जनने ऽप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम्। सूतकम्मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिरित्यनेन दशाहस्यातिदेशो न चतुरहत्र्यहैकाहानाम्। कुत एतत्। सञ्चयनकल्पेन व्यवधानात्। अपिच। सर्वकल्पातिदेशे मातुरप्येकाहेन शुद्धिः प्राप्नोति। तच्च नेष्यते। येन बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघन्त्र्यहमिति पितुस्त्र्यहेण शुद्धिर्मातुश्चैकाहेनेति विरोधः। कथम्। रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यत इति। तस्मादपि

दशाहस्यैवातिदेशः। शावं वाऽनपेक्ष्यैवमेव स्यादिति व्याख्येयम्। एवञ्च सति जनने ऽप्येवमेव स्यादिति सपिण्डानान्दशाहम्। मातापित्रोश्च सूतकमिति तयोश्च दशाहम्। सूतकम्मातुरेव स्यादिति मातुश्च दशाहम्। अत्र पक्षत्रये ऽपि व्यवस्था युक्तरूपा भवति। तामाह ॥ सपिण्डानान्निर्गुणत्वे दशाहम्। वृत्तवत्त्वे ऽपि पित्रोश्च दशाहम्। पितुरप्यतिवृत्तवत्त्वे मातुरेव दशाहम्भवतीति। अस्मिंश्च पक्षे बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहमिति पितुस्त्र्यहनियम इति व्यवस्था न्याय्या। शावाशौचेऽपि दशाहादीनां व्यवस्था च न्याय्येति। यत्पुनरुक्तम् उपस्पृश्य पिता शुचिरिति तदग्निहोत्रार्थं नतु व्यवहारार्थम्। तेन सूतकाशौचे पक्षत्रयस्याश्रवणात्तत्र नैवं व्यवस्था युक्तेति। शावे पुनर्वृत्ताद्यपेक्षया प्रातिस्विकैव शुद्धिरिति। नित्यानि स्मार्तानि कर्माणि निवर्त्तेरन्। वैतानान्यग्निहोत्रादीनि वर्जयित्वा। एके आचार्याः शालाग्नौ कर्मनिवृत्तिमिच्छन्ति, एके नेति विकल्पः। यदाचानिवृत्तिस्तदाऽन्य एतानि कुर्युर्न स्वयम्। प्रेतस्पर्शिनः सपिण्डा ग्रामन्न प्रविशेयुर्नक्षत्रदर्शनादर्वाक् दिवामरणे। रात्रौ चेत्प्रेतः स्यात्तदादित्यस्य दर्शनादर्वाक् न प्रविशेयुः। इतरैरसपिण्डैस्तुल्यं प्रवेशनादि भवति। पक्षं द्वौ पक्षौवेति प्रेतस्पर्शिनामाशौचमिति केचित्। तन्न। न हि प्रेतस्पर्शनमात्रेणैवेयन्तङ्कालमाशौचस्य युक्तत्वम्। तस्माद्वर्णान्तरविषयमेवैतत्। पक्षं वैश्यस्य। द्वौ पक्षौ शूद्रस्य। वा शब्दात् द्वादशाहानि क्षत्रियस्य। शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः। वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यतीति वचनात्। आचार्ये च प्रेते एवमेवोदकदानादि कर्म भवति। मातामहीमातामहयोश्च चकारादेवमेव। स्त्रीणाञ्चादत्तानामेवमेवेतिकर्तव्यता भवति। प्रत्तानामितरे येभ्यो दत्तास्ते कुर्वीरन्। ता अपि तेषाङ्कुर्वीरन्। अथ यदि प्रोषितः प्रेयान्म्रियेत तदा तच्छ्रवणकालप्रभृति कृतोदकाः सन्त आशौचकालशेषमाशौचविधानेनासीरन्। आशौचकालो ऽतीतश्चेदेकरात्रन्त्रिरात्रम्। वाशब्दात्सद्यःशौचमपि। अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यतीति वचनात्। एकरात्रन्तु "अयने समतिक्रान्ते त्वेकाहाच्छुद्धिरिष्यत इतिस्मृत्यन्तरात्। ऋत्विगादीनामिच्छयोदकदानम्। प्रत्तानाञ्च स्त्रीणामिच्छयैव। एकादश्यामेकादशे ऽहनि अयुग्मान् त्रिप्रभृतीन् ब्राह्मणान्भोजयेदिति श्राद्धोपलक्षणम्। तच्च श्राद्धम्मांसवत्कार्यम्। मांसञ्च प्रेतोद्देशेनैके आचार्या गां घ्नन्ति आलभन्ते, प्रेतोद्देशवचनात्तदीयम्। शाखापशुरयम्। तमालभ्य तन्मांसेन श्राद्धङ्कुर्वीत। तच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यति नद्यन्तरे नावङ्कारयेन्नवेति। एतदेव पिण्डकरणमापतितम्। तत्र च पितॄणां प्रथमः

प्रेतो भवति तत्प्रभृति दानम् । स यदि पुत्रवान्भवति तदा अधिकृतविषयमेतत् । अधिकृतपुत्रेण पुत्रवत्वम् । एतदधिकारश्चाग्निमत्वे सति भवति । तेनाग्निमतः पुत्रस्य पार्वणमेव । तच्च सपिण्डीकरणानन्तरम् । एकोद्दिष्टन्त्वनधिकृतविषयमिति । सपिण्डीकरणे च कृते पितृप्रभृतित्रिभ्यो दानम् चतुर्थस्य तु निवृत्तिः । त्रिषु पिण्डः प्रवर्तत इति स्मृतेः । संवत्सरमेके आचार्याः पृथगेकस्यैव पिण्डदानमिच्छन्ति । कुत एतत् । यतः संवत्सरे सपिण्डीकरणं स्मर्यते, न चासपिण्डीकृतस्येतरैः सपिण्डदानं युज्यत इति । अन्वर्थसञ्ज्ञा ह्येषा यत्सपिण्डीकरणमिति । सहपिण्डक्रिया सपिण्डीकरणम् । तेन संवत्सरं यावत्पितुः प्रेतस्य पृथक् पिण्डदानमिच्छन्त्येके । एवञ्च संवत्सरसपिण्डीकरणस्मृतिरनुगृहीता भवति । एवम्प्राप्त आह न्यायस्तु । तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतदेवं संवत्सरं यावत्पृथग् दानमिति । येन संवत्सरस्मृत्यनुग्रहन्याये नैतत्परिकल्प्यते तच्च विरुद्धम् । नच श्रुतिविरोधि न्यायो युक्तः । कोऽसौ विरोधः । न चतुर्थः पिण्डो भवतीति श्रुतेः । पृथक् क्रियमाणे चतुर्णाम्पिण्डनिर्वपणाधिकारो भवति । पृथक् प्रेतस्य । अमावास्यायां चाधिकृतस्य पार्वणमिति श्रुतिविरोधः । तेनाधिकृतस्य पुत्रस्यैकोद्दिष्टन्न भवत्येव । अनधिकृतस्य तु संवत्सरादूर्ध्वमेकोद्दिष्टमिति । अस्मै प्रेतायार्थं ब्राह्मणायान्नम्प्रत्यहं दद्यात्संवत्सरम् । कुम्भञ्च दद्यात् । एके आचार्याः पिण्डनिर्वपणमपीच्छन्ति । एतच्चानधिकृतविषयम् । अधिकृतस्य तु पार्वणमेव भवति नैकः पिण्ड इति । यच्च संवत्सरे सपिण्डीकरणस्मरणन्तदूर्द्धं संवत्सरान्नास्त्येवेति परिज्ञापयितुम् प्रागपि भवति । सपिण्डीकरणं प्रकृत्य सूत्रकार आह । यदा वा वृद्धिरापद्यत इति । वृद्धौ ह्याभ्युदयिकङ्कार्यम् । तच्चासपिण्डीकृतस्य न भवति । अतः संवत्सरात्प्रागपि भवत्यनधिकृतस्य । तथाच स्मृत्यन्तरम् । अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणम्भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विज इति । एतदेव च तस्य भवति न पिण्डनिर्वपणमिति । त्रिभ्यो दानप्रसङ्गात् । अधिकृतपुत्रस्य तु द्वादशाह एवेत्युक्तमेव । यच्च प्रेतस्य स्मर्यते । मृतेऽहनि तु कर्तव्यम्प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि इति । तदेतत्सपिण्डीकरणात्प्रागेकोद्दिष्टम् । ऊर्ध्वन्तु पार्वणमेव । तथाच मनुः । असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य च । अदैवम्भोजयेच्छ्राद्धम्पिण्डमेकन्तु निर्वपेदिति । यावत्सपिण्डता न क्रियते तावदेव तत्कर्तव्यमिति । तथाचाह । सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामन्यधर्मतः । अनयैवावृता कार्यम्पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । सपिण्डक्रियोत्तरकालमनयैव पिण्डक्रियया पिण्ड-

निर्वपणं सुतैः कार्यम् । केचित्तु अधस्तनश्लोकोपात्तमावृतमनयैवावृतेत्यनेनानुवर्तयन्ति । तत्पुनरनुपपन्नार्थम् । उपरितनश्लोकारम्भसामर्थ्यात् । अनारब्धेऽपि तस्मिन्नेकोद्दिष्टं लभ्यत एव, द्विजातेः संस्थितस्य तु, अदैवम्भोजयेच्छ्राद्धमित्यनेन । अधस्तनश्लोके च विशेषणार्थं वाक्यप्रसङ्गः । सहपिण्डक्रियाकर्मेति द्विजातेः संस्थितस्येत्येवमादिनैव पादत्रयेणार्थस्य सिद्धत्वात् । यत्पुनरुच्यते अत ऊर्ध्वं वर्षे वर्षे प्रेतायान्नन्दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति, तदेकत्वविशिष्टस्याभिधानादेकत्वविशिष्टस्य भवेति ॥ तन्न । नह्यत्रैकत्वमुपादीयमानं विशेषणम् । येन प्रेतोद्देशेन दानविधानमेव विवक्ष्यते । तस्मादविवक्षैकत्वस्य । यथा स्मृत्यन्तरे ऽभिहितन्तथैव देयमिति ॥ ॥ १० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ **अथोदककर्म** ॥ अथ पुरुषसंस्कारकर्म, क्रमप्राप्तमुदककर्म उदकेन जलेन कर्म क्रिया अञ्जलिदानमित्यर्थः । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । उपलक्षणमेतत् । येनाशौचादियमनियमा अपि वक्ष्यन्ते । **अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचꣳ शौचमेवेतरेषामेकरात्रन्त्रिरात्रं वा** ॥ द्वे वर्षे वयो यस्य स द्विवर्षः न द्विवर्ष अद्विवर्षस्तस्मिन् प्रेते प्रकर्षेण इतो गतः प्रेतो मृतः तस्मिन्निमित्ते माता च पिता च मातापितरौ तयोर्मातापित्रोराशौचमशुद्धिः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानसङ्कोचावस्थेति यावत् । इतरेषां मातापितृभ्यामन्येषां शौचमेव नाशुद्धिः । पित्रोः कियन्तं कालमाशौचम् एकरात्रम् एकमहोरात्रम् । अथवा त्रिरात्रम् । अयं विकल्पः प्रेतस्याकृतकृतचूडत्वेन व्यवस्थितः । इतरेषां सद्यः शौचमिति गृह्यकारस्यैव मतम् । स्मृत्यन्तरे तु तेषामप्याशौचस्य विहितत्वात् आदन्तजननात्सद्य इत्यादिना । यच्च पुंस उपनयनात्प्राक् स्त्रियाश्च विवाहात्प्राक् वयोवस्थाविशेषेण सद्य एकरात्रत्रिरात्रादिकमाशौचमुक्तम् तत्सर्ववर्णसाधारणम् । विशेषावगमस्याशक्यत्वात् । **शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति** । ऊनद्विवर्षस्य प्रेतस्य शरीरं कुणपमदग्ध्वा अग्निदाहमकृत्वा निखनन्ति गर्ते प्रक्षिपन्ति । **अन्तःसूतके चेदोत्थानादाशौचꣳ सूतकवत्** ॥ चेद्यदि अन्तःसूतके सूतकस्य जननिमित्ताशौचस्य अन्तर्मध्ये उत्थानात् उत्थानं सूतकान्तं यावत् आशौचं जननाशौचान्तरमापतति तदा सूतकवत् पूर्वसूतकशेषेणैवोत्तरस्य शुद्धिः । यद्वा अन्तर्मध्ये सूतके सूतकान्तरे जाते उत्थानात् शुद्धिः । आशौचं मरणाशौचं सूतकवत् । मरणाशौचमध्ये मरणाशौचे जाते पूर्वशेषेणोत्तरस्य शुद्धिरित्यर्थः । एतच्च सपिण्डविषयम् । मातापित्रोस्तु विशेषः । मातरि पूर्वमृतायां

यद्याशौचमध्ये पिता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्ताशौचान्ते शुद्धिः । यदा पुनः पितरि मृते माता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्ताशौचान्तात्पक्षिण्यन्ते द्वादशप्रहरान्ते शुद्धिः । किञ्च यदि सूतके रात्रिमात्रावशिष्टे सूतकान्तरमापद्येत शावे वा रात्रिमात्रावशिष्टे शावान्तरमापद्येत तदा द्व्यहमधिकं वर्द्धते। यदि पुनर्याममात्रावशिष्टे सूतके शावे वा सूतकं शावं वा सजातीयमापतति तदा त्र्यहमधिकं वर्द्धते। तथाच स्मृतिः। मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता। न पूर्वशेषाच्छुद्धिः स्यान्मातुः कुर्याच्च पक्षिणीम्॥ रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात् इति। अन्येतु इदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते। अन्तःसूतके चेद्यदि बालस्य मरणमापद्यते तदा आ उत्थानादाशौचमशुद्धिः सूतकवद्भवति नत्वाशौचनिवृत्तिः । बालमरणनिमित्ताशौचस्याल्पकालीनत्वेन बहुकालीनजननिमित्ताशौचशोधनासमर्थत्वात्, यतः समानजातीयस्य समानकालीनस्यैव पूर्वोत्पन्नस्य अन्तरापतितस्य वा शौचकत्वम् ॥ **नास्योदककर्म** ॥ अत्र ऊनद्विवार्षिके प्रेते उदककर्म उदकाञ्जलिदानं न भवति । **द्विवर्षप्रभृति प्रेतमाश्मशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुर्यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्त इत्येके** ॥ द्विवर्षः द्विवर्षवयस्कः तत्प्रभृतिस्तदादिर्यः प्रेतः तम् आश्मशानात् श्मशानावधि सर्वे सपिण्डा अनुगच्छेयुः पश्चाद्व्रजेयुः । श्मशानानुगमनविधानात् दाह उपलक्ष्यते। श्मशानशब्देन हि प्रेतदाहभूमिरुच्यते। तस्माद्दाहमपि कुर्युः दाहसन्नियोगशिष्टमुदकं च दद्युः। एके आचार्याः यमगाथां यमदैवत्यायामृचि गीतं साम गायन्तः पठन्तः, तथा यमसूक्तं यमदैवत्यानामृचां समुदायं सूक्तशब्दवाच्यं जपन्तोऽनुगच्छेयुरित्याहुः । **यद्युपेतो भूमिजोषणादिसमानमाहिताग्नेरोदकान्तस्य गमनात्** ॥ यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात् गृह्योक्तसंस्कारेषु तस्याधिकारात् वैतानिकस्य च मन्त्रब्राह्मणकल्पसूत्रेषु पृथक् संस्काराम्नानात् तदा भूमिजोषणादिकर्म समं तुल्यं केन आहिताग्नेः कर्मणा यथा आहिताग्नेः औपासनिकस्य भवति किम्पर्यन्तम् आ उदकान्तस्य उदकसमीपस्य गमनात्, एतदुक्तम्भवति यद्युपनीतः प्रेतो भवति तदाऽस्याहिताग्नेर्भूमिजोषणादि उदकाञ्जलिदानपर्यन्तं कर्म यथाभवति तथैव कुर्यादिति। **शालाग्निना दहन्त्येनमाहितश्चेत्** ॥ चेद्यद्यसौ प्रेत आहितः कृतावसथ्याधानः स्यात् तदैनं प्रेतं शालाग्निना औपासनेन दहन्ति पुत्रादयः। **तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरम्** ॥ तूष्णीम्मन्त्रवर्जं ग्रामाग्निना लौकिकेन पावकेन इतरमकृतावसथ्याधानन्दहन्तीत्यनुषङ्गः। **संयुक्तं मैथुनं वोदकं**

याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति ॥ संयुक्तं केन चित् यौनेन सम्बन्धेन सम्बद्धम् । मैथुनः मिथुनस्यैकदेशलक्षणया मैथुनशब्दवाच्याया भार्यायाः भ्राता श्याल इत्यर्थः, तं वोदकञ्जलं याचेरन् प्रार्थयेरन् उदकङ्करिष्यामहे इत्यनेन मन्त्रेण । कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते ॥ एवं पृष्टः संयुक्तः, श्यालो वा प्रतिब्रूयात् । किं, कुरुध्वम् मा चैवम्पुनरिति । क्व अशतवर्षे प्रेते शतवर्षेभ्योऽर्वाक् मृते सति । कुरुध्वमित्येवेतरस्मिन् ॥ इतरः शतवर्षप्रभृतिः तस्मिन्मृते कुरुध्वमित्येव एतावदेव प्रतिब्रूयात् न मा चैवं पुनरिति । सर्वे ज्ञातयोऽपोभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा ॥ ज्ञातयः सपिण्डाः समानोदकाश्च सर्व एव अपोऽभ्यवयन्ति स्नानार्थं नद्यादेर्जलं प्रविशन्ति, किं यावत् आसप्तमात्पुरुषात् सप्तमम्पुरुषमभिव्याप्य यावन्तः सपिण्डाः दशमाद्वा दशमम्पुरुषमभिव्याप्य वा यावन्तः समानोदकाश्च तावन्त इत्यर्थः ॥ समानग्रामवासे यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुः ॥ समाने एकस्मिन् ग्रामे वास अवस्थानम् समानग्रामवासः तस्मिन् सति यावत्सम्बन्धम् यदवधिसम्बन्धः सापिण्ड्यम् समानोदकत्वम् सगोत्रत्वम् वा अनुस्मरेयुः अस्मिन्पुरुषे वयं सम्बन्ध्यामहे इति जानीयुः तावन्तः अपोभ्यवयन्ति इति सम्बन्धः ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकयाऽपनोद्यापनः शोशुचदघमिति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति ॥ कथमित्यपेक्षायामाह । एकम्परिधानीयमेव वस्त्रं येषान्ते एकवस्त्राः । तथा प्राचीनावीतिनः प्राचीनावीतं विद्यते येषान्ते प्राचीनावीतिनः कृतापसव्या इत्यर्थः । तथा भूताः सन्तः सव्यस्य वामस्य पाणेरनामिकया उपकनिष्ठिकया जलमपनोद्य अपनः शोशुचदघमित्येतावता मन्त्रेणापसार्य दक्षिणामुखाः याम्यदिगभिमुखा निमज्जन्ति युगपत्सकृत्स्नान्ति ॥ प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिनाऽसावेतत्त उदकमिति ॥ प्रेताय मृताय उदकं जलं सकृदेकवारं अञ्जलिना प्रसिञ्चन्ति शुद्धायां भूमौ प्रक्षिपन्ति, कथम् असौ अमुकप्रेत एतत्ते उदकमित्यनेन मन्त्रप्रयोगेण । उत्तीर्णाञ्छुचौ देशे शाड्वलवत्युपविष्टाँस्तत्रैतानपवदेयुः ॥ उत्तीर्णान् जलाद्बहिर्निर्गतान् शुचौ देशे मूत्रपुरीषभस्मतुषाङ्गाराद्यशुचिद्रव्यरहिते देशे भूभागे, पुनः कीदृशे शाड्वलवति शाड्वलं हरिततृणं अस्ति यस्मिन्निति शाड्वलवान् तस्मिन् शाड्वलवति उपविष्टानासीनान् तत्र तदा अन्ये लोकयात्रिकाः सुहृदः एतान् प्रेतस्य पुत्रादीन् अपवदेयुः प्रेतगुणानुकथनेनेतिहासपुराणादिविचित्रकथाभिः संसारासारताख्यापनेन तान् शोकरहितान् कुर्युः । अनवेक्षमाणा ग्राममायान्ति रीती-

भूताः कनिष्ठपूर्वाः ॥ अनवेक्षमाणाः पश्चादनवलोकयन्तः रीतीभूताः श्रेणीभूताः पङ्क्तीभूताः कनिष्ठपूर्वाः कनिष्ठो लघीयान् पूर्वं अग्रिमो येषान्ते स्वस्वकनिष्ठानुसारिण इत्यर्थः । ग्राममायान्ति आगच्छन्ति ॥ निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपाँस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशन्ति ॥ निवेशनस्य प्रेतपतिकस्य गृहस्य द्वारे पिचुमन्दस्य निम्बस्य पत्राणि छदान् विदश्य दन्तैरवखण्ड्य आचम्य स्मार्त्ताचमनं विधाय उदकं जलम् अग्निम् द्वारि घृतम् तथा गोमयमार्द्रम् सर्षपान् गौरान् तैलं तिलसम्भवम् एतानि प्रत्येकमालभ्य स्पृष्ट्वा अश्मानं प्रस्तरमाक्रम्य पादेनालभ्य प्रविशन्ति गृहम् ॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् ॥ त्रीण्यहोरात्राणि यावद्ब्रह्मचारिणः अकृतस्त्रीप्रसङ्गाः अधः खट्वाव्यतिरेकेण शेरत इत्येवंशीला अधःशायिनः किञ्चन किमपि कर्म गृहव्यापारादि लौकिकं स्वयन्न कुर्युः न प्रकुर्वीरन् अन्यैरपि न कारयेयुः । अन्तर्भूतोऽत्र णिच् ज्ञेयः ॥ क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवान्नमश्नीयुरमाꣳसं प्रेताय पिण्डन्दत्वाऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहम् ॥ क्रीत्वा मूल्येनान्नं गृहीत्वा लब्ध्वा वा अयाचितमन्यतः प्राप्य दिवैव दिवसे एव न रात्रौ अश्नीयुः भुञ्जीरन् । किम्भूतम् अमांसं मांसवर्जितम्, किङ्कृत्वा प्रेताय पिण्डम्, अवयवपूरकन्दत्वा। कथम् नामग्राहं प्रेतस्य नाम गृहीत्वा, कुत्र अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु अवनेजनं च दानं च प्रत्यवनेजनं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनानि तेषु त्रिरात्रमयन्धर्मः ॥ मृन्मये ताꣳरात्रीं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीति ॥ मृन्मये शरावादौ पात्रे कृत्वा तां यस्मिन्दिने प्रेतोऽभूत् तत्सम्बन्धिनीं रात्रीं क्षीरं च उदकं च क्षीरोदके दुग्धपानीये पात्रैकवचनसामर्थ्यादेकीकृते विहायसि आकाशे निदध्युः स्थापयेयुः । कथम् प्रेतात्र स्नाहीत्यनेन मन्त्रेण। विज्ञानेश्वराचार्यास्तु द्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्यात् द्वयोः पात्रयोर्भेदेन निधानं मन्यन्ते, मन्त्रञ्चोहन्ति प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदमिति ॥ त्रिरात्रꣳ शावमाशौचन्दशरात्रमित्येके ॥ एवं प्रेतस्य मरणदिने पुत्रादीनां कृत्यमभिधायाशौचकालनिर्णयार्थमाह । त्रिरात्रम् त्रीण्यहोरात्राणि कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया, तेन सन्ततमाशौचम् अशुचित्वम् । एके आचार्या मन्वादय उपनयनप्रभृति दशाहं दशाहोरात्राणि मन्यन्ते। अत्र प्रकरणे अहःशब्दो रात्रिशब्दश्च अहोरात्रोपलक्षणपरः । एके त्रिरात्रं एके दशरात्रं चेति व्यवस्थितं वृत्तिस्वाध्यायापे-

तथा । यथाह । एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैरिति ॥ एतदपि वृत्तिसङ्कोचे व्यवस्थापेक्षम् । तद्यथा । यदा त्र्यहैकोऽश्वस्तनिको वा स्वाध्यायाग्निसम्पन्नो भवति तदा तस्य वृत्तिसम्पादनाय सद्यः शौचं भवति । यदा तु कुशूलकुम्भीधान्यः केवलस्वाध्यायसम्पन्नश्च तदाऽस्य त्रिरात्रम् । यदा पुनर्दशरात्रकुटुम्बवृत्तिपर्याप्तातिरिक्तधान्यो भवति वृत्तस्वाध्यायवांश्च तदाऽस्य दशरात्रम् वृत्तस्वाध्यायरहितस्य वृत्तिहीनस्यापि सर्वदा दशरात्रमेव, अयं च वृत्तिसङ्कोचात् । वृत्तस्वाध्यायापेक्षया य आशौचकालसङ्कोचः स वृत्तिसम्पादनविषय एव न पुनः कर्मान्तराधिकारसम्पादनपरः, तेन यस्याशौचिनो या आपद्भवति तदपाकरणार्थम् । वृत्तस्वाध्यायसम्पन्नस्य च आशौचसङ्कोचो नेतरेषाम्, जननाशौचेऽप्येवमेव ॥ **न स्वाध्यायमधीयीरन्** ॥ स्वाध्यायं वेदं नाधीयीरन् न पठेयुः न चाध्यापयेयुः येषां यावदाशौचम् ॥ **नित्यानि निवर्तेरन् वैतानवर्जम्** ॥ नित्यान्यावश्यकानि सन्ध्यावन्दनादीनि निवर्तेरन् अनधिकारान्न प्रवर्तन्ते ॥ कथम् वैतानवर्जं वितानो गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां विस्तारस्तत्र साध्यं अग्निहोत्रादि कर्म तद्वैतानम् तद्वर्जयित्वाऽन्यन्निवर्तते इत्यर्थः ॥ **शालाग्नौ चैकेऽन्य एतानि कुर्युः** ॥ शालाग्निरावसथ्याग्निः तत्र शालाग्नौ साध्यानि सायम्प्रातर्होमस्थालीपाकादीनि तानि वर्जयित्वा नित्यानि निवर्तेरन्नित्येके आचार्याः मन्यन्ते, तस्मिन्पक्षे न स्वयं कुर्युः किन्त्वन्येन कारयेयुः । गृह्यकारपक्षे "न कुर्युर्न्नच कारयेयुः" यथाह कात्यायनः । सूतके मृतके चैव स्मार्तकर्म निवर्तते । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥ वैतानिकं स्वयं कुर्यात् तत्त्यागो न प्रशस्यते ॥ तथा । स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति स्मरणात् । राहुदर्शने तु राहोरन्यत्र सूतके इति वचनात् यावद्राहुदर्शनन्तावद्राहुदर्शननिमित्तकं स्नानतर्पणदेवतार्चनजपहोमदानादि स्मार्त्तं कर्म कुर्यात् ॥ **प्रेतस्पर्शिनो ग्रामञ्च प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात्** ॥ प्रेतस्पर्शो विद्यते येषान्ते प्रेतस्पर्शिनः सपिण्डा ग्रामन्न प्रविशेयुर्नगच्छेयुः, किंयावत् आनक्षत्रदर्शनात् नक्षत्राणां दर्शनं नक्षत्रदर्शनम् तस्मात् आ अवधेः ॥ **रात्रौ चेदादित्यस्य** ॥ चेद्यदि रात्रौ निशि प्रेतस्पर्शः स्यात्तदा आदित्यस्य सूर्यस्य दर्शनात्प्राक् न प्रविशेयुरित्यनुषङ्गः ॥ **प्रवेशनादि समानमितरैः** ॥ प्रवेशनमादौ यस्य निम्बपत्रादिदशनस्य तत्प्रवेशनादि कर्म इतरैरसपिण्डैः समानं तुल्यं कार्यम् । अयमसपिण्डानान्नियमः ।

यतोऽसपिण्डानामेव "प्रवेशनादिकङ्कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । इच्छतान्तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात्" इतियाज्ञवल्क्योक्तेरिच्छतां विकल्पः । संयमः प्राणायामः । एवं ब्राह्मणस्याशौचमभिधायेदानीमितरवर्णानामाशौचकालनिर्णयमाह ॥ पक्षं द्वौ वाऽशौचम् ॥ पक्षम् पञ्चदशाहोरात्राणि वैश्यस्याशौचं भवति, द्वौ पक्षौ त्रिंशदहोरात्राणि शूद्रस्य, वा शब्दात् द्वादशाहोरात्राणि क्षत्रियस्याशौचम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् । शुध्येद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यतीति ॥ आचार्ये चैवं मातामहयोश्च ॥ आचार्ये उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापके चैवमेवोदकदानादि कर्तव्यम्, मातामही च मातामहश्च मातामहौ तयोः, द्विवचनम्मातामह्यपेक्षया, चकारादेवमेवोदकदानादि सर्वङ्कर्तव्यम् ॥ स्त्रीणां चाप्रत्तानाम् ॥ अप्रत्तानामपरिणीतानां स्त्रीणां कन्यानां चकारादेवमेव एवैव निखननदहनोदकदानप्रभृतीतिकर्तव्यता । आशौचेऽपि विशेषो नास्ति गृह्यकारमते । अनभिधानात् । स्मृत्यन्तरे तु पुनर्दृश्यते अहस्त्वदत्तकन्यास्विति । एतच्च चूडाकरणानन्तरं दानात्प्राक्, कुतः, स्त्रीणां चूडास्तथा दानात्संस्कारादप्यधः क्रमात् । सद्यः शौचमथैकाहं त्र्यहं स्यात् पितृबन्धुषु, इतिस्मृतेः । तस्मादपरिणीतानां स्त्रीणां चूडाकरणात्प्राक् सद्यः शौचम्, चूडाकरणादुपरि दानात्प्राक् एकाहम्, तत उपरि विवाहात्प्राक् त्र्यहमिति निर्णयः ॥ प्रत्तानामितरे कुर्युस्ताश्च तेषाम् ॥ प्रत्तानाम्परिणीतानां स्त्रीणामितरे भर्त्रादयो दाहादि कर्म कुर्युः न पित्रादयः । ताश्च प्रत्ताः स्त्रियः तेषां भर्त्रादीनां यथाधिकारमुदकदानादि कर्म कुर्युः । पित्रादीनामत्र विशेषः । दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽपि वा । तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्यते जनकस्त्रिभिरितिवचनात् प्रत्तानामपि पितुर्बन्धूनां चाशौचापत्तिमात्रम् ॥ प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमासीरन् ॥ प्रोषितः प्रवासंगतश्चेद्यदि प्रेयात् म्रियेत तदा तत्पुत्रादयः तन्मरणश्रवणकालमारभ्य कृतन्दत्तं स्नानपूर्वकमुक्तविधिना उदकं यैस्ते कृतोदकाः सन्तः कालशेषम् आशौचसमयशेषम् आसीरन् . आशौचधर्मेण वर्तेरन्नित्यर्थः ॥ अतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ चेद्यदि आशौचकालोऽतीतः ततः प्रोषितमरणं च श्रुतन्तदा एकरात्रमाशौचन्त्रिरात्रं वा । अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तन्तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषोऽवगन्तव्यः । कथम्, मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी भवेत् । अहस्तु नवमादर्वाक् सद्यः शौचमतः परम् ॥ तथा, पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिन-

मारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति ॥ अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसम्बन्धि-मातुलभागिनेयानामप्रत्तानां ॥ अथ नियमेन कृत्यमभिधायाधुना कामतः कृत्य-माह । कामोदकानि कामेन इच्छया उदकानि उदकदानानि भवन्तीति सूत्रशेषः । केषां ऋत्विजः याजकाः श्वशुरौ भार्यायाः मातापितरौ सखायो मित्राणि सम्बन्धि-नो वैवाह्याः मातुला मातृभ्रातरः भागिनेया भगिनीपुत्राः एतेषां प्रत्तानां ऊढानां दुहितृभगिन्यादीनां स्त्रीणां चकारादिच्छयोदकदानम् अतोऽदाने प्रत्यवायो नास्ति ॥ एकादश्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा मांसवत्प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति ॥ एकादश्यामेकादशेऽहनि ब्राह्मणाः कर्ता चेत् अयुग्मान् त्रिप्रभृतिविषम-सङ्ख्याकान् द्विजोत्तमान् भोजयित्वा भोजनं कारयित्वा एकोद्दिष्टश्राद्धविधिना मांसवत् मांसेन सहितं पायसौदनादि भवति । एके आचार्याः प्रेतमुद्दिश्य गामपि घ्नन्ति इति । शाखापशुविधानेन तन्मांसेन श्राद्धं कुर्वन्ति तच्छ्राद्धमग्रे वक्ष्यति नव-न्तरे नावं कारयेन्न वेति ॥ पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत् ॥ पिण्डानां करणं पिण्डकरणन्तस्मिन् अमावास्यायां साग्नेः पुत्रस्य पिण्डपितृयज्ञे तत्र पितॄणां प्रथम आद्यः प्रेतः स्यात् तत्प्रभृतिपिण्डदानमित्यर्थः । चेद्यदि स प्रेतः पुत्रवान् अधिकृतेन साग्निना पुत्रेण पुत्रीभवति । अयमर्थः । साग्नेः पुत्रस्य यदि पिता म्रियेत तदा पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानानुरोधेन द्वादशेऽहनि सपिण्डीकरणं विधाय अमावास्यायां तत्प्रभृति पिण्डपितृयज्ञे पिण्डदानं पिण्डान्वाहार्यकं च तत्प्रभृतिपार्वणमेव श्राद्धं भवतीति । एकोद्दिष्टन्तु निरग्निविषयम् ॥ निवर्तेत चतुर्थः ॥ सपिण्डने कृते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डादिदानं चतुर्थः पिण्डो निव-र्तेत पिण्डास्त्रिष्विति श्रुतेः । त्रिषु पिण्डः प्रवर्तत इति स्मृतेश्च । संवत्सरं पृथगेके ॥ एके आचार्याः साग्नेरपि पुत्रस्य संवत्सरं यावत् पृथगेकस्यैव पितुः पिण्डदानमिच्छन्ति । संवत्सरे सपिण्डीकरणमिति वचनात् । न वा असपिण्डी-कृतस्येतरैः सह दानं युज्यते, सपिण्डीकरणमितिशब्दः पूर्वजैः सह सपिण्डीकरण-म्मेलनमिति व्युत्पत्त्या अन्वर्थः । तेन संवत्सरं यावदसपिण्डीकृतस्य पितुः प्रेत-स्य पृथग्दानमिच्छन्त्येके । एवं सति संवत्सरे सपिण्डीकरणमिति स्मृतेरनुग्रहः कृतो भवति, एवं प्राप्ते उच्यते ॥ न्यायस्तु ॥ तुशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः, नैतदेवम् यत्स्मृत्यनुग्रहन्यायेनेदं परिकल्प्यते कुतः श्रुतिविरोधात् । काऽसौ श्रुतिः ॥ न चतुर्थः पिण्डो भवतीति श्रुतिः ॥ कथं श्रुतिविरोधः, शृणु, अधिकृतस्य पुत्र

स्य साग्नेः पृथक् क्रियमाणे चतुर्णामपि पिण्डनिर्वपणेऽधिकारी भवति अमावास्यायां पृथक् प्रेतस्य पृथक् क्रियमाणे पार्वणं च त्रयाणामिति भवति श्रुतिविरोधः तेनाधिकृतस्य साग्नेः पुत्रस्य सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वमेकोद्दिष्टन्नैव कर्त्तव्यम्भवति सपिण्डीकरणन्तु द्वादशाह एव नियतम् अनधिकृतस्य निरग्नेस्तु संवत्सरादिषु सपिण्डीकरणकालेषु कृतसपिण्डनस्यापि पितुः संवत्सरादूर्द्ध्वमपि प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टमेव ॥ **अहरहरन्नमस्मैब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात्** ॥ अहरहः प्रतिदिनमस्मै प्रेतायोद्दिश्य ब्राह्मणाय सम्प्रदानभूतार्थं अन्नम्भोजनपर्याप्तमुदकुम्भञ्च जलपूर्णघटं संवत्सरं च यावद्दद्यात् प्रयच्छेत् । **पिण्डमप्येके निपृणन्ति** ॥ एके आचार्या अहरहः पिण्डनिर्वपणमपीच्छन्ति तच्चानधिकृतनिरग्निविषयम्, अधिकृतस्य हि साग्नेः पार्वणमेव भवति नैकः पिण्डः न चैतत्प्रतिदिनमन्नोदककुम्भदानं संवत्सरसपिण्डीकरणपक्षएव प्रागपि संवत्सरात् यदि वा वृद्धिरापद्यत इत्यादिस्मृतिविहितकालान्तरे सपिण्डीकरणेऽपि तदूर्द्ध्वं संवत्सरं यावद्भवत्येव । यतः स्मरन्ति । अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे इति, तस्मात् साग्निना निरग्निना च पुत्रेणाहरहरन्नोदकुम्भदानं कर्तव्यम् । पक्षे प्रतिपिण्डदानन्तन्निरग्नेरेव, इतरस्य तु त्रिभ्यः पिण्डदानं प्रसज्येत एकपिण्डनिर्वपणनिषेधात्, तर्हि त्रिभ्योऽपि ददातु, न, प्रेतस्यहि तत् स्मर्यते । याज्ञवल्क्यः । मृते ऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ इत्येतदेकोद्दिष्टं साग्नेः सपिण्डीकरणात्प्राक् ऊर्द्ध्वन्तु पार्वणमेव । यथाहमनुः । असपिण्डक्रिया कर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥ तथा ॥ सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यम्पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । स्मृत्यन्तरञ्च । यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डेन योजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते इति ॥ एतच्चौरसक्षेत्रजसाग्निपुत्रविषयम् । यतः स्मरन्ति । औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । दद्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दशेति ॥ अत्राशौचप्रसङ्गात् स्मृत्यन्तरोक्त आशौचापवादो लिख्यते । ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् । सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता इति । एतच्च यज्ञादौ आरब्ध एव, कुतः "आरब्धे सूतकन्नास्ति अनारब्धे तु सूतकमिति वचनात् । आरम्भश्चैवम् । आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरि-

क्रियेति ॥ इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । तत्र ऊनद्विवार्षिकं प्रेतमरण्यन्नीत्वा भूमौ निखनेत् । द्विवर्षप्रभृति उपनयनात्प्राक् प्रेतं श्मशानं नीयमानं सर्वे सपिण्डा यथाज्येष्ठपुरःसरं पंक्तीभूता अनुगच्छन्ति । पथि यमगाथाङ्गायन्तो यमसूक्तं च जपन्तः । ततस्तत्र तत्प्रेतं भूमिजोषणादिरहितं दग्ध्वा वक्ष्यमाणविधिना स्नात्वा उदकाञ्जलिं च दत्वा गृहमागता यथोक्तमाशौचमाचरेयुः । उपनयनादूर्ध्वं भूमिजोषणाद्युदकान्तगमनपर्यन्तं यथाहिताग्नेः कर्म तथैव यथासम्भवं भवति । अत्र चौपासनिकं पुत्रादिरधिकारी दुर्बलं ज्ञात्वा स्नापयित्वा शुद्धवस्त्रेणाच्छाद्य दक्षिणाशिरसं दर्भवत्यां भूमौ सन्निवेशयेत् । पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्युशङ्काऽग्निहोत्रिणः । हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात्सकलाहुतीः । दार्शन्तत्र पिण्डपितृयज्ञं विना आकृष्य कुर्यान्न तु पौर्णमासं शुक्लपक्षे आकृष्य कुर्यात् । दिवा सायमाहुतिं च । तत्कर्मणोरप्रारब्धत्वात् । अथ तत्र वैतरणीं यथाशक्ति यथाश्रद्धं हिरण्यभूम्यादिकं सर्वपापक्षयार्थं दापयित्वा अथ गतासुं ज्ञात्वा घृतेनाभ्यज्य उदकेनाप्लाव्य सवस्त्रमुपवीतिनं चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं पुष्पमालाविभूषितं मुखनासिकाचक्षुःश्रोत्ररन्ध्रेषु निक्षिप्तहिरण्यशकलं वस्त्रेणाच्छाद्य पुत्रादयो निर्हरेयुः । एतच्चावसथ्याग्निसन्निधौ गृहमरणपक्षे । यदा तु गङ्गादितीर्थेऽग्निसन्निधौ अर्द्धजले मरणं तदा तत्राप्येवं स्नपनादि हिरण्यशकलनिधानान्तङ्कर्म कुर्यात् । निर्हरणपक्षे तु आमपात्रे सन्तापाग्निमादायाग्निपुरःसरं प्रेतं यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्तः पुत्रादयः श्मशानं नयन्ति, तत्राधिकारी पुत्रादिराप्लुत्य भूमिजोषणपूर्वकं दक्षिणोत्तरायतं दारुचयं विधाय चितौ कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोममास्तीर्य तत्रोत्तानन्दक्षिणाशिरसमेनन्निपात्य दक्षिणनासारन्ध्रे आज्यपूर्णं स्रुवन्निधाय पादयोरधरारणिमुरस्युत्तरारणिं च प्रागग्रां पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोः शूर्पचमसौ मुसलमुलूखलं च न्युब्जमूर्वोरन्तराले तत्रैव चात्रमौविलीं च अरुदन् भयरहितो निदध्यात् अपसव्येन वाग्यतो दक्षिणामुखः सन् अथोपविश्य सव्यं जान्वाच्यौपासनाग्निं गृहीत्वा अस्मात्त्वमधिजातोसीत्यनयर्चा स्वाहान्तया दक्षिणतो मुखे वा शनैरग्निन्दद्यात् । अनावसथिकन्तु एवमेव ग्रामाग्निना सपिण्डाद्यानीतेनामन्त्रकं दहति । ततो दाहान्ते नद्याद्युदकसमीपं गत्वा समीपस्थितं योनिसम्बद्धं श्यालकं वा उदकं करिष्यामहे इत्यनेन मन्त्रेणोदकं याचेरन् सपिण्डादयः । एवं याचिते यदि शतवर्षादर्वाक् प्रेतो भवेत्तदा कुरुध्वम्मा चैवं पुनरित्येवम्प्रतिवचनन्दद्यात्, अथ शतवर्षादूर्द्ध्वम्प्रेतो भवेत्तदा कुरुध्वमित्येतावदेव, ततः सप्तपुरुषसम्बन्धिनः सपि-

स्य साग्नेः पृथक् क्रियमाणे चतुर्णामपि पिण्डनिर्वपणेऽधिकारो भवति अमावास्यायां पृथक् प्रेतस्य पृथक् क्रियमाणे पार्वणं च त्रयाणामिति भवति श्रुतिविरोधः तेनाधिकृतस्य साग्नेः पुत्रस्य सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वमेकोद्दिष्टन्नैव कर्तव्यम्भवति सपिण्डीकरणन्तु द्वादशाह एव नियतम् अनधिकृतस्य निरग्नेस्तु संवत्सरादिषु सपिण्डीकरणकालेषु कृतसपिण्डनस्यापि पितुः संवत्सरादूर्द्ध्वमपि प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टमेव ॥ **अहरहरन्नमस्मैब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात्** ॥ अहरहः प्रतिदिनमस्मै प्रेतायोद्दिश्य ब्राह्मणाय सम्प्रदानभूतार्थं अन्नम्भोजनपर्याप्तमुदकुम्भञ्च जलपूर्णघटं संवत्सरं च यावद्दद्यात् प्रयच्छेत् । **पिण्डमप्येके निपृणन्ति** ॥ एके आचार्या अहरहः पिण्डनिर्वपणमपीच्छन्ति तच्चानधिकृतनिरग्निविषयम्, अधिकृतस्य हि साग्नेः पार्वणमेव भवति नैकः पिण्डः न चैतत्प्रतिदिनमन्नोदककुम्भदानं संवत्सरसपिण्डीकरणपक्षएव प्रागपि संवत्सरात् यदि वा वृद्धिरापद्यत इत्यादिस्मृतिविहितकालान्तरे सपिण्डीकरणेऽपि तदूर्द्ध्वं संवत्सरं यावद्वर्तयेत् । यतः स्मरन्ति । अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे इति, तस्मात् साग्निना निरग्निना च पुत्रेणाहरहरन्नोदकुम्भदानं कर्तव्यम् । पक्षे प्रतिपिण्डदानन्तन्निरग्नेरेव, इतरस्य तु त्रिभ्यः पिण्डदानं प्रसज्येत एकपिण्डनिर्वपणनिषेधात्, तर्हि त्रिभ्योऽपि ददातु, न, प्रेतस्यहि तत् स्मर्यते । याज्ञवल्क्यः । मृते ऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ इत्येतदेकोद्दिष्टं साग्नेः सपिण्डीकरणात्प्राक् ऊर्द्ध्वन्तु पार्वणमेव । यथाहमनुः । असपिण्डक्रिया कर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥ तथा ॥ सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यम्पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । स्मृत्यन्तरञ्च । यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डेन योजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते इति ॥ एतच्चौरसक्षेत्रजसाग्निपुत्रविषयम् । यतः स्मरन्ति । औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । दद्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दशेति ॥ अत्राशौचप्रसङ्गात् स्मृत्यन्तरोक्त आशौचापवादो लिख्यते । ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् । सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता इति । एतच्च यज्ञादौ आरब्ध एव, कुतः "आरब्धे सूतकन्नास्ति अनारब्धे तु सूतकमिति वचनात् । आरम्भश्चैवम् । आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरि-

क्रियेति ॥ इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । तत्र ऊनद्विवार्षिकं प्रेतमरण्यन्नीत्वा भूमौ निखनेत् । द्विवर्षप्रभृति उपनयनात्प्राक् प्रेतं श्मशानं नीयमानं सर्वे सपिण्डा यथाज्येष्ठपुरःसरं पंक्तीभूता अनुगच्छन्ति । पथि यमगाथाङ्गायन्तो यमसूक्तं च जपन्तः । ततस्तत्र तम्प्रेतं भूमिजोषणादिरहितं दग्ध्वा वक्ष्यमाणविधिना स्नात्वा उदकाञ्जलिं च दत्वा गृहमागता यथोक्तमाशौचमाचरेयुः । उपनयनादूर्ध्वं भूमिजोषणाद्युदकान्तगमनपर्यन्तं यथाहिताग्नेः कर्म तथैव यथासम्भवं भवति । अत्र चौपासनिकं पुत्रादिरधिकारी दुर्बलं ज्ञात्वा स्नापयित्वा शुद्धवस्त्रेणाच्छाद्य दक्षिणाशिरसं दर्भवत्यां भूमौ सन्निवेशयेत् । पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्युशङ्काऽग्निहोत्रिणः । हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात्सकलाहुतीः । दर्शन्तत्र पिण्डपितृयज्ञं विना आकृष्य कुर्यान्न तु पौर्णमासं शुक्लपक्षे आकृष्य कुर्यात् । दिवा सायमाहुतिं च । तत्कर्मणोरप्रारब्धत्वात् । अथ तत्र वैतरणीं यथाशक्ति यथाश्रद्धं हिरण्यभूम्यादिकं सर्वपापक्षयार्थं दापयित्वा अथ गतासुं ज्ञात्वा घृतेनाभ्यज्य उदकेनाप्लाव्य सवस्त्रमुपवीतिनं चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं पुष्पमालाविभूषितं, मुखनासिकाचक्षुःश्रोत्ररन्ध्रेषु निक्षिप्तहिरण्यशकलं वस्त्रेणाच्छाद्य पुत्रादयो निर्हरेयुः । एतच्चावसथ्याग्निसन्निधौ गृहमरणपक्षे । यदा तु गङ्गादितीर्थेऽग्निसन्निधौ अर्द्धजले मरणं तदा तत्राप्येवं स्नपनादि हिरण्यशकलनिधानान्तङ्कर्म कुर्यात् । निर्हरणपक्षे तु आमपात्रे सन्तापाग्निमादायाऽग्निपुरःसरं प्रेतं यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्तः पुत्रादयः श्मशानं नयन्ति, तत्राधिकारी पुत्रादिराप्लुत्य भूमिजोषणपूर्वकं दक्षिणोत्तरायतं दारुचयं विधाय चितौ कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोममास्तीर्य तत्रोत्तानन्दक्षिणाशिरसमेनन्निपात्य दक्षिणनासारन्ध्रे आज्यपूर्णां स्रुवन्निधाय, पादयोरधरारणिमुरस्युत्तरारणिं च प्रागग्रां पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोः शूर्पचमसौ मुसलमुलूखलं च न्युब्जमूर्वोरन्तराले तत्रैव चात्रमोविलीं च अरुदन् भयरहितो निदध्यात् अपसव्येन वाग्यतो दक्षिणामुखः सन् अथोपविश्य सव्यं जान्वाच्यौपासनाग्निं गृहीत्वा अस्मात्त्वमधिजातोऽसीत्यनयर्चा स्वाहान्तया दक्षिणतो मुखे वा शनैरग्निन्दद्यात् । अनावसथिकन्तु एवमेव ग्रामाग्निना सपिण्डाद्यानीतेनामन्त्रकं दहति । ततो दाहान्ते नद्याद्युदकसमीपं गत्वा समीपस्थितं योनिसम्बद्धं श्यालकं वा उदकं करिष्यामहे इत्यनेन मन्त्रेणोदकं याचेरन् सपिण्डादयः । एवं याचिते यदि शतवर्षादर्वाक् प्रेतो भवेत्तदा कुरुध्वम्मा चैवं पुनरित्येवम्प्रतिवचनन्दद्यात्, अथ शतवर्षादूर्द्ध्वम्प्रेतो भवेत्तदा कुरुध्वमित्येतावदेव, ततः सप्तपुरुषसम्बन्धिनः सपि-

एडा दशपुरुषसम्बन्धाः समानोदकाश्चैकग्रामनिवासे यावत्स्मृतं जलम्प्रविशन्ति एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सन्तः, ततः सव्यहस्तस्यानामिकाङ्गुल्या उदकमपनोद्य अपनः शोशुचदघमित्येतावता मन्त्रेण दक्षिणामुखास्तूष्णीं निमज्जन्ति। ततः प्रेतमुद्दिश्यामुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेत् एतत्त उदकमित्युच्चार्य एकैकमञ्जलिं सकृद्भूमौ प्रक्षिपन्ति। तत उदकादुत्तीर्य शुचौ देशे शाद्वलवत्युपविष्टान् सपिण्डादीनन्ये सुहृद इतिहासपुराणादिविदग्धकथाभिः संसारानित्यतां दर्शयन्तोऽपवदेयुः । तथाहि । कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान् । स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् । करोति यः स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥ पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च । फेनप्रख्यः कथन्नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ श्लेष्माश्रुबान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः । विदश्य निम्बपत्त्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन्प्राणधारिणि । धर्मङ्कुरुत यत्नेन यो वः सङ्गतिमेष्यति ॥ तथाच विष्णुः ॥ यदुदगयनन्तदहर्देवानान्दक्षिणायनं रात्रिः संवत्सरो ह्यहोरात्रं तत्त्रिंशता मासो द्वादशवर्षं द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम्, द्विगुणानि द्वापरम्, त्रिगुणानि त्रेतायुगम्, चतुर्गुणानि कृतयुगम्, एवं द्वादशसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम्, तत्सहस्रन्तु कल्पः, स च पितामहस्याहस्तावती चास्य रात्रिः। एवं विधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वश्रेष्ठस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः, एवं ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसस्तस्यान्ते महाकल्पः तावत्येव चास्य निशा, पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां सङ्ख्यैव नास्ति न च भविष्याणाम् अनाद्यन्तत्वात्कालस्य। एवमस्मिन्निरालम्बे काले सन्ततयायिनि। न तद्रूपं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद् ध्रुवा ॥ गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे। शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः। सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च । विनष्टानीह कालेन मनुष्याणान्तु का कथा ॥ राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः । देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निधनं गताः ॥ ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन नीयन्ते कालो हि बलवत्तरः ॥ आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकाय नीयते । कर्मपथ्योदनो जन्तुस्तत्र का परिदेवना ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । अर्थे दुःप-

रिहार्थेऽस्मिन् नास्ति शोकसहायता ॥ शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ सुकृतं दुष्कृतं चोभे सहायौ यस्य गच्छतः । बान्धवैस्तस्यकिङ्कार्यं शोचद्भिरथवा तथा ॥ बान्धवैर्नाम शोचद्भिः स्थितिं प्रेतो न विन्दति । अस्वस्थपतितानेष पिण्डतोयप्रदानतः ॥ अर्वाक् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति वै मृतः । प्रेतलोकङ्गतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छति ॥ देवतायतनस्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च । मनुष्येषु तथा प्रेति श्राद्धं दत्तं स्वबान्धवैः ॥ प्रेतस्य श्राद्धकर्तुश्च पृथक् श्राद्धे कृते शुभम् । तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकन्त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ एतावदेव कर्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः । नोपकुर्यान्नरः शोचन् प्रेतस्यात्मन एव च ॥ दृष्ट्वा लोकमनानन्दं म्रियमाणांश्च बान्धवान् । धर्ममेकं सहायार्थं चरयध्वं सदा नराः ॥ मृतोऽपि बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं मृतं नरम् ॥ जायावर्जं हि सर्वस्य याम्यः पन्था विभिद्यते ॥ धर्म एकोऽनुयात्येनं यत्र क्वचन गामिनम् । ततोऽसारे त्रिलोकेऽस्मिन्धर्मङ्कुरुत मा चिरम् ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वाऽकृतम् ॥ क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् । वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ न कालस्य प्रियः कश्चिदप्रियो वा ऽपि विद्यते । आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि । कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः । त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वाऽपि मानवम् ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्वकृतङ्कर्म कर्तारमनुविन्दति ॥ आगामिनमनर्थं हि प्रतिष्ठानशतैरपि । न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥ भारते ॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूतसमागमः ॥ रामायणे च ॥ शोचमानास्तु सस्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा । पातयन्ति जनं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥ श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः । भूरिद्युम्नो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥ स पुनर्बन्धुवर्गस्य शोकव्याजेन राघव । कृत्स्ने च क्षयिते धर्मे पुनः स्वर्गान्निपातितः ॥ अतः शोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतः प्रभो । शपेत्त्वां मन्युनाऽऽविष्टः तस्मादुत्तिष्ठ मा शुचः ॥ ततः पश्चादनवलोकयन्तः कनिष्ठानग्रतः कृत्वा पङ्क्तीभूता ग्राममायान्ति आगम्य च गृहद्वारे स्थित्वा निम्बपत्राणि दन्तैरवखण्ड्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपांस्तैलं चेति क्रमेणालभ्य पादेनाश्मानमाक्रम्य गृहं प्रविशन्ति । ततः प्रभृति त्रिरात्रं यावत् ज्ञातीनां यमनियमा उच्यन्ते ।

ब्रह्मचर्यमधःशयनं, लौकिककर्माकरणमन्येषां कुर्वित्यप्रेरणं क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैव भोजनं मांसवर्जम्, एते च नियमा ज्ञातीनां पुत्रादीनां यावदाशौचम्। अथ यस्तेषां मध्ये प्रेतक्रियाधिकारी पुत्रादिः स दशरात्रं यावत्प्रत्यहमेकैकमवयवपूरकं पिण्डम्प्रेताय दद्यात्। आशौचदिनहानौ वृद्धौ वा दशैव पिण्डान् दिनानि विभज्य दद्यात्। कथममुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेत अवनेनिक्ष्व, ततो दर्भानास्तीर्य अमुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेत एष ते शिरःपूरकः पिण्डो मया दीयत इति पिण्डन्दत्वा पूर्ववत्पुनरवनेजनन्दत्वा ततोऽनुलेपनं ततो पुष्पधूपदीपशीतलतोयोर्णातन्तुदानं पिण्डे स्मृत्यन्तरोक्तमपि कुर्यात्। अथ यस्मिन्नहोरात्रे स मृतो भवति तस्यां रात्रौ मृन्मये पात्रे क्षीरोदके कृत्वा यष्ट्यादिकमवलम्ब्याकाशे धारयेत् प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदमिति मन्त्रेण। ततो द्वितीयादिषु प्रत्यहमनेनैव विधिना एकैकं पिण्डमवयवपूरकं दद्याद् ब्राह्मणः। क्षत्रियश्चेन्नवमेऽहनि नवमं पिण्डं दत्वा द्वादशेऽहनि दशमम्पिण्डन्दद्यात्। वैश्यश्चेत्पञ्चदशेऽहनि शूद्रश्चेत्त्रिंशत्तमे इति विशेषः। तथैव एकैकमञ्जलिमेकैकं जलपात्रम्। वृद्धिपक्षेत्वञ्जलीनां पात्राणाञ्च दिनसङ्ख्यया एकैकं वर्द्धयेत्। तत्र वाक्यम्। अमुकसगोत्रामुकशर्मन् प्रेतैष ते तिलतोयाञ्जलिर्मया दत्तस्तवोपतिष्ठताम्। अमुकसगोत्र प्रेत एतत्ते तिलतोयपात्रं मया दत्तन्तवोपतिष्ठताम्। सद्यः शौचपक्षे त्वेकस्मिन्दिन एव क्रमेण दशावयवपूरकान् पिण्डान् तथा पञ्चपञ्चाशत्तोयाञ्जलीन् पञ्चपञ्चाशत्तोयपात्राणि च दद्यात्। त्र्यहाशौचपक्षे तु प्रथमदिने त्रीन् पिण्डान् षडञ्जलीन् षट् पात्राणि च दद्यात्। द्वितीयदिने चतुरः पिण्डान् द्वाविंशत्यञ्जलीन् द्वाविंशति पात्राणि तृतीयदिने पुनस्त्रीन् पिण्डान् सप्तविंशत्यञ्जलीन् सप्तविंशतिपात्राणि च दद्यात्। यतः स्मरन्ति। प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः। द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्तत इति॥ केचित्तु प्रथमेऽह्नि एकं पिण्डमेकमञ्जलिमेकं पात्रम् द्वितीयदिने चतुरः पिण्डान् चतुर्दशाञ्जलीन् चतुर्द्दशपात्राणि तृतीयदिने पञ्चपिण्डान् चत्वारिंशदञ्जलीन् चत्वारिंशत्पात्राणीति मन्यन्ते। एतत्प्रेतकृत्यकरणानन्तरन्न पुनः स्नायात् स्मरणाभावात्। पिण्डैरवयवपूरणम्॥ यथा॥ शिरः प्रथमेन, कर्णाक्षिनासिका द्वितीयेन, गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन, नाभिलिङ्गगुदानि चतुर्थेन, जानुजङ्घापादाः पञ्चमेन, सर्वमर्माणि षष्ठेन, नाडिकाः सप्तमेन, लोमान्यष्टमेन, वीर्यन्नवमेन, शरीरपूर्णत्वन्दशमेनेति। एतत् प्रेतनिर्हरणादिकं यतिव्यतिरिक्तानां त्रयाणामाश्रमिणां कुर्यात्। यतेस्तु न किञ्चित्। तथाच स्मृतिः॥ त्रया-

णामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः । यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति स इति ॥ तथा एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ॥ न कुर्यात्पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥ अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयत इति ॥ ब्रह्मचारी तु आचार्योपाध्यायपितृव्यतिरिक्तानां प्रेतानां निर्हरणादिकन्न कुर्यात् । यथाह मनुः । आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति । तथा आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती शकटान्नं न चाश्नीयान्नच तैः सह संविशेदिति । यदि मोहात्करोति तदा ब्रह्मचर्यव्रताच्च्यवते पुनरुपनयनेन शुध्यति । तथास्थिसञ्चयनं ब्राह्मणस्य चतुर्थेऽहनि, क्षत्रियस्य पञ्चमे, वैश्यस्य षष्ठे, शूद्रस्यैकादशेऽहनि कुर्यात् । त्र्यहाशौचे द्वितीयेऽहनि सर्वेषाम्, सद्यःशौचे पुनर्दाहानन्तरमेव । तत्रास्थिसञ्चयननिमित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धं विधाय पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि सम्भृत्य ॐ क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मन्त्रेणार्घादिना पूजाङ्कुर्यात्, श्मशाने ततो नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति बलिदानम् । तत्र मन्त्रः । देवा येऽस्मिन् श्मशाने स्युर्भगवन्तः सनातनाः । तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥ प्रेतस्यास्य शुभाल्लोकान्प्रयच्छन्त्वपि शाश्वतान् । अस्माकं चायुरारोग्यं सुखं च ददताक्षयमिति ॥ एवं बलिन्दत्वा विसर्जयेत् । ततोऽपसव्यं कृत्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवृत्याङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यामादाय पलाशपुटे धारयति । तत्र शमीशैवालं कर्दमं च धारयति । ततो घृतेनाक्तसर्वौषधीमिश्राण्यस्थीनि दक्षिणपूर्वायतान् यवाकारान् कर्षून् खात्वा तत्र कुशानास्तीर्य हरिद्रया पीतवस्त्रखण्डमावृत्य तत्र वक्ष्यमाणमन्त्रेण निक्षिपेत्, ॐ वाचा मनसा आर्तेन ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्या मक्षिकायामपाꣳरसेन निवपाम्यसाविति मन्त्रेण, असौ स्थाने प्रेतनामादेशः । ततः कुम्भे तूष्णीन्निधाय तं कुम्भमरण्ये वृक्षमूले वा भूमौ खात्वा धारयेत् । चितास्थितं भस्म तोये सर्वमेव प्रक्षिपेत्, चिताभूमिं च गोमयेन विलिप्य तत्र तेनैव पूर्वोक्तबलिमन्त्रेण बलिन्दद्यात् । तं च बलिं क्षीरेणाभ्युक्ष्य देवता विसर्जयेत् । चिताभूमिच्छादनार्थं तत्र वृक्षं पट्टकं वा कारयेत् । सभाविश्रामार्थं काष्ठपाषाणविन्यासविशेषः । पट्टकः पट्टहर इति कान्यकुब्जे प्रसिद्धः लोकाचारादेव कुड्यं वा । ततः कदाचिदस्थिकुम्भमुत्थाप्यादाय तीर्थं गच्छेत् । अस्थीनि मातापितृवंशजानां नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् । सद्बान्धवोऽस्यापि दयाभिभूतास्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ॥ ततश्च गङ्गां गत्वा स्नात्वा पञ्चगव्येनास्थीनि सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च संयोज्य

ततो मृत्पिण्डपुटे निधाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोस्तु धर्मायेति वदन् जलं प्रविश्य स मे प्रीतोऽस्तु इत्यभिधाय गङ्गाम्भसि प्रक्षिप्य जलादुत्तीर्य सूर्यमवेक्ष्य विप्रमुख्याय यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । एवं कृते प्रेतक्रियाकर्त्तोः स्वर्गः स्यात् । तथा चोक्तम् । विगाह्य गङ्गां समियाय तोयमिहास्थिराशिं सकलैश्च गव्यैः । हिरण्यमध्वाज्यतिलैस्तु युक्तं ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय ॥ पश्यन्दिशि प्रेतगणोपगूढो विलोकयंस्तां सलिले क्षिपेत्तम् । उत्तीर्य दृष्ट्वा रविमात्मशक्त्या सुदक्षिणां मुख्यद्विजाय दद्यात् ॥ एवं कृते प्रेतपुरःस्थितस्य स्वर्गे गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥ क्षीणेषु पुण्येष्वपतन्दिविष्ठा नैवं व्युदस्य च्यवनं द्युलोकात् ॥ यावदस्थि मनुष्याणां गङ्गातोयेषु तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥ तथा यमः ॥ गङ्गातोयेषु यस्यास्थि प्लवते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ गङ्गातोयेषु यस्यास्थि नीत्वा सङ्क्षिप्यते नरैः । युगानान्तु सहस्राणि तस्य स्वर्गगतिर्भवेत् ॥ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थीन्यन्यकुलोत्थस्य नीत्वा चान्द्रायणाच्छुचिः ॥ एतच्च द्रव्यादिलोभेन नयतो न श्रेयोर्थिनः ॥ अथ साग्निः पत्नी यदि क्षीवद्भर्तृका म्रियेत तदा केचिद्देशाचारात्क्षौरन्नाहुः । अन्यो विधिः सर्वोप्युक्तो भवति भर्तरि मृते यदि म्रियेत तदा अरण्यन्तरं सम्पाद्य ततो निर्मन्थ्येनाग्निना पात्रैर्विना तां दहेत् । तदलाभे लौकिकाग्निना । एवं पश्चान्मृतस्य पुंसो भवति । अन्वारोहणे तु पृथगाहुतिस्तन्मुखे इति विशेषः । पात्रासादनन्तु यजमानदेह एव, अथ यदि साग्नेः शवस्य दाहे क्रियमाणे वृष्ट्याद्युपघातेनाग्निनाशेऽर्द्धदग्धदेहशेषं वृष्टौ शान्तायामर्द्धदग्धारणी निर्मथ्य तदलाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठं निर्मथ्य तदलाभे अश्वत्थादिपवित्रकाष्ठमथनोत्थेनाग्निना पुनर्दहेत् । अथ प्रोषिते तु मृतेऽग्निहोत्रिणि तदस्थीन्यानीयोक्तविधिना त्रेतया पुनर्दहेत् । अस्थ्नामप्यलाभे षष्ठ्यधिकत्रिशतमितपलाशवृन्तान्युच्छ्रित्य कृष्णसारचर्मणि पुरुषाकारेण प्रसारिते तदुपरि पुरुषाकारं प्रसार्य तत्र पलाशवृन्तानां चत्वारिंशता शिरः दशभिर्ग्रीवा त्रिंशता उरः विंशत्योदरम् शतेन भुजद्वयम् दशभिर्हस्ताङ्गुलीः षड्भिर्वृषणौ चतुर्भिः शिश्नम् शतेनोरुद्वयम् त्रिंशता जानुनी जङ्घे च दशभिः पादाङ्गुलीः परिकल्प्योर्णासूत्रेण सम्यग्बध्वा तेनैव मृगचर्मणा संवेष्ट्य ऊर्णासूत्रेणैव बध्वा यवपिष्टजलेन सम्प्रलिप्य मन्त्रपूर्वकं पूर्ववत्पात्रैर्दहेत् । एवं पर्णशरे दग्धे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । द्वितीयेऽहनि तु तदस्थ्नां वृन्तरूपाणां दग्धानां सञ्चयनम् । एवं मृतबुद्ध्या पर्णशरे दग्धे तस्य दैवात्पुनरागमने पुनराधानं कृत्वा आयुष्यार्थामिष्टिं

कुर्यात् । पर्णशरदाहानन्तरन्तु तदस्थ्नां लाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठानामलाभे त्वस्थ्नां महाजले प्रक्षेपः । बुद्धिपूर्वमात्मघातिनां तु व्यामोक्तनारायणबल्यनन्तरं संस्कारः । एवं साग्नेर्दहनदिनान्निरग्नेर्मरणादिनाद्गणना । अथैषां प्रेतदेहानां रजस्वलादिस्पर्शे मृन्मये कुम्भे पूर्णजले पञ्चगव्यं प्रक्षिप्य कृतस्नानं शवं तेनोदकेनाभिषिञ्चति । आपो हिष्ठेत्यादिभिरब्लिङ्गैर्मन्त्रैर्वामदेव्यादिभिर्ऋग्भिस्तिसृभिरभिषिञ्चेत् । एवं सूतिकां रजस्वलां चापि एकादशे चतुर्थे वाहनि प्रायश्चित्तं कृत्वा पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य वाससा संवेष्ट्य उक्तविधिना देहेदिति ॥ एवन्तावत्प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्तीति सूत्रकृता एकादशेऽहनि प्रेतमुद्दिश्य गोपशवालम्भोऽभिहितस्तत्प्रसङ्गादन्येऽपि यावन्तोऽर्घ्यपशवस्तत्कर्माभिधातुमिदमारभ्यते ॥ ॥ १० ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ पशुश्चेदाप्लाव्यागामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखान्निहन्ति ॥ १ ॥ परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्याद्यच्चान्यत् ॥ २ ॥ परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराःपञ्च ॥ ३ ॥ वपोद्धरणं चाभिघारयेद्देवताञ्चादिशेत् ॥ ४ ॥ उपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु स्थालीपाके चैवम् ॥ ५ ॥ वपाꣳहुत्वाऽवदानान्यवद्यति ॥ ६ ॥ सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा ॥ ७ ॥ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ॥ ८ ॥ पश्वङ्गन्दक्षिणा ॥ ९ ॥ यद्देवते तद्दैवतं यजेत्तस्मै च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति ॥ १० ॥ नद्यन्तरे नावं कारयेन्नवा ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

कर्कः ॥ पशुश्चेदाप्लाव्यागां, पशुश्चेत् क्रियेत गोपशुवर्जमाप्लाव्य स्नापयित्वा नियुज्यते । अग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखान्निहन्ति । निखनन्ति । असौ यूपकार्ये निखन्यते । अतश्चाज्यासादनोत्तरकालन्निखननम् । परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्याद्यच्चान्यत् । किमन्यदिति पशुसंस्कारकं नियोजनप्रोक्षणपशुसमञ्जनपर्यग्निकरणादिकन्तच्च कर्त्तव्यम् । आवृच्छब्दः क्रियामात्रवाची अतश्च तन्मन्त्रो निवर्तते । परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च जुहोतीति सूत्रशेषः । वपोद्धरणं चाभिघारयेत् । उद्धृत्य वपां देवतां चातिदिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषूपाकरणादिषु । स्थालीपाके चैवम् । देवतामादिशेत् । वपाꣳ हुत्वाऽवदानान्यवद्यति । सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा । वपां हुत्वा

अवदानग्रहणे उच्यमाने पशुपुरोडाशो निरस्तो भवति । अत आह । वपां हुत्वाऽवदानान्यवद्यति । असर्वपक्षे तत एव स्विष्टकृत् । क्षताभ्यङ्गश्च देयः । स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति । तस्य चाज्येनैव सहश्रपणम् । पशुवत्पूर्ववन्द-क्षिणा । पूर्णपात्रं वरोवेति निवर्तते । यद्दैवते तद्दैवतं यजेत् । यद्दैवत्य ऋत्विग्विशेषस्तद्दैवत्य एव पशुरालभ्यते ऽर्घपशुषु । तस्मै च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति । तस्मै ऋत्विग्विशेषाय भागं कुर्यात् । नद्यन्तरे नावं कारयेन्न वा । यदुक्तं प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्तीति तस्यैव तत्प्रदेशविधानम् । नवश्राद्धं नावमुच्यते । नद्यन्तरे नावं कारयेदित्यनेन नवश्राद्धार्थः पशुरुपक्रान्तः । नवश्राद्धशब्देन प्रथमैकादशाहिकं श्राद्धमुच्यते । तेन प्रसङ्गेन नैमित्तिकं पशवन्तरमभिधातुमिदमाह ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्तीति शाखापशवभिधानम् । तत्प्रसङ्गेन यावन्तो ऽर्घपशवस्तत्कर्मव्याचिख्यासयेदमभिधीयते । स्मार्तः पशुश्चेत्क्रियते तदा ऽगाम् गोपशुवर्जमाप्लाव्य स्नापयित्वा नियुज्यते । कुत्रेत्यपेक्षायामाह । परीत्य प्रादक्षिण्येन गत्वा अग्रेणाग्नीन् अग्निपूर्वभागे निहन्ति निखनन्ति । सा च यूपार्थे । अतश्चाज्यासादनोत्तरकालन्निखननम् । परिव्ययणं त्रिगुणरशनया शाखावेष्टनम् । उपाकरणान्तरेण पशोर्नियोजनन्द्विगुणरशनया शृङ्गयोर्बद्धस्य पशोः शाखायाम्बन्धनम् ॥ आवृता पशुप्रकरणोक्तेतिकर्तव्यतया विनामन्त्रम् । आवृद्ग्रहणाद्यच्च पशुसंस्कारकं पशुसमञ्जनपर्यग्निकरणादि तदप्यावृता कार्यम् । परिपशव्ये सञ्ज्ञपनस्याद्यन्तयोराहुती द्वे स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति हुत्वा ऽपराः पञ्च जुहोतीति शेषः । उद्धृत्य वपाभिघारणम् । स्थालीपाकेष्वेवन्देवतादेशः । वपां हुत्वाऽवदानग्रहणे उच्यमाने पशुपुरोडाशो निरस्तो भवति अत आह । वपां हुत्वेति । असर्वपक्षे तत एव स्विष्टकृत् । क्षताभ्यङ्गश्च देयः, स्थालीपाकमिश्राणीति ग्रहणात्तस्याज्येन सह श्रपणम् । पश्वङ्गन्दक्षिणेत्यत्र पूर्णपात्रो वरो वेति वर्तते । यद्दैवत्य ऋत्विग्विशेषस्तद्दैवत्यः पशुरालभ्यते ऽर्घपशुषु । तस्यार्घस्य देवतैव देवता यस्य यागस्य स तद्दैवत्यस्तस्मिन् । तद्दैवतन्तामेव देवतां यजेदित्यर्थः । तस्मै ऋत्विग्विशेषाय । नद्यन्तर इति यदुक्तम्प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्तीति तस्यैतत्प्रदेशविधानम् । नवश्राद्धार्थन्नावमुच्यते नद्यन्तरे नावङ्कारयेदित्यनेन नवश्राद्धार्थः पशुरुपक्रान्तः । नवश्राद्धशब्देन प्रथमैकादशाहिकश्राद्धमुच्यते ॥ ॥ ११ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ पशुश्चेदाप्लाव्याग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां निहन्ति । चेद्यदि स्मार्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुं गोपशुवर्जमाप्लाव्य स्नापयित्वा नियुज्यात् गोपशौ आप्लाव्याभावः पशुनियोजनं च यूपे श्रूयते, अस्य तु कुत्रेत्यपेक्षायामाह अस्य अग्रेण पुरस्तात् अग्नीन् वितानपक्षे गार्हपत्यादीन् आवसथ्यपक्षे एकमग्निं परीत्य प्रादक्षिण्येन गत्वा पलाशस्य वृक्षावृक्षस्य शाखां निहन्ति निखनन्ति । आसादनानन्तरं यूपकार्यत्वाच्छाखायाः । परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्याद्यच्चान्यत् ॥ परिव्ययणन्त्रिगुणरशनया शाखायाः, उपाकरणं तृणेन पशोः स्पर्शनं, नियोजनं द्विगुणरशनया अन्तराशृङ्गबद्धस्य पशोः पलाशशाखायां बन्धनम्, प्रोक्षणम् प्रोक्षणीभिरद्भिः पशोरासेचनम् एतानि परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आवृता पशुप्रकरणविहितेतिकर्तव्यतया मन्त्रवर्जितया क्रियया कुर्यात् विदधीत, न केवलमेतान्येव अन्यदपि यत्पशुसंस्कारकम्पशुसमञ्जनम् पर्यग्निकरणादिकं तदपि तथैव कुर्यात् ॥ परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पञ्च ॥ पशुसञ्ज्ञपनं परि उभयतः हूयेते ये द्वे आज्याहुती स्वाहादेवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति ते परिपशव्ये ते हुत्वा तूष्णीम्मन्त्रवर्जम् अपरा अन्याः पञ्च आज्याहुतीर्जुहुयात् । वपोद्धरणं चाभिघारयेत् ॥ पशोर्वपाया उद्धरणं यथोक्तं कृत्वा तां वपां अभिघारयेत् उद्धृत्यैव ॥ देवताञ्चादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु ॥ उपाकरणं च नियोजनं च प्रोक्षणं च उपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि तेषु देवतां यद्देवत्यः पशुर्भवति तां देवतामादिशेत्, अमुष्मै त्वा उपाकरोमि अमुष्मै त्वां नियुनज्मि अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । स्थालीपाके चैवम् । स्थालीपाके चरौ च एवन्देवतामादिशेत् । चरोरुपाकरणनियोजनाभावात्तण्डुलप्रोक्षणे अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति देवतोद्देशः ॥ वपाꣳ हुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पञ्च वा ॥ वपां यथोक्तेन विधिना हुत्वा अवदानानि पशोः हृदयादीनि अवद्यति छिनत्ति, कति सर्वाणि हृदयम् जिह्वाम् क्रोडम् सव्यबाहुम् पार्श्वद्वयम् यकृत् वृक्कौ गुदमध्यम् दक्षिणां श्रोणिमित्येकादशप्रधानार्थानि, दक्षिणबाहुं गुदतृतीयानिष्टम् सव्यां श्रोणिमिति त्रीणि सौविष्टकृतानि । यद्वा त्रीणि हृदयम् जिह्वां क्रोडम् इति, अथवा पञ्च हृदयजिह्वाक्रोडसव्यबाहुदक्षिणपार्श्वानि, अत्र पञ्चावदानपक्षे त्र्यवदानपक्षे वा तेभ्य एव स्विष्टकृद्यागः । वपाꣳ हुत्वावदानान्यवद्यतीति वदता सूत्रकृता पशुपुरोडाशो निरस्तः ॥ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ॥ स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणि संयुक्तान्यवदानानि हृदयादीनि जुहोति स्थाली-

पाकस्य च मिश्रणं वचनात्सहैव पाकः । **पश्वङ्गन्दक्षिणा ।** पशोः अङ्गम्पश्वङ्गम् अस्य पशुबन्धस्य दक्षिणा । **यद्दैवते तद्दैवतं यजेत्तस्मै च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति ।** एतदर्घ्यपशून्प्रकृत्य कर्माभिहितं, तत्र यस्यार्घ्यस्य आचार्यादेर्या देवता तद्दैवतः स पशुयागस्तस्मिंस्तद्दैवते यागे तद्दैवतम् अर्घ्यदैवतं बृहस्पत्यादिकं च यजेत् । तत्रार्घ्यदेवता,'आचार्यस्य बृहस्पतिः, ब्रह्मणश्चन्द्रमाः, उद्गातुः पर्जन्यः, अग्निर्होतुः, अश्विनावध्वर्योः, विवाह्यस्य प्रजापतिः, राज्ञ इन्द्रः, प्रियस्य मित्रः, स्नातस्य विश्वेदेवा इन्द्राग्नी वेति । तस्मै चार्घ्यायाचार्यादये भागं पशोः किञ्चिदङ्गङ्कुर्यात् विभजेत् । तं चार्घ्यमाचार्यादिकम् इममनुप्रापयेति ब्रूयात् । **नद्यन्तरे नावङ्कारयेन्नवा ॥** इदानीं प्रेतोद्देशेन गामप्येके घ्नन्तीति यदुक्तन्तत्प्रदेशविधानार्थमाह । 'नद्यन्तरे नद्या अन्तरे द्वीपे नावन्नवम् एकादशाहश्राद्धन्तदर्थमिमन्नावं गोपशुं कारयेत् अनुतिष्ठेत् । कोऽर्थः प्रेतोद्देशेन गोपशुमेकादशेऽह्नि नद्यन्तरे आलभेत न वा आलभेत इतिसूत्रार्थः । एवन्तावन्नद्यन्तरे नावं कारयेदित्यनेन नवश्राद्धप्रयोजनपशुरुक्तस्तत्प्रसङ्गान्नैमित्तिकं पश्वन्तरं व्याख्यातुमाह ॥

मूलम् ॥ अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥ अमावास्याया-ञ्चतुष्पथे गर्दभम्पशुमालभते ॥ २ ॥ निर्ऋतिम्पाकयज्ञेन यजेत ॥ ३ ॥ अप्स्ववदानहोमः ॥ ४ ॥ भूमौ पशुपुरोडाश-श्रपणम् ॥ ५ ॥ तां छविम्परिदधीत ॥ ६ ॥ ऊर्द्धवालामि-त्येके ॥ ७ ॥ संवत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ८ ॥ अथापरमाज्याहुती जुहोति ॥ कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णो-ऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिद्रु*ग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥ ९ ॥ अथोपतिष्ठते, सम्मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः । संमायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन चेति ॥ १० ॥ एतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

कर्कः ॥ अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तम् । व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । अवकीर्णी ब्रह्मचारी यः स्त्रियमुपैति सोऽनेनाधिक्रियते । अमावास्यायां चतुष्पथे

* दुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोस्मीत्यपि पाठः ॥

गर्दभम्पशुमालभते निर्ऋतिम्पाकयज्ञेन यजेत ॥ अन्योऽपि हविर्यज्ञरूपोऽवकीर्णी पशुरस्ति अतः पाकयज्ञेनेत्युक्तम् । **अप्स्ववदानहोमः** । अग्न्यपवादोऽयमवदानमात्रस्य । आघारादि त्वग्नावेव । **भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम्** । शाखापशौ पुरोडाशाभावादिति विधानम् । तस्य चाज्येन सह संस्कारानुष्ठानम् । तां छविम्परिदधीतोर्द्धवालामित्येके । तामेव गर्दभछविं परिधत्ते । ऊर्द्धवालामित्येके । बालशब्देन पुच्छमभिधीयते । ऊर्द्धवालां तिर्यक्वालां वेति विकल्पः । **संवत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्तयन्** ॥ निरुक्तं वा एनः कनीयो भवतीति श्रुतेः । **अथापरम्** । प्रायश्चित्तान्तरं व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । **आज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मिकामकामाय स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मिकामकामाय स्वाहा** । इत्यागन्तुत्वादाहुतिद्वयं चतुर्दशाहुतिकान्ते भवति । **अथोपतिष्ठते सम्मासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः । सम्मायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च** । इत्यनेन ॥ १२ ॥

जयरामः ॥ एतत्पशुप्रसङ्गेन पश्वन्तरन्नैमित्तिकमभिधातुमाह अथेत्यादि । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । अवकीर्णी ब्रह्मचारी सन् यः स्त्रियमुपैति सो ऽनेनाधिक्रियते । पाकयज्ञेन यजेतेत्यनेनान्योपि हविर्यज्ञरूपो ऽवकीर्णः पशुरस्तीत्युक्तम् । अप्स्वित्ययमग्न्यपवादो ऽवदानमात्रस्य । आघारादि त्वग्नावेव । भूमौ पश्चिति शाखापशौ पुरोडाशाभावाद्विधानम् । तस्य चाज्येन सह संस्कारानुष्ठानम् । तामेव गर्दभस्य छविं त्वचम्परिदधीत । ऊर्ध्ववालान्तिर्यग्वालां वेति विकल्पः । बालशब्देन पुच्छमभिधीयते । स्वकर्म अवकीर्णित्वम् । निरुक्तं वा एनः कनीयो भवतीति श्रुतेः । अथापरम्प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । आज्याहुती द्वे जुहोति । कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिद्रुग्धोस्मीत्येताभ्याम्मन्त्राभ्याम् । एते आहुती आगन्तुत्वाच्चतुर्दशाहुत्यन्ते भवतः । अथ मन्त्रार्थः । तत्र द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् काम आज्यहोमे० । हे काम क्षोभक अहङ्कामेन त्वत्कृतक्षोभेण अवकीर्णः अभिभूतो ऽस्मि, अतो ऽवकीर्णः क्षतव्रतो ऽस्मि । अतः कामाय शोधकत्वेन हविः कामयमानाय तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । एवमभिद्रुग्धो हिंसितः, शिष्टं समानम् । अथोपस्थानमन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता उपस्थाने० । मरुतो देवा मा मां सम्यक् सिञ्चन्तु अभीष्टप्रदानेन समर्द्धयन्तु प्रजया च पुत्रादिरूपया तथा धनेन धर्मानुकूलसमृद्ध्या च, चकारात्सिञ्चन्तु । तथेन्द्रः सम्यक् सिञ्चत्वित्युत्तरत्रापि योज्यम् । एतदेव प्रायश्चित्तम् । प्रायो नाम तपः प्रोक्तञ्चित्तन्निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तम्प्रायश्चित्तमितीरितम् ॥ १२ ॥

हरिहरः ॥ अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ॥ अथेदानीं यतः पशुरभिहितः अतस्तत्प्रसङ्गात् अवकीर्णिनः स्खलितब्रह्मचर्यस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तं शुद्धिसम्पादकं कर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः ॥ अमावास्यायां चतुष्पथे गर्दभम्पशुमालभते ॥ यो ब्रह्मचारी सन् स्त्रीगमनादवकीर्णी भवति स पुनः प्रायश्चित्तं चिकीर्षुरमावास्यायां कस्याञ्चित् कृष्णपञ्चदश्यां चतुष्पथे चत्वारः पन्थानो यत्र भूभागे स चतुष्पथः तस्मिन् देशे गर्दभं रासभं पशुमालभते सञ्ज्ञपयति । निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ निर्ऋतिन्देवतां पाकयज्ञेन पाकयज्ञविधानेन पशुना यजेत । अत्रावकीर्णिनो हविर्यज्ञरूपोऽन्योपि पशुरस्ति तेन हेतुना पाकयज्ञेन यजेतेत्युक्तम् ॥ अप्स्ववदानहोमः ॥ अप्सु जले अवदानानामेव होमः देवतोद्देशेन प्रक्षेपो भवति नत्वग्नौ अवदानग्रहणात्, आघारादीनां लौकिकाग्नावेव होमः ॥ भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् ॥ भूमावेव न कपालेषु पुरोडाशस्य श्रपणम् पाको भवति, शाखापशौ पुरोडाशाभावात् इहापूर्वः पुरोडाशोऽर्थाद्विधीयते तस्य च संस्कार आज्येन सह क्रियते । तां छविम्परिदधीतोर्द्धबालामित्येके संवत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ताम् आलब्धस्य गर्दभस्य छविं कृत्तिम्परिदधीत प्रोर्णुवीत आच्छादयीतेति यावत्, एके आचार्याः ताम् ऊर्द्धबालाम् उपरिपुच्छाम् परिदधीतेति वर्णयन्ति, अपरे तिर्यग्बालाम् । ततश्च विकल्पः । गर्दभपश्वालम्भानन्तरं तच्छविम्परिदधानः संवत्सरं यावद्भिक्षाचर्यं चरेत्, किङ्कुर्वन् स्वकर्म स्वीयमवकीर्णित्वं परिकीर्तयन् सर्वतः प्रकथयन् अहमवकीर्णी भवति भिक्षां देहीत्येवमादिना । स्वकर्मपरिख्यापनङ्कुत इति चेत् निरुक्तं वा एनः कनीयो भवतीति श्रुतेः । अथापरम् । अथेदानीम् अपरमन्यत् प्रायश्चित्तान्तरमवकीर्णिनोऽभिधीयते तदाह ॥ आज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥ कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिदुग्धोऽस्मीत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिमन्त्रमेकैकाम् एवमाज्याहुती द्वे जुहोति । इदङ्कामायेति उभयत्र त्यागः । ते च द्वे आगन्तुत्वाच्चतुर्दशाहुत्यन्ते, आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायात् । अथोपतिष्ठते सम्मासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः । सम्मा ऽयमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन चेत्येतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ अथ होमानन्तरमुपतिष्ठते ऊर्द्धीभूय सम्मासिञ्चन्त्वित्यादिना मन्त्रेण लिङ्गोक्ता देवताः प्रार्थयते, संवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्तते अतः

प्रतिदिनं पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा आघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्हुत्वा कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिद्रुग्धोस्मीत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिमन्त्रमाज्याहुतिद्वयं हुत्वा सम्मासिञ्चन्त्विति मन्त्रेणोपतिष्ठते संवत्सरं यावत्, एतदेव यदुक्तं गर्दभपश्वालम्भनरूपम् आज्याहुतिहोमात्मकं च तदवकीर्णिनः प्रायश्चित्तद्वयं विज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातः सभाप्रवेशनम् ॥ १ ॥ सभामभ्येति सभाङ्गिरसि नादिर्नामासि त्विषिर्नामासि तस्यै ते नम इति ॥ २ ॥ अथ प्रविशति सभा च मा समितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ । यो मानविद्यादुपमासतिष्ठेत्सचेतनो भवतु शंसथे जन इति ॥ ३ ॥ पर्षदमेत्य जपेदभिभूरहमागमविराडप्रतिवाश्याः । अस्याः पर्षद ईशानः सहसा सुदुष्टरो जन इति ॥ ४ ॥ स यदि मन्येत क्रुद्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते, यात एषा रराट्या तनूर्मन्योः* क्रोधस्य नाशनी । तान्देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः ॥ द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ ते क्रोधन्नयामसि गर्भमश्वतर्यसहासाविति ॥ ५ ॥ अथ यदि मन्येत द्रुग्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते तान्ते वाचमास्य आदत्ते हृदय आदधे यत्र यत्र निहिता वाक्तां ततस्तत आददे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरोमत्तांद्यस्वेति ॥ ६ ॥ एतदेव वशीकरणम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ अथातः सभाप्रवेशनमित्येवमादि यत्तत्सर्वन्निगदव्याख्यातमेव ।

इति श्री कर्कोपाध्यायकृतौ गृह्यभाष्ये तृतीयकाण्ड समाप्तम् ॥ * ॥

जयरामः ॥ सभाप्रवेशनम् । वक्ष्यतइतिमूत्रशेषः । तत्र सभाम्प्रति अभ्येति अभिमुखङ्गच्छति सभाङ्गिरसीत्यनेन मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्राङ्गिरा गायत्री सभा तत्प्रवेशने० । सह धर्मेण सद्भि र्वा भातीति सभा । तथा नादिर्नदनशीला नाम नाम्नासि । हे आङ्गिरसि आङ्गिरोदेवते बृहस्पत्यधिष्ठिते या त्विषिर्दीप्ता नाम प्रसिद्धम् असि । धर्मनिरूपणात् । तस्यै उक्तगुणवत्यै ते तुभ्यन्नमो ऽस्तु । अथ प्रवे-

* मन्यो, इत्यपि क्वचित्पाठः ॥

शनमन्त्रार्थः । तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् सभा समितिश्च प्रवेशने० । सभा च संसत् समितिश्च सङ्गरः ते उभे प्रजापतेर्ब्रह्मणो दुहितरौ पुत्र्यौ मा माम् अवतामिति शेषः । यत एते सचेतसौ शोभनज्ञानदात्र्यौ । अथ सभावचनं सभासदःप्रति । यः पुमान् मान्न विद्यात् मद्व्यवहारन्न जानीयात् स पुमान् मा माम् उपतिष्ठेत् उपामीत । ततो ऽसौ शंसथे सम्भाषणाय सचेतनः सुबुद्धिः वादकुशलइत्यर्थः । भवतु मत्प्रभावादित्याशंसा । पर्षदं सभामेत्यागत्य जपेदभिभूरहमिति मन्त्रम् । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् पर्षत्सभोपस्थाने० । अभिभूः परेषामभिभवनशीलो ऽहम् आगम् आगतो ऽस्मि । किम्भूतः । अविराट् । विरुद्धतया राजते स विराट् रुद्धवीर्यः न विराट् अविराट् तथा अप्रतिवाशी प्रतिवादिशून्यः आःइत्यव्ययं सम्बुद्ध्यर्थम् । यद्वा अप्रतिवाश्या इति पर्षदो विशेषणम् अप्रतिक्षेपाया अस्याः पर्षदः सभाया ईशानः स्वामी स्वासु प्रजासु दुष्टरोऽपि स मयि सुजनः अस्त्विति शेषः । दुष्टरश्चोग्रः । समाधको यदि सभेशं क्रुद्धं जानीयात्तदा तमभिमन्त्रयते क्रोधापनोदाय यात एषेति मन्त्रेण । अस्यार्थः ॥ तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता क्रोधापनयने० । हे असौ अमुकनामन् सभेश ते तव रराटं ललाटं तत्र भवा रराट्या या क्रोधस्य तनूः शरीरम् तान्देवा इन्द्राद्याः ब्रह्मचारिणश्च सनकाद्या विनयन्तु अपनयन्तु कथम्भूतस्य क्रोधस्य*मन्योर्दीप्तस्य । किम्भूता देवाः । सुमेधसः स्वबुद्ध्या क्रोधमपाकर्तुं शक्ताः । किम्भूता तनूः नाशनी चतुर्वर्गस्येत्यर्थात् । एषा ललाटत्रिवलिरूपा । मन्त्राभ्यासेनात्मनोप्युत्कर्षमाह । द्यौराकाशरूपो ऽहमिति क्रोधावरकत्वमुक्तम् । पृथिवी च क्षितिरूपश्चाहमिति क्रोधाधारत्वेन स्वातन्त्र्यञ्चोक्तम् । अतस्तौ तत्स्वरूपो भूत्वा ते तव क्रोधन्नयामसि मन्त्रबलेनापनयामि । कथम् । यथा अश्वतरी गर्भपुष्टिमसहमाना अमार्गेण मुञ्चन्ती तथेति व्याख्येयम् । अथ साधको यदि मन्येतायं सभेशो द्रुग्धो द्रोहकामीति तदा तमभिमन्त्रयते तान्त इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् ईशो वशीकरणे० । हे सभेश भवान् मद्द्रोहकारिणीं वाचम् आस्ये मुखे वर्तमानाम् आदत्ते उपक्रामति । तामहं ते तव हृदय एवादधे स्थापयामि । किञ्च । यत्र यत्र स्थाने वाक् वायुवशान्निहिता तान्ततस्ततः स्थानात् आददे मद्वश्याङ्करोमि । किञ्च । यदहम्ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु । त्वञ्च मत् मत्तः अधरो नीचः । द्य अद्य इदानीं स्व भव ॥ अद्येत्यत्र वर्णलोपः । अधरउ इति छेदः । तत्र उ इति दार्ढ्यार्थम् । अतिशयेन

* हेमन्यौ क्रोधयुक्त इत्यपि क्वचित्पाठः ॥

स्व भूयाः । यद्वा । तां मद्द्रोहकारिणीं वाचम् तव हृदय एव अतिशयेन दास्व अवखण्डय । शिष्टं समानम् ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातः सभाप्रवेशनम् ॥ अथावसथ्याग्निसाध्यकर्मविधानानन्तरं साधारणानि कर्माणि अनुविधेयानि यतः, अतो हेतोः सभाप्रवेशनङ्कर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः ॥ सभामभ्येति सभाङ्गिरसि नादिर्नामासि त्विषिर्नामासि तस्यै ते नम इति ॥ यदा द्विजः सभाङ्गच्छति तदा सभाम् अभि आभिमुख्येन एति गच्छति । केन मन्त्रेण सभाङ्गिरसीत्यादिना मन्त्रेण ॥ अथ प्रविशति सभा च मा समितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ । यो मा न विद्यादुप मा स तिष्ठेत्सचेतनो भवतु शंसथे जन इति ॥ अथाभिमुखमेत्य सभा च मासमित्यादिना मन्त्रेण सभां प्रविशति । परिषदमेत्य जपेत्॥ "अभिभूरहमागमविराडप्रतिवाश्याः । अस्याः पर्षद ईशानः सहसा सुदुष्टरो जनइति । परिषदं सभां एत्य प्रविश्य अभिभूरहमिति मन्त्रञ्जपेत् । स यदि मन्येत क्रुद्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते यात एषा रराट्या तनूर्मन्योः क्रोधस्य नाशनी ॥ तान्देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः ॥ द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ ते क्रोधं नयामसि गर्भमश्वतर्यसहामाविति ॥ स सभाम्प्रविष्टः यदि चेन्मन्येत जानीयात् अयं सभापतिः क्रुद्ध इति तं क्रुद्धमभिलक्षीकृत्य क्रोधापनयनाय मन्त्रयते यात एषेत्यादिना मन्त्रेण । असाविति क्रुद्धस्य नाम ॥ अथ यदि मन्येत द्रुग्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते तान्ते वाचमास्य आदत्ते हृदय आदधे यत्र यत्र निहिता वाक् तां ततस्तत आददे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरो मत्तां दास्येति ॥ अथ यदि द्रुग्धो द्रोहकर्ताऽयमिति मन्येत तर्हि तमभिमन्त्रयते तान्तेवाचमित्यादिमन्त्रेण । एतदेव अवशस्य वशीकरणम् । इति सूत्रार्थः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातो रथारोहणम् ॥ १ ॥ युङ्क्तिरथं सम्प्रेष्य युक्त इति प्रोक्ते साविराडित्येत्य चक्रे अभिमृशति ॥ २ ॥ रथन्तरमसीति दक्षिणम् ॥ ३ ॥ बृहदसीत्युत्तरम् ॥ ४ ॥ वामदेव्यमसीति कूबरीम् ॥ ५ ॥ हस्तेनोपस्थमभिमृशति अङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनुसञ्चरन्तम् । दूरेहेतिरिन्द्रियवान्पतत्रि ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्त्विति ॥ ६ ॥ नमो माणिचरायेति दक्षिणन्धुर्यम्प्राजति ॥ ७ ॥ अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत्स-

म्प्रति ब्राह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितॄन् ॥ ८ ॥ न स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्याताम् ॥ ९ ॥ मुहूर्तमतीयाय जपेदिह्वरतिरिह्वरमध्वम् ॥ १० ॥ एके मास्त्विह्वरतिरिति च ॥ ११ ॥ स यदि दुर्बलो रथः स्यात्तमास्थाय जपेदयं वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तरोरिषदिति ॥ १२ ॥ स यदि भ्रम्यात्स्तम्भमुपस्पृश्य भूमिं वा जपेदेष वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तरोरिषदिति ॥ १३ ॥ तस्य न काचनार्तिर्न रिष्टिर्भवति ॥ १४ ॥ यां त्वाऽध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेष उह्वाहनस्यपन्ह्व इति श्रुतेः ॥ ॥ १५ ॥ १४ ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातो रथारोहणम् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । ततः स्वामी रथं युङ्क्तिप्रैषेण सारथिम्प्रेषयित्वा प्रेषितेन तेनैव युक्त इति निवेदिते साविराडित्येतावता मन्त्रेण रथमेत्यागत्य चक्रे रथाङ्गे हस्तेनाभिमृशति । तत्र रथन्तरमसीत्येतावता मन्त्रेण दक्षिणं चक्रम् । बृहदसीत्येतावता वामम् । अथ मन्त्रार्थः । तत्र त्रयाणाम्परमेष्ठी यजूंषि अङ्गान्यभिमर्शने० । यो ऽयं रथः सा विराट् अन्नदात्री देवता । रथन्तरादीनि सामानि । कूबरीम् युगन्धरम् । उपस्थन्नीडम् । हस्तेनेति सर्वत्र सम्बध्यते । तत्र मन्त्रः । अङ्कौन्यङ्काविति । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिस्त्रिष्टुप् अङ्कन्तदभिमर्शने० । अङ्कौ द्वौ अङ्काख्यगणपावग्निविशेषौ । एवं न्यङ्कावपि । एवम्भूतौ यावग्नी अभितो रथं रथस्य सर्वतो रक्षकत्वेन ध्वान्तन्दुर्गमप्राप्य वातस्याग्रम्मुखम् अनु अनुसृत्य सञ्चरन्तौ सम्यगगच्छन्तौ वर्त्तेते ये चापरे दूरेहेतिः बृहज्ज्वालः तथा इन्द्रियानुग्राहकः । इन्द्रियस्त्रात्रेन्द्ररथः । तथा पतत्रि पक्षिकुलानुग्राहकमग्निवृन्दम् । एते ऽग्नयः नो ऽस्मान्पारयन्तु निर्विघ्नेनाभीष्टन्देशम्प्रापयन्तु । किम्भूताः । पप्रयः अस्मन्मनोरथपूरणशीलाः । ततो दक्षिणन्धुर्यन्धुरि युक्तं वाहं प्राजति प्रकर्षेणाजयति गमनाय प्रेरयति । अज गताविति धातुः । नमो माणिचरायेति मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरुष्णिक् माणिचरः प्रेरणे० । माणिचरो रथाधिष्ठात्री देवता । तूष्णीं वामप्राजनम् । देवता अप्राप्य तद्दर्शनात्प्राक् यावच्छक्ति प्रत्यवरोहेत् रथादवतरेत् । पदातिर्भूत्वा गच्छेदित्यर्थः । सम्प्रति दृष्ट्वा ब्राह्मणान्प्रत्यवरोहेदित्यनुषङ्गः सर्वत्र । गाः प्राप्य तन्मध्यङ्गत्वा । पितॄनभ्याराच्छतः पित्रादिमान्यान् अभिक्रम्य प्रह्वत्वेनाभिपत्य उत्तीर्य च मुहूर्त्तं

अतीगाय अतिवाह्य जपेदिहरतिरित्यमुम्मन्त्रम्। तस्यार्थः। तत्र प्रजापतिर्यजुरग्निः रमणे०। हे अग्नयः यूयम् एके मुख्या इह रथे रमध्वं क्रीडध्वम्, यतो मम इह रथे रतिरस्ति अतो मा माम्प्राप्य भवतामपि इह मद्रथे सुशोभना रतिरस्तु। स साधको यदि दुर्बलरथः दुर्बलो रथो यस्य स तथा स्यात्तदा तं रथमास्थाय जपेदयं वामिति मन्त्रम्। तस्यार्थः। तत्र द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् अश्विनौ जपे०। हे अश्विना अश्विनौ अयं वां युवयो रथः दुर्गे विषमस्थाने स्तरः हिंसकादुतोर्मा मां मारिषत् मार्हिसिष्ट। स्तृञ्रिषौ हिंसार्थौ। एतेनोत्तरोऽपि व्याख्यातः। स रथो यद्येवमभिमन्त्रितोऽपि भ्रम्यात् कुटिलङ्गच्छेत्तदा तद्ध्वजस्तम्भम्भूमिञ्चोपस्पृश्य जपेदेष वामित्यमुम्मन्त्रम्। अर्तिः पीडा। रिष्टिर्विघ्नः। उ निश्चये। एष घासोदकदानरूपो ऽपह्नवः अपराधमार्जनम्॥ ॥ १४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः॥ **अथातो रथारोहणम्**॥ अथेदानीं कार्यार्थं जिगमिषोर्द्विजस्य यतो यानमपेक्षितमतो हेतो रथारोहणाख्यं कर्म वक्ष्यत इति सूत्रशेषः॥ **युङ्क्ति रथं सम्प्रेष्य युक्त इत्युक्ते साविराडित्येत्य चक्रे अभिमृशति रथन्तरमसीति दक्षिणम्बृहदसीत्युत्तरम्**॥ तत्र युङ्क्ति सारथिं सम्प्रेष्याज्ञाप्य ततः प्रेषितेन सारथिना युक्तो रथ इति प्रोक्ते सति साविराडित्येतेन मन्त्रेण एत्य रथसमीपमागत्य चक्रे रथाङ्गे अभिमृशति, कथं रथन्तरमसीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणम् बृहदसीत्यनेनोत्तरञ्चक्रम् बृहद्रथन्तरे सामनी॥ **वामदेव्यमसीति कूबरीम्**॥ वामदेव्यमसीत्यनेन मन्त्रेण कूबरीं ईषादण्डाग्रम् अभिमृशतीत्यनुवर्तते॥ **हस्तेनोपस्थमभिमृशति**॥ उपस्थं रथमध्यं उपवेशनस्थानमितियावत्। अभिमृशति आलभते हस्तेनेति सर्वत्र सम्बध्यते। अत्र मन्त्रः॥ **अङ्कौन्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनुसञ्चरन्तौ। दूरेहेतिरिन्द्रियवान्पतत्रि ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्त्विति॥ नमो माणिचरायेति दक्षिणन्धुर्यम्प्राजति। गवां मध्ये स्थापयति॥** नमो माणिचरायेत्यनेन दक्षिणं धुर्यम् दक्षिणधुरायां युक्तम् अश्वं वृषभं वा प्राजति प्रतोदेन प्रेरयति तूष्णीम् वामम्। एवं गवां मध्ये रथं स्थापयति॥ **अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत्सम्प्रति ब्राह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितॄन्**॥ अप्राप्य अनासाद्य दूरत एव देवता हरिहरब्रह्मादिकाः प्रत्यवरोहेत् रथादवतरेत्। सम्प्रति ब्राह्मणान् विप्रान् सम्प्रति निकटे प्रत्यवरोहेत् मध्ये गाः सुरभीः प्राप्य मध्ये प्रत्यवरोहेत्। अभिक्रम्य पितॄन् पित्रादीन् मान्यान् अभिक्रम्य अभिमुखमेत्य

प्रत्यवरोहेत् । न स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्याताम् ॥ स्त्री नारी ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी न स्याताम् न भवेताम् ॥ मुहूर्तमतीयाय जपेदिहरतिरिहरमध्वमेके मास्त्विहरतिरिति च ॥ मुहूर्तं क्षणम् अतीयाय अत्येत्य जपेत् इहरतिरित्यादिकम्मन्त्रम् । स यदि दुर्बलरथः स्यात्तमास्थाय जपेत् ॥ स रथी यदि चेदध्वानङ्गच्छन् दुर्बलः क्षीणो रथोऽस्येति दुर्बलरथः स्याद्भवेत् तदा तं रथमास्थायारुह्य वक्ष्यमाणमन्त्रं जपेत् । अयं वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तरोरिषदिति ॥ स यदि भ्रम्यात्स्तम्भमुपस्पृश्य भूमिं वा जपेदेष वामश्विना रथो मा दुर्गे मास्तरोरिषदिति ॥ स रथो यदि पुनर्भ्रम्यात् चलने कुटिलो भवेत्तदा स्तम्भम् रथध्वजदण्डं भूमिं वा उपस्पृश्य जपेत् एष वामश्विना रथ इति मन्त्रम् । तस्य न काचनार्तिर्न रिष्टिर्भवति । तस्य रथिनः न काचन अर्तिः पीडा नच रिष्टिरुपसर्गो भवति य एवं दुर्बलरथ उद्भ्रान्तरथो वा जपति ॥ यात्वाऽध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेष उ वाहनस्यापह्नव इति श्रुतेः ॥ यात्वा गत्वा अध्वानम्मार्गं विमुच्य मुक्त्वा किं, रथं रथयुक्तं वाहम् यवसं च उदकं च यवसोदके घासपानीये ते दापयेत् अश्वेभ्यो यवसोदके दीयेतामिति भृत्यान् प्रेषयेत् । कुतः एष उ वाहनस्य अश्वादेरपह्नवः क्षमापनं इति श्रुतेः श्रवणात्, एष कः तस्माद्येन वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतैनं सुहितं कुरुतेति सूत्रार्थः ॥ ॥ १४ ॥ . ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातो हस्त्यारोहणम् ॥ १ ॥ एत्य हस्तिनमभिमृशति हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसीति ॥ २ ॥ अथारोहतीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ३ ॥ एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि त्वष्टृदैवत्यः स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ५ ॥ रासभमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते शूद्रोऽसि शूद्रजन्माग्नेयो वै द्विरेताः स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ६ ॥ चतुष्पथमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ७ ॥ नदीमुत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ८ ॥ नावमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते सुनावमिति ॥ ९ ॥

उत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते सुत्रामाणमिति ॥ १० ॥ वनमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ११ ॥ गिरिमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ १२ ॥ श्मशानमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ १३ ॥ गोष्ठमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ १४ ॥ यत्र चान्यत्रापि नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयाद्रुद्रो ह्येवेदꣳ सर्वमिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ सिचाऽवधूतोऽभिमन्त्रयते सिगसि न वज्रोऽसि नमस्तेऽअस्तु मा माहिꣳसीरिति ॥ १६ ॥ स्तनयित्नुमभिमन्त्रयते शिवा नो वर्षाः सन्तु शिवा नः सन्तु हेतयः । शिवा नस्ताः सन्तु यास्त्वꣳ सृजसि वृत्रहन्निति ॥ १७ ॥ शिवां वाश्यमानामभिमन्त्रयते शिवो नामेति ॥ १८ ॥ शकुनिं वाश्यमानमभिमन्त्रयते हिरण्यपर्ण शकुने देवानां प्रहितंगम । यमदूत नमस्तेऽस्तु किन्त्वाकार्क्कारिणो ब्रवीदिति ॥ १९ ॥ लक्षण्यं वृक्षमभिमन्त्रयते मा त्वाऽशनिर्मा परशुर्मा वातो मा राजप्रेषितो दण्डः । अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वा ऽभिवर्षतु । अग्निष्टे मूलम्मांहिꣳसीत्स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्तिमे ऽस्तु वनस्पत इति ॥ २० ॥ स यदि किञ्चिल्लभेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति साऽस्य न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिगृह्णीता भवति । अथ यद्यौदनं लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य द्विः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा ऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ २१ ॥ अथ यदि मन्थं लभेत तम्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा ऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ॥ २२ ॥ अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् प्रतीकम्मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः । कर्णाभ्यां भूरिशुश्रुवे मा त्वꣳहार्षीः श्रुतम्मयि ॥ ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्म-

कोशोऽसि.सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश । वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामीति [तिष्ठ प्रतिष्ठ] स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्म्मयि भवतु आप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम् ॥ यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ २३ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

जयरामः ॥ अथातो हस्त्यारोहणं वक्ष्यत इतिशेषः । हस्तिनमेत्य तं स्पृशति हस्तियशसमसीत्यनेन मन्त्रेण । तस्यार्थः । तत्र द्वयोर्ब्रह्मायजुषी हस्तीन्द्रौ देवते स्पर्शनारोहणयोः । हस्तिनामैरावतत्वेनप्रसिद्धं यश एव हस्तियशसन्तद्रूपोऽसि । तथा तेषां वर्चो दीप्तिरेव हस्तिवर्चसन्तद्रूपश्चासीति । अथ तमारोहति इन्द्रस्य त्वेति मन्त्रेण । तस्यार्थः । इन्द्रस्य वज्रेणायुधेन सहाहमिन्द्रो भूत्वा त्वा त्वामधितिष्ठामि सर्वशत्रुजयार्थमारोहामि, त्वञ्च मा मां स्वस्ति कल्याणं यथा तथा पारयेत्युक्तार्थम् । एवमेवाश्वारोहणङ्कर्तव्यम् । तत्र मन्त्रोहः । ऊहश्च हस्तिस्थाने अश्वाभिधानम् । उष्ट्रमारोक्षन् आरोढुमिच्छन् तन्दृष्ट्वाऽभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि इति मन्त्रेण । एतदाद्यर्थः सुगमः । तत्र परमेष्ठी यजुरुष्ट्रस्तदारोहणे० । रासभं चाश्वतरम्मन्त्रलिङ्गात् । तदर्थः । तत्र विश्वामित्रः पङ्क्तिः रासभस्तदारोहणे० । हे रासभ त्वं शूद्रः हीनः असि । यतः शूद्रं शोकावहं जन्म यस्य स आग्नेयः अग्निदेवत्यः अश्वाद्गर्दभ्यामुद्भूतत्वाद् द्विरेताः । चतुष्पथङ्गच्छंस्तमभिमन्त्रयते नमो रुद्रायेति मन्त्रेण । तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् रुद्रो रक्षणे० । पथिषु सीदति तिष्ठतीति पथिषत्तस्मै । एवमुत्तरत्रापि । सुनावमिति मन्त्रेण नावमारुह्यावतर्तुमिच्छन् सुत्रामाणमिति मन्त्रेणावतरेत् । पितृषदे पितृवनवासिने । यत्रेत्यनुक्तप्रसङ्गेष्वपि नमोरुद्रायेत्येव ब्रूयात् । कुतः । हि यत इदं सर्वं रुद्रमेवेति श्रुतेः । एवङ्कृते निर्विघ्नताविध्यनुष्ठानफलञ्च स्यात् । सिच्छब्देन वस्त्रप्रान्तैकदेशो दशेति प्रसिद्धः तदुत्थो वायुरमङ्गलः । तथाचापस्तम्बसूत्रम् । यदा वाऽपहतं सिचां वा शुना वा अन्नमभोज्यं स्यादिति । तथा सिचाऽवधूतो वीजितस्तदा तामभिमन्त्रयते सिगसीति मन्त्रेण । तत्र त्रयाणाम्प्रजापतिरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता अभिमन्त्रणे० । स्तनयित्नुर्म्मेघगर्जितं श्रुत्वाऽभिमन्त्रयते शिवान इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । हे इन्द्र शिवाः कल्याणकारिण्यो नोऽस्माकं वर्षा वृष्टयः सन्तु । तथा हेतयः ऐन्द्राण्यायुधानि शिवा नोऽस्माकं

मन्तु । हे वृत्रहन् याश्च हेतीस्त्वं शत्रुषु सृजसि क्षिपसि ता अपि नः शिवाः सन्तु । शिवां शृगालीं वाश्यमानां शब्दं कुर्वाणामभिमन्त्रयते शिवो नामेति मन्त्रेण। यद्यप्ययं मन्त्रः क्षुरादाने विनियुक्तस्तथापि नानाशक्तित्वादत्रापि विनियुज्यते । शकुनिं कृष्णकाकम् । अथ मन्त्रार्थः । प्रागुक्तमृष्यादि । हे हिरण्यपर्ण शीघ्रग हे शकुने देवानाम्प्रहितं प्रेषितं स्थानं गच्छतीति देवादिष्टं शुभाशुभङ्गमयतीति वा भो यमस्य दूत ते तुभ्यन्नमो ऽस्तु । त्वा त्वां कार्कारिण इति द्वितीयार्थे षष्ठी । कार्कारङ्काकजात्यनुरूपं शब्दङ्कुर्वन्तं प्रति यमः किमब्रवीत् । यद्वा । कार्कारिणस्तव स्वामी यमस्त्वा किमब्रवीत् माब्रवीत्वित्यर्थः । लक्षण्यम्प्रसिद्धं यत्प्रसिद्ध्या ग्रामस्यापि प्रसिद्धिर्भवति तं वृक्षन्दृष्ट्वाऽभिमन्त्रयते मा त्वेति मन्त्रेण । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वनस्पतिस्तद्रक्षणे० । हे वृक्ष त्वा त्वां अशनिर्वज्रो माहिंसीत् मानाशयतु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । परशुः कुठारः राजप्रेषितो दण्डो राजोपद्रवः अग्निश्च ते तव मूलं माहिंसीत् । ते तवाङ्कुराश्च प्ररोहन्तु पल्लवा उद्गच्छन्तु । निवाते निर्वाते अल्पवायौ त्वा त्वाम्प्राप्य देवेन्द्रो ऽभिवर्षतु । ते तव स्वस्ति कल्याणमस्तु । हे वनस्पते तथा हे वनस्पते मे ममापि स्वस्त्यस्तु । स स्नातको यदि किञ्चिद् गवादिकं लभेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वेति मन्त्रेण, प्रतिग्रहः स्वीकारः । अस्यार्थः । तत्र प्रजापतिरुष्णिक् दक्षिणा स्वीकारे० । हे दक्षिणे द्यौराकाशाभिमानिनी देवता त्वा त्वान्ददातु यजमानो देवरूपो भूत्वा ददात्वित्यर्थः। पृथिवी सर्वसहा त्वा त्वाम्प्रतिगृह्णातु पृथिवीरूपो मानुषो भूत्वा प्रतिगृह्णात्वित्यर्थः । त्वत्पदावृत्तिर्दक्षिणायाः कर्मसाद्गुण्यकर्तृत्वख्यापनार्था । एवं संस्कृता दक्षिणा दातृप्रतिग्राहिणोः सिद्धिकरी भवति । तत्र दातुः सिद्धिरपूर्वोत्पादकत्वेन। प्रतिग्राहिणोऽपि कर्मानुष्ठानयोग्यत्वात् । प्रतिग्रहधना विप्रा इत्यादिवचनात् । सा एवं संस्कृता सती अस्य ददतो न क्षीयते वर्द्धत इत्यर्थः। एवम्प्रतिगृहीता सती प्रतिग्रहीतुर्भूयसी प्रचुरतरा भवति, अयञ्च सर्वप्रतिग्रहे मन्त्रः । स्नातकस्य ओदनम्भक्तम् तस्य लब्धस्य । अवयवलक्षणा षष्ठीयम् । द्विः द्विवारम्प्राश्नाति ब्रह्मात्वेति मन्त्रभेदाभ्याम् । प्रशब्देन मन्त्रभेदः । दधिदुग्धजलानामन्यतममिश्राः सक्तवो मन्थशब्देनाभिधीयन्ते । तं लभेत तदा द्यौस्त्वेति मन्त्रेण प्रतिगृह्य तस्य त्रिःप्राशनम् ब्रह्मात्वेति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः सुगमः । एवम्प्रतिग्रहेण दोषाभावोऽपि भवति। दोषश्च, प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्राह्मन्तेजो विनश्यतीति। यो न धर्मं विधिं वेदेत्यादिवचनाद्यो दाता प्रतिग्राही वा न विधिज्ञः स स्तेनः तद्दण्डेन दण्ड्य इत्यर्थः।

अथातो ऽधीत्याधीत्य आवृत्यावृत्य अनिराकरणम् अविस्मरणं कर्म कर्तव्यम् प्रतीकम्मे विचक्षणमिति मन्त्रेणाङ्गालम्भनम् । तस्यार्थः । तत्र परमेष्ठी गायत्री अङ्गानि तदालम्भने० । प्रतीकम्मुखम् मे मम विचक्षणं विशिष्टवर्णोच्चारणसमर्थम् । अस्त्वितिशेषः । मधु मधुरं यद्वचस्तद्वदत्विति शेषः । भूरि बहु बहुकालं वा शुश्रुवे शृणवानि । भो ब्रह्मन् वेदपुरुष मयि विषये यच्छ्रुतं शास्त्रन्तज्ज्ञानञ्च त्वम् माहार्षीः माहर । तदर्थं स्तौति । ब्रह्मणो वेदस्य प्रवचनमध्ययनन्त्वमसि । ब्रह्मणः अधीतस्य वेदस्य प्रतिष्ठानं स्थितिराधार इति यावत् । ब्रह्मणस्तस्य कोशो गोपन-गृहम् । सनिः सम्भजनीयम् । शान्तिरनिष्टनिवृत्तिः । अनिराकरणमप्रमादः अविस्मरणमिति यावत् । किञ्च । मे मम ब्रह्मकोशं वेदाशयं विश प्रविश । सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमिति श्रुतेः । अहञ्च वाचा सत्यवाण्या त्वा त्वाम् पिदधामि गोपाये छादयामीति वा । यथा मत्तो नापैषि । आवृत्तिर्दार्ढ्यार्था । स्वरा उदात्ता-दयः, करणानि संवृतादीनि, कण्ठ्याः कण्ठे भवा अकुहविसर्जनीयाः, औरसाः मह-कारा वर्गपञ्चमान्तस्थाः, दन्त्याः लृतुलसाः, ओष्ठ्याः उपूपध्मानीयाः, तेषां ग्रहणमु-पादानम्, धारणं स्थिरीकरणम्, उच्चारणम्प्रयोगः, तेषु शक्तिर्मय्यस्तु । अङ्गानि गात्राणि आप्यायन्तु । तान्याह ॥ वाक् गीः, प्राणो वायुः प्रधानभूतः, चक्षुर्नेत्रबलम्, श्रोत्र-न्तत्पाटवम्, यशः कीर्तिः, बलं शारीरम्, एतान्यङ्गानि आप्यायन्त्विति सम्बन्धः । परस्मैपदञ्छान्दसम् । यन्मे मयि श्रुतं मीमांसादि अधीतम् ऋगादि । यद्वा ॥ श्रुतं गुरुमुखात् अधीतम् अभ्यस्तम् अधिगतं वा तत्सर्वम्मे मम मनसि हृदये तिष्ठतु स्थिरमस्तु मापयात्वित्यर्थः । वीप्सा-ग्रन्थसमाप्त्यवद्योतनार्था ॥ ॥ १५ ॥ ॥ * ॥

क्षन्तव्यं तच्च विद्वद्भिर्यन्मया चापलं कृतम् । गृह्यभाष्यमलेखीदं दृष्ट्वा कर्क्का-दिकौशलम् ॥ १ ॥ शोधनीयमिदं सद्भिर्मम त्वापत्यचापलम् । बाल्यप्रोत्साहितस्यात्र यदत्र स्खलितम्मम ॥ २ ॥ श्रीमन्माल्लिकमाधवश्रुतिसुधासिन्धोर्विगाहाप्तद्वद्वयस्त-त्कृपयाऽभवद् द्विजवरः श्रीकेशवस्तादृशः । तस्याङ्घ्रिद्वयकस्पृशा कृतमिदं कातीय-सूत्रस्य सद्भाष्यं सज्जनवल्लभं सुविदुषां प्रेष्ठं शिवप्रीतये ॥ ३ ॥ आचार्यापरनामधेय इति यो दामोदरोऽभूद् द्विजो भारद्वाजसुगोत्र आत्मरतिरप्यस्यात्मजस्तादृशः । नाम्ना श्रीबलभद्र आप्तसुयशास्तत्सूनुनैतत्कृतं भाष्यं सज्जनवल्लभं जययुजा रामेण मत्यै शुभम् ॥ ४ ॥ कर्क्कादिद्विजवर्य्याणां दृष्ट्वा भाष्याणि भूरिशः । उपचेतुं तदुच्छिष्टं जयरामोऽलिखत्स्फुटम् ॥ ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इति श्रीमत्कातीयगृह्यसूत्रभाष्ये सज्जनवल्लभाख्ये जयरामकृतौ तृतीय-काण्डविवरणं समाप्तम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

हरिहरः ॥ अथातो हस्त्यारोहणम् ॥ अथ रथारोहणानन्तरं यतो ऽधिकृतस्य हस्त्यारोहणमप्यपेक्षितं भवति अतो हेतोः हस्त्यारोहणं वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । एत्य हस्तिनमभिमृशति हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसीति ॥ एत्य हस्तिसमीपमागत्य हस्तिनं गजम् अभिमृशति आलभते हस्तियशसमसीति मन्त्रेण ॥ अथारोहतीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ अथाभिमर्शनानन्तरम् आरोहति हस्तिनं इन्द्रस्यत्वेति मन्त्रेण । एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम् । एतेनैव हस्त्यारोहणेनैव अश्वारोहणं व्याख्यातम् कथितम् अतश्चाश्वसमीपं गत्वा ऽश्वमभिमृशति अश्वयशसमस्यश्ववर्चसमसीति मन्त्रेण । ततोऽश्वमारोहति, इन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा सम्पारयेत्यनेन मन्त्रेण ॥ उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि त्वष्टृदेवत्यः स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ उष्ट्रं क्रमेलकम् आरोढुमिच्छन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोमीत्यादिना मन्त्रेण । रासभमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते शूद्रोऽसि शूद्रजन्माग्नेयो वै द्विरेताः स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ रासभं गर्दभमारोढुमिच्छन् शूद्रोऽसीत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्रयते अभिमुखः सन् मन्त्रम्पठति । रासभोऽत्राश्वतरः प्रतीयते मन्त्रलिङ्गात् ॥ चतुष्पथमभिमन्त्रयते ॥ नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ चतुष्पथम् चत्वारः पन्थानो यस्मिन्स चतुष्पथः चतुर्मार्गाभिसरणप्रदेशस्तमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे इत्यादिमन्त्रेण । नदीमुत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते । नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । नदीं स्रवन्तीमुत्तरिष्यन् पारं जिगमिषन् नमो रुद्रायाप्सुषद इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । नावमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते सुनावमिति । नावं तरीम् आरोढुमिच्छन् सुनावमारोहेत्यनयर्चाऽभिमन्त्रयते । उत्तरिष्यन्नभिमन्त्रयते सुत्रामाणमिति । उत्तरिष्यन्नुत्तर्तुम्प्रत्यवरोढुमिच्छन् तामेवाभिमन्त्रयते सुत्रामाणमित्यनयर्चा । वनमभिमन्त्रयते । नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । वनं काननम्प्रवेष्टुमिच्छन् नमो रुद्राय वनसद इत्यादिनाऽभिमन्त्रयते । गिरिमभिन्त्रयते । नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । गिरिम्पर्वतमारोढुकामोऽभिमन्त्रयते नमो रुद्राय गिरिषद इति मन्त्रेण ॥ श्मशानमभिमन्त्रयते ॥ नमो रुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा सम्पारयेति । श्मशानं प्रेतदहनभूमिं कार्यवशात्प्राप्य नमो रुद्राय पितृषदे इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयते । गोष्ठमभि-

मन्त्रयते नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ गोष्ठम् गोवाटं कार्यवशात्प्राप्य नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसद इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयते ॥ यत्रचान्यत्रापि नमोरुद्रायेत्येव ब्रूयाद्रुद्रो ह्येवेदꣳसर्वमितिश्रुतेः ॥ यत्र च येषु अन्यत्रापि अन्येष्वपि अनुक्तकार्येषु पूर्वन्नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयात् पश्चात्तानि कर्माणि कुर्यात् । कुतः, हि यतः इदं विश्वम् रुद्र एवेति श्रुतेर्वेदवचनात् ॥ सिचाऽवधूतोऽभिमन्त्रयते सिगसि न वज्रोऽसि नमस्ते अस्तु मा माहिꣳसीरिति ॥ सिचा वस्त्रप्रान्तेनावधूतः तद्वाताहतस्तदा तां सिचमभिमन्त्रयते सिगसीत्यादिमन्त्रेण । शिवानो वर्षाः सन्तु शिवानः सन्तु हेतयः । शिवा नस्ताःसन्तु यास्त्वꣳ सृजसि वृत्रहन्निति ॥ स्तनयित्नुं मेघं गर्जन्तम् शिवानो वर्षा इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयते ॥ शिवां वाश्यमानामभिमन्त्रयते शिवो नामेति ॥ शिवां शृगालींवाश्यमानां शब्दं कुर्वाणां शिवोनामेत्यादिमामाहिꣳसीरित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्रयते ॥ शकुनिं वाश्यमानमभिमन्त्रयते हिरण्यपर्ण शकुने देवाना प्रहितंगम । यमदूत नमस्तेऽस्तु किन्त्वा कार्काारिणोऽब्रवीदिति ॥ शकुनिं पक्षिणं कृष्णकाकमिति यावत् । वाश्यमानं कूजन्तं हिरण्यपर्णेत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयते ॥ लक्षण्यं वृक्षमभिमन्त्रयते मात्वाशनिर्मा परशुर्मा वातो माराजप्रेषितो दण्डः । अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वाभिवर्षतु ॥ अग्निष्टे मूलं माहिꣳसीत् स्वस्तितेऽस्तु वनस्पते स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पत इति ॥ लक्षण्यं वृक्षं मङ्गल्यं तरुं आम्रादिकमभिमन्त्रयते मात्वाशनिरित्यादिमन्त्रेण ॥ स यदि किंचिल्लभेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति ॥ स द्विजः यदि चेत् किंचित् गोभूहिरण्यादिकं लभेत प्राप्नुयात् तदा द्यौस्त्वेति मन्त्रेण तत्प्रतिगृह्णाति स्वीकुरुते ॥ साऽस्य न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता भवति । सा दक्षिणा एवंविधाय दीयमाना अस्य ददतः दातुः उपयुज्यमानाऽपि न क्षीयते न ह्रसति प्रत्युत एवं प्रगृहीता सती भूयसी च उत्तरोत्तरमभिवर्धमाना भवति ॥ अथ यद्योदनं लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति ॥ तस्य द्विः प्राश्नात्विति ॥ ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ अथ कदाचित् ओदनं भक्तं यदि लभेत प्राप्नुयात्तदा तत्प्रतिगृह्य आदाय द्यौस्त्वा ददात्विति मन्त्रं पठेत् मन्त्रपाठ-

स्तु आदानानन्तरं सर्वत्र स्वसत्तापत्तये। तस्य लब्धस्यौदनस्य द्विः द्विवारं प्राश्नाति भक्षयति। कथं ब्रह्मा त्वा ऽश्नात्विति प्रथमम् ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयम् ॥ स यदि मन्थं लभेत तम्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा ऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ॥ स द्विजः यदि मन्थं दधिमन्थं लभेत प्राप्नुयात्तदा तम्प्रतिगृह्यादाय द्यौस्त्वा ददात्विति मन्त्रेण स्वीकृत्य तस्य दधिमन्थस्य त्रिस्त्रिवारं प्राश्नाति, कथम् ब्रह्मा त्वा ऽश्नातु इति प्रथमम् ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयम् ब्रह्मा त्वा पिबत्विति तृतीयमिति त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ॥ अथेदानीम् यतो द्विजानां प्रतिदिनमध्ययनं विहितम् अतः कारणात् अधीत्याधीत्य पठित्वा पठित्वा अनिराकरणम् अपरित्यागः कर्तव्यः वक्ष्यमाणनिगदेन। तद्यथा। प्रतीकम्मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः। कर्णाभ्यां भूरिशुश्रुवे मा त्वꣳ हार्षीः श्रुतं मयि ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वाऽपिदधामि वाचा त्वा पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवन्त्वाप्यायन्तु मेऽङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम्। यन्मे श्रुतमधीतन्तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु। अस्यार्थः। प्रतीकम् मुखम् मे मम विचक्षणं साधुशब्दोच्चारणसमर्थमस्त्विति सूत्रशेषः। मे मम जिह्वा यद्वचो वचनं मधु मधुरं रसवत् तद्वदत्विति शेषः। एवमभीप्सितः शेषः सर्वत्र पूरणीयः। कर्णाभ्यां भूरि बहु शुश्रुवे शृणुयाम्। मयि विषये यत् श्रुतमधीतम् पठितं वर्तते तत्त्वं मा हार्षीः मापनय। मयि विषये ब्रह्मणो वेदस्य प्रवचनं पाठनं व्याख्यानं वा असि भवेत्यर्थः। तथा ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा स्थितिरित्यर्थः असि। मयीत्यनुवर्तते। ब्रह्मकोशोऽसि ब्रह्मणः शब्दरूपस्य कोशः गोपनगृहम् गुप्तिस्थानम् मयि असि। तथा सनिः मम जीवनमसि। तथा शान्तिः अनिष्टस्य अनिष्टहेतोश्च शमनमसि। तथा निराकरणम्परित्यागः न निराकरणम् अनिराकरणम् असि। मे मम ब्रह्मकोशं हृदयं विश। सर्वेषां वेदानाꣳ हृदयमेकायनमितिश्रुतेः॥ वाचा गिरा त्वा त्वां अपिदधामि छादयामि। आवृत्तिरादरार्था। स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरिताः करणानि शब्दस्य उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा साधनानि उरःकण्ठशिरोजिह्वामूलदन्तनासिकोष्ठतालूनीत्यष्टौ।

कण्ठे भवाः कण्ठ्याः, अवर्णकेवलहकारकवर्गविसर्गाः । उरसि भवा औरसाः सहकारवर्गपञ्चमान्तस्थाः, दन्तेषु भवाः दन्त्याः लृवर्णतवर्गसकाराः, ओष्ठे भवा औष्ठ्याः उवर्णपवर्गोपध्मानीयाः । स्वराश्च करणानि च कण्ठ्याश्च औरसाश्च दन्त्याश्च औष्ठ्याश्च स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्याः एतेषां ग्रहणम् उपादानम् धारणं स्थिरीकरणम् उच्चारणम् प्रयोगः ग्रहणं च धारणं च उच्चारणं च ग्रहणधारणोच्चारणानि तेषु शक्तिः स्वरादीनां धारणादिसामर्थ्यम्मय्यस्तु । मे मम अङ्गानि गात्राणि आप्यायन्तु वर्द्धन्ताम् । न केवलमङ्गानि किन्तु वाक् गीः प्राणः प्राणवायुः सूत्रात्मेति यावत् चक्षुर्नयनेन्द्रियम् श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् यशः कीर्त्तिः बलं शारीरमोजः । एतान्यपि वागादीनि आप्यायन्त्वित्यनुषङ्गः । यन्मे मया श्रुतं मीमांसादि अधीतं ऋगादि तत्सर्वं मे मनसि तिष्ठतु सुस्थिरमस्तु । वीप्सात्रार्थभूयस्त्वप्रतिपादनपरा ग्रन्थसमाप्तिज्ञापनार्था वा ॥ इति सूत्रार्थः ॥

अथ परिशिष्टोक्तं पृष्टोदिविविधानं लिख्यते ॥ केशान्तादूर्ध्वमपत्नीक उत्पन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अन्वग्निरित्यनयर्चाऽग्निमाहृत्य पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा पृष्टोदिविपृष्टो अग्निः पृथिव्यामित्यनयर्चाऽग्नेः स्थापनम् । तत्सवितुः ताᳬं सवितुः विश्वानि देवसवितरित्येताभिस्तिसृभिः सावित्रीभिः प्रज्वालनमग्नेः । अथ तस्मिन्नग्नौ सायम्प्रातर्होमपञ्चमहायज्ञपिण्डपितृयज्ञपक्षाद्याग्रयणादि कुर्यात् ॥ मणिकावधानादिसर्वमावसथ्याधानादिवत् । अनुदिते च होमः । एवं कृते न वृथा पाको भवति । न वृथा पाकं पचेन्न वृथा पाकमश्नीयान्न वृथा पाकमश्नीयादिति ॥ १५ ॥ इत्यग्निहोत्रिश्रीहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकप्रयोगपद्धतौ तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ शुभम्भवतु ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ ॥ ० ॥

मूलम् ॥ अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनानाम् प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः तत्रोदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथिवारनक्षत्रकरणे च गुणान्विते तत्र वारुणं यवमयं चरुꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्न इमम्मे वरुण तत्वायामि येते शतमयाश्चाग्नउदुत्तममुरुꣳ हि राजा वरुणस्योत्तम्भनमग्नेरनीकमिति दशर्चꣳ हुत्वा स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहोग्राय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति यथोक्तꣳ स्विष्टकृत् प्राशनान्ते जलचराणि क्षिप्त्वाऽलङ्कृत्य गान्तारयित्वा पुरुषसूक्तञ्जपन्नाचार्याय वरन्दत्वा कर्णवेष्टकौ वासाꣳसि धेनुर्दक्षिणा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

दीक्षितकामदेवकृतङ्कृत्यपरिशिष्टकण्डिकाभाष्यम्प्रयोगपद्धतिसहितम् ।

श्रीः ॥ अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनानाम्प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः ॥ अथशब्दो मङ्गलार्थः आनन्तर्यस्य पाठादेव सिद्धेः । अतश्शब्दो हेत्वर्थः यतोऽप्रतिष्ठितं वाप्यादिकमश्रेयस्करं अतः प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा शिष्यबुद्धिसमाधानार्था ॥ तत्रोदगयन आपूर्यमाणपक्ष पुण्याहे तिथिवारनक्षत्रकरणे च गुणान्विते वारुणं यवमयञ्चरुꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्ने इमम्मे वरुण तत्वायामि येतेशतमयाश्चाग्न उदुत्तममुरुꣳहिराजा वरुणस्योत्तम्भनमग्नेरनीकमिति ॥ तत्रेति तस्मिन् प्रतिष्ठापने उदगयनादिकाले यथोक्तञ्चरुं कुशकण्डिकोक्तप्रकारेण श्रपयित्वा आघारावाज्यभागौ हुत्वोक्तैर्दशभिर्मन्त्रैर्दशाज्याहुतीर्जुहोति । उदगयनमुत्तरायणम् आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः पुण्याह इति शास्त्रान्तरोक्तकाले । तिथिवारनक्षत्रकरणानां गुणान्वितत्वं शास्त्रान्तरविहितत्वम् । तच्च किञ्चित्संक्षेपेण प्रदर्श्यते । यथा मदनरत्नोदाहृतवह्निपुराणे । वापीकूपतडागानान्तस्मिन्काले विधिः स्मृतः । सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता । १ । कर्कटे पुत्रलाभश्च सौख्यन्तु मकरे भवेत् । मीने यशोऽर्थलाभश्च कुम्भे वैसुवहृदकम् । २ ।

वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिकेऽल्पजलं भवेत् । पितृतृप्तिस्तु कन्यायान्तुलायां शाश्वती गतिः । सिंहो मेषो धनुर्नाशं लक्ष्म्याश्च द्विज यच्छतीति । तत्रैव भविष्योत्तरेऽपि । तस्मिन् सलिलसम्पूर्णे कार्त्तिके च विशेषतः । तडागस्य विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥ १ ॥ मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीतेऽप्युत्तरायणे । न कालनियमस्तत्र सलिलन्तत्र कारणमिति । एवमादिग्रन्थान्तरादवगन्तव्यं विस्तरभयान्न लिख्यते । चकारात् योगेऽपि गुणान्विते वैधृतिव्यतीपातादिवर्जिते इत्यर्थः ॥ यवमयञ्चरुं श्रपयित्वेत्येतावतैव सिद्धे यद्वारुणग्रहणान्तद्वरुणस्य प्राधान्यज्ञापनार्थम् । ततश्च तदन्तराये पुनः स्थालीपाकस्योत्पत्तिः । कृतोऽपि देवतान्तरहोमः पुनरावर्त्तनीयः । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनाचार्यैः । प्रधानस्य क्रिया यत्र साङ्गन्तत्क्रियते पुनः ॥ तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्नैव तत्क्रियेति । देवतान्तरान्तराये तु प्राक्समाप्तेरनादिष्टप्रायश्चित्तपूर्वकं स्थालीपाकात्तस्य होमः । तदलाभे त्वाज्येनैव । उर्द्धं समाप्तेस्तु विष्णुस्मरणमेवेति प्रयोजनम् । श्रीमदनन्तदेवस्वामिचरणैस्तु प्रयोजनान्तरमुक्तम् । वारुणमिति तद्धितेन वरुणस्यैव चरुदेवतात्वावगमे वक्ष्यमाणाहुतिषु यथालिङ्गमग्न्यादिशब्दैर्वरुणं ध्यात्वेदमग्नये इत्येव त्यागो बोध्यः । आग्नेया इति तु स्थितिरिति नैरुक्तविधिवशेन प्रयाजेषु समिदादिशब्दैरग्निध्यानपूर्वकमिदं समिद्भ्य इत्यादि त्यागवदिति ॥ दशर्चꣳ हुत्वा स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा भीमाय स्वाहोग्राय स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ दशर्चꣳ हुत्वेत्ययमनुवाद आहुतीनामपि मन्त्रसमसङ्ख्यत्वप्राप्त्यर्थः । ततश्च समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन एकैकेन मन्त्रेणैकैकाहुतिः । यद्वा वरुणस्योत्तम्भनमित्यत्र पञ्चानामपि वाक्यानां मन्त्रैकत्वज्ञापनार्थम् । तदित्थम् । ऋचो यजूꣳषि सामानि निगदा मन्त्रा इति भगवता कात्यायनाचार्येण ऋगादीनाञ्चतुर्णाम्पृथक् मन्त्रत्वमुक्तम् । ततश्च सामान्यत ऋका ऋक् एको मन्त्रः । एकं यजुरेकः । एकं सामैकः । एको निगदश्चैकः । तत्र तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षं मिथः सम्बद्धमिति, तेन भगवता जैमिनिना च अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागेस्यादिति वाक्यलक्षणमप्युक्तम् । अत्र च पञ्चस्वप्याख्यातभेदेन लक्षणस्य विद्यमानत्वात्पञ्चवाक्यान्येतानि । ततश्च पञ्चैते मन्त्राः । अत एवानुक्रमणिकाकारेण वरुणस्य पञ्च वारुणानीति पञ्चसङ्ख्याविशिष्टो यजुर्भेद उक्तः । एवञ्च सति न्यायतः करणमन्त्राणां समुच्चयाभावाद्वाचनिकोऽयं समुच्चयः चतुर्भिरादत्त इतिवत् । ततश्च प्रकृते नवऋचो

नवमन्त्राः। पञ्चभिर्मिलितैर्यजुर्भिश्चैकः। एवं दशैते मन्त्राः। किञ्च स्मार्त्ते कर्मणि सर्वत्रोत्सर्गतः कण्डिकान्तो मन्त्र इत्याचारोऽप्यनुगृहीत एव। तथाच गृह्यकारिकाकारः। गृह्यकर्मसु ये मन्त्रा ज्ञेयाः स्वाध्यायपाठतः। किञ्च मध्यमवृत्त्या ते न द्रुता न विलम्बिता इति। ऋक्पदन्तु कण्डिकापरम्। यथा गौतमादीन् ऋषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः। पूजयित्वा विधानेन तर्प्पयेदृचमुद्धरन्, इत्यत्र बौधायनीयवाक्ये ऋक्पदमृग्यजुभयसाधारण्येन कण्डिकापरमित्यङ्गीकृतमुत्सर्गकारिकाकारेण। मन्त्रैर्द्वाभ्याञ्च, मुद्धेति माछन्दस्त्रितयेन च। एवः षोडशभिर्मन्त्रैः सप्तर्षय इत्येकया इत्यादिना। एवमत्रापि ज्ञेयमित्यलं विस्तरेण। स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी, स्थालीपाकस्यावयवं जुहोतीत्येवम्। यद्वा कर्मणि षष्ठी॥ **यथोक्तंस्विष्टकृत्॥** स्विष्टकृदादि गृह्योक्तप्रकारेण कर्तव्यमित्यर्थः॥ **प्राशनान्ते जलचराणि क्षिप्त्वाऽलङ्कृत्य गान्तारयित्वा पुरुषसूक्तञ्जपन्॥** स्विष्टकृद्धोमानन्तरं भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनञ्च कृत्वा पूर्णपात्रवरयोरन्यतरद्ब्रह्मणे दत्वा जलचराणि मत्स्यादीनि प्रत्यक्षाणि प्रतिमारूपाणि वा जलमध्ये प्रक्षिप्य सौवर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां गां सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चं पुरुषसूक्तं त्रैस्वर्य्येण पठन् ऐशानाभिमुखीं जलेऽवगाह्य ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्। अत्र मदनरत्ने मत्स्यपुराणोक्तो विशेषः॥ जलाशयञ्च त्रिवृता सूत्रेण परिवेष्टयेत्। पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम्॥ ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्यादींस्तांश्च सर्वतः॥ धृताञ्चतुर्भिर्विप्रैस्तु वेदवेदाङ्गपारगैः॥ महानदीजलोपेतां दध्यक्षतविभूषिताम्। उत्तराभिमुखो न्युब्जां जलमध्ये तु कारयेत्। आथर्वणेन साम्नातु पुनर्मामेत्यृचेति च। अपोहिष्ठेति मन्त्रेण क्षिप्त्वाऽऽगत्य च मण्डपमिति। आथर्वणं साम शन्नोदेवीरित्यस्यामृचि गीतमिति व्याख्यातञ्च॥ भविष्योत्तरेऽपि। सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदञ्जलम्॥ रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः॥ एवञ्जलञ्जले क्षिप्त्वा पूजयेज्जलमातरः। तोष्याः कर्मकराः सर्व कुद्दालानि च पूजयेत् इति। बह्वृचगृह्यपरिशिष्टे तु जलावतारितगोदानान्ते, तत उत्सर्गङ्कुर्यात्। देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामिति यश्चोत्सृजत इत्याह शौनक इत्युत्सर्ग उक्तः॥ मत्स्यादीनां विशेषोऽपि मदनरत्न एव। सौवर्णौ कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुन्दुभौ। ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायस्कः शिशुमारकः॥ दुन्दुभो राजिलः। एते स्वर्णपात्र्यां स्थाप्या इति॥ **वासोयुग्मन्धेनुर्दक्षिणा च॥** चकारो द्रव्यसमुच्चयार्थः। वासोयुग्मं धेनुश्च दक्षिणेति यावत्। इयञ्च दक्षिणा आचार्यस्यैव। तत-

श्च तस्यापि वरणम् । ब्रह्मणस्तु पूर्णपात्रादिकैव । तथाच पाठान्तरम् । गान्ता-रयित्वाऽऽचार्याय वरन्दत्वा कर्णवेष्टकौ वासांऽसि धेनुर्दक्षिणा चेति । यद्वा स्मार्त्ते कर्मणि यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति भाष्यकारीयसिद्धान्तत्वात् उपदिष्टेनातिदिष्टं बाध्यत इतिन्यायात् पूर्णपात्रादिकां बाधित्वैव प्रवर्त्तते धुर्यौ दक्षिणेतिवत् । अतएव प्राशनान्ते जलचराणि क्षिप्त्वेत्यत्र प्राशनान्तग्रहणम् प्राकृतकालविशिष्टदक्षिणाबाधार्थम् । जलचरप्रक्षेपादेरपूर्वत्वेन न्यायात् प्राशनान्त एव प्राप्तत्वात् पश्चादग्नेर्भद्रपीठ इत्यादिवत् । पाठान्तरपक्षेतु वैवाहिकवरदानवदुपद्रष्टृविषया स्वकीयाचार्यविषया वा इयमधिका अन्यैव ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः । दशैकादश वाऽवश्यम्भोजनीयाः । गर्भाधानादिभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणान् भोजयेद्दशेति परिशिष्टकारोक्तेः । ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टशतं तथा । भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाऽथ विंशतिमिति मत्स्यपुराणोक्तवचनं तु समर्थविषयम् ॥ ॥ * ॥ इतिश्री दीक्षितकामदेवकृतं गृह्यपरिशिष्टकण्डिकाया भाष्यं समाप्तम् ॥ * ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र कालविशेषो मदनरत्ने । अनधिकालुप्तसंवत्सरे असिंहमकरस्थगुरौ अगुर्वादित्ये अमलमासक्षयमासे अलुप्तदिनद्वये पक्षे अनवमदिनादौ भूकम्पाशन्युल्काद्यद्भुतदोषरहिते काले उत्तरायणे माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढान्यतममासे रविशुद्धावयनद्वयविषुवद्वयकन्यामीनधनुरन्यतमसङ्क्रान्तौ शुक्लपक्षे द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तमीदशमीत्रयोदशीपौर्णमासीनामन्यतमतिथौ शनिमङ्गलान्यवारेषु भरणीकृत्तिकाऽऽर्द्रापुनर्वस्वश्लेषामघापूर्वाफाल्गुनीविशाखाव्यतिरिक्तनक्षत्रेषु विष्कम्भातिगण्डव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतिव्यतिरिक्तकरणेषु यजमानस्य चन्द्रताराविशुद्धौ बुधशुक्रगुरुचन्द्रनिरीक्षिते लग्ने जलाशयोत्सर्गङ्कुर्यादिति । एवमुक्तकाले जलाशयस्योदगैशान्यप्राक्पश्चिमान्यतमदिशि समीपे एव प्रागुदक्प्रवणे सुसमे भूभागे पूर्वन्दशहस्तादिमण्डपं विधायालङ्कृत्य तत्र स्वासने प्राङ्मुख उपविश्य पवित्रपाणिः स्वाचान्तः प्राणानायम्य श्रीविष्णुस्मरणपूर्वकं देशकालादिसङ्कीर्तनान्ते श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तडागप्रतिष्ठापनमहङ्करिष्ये । एवमारामादिष्वप्यूहेन सङ्कल्पङ्कृत्वा तदङ्गत्वेन गणपतिपूजानान्दीश्राद्धनवग्रहयज्ञांश्च करिष्ये इति पुनः सङ्कल्पक्रमेणैतानि कुर्यात् ऋत्विग्वरणानन्तरं वा पुण्याहवाचनम् । ततो ग्रहमखानन्तरं प्रधानाङ्गत्वेन पुनराचार्यस्य ब्रह्मणश्च वरणङ्कुर्यात् । तत्र वाक्यम् । कर्तव्यामुकजलाशयप्रतिष्ठापनेऽमुकगोत्रामुकशर्मन् त्वमाचार्यो भवेति । भवामीति प्रतिवचनम् । एवं ब्रह्मा भवेति । ततो यथा-

शक्ति तयोः पूजनं क्रमेण प्रार्थनञ्च । आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां बृहस्पतिः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ॥ यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा सर्ववेदविशारदः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन् ब्रह्मा भव द्विजोत्तमेति ॥ सदस्यवरणं कृताकृतम् । पक्षे आचार्यवरणस्याप्यभावः । ततो वृतश्चेदाचार्यः अथवा यजमानः स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं स्थापयित्वा वारुणं यवमयञ्चरुं यथाविधि श्रपयित्वा आज्यभागान्ते आज्येनैव त्वन्नो अग्न इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं दशाहुतीर्जुहुयात् । तद्यथा । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० । १ । ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय० २ । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये० ३ । ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय० ४ । त्वन्नो अग्न इति वामदेवऋषिः अग्नीवरुणौ देवते त्रिष्टुप्छन्दः आज्याहुतिहोमे वि० । ॐ त्वन्नो अग्ने० प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्यान्नमम । सत्वन्न इति वामदेवऋषिः अग्नीवरुणौ देवते त्रिष्टुप्छन्दः आज्याहु० । ॐ सत्वन्नो० एधिस्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां० २ । इमम्मे इति शुनःशेप० वरुणोदे० गायत्री० आज्या० । ॐ इमम्मे० चके स्वाहा इदं वरुणाय० ३ । तत्वायामीति शुनःशेप० वरुणो दे० त्रिष्टुप्० आज्या० । ॐ तत्वायामि० प्रमोषीःस्वाहा इदं वरुणाय० ४ । येते शतमिति वामदेव० त्रिष्टुप्० वरुणः सविताविष्णुर्विश्वेदेवामरुतःस्वर्कादेवताः आज्या० । ॐ येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्न्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्क्काः स्वाहा । इदंवरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्क्केभ्यश्च नमम ५ । अयाश्चाग्ने इतिवामदेव० त्रिष्टुप्० अग्निर्देवता आज्या० ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि । अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजꣳ स्वाहा इदमग्नये० ६ अयसे इत्यधिकमिति केचित् । उदुत्तममिति शुनःशेप० वरुणोदे० त्रिष्टुप्० आज्या० । ॐ उदुत्तमं० स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय नमम ७ । उरुꣳहिराजेति शुनःशेप० त्रिष्टुप्० वरुणो दे० आज्या० । ॐ उरुꣳ हि राजा० श्चित्स्वाहा इदं वरुणाय नमम ८ । वरुणस्योत्तम्भनमिति पञ्चयजुषां प्रजापति० वरुणो० यजूꣳषि आज्या० । ॐ वरुणस्योत्तम्भन० मासीद स्वाहा० इदं वरुणाय० ९ । अग्नेरनीकमिति प्रजापति० अग्निर्दे० त्रिष्टुप्० आज्या० । ॐ अग्नेरनीक० रणयत्स्वाहा इदमग्नये० १० । अभिघार्य स्थालीपाकञ्जुहुयात् । तत्र मन्त्राः । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये० १ । ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय० २ । ॐ वरुणाय स्वाहा इदं वरुणाय० ३ । ॐ यज्ञाय स्वाहा इदं यज्ञाय० ४ । ॐ भीमाय स्वाहा इदं भीमाय० ५ ।

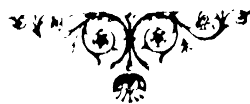
ॐ उग्राय स्वाहा इदमुग्राय० ६ । ॐ शतक्रतवे स्वाहा इदं शतक्रतवे० ७ । ॐ व्युष्ट्यै स्वाहा इदं व्युष्ट्यै० ८ । ॐ स्वर्गाय स्वाहा इदं स्वर्गाय० ९ । अथ ब्रह्मणाऽन्वारब्ध ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते० १० । तत आज्येन भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीर्जुहुयात् । तद्यथा ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये० १ । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे० २ । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय० ३ । ॐ त्वन्नो अग्ने ४ । ॐ सत्वन्नो अग्ने ५ । ॐ अयाश्चाग्ने ६ । ॐ येते शतं ७ । ॐ उदुत्तमं ८ । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये० ९ । ततः संस्रवप्राशनम् १ । पवित्राभ्यां मार्जनम् २ पवित्रप्रतिपत्तिः ३ प्रणीताविमोकः ४ ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । कृतैतदुत्सर्गहोमसाङ्गतासिद्ध्यर्थमिदं पूर्णपात्रं ब्रह्मन् तुभ्यमहं सम्प्रददे । तेन श्रीकर्माङ्गदेवता प्रीयताम् ॥ अथ शास्त्रान्तराज्जलाशयं त्रिवृता सूत्रेण ईशानादिप्रादक्षिण्येन परिवेष्ट्य तत्र जलचराणि प्रक्षिपेत् । तत्र प्रकारविशेषो यथा मदनरत्ने मत्स्यपुराणोक्तः । पञ्चरत्नसमन्वितां संस्थापितमकरादिकां सौवर्णीं पात्रीं समादाय जलाशयसमीपे प्राङ्मुखस्तिष्ठन् दक्षहस्तेनैव पूर्वम्मकरं प्रक्षिप्य ततः सर्वतो मत्स्यादीन् प्रक्षिपेत् । तेऽपि सौवर्णौ कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुन्दुभौ । ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः, इति द्रव्यविशेषतो ज्ञेयाः । ततस्तां पात्रीं गङ्गादिमहानदीजलोपेतां दध्यक्षतविभूषिताङ्कृत्वा उत्तराभिमुखस्तिष्ठन् आपोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिर्जलमध्ये न्युब्जां कुर्यात् । आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीपऋषिः आपो देवता गायत्रीछन्दः पात्रीन्युब्जीकरणे विनियोगः । ॐ आपोहिष्ठा० चनः इति तां न्युब्जीकुर्यात् । ततः सुवर्णशृङ्गादियथाशक्त्यलङ्कृतां गां पुरुषसूक्तञ्जपन् तारयेत् । विशेषः पाराशरस्मृतौ । अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्विताम् । गोवत्सौ वस्त्रबद्धौ तावाग्नेय्यां दिशि संस्थितौ । वायव्याभिमुखौ तत्र तारयेद्वारिमध्यत इति । पुरुषसूक्तस्य नारायणः पुरुषऋषिः जगद्बीजम्पुरुषो देवता पञ्चदशानामनुष्टुप्छन्दः षोडश्यास्त्रिष्टुप्छन्दः जले गोरवतारणे विनियोगः । ॐ सहस्रशीर्षा० देवाः । ततो यजमानो नित्यतर्पणवद्देवर्षिपितृतर्पणं गोपुच्छाग्रे कुर्यात् । प्राङ्मुखः स्वयं उदकस्थितायाः पुच्छाग्रे नित्यतर्पणं कृत्वा ततो "ब्रह्माद्यादेवताः सर्वे ऋषयो मुनयस्तथा । असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डिकास्तथा । दिक्पाला लोकपालाश्च ग्रहदेवाधिदेवताः । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पिताः । विश्वेदेवास्तथादित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः । क्षेत्रपीठोपपीठानि नद्यश्च सागराः । ते स० । पातालनागकन्याश्च नागाश्चैव सपर्वताः । पिशाचा गुह्यकाः प्रेता गन्धर्वा गणराक्षसाः । ते० । पृथिव्या-

पश्च तेजश्च वायुराकाशमेव च । दिवि भुव्यन्तरिक्षे च येच पातालवासिनः । ते० । शिवः शिवास्तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मी सरस्वती । तपोवनानि भगवानव्यक्तः परमेश्वरः । तेस० । क्षेत्रौषधिलता वृक्षा वनस्पत्यधिदेवताः । कपिलः शेषनागश्च तक्षकोऽनन्त एव च । ते० । अन्ये जलचरा जीवा असंख्यातास्त्वनेकशः । चतुर्दश यमाश्चैव येचान्ये यमकिङ्कराः । ते० । सर्वेऽपि यक्षराजानः पक्षिणः पशवश्च ये । स्वेदजोद्भिज्जजा जीवा अण्डजाश्च जरायुजाः । ते० । अन्येऽपि वनजीवा ये दिवा निशि विहारिणः । अजागोमहिषीरूपं ये चान्ये पशवस्तथा । शान्तिदाः शुभदास्ते स्युर्गोपुच्छोदकतर्पिताः । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं येचान्ये गोत्रिणो मृताः । ते० । सर्पव्याघ्रहता ये च शस्त्रघातमृताश्च ये । संस्काररहिता ये च रौरवादिषु गामिनः । ते० । वृक्षत्वञ्च गताः केचित् तृणगुल्मलताश्च ये । यातनासु च घोरासु जातीषु विविधासु च । ते० । नरकेषु च घोरेषु पतिताः स्वेन कर्मणा । देवत्वं मानुषत्वं वा तिर्यक्प्रेतपिशाचताम् । कृमिकीटपतङ्गत्वं याता ये च स्वकर्मभिः । ते० । पितृवंशे० ज्ञाता २ कुले मम । ते पिबन्तु मया दत्तं गोपुच्छस्य तिलोदकम् । ये बान्धवा २ वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते० गोपुच्छस्य तिलोदकैः । आब्रह्मस्तं० इदमस्तु तिलोदकम् ॥ गोप्रार्थना । पञ्चगावः समुत्पन्ना मथ्यमाने महोदधौ । तासां मध्ये तु या नन्दा तस्यै देव्यै नमो नमः । १ । चन्दनपुष्पैः पूजयेत् । यथा । पृष्ठे ब्रह्मणे नमः १ गले विष्णवे नमः २ मुखे रुद्राय नमः ३ मध्ये देवगणेभ्यो नमः ४ रोमकूपे महर्षिभ्यो नमः ५ पुच्छे नागेभ्यो नमः ६ खुराग्रे कुलपर्वतेभ्यो नमः ७ मूत्रे गङ्गादिनदीभ्यो नमः ८ नेत्रयोः शशिभास्कराभ्यां नमः ९ यते यस्याः स्तनौ देवाः सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे । २ । अथ दानम् । केचिदीशानकोणमार्गेण तां निष्काश्य ब्राह्मणाय दद्यादित्याहुः, तत्र वचनमन्वेषणीयम् ॥ आज्यपात्रङ्करे कृत्वा कनकेन समन्वितम् । निक्षिप्य पुच्छन्तस्मिंस्तु घृतदिग्धं प्रगृह्य च । सतिलं विप्रपाणौ तु प्रागग्रं तन्निधाय च । सतिलं सकुशञ्चापि गृहीत्वा दानमाचरेत् ॥ ततो गोपुच्छं हस्ते गृहीत्वा कुशयवजलान्यादाय अद्येत्यादि दशपूर्वदशपरात्मीयपुरुषसहितात्मनः सम्भावितनरकोद्धरणपूर्वकं ऐहिकसकलसमृद्धिप्राप्तिपूर्वकसवत्सगोरोमसममब्दवर्षस्वर्गप्राप्तिकामः इमां गां रुद्रदेवतां सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां मुक्तादामघण्टाचामरविभूषितां रत्नपुच्छीं सुवस्त्राच्छादितां कृतैतदुत्सर्गसाङ्गतासिद्ध्यर्थं अमुकगोत्रायामुकशाखाध्यायिनेऽमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे नमम इति प्रागग्रं पुच्छं विप्रहस्ते दद्यात् । ॐ स्वस्ति इति विप्रः । ततः

कामस्तुतिं पठेत् क्रोदादिति मन्त्रः । गोदानसाङ्गतासिद्ध्यर्थं दक्षिणान्दद्यात् । कूपवाप्योस्तूपरि गोस्त्रिभिर्भ्रामणमिति निबन्धकाराः । अथात्र सूत्रानुक्तमपि पौराणिकमुत्सर्गादिकं फलाधिक्यात्कर्त्तव्यम् । तद्यथा । यजमानः कुशाक्षतजलान्यादाय प्राङ्मुखः सन् पठेत् । सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदञ्जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः । १ । इति जलमध्ये जलप्रक्षेपेणोत्सर्गङ्कुर्यात् । यद्वा देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामित्युत्सर्गमन्त्रः । ततो जलाशये गङ्गोदकादितीर्थोदकानि जलाशयं स्पृष्ट्वा पञ्चमन्त्रान् पठेत् । कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा प्रभासः पुष्कराणि च । एतानि पञ्चतीर्थानि तडागे निवसन्तु मे । १ । वितस्ता कौशिकी सिन्धुः सरयूश्च सरस्वती । एतानि पञ्च० । २ । दशार्णा मुरला सिन्धुरयावर्त्तदृषद्वती । एतानि पञ्च तीर्थानि० । ३ । यमुना नर्मदा रेवा चन्द्रभागा च वेदिका । एतानि पञ्च० । ४ । गोमती वाग्मती शोणो गण्डकी सागरस्तथा । एतानि पञ्च० । ५ । कूपोत्सर्गपक्षे निपाने निवसन्तु मे इत्यूहः । प्रवाप्यां निवसन्त्विति च वाप्यामूहः । ततो जलमातृपूजा चन्दनपुष्पादिना । ता यथा । ॐ ह्रियै नमः १ ॐ श्रियै नमः २ । ॐ शच्यै नमः ३ ॐ मेधायै नमः ४ ॐ विश्वायै नमः ५ ॐ लक्ष्म्यै नमः ६ इत्येतैर्मन्त्रैर्जलमातृभ्यो नम इत्यनेन वा जलमातृपूजनं कृत्वा, तोष्याः कर्मकराः सर्वे कुद्दालानि च पूजयेत् इति । ततो मण्डपमागत्य वस्त्रयुग्मं धेनुञ्च दक्षिणामाचार्याय दद्यात् । अत्र पाराशरस्मृतौ विशेषः । अर्द्धं शतं शतं वाऽपि विंशमष्टोत्तरं शतम् । गोसहस्रं शतं वाऽपि शतार्द्धं वा प्रदीयते । अलाभे चैव गान्दद्यादेकामपि पयस्विनीम् । अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्वितामिति । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् तथासत्येवं ११०० वा १५० वा १०८ वा १०० वा ५० वा २० वा १, कृतस्यामुकजलाशयस्य प्रतिष्ठाकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं इदं बार्हस्पत्यं वासोयुग्मं रुद्रदैवतां धेनुञ्च दक्षिणामाचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे नमम तेन श्री कर्माङ्गदेवताः प्रीयन्तामिति । ततः शरण्यं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् । सुवेषधारि त्वं यस्माद्वासः शांतिं प्रयच्छ मे । १ । धेनो त्वं पृथिवी सर्वा यस्मात्केशवसन्निभा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । २ । इति दानमन्त्रौ पठेत् । ॐ द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इत्याचार्यस्य प्रतिग्रहमन्त्रः । पाराशरीये । वस्त्रयुग्मानि विप्रेभ्यश्छत्रिका मुद्रिकाः शुभाः । दद्याद्विप्रेभ्यः सन्तोष्य छत्रोपानहमेव च । सुहेमपुरुषयुक्तां शय्यां दद्याच्च शक्तितः ॥ सुहेमपुरुषो लक्ष्मीनारायणप्रतिमा । आसनानि च शस्तानि भाजनानि निवेदयेत् । प्रसादयेद् द्विजान्भक्त्या इच्छन् पूर्त्तफलं नरः ।

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा विप्राणामग्रतः स्थितः । ब्रूयाद्देवा भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपुर्धराः । तद्यूयं तारयध्वं (मां) संसारार्णवतो द्विजाः । आगता मम पुण्येन पूर्तधर्मप्रसाधकाः । इति विप्रप्रार्थना । ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽष्टशतं तथा । भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाऽथ विंशतिमिति मात्स्यवचनम् । यद्वा गर्भाधानादिभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणान् भोजयेद्दशेति परिशिष्टकारोक्तेः दशावरान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्पः । ततस्तानविलम्बेन भोजयेत् । दीनानाथेभ्यो भूयसीञ्च दत्वा कर्म ईश्वरार्पणं कुर्यात् । कृतैतत्कर्म लक्ष्मीनारायणार्पितमस्तु । तत आचारप्राप्तिलकाशीर्वादादि । आरामप्रतिष्ठायान्तु वृक्षाणां वस्त्रैरभावे सूत्रैर्वेष्टनम् । जलमातृकापूजास्थाने वनस्पतिभ्यो नम इति वृक्षेषु वनस्पतिपूजनम् । देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामित्यनेनैव पाक्षिक उत्सर्गः । कृतस्यारामप्रतिष्ठापनकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमिति दक्षिणादानादौ प्रयोगः । गोभ्रमणं मध्ये । उत्तरतो निष्कासनम् । जलचरप्रक्षेपस्य जलाशयस्पर्शजपादेश्चाभावः । एवं देवालयप्रतिष्ठायां सूत्रादिना वेष्टनम् । आचारादुपरि ध्वजबन्धनम् । अमुकदेवायतनाय नम इति पूजनञ्च । कृतस्यदेवायतनप्रतिष्ठाकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमिति दक्षिणादानादौ प्रयोगः । चतुःषष्टिपदवास्तुपूजनमपीति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । यजमानस्य स्वकर्तृत्वपक्षे तु आचार्यवरणाभावः । दक्षिणादानं ब्रह्मणे पूर्णपात्रादिस्थाने । यद्वा वैवाहिकवरदानवदुपद्रष्ट्रे । उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकाचार्याय वा । ग्रहयज्ञस्य प्रधानेन सह समानं तन्त्रता वा । तत्राज्यभागान्ते वरुणस्योत्तम्भनमिति कण्डिकया आज्याहुतिरेका । ततः समिद्धोमः । ततो दशर्चेन । ग्रहचरुहोमपूर्वको वरुणचरुहोमः । ततस्तिलहोमादि । एवमासादनादावपि क्रमो बोद्धव्यः । ग्रहयज्ञाङ्गत्वेन मण्डपकरणपक्षेतु शतपदवास्तुबलिदानं मण्डपप्रतिष्ठादिकमप्यधिकम् । प्रासादप्रतिष्ठायान्तु मण्डपाभावपक्षेऽपि नियमेन चतुःषष्टिपदो वास्तुरित्युक्तमित्यलं ग्रन्थगौरवेण ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इति श्रीमदग्निचिद्दीक्षितविश्वामित्रात्मजदीक्षितकामदेवकृता गृह्यपरिशिष्टस्य षष्ठीकण्डिकायाः सभाष्यपद्धतिः समाप्तिं पफाण ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथातः शौचविधिं व्याख्यास्यामो दूरङ्गत्वा दूरतरङ्गत्वा यज्ञोपवीतꣳ शिरसि दक्षिणकर्णे वा धृत्वा तृणमन्तर्धानङ्कृत्वोपविश्याहन्नीत्युत्तरतो निशायान्दक्षिणत उभयोः सन्ध्ययोरुदङ्मुखो नाग्नौ न गोसमीपे नाप्सु नागे वृक्षमूले चतुष्पथे गवाङ्गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ दहनभूमिं भस्माच्छन्नं देशं फालकृष्टभूमिञ्च वर्जयित्वा मूत्रपुरीषे कुर्यात् । ततः शिश्नं गृहीत्वोत्थायाद्भिः शौचं गन्धलेपहरं विदध्यात् लिङ्गे देया सकृन्मृद्वै त्रिवारं गुदे दशधा वामपाणावुभयोः सप्तवारं मृत्तिकां दद्यात् । करयोः पादयोः सकृत्सकृदेव मृत्तिका देयेति शौचङ्गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं वनस्थानां चतुर्गुणं यतीनामिति ॥ यद्दिवाविहितं शौचं तदर्धं निशायाम्भवति मार्गे चेत्तदर्धमार्त्तश्चेद्यथाशक्ति कुर्यात् ॥ १ ॥ प्रक्षालितपाणिपादः शुचौ देश उपविश्य नित्यं बद्धशिखी यज्ञोपवीती प्रागुदङ्मुखो वा भूत्वा जान्वोर्मध्ये करौ कृत्वाऽशूद्रानीतोदकैर्द्विजातयो यथाक्रमं हृत्कण्ठतालुगैराचामन्ति । न तद्भिन्नोष्ठेन न विरलाङ्गुलिभिर्नतिष्ठन्नैव हसन्नापि फेनबुद्बुदयुतम् । ब्रह्मतीर्थेन त्रिः पिवेत् द्विः परिमृजेत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्ति अङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थं कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले प्रजापतितीर्थं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमूले पितृतीर्थमङ्गुल्यग्रे देवतीर्थं मध्येऽग्नितीर्थमित्येतानि तीर्थानि भवन्ति ॥ २ ॥ प्रथमं यत्पिवति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति द्वितीयं यत्पिवति तेन यजुर्वेदं प्रीणाति तृतीयं यत्पिवति तेन सामवेदं प्रीणाति चतुर्थं यदि पिवेत्तेनाथर्ववेदेतिहासपुराणानि प्रीणाति यदङ्गुलिभ्यः स्रवति तेन नागयक्षकुबेराः सर्वे वेदाः प्रीणन्ति यत्पादाभ्युक्षणं पितरस्तेन प्रीणन्ति यन्मुखमुपस्पृशत्यग्निस्तेन प्रीणाति

यन्नासिके उपस्पृशति वायुस्तेन प्रीणाति यच्चक्षुरुपस्पृशति सूर्यस्तेन प्रीणाति यच्छ्रोत्रमुपस्पृशति दिशस्तेन प्रीणान्ति यन्नाभिमुपस्पृशति ब्रह्मा तेन प्रीणाति यद्धृदयमुपस्पृशति तेन परमात्मा प्रीणाति यच्छिर उपस्पृशति रुद्रस्तेन प्रीणाति यद्बाहू उपस्पृशति विष्णुस्तेन प्रीणाति मध्यमानामिकया मुखं तर्जन्यङ्गुष्ठेन नासिकां मध्यमाङ्गुष्ठेन चक्षुषी अनामिकाङ्गुष्ठेन श्रोत्रं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठेन नाभिं हस्तेन हृदयं सर्वाङ्गुलिभिः शिर इत्यसौ सर्वदेवमयो ब्राह्मणो देहिनामित्याह इत्येवं शौचविधिं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके महीयते इत्याह भगवान् कात्यायनः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इति कात्यायनकृतं परिशिष्टशौचसूत्रं समाप्तम् ॥

मूलम् ॥ अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्योरुꣳहीति तोयमामन्त्र्यावर्तयेद्येतेशतमिति सुमित्रियान इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत्कटिं वस्त्यूरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्याचम्य नमस्यौदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युन्मज्य निमज्योन्मज्याचम्य गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोक इति ततोऽभिषिञ्चेदिमम्मे वरुणेति चतसृभिर्माप उदुत्तमं मुञ्चन्त्ववभृथेत्यन्ते चैतन्निमज्योन्मज्याचम्य दर्भैः पावयेदापो हिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामपोदेवाद्रुपदादिव शन्नो देवीरपाꣳ रसमपोदेवीः पुनन्तुमेति नवभिश्चित्पतिर्म्मेत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेद्द्रुपदादिवांयङ्गौरिति वा तृचं प्राणायामं वा सशिरसमोमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अग्निहोत्रिहरिहरविरचितत्रिकण्डिकास्नानसूत्रव्याख्यानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणतोऽस्मि हरेरंघ्रिसरसीरुहमादरात् ॥ यज्जगत्पावनं पाथः प्रासोष्टाभरसैन्धवम् ॥ १ ॥ कात्यायनकृतस्नानविधेर्व्याख्यापुरःसराम् ॥ विधास्ये पद्धतिं विद्वत्सदाचारद्विजप्रियाम् ॥ २ ॥ अथातो नित्यस्नानम् ॥ अथ श्रौतस्मार्त्तक्रियाविधानानन्तरं यतस्ताः क्रियाः स्नानपूर्विका अतो हेतोर्नित्यं सन्ध्योपासनपञ्चमहायज्ञादिनित्यक्रियानुष्ठानाधिकारसम्पादकत्वेनावश्यकं स्नानं बहिः सर्वाङ्गजलसंयोगः विधास्यते इति सूत्रशेषः । तत्स्नानं कुत्र विधेयमित्यपेक्षायामाह ॥ नद्यादौ ॥ ननु मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ॥ तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इतिछन्दोगपरिशिष्टे नदीस्नाननिषेधात् कथं नद्याद्युच्यते। सत्यम् । उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्योपरागेच रजोदोषो न विद्यते इत्यपवादवचनात् न दोषः । नदी आदिः प्रथमा मुख्या यस्य स्नानाधिकरणस्य

देवखाततडागसरोगर्तह्रदप्रस्रवणादेरकृत्रिमजलाशयस्य स नद्यादिः तस्मिन्नद्यादावकृत्रिमजलाशये स्नानं कुर्यादिति यावत् । तत्र नदी कूलद्वयान्तर्गतयोजनाधिकभूभागप्रवाहसलिला लोके नदीशब्देन प्रसिद्धा च । देवखातो देवनिर्मितत्वेन प्रसिद्धः ब्रह्मह्रदः । तडागो गदालोलप्रभृतिः । सर उत्तरार्कदण्डखातादि । गर्तो योजनभूभागपर्याप्तजलप्रवाहः । ह्रदोऽगाधोऽशोष्यो जलराशिरवस्थितः । प्रस्रवणं पर्वतादेः स्वतः प्रवृत्तो निर्झरः । अकृत्रिमासम्भवे पञ्चमृत्पिण्डोद्धरणपूर्वकं कृत्रिमेऽपि जलाशये स्नायात् । एवं स्नानं तदधिकरणं चानुविधायेदानीं स्नानोपकरणपूर्वकं स्नानेतिकर्तव्यताविधानमुपक्रमते । **मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्य** । गोमयञ्च कुशाश्च तिलाश्च सुमनसश्च मृद्गोमयकुशतिलसुमनसस्तां आहृत्य स्वयमानीय शूद्रादन्येन वाऽऽहार्य तत्र मृदं शुचिदेशस्थां शर्कराश्मादिरहितां आखुकृष्टवल्मीकपांसुलकर्दमवर्जितां, गोमयं अरोगिण्यादिगवां शकृत्, कुशान् यवादिशुचिक्षेत्रादिसम्भवान्, तिलान् ग्राम्यान् आरण्यान्वा, सुमनसः पुष्पाणि सुगन्धीनि अगन्धोग्रगन्धप्रतिषिद्धवर्जितानि शतपत्रादिकानि बिल्वतुलसीप्रभृतिपत्राणि च । **उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य** । उदकस्य पूर्वोक्तनद्यादिसम्बन्धिनः अन्तं समीपं गृहात् गत्वा तत्राप्यपद्रव्यरहिते शुचौ देशे वस्त्राद्यन्तर्हितायां भूमौ स्थाप्य मृदादीनि । अत्रासमासेऽपि ल्यप्प्रयोगश्छान्दसः, छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । **प्रक्षाल्य पाणिपादम्** । प्रक्षाल्य मृदा जलेन च प्रकर्षेण क्षालयित्वा, किं, पाणी च पादौ च पाणिपादं द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति सूत्रेणैकवचनम् । अत्र पाण्योरभ्यर्हितत्वात् पाणिशब्दस्य पूर्वनिपातः तेन विप्रो दक्षिणपादोपक्रमेण पादौ प्रक्षाल्य तथैव पाणी प्रक्षालयेन्न पाठक्रमेण ॥ **कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्य** । कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कर्तव्यं क्षालनं द्विजैः । अन्यच्च सङ्ग्रहे । अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने मातापित्रोः क्षयेऽहनि । कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु क्षालयेत्परिशोधयेत् ॥ कुशाः त्रिप्रभृतयो दर्भस्तम्बा उपग्रहाः सव्यहस्ते धृता येन स कुशोपग्रहः । उपग्रहः पवित्रमप्युपलक्षयति । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रक इति स्मृतेः ॥ तेनानन्तर्गर्भसाग्रप्रादेशमात्रदर्भदलद्वयात्मकपवित्रालङ्कृतदक्षिणहस्तो बहुकुशोपग्रहान्वितसव्यहस्तः सन् । बद्धा शिखा चूडाऽस्यास्तीति बद्धशिखी । यज्ञोपवीतं ब्रह्मसूत्रमस्यास्तीति यज्ञोपवीती । अत्र सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन चेति कात्यायनस्मृतेर्बद्धशिखित्वयज्ञोपवीतित्वे प्राप्ते* पुनर्वचनं केशबन्धनोत्तरीयवाससोर्निवृत्त्यर्थम् । यत्तु

* बद्धशिखीयज्ञोपवीतीति स्मरणं सावधानीकरणार्थम्, केशप्रसाधनादौ विशिखत्वप्राप्तेरिति स्नानदीपिकायाम् ॥

प्रेतस्पर्शिनां स्नाने एकवस्त्राः प्राचीनावीतिन इति पारस्करगृह्यस्मरणं न तत्स्नानान्तरे द्विवस्त्रताज्ञापकं, यतोऽशुचिस्पर्शादिनिमित्तके स्नाने सवासा जलमाविशेदित्यादिवचनैः प्रेतस्पर्शिनामपि स्नानेऽनेकवस्त्रताप्राप्तौ तत्पुनरेकवस्त्रतापरिसङ्ख्यानार्थं न पुनः प्रेतस्नानव्यतिरिक्तस्नाने द्विवस्त्रताज्ञापकम् । यतो वक्ष्यति निष्पीड्य वस्त्रमिति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि निष्पीड्य स्नानवस्त्रन्त्विति स्नानवस्त्रस्यैकत्वं स्मरति । अतः साधूक्तं यज्ञोपवीतीतिपुनर्वचनमुत्तरीयवस्त्रव्युदासार्थमिति । तस्मान्नैमित्तिक एव स्नानेऽनेकवस्त्रता नान्यत्रेति स्थितम् ॥ आचम्य यथाशास्त्रमाचमनं कृत्वा ॥ उरुᳬहीति तोयमामन्त्र्यावर्तयेद्ये ते शतमिति । उरुᳬहि राजेत्यनयर्चा तोयं सलिलमामन्त्र्याभिमुखीकृत्य ये ते शतमित्येतयर्चा तत्तोयं दक्षिणहस्तेन प्रदक्षिणं सकृदावर्त्तयेत् आलोडयेत् । सुमित्रियान इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत् । सुमित्रियान आप इति यजुषा अपो जलमञ्जलिना करद्वयपुटेनादाय उद्धृत्य दुर्मित्रियास्तस्मै सन्त्विति यजुषा द्वेष्यं शत्रुम्प्रति निषिञ्चेत् । शत्रुं मनसा ध्यात्वा भूमौ प्रक्षिपेदित्यर्थः । द्वेष्याभावे कामाद्यरिषड्वर्गान्मनसाऽभिध्याय निषिञ्चेत् । कटिं वस्त्यूरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्य । कटिर्नाभेः पृष्टवंशस्य च समन्तात् । तस्या अधोभागो बस्ति गुदमेढ्रयोरन्तरालम् । ऊरू वस्तितोऽधस्ताज्जानुपर्यन्तौ । जङ्घे जानुतोऽधस्तात् गुल्फपर्यन्ते ॥ चरणौ गुल्फतोऽधस्तात् तलमभिव्याप्य पादौ । करौ मणिबन्धादारभ्य अन्तर्बहिरङ्गुल्यग्रावधी । मृदा सव्यहस्तगृहीतया तावत्कटिं सकृदालिप्य । प्रक्षालनशब्दसामर्थ्यात् अद्भिः सकृत्प्रक्षाल्य । तथैव द्वितीयम् । तथैव तृतीयं । कटिं क्षालयित्वा । एवमेव त्रिर्वस्तिप्रभृतीनि क्रमेणैकैकशः प्रक्षाल्य । आचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति । कट्याद्यधमाङ्गप्रक्षालनसम्भवात् प्रायश्चित्तशुद्ध्यर्थमाचमनं कृत्वा उदकाय नम इत्युदकं नमस्य नत्वा इदं विष्णुरित्येतयर्चा दक्षिणहस्तगृहीतया मृदा मुखप्रभृतिनाभिपर्यन्तानि सव्यहस्तस्थया नाभिमारभ्य पादपर्यन्तानि अङ्गानि गात्राणि आलभेत् अनुलिम्पेत् । अत्र नमस्येति छान्दसो ल्यप् । अत्रालभेदिति परस्मैपदं छान्दसम् । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । सूर्यस्याभिमुखो निमज्जेत् । ततः शनैर्जलाशयम्प्रविश्य नाभिमात्रे स्थितः सूर्यस्याभिमुखः सन्निमज्जेत् ॥ शिरसा जलमवगाहेत । इदं कात्यायनमतम् । यत्तु प्रवाहाभिमुखो मज्जेत् इति स्मृत्यन्तरं तदन्यशाखीयविषयम् । ननु कात्यायनवचनं स्थावरजलमज्जनविषयं

स्मृत्यन्तरन्तु प्रवाहजलविषयमिति व्यवस्था किं न स्यात् ॥ मैवम् । यतः कात्यायनः स्नानं नद्यादावित्युपक्रम्य सूर्यस्याभिमुखो मज्जेदिति सामान्येन स्मरति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि भास्कराभिमुखो मज्जेदिति । षट्त्रिंशन्मते. प्रवाहाभिमुखो मज्जेदृचोऽथर्वसामगाः । यजुषां चैव सर्वेषां सूर्याभिमुखमज्जनम् ॥ तस्मात्कात्यायनयोगियाज्ञवल्क्यमतानुवर्त्तिनां वाजसनेयिनां सर्वत्रोदकाशये स्नाने सूर्याभिमुखत्वम् ॥ मज्जनप्रकारमाह ॥ **आपोअस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युन्मज्ज्य निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य ।** आपो अस्मान्मातर इति मन्त्रेण स्नात्वा मज्जित्वा । उदिदाभ्य इति मन्त्रान्ते उन्मज्ज्य उत्क्रम्य निमज्ज्य पुनः तूष्णीं स्नात्वा । उन्मज्ज्य तथैवोपक्रम्याचम्य उपस्पृश्य ॥ **गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोक इति ॥** दक्षिणकरगृहीतेन गोमयेन मूर्द्धप्रभृतिनाभिपर्यन्तं वामहस्तगृहीतेन नाभ्यादिपादपर्यन्तं शरीरं विलिम्पेत् । रौद्रमन्त्राभिधानादुदकं स्पृशेत् ॥ **ततोऽभिषिञ्चेदिमम्मे वरुणेति चतसृभिर्माप उदुत्तमं मुञ्चन्त्ववभृथेति ।** ततोऽभिषिञ्चेदिमं मे वरुणेत्येवमादिभिः ४ सूत्रपाठक्रमेण पठितैरष्टाभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मूर्द्धानमभिषिञ्चेत् ॥ अत्र पाठादेव गोमयानुलेपनानन्तरमभिषेके प्राप्ते ततःशब्देनानुलिप्तगात्रस्यैवाभिषेक इति गम्यते । अन्ते चैतत् । एतदष्टर्चाभिषेचनमन्ते च भवति । सन्निधेरभिषेकोत्तरत्रानुष्ठेयस्य पावनस्यान्ते इत्यर्थः । **निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावयेत् ।** निमज्ज्य तूष्णीं स्नात्वाऽऽचम्य स्नानानन्तरं विहितमाचमनं कृत्वा दर्भैः त्रिभिः कुशस्तम्बैर्दक्षिणहस्तोपात्तैः प्रादक्षिण्येन नाभित ऊर्द्ध्वं पुनर्नाभिं यावत्पावयेत् । पावनमन्त्रानाह । **आपोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामपोदेवाद्रुपदादिवशन्नोदेवीरपाꣳरसमपोदेवीः पुनन्तुमेति नवभिश्चित्पतिर्मेत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्याऽऽदावन्ते च ।** आपोहिष्ठेत्यादिभिश्चित्पतिर्मेत्यन्तैर्मन्त्रैः पावयेदित्यन्वयः । किञ्च ॐकारेण प्रणवेन व्याहृतिभिस्तिसृभिः गायत्र्या च तत्सवितुरित्येतयर्चा पावयेत् । कुत्र, आदौ आपोहिष्ठेत्यादेः पावनस्य । तथाऽन्ते च, चित्पतिर्मा पुनात्वित्यस्यावसाने ॥ **अन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत् ।** अन्तर्जले जलस्य मध्ये निमग्नः अघमर्षणम् ऋतञ्च सत्यञ्चेत्येतत्सूक्तं त्रीन्वारानावर्त्तयेत् अनुच्चमनं जपेत् । **द्रुपदादिवायङ्गौरिति वा तृचं प्राणायामं वा सशिरसमोमिति विष्णोर्वा स्मरणम् ।** यद्वा द्रुपदादिवेत्यादिकामृचं आयंगौरित्यादिकां वा तृचं प्राणायामं वा वक्ष्यमाण-

लक्षणम् । कथम्भूतं सशिरसं सह शिरसा वर्त्तमानम्, आपोज्योतिरिति मन्त्रः शिरः । अनेन शिरोरहितोऽपि प्राणायामोऽस्तीति गम्यते । ॐ इति अान्तर्जले त्रिरावर्तयेदित्यनुषङ्गः । अत्रैषां पक्षाणां शक्तिश्रद्धापेक्षया विकल्पः । उत्तमाधिकारिणं प्रत्याह॥ विष्णोर्वा स्मरणम् । विष्णोः परमात्मरूपेण सर्वव्यापकस्य स्मरणं ध्यानं वा कुर्यात् ॥ इतिस्नानविधेः प्रथमकण्डिकासूत्रार्थः ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥

अथ पद्धतिः ॥ तत्राष्टधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थे भागे मृदादीनि स्नानोपकरणान्याहृत्य नद्याद्युदकाशयङ्गत्वा तत्र तीरं प्रक्षाल्य मृद्गोमयकुशतिलसुमनसो निधाय मृद्भिरद्भिश्च पादौ हस्तौ च प्रक्षाल्य दक्षिणकरे साग्रं प्रादेशमात्रमनन्तर्गर्भं द्विपत्रं कृत्वा वामकरे त्रिप्रभृतिबहून् कुशानुपग्रहं धृत्वा बद्धशिखो यज्ञोपवीती एकवासा आचमनङ्कृत्वा उरुꣳहिराजा इत्यादिकया विधश्चिदित्यन्तया शुनःशेपदृष्टया वरुणदेवतया त्रिष्टुभा ज्योतिष्टोमावभृथे यजमानवाचने विनियुक्तया तीर्थतोयमामन्त्र्य येतेशतमित्यादिकया स्वाहान्तया शुनःशेपदृष्टया वारुण्या त्रिष्टुभा तत्तोयमावर्त्तयेत्। सुमित्रियान इति यजुषा प्रजापतिदृष्टेनाब्दैवतेन तोयमञ्जलिना गृहीत्वा दुर्मित्रिया इति यजुषा प्रजापतिदृष्टेनाब्दैवतेनाञ्जलिस्थं जलं द्वेष्यम्मनसा स्मृत्वा द्वेष्याभावे कामादीन् स्मृत्वा निषिञ्चेत् । ततो मृदन्त्रेधा विभज्य एकस्माद्भागादल्पां मृदं वामकरेणादाय कटिमनुलिप्याद्भिः प्रक्षाल्य तथैव पुनर्द्विवारं प्रक्षाल्य एवमेव वस्तिम् ऊरू जङ्घे चरणौ करौ चैकैकशः प्रक्षाल्याचम्य उदकाय नम इति तीर्थोदकं नत्वा इदं विष्णुरित्यृचा मेधातिथिदृष्टया गायत्र्या वैष्णव्या दक्षिणपाणिगृहीतया मृदा मुखतो नाभिपर्य्यन्तं वामकरगृहीतया नाभितः पादपर्य्यन्तमङ्गान्यालिप्य शनैर्नाभिमात्रं जलम्प्रविश्य सूर्याभिमुखं स्थित्वा आपो अस्मानिति मन्त्रेण प्रजापतिदृष्टेनात्यष्टिछन्दस्केनाब्दैवतेन दीक्षायां यजमानस्नाने विनियुक्तेन जले मज्जनम् ॥ उदिदाभ्य इति मन्त्रेण तद्दैवतर्षिछन्दस्केनोन्मज्जनम्, पुनस्तूष्णीं निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य पाणिभ्याङ्गोमयमादाय मानस्तोक इत्यृचा कुत्सदृष्टया एकरौद्र्या जगत्या शतरुद्रिये जर्तिल*होमे विनियुक्तया दक्षिणपाणिस्थेन गोमयेन मुखादिनाभ्यन्तं वामकरस्थेन नाभितोऽङ्घ्रिपर्य्यन्तं शरीरं विलिम्पेत् । इमम्मे वरुणेत्यृचा शुनःशेपर्षेया गायत्र्या वारुण्या चुलुकेन मूर्द्धानमभिषिच्य तथैव तत्वायामीति शुनःशेपदृष्टया त्रिष्टुभा वारुण्या तथा त्वन्नः सत्वन्न इत्येताभ्यां वामदेवर्षिभ्यां त्रिष्टुब्भ्यामाग्निवारुणीभ्याम् प्रत्यृचम् मापोमौषधीर्हिꣳसीरित्येतावता यजुषा प्रजापति-

* जर्तिलशब्देन आरण्यतिलग्रहणम्, तदेतत्कात्यायश्रौतसूत्रकर्कभाष्ये स्पष्टम् ।

दृष्टेन हृदयशूलदैवतेन उदुत्तममिति शुनःशेपदृष्टया त्रिष्टुभा वारुण्या मुञ्चन्तुमेति बन्धु*दृष्टया अनुष्टुभा ओषधिदेवतया अवभृ†थनिचुम्पुण इति प्रजापतिदृष्टया यजुषा यज्ञदेवतयाऽभिषिञ्चेत्। ततस्तूष्णीं निमज्ज्याचम्य त्रिभिर्दर्भैर्दक्षिणकरधृतैः सोदकैर्नाभिमारभ्य प्रदक्षिणं नाभिपर्यन्तं वक्ष्यमाणैः प्रणवादिभिर्मन्त्रैरात्मानम्प्लावयेत्। तत्र प्रणवस्य ब्रह्मऋषिः परमात्मा‡ देवता गायत्रीछन्दः ब्रह्मारम्भविरामसर्वकर्मादिषु विनियोगः, व्याहृतीनाम्प्रजापतिर्ऋषिरग्निवायुसूर्या देवता दैवानि§गायत्र्युष्णिग्गायत्रीसंज्ञानि छन्दांसि [गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि] अग्न्याधाने विनियोगः। गायत्र्या विश्वामित्रऋषिः सविता देवता गायत्रीछन्दः गार्हपत्यस्योपस्थाने वि०। आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीपऋषिः आपोदेवता गायत्रीछन्दः उषासम्भरणे पर्णकषायपक्वोदकासेके वि०। इदमाप इति प्रजापतिर्ऋषिः आपोदेवता त्र्यवसाना महापङ्क्तिश्छन्दः अन्त्यपादः पावमानः पशौ चात्वाले मार्जने वि०। हविष्मतीरिमा इति प्रजापतिर्ऋषिः आपो यजमानाध्वरसूर्याश्च देवता अनुष्टुप्छन्दः वसतीवरीणामपाङ्ग्रहणे वि०। देवीरापो अपान्नपादिति प्रजापतिर्ऋषिः आपो देवता पङ्क्तिश्छन्दः अप्सु चतुर्गृहीताज्यहोमे वि०। का||र्षिरसीति प्रजापतिर्ऋषिः आज्यमापश्च देवता अनुष्टुप्छन्दः आज्यप्रप्लावने वि०। अपोदेवा इति वरुणऋषिः आपो देवता त्रिष्टुप्छन्दः राजसूयेऽभिषेचनीयोपामम्भरणे वि०। द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य¶ऋषयः आपोदेवता अनुष्टुप्छन्दः वासो**ऽपासने विनियोगः। शन्नोदेवीरिति दध्यङ्ङाथर्वण||ऋषिरापो देवता गायत्रीछन्दः शान्तिकरणे वि०। अपांरसमिति बृहस्पतिरिन्द्रश्च ऋषिः रसो देवता अनुष्टुप्छन्दश्चतुर्थवाजपेयग्रहणे वि०। अपोदेवीरिति सिन्धुद्वीपऋषिरापो देवता न्यङ्कुसारिणीछन्द उत्खातोखानिर्माणार्थं मृद्भमावपांसेके वि०। पुनन्तुमेति द्वयोः प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः पितरोदेवता अनुष्टुप्छन्दः सौत्रामण्यां सुराग्रहशेषप्रतिपत्तिसमनन्तरं पवित्रहिरण्यसुराभिः ऋत्विग्य-

* याऽओषधीः सप्तविंशतिरनुष्टुभ ओषधिस्तुतिमाथर्वणोभिषक् पुष्पवन्तु बन्धुर्द्वे त्वशानाद्याधीता इति सर्वानुक्रमे, महीधरभाष्येऽप्येवम्।

† सर्वानुक्रमभाष्ये देवयाज्ञिकः अवभृथेत्येतत् यजुर्यज्ञदेवतम्, नपुंसकादि द्वे गायत्र्यनुष्टुभ, अष्टाचत्वारिंशदक्षरत्वाद् ब्राह्मी अनुष्टुप् इति।

‡ नारायणोपनिषद्भाष्ये आचार्यदर्शयोः अग्निर्देवतेति, तदेतत् सर्वानुक्रममहीधरभाष्यविरुद्धम्।

§ भूरिति दैवीगायत्री एकाक्षरत्वात्, भुवरिति द्व्यक्षरा दैव्युष्णिक्, स्वरित्येकाक्षरा दैवीगायत्री, इति देवयाज्ञिककृतसर्वानुक्रमभाष्ये स्पष्टम्, अतो ग्रन्थान्तरे उपलभ्यमाना गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसीति पाठश्चिन्तनीयः।

|| कार्षिरसीत्यनुष्टुप् समुद्रस्य समाप आपे, इति सर्वानुक्रमे।

¶ अत्र कोकिलाराजपुत्रर्षिरित्याचारादर्शे, ** अवभृथयजुस्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवेति, श्रौतसूत्रे।

†† अत्र सिन्धुद्वीपऋषिरिति नागदेवकृताचारदीपे।

जमानानामात्मपावने वि० । अग्न आयूंषीति प्रजापतिर्वैखा*नस ऋषिरग्निर्देवता गायत्रीछन्दः पुनन्तुमेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्यऋषयः देवजना धियो विश्वाभूतानि जातवेदाश्च देवता अनुष्टुप्छन्दः पवित्रेणेत्यादीनाम्पञ्चानाम् प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः प्रथमाया अग्निर्देवता गायत्रीछन्दः द्वितीयाया अग्निर्ब्रह्मा वा देवता तृतीयपादस्य ब्रह्मैव देवता गायत्रीछन्दः तृतीयायाः सोमो देवता गायत्रीछन्दः चतुर्थ्याः सवितादेवता गायत्रीछन्दः पञ्चम्या विश्वेदेवा देवता त्रिष्टुप्छन्दः पूर्वोक्तपावने वि०। चित्पतिर्मा वाक्पतिर्मा देवोमेति त्रयाणां यजुषाम् प्रजापतिर्ऋषिर्द्वयोः प्रजापतिर्देवता तृतीयस्य सविता देवता दीक्षणीयायां यजमानपावने वि० । ॐकारादीनाम् पूर्ववत् अत्र पावनेविनियोगः। उक्तरीत्या ऋष्यादीन् स्मृत्वा ॐपुनातु ॐभूः पुनातु ॐभुवः पुनातु ॐस्वः पुनातु गायत्र्यन्ते सर्वं पुनातु। तत आपोहिष्ठेति प्रभृतिभिर्विश्वदेवीपुनतीत्यन्ताभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचम्पावयित्वा चित्पतिर्मा पुनात्वछिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेयमित्येवम्पावयित्वा वाक्पतिर्मा पुनात्वछिद्रेणेत्यादि तच्छकेयमित्यन्तेन देवोमा सविता पुनात्वछिद्रेणेत्यादि तच्छकेयमित्यन्तेन पावयेत्। तत ॐपुनात्विति पूर्ववत्पावयित्वा पावनकुशान् परित्यज्य पूर्ववदिमम्मे वरुणेत्याद्याभिरवभृथेत्यन्ताभिरष्टाभिर्ऋग्भिरभिषिच्यान्तर्जले निमग्न ऋतञ्च सत्यञ्चेति सूक्तमघमर्षणदृष्टं भाववृत्तदैवतमानुष्टुभमश्वमेधावभृथे विनियुक्तं त्रिर्जपेत्। द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वतीदृष्टमापमानुष्टुभं सौत्रामण्यावभृथे वासोऽपासने विनियुक्तम् आयङ्गौरित्यृचं सार्पराज्ञीदृष्टामाग्नेयीं गायत्रीं प्राणायामं वा शिरःसहितम् ॐइति वा त्रिर्जपेत्। यद्वा परमात्मानमव्ययं विष्णुं स्मरेत्। ततस्तद्विष्णोरित्येतया मेधातिथिदृष्टया वैष्णव्या गायत्र्या चषालोद्वीक्षणे विनियुक्तया त्रिःस्नात्वाऽऽचम्य निर्गच्छेत्, इतिस्नानप्रयोगपद्धतिः ॥ १ ॥

मूलम् ॥ उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय मृदोरूकरौ प्रक्षाल्याचम्य त्रिरायम्यासून् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्द्धं क्षिप्त्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायञ्च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम् ॥ २ ॥ ॥ * ॥

* अग्न आयूंषीतीमां तृतीयामृचं गायत्रीमग्निर्देवता, वैखानसः प्रजापतिर्ऋषिरपश्यत्, इतिमध्यानुक्रमभाष्ये तत्पद्धतौ च ।

हरिहरः ॥ ततः किङ्कुर्यादित्याह ॥ **उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय ॥**
एकपङ्क्त्युपविष्टानाम्भोजनेत पृथक् पृथक् । यद्येको लभते नीलीं सर्वे तेऽशुचयः स्मृताः । यस्य पट्टे शुचौ तन्तुर्नीलीरक्तो हि दृश्यते । त्रिरात्रोपोषणन्देयं शेषाश्चैकोपवासिनः ॥ एवमुक्तविधिना स्नात्वा उत्तीर्य जलाद्बहिर्निष्क्रम्य धौते अरजकप्रक्षालिते सदशे शुष्के शुक्ले अनग्निदग्धे अच्छिद्रे अस्पृते अमलिने गैरिकादिरागेणाविकृते कार्पासवाससी अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधाय धृत्वा । अत्र यथादेशाचारं परिधानस्य विन्यासविशेषः प्रान्तद्वयगोपनेन । धौताभावे शाणक्षौमाविककुतपानामन्यतमे अभ्युक्षिते । द्वितीयवस्त्राभावे तृतीयमुपवीतं योगपट्टं वा कुशरज्जुं वा सूत्रं वा परिधानीयस्योत्तरार्धं वा उत्तरीयं कुर्यात् ॥ **मृदोरू करौ प्रक्षाल्याचम्य ॥** मृदा उदकेन च ऊरू पाणी च क्रमेण प्रक्षाल्याचम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य कुशपवित्रोपग्रहपाणिर्ब्राह्मतीर्थेन त्रिरप आचम्य सोदकेनाङ्गुष्ठमूलेन द्विर्मुखं प्रमृज्य सर्वाङ्गुलीभिरोष्ठौ स्पृष्ट्वा तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यान्दक्षिणोत्तरे नासारन्ध्रे अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणोत्तरे अक्षिणी ताभ्यामेव दक्षिणोत्तरौ कर्णौ कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यान्नाभिं पाणितलेन हृदयञ्च कराग्रेण मूर्धानं दक्षिणोत्तरभुजमूले चोपस्पृशेत् । एवं द्विराचमनं विधाय शिष्टाचारपरिप्राप्तं गङ्गादितीर्थमृत्तिकयोर्ध्वपुण्ड्रन्तिलकं ललाटे कुर्यात् ॥ **त्रिरायम्यासून् ॥** त्रिः त्रीन् वारान् असून् प्राणान् आयम्य सन्निरुध्य । प्राणनियमप्रकारश्च "गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः" इति योगीश्वरेणोक्तो द्रष्टव्यः ॥ **पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिप्त्वा ॥** पुष्पाणि कुसुमानि तदभावे बिल्वादिपत्राणि अम्बुना उदकेन मिश्राणि संयुक्तानि अञ्जलिनाऽऽदाय उत्थाय ऊर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखं क्षिप्त्वा उत्सृज्य प्रणवव्याहृतिपूर्विकया गायत्र्या ॥ शौनकः । उभौ पादौ समौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलीन् । गोशृङ्गानूर्ध्वमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । पक्षान्तरे ईषन्नम्रः प्रभातेषु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः । द्विजोऽर्घं प्रक्षिपेद्देव्या सायं तूपविशन् भुवि । प्रातर्मध्याह्निकां सन्ध्यां तिष्ठन्नेव समापयेत् । उपविश्य तु सायाह्ने जले ह्यर्घं विनिक्षिपेत् ॥ **ऊर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् ॥** ऊर्ध्वौ सूर्याभिमुखौ बाहू यस्य स ऊर्ध्वबाहुः सन् सूर्यमादित्यमुदीक्षन् पश्यन् उद्वयमित्यादिनोक्ताभिश्चतसृभिर्ऋग्भिस्तथा गायत्र्या यथाशक्ति सहस्रादिसङ्ख्यया आवृत्तया विभ्राडित्यनुवाकेन पुरुषसूक्तेन

सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशर्चेन शिवसङ्कल्पेन यज्जाग्रत इत्यादिना षडृचेन मण्डलब्राह्मणेन यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिनोपस्थाय सूर्यं स्तुत्वा तमेव प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य कायवाङ्मनोभिः प्रणम्योपविशेत् आसीत । एवं त्रिरायम्यासून् इत्यारभ्य उपविशेदित्यन्तेन सूत्रसन्दर्भेण कात्यायनाचार्येण सन्ध्योपासनमुक्तं तत् काण्वमाध्यन्दिनानां स्वगृह्योक्तत्वात् शास्त्रानुष्ठानसिद्धिकरम् । यत्पुनः शाखान्तराधिकरणन्यायेनेदमेव कल्पतरुकारप्रभृतिभिर्निबन्धकारैराह्निकपद्धतिकारैश्च स्मृत्यन्तरोक्तसन्ध्योपासनविधिसमुचितं लिखितं तत्सर्वशाखाध्येतृसाधारणत्वात्सर्वशाखिनामनुष्ठानमुचितम् ॥ **दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायञ्च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्** ॥ दर्भेषु प्रशस्तदारुनिर्मितासनोपरिनिहितेषु प्रागग्रेषु उदगग्रेषु वा त्रिपुकुशेषु आसीनः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा दर्भपाणिः दर्भाः पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्ताः पाण्योर्यस्यासौ दर्भपाणिः स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञं यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य कुर्यात् । किङ्कृत्वा आरभ्य उपक्रम्य कं वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । कुत आरभ्य आदौ आदितः इषेत्वोर्जेत्वेत्यस्मात् । अत्र वेदमित्येकवचनादनेकवेदाध्यायिनोऽप्येकं वेदमारभ्य प्रतिदिनं उपर्युपर्यध्ययनेन समाप्यान्यं वेदमारभ्य तथैव समाप्य अथर्वपुराणेतिहासादीन्यपि तथैवादित आरभ्यैकैकं समाप्यापरमपरमारभ्य समापयेत् न पुनर्यदृच्छया एकदेशमेकदेशम् आद्यवारभ्येति नियमात् । वेदशब्दोऽत्रोपलक्षणार्थः । यथाह याज्ञवल्क्यः । वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेदिति । स चायं जपयज्ञः कालान्तरेऽपि स्मर्यते । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तिकादिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । इति द्वितीयकण्डिकासूत्रार्थः ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ॥ निर्गम्य पादौ जले स्थले च कृत्वा द्विराचम्य धौते वस्त्रे परिधाय मृदाऽद्भिश्च ऊरू करौ प्रक्षाल्य श्रीपर्णादिप्रशस्तदारुनिर्मिते कुशत्रयाच्छन्ने सुप्रक्षालिते आसने प्रागास्य उदगास्यो वाऽऽसीन उक्तलक्षणपवित्रोपग्रहः सुवर्णरौप्यालङ्कृतपाणियुगल उक्तेन विधिना द्विराचम्य भगवन्तम् परमात्मस्वरूपं नारायणं संस्मृत्य सन्ध्योपासनमारभेत् । तद्यथा । ॐकारस्य ब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवता गायत्रीछन्दः सर्वकर्मारम्भे विनियोगः । भूरादिसप्तव्याहृतीनां प्रजापतिऋषिः अग्निवायुसूर्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्जगत्यश्छन्दांसि, तत्सवितुरितिविश्वामित्रऋषिः सवितादेवता गायत्री-

छन्दः, आपोज्योतिरिति प्रजापतिर्ऋषिः ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः द्विपदागायत्रीछन्दः सर्वेषाम् प्राणायामे विनियोगः । इत्युक्त्वा प्राणवायुं नियम्य ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐसत्यम् ॐतत्सवि० दयात् ॐआपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । एवं त्रिधाकृत्य ॐउपात्तदुरितक्षयाय मध्याह्नसन्ध्यामहमुपास्ये इति प्रतिज्ञाय*। ॐआयाहि वरदे देवि त्र्यक्षरे रुद्रवादिनि । सावित्रि च्छन्दसां माता रुद्रयोने नमोऽस्तु ते । इतिमन्त्रेण सन्ध्यामावाह्य । आपः पुनन्त्विति मारीचकश्यप*ऋषिः आपो देवता अनुष्टुपछन्दः आचमने विनि० । आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम ॥ सर्वं पुनन्तु मामापो सताञ्च प्रतिग्रहंस्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण सकृदप आचम्य स्मार्त्तमाचमनं कृत्वा कुशानादाय । आपोहिष्ठेति त्र्यृचस्य सिन्धुद्वीपऋषिः आपोदेवता गायत्रीछन्दः पर्णकषायपक्वोदकामेके वि० इति स्मृत्वा कुशाग्रेण ताभिरद्भिः आपोहिष्ठामयोभुव इत्यादि तृचस्य नवभिः पादैः प्रतिपादं शिरोऽभिषिञ्चेत् । ततो द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः आपो देवता अनुष्टुपछन्दः सौत्रामण्यवभृथे वासोपासने वि० इत्यभिधाय चुलुकेन जलमादाय तस्मिन्नासाग्रं निधाय द्रुपदादिवमुमुचान० सैनस इति जपित्वा तज्जलम्भूमावुत्सृज्य ऋतञ्चसत्यञ्चेति तृचस्य अघमर्षणऋषिः भाववृत्तो देवता अनुष्टुपछन्दः अश्वमेधावभृथे वि० इत्युक्त्वा चुलुकजले नासाग्रमाधाय " ॐऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रो अर्णवः । समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः " इति जपित्वा जलम्भूमावुत्सृज्य पुष्पाणि पत्राणि वा अम्बुमिश्राण्यञ्जलिनाऽऽदायोत्थाय सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं पठित्वा आदित्याभिमुखान्यूर्ध्वं क्षिप्त्वा बाहू सूर्याभिमुखावुत्क्षिप्य उद्वयमिति प्रस्कण्वऋषिः सूर्योदेवता अनुष्टुपछन्दः जलादुत्क्रमणे वि० । उदुत्यमिति प्रस्कण्वऋषिः सूर्यो देवता गायत्रीछन्दः दक्षिणहोमे वि० । चित्रन्देवानामिति कुत्स आङ्गिरस ऋषिः सूर्यो देवता त्रिष्टुपछन्दः दक्षिणहोमे वि० । तच्चक्षुरिति दध्यङ्ङाथर्वणऋषिः सूर्यो

* विष्णुर्ऋषिरित्याचारादर्शे । याज्ञिक्योदेवता उपनिषदृषयः आपः पृथिवीब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म च देवताः अष्टपदा अष्टिछन्दः उदकपाने वि० इतिसंस्काररत्नमालायाम ।

† नारायणोपनिषदीतिरिक्ताचारग्रन्थेषु रात्र्यजायतेति पाठः ।

देवता एकाधिकात्राह्मीत्रिष्टुप् व्यूहेनात्यष्टिर्वा छन्दः महावीरशान्तिकरणे वि० इत्यभिधाय उद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्येताभिर्ऋग्भिः सूर्यमुपस्थाय, तेजोऽसीति यजुः परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः आज्यन्देवता आज्यावेक्षणे गायत्र्यावाहने वि० इत्युक्त्वा गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि नहिपद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदो मा प्रापदिति गायत्रीमुपस्थाय, प्रणवस्य परब्रह्मऋषिः परमात्मादेवता गायत्री छन्दः व्याहृतीनाम् प्रजापतिर्ऋषिः अग्निवायुसूर्या देवता दैवानि गायत्र्युष्णिग्गायत्रीसंज्ञानि छन्दांसि गायत्र्या विश्वामित्रऋषिःसवितादेवता गायत्रीछन्दः अग्निर्मुखं ब्रह्माहृदयं विष्णुः शरीरं सांख्यायनगोत्रं सर्वपापक्षयार्थे जपे वि० इत्युक्त्वाऽर्कमीक्षमाणो मन्त्रार्थमनुस्मरन् अविक्षिप्तचित्तः स्फटिकपद्माक्षरुद्राक्षपुत्रजीवकुशग्रन्थिहस्तपर्वणां पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरया जपमालया प्रणवव्याहृतिपूर्वाम् प्रणवान्तां गायत्रीं सहस्रकृत्वः शतकृत्वो वा शक्तितो जपित्वा विभ्राडित्यादीनाञ्चतुर्दशानां विभ्राड्प्रस्कण्वागस्त्यश्रुतकक्षसुकक्षप्रस्कण्वकुत्सजमदग्निनृमेधकुत्सहिरण्यस्तूपाङ्गिरसा ऋषयः सूर्योदेवता प्रथमाजगती आद्यास्तिस्रो गायत्र्यः आनस्त्रिष्टुप् यदद्येति बृहद्गायत्री तरणिर्विश्वतत्सूर्यस्य द्वे त्रिष्टुभौ बण्महाँ द्वे बृहती सतो बृहत्यौ आयन्त बृहती अद्यादेवा गायत्री आकृष्णेन त्रिष्टुप् तम्प्रत्नथेति प्रतीकोक्तानां द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिस्तृतीयायाः कुत्सः प्रथमाजगती द्वितीयातृतीये त्रिष्टुभौ सर्वमेधे सूर्यसंस्तवे तृतीये हविर्ग्रहणे वि०। सहस्रशीर्षेति षोडशानां नारायणपुरुष ऋषिः पुरुषो देवता पञ्चदशानामनुष्टुभ् षोडशास्त्रिष्टुप्छन्दः पुरुषमेधे पशुत्वेन नियुक्तानाम् पुरुषाणां ब्रह्मणा प्रयुक्ताभिष्टवे वि०। यज्जाग्रत इति षण्णां शिवसङ्कल्पऋषिः मनो देवता त्रिष्टुप् छन्दः अनारभ्याधीतत्वात्कात्यायनवचनाच्च आदित्योपस्थाने वि०। मण्डलब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वादछन्दस्कस्यादित्योपस्थाने वि० इत्यभिधाय विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपांशु पठित्वा सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेदिति स्मृत्यन्तरोक्तसमुच्चयेन कात्यायनसूत्रविहितम्मध्याह्नसन्ध्योपासनम्। केवलकात्यायनसूत्रविहितन्तु प्राणायामाञ्जलिप्रक्षेपादित्योपस्थानं त्रिकण्डिकासूत्रमात्रानुसारिणां शास्त्रार्थानुष्ठानमात्रकरणम्। बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितम्। तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् इतिस्मृतेः॥ अथ ब्रह्मयज्ञङ्कुर्यात्। आसनोपरि न्यस्तेषु प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उपविष्टः पाणिभ्यां दर्भानादाय इषेत्वेत्यादिकस्य खं ब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीयस्य वाजसनेयकस्य यजुर्वेदाम्नायस्य विवस्वानृषिः वायुर्देवता गायत्र्यादीनि सर्वाणि

छन्दांसि ब्रह्मयज्ञे वि० इत्यभिधाय प्रणवं व्याहृतीर्गायत्रीमाम्नायस्यादिमाधीत्य इषेत्वोर्जे त्वेत्यादितो वेदमारभ्यानुवाकशोऽध्यायशो यजुषो वा संहितां ब्राह्मणञ्चाध्यायशो ब्राह्मणशो वा प्रणवावसानं यथाशक्ति प्रत्यहमधीयानो मन्त्रं ब्राह्मणञ्च समाप्य पुनरेवमेवारभ्य समापयेत्। प्रणवव्याहृतिगायत्रीपूर्वकन्तु प्रतिदिनं पठेत्। एवमितिहासपुराणादीन्यपि ब्रह्मयज्ञसिद्धये जपेत् । तत्राप्याध्यात्मिकीञ्जपेदिति योगीश्वरेण पृथगभिधानात्। अत्रानध्यायो नास्ति । नास्ति नित्येष्वनध्याय इति वचनात्, नित्यश्च ब्रह्मयज्ञः । इति ब्रह्मयज्ञविधिः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छन्दांसि वेदानृषीन् पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान्त्संवत्सरञ्च सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि पिशाचान्त्सुपर्णान् भूतानि पशून् वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति ॐकारपूर्वं ततो निवीती मनुष्यान्। सनकञ्च सनन्दनं तृतीयञ्च सनातनम्। कपिलमासुरिञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा। ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलं सोमं यममर्यमणमग्निष्वात्तान् सोमपा बर्हिषदो यमांश्चैके । यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च । औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नम इति "एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति, जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर उदीरतामङ्गिरस आयन्तु न ऊर्ज्जं वहन्ती पितृभ्यो येचेह मधुव्राता इति तृचञ्जपन् प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति त्रिर्नमो व इत्युक्त्वा मातामहानाञ्चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवानतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति वामो निष्पीड्याचम्य ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्तल्लिङ्गैरर्चयेदष्टश्चहं हंस इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योषधिवाग्वाचस्पतिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्योऽपाम्पतये वरुणाय नम इति सर्वत्र

संवर्चसेति मुखं विमृष्टे देवागातुविद इति विसर्जयेदेष स्नानविधिरेष स्नानविधिः ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

इतिश्री कात्यायनोक्तं त्रिकण्डिकासूत्रं समाप्तम् ॥

हरिहरः ॥ एवं कृतब्रह्मयज्ञः किङ्कुर्यादित्यत आह ॥ **ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणम्पूर्वमित्यादि ॥** तर्पयेत् प्रीणयेत् कं ब्रह्माणम्, कथम्, पूर्वम् आदौ, केषां विष्णुमित्यादीनां भूतग्रामान्तानान्देवानाम् । अत्र तर्पयेद्ब्रह्माणमिति तर्पणक्रियायाः कर्मभूतान् ब्रह्मादीनुद्देश्यत्वेन द्वितीयया अभिधाय भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रथमया प्रयोगमाचार्यो दर्शयति, ततश्च ॐब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगः ॥ **ततो निवीती मनुष्यान् ॥** ततो देवतर्पणानन्तरं निवीती कण्ठसंसक्तब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान् दिव्यान् मानवान् तर्पयेदिति पूर्वोक्तेनाख्यातेनानुषङ्गः । के ते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह सनकश्चेत्यादिना श्लोकेन सप्त ॥ **ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम् ॥** ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यम्प्राचीनावीतङ्कृत्वा तिलमिश्रं तिलैः संयुक्तं जलङ्गृहीत्वा तर्पयेदिति सम्बन्धः । कांस्तर्पयेदित्याह कव्यवाडनलमित्यादिना बर्हिषद इत्यन्तेन सूत्रेण पठितान् । तत्र कव्यं पित्र्यं हविर्वहतीति कव्यवाट् अनलोऽग्निः कव्यवाट् चासौ अनलश्चेति कव्यवाडनलस्तम् । अत्र केचित् कव्यवाहमनलमिति द्वे देवते मन्यन्ते । तदयुक्तम् । हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितॄणामिति श्रुतेः कव्यवाड्गुणविशिष्टोऽनलः पितॄणामन्तर्गत इति कव्यवाडनल एकैव देवता ॥ **यमांश्चैके ॥** एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्याहुः । तद्यथा यमाय धर्मराजायेत्येवमादिनोक्तान् । पितृतर्पणेऽञ्जलिसङ्ख्यामाह ॥ **एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतम्पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥** एकैकस्य प्रत्येकङ्कव्यवाडनलादेः तिलैः कृष्णैः मिश्रान् संयुक्तान् त्रींस्त्रीन् त्रित्वसङ्ख्योपेतान् जलाञ्जलीन् जलेन पूर्णा अञ्जलयो जलाञ्जलयस्तान् । अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकम्फलमाह । यावज्जीवकृतं जन्मत आरभ्य यावत्तर्पणदिनं कृतम् आचरितम् पापम् अशुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणसमनन्तरमेव नश्यति क्षीयते ॥ **जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतरः ॥** जीवन् विद्यमानः पिता जनको यस्य सोऽपि एतान् पूर्वोक्तान्ब्रह्मादीन् चित्रगुप्तान्तान् तर्पयेदितिगतेन सम्बन्धः । इतरः जीवत्पितृकादन्यो मृतपितृकः अन्यान् एतेभ्योपरान् पित्रादीन् चकारादेतान् ब्रह्मादींस्तर्पयेत् । तर्पणवाक्यानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते । तत्र पितृपितामहप्रपि-

तामतान् तर्पयित्वा प्रसेकाख्यङ्कर्म कुर्यादित्याह ॥ उ*दीरतामङ्गिरस आयन्तुन ऊर्जं वहन्ती पितृभ्यो येचेह मधुव्वाता इति तृचञ्जपन् प्रसिञ्चेत् ॥ उदीरतामित्यादिप्रतीकोक्ताः षडृचः मधुव्वाता इतितृचः एतन्नवर्चो जपन् उपांशु आम्नायस्वरेण पठन् प्रसिञ्चेत्, अञ्जलिगृहीता अपः पितृतीर्थेन तर्पणजलाधिकरणे प्रक्षिपेत् ॥ तृप्यध्वमिति त्रिः ॥ तथा तृप्यध्वमिति, प्रसेकमुक्त्वा त्रिः प्रसिञ्चेत्। अत्र केचिदुदीरतामित्यादिकानामृचां पित्रादितर्पणे अञ्जलिदानकरणत्वं मन्यन्ते। तदसाम्प्रतम्। सूत्रार्थपर्यालोचनेन करणताया अप्रतीतेः, कथं जपन् प्रसिञ्चेदित्यत्र जपन्निति शतृप्रत्ययेन मन्त्रान् जपता सता सततञ्जलप्रसेकः कार्य इति हि सूत्रार्थः प्रतीयते। करणत्वे तु मन्त्रान्तैः कर्मान्तः सन्निपात्य इति परिभाषया मन्त्रे समाप्तेऽञ्जलिर्देयः, तथा च सति जपशब्दस्य शतृप्रत्ययस्य चाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गः प्रत्येकशब्दस्य दानार्थताकल्पना च तस्मात्प्रसेकाख्यमिदङ्कर्मान्तरम् ॥ तथाच योगियाज्ञवल्क्यः। पितॄन् ध्यायन्प्रसिञ्चेद्वै जपन्मन्त्रान् यथाक्रममिति॥ नमोव इत्युक्त्वा मातामहानाञ्चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवान् ॥ नमोवः पितरो रसायेत्यादीन्यष्टौ यजूंषि उक्त्वा पठित्वा मातामहानां मातुः पितृपितामहप्रपितामहानाञ्च एवं एकैकस्य तिलमिश्रमञ्जलित्रयेण तर्पणङ्कृत्वा गुर्वादयोऽपि एकैकाञ्जलिना तर्प्याः। तत्र गुरुम् आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकम्। मनुः। उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः। साङ्गञ्च सरहस्यञ्च तमाचार्यम्प्रचक्षते, इति। ऋत्विजो याजकान् ज्ञातीन् पितृव्यभ्रात्रादिसपिण्डसगोत्रान् बान्धवान् मातुलेयपैतृष्वसेयमातृष्वसेयादीन्। अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति ॥ एते पूर्वोक्ता ब्रह्मादयः अतर्पिताः सन्तः देहात् अतर्पयितुः शरीरात् रुधिरं पिबन्ति तर्पणाकरणजप्रत्यवायात् देहस्य रुधिरशोषणं भवतीत्यर्थः। एतदनिष्टापत्तिवचनं तर्पणस्यावश्यकरणीयत्वज्ञापनार्थम् ॥ वासो निष्पीड्याचम्य ॥ बृहत्पराशरः। निःपीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम्। न पूर्वन्तर्पणाद्वस्त्रं नैवाम्भसि न पादयोरिति, स्नानवासो निष्पीड्य आचम्य पूर्ववत्, एवन्तर्पणं विधाय तदन्ते स्थले वासो निष्पीड्याचम्य। निष्पीडयति यः पूर्वं स्नान-

---

* उदीरताम अङ्गिरसान आयन्तुन इति तृचं शङ्खदृष्टं त्रिष्टुभं पितृदैवतं यजमानवाचने विनियुक्तम ऊर्जं वहन्तीति प्रजापतिदृष्टं विराट्छन्दस्कमपि सिञ्चने विनियुक्तम्, पितृभ्य इति प्रजापत्यश्विसरस्वतीभिर्दृष्टं तत्र पितृभ्यः यजुस्त्रिष्टुप् पितामहेभ्य आसुरीत्रिष्टुप् प्रपितामहेभ्यः सामाण्णिक् अतन उदीर्णाः अमीमदन्त यतोऽर्पयन्त यजुरनुष्टुभौ पितरः यजुर्गायत्री, सरस्वत्यर्पयामि अग्न्याग्नेयसिञ्चने जपे च वि० येचेहेति प्रजापत्याश्विसरस्वतीभिर्दृष्टं त्रिष्टुप् पितृदै० श्राद्धभोजने जपे वि० मधुव्वातेति तृच वैश्वदेव गायत्र्युक्० गोतमदृष्टं दीर्घमधूकृत: क्रमाञ्जने विनियुक्तम ॥

† नमोव इति प्रजापतिदृष्टाः लिङ्गोक्ता देवता आद्यानां पञ्चानां नवाक्षराणां यजुर्बृहती आसुरीजगती वा षष्ठस्य एकविंशत्यक्षरा स्वर्गोष्णिक् अञ्जलिकरणे विनियोगः ॥

वस्त्रमतर्पिते। निराशाः पितरो यान्ति शापन्दत्वा सुदारुणम्। द्वादश्याम्पञ्चदश्याञ्च सङ्क्रान्तौ श्राद्धवासरे। वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव नच क्षारेण योजयेत्। एतत्तु तर्पणं प्रातःस्नानानन्तरं प्रातःकार्यम्। तदा न कृतञ्चेन्मध्याह्नस्नानानन्तरङ्कार्यम्। मध्याह्ने मन्त्रस्नानं न कृतञ्चेत् तदाऽपराह्णादिषु स्नानङ्कृत्वा कुर्यात्। पूर्वाह्णो वै देवानाम्मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतिस्तर्पणातिरिक्तविषया। प्रातश्चेत्कृतन्तर्पणं मध्याह्नादिषु न कर्तव्यमेव। स्नानाङ्गतर्पणन्तु वैधस्नानानन्तरङ्कार्यम्। देवतापूजामाह ॥ ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्तल्लिङ्गैरर्चयेत् ॥ ब्राह्मश्च वैष्णवश्च रौद्रश्च सावित्रश्च मैत्रश्च वारुणश्च ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणास्ते तथा। कीदृशैस्तल्लिङ्गैः तेषां ब्रह्मादीनां लिङ्गं प्रकाशनसमर्थं पदं येषु ते तल्लिङ्गाः तैस्तल्लिङ्गैः। ननु ब्राह्मेत्यादिना देवतातद्धितेन तल्लिङ्गत्वे प्राप्ते पुनस्तल्लिङ्गैरितिकिमर्थम्। उच्यते। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्मन्त्राणाङ्गविनियोगो भवति सर्वत्र, अत्रतु लिङ्गमेव विनियोजकं येषां ते ग्राह्या इत्यर्थकम्। तल्लिङ्गैरिति मन्त्रैरर्चयेत् ब्रह्मविष्णुरुद्रसवितृमित्रवरुणान् पृथक् पूजयेत् आवाहनादिभिरुपचारैः ॥ अदृश्रꣳहꣳस इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योषधिवाग्वाचस्पतिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्योऽपाम्पतये वरुणाय नम इति सर्वत्र संवर्चसेति मुखं विमृष्टे देवागातु विद इति विसर्जयेत् ॥ अदृश्रमस्यकेतव इति हꣳसःशुचिषदित्येताभ्यामृग्भ्यामादित्यम्भगवन्तं विवस्वन्तमुपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य दिशः प्राच्याद्या देवताश्च सन्निधानाद्दिशामधिष्ठात्रीरिन्द्राद्या नमस्कृत्य मन्त्राणामनभिधानान्नाममन्त्रैर्नमोयोगाच्चतुर्थ्यन्तैः प्रणम्य उपविश्य आसित्वा ब्रह्मादिवरुणान्तेभ्यो देवेभ्यो नमस्कृत्य योगियाज्ञवल्क्यवचनादुदकदानसहितं संवर्चसेति मन्त्रेणाञ्जलिना जलमादाय मुखमास्यं विमृष्टे शोधयति, देवागातुविद इति मन्त्रेण स्नानादिकर्माङ्गभूता देवता विसर्जयेत् स्वस्थानं गमयेत् ॥ एष स्नानविधिरेष स्नानविधिः ॥ अत्राचार्यो माध्याह्निकक्रियाङ्गस्नानेतिकर्तव्यतामभिधाय इदानीमेषस्नानविधिरित्यनेन स्नानान्तरेऽपि मलापकर्षणाशुचिस्पर्शनादिनैमित्तिकस्नानव्यतिरिक्ते एष एव विधिरितिकर्तव्यतेत्यतिदिशति, सच नद्यादौ जलाशये वा। यथाऽऽह कात्यायनश्छन्दोगपरिशिष्टे। यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः। दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति। अत्र माध्याह्निकस्नानविधिम्प्रातःस्नानेऽतिदिशन्नद्यादौ निगमयति। गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति जलाशयादन्यत्र स्नाने मन्त्रनिवृत्तिं प्रतिपादयति। अतो यदि गृहे उद्धृतोदकेन उष्णेन

वा स्नाति तदा न कश्चिद्विधिः अमन्त्रवदितिवचनात् । मन्त्रोऽस्यास्तीति मन्त्रवत् मन्त्रसहितं न मन्त्रवत् अमन्त्रवत् । अथवा अमन्त्रो मन्त्राभाववान् शूद्रो यथा तूष्णीं स्नाति तद्वत्स्नायादित्यर्थः । तद्यथा शुचौ देशे उपविष्टः पादौ करौ मृज्जलैः प्रक्षाल्य कुशपवित्रोपग्रह आचम्यादित्याभिमुखस्ताम्रादिप्रशस्तपात्रस्थं प्रशस्तजलं गङ्गादितीर्थजलबुद्ध्या आदाय पादादिस्वशिरःप्रभृतिवहिः सर्वाङ्गेन स्नायात् आवश्यकसन्ध्योपासनाग्निहोमादिकर्मानुष्ठानाधिकारार्थम् । यतः स्मरन्ति, स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणान्तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते । इदं वारुणं स्नानं मुख्यम् अस्यासम्भवे प्रशस्तभस्मना सर्वाङ्गोद्धूलनमाग्नेयम् । गवां खुरोत्खातरजसा शरीरेण ग्रहणं वायव्यम् । आपोहिष्ठादिभिर्द्रुपदादिव शन्नोदेवीरिदमापःप्रवहतेत्येतल्लिङ्गैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रङ्कुशाग्रेण मूर्धनि जलाभिषेको मान्त्रम् । आर्द्रेण वाससा सर्वशरीरमार्जनं कापिलम् । आपोहिष्ठेति ब्राह्मम् । मृदालम्भनं पार्थिवम् । अद्भिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानम् । सच्चिदानन्दघनात्मकजगत्कारणविश्वव्यापकवासुदेवस्मरणं मानसम् । दक्षिणावर्त्तशङ्खेन ताम्रपात्रगतोदकस्य शिरसा प्रतिग्रहः, अपरार्कोक्तेश्च विष्णुप्रतिमाशालग्रामशिलास्नानोदकेन च शिरोभिषिञ्चनमित्येतेषां स्नानानुकल्पानामन्यतमेन नित्यकर्मानुष्ठानाधिकारसम्पत्तये शुचौ देश उपविश्य मृदम्भोभिः पादौ पाणी च प्रक्षाल्य कुशोपग्रहपवित्रपाणिराचम्य सूर्याभिमुखः स्नायात् । एते च स्नानानुकल्पाः 'सर्ववर्णाश्रमाणां सर्ववेदशाखाध्यायिनाञ्च मन्त्रस्नानं विहाय साधारणाः । प्रातःस्नानं नित्यम् । चाण्डालशवयूपरजस्वलाः स्पृष्ट्वा स्नानार्हाः स्नान्ति तन्नैमित्तिकं स्नानम् । दैवज्ञविधिचोदितं पुष्यस्नानादिकं काम्यम् । जपयज्ञदेवपितृपूजनार्थं नद्यादितीर्थेषु यत्स्नानं तत् क्रियाङ्गम् । अभ्यङ्गपूर्वकमलापकर्षणं देवखातादितीर्थेषु च स्नानं क्रियास्नानम् । कात्यायनोक्तस्नानविधिस्तु, काण्वमाध्यन्दिनानां नियतः, इतरेषाञ्चानुक्तस्नानविधिविशेषाणां बह्वृचानां मत्स्यपुराणादिविहितेन स्नानविधिना विकल्पितो बोद्धव्यः । एवञ्च सति यथोक्तविधिस्नानमालस्यादिना अकुर्वतो न कर्माधिकारः । न च फलवतः क्रियास्नानादेः फलावाप्तिः प्रत्युत विहिताकरणात्प्रत्यवायसम्भवो गृहस्थस्यैव, यतेश्च तद्धर्मविधौ द्रष्टव्यः । ब्रह्मचारिणो याज्ञवल्क्येनोक्तो यथा । स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैरिति । अत्र एष स्नानविधिरितिवचनात् यथाऽहनि तथा प्रातरिति वचनाच्च प्रातःस्नानेऽप्यस्य विधेः प्राप्तौ छन्दोगपरिशिष्टे विशेषः । अल्पत्वाद्धोमकालस्य महत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हित इति ।

ततश्च साग्निः पादप्रक्षालनादिगोमयविलेपनान्तं विधाय मुञ्चन्तु मेति अभिषिच्य निमज्ज्याचम्य दर्भैः प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिः प्रतिमन्त्रम्पावयित्वा मुञ्चन्तु मेति पुनरभिषिच्यान्तर्जलेऽघमर्षणादीनामन्यतममावर्त्याचम्य निर्गच्छेत् । निरग्निस्तु कृत्स्नमनुतिष्ठेत् । सङ्कोचनिमित्तस्य होमस्याभावात् । जटिनः शिरोरोगिणश्चाकण्ठमज्जनं स्नानम् । सभर्तृकयोषिताञ्च । ग्रहणादिनिमित्तं गङ्गादितीर्थसङ्क्रान्त्यादिपर्वनिमित्तञ्च फलप्रदं जट्यादीनामपि सशिरस्कमेव । स्त्रीशूद्राणां सर्वत्र तूष्णीम् । यथाऽऽह योगियाज्ञवल्क्यः । ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्नानम्मन्त्रवदिष्यते । तूष्णीमेव तु शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥ बौधायनश्च । अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् । मन्त्रवत्प्रोक्षणं वाऽपि द्विजादीनां विशिष्यते, इति । नमस्कारश्च नमो नारायणायेति ॥ इतिश्री अग्निहोत्रिहरिहरविरचितं कात्यायनस्नानविधिसूत्रविवरणं समाप्तम् ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ॥ एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय तान्दर्भानुत्तरतो निरस्याचम्य यज्ञोपवीती प्राङ्मुखस्त्रीन्दर्भान् प्रागग्रान्दक्षिणपाणिनाऽऽदाय विश्वेदेवास आगतेति गृत्समददृष्टया वैश्वदेव्या गायत्र्या वैश्वदेवग्रहणे विनियुक्तया देवानावाह्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्येतां सुहोत्रदृष्टां वैश्वदेवीं त्रिष्टुभं सर्वमेधे वैश्वदेवग्रहणे विनियुक्तां जपित्वा सव्यंकरान्वारब्धसकुशदक्षिणकरेणापो गृहीत्वा ॐब्रह्मा तृप्यतामित्यभिधाय जलमध्ये करस्था अपः प्रक्षिप्य एवं विष्णुस्तृप्यताम्, रुद्रस्तृप्यताम्, प्रजापतिस्तृप्यताम्, देवास्तृप्यन्ताम्, छन्दांꣳसि तृ० वेदास्तृ० ऋषयस्तृ० पुराणाचार्यास्तृ० गन्धर्वास्तृ० इतराचार्यास्तृ० संवत्सरःसावयवस्तृ० देव्यस्तृ० अप्सरसस्तृ० देवानुगास्तृ० नागास्तृ० सागरास्तृ० पर्वतास्तृ० सरितस्तृ० मनुष्यास्तृ० यक्षास्तृ० रक्षांꣳसि तृ० पिशाचास्तृ० सुपर्णास्तृ० भूतानितृ० पशवस्तृ० वनस्पतयस्तृ० ओषधयस्तृ० भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रत्येकमेकैकेनाञ्जलिना तर्पयित्वा उत्तराभिमुखो निवीती अञ्जलौ तिरश्चः कुशान् कृत्वा अञ्जलिनाऽपो गृहीत्वा ॐसनकस्तृप्यतामित्यभिधाय प्रजापतितीर्थेन जलाञ्जलिञ्जले दत्वा पुनरेवं द्वितीयमञ्जलिन्दत्वा सनन्दनस्तृ० सनातनस्तृ० कपिलस्तृ० आसुरिस्तृ० वोढुस्तृ० पञ्चशिखस्तृ० एवं द्वौ द्वावञ्जली एकैकस्मै दत्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सव्यं जान्ववाच्य तानेव दर्भान्मध्ये भुग्नान् सव्याङ्गुष्ठेन तिलानादाय दक्षिणे पाणौ गृहीत्वा द्विगुणीकृत्य सव्यकरे धृत्वा पितृतीर्थेनाद्भिरञ्जलिम्प्रपूर्य ॐकव्यवाडनलस्तृप्यतामित्यभिधाय त्रीनञ्जलीन् दक्षिणे दद्यात्, एवं सोमस्तृ० यमस्तृ० अर्यमास्तृ० अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम् सोमपाः पितरस्तृ०

बर्हिषदः पितरस्तृ०, ॐयमाय नमः धर्मराजाय० मृत्यवे० अन्तकाय० वैवस्वताय कालाय० सर्वभूतक्षयाय० औदुम्बराय० दध्नाय० नीलाय० परमेष्ठिने० वृकोदराय० चित्राय० चित्रगुप्ताय नम इति प्रतिदैवतं त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दद्यात्। अमुकगोत्रः अस्मत्पिता अमुकशर्मा तृप्यतामिदञ्जलं तस्मै स्वधानम इत्येकमञ्जलिन्दत्वा एवमपरमञ्जलिद्वयं पित्रे दद्यात्। ततोऽमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः अमुकशर्मा तृप्यतामिदञ्जलं तस्मै स्वधानमः एवमपरमञ्जलिद्वयं पितामहाय दत्वा, अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपितामहः अमुकशर्मा तृप्यतामिदञ्जलं तस्मै स्वधानमः एवमपरमञ्जलिद्वयं प्रपितामहाय दत्वा,* अमुकगोत्रः अस्मन्मातामहः अमुकशर्मा तृप्यतामिदञ्जलं तस्मै स्वधानमः एवमपरमञ्जलिद्वयं मातामहाय दत्वा प्रमातामहाय वृद्धप्रमातामहाय च तथैव त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दत्वा अमुकगोत्रा अस्मन्माता अमुकदेविदा तृप्यतामिदञ्जलं तस्यै स्वधा नम इत्येकमञ्जलिं मात्रे दत्वा पुनरञ्जलिद्वयन्दद्यात्। पितामहीप्रपितामहीभ्यामेवमेकैकमञ्जलिं दत्वा पुनरञ्जलिद्वयं दद्यात्। पितृव्यतत्पत्नीभ्रातृतत्पत्नीभगिनीमातुलमातुलानीपितृष्वसृपैतृष्वस्रीयमातृष्वसृमातृष्वस्रीयमातुलेयादिपितृमातृसपिण्डेभ्य एकैकमञ्जलिन्दत्वा समानोदकसगोत्राचार्यश्वशुरर्त्विक्शिष्ययाज्यादिभ्यः सवर्णेभ्य एकैकमञ्जलिन्दद्यात्। एकैकमञ्जलिन्देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः। अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिमित्यत्र स्त्रीपदं मात्रादित्रयेतरपरमित्यवगम्यते। यतो नागदेवाचारप्रदीपे शालङ्कायनः। मातृमुख्याश्च यास्तिस्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन्। त्रींस्त्रींश्चैव ततश्चान्यास्तासामेकैकमञ्जलिम्। पुनस्तत्रैव। माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही॥ एतासां पितृवद्दद्याच्छेषास्त्वेकैकमञ्जलिम्॥ येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः। ते तृप्तिमखिलां यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति। इतिमन्त्रेण भूमावेकमञ्जलिम्प्रक्षिप्य "येचास्माकङ्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्। इति मन्त्रेण स्नानवस्त्रं भूमौ निष्पीड्य यज्ञोपवीती भूत्वा तर्पणार्थकुशान् परित्यज्याचम्य जले ब्रह्मादिदेवानावाह्य यथासम्भवमुपचारैर्ब्रह्मविष्णुरुद्रसवितृमित्रवरुणान् तत्तल्लिङ्गैर्मन्त्रैरर्चयेत्।

* अत्र प्रपितामहाञ्जलिदानानन्तरमव्यवहितं विहाय मातामहादित्रिकस्याञ्जलिदानप्रदर्शनम् भ्रमविजृम्भितम्। "पित्रादित्रयपर्यन्तानामुदकं दत्त्वा ततो जलम्। ततो मातामहानाञ्च क्रमं एवं हि तर्पणम्" इति मरीचिप्रदर्शितक्रमविरुद्धत्वात्, "अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति। तर्पणं पिण्डदानञ्च नरकं स तु गच्छति" इति संस्कारगणपतौ गोपीनाथीयस्मृतौ नागदेवकृताचारप्रदीपे च प्रत्यवायदर्शनात्, [illegible] वक्ष्यमाणतर्पणादिक्रमविधायकमुपरिमुद्रितवचनविरोधात्, शिष्टाचारविरोधाच्च। तस्मात् मातृतर्पणानन्तरमेव मातामहादितर्पणमिति॥

तद्यथा । 'ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमं पुरस्तादित्येतयर्चा प्रजापतिदृष्टया त्रिष्टुभा ब्रह्मदेवतया रुक्मोपधाने विनियुक्तया ब्रह्माणमावाहनाद्युपचारैरभ्यर्च्य, इदं विष्णुरिति मेधातिथिदृष्टया गायत्र्या विष्णुदेवतया सोमयागे पत्नीपाणौ हविर्धानाञ्जलार्थाज्यसंस्रवानयने विनियुक्तया विष्णुमभ्यर्च्य, नमस्ते रुद्रमन्यव इति परमेष्ठिदृष्टया गायत्र्या एकरौद्र्या शतरुद्रियहोमकर्मणि जर्तिलहवने विनियुक्तया रुद्रमभ्यर्च्य, तत्सवितुरिति विश्वामित्रदृष्टया गायत्र्या सवितृदेवतयाऽग्निहोत्रे गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तया सवितारमभ्यर्च्य, मित्रस्य चर्षणीधृत इति विश्वामित्रदृष्टया गायत्र्या मित्रदेवतया पच्यमानोखायाः श्रपणप्रक्षेपणे विनियुक्तया मित्रमभ्यर्च्य, इमम्मेवरुणेति शुनःशेपदृष्टया गायत्र्या वारुण्या सौत्रामण्यां विनियुक्तया वरुणमर्चयित्वोत्थाय, अदृश्रमस्य केतवइति प्रस्कण्वसूर्यदृष्टया सौर्या गायत्र्या सूर्यातिग्राह्यग्रहणे विनियुक्तया, हꣳसःशुचिषदिति वामदेवदृष्टयाऽतिजगत्या सौर्या राजसूये रथारूढस्य यजमानस्यावरोहणे विनियुक्तया च सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य, प्राच्यै दिशे नमः इतिप्राचीं दिशं नमस्कृत्य तद्दिग्देवतामिन्द्राय नम इति प्रणम्य आग्नेय्यै दिशे नमः अग्नये नमः दक्षिणायै दिशे नमः यमाय नमः नैर्ऋत्यै दिशे नमः निर्ऋतये नमः प्रतीच्यै दिशे नमः वरुणाय नमः वायव्यै दिशे नमः वायवे नमः उदीच्यै दिशे नमः सोमाय नमः ईशान्यै दिशे नमः ईशानाय नमः ऊर्ध्वायै दिशे नमः ब्रह्मणे नमः अधरायै दिशे नमः अनन्ताय नमः इति दिशो देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य, ॐ ब्रह्मणे नमः अग्नये नमः पृथिव्यै नमः ओषधीभ्यो नमः वाचे नमः वाचस्पतये नमः विष्णवे नमः महद्भ्यो नमः अद्भ्यो नमः अपांपतये नमः वरुणाय नमः इत्येकैकस्मै जलाञ्जलिन्दत्वा, संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरिति परमेष्ठिप्रजापतिदृष्टया त्रिष्टुभा त्वष्टृदेवतया दर्शपूर्णमासयागे पूर्णपात्रस्थजलप्रतिग्रहे विनियुक्तया अञ्जलिनाऽपो गृहीत्वा मुखं विमृश्य, देवागातुविद इति मनसस्पतिदृष्टया वातदेवतया विराट्छन्दस्कया समिष्टयजुर्होमे विनियुक्तया स्नानादिकर्माङ्गदेवता विसर्जयेत् ॥ इति माध्याह्निकस्नानकर्मपद्धतिः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रातराह्निकम् ॥ तत्र ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबुद्ध्य आत्मस्वास्थ्यं विचिन्त्योत्थाय द्विराचम्य ततः सोपानत्कः सकमण्डलुर्नैर्ऋतीं दिशं गत्वा अयज्ञियैस्तृणैरफालकृष्टाम्भूमिमन्तर्धाय दिवासन्ध्ययोश्चोदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखो दक्षिणकर्णकृतोपवीतो मूत्रपुरीषोत्सर्गं विधाय गृहीतमेहन उत्थाय स्थानान्तरे उपविश्य अर्द्धप्रसृतिमात्राम्मृदं सव्येन पाणिनाऽऽदाय पाणौ निधाय जलेन प्रक्षाल्य दशकृत्वो

मृज्जलैर्वामपाणिं प्रक्षाल्य सप्तभिर्दक्षिणञ्च एकया मृदा शिश्नं त्रिर्वामं द्विर्दक्षिणं पाणिम्प्रक्षाल्योत्थाय बद्धकक्षः शुचौ देशे प्राङ्मुखो वोदङ्मुखो वोपविश्य मृज्जलैस्त्रिः पादौ करौ च प्रक्षाल्य त्रिरपोऽविकृताः फेनादिरहिता वीक्षिता ब्रह्मतीर्थेनाचम्य खानि चाद्भिरुपस्पृश्य यथोक्तदन्तधावनविधिं विधाय गृहमागत्य स्नानोपकरणान्यादाय नद्यादिजलाशयं गत्वा उक्तविधिना स्नात्वा वासःपरिधानाचमनानन्तरं पूर्ववत्प्राणायामत्रयङ्कृत्वा सूर्यश्च* मेति नारायणऋषिः सूर्यादेवता गायत्र्युपरिष्टाद्बृहतीच्छन्दः आचमने विनियोगः, इत्यभिधाय "सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्च† दुरितं मयि इदमहम्मामममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा" इति मन्त्रेण सकृदाचम्य स्मार्तमाचमनङ्कृत्वा एवं पूर्ववद्गायत्रीजपान्तं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य भगवन्तं सवितारं नमस्कृत्योपविश्य देवागातुविद इति विसर्जयेत् । सायंसन्ध्यायान्तु प्राणायामान्ते अग्निश्चमेति नारायणऋषिः गायत्र्युपरिष्टाद्बृहतीच्छन्दः अग्निर्देवता आचमने विनियोगः, इत्युक्त्वा "अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यदह्ना पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना अहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहम्मामममृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा" इति मन्त्रेणाचम्य मार्जनाद्यघमर्षणान्ते सोदकाञ्जलिरुत्थाय प्रत्यङ्मुखोऽञ्जलिम्प्रक्षिप्य प्राञ्जलिः पूर्ववदुपविश्य यावन्नक्षत्रोदयं गायत्रीञ्जपित्वोत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविश्य देवागातुविद इति विसर्जयेत् ॥ तातामबात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्री तनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ॥ तातामबात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

इति श्री मिश्राग्निहोत्रिहरिहरकृतौ कात्यायनोक्तस्नानविधिसूत्रव्याख्यानपूर्विका स्नानपद्धतिः समाप्ता ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

---

* सूर्यश्चमेत्यनुवाकमन्त्राणां या० उप० सूर्यमन्युमन्युपतयोऽहश्च देवताः रक्षन्तामित्यन्तो मन्त्रो गायत्री दुरितं मयीत्यन्तः पङ्क्तिः अवशिष्टमन्त्रो विराट् ऋक् यजुर्वा उदकपाने वि० अग्निश्चमेत्यनुवाकमन्त्राणां पूर्ववत् इति संस्काररत्नमालायाम् ।

† यत्किञ्चिदित्यादारभ्य काशीखण्डटीकायाः ।

मूलम् ॥ अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतोर्द्ध्वं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा स्नातकानेके यतीन् गृहस्थान् साधून्वा श्रोत्रियान् वृद्धाननवद्यान्स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान्स्वाचारान् द्विर्नग्नशुक्लविक्लिधश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यङ्गिश्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्जमनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेदामन्त्रितो वाऽन्यदन्नं प्रतिगृह्णीयात्स्नाताञ्छुचीनाचान्तान्प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्योदङ्मुखान्द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्य एकैकमुभयत्र वा मातामहानाञ्चैवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् । श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि वोशनमिति श्रुतेस्तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्याद्ध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेदावाहनादि वाग्यत उपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवम् ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कोपाध्यायकृतं श्राद्धसूत्रव्याख्यानम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ कात्यायनमुनिप्रोक्तश्राद्धसूत्रविनिर्णयम् । कर्त्तुं कर्कः समाक्रामन्नत्वा सर्वज्ञमच्युतम् । १ । श्रौतकर्मानन्तरं स्मार्त्तान्यावसथ्यादीन्यनुविहितानि तत्र श्राद्धमनुक्तं तद्वक्तव्यमित्यत आह ॥ अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत ॥ श्राद्धमिति कर्मणो नामधेयं द्रव्यगुणादावप्रसिद्धेः । तच्च समुदायस्य सन्निधानाविशेषात् राजसूयवत् । स्मृतेश्च श्राद्धमनेन भुक्तमिति । पिण्डदानप्राधान्ये हि भुज्यर्थानुपपत्तिः । कार्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात्समुदायनामधेयमिति । एवम्प्राप्त उच्यते । पिण्डदानस्यैव श्राद्धमिति नामधेयं प्रवृत्तेस्तादर्थ्यात् । तत्कुतः । स्मृतेः । अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् । पायसम्मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु चेति प्रार्थना पिण्डदानविषयैषा । तत्र हि तेषान्देवतात्वमसावेतत्तेऽन्नमिति मन्त्रवर्णाल्लिङ्गाच्च । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति वचनात्तत्प्राप्तेः । न भोजनस्य तदर्थता तस्य साक्षाद्ब्राह्मणाभिसम्बन्धात् । पित्रर्थत्वे च प्रमाणाभावात् । स्मृत्यन्तराच्च । सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति पिण्डनिर्वपणस्यैवेतिकर्तव्यतान्दर्शयति, न ब्राह्मणभोजनादेः । तथा च स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्, स एव दद्याद् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय चेति । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । मासि मासि वोशनमिति श्रुतेः । अन्वर्थसञ्ज्ञाकरणाच्चैकोद्दिष्टमिति ।

सर्वप्राधान्ये हि नैक उद्दिश्यते। आभ्युदयिके च तथादर्शनात्। पितॄणां रूपमास्थाय देवा अन्नमदन्ति तदिति। न च पितॄणामदनं सम्भवति। तस्मादनेन प्रकारेण पितृरूपेण देवानान्देवतात्वमुच्यते।'तच्च देवतात्वं पिण्डदानकाले सम्भवति, न भोजन इत्युक्तम्। तथा, अनिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे न कुर्यात्कर्म वैदिकमिति। दर्शयति च यथाकथञ्चिद्ब्राह्मणभोजनम् "यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे इति" "एक एव यदा विप्र इति" च। ब्राह्मणभोजनासम्भवेऽपि गयादौ पिण्डदानमात्रदर्शनात्। तत् द्वैपायनोऽपि दर्शयति पिण्डदानकाले पितॄणां हस्तोत्थानम्। भीष्मस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानन्तु शन्तनोरिति। यत्पुनरुक्तं सन्निधानाविशेषादिति। तन्नैवम्। विशेषावगमात्। अवगम्यते हि विशेषः प्राक्प्रतिपादितवाक्येभ्यः सकाशात्, तस्मात्पिण्डदानस्य प्राधान्यं तदङ्गमितरत्। यच्चोक्तं श्राद्धमनेन भुक्तमिति तदुपचारवृत्त्या श्राद्धार्थेऽन्ने भुजिर्वर्त्तत इति। यदप्युक्तं कार्यत्वाविशेषात् तत्रापि करोतिरविशिष्टः*। प्रधानन्तु कार्यमङ्गानि चेति। यदप्युच्यते पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये इति, तदपि पितृनिमित्ततया गुणवृत्त्या ब्राह्मणा व्यपदिश्यन्ते। तस्मादसमुदायशब्दत्वम्। चिन्तायाः प्रयोजनं पिण्डदानाकरणेऽभ्यावृत्तिः। अपरपक्ष इति कृष्णपक्ष इत्युच्यते। समाचारात् समाचरन्ति हि कृष्णपक्षे श्राद्धमिति। लिङ्गाच्च योऽपक्षीयते स पितर इति। पितृसम्बन्धिकर्मार्हत्वादपरपक्ष उपचारवृत्त्या पितृशब्देनाभिधीयते। कुर्वीतेति कर्त्तव्यतावचनम्। तच्चाग्निमानमग्निमांश्च करोति। प्रसिद्धेः स्मृत्यन्तराभिप्रायाच्च। अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्। यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यत इति। तन्न। अग्निमानेव करोति सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यात्। कथम्, इतरस्य होमासम्भवात्सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यम्। कुत इति चेत्। स्मृत्यन्तरात्, न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते इति। स च पिण्डपितृयज्ञवद्वृत्त्वेत्यभिधीयते। अपिच दारसङ्ग्रहपूर्वकमावसथ्याधानं तत्पूर्विका च कर्मान्तरेषु प्रवृत्तिरिति। अतोऽपि नानग्निमतोऽधिकारः। यदुक्तमग्न्यभावे तु विप्रस्येति तदकृतावसथ्याधानाभ्युदयिकविषयम्। या च प्रसिद्धिरुक्ता सा वटयक्षवदपर्यालोचितप्रसिद्धिरिति। प्रेतेभ्यो ददातीति वचनात्। जीवते च पिण्डदानासम्भवात्। प्रेतपितृकस्य श्राद्धेऽधिकारः। जीवत्पितृकस्याप्येके। यदेतदाह। म्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत्। विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेदिति। विप्रवदशनपक्षे द्वयोः

* करोतिर्विपर्यविशिष्टः, इति क० पा०। करोत्यनर्थविशिष्टः, इत्यपि क० पा०।

पिण्डदानम् । पितरि प्रेते पितामहे जीवति पित्रे प्रपितामहाय च पिण्डदानम् । पितामहमपि वा विप्रवद्भोजयेत् । एवं प्रपितामहमपि । यथाचाह । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि 'पितामहः । पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् । पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः । कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेदिति ॥ **ऊर्द्धं वा चतुर्थ्याः** ॥ अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृति चतुर्थ्युत्तरकालं वा ॥ **यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा** ॥ निगदव्याख्यातम् । अपरे वर्णयन्ति । न्यायात्तदहरामन्त्रणम्प्राप्नोति । प्रधानकालत्वादङ्गानाम् । मैथुनप्रतिषेधान्यथानुपपत्या पूर्वेद्युरेवेत्यवगम्यते । तस्मात्पूर्वेद्युरेवेत्यवधार्यते ॥ **स्नातकानेक इत्येवमादि कुनखोवर्जमित्येवमन्तं निगदव्याख्यातम्** ॥ **अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेत्** ॥ श्राद्धार्थमनिन्द्येनामन्त्रितो वृतः सन् न नेच्छेत्, किन्तर्हि इच्छेदेव ॥ **आमन्त्रितो वाऽन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात्** ॥ आमश्राद्धं केषाञ्चिदाम्नातं तद्विषयोऽयं प्रतिषेध इति ॥ **स्नाताञ्छुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मान्** ॥ स्नानमाचमनञ्च स्मृतिप्राप्तमेवानुवदति न कर्माङ्गत्वेन । दैवश्राद्धे युग्मान्यथाशक्ति प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ॥ **अयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्योदङ्मुखान्** ॥ पित्र्ये कर्मण्ययुग्मान् यथाशक्त्या एकैकस्य पित्रादेरुपवेशयेत् उदङ्मुखान् । **द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्ये** ॥ अयमपरः पक्षः । द्वौ वा दैवे देवेभ्यो द्वौ । त्रयाणामपि पित्रादीनां सम्बन्धिनः साधारणांस्त्रीनुपवेशयेत् ॥ **एकैकमुभयत्र वा** ॥ तृतीयमेतत् पक्षान्तरम् । दैवे पित्र्ये च एकैकं भोजयेदिति ॥ **मातामहानामप्येवम्** ॥ मातामहानामप्ययमेव न्यायः । तत्र केचित् इममुपदेशं मन्यमानाः पृथक्कृत्य मातामहश्राद्धमिच्छन्ति । यदा मातामहेभ्यो दीयते तदैवमिति । तदयुक्तम् । विशेषानवगमात् । श्राद्धङ्कर्त्तव्यमिति चोभयोरवगम्यमानत्वात् । सूत्रकारप्रस्थानाच्च । त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यादिति वीप्सामातामहपिण्डापेक्षया । सा च सहप्रयोग एवोपपद्यते । तथा च मन्त्राम्नातम् । पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्चेति । तत्र यावन्तो दैवे पित्र्ये च पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि तावन्त एव । एतदाद्ये पक्षे ॥ **तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्** ॥ विश्वेदेवास्तन्त्रेण वा । य एव पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि त एव । इतरपक्षद्वये च सर्वन्तन्त्रेणेति । यथा दैविकास्तथा पितृसम्बन्धिनोऽपि तन्त्राभ्युपगमात् । स चायमन्यः पक्षः । तथाऽन्यदपि

ब्राह्मणाभावे "एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ॥ पितॄणां ब्राह्मणो योज्यो दैवे त्वग्निं नियोजयेत् ॥ तथा । यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवन्तत्र कथं भवेत् ॥ अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने स्थाप्यन्ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिण इति ॥, **श्रद्धान्वितः श्राद्धङ्कुर्वीत ॥** नात्र श्रद्धा निमित्तत्वेनोच्यते । यः श्राद्धङ्कुर्वीत स्वकाले तच्छ्रद्धया ॥ **शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि वोशनमिति श्रुतेः ॥** कृतावसथ्यस्य संवत्सरे त्रिः श्राद्धनियमः । तथाहे आहिताग्नेरमावास्यायाम् , अपरपक्षे तूभयोर्नियम इति यत् तत्स्मृत्यन्तरापेक्षया । इहेदानीम्भगवान् कात्यायनः शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदिति प्रत्यपरपक्षङ्कर्तव्यतामाह । यतो मासि मासि वोशनमिति श्रुतेः ॥ **तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान् वर्जयेत् ॥** तस्मिन्नहनि शुचित्वादयो नियमाः ॥ **आवाहनादिवाग्यत उपस्पर्शनात् ॥** आवाहनादिवाग्यतो भवति आ उपस्पर्शनात् ॥ **आमन्त्रिताश्चैवम् ॥** आमन्त्रिता ये ब्राह्मणास्तेऽप्येवमेवानुष्ठानङ्कुर्युः ॥ ॥ १ ॥ ॥ * ॥

दीक्षितगदाधरकृतं श्राद्धसूत्रभाष्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ शिवञ्च विघ्नहर्तारङ्गुरून्वै वामनन्तथा । अम्बिकां शारदाञ्चापि वन्दे विघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ कात्यायनकृते श्राद्धसूत्रे व्याख्यापुरःसराम् । प्रयोगपद्धतिङ्कुर्वे याज्ञवल्क्यादिसम्मताम् ॥ २ ॥ तत्र पूर्वाम्पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेदित्यादिना श्रौतकर्माण्युपदिश्य "अथातो गृह्यस्थालीपाकानाङ्कर्म्म" इत्यादिना स्मार्तान्यपि व्याख्यायावशिष्टं श्राद्धङ्कर्म कर्तव्यमित्यत आह ॥ **अपरपक्षे श्राद्धङ्कुर्वीत ॥** श्राद्धमिति कर्म्मणो नामधेयम् । तत्र कर्कमते पिण्डदानस्यैव श्राद्धमिति नामधेयम् । ततश्च पिण्डदानकरणेऽभ्यावृत्तिः । पिण्डदानब्राह्मणभोजनाग्नौकरणत्रयाणाङ्कर्मणां समुदायस्येत्यन्ये । श्राद्धशब्दः स्फुटीकृतो ब्रह्माण्डे । देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् । पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दानं श्राद्धमुदाहृतमिति ॥ अपरपक्ष इति कृष्णपक्ष इत्युच्यते समाचारात्, समाचरन्ति हि कृष्णपक्षे श्राद्धमिति । लिङ्गाच्च, योऽपक्षीयते स पितर इति । अत्र यद्यपि समस्तमाससम्बन्ध्यपरपक्षस्य श्राद्धकालत्वम्प्रतीयते तथाऽपि स्मृत्यन्तरे दर्शनात् कन्याकुम्भसम्बन्धिनो विशिष्टत्वम्, तत्रापि कन्यासम्बन्धिनः पुण्यतमत्वम् । तथा च मनुः "अनेन विधिना श्राद्धन्त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् । हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञियमन्वहम्" ऋत्वपेक्षया हेमन्तग्रीष्मवर्षास्विति यदुक्तन्तद्विवेचितम् मत्स्यपुराणे ॥ अनेन

विधिना श्राद्धन्त्विरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा ॥ कन्यासम्बन्धिनि ऋतुपक्षेऽयं विशेषः । तस्या उभयथा सङ्कीर्तनमस्ति क्वापि प्रौष्ठपदापरपक्षत्वेन क्वाप्याश्वयुक्कृष्णपक्षत्वेन । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे मार्कण्डेयः॥ उत्तरात्त्वयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम् ॥ प्रौष्ठपद्यपरः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूर्द्धन्ततश्चापि दशम्यूर्द्धन्ततोऽप्यति । शस्ता त्रयोदशी राजन् मघायुक्ता ततोऽधिका ॥ शङ्खेनाप्युक्तम् ॥ प्रौष्ठपद्यामतीतायाम्मघायुक्तान्त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं हि कर्तव्यम्मधुना पायसेन तु ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ आश्वयुक्कृष्णपक्षस्य श्राद्धङ्कार्यन्दिने दिने । त्रिभागहीनम्पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्द्धमेव वा ॥ आश्वयुज्याञ्च कृष्णायान्त्रयोदश्याम्मघासु च । प्रावृड्ऋतौ यमः प्रेतान्पितॄंश्चापि यमालयमिति ॥ त्रिभागहीनमिति प्रतिपदादिचतुष्टयं चतुर्दशीञ्च विहाय पञ्चम्यादिपक्ष उक्तः । त्रिभागमिति पक्षतृतीयभागम् अनेन दशम्यादिरुक्तः । अर्द्धमिति अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकमिति ॥ प्राच्यास्तु ॥ पञ्चम्यूर्द्धञ्च तत्रापि दशम्यूर्द्धन्ततोऽप्यति इति विष्णुधर्मोत्तरवाक्यैकवाक्यत्वाय त्रिभागहीनं षष्ठ्यादित्रिभागमेकादश्यादीत्याहुः । यत्तु तैरर्द्धमित्यस्य तृतीयभागार्द्धन्त्रयोदश्यादीत्येवं व्याख्यानङ्कृतम्, तत्पक्षमित्यस्यानन्वयदोषापत्तेरुपेक्ष्यमिति कमलाकरभट्टाः ॥ सूत्रे कुर्वीतेति विधायकम्पदम् ॥ अथेदानीं विचार्यते । किं श्राद्धे साग्निकस्यैवाधिकार उत निरग्निकस्यापीत्यत्र कर्काचार्येण निर्णीतम् । अग्नौकरणरूपस्याङ्गस्याग्न्यधिकरणत्वात्तदुपसंहारे साग्निकस्यैव शक्तिर्नेतरस्य "न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते" इति निषेधात् । अत्र च दारसङ्ग्रहपूर्वकङ्कर्मावसथ्याधानन्तत्पूर्विका च कर्मान्तरप्रवृत्तिरित्यतोऽपि नानग्निमतोऽधिकार इति । यत्तूक्तम् अग्न्यभावेऽपि विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति तदप्यकृतावसथ्याभ्युदयिकविषयम् । अनग्निमतोऽपि श्राद्धेऽधिकार इत्येवं विधा प्रसिद्धिस्तु इह वृक्षे यक्षस्तिष्ठतीतिवदनिश्चितमूलेति नानग्निमतः श्राद्धाधिकारे प्रमाणमिति । तदिदमनुपपन्नम् । नित्यनैमित्तिकेषु हि यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति न्यायात्सर्वाङ्गोपसंहाराशक्तस्याप्यधिकारात् । अग्न्यभावे तु पाणौ होमविधानात् । अस्य विधानस्य चोक्तविषयविशेषव्यवस्थायाः प्रमाणशून्यत्वात् । सन्ति चाग्नौकरणरहितानि श्राद्धानि तेष्वधिकारानिवृत्तेश्च । स्त्रीशूद्रानुपनीतानामपि श्राद्धोपदेशात्साग्निकानग्निकोभयाधिकारेण विहितं श्राद्धं सिद्धमिति हेमाद्रिः । अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृतिदर्शान्तम्प्रत्यहङ्कर्तव्यमित्युक्त्वाऽधुना पक्षान्तरमाह ॥ ऊर्द्ध्वं वा चतुर्थ्याः ॥ वाशब्दो

विकल्पार्थः । चतुर्थ्या ऊर्द्धमुत्तरकालम्पञ्चमीप्रभृति वा कुर्यात् ॥ तदुक्तं गौतमेन ॥ अथ श्राद्धममावस्यायाम्पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्येति ॥ मनुस्मृतौ विशेषः ॥ कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा इति ॥ तिथिविषयकम्पक्षान्तरमाह ॥ यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा ॥ तत्र चतुर्दशीं विना सर्वासु तिथिषु पञ्चम्यादिषु वा तदहर्यस्मिन्नहनि द्रव्यब्राह्मणयोः सम्पत्तिः स्यात्तदहस्तस्मिन्नहनि यथोदितान्ब्राह्मणानामन्त्र्य श्राद्धङ्कुर्यात् । अथ वा यद्दिने मृताहसञ्ज्ञिका तिथिरपरपक्षे स्यात्तदहे पूर्वेद्युर्वा ब्राह्मणान्निमन्त्र्य श्राद्धङ्कुर्यादिति सम्बन्धः । तथा च पुराणसमुच्चये ॥ या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते । सा तिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनीया प्रयत्नत इति ॥ यदहरितिविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नपुंसकादन्यतरस्यामिति टच्प्रत्ययः । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादिप्रतिषेधार्थम् । पूर्वेद्युर्वेति व्यवस्थितविकल्पः । असम्भावितमैथुनान् यत्यादींस्तदहरामन्त्रयेत् । अङ्गानामप्रधानधर्मत्वादिति न्यायेन । सम्भावितमैथुनान् पूर्वेद्युरेवेति व्यवस्था । एतच्च व्यक्तीकृतम्मार्कण्डेयपुराणे ॥ निमन्त्रयेत्तु पूर्वेद्युः पूर्वोक्तांस्तु द्विजोत्तमान् । अप्राप्तौ तद्दिने वाऽपि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनमित ॥ स्मृतिः ॥ प्रार्थयीत प्रदोषान्ते भुक्त्वा नगयितान्द्विजान् । सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यम्भवद्भिश्च श्वोभूते श्राद्धकर्मणि । अयुग्मानपसव्येन पितृपूर्वन्निमन्त्रयेत् इति ॥ पितृपूर्वकन्निमन्त्रणन्त्वन्यशाखाविषयकम् ॥ कात्यायनमतानुवर्तिनान्देवानान्निमन्त्रणम्पूर्वम्, दैवपूर्वकं श्राद्धमिति वक्ष्यमाणत्वात् । पितृपूर्वन्निमन्त्रणमिति श्राद्धकाशिकाकारः ॥ मात्स्ये विशेषः ॥ दक्षिणञ्जानुमालभ्य त्वम्मयाऽत्र निमन्त्रितः । एवन्निमन्त्र्य नियमान्पैतृकाञ्छ्रावयेद्बुधः, इति ॥ राजन्यवैश्ययोश्च पुरोहितादिर्निमन्त्रणङ्कुर्यात् "ऋत्विग्राजन्यवैश्ययोरिति वचनात्। प्रतिदिनमपरपक्षश्राद्धकरणे स्मृत्यन्तरोक्ततिथ्यादिदोषो नास्ति ॥ तथा च कार्ष्णाजिनिः ॥ नभस्यापरपक्षे तु श्राद्धङ्कार्यन्दिने दिने। नैव नन्दादिवर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥ दशम्यादिपक्षत्रये तु चतुर्दशी वर्जनीया ॥ कृष्णपक्षे दशम्यादावित्यादिमन्वचनम्प्रागुक्तम् ॥ स्नातकान् । आमन्त्र्य श्राद्धङ्कुर्यादिति शेषः ॥ त्रयः स्नातका भवन्तीत्यादिना, स्नातकलक्षणञ्चोक्तम् कात्यायनेन ॥ अयञ्चापत्नीकनिमन्त्रणप्रतिषेधे प्रतिप्रसवः । विभार्यो वृषलीपतिरित्यत्रिणा निषिद्धत्वात् ॥ एके यतीन् ॥ निमन्त्रयन्ति । तदुक्तम् । सम्पूजयेद्यतिं श्राद्धे पितॄणां पुष्टिकारकम् । ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयो हि

नित्यशः ॥ तत्कृतं सुकृतं यत्स्यात्तस्य षड्भागमाप्नुयात् ॥ मार्कण्डेयोऽपि । भिक्षार्थमागतान्वाऽपि काले संयमिनो यतीन् । भोजयेत्प्रणताद्यैस्तु प्रसादोद्यतमानस इति । यतिस्तु त्रिदण्डी । एकदण्डिनां श्राद्धे निरस्तत्वात् । तथाहि । मुण्डान् जटिलकाषायान् श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् । शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत् । यतिं कुटीचरम् बहूदकञ्च ॥ इतरयोः कलौ निषिद्धत्वात् । तथाहि दीर्घकालम्ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थाश्रमं तथा । हंसः परमहंसश्च कलौ नैतच्चतुष्टयम् इति ॥ गृहस्थान्साधून्वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः । पाक्षिकयतिनिमन्त्रणनिषेधार्थो वाशब्द इति केचित् ॥ तथा च जाबालिः ॥ अश्नन्ति ये तु मांसानि भार्याहीनाश्च ये द्विजाः । ये च मातुलसम्बन्धा न ताञ्छ्राद्धे निवेशयेत् ॥ साधून् क्षीणदोषान् गृहस्थान् निमन्त्रयेत् । तथा च विष्णुपुराणे । साधवः क्षीणदोषास्त्विति । पुराणसमुच्चये । गृहस्थाः कुलसम्पन्नाः प्रख्याताः कुलगोत्रतः । स्वदारनिरताः शान्ता विज्ञेयाः पङ्क्तिपावना इति ॥ श्रोत्रियान् । निमन्त्रयेदिति शेषः ॥ श्रोत्रियलक्षणमाह देवलः । एकशाखां सकल्पाञ्च षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥ कल्पस्य पृथग्ग्रहणमादरार्थम् । तथा हि, जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वन्त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ वृद्धान् । ज्ञानतपोवयोवृद्धान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । अनवद्यान्त्स्वकर्मस्थान् । पितृमातृवंशद्वयविशुद्धान् स्वपमपि लोकापवादरहितान् स्वकर्मस्थान् स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानरतान्निमन्त्रयेत् । एवम्मुख्यकल्पन्दर्शयित्वाऽनुकल्पन्दर्शयति । अभावेऽपि शिष्यान्त्स्वाचारान् । पूर्वोक्तानाम्ब्राह्मणानामभावे शिष्यानपि स्वाचारान्निमन्त्रयेत् । शिष्या ब्रह्मचारिणः । स्वाचारानिति अग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषाभिरतान् तेषाञ्चैकान्ननिषेधेऽपि वाचनिकं श्राद्धभोजनम् ॥ व्यासः ॥ अनिन्द्यामन्त्रितः श्राद्धे विप्रोऽद्याद् गुरुणोदितः । एकान्नमविरोधेन व्रतानाम्प्रथमाश्रमीति ॥ अत्रिः ॥ ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः । वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तरा, इति ॥ एवन्निमन्त्रणीयानुक्त्वाऽथवर्ज्यानाह ॥ द्विर्नग्नशुक्लविक्लिधश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यङ्गिश्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्जम् ॥ द्विर्नग्नः दुश्चर्मा स च जन्मान्तरे गुरुतल्पगोभूतः, अथवोभयोर्गोत्रयोर्वेदस्याग्नेश्च विच्छेदः सद्विर्नग्नः । तदुक्तम् ॥ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येत त्रिपूरुषम् । द्विर्नग्नः स तु विज्ञेयः श्राद्धकर्मणि निन्दित इति ॥ शुक्लोऽतिगौरो मण्डलकुष्ठी वा । विक्लिधो दन्तुरः । तथोक्तम्मनुना । यस्य नैवाधरोष्ठाभ्याञ्छाद्यते दशनावलिः । विक्लिधः स तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषणः ॥ विक्लिधः पूतिगन्धिघोण इति गोभिलीयश्राद्धकल्पभाष्ये ॥ श्यावदन्त इति

स्वभावात्कृष्णदन्तः, विद्धप्रजननमच्छिन्नलिङ्गचर्म्मा दाक्षिणात्ये प्रसिद्धः, व्याधितो व्याधियुक्तः, व्यङ्गो हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो विरुद्धाङ्गसंस्थितश्चेति, अतः कुब्जवक्रमुखहस्तपादादीनाञ्च प्रतिषेधः सिध्यति। हीनाङ्गोऽधिकाङ्गश्च हीनातिरिक्ताङ्ग इति स्मृतेः ॥ श्वित्री श्वेतकुष्ठी कुष्ठगलिताङ्गः, कुनखी कुत्सितनखः, एतान्वर्जयित्वा निमन्त्रयेत् ॥ नन्वेतावतैवान्येषां वर्ज्जनम्भविष्यति यदेते उपवेष्टव्या इत्युक्तम्, किमत्र द्विर्नग्नादीनान्निषेधः कृतोऽनधिकारार्थत्वात्। उच्यते। सत्यम्भवत्येवार्थान्निषेधो, यदा विहिता उक्तास्स्युस्तदा तदव्यतिरिक्तानामर्थान्निषेधः, किन्तु विहितानाम्ब्राह्मणानामप्राप्तौ निषिद्धातिरिक्तान्तरालिकब्राह्मणप्राप्त्यर्थन्द्विर्नग्नातिवर्जनम्। अन्यथा विहितब्राह्मणालाभे तदतिरिक्तसमस्तवर्ज्जनं, तदा श्राद्धकर्मलोपः स्यात्, तस्मात्साधूक्तन्द्विर्नग्नादिवर्जमिति, ग्रामान्तरगृहीतानप्युपवेशयेत् ॥ **अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेत्** ॥ अनिन्द्यो लोकापवादरहितः, तेन श्राद्धार्थन्निमन्त्रितो विप्रो न व्यतिक्रमं कुर्यात्, तथा चाग्निष्टोमप्रकरणेऽध्वरकाण्डे श्रुतिः "सहोवाचानिन्द्या वै मावृषत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशकमपक्रमितुमिति तस्मादु हानिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेदिति ॥ मनुरतिक्रमे दोषमाह ॥ केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः। कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ न केवलं ब्राह्मणस्य व्यतिक्रमे दोषो यजमानस्यापि ब्राह्मणव्यतिक्रमे दोषः स्यात् ॥ तथा हि यमः ॥ आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायन्न पूजयेत्। अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायत इति ॥ **आमन्त्रितो वाऽन्यदन्नन्न प्रतिगृह्णीयात्** ॥ निमन्त्रितो विप्रोऽन्यदन्नं श्राद्धादिरूपमामान्नं सिद्धं वा न प्रतिगृह्णीयात् भोजनान्तरं वा न कुर्यात् ॥ यथाह देवलः ॥ पूर्वन्निमन्त्रितोऽन्यस्य यदि कुर्यात्प्रतिग्रहम्। भुक्ताहारोऽपि वा भुङ्क्ते सुकृतन्तस्य नश्यति ॥ अन्येनामन्त्रितस्यान्यश्राद्धग्रहणे दोषमाह मार्कण्डेयपुराणे व्यासः ॥ भुङ्क्ते श्राद्धन्तु योऽन्यस्य नरोऽन्येन निमन्त्रितः। दैवे वाऽप्यथ वा पित्र्ये स तु निष्कृष्यते स्वर्गः ॥ यमोऽपि। आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति। नरकाणां शतङ्गत्वा चाण्डालेष्वभिजायत इति ॥ अथोपवेशनमाह। **स्नाताञ्छुचीनाचान्तान्प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्ये।** उपवेशयेदिति वाक्यशेषः। कीदृशानुपवेशयेत् स्नातान् कृतस्नानान्, पुनः कीदृशान् शुचीन् सूतकादिरहितान्, पुनः कीदृशान् आचान्तान् यथाशास्त्रमाचान्तान्, न यथाकथञ्चित् एवम्भूतान्, दैवे वैश्वदेवार्थं युग्मानिति बहुवचनाच्चतुःषडादीन् प्रागग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखानुपवेश्य यथाशक्त्ययुग्मान् त्रिपञ्चादीन् पित्रर्थमुपवेशयेत्, द्विगुणमुदगग्रेषु

कुशेषु, अयुग्मत्वञ्च नवभ्योऽर्वाग्वेदितव्यम् । तथा च गौतमः ॥ नवावरान्भोजयेद-युजो यथोत्साहञ्चेति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि । सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् । नोर्द्धङ्कर्त्तव्यमित्याहुः केचिद्दोषस्य दर्शनादिति । अत्र स्नानग्रहणङ्गौणस्नान-निषेधार्थम्, अथवा स्मृतिप्राप्तमेवानुवदति, अथ वा विशिष्टविधिः । तथा च वायु-पुराणे । सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव हि । श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यादश्व-मेधफलं लभेदिति ॥ देवलोऽपि । ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृत्तलोमनखान् द्विजान् । अभिगम्य यथापूर्वम्प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥ तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् । पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेवस्य पूर्वकमिति ॥ आचमने विशेषो विष्णुपुराणे ॥ उपस्प-र्शस्तु कर्तव्यो मण्डलस्योत्तरे दिशि । कर्त्राऽथ वा द्विजैर्वापि विधिवद्वाग्यतैः सदा ॥ मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यादाचमनन्द्विजः । सोमपानफलम्प्राहुर्गर्गकाश्यपगौतमा इति ॥ तथा चापस्तम्बे ॥ कुर्युराचमनं विप्रा उदीच्याम्मण्डलाद्बहिः । अन्यदिक्तु यदा कुर्यान्निराशाः पितरो गता इति ॥ अविशेषे प्राप्ते विशेषमाह ॥ एकैकस्योद-ङ्मुखान् ॥ एकैकस्य पित्रादित्रयस्य यथाशक्ति प्रतिपुरुषमुदङ्मुखानयुग्मानुपवे-शयेत् ॥ पक्षान्तरमाह ॥ द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्ये ॥ द्वौ वा दैवे देवेभ्यो द्वौ वा । पित्र्ये, अत्र वाय्वृतुपित्रुषसो यदित्यनेन कर्मार्थे यत्प्रत्ययः । रीङृत इति रीङादेशः । यस्येति चेति ईकारलोपः ॥ पितरो देवता अस्येति पित्र्यं तस्मिन्पित्र्ये कर्मणि त्रीन् पितुरेकम्पितामहस्यैकम्प्रपितामहस्य चैकम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वेति ॥ मनुर्विशेषमाह । द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकै-कमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ सत्क्रियां देशकालौ च शौचम्ब्राह्मणसम्पदः । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ ब्राह्मेऽपि ॥ यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषो बहुतरो भवेत् । श्राद्धनाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गो निन्दा दातृषु भोक्तृषु, इति ॥ देशकालधनाभावे पक्षान्तरमाह ॥ एकैकमुभयत्र वा ॥ शेषान्वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनीति । स्मृतिः । अयुग्मानपसव्येन पितृपूर्वन्निमन्त्रयेत् । पित्रादेः सप्त पञ्च त्रीनेकैकस्यैकमेव वा । दैवे षट् चतुरो द्वौ वाऽप्येकैकमुभयत्र वेति ॥ मातामहानामप्येवम् । मातामहानामप्येवं सर्वे पक्षा भवेयुरित्यर्थः । तत्र केचिदिदमुपदेशम्मन्यमाना पृथक्कृत्य मातामहश्राद्धमिच्छन्ति । यदा मातामहेभ्यो ददाति तदैवमिति, तदेतदु-पेक्षणीयम् ॥ अपरेतु, पार्वणङ्कुरुते यस्तु केवलम्पितृहेतुतः । मातामहं न कुरुते

पितृहा सोऽपि जायते, इति स्कन्दपुराणवचनात् पितृणामिव मातामहानामपि तस्मिन्नेव प्रयोगे दानमिच्छन्ति, तच्चातीव युक्ततरम् ॥ तथा च पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमिति ॥ तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ विश्वेदेवास्तन्त्रेण वा य एव पितृभ्यो मातामहेभ्योऽपि त एव, सचायमन्यः पक्षः। तथाऽन्यदपि ब्राह्मणाभावे, एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते। पितृणाम्ब्राह्मणो योज्यो दैवे त्वग्निन्नियोजयेत् ॥ प्रणीतापात्रमुद्धृत्य ततः श्राद्धं समारभेदिति ॥ तथा हि ॥ यद्येकम्भोजयेच्छ्राद्धे दैवन्तत्र कथम्भवेत्। अन्नम्पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने स्थाप्यन्ततः श्राद्धम्प्रकल्पयेत्। प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे, इति ॥ श्रद्धान्वितः श्राद्धङ्कुर्वीत । नात्र श्रद्धा निमित्तत्वेनोच्यते । यच्छ्राद्धङ्कुर्वीत स्वकाले तच्छ्रद्धयेत्यर्थः॥ शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत्। यद्यन्नं लभेत तदा शाकेनाप्यपरपक्षे श्राद्धङ्कुर्यात्। तथा च ब्रह्मपुराणे। पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे तु सर्वदा । पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकमिति ॥ अनेनावश्यङ्कर्त्तव्यताऽभिहिता ॥ तत्र हेतुमाह ॥ मासि मासि वोशनमिति श्रुतेः । अथ धर्मानाह । तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तस्सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेत् । तदहस्तस्मिन्नहनि श्राद्धदिने एते नियमाः, शुचिर्बाह्याभ्यन्तररक्तवसनरक्तस्त्रावाद्यशुद्धिरहितः । अथ वा शुक्लवासाः शुचिः, काषायादेः प्रतिषिद्धत्वात् ॥ तथा च हारीतः ॥ शुचयः शुचिवाससः स्युरिति । अप्रमत्त इति स्मृत्युक्तकालादिषु सावधानः । स्वाध्यायः श्राद्धमन्त्रजपादिव्यतिरिक्तवेदपाठः । मैथुनम्पूर्वदिनेऽपि । सुगममन्यत् । अन्येऽपि दातृभोक्त्रोर्नियमाः स्मृत्युक्ता ग्राह्याः। यमः। पुनर्भोजनमध्वानम्भाराध्ययनमैथुनम्। सन्ध्याम्प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्ट वर्जयेत् ॥ मत्स्यपुराणे । पुनर्भोजनमध्वानम्यानमायासमैथुनम्। श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्॥ स्वाध्यायङ्कलहञ्चैव दिवास्वापन्तथैव च॥ पानं सुरापानम्, तच्च यस्य प्राप्तन्तस्यैव निषेधः॥ दन्तधावनताम्बूलं स्निग्धस्नानमभोजनम्। रत्यौषधपरान्नञ्च श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेदिति ॥ दन्तानान्धावने प्रायश्चित्तञ्चोक्तं विष्णुरहस्ये॥ श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम्। गायत्रीशतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यतीति। अध्वादिगमने दोषमाह यमः॥ आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानम्प्रतिपद्यते। भ्रमन्ति पितरस्तस्य तम्मासं पांसुभोजिनः॥ याज्ञवल्क्यः॥ अध्वनीनो भवेदश्वः पुनर्भोजी तु वायसः। होम-

कृन्नेत्ररोगी स्यात्पाठाद्दायुः प्रहीयते ॥ दानन्निष्फलतामेति प्रतिग्राही दरिद्रताम् । कर्मकृज्जायते दासो मैथुनी शूकरो भवेदिति ॥ मैथुनञ्चाष्टविधम् ॥ दक्षः ॥ स्मरणङ्कीर्तनङ्केलिः प्रेक्षणङ्गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव चेति ॥ शातातपः ॥ श्राद्धङ्कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये तु मोहिताः । पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ अन्ये च नियमास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते, ते च श्राद्धप्राधान्ये गौणत्वे च न्यायबाधिताः क्वापि केऽपि न भवन्ति ॥ यथा, तीर्थश्राद्धेऽध्वा उपवासश्च न दोषाय । गर्भाधाननिमित्ते श्राद्धे मैथुनम् । अग्निहोत्रनिमित्ते श्राद्धे होमः । स्वद्वितीयविवाहश्राद्धे प्रतिग्रहः । एवङ्कन्यादानाभ्युदयिके दानम् । तीर्थयात्राऽऽरम्भसमाप्त्योरप्यध्वानमेव तेषाम्परतन्त्रत्वात्, एवञ्च सर्वत्र स्वयमूहनीयम् ॥ **आवाहनादि वाग्यत औपस्पर्शनात्** ॥ आवाहनादि आवाहनादारभ्य आउपस्पर्शनाद्वोक्षुराचमनपर्यन्तं यजमानो वाग्यतो भवेत्, वाग्यमनलोपे वैष्णवमन्त्रजपो विष्णुस्मरणं वा प्रायश्चित्तम् ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन । व्याहरेद्वैष्णवम्मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ अज्ञानाद्यदि वा मोहात्प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ तथा च शतपथश्रुतिः ॥ अथ यद्वाचंयमो व्याहरति तस्मादु हैष विसृष्टो यज्ञः पराङावर्तते तत्र वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेदित्यादि ॥ **आमन्त्रिताश्चैवम्** ॥ आमन्त्रिता ये ब्राह्मणास्तेऽपि एवमेवानुष्ठानङ्कुर्युरित्यर्थः ॥ इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविनिर्मिते कातीयश्राद्धसूत्रभाष्ये प्रथमा कण्डिका ॥

मूलम् ॥ दैवपूर्वꣳ श्राद्धं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये द्विगुणास्तु दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वासनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनयाऽऽवाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयाऽऽवाह्यावकीर्यायन्तु न इति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो

देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄँल्लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहेति सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानाम्पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेषु वैकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवन्त्वित्यसावेषतेऽर्घ इति प्रथमे पात्रे संस्रवान्त्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रन्निदधात्यत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससाञ्च प्रदानम् ॥ २ ॥

कर्कः ॥ दैवपूर्वं श्राद्धम् ॥ यत्किञ्चित् क्रियते तत्सर्वन्दैवपूर्वम् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये । पित्र्ये पिण्डपितृयज्ञवत् क्रिया । अपसव्यं दक्षिणामुखेन कर्त्तव्यं दक्षिणसंस्थमिति यावत् । द्विगुणास्तु दर्भाः ॥ प्रकृतत्वात् पित्र्य एव ॥ पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र ॥ यद्ददाति तत्सर्वमासीनः पवित्रपाणिश्च दैवे पित्र्ये च, सर्वत्र ग्रहणात् ॥ प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वा ॥ प्रश्नेषु पङ्क्तेराद्यः प्रष्टव्यः सर्वे वा । आद्ये पक्षे सामर्थ्यात्तस्यैव प्रतिप्रश्नः । आसनेषु दर्भानास्तीर्य ॥ तच्चास्तरणं सामर्थ्यात्पूर्वमुपवेशनाद् द्रष्टव्यम् । तत्र केचिदस्मिन्नेवावसरे विप्रानुत्थाप्य दर्भास्तरणङ्कुर्वन्ति । तदयुक्तम् । प्रागास्तरणादुपवेशनस्य धर्ममात्रप्रसङ्गात् । प्रथमं यदुपवेशनं तस्माददृष्टं परिकल्पयेत् । न च तत् । तथाच स्मृत्यन्तरे । कुशोत्तरेष्वासनेषु उपवेशयेदिति ॥ विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छति ॥ पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान् वा ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनयाऽऽवाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयाऽऽवाह्यावकीर्यायन्तु न इति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नोदेवीरिति ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातः सन् विश्वेदेवास आगतेत्यनया आवाहयेत् । अवकिरणं प्रकिरणम् । तच्च तिलैः कर्त्तव्यम् । दैवे केचिद्यवैः कुर्वन्ति । तदयुक्तम् । अनुपदेशात् । न च तिलैः क्रियमाणमदैवं भवति. तस्मात्प्रकरणानुग्रहात्तिलैरेव कर्तव्यं दैवेऽपीति । विकरणानन्तरं विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपेत् । तत उदङ्मुखान् पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छति, पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वा । आवाह-

येत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनया आवाहयेत् । अत्र पितॄन् पितामहान् प्रपितामहाना-
वाहयिष्य इति पितॄणां मातामहानामप्येवमित्यतिदेशाच्च मातामहान् प्रमाता-
महान् वृद्धप्रमातामहानावाहयिष्य इत्युक्तं पितृभूतिना । तदयुक्तम् । पितृशब्दस्तु
सपिण्डीकरणान्तसंस्कारजन्यपितृभावापत्तिरूपः । यथा पितृभ्यो दद्यात् पितॄनावा-
हयिष्ये पितृभ्योविषे अक्तवे आयन्तु नः पितर इति अत्र पितरो मादयध्वमिति अमी
मदन्तपितर इति नमोवः पितर इति एतद्वः पितर इति तर्पयत मेपितॄनित्यादि।
तस्य पित्रादिषु मातामहादिषु मातृभ्रातृपितृव्यादिषु च तुल्यत्वान्नोह्यते । अतः
पितॄनावाहयिष्य इत्येवावाहनप्रश्नः । अवकीर्य आयन्तुन इति जपेत् । यज्ञियवृक्ष-
चमसाः पालाशवैकङ्कतकाश्मर्यबैल्वखादिरौदुम्बराणामन्यतमाः । तेषु प्रत्येकं
पवित्रान्तर्हितेषु शन्नोदेवीरित्यनेन मन्त्रेणाप आसिञ्चति ॥ **एकैकस्मिन्नेव तिला-
नावपति तिलोऽसीति** ॥ अनेन मन्त्रेण प्रत्येकं पात्रेषु तिलानावपति । दैवे
पात्रे केचिद्यवानावपन्ति । तदयुक्तम् । उक्तहेतुत्वात् । यदि स्मृत्यन्तरे स्पष्टं वचनं
भविष्यति, ततो विकल्पेन भवितव्यम् । न पुनरेकान्तेन यवानामावपनमिति ॥
सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते ॥
उदुम्बरं ताम्रमुच्यते प्रायोवचनात् धातुमत्सन्निधानाच्च । तेनावार्त्यमौदुम्बरम् । तस्य
तु यज्ञियत्वादेव प्राप्तत्वात् यज्ञियवृक्षचमसेष्वित्यनेन । तस्मादौदुम्बरन्ताम्रमुच्यते ।
यानि वा विद्यन्ते, मृन्मयादीन्युच्यन्ते ॥ **पत्रपुटेषु वेति** ॥ अर्थात्पत्रपुटा मृन्मया-
दिषु विकल्पन्ते । तानि च पात्राणि पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि
क्रियन्ते । यत आह ॥ **एकैकस्यैकेकेन ददाति** ॥ एकैकस्य पित्रादेः, यत्सम्बन्धि
दानं तदेकैकेन पात्रेण निर्वर्तयितव्यम् । केचिद्वैश्वदेविके ब्राह्मणसङ्ख्यया पात्राणि
कुर्वन्ति । तदयुक्तम् । यतो न ब्राह्मणसम्बन्धेन पात्राणां श्रवणं, किन्तर्हि देवतास-
म्बन्धेन । तस्मादेकदेवताकत्वादेकमेव दैविकं पात्रमिति ॥ **सपवित्रेषु हस्तेषु या
दिव्या आप असावेषतेऽर्घ इत्येवमन्तं सूत्रम्** ॥ ब्राह्मणहस्तेषु सपवित्रेषु
ददाति या दिव्या आप इत्यनेन । पवित्राणि यान्यन्तर्धायोदकमासिक्तं तानि
प्रकृतत्वाद्भवन्ति । केचित्कृतप्रयोजनत्वादेव तेभ्योऽन्यान्युत्पादयन्ति । तदयुक्तम् ।
स्मर्यते हि दर्भाणामन्यत्र विनियुक्तानामन्यत्रापि विनियोगः । तस्मात्प्रकरणात्ता-
न्येव भवन्ति । असावित्यत्र यथादैवतं नामादेशः । एकदेवतासम्बन्धेन यावन्तो
ब्राह्मणास्तावतां हस्तेषु तत्पात्रगतोऽर्घः प्रतिपाद्यः । तत्र केचित्सकृन्मन्त्रवचन-

मिच्छन्ति । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वादित्यनेन न्यायेन यत्रैकद्रव्यविषयः कर्माभ्यासः तत्र सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वादभिधानस्य, मन्त्रेण च देवता द्रव्यं कर्माभिधेयम् । तदभिहितं सकृदप्युच्यमाने न पुनरभिधानमपेक्षते । स चायं या दिव्या इति द्रव्याभिधायको मन्त्रः अनेन द्रव्यमभिधीयते, तच्च सकृद्द्रव्यमभिहितमेव भवति तस्मात्सकृन्मन्त्र इति । तदेतदन्वाय्यम् । एकदेशप्रतिपत्तेः एकदेशो ह्यस्य द्रव्यस्य प्रतिपाद्यते । प्रतिब्राह्मणं यावत् प्रतिपाद्यते तावन्मन्त्राभिधानेन संस्क्रियते । तस्मात् प्रत्यर्घमयम्मन्त्रो ग्रहणवत् । अत्र केचित् दैवपात्रं पूरयित्वा तदनन्तरञ्च दत्वा ततः पितृपात्रजातस्य पूरणादि कुर्वन्ति । तदसत् । न हि काण्डानुसमयस्यात्र प्रमाणमस्ति पदार्थानुसमयोऽयम् । तस्मात्समानं पूरणम् । ततो दानम् । स्मृत्यन्तरसम्भवेऽपि प्रवाहो यदि त्वस्ति ततो विकल्प इति ॥ **प्रथमे पात्रे सꣳस्रवान्त्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रन्निदधाति** ॥ संस्रवाः पात्रसंलग्नाः ॥ **अत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससाञ्च प्रदानम्** ॥ अस्मिन्नवसरे विप्रेभ्यो गन्धादिदानम् । केचित्प्रकृतत्वात् अत्रेति सर्वनाम्नो निर्दिष्टपात्रे गन्धादीनीच्छन्ति । तदसत् । अदृष्टप्रसङ्गात् । तस्मादत्रशब्दोऽवसरार्थो द्रष्टव्यः ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ **दैवपूर्वꣳ श्राद्धम्** ॥ आउपस्पर्शनादित्यनुवर्त्तते निमन्त्रणादि आचमनपर्यन्तं श्राद्धे यत्किञ्चित्क्रियते तत्सर्वन्दैवपूर्वकङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ तथा च देवलः ॥ यद्यत्र क्रियते कर्म पैतृकम्ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वन्तत्र कर्तव्यं वैश्वदेवस्य पूर्वकमिति ॥ **पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये** ॥ पितृकर्मणि पिण्डपितृयज्ञवत्करणम्भवतीत्यर्थः ॥ अनेनापसव्यदक्षिणामुखवामजानुपाताद्यतिदिष्टम् । अतश्च नीवीबन्धनादिपिण्डोत्थापनपर्यन्तम्पिण्डपितृयज्ञोक्तधर्मा भवतीति ॥ एतदपवादः ॥ अपसव्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि । सूक्तस्तोत्रजपम्मुक्त्वा विप्राणाञ्च विसर्जनम् ॥ अपि च ॥ सूक्तस्तोत्रजपम्मुक्त्वा पिण्डाघ्राणञ्च दक्षिणाम् । आह्वानस्वागते चैव विना च परिवेषणम् ॥ विसर्जनं सौमनस्यमाशिषाम्प्रार्थनन्तथा । विप्रप्रदक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना ॥ पित्र्यमन्यत्प्रकर्त्तव्यम्प्राचीनावीतिना सदेति जमदग्निः ॥ **द्विगुणास्तुदर्भाः** ॥ पित्र्ये इत्यनुवर्तते, तु पुनः पित्र्ये हविरुत्सर्गादौ द्विगुणीकृता दर्भा भवन्ति, अर्थाद्दैवे ऋजव इति । अत्राह बौधायनः ॥ प्रदक्षिणन्तु देवानाम्पितॄणामप्रदक्षिणम् । देवानामृजवो दर्भाः पितॄणान्द्विगुणाः स्मृताः ॥

कात्यायनस्मृतौ विशेषः, सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्द्धन्द्विगुणैर्विधिवद्भवेदिति ॥ दर्भलक्षणञ्चोक्तं यज्ञपार्श्वे ॥ कीदृशा यज्ञिया दर्भाः कीदृशाः पाकयज्ञियाः । कीदृशाः पितृदेवत्याः कीदृशा वैश्वदेविकाः ॥ हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः । समूला पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥ अप्रसूताः स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः । अमूलाः कुतपा ज्ञेया इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥ प्रादेशादधिका दर्भास्त्रिपत्रादियुताश्च ये । कुशास्ते याज्ञिकैः प्रोक्ताः स्नानादिषु पवित्रकाः ॥ दर्भाः किमर्थन्दीयन्ते श्राद्धकालेषु किन्तिलाः । किमर्थं वेदविच्छ्राद्धे किमर्थं यतिरुच्यते ॥ रक्षन्ति राक्षसान्दर्भास्तिला रक्षन्ति चासुरान् । वेदविद्रक्षयेच्छ्राद्धं यतीनान्दत्तमक्षयमिति ॥ दर्भाभावे काशादि गृहीत्वा कर्म्म कुर्यात् । तथा च स्मृतौ ॥ दर्भाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः । काशाभावे गृहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः ॥ दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कर्म्मक्रिया सदा ॥ कुशकाशशरा दूर्वा यवगोधूमबल्वजाः । सुवर्णं रजतं ताम्रन्दश दर्भाः प्रकीर्तिताः ॥ स्नाने दाने तथा होमे स्वाध्याये तर्पणेऽपि च, इति ॥ **पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र** । सर्वत्रग्रहणाद्दैवे पित्र्ये च यत्किञ्चिद्ददाति तत्सर्वमासीनः पवित्रपाणिः सन्दद्यात् । पवित्रपाणिः कुशपाणिः पवित्रशब्दोऽत्र कुशवचनः पवित्रेस्थ इति मन्त्रलिङ्गात् । अथ वा स्मृतिप्राप्तम्पवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्चात्र सार्थकत्वेनानुवदति । तेन वामहस्ते कुशादानं पितृणामावाहनेष्वासीनत्वन्निषेधतीत्यर्थः ॥ तथा च पठन्ति ॥ वामहस्तधृतान्दर्भान् गृहे रङ्गवलीस्तथा । ललाटे तिलकन्दृष्ट्वा निराशाः पितरो गता इति ॥ किञ्चावाहनेनागच्छत्सु पितृषु कर्तुरासीनत्वन्न युक्तम् । तथा च पुराणोक्तं लिङ्गम् । अथ प्राञ्जलिरुत्थाय स्थित्वा चावाहयेत्पितॄनिति ॥ **प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यम्पृच्छति सर्वान्वा** ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः, वक्ष्यमाणेषु आवाहनादिप्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यम् पङ्क्तेराद्यम्ब्राह्मणम्पृच्छेत् सर्वान्वा पृच्छेत् । तुल्यविकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वाद् व्यवस्थितविकल्पोयमिति श्राद्धकाशिकाकारः । तुल्यविकल्पएवायमिति कर्काचार्यादयः ॥ **आसनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छति** ॥ आसनेऽत्र पीठेषु दर्भानास्तीर्याच्छादनङ्कृत्वा विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृच्छेत् पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वा ॥ आसनान्याह ॥ स्मृतिः ॥ शमीकाश्मर्यशल्लाश्च कदम्बो वारणस्तथा । पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे वा देवतार्चने ॥ तथा च "श्रीपर्णी वरुणक्षीरी जम्बूकाम्रकदम्बजम् । सप्तमं बाकुलम्पीठम्पितृणान्दत्तमक्षयमिति ।

आसनेषु दर्भानास्तीर्येति वदता हस्ते विष्टरवद्दानन्निराकृतम् ॥ कर्काचार्यास्त्वेव-माहुः । एतदास्तरणं सामर्थ्यात्पूर्वमुपवेशनाद् द्रष्टव्यम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलिष्ठत्वात् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनयाऽऽवाह्याव-कीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छति ॥ ततो ब्राह्मणैरावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनया ऋचा आवाह्य वैश्व-देवब्राह्मणपुरतो यवान्प्रादक्षिण्येनावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममितीमम्मन्त्रम्प-ठित्वा पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छति । अत्र तिलैरवकिरणमिति कर्काचार्या आहुः । अन्ये तु यवैरन्ववकीर्येति याज्ञवल्क्यवचनाद्यवैः कुर्वन्ति । द्विजानेकत्वेऽपि न प्रतिद्विजमावाहनावृत्तिः, सकृदावाहनेनैवानेकब्राह्मणाधिष्ठाने देवताध्यासन-सम्भवात् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्यायन्तुन इति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नो-देवीरिति ॥ आवाहयेति' ब्राह्मणैराज्ञापित उशन्तस्त्वेति मन्त्रेण पितॄनावाह्य पितृब्राह्मणानामग्रतस्तिलानप्रादक्षिण्येनावकीर्यायन्तु नः' पितर इति पठेत् ॥ यज्ञमर्हन्तीति यज्ञियाः पालाशादयः, यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञावितिति घप्रत्ययः । ते वै पा-लाशाः स्युरित्युपक्रम्य एते हि वृक्षा यज्ञिया इति हविर्यज्ञकाण्डे श्रुतिः । एषाम-न्यतमेषु चमसेषु अनन्तर्गर्भसाग्रप्रादेशमात्रकुशद्वयसंहितेषु शन्नो देवीरभिष्टय इत्यनेन एकैकस्मिन्नपो निषिञ्चेत् । चमसानां लक्षणञ्चोक्तं यज्ञपार्श्वे । चमसानान्तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः । त्र्यङ्गुलन्तु भवेत्खातं विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥ वैकङ्कतमयाः श्लक्ष्णास्त्वग्बिलाश्चमसाः स्मृताः । अन्यो*न्यावपि कार्याः स्युरिति । तत्रैवोक्तम् । प्रादेशायामा इति च ॥ पवित्रलक्षणञ्छन्दोगपरिशिष्टे । अनन्तर्ग-र्भिणं साग्रङ्कौशन्द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचिदिति ॥ अत्र देवपात्रे द्वे पवित्रे पितृपात्रे त्रीणि त्रीणि भवन्ति । तदुक्तञ्चतुर्विंशतिमते । द्वे द्वे शलाके देवानान्तिस्रस्तिस्रस्तु पार्वणे । एकोद्दिष्टे शलाकैका श्राद्धेष्वर्घेषु निक्षिपेदिति । अत्र याज्ञवल्क्यवचनेनावाहनार्घपूरणदानानां यद्यपि काण्डानुस-मयः प्रतीयते, तथापि पदार्थानुसमयो बोद्धव्यः । तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्य-योगादिति परिभाषितत्वात् । अस्यार्थः । तुल्यानां प्रधानानां समवाये एकप्रयोगा-नुष्ठाने यत्साधारणमङ्गजातन्तत्सर्वेषाम्पूर्वम्भवति, तथातत्यानुपूर्व्येण पदार्थाः कृता भवन्ति । यथा । श्राद्धे पित्रादिषड्भागा एकत्र प्रयोगे क्रियन्ते तत्र निमन्त्रणादयः

* अन्येभ्योऽपि हि कार्याः स्युरिति क्वचित्पाठः ।

सर्वेषां क्रमेण पदार्था अनुष्ठिता भवन्ति । अन्यथा एकैकस्य पित्रादेः सर्वयागस्य परिसमाप्तौ द्वितीयोपक्रमे क्रमभङ्गः स्यात् । प्रथमस्य विसर्जने द्वितीयस्यामन्त्रणमापद्येत, तथासत्यानुपूर्वीभङ्गः प्रसज्येत । तच्च निषिद्धम् । तस्मादेकैकम्पदार्थजातं सर्वेषामपि निर्वाह्य द्वितीयादिनिर्वाहः कार्यः । एवमपि बहुभिः पदार्थैर्व्यवधानम्भवति, तच्च न दोषाय । न हि सजातीयैर्व्यवधानमिष्यते । तस्मात्सर्वेषान्निमन्त्रणम्याद्यादि । एवमावाहनेऽपि, आवाहनावकिरणजपसमुदायरूपम् । जपेप्यायन्तुन इति मन्त्रलिङ्गात् । अत एव हि एकोद्दिष्टतीर्थश्राद्धनित्यश्राद्धसाङ्कल्पिकश्राद्धेषु आवाहननिवृत्तौ अयमपि निवर्तते । कात्यायनस्य पदार्थानुसमय एवाभिमतः, देवावाहनानन्तरम्पित्रावाहनोक्तेः । एकैकस्मिन्नप आसिञ्चतीति सर्वपात्रेषु जलप्रक्षेपावगमात् । तदनन्तरमेकैकस्मिन्नेव तिलानावपतीति विधानात् । अत एकैकत्रार्घपात्रे जलादिपुष्पान्तम्प्रक्षिप्यार्घदानान्तं वा निर्वर्त्य पात्रान्तरपूरणमिति मतन्न युक्तम् । किञ्च पदार्थानाङ्क्रमानुरोधादपि पदार्थानुसमय एवार्हति । अतो निमन्त्रणादावपि पदार्थानुसमय एव ॥ **एकैकस्मिन्नेव तिलानावपति* तिलोसि सोमदैवत्यो गोसवो देवर्निर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन्लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहेति ॥** तिलोसीत्यनेन एकैकस्मिन्पात्रे तिलानावपति प्रक्षिपति आदौ देवपात्रे प्रक्षिप्य ततः पितृपात्रेषु प्रक्षेपः । ननु एकैकस्मिन्नित्यनुवर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्निति ग्रहणङ्किमर्थम् । उच्यते । तिलोऽसीति मन्त्रे पितॄन्प्रीणाहीति बहुवचनान्तेन पितृशब्देनैकद्रव्यत्वादनूहितः सकृन्मन्त्रः प्राप्नोति, तन्माभूदित्येवैकस्मिन्निति पुनर्ग्रहणम् ॥ **सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानाम्पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते ॥** उदुम्बरन्ताम्रमुच्यते । उदुम्बरवृक्षस्य तु यज्ञियवृक्षचमसेष्वित्यनेनैवोक्तत्वात् । मणिमयानि शङ्खशुक्तिस्फटिकादिपात्राणि । एषाम्मध्ये एकस्य पात्राणि क्रियन्ते यानि वा विद्यन्ते इति निषिद्धेतराणि मृन्मयादीन्युच्यन्ते ॥ तथा च छन्दोगपरिशिष्टे ॥ आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् । पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षाणि

* मन्त्रार्थः । तिलस्त्वमसि, किम्भूतः सोमदैवत्यः सोमो देवता अस्येति सोमदैवत्यः, पुनः किम्भूतः गोसवः गां स्वर्गे सूते इति गोसवः, तिला हि दत्ताः सन्दातुः पापक्षयं कुर्वाणाः स्वर्गं जनयति, अपि किम्भूतः देवनिर्मितः देवेन विष्णुना निर्मितः उत्पादितः, अपि किम्भूतः अद्भिः पृक्तः जलेन मिश्रितः, यतस्त्वमेवम्भूतः तस्मादस्माकं पितॄन्लोकान् पितृपितामहप्रभृतीन्, प्रत्नं चिरकालं स्वधया स्वधाकारेण प्रीणाहि प्रीतान् कुरु स्वाहाकारस्तिलप्रक्षेपे । तिलोसीत्यादि स्वधया इत्यन्तेन तिलं स्तुत्वा त्वमस्माकं पितॄन् प्रीतान् कुर्विति याञ्चा वाक्यार्थः । अत्र प्रीणाहीति प्रीधातोर्लोट् सिप्याहुदमीतिविकल्पेन पित्वं मति मित्वाभावात् तन्निबन्धन इकारो भवति । यद्यपि स्वाहादेवहविर्दान इत्यत्र पित्र्यकर्मणि स्वाहाकारोऽयुक्तः, तथापि कात्यायनेन महर्षिणा स्वाहान्तस्यैव पाठादनुपपत्तिर्नाशङ्कनीया ।

पञ्च च ॥ कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकम्भवेदिति । राजतन्तु पित्र्य एव । तदुक्तं वायुपुराणे । तथाऽर्घपिण्डभोज्येषु पितृणां राजतम्मतम् । अमङ्गल्यन्तु यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेदिति ॥ **पत्रपुटेषु वा ॥** वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वसूत्रोक्तविहितप्रतिषिद्धनिषेधार्थ इति श्राद्धकाशिकाकारः । पूर्वोक्तानामलाभे पालाशादियज्ञियवृक्षपत्रपुटेषु वाऽर्घम्पूरयेत् । तथाचोक्तम्ब्रह्मपुराणे । अथ पत्रपुटे दत्वा मुनीनां वल्लभो भवेदिति । तानि च पात्राणि पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियन्ते । यत आह ॥ **एकैकस्यैकेकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या आन्तरिक्षा उत पार्थवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शं स्योनाः सुहवा भवन्त्वित्यसावेष तेऽर्घ इति ॥** अत्र सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिः । एकैकस्य पित्रादेः सम्बन्धिब्राह्मणहस्तेषु सपवित्रेषु या दिव्या इतिमन्त्रेण अमुकशर्म्मन् एष ते अर्घ इति अर्घन्दद्यात् । असावित्यत्र यथादेवतन्नामग्रहणङ्कार्यम् । "असावित्यपनोदे" इति परिभाषायामुक्तत्वात् । तस्यायमर्थः । यत्र मन्त्रमध्ये असावित्येवं सर्वनामपदम्पठितम्भवति । तत्र तत्सर्वनामपदमपनोदे अपनये वर्तते, तस्यापनोदमपनयन्निष्काशनं कृत्वा तस्य स्थाने यद्विवक्षितन्तस्य नाम्नः प्रक्षेपः कार्यः । सपवित्रेष्वित्यनेन तन्त्रेण सर्वब्राह्मणहस्तेषु सूचितम् । न प्रतिहस्तं मन्त्रावृत्तिः । एकैकस्येत्यनेन प्रतिपुरुषं हस्तार्घदानमिति सूचितम् । अत्राह कात्यायनः ॥ अर्घेऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानावनेजने । तन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात्स्वधावाचन एव चेति । अत्रायम्प्रकारः । पितुर्यावन्तो ब्राह्मणास्तेषां सपवित्रेषु ज्येष्ठोत्तरहस्तेषु पितुरेकस्यैकोऽर्घो दातव्यः । एवम्पितामहप्रपितामहयोः । मातामहानामप्येवं ज्ञेयम् । पवित्राणि यान्यन्तर्द्धायोदकमासिक्तान्येव भवन्ति, प्रकृतत्वात् । अत्रैके पवित्रान्तरमुत्पादयन्ति । एषामेकत्र विनियुक्तानां विनियोगान्तराभावात् । तदयुक्ततरम् ॥ यथा मन्त्राणाङ्क्रियया पुनः पुनर्विनियोगः, एवङ्कुशानामपि । तथाहि । दर्भाः कृष्णाजिनम्मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः । न ते निर्माल्यतां यान्ति योज्यमानाः पुनः पुनरिति । तस्मात्तान्येव भवन्ति । अत्र केचिदेकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनङ्कृतत्वादितिन्यायेन सकृन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति । कर्कमते तु प्रतिप्रक्षेपम्मन्त्रो ग्रहणवत् । तथाऽस्माकमपि । अत्र केचिद्द्वैवम्पूरयित्वा तदनन्तरङ्घार्घन्दत्वा ततः पित्र्यस्य पात्रजातस्य पूरणादि कुर्वन्ति । तदसत् । न हि काण्डा-

नुसमयस्यात्र प्रमाणमस्ति, पदार्थानुसमयोऽयम्, तस्मात् समानम्पूरणम्। ततो दानम्। स्मृत्यन्तरसम्भवेऽपि प्रवाहो यद्यस्ति ततो विकल्पोऽयमिति। अत्रैके "पूरयेत्पात्रयुग्मन्त्विवति" मत्स्यपुराणोक्तेः "एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घम्पात्रे विनिक्षिपेदिति प्राचेतसोक्तेश्च वैश्वदेविके ब्राह्मणसङ्ख्यया पात्राणि कुर्वन्ति। कर्कमते त्वेकमेव पात्रन्दैवे। केचिद् द्विजहस्तधृतम्पवित्रम्पुनरर्घपात्रे गृह्णन्ति। तदतीव मन्दम्। दत्तस्योपादाने प्रमाणाभावात्। या दिव्या इत्यस्यार्थः। आपः पानीयानि पयसा सम्बभूवुः सङ्गमना बभूवुः। माधुर्यशीतत्वादिना एकीभूताः। कास्ता आपः या दिव्याः दिवि स्वर्गे भूताः उत अपि या आन्तरिक्षाः आकाशे भूताः। उत अपि पार्थिवीर्याः पृथिव्याम्भूताः 'उतशब्द उभाभ्यां सम्बध्यते। किम्भूताः हिरण्यवर्णाः हिरण्यं रजतं तत्समानवर्णाः शुक्लवर्णा इत्यर्थः। पुनः किम्भूताः यज्ञियाः यज्ञार्हाः। ता आपः नः अस्माकं शिवाः क्षेमा भवन्तु न केवलं क्षेमाः, अपि शं कल्याण्यो भवन्तु। स्योनाः सुखदा भवन्तु। सुहवाः सुष्टुब्राह्मणहस्ते कृता भवन्त्वित्यनेनैव सम्बन्धः। स्योना इति सुखस्य नाम इति यास्कः। एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्पक्षेऽपि पित्र्यपात्रत्रयं कार्यम्। **प्रथमे पात्रे सꣳस्रवान्त्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जम्पात्रन्निदधाति॥** संस्रवशब्देनार्घपात्रलग्ना अवयवा अभिधीयन्ते। सꣳस्रवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवतीति श्रुतिवाक्यात्। प्रथमे पात्रे पितुः प्रथमे अर्घपात्रे संस्रवान् समवनीय निक्षिप्य पितृभ्यः स्थानमसीत्यनेन मन्त्रेण तत्प्रथमम्पात्रं न्युब्जमधोमुखन्निदध्यात्। अत्राह यमः। पैतृकम्प्रथमम्पात्रन्तस्मिन्पैतामहन्न्यसेत्। प्रपितामहन्ततोऽन्यस्य नोद्धरेन्न विचालयेत्॥ पैतामहं संस्रवमित्यर्थः। पुराणे विशेषाः। आसिच्य प्रथमे पात्रे सर्वपात्रस्थसंस्रवान्। ताभिरद्भिर्मुखं सिञ्चेद्यदि पुत्रमभीप्सति॥ चतुर्विंशतिमते। संस्रवान्प्रथमे पात्रे निर्णीयाद्भिर्मुखं स्पृशेत्। अद्भिर्मुखस्पर्शनस्य पुरुषार्थत्वाद्विकृतावप्रवृत्तिः। तच्च न्युब्जीकरणम्पित्र्यब्राह्मणस्य वामपार्श्वे। तथा मत्स्यपुराणे। या दिव्येत्यर्घमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकन्ततः। वस्त्रोत्तरञ्चानुपूर्वन्दत्वा संस्रवमादितः॥ पितृपात्रे प्रदायाथ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेदिति। उत्तरशब्दो वामवचनः, स चाचाराद् भोक्तुरेव। ब्राह्मणहस्तगलितार्घोदकानि पितृपात्रे त्वासिच्य दक्षिणाग्रेषु कुशेषु पितृभ्यः स्थानमसीति सपवित्रं न्युब्जं कृत्वा तस्योपर्यर्घ्यपात्रपवित्राणि क्षिप्त्वा तिलपुष्पादि क्षिप्त्वा तत्पात्रमासमाप्तेर्न चालयेत्। मातामहेषु चैवमिति स्मृत्यर्थसारे। अत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससाञ्च प्रदानम्। अत्रास्मिन्नवसरे विप्रेभ्यो गन्धादिकन्दद्यात्। गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्ट-

व्यः । चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थे इति विष्णुनोक्तम् । पुष्पे पद्मोत्पलमल्लिकायूथिकाशतपत्रचम्पकानि गन्धरूपसम्पन्नान्यपि श्वेतानि, धूपे घृतमधुसंयुक्तङ्गुग्गुलं श्रीखण्डागुरुरसादि दद्यात् । प्राणयङ्गं सर्वन्धूपार्थे न दद्यात् । दीपे शङ्खः । घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः । वसामेदोद्भवन्दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् । वस्त्रे । शुक्लं शुद्धमहतं सदशं वस्त्रं दद्यात् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन सत्यां सम्पत्तौ सूत्रोक्तेभ्योऽन्यदपि दातव्यम् । तथा वायुपुराणे । लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् । सर्वम्पितॄणान्दातव्यन्तदेवाक्षयमिच्छतेति । यज्ञोपवीतं यो दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्म्मवित् । पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् । दानञ्च पितृसम्प्रदानकम् । प्रतिपत्तिस्तु ब्राह्मणेषु । अत्र यद्यपि गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां मिलितानाम्प्रदानम्प्रतीयते, तथापि स्मृत्यन्तरदर्शनाद् गन्धादीनामेकैकन्देवादिमातामहाद्यन्तमुत्सृज्य दद्यात् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टे । गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु । गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च । धूपञ्चैवानुपूर्व्येण अग्नौ कुर्यादतः परमिति ॥ वस्त्राभावे मूल्यं वा अलाभे उत्तरीयं यज्ञोपवीतं वा दद्यादिति स्मृत्यर्थसारे । अस्मिन्नवसरे ब्राह्मणाग्रे भोजनानि निधाय मण्डलानि कुर्यात् ॥ अत्राह शङ्खः ॥ चतुःकोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु । मण्डलाकृति वैश्यस्य शुद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतमिति । ब्रह्मपुराणे । मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः । गौरमृत्तिकया वापि प्राणीतेन च भस्मना ॥ प्रणीत आवसथ्याग्निस्तदीयेन भस्मना । तत्र मन्त्रः । यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रैलोक्यम्परिरक्षति । एवम्मण्डलभस्मैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति ॥ * ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते कातीयश्राद्धसूत्रभाष्ये द्वितीया कण्डिका ॥ ॥ २ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवीते पात्रन्द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतञ्जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहता इति तिलान्प्रकीर्योष्णꣳ स्विष्टमन्नन्दद्याच्छक्त्या वाऽश्नत्सु जपेद्व्याहृतिपूर्वाङ्गायत्रीꣳ सप्रणवाꣳ सकृत्त्रिर्वा

राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि तृप्तान् ज्ञात्वाऽन्नमप्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्वा पूर्ववद्गायत्रीञ्जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च तृप्ताः स्थेति पृच्छति तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादाचान्तेष्वित्येक आचान्तेषूदकम्पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यादघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते गोत्रन्नो वर्धतां वर्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुधेयञ्च नोऽस्त्वित्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्त्सपवित्रांन् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चति ऊर्ज्जमित्युत्तानम्पात्रङ्कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजेवाजेवतेति विसृज्यामावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥ ३ ॥

कर्कः ॥ उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति ॥ वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य घृतेनाक्तं, ततः पृच्छति अग्नौ करिष्य इत्यनेन मन्त्रेण। श्राद्धार्थं पृथक्पाकमिच्छन्त्यपरे। पिण्डदानेऽनुज्ञावचनात्। स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शयति श्राद्धोत्तरकालं, ततो गृहबलिङ्कुर्य्यादिति। एतच्च पृथक् पाक एवोपपद्यते, यदि वैश्वदेवान्नेन श्राद्धमपि स्यात्। ततः पूर्वं गृहबलिना भवितव्यम्। तस्मात् पृथक्पाक इति, तदेतदपेशलम्। सर्वार्थस्य विद्यमानत्वात्। पृथक्पाकस्यावचनात्। तथा च स्मृतिः। पितृयज्ञन्तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्। पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति। पितृयज्ञशब्देनोदकतर्पणादि पञ्चमहायज्ञाख्यङ्कर्मोच्यते। तदेकदेशवचनात्। तत्सम्बन्धित्वादितरेऽपि लक्ष्यन्ते। केचित्तु पितृयज्ञन्दार्शिकमभिवदन्ति। तदसत्। न हि पितृयज्ञः सः। किन्तर्हि पिण्डपितृयज्ञः सः। तस्मात् पितृयज्ञन्निर्वर्त्येति पञ्चमहायज्ञान् कृत्वेत्यर्थः। अतो वैश्वदेवादन्नात् श्राद्धमपि कर्त्तव्यम्। यस्त्वनुज्ञावचनं, सोऽदृष्टार्थोऽन्नसंस्कारः। तृप्तिप्रश्नवत्। यच्च श्राद्धोत्तरकालं गृहबलिर्न स वैश्वदेवः।

किन्तर्हि अन्य एव वास्तुदेवताभ्यो वैश्वदेवव्यतिरेकेणेति ॥ कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रमिति ॥ कुरुष्वेति ब्राह्मणैरनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवदावसथ्ये जुहोति । पिण्डपितृयज्ञवद्ग्रहणान्न कर्त्तव्यम् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्युक्तत्वात्, तस्मात्परिस्तरणादि यथासम्भवेतिकर्त्तव्यताप्रतिसङ्ख्यानार्थन्द्रष्टव्यम् । हुतशेषन्दत्वा, विशेषानवगमात्सर्वेभ्यो देयम् । पात्रमालभ्य पृथिवी त इत्यमुम्मन्त्रञ्जपेत् । आलभ्य मन्त्रः । न मन्त्रान्ते आलम्भनम् । पात्रस्यैवोद्दिश्यमानत्वात् प्रतिपात्रमालम्भनम् ॥ वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहता इति तिलान्प्रकीर्योष्णं स्विष्टमन्नन्दद्यात् ॥ नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः । तयोरन्यतरेण पात्रस्थितेऽन्ने अङ्गुष्ठावगाहनं कर्त्तव्यम् । अपहता इत्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामग्रतस्तिलान् प्रकिरेत् । रक्षोघ्नत्वात्, उदङ्मुखानाम् । अविशेषादितरेषामपीतिचेत् । न । स्वत एव रक्षोघ्नत्वात्तेषाम् । उष्णं स्विष्टमन्नं देयम् उष्णग्रहणान्नकर्त्तव्यं प्रतिषिद्धत्वादितरस्य । तस्माद्यत्पर्युषितमन्नाद्यन्तत्प्रतिषेधायेदमुच्यते । तच्चैतत् । यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ तत्पर्युषितमप्याद्यं स्नेहाक्तञ्चैव यद्भवेत् ॥ अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति, यावदुष्णं भवेदन्नन्तावद्देयमिति ॥ शक्त्या वा ॥ स्विष्टाभावे शक्त्या दद्यात् ॥ अन्नन्तु जपेद्व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिर्वा राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि ॥ प्रणवेन महाव्याहृतिभिश्च त्रिर्जपेद्गायत्रीं सकृद्वा, कृणुष्व पाज इति राक्षोघ्नीः पञ्च, पित्र्यमन्त्रान् अग्नयेकव्यवाहनायेत्यादीन् । पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षा इति षोडशर्चम् । अप्रतिरथम् आशुः शिशान इति सप्तदश । अन्यानि च पवित्राणि जपेत् रुद्रप्रभृतीनीति ॥ तृप्तान् ज्ञात्वाऽन्नम्प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्वा पूर्ववद्गायत्रीञ्जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च ॥ तृप्तान् ज्ञात्वा ब्राह्मणानामग्रतोऽन्नं प्रकिरेत् । सकृत्सकृदपो दद्यात् । वीप्सा ब्राह्मणापेक्षया । गायत्रीं सप्रणवां सव्याहृतिकां सकृत् त्रिर्वा जपित्वा । मधुमतीरिति मधुव्वाता इति तिस्र ऋच उच्यन्ते । मधु मध्विति च त्रिः । एतञ्च केचित् द्विरुच्चारयन्ति, एतावदुपदेशात् । तदयुक्तम् । यतः प्रावर्गिकस्य मन्त्रस्यायमुपदेश इति । तस्मात् त्रिरुच्चारणम् ॥ तृप्ताः स्थेति पृच्छति ॥ ब्राह्मणान् पङ्क्तिमूर्धन्यं वा । केचित् तृप्तिप्रश्नस्य तृप्तिसंवेदनार्थत्वात्सर्वे प्रष्टव्या इति मन्यन्ते । तदन्याय्यम् । अदृष्टार्थत्वात् प्रश्नस्य ।

राक्षोघ्नीः पितृमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि तृप्तान् ज्ञात्वाऽन्नमप्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्वा पूर्ववद्गायत्रीञ्जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च तृप्ताः स्थेति पृच्छति तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादाचान्तेष्वित्येक आचान्तेषूदकम्पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यादघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते गोत्रन्नो वर्धतां वर्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुधेयञ्च नोऽस्त्वित्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्त्सपवित्रान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चति ऊर्ज्जमित्युत्तानम्पात्रङ्कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजेवाजेवतेति विसृज्यामांवाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥ ३ ॥

कर्कः ॥ उद्धृत्य घृतोक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति ॥ वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य घृतेनाक्तं, ततः पृच्छति अग्नौ करिष्य इत्यनेन मन्त्रेण। श्राद्धार्थं पृथक्पाकमिच्छन्त्यपरे। पिण्डदानेऽनुज्ञावचनात्। स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शयति श्राद्धोत्तरकालं, ततो गृहबलिङ्कुर्यादिति। एतच्च पृथक् पाक एवोपपद्यते, यदि वैश्वदेवान्नेन श्राद्धमपि स्यात्। ततः पूर्वं गृहबलिना भवितव्यम्। तस्मात् पृथक्पाक इति, तदेतदपेशलम्। सर्वार्थस्य विद्यमानत्वात्। पृथक्पाकस्यावचनात्। तथा च स्मृतिः। पितृयज्ञन्तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्। पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति। पितृयज्ञशब्देनोदकतर्पणादि पञ्चमहायज्ञाख्यङ्कर्मोच्यते। तदेकदेशवचनात्। तत्सम्बन्धित्वादितरेऽपि लक्ष्यन्ते। केचित्तु पितृयज्ञन्दार्शिकमभिवदन्ति। तदसत्। न हि पितृयज्ञः सः। किन्तर्हि पिण्डपितृयज्ञः सः। तस्मात् पितृयज्ञन्निर्वर्त्येति पञ्चमहायज्ञान् कृत्वेत्यर्थः। अतो वैश्वदेवादन्नात् श्राद्धमपि कर्त्तव्यम्। यस्त्वनुज्ञावचनं, सोऽदृष्टार्थोऽन्नसंस्कारः। तृप्तिप्रश्नवत्। यच्च श्राद्धोत्तरकालं गृहबलिर्न स वैश्वदेवः।

किन्तर्हि अन्य एव वास्तुदेवताभ्यो वैश्वदेवव्यतिरेकेणेति ॥ कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषन्दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रमिति ॥ कुरुष्वेति ब्राह्मणैरनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवदावसथ्ये जुहोति । पिण्डपितृयज्ञवद्ग्रहणान्न कर्त्तव्यम् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्युक्तत्वात्, तस्मात्परिस्तरणादि यथासम्भवेतिकर्त्तव्यताप्रसिद्ध्यर्थं संख्यानार्थन्द्रष्टव्यम् । हुतशेषन्दत्वा, विशेषानवगमात्सर्वेभ्यो देयम् । पात्रमालभ्य पृथिवी त इत्यमुम्मन्त्रञ्जपेत् । आलभ्य मन्त्रः । न मन्त्रान्ते आलम्भनम् । पात्रस्यैवोद्दिश्यमानत्वात् प्रतिपात्रमालम्भनम् ॥ वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहता इति तिलान्प्रकीर्योष्णꣳ स्विष्टमन्नन्दद्यात् ॥ नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः । तयोरन्यतरेण पात्रस्थितेऽन्ने अङ्गुष्ठावगाहनं कर्त्तव्यम् । अपहता इत्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामग्रतस्तिलान् प्रकिरेत् । रक्षोघ्नत्वात्, उदङ्मुखानाम् । अविशेषादितरेषामपीति चेत् । न । स्वत एव रक्षोघ्नत्वात्तेषाम् । उष्णं स्विष्टमन्नं देयम् उष्णग्रहणान्नकर्त्तव्यं प्रतिषिद्धत्वादितरस्य । तस्माद्यत्पर्युषितमन्नाद्यन्तत्प्रतिषेधायेदमुच्यते । तच्चैतत् । यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ तत्पर्युषितमप्याद्यं स्नेहाक्तञ्चैव यद्भवेत् ॥ अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति, यावदुष्णं भवेदन्नन्तावद्देयमिति ॥ शक्त्या वा ॥ स्विष्टाभावे शक्त्या दद्यात् ॥ अश्नत्सु जपेद्व्याहृतिपूर्वाङ्गायत्रीꣳ सप्रणवाꣳ सकृत्त्रिर्वा राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि ॥ प्रणवेन महाव्याहृतिभिश्च त्रिर्जपेद्गायत्रीं सकृद्वा, कृणुष्व पाज इति राक्षोघ्नीः पञ्च, पित्र्यमन्त्रान् अग्नयेकव्यवाहनायेत्यादीन् । पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षा इति षोडशर्चम् । अप्रतिरथम् आशुः शिशान इति सप्तदश । अन्यानि च पवित्राणि जपेत् रुद्रप्रभृतीनीति ॥ तृप्तान् ज्ञात्वाऽन्नम्प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीञ्जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च ॥ तृप्तान् ज्ञात्वा ब्राह्मणानामग्रतोऽन्नं प्रकिरेत् । सकृत्सकृदपो दद्यात् । वीप्सा ब्राह्मणापेक्षया । गायत्रीं सप्रणवां सव्याहृतिकां सकृत् त्रिर्वा जपित्वा । मधुमतीरिति मधुवाता इति तिस्र ऋच उच्यन्ते । मधु मध्विति च त्रिः । एतच्च केचित् द्विरुच्चारयन्ति, एतावदुपदेशात् । तदयुक्तम् । यतः प्रावर्गिकस्य मन्त्रस्यायमुपदेश इति । तस्मात् त्रिरुच्चारणम् ॥ तृप्ताः स्थेति पृच्छति ॥ ब्राह्मणान् पङ्क्तिमूर्धन्यं वा । केचित् तृप्तिप्रश्नस्य तृप्तिसंवेदनार्थत्वात्सर्वे प्रष्टव्या इति मन्यन्ते । तदन्याय्यम् । अदृष्टार्थत्वात् प्रश्नस्य ।

कथमदृष्टार्थता । तृप्तिसंवेदनस्य प्रयोजनाभावात् । अतृप्तेभ्यः पुनर्दीयत इति चेन्न । उन्मुक्तपात्रत्वात् । यच्च सकृत्सकृदपोदानं तत्पात्रोन्मोचनायैव । तस्मादनियम इत्यपरे । तस्मिन्पक्षे तृप्ताः स्थेति बहुवचनं पूजार्थन्द्रष्टव्यम् । अत्रोच्यते । सत्यपि धर्ममात्रत्वे बहुवचनान्तोपदेशात्सर्वे प्रष्टव्याः, अवगमात् । अवगम्यते हि मन्त्रोच्चारणबलात् बहुत्वम् । नचावगम्यमानोऽर्थः शक्योऽपनेतुम् । तस्मात्सर्वे प्रष्टव्याः । यत्तु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छतीति तदबहुवचनान्तेषु कृतार्थम् । अग्नौ करिष्य इत्येवमादौ चिन्तायाः प्रयोजनं सर्वेषां प्रति प्रश्नः ॥ तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः **शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यात्** ॥ तृप्ताः स्म इति ब्राह्मणैरनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य शेषस्यान्नस्यानुज्ञां दापयित्वा सर्वमन्नमेकस्मिन्पात्रे उद्धरेत् । स चायं सर्वशब्दः शालिसूपापूपापेक्षया, न तु यावत्परिमाणं किञ्चित्सिद्धं तत्सर्वमिति । उच्छिष्टसमीप इति स देशो लक्ष्यते, नोच्छिष्टमेव प्रतिषिद्धत्वात्तस्य । दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति दर्भग्रहणमिहोपमूलसकृदाच्छिन्नोपलक्षणार्थम् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति सूत्रितत्वात् । परिसङ्ख्यानार्थमितिचेन्न । उच्छिष्टसमीपोपदेशात् । त्रींस्त्रीन् पिण्डानिति वीप्सा मातामहविषया ॥ आचान्तेष्वित्येके ॥ उभयशास्त्रत्वाद्विकल्पः ॥ **आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यादित्येवमादि बहुदेयञ्च नोऽस्त्वित्येवमन्तं सूत्रम्** ॥ आचान्तेषु ब्राह्मणेषु तेभ्य उदकादिदानम् । तच्च पूर्वन्दैवे । ततोऽपसव्यं पित्र्ये । पित्र्ये ऽपि केचित्सव्यंनेच्छन्ति दानसंयोगात् । तन्न । पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति ह्युपदेशात् । अक्षय्योदकदानन्तु पित्र्य एव औचित्यात् । दैवस्य स्वत एव रक्षोघ्नत्वात् । अघोराः पितरः सन्त्वितीमं मन्त्रमुदाहरेत् । सन्त्विति प्रत्युक्ते गोत्रन्नो वर्धतामित्याह वर्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्धन्तामिति ब्रूयात् ॥ **आशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्त्सपवित्रान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति** ॥ स्वधावाचनीया नाम कुशाः, ते च सपवित्राः साग्रा भवन्तीत्यर्थः ॥ **वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्य इति** ॥ इममन्त्रमुदीरयेत् ॥ **अस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यूर्जमिति** ॥ अस्तु स्वधेति ब्राह्मणैरुच्यमाने स्वधावाचनीयेषु कुशेष्वपो निषिञ्चेत् ऊर्जमितिमन्त्रेण ॥ **उत्तानं पात्रङ्कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः** ॥ निगदव्याख्यातम् ॥ **विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजे वाजे वतेति विसृज्य** ॥ वाजे

वाजे वत इत्यनेन मन्त्रेण विप्रान् विसर्जयेत् ॥ आमावाजस्येति ॥ अनेन अनुव्रजेत् ॥ प्रदक्षिणीकृत्य ॥ नमस्कृत्य च ॥ उपविशेत् ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ उद्धृत्य घृताक्तमन्नम्पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति । वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य घृताक्तमन्नं घृतप्लुतम्पात्रान्तरे कृत्वा ततः पृच्छति, अग्नौ करिष्य इत्यनेन मन्त्रेण। प्रश्नस्वरूपनिर्देशार्थ इतिकारः। अतश्च पर्यायान्तरेण प्रश्नाभावः। घृताक्तमिति निष्ठा भूतेऽर्थे। ततश्चाधिश्रितस्यैवाभिघारणम्। श्रुतिः॥ ताᳫं अपयति तस्मिन्नधिश्रितआज्यं प्रत्यानयत्यग्नौ वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवम्पितृणामिति पिण्डपितृयज्ञे ह्नैतूपन्यासात्। पित्र्यत्वस्यात्रापि तुल्यत्वात्। घृताक्तग्रहणं सूपशाकादिनिवृत्त्यर्थम्। तथा च विष्णुपुराणे। जुहुयाद्व्यञ्जनक्षारवर्जमिति॥ कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति "पृथिवी ते पात्रन्द्यौरपिधानम्ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतंजुहोमि स्वाहेति ॥ ततः पङ्क्तिमूर्द्धन्येन सर्वैर्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा हुतशेषम्ब्राह्मणभाजनेषु दत्वा पात्रमालभ्य समन्तात्स्पृष्ट्वा पृथिवी तइति मन्त्रञ्जपेत्। पात्रमालभ्य जपः, न तु मन्त्रान्ते आलभेत, पात्रस्योद्दिश्यमानत्वात्प्रतिपात्रमालम्भनम्। पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन पिण्डपितृयज्ञातिदेशश्चोक्तः, पुनः पिण्डपितृयज्ञग्रहणम्परिस्तरणादिपदार्थनिवृत्त्यर्थन्द्रष्टव्यम्। होममात्रस्यात्रातिदेशः। स चायमग्नौकरणहोमः साग्निनाऽऽवसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यः। तथा च याज्ञवल्क्यः। कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहङ्गृही। दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निष्विति। स्मार्तमत्र श्राद्धन्तदङ्गभूत अग्नौकरणहोम आवसथ्येऽग्नौ भवति। न च प्रकृतिविकृतिभावेनास्य श्रौतत्वम्। कार्यातिदेशात्। स्वरूपातिदेशे तु अवहननफलीकरणपूर्वकचर्वादिप्रवृत्तिरपि स्यात्। कार्यातिदेशे तु पुनरितिकर्त्तव्यतामात्रमेव प्राप्नुयात्। अतः स्मार्तत्वादावसथ्याग्नावेव होमः। आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहित, इति यन्मार्कण्डेयेनोक्तन्तत्सर्वाधानपक्षे ज्ञातव्यम्। आहृत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः। अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये, इति वायुपुराणीयमपि अर्धावसथ्याहरणपक्षे वेदितव्यम्। अग्न्यभावे मनुराह। अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्। यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यत इति ॥ कात्यायनः ॥ पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः। कृत्वा मन्त्रवदन्येषान्तूष्णीम्पात्रेषु निक्षिपेदिति। द्विजाभावे मत्स्यपुराणे। अग्न्यभावे तु विप्रस्य

पाणौ वाऽथ जलेऽपि वा । अजकर्णे ऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाऽथ शिवान्तिके इति । पाणिहोमपक्षे अनुज्ञावचने न स्तः प्रतिकृतित्वात् । हुतशेषदाने विप्रतिपत्तिः । हुतशेषानुल्लेखात्साधारण्याद्दैवे पित्र्ये च देयमिति कर्काचार्यमतम् । कल्पतरुहेमाद्रिमिताक्षराकाराणां मते पित्र्यएव । एतदुभयं समूलम् । शाट्यायनिः । हुतशेषम्पूर्वं दैवे दत्वा पश्चात्पित्र्ये दद्यादिति । यमः । अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्ये तु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितॄणान्तु न दद्याद्वैश्वदेविके इति । धर्मप्रदीपके । अग्न्यभावे तु विप्रस्य हस्ते हुत्वा तु दक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थं पिण्डार्थं शेषयेत्तत इति । पात्रमालभ्य जपतीत्यत्र पात्रस्यान्नालम्भ इति केचित् । तदतीवमन्दम् । यथा "गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रन्निधायालभते" इत्यत्र कर्काचार्यैः पात्रालम्भ उक्तस्तथाऽत्रापि पात्रालम्भ एव । ब्रह्मपुराणे विशेषः ॥ दक्षिणन्तुकरङ्कृत्वा वामोपरि निधापयेत् । दैवम्पात्रमथालभ्य पृथिवी ते पात्रमुच्चरन् ॥ दक्षिणोपरि वामञ्च कृत्वा पित्र्यपात्रस्यालम्भनमिति ॥ पृथिवी ते पात्रमित्यस्यार्थः ॥ हे अग्नौकरणशेष ते तव पात्रम् आधारः पृथिवी विश्वाधारभूता अपिधानं द्यौः आकाशं त्वाममृतं हुतशेषम्ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि । किं लक्षणे अमृते अभक्ष्यभक्षणादिभिरदूषितइत्यर्थः । ब्राह्मणस्य मुखे अग्निसदृशे त्वाममृतञ्जुहोमीति वाक्यार्थः । ब्राह्मणस्याग्निसदृशत्वमाहापस्तम्बः । पितरोऽत्र देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थ इति ॥ **वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहता इति तिलान्विकीर्य ॥** वाशब्दो विकल्पार्थः । नियताक्षरपादावसाना ऋक् । अनियताक्षरपादावसानं यजुरुच्यते । अत्र ऋग् इदं विष्णुः । विष्णो हव्यं रक्षस्वेति यजुः । इदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठन्निवेशयेदिति वचनात् तयोरन्यतरेण ब्राह्मणभाजनस्थिते अन्ने द्विजाङ्गुष्ठमधोमुखन्निवेश्यापहता इति मन्त्रेण ब्राह्मणानामग्रतो भूमावेव तिलान्प्रकिरेत् । रक्षोघ्नत्वादुदङ्मुखानामिति कर्कः । अविशेषादितरेषामपीति केचित् । तन्न । स्वत एव रक्षोघ्नत्वात्तेषाम् । परिवेषणमाह ॥ **उष्णॅं स्विष्टमन्नन्दद्यात् ॥** यावदुष्णम्भवेदन्नन्तावद्देयम् । स्विष्टं यद् ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा रोचते । अन्नम्भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकम्पञ्चविधम् । यद्यप्यत्र सूत्रकृता सामान्येनोक्तमन्नन्दद्यादिति, तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेष्यं, व्रीहिशालियवगोधूममुद्गमाषमुन्यन्नकालशाकशुण्ठीमरिचहिङ्गुगुडशर्कराकर्पूरसैन्धवसम्भारपनसनारिकेलकदलीबदरगव्यपयोदधिघृतपायसमधुमांसप्रभृतीनि दद्यात् । सस्यङ्क्षेत्रगतम्प्राहुः सतुषन्धान्यमुच्यते । आमान्नं वितुषं ज्ञेयं पक्वमन्नमुदाहृत-

मिति परिभाषणात्केचिदत्र पक्वमेवान्नमित्याहुः। परिवेषणान्तर्भाभ्यामपि हस्ताभ्यामादाय कुर्यात्। तदुक्तम्मनुना। उभाभ्यामुपसङ्गृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितमिति ॥ विशेषमाह। कार्ष्णाजिनिः। अपसव्येन कर्तव्यम्पित्र्यङ्कृत्यमशेषतः। अन्नदानादृते सर्वमेवम्माशामहेष्वपीति। अपसव्येन यस्त्वन्नम्ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति। विघ्नामश्नन्ति पितरस्ते च सर्वे द्विजोत्तमा इति। तदेतद्दानम्परिवेषणमेव ॥ शक्त्या वा ॥ स्विष्टान्नाभावे यदन्नमेव शक्त्या दातुं शक्यते तद्देयमित्यर्थः। अस्मिन्समये अन्नसङ्कल्पः कार्यः। तत्रैवम्प्रयोगः। इदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यमानं तृप्तिपर्यन्तन्तत्सर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। ततोऽमुकसगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकामुकशर्मभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः इदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यमानन्तृप्तिपर्यन्तं तत्सर्वन्तेभ्यः स्वधेति। मातामहानामप्येवं सङ्कल्पं कुर्यात्। यद्यप्यत्र ब्राह्मणहस्तेषूदकदानमाम्नातन्नास्ति, तथापि शाखान्तरसूत्रात्कर्तव्यम्। द्विजैश्च पर्युक्षणादिप्राणाहुत्यन्ताः सर्वेऽपि भोजननियमा विधेयाः। केवलम्भूमौ बलिहरणमेव न कार्यम्। तत्र बलिहरणे महादोषश्रवणात्। **अश्नत्सु जपेद्व्याहृतिपूर्वाङ्गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिर्वा राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि** ॥ एकवारमिति सकृत्, वारत्रयमिति त्रिः। अत्र सङ्ख्याभ्यावृत्तिगणनेऽर्थे द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् इति सूत्रेण सुचोऽपवादत्वेन त्रीत्यस्याग्रे सुच् प्रत्ययः। एकस्य सकृच्चेति सूत्रेणैकस्य सकृदादेशः। सुच् प्रत्ययश्चोक्तार्थे। अश्नत्सु ब्राह्मणेषु व्याहृतिपूर्वाङ्गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिर्वा जपेत् संहितास्वरेण पठेत्। तत्रायङ्क्रमः। प्रणवम्प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम्। सावित्रीञ्चानुपूर्व्येण ततो वर्णान्समुच्चरेत् ॥ राक्षोघ्नीः कृणुष्व पाज इत्याद्याः पञ्चर्चः। पित्र्यमन्त्रानुदीरतामवर इत्यादिकास्त्रयोदशर्चः। पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादिकाः षोडशर्चः। अप्रतिरथम् आशुः शिशान इत्याद्याः सप्तदशर्चः द्वादशर्चो वा। अन्यानि रुद्रप्रभृतीनि। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्यादीन्पित्र्यमन्त्रान् जपेत्। अत्र चव्यपदेशस्तानस्वरवाधनार्थः। मनुः। स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैवहीति। मत्स्यपुराणे विशेषः। ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च। इन्द्रेशसोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्तितः। बृहद्रथन्तरन्तद्वज्ज्येष्ठसाम सरौरवम् ॥ मण्डलब्राह्मणन्तद्वत्प्रीतिकारि च यत्पुनः। विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत्। इन्द्रादिसूक्तानि च ऋग्वेदे प्रसिद्धानि। पुनन्तुमेत्याद्याः पावमान्यः। त्वामिद्धि हवामह

इत्यस्यामृचि गीयते यत्तद् बृहत्साम। अभित्वाशूरनोनुम इति रथन्तरम्। मूर्द्धानन्दिव इति ज्येष्ठसाम। पुनानः सोमेति रौरवम्। ऋचं वाचमिति शान्तिकाध्यायः। यदेतन्मण्डलमित्यग्निरहस्ये मण्डलब्राह्मणम्प्रसिद्धम्। इयं पृथिवीति बृहदारण्यके मधुब्राह्मणम्। गरुडपुराणे। यो विष्णुहृदयम्मन्त्रं श्राद्धेषु नियतः पठेत्। पितरस्तर्पितास्तेन पयसा च घृतेन च॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्याम्पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्, इति विष्णुहृदयमन्त्रः। ओ श्रावयेति चत्वारि अक्षराणि, अस्तु श्रौषडिति चत्वारि, यजेति द्वे, ये यजामहे इति पञ्च, वौषडिति द्वे, एतैर्यो हूयते स यज्ञपुरुषो विष्णुर्मम प्रसीदत्वित्यर्थः। एतदनुसारि शतपथे वाक्यम्। तदेतदद्य ज्ञानस्यायातयामो श्रावयेत्यारभ्य ओश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार इति। उक्तजपासम्भवे मत्स्यपुराणे। अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमाचरेदिति। तृप्तान् ज्ञात्वाऽन्नम्प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्वा पूर्ववद् गायत्रीञ्जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च॥ तृप्तान्ब्राह्मणान् ज्ञात्वा ब्राह्मणानामग्रतोऽन्नं विकिरेदिति॥ मनुः॥ सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा। परिक्षिपेद् भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि॥ बृहस्पतिः। सोदकं विकिरेदन्नम्मन्त्रञ्चेमं समुच्चरेत्। अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम॥ भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिमिति॥ तत्रैवं सर्वमन्नमेकत्र पात्रे कृत्वोदकन्निषिच्याचामेत्। ब्राह्मणानामग्रतोऽन्नम्प्रकिरेदिति कर्काचार्याः॥ पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्योत्तरदक्षिभागे अरत्निमात्रे विकिरन्दद्यादिति हेमाद्रिः। तीर्थश्राद्धे विकिराभावः। सकृत्सकृदिति वीप्सा ब्राह्मणापेक्षया, तेन वैश्वदेविकद्विजपूर्वकमेकैकस्य पाणौ तु उत्तरापोशनार्थं सकृत्सकृदुदकन्दद्यात्। पूर्ववदिति प्रणवेन व्याहृतिभिश्च सर्वां गायत्रीं सकृत्त्रिर्वा जपेत्। मधुमतीरिति मधुव्वाता इति तिस्र ऋच उच्यन्ते, मधुमध्विति चेति च मधुमधुमध्वित्येवं त्रिरुच्चारणङ्कर्तव्यम्॥ तृप्ताः स्थेति पृच्छति॥ तृप्ताः स्थ इत्येवं ब्राह्मणान्प्रति पृच्छति प्रश्नङ्करोति। अत्र बहुवचनात्सर्वे प्रष्टव्याः॥ तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यात्। ततस्तैर्द्विजैस्तृप्ताः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य उर्वरितस्यान्नस्यानुज्ञान्दापयित्वा सर्वमन्नं सर्वप्रकारं माषान्नवर्ज्जम्पिण्डपर्याप्तमेकस्मिन्पात्रे उद्धरेत्। दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पि-

ण्डानिति दर्भग्रहणमुपमूलसकृदाच्छिन्नोपलक्षणार्थम् । त्रीँस्त्रीनिति वीप्सा माता-महाभिप्रायेण ॥ पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति सूत्रितत्वादत्र पिण्डपितृयज्ञवत्पि-ण्डदानम् । तेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वोल्मुकम्परस्तात्करोतीत्यारभ्य वयस्यु-त्तरे यजमानलोमानि वेत्यन्तं लभ्यते । अत्राह याज्ञवल्क्यः । सर्वमन्नमुपादाय सतिलन्दक्षिणामुखः । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्वै पितृयज्ञवदिति ॥ अत्र पदार्थक्रमः ॥ उल्लेखनम् उदकालम्भः उल्मुकनिधानम् अवनेजनं सकृदाच्छिन्ना-स्तरणम् पिण्डदानम् । अत्र पितर इत्युक्तोदङ्ङातमनम् । आवृत्यजपः । पुनरव-नेजनम् । नीवीविसर्गः । नमो व इति षण्नमस्काराः । सूत्रदानम् । स्मृत्युक्तम्पूज-नम् । इति क्रमः ॥ आचान्तेष्वित्येके ॥ एके आचार्या आचान्तेषु ब्राह्मणेषु पिण्डदानमिच्छन्ति ॥ आचान्तेषूदकम्पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकन्दद्यात् ॥ ब्राह्मणेषु सत्सु तेभ्य उदकादिकञ्च दद्यात् । पुष्पाणि चाप्रतिषिद्धानि पद्मोत्प-लमल्लिकायूथिकाशतपत्रचम्पकाद्यानि गन्धरूपसम्पन्नान्यन्यान्यपि दद्यात् ॥ तत्राय-म्प्रयोग उक्तश्छन्दोगपरिशिष्टे । अथात्र भूमिमासिञ्चेत्प्रोक्षितमिति । शिवा आपः सन्त्विति युग्मानेवोदकेन च । सौमनस्यमस्त्विति पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतञ्चा-रिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतान्प्रतिपादयेत् । अक्षय्योदकदानन्तु ह्यर्घदानवदिष्यते । षष्ठ्यैव-नियतङ्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥ युग्मानिति वृद्धपरं प्रकरणात् । पित्र्याद्युल्लेखा-भावाद्धस्ते प्रक्षेपमात्रस्य विधानादिदञ्जलादित्रिकन्दैवे पित्र्ये च कार्यम् । यज्ञोपवी-तिना देयमिति शङ्खधराचार्यः । तथा शातातपोऽपि । ततः पुष्पाणि सव्येन उद-कानि पृथक् पृथगिति । इदञ्जलादिदानन्दैवे सव्येनेति, पित्र्ये त्वपसव्येनेति कर्का-चार्याः । हस्ते प्रतिपादितानामपां चिरधारणे प्रयोजनाभावाच्छुचौ देशे स्थापन-मेव । पुष्पाणान्त्वत्र ब्राह्मणा यजमानायाशिषम्प्रयच्छन्ति । मत्स्यपुराणे । अचा-न्तेषु पुनर्दद्याज्जलपुष्पाक्षतोदकम् । दत्वाशीः प्रतिगृह्णीयाद् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो द्विजः ॥ अक्षय्योदकशब्देन दत्तान्नपानादेरानन्त्यप्रार्थनसम्बन्धि जलमभिधीयते । तच्च पितृ-ब्राह्मणेभ्य एवेति कर्कः । सर्वेभ्यो दद्यादिति स्मृत्यर्थसारे । **अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते गोत्रन्नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च । श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति ।** आशीःप्रार्थन-म्प्रपञ्चयति । तत्र यजमानः अघोराः पितरः सन्त्विति ब्रूयात् । ब्राह्मणाश्च सन्त्विति ब्रूयुः । तैस्तथोक्ते यजमानो गोत्रन्नो वर्द्धतामित्याह । ब्राह्मणैश्च वर्द्धतामित्युक्ते यजमानो दातारो नो ऽभिवर्द्धन्तामिति ब्रूयात्, द्विजैर्वर्द्धन्तामित्युक्ते कर्ता वेदा

वर्द्धन्तामिति ब्रूयात् । तैर्वर्द्धन्तामित्युक्ते यजमानः सन्ततिर्वर्द्धतामिति । वर्द्धतामिति ब्राह्मणाः । श्रद्धा च नो मा व्यगमदिति यजमानः, मागादिति ब्राह्मणाः । बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति कर्ता । अस्त्विति ते ब्रूयुः । अत्र मनुराह । दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄनिति ॥ **आशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्सपवित्रांन्कुशानांस्तीर्य स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छति ॥** उक्तप्रकारेणाशीर्ग्रहणङ्कृत्वा स्वधावाचनीयसञ्ज्ञकान्सपवित्रान्कुशानांस्तीर्य पिण्डसमीपे भूमौ स्तृत्वा स्वधां वाचयिष्यइति पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वा पृच्छेत् । सपवित्रान्साग्रानित्यर्थः । न्युब्जपात्रोपरि स्थितपवित्राण्यर्घपवित्रैः सह समानीय पिण्डानाम्पश्चिमतो दक्षिणाग्राणि निधाय स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छेदिति हेमाद्रिः । सकुशानि पवित्राणि पिण्डानामुपर्यास्तीर्य स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छेदिति देवयाज्ञिकाः ॥ **वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति ।** ततस्तैर्द्विजैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्य इत्यादि स्वधोच्यतामित्येवम्मन्त्रमुदाहरेत् ॥ **अस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यूर्जमिति ।** अस्तु स्वधेत्युच्यमाने सति स्वधावाचनीयेषूदकन्निषिञ्चत्यूर्जमित्यनेन मन्त्रेण । आसेचनप्रयोगानामङ्गाङ्गीभावः । अवसरनिर्देशकत्वाच्छानचः । अतो वृद्धिश्राद्धेऽपि भवति । मन्त्रश्चार्य समवेतार्थः । अतोऽस्य मातृश्राद्धे मातृभ्यः पितामहीभ्य इत्यादूहः सङ्ख्यासमवेतार्थः । अतश्चैकोद्दिष्टेनोहः । **उत्तानम्पात्रङ्कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्यात् ।** शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति । अत्र शातपथी श्रुतिः । स एष यज्ञो हतो न *ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनन्दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नामेति ॥ स्मृतौ ॥ गोभूहिरण्यवासांसि कन्याभवनभूषणम् । दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेवचेति । अदक्षिणञ्च श्राद्धं न कुर्यात् । तथा च श्राद्धकल्पे । न कुर्याद्दक्षिणाहीनं दहेच्छ्राद्धमदक्षिणमिति । तथा च शतपथब्राह्मणे । तस्मान्नादक्षिणꣳ हविः स्यादिति ॥ **विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजेवाजे वतेति विसृज्य ॥** वाचयित्वेति कारितत्वादध्येषणा भवति विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति । दैवब्राह्मणाश्च विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूयुः । ततो वाजे वाजे वत इति मन्त्रेण विप्रान्विसर्जयेत् । विसर्जनन्तु पितृपूर्वकम् । तथा च याज्ञवल्क्यः । वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेदिति । निमन्त्रणादिपदा-

* न ददक्षे फलं जनयितुं न शशाक इति सायणाचार्यभाष्ये ।

र्थजातन्देवपूर्वम्भवति । विसर्जनन्तु पितृपूर्वमिति मेधातिथिः । देवलोऽपि । पूर्वमुत्थापयेत्पितृन्वाच्यतामिति च ब्रुवन् । उत्थिताननुगच्छेत्तु तेभ्यः शेषञ्च संहरेत् । पश्चात्तु वैश्वदेविकान्विप्रानुत्थापयेत्तथा । एते हि पूर्वमासीनाः समुत्तिष्ठन्ति पश्चिमा इति ॥ आमावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् ॥ आमावाजस्येति मन्त्रेणानुव्रज्यामु पश्चात् द्विजान्सीमान्तङ्गत्वा प्रदक्षिणीकृत्य स्वगृहम्प्रविशेत् ॥ ॥ * ॥ इति गदाधरभाष्ये तृतीयकण्डिका ॥ ३ ॥ * ॥

अथ प्रयोगपद्धतिः । तत्र कालाः । अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । विषुवत्सूर्यसङ्क्रमो व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणयुगादिमन्वादयश्च । तथा विशिष्टे देशे गयादौ विशिष्टे काले च मृताहादौ द्रव्यब्राह्मणसम्पत्सु चात्मरुचिश्चेत्याद्याः कालाः ॥ अथ श्राद्धाधिकारिनिर्णयः ॥ प्रमीतयोः पित्रोर्मुख्यो गौणाश्च पुत्राः श्राद्धङ्कुर्युः । तदभावे दायहरः । पौत्रः पुत्रिकापुत्रो वा तदभावे सहोदराः तत्सन्ततिर्वा तदभावे पुरोहितः तदभावे भृत्याः सुहृदश्च कुर्युः । सर्वाभावे नरपतिस्तज्जातीयैः कारयेत् । नरपतिः सर्ववर्णानाम्बान्धव इति स्मरणात् । ब्राह्मविवाहोढा साध्वी चेत्पुत्राभावे पत्न्येवाधिकारिणी यदि क्रयक्रीता न भवति । क्रय क्रीता च या नारी न सा पत्नी विधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीन्ताङ्केवलां विदुः ॥ सर्वाभावे त्वस्या अध्यमन्त्रके श्राद्धेऽधिकारः । एक एव चेत्पुत्रस्तदाऽसावनुपनीतोऽपि कृतचौलश्चेदमन्त्रकं श्राद्धं कुर्यात् । अपुत्रायाः पतिर्दद्यात्सपुत्रायाश्च न क्वचित् । पित्रा श्राद्धन्न कर्तव्यम्पुत्राणाञ्च कदाचन ॥ भ्रात्रा चैव न कर्तव्यम्भ्रातृणाञ्च कनीयसाम् । अपि स्नेहेन कुर्याच्चेत्सपिण्डीकरणं विना ॥ गयायान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् । धनहारित्वादिनियमाभावे प्रीत्या यस्य कस्यापि वर्णस्य श्राद्धे कृते महत्फलमाह शातातपः । प्रीत्या श्राद्धन्तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनाम् । एवङ्कुर्वन्नरः सम्यङ्महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥ ब्राह्मणो ह्यसवर्णस्य यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् । तद्वर्णत्वमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ दौहित्रेण तु सपिण्डीकरणादिव्यतिरेकेण यदा यदा पितृश्राद्धं तदा तदा मातामहश्राद्धङ्कर्तव्यमेव । पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि । अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् । तत्पिण्डपितृयज्ञव्यतिरिक्तविषयम् । अन्वष्टकासु पूर्वं सुरातर्पणेन तथैव पश्चादन्वष्टक्यां त्रिपार्वणं सपिण्डीकरणम् ॥ यः पुनर्धनहारी दौहित्रस्तेन त्ववश्यन्नवश्राद्धाद्यपि कार्यमेव । समाहे तु एकपार्वणमेव

साग्निकानामेकोद्दिष्टं वा । यो यत आददीत स तस्यैव श्राद्धं कुर्यादिति स्मरणात् । मातामहश्चैवश्राद्धमवश्यन्धनहारिणा दौहित्रेण कार्यम् । दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं विधिवत्सदा । आदेहपतनात्कुर्यात्तस्य पिण्डोदकक्रियाम् ॥ यस्तु केवलम्मातामहेन सम्बद्धः पुत्रिकापुत्रः स मातामहस्यैव नियमेन श्राद्धङ्कुर्यात् । पुत्रिकापुत्रश्राद्धे विशेषमाह मनुः ॥ मातुः प्रथमतः पिण्डन्निर्वपेत्पुत्रिकासुतः । द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयमपि तत्पितुः ॥ द्व्यामुष्यायणे पुत्रिकापुत्रे उशनसोक्तो विशेषः ॥ मातामहन्तु मात्रादि पैतृकम्पितृपूर्वकम् । मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति ॥ क्षेत्रजे तु द्व्यामुष्यायणे देवलोक्तम् । द्व्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्याम्पिण्डोदकम्पृथगिति । द्वाभ्याम्पितृवर्गाभ्यामित्यर्थः । द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे द्विनामता । षण्णामत्र त्रयः पिण्डा एकैकन्तु त्रयेऽहनि ॥ पोषकः प्रथमः ततो जनकः अत्र क्रमविशेषमाह । मरीचिः । सगोत्रो वाऽन्यगोत्रो वा यो भवेद्विधवासुतः । पिण्डश्राद्धविधानञ्च क्षेत्रिणे प्राग्विनिर्वपेत् ॥ बीजिनेतु ततः पश्चात्क्षेत्री जीवति चेत्क्वचित् । बीजिने दद्युरादौ तु मृते पश्चात्प्रदीयत इति ॥ जीवत्पितृकस्यापि क्वचित्क्वचिच्छ्राद्धाधिकारः । तत्र मैत्रायणीयपरिशिष्टे विशेषो दर्शितः । उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मणआयाते षडेते जीवतः पितुः ॥ पुत्रस्य श्राद्धकाला इतिशेषः । जीवत्पितृकेण आश्विनप्रतिपदि मातामहश्राद्धम्फलातिशयप्राप्तये नियमेन कार्यम् । जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले । कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते इति ॥ अथ श्राद्धार्हब्राह्मणलक्षणम् ॥ तत्र महाभारते । विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि । सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः सर्वपावनाः । पाङ्क्तेयांस्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्रह्मदेयानुसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥ मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः । ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा । वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत । अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः । सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः । मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः । अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् इति । यथोक्तगुणाभावे किञ्चिद्धीनगुणाश्च वैश्वदेविकार्थमुपवेशनीयाः । पित्र्ये तु यथोक्तगुणा एव भोज्याः । गयायान्तु निर्गुणा अपि तत्रस्था एव द्विजा भोज्याः । यथोक्तद्विजाभावे मातामहमातुलस्वस्रीयश्वशुरदौहित्रजामातृऋत्विग्याज्यशिष्या अपि गुणवन्तश्चेच्छ्राद्धे भोजनीयाः ।

अथैकस्यापि ब्राह्मणस्यालाभे अनुकल्पान्तरमुक्तम्प्रभासखण्डे । अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्यो बटुः प्रिये । एवमप्याचरेच्छ्राद्धं षड्दैवत्यं समाहितः । विभक्तिङ्कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते । कौशः कुशमयो बटुः लघुमनुष्यप्रकृतिः तं बटुं ब्राह्मणत्वेन परिकल्प्य सर्वञ्छ्राद्धं समाचरेत् । विभक्तिः कर्मणश्छेदो लोप इति यावत्, तन्न कुर्यात् । तथा "पात्राभावेऽखिलङ्कृत्वा पितृयज्ञविधिन्नरः । निधाय वा दर्भबटूनासनेषु समाहितः ॥ प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानम्प्रतिपादयेत् । सर्वाभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यादथाप्सु वा ॥ नैव प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषत" इति देवलः । प्रैषानुप्रैषसंयुक्तमिति श्राद्धं सम्पन्नमित्यादिप्रैषप्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः ॥ अथ नियमाः ॥ मनोवाक्कर्मभिरहिंसा निमन्त्रितब्राह्मणापरित्यागस्ताम्बूलदन्तुरकर्माभ्यञ्जनदन्तधावनपरित्यागश्चेति कर्तृनियमाः । निमन्त्रणमभ्युपगम्यानपक्रमणमन्यत्राभोजनमेकत्रनिमन्त्रितस्यान्येषामन्नादेरप्यग्रहणम् । आहूतस्य कुतपकालाद्यनतिक्रमणम् । इति द्विजनियमाः । निमन्त्रणादुपरि श्राद्धान्नव्यतिरिक्तभोजनपुनर्भोजनासत्यवादिताशौचमत्वरितत्वंमृतौ स्वदारेष्वपि नियुक्तस्यापि मैथुनाकरणं विशेषतः शूद्रायाः परिहरणम् । अमस्वाध्यायक्रोधक्रौर्यकलहद्यूतभारोद्वहनप्रतिग्रहप्रमादमदमोहलोभाहङ्कारकार्पण्यस्तेयवर्जनम् । इत्युभयनियमाः । अथ श्राद्धदिनात्प्राचीनदिनकृत्यम् । तत्र कर्ता स्वगृहे निरामिषं भुक्त्वा ब्राह्मणनिमन्त्रणम्प्रदोषान्ते करोति । विष्णुस्मरणम्प्राणायामत्रयङ्कृत्वा यज्ञोपवीती उदङ्मुखः प्राङ्मुखस्य द्विजस्य दक्षिणजानूपस्पृश्य ॐ दैवे क्षणः क्रियतामिति वदेत् । ॐ तथेति प्रत्युक्तिः । प्राप्नोतु भवानित्युक्ते प्राप्नवानीति प्रत्युक्तिः । तत अक्रोधनैरित्यादि श्रावयेत् । एवम्मातामहविश्वेदेवसम्बन्धिनिमन्त्रणम् । ततः प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुख उदङ्मुखद्विजस्य दक्षिणजानूपस्पृश्य ॐ अमुकगोत्रस्यामुकशर्म्मणोऽस्मत्पितुः सपत्नीकस्य श्राद्धे क्षणः क्रियतामित्यादि । एवमयम्पितुरयम्पितामहस्यायम्प्रपितामहस्येत्यादिनिर्द्धारणाङ्कृत्वा मातामहद्विजान्निमन्त्रयेत् । यावत्सङ्ख्याश्च पितृद्विजास्तावत्सङ्ख्या एव मातामहद्विजास्तथैव निमन्त्रणीयाः । तत "अक्रोधनैः शौचपरैस्सततम्ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यम्भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥ इति नियमाञ्छ्रावयेत् । सन्ध्या का वैश्वदेविकम् ॥ इति श्राद्धदिनात्प्राचीनदिनकृत्यम् । पूर्वदिने निमन्त्रणासम्भवे श्राद्धदिने प्रातर्निमन्त्रणम् । अथ श्राद्धदिनकृत्यम् । तत्र दन्तधावनवर्जम्प्रातःकालिककर्म कृत्वा उद्वर्त्तनद्रव्यस्नानीयतिलामलककल्कांस्ताम्रपात्रे सम्भृतान्कृत्वा स्म-

अनर्थेभ्यो निमन्त्रितद्विजेभ्यो देवपूर्वकम्प्रेष्यद्वारा दापयेत् । ततः पाकभूमेर्गोमयोपलेपादिसंस्कारकरणम् महानसे च । सचैलस्नातः सपत्नीको यजमानः स्वयम्पाकमारभेत । असम्भवे तु शुचिभिः स्नातैः सवर्णैर्वा कारयेत् । ततः श्राद्धसम्भारोपकल्पनम् । अथाह्नः षष्ठे मुहूर्ते नद्यादौ नित्यस्नानन्ततः कर्माङ्गस्नानम् । ततः श्राद्धार्थमुदकमानीय पत्न्या सह शुचिः शुक्लवासाः श्राद्धदेशमागत्योदकं स्थापयेत् । अथापराह्णकृत्यम् । तत्रागतान्द्विजान्दृष्ट्वा भवतां स्वागतमिति प्रत्येकम्ब्रूयात् । सुस्वागतमिति द्विजैर्वक्तव्यम् । ततस्तेभ्य उदकदानम् । मण्डलकरणम् । आचमनार्थजलदानम् । तैश्चाचमनकरणम् । ततो यजमानस्य पादप्रक्षालनपूर्वकन्द्विराचमनम् । ब्राह्मणानामुपवेशनम् । अस्मिन्नवसरे दीपानां स्थापनम् । ततः कर्तोपविश्य "गङ्गायै नमः । गदाधराय नमः" इति वदेत् । पुण्डरीकाक्षं स्मृत्वा "देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥ इति त्रिः पठेत् । तत अद्येत्यादिकालज्ञानङ्कृत्वा, अमुकसगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां तथा मातामहादीनां सङ्कीर्तनङ्कृत्वा पार्वणद्वयविधिनाऽमुकनिमित्तं श्राद्धं करिष्य इति सङ्कल्पङ्कुर्यात् । ततो "निहन्मि सर्वं यदमेध्यमत्र निहन्मि सर्वानपि दानवासुरान् । यक्षाश्च रक्षांसि पिशाचगुह्यका हता मया यातुधानाश्च सर्वे" इति पठेत् । नीवीबन्धनम् । ततस्तिला रक्षन्त्वसुरान् दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् । पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः । इति द्वारि तिलकुशनिक्षेपः । अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् । तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरस्तथा ॥ प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः । ऊर्द्धतस्त्वर्यमा रक्षेत्कव्यवाडनलोऽप्यधः ॥ रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः । सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षाङ्करोतु मे ॥ इति यथालिङ्गं दिशि दिशि तिलान्प्रकिरेत् । रक्षोभूतेति सर्वतः प्रकिरणम् । ततः कर्मार्थं जलाभिमन्त्रणं दर्भैरालोडयन् यद्देवा इतित्र्यृचेन । अत ऊर्द्ध्वञ्जलकार्यमनेन । दुष्टदृष्टिनिपातनादिदूषितः पाकः पूतो भवत्विति पाकप्रोक्षणम् । सव्यम् । पुरूरवार्द्रवसञ्ज्ञकानां विश्वेषान्देवानामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालनम् । अपसव्यम् । गोत्राणाम्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्म्मणामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालनम् । एवम्मातामहादीनाम् । सव्यम् । पुरूरवार्द्रवसञ्ज्ञकान्विश्वान्देवानावाहयिष्ये, इति प्रश्नः । आवाहयेति प्रत्युक्तिः । दक्षिणं जान्वालभ्य विश्वेदेवास इत्यावाहनम् । यवविकिरणम् । विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपः । आगच्छन्त्वित्यपि जपेत् ।

अपसव्यम् । अमुकगोत्रान्पितॄनावाहयिष्ये, इति प्रश्नः । आवाहयेति० प्रत्युक्तिः । उशन्तस्त्वेत्यावाहनम् । तिलविकिरणम् । आयन्तु न इति जपः । एवम्माता-महादीनामावाहनम् । ततः सव्यङ्कृत्वा वैश्वदेविकं पात्रन्निधाय पवित्रान्तर्हिते शन्नोदेवीरिति जलमासिच्यापसव्यङ्कृत्वा पितृपात्राणि निधाय पवित्रान्तर्हि-तेषु शन्नोदेवीरिति जलासेकः । सव्यम् । यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतः । इति देवपात्रे यवप्रक्षेपः । यवोसि यवयेति मन्त्रेण वा यवप्रक्षेपः । तिलपक्षे तु तिलोसीति मन्त्रेण । तिलोसीति पितृपात्रेषु मन्त्रावृत्त्या तिलप्रक्षेपः । सर्वपात्रे चन्दनपुष्पप्रक्षेपो देवपितृधर्म्मेण । सव्यम् । वैश्वदेविकपवित्रदानम् । पूजनम् । यादिव्या इत्यर्घ्यदानम् । एवं सर्वत्र । प्रथमे पात्रे संस्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति पात्रन्युब्जीकरणम् । तदुपरि कुश-निधानम् । पुत्रकामश्चेत्संस्रववन्दनम् "आपः शिवा" इति । ततो गन्धादिदानम् । तत्रैवम् । सव्यम् । यथादत्तङ्गन्धाद्यर्चनम्पुरूरवार्द्रवसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अपसव्यङ्कृत्वैवम्पितृभ्यो दानम् । आचमनम्प्राणायामः । आस्तरणाग्रे भाजनानि निधाय उक्तप्रकारेण मण्डलानि कुर्यात् । अपसव्यम् । अन्नमुद्धृत्य "अग्नौकरिष्ये" इति प्रश्नः । कुरुष्वेति प्रत्युक्तिः । ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । इदमग्नये कव्यवाहनाय नमम । ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा । इदं सोमाय पितृमते न ममेति द्वयोस्त्यागौ । स्वयङ्कर्तृके त्यागाभाव इति हेमाद्रिपद्धतौ । हुतशेषम्पात्रे दत्वा पात्रमालभ्य जपति "पृथिवी त" इति प्रतिपात्रम्मन्त्रावृत्तिः । वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽन्नेऽङ्गुष्ठावगाहनम् । तिलविकिरणम् । परिवेषणम् । सङ्कल्पः पूर्वोक्त-प्रकारेण । सकृत्सकृदुदकदानं विप्रहस्तेषु । ततोऽश्नत्सु जपो यथोक्तः । तृप्तान् ज्ञात्वोक्तप्रकारेणान्नप्रकिरणम् । आचमनम् । सकृत्सकृदुदकदानं विप्रहस्तेषु । पूर्ववद्गायत्रीजपः । मधुव्वाता० भवन्तु नः, मधु मधु मधु, इति जपेत् । तृप्ताः स्थेति प्रश्नः । तृप्ताः स्म, इति प्रत्युक्ते शेषमन्नमप्यस्तीति ब्रूयात् । इष्टैः सह भुज्यतामिति प्रतिवचनम् । हेमाद्रिणा कर्कमते पिण्डार्थमुपयुज्यतामिति प्रयोगो दर्शितः । सर्वमन्नमेकत उद्धृत्य उल्लेखनमपहता इति । साग्निकस्य वज्रेण । इतरस्य तु कुशमूलेन । जलस्पर्शः । अग्निमत उल्मुकनिधानम् प्रतिपार्वणम् । अमुकगोत्र पितरमुकशर्म्म-न्नित्यवनेजनम् । एवम्पितामहप्रपितामहयोर्मातामहादीनाञ्च । सकृच्छिन्नास्तरणम् । अमुकगोत्र पितरमुकशर्म्मन्नेतत्तेऽन्नं स्वधेति पिण्डदानम् । इदममुकाय नममेत्येव-मुभयत्र । सर्वत्र मातामहानामप्येवमेव विधेयम् । अत्र पितर इत्युक्त्वा उदङ्ङातमनम् ।

आवृस्यामीगदन्तेति जपः । पूर्ववदवनेजनम् । नीवीविसर्गः । नमोव इति षडञ्जलिकरणम् । एतद्व इति सूत्रदानम् । पञ्चाशद्वर्षादूर्द्ध्वं यजमानहृदयलोम्नां वा दानम् । पिण्डपूजनम् । चन्दनपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि गोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः स्वधेति । एभिः पिण्डदानैरस्मत्पितॄणामक्षय्या तृप्तिरस्तु । काले श्राद्धम्भवतु इति प्रार्थना ॥ आचमनम् । सुप्रोक्षितोऽयन्देशोऽस्त्विति जलेन भूमिं सिञ्चेत् । शिवा आपः सन्त्विति उदकदानम्ब्राह्मणेभ्यः । सौमनस्यमस्त्विति पुष्पदानम् । अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतदानम् । अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्म्मणो दत्तं श्राद्धमुदकञ्चाक्षय्यमस्तु । एवम्पितामहप्रपितामहयोः । ततो द्विजानाम्प्रार्थना । येषामुद्दिष्टन्तेषामक्षय्यमस्तु । अस्त्विति प्रत्युक्तिः । अघोराः पितरः सन्त्विति प्रश्नः । सन्त्विति प्रत्युक्तिः । गोत्रन्नो वर्द्धतामिति प्रश्नः । वर्द्धतामिति प्रत्युक्तिः । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति प्रश्नः । वर्द्धन्तामिति प्रत्युक्तिः । वेदा वर्द्धन्तामिति प्रश्नः । वर्द्धन्तामिति प्रत्युक्तिः । सन्ततिर्वर्द्धतामिति प्रश्नः । वर्द्धतामिति प्रत्युक्तिः । श्रद्धा च नो माव्यगमत्, मागादिति प्रत्युक्तिः । बहुदेयञ्च नोऽस्तु, अस्त्विति प्रत्युक्तिः । पात्रोपरि स्थापितकुशानामभूमावास्तरणम् । ततः स्वधापितृन्वाचयिष्ये इति प्रश्नः । वाच्यतामित्युक्ते । पितृभ्यः स्वधोच्यताम्पितामहेभ्यः स्वधोच्यताम्प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यताम्मातामहेभ्यः स्वधोच्यताम्प्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यताम् इति मन्त्रम्पठेत् । अस्तु स्वधेति प्रत्युक्ते । आस्तृतकुशेषु ऊर्जमित्युदकासेकः । पात्रोत्तानकरणम् । ततः श्राद्धस्य प्रतिष्ठाभिवृद्ध्यर्थन्दक्षिणाम्मुखवासताम्बूलञ्च विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं वि० नमम । अस्य श्राद्धस्य प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थन्दक्षिणाम्मुखवासताम्बूलञ्चामुकगोत्रेभ्य इत्यादि स्वधा नममेति त्यागः । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वदेत् । प्रीयन्तामिति प्रत्युक्तिः । विश्वेदेवाः शान्तिदाः पुष्टिदा वरदा भवन्तु । भवन्त्विति द्विजाः । अन्नञ्च नो बहु भवेत् । बहु भूयात् । अतिथींश्च लभेमहि, लभध्वम् । याचितारश्च नः सन्तु, सन्तु । मा च याचिष्म कञ्चन । मा याचेयाः । एता एवाशिषः सन्तु । इति प्रार्थना । ततः स्वयमेव तिलककरणम् । पिण्डानाम्प्रत्यवधानम् । सव्यम् । पिण्डावघ्राणम् । सकृदाच्छिन्नानामग्नौ प्रक्षेपः । पश्चादुल्मुकस्य च । भोजनपात्राणि चालयित्वा सञ्चराभ्युक्षणम् । कालज्ञानङ्कृत्वा अमुकपितॄणाङ्कृतस्य श्राद्धविधेर्यन्न्यूनातिरिक्तन्तत्परिपूर्णमस्तु । अस्तु परिपूर्णमिति ब्राह्मणोक्तिः ॥ वाजे वाजे इति पितृपूर्वं विसर्जनम् । आमावाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य गृहप्रवेशः ॥ ॥ * ॥

अथ साग्निकनिरग्निकादीनां दर्शाष्टकादिश्राद्धे निमित्ततः पिण्डाभाव उच्यते ॥ तदाह कार्ष्णाजिनिः ॥ मौञ्जीबन्धाद्विवाहाच्च वर्षार्द्धं वर्षमेव वा । पिण्डान्स-पिण्डा नो दद्युः सपिण्डीकरणादृते ॥ अत्र सपिण्डीकरणे पिण्डविधानात्त-त्पूर्वेषामुत्क्रान्तप्रभृतीनां श्राद्धानामर्थात्पिण्डदानमनुज्ञातमिति । उद्वाहे कृते-ऽपि महालयगयाश्राद्धमृताहेषु पिण्डान्दद्युः । तदुक्तम् । महालये गयाश्राद्धे माता-पित्रोर्मृतेऽहनि । कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुत इति ॥ गयाशब्देन तीर्थान्युपलक्ष्यन्ते ॥ मृतेऽहनीति मातापित्रोस्तद्व्यतिरिक्तानामपि च मृताहे-ऽनुमासिकेषु च ॥ सङ्ग्रहेऽपि. । विवाहोपनयादूर्द्धं वर्षार्द्धं वर्षमेव वा । न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्करणानि च॥ करणान्यावाहनार्घादीनि। विवाहा-दिनिमित्तेनोक्तकालपर्यन्तममावास्याष्टकासु साङ्कल्पिकं श्राद्धं कुर्यात् । अति-बलात्पिण्डपितृयज्ञस्तु भवत्येव ॥ अथ सांवत्सरिके विशेषः । तत्र विभ-क्ताश्चेत्सर्वे नो चेज्ज्येष्ठपुत्र एव । मातृसांवत्सरिके यथोचित ऊहः कार्यः । यत्र च मात्रा स्वामिचित्यारोहणङ्कृतन्तत्रैकमेव पाकङ्कृत्वा पितृश्राद्धं पृथक् कृत्वैकबर्हिषि षट् पिण्डान्दद्यात् । विप्रपङ्क्तौ सुवासिनीश्चाधिकां भोजयेदिति श्राद्धभास्करे । एकदिनेऽनेकश्राद्धप्रसक्तौ पूर्वं पितुः पश्चात्पितृव्यादीनां श्राद्ध-ङ्कार्यम् । मृताहे ग्रहणं चेदामेन हेम्ना वा आब्दिकङ्कार्यम् । मृताहे आशौचादिप्र-तिबन्धे तदन्ते कर्तव्यम् । मातृपितृमृताहे श्राद्धकर्तुः स्त्री स्त्रीकर्तृके वा श्राद्धे सा रजस्वला चेत्पञ्चमेऽहनि श्राद्धङ्कुर्यात् । अथ महालये विशेषः । तत्रोद्देश्या उच्य-न्ते । पितृव्यभ्रातृपुत्रपितृष्वसृमातुलमातृष्वसृभार्यापितृव्यपुत्रभ्रातृपुत्रभगिनीदुहि-तृभागिनेयाचार्यश्वशुरश्वश्रूपाध्यायगुरुसखिद्रव्यदशिष्यादय इति । सन्यासविषये वायुपुराणे विशेषो दर्शितः । सन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु ॥ अथ भाद्रपदापरपक्षभरणीश्राद्धे विशेषः । तदुक्तं मात्स्ये । भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता । तस्यां श्राद्ध-ङ्कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ॥ तत्र सपत्नीकपितृपितामहप्रपितामहान्सपत्नीक-मातामहादींश्चोद्दिश्य साङ्कल्पिकं श्राद्धङ्कुर्यात् । भविष्यपुराणे । अग्नौकरणमर्घञ्चा-वाहनञ्चावनेजनम् । पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्तते ॥ पिण्डनिर्वापर-हितं यत्र श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अक्ष-य्यदक्षिणास्वस्तिसौमनस्यं यथास्थितमिति ॥ चतुर्दश्यां पित्रादित्रयमध्ये एकस्य द्वयोर्वा विषशस्त्राद्युपघातैर्मृतयोः पितृव्यादेर्वा तथाविधस्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्ध-

कुर्यात् । इदञ्चैकोद्दिष्टं सदैवम् । तथाच सङ्ग्रहे । प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्ट-विधानतः । दैवयुक्तन्तु यच्छ्राद्धं पितॄणामक्षयं भवेदिति । अथ तीर्थश्राद्धे विशेषः । तच्च षट्पुरुषोद्देशेन । तत्र दिग्बन्धनावाहनार्घद्विजाङ्गुष्ठनिवेशनतृप्तिप्रश्नविकिरा न कर्तव्याः । ब्राह्मणपरीक्षा च न कार्या । न च दृष्टिदोषादि-विचारः । षट्पुरुषपिण्डदानानन्तरङ्किञ्चिद्दूरे हविःशेषेण मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिण्डदानमात्रम् । तदनन्तरं मात्रादिपिण्डपूर्वतः कुशेषु ज्ञातिवर्गमुद्दिश्यैको बृहत्पिण्डो दातव्यः । पिण्डानान्तीर्थसलिले प्रक्षेपः ॥ अथ नित्यश्राद्धे विशेषः । सङ्कल्पः । पुष्पाक्षतादिभिरासनादिदीपान्तोपचारैर्ब्राह्मणपूजनम् । मण्डलङ्कृत्वा भाजनानि निधाय परिवेषणम् । पात्रालम्भादिब्राह्मणभोजनान्तङ्कृत्वा किञ्चिद्दद्यात् । नात्र कर्तृभोक्तृनियमाः । भोज्याद्यशक्तावन्नमुद्धृत्य स्वशक्तितः षोढा विभज्य पितॄनुद्दिश्य त्यजेदिति नित्यश्राद्धम् ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमन्महायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरविरचितकातीयश्राद्धसूत्रपद्धतौ पार्वणश्राद्धविधिः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् । अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ एकं पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनन्नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इतीतरे ॥ ४ ॥

कर्कः ॥ अथैकोद्दिष्टम् ॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । तच्चैकमेवोद्दिश्य क्रियत इत्यन्वर्थसञ्ज्ञैषा । एकोऽर्घः ॥ एक एवार्घः स्यात् । एकार्घश्रवणात् पात्रमेकमिति गम्यते । अतः प्रथमशब्दानुपपत्तेः पितृभ्यः स्थानमसीत्यस्यानुपपन्नत्वात् संस्रवबहुत्वाभावाच्च न पात्रन्युब्जता ॥ एकं पवित्रमेकः पिण्डः ॥ एकदेवताकत्वात् । पवित्रन्तु शास्त्रात् ॥ नावाहनं नाग्नौकरणन्नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इतीतरे ॥ इतरशब्देन ब्राह्मणा अभिधीयन्ते । शेषं निगदव्याख्यातम् । तच्चैतददैवं स्यात् । स्मृत्यन्तरात् । अदैवम्भोजयेच्छ्राद्धमिति स्मृतेः । तथा च एकादश्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदित्ययुग्मता प्राप्तैव पुनरयुग्मताग्रहणाददैवमिति गम्यते । तत्र यावत्सपिण्डीकरणात्प्राक् श्राद्धं तत्सर्वमेकोद्दिष्टम्, ऊर्द्ध्वन्तु

पार्वणश्राद्धमन्यत्राभ्युदयात् । स्मृत्यन्तरात् " प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परम् । तत्र पार्वणवत्सर्वमन्यत्राभ्युदयादृत " इति । तथाऽपरम् । सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैरिति । अनयैवेति प्रकृतत्वात् सपिण्डक्रिययोच्यते । तथा च हारीतः । सहपिण्डे कृते प्रेते पृथक्त्वन्नोपपद्यते । पृथक्त्वे तु कृते तस्य पुनः कार्या सपिण्डता ॥ तथोशनाश्च । अर्वाक् संवत्सराद् वृद्धः पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां हि पृथक्क्रिया ॥ ४ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतस्पार्वणमुक्त्वाऽधुना विकृतिभूतमेकोद्दिष्टमारभ्यते । **अथैकोद्दिष्टम्** । अथ पार्वणानन्तरमेकोद्दिष्टं व्याख्यास्यते । अन्वर्थसञ्ज्ञा चैषा । एकमुद्दिश्य यत्क्रियते तदेकोद्दिष्टमिति ॥ **एकोऽर्घ एकम्पवित्रमेकः पिण्डः ॥** अस्मिन्नेकोद्दिष्टे एकोऽर्घः एकम्पवित्रमेकः पिण्डश्च स्यात् । अर्घस्यैकत्वश्रवणात्पात्रमप्येकमिति ज्ञायते । अतः प्रथमशब्दस्यानुपपत्तेः पितृभ्यः स्थानमसीत्यस्यानुपपन्नत्वात्संस्रवस्य बहुत्वाभावाच्चात्र पात्रन्युब्जीकरणाभावः । **नावाहनन्नाग्नौकरणन्नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इतीतरे ।** स्पष्टमेतत् । अत्राग्नौकरणनिषेधादेव पात्रालम्भनिषेधो हुतशेषदानानन्तरन्तस्य विहितत्वात् । अमृतञ्जुहोमीति मन्त्रलिङ्गाद्धुतशेषस्यैव परामर्शात् । हुतशेषाभावे पात्रालम्भाभाव इति निश्चीयते । इति हलायुधभाष्ये ॥

इतिश्रीगदाधरकृते कातीयसूत्रभाष्ये चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ प्रयोगः । निमन्त्रणम् । ततो मध्याह्नस्नानम् । ततः कर्म्माङ्गस्नानम् । द्विजेभ्य उदकदानम् । मण्डलकरणम् । द्विजैराचमनकरणम् । पादप्रक्षालनम् । ब्राह्मणस्योपवेशनम् । दीपस्थापनम् । देवताभ्यश्चेति पाठः । सङ्कल्पः । ततो निहन्मि सर्वमिति पाठः । नीवीबन्धनम् । तिला रक्षन्त्वित्यारभ्य दिशि दिशि प्रकिरणान्तम् । जलाभिमन्त्रणम् । पाकप्रोक्षणम् । आसनदानम् । हस्तप्रक्षालनम् । नावाहनम् । नावकिरणम् । जपः । एकास्यार्घस्य पूरणम् । दानम् । न पात्रन्युब्जीकरणम् । न संस्रवदानम् । ततो गन्धादिदानम् । नाग्नौकरणम् । पात्रालम्भो न भवतीति हलायुधमतम् । अन्येषां मते तु भवत्येव । अङ्गुष्ठस्यान्ने ऽवगाहनम् । तिलविकिरणम् । परिवेषणम् । सङ्कल्पः । उदकदानम् । जपः । अन्नप्रकिरणम् । आचमनम् । उदकदानम् । जपो यथोक्तः ।

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः । सुस्वदितमिति ब्राह्मणा ब्रूयुः । शेषान्नस्यानुज्ञापनादि पिण्डपूजान्तञ्च पूर्ववत् । एकः पिण्डो देयः । ततः सुप्रोक्षितायक्षतदानान्तम् । अक्षय्योदकदानम् । उपतिष्टतामित्यक्षय्यस्थाने । प्रार्थनादि उदकासेकान्तम् । दक्षिणादानम् । न विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति प्रैषः । प्रार्थनापि न । तिलकम् । पिण्डप्रत्यवधानम् । सव्यम् । अवघ्राणम् । अग्निमत उल्मुकसकृदाच्छिन्नयोरग्नौ प्रक्षेपः । पात्रचालनम् । सञ्चराभ्युक्षणम् । ततोऽद्य पूर्वोह्नरितेत्यादि । अभिरम्यतामिति विसर्जनम् । अभिरताः स्म इति प्रत्युक्तिः । अनुगमनम् । गृहप्रवेशः ॥ इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये एकोद्दिष्टपद्धतिः ॥ अथैकोद्दिष्टप्रसङ्गात्क्रियापद्धतिर्लिख्यते । तत्र सायमाहुत्यां हुतायां यजमानस्य मरणशङ्का चेत्तदैव प्रातराहुतिर्दातव्या । जीवेत्पुनः काले प्रातराहुतिर्नैव होतव्या । पौर्णमासेष्ट्यनन्तरम्प्रागदर्शाद्यदा यजमानस्य मरणशङ्का स्यात्तदैव पिण्डपितृयज्ञवर्जिताममावास्येष्टिङ्कुर्यात् । तत्पर्यन्तम्पक्षहोमः । आह्रियमाणे हविषि चेन्म्रियेत तदा हविषो दक्षिणाग्नौ प्रक्षेपः । ग्रहणप्रभृतिप्रागघविरासादनान्मरणञ्चेद्गार्हपत्ये हविषान्दहनम् । आसादनोत्तरकालमाहवनीये । एवं वैश्वदेवपर्वणि कृते यजमानस्य मरणशङ्कायामवशिष्टपर्वणां समापनङ्कार्यम् । सकलेष्ट्यसम्भवे वाऽऽज्यं संस्कृत्य पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां स्वस्वहविषा यागः कार्यः । तदसम्भवे च केवलेनाज्येन चतुर्गृहीतेन प्रधानदेवतायागमात्रङ्कुर्यात् । तस्याप्यसम्भवे प्रतिदैवतं पूर्णाहुतिञ्जुहुयात् । अग्नये स्वाहा विष्णवे स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति । असन्नयतस्तु अग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यामिति ॥ एवं स्मार्तम्पक्षादि सकलङ्कर्म ज्ञेयम् । चरुहोमासम्भवे देवतानामाज्याहुतिमात्रं वा । यद्यमावास्यापर्यन्तं यजमानो जीवति तदाऽमावास्यायान्दक्षिणाग्निमुद्धृत्य पिण्डपितृयज्ञः कार्यो नाग्न्यन्वाधानम् । न ब्रह्मासनम् । न चामावास्येष्टिः । कृतत्वात् । सर्वङ्कर्म मरणान्तम्भवति । कर्तुरसम्भवात् । हविःप्रतिपत्तिविधानाच्च । अग्निहोत्रहोमेऽप्याहृते हविषि दक्षिणाग्नौ ग्रहणादिप्रागासादनाद्गार्हपत्ये दहनम् । आसादनाद्याहवनीये, एवमेव पशुयागसोमयागाद्यावारब्धेऽन्तरा मरणशङ्कायां यथासम्भवं समापनङ्कार्यम् । मृते पुत्रादिः स्नातः कृतापसव्यः सकृत्सकृत्परिसमूहनादिसंस्कारान्कुर्यात् । गार्हपत्याद्याहवनीयदक्षिणाग्न्योर्विहरणम् । तिस्र एव स्थालीरेष्टवै इत्यध्वर्युराह ॥ गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु तिसृणां गोमयशबलवतीनाम्मृन्मयीनामुखानामधिश्रयणम् । अत्र सर्वङ्कर्मापसव्येन दक्षिणामुखेन कर्तव्यम् । सव्यावसव्ययोरुखाधिश्रयणन्न कुर्यात् । तौ प्रत्यक्षावेव स्थाल्योर्मध्ये निधाय नीयेते सर्वासु स्थालीषु चिह्नकरणम् ।

अथ मरणस्थाने एकोद्दिष्टविधिना श्राद्धम् ॥ तत्र सङ्कल्पः । मरणस्थाने एकोद्दिष्टश्राद्धमहङ्करिष्ये । उपहारप्रोक्षणम् । आचमनम् । आमान्नसङ्कल्पः । पिण्डदानम् । आवाहनार्घार्चनपात्रालम्भनावगाहनाविकिरावनेजनरेखाप्रत्यवनेजनगन्धाद्यर्चनाञ्जल्योदकदानाशीःस्वधावाचनीयनिषेकाभावः । सव्येन दक्षिणादानम् । दक्षिणाकाले माषान्नजलसंयुक्तकुम्भदानम् । इति मरणस्थाने एकोद्दिष्टविधिना श्राद्धम् ॥ ततो मृतस्थाने शवनाम्ना पिण्डदानम् । अमुकगोत्र अमुकशव इति प्रयोगः । सजलमाषान्नकुम्भदानम् । ततः पूर्ववदेकोद्दिष्टविधिना द्वितीयन्द्वारदेशे श्राद्धम् । श्राद्धान्ते तत्रैव पान्थनाम्ना पिण्डदानम् । पान्थ एतत्ते इति प्रयोगः । माषान्नजलसंयुक्तकुम्भदानम् । सन्तापजानग्नीनादायानग्नि शरीरमारोप्य दक्षिणागमनम् । यमगाथाङ्गायन्तो यमसूक्तञ्च जपन्त इत्येके आहुः । अहरहर्नीयमानो गामश्वम्पुरुषं ह्यजम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुराप इव दुर्मतिः । इति यमगाथा । अपेतो यन्तु पणय इत्ययमध्यायो यमसूक्तम् । ततश्चत्वरे प्रेतनाम्ना पिण्डदानम् । माषान्नजलयुक्तघटदानम् । ग्रामश्मशानयोरर्द्धमार्गे नीते तत्र पूर्ववदेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धम् । अमुकप्रेतस्य दाहार्थं श्मशानं नीयमानस्य अर्द्धमार्गे विश्रामस्थाने श्राद्धमहङ्करिष्ये, इति सङ्कल्पः । श्राद्धान्ते भूतनाम्ना पिण्डदानम् । अमुकभूत एष ते पिण्डः । माषान्नजलसंयुक्तकुम्भदानम् । समे बहुलतृणे देशे क्षीरिण्याद्या उद्धृत्य वितानसाधनम् । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु सकृत्सकृत्संस्कारकरणम् । तत्र गार्हपत्यादीनां स्थापनम् । सभ्यावसथ्ययोश्चितेरुत्तरतः सप्तसु प्रक्रमेषु स्थापनम् । ततो गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये काष्ठैश्चितिं सञ्चिनुयात् । ततः प्रेतस्य केशश्मश्रुनखलोम्नां छेदनम् । केशादीनान्निखननम् । प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमं कृष्णाजिनञ्चितायामास्तीर्य तस्मिन् यजमानं प्राक्शिरसमादधाति । ततः प्रेतस्य करे प्रेतनाम्ना पिण्डदानम् ॥ अमुकप्रेत एतत्तइति ॥ माषान्नजलयुक्तकुम्भदानम् । ततः प्रेतस्याज्येनाभ्यञ्जनम् । मुखे दक्षिणोत्तरनासिकाचक्षुःश्रोत्रेषु हिरण्यशकलप्रासनम् । श्रुतौ चितिचयनात्प्राक् हिरण्यशकलप्रासनमाम्नातम् । सूत्रे तु शाखान्तरादयङ्क्रमोऽवसितः । चितिचयनात्पूर्वं वा कर्तव्यम् । प्रेतस्य वस्त्रैकदेशं सञ्चयनार्थङ्गृहीत्वा सुगुप्तन्निदधाति । सर्वाणि पात्राणि प्रागग्राण्युत्तानानि वक्ष्यमाणविधिना प्रेतशरीरे निदधाति । जुहूं घृतेन पूरयित्वा दक्षिणे हस्ते सादयति । सव्ये पाणौ रिक्तामुपभृतम् । हृदये ध्रुवां रिक्ताम् । दक्षिणनासिकायां वैकङ्कतं स्रुवम् । कर्णयोः प्राशि-

अहरणे । शिरसि रिक्तं प्रणीताप्रणयनञ्चमसम् । कपालानि वा शिरसि, अप्सु वा प्रक्षेपः कपालानाम् । पार्श्वयोः शूर्पे, दक्षिणपार्श्वे ऐष्टिकम् उत्तरपार्श्वे प्रतिप्रस्थातृकर्तृकवरुणप्रघासिकमैष्टिकम् । अकृतवरुणप्रघासस्य ऐष्टिकमेव द्विधा कृत्वा पार्श्वयोरेकैकं खण्डमासादयेत् । उदरे पृषदाज्यवतीमिडापात्रीम् । शिश्नसमीपे शम्याम् । अण्डयोः समीपे अरणी । तत्समीपे अधोमुखमुलूखलं मुसलञ्च । उपवेषाभिशृतावदानपुरोडाशपात्रीपूर्णपात्रषडवत्तकूर्चप्रमुखाणि सर्वाणि पात्राणि ऊर्वोर्मध्ये आसादयेत् । स्मार्तपात्राण्यप्यरणीसहितानि वरुणप्रघासिकानि च तत्रैवासादयेत् । मृन्मयाश्ममयानामप्सुप्रक्षेपः । लोहमयानाञ्च ब्राह्मणाय दानमप्सु प्रक्षेपो वा । त्रेताग्निभिश्चितेरादीपनम् । तत्रैवम् । अग्निचितिपर्यन्तन्तृणैराच्छादनङ्कृत्वा ततस्तान्प्रदीपयेत् । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्युत्पन्नज्वालया चितेरादीपनं यथा भवति तथा विधेयम् । पुत्रो वा भ्राता वाऽन्यो वा ब्राह्मण आहुतिञ्जुहुयात् । ब्राह्मण एव क्षत्रियवैश्ययोराहुतिञ्जुहुयात् । न पुत्रो भ्राता वा । गार्हपत्ये आज्यसंस्कारः । अग्निहोत्रहवण्यां सकृद्गृहीत्वा आहवनीये समित्पूर्वकञ्जुहोति । तत्र मन्त्रः । अस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण होमः । ॐ इदमग्नये नममेति त्यागः । असौ स्थाने प्रेतस्य प्रथमान्तन्नामग्रहणम् । अस्य मन्त्रस्य स्त्रियामप्यूहः । ततोऽग्निहोत्रहवणीं मुखे प्रागग्रामासादयेत् । खादिरं स्रुवं सव्यनासिकायाम् । स्फ्यन्दक्षिणहस्ते । आज्यस्थाल्या ऊर्वोरन्तरे प्रक्षेपः । पात्रत्वाविशेषात् । मृन्मयी चेदप्सु प्रासनम् ॥ अथ प्रसङ्गादावसथ्यसम्बन्धिपात्रप्रतिपत्तिरुच्यते ॥ उक्तञ्च । आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरे जनाः ॥ अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्याद्दारुचयम्बहु । भूप्रदेशे शुचौ युक्ते पश्चाच्चित्यादिलक्षणम् । तत्रोत्तानन्निपात्यैनन्दक्षिणाशिरसम्मुखे । हिरण्यं न्यस्य शिरसि प्रणीताचमसन्तथा । शूर्पे तत्पार्श्वयोरेकञ्छिद्द्विधा पूर्ववन्न्यसेत् । अश्रणाकर्मसम्बन्धि द्वितीयम्पिण्डयज्ञियम् । अण्डयोररणी तद्वत्प्रोक्षणीपात्रमादितः । पात्राणि चान्तरे ऊर्वोर्मृन्मयान्यम्भसि क्षिपेत् । अथाद्यंसजात्वक्तो दद्यादक्षिणतः शनैः । पूर्ववज्जुहुयाद्वह्नौ समिद्वजं स्रुवेण सः ॥ दक्षिणायां स्रुवन्दद्यान्नसि स्फ्यं दक्षिणे करे । समिधो वा ततो वह्निं शेषं स्यादाहिताग्निवत् ॥ उखाधिश्रयणादूर्वोरन्तरे पात्रप्रक्षेपान्तं सर्वमाहिताग्निवत् । केवलोपासनाग्निच्चितौ मृतं दक्षिणाशिरसं निदध्यान्न प्राक्शिरसमिति विशेषः ॥ इत्यावसथ्यसम्बन्धिपात्राणां प्रतिपत्तिः ॥ अथ सूतिकामरणे विशेषः ॥ सूतिकायां मृतायां कुम्भे उदकङ्कृत्वा

तत्र पञ्चगव्यम्प्रक्षिप्य आपोहिष्ठा इदमाप इत्यादिपुण्यर्भिरभिमन्त्य, ब्राह्मणानुज्ञया पञ्चदश प्राजापत्यान्कृत्वा तेन कुम्भोदकेन शतकृत्वस्तां स्नापयित्वा वस्त्रान्तरेण सर्वां वेष्टयित्वा दाहः कार्यः ॥ रजस्वलामरणेप्येवम् ॥ उदक्या सूतकी वा यं स्पृशति तस्याप्येष एव विधिः । दाहे जाते किञ्चित्परिशेषणीयम् । निःशेषस्तु न दग्धव्य इति वचनात् ॥ अथ स्मार्तमुदककर्मोच्यते ॥ नद्याद्युदकसमीपे गमनम् । समीपे स्थितं योनिसम्बन्धिश्यालकं वा उदकङ्करिष्यामह इति मन्त्रेणोदकं याचयेयुस्सपिण्डादयः । यदि शतवर्षादर्वाक् प्रेतो भवेत् तदा कुरुध्वमिति वचनमित्युक्ते सप्तपुरुषसम्बन्धिनः सपिण्डाः दशपुरुषसम्बन्धिनः समानोदकाश्चैकग्रामनिवासे यावत्स्मृतं जलम्प्रविशन्त्येकवस्त्राः । अशिखाः प्राचीनावीतिनः सन्तः । ततः सव्यपाणेरनामिकयाङ्गुल्या जलम् अपनः शोशुचदघमित्येतावता मन्त्रेणापनोद्य दक्षिणाभिमुखास्तूष्णीं निमज्जन्ति । कर्कादिभाष्यकाराणां मतेऽपनोदने मन्त्रः । देवयाज्ञिकादिमते निमज्जने । ततः प्रेतमुद्दिश्यैकैकमञ्जलिं सकृद्भूमौ प्रक्षिपन्ति । अमुकसगोत्रामुकशर्मन्प्रेत एतत्ते उदकमित्यनेन मन्त्रेण । तत उदकादुत्तीर्य शुचौ देशे शाद्वलवत्युपविष्टान्सपिण्डादीनन्ये सुहृद इतिहासपुराणादिकथाभिः संसारस्यानित्यतान्दर्शयन्तो वदेयुः । शाद्वलं हरिततृणमस्ति यस्मिन्निति शाद्वलवान् तस्मिन् शाद्वलवति भूमौ उपविष्टानित्यर्थः । रोदनं न कर्तव्यम् । तदुक्तम् । श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तम्प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः इति । ततः पश्चादनवलोकयन्तः पङ्क्तिव्यवस्थानेन कनिष्ठानग्रतः कृत्वा ग्राममागच्छन्ति । गृहद्वारसमीपे आगत्य सर्वे त्रीणि त्रीणि निम्बपत्राणि दन्तैरवखण्ड्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपांस्तैलमित्येतानि प्रत्येकं स्पृष्ट्वा पादेन पाषाणमाक्रम्य गृहं प्रविशन्ति । ततः प्रभृति ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किञ्चन कर्म कुर्वन्ति । न कारयन्ति । क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवा प्राश्नीयुः । अमांसं पिण्डन्दत्वा ततो भोजनम् । भोजनकाले भोज्यादन्नाद्भक्तमुष्टिञ्च प्रेतोद्देशेन भूमौ निःक्षिपेत् । अमुकसगोत्रामुकप्रेत भक्तमुष्टिरुपतिष्ठतामिति । यावत्प्रत्यहमेकैकमवयवपूरकम्पिण्डम्प्रेताय दद्यात् । तत्र विधिः । स्नानङ्कृत्वाऽहते आर्द्रे वाससी परिधाय पिण्डपितृयज्ञवत्तूष्णीम्पिण्डदानम् । तूष्णीम्प्राणायामः । आचमनम् । देशकालौ स्मृत्वाऽमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं क्षुत्तृषानिवृत्त्यर्थं शिरोनिष्पत्त्यर्थं च पिण्डदानङ्कुम्भभोजनदानमुदकदानञ्चाहङ्करिष्ये, इति सङ्कल्पः । अवनेजनम् । अमुकसगोत्रामुकप्रेतावनेनिक्ष्वेति । दर्भास्तरणम् । पिण्डदानम् । अमुकसगोत्रामुक

प्रेतैष ते शिरःपूरकपिण्डो मया दत्त इति । पूर्ववत्पुनरवनेजनम् । अनुपलेपनपुष्पधूपदीपशीतलतोयकुम्भोर्णातन्तुदानम्पिण्डे स्मृत्यन्तरोक्तमपि कुर्यात् । ततः पिण्डसमीपे भूमौ एकाञ्जलितोयदानम् । अमुकसगोत्रामुकप्रेत एष ते तोयाञ्जलिरुपतिष्ठताम् । इदन्तोयपात्रं ते उपतिष्ठताम् । अमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्यानेन प्रेतत्वनिवृत्तिरस्तु । क्षुत्तृषानिवृत्तिरस्तु । शिरोनिष्पत्तिरस्तु । पिण्डमुदके प्रक्षिप्य स्नात्वा नवश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तूष्णीम्पूर्ववत्कर्म । युग्मा विप्राः । तूष्णीन्निमन्त्रणादि । पादप्रक्षालनम् । आचमनम् । उपवेशनम् । तूष्णीम्प्राणायामः । द्विराचमनम् । देशकालौ स्मृत्वाऽमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थमेकोद्दिष्टविधिना प्रथमदिवसनिमित्तं नवश्राद्धमहङ्करिष्ये । उपहारप्रोक्षणम् । तिलदर्भविकिरणम् । आचमनम् । आमान्नसङ्कल्पः । इदमामान्नन्ते उपतिष्ठतु । तिलविकिरणम् । दक्षिणाग्रदर्भास्तरणम् । अमुकसगोत्रामुकप्रेतैष ते पिण्ड इति पिण्डद्वयं दद्यात् । अवनेजनप्रत्यवनेजने न स्तः । प्रत्येकं गोत्रोच्चारणादि सूत्रदानम् । न पूजनम् । आचम० । आमान्नसं० । अक्षय्योदकदानम् । अमुकसगोत्रस्यामुकप्रेतस्य दत्तमुपतिष्ठताम् । दक्षिणादानम् । पिण्डोद्धरणम् । कृतस्य नवश्राद्धविधेर्यन्न्यूनं यदतिरिक्तन्तत्सर्वमित्यादि । पिण्डयोरुदके प्रक्षेपः ॥ एत एव पदार्था अत्र भवन्ति नान्ये ॥ पूर्वन्नवश्राद्धं वा पश्चात्पिण्डदानम् । गर्ते तैलकल्कोष्णोदकानां प्रेतोद्देशेन प्रक्षेपः । अमुकसगोत्रामुकप्रेतात्र जलेन स्नाहीत्यादि । अथ यस्मिन्नहोरात्रे स मृतो भवति तस्य वा तस्मिन्नेकस्मिन्मृन्मये पात्रे उदकं द्वितीये क्षीरङ्कृत्वा यष्ट्यादिकमवलम्ब्याकाशे धारयेत् । अमुकसगोत्रामुकप्रेतात्र स्नाहि पिबेदमिति मन्त्रेण ॥ इति प्रथमदिनकृत्यम् ॥ अथ द्वितीयदिने प्रेतस्य कर्णाक्षिनासिकानिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम् । कुम्भभोजनदानम् । द्वावञ्जली द्वे तोयपात्रे । अथ उदकाञ्जलय एव वा देया न पात्रे ॥ इति द्वितीयदिनकृत्यम् ॥ तृतीये गलांसभुजवक्षोनिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम् । त्रयोऽञ्जलयः । त्रीणि तोयपात्राणि । अथ वा पञ्चोदकाञ्जलय एव । प्रथमदिवसवन्नवश्राद्धम् ॥ इति तृतीयदिनकृत्यम् ॥ अथ चतुर्थेऽहनि सञ्चयननिमित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धम् । तच्च प्रथमदिनवत् । अत्रैक एव पिण्डः । श्मशानवासिदेवतानां बलिहरणम् । पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि सम्भृत्य ॐ क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मन्त्रेणार्घादिना पूजां कुर्यात् । ततः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो बलिदानम् । तत्र मन्त्रः । देवा येऽस्मिन् श्मशाने स्युर्भगवन्तः सनातनाः । तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥ प्रेतस्यास्य शुभांल्लोकान्प्रयच्छन्त्वपि शाश्वतान् । अस्माक-

मायुरारोग्यं सुखञ्च श्रियमुत्तमामिति ॥ एवं बलिन्दत्वा विसर्जयेत् । पलाशवृन्तेनास्थीनि प्रकटानि कृत्वा अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रासनम् तत्रगोमीशैवालकर्दमानां च प्रासनम्। ततो घृतेनाभ्यज्य सर्वसुरभिभिश्चन्दनागुरुकर्पूरकेसरकस्तूरिकाभिर्मिश्रणम्। दक्षिणपूर्वायतां कर्षूं खात्वा तत्र कुशास्तरणम्। हरिद्रालापितवस्त्रखण्डमास्तृत्य तस्मिन्वस्त्रे वाग्निवपामि इत्यनेन मन्त्रेणास्थिप्रक्षेपः। ॐ श्रात्वा मनसानार्तेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षिकायामपाᳬ रसे निवपाम्यसावित्यनेन मन्त्रेण वा। असौस्थाने प्रेतनामोद्देशः। पितृमेधं चिकीर्षतः कुम्भे अस्थिसञ्चयनं कर्तव्यम्। अस्मिन्पक्षे कुशास्तरणं हरिद्रालापितवस्त्रास्तरणं कुम्भे एव कर्तव्यम्। अस्थिसंस्कारत्वात्। क्वचिद्भूप्रदेशे कुम्भनिधानन्तूष्णीम्। कुम्भमध्येऽस्थिप्रक्षेपे मन्त्रो भवत्येव ॥ इत्यस्थिसञ्चयनम् ॥ चिताभूमिं गोमयेनोपलिप्य तत्र तेनैव पूर्वोक्तबलिमन्त्रेण बलिन्दद्यात् ॥ ततश्चतुर्थदिवससम्बन्धि पिण्डदानम् ॥ नाभिलिङ्गगुदनिष्पत्त्यर्थं कुम्भभोजनदानम्। जलाञ्जलयश्चत्वारः। चत्वारि जलपात्राणि च। अथ वा सप्ताञ्जलय एव। इति चतुर्थदिनकृत्यम्। पञ्चमेऽहनि जानुजङ्घापादनिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम्। कुम्भो जलपूरितः, पञ्च जलाञ्जलयः पञ्च पात्राणि च, नवाञ्जलय एव वा। ततो नवश्राद्धम्प्रथमदिनवत्। इति पञ्चमदिनकृत्यम्। षष्ठे सर्वमर्मनिष्पत्त्यर्थम्पिण्डदानम्। कुम्भदानम्, षट् जलाञ्जलयः षट् तोयपात्राणि। अथ एकादशाञ्जलय एव वा। इति षष्ठदिनकृत्यम्। सप्तमे ऽहनि नाडिकानिष्पत्त्यर्थम्पिण्डदानम्। कुम्भभोजनदानम्। सप्ताञ्जलयः सप्त पात्राणि, त्रयोदशाञ्जलय एव वा। प्रथमदिनवन्नवश्राद्धम्। इति सप्तमदिनकृत्यम्। अष्टमेऽहनि लोमदन्तनिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम्। कुम्भभोजनदानम्। अष्टाञ्जलयः अष्टौ पात्राणि। पञ्चदशाञ्जलय एव वा ॥ इत्यष्टमदिनकृत्यम्। नवमेऽहनि वीर्यनिष्पत्त्यर्थं पिण्डदानम्। कुम्भभोजनदानम्। नवाञ्जलयो नवपात्राणि, सप्तदशाञ्जलय एव वा। ततो नवश्राद्धम्प्रथमदिनवत्। इति नवमदिनकृत्यम्। दशमेऽहनि शरीरपूरणार्थम्पिण्डदानम्। कुम्भभोजनदानम्। दशाञ्जलयो दशपात्राणि, एकोनविंशतिर्जलाञ्जलयो वा। अथ वा दशाहमध्ये प्रत्यहन्दशाञ्जलय एव देयाः न पात्राणि। अत्र पिण्डत्रयदानम्। एकन्तत्सखिभ्यो द्वितीयम्प्रेताय तृतीयं यमाय। तत्र देशकालौ स्मृत्वा प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थम्पिण्डदानमहङ्करिष्ये। प्रेतसखिभ्यः अवनेनिग्ध्वम्। गोत्र प्रेत अवनेनिक्ष्व यम अवनेनिक्ष्व दर्भास्तरणम्। अवनेजनक्रमेण पिण्डदानम् प्रत्यवनेजनञ्च।

पिण्डानामुदके प्रक्षेपः । ततः सूतकनिवृत्त्यर्थं सर्वे केशश्मश्रुवपनङ्कारयेयुः नखलोमनिकृन्तनञ्च ततः सर्वेषां सचैलस्नानम् ॥ इति दशाहसम्बन्धि कर्म समाप्तम् ॥ दशाहमध्ये दर्शपाते दर्शदिनएव सर्वन्दशाहिकं कर्म समापनीयम्, न त्रिरात्रादर्वागिति केचित् । पित्रोस्तु यावदाशौचं दशाहे एवेति मदनपारिजातकारः । अन्येषान्तु मातृपितृव्यतिरिक्तानां प्रथमदिनप्रभृतिदर्शपाते सर्वं समापनीयमेव । एतच्च प्रेतनिर्हरणादिकं यतिव्यतिरिक्तानां प्रथमत्रयाणामाश्रमाणाङ्कुर्यात् । तथा च स्मृतिः । त्रयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः । यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यन्न चान्येषाङ्करोति स इति । तथा । एकोद्दिष्टञ्जलम्पिण्डमाशौचम्प्रेतसत्क्रियाम् । न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयत इति । ब्रह्मचारीत्वाचार्योपाध्यायमातृपितृव्यतिरिक्तानां निर्हरणादिकं न कुर्यात् । यथाह याज्ञवल्क्यः । आदिष्टी नोदकङ्कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकन्दत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । इति । आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती । सूतकान्नञ्च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत् इति । यदि च मोहात्करोति तदा ब्रह्मचर्यव्रतात्प्रच्यवते । पुनरुपनयनेन शुद्ध्यतीति । सपिण्डीकरणान्तानि श्राद्धानि लौकिकाग्निना कार्याणि । तदुक्तम् "सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि यानि वै । तानि स्युर्लौकिके वह्नावित्याह चाश्वलायनः । अथैकादशाहविधिः । तत्र साग्नेर्दाहदिनादारभ्यैकादशाहे निरग्निकस्य तु मरणदिनादारभ्यैकादशाहे कर्ता विधिवत्स्नात्वा षोडशोपचारैर्विष्णोः पूजनन्तर्पणञ्च कुर्यात् । तत्र समन्त्रकप्राणायामत्रयं विधाय देशकालौ सङ्कीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं श्रीविष्णोः षोडशभिरुपचारैः पूजनपूर्वकन्तर्पणमहङ्करिष्ये । तत्र सर्वौषधितुलसीदुग्धमिश्रमञ्जलिङ्कृत्वा दक्षिणाभिमुखो यज्ञोपवीती ऋजुदर्भैर्देवतीर्थेन हस्तेनैव तर्पणङ्कुर्यान्न शङ्खेन । सहस्रशीर्षा पुरुषः । इतिषोडशभिः प्रत्यृचं तर्पणम् । अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । अक्षय्यपुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥ पापहा महाविष्णुस्तृप्यतु । गोविन्दस्तृप्यतु । नारायणस्तृ० । युञ्जते मनः । इदं विष्णुः । इरावती० । देवश्रुतौ देवेषु० । विष्णोर्नुकं० । दिवोवा० । प्रतत् । विष्णोरराटम् । इत्यष्टौ । अदित्यै० । दिविविष्णुः । अग्नेस्तनूः । रक्षोहणं० । रक्षोहणोवो० । अत्यन्याम् । विष्णोः कर्माणि । तद्विष्णोः । वाचस्पतये । उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा । विष्णोः क्रमोसि । तद्विप्रासः । त्रीणिपदा ॥ अनेन विष्णुतर्पणेन प्रेतत्वनिवृत्तिरस्तु । इतिपुराणोक्तं विष्णुतर्पणम् ॥ अथ वृषोत्सर्गः । तत्र देशकालौ

स्मृत्वा प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थमेकादशाहश्राद्धादिकर्तृयोग्यताप्राप्त्यर्थं च वृषोत्सर्गङ्करिष्ये, इति सङ्कल्पः । ततो वस्त्रचन्दनपुष्पताम्बूलादिना होतृब्रह्माणौ वृणुयात् । कर्कमते तु ब्रह्मवरणमात्रम् । होमस्य स्वकर्तृकत्वात् । अस्माकन्तु पुराणे दृष्टत्वात् उभयवरणमत्र । ततः स्वयं पञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा आवसथ्याग्नेः स्थापनम् । ततोऽष्टानां कलशानां स्थापनम् । ततः प्रतिष्ठा । इमे कलशाः सुप्रतिष्ठिता भवन्तु । होतृब्रह्मप्रणीतानामासनदानम् । ब्रह्मोपवेशनम् । प्रणीतापात्रमध्ये पिष्टादिना व्यवधानङ्कृत्वा मूलदेशे पय इतरत्र जलम्प्रक्षिप्य प्रणयनम् अग्नेरुत्तरतो निधानम् परिस्तरणम् अग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा पात्रासादनम् । तद्यथा । पवित्रच्छेदनानि पवित्रे द्वे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली । सम्मार्गकुशाः । उपयमनकुशाः । समिधस्तिस्रः । स्रुवः । आज्यम् । तण्डुलाः । पौष्णश्चरुः पिष्टमयः । तस्य च अन्नानुपदेशात्सिद्ध एवोपादीयते । होतुर्वस्त्रयुग्मं सुवर्णकांस्यादिदक्षिणा च । ब्रह्मणः पूर्णपात्रं वरो वा दक्षिणा । इति पात्रासादनम् । चरुस्थालीमेक्षणयोरुपकल्पनम् । पवित्रकरणम् । प्रोक्षणीसंस्कारः । ततो यथाऽऽसादितानाम्पात्राणां प्रोक्षणम् । असञ्चरे प्रोक्षणीनान्निधानम् । आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । चरुस्थाल्याम्प्रणीतोदकम्पय आसिच्य सपवित्रायां तण्डुलावापः । ब्रह्मण आज्याधिश्रयणम् । स्वयमेव चरोरधिश्रयणम् । उभयोः पर्यग्नीकरणम् । स्रुवप्रतपनम् । स्रुवं संमृज्य पुनः प्रतपनम् । प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य देशे निधानम् । आज्योद्वासनम् । उत्पूयावेक्षणम् । प्रोक्षण्युत्पवनम् । उपयमनकुशादानम् । समिधोऽभ्याधानम् । प्रोक्षण्युदकेन पर्युक्षणम् । तत इहरतिरितिषडाहुतीर्जुहुयात् ॥ ॐ इहरतिः स्वाहा ॐ इह रमध्वं स्वाहा ॐ इहधृतिः स्वाहा ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा । एतेषामिदं पशुभ्यः इति त्यागः । इहरतिः पशुदेवत्य इति सर्वानुक्रमण्यामुक्तत्वात् । ॐ उपसृजन्धरुणम्मात्रे धरुणो मातरं धयन्स्वाहा । इदमग्नये । ॐ रायस्पोषमस्मासुदीधरत् स्वाहा । इदमग्नये । तत आघारावाज्यभागौ । ॐ प्रजापतये स्वाहा । ॐ इन्द्राय स्वाहा । ॐ अग्नये स्वाहा । ॐ सोमाय स्वाहा । ततः पायसचरोर्होमः । ॐ अग्नये स्वाहा ॐ रुद्राय स्वाहा ॐ शर्वाय स्वाहा ॐ पशुपतये स्वाहा ॐ उग्राय स्वाहा ॐ अशनये स्वाहा ॐ भवाय स्वाहा ॐ महादेवाय स्वाहा ॐ ईशानाय स्वाहा । यथा दैवतं त्यागाः । ततः पिष्टचरुहोमः । ॐ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजान्सनोतु नः स्वाहा । इत्येकामाहुतिञ्जुहुयात् । इदम्पूष्णे० । ततः पायसपिष्टचरुभ्यां स्विष्टकृत् । ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते० । ततो भूराद्या नवाहुतयः । ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः

स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ॐ त्वन्नो अग्ने० ॐ सत्वन्नो अग्ने० ॐ अयाश्चाग्ने० ॐ ये ते शतं० ॐ उदुत्तमम्० ॐ भवतन्न० । ॐ प्रजापतये स्वाहा । संस्रवप्राशनम् । आ० पवित्राभ्याम्मार्जनम् । अग्नौ पवित्रप्रतिपत्तिः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य दक्षिणात्वेन दानम् । प्रणीताविमोकः । ततोऽश्वत्थपत्रयुक्तकलशे रुद्रमावाह्य गन्धमाल्यादिभिः सम्पूज्य हस्तेन कलशं स्पृशन् रुद्राध्यायं जपेत् । ततः पुरुषसूक्तम् । कुष्माण्डीसञ्ज्ञकम् । यद्देवादेवहेडनमिति तिस्रऋचः । षडङ्गरुद्रजपो वा । गरुडपुराणवचनात् । ततो वृषवत्सतरीणां स्नापनम् । अलङ्करणम् । चक्रत्रिशूलकरणम् । अङ्कनम् । वृषस्य कर्णे जपः । वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः । वृणे हितमहं भक्त्या स मा रक्षतु सर्वतः ॥ ततो गृहीतपुष्पाञ्जलिर्वृषं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्यात् । ततो वृषवत्सतरीणां वस्त्रेण संश्लेषः । अयं हि वो मया दत्तः सर्वासां पतिरुत्तमः । तुभ्यं चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ॥ ततश्चतुःकृत्वोऽग्निम्प्रदक्षिणीकृत्य वत्सतरीणामग्निप्रदक्षिणाश्चतस्रः कारयित्वा पुच्छे पुरुषसूक्तेन प्रेतनाम्ना च तर्पणङ्कार्यम् । तत उत्सर्गः । आद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा एतं वृषं रुद्रदैवतं यथाशक्त्यलङ्कृतं गन्धाद्यर्चितमेवंविधवत्सतरीसहितममुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वमुक्तयेऽहमुत्सृजामि । एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण । मा नः साप्तजनुषा सुभगारायस्पोषेण समिषा मदेमेति सव्येन पाणिना वृषपुच्छङ्गृहीत्वा दक्षिणेन कुशतिलसहिता अप आदाय अमुकगोत्रायामुकप्रेताय एष वृषो मया दत्तस्सन्तारयितुं सर्वदा इत्युच्चार्य तिलहिरण्यसहितमुदकम्भूमौ निक्षिपेत् । ततो वत्सतरीमध्यस्थितस्य वृषस्य मयोभूरभिमा वाहिस्वाहेत्यादि स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यन्तेनानुवाकशेषेणाभिमन्त्रणम् । ततो दक्षिणस्कन्धेन वृषप्रेरणम् । यथेष्टपथं पर्यटेति । ततः शक्त्यनुसारेण पायसेन ब्राह्मणानाम्भोजनम् । सहिरण्यस्य रुद्रकुम्भस्य धेनोश्च होत्रे प्रदानम् ॥ इति वृषोत्सर्गः । ततस्तन्त्रेण चत्वारि श्राद्धानि । आद्यन्नवश्राद्धम्प्रथमदिनवत् । तदुक्तङ्गरुडपुराणे स्मृतौ च । प्रथमेऽह्नि तृतीये वा पञ्चमे सप्तमेपि वा । नवमैकादशे चैव नवश्राद्धानि कारयेत् इति । पूर्वदिवससमारभ्य न कृतञ्चेदेकादशेह्नि कुर्यात् । नवश्राद्धानामन्त्यमासिकानामाद्यं स्वतन्त्रमेकोद्दिष्टमेवेति तत्र स्वतन्त्रैकोद्दिष्टे क्रियमाणे देशकालकर्त्रैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानसिद्धिः । पृथगनुष्ठानपक्षे त्वादौ स्वतन्त्रैकोद्दिष्टन्ततो नवश्राद्धन्ततो मासिकमिति स्मृत्यर्थसारे । तत्रैकादशाहे आद्यमासिकश्राद्धे एकादशब्राह्मणानामामन्त्रणम् । पूर्वेद्युः स्नात्वा विप्रेषु प्रेतनियोजनम् । गतोऽसिदिव्यलोके

त्वं कृतान्तविहितात्पथः । मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाऽहन्नियोजये ॥ पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रे निवेदयेत् । अस्तमिते विप्रनिवेशनम् । पाद्यन्दत्वा नमस्कृत्य तैलेन पादौ प्रक्षालयेत् । उदिते विप्रस्य केशश्मश्रुनखच्छेदङ्कारयित्वा स्नानाभ्यञ्जनञ्च दद्यात् । ततो भूमिभागग्रहणम् । महास्थण्डिलस्य करणम् । नद्यादौ सचैलं स्नात्वा तीर्थानि मनसा ध्यात्वा आत्मनोऽभ्युक्षणम् । एवं शुद्धिङ्कृत्वा ब्राह्मणानामावाहनम् । आगतन्दृष्ट्वा स्वागतकरणम् । अर्घ्यपाद्यदानम् । आसनोपकल्पनम् । आसने उपवेशनम् । छत्रोपानहदानम् । तिलोपचारकरणम् । नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् । शीघ्रमावाहयेद्विप्रे दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥ तत्र मन्त्रः । इहलोकम्परित्यज्य गतोऽसि परमाङ्गतिम् । मनसा वायुरूपेण विप्रे त्वां योजयाम्यहम् । एवमावाह्य तं गन्धपुष्पधूपैः समर्चयेत् । ततो वस्त्राभरणदानम् । पक्वान्नदानम् । अष्टादशपदार्थवर्जितं सकलं श्राद्धम् । वासोहिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकुम्भानां गुणवते ब्राह्मणाय दानम् । ततः स्नानम् । तत एकादशभिर्ब्राह्मणै रुद्रश्राद्धम् । ततः स्नानम् । विष्णुपूजनम् । प्रेतोद्देशेन त्रयोदशकुम्भदानम् । त्रयोदशपददानम् । भाजनानि सतिलानि त्रयोदश देयानि । मुद्रिकावस्त्रयुग्मच्छत्रोपानहदानम् । अश्वरथगजमहिषीशय्यादानम् । गोभूतिलहिरण्यादिदानम् । ताम्बूलपूगदानम् । एकादशाहादारभ्याब्दं यावत्सान्नघटदानम् । देवालये पाषाणे वा उदकदानम् । ऋणधेनुदानम् । ततो वैश्वदेवः ॥ इति क्रियापद्धतिः ॥ इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये एकोद्दिष्टप्रकरणम् ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य । प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति, ये समाना इति द्वाभ्याम् । एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः । अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् ॥ ॥ ५ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य ॥ संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणङ्कर्तव्यम् । पूर्णग्रहणादूर्द्ध्वं नास्त्येव न प्राक्कर्तव्यम् । आहिताग्निना तु प्रागमावास्यायाः कर्तव्यम् । पिण्डपितृयज्ञाधिकारात् । अधिकारः

प्रेतपितृकत्वात्, प्रेतेभ्यो ददातीति वचनात्। पितृप्रभृति ददातीति वचनात्। सपिण्डीकरणं कार्यं पूर्वमेव। असपिण्डीकृतानां दानाभावाच्च। कथमभाव इति चेत्। सपिण्डीकरणमित्यन्वर्थसंज्ञयैवायमर्थोऽवगम्यते। तस्मात्प्रागपि वत्सरात्सपिण्डीकरणमस्त्येव। तथाचान्यार्थदर्शनम्। अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत्। तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विज इति। अन्नोदककुम्भविधिपरे वाक्ये अर्वाक् संवत्सरात्सपिण्डीकरणं दर्शयति। तथा च गृह्यकारः। पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेदिति। उक्तन्यायेनानाहिताग्निनाऽपि चाभ्युदयिकं कुर्वता इदं पूर्वमेव कर्तव्यमिति। तच्चैतत् पुत्रवतः स्यात्, पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेदिति वचनात्। अपुत्रस्य प्रेतस्य पितृगणेन सह समानपिण्डतैव नोपपद्यते। तथाच स्मरन्ति। वर्षे वर्षे तु कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। अदैवम्भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत्। इत्यपुत्रस्य प्रेतस्य प्रतिसंवत्सरं बान्धवैः कर्तव्यमेकोद्दिष्टं स्मरन्ति। अतोऽपि न सपिण्डीकरणमपुत्रस्य, चत्वारि पात्राणि पूरयित्वेति चतुर्ग्रहणात् त्रिभ्य एव दानं न षड्भ्योऽपि। तत्र च त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य भवति॥ प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्याम्॥ येसमाना इति मन्त्रद्वयेन प्रेतपात्रात् पितृपात्रेषु उदकमासिञ्चतीति॥ एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः॥ पिण्डेऽयमेव न्याय इति॥ अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्॥ निगदमेतत्॥५॥

गदाधरः॥ सपिण्डीकरणमाह॥ ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य॥ संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणङ्कार्यम्। अथवा त्रिपक्षे द्वादशाहे वा वृद्धिप्राप्तौ वा कुर्यात्। इति चत्वारः पक्षादर्शितास्तत्रेयं व्यवस्था। द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणमग्निमता कार्यम्। सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञस्यासिद्धिः। साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान्भवेत्। द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणम्पितुरिति वचनात्। निरग्निकस्तु त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वा कुर्यात्। यदा प्राक्संवत्सरात्सपिण्डीकरणन्तदा षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणङ्कार्यम् उत सपिण्डीकरणङ्कृत्वा स्वकाले तानीति संशयः। उभयथा वचनदर्शनात्। श्राद्धानि षोडशादत्वा नतु कुर्यात्सपिण्डनम्। श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनमिति॥ षोडशश्राद्धानि च। द्वादशाहे त्रिपक्षे च

षण्मासे मासि चाब्दिके । श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिरितिदर्शितानि ॥ तथा, यस्यापि वत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकञ्चोदकुम्भञ्च देयन्तस्यापि वत्सरमिति । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाले तानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात् । यदपि वचनं षोडशश्राद्धानि कृत्वैव सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यमिति सोऽयमापत्कल्पः । यदा त्वापत्कालेन प्राक् स चेत्सपिण्डीकरणात् प्रेतश्राद्धानि करोति तदैकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् । यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकालएव तानि करोति तदाऽऽब्दिकं यो यथा करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् । सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्वञ्छ्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि, इति स्मरणात् ॥ चत्वारि पात्राणि पूरयित्वेति चतुर्ग्रहणात्त्रिभ्यः प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहेभ्य एव दानम् । नच षड्भ्योऽपि । तत्र च त्रीणि पात्राणि पितृणाम् एकम्प्रेतस्य भवति ॥ प्रेतपत्राम्पितृपात्रेष्वासिञ्चति येसमाना इति द्वाभ्याम् ॥ प्रेतसम्बन्धि पात्रङ्गृहीत्वा पितृपितामहप्रपितामहपात्रेषु ये समाना इति द्वाभ्याम्मन्त्राभ्यामासिञ्चति प्रत्यासेकम्मन्त्रौ भवतः । आसेकप्रकारो ब्रह्मपुराणे ॥ चतुर्थ्यर्घपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना सतिलोदकम् ॥ संसृजेच्च तथाऽन्येषु 'येसमाना इति स्मरन्' । प्रेतम्प्रेतस्य हस्तेषु चतुर्भागजलं क्षिपेत् ॥ ततः पितामहादेस्तु तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् इति । वाजसनेयिभिस्तु पूर्वम्पितृभ्यो देयम् पश्चात्प्रेताय दानम् ॥ एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः ॥ यथा प्रेतार्घपात्रस्थं जलं येसमाना इति द्वाभ्याम्मन्त्राभ्याम्पात्रत्रये स्थापितम् एवमेव प्रेतपिण्डमपि त्रेधा कृत्वा पिण्डत्रये निदध्यादित्यर्थः । तत्प्रकारश्च ब्रह्मपुराणे ॥ दत्वा पिण्डमथाष्टाङ्गन्ध्यात्वा तञ्च सुभास्वरम् । सुवर्णरौप्यदर्भैस्तु तस्मिन्पिण्डन्ततस्त्रिधा । कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् । तथा, सुवर्तुलांस्ततस्तांस्तु पिण्डान्कृत्वा प्रपूजयेत् । अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्माल्यानुलेपनैरिति ॥ एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु भ्रातृषु सत्स्वपि एकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम् ॥ नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति स्मरणात् । मातुः पिण्डदानादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिः ॥ भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा देयम् । उभयथा वचनदर्शनात् । मातुः सपिण्डीकरणे विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते । तत्रापि पितामह्यादिभिः सह सपिण्डीक-

रणं स्मृतमिति । तथा भर्त्राऽपि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणङ्कर्तव्यमिति ॥ पैठीनसिराह । अपुत्रायाम्मृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणम्भवेदिति । पत्या सह सपिण्डीकरणं यम आह । पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैरिति । उशनसा तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तम् । पितुः पितामहे यद्वत्पूर्णे संवत्सरे सुतैः ॥ मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिण्डतेति । एवं विधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यङ्कुर्यात् । अत्राचारादनुष्ठानम् ॥ अत ऊर्ध्वम्प्रेतायान्नन्दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् ॥ अतः सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वम्प्रेतायान्नन्दद्याद्यस्मिन्नहनि यस्यान्तिथौ प्रेतः स्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्र प्रेतायेत्येकवचननिर्देशस्तथाऽपि स्मृत्यन्तरात्त्रिभ्यो देयम् । मासश्चात्र चान्द्रो ग्राह्यः । यथा परमेष्ठी । आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते । विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृत इति ॥

इति नवकण्डिकाभाष्ये पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ॥ द्वादशाहे विधिवत्स्नात्वा विष्णुं सम्पूज्य ऊनमासिकमेकोद्दिष्टङ्कुर्यात् । ततः स्नानम् प्रेतोद्देशेन सान्नानां सजलानां द्वादशघटानां दानम् । एकावर्द्धनी पक्वान्नजलपूरिता विष्णवे देया । एको धर्मराजाय घटो देयः । एकश्चित्रगुप्ताय । ततो मासिकानि चतुर्दशश्राद्धान्येकतन्त्रेण । तत्र क्रमः । द्वितीयमासे त्रिपक्षे तृतीयमासे चतुर्थमासे पञ्चममासे षष्ठे ऊनषष्ठे सप्तमे अष्टमे नवमे दशमे एकादशे द्वादशे ऊनाब्दे चेति प्रेतैकोद्दिष्टवत्कार्याणि । ततः स्नात्वा सपिण्डीकरणङ्कुर्यात् । तत्र पूर्वं वैश्वदेवश्राद्धम् । देवपादप्रक्षालनम् । ततः पार्वणम् प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानाम् । तदर्थन्त्रयाणाम्पादप्रक्षालनम् । तत्र सर्वम्पार्वणे पार्वणवत् एकोद्दिष्टे एकोद्दिष्टवत्, अत्राद्य मासे पक्षे तिथौ अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य वसुरुद्रादित्यलोकप्राप्त्यर्थम्प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं च अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य अमुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकशर्मणां वैश्वदेवपूर्वकं सैकोद्दिष्टम्पार्वणविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धं युष्मदनुज्ञयाऽहङ्करिष्ये । आसनम् । आवाहनम् । विश्वेषान्देवानां पितृणाम्प्रेतस्य चार्घपात्राणि पूरयित्वाऽभ्यर्च्य विश्वेभ्योदेवेभ्योऽर्घन्दत्वा ततः प्रेताय जलम्, प्रेतपात्रे जलचतुर्थभागेनार्घन्दत्वाऽवशिष्टमर्घपात्रस्थितज्जलं पित्रादिपात्रेषु विभज्य तृतीयांशन्निनयेत् । तत्र प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु संयोजयिष्यइति पृष्ट्वासंयोजयेत्यनुज्ञातोऽर्घं संयोजयेत् । एवम्पिण्डयोजनेऽप्यनुज्ञाप्रार्थनम् ।

तत्रेदं ये समाना इतिमन्त्रद्वयम्पठित्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यार्घः अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य पितुरमुकशर्मणोऽर्घेण सह संयुज्यताम्, वसुलोकप्राप्तिरस्त्विति वदेत्। एवम्पितामहपात्रे प्रपितामहपात्रे च। ततस्तेभ्योऽर्घन्दद्यात्। पार्वणे नियमेन विकिरः। पिण्डदाने, पूर्वम्पार्वणसम्बन्धिनः पिण्डान्निरूप्य पश्चात्प्रेतपिण्डन्त्रेधा विभज्य तत आद्यम्भागमादाय ये समाना इति मन्त्रद्वयम्पठित्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य पिण्डः अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य पितुरमुकशर्मणः पिण्डेन सह संयुज्यतामित्युक्त्वा प्रथमं पिण्डं संयोज्य प्रथमम्पिण्डं सतुलं कुर्यात्। ततो वसुलोकप्राप्तिरस्त्विति वदेत्। एवमितराभ्याम्पिण्डाभ्यां संयोजनम्। अनन्तरं रुद्रलोकप्राप्तिरस्तु। आदित्यलोकप्राप्तिरस्तु। इति यथाक्रमं वदेत्। अत ऊर्द्धमत्र पितर इति जपादि। पूजनानन्तरम्पिण्डानभिमृश्येदं वदेत्। एष वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तन्दधामि वः। शिवमस्त्विति शेषाणां जायताञ्चिरजीविनाम्। समानीव आकूतिः समाना हृदयानि वः। समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासती। अत ऊर्ध्वम्प्रेतशब्दो नोच्चार्यो ऽक्षय्यादिषु। श्राद्धं समाप्य मोक्षधेनुसङ्कल्पः॥ इतिनवकण्डिकागदाधरभाष्ये सपिण्डीकरणप्रयोगः॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम्॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्णे पित्र्यमन्त्रवर्जं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थाः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान् पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान् पितॄन्वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्मानाशयेदत्र॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

कर्कः॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार इति॥ पुत्रजन्माद्यभ्युदये यच्छ्राद्धं तदाभ्युदयिकमुच्यते। तत्र प्रदक्षिणमुपचारः प्रदक्षिणग्रहणात् यज्ञोपवीतिना प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा प्राङ्मुखेन वा कर्तव्यतादि भवेत्॥ पूर्वाह्णे॥ नापराह्णे॥ पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः॥ स चायमस्त्रतु यः पितृमन्त्रजपः स प्रतिषिध्यते।

नत्वायन्तुन इत्ययम् । पित्र्यमन्त्र इति संज्ञाशब्दत्वात् । अस्य च अपावाहनार्थत्वात् ॥ ऋजवो दर्भाः ॥ पित्र्ये द्विगुणाः प्राप्नुवन्ति ते च प्रतिषिध्यन्ते ऋजवः प्रत्येतव्याः ॥ यवैस्तिलार्थाः ॥ यस्तिलार्थः स सर्वो यवैः कर्तव्यः । तदत्र द्रव्याभिधायकत्वात् तन्मन्त्रो यवोसीति यथार्थमूहितव्यः ॥ सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ तृप्ताः स्थेत्यस्य स्थाने सम्पन्नमित्ययं प्रश्नो भवति ॥ दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ दधिबदराक्षतमिश्रेणान्नेन पिण्डा देयाः ॥ नान्दीमुखान् पितॄनावाहयिष्यइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ अक्षय्योदकस्थाने नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रयोगो भवति ॥ नान्दीमुखान् पितॄन्वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति ॥ नान्दीमुखान् पितॄन् वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामिति ब्राह्मणैरनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितर इतीमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ न स्वधां प्रयुञ्जीत ॥ स्वधोदाहरणप्रतिषेधात्, तत्सारूप्यात् नान्दीमुखान् पितॄन् वाचयिष्य इति तत्स्थाने प्रयोगः कर्तव्यः । तत्र केचित्स्वधोदाहरणप्रतिषेधात् अस्तु स्वधेत्युच्यमान इति चोपदेशात्कुशेष्वपां निषेकं नेच्छन्ति । तदयुक्तम् । मन्त्रनिषेकयोरशेषशेषित्वाभावात् । तस्मात्तस्मिन् काले निषेक इति ॥ युग्मानाशयेदत्र ॥ आभ्युदयिके युग्मानाशयेदिति ॥ ॥ ६ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

गदाधरः ॥ वृद्धिश्राद्धमाह ॥ आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः ॥ पुत्रजन्मविवाहादौ अभ्युदये यच्छ्राद्धन्तदाभ्युदयिकशब्देनोच्यते । तत्र प्रदक्षिणमुपचारः । प्रदक्षिणग्रहणेन यज्ञोपवीतिना प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा प्राङ्मुखेन वा कार्यमिति लभ्यते ॥ शातातपः, अनिष्ट्वा पितृयज्ञेन वैदिकं किञ्चिदाचरेत् । तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् । तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातर इति । मातृगणस्तु भविष्यपुराणे निरूपितः ॥ गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्म-(नः कुल) देवतया सहेति ॥ विष्णुपुराणे, कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । शुभकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखान्पितृगणादौ तर्पयेत्प्रयतो गृही ति ॥ जाबालिः । यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥ मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात्पितॄणान्तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति ॥' वैदिककर्मसु प्रतिप्रयोगं श्राद्धावृत्तिप्रसक्तावाह कात्यायनः । असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन्कर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगन्नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेवचेति ॥ सत्यपि वैदिककर्मत्वेऽष्टकादिषु न श्राद्धङ्कर्तव्यमित्याह । कात्यायनः । नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्ती जातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥ पूर्वाह्णे । एतदाभ्युदयिकम्पूर्वाह्णे भवति नापराह्णे । पुत्रजन्मादौ तु तत्कालएव ॥ पित्र्यमन्त्रवर्जञ्जपः ॥ अयष्वाश्मत्सु यो जपः स निषिध्यते नत्वायन्तु न इत्ययम् । उदीरतामिति त्रयोदशर्चम्पित्र्यमिति पित्र्यमन्त्रसंज्ञा तस्यैव श्रवणात् ॥ ऋजवो दर्भाः ॥ अत्र ऋजवो दर्भा भवन्ति न द्विगुणाः ॥ यवैस्तिलार्थाः ॥ अत्र तिलार्थाः सर्वे यवैः कार्याः ॥ तदत्र मन्त्रेऽपि यवोऽसीत्यूहः कार्यो मुख्यद्रव्याभिधायकत्वात् ॥ सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ तृप्ताः स्थेति पृच्छतीत्यत्र तृप्ताः स्थेत्यस्य स्थाने सम्पन्नमित्ययम्प्रश्नो भवति । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे । सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नन्निवेदयेत् इति ॥ सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ दध्ना बदरीफलैरक्षतैश्च मिश्राः पिण्डा अत्र देयाः ॥ नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्यइति पृच्छति ॥ क्व पितॄनावाहयिष्यइत्यस्य स्थाने नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्यइत्ययम्प्रश्नो भवति ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ प्रयोगो भवतीति शेषः ॥ नान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्यइति पृच्छति ॥ पितॄन्वाचयिष्यइत्यस्य स्थाने इत्यर्थः ॥ वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति ॥ इति द्विजैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितर इत्यादिप्रीयन्तामित्यन्तम्पठेत् ॥ न स्वधाम्प्रयुञ्जीत ॥ स्वधोच्चारणन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ युग्मानाशयेदत्र ॥ अत्रास्मिन्नाभ्युदयिके युग्मान्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

अथ प्रयोगः ॥ तत्र पूर्वन्देशकालौ स्मृत्वा अमुकनिमित्तम्मातृपूजापूर्वकं वसोर्धारापूर्वकञ्च नान्दीश्राद्धमहङ्करिष्यइति सङ्कल्पः । ततः क्षालितैः शुक्लतण्डुलैः पीठस्योपरि गौर्यादिषोडशमातॄः स्थापयेत् । तद्यथा ॐ भूर्भुवः स्वः गणपतिं स्थापयामि एवङ्गौरीं स्थापयामि पद्माम्, शचीम्, मेधाम्, सावित्रीम्, विजयाम्, जयाम्,

देवसेनाम्, स्वधाम्, स्वाहाम्, मातृः, लोकमातृः, धृतिम्, पुष्टिम्, तुष्टिम्, आत्मनः कुलदेवतां, स्थापयामि । तत आसाम्मनोजूतिरिति प्रतिष्ठापनञ्च । ततः पूजा, गणपतिसहितषोडशमातृभ्यो नमः गन्धं समर्पयामि । पुष्पं धूपं नैवेद्यं ताम्बूलं दक्षिणाः । गणपतिसहितानां षोडशमातृणां पूजनविधेर्यन्न्यूनं यदतिरिक्तन्तत्परिपूर्णमस्तु ॥ इति मातृपूजनम् ॥ अथ वसोर्द्धारापूजनम् ॥ द्रवीभूतङ् घृतङ्गृहीत्वा कुड्यादिषु वसोः पवित्रमसीति धाराः पञ्च सप्त वा उदक्संस्थाः कुर्यात् ॥ मनोजूतिरिति प्रतिष्ठापूर्वकं वसोर्द्धारादेवताभ्यो नम इति पञ्चोपचारैः पूजयेत् ॥ इति वसोर्द्धाराकरणम् ॥ अथ नान्दीश्राद्धम् ॥ तच्च यथाकुलदेशाचारेण सपिण्डकमपिण्डकं वा कार्यम् । तदुक्तम्भविष्यपुराणे, पिण्डनिर्वपणङ्कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः । वृद्धिश्राद्धे कुलाचारो देशकालाद्यपेक्ष्य हि ॥ अपिण्डकेऽग्नौकरणादीनामपि निषेधः । तथाहि, अग्नौकरणमर्घञ्चावाहनञ्चावनेजनम् । पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्तते ॥ पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्थितमिति । तच्च सपिण्डकमाभ्युदयिकं लिख्यते ॥ आचमनम् प्राणायामः वैश्वदेवार्थे मात्राद्यर्थे पित्राद्यर्थे सपत्नीकमातामहाद्यर्थे च द्वौ द्वौ विप्रौ युग्माः शक्तितो भोज्याः ॥ अमूला ऋजवो दर्भाः । यज्ञोपवीती प्राङ्मुखो दद्यात् । तिलार्थे यवाः । नान्दीमुखाः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एतद्वः पाद्यम्पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् एषोऽर्घः इदमत्र चन्दनम्पुष्पञ्च । अमुकगोत्राः मातृपितामहीप्रपितामह्यः नान्दीमुख्यः एतद्वः पाद्यम् पादावनेजनम्पादप्रक्षालनम् एष वोऽर्घः इदमत्र चन्दनम्पुष्पम् । अमुकगोत्राः पितृपितामहप्रपितामहाः नान्दीमुखाः युग्मरूपाः एतद्वः पाद्यम्पादावनेजनम् पादप्रक्षालनम् एषवोऽर्घः इदमत्र चन्दनम्पुष्पम् । अमुकगोत्राः मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः नान्दीमुखा युग्मरूपा एतद्वः पाद्यम् पादावनेजनम् पादप्रक्षालनम् एष वो ऽर्घः इ० । तत आचमनन्दिग्बन्धनम् । अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् । तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरस्तथा ॥ प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः । ऊर्ध्वतस्त्वर्यमा रक्षेत्कव्यवाडनलोऽप्यधः ॥ रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः । सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षाङ्करोतु मे ॥ तिला रक्षन्त्वसुरान्दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् । पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः ॥ निहन्मि सर्वं यदमेध्यवदित्यादि सर्वं इत्यन्तेन मन्त्रेण नीवीबन्धनम् । श्राद्धभूमौ गयामित्यारभ्य गयायै नमः इत्यन्तम्पठेत् । ततः कर्मार्थजलाभिमन्त्रणं यद्देवा इति तिसृभिर्ऋग्भिः । ततः पाकप्रोक्षणम् ।

दुष्टदृष्ट्यादिशूद्रसम्पर्कदोषाः पाकादीनां पवित्रताऽस्त्विति । देशकालशाकपात्रद्रव्यश्राद्धसम्पदस्तु । अद्येत्यादि देशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्राणाम्मातृपितामहीप्रपितामहीनान्नान्दीमुखीनान्तथाऽमुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखानां युग्मरूपाणां तथाऽमुकगोत्राणाम् मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नान्दीमुखानां युग्मरूपाणां पार्वणत्रयविधिना आभ्युदयिकं श्राद्धमहङ्करिष्ये । सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषान्देवानामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालनम् । उपग्रहविष्टः । गोत्राणाम्मातृपितामहीप्रपितामहीनां नान्दीमुखीनामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालनमुपग्रहविष्टः । गोत्राणाम्पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखानामिदमासनम् । हस्तप्रक्षालनमुपग्रहविष्टः । गोत्राणां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानान्नान्दीमुखानामित्यादि । सत्यवसुसञ्ज्ञकान्विश्वान्देवानावाहयिष्ये । आवाहयेत्यनुज्ञातो "विश्वेदेवास" इत्यावाहयेत् । ततो यवैरवकीर्य "विश्वेदेवाः शृणुतेमम्मिति जपेत् ॥ आगच्छन्तु० भवन्तु ते इति पठेत् । गोत्राः मातृपितामहीप्रपितामहीः नान्दीमुखीः आवाहयिष्ये । आवाहयेत्यनुज्ञात "उशन्तस्त्वेत्यनया आवाहयेत् । ततो यवैरवकीर्य "आयन्तुन इति जपेत् । गोत्रान्पितृपितामहप्रपितामहान् नान्दीमुखानावाहयिष्ये । आवाहयेत्यनुज्ञात "उशन्तस्त्वेत्यावाहयेत् । यवैरवकीर्य "आयन्तुन" इति जपेत् । गोत्रान्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान्सपत्नीकान्नान्दीमुखानावाहयिष्ये । आवाहयेत्यनुज्ञात आवाहनावकिरणजपाः पूर्ववत् । ततोऽर्घपूरणम् "शन्नोदेवीरित्यनेन" । ततो यवावपनम् । यवोऽसि सोमदैवत्य इति । इदमत्र चन्दनम्पुष्पञ्च । अर्घङ्गृहीत्वा "यादिव्या" इतिमन्त्रेण सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा एष वोऽर्घ इति दद्यात् ॥ या दिव्या इति पठित्वा अमुकगोत्रा मातृपितामहीप्रपितामह्य एष वोऽर्घ इति । एवं सर्वत्र । प्रथमे पात्रे संस्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जम्पात्रङ्करोति । ततो गन्धपुष्पधूपदीपवाससाञ्च प्रदानम् । सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति दत्वा । गोत्राभ्यो मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नन्दीमुखीभ्यो यथादत्तङ्गन्धाद्यर्चनम् । गोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यो यथादत्तं गन्धाद्यर्चनम् । गोत्रेभ्यो मातामहप्र०भ्यो नान्दी०भ्यो यथाद० । आचमनम् । उद्धृत्य घृताक्तमन्नम्पृच्छत्यग्नौ करिष्यइति । कुरुष्वेत्यनुज्ञातस्ततो मेक्षणेनाहुती जुहोति । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहेति ॥ निरग्निकस्तु विप्रपाणौ जले वा कुर्यात् । हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति "पृथिवी ते पात्रं० स्वाहेति ॥ इदं विष्णुर्वि० सुरे इत्यङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्य "अपहता" इति यवान्विकीर्य । एवं सर्वत्र ॥ उष्णं स्वि-

ष्टमन्नं दद्याच्छक्त्या वा ॥ ततः पित्र्यमन्त्रवर्जञ्जपः । अन्नप्रकिरणम् । आचमनम् । सकृत्सकृद्ब्राह्मणेभ्य उदकदानम् । ततः सप्रणवाङ्गायत्रीं मधुव्वाता इति त्र्यृचं च पठेत् । ब्राह्मणाः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः । सुसम्पन्न मिति प्रतिवचनम् । शेषमन्नमप्यस्ति । इष्टैः सह भुज्यताम् । अपहता इत्युच्छिष्टसमीपे उल्लेखनम् । उदकोपस्पर्शनम् । साग्निकस्योल्मुकनिधानम् । अवनेजनम् । सकृदाच्छिन्नास्तरणम् । पिण्डदानम् । दधिबदराक्षतमिश्रं यथोक्तम् । अत्रपितर इत्युक्त्वोदङ्मुख आस्ते, आतमनात् । आवृत्त्यामीमदन्तेति जपः । ततोऽवनेजनम् । नीवीविसर्गः । नमोव इतिषडञ्जलिकरणं घोरशेषवर्जम् । एतद्व इति सूत्रदानम् । पिण्डानामभ्यर्चनादिनैवेद्यान्तम् । आचमनम् । ततः सुप्रोक्षितादि ऊर्ज्जमित्युदकनिषेकान्तम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्योदकदानम् । तत ऊर्ज्जमित्युदकनिषेकान्तं स्वधावाचनवर्जम् पात्रोत्तानकरणम् । ततो दक्षिणादानादिगृहप्रवेशनान्तम् ॥

इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये आभ्युदयिकश्राद्धप्रयोगः ॥ ६ ॥

मूलम् ॥ अथ तृप्तिर्ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिस्तदभाव आरण्याभिर्मूलफलैरोषधीभिर्वा सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति छागोस्रमेषानालभ्य क्रीत्वा लब्ध्वा वा न स्वयंमृतानाहृत्य प्रचेन्मासद्वयन्तु मत्स्यैर्मासत्रयन्तु हारिणेन चतुरऔरभ्रेण पञ्च शाकुनेन षट् छागेन सप्त कौर्मेणाष्टौ वाराहेण नव मेषमाꣳसेन दश माहिषेणैकादश पार्षतेन संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा वार्ध्रीणसमाꣳसेन द्वादशवर्षाणि ॥ ७ ॥

कर्कः ॥ अथ तृप्तिर्ग्राम्याभिरित्येवमादि अमावास्यायामित्येवमन्तं सूत्रं निगदव्याख्यातमिति ॥ इति कर्कोपाध्यायकृतं श्राद्धविधिभाष्यं समाप्तम् ॥

गदाधरः । अथ तृप्तिः ॥ उच्यतइति शेषः ॥ ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिः ॥ पितॄणामिति शेषः । ताश्च यवव्रीहिमाषतिलाद्याः । मनुः । तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलैः फलेन वा । दत्तेन मासम्प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणामिति ॥ तदभावे आरण्याभिः ॥ मासन्तृप्तिरिति वर्तते । ग्राम्याणामभावे आरण्याभिः श्यामाकनीवाराद्याभिः ॥ मूलफलैरोषधीभिर्वा ॥ स्पष्टमेतत् ॥ सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति ॥ उत्तरा अग्रेवक्ष्यमाणाः पदार्थाः शाकादयः सर्वे अन्नेन मूलफलौषधीभिः सह दत्तास्तर्पयन्तीत्यर्थः ।

नतु केवलाः ॥ छागोस्रमेषानालभ्य क्रीत्वा लब्ध्वा वा न स्वयम्मृतानाहृत्य पचेत् ॥ छागो*स्रमेषाणाम्मध्येऽन्यतममन्येन हतं क्रयेण गृहीत्वा अथ लब्धं वाऽऽनीय पितॄंस्तर्पयेत् नतु स्वयं मृतानामाहरणम् ॥ मासद्वयन्तु मत्स्यैर्मासत्रयन्तु हारिणेन चतुर औरभ्रेण पञ्च शाकुनेन षट् छागेन सप्त कौर्मेणाष्टौ वाराहेण नव मेषमांसेन दश माहिषेणैकादश पार्षतेन संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा वार्ध्रीणसमांसेन द्वादशवर्षाणि ॥ पाठीनादयो मत्स्याः हरिणादयो मृगाः उरभ्र आरण्यो मेषः शकुनिः पक्षी सोऽप्यनिषिद्धो ग्राह्यः, मेषश्चित्रमृगः वार्ध्रीणसो निगमोक्तः । त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्रीणसन्तु तम्प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥ त्रिपिबमित्युदकपानसमये मुखं कर्णद्वयञ्चोदकमध्ये पततीति त्रिपिबः ॥ इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये सप्तमी कण्डिका ॥ ॥ ७ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

मूलम् ॥ अथाक्षय्यतृप्तिः खड्गमांसङ्कालशाकं लोहछागमांसम्मधु महाशल्को वर्षासु मघाश्राद्धं हस्तिछायायाञ्च, मन्त्राध्यायिनः पूताः शाखाध्यायी षडङ्गविज्ज्येष्ठसामगो गायत्रीसारमात्रोऽपि पञ्चाग्निः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णी द्रोणपाठको ब्राह्मोढापुत्रो वागीश्वरो याज्ञिकश्च नियोज्या अभावेऽप्येकं वेदविदम्पङ्क्तिमूर्धनि नियुञ्ज्यात्, आसहस्रात्पङ्क्तिम्पुनातीति वचनात् ॥ ८ ॥

गदाधरः । अथाक्षय्यतृप्तिः ॥ उच्यतइति शेषः । किमक्षय्यकृद्द्रव्यमित्यत आह ॥ खड्गमांसं कालशाकं लोहच्छागमांसम् ॥ ललाटे शृङ्गवान्पशुः खड्गः । रक्तच्छागो लोहच्छागः । मधु । महाशल्कः ॥ मत्स्यविशेषः ॥ वर्षासु मघाश्राद्धं हस्तिच्छायायां च ॥ श्राद्धन्तृप्तिकरमिति शेषः ॥ मन्त्राध्यायिनः पूताः शाखाध्यायी षडङ्गविज्ज्येष्ठसामगो गायत्रीसारमात्रोपि पञ्चाग्निः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णी द्रोणपाठको ब्राह्मोढापुत्रो वागीश्वरो याज्ञिकश्च नियोज्याः ॥ एते मन्त्राध्यायीमुख्या याज्ञिकान्तास्ते, सर्वे पङ्क्तिपा-

* छागावर्करः, उस्रस्तूपरः, स च शृङ्गहीनश्छागादिः, इति श्राद्धकाशिकायाम् । उस्रावर्तामिति मन्त्रव्याख्यानावसरे "हे उस्रा अनड्वाहौ" इति महीधरभाष्ये । अनड्वाहौ पुनः कुमारावेतामिति, छागास्रमेषाः पशुविधानाद्यर्थालिङ्गमिति च कात्यायनश्रौतसूत्रम् । लोहितालिङ्गनाम्ना गौरिति पुन च तद्भाष्ये ।

वनाः श्राद्धे नियोज्याः। एतेषान्नियोजनेन पितृणामक्षय्यतृप्तिरित्यर्थः। मन्त्राध्यायिनः संहिताध्यायिनः। पूता आचरणेन पूताः। षडङ्गवित् शिक्षाकल्पादीनामर्थतो ग्रन्थतश्च वेत्ता। ज्येष्ठसाम्नः सन्ततगाता ज्येष्ठसामगः। अथ ज्येष्ठसाम छन्दोगानां व्रतं साम च तद्योगाज्ज्येष्ठसामगः। गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्याग्निमान् पञ्चाग्निः। त्रिणाचिकेतः यजुर्वेदभागस्तद्व्रतञ्च तदुभयं योऽधीते यश्च करोति सोऽपि तद्योगात्त्रिणाचिकेतः। त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः तदधीते तद्व्रतञ्चरति यः स त्रिमधुः॥ त्रिसुपर्णो अध्वर्युवेदभागस्यार्थतो ग्रन्थस्याध्येता। द्रोणपाठको धर्मशास्त्रपाठकः। ब्राह्मोढापुत्रो ब्राह्मविवाहपरिणीतापुत्रः। वागीश्वरो विद्वान्॥ अभावेऽप्येकं वेदविदम्पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुञ्ज्यादासहस्रात्पङ्क्तिम्पुनातीति वचनात्॥

इति नवकण्डिकागदाधरभाष्ये अष्टमी कण्डिका॥ ॥ ८॥ ॥ * ॥

मूलम्॥ अथ काम्यानि भवन्ति स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायाᳬं स्त्रीजन्म श्वास्तृतीयायाञ्चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्यां द्यूतर्द्धिः षष्ठ्यां कृषिः सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यामेकशफं नवम्यां दशम्यां गावः परिचारका एकादश्यां धनधान्यानि द्वादश्यां कुप्यᳬं हिरण्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यञ्च त्रयोदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्यायाᳬं सर्वमित्यमावास्यायाᳬं सर्वमिति॥ ॥ ९॥ ॥ * ॥

गदाधरः॥ अथ काम्यानि भवन्ति स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायाᳬं स्त्रीजन्म श्वास्तृतीयायां चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्यां द्यूतर्द्धिः षष्ठ्यां कृषिः सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यामेकशफं नवम्यान्दशम्याङ्गावः परिचारका एकादश्यां धनधान्यानि द्वादश्यां कुप्यᳬं हिरण्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यं च त्रयोदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्यायाᳬं सर्वममावास्यायाᳬं सर्वमिति॥ प्रतिपदादयश्च कृष्णपक्षजाः। स्त्रीजन्म कन्योदयः। क्षुद्रपशव अजादयः। कृषिः कृषिफलम्। वाणिज्यं वाणिज्यफलम्। परिचारका दासादयः। कुप्यं सुवर्णरूप्यव्यतिरिक्तन्ताम्रादि। यूनां मृतानां त्रयोदश्यां श्राद्धन्देयम्। शस्त्रहतस्येति जलादिद्वात्रिंशद्दुर्मरणेन मृतानामुपलक्षणम्। प्रतिपदादितिथिष्वभिहितानि यानि फलानि तेषु स्वीयमनसोऽभीष्टान्सर्वान्कामानमावास्यायां श्राद्धदः

प्राप्नोति। अत्र यद्यपि सर्वकामप्राप्तिरविशेषेण कथिता, तथापि न युगपत्सर्वकामनाप्राप्तिः, अपितु अमावास्यायामनुष्ठितेन श्राद्धेनैकेनैककामनाप्राप्तिः। एवममावास्यान्तरानुष्ठितेनान्येन श्राद्धेनान्यः काम इति ॥ इति श्री त्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिश्रीमहायाज्ञिकवामनात्मजदीक्षितगदाधरकृते कातीयश्राद्धसूत्रभाष्ये नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

॥ भोजनसूत्रम् ॥

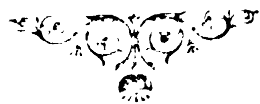
मूलम् ॥ वन्दे श्रीदक्षिणामूर्त्तिं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ सर्वार्थानाम्प्रदातारं शिवादेहार्धधारिणम् ॥ १ ॥ अथातः श्रुतिस्मृतीरनुसृत्य भोजनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ आचान्तो धृतोत्तरीयवस्त्रो धृतश्रीखण्डगन्धपुण्ड्रो भोजनशालामागत्य गोमयेनोपलिप्य शुचौ देशे विहितपीठाधिष्ठितो नित्यम्प्राङ्मुखो न दक्षिणामुखो न प्रत्यङ्मुखो न विदिङ्मुखः। श्रीकामश्चेत्प्रत्यङ्मुखः सत्यकामश्चेदुदङ्मुखो यशस्कामश्चेद्दक्षिणामुखो जीवन्मातृकवर्जं हस्तपादास्येषु पञ्चस्वार्द्रो नीवारचूर्णैर्गोमृदा भस्मनोदकेन वा मण्डलङ् कुर्यात् । चतुष्कोणं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य मण्डलाकृति वैश्यस्याभ्युक्षणं शूद्रस्य, यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रैलोक्यं परिरक्षति । एवम्मण्डलभस्मैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति तत्र भूमौ निहितपात्रेऽन्ने परिविष्टे पितुन्नुस्तोषमित्यनेन स्तुत्वा मानस्तोके नमोवः किरिकेभ्यो नमः शम्भवायेत्यभिमन्त्र्य प्रोक्षयेत्, सत्यन्त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातर्ऋतन्त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायम् । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसीति यजुषाऽन्नमभिमृश्याग्निरस्मीत्यात्मानमग्निन्ध्यात्वा भूपतये भुवनपतये भूतानाम्पतय इति चित्राय चित्रगुप्ताय सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति दिवा प्रणवादिकैः

स्वाहानमोन्तैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं बलीन् हरेत्, अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥ त्वम्ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमम्पदम् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति विष्णुमन्त्रमभिध्यायन्नाचम्यान्नममृतं ध्यायन् मौनी हस्तचापल्यादिरहितो मुखे पञ्च प्राणाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ प्राणाय स्वाहा ऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहेति क्रमं याज्ञवल्क्योऽमन्यत उदानाय स्वाहेति शौनकबौधायनौ। याज्ञवल्क्योदितक्रमो वाजसनेयिनाम् । दन्तैर्नोपस्पृशेत् । जिह्वया ग्रसेदङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाभिः प्रथमामङ्गुष्ठमध्यमानामिकाभिर्द्वितीयामङ्गुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिस्तृतीयां कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैश्चतुर्थीं सर्वाभिरङ्गुलीभिः साङ्गुष्ठाभिः पञ्चमीम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यामन्नेनैता आहुतय इति हारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरेता इति बौधायनः । मौनन्त्यक्त्वा प्राग्द्रवरूपमश्नीयान्मध्ये कठिनमन्ते पुनर्द्रवाशी स्यान्मधुरम्पूर्वं लवणाम्लौ मध्ये कटुतिक्तादिकान् पश्चाद्यथासुखम्भुञ्जीत भुञ्जानो वामहस्तेनान्नन्न स्पृशेन्न पादौ न शिरो न वस्तिं न पराभोजनं स्पृशेदेवं यथारुचि भुक्त्वा भुक्तशेषमन्नमादाय "मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जते पितरोऽधमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु, इति पितृतीर्थेन दत्वाऽमृतापिधानमसि स्वाहेति हस्तगृहीतानामपामर्धं पीत्वाऽर्धम्भूमौ निक्षिपेत् । रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठत्विति, तस्माद्देशादपसृत्य गण्डूषशलाकादिभिस्तर्जनीवर्जमास्यं शोधयेत् ॥ २ ॥ न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्न भार्यया सह न सन्ध्ययोर्न मध्याह्ने नार्धरात्रे नायज्ञोपवीती नाऽऽर्द्रशिरा नार्द्रवासा

नैकवासा न शयानो न ताम्रभाजने न भिन्ने न राजतसौवर्णशङ्खस्फाटिककांस्यभाजनवर्जं न लोहे न मृन्मये न सन्धिसंस्थिते न भुवि न पाणौ न सर्वभोजी स्यात्किञ्चिद्भोज्यं परित्यजेदन्यत्र घृतपायसदधिसक्तुपललमधुभ्यः, साध्वाचान्तो दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्रावयेदङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगिति श्वात्राः पीता इति नाभिमालभेत, अमृता इत्यतः प्रागगस्त्यं वैनतेयञ्च शनिञ्च वडवानलम् ॥ आहारपरिणामार्थं स्मरेद्भीमञ्च पञ्चममित्युदरमालभ्य. "शर्यातिञ्च सुकन्याञ्च च्यवनं शक्रमश्विनौ । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते" इति स्मृत्वा मुखशुद्धिङ्कुर्यान्नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भगवते, वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय ॥ ॥ ३ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

॥ अथ श्रीयोगीश्वरद्वादशनामानि ॥

वन्देऽहम्मङ्गलात्मानम्भास्वन्तं वेदविग्रहम् ॥
याज्ञवल्क्यम्मुनिश्रेष्ठञ्जिष्णुं हरिहरप्रभम् ॥ १ ॥
जितेन्द्रियञ्जितक्रोधं सदा ध्यानपरायणम् ।
आनन्दनिलयं वन्दे योगानन्दम्मुनीश्वरम् ॥ २ ॥
एवं द्वादश नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ॥
योगीश्वरप्रसादेन विद्यावान्धनवान् भवेत् ॥ ३ ॥

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शोधनम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
यज्ञीय	यज्ञिय	६	२१
मात्रस्तत्र	मात्रं तत्र	८	१८
यद्दक्ता	यदृक्तो	१०	८
जनीयङ्क	जनीङ्क	,,	२०
प्रवित्राभ्या	पवित्राभ्या	११	२०
संम्राट्	सम्राट्	१२	६
कांण्डिका	कण्डिका	,,	१०
रुत्ते	रुत्ते	२७	१६
परित्याजा	परित्याज्या	३०	१०
पृथीवी	पृथिवी	३८	१५
पश्चातात्	पश्चात्तात्	३६	१६
यजमानम्	यजमानः	,,	२१
वुध्या.	वुद्धा	४१	४
स्वतीति,	स्वस्तीति	४६	१७
विशेषं	विशेषः	४६	५
वृत्यर्थं	वृत्त्यर्थं	५२	५
मुक्त्वा	रुक्त्वा	५३	२७
कारयितत्वं	कारयितृत्वं	६०	७
अधाधिकरणे	आधाराधिकरणे	,,	२५
पुत्रादिमुखं	पुत्रादिमुख-	६६	१४
पुरस्थिता	पुरःस्थिता	,,	१५
इडापुत्र	इडामुख	१२८	११
वृद्धा	वृद्धाः	१३०	४
ब्रह्मचर्यो	ब्रह्मचर्यो	१३१	१७
यान्यन्तरा	यान्यान्तरा	,,	२४
निवृत्यर्थम्	निवृत्त्यर्थम्	१३२	२६
परीदय	परीदयः	१३४	३
रुदाहत	रुदाहतः	,,	६
ततोऽर्घ्यः	ततोऽर्घ्यः	१४०	१२
चित्यै	चित्त्यै	१४३	१
सिध्यर्थं	सिद्ध्यर्थं	१४८	५
शिरस्थ	शिरःस्थ	१५१	५
वेति	वेति	१६७	२८
मन्त्रावृत्या	मन्त्रावृत्त्या	१७७	२४
,,	,,	,,	२६
तृचेन	त्र्यृचेन	१७६	११
रभ्युत्तित	रभ्युन्नति	२०६	१६
ब्रा॰॰णा	ब्राह्मणा	२१२	६
त्वमीडा	त्वमिडा	,,	२५
ब्राह्मणं	ब्राह्मणे	२१६	२१
नाड्यां	नाड्या	२२०	३
रात्रोसो	रात्रासो	२६०	२७
सामर्थ्याल्लेधा,	सामर्थ्यादुल्लेधा	२७६	२६
प्रसिध्या	प्रसिद्ध्या	२६१	२४
मन्त्रेणं	तन्त्रेण	३१४	१८
मन्त्रिभ्या	मन्त्रीभ्या	३४१	१२
,,	,,	,,	१६
पत्तिको	पात्तिको	३७७	१२
हरित	हारीत	३६८	१७
अकृष	अकृष्ट	४०१	२
प्रजापरिति	प्रजापतिरिति	४२२	१०
गृह्यम्	गृह्यम्	४२४	२०
विलिख्यते	विलिख्यते	४३०	२६
आगात्स्वाहा,	आगाःस्वाहा	४६१	३
ततच्छिन्नत्ति,	ततश्छिन्नत्ति	४६४	८
वर्त्तन	वर्त्तनं	४७३	१५
भिमुखं	भिमुखं	,,	३०
निवृत्यर्थः	निवृत्त्यर्थः	४६५	२६
पाऽभ्यत्र	पाऽभ्यत्र	५०४	२०
प्रतिमि	प्रमि	,,	२५

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शोधनम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उत्थानात्	ओत्थानात्	५१३	२४
पात्रयोभदेन,	पात्रयोर्भेदेन	५१६	२२
वृत्ति	वृत्त	,,	२८
पदुक्तम्प्रता,	यदुक्तम्प्रेता	५२८	२६
समाधको	ससाधको	५३४	१२
व्रष्ट्र	व्रज्य	५५०	७
पिव्यच	पिव्येच	५८६	१३
पितभ्यः	पितृभ्यः	६१२	१५
काष्टै	काष्ठै	६१७	१६
लोमं	लोम	,,	२०
पर्श्वयोः	पार्श्वयोः	६१८	२
अनुपलेपन,	अनुलेपन	६२०	१
देकाशे	देकादशे	६२४	२५
प्रेतपत्रा	प्रेतपात्र	६२७	१३
पिण्डत्रत्रये,	पिण्डत्रये	,,	२१

